CHDPU
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

O'zMPU

AHMET YESEVİ ÜNİVERSİTESİ

SİNOP ÜNİVERSİTESİ 2007

TURKIY TILLARDA ILMIY-QIYOSIY TADQIQOTLAR VA METODOLOGIYA

xalqaro ilmiy-amaliy anjuman

Научно-сравнительные исследования
и методология в тюркских языках

Scientific and comparative studies
and methodology in Turkic languages

Международная научно-практическая конференция
International scientific and practical conference

15–16-oktabr, 2026-yil, Chirchiq

KONFERENSIYA MATERIALLARI

МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИИ

CONFERENCE PROCEEDINGS

“TURKIY TILLARDA ILMIY-QIYOSIY TADQIQOTLAR VA METODOLOGIYA”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

TASHKILIY QO‘MITASI

Tashkiliy qo‘mita raisi:

G‘.I. Muxamedov	Chirchiq davlat pedagogika universiteti rektori.

Tashkiliy qo‘mita a’zolari:

B.X. Eshchanov	Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor.
R.A. Ikramov	Yoshlar masalalari va ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektor.
D.B. Axmadjanov	O‘quv ishlari bo‘yicha prorektor.
O.A. Ortiqov	Moliya-iqtisod ishlari bo‘yicha prorektor.
S.X. Gayupova	Ta’lim sifatini nazorat qilish bo‘lim boshlig‘i.
Toshev S.A.	Gumanitar fanlar fakulteti dekan o‘rinbosari
Ilmuradova F.Sh.	Gumanitar fanlar fakulteti dekan o‘rinbosari
Muxammadiyev L.G‘.	Gumanitar fanlar fakulteti dekan o‘rinbosari
O‘.R.Saidov	O‘zbek tilshunosligi kafedrasi mudiri.

Tashkiliy qo‘mita ishchi guruhi:

Mo‘ydinov Q.A.	O‘zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti
Murodova F.J.	O‘zbek tilshunosligi kafedrasi dotsent v.b.
Duysebayeva D.U.	O‘zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti
Baykabilov U.A.	O‘zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti
Abdirimova I.K.	O‘zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti
Bayzakov J.A.	O‘zbek tilshunosligi kafedrasi dotsent v.b.
Mavlanova M.U.	O‘zbek tilshunosligi kafedrasi katta o‘qituvchisi
Muxtarova Sh.M.	O‘zbek tilshunosligi kafedrasi katta o‘qituvchisi
Bekmuradov T.P.	O‘zbek tilshunosligi kafedrasi katta o‘qituvchisi
Jarasbayev N.A.	O‘zbek tilshunosligi kafedrasi katta o‘qituvchisi
Shayxuslamov N.Z.	O‘zbek tilshunosligi kafedrasi katta o’qituvchisi
Komilova G.T.	O‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi
Musayev Sh.T.	O‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi
Hayitov M.T.	O‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi
Xoliqova N.J.	O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi dotsenti
Davlatova A.R.	O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi professori

KIRISH SO‘ZI

Hurmatli professor-o‘qituvchilar, muhtaram mehmonlar, aziz tadqiqotchilar va yosh izlanuvchilar!

Sizlarni Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti O‘zbek tilshunosligi kafedrasi hamda Qozog‘iston Respublikasi Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti hamkorligida tashkil etilayotgan **“Turkiy tillarda ilmiy-qiyosiy tadqiqotlar va metodologiya”** mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyamizda ishtirok etayotganingiz bilan samimiy qutlayman!

Til xalqning tarixiy xotirasi, milliy tafakkuri va ma’naviy boyligini avloddan avlodga yetkazuvchi bebaho merosdir. Turkiy tillarni qiyosiy o‘rganish qardosh xalqlarimizning mushtarak ildizlarini chuqurroq anglash, har bir tilning o‘ziga xos taraqqiyot yo‘li va madaniy qadriyatlarini yoritishga xizmat qiladi. Bu yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlar xalqlarimiz o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, do‘stlik va madaniy yaqinlikni mustahkamlashda ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Bugungi konferensiyamizning asosiy maqsadi turkiy tillarning umumiy lingvistik xususiyatlari va milliy-madaniy o‘ziga xosliklarini qiyosiy tahlil qilish, zamonaviy tadqiqot metodologiyalarini muhokama etish hamda ushbu tillarning xalqaro ilmiy va axborot makonidagi nufuzini oshirish yo‘llarini belgilashdan iborat. Raqamli texnologiyalar rivojlanayotgan hozirgi davrda elektron lug‘atlar, til korpuslari va boshqa ilmiy-ta’limiy resurslarni yaratish borasidagi hamkorlikni kengaytirish oldimizda turgan muhim vazifalardandir.

Konferensiya doirasida turkiy xalqlar tili va adabiyotini tadqiq etish, tahlil va talqin muammolari, zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalari yuzasidan fikr almashiladi. Til va adabiyot ta’limi metodologiyasi, integratsion yondashuvlar, qiyosiy adabiyotshunoslik, chog‘ishtirma tilshunoslik hamda tarjimashunoslikka oid izlanishlar ham ilmiy muloqotimizning muhim yo‘nalishlarini tashkil etadi. Mazkur muhokamalar nazariy qarashlarni ta’lim amaliyoti bilan bog‘lash, ilg‘or tajribalarni o‘rganish va yangi tadqiqot yo‘nalishlarini belgilashga xizmat qiladi, deb ishonaman. Ayniqsa, tajribali olimlar bilan bir qatorda doktorantlar, mustaqil izlanuvchilar, magistrant va talabalarning ushbu ilmiy muloqotda ishtirok etishi quvonarlidir. Ustozlar tajribasi va yoshlarning yangicha qarashlari uyg‘unlashgan muhitda istiqbolli g‘oyalar shakllanadi. Anjuman mahalliy va xorijiy ilmiy markazlar o‘rtasidagi aloqalarni mustahkamlash, qo‘shma tadqiqotlar hamda raqamli resurslar yaratishga qaratilgan tashabbuslarni ilgari surish uchun samarali maydon bo‘lishiga umid qilaman.

O‘z bilim va tajribasi, ilmiy xulosalari hamda takliflarini baham ko‘rish uchun konferensiyamizda ishtirok etayotgan barcha olimlar va izlanuvchilarga samimiy

minnatdorlik bildiraman. Shuningdek, hamkor universitet jamoasiga, tashkiliy qo‘mita a’zolariga, tadbirni tayyorlashga hissa qo‘shgan professor-o‘qituvchilar va talabalarimizga chuqur tashakkur izhor etaman.

Barchangizga mustahkam sog‘liq, ilmiy izlanishlaringizda muvaffaqiyat va yangi yutuqlar tilayman. Konferensiyamiz mazmunli munozaralar, samarali hamkorlik va istiqbolli ilmiy tashabbuslarga boy bo‘lsin!

E’tiboringiz uchun rahmat!

Hurmat bilan, *Chirchiq davlat pedagogika universiteti rektori*
G‘.I. Muxamedov

TÜRKİYE VE ÖZBEKİSTAN ATASÖZLERİNDE KUŞAKLARARASI TOPLUMSAL DÜZEN: KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME

Ayşegül Demir,
Doç. Dr.,
Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,
ORCID: 0000-0002-7328-4492,ayseguldemir@sinop.edu.tr

Öz. Bu çalışma, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi atasözlerini Türk dillerinin kültürel söz varlığında kuşaklararası toplumsal düzenin kuruluşu açısından karşılaştırmaktadır. Ölçüt örneklemeyle seçilen 32 atasözü nitel tematik analizle incelenmiştir. Bulgular, bakım ve duygusal bağ, kuşaklararası aktarım, çocuk yetiştirme, aile rolleri ve kuşak sürekliliğinde ortaklıklar bulunduğunu; rol ve sorumluluk vurgularının ise iki derlem arasında farklılaştığını göstermektedir.

Anahtar kelimeler: atasözü, karşılaştırmalı Türk dili araştırmaları, kuşaklararası ilişkiler, kültürel bellek, Türkiye, Özbekistan.

Abstract. This study compares proverbs in Türkiye Turkish and Uzbek Turkish as constructions of intergenerational social order within the cultural lexicon of Turkic languages. Thirty-two proverbs selected through criterion sampling were examined using qualitative thematic analysis. Findings reveal commonalities in care, intergenerational transmission, child socialization, family roles, and generational continuity, while emphases on roles and responsibilities differ between the two corpora.

Keywords: proverb, comparative Turkic language studies, intergenerational relations, cultural memory, Türkiye, Uzbekistan.

1. Giriş. Atasözleri, Türk dillerinin kültürel söz varlığı içinde tarihsel deneyimi, toplumsal rolleri ve değer yargılarını yoğunlaştıran kalıplaşmış dil birimleridir. Gündelik hayatta kısa ifadeler olarak dolaşıma girmelerine karşın yalnızca dilsel bir miras değildirler; bir toplumun hangi davranışı uygun, hangi ilişkiyi yükümlülük ve hangi rolü doğal kabul ettiğini de taşırlar. Bu nedenle atasözleri aile içindeki kuşak konumlarını, çocuk yetiştirme anlayışını, anne ve babaya atfedilen sorumlulukları, bakım beklentilerini ve kuşak devamlılığını incelemek için elverişli dilsel-kültürel metinlerdir. Kültürel belleğin sürekliliği yalnızca geçmişe ilişkin bilgilerin korunmasıyla değil, bu bilgilerin gündelik ilişkilere yön veren normatif şemalar hâlinde yeniden kullanılmasıyla sağlanır [2: 1-12].

Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesinin atasözü repertuvarları ortak Türk kültür havzasıyla bağlantılı olmakla birlikte farklı tarihsel, siyasal ve toplumsal

dönüşüm deneyimleri içinde biçimlenmiştir. Bu durum, atasözlerindeki benzerlikleri yalnızca "ortak köken" açıklamasına indirgemeden, dil-kültür ilişkisi ve toplumsal bağlam birlikte düşünülerek ele almayı gerekli kılar. Karşılaştırmanın sosyolojik ve Türkoloji açısından değeri, aynı veya yakın metaforların aile düzeni içinde hangi otorite, bakım, emek ve karşılıklılık ilişkilerini meşrulaştırdığını göstermesinde yatar. Önceki çalışmalar Türkiye ve Özbekistan çocuk atasözleri arasındaki benzerlikleri derlemiş [9: 85-146], Türk atasözlerinde çocukluk imgesini incelemiş [7: 26-47] ve çocuk/çocukluk kavramlarını geniş sözlük havuzlarında taramıştır [4: 674-697]. Bu çalışma ise çocuklukla sınırlı kalmayarak kuşaklararası toplumsal düzeni beş analitik eksen içinde değerlendirmektedir.

Araştırmanın temel sorusu şudur: Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi atasözü derlemleri, çocuk, ebeveyn ve ardışık kuşaklar arasındaki toplumsal düzeni hangi dilsel-kültürel ve normatif kodlar aracılığıyla kurmaktadır? Bu soruya bağlı olarak iki alt soru izlenmiştir: (1) İki derlem hangi temalarda ortaklaşmakta ve ayrışmaktadır? (2) Kuşaklararası bakım, aktarım ve aile rolleri hangi metaforlar ve ahlaki yükümlülükler üzerinden ifade edilmektedir?

2. Kuramsal Çerçeve. Çalışma üç kuramsal dayanağı bir araya getirmektedir: kültürel bellek, kuşaklar sosyolojisi ve aile içi toplumsallaşma. Assmann'ın kültürel bellek yaklaşımı, toplulukların geçmişi yalnızca arşivlerde değil, tekrarlanan anlatılar, simgeler ve pratikler içinde yeniden kurduğunu vurgular [2: 5-8]. Atasözleri bu bakımdan, deneyimi soyut bir öğüde dönüştüren ve kuşaklar boyunca yeniden kullanılabilen bellek kalıplarıdır. Ancak bu kalıplar değişmeden aktarılan "donmuş" metinler değildir; yeni bağlamlarda seçilir, yorumlanır ve bazen eleştirilir.

Mannheim'ın kuşak yaklaşımı, kuşağı yalnızca biyolojik yaş benzerliğiyle değil, tarihsel konum ve ortak deneyimle ilişkilendirir [5: 276-320]. Bu çalışmada incelenen atasözleri akrabalık kuşaklarını konu edinmekle birlikte, onların anlamı toplumsal tarih içinde üretilir. "Büyük" ve "küçük", "anne-baba" ve "çocuk", "baba" ve "evlat" gibi ikilikler, yaş farkını toplumsal yetki ve sorumluluk farkına çevirir. Dolayısıyla kuşaklararası düzen, yalnızca kimlerin önce veya sonra doğduğunu değil, kimin örnek olması, kimin bakım vermesi, kimin itaat etmesi ve kimin aile sürekliliğini taşıması gerektiğini belirleyen normatif bir ilişkiler bütünüdür.

Aile içi toplumsallaşma açısından atasözleri, çocukluğu edilgen biçimlendirilme dönemi olarak kurabildiği gibi çocuğu gözlemleyen, taklit eden ve ileride kendi çocuğuna aynı ilişki örüntüsünü taşıyan bir aktör olarak da temsil eder. Bu nedenle analizde yalnızca "olumlu değerler" aranmadı; cinsiyetlendirilmiş rol dağılımları, hiyerarşi, bakımın tek yönlülüğü ve ekonomik bağımsızlık beklentisi de görünür kılındı. Böylece atasözleri, korunması gereken folklorik ürünler olmanın

yanında toplumsal düzenin eleştirel olarak okunabileceği normatif metinler olarak ele alındı.

3. Yöntem. Araştırma nitel ve karşılaştırmalı bir doküman incelemesidir. Veriler, ölçüt örnekleme yoluyla seçilmiş Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi atasözlerinden oluşmaktadır. Dâhil edilme ölçütleri şunlardır: atasözünün güvenilir bir kurumsal sözlükte veya akademik derlemede yer alması; çocuk, anne, baba, evlat, kız, oğul, torun, büyük-küçük, yetiştirme, bakım ya da kuşak sürekliliğiyle açık ilişki kurması; bağımsız bir atasözü maddesi niteliği taşıması. Dil içi normalleştirme sonrasında yinelenen kayıtlar veri setinden çıkarılmıştır.

Nihai araştırma derlemi 32 benzersiz atasözünden oluşmaktadır: Türkiye'den 12, Özbekistan'dan 20 kayıt. Sayılar eşit ülke kotasına göre belirlenmemiştir; ölçütleri karşılayan ve kaynak izi doğrulanabilen kayıtlar korunmuştur. Bu nedenle ülke sayıları istatistiksel temsil veya sıklık karşılaştırması olarak değil, betimsel derlem kapsamı olarak değerlendirilmiştir. Türkiye kayıtlarında Türk Dil Kurumu Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü ile Aksoy'un başvuru sözlüğü kullanılmıştır [1] [8]. Özbekistan kayıtlarının ana kaynağı Mirzayev, Musoqulov ve Sarimsoqov tarafından hazırlanan O'zbek xalq maqollari derlemesidir [6].

Özbekçe atasözleri özgün biçimleriyle kodlanmış, Türkçe karşılıklar anlamı izlemeye yardımcı "araştırmacı çalışma karşılığı" olarak tutulmuştur. Bu karşılıklar uzman onaylı çeviri olarak sunulmamaktadır. Yorumda özgün metin, derlemedeki tematik bağlam ve çalışma karşılığı birlikte dikkate alınmıştır. Bu karar, çeviri kaynaklı kesinlik izlenimini azaltmakta; özellikle deyimsel ve mecazlı yapılarda ihtiyatlı yorum yapılmasını sağlamaktadır.

Analiz, Braun ve Clarke'ın tematik analiz yaklaşımı izlenerek yürütülmüştür [3: 77-101]. İlk okumada açık aile ve kuşak göstergeleri işaretlenmiş; ikinci okumada bakım, model alma, toplumsallaşma, cinsiyetlendirilmiş roller ve soy devamlılığı kodları oluşturulmuştur. Benzer kodlar beş ana temada birleştirilmiştir. Her kayıt tek bir baskın ana temaya atanmış; anlam zenginliği ikincil kodlarda korunmuştur. Kodlama tamamlandıktan sonra bütün kayıtlar kod kitabındaki dâhil etme ve dışlama ölçütleriyle yeniden karşılaştırılmış; tema toplamları, kaynak izleri ve yinelenen kayıtlar denetlenmiştir. Kod kitabı, kaynak izi ve tekilleştirme kararları nihai veri dosyasında kilitlenmiştir. Dağılım Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Nihai derlemin ülke ve tema dağılımı

Ana tema	Türkiye	Özbekistan	Toplam
Bakım, karşılıklılık ve duygusal bağ	4	6	10
Kuşaklararası aktarım ve model alma	4	4	8
Çocuk yetiştirme ve toplumsallaşma	2	3	5
Aile rolleri ve toplumsal cinsiyet	1	4	5
Yaşam seyri ve kuşak sürekliliği	1	3	4
Toplam	**12**	**20**	**32**

4. Bulgular

4.1. Bakım, karşılıklılık ve duygusal bağ

Derlemin en geniş teması on atasözüyle bakım, karşılıklılık ve duygusal bağdır. Türkiye örneklerinde annelik, yakınlık ve koruyucu otorite üzerinden; Özbekistan örneklerinde ise bakım emeğinin kuşaklar boyunca aşağıya doğru akışı ve davranışın sonraki kuşakta karşılık bulması üzerinden kurulmaktadır. “Bir baba dokuz evladı besler, dokuz evlat bir babayı beslemez” sözü, ebeveyn bakımının yoğunluğuyla yetişkin çocukların bakım sorumluluğu arasındaki ahlaki asimetriyi görünür kılar [8]. Burada bakım, yalnızca duygusal yakınlık değil, yerine getirilmediğinde eleştiri üreten kuşaksal bir borçtur.

Özbekistan derlemindeki “Men kuyarman bolamga, bolam kuyar bolasiga” ifadesi, bakımın doğrudan geri dönüşünden çok ardışık kuşaklara aktarılmasını anlatır [6: 139]. “Otangga qilganingni bolangdan ko‘rarsan” ise davranışın döngüsel karşılığını ahlaki bir yaptırım biçiminde kurar [6: 139]. Bu iki örnek birlikte okunduğunda karşılıklılığın aynı iki kişi arasında gerçekleşmesi gerekmediği görülür: verilen bakım veya gösterilen tutum, aile zinciri içinde sonraki ilişkiye taşınır. “Onaning ko‘ngli bolada, bolaning ko‘ngli dalada” sözü de anne ilgisiyle çocuğun dış dünyaya yönelimi arasındaki duygusal asimetriyi kaydeder [6: 139].

4.2. Kuşaklararası aktarım ve model alma

Sekiz atasözü, kuşaklararası aktarımı aile benzerliği, rol modeli ve eylemlerin sonraki kuşağa etkisi üzerinden kurmaktadır. Türkiye’de “Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al” sözü kişilik ve davranışı anne-kız benzerliği üzerinden öngörür [8]. “Oğlan dayıya, kız halaya çeker” ifadesi aynı yaklaşımı geniş akrabalık çizgisine taşır [1: 273]. “Baba koruk yer, oğlunun dişi kamaşır” sözü ise bir kuşağın eyleminin bedelini sonraki kuşağın ödeyebileceğini belirterek aktarımı yalnızca olumlu değer devri olmaktan çıkarır [8].

Özbek örneklerinde aktarım, benzerlik ve eylem metaforlarıyla ifade edilir. “Daraxtiga ko‘ra — mevasi, ota-onasiga ko‘ra — bolasi” sözü çocuk ile ebeveyn arasındaki benzerliği ağaç ve meyve ilişkisiyle kurar [6: 78]. “Katta arava qaydan yursa, kichik arava shundan yurar” sözü büyük arabanın izini küçük arabanın izlemesi üzerinden davranışın yönünü kıdemli kuşağa bağlar [6: 78]. “Ota g‘ayratli bo‘lsa, bola ibratli bo‘lar” ifadesi de çocuğun örnek niteliğini yetişkin davranışıyla ilişkilendirir [6: 78]. Ortak örüntü, ebeveynin sözlü öğüdünden önce gündelik davranışının öğretici olmasıdır. Ayrışma ise Türkiye örneklerinde soy ve akrabalık benzerliğinin, Özbek örneklerinde gözlem ve davranış aktarımının daha görünür olmasıdır; bu gözlem derlem içi nitel yoğunluğa ilişkindir, evrene genellenemez.

4.3. Çocuk yetiştirme ve toplumsallaşma

Beş atasözü çocuğu yetiştirilmesi ve yönlendirilmesi gereken bir toplumsal özne olarak kurmaktadır. “Ağaç yaşken eğilir” sözü, çocukluğu müdahalenin etkili olduğu erken dönem olarak kodlar [8]. “Çocuğa iş buyuran, ardınca kendi gider” ise yetişkinin çocuk emeğine duyduğu güvenin sınırlı olduğunu ve hiyerarşik bir yeterlik varsayımını yansıtır [8]. Bu söz, güncel çocukluk sosyolojisi açısından betimleyici olduğu kadar eleştirel okunmalıdır; çünkü çocuğun bağımsız fail olma kapasitesini sınırlı kabul eder.

Özbekistan derleminde “Bola — loy, ona — kulol” metaforu çocuğu balçık, anneyi çömlekçi olarak konumlandırır [6: 78]. “Suv bilan ekin o‘sar, tarbiya bilan — odam” sözü biyolojik büyüme ile toplumsal insan oluşunu ayırır ve terbiyeyi insanlaşmanın koşulu sayar [6: 79]. “Bola ko‘rganini qilar, ota — bilganini” ifadesi ise çocuğun gözlem yoluyla öğrenmesini yetişkinin birikimiyle karşılaştırır [6: 78]. Bu tema, iki derlemde de çocukluğun kendiliğinden değil, yetişkin rehberliği ve toplumsal öğrenme içinde biçimlenen bir evre olarak kurulduğunu göstermektedir.

4.4. Aile rolleri ve toplumsal cinsiyet

Beş atasözü anne, baba, kız ve oğula farklı sembolik roller atfetmektedir. Türkiye örneği “Ana kızına taht kurar, kız bahtı kocadan arar”, annenin hazırlayıcı emeğini kabul ederken kızın geleceğini evlilik ilişkisine bağlar [8]. Bu söz, tarihsel aile düzenindeki kadınlık beklentisini yansıtmakta; güncel norm olarak onaylanmaktan çok kültürel cinsiyet kodunun belgesi olarak değerlendirilmektedir.

Özbekistan derleminde “Ota — bilak, ona — yurak” sözü babayı güç/kol, anneyi duygu/yürek üzerinden tamamlayıcı fakat ayrıştırılmış rollere yerleştirir [6: 128]. “Otadan — o‘g‘il, onadan — qiz” ifadesi aktarımı baba-oğul ve anne-kız çizgisinde cinsiyetlendirir [6: 78]. “Ota — aql, ona — idrok” sözü anne ve babaya farklı fakat tamamlayıcı zihinsel nitelikler atfeder [6: 128]. “Farzand baxti — ona taxti, farzand kamoli — ota jamoli” sözünde çocuğun mutluluğu annenin, olgunluğu ise babanın sembolik statüsüyle ilişkilendirilir [6: 139]. Bu örnekler aileyi yalnızca

dayanışma alanı değil, güç, duygu, beceri ve itibarın cinsiyete göre dağıtıldığı bir kurum olarak görünür kılar.

4.5. Yaşam seyri ve kuşak sürekliliği

Dört atasözü yetişkinleşme, ekonomik bağımsızlık, torun ve soy devamlılığına odaklanmaktadır. “Baba malı tez tükenir, evlat gerek kazana” sözü evlat olma konumundan üretken yetişkinliğe geçişi ekonomik öz-yeterlik üzerinden tanımlar [1: 173]. Özbek örneklerinde “Kuyovdan nevara qolar, nevaradan evara qolar” ve “Ona — daraxt, bola — meva” ifadeleri aileyi ardışık kuşakların sürekliliği şeklinde kurar [6: 139]. “Yetti yoshga yetguncha, yer to‘qmog‘in yersan; yetmish yoshga yetguncha, el to‘qmog‘in yersan” sözü ise yaşam boyunca bireyin çevre ve toplumla sınanmasını yedi ve yetmiş yaş karşıtlığı içinde ifade eder [6: 78]. Derlem yaşlılık hakkında bağımsız ve yoğun bir temsil sunmadığı için bu örnekten hareketle yaşlılığa ilişkin genel bir kültürel model ileri sürülmemiştir.

5. Tartışma

Bulgular, iki derlemde kuşaklararası düzenin biyolojik akrabalıktan daha geniş bir normatif alan olarak kurulduğunu göstermektedir. Ebeveynlik, doğurmanın yanı sıra yetiştirme ve örnek olma; çocukluk, yalnızca küçük yaşta bulunmanın yanı sıra terbiye edilme ve gözlem yoluyla öğrenme; kuşak sürekliliği ise yalnızca soyun devamı değil, davranışların ve bakım kalıplarının yeniden üretilmesi anlamına gelmektedir. Bu sonuç, atasözlerinin kültürel belleği gündelik eyleme bağlayan kısa norm metinleri olduğu görüşünü destekler.

Bakım temasının derlem içinde en geniş kategori olması, aile dayanışmasının merkeziliğine işaret eder; ancak bu dayanışma eşit ve karşılıklı bir alışveriş olarak sunulmaz. Anne ve babanın çocuğa yönelen emeği yoğunlaştırılırken, çocuğun ebeveyne dönüşü kimi sözlerde yetersizlik veya gelecekte kendi çocuğundan karşılık görme tehdidiyle düzenlenir. Dolayısıyla dayanışma, sevgi kadar ahlaki borç ve toplumsal denetim üretmektedir. Bu nokta, atasözlerini yalnızca “güzel değerlerin taşıyıcısı” olarak okumanın yetersizliğini gösterir.

Toplumsal cinsiyet kodları da benzer biçimde çift yönlüdür. Anne, bakım, yürek ve yetiştirme; baba ise güç, akıl, gayret ve ekonomik sorumlulukla ilişkilendirilir. Bu ayrım tarihsel aile işbölümünü görünür kılarken söz konusu rolleri doğallaştırma potansiyeli taşır. Güncel sosyolojik okuma, bu ifadeleri bugünün ailelerine uygulanacak reçeteler değil, belirli bir normatif düzenin kültürel kayıtları olarak değerlendirmelidir. Böyle bir yaklaşım kültürel mirası reddetmeden, miras içindeki hiyerarşi ve eşitsizlikleri tartışmaya açar.

Türkiye ve Özbekistan örneklerindeki ortaklıklar, hazır ve değişmez bir “tek kültür”ün kanıtı olarak yorumlanmamalıdır. Ortak metaforik repertuvar, benzer aile sorunlarına verilen tarihsel cevapları gösterebilir; fakat sözlerin günümüzde kullanım

sıklığı, kabul düzeyi ve kuşaklara göre anlamı bu doküman çalışmasıyla belirlenemez. Mannheim'ın yaklaşımı hatırlandığında, aynı atasözünün farklı kuşak konumlarında farklı biçimlerde benimsenebileceği veya eleştirilebileceği açıktır [5: 276-320]. Bu nedenle sonraki çalışmalar genç, orta ve ileri yaş gruplarının aynı atasözlerini nasıl yorumladığını görüşmelerle inceleyebilir.

6. Sonuç

Bu çalışma, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinden seçilen 32 atasözünün kuşaklararası toplumsal düzeni beş tema üzerinden kurduğunu ortaya koymuştur. En belirgin örüntü, bakım ve duygusal bağın aile ilişkilerini ahlaki yükümlülüğe dönüştürmesidir. Kuşaklararası aktarımda ebeveyn davranışı model olarak öne çıkmakta; çocuk yetiştirme söylemi çocuğu biçimlendirilebilir bir özne olarak konumlandırmaktadır. Aile rolleri anne ve babaya farklı duygusal, ekonomik ve sembolik görevler yüklerken yaşam seyri sözleri bağımsızlaşma ile soy sürekliliğini ilişkilendirmektedir. Böylece atasözlerinin dilsel kalıpları, kültürel bellek ile aile içi toplumsal düzen arasında bağ kuran normatif araçlar olarak görünür olmaktadır.

Çalışmanın özgün katkısı, Türkiye–Özbekistan karşılaştırmasını benzer atasözlerini yan yana getirme düzeyinin ötesine taşıyarak dilsel-kültürel metaforlar aracılığıyla kurulan kuşaklararası otorite, bakım, toplumsallaşma ve aile içi rol dağılımını bütüncül bir sosyolojik çerçevede çözümlemesidir. Böylece atasözleri, yalnızca ortak kültürel mirasın göstergeleri olarak değil, kuşaklararası toplumsal düzeni üreten ve aktaran normatif dil birimleri olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte araştırma, ölçüt örneklemeyle oluşturulan sınırlı ve ülke sayıları eşit olmayan bir derlemeye dayanmaktadır; atasözlerinin güncel kullanım sıklığı ölçülmemiş, Özbekçe ifadelerin Türkçe karşılıkları ise özgün metin esas alınarak araştırmacı tarafından çalışma karşılığı biçiminde hazırlanmıştır. Bu nedenle bulgular istatistiksel veya ulusal temsil iddiası taşımamakta, incelenen derlemle sınırlı nitel örüntüler olarak değerlendirilmektedir. Gelecek çalışmalarda derlemin genişletilmesi, çalışma karşılıklarının Özbek Türkçesi uzmanlarınca doğrulanması ve farklı kuşak gruplarıyla alımlama araştırmalarının yürütülmesi, Türk dillerinin kültürel söz varlığındaki kuşak temsillerinin güncel toplumsal kullanımını daha kapsamlı biçimde açıklayacaktır.

Kaynakça

[1] Aksoy, Ö. A. (1995). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1: Atasözleri Sözlüğü. İstanbul: İnkılâp.

[2] Assmann, J. (2011). Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306

[3] Braun, V. ve Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology, 3(2), 77-101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa
[4] Duran, E. ve Cengiz, Ş. (2022). Türk atasözlerinde çocuk ve çocukluk kavramı. Folklor Akademi Dergisi, 5(3), 674-697. https://doi.org/10.55666/folklor.1158894
[5] Mannheim, K. (1952). The problem of generations. P. Kecskemeti (Ed.), Essays on the Sociology of Knowledge içinde (ss. 276-320). London: Routledge & Kegan Paul.
[6] Mirzayev, T., Musoqulov, A. ve Sarimsoqov, B. (Haz.). (2005). O‘zbek xalq maqollari. Toshkent: Sharq.
[7] Özkan Kunduracı, H. K. ve Avcı, N. (2020). Türk atasözlerinde çocukluk: Göstergebilimsel bir bakış. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 9(1), 26-47.
[8] Türk Dil Kurumu. (2026). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. https://sozluk.gov.tr/ (Erişim tarihi: 2 Ekim 2026).
[9] Yurtbaşı, M. (2014). Özbekistan’dan ve Anadolu’dan çocuk atasözleri. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 7(13), 85-146.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ АДАМ МІНЕЗІН СИПАТТАЙТЫН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Сүйінжанова Ж.К[1].
Филология ғылымдарының кандидаты,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы
zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz

Аңдатпа

Ғылыми баяндамада қазақ және түрік тілдеріндегі адам мінезін сипаттайтын фразеологизмдердің зерттелу тарихы мен негізгі ғылыми бағыттары қарастырылады. Қазақ және түрік фразеологиясының қалыптасуы, фразеологиялық бірліктердің семантикалық, құрылымдық, лингвомәдени, когнитивтік және эмотивтік тұрғыдан зерттелу ерекшеліктері жүйеленеді. Адам мінезін сипаттайтын фразеологизмдерді зерттеудегі ұлттық-мәдени семантика, бағалауыштық, эмоционалдық-экспрессивтік және прагматикалық мәселелерге назар аударылады. Қазақ және түрік тілдеріндегі салыстырмалы зерттеулердің нәтижелері сараланып, олардың ортақ түркілік белгілері мен ұлттық ерекшеліктері айқындалады.

Түйін сөздер: қазақ фразеологиясы, түрік фразеологиясы, адам мінезі, мінез-құлық фразеологизмдері, лингвомәдениет, эмотивтілік, бағалауыштық семантика, тұлғааралық қарым-қатынас.

Аннотация

В научном докладе рассматриваются история изучения и основные научные направления исследования фразеологизмов, характеризующих человеческий характер, в казахском и турецком языках. Систематизируются особенности становления казахской и турецкой фразеологии, а также изучения фразеологических единиц в семантическом, структурном, лингвокультурологическом, когнитивном и эмотивном аспектах. Особое внимание уделяется национально-культурной семантике, оценочности, эмоционально-экспрессивным и прагматическим аспектам исследования фразеологизмов, характеризующих человеческий характер. Обобщаются результаты сопоставительных исследований казахских и турецких фразеологизмов, выявляются их общетюркские черты и национально-специфические особенности.

Ключевые слова: казахская фразеология, турецкая фразеология, человеческий характер, фразеологизмы, характеризующие характер и

поведение, лингвокультурология, эмотивность, оценочная семантика, межличностное общение.

Abstract

The scientific report examines the history of research and the main scholarly approaches to phraseological units characterizing human character in the Kazakh and Turkish languages. It systematizes the development of Kazakh and Turkish phraseology and the specific features of studying phraseological units from semantic, structural, linguocultural, cognitive, and emotive perspectives. Particular attention is paid to national-cultural semantics, evaluative meaning, emotional-expressive features, and pragmatic aspects in the study of phraseological units characterizing human character. The findings of comparative studies of Kazakh and Turkish phraseological units are reviewed, with a focus on identifying their common Turkic features and national-specific characteristics.

Keywords: Kazakh phraseology, Turkish phraseology, human character, phraseological units characterizing character and behavior, linguocultural studies, emotivity, evaluative semantics, interpersonal communication.

Қазақ тіліндегі фразеологияның ғылыми негізінің қалыптасуы І. Кеңесбаевтың еңбектерімен тығыз байланысты. 1977 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» қазақ фразеологиясын жүйелеудегі іргелі еңбектердің бірі болып саналады. Сөздікте он мыңнан астам фразеологиялық бірлік қамтылып, олардың мағыналары түсіндірілді. Бұл еңбек кейінгі зерттеулер үшін негізгі лексикографиялық дереккөздердің біріне айналды [1].

Қазақ фразеологиясының теориялық мәселелерін зерттеуге Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ғ. Қалиев, Ә. Болғанбаев, Ө. Айтбаев, Н. Уәли, С. Сәтенова, Г. Смағұлова, Р. Авакова, Г. Сағидолда және басқа да ғалымдар үлес қосты.

Ә. Қайдар еңбектерінде тілдік бірліктерді этнолингвистикалық тұрғыдан қарастыруға ерекше мән беріліп, фразеологизмдердің халықтың тарихы, мәдениеті және дүниетанымымен байланысы көрсетілді [2]. Р. Сыздық фразеологиялық бірліктердің тарихи қалыптасуы мен әдеби тілдегі қолданысын зерттеуге көңіл бөлді [3]. Ә. Болғанбаев, Ғ. Қалиев және Ө. Айтбаев еңбектерінде фразеологизмдердің құрылымы, мағынасы, тіл жүйесіндегі орны, варианттылығы мен қолданыс ерекшеліктері қарастырылды [4-5].

Н. Уәли фразеологияны тілдік норма, прагматика және антропоөзектік бағытпен байланыстыра қарастыруға мүмкіндік берді [6]. С. Сәтенова қос

тағанды фразеологизмдердің құрылымдық және мағыналық ерекшеліктерін зерттеді [7].

Қазақ фразеологиясының кейінгі даму кезеңінде зерттеулердің бағыты біртіндеп семантикалық, когнитивтік және лингвомәдени мәселелерге ойысты. Г. Смағұлова фразеологизмдердің мағыналастығын, ұлттық-мәдени аспектілерін және этномәдени мазмұнын зерттеді [8]. Р. Авакова фразеологиялық семантиканы лингвомәдени және когнитивтік тұрғыдан қарастырып, фразеологиялық мағынаның құрылымдық ерекшеліктеріне назар аударды. [9]. Г. Сағидолда фразеологизмдердің танымдық және этномәдени сипатын, олардың мифологиялық және дәстүрлік негіздерін зерттеу бағытында еңбек етті [10].

Осы зерттеулер нәтижесінде қазақ фразеологиясы тек тілдік бірліктердің құрылымы мен мағынасын сипаттайтын сала шеңберінен шығып, *тіл – сана – мәдениет – адам* сабақтастығын қарастыратын антропоөзектік бағытқа бет бұрды.

Түрік тіліндегі фразеологиялық бірліктерді жүйелеуде ең алдымен **Ömer Asım Aksoy** еңбектерінің маңызы ерекше. Оның *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* еңбегі түрік тіліндегі мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерді жинақтап, жүйелеуге үлкен үлес қосты. Бұл еңбек кейінгі зерттеулер үшін маңызды лексикографиялық база қалыптастырды[11].

Түрік фразеологиясының құрылымдық және грамматикалық мәселелері Zeynep Korkmaz, Vecihe Hatipoğlu сияқты зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылды [12-13]. Ал Şükrü Elçin тұрақты тіркестерді фольклорлық және этнолингвистикалық тұрғыдан қарастырып, олардың халық мәдениетімен, дәстүрімен тығыз байланысын көрсетеді. Ол фразеологизмдерді халық даналығының бір көрінісі ретінде бағалайды [14].

Doğan Aksan тілдік бірліктерді халықтың дүниетанымы мен ұлттық мәдениетімен байланыстыра зерттеуге ерекше мән берді. Ahmet Turan Sinan түрік фразеологизмдерінің экспрессивтік және стилистикалық қызметіне назар аударды[15].

Түрік тіліндегі фразеологиялық қорды жүйелеуде арнайы сөздіктердің де орны ерекше. Олардың қатарында Aksoудың *Atasözleri ve Deyimler Sözlüği*, *Türkçe Sözlük*[16], Saraçbaşı мен Minnetoğlunың *Türkçe Deyimler Sözlüğü* [17], Ali Püsküllüoğlunың [18]. фразеологиялық сөздігі және Metin Yurtbaşının *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü* еңбектерін атауға болады [19]. Соңғы еңбекте фразеологизмдердің адамның эмоциясы, мінезі және іс-әрекетіне байланысты тақырыптық топтарға жіктелуі зерттеу материалы ретінде маңызды.

Осылайша түрік фразеологиясында да құрылымдық-семантикалық зерттеулерден біртіндеп когнитивтік, мәдени, эмоционалдық және коммуникативтік бағыттарға көшу байқалады.

Адам мінезін сипаттайтын тіркестер осы тұрғыдан халықтың «*жақсы – жаман», «құптау – құптамау», «дұрыс – бұрыс»* сияқты бағалау өлшемдерін танытады.

Мысалы, қазақ тіліндегі *жүрегі кең, қолы ашық, ақ жүрек, сөзіне берік* тіркестері жағымды мінезді білдірсе, *екі жүзді, қара жүрек, тілі ащы* сияқты тіркестер жағымсыз қасиеттерді сипаттайды. Түрік тіліндегі *gönlü geniş, eli açık, sözüne sadık, iyi kalpli* және *iki yüzlü, kalbi kara, dili sivri* тіркестерінен де ұқсас бағалау модельдері байқалады. Адам мінезін эмоциядан бөліп қарау мүмкін емес. Сондықтан соңғы зерттеулерде фразеологизмдердің эмотивтілігіне ерекше көңіл бөлінуде.

Д. Оспанова фразеологизмдердің эмотивтілігін қазақ, әзербайжан және түрік тілдері материалдары негізінде қарастырып, олардың эмотивтік, дискурстық және прагматикалық мәндерін салыстырған. Зерттеуде эмотивті фразеологизмдердің этномәдени экспрессивтік мазмұнына және олардың сөйлеу актісіндегі орнына назар аударылады[20].

Қазақ және түрік тілдеріндегі эмоциялық фразеологизмдерде ортақ образдық модельдер де кездеседі. Мысалы, қазақ тіліндегі *іші күйді, қаны қайнады, жүрегі тас төбесіне шықты* тіркестері түрік тіліндегі *içi yandı, öfkeden deliye döndü, yüreği ağzına geldi* тіркестерімен эмоциялық мазмұны жағынан салыстырылады.

Бұл мысалдар екі тілдің эмоцияны бейнелеуінде дене мүшелері, ішкі күй және физиологиялық реакциялар негізіндегі ортақ түркілік модельдердің бар екенін көрсетеді.

Адам мінезін білдіретін фразеологизмдердің маңызды белгісінің бірі – олардың бағалауыштық сипаты. Э.Н. Ажарбекова, Ш. Мажитаева, Ж.Д. Рапишева адамның қасиеттерін білдіретін фразеологизмдерді оң, теріс және бейтарап бағалау топтарына бөліп қарастырған. Зерттеу нәтижесінде қазақ тіліндегі жағымды адам қасиеттерін сипаттайтын фразеологизмдердің едәуір үлесі бар екені және кейбір бейтарап тіркестердің бағалауыштық мәні контекст арқылы нақтыланатыны көрсетілген[21].

Демек, адам мінезін сипаттайтын фразеологизм тек қасиетті атап қана қоймайды, сөйлеушінің сол қасиетке деген қатынасын да білдіреді. Қазақ және түрік тілдерін салыстыра зерттеу екі тілдің генетикалық жақындығымен байланысты. Салыстырмалы зерттеулерде ортақ түркілік негізбен қатар, ұлттық ерекшеліктерді анықтау мәселесі қарастырылады. Бұл бағытта етістікті

фразеологизмдер, соматикалық фразеологизмдер, зоофразеологизмдер, ұлттық-мәдени коннотация және эмотивтілік мәселелері зерттелген.

Қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологиялық бірліктерді салыстырғанда олардың арасында толық мағыналық сәйкестік, ішінара сәйкестік, ортақ мағына мен әртүрлі образ, сондай-ақ ұлттық-мәдени тұрғыдан ерекшеленетін бірліктер кездесетіні байқалады.

Мысалы, адамның жомарттығын білдіретін қазақ тіліндегі *қолы ашық* және түрік тіліндегі *eli açık* тіркестері мағынасы мен образдық негізі жағынан өте жақын. Сол сияқты *екі жүзді – iki yüzlü*, *тілі ащы – dili sivri* тәрізді тіркестерде де мағыналық жақындық байқалады.

Алайда барлық фразеологизмдерді тікелей балама ретінде қарастыруға болмайды. Кейбір тіркестер белгілі бір халықтың тұрмыс-тіршілігіне, салт-дәстүріне немесе тарихи тәжірибесіне негізделеді. Сондықтан салыстырмалы зерттеуде тілдік ұқсастықпен қатар ұлттық-мәдени уәжді де есепке алу қажет.

Қазақ және түрік тілдеріндегі адам мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдерге тікелей арналған зерттеулердің бірі – А.К. Колпенованың 2022 жылы жарияланған «Қазақ және түрік тілдеріндегі мінез-құлықты сипаттайтын фразеологизмдер: функционалдық-параметрлік талдау» атты мақаласы. Зерттеуде сапа семантикалы фразеологизмдер салыстырмалы түрде қарастырылып, фразеологиялық мағынаның денотативтік, уәжділік, бағалауыштық, эмотивтік және стилистикалық компоненттері ажыратылады. Автор адам мінезін сипаттайтын фразеологизмдердің мағынасында этикалық бағалау бар екенін, олардың жалпытүркілік ортақтықтар мен ұлттық ерекшеліктерді ажыратуға мүмкіндік беретін лингвоиндикатор қызметін атқаратынын көрсетеді. Сонымен қатар бағалауыштық, эмотивтік және стилистикалық компоненттердің фразеологизмдердің прагматикалық әлеуеті мен коммуникативтік қызметін күшейтетіні тұжырымдалады[22].

Бұл зерттеу тақырыптың қазіргі даму деңгейін анықтауда ерекше маңызды. Өйткені оған дейінгі еңбектердің көпшілігінде фразеологизмдердің жалпы семантикасы, ұлттық-мәдени сипаты, эмоциялық және бағалауыштық ерекшеліктері жеке-жеке қарастырылса, Колпенова адамның мінез-құлқын сипаттайтын қазақ және түрік фразеологизмдерін арнайы салыстырмалы нысан ретінде қарастырады.

Осыған байланысты қазіргі зерттеулердің басты міндеті бұрын зерттелген материалды қайта сипаттау емес, осы фразеологизмдердің нақты қарым-қатынас жағдайындағы қызметін тереңірек ашу болып табылады.

Жоғарыда қарастырылған еңбектерді жинақтай отырып, қазақ және түрік тілдеріндегі адам мінезін сипаттайтын фразеологизмдерді зерттеудің бірнеше кезеңін көрсетуге болады.

Бірінші кезең – жинақтау және жүйелеу кезеңі. Бұл кезеңде фразеологиялық қор жиналып, сөздіктер жасалды, фразеологизмдердің тұрақты тілдік бірлік ретіндегі сипаты анықталды.

Екінші кезең – құрылымдық-семантикалық кезең. Фразеологизмдердің құрылымы, мағынасы, варианттары, синонимиясы және тіл жүйесіндегі орны зерттелді.

Үшінші кезең – этнолингвистикалық және лингвомәдени кезең. Фразеологизмдер халықтың мәдениеті, тарихы, салт-дәстүрі және ұлттық дүниетанымымен байланыста қарастырылды.

Төртінші кезең – когнитивтік және антропоөзектік кезең. Фразеологизм арқылы адамның танымы, эмоциясы, мінезі, бағалауы және ұлттық концептілері зерттеле бастады.

Бесінші кезең – эмотивтік, прагматикалық және коммуникативтік бағыт. Қазіргі зерттеулерде фразеологизмдердің эмоцияны жеткізуі, бағалау жасауы, сөйлеу актісіндегі қызметі және коммуникативтік әлеуеті назарға алынуда.

Қазақ және түрік тілдеріндегі адам мінезін сипаттайтын фразеологизмдердің зерттелу тарихын саралау бұл бағыттың бірнеше ғылыми парадигма арқылы дамығанын көрсетті. Алғашқы кезеңде фразеологизмдер жинақталып, жүйеленсе, кейін олардың құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері зерттелді. Антропоөзектік парадигманың орнығуына байланысты фразеологизмдер халықтың дүниетанымы, мәдениеті, ұлттық құндылықтары, эмоциясы мен бағалау жүйесімен байланыста қарастырыла бастады.

Қазақ және түрік тілдеріндегі салыстырмалы зерттеулер екі тілдің ортақ түркілік негізін және әр халықтың өзіндік ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Адам мінезін сипаттайтын фразеологизмдердің семантикасында денотативтік, коннотативтік, бағалауыштық, эмотивтік және ұлттық-мәдени компоненттердің табиғаты әлі зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі.

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
2. Қайдаров Ә. Қазақ тілінің этнолингвистикалық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 2004.
3. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат, 1994.
4. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы:

Санат, 1997.
5. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007.
6. Уәли Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007.
7. Сәтенова С. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің сөзжасамдық бейнесі. – Алматы, 1997.
8. Смағұлова Г. Фразеологизмдердің мағыналастығы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2002.
9. Авакова Р. Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002.
10. Сағидолда Г. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің танымдық сипаты / Ғылыми монография. – Алматы, 2003.
11. Aksoy, Ö. A. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. 1965.
12. Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. – Ankara, 1992.
13. Hatipoğlu V. Türkçenin Sözdizimi. – Ankara, 1982.
14. Elçin Ş. *Halk Edebiyatına Giriş*. – Ankara: Akçağ Yayınları, 1993
15. Aksan D. *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
16. Sinan A. T. Türkçede Deyimler. – İstanbul, 2015.
17. Saraçbaşı M. Ertuğrul, Minnetoğlu İ. Örnekli ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü. – İstanbul: Minnetoğlu Yayınları, 1980. – 640 s.
18. Püsküllüoğlu A. Türkçe Deyimler Sözlüğü. – Ankara: Arkadaş Yayınları, 1998. – 479 s.
19. Yurtbaşı M. Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü. – İstanbul: Excellence Publishing, 2013. – 960 s.
20. Оспанова Д. Фразеологизмдер эмотивтілігінің жалпы және түркі тіл білімінде зерттелуі. ҚазҰУ хабаршысы. «Шығыстану сериясы», 2021 жылы, №4 (99), – Б. 25-33.
21. Ажарбекова Э.Н., Мажитаева Ш., Рапишева Ж.Д. Адами қасиеттерді білдіретін фразеологизмдердің бағалауыш мәні // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – № 3 (103). – Б. 25–31.
22. Колпенова А.К. Қазақ және түрік тілдеріндегі мінез-құлықты сипаттайтын фразеологизмдер: функционалдық-параметрлік талдау // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – № 4 (141). – Б. 67–78.

MEDIA EKOLOGIK DISKURSNING LINGVO-KOGNITIV VA AKSIOLOGIK XUSUSIYATLARI

Shahlo Jamalovna Naraliyeva,
Qozog‘iston Respublikasi,
Jumabek Tashenev nomidagi universitet
«Xalqaro hamkorlik va akademik mobillik» markazi rahbari,
PhD doktor
Elektron pochta: shahlo.naraliyeva@gmail.com
ORCID: 0009-0005-4720-3375

Annotatsiya. Ushbu maqolada media ekologik diskursining lingvo-kognitiv va aksiologik (baholash) xususiyatlari tadqiq etiladi. Media matnlarining (gazeta va teledasturlar, veb-portallar) 100 ga yaqin parchalarini tahlil qilish asosida ijobiy va salbiy bahoga ega leksik hamda stilistik tasvir vositalari tasniflanadi. Jamiyatda ekologik tabiatni anglash va ekologik madaniyatni shakllantirishda sifat, ot, fe’llar hamda konseptual metafora va ironiyaning o‘rni alohida yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: ekologik diskurs, media diskurs, baholash kategoriyasi, aksiologiya, ekologik ong, konseptual metafora, stilistik vositalar.

Аннотация. В данной статье исследуются лингвокогнитивные и аксиологические (оценочные) особенности медийного экологического дискурса. На основе анализа порядка 100 фрагментов медиатекстов (газеты, телепередачи, веб-порталы) классифицируются лексические и стилистические средства выразительности с позитивной и негативной оценкой. Особое внимание уделяется роли качеств, существительных, глаголов, а также концептуальных метафор и иронии в формировании экологического сознания и экологической культуры общества.

Ключевые слова: экологический дискурс, медиадискурс, категория оценки, аксиология, экологическое сознание, концептуальная метафора, стилистические средства.

Abstract. This article examines the linguo-cognitive and axiological (evaluative) features of media ecological discourse. Based on the analysis of nearly 100 media text fragments (newspapers, TV shows, web portals), lexical and stylistic means of expression with positive and negative evaluations are classified. Special attention is paid to the role of adjectives, nouns, verbs, as well as conceptual metaphors and irony in shaping the ecological consciousness and ecological culture of society.

Keywords: ecological discourse, media discourse, category of evaluation, axiology, ecological consciousness, conceptual metaphor, stylistic devices.

Zamonaviy dunyodagi ekologik muammolarni chuqur tushunish va ularni xolis baholash zarurati lingvistik vositalarning jamiyatga ta’sir ko‘rsatishdagi o‘rni va roli bilan bevosita belgilanadi. Atrof-muhitga oid diskurs va uning ommaviy axborot vositalarida aks etishini tadqiq qilish matnlarda axborotni kognitiv kodlash tamoyillarini batafsilroq tushunishga va inson ongidagi ekologik manzarani belgilashga xizmat qiladi [1: 40]. Ekologiyaga oid diskursni ifodalovchi media matnlari o‘z mavzusining o‘ta dolzarbligi va taqdimotining dinamikligi bilan ajralib turadi. Ular axborot uzatish hamda auditoriyaga psixologik-lingvistik ta’sir o‘tkazish funksiyalarini teng ravishda amalga oshiradi.

Atrof-muhit jurnalistikasining rivojlanishi tufayli shakllangan nisbatan yangi turdagi ommaviy axborot vositalari ekologik diskursining asosiy maqsadi — tabiat muhofazasi va atrof-muhitda sodir bo‘layotgan ob'ektiv hamda sub'ektiv hodisalar haqida taqdim etilgan ma’lumotlarni xabardor qilish va baholash orqali iloji boricha keng auditoriyaga ta’sir o‘tkazishdan iboratdir. Shuningdek, bu diskurs tinglovchilar va o‘quvchilarni atrof-muhitni asrashga va ularning ekologik xabardorligini hamda mas’uliyatini oshirishga undaydi. Shu sababli, baholash (aksiologik) kategoriyasi ommaviy axborot vositalarining ekologik diskursida konseptual hamda konstruktiv rol o‘ynaydi.

Atrof-muhitga oid diskurs tobora ko‘proq zamonaviy lingvistik tadqiqotlar obyekti va subyektiga aylanib bormoqda. Mintaqaviy hamda xalqaro ommaviy axborot vositalarining ekologik munozaralariga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy ishlar mavjud [2: 38]. Atrof-muhit masalalari ko‘plab nashrlarda batafsil ko‘rib chiqiladi, chunki tabiat va inson munosabatlari jamiyat taraqqiyotining ustuvor mezoni hisoblanadi.

Ekologik media diskursining kommunikativ strategiyalari hozirgi kunda tilshunoslar tomonidan keng o‘rganilmoqda. Ta’kidlash joizki, berilgan vazifaga kommunikativ va pragmatik yechim topish uchun ekologik diskurs axborot, ko‘rsatma, targ‘ibot va baholash strategiyalaridan samarali foydalanadi [3: 42].

Ushbu tadqiqotimizda rasmiy markaziy va mintaqaviy ommaviy axborot vositalaridan, shuningdek, atrof-muhit mavzulariga bag‘ishlangan veb-saytlar va teledasturlardan olingan 100 ga yaqin matn parchalari tahlilga tortildi. Ishimizdagi markaziy tushuncha aksional hamda gnoseologik xarakterga ega bo‘lgan baholash kategoriyasidir. Tilshunoslikda baholash Ona tilida so‘zlashuvchilarning ekstralingvistik obyektga nisbatan ijtimoiy va axloqiy jihatdan o‘rnatilgan

munosabati sifatida tushuniladi. B.Sandig baholashni lingvistik ifodaning tavsiflovchi mazmuniga qo‘shilgan modallik turlaridan biri sifatida belgilaydi [4: 84].

Baholashni ifodalashning lingvistik vositalari keng ma’noda «yaxshi/yomon» (aksiologik binar oppozitsiya) qarama-qarshiligini tavsiflaydi. Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, tabiiy tilda ijobiy va salbiy zonalar o‘rtasida o‘ziga xos assimetriya kuzatiladi. «Yaxshi» baholash normaga moslikni ham, uning ortiqchaligini ham anglatishi mumkin, «yomon» baholash esa har doim o‘rnatilgan normadan salbiy chetlanishni tavsiflaydi [5: 119].

Lingvistik materiallar tahlili asosida baholash ma’nosini ifodalovchi lingvistik vositalar tasnifi tuzildi va ular ikki yirik guruhga ajratildi:

1. Ijobiy bahoni ifodalovchi lingvistik va stilistik vositalar;

Ushbu guruhga otlar, sifatlar, fe’llar va metaforik modellar kiradi:

Otlar: Ijobiy bahoni ifodalovchi otlar tabiiy resurslarni yaxshilash, qayta tiklash va ijobiy o‘zgartirish jarayoni bilan bog‘liq semantik komponentlarni o‘z ichiga oladi:

«Milliy loyiha doirasidagi asosiy tadbirlar Sirdaryo viloyatining ekologik farovonligini yaxshilash va “Sardoba” suvomborida yana kuzatilishi mumkin bo‘lgan suv toshqini xavfining oldini olish bilan bog‘liq; Tirik organizmlarning genetik xilma-xilligini saqlab qolish butun dunyo bo‘ylab eng dolzarb masalalardan biridir; Orol dengiziga suv chiqarish joylarida tozalash inshootlarini qurish, suv havzalarini tozalash va ekologik reabilitatsiya qilish uchun mablag‘lar ajratiladi» («Tabiat va inson» teledasturi).

Sifatlar: Sifatlar baholashni ifodalovchi lingvistik vositalarning eng keng tarqalgan guruhini (tekshirilgan barcha birliklarning deyarli 75% ini) tashkil etib, axloqiy, estetik hamda ratsionalistik (utilitar) baholarni aks ettiradi:

Axloqiy baho: «Kompaniyaning maqsadi suvga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishdir» (Insoniy mas'uliyatni oshiradi).

Estetik baho: «Zumrad halqasi va baland daraxtlar bilan o‘ralgan, moviy-ko‘k suvli ko‘l hayratlanarli darajada go‘zal ko‘rinadi...» («Toza atrof-muhit» dasturi).

Ratsionalistik (utilitar) baho: «Qimmatli o‘simlik turlari himoyalangan va yo‘qolib ketish xavfi ostida turgan turlar kesilishining oldini olish uchun genetik sertifikatlangan bo‘lishi kerak...» (Registon LC YouTube kanali).

Fe’llar: Tabiatni saqlash va muhofaza qilish harakatlarini ifodalovchi fe’llar ekologik muhitdagi dinamik ijobiy o‘zgarishlarni ko‘rsatadi: «Surxandaryo viloyatida ko‘rilgan choralar natijasida daryo ekologiyasi yaxshilandi; 62 000 dan ortiq daraxt saqlanib qolindi» (Vaqt.uz kanali).

Metaforalar: Tabiatni insonning muqaddas makoni va uyiga tenglashtirish orqali o‘quvchining hissiy sohasiga ta’sir ko‘rsatiladi:

«Biz tabiatni sevamiz: bu bizning uyimiz. Shunday ekan, uni toza tutaylik!» («Aqlli bolajon» dasturi). Bu o‘rinda «uy» va «tozalik» konseptlari iliqlik, xavfsizlik va oilaviy qadriyatlar bilan kognitiv bog‘lanadi.

2. Salbiy baholashni ifodalovchi leksik va stilistik vositalar

Atrof-muhitning tanazzulga uchrashi va insonning mas’uliyatsizligini ko‘rsatish uchun leksik birliklar hamda o‘tkir stilistik vositalar qo‘llaniladi:

Otlar va Sifatlar: «Ofat», «zarar», «hujum» kabi otlar va axloqiy/utilitar tomondan salbiy baholovchi sifatlar («mas’uliyatsiz aralashuv», «keskin ekologik vaziyat», «patogen bakteriyalar») ekologik inqiroz ko‘lamini ochib beradi.

Salbiy metaforalar va Stilistik figuratsiyalar:

Ekologik muammolar ko‘pincha inson va tabiat tanasidagi kasallik sifatida metaforlashtiriladi: «Ishtirokchilar islohotning oraliq natijalarini muhokama qiladilar, og‘riqli nuqtalarni aniqlaydilar...», «Matiz davolanishga muhtoj» («Og‘riqli nuqtalar» dasturi). Bu o‘rinda «Tabiat — bu tirik organizm» degan kognitiv model ishlaydi.

Istehzo (Ironiya): O‘quvchida keskin ritorik va psixologik reaksiya uyg‘otish uchun qo‘llaniladi:

«Bir nechta milliy bog‘lar bilan o‘ralgan ulug‘vor tog‘ cho‘qqilari etagida ko‘p yillar davomida dunyoning eng ifloslangan shaharlari reytingida yuqori o‘rinlarni egallab kelgan shahar joylashgan...» («Og‘riqli nuqtalar» dasturi). «Yuqori o‘rinni egallash» birikmasi aksincha mantiqiy fojiani ifodalab, istehzo vositasida ta’sir kuchini oshiradi.

Stilistik degradatsiya va ekspressiv parafrazalar: OAV matnlarida til uslubining ataylab soddalashtirilishi va so‘z birikmalarining semantik o‘zgarishi o‘quvchi e’tiborini jalb qiladi. Masalan, Arktika ekologiyasiga bag‘ishlangan maqolaning «Oq muhojirlar» [6: 1] deb nomlanishi yoki media sarlavhalardagi «Dengiz qasosi», «Yerning konditsioneri buzildi», «Tabiatning ayovsiz qasosi» kabi iboralar obrazli tafakkurni harakatga keltiradi.

Atrof-muhitga oid ommaviy axborot vositalari diskursida baholash va aksiologik lug‘atdan unumli foydalanish tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan amaliy va nazariy harakatlarning nihoyatda muhimligini ko‘rsatadi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, sifatlar media ekologik diskursda baholashni ifodalashning eng asosiy lingvistik vositasi (deyarli 75%) hisoblanadi. Lingvistik va stilistik vositalarning kompleks qo‘llanilishi bir tomondan ekolog va ko‘ngillilarning ijobiy va fidoyi qiyofasini shakllantirsa, ikkinchi tomondan ekologik inqiroz va salbiy oqibatlarga nisbatan jamoatchilikda begona bo‘lmagan mas’uliyat va yuqori ekologik xabardorlikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YAXTI

1. Belyanin V. P. Psixologicheskaya tipologiya xudojestvennyx tekstov po emotsionalno-smyslovoy dominante: avtoref. dis. ... d-ra filol. nauk. – Moskva, 1992. – 40 s.

2. Zaytseva A. V. Tipologiya tekstov ekologicheskogo diskursa FRG. Diss. kand. filol. nauk. – Smolensk, 2014. – 180 s.

3. Lazurkina A. A., Chebotareva E. Y. Strategii i taktiki ekologicheskogo diskursa v SMI // Voprosy teorii i praktiki jur. – Moskva, 2020. – S. 42–48.

4. Sandig B. Textlinguistik des Deutschen. – New York: Walter de Gruyter, 2006. – 154 p.

5. Werlich E. Typologie der Texte. Entwurf eines textlinguistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik. – Heidelberg: Mitz, 1975. – 210 p.

6. Oq muhojirlar: Arktikadagi iqlim o‘zgarishi va ekologik muammolar tahlili. [Onlayn manba]: [https://www.google.com/search?q=Oq+muhojirlar+maqola] (https://www.google.com/search?q=Oq+muhojirlar+maqola) (murojaat qilingan sana: 01.10.2026).

SI VA INSON: PROMPT VA PROMPTER

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich,
Toshkent amaliy fanlar universiteti, f.f.d. professor

Annotatsiya: Mazkur mavzuda sun'iy intellekt (SI) va inson o'rtasidagi samarali muloqot jarayoni, xususan, prompt va prompter tushunchalarining mazmun-mohiyati yoritiladi. Sun'iy intellektdan samarali foydalanishda foydalanuvchi tomonidan beriladigan topshiriqning aniq, izchil va maqsadga yo'naltirilgan shaklda ifodalanishi muhim omil sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, prompt yaratishning asosiy tamoyillari, kontekstni to'g'ri belgilash, vazifani aniq shakllantirish, kutilayotgan natijani ko'rsatish hamda olingan javobni tahlil qilish va takomillashtirish masalalariga e'tibor qaratiladi. Insonning tanqidiy fikrlashi, ijodkorligi, bilim va tajribasi sun'iy intellekt imkoniyatlari bilan uyg'unlashganda samarali natijaga erishish mumkinligi asoslanadi. Shu bilan birga, SI tomonidan yaratilgan ma'lumotlarni tekshirish, ishonchliligini baholash va undan mas'uliyat bilan foydalanish zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, inson, prompt, prompter, prompt injiniring, sun'iy intellekt bilan muloqot, kontekst, tanqidiy fikrlash, raqamli kompetensiya, SI natijasi.

Abstract: This topic explores the process of effective interaction between artificial intelligence (AI) and humans, with particular emphasis on the concepts of prompts and prompters. It analyzes the importance of expressing user instructions clearly, consistently, and purposefully in order to use artificial intelligence effectively. The study also focuses on the main principles of prompt creation, including establishing the appropriate context, formulating tasks clearly, specifying the expected outcome, and analyzing and improving the generated responses. It emphasizes that effective results can be achieved when human critical thinking, creativity, knowledge, and experience are combined with the capabilities of artificial intelligence. At the same time, the importance of verifying AI-generated information, assessing its reliability, and using it responsibly is highlighted.

Keywords: artificial intelligence, human, prompt, prompter, prompt engineering, human – AI interaction, context, critical thinking, digital competence, AI-generated output.

SI rivojlanishi bilan insoniyat yangi turdagi intellektual hamkorlik ostonasida turibdi. Bu muloqotning asosi bo'lgan prompt va prompter munosabatlari ma'no yaratishning iyerarxik bosqichlaridir. Bugungi kundagi asosiy muammo – insonning

o‘z niyatini mashinaga yetkazishda aniq metodologiyaga ega emasligi va SI imkoniyatlarini noto‘g‘ri baholashidir. Bu qismning maqsadi prompt va prompter tushunchalarini intellektual darajalar kesimida tahlil qilish hamda inson tafakkuri bilan mashina algoritmi orasidagi tafovutlarni amaliy misollar yordamida ko‘rsatib berishdir. Vazifamiz reproduktiv, analitik va konseptual darajalarni o‘rganish orqali prompterni oddiy savol beruvchidan yangi nazariy modellar yaratuvchi muallif darajasiga ko‘tarishdan iborat. Bu jarayonda SI intellektual jarayonni harakatga keltiruvchi mexanizm bo‘lsa, prompter strategik boshqaruvchisidir. Inson niyatining (intent) qanday qilib mantiqiy modelga aylanishini va bu muloqotda tashabbusning qayerdan kelishi bilim yaratish sifatini qay darajada o‘zgartirishini ko‘rib chiqamiz. Yakuniy maqsad foydalanuvchini SI bilan muloqotda “o‘quvchi” maqomidan “muallif” maqomiga o‘tkazuvchi semantik ko‘prikni qurishdir.

“Lingvopromptologiya” haqida

“Lingvopromptologiya” – inson tili va mashina algoritmlari orasidagi ma’no almashinuvini o‘rganuvchi zamonaviy soha. U SI modelining ichki mantiqiy maydonini to‘g‘ri faollashtirish san’atidir. Kundalik hayotda ishlatadigan so‘zlarimiz SI uchun matematik vektorlar va ehtimollar zanjiridan iborat. Shuning uchun ham amaliy semantika bizga so‘zlarni qanday tanlash va ularni qanday tartibda joylashtirishni o‘rgatadi. Bu soha lisoniy bilimlarni texnologik samaradorlikka aylantiruvchi o‘ziga xos ko‘prik vazifasini o‘taydi. Bu yo‘nalishda asosiy e’tibor “ma’no aniqligi”ga qaratiladi. Inson muloqotida mavjud ko‘p ma’nolilik (ambiguity) SI bilan ishlashda kutilmagan xatolarga sabab bo‘lishi mumkin. Amaliy semantika orqali “O‘zbekiston tarixi haqida yoz” (Write about the history of Uzbekistan) kabi umumiy buyruqlardan qochib, aniq semantik filtrlarni o‘rnatamiz. Masalan, “Amir Temur davri iqtisodiy islohotlarini tahliliy maqola shaklida yoz” (Write about economic reforms of the Timurid era in the form of an analytical article) deb buyruq berish mashina diqqatini tor va aniq nuqtaga qaratadi.

“Lingvopromptologiya” tushunchasi tilshunoslikning nazariy qoidalarini amaliy muhandislik darajasiga ko‘taradi. Bu yerda har bir so‘z – ma’lum bir “semantik kalit”. Agar kalitni noto‘g‘ri tanlasak, mashina o‘zining ulkan ma’lumotlar omboridan biz xohlamagan eshikni ochishi mumkin. Shuning uchun amaliy semantikada “kontekstual barqarorlik” (contextual stability) tushunchasi juda muhim. Foydalanuvchi o‘z niyatini mashinaga shunday tushuntirishi kerakki, ichki “fikrlash” jarayoni inson niyati bilan to‘liq rezonansga kirishishi lozim.

“Lingvopromptologiya” sohasidagi eng muhim tadqiqotlardan birida bu jarayonning mohiyati quyidagicha ta’riflanadi: “The semantic precision of a prompt determines the quality of the model’s latent space traversal, effectively bridging the

gap between human conceptual intent and machine linguistic output"[1]. Bu ko‘rsatadiki, prompter (vazifa beruvchi) aslida semantik muhandis rolini bajaradi va inson tafakkurini raqamli natijaga aylantiradi.

Sohaning amaliy ahamiyati "semantik iqtisod" tamoyilida ko‘rinadi. Bunda eng kichik so‘zlar yordamida eng yuqori ma’no va aniqlikka erishishga intilamiz. SI bilan muloqotda "ko‘p gapirish" emas, "to‘g‘ri gapirish" ustunlikka ega. Masalan, modelga "Menga yordam ber" (Help me) deyish foydasiz, biroq "Bu matnni ilmiy uslubga o‘gir" (Convert this text into a scientific style) deyish aniq natija beradi. Amaliy semantika so‘zlarning "semantik vazni"ni o‘lchashni va keraksiz lisoniy shovqinlarni (noise) yo‘qotishni o‘rgatadi.

Prompting jarayonida "rol o‘ynash" (role prompting) usuli ham alohida o‘rin tutadi. Bu usul orqali modelga ma’lum bir semantik qobiqni kiydiramiz. Promptni "Sen tajribali huquqshunossan" (You are an experienced lawyer) deb boshlash orqali modelning diqqatini huquqiy terminologiya va mantiq nuqtasiga burasiz. Bu modelning o‘z javoblarini professional va chuqur shakllantirishini ta’minlaydi. "Amaliy semantika" bunda mashinani ma’lum bir "ma’no koridori" orqali yetaklash san’atidir.

Yana bir muhim jihat "qayta aloqa semantikasi"dir. Agar SI kutgan natijani bermasa, demak, biz bergan promptda "semantik bo‘shliq" (semantic gap) mavjud. Amaliy semantika bu bo‘shliqni qanday qilib mantiqiy qismlar bilan to‘ldirishni ko‘rsatib beradi. Masalan, "Qisqaroq yoz" (Write shorter) o‘rniga "Matnni 100 so‘zdan oshirmasdan, xulosa ko‘rinishida tayyorla" (Prepare as a summary not exceeding 100 words) deb tuzatish kiritish orqali aniq chegaralarni belgilaymiz. Bu muloqotni samarali va natijali qiladi.

Ko‘rinadiki, amaliy semantika kelajak tili bilan ishlashning poydevoridir. Biz oddiy mashina bilan gaplashmayapmiz, o‘z fikrlarimizni "semantik algoritmlar"ga o‘girmoqdamiz. Bu soha bizdan tilni nozik his qilish bilan birga, mantiqiy va tizimli fikrlashni ham talab etadi. lingvopromptologiya inson zakovati va SI imkoniyatlarini bir nuqtada birlashtiruvchi kuchdir. Har bir so‘z ortidagi mantiqiy quvvatni tushunish, bizga raqamli asrda cheksiz imkoniyatlar eshigini ochadi va muloqot madaniyatini yangi bosqichga ko‘taradi.

"Prompt" va "prompter" terminlarining ma’no-mohiyati

SI olamida muloqotning asosi ikki ustun "prompt" va "prompter" tushunchalariga tayanadi. **Prompt** (ko‘rsatma/buyruq) inson niyatini mashina tushunadigan shaklga o‘girilgan matnli topshiriqdir. U SI modelining neyron tarmoqlari ichidagi trillionlab bog‘lanishlarni ma’lum bir yo‘nalishga soluvchi

[1]White, J., et al. Prompt Engineering for Large Language Models, Sebastopol, 2024, O'Reilly Media, p. 84.

“semantik impuls” (semantic impulse) hisoblanadi. **Prompter** bu topshiriqni shakllantiruvchi, jarayonning me’mori va mantiqiy markazi bo‘lgan subyektdir. **Prompterlik** – til orqali mantiqiy strukturalarni boshqarish san’ati, unda inson o‘z fikrini algoritmik qoidalarga muvofiqlashtiradi. Har bir so‘z modelning latent fazosida yangi bir mantiqiy yo‘lni ochadi va natijaning sifatini belgilaydi.

Amaliy nuqtayi nazardan, prompt mashinaga yo‘l ko‘rsatuvchi xarita bo‘lsa, prompter o‘sha xaritani chizuvchi kartograf (cartographer) dir. Inson miyasi niyatni (intent) tug‘diradi, prompt o‘sha niyatning raqamli in’ikosi (representation) ni yaratadi. Bu muloqotda mashina “ijrochi”, prompter esa “strateg” (strategist) sifatida namoyon bo‘ladi. Promptning sifati bevosita prompterning o‘z maqsadini qanchalik aniq tushunishi va uni lisoniy jihatdan qanchalik to‘g‘ri modellashtira olishiga bog‘liq. Bu ikki komponent birlashganda ma’lumotlar ummonidan kerakli natijani chiqarib oluvchi intellektual mexanizm ishga tushadi. Prompt oddiy matn emas, foydalanuvchi ongining raqamli kengaytmasidir.

Bu jarayonni chuqurroq tahlil qilsak, prompt aslida neyron tarmoq uchun navigatsiya chirog‘i ekanini ko‘ramiz. Promptning har bir bo‘lagi modelning “diqqat oynasi”da (attention window) ma’lum bir vaznni egallaydi. Masalan, “Menga she’r yoz” (Write me a poem) buyrug‘i berilganda, model o‘zining barcha adabiy va lirik ma’lumotlar bazasini faollashtiradi. Agar prompter o‘z niyatini noaniq ifodalasa, mashina statistik ehtimolliklarga tayanib, kutilmagan javobni berishi mumkin. Shuning uchun muvaffaqiyatli prompter modelning ichki ishlash mantiqini his qilishi va so‘zlarni xuddi bo‘yoqlar kabi mahorat bilan tanlashi kerak bo‘ladi.

Prompt muhandisligining ilmiy poydevori inson tili va algoritmik mantiqning kesishish nuqtasida yotadi. Zamonaviy tadqiqotlarda bu munosabatning ahamiyati quyidagicha ta’riflanadi: “The prompt is the primary interface through which we align high-dimensional machine intelligence with human values and linguistic goals, acting as a cognitive bridge between two distinct information processing systems”[2]. Demak, bu promptning ikki intellektual tizimni birlashtiruvchi “kognitiv ko‘prik” (cognitive bridge) ekanligini tasdiqlaydi.

Prompter raqamli asrning yangi mutaxassisi, u tilshunoslik, psixologiya va texnologiya bilimlarini bir nuqtada birlashtiradi. U model bilan “muloqot” qilayotganda modelning “dunyoqarashini” (world model) boshqaradi. Masalan, “Sen tajribali huquqshunassan” (You are an experienced lawyer) kabi ko‘rsatma orqali prompter modelni ma’lum bir axborot filtri ichiga joylashtiradi. Bu jarayon modelning javob berish ehtimolligini toraytirib, aniqlikni (precision) oshiradi.

[2]Bender, E. M. On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big?, Montreal, 2021, ACM Conference, p. 614.

Prompter o‘z niyatini (intent) qanchalik mukammal “paketlasa”, mashinadan olinadigan foyda ham shunchalik yuqori bo‘ladi.

Promptning ichki tuzilishi odatda bir nechta semantik qatlamdan iborat bo‘ladi. Birinchi qatlam – ko‘rsatma (instruction), u nima qilish kerakligini belgilaydi. Ikkinchi qatlam – kontekst (context), u vazifani bajarish uchun zarur bo‘lgan fon ma’lumotlarini taqdim etadi. Uchinchi qatlam – kirish ma’lumotlari (input data), ya’ni model qayta ishlashi kerak bo‘lgan asosiy material. To‘rtinchi qatlam format (output indicator), bu natijaning ko‘rinishini belgilaydi. Prompter bu to‘rt qatlamni o‘zaro muvofiqlashtirganida prompt haqiqiy “aqlli buyruqqa” aylanadi va modelning o‘z-o‘zini tushunish qobiliyatini (reasoning) oshiradi.

Mashina va inson orasidagi bu semantik hamkorlik yangi bilimlar yaratishning eng qisqa yo‘lidir. Prompter modelga xato qilish imkoniyatini kamaytiruvchi cheklashlar (constraints) o‘rnatish orqali natijaning ishonchliligini ta’minlaydi. Masalan, “Javobingda faqat dalillarga tayangan, taxminlardan qoch” (Stick only to facts, avoid assumptions) degan qo‘shimcha promptning “axloqiy va mantiqiy filtri” (logical filter) bo‘lib xizmat qiladi. Bunday yondashuv modelning “gallyutsinatsiyalarini” (hallucinations) kamaytiradi. Prompter bu yerda sifat nazorati bo‘yicha mas’ul shaxs sifatida maydonga chiqadi va muloqotning yakuniy natijasiga javob beradi.

Demak, prompt – inson zakovatining raqamli in’ikosi. Prompter bu in’ikosni boshqaruvchi, uni sayqallovchi va natijaga yo‘naltiruvchi ijodkordir. Har bir to‘g‘ri tanlangan so‘z, har bir joyiga qo‘yilgan nuqta modelning “ongida” (latent space) yangi bir uchqunni paydo qiladi. Kelajakda prompterlik mahorati har bir mutaxassis uchun yozish va o‘qish kabi zaruriy ko‘nikmaga aylanadi. Mashina tushunadigan tilda gaplashishni o‘rganish, aslida o‘z fikrlarini yana-da aniqroq va mantiqiyroq tartibga solishni o‘rganish demakdir.

Semantik maydon va prompterning asosiy vositalari

Semantik maydon prompt ichidagi barcha so‘z va tushuncha yaratadigan mantiqiy muhitdir. Har bir so‘z bu maydonda o‘zining ma’no yukiga ega, modelni ma’lum bir latent nuqtaga (*latent point*) yo‘naltiradi. Prompter bu maydonni boshqarish uchun bir qancha asosiy vositadan foydalanadi: kontekst (*context*), rol (*persona*), cheklovlar (*constraints*) va format (*format*). Kontekst modelga “qayerda” ekanini anglatsa, rol unga “kim” bo‘lishi kerakligini uqtiradi. Masalan, “Sen adabiyotshunossan” (*You are a literary critic*) ko‘rsatmasi modelning butun lug‘at boyligini professional tahlil doirasiga yo‘naltiradi. Bu mashinaning kognitiv resurslarini umumiy ma’lumotlardan aniq sohaviy bilimlar tomon safarbar etadi.

Bu vositalarni ilmiy jihatdan tahlil qilganda model “ongiga” ta’siri beqiyos ekanligi ma’lum bo‘ladi. Prompt muhandisligi bo‘yicha yetakchi mutaxassislar bu

vositalarning ahamiyatini quyidagicha ta'riflaydi: "The structural integrity of a prompt depends on the precise calibration of semantic constraints, which guide the language model through complex latent spaces to produce coherent and accurate responses"[3].

Prompter o'z vositalarini qanchalik mahorat bilan ishlatsa, modelning "gallyutsinatsiyalari" (*hallucinations*) shunchalik kamayadi. Ma'no maydoni qat'iy chegaralangan bo'lsa, SI asossiz ma'lumotlarni to'qib chiqarish o'rniga berilgan koordinatalar ichida ishlashga majbur bo'ladi.

Prompterning yana bir muhim vositasi "diqqat oynasi" (*attention window*) bilan ishlashdir. Semantik maydon ichida model qaysi so'zlarga ko'proq urg'u berishini prompter belgilaydi. Masalan, "Eng muhim jihati..." (*The most important aspect...*) yoki "Quyidagi shartga rioya qil..." (*Adhere to the following condition...*) kabi iboralar semantik maydonning mantiqiy markazini ko'rsatib beradi. Cheklashlar modelning javob doirasini toraytirib, foydasiz ma'lumotlar oqimini to'xtatadi. Semantik maydon qanchalik zich va tartibli bo'lsa, natija shunchalik barqaror bo'ladi. Bu vositalar yordamida prompter modelning mantiqiy "diqqatini" (*attention*) kerakli nuqtaga fokuslaydi va axborot shovqinini bartaraf etadi.

Semantik maydonni shakllantirishda "semantik filtrlar" (semantic filters) ham muhim rol o'ynaydi. Bu filtrlar modelga ma'lum bir ohang yoki uslubni yuklash imkonini beradi. Masalan, "Bolalar uchun sodda tilda tushuntir" (*Explain in simple terms for children*) buyrug'i murakkab ilmiy tushunchalarni oson tushuniladigan metaforalarga aylantiradi. Bu yerda prompter "ma'no me'mori" sifatida maydonga chiqadi. U axborot qanday "shakl"ga ega bo'lishini ham loyihalaydi. Har bir tanlangan vosita modelning ichki neyronlarida turli ehtimolliklar zanjirini faollashtirib, natijani inson niyatiga (intent) yaqinlashtiradi.

Keyingi muhim vosita – "formatlash" (*formatting*). Prompter javobni jadval, ro'yxat yoki kod ko'rinishida talab qilishi mumkin. Bu vosita semantik maydonni tizimlashtiradi. Masalan, "Natijani JSON formatida taqdim et" (*Provide the result in JSON format*) ko'rsatmasi modelni faqat ma'lumotlar strukturasi bilan ishlashga undaydi. Bu, o'z navbatida, muloqotning samaradorligini oshiradi. Formatlash orqali prompter modeldan olinadigan ma'lumotni "xomashyo"dan "tayyor mahsulot"ga aylantiradi. Bu ma'no nazoratining (meaning control) eng yuqori darajasidir.

Ma'lumotlar bilan ishlashda prompter "semantik anchors" (semantic anchors) yoki tayanch nuqtalaridan ham foydalanadi. Bu tayanch nuqtalar modelni asosiy mavzudan chetga chiqib ketmasligini ta'minlaydi. Masalan, "Faqat O'zbekiston qonunchiligiga tayangan holda" (*Based only on the legislation of Uzbekistan*) iborasi

[3]Brown, T., et al. Language Models are Few-Shot Learners, San Francisco, 2020, OpenAI Research, p. 14.

semantik maydonning geografik va huquqiy chegarasini qat'iy belgilaydi. Bu vositasiz model o'zining "global bilimi" orasida adashib qolishi va boshqa davlatlar qonunlarini aralashtirib yuborishi mumkin. Tayanch nuqtalar – model uchun mantiqiy "qutb yulduzi" vazifasini o'taydi.

Prompterning barcha vositalari o'zaro sinergiyada ishlashi lozim. Kontekst va cheklashlar bir-birini inkor etmasligi, aksincha, to'ldirishi kerak. Masalan, "Qisqa tushuntir" (Explain briefly) va "Barcha tafsilotlarni qamrab ol" (Include all details) buyruqlari semantik maydonda "mantiqiy to'qnashuv" (logical collision) yaratadi. Bunday holatda SI ikkilanib qoladi va natija sifati pasayadi. Shuning uchun muvaffaqiyatli prompter o'zining "semantik asboblar qutisi"ni (semantic toolkit) tartibli saqlashi va buyruqlar zanjirida mantiqiy izchillikni ta'minlashi shart. Bu jarayon tilshunoslik va algoritmik mantiqning eng nozik nuqtasidir.

Xullas, semantik maydon inson ongi va SI imkoniyatlari kesishadigan virtual laboratoriyadir. Prompter bu laboratoriyada o'z vositalari – rol, kontekst, cheklash va format yordamida "ma'no sintezi"ni amalga oshiradi. Har bir to'g'ri qo'llanilgan vosita modelning aniqligini oshirib, javobni insoniyat sivilizatsiyasi qadriyatlariga va foydalanuvchi maqsadlariga muvofiqlashtiradi. Amaliy semantika bizga so'zlarning lug'aviy ma'nosi va "dasturiy quvvati"ni ham o'rgatadi. Bu esa raqamli kelajakda axborotni boshqarishning eng samarali yo'lidir.

Prompt va prompterning turlari

Prompt va prompterlar o'zlarining murakkabligi va maqsadiga ko'ra bir necha turga bo'linadi. Prompt turlari asosan modelga beriladigan ma'lumot miqdori va ko'rsatma uslubi bilan belgilanadi. Eng sodda shakli – "nol urinishli prompt" (*Zero-shot prompt*), bunda modelga hech qanday namuna ko'rsatmasdan to'g'ridan-to'g'ri buyruq beriladi. Masalan, "Matnni tarjima qil" (*Translate the text*) buyrug'i modelning mavjud bilimlariga tayanadi. Bu usul modelning umumiy intellektini tekshirish uchun qulay, ammo murakkab vazifalarda xatolik ehtimoli yuqori bo'ladi. Prompt turi modelning ichki hisoblash resurslarini qaysi yo'nalishda safarbar qilishini belgilaydi.

Murakkabroq vazifalarda "kam urinishli prompt" (*Few-shot prompt*) ishlatiladi. Bunda modelga vazifani qanday bajarish kerakligiga oid bir nechta namunalar (input-output juftliklari) taqdim etiladi. Masalan, mahsulot sharhlarini "ijobiy" yoki "salbiy"ga ajratishda avval uch-to'rtta misol ko'rsatiladi. Bu usul modelning semantik aniqligini keskin oshiradi. Eng yuqori samaradorlik esa mantiqiy zanjir (*Chain of thought*) usulida kuzatiladi. Bunda modelga "Qadam-baqadam o'yla" (*Think step by step*) ko'rsatmasi beriladi, natijada SI murakkab muammolarni kichik mantiqiy bo'laklarga bo'lib hal qiladi va xatolarni kamaytiradi.

Promptlarning vazifaviy turlari ham mavjud: ko‘rsatmali (*instructional*), tahliliy (*analytical*) yoki ijodiy (*creative*). Ko‘rsatmali promptlar aniq algoritmik vazifalarni (masalan, “Ro‘yxatni alifbo tartibida tuz”) bajaradi. Tahliliy promptlar sabab-oqibat bog‘liqligini izlaydi (“Nima uchun bu voqea yuz berdi?”). Ijodiy promptlar modelning “tasavvur” quvvatini ishga solib, yangi hikoya yoki she’rlar yaratishga yo‘naltiriladi. Bu turlarning har biri modelning latent fazosida turli “ma’no qatlamlari”ni faollashtiradi va natijaning chuqurligini prompter niyatiga moslashtiradi. Ilmiy doiralarda prompt turlarining samaradorligi va model kognitiv jarayonlariga ta'siri quyidagicha baholanadi. “The prompt architecture acts as a structural scaffold that defines the limits of the model's reasoning capabilities, where techniques like Chain of Thought effectively bridge the gap between simple association and complex logical deduction”[4].

Prompter turlari subyektning SI bilan muloqotdagi maqomi va tajribasiga qarab belgilanadi. Birinchi daraja – “prompter-o‘quvchi” (*learner*). U faqat tayyor ma’lumot olishga intiladi va oddiy, ko‘pincha yopiq savollar beradi. maqsadi – reproduktiv bilim (*reproductive knowledge*) olish, ya’ni mavjud dalillarni takrorlashdir. Masalan, “Toshkent qachon tashkil topgan?” kabi savollar bilan u modeldan ensiklopedik ma’lumotlarni qidiradi. Bu darajada inson SI ga “bilim manbayi” sifatida qaraydi va muloqotda passiv ishtirokchi rolini o‘taydi.

Ikkinchi daraja – “prompter-izlanuvchi” (*researcher*). U modeldan tahlil va dalillarni talab qiladi, mavjud tasniflarni shubha ostiga qo‘yadi. U model bilan hamkorlikda (*collaborative*) ishlaydi va muammolarni chuqur tahlil qiladi. Izlanuvchi-prompter modelga “Nima uchun?” va “Qanday qilib?” kabi ochiq savollar berish orqali mantiqiy imkoniyatlarini eng yuqori darajada ochishga harakat qiladi. U SI bergan javobni oddiy qabul qilmaydi, qayta ishlash, filtrlash va turli nuqtayi nazar bilan solishtirish orqali yangi tushunchalar yaratishga intiladi.

Uchinchi va eng yuqori daraja – “prompter-muallif” (*author/master*). Bu bosqichda inson oddiy ma’lumot qidirmaydi, yangi nazariy model va konseptlarni (*conceptual models*) yaratadi. U modelni o‘zining intellektual assistenti sifatida boshqaradi va unga yangi mantiqiy tizimlarni yuklaydi. Muallif-prompter modelga savol bermaydi, unga “tezis” beradi. U SI ni o‘zining ijodiy va ilmiy salohiyatini kengaytiruvchi “ekzotiyak” (tashqi miya) sifatida ishlatadi. Bu daraja ilmiy tafakkurning yetukligini ta’minlaydi va prompterni strategik loyihachi darajasiga ko‘taradi.

[4]Wei, J., et al. Chain of Thought Prompting Elicits Reasoning in Large Language Models, Advances in Neural Information Processing Systems, 2022, Curran Associates, Inc., p. 248.

Shunday qilib, prompt va prompter orasidagi munosabat doimiy rivojlanib boruvchi semantik dinamika. Prompter o‘z vositalarini qanchalik mukammal o‘zlashtirsa, prompt shunchalik qudratli intellektual qurolga aylanadi. Mashina va inson orasidagi bu uyg‘unlik yangi bilimlar yaratishning eng samarali usulidir. Til SI ning imkoniyatlarini boshqaruvchi dasturlash tili darajasiga ko‘tarilmoqda. Shuning uchun amaliy semantikani o‘rganish har bir zamonaviy mutaxassis uchun strategik ahamiyatga ega, tafakkur chegaralarini kengaytiradi va raqamli hamkorlikning yangi ufqlarini ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Brown T. B., Mann B., Ryder N., et al. Language Models are Few-Shot Learners. – arXiv:2005.14165, 2020.
2. Ouyang L., Wu J., Jiang X., et al. Training Language Models to Follow Instructions with Human Feedback. – arXiv:2203.02155, 2022.
3. Wei J., Wang X., Schuurmans D., et al. Chain-of-Thought Prompting Elicits Reasoning in Large Language Models. – arXiv:2201.11903, 2022.
4. Kojima T., Gu S. S., Reid M., Matsuo Y., Iwasawa Y. Large Language Models are Zero-Shot Reasoners. – Advances in Neural Information Processing Systems, 2022.
5. Yao S., Zhao J., Yu D., et al. ReAct: Synergizing Reasoning and Acting in Language Models. – arXiv:2210.03629, 2023.
6. OpenAI. Prompt Engineering. OpenAI API Documentation. – 2026.
7. OpenAI. Prompting: Learn How to Create Prompts. OpenAI API Documentation. – 2026.
8. OpenAI. Prompt Engineering Best Practices for ChatGPT. OpenAI Help Center. – 2026.
9. OpenAI. Best Practices for Prompt Engineering with the OpenAI API. OpenAI Help Center. – 2026.
10. White J., Fu Q., Hays S., et al. A Prompt Pattern Catalog to Enhance Prompt Engineering with ChatGPT. – arXiv:2302.11382, 2023.

METİNSEL BENZERLİKTEN BAĞLAMSAL İLİŞKİYE: BAMSI BEYREK VE ALPOMISH ÜZERİNDEN KARŞILAŞTIRMAYI YENİDEN DÜŞÜNMEK

Filiz GÜVEN
Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
E-posta: fguven@sinop.edu.tr | ORCID: 0000-0002-9123-929X

Öz. Bu çalışma, Bamsı Beyrek ile Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li anlatmasına dayanan Alpomish üzerinden metin merkezli karşılaştırmanın açıklama sınırlarını tartışır. Dönüş ve tanınma sahnelerinde benzerlik ile farklılaşmanın ayrı kanıt değerleri incelenir. Karşılaştırmanın, tarihsel ilişkileri araştırırken farklılaşmanın koşullarını sınaması; günümüzde ise dijital dolaşımın metin, ses, müzik, hareket ve görsel unsurlar arasında ürettiği yeni karşılaşmaları da hesaba katması önerilir.

Anahtar Kelimeler: karşılaştırmalı folklor, Bamsı Beyrek, Alpomish, farklılaşma, kültürel bellek, dijital dolaşım

Abstract. This study examines the explanatory limits of text-centred comparison through Bamsı Beyrek and Alpomish in Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li’s narration. Similarity and difference are treated as separate evidentiary problems in scenes of return and recognition. The study argues that comparative folklore should also account for digital circulation, where text, sound, music, movement, and visual forms can create new encounters and associations.

Keywords: comparative folklore, Bamsı Beyrek, Alpomish, difference, cultural memory, digital circulation

Giriş

Türk dünyası halk anlatıları üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmalar, motif, tip, olay örgüsü, kahraman ve kültürel unsur ortaklıklarını belirleyen geniş bir birikim oluşturmuştur. Bu çalışmalar farklı coğrafyalardaki anlatı malzemesini düzenlemiş, metinler arasında araştırılabilir bağlantılar kurmuş ve varyantların tanınmasını kolaylaştırmıştır. Türkiye’de özellikle Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmasından sonra hazırlanan destan araştırmalarında motif, tip ve kültürel kimlik ekseninin belirginleştiği daha önce gösterilmiştir [8:389]. Tartışılması gereken mesele karşılaştırmanın varlığından çok, bulunan ortaklığa hangi açıklama değerinin verildiğidir.

Folklor ile ulusal kimlik arasındaki tarihsel ilişki bu sorunun arka planında yer alır. William A. Wilson, Herderci romantik milliyetçilik içinde folklor kayıtlarının geçmişi betimleyen malzemeler olmanın ötesinde, bugünü biçimlendirecek tarihsel modeller aramak için de kullanıldığını belirtir [10:109]. Türkiye merkezli destan

araştırmalarına ilişkin inceleme de ortak motiflerin kimi çalışmalarda kültürel birlik fikrini doğrulayan kanıtlar gibi işlendiğini, siyasal ve sosyokültürel değişimin ise daha sınırlı tartışıldığını göstermiştir [8:391]. Böyle bir okuma kültürel sürekliliği açıklayabilir; aynı veriden değişmez bir kültürel öz sonucu çıkarmak ise benzerliğe taşıyabileceğinden daha fazla anlam yükler.

Karşılaştırmanın açıklama sınırı tespit ile yorum arasındaki ayrımda daha açık görülür. Dundes, tespiti benzerliklerin belirlenmesi, yorumu ise farklılıkların ortaya konulması ve mümkünse nedenlerinin açıklanması olarak ayırır [4:136]. Ben-Amos folkloru iletişim durumu içinde tanımlayarak metni sosyal ortamla birlikte düşünür [3:10]. Bauman, performansı icracının iletişimsel yeterliğini bir dinleyici kitlesi önünde sergilediği ve bu sergilemenin değerlendirildiği bir iletişim çerçevesi olarak tanımlar [2:293]. Bu kuramsal birikim metinsel benzerliği geçersizleştirmez; benzerliğin hangi soruya cevap verebildiğini daha kesin biçimde belirler.

Bildirinin amacı, Bamsı Beyrek ile Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li anlatmasına dayanan Alpomish arasındaki ortaklıkları yeniden tasnif etmek yerine, benzerliğin açıklama değerini ve farklılaşmanın araştırmadaki yerini sorgulamaktır. İnceleme uzun ayrılık, yurda dönüş, kimliğin bir süre gizlenmesi ve tanınma sahneleriyle sınırlandırılmıştır. Bamsı Beyrek için Muharrem Ergin’in 2004 tarihli yayını; Alpomish için Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li anlatmasının 1993 tarihli Özbekçe II. kısmı esas alınmış, 2000 tarihli Türkiye Türkçesi aktarımından yardımcı kaynak olarak yararlanılmıştır. İki destanın bütün yapısı, bütün varyantları ve ortak köken tartışması kapsam dışındadır. Saha verisi toplanmamış, dijital dolaşıma ilişkin ayrı bir korpus kurulmamıştır. Dijital boyut ampirik bulgu olarak sunulmaz; günümüzde benzerliklerin görünür olma ve yeni ilişkilendirmelerin oluşma koşullarını değiştiren araştırma bağlamı olarak ele alınır.

Özgün katkının temel ekseni bağlam ve icra kuramlarını yeniden tanıtmak yerine, Türk dünyası destan karşılaştırmalarında farklılaşmayı bağımsız bir araştırma problemi olarak öne almaktır. Benzerlik tarihsel ve kültürel ilişki hakkında soru üretir; farklılık bu ilişkinin zaman içinde nasıl dönüştüğünü araştırmaya zorlar. Bir sahnenin, motifin veya kahraman davranışının ayrışması tarihsel kırılma, siyasal düzen, dinî dönüşüm, göç, anlatıcı tercihi ya da icra çevresiyle ilişkili olabilir; her bağlantı ayrıca kanıtlanmalıdır. Güncel dijital dolaşım bu soruna yeni bir katman ekler: geçmişten gelen ortaklıkların bulunmasını hızlandırırken metin, ses, müzik, hareket ve görsel temsil arasında yeni yakınlıklar da kurabilir. Karşılaştırmanın görevi, tarihsel süreklilik ile güncel dolaşımda oluşan ilişkilendirmeleri aynı düzlemde değerlendirmeden açıklamaktır.

Karşılaştırma, geçmişteki bağları açıklamayı sürdürürken güncel temasların nasıl kurulduğunu da araştırmaya açılır. Yaşayan saha, çeviri, karşılıklı okuma ve dijital dolaşım, bu ikinci alanın izlenebileceği başlıca çevrelerdir.

1. Metinsel Benzerliğin Açıklama Sınırı

Metin merkezli karşılaştırma somut ve denetlenebilir bir başlangıç sağlar. İki anlatıda aynı olay dizisinin görülmesi, benzer kahraman davranışlarının bulunması veya ortak bir motifin kaydedilmesi araştırılabilir bir bağlantı üretir. Sorun, bağlantının niteliği belirlenmeden köken, kültürel süreklilik veya ortak kimlik hakkında geniş sonuçlar kurulmasıyla başlar. Metin benzerliği bir ilişki ihtimalini gösterir; ilişkinin türünü belirlemek için başka kanıtlar gerekir.

Bamsı Beyrek ile Alpamış üzerine oluşmuş literatür bu ayrımı sınamak için elverişlidir. Metin Ergun, Bamsı Beyrek ile Alpamış'ın coğrafi unsurlarını karşılaştırmış; Alpamış anlatısındaki coğrafyanın derleme yeri, zaman ve anlatıcıya göre değişebildiğini belirtmiştir [6:80]. Fedakâr kahramanların ortaya çıkışı ve yetişmesi çevresindeki yapısal yakınlıkları ayrıntılı biçimde karşılaştırmıştır [7:136]. Bu çalışmaların tespit ettiği benzerlikleri yeniden sıralamak yeni bir sonuç üretmez. Daha verimli soru, ortak yapının farklı anlatılarda hangi görevleri üstlendiği ve ayrışmanın hangi verilerle açıklanabildiğidir.

Benzerlik ile farklılık iki karşıt sonuç gibi ele alındığında anlatının tarihsel hareketi daralır. İlişkili gelenekler bazı unsurları uzun süre koruyabilir, başka unsurları yeni koşullara göre yeniden düzenleyebilir. Korunan unsur devamlılık hakkında soru üretirken değişen unsur aktarımın gerçekleştiği çevreyi araştırmaya açar. Farklılık bu anlamda ortaklığın bozulmuş biçimi sayılmaz; anlatının yeni sosyal ve kültürel koşullarda nasıl çalıştığını araştırmak için veri sağlar.

Romantik ve özcü yorumların sınırlılığı da burada belirginleşir. Kültürel yakınlığı ortak motiflerle doğrulayan çalışmalar, farklılaşmayı ikincil bir unsur gibi görebilir. Oysa tarihsel süreklilik ile kültürel dönüşüm aynı anlatı geleneğinde birlikte bulunabilir. Toplulukların dinî çevresi, siyasal yapısı, ekonomik düzeni, yerleşme biçimi veya komşu kültürlerle teması değiştikçe anlatının bazı parçaları yeni görevler üstlenebilir. Araştırmacının görevi ortaklığı korumak ya da farkı büyütmekten çok, her ikisinin hangi ilişkiler içinde anlam kazandığını açıklamaktır.

Yöntemsel ayrım, Bamsı Beyrek ile Alpomish'in dönüş ve tanınma sahnelerinde somut biçimde sınanabilir.

2. Dönüş ve Tanınma: Ortak Yapı, Ayrışan İlişkiler

Bamsı Beyrek anlatısında kahramanın yokluğu on altı yıl sürer. Yalancı oğlu Yaltacuk, Beyrek'in kendisine daha önce verdiği gömleği kana batırarak ölümünün kanıtı gibi sunar [5:132]. Ardından küçük düğünü yapar ve büyük düğün için gün belirler [5:133]. Beyrek Oğuz yurduna döndüğünde kimliğini açıklamaz; atını bir

ozanın kopuzuyla değiştirir [5:137]. Kız kardeşleri onu üzerindeki kaftandan tanıyınca Kalın Oğuz beylerinin de aynı yolla kendisini tanıyabileceğini düşünür. "Göreyim Oğuzda menüm dostum düşmenüm kimdür" diyerek kaftanı çıkarır, eski bir deve çuvalı giyer ve kendisini deli ozan görünümüne sokarak düğüne gider [5:142]. Kılık değiştirme burada tanınmayı erteleyen ve kahramana yokluğunda kurulan ilişkileri gözleme imkânı veren bilinçli bir eylemdir.

Banu Çiçek'le karşılaşmada tanınma farklı bir kanıt dizisi üzerinden ilerler. Banu Çiçek'in parmağında Beyrek'in ilk karşılaşma sırasında taktığı yüzük bulunmaktadır. Banu Çiçek bileğini açıp elini çıkarınca Beyrek yüzüğü görür ve tanır [5:148]. Banu Çiçek ise yüzüğü karşısındaki kişinin kimliğini kabul etmek için yeterli görmez; yüzüğün nişanlarını söylemesini ister. Beyrek geyik avını, at yarışını, ok atmayı, güreşi ve yüzüğü Banu Çiçek'in parmağına takışını hatırlatınca tanıma tamamlanır [5:149]. İlk karşılaşmadaki eylemler böylece dönüş sahnesinde ortak geçmişi doğrulayan bilgiye dönüşür.

Yüzük ile hatırlama arasındaki ilişki bu tanıma düzeninin merkezindedir. Nesne geçmişte kurulmuş ilişkinin maddi izini taşırken kimliğin doğrulanması iki kişinin paylaştığı olayların yeniden hatırlanmasına bağlıdır. Banu Çiçek'in hatırladığı ortak geçmiş, Beyrek'in kimliğini doğrulayan ölçüte dönüşür. Tanınma böylece görünüşe veya tek bir nesneye bağlanmaz; geçmişte birlikte yaşanmış olayların karşılıklı olarak doğrulanmasıyla tamamlanır.

Bu tanınmanın toplumsal sonucu, Beyrek'in yokluğunda değişen ilişki düzenine yeniden katılmasıdır. Yaltacuk'un sahte ölüm haberi üzerinden kurduğu evlilik girişimi geçerliliğini yitirir, Banu Çiçek ile Beyrek arasındaki önceki bağ yeniden işlerlik kazanır ve kahramanın Oğuz çevresindeki konumu geri kurulur. Dönüş sahnesi bu açıdan kayıp kahramanın ortaya çıkışından daha geniş bir anlam taşır; geçmişte kurulmuş ilişkilerin hangi işaretler ve hangi ortak bilgiler aracılığıyla yeniden tanınacağını da gösterir.

Alpomish'te dönüş, kimliğin açıklanmasının ertelendiği benzer bir düzen içinde ilerler. Yedi yıllık zindan hayatından sonra Kongırat'a dönen Alpomish [12:369], Kultay'la karşılaştığında onu tanıdığı hâlde kendi kimliğini hemen açıklamaz. Kultay, sağ omuzda Şahımerdan pirinin beş parmağıyla ilişkilendirilen bir iz bulunduğunu belirtir [11:153]. Sol omuzda ise kendi beş parmağının izinin bulunduğunu söyler [11:154]. Alpomish bu işaretleri gösterir; Kultay izlere dokunarak karşısındaki kişinin Alpomish olduğunu anlar ve onu bağrına basar [11:154]. Burada kimliğin doğrulanmasını sağlayan unsur, ortak geçmişin bedende korunduğu kabul edilen işaretlerdir.

Kultay'ın tanıması Alpomish'in kimliğinin geniş çevreye açıklanmasıyla sonuçlanmaz. Kultay'dan Ultantaz'ın düğün yaptığını ve Berçin'le evlenmeye

hazırlandığını öğrenen Alpomish, kimliğini bir süre daha gizlemeyi seçer. Kultay'la kimliklerini değiştirmeyi önerir ve amacının dost ile düşmanı kendi gözüyle ayırt etmek olduğunu belirtir [11:155]. Kultay Alpomish'in giysilerini giyip Bayçibar'a biner; Alpomish de Kultay'ın giysilerini giyer, görünüşünü ihtiyara benzetir ve bu kimlikle düğün çevresine girer [11:155]. Kılık değiştirme, burada da dost ile düşmanın davranışını kahramanın gerçek kimliği bilinmeden gözleme imkânı sağlar.

Bu noktada iki anlatı arasındaki benzerlik ilk bakışta düşünülebileceğinden daha kuvvetlidir. Her iki kahraman uzun bir yokluğun ardından düğün çevresine döner, kimliğinin erken fark edilmesini önler ve dost ile düşmanı ayırt etmek amacıyla görünüşünü değiştirir. Beyrek'in "dostum düşmenüm kimdür" sözü ile Alpomish'in "kim dost, kim düşman anlayayım" ifadesi [12:400], kılık değiştirme eyleminin iki anlatıda da benzer bir toplumsal sınama görevi üstlendiğini gösterir. Bu unsur üzerinden işlevsel bir ayrım kurmak metinsel veriye uymaz.

Ayrışma, tanınmanın nasıl gerçekleştiğinde ve kimler arasındaki ilişkiyi doğruladığında görünür hâle gelir. Beyrek anlatısında tanınma katmanlıdır: kız kardeşler kahramanı kaftanı aracılığıyla fark eder; Banu Çiçek'le karşılaşmada ise yüzük, ortak geçmişi hatırlatan ilk işaret olur ve kimlik paylaşılan olayların yeniden anlatılmasıyla kesinleşir. Alpomish'te ilk güvenilir tanıma Kultay ile kahraman arasında gerçekleşir; doğrulama geçmişte bilinen bedensel işaretlere dayanır. Ardından bu özel tanınma, Alpomish'in Kultay görünümüne girerek kamusal tanınmayı ertelemesine imkân verir. Böylece ortak motif dizisi korunurken tanınmanın kanıtı, tanıyan kişinin konumu ve yeniden kurulan ilişkinin niteliği farklılaşır.

İki anlatı uzun ayrılık, yurda dönüş, düğün çevresi, kimliğin geciktirilmesi, dost-düşman ayrımının sınanması ve aşamalı tanınma bakımından belirgin bir yapısal ve işlevsel yakınlık taşır. Bu yakınlık araştırmanın nihai sonucunu oluşturmaz; karşılaştırmanın daha ayrıntılı sorular üretmesini sağlar. Beyrek'te ortak geçmişin sözlü olarak yeniden kurulması nişanlılar arasındaki kimlik doğrulamasında belirleyici olurken Alpomish'te Kultay'ın bildiği bedensel izler ilk tanımayı gerçekleştirir. Karşılaştırmanın açıklayıcı değeri, ortak motifleri farklı saymakta veya benzerliği kültürel ilişkinin yeterli kanıtına dönüştürmekte aranamaz; hangi ortaklığın hangi yapısal ve işlevsel düzeylerde görüldüğünü ve farklılaşmanın tam olarak nerede ortaya çıktığını belirlemek gerekir.

Bu farkların tarihsel nedenleri mevcut iki metinden doğrudan çıkarılamaz. Metin çözümlemesi, benzerlik ile ayrışmanın hangi düzeylerde ortaya çıktığını gösterebilir; neden sorusu ise ek bağlamsal verilerle sınanmalıdır. Burada ulaşılan sonuç, farklılaşmanın varlığını ve anlatı içindeki işlevini belirlemekle sınırlıdır.

3. Farklılaşmanın Açıklanması: Varyant, Bellek ve Tarihsel Değişim

Bamsı Beyrek ile Alpomish bu bildiride aynı anlatının iki varyantı olarak ele alınmamaktadır. Karşılaştırılan metinler, tarihsel ve kültürel ilişkileri bulunan iki epik anlatı geleneğine aittir. Aralarındaki ayrışma burada metinlerarası farklılaşma olarak tanımlanır. Varyant incelemesi ise bu farklılaşmanın nedenlerini sınamak için başvurulabilecek sonraki veri katmanlarından biridir.

Varyant ile metinlerarası farklılaşmayı ayırmak yöntem açısından gereklidir. Bamsı Beyrek'in farklı anlatmaları kendi aralarında, Alpomish varyantları da kendi anlatı çevrelerinde karşılaştırıldığında hangi unsurların düzenli biçimde korunduğu, hangilerinin yerel veya dönemsel olarak değiştiği izlenebilir. Ardından iki destan arasındaki farkın belirli bir varyanta özgü mü, daha geniş bir anlatı çevresine mi ait olduğu sorulabilir. Böyle bir sıra, tek bir metindeki özelliği bütün geleneğin niteliğiymiş gibi kullanma riskini azaltır.

Kültürel bellek değişimi açıklamak için ikinci bir araştırma alanı sunar. Assmann, belleğin yeniden kurma işlemine dayandığını ve geçmişin şimdiki zamanın değişen ilişkileri içinde sürekli yeniden örgütlendiğini belirtir [1:50]. Belleğin sürekliliği, her ayrıntının aynı biçimde taşınmasıyla ölçülemez; seçme, unutma ve yeni ilişkilere yerleştirme de aktarımın parçasıdır.

Farklılaşmayı doğrudan tarihsel olaylara bağlamak için ayrıca kanıt gerekir. Farkın tarihsel kırılma, siyasal düzen, dinî dönüşüm veya göçle ilişkili olduğu ileri sürülecekse metin dışı kanıt gerekir. Kayıt tarihi, anlatıcının çevresi, başka varyantlardaki dağılım ve dönemin kültür politikaları bir arada değerlendirilmeden kurulan neden-sonuç ilişkisi zayıf kalır. Türkiye merkezli destan çalışmalarına ilişkin önceki araştırmada, ortaklıkların yanında siyasal ve sosyokültürel dönüşümlerin yeterince hesaba katılıp katılmadığı bu sebeple sorgulanmıştır [8:390].

Örneğin Alpomish'in belirli bir dönemde kayda geçirilmiş olması, metindeki her farklılığın o dönemin kültür politikasıyla açıklanmasına izin vermez. Bamsı Beyrek'te görülen bir unsur da tek başına göç, İslamlaşma veya yerleşme değişiminin sonucu sayılamaz. Önce değişimin hangi metinlerde görüldüğü, ne zaman belirginleştiği ve hangi bağlamsal verilerle örtüştüğü gösterilmelidir. Kanıtın ulaşmadığı yerde yorumun sınırı açıkça belirtilmelidir.

Farklılaşmayı ayrı bir veri olarak ele almak, ortak kültürel miras fikrini daha somut bir araştırma nesnesine dönüştürür. Ortak geçmişin varlığı kadar, bu geçmişin farklı topluluklarda nasıl seçildiği ve yeniden düzenlendiği de araştırılır. Benzerlik

süreklilik hakkında, ayrışma ise dönüşüm hakkında soru üretir. İki soru birlikte ele alındığında kültürel ilişki sabit bir öz yerine zaman içinde değişen bağlar üzerinden açıklanabilir.

4. Güncel Bağlam: Saha, Dijital Dolaşım ve Yeni Karşılaşmalar

Karşılaştırmanın güncel koşulları, tarihsel metinlerin bir araya getirildiği önceki araştırma ortamından farklıdır. Dijital arşivler ve çevrim içi platformlar uzak coğrafyalardaki anlatıları kısa sürede aynı erişim alanına taşır; böylece benzerliklerin bulunması hızlanır. Aynı dolaşım, daha önce doğrudan yan yana gelmeyen anlatı parçalarını da ilişkilendirebilir. Saha araştırması ise bu karşılaşmaların topluluklar tarafından nasıl alındığını, hangi anlamlarla yeniden kullanıldığını ve güncel icralarda neye dönüştüğünü inceleyebilir.

Geçmiş ortaklıklar ile güncel yakınlaşmaları ayırmak gerekir. Tarihsel benzerlik, aktarım ve kültürel süreklilik üzerine kanıt aramayı sürdürür. Güncel dolaşımda oluşan benzerlik algısı ise çeviri, eğitim, ortak etkinlik, yeniden anlatım ve karşılıklı okuma gibi temaslarla kurulabilir. Bu ayrım, yeni ilişkileri tarihsel kökenin kanıtı gibi kullanma riskini azaltır ve kültürel ilişkinin şimdiki zamanda nasıl üretildiğini ayrı bir araştırma sorusuna dönüştürür.

Dijital ortamın belirgin özelliklerinden biri, anlatının farklı ifade biçimlerini aynı dolaşım alanında buluşturabilmesidir. Ses, ezgi, müzik, dans, hareket, görüntü, altyazı ve kısa anlatı parçaları aynı içerikte birleşebilir veya birbirinden ayrılarak yeniden dolaşıma girebilir. Howard, çevrim içi folklorik biçimlerin metin, grafik, ses ve videoyu aynı ağ ortamında bir araya getirebildiğini gösterir [9:193]. Bir motifin veya olayın tanınması basılı metinler arasındaki karşılaştırmanın ötesine geçebilir. Bu unsurların kültürel bellekteki tanıdık örüntüleri nasıl harekete geçirdiği ayrıca araştırılabilir.

Bu hız araştırmacı için iki ayrı sorun üretir. İlkinde erişim kolaylaşır; farklı baskılar, çeviriler ve varyantlar bağlamları doğrulanmadan tek bir anlatı gibi kullanılabilir. İkincisinde dolaşımın kendisi yeni bir kültürel ilişki üretir: anlatı başka bir dilde, görsel biçimde veya performans parçası olarak yeniden kurulur. Araştırmacı, geçmişten devralınmış ortaklıkla güncel dolaşımın ürettiği benzerlik algısını birbirinden ayırmalıdır.

Karşılaştırmalı folklorun araştırma alanı böylece genişler. Metinler arası benzerlik tarihsel ilişkiyi araştırmayı sürdürür; farklılaşma tarih, bellek ve toplumsal değişimle sınanır; dijital bağlam ise benzerliğin günümüzde hangi hız ve araçlarla yeniden kurulabildiğini araştırmaya açar. Çeviri, ortak saha, karşılıklı okuma, dijital arşiv ve görsel-işitsel üretim yeni temasların verisini sağlayabilir. Bu boyut mevcut bildiride ampirik olarak ölçülmemiş, karşılaştırmanın güncel koşullarını tanımlayan bir araştırma alanı olarak tartışılmıştır.

Sonuç

Bamsı Beyrek ile Alpomish'in dönüş ve tanınma sahneleri güçlü bir biçimsel yakınlık gösterir. Uzun ayrılığın ardından yurda gelen kahraman kimliğini bir süre saklar, düğün çevresine girer ve geçmişle bağını doğrulayan işaretler aracılığıyla yeniden tanınır. Bu ortak yapı karşılaştırma için açık bir başlangıç sağlar; ayrıntıya geçildiğinde tanınmanın araçları ve düzenlediği ilişkiler ayrışır.

Bamsı Beyrek'te yüzük ortak geçmişin hatırlanmasıyla anlam kazanır. Banu Çiçek'in tanıması, çiftin ilk karşılaşmasına ait olayların yeniden anlatılmasıyla tamamlanır. Alpomish'te Kultay, bedensel işaretler üzerinden kahramanı tanır. Her iki anlatıda kılık değiştirme kimliğin açıklanmasını geciktirerek dost ile düşmanı ayırt etmeye hizmet eder; ayrışma, tanınmanın dayandığı kanıtta ve tanıyan kişiler arasındaki ilişkinin niteliğinde belirginleşir.

İki sahnenin analizi, karşılaştırmalı folklorda farklılaşmanın tali bir ayrıntı olarak bırakılmaması gerektiğini gösterir. Mevcut iki metin farklılığın varlığını ve anlatı içindeki görevini saptamaya izin verir; tarihsel sebebini açıklamak için varyant, kayıt, anlatıcı ve toplumsal çevre verileri gerekir. Farklılığın siyasal veya kültürel değişimle ilişkisi ancak bu veri katmanları birbirini desteklediğinde savunulabilir.

Kültürel bellek açısından süreklilik ile değişim aynı süreç içinde düşünülmelidir. Anlatı geçmişten aldığı unsurları korurken bazılarını yeniden düzenleyebilir ve yeni sosyal ilişkilere yerleştirebilir. Bu hareket ortaklığı değersizleştirmez; ortaklığın hangi koşullarda sürdüğünü ve hangi koşullarda biçim değiştirdiğini daha açık araştırmaya imkân verir.

Çalışmanın iki metin ve belirli sahnelerle sınırlı tutulması, bütün Türk dünyası destanları için genel bir hüküm kurmaya elvermez. Elde edilen sonuç daha dar bir yöntem önerisidir: metinsel benzerlik araştırmanın başlangıç verisidir; farklılaşma açıklama alanını genişletir. Varyant incelemesi, tarihsel veriler ve kültürel bellek çözümlemesi farklılaşmanın nedenlerini sınamak için; yaşayan saha ve dijital dolaşım ise günümüzde kurulan yeni ilişkileri incelemek için kullanılabilir. Sözlü aktarımda anlatı bireysel hatırlama süreçleri içinde yeniden kurulurken bu hatırlama ortak anlatı kalıpları ve icra çevresi içinde biçimlenir; yazılı kayıt belirli bir anlatma biçimini görece sabitler, dijital dolaşım ise kayıtlı biçimleri yeniden üretim ve yeni ilişkilendirmelere açar.

Karşılaştırmalı folklorun güncel imkânı, geçmişteki benzerlikleri araştırmayı sürdürürken onların neyi kanıtladığını daha dikkatli belirlemek, farklılaşmanın koşullarını sınamak ve dijital dolaşımın ürettiği yeni ilişkilendirmeleri tarihsel ortaklıklardan ayırarak incelemektir. Metin araştırmanın merkezinde kalır; açıklama tarih, bellek, saha ve güncel dolaşım arasındaki ilişkilere açılır.

Kaynakça

1. Assmann J. Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik. A. Tekin, çev. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.

2. Bauman R. "Verbal Art as Performance." American Anthropologist, 77/2, 1975, 290–311. https://www.jstor.org/stable/674535

3. Ben-Amos D. "Toward a Definition of Folklore in Context." The Journal of American Folklore, 84/331, 1971, 3–15. https://doi.org/10.2307/539729

4. Dundes A. "The Study of Folklore in Literature and Culture: Identification and Interpretation." *The Journal of American Folklore*, 78/308, 1965, 136–142. https://doi.org/10.2307/538280

5. Ergin M. Dede Korkut Kitabı I: Giriş-Metin-Faksimile. 5. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.

6. Ergun M. "Bamsı Beyrek ile Alpamış Destanının Coğrafyası." Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 40 (1992), 1995, 75–80.

7. Fedakâr S. "Alpamış Destanı ve Dede Korkut Kitabı'nda Kahramanların Ortaya Çıkışı." Millî Folklor, 61, 2004, 134–141.

8. Güven F. "Türkiye Merkezli Yapılan Destan Çalışmalarını Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluş İdeolojisi, 'Ulus-Devlet' Düşüncesi Bağlamında Okuma." *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, Özel Sayı-Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 2023, 381–399. https://doi.org/10.33692/avrasyad.1367974

9. Howard R. G. "Electronic Hybridity: The Persistent Processes of the Vernacular Web." The Journal of American Folklore, 121/480, 2008, 192–218. https://www.jstor.org/stable/20487596

10. Wilson W. A. "Herder, Folklore, and Romantic Nationalism." J. T. Rudy ve D. Call, ed., *The Marrow of Human Experience: Essays on Folklore by William A. Wilson*. University Press of Colorado / Utah State University Press, 2006, 107–123. https://doi.org/10.2307/j.ctt4cgkmk.11

11. Fozil Yo'ldosh o'g'li. *Alpomish: O'zbek xalq dostoni. II qism.* Yozib oluvchi Mahmud Zarifov; qisqartirib, birinchi nashrga tayyorlagan Hamid Olimjon; to'la nashrga tayyorlovchilar Hodi Zarifov va To'ra Mirzayev; nashr uchun mas'ul A. Xakimjonova. Toshkent: O'zbekiston, 1993.

12. Yoldaş oğlu F. *Alpamış Destanı.* A. Şimşek-Canpolat ve A. Öz, Türkiye Türkçesine akt.; İ. Baba, ed.; S. Tural ve İ. Kuçkartay, red. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000.

OQILONA TIL SIYOSATI – MUVAFFAQIYATLAR GAROVI

Sobirov Abdulhay Shukurovich,
filologiya fanlari doktori, Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi
Andijon davlat universiteti professori,
sobirov-1957@ mail.ru; +99890-547-78-57

Annotatsiya: Maqolada dunyoning lisoniy manzarasi, mamlakatimizda olib borilayotgan til siyosati, uning ijobiy jihatlari, bu borada oldimizda turgan vazifalar to‘g‘risida fikr yuritildi.

Kalit so‘zlar: dunyo tillari, milliy tillar, o‘zbek tili, ingliz tili, til siyosati, til imperializmi, o‘zlashma so‘zlar, xorijiy atamalar, yozuv, nom, xatolik.

Аннотация: В статье рассматривается языковая ситуация в мире, языковая политика, проводимая в нашей стране, ее позитивные аспекты и задачи, стоящие перед нами в этом отношении.

Ключевые слова: мировые языки, национальные языки, узбекский язык, английский язык, языковая политика, языковой империализм, заимствованные слова, иностранные термины, письменность, имя, ошибка.

Abstract: This article examines the global linguistic situation, the language policy pursued in our country, its positive aspects, and the challenges facing us in this regard.

Keywords: world languages, national languages, Uzbek, English, language policy, linguistic imperialism, loanwords, foreign terms, writing, name, error.

Siyosat degan tushunchaning qamrovi keng: davlat siyosati, pul siyosati, ta’lim siyosati kabi. Ular ichida o‘ta ehtiyotkorlikni talab qiladigan, o‘ta nozik siyosat turi bor. Bu – til siyosati.

O‘zbek xalqi yer yuzida to‘rt ming yildan buyon yashab keladi va til siyosatida har doim boshqa xalqlarga, davlatlarga o‘rnak bo‘ladigan sa’y-harakatlarni amalga oshirib kelgan.

Hozirda ham til siyosatida mamlakatimizda ibratomuz ishlar bajarilmoqda. Dunyo miqyosida olib qaraydigan bo‘lsak, bugungi integrallashuv jarayonlari va axborot kommunikatsion texnologiyalarining jadal rivojlanishi davlatlarning siyosiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalarda oshkora harakat qilishga majbur qilayotganiga guvoh bo‘lamiz.

Til siyosatida ingliz, nemis, fransuz, rus tilida ish yuritadigan davlatlarning o‘z hududida yashayotgan boshqa til sohiblariga, shu bilan birga, boshqa suveren davlatlardagi milliy tillarga nisbatan sezdirmay bosim o‘tkazish yo‘lidan borayotganiga guvoh bo‘layapmiz. Til siyosatida xatarli yo‘llar paydo bo‘lmoqda. “Yetti marta o‘lchab bir marta kes” degan shiorga qat’iy amal qilish dunyodagi barcha til sohiblari uchun qoidaga aylanmoqda. Aks holda, ular taqdirida yer yuzidan butunlay yo‘qolib ketish xavfi paydo bo‘lmoqda. Buni hayotning o‘zi ko‘rsatib turibdi.

Tadqiqotchi I.O.Davidovning aytishicha, hozirda yer yuzida 7000 dan ortiq tillar mavjud bo‘lib, asrimiz oxirigacha ularning deyarli yarmi butunlay yo‘qolib ketishi mumkin. (*2, 417)*

Buning asosiy sababi – globallashuv jarayonlari, taraqqiyot, mustaqil yashab turib, boshqalarga taqlid qilish, ular orqasidan ergashish sanaladi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, axborot kommukatsion texnologniyalari, sun’iy intellekt tillarning taqdiriga jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

“World Wide Web Foundation” vakili Xuan Ortiz Freylerning ta’kidlashicha, dunyo aholisining qariyb 5 foizi ingliz tilida gaplashadi, biroq internetdagi barcha kontentning qariyb 50 foizi shu til orqali tarqaladi. (https://topmira.com)

Ingliz tilidagi saytlardan foydalanuvchilarning soni 1 195 919 154 nafarni (25,2 foiz), xitoy tilida 863 239 794 nafarni (19,3 foiz), ispan tilida 344 448 932 nafarni (7,9 foiz) tashkil qilgan. Rus tilida 109 552 842 nafar (2,5 foiz) foydalanuvchi bo‘lgan.

Tadqiqotchi Devid Graddolning hosob-kitobiga ko‘ra, hozirda ingliz tilida 750 million atrofida saytlar mavjud bo‘lib, ular umumiy miqdorning 54,7 %ni tashkil etadi. Ikkinchi o‘rinda turgan rus tilidagi saytlar miqdori 6 %ga teng. Saytlarning 5,6 % nemis, 4,8 % ispan, 4,5 % fransuz, 4,4 % xitoy, 4,2 % yapon tillariga tegishli. (*6*)

O‘zbekiston bu boradi 45-pog‘onani band etib turibdi. Mana biz e’tiborni nimaga qaratishimiz kerak?!

O‘zbek tili, eng avvalo, xalqimiz ruhining jonli nafasi, millatimiz tarixi, qadriyatlarimiz, o‘zligimizning yorqin ifodasi sifatida namoyon bo‘layotgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan jahondagi boshqa milliy tillar bilan bahslashish, raqobatlashish tomon qadam qo‘ydi. Bunday kuchli raqobatda yutamizmi yoki yo‘qmi – buni kelajak hayot ko‘rsatadi. Qo‘lni qovushtirib bir chetda turish – eng katta yutqazish. Harakat qilish va ona tili taqdir ustida tinmay bosh qotirish – muvaffaqiyatlar garovidir.

Davr, sharoit taqozosiga ko‘ra ayrim mamlakatlarda ikki yoki undan ortiq tillar davlat tili maqomiga o‘tishi mumkin. Kanadada ingliz va fransuz, Pokistonda urdu va ingliz, Keniyada ingliz va fransuz, Tanzaniya va Ugandada suaxili va ingliz, Filippinda ingliz va filippin tillaridan teng foydalaniladi.

Angliyada ingliz, irland, shodland, Belgiyada fransuz, niderland, nemis, Shveysariyada nemis, fransuz, italyan, retoroman, Singapurda ingliz, xitoy, malay, tamil tillari rasmiy til maqomiga ega.

Janubiy Afrika Respublikasida 11ta til: ingliz, afrikans, venda, zulu, kosa, ndebele, svati, shimoliy soto, sesoto, tsvana, tsonga tillari rasmiy til sanaladi. Ingliz tili 69ta davlatda rasmiy til sanaladi, ammo AQShdagi til siyosati bilan Buyuk Britaniyadagi yoki Hindistondagi til siyosatini bir-biriga tenglashtirib bo‘lmaydi.

Nima qilish kerak?!. Eng muhim qadam – til siyosatida xolislik, hissiyotlarga berilmaslik, sovuqqonlik bilan ming yillarni ko‘zlab ish tutish. E’tibor beradigan bo‘lsak, internet sahifalarida lingvistik imperializm, kuchli tillarning boshqa tillarga bosimi haqida ko‘plab materiallar paydo bo‘ldi.

Robert Filipsonning fikricha: “Lingvistik imperializm” dominant tilning boshqalariga nisbatan mutlaq ustun turishi, uni o‘rganuvchilar, afzal biluvchilar uchun alohida imkoniyatlar berilishi, bu tilni o‘rgangan shaxslarga mo‘ljallangan istiqbolli o‘quv dasturlari mavjud bo‘lishi kabi belgilarga ega. (*3,120*)

Bunday belgilar mamlakatimizda ko‘plab topiladi. O‘zbek tiliga ingliz tili va u orqali dunyoning boshqa tillaridan o‘zlashayotgan *bakalavr,* magistr, reyting, plastik kartochka, bankomat, shou-biznes, biznes inkubator, virus, antivirus, fleshka, telegramm, instragramm, pleyyer, provayder, disket, monitor, grant, kliring, lizing, nou-xau, offshor, broker, bonus, venchur, grant, demping, smart-karta, kovorking, brend, brending, kopirayter, marketing, promouter, rebrending, tender, barter, biznesmen, demping, defolt, diler, investor, investitsiya, treyder, shopping, autsorsing, imidj, konsalting, neyming, portfolio, supervayzer, franchayzing, fors-major, xolding, elektorat, vinchester, virtual, drayver, kasting, tyutor, raliti-shou, tok-shou, barbekyu, gamburger, gril, yogurt, ketchup, pitssa, popkorn, fast fud, fishburger, fri, xotdog, chizburger, chikenburger, chips, impichment, ombudsmen, populizm, sammit, spiker, kabi ko‘plab leksemalar, so‘z va terminlardan o‘rinli foydalanish eng katta muammolardan biri.

Fizika, matematika, kimyo, biologiya, botanika, ekologiya, diplomatiya, bank-moliya, kredit, mashinasozlik kabi sohalarga kirib kelayotgan yangi tushunchalar va ularni ifodalovchi terminlar ustida jiddiy o‘ylab ko‘rish nafapqat soha mutaxassislarining, balki butun millatimizning ishi bo‘lmog‘im lozim.

To‘g‘ri, kirib kelayotgan so‘zlarni to‘sib qolishning imkoni yo‘q, ammo barchasini birdek qabul qilaverish ham yaxshi emas, chunki Alixonto‘ra Sog‘uniy aytganidek: *“Qaysi bir millatning ona tili o‘z hojatini o‘tayolmay, boshqa yot tillar oldida mag‘lubiyatga uchrab tiz bukar ekan, unday millat ko‘p uzoqlashmayoq, insoniy huquqlaridan ajragan holda hayot daftari ustiga inqiroz qalami chekilishi shubhasizdir.*

Unday millatlar yolg‘izgina Vatanlaridan emas, butun borlig‘i bilan tarix yuzidan yo‘qolishga majbur bo‘ladilar. (*1, 29*)

Oldimizda ikki yo‘l turibdi. Birinchisi, hamma jarayonlarga shubha bilan qarash, faqat ona tili materiallariga yopishib olish va har qanday terminni tarjima qilishga urinish. Bu yo‘l til borasida bizni ezgulikka olib bormaydi. Yana ko‘p narsa yo‘qotishimiz va o‘z qobig‘imizda o‘ralashib qolishimiz mumikn. Ikkinchi yo‘l jahonda sodir bo‘layotgan lingvistik jarayonlarni hushyorlik bilan kuzatib borish, ijobiy natija berayotgan holatlarni o‘zlashtirish va lisoniy bag‘rikenglik siyosatini yurgizish. Bu yo‘l eng to‘g‘ri va muvaffaqiyatlarga yetaklovchi yo‘ldir.

Hozirda dunyo saralanmoqda. Taraqqiyparvar, yangilikka intiluvchi davlatlar va millatlar toboro bir-birlari bilan kelishishga, birlashishga intilmoqda. Bu holat juda quvonarli. Davlatlar va millatlar o‘rtasidagi integratsiyalar ularning tillari rivojiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatishi tabiiy. O‘rtada barcha tillar uchun umumiy bo‘lgan yangi so‘z va tushunchalar paydo bo‘ldai. Shu ma’noda o‘zbek tilida umuminsoniy xarakterga ega bo‘lgan *akkaunt, terminal, tender, plastik karta, bakalavr, brauzer, briffing* kabi so‘zlarning faol qo‘llanayotganiga e’tiroz bildirmaslik kerak.

Asoiy diqqatni o‘zlashmagan so‘zlardan o‘rinsiz foydalanishga, tilimizni raqamlashtirish tiliga aylantirishga, tarjima qilinishi mumkin bo‘lgan xorijiy so‘zlarni kalkalab olishga qaratishimiz foydadan holi emas.

Masalan, moliya va kredit tizimini yo‘lga qo‘yishimiz natijasida *bo‘nak, hissador, qimmatbaho qog‘oz, tovar, ayirboshlash, bitim, shartnoma, kelishuv, to‘lov, kafolat* kabi yuzlab o‘zbekcha leksemalar qaytadan “tirildi” va sohada faol qo‘llanadigan terminlariga aylandi. (*5,18*)

Biz e’tibor qaratishimiz lozim bo‘lgan holatlar quyidagilarda namoyon bo‘lmoqda:

1. Juda ko‘p o‘rinlarda *Ming Chinor* (Mingchinor), *Shoxon* (Shohona), *Mazza* (Maza), *Dilxush* (Dilxush), *Navruz* (Navro‘z), *Firuz* (Feruz), *Timur* (Temur), *Uzbek* (O‘zbek), *Shuxrat* (Shuhrat) kabi o‘zbekcha so‘zlarni xatolik bilan yozyapmiz. Bu til sofligiga, savodxonligimizga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Xato yozuvlar *El-Aziz Food, Sim-sim, La-ziyofat, Kuk-su №1, Uz.bek* kabi so‘zlarimizda chiziqcha va nuqtani noo‘rin qo‘llashda ham ko‘rinadi. Afsuski, bunday holatlar bir-ikkita emas, minglab o‘rinlarga ko‘zga tashlanadi.

2. *Restoran Shoxon* (Shohona restorani), *NUR kafe* (NUR kafesi), *Choyxona Hamid* (Hamid choyxonasi) singari o‘zbek tilining qonun-qoidalariga tushmaydigan nomlar yasayapmiz. Bu tilimizni sun’iylashtirish, siyqalashtirishga olib kelmoqda.

3. *Granat* (Anor), *Siniy mostik* (Moviy ko‘prikcha), *Tri korolya* (Uch qirol), *Odnoklassniki* (Sinfdoshlar), *Ugolog surer Market, Creative, Lavash sentr, Tabaka Centre* singari o‘zbek tiliga o‘zlashmagan ruscha-baynalmilal so‘zlarni faol qo‘llayapmiz. Bu holat har ikkala tilga nisbatan hurmatsizlik sanaladi.

4. *Uchrashuv best, Cho‘ntak burger, Mebel sity, Ulug‘obod Tsentr, Sadaf hotel, Firuz plaza, Burger 55, Ixtiyor DUNYO Market, Giper Market Bahor, Sher kafe bar, Green Hause, Gar wash, ICE RICN, I love lavash, Yagona Steak hause, Chehra Palase Hotel, Comford Apart Hotel* kabi nomlarda o‘zbek tiliga hali o‘zlashib ulgurmagan inglizcha so‘zlarning noo‘rin qo‘llananiga guvoh bo‘lamiz. Bu bilan xalqimiz ingliz tilini o‘rganib qolmaydi, aksincha til sofligiga putur yetadi.

Mayli, *barter, bloger, xaker, birja, domen, identifikatsiya, login, sayt, chat* kabi so‘zlarni qabul qilaylik, biroq o‘z tilimizda *oltin, tilla, zar, kumush, temir* singari faol so‘zlar turganida *golden, silver, situ* kabi leksik birliklarni qo‘llashimiz ona tilimizga nisbatan hurmatsizlik sanaladi.

J.Siddiqovning ta’kidlashicha, mamlakatimizda *inglizcha: gold – oltin, tilla; tillarang; boylik, xazina, qimmatbaho narsalar + -en* so‘zi ishtirok etgan 1997 ta; *city – katta shahar* so‘zi ishtirokida yasalgan “*City Hotel”, “City Palace”, “City kafe”, “City burger”, “City grill”, “Dream city”* kabi 1696 ta mahalliy korxonalar nomi mavjud. (*4, 18*)

Xullas, til siyosatida xato ketishga hech birimizning haqqimiz yo‘q. Puxta o‘ylangan va xolislik bilan amalga oshirilgan sa’y-harakatlar har doim zafarlar kaliti bo‘lgan. O‘tmish ota-bobolarimizning ona tili sohasida amalga oshirgan ishlarini baland ko‘tarib qilib, ulardan o‘rnak olib, o‘zbek tilining mamlakatimiz ichidagi va chet ellardagi mavqeini yaxshilashga astoydil harakat qilish har birimizning shu yurt, shu Vatan oldidagi chinakam farzandlik burchimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. Тошкент: Шарқ НМАК Бош таҳририяти, 2003. – 545 б.

2. Давыдова И.О. Языки мира. причины и угрозы исчезновения//Международный студенческий научный вестник. 2016. № 5. – с. 416-424.

3. Phillipson R. Linguistic imperialism. – Oxford: Oxford University Press. – 1992. – c. 365.

4. Siddiqov J. Ergonimlarning lingvistik tadqiqi: filol f-ri bo‘yicha ... dokt. (PhD) diss. avt. ... – Andijon, 2024. – 56 b.

5. Shirinova Y. O‘zbek tili bank-moliya terminologiyasi: filol f-ri bo‘yicha ... dokt. (PhD) diss. avt ... – Toshkent, 2020. – 55 b.

6. https://upl.uz/culture.

DİVÂN-I HİKMET'TE TASVİRÎ FİİLLERİN ANLAM VE KULLANIM ÖZELLİKLERİ

UTEBEKOV Senbek
Yrd. Doç., Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türkoloji Fakültesi
e-mail: senuteb.utebekov@ayu.edu.kz
+77059169594

ÖZET

Bu makalede, Dîvân-ı Hikmet'in Kazakistan'daki Kökşetav Edebiyat ve Sanat Müzesi nüshasında yer alan tasvirî fiiller, sözlüksel ve görünüşsel (aspekt) anlamları bakımından incelenecektir. Eserde tespit edilen al-, bar-, bėr-, bol-, ḳal-, kėl-, kėt-, kör-, tur- ve yürü- fiillerinin sözlüksel anlamları, kullanım sıklıkları ve birleşik fiil yapılarındaki işlevleri örneklerle ele alınacaktır. Ayrıca bu fiillerin isimlerle ve sıfat-fiil yapılarıyla oluşturduğu birleşik fiiller üzerinde durulacak; esas fiille birleşmelerini sağlayan zarf-fiil eklerinin biçimsel özellikleri ve anlam işlevleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Divân-ı Hikmet, Kökşetav Nüshası, Tasvirî Fiiller, Birleşik Fiiller, Sözlüksel Anlam

Giriş

Tasvirî fiiller, esas fiile kattıkları anlam, kullanım ve işlev bakımından kendi içlerinde alt gruplara ayrılır. Yaygın bir sınıflandırmaya göre tasvirî fiiller; yeterlik, tezlik, süreklilik, yaklaşma ve uzaklaşma fiilleri olmak üzere beş grupta ele alınır. Tasvirî fiillerde kullanılan fiillerin birçoğu, tek başlarına da kullanılabilmeleri ve birleşik fiil yapıları içerisinde sözlüksel anlamlarını kısmen ya da tamamen yitirebilmeleri bakımından dikkat çekmektedir. Örneğin Eski Türkçede *al-* "almak", *alḳ-* "bitirmek, tüketmek", *anun-* "hazırlanmak, hazır olmak", *bar-* "varmak, gitmek", *ber-* "vermek", *bil-* "bilmek", *bol-* "olmak", *bultuḳ-* "bulunmak", *ıd-* "göndermek", *ḳal-* "kalmak", *ḳatıġlan-* "katlanmak, tahammül etmek", *kel-* "gelmek", *ḳılın-* "esaslı yapmak, meşgul olmak", *ḳod-* "koymak, bırakmak, terk etmek", *küse-* "istemek, arzu etmek", *oġra- / uğra-* "uymak, kastetmek", *ötün-* "rica etmek, arz etmek", *saḳın-* "düşünmek, tasarlamak", *tegin-* "erişmek", *titin-* "cesaret etmek", *tut-* "tutmak, bulundurmak", *tüket-* "bitirmek", *una-* "uygun bulmak, razı olmak", *yarlıḳa-* "buyurmak, bağışlamak", *yat-* "yatmak", *yorı-* "yürümek, devam etmek" ve *yükün-* "saygıyla eğilmek" gibi fiiller, sözlüksel anlamlarıyla kullanılmalarının yanı sıra {-A}, {-I}, {-U}, {-GAlI} ve {-p} zarf-fiil ekleriyle birleşerek tasvirî fiil yapıları da oluşturmuştur.

Türkçedeki bu kullanım *Dîvân-ı Hikmet*'te de sıkça görülmektedir. Eserde özellikle *al-*, *bar-*, *bėr-*, *bol-*, *ḳal-*, *kėl-*, *kėt-*, *kör-*, *tur-* ve *yürü-* fiilleri hem gerçek ve mecaz anlamlarıyla hem de yardımcı fiil işlevinde kullanılmaktadır. Bu fiillerin bazıları isimlerle birleşerek isim+fiil yapısında birleşik fiiller oluştururken bazıları esas fiillere eklemlenerek tasvirî fiil yapılarında yer almaktadır. İnceleme kapsamında tespit edilen tasvirî fiil yapılarında esas fiil ile yardımcı fiil arasındaki bağlantı {-A}, {-y}, {-U}, {-(I)p} ve {-(U)bAn} zarf-fiil ekleriyle sağlanmaktadır.

♦ ***al-* yardımcı fiili**

DHK'de al- fiili, yeterlilik fiili olarak kullanılmasının yanı sıra sözlüksel anlamlarıyla da altmış beş yerde geçmektedir. Metinde fiil, bağlama göre farklı anlamlar taşımaktadır. "Tutmak, eline almak" anlamında *ḳollarıġa çiy tīġlıḳ ʿaṣā alur (33b/7); "haber almak" anlamında kėl ey ḥayf bu işlerdin ḫaber alġıl (62a/1);* "ele geçirmek, kazanmak" anlamında *ṭarīḳatke ḥaḳdın ülüş aldım dōstlar (10b/6); "kabul etmek" anlamında pīr-i muġān sözleridin alsa fetvā (24a/11);* "ara vermek" anlamında *ārām almay yıġlap duʿā ḳılay sėnge (73b/9); "satın almak" anlamında cānım bėrip ṣatḳun alay sėniñ ʿışḳıñ (23b/6)* ve "getirmek" anlamında *alıp kėlgey yā muḥammed körgil anı (81b/11)* örnekleri bulunmaktadır. Ayrıca al- fiili, *derdlig ādem bu dünyāda ḳārar almış (41b/11)* örneğinde "karar bulmak, huzura kavuşmak" anlamıyla kullanılmıştır.

Eski Türkçede sözlüksel anlamlarıyla kullanılan *al-* fiili, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yardımcı fiil görevinde de görülmektedir. DHK'de ise hem sözlüksel anlamlarıyla hem de yeterlilik bildiren yardımcı fiil olarak kullanılması, fiilin metindeki işlevsel çeşitliliğini ortaya koymaktadır.

DHK'de al- yapısı, yeterlilik anlamı bildiren ve özellikle olumsuz cümlelerde kullanılan bir tasvirî fiil yapısıdır. Örneğin *küydüm yandım bol(a) almadım hergiz afaḳ (2a/3) ve dīdārını kör(e)almadım cāndın toydum (13a/7)* örneklerinde "yapamamak, gerçekleştirememek" anlamı taşımaktadır. al- yapısı ise metinde iki örnekte geçmekte olup yeterlilik anlamından ziyade esas fiilin sözlüksel anlamını korumaktadır. *meded ḳılıp ilgim tutup aldı dōstlar (8a/9) ve manṣūr kėlgeç dār igilip özi aldı (3b/6)* örneklerinde al- fiili, "tutmak, ele geçirmek" anlamlarıyla kullanılmıştır. Bu durum, DHK'de al- fiilinin hem yeterlilik bildiren tasvirî fiil olarak hem de sözlüksel anlamını koruyan bir fiil olarak işlev gördüğünü göstermektedir.

♦ ***bar-* fiili**

DHK'de otuz dokuz yerde geçen bar- fiili, başlıca "varmak, gitmek" anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin *ʿāṣıḳ bolsañ evvel barıp ḫaḳnı tanı (22a/7) ve tevbe ḳılıp yol başıda barıp turġıl (28b/11)* örneklerinde "gitmek, varmak" anlamını taşımaktadır. Bunun yanı sıra *ḫaḳḳ-el-yaḳin maʿnāsıġa bardım mene (6b/11)* örneğinde "bir şeyi iyice anlamak, kavramak"; *ḫudānı ḳahrıdın ḳorḳsañ bararsın*

anda īmānlıḳ (60a/6) örneğinde ise "imana ulaşmak, imanlı hâle gelmek" anlamında kullanılmıştır. Bu örnekler, bar- fiilinin DHK'de temel hareket anlamının yanı sıra soyut ve mecazî anlamlar da kazandığını göstermektedir.

DHK'de bar- fiili, sözlüksel anlamlarının yanı sıra üç örnekte yardımcı fiil olarak kullanılmıştır. bar- yapısı, cümle *ʿāşıḳ yıġlıp bargey der-gāhıġa (20b/6)* örneğinde "süreklilik", *teşne bolup barıp talıp yürür yollar (39b/9)* örneğinde ise "bitmişlik" anlamı ifade etmektedir. *bar-* yapısı da *şarāb içmey barıp anda gedā bolsun* (56b/1) örneğinde görülmekte ve esas fiile süreklilik anlamı katmaktadır. Bu örnekler, DHK'de bar- fiilinin yardımcı fiil olarak hareketin devamını ve tamamlanmışlığını ifade etme işlevi taşıdığını göstermektedir.

♦ ***bėr-* yardımcı fiili**

DHK'de altmış iki yerde geçen bėr- fiili, sözlüksel anlamlarıyla ve yardımcı fiil görevinde kullanılmaktadır. Metinde "vermek, iletmek, sunmak" anlamı andın soñra çil-ten baḳıp şerbet bėrdi (5a/3) örneğinde görülmektedir. *Başım bėrip ḥaḳḳ sırrını bildim mene (4a/6) ve cānnı bėrgen cānānımdın ḳıldım (14b/5)* örneklerinde fiil, bir amaç uğruna kendini feda etmek veya büyük çaba göstermek anlamı taşımaktadır. *İḫlāṣ birle yalġuz ḥaḳḳa köñül bėrdim (11a/6)* örneğinde ise "önem vermek, gönül bağlamak" anlamında kullanılmıştır. Bu örnekler, bėr- fiilinin DHK'de temel anlamının yanı sıra fedakârlık ve gönül bağlama gibi soyut anlamlar da kazandığını göstermektedir.

DHK'de bėr- fiili, isimlerle birleşerek birleşik fiiller oluşturmakta ve isimlerin anlamını fiilleştirmektedir. Örneğin *iḫlāṣ birle yalġuz ḥaḳḳa köñül bėrdim (11a/6)* örneğinde Türkçe kökenli köñül ismiyle birleşerek "gönül vermek, bağlanmak" anlamını ifade etmektedir. Alıntı kelimelerle kurulan birleşik fiillerde ise *cān bėr- (73a/10)* "can vermek, ölmek", cezā bėr- (6a/10) "cezalandırmak", *belā bėr- (5b/9)* "belaya uğratmak", *revāc bėr- (6a/2)* "geçerlilik kazandırmak" ve fetvā bėr- (18b/7) "fetva vermek" anlamlarında kullanılmıştır. *Ber-bād bėr- (17b/1)* yapısı da "yok etmek, mahvetmek" anlamını taşımaktadır. Bu örnekler, DHK'de bėr- fiilinin hem Türkçe kökenli hem de alıntı isimlerle birleşerek farklı anlamlarda birleşik fiiller oluşturduğunu göstermektedir.

DHK'de *bėr-* fiili, esas fiille zarf-fiil eki aracılığıyla birleşerek tasvirî fiil yapısı oluşturmaktadır. Ancak örneklerde fiilin sözlüksel anlamını koruduğu kullanımların yanı sıra tezlik anlamı kazandığı kullanımlar da görülmektedir. *Muḥabbetiñ şarābıdın toya bėrse (36a/3)* örneğinde *bėr-* fiili, esas fiilde belirtilen hareketin kolayca veya bir anda gerçekleşmesini ifade eden tezlik işleviyle kullanılmıştır. *Dünyā mālın tola bėrdim toymas közüñ (6b/2)* örneğinde ise fiil, "vermek" anlamını koruyarak esas fiilin anlamını pekiştirmektedir. Bu örnekler, DHK'de bėr- yapısının hem sözlüksel anlamıyla hem de tezlik bildiren tasvirî fiil işleviyle kullanıldığını göstermektedir.

♦ ***bol-* fiili**

DHK'de sıkça kullanılan bol- fiili, sözlüksel anlamlarıyla farklı bağlamlarda karşımıza çıkmaktadır. *Kimni körsem ḫizmet ḳılıp ḳulı boldum (2b/7)* örneğinde "bir görevi üstlenmek, bir konumda bulunmak"; *ʿışḳ yolıda manṣūr ṣıfat boldum mene (3a/7)* örneğinde "bir durumdan başka bir duruma geçmek"; *bende-min dėp dīlide yoḳ tilde bolġay (20a/4)* örneğinde "bulunmak"; *ṣefer ḳılduḳ vaṣl üçün cāndın bolup (30a/11)* örneğinde "kaybetmek, yitirmek"; *ḫıżırilyāṣ ṣoḥbetide dāyim bolġay (39b/4)* örneğinde "katılmak"; muḥammedni yaşı on yėti boldı (76b/5) örneğinde "bir yaşa ulaşmak" ve *boladur zelzele yėr birle āsumān (75a/4)* örneğinde "gerçekleşmek" anlamlarını ifade etmektedir. Ayrıca *cāndın kėçmey ʿışḳ sırını tökse bolmas (87b/6)* örneğinde "mümkün olmak, uygun düşmek" anlamında kullanılmıştır. Bu örnekler, bol- fiilinin DHK'de hem sözlüksel anlamlarıyla hem de isim ve fiillerle birleşerek birleşik fiil yapıları oluşturan çok işlevli bir fiil olduğunu göstermektedir.

DHK'de *bol-* yardımcı fiili, Eski Türkçeden beri görülen kullanımıyla isim soylu kelimeleri fiilleştirerek birleşik fiiller oluşturmaktadır. Bu yapıda anlamı esas olarak isim unsuru taşırken bol- fiili, bu unsura fiillik niteliği kazandırmaktadır. Metinde hem Türkçe hem de Arapça ve Farsça kökenli isimlerle kullanılan bu yapı, farklı anlam ilişkileri kurmaktadır. Örneğin *maḥrūm bolup yėr astıġa kirdim mene (1a/4) ve bī-ġam bolup yėr astıġa kirdim mene* (1b/8) örneklerinde "mahrum olmak" ve "gamsız olmak"; *ḥaḳḳa ḳulluḳ mańa ümmet bolġan ḳanı (6b/6)* örneğinde "ümmet olmak"; *ḥaḳḳ ilāhīm refīḳ bolup bāpın açtı (11b/12)* örneğinde "yol arkadaşı olmak" anlamları ifade edilmektedir. *Ṣūfī boluban ṣāf bol ey bende-i allāh* (37b/11) örneğinde ise bol- fiili, isim unsurlarını fiilleştirerek "sûfi olmak" ve "saf olmak" anlamlarını oluşturmaktadır. Bu örnekler, DHK'de bol- yardımcı fiilinin isimleri fiilleştirme ve onların anlamlarını yüklem hâline getirme işlevini sürdürdüğünü göstermektedir.

DHK'de bol- fiilinin ve sıfat-fiil ekleriyle birleşerek oluşturduğu yapılar, alışkanlık, süreklilik ve gelecekte gerçekleşmesi beklenen eylemleri ifade etmektedir. Otuz sekiz örnekte tespit edilen *bol-* yapısı, *sorar bolsa mėn ḳul anda ne ḳılġaymın (28a/4)* ve *körer bolsañ müʾmin ḳulnı köñülni içre (30b/4)* örneklerinde alışkanlık veya koşula bağlı eylemi; *kaʿbe sarı kėter bolduḳ in-şāʾllāh (29b/7)* örneğinde ise geleceğe yönelik niyeti ifade etmektedir. *Andaġ ʿāşıḳ ḳanat tutup uçar bolġay (39b/7)* örneğinde eylemin sürekliliği veya gerçekleşmesinin beklendiği görülmektedir. Olumsuz biçim olan *bol-* yapısı da ḳıyāmet küni ʿaraṣāt atmas bolur (50b/3) örneğinde kullanılmıştır. Bu örnekler, DHK'de bol- fiilinin sıfat-fiil ekli esas fiillerle birleşerek eylemin alışkanlık, süreklilik ve gerçekleşme beklentisi gibi anlam özelliklerini ifade ettiğini göstermektedir.

DHK'de bol- fiili, zarf-fiil ekiyle birleşerek beş örnekte birleşik fiil yapısı oluşturmaktadır. Bu yapı, bağlama göre yeterlilik, imkân veya eylemin gerçekleşmesi ve tamamlanması gibi anlamlar ifade etmektedir. Örneğin *bāṭınları rūşen ḳılıp bolsa penāḥ (24b/1)* ve *bu yollarda cānnı asrap bolmas ėrmiş* (74a/10) örneklerinde *bol-* fiili, eylemin gerçekleştirilmesiyle ilgili imkân veya imkânsızlık anlamı taşımaktadır. *Emr-i ḥaḳḳa barçalar boyun sunup boluñ rıżā (49b/7)* örneğinde ise eylemin yerine getirilmesine yönelik bir anlam söz konusudur. *Ḥaḳḳ muṣṭafā rūḥı kėlip boldı imām (79b/12)* örneğinde *bol-* fiili, esas fiille birleşerek eylemin gerçekleşmiş olduğunu ifade etmektedir. Bu örnekler, DHK'de *bol-* yapısının bağlama bağlı olarak farklı işlevlerde kullanılabildiğini göstermektedir.

♦ ***ḳal-* yardımcı fiili**

DHK'de kırk sekiz yerde geçen *ḳal-* fiili, sözlüksel anlamlarıyla farklı bağlamlarda kullanılmaktadır. *Şeyḫmin tėyü duʿā ḳılıp yolda ḳaldım (1b/1)* örneğinde "ulaşamamak, yolda kalmak"; *ḳıyāmet küni yėtmiş miñ yıl otda ḳalur (51a/8)* örneğinde "yaşamak, varlığını sürdürmek"; *köñül içre hīç ḳalmaġay ẕerre arman (71a/11)* örneğinde "bulunmak, mevcut olmak" anlamlarını ifade etmektedir. *Tekebbur astıda ḳalġan hemesi aġrı ḫandānlıḳ (60b/6)* örneğinde ise fiil, bir durumun etkisi altında bulunmayı belirtmektedir. Bu örnekler, ḳal- fiilinin DHK'de temel anlamını korumakla birlikte bağlama göre farklı anlam nüansları kazandığını göstermektedir.

DHK'de yardımcı fiil olarak kullanılan *ḳal-* fiili, *ḫayrān, yaḫşı, yetīm, tirig ve maḫrūm* gibi isim soylu kelimelerle birleşerek isim + fiil yapısında birleşik fiiller oluşturmuştur. *Bāṭın közi açuḳları ḫayrān ḳaldı (3b/7)* örneğinde "hayran kalmak", ey yārānlar yaḫşı ḳalıñ tā körgünçe (29b/8) örneğinde "iyi kalmak", *yetīm ḳalġan botalar dėk* (30a/5) örneğinde "yetim kalmak", barça tirig ḳalmas (45a/4) örneğinde "sağ kalmamak, yaşamamak" ve *āḫiretdin maḫrūm ḳalġan* (58a/3) örneğinde "mahrum kalmak" anlamlarını ifade etmektedir. Bu kullanımlar, *ḳal-* fiilinin birleşik fiil yapılarında isim soylu unsura bağlı olarak farklı durum ve anlamları karşıladığını göstermektedir.

DHK'de tasvirî fiil olarak kullanılan *ḳal-* fiili, , ve zarf-fiil ekleri aracılığıyla esas fiille birleşerek süreklilik, bitmişlik ve tezlik gibi anlamlar ifade etmektedir. ḳal- yapısı dört örnekte görülmekte ve tezlik anlamı bildirmektedir: *nefsim hevā ḳıldı barıp ḳaldım (1b/2), ṣūret şehri vīrān bolup ḳalur ėrmiş (43a/4), dīdārıġa maḥv bolup ḳalur bolsa (36a/4) ve öçüp ḳalġay vücūd içre şemʿ-i īmān (61a/5).* *ḳal-* yapısı ise esas fiildeki eylemin uzun süre devam ettiğini veya gerçekleşemediğini belirtmektedir: *ʿamel ḳılmay ḫālni oḳuy oḳuy ḳalġanlar (29b/1), bilmey ḳaldım ʿömrüm āḫir boldı dōstlar (10a/1), bilmey ḳaldım ecel kėlip yaḳam tuttı (53a/9).* Bir örnekte tespit edilen *ḳal-* yapısı da eylemin belirli bir zaman dilimi boyunca

sürmesini ifade etmektedir: *ḥayrān boluban ḳaldım bī-hūş boluban taldım (47b/2).* Bu örnekler, ḳal- fiilinin DHK'de farklı zarf-fiil ekleriyle birleşerek esas fiilin anlamına çeşitli tasvirî anlamlar kattığını göstermektedir.

♦ ***kėt-* yardımcı fiili**

DHK'de geçişsiz kėt- fiili, sözlüksel anlamlarıyla farklı bağlamlarda kullanılmaktadır. *Kėtip yėr astıġa āḫir cihāndın kėtti armānlıḳ (60a/2)* örneğinde "bir yere doğru yönelmek, yol almak"; *ʿaḳlı kėtip bī-hūş bolup tatar bolġay (38a/7)* ve *ḥasret bilen ʿaḳl hūşım kėtti imdi (61a/3)* örneklerinde "aklını, şuurunu kaybetmek"; *cān kėterge küllī aʿżām titreşedür dōstlarım (49b/6)* örneğinde "çıkmak, uzaklaşmak"; *cān bėrerde ḥasret birle kėter dōstlar (73a/10)* örneğinde ise "vefat etmek, ölmek" anlamlarını ifade etmektedir. Bu kullanımlar, kėt- fiilinin DHK'de bağlama göre hareket, kayıp ve ölüm gibi farklı anlamlar kazandığını göstermektedir.

kėt- fiilinin tasfirî fiil görevinde kullanılması Orta Türkçenin Eski Anadolu, Kıpçak, Çağatay Türkçesi dönemlerinde meydana gelmiş olduğu görülür. Bu fiil, Orta Türkçede esas fiille {-A}, {-U/I}, {-(I)p}, {-A} zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşmektedir. Korkmaz, bu tür kullanımlar esas fiile hem uzaklaşma hem de süreklilik anlamlar kattığını belirtir (Korkmaz, 2009: 832). DHK'de ise bu fiilin esas fiille {-(I)p} zarf-fiil ekinin aracılığıyla birleşmiş örnekleri karşımıza çıkmaktadır.

DHK'de birkaç örnekte görülen kėt- yapısı, esas fiildeki eylemin çıkış noktasından uzaklaşarak gerçekleştiğini ifade etmektedir. *İlāhīmnı izler-min izin alıp kėter-min (64a/10) ve ḫalāyıḳdın çıḳıp kėtti taġ çölġa (66a/4)* örneklerinde uzaklaşma anlamı belirgindir. *ḳudretiñe ḥayrān bolup kėtey özdin (22b/8) örneğinde kişinin kendinden geçmesi, ṭamaʿ ḳılıp kėtti mālın nezrin alġan (66a/11)* örneğinde ise eylemin bir süreç içerisinde gerçekleşmesi söz konusudur. *Cān çıḳarda yıġlap kėter dōstlar (73a/3)* örneğinde yapı, ölüm anında gerçekleşen eylemin sona erişini belirtmektedir. Bu örnekler, kėt- yapısının DHK'de temel uzaklaşma anlamının yanı sıra eylemin gerçekleşme sürecine ve sona erişine ilişkin anlam nüansları da taşıdığını göstermektedir.

♦ ***kėl-* fiili**

DHK'de yetmiş üç yerde geçen *kėl-* fiili, sözlüksel ve tasvirî kullanımlarıyla dikkat çekmektedir. Sözlüksel fiil olarak *zātı uluġ ḫvācem sıġnıp kėldim sėnge (12a/4)* örneğinde "gelmek, yaklaşmak"; *nidā kėldi oşal dārġa küyüp yuġmaġıl (3b/10)* örneğinde "duyulmak, işitilmek"; *siyāḥatlıḳ ol kün başḳa kėlür ėrmiş (43b/2)* örneğinde "bir durumu yaşamak"; *andın ėkige kėldim çerḫ-i keyvān içinde (47a/4)* örneğinde ise "erişmek, ulaşmak" anlamlarını ifade etmektedir. Ayrıca *manṣūr kėlgeç dār igilip özi aldı (3b/6) ve ecel kėlip peymānesin maña tuttı (9b/11)* örneklerinde fiil, bir olayın veya durumun gerçekleşmesini belirtmektedir. DHK'de otuz iki örnekte

tasvirî fiil olarak kullanılan *kėl-* fiili, bu yönüyle de eserin fiil birleşmeleri bakımından incelenmesi gereken unsurlarından biridir.

DHK'de otuz iki yerde tasvirî fiil olarak kullanılan *kėl-* fiili, ve zarf-fiil ekleri aracılığıyla esas fiille birleşmektedir. *kėl-* yapısı, *ötken ʿömrüm ḳayta kėlmes edālıḳda (57a/9)* örneğinde görüldüğü üzere, temel anlamına yakın bir kullanıma sahiptir. *kėl-* yapısı ise eylemin yönelim noktasına doğru gerçekleşmesini ve belirli bir süreç boyunca devam etmesini ifade etmektedir. *Yaḳam tutup ḥażretiñe sıġnıp kėldim (3a/6), ḳırḳ bėşimde sėndin ḥācet tilep kėldim (11b/6)* ve *yıġlap kėldim ḥażretiñe yā şahım (26a/7)* örneklerinde bu yapı, esas fiilde belirtilen eylemin geliş yönünü ve gerçekleşme sürecini öne çıkarmaktadır. *ḳapsap kėldim ḳaranġuluḳ yaḳın māhım (26a/8)* örneğinde de eylemin yönelimi vurgulanırken *īmān kėltürgenin alıp kėledür (78a/4)* örneğinde eylemin devamlılığı belirginleşmektedir. Bu örnekler, *kėl-* fiilinin DHK'de zarf-fiil ekleriyle birleşerek esas fiilin anlamına yönelim ve süreklilik gibi tasvirî anlamlar kattığını göstermektedir.

♦ ***kör-* yardımcı fiili**

DHK'de yüz on beş yerde geçen geçişli *kör-* fiili, sözlüksel anlamlarıyla farklı bağlamlarda kullanılmaktadır. *Şevḳim aşıp cemālını kördüm mene (3b/9) ve bir ü barım dīdārıññı körer-min mü (13a/4)* örneklerinde "görmek"; *ınanmasañ kėlip baḳ körüp bilip aydı yā (27b/4)* örneğinde "tanık olmak"; *yaḫşılardın her sır körseñ nehār tapkin (52a/6)* örneğinde "anlamak, kavramak, sezmek" anlamlarını ifade etmektedir. *Kimni körsem ḫizmet ḳılıp ḳulı boldum (2b/7)* örneğinde "karşılaşmak, rastlaşmak", *her çend ḫārlıḳ körseler köñül özge bolmasun (44b/9)* örneğinde ise "sıkıntı çekmek, dayanmak, katlanmak" anlamında kullanılmıştır. Bu örnekler, kör- fiilinin DHK'de temel anlamının yanı sıra algılama, deneyimleme ve karşılaşma gibi farklı anlamları da karşıladığını göstermektedir.

DHK'de beş örnekte yardımcı fiil olarak kullanılan *kör-* fiili, ve zarf-fiil ekleri aracılığıyla esas fiille birleşerek süreklilik, tezlik, istek ve emir gibi anlamlar ifade etmektedir. *kör-* yapısı üç örnekte, emir kipinde kullanılarak esas fiildeki eylemin sürdürülmesini veya yapılmasında ısrar edilmesini belirtmektedir: *ayta körüñ bī-armān lā-ilāhe illaʾllāh (64b/7), himmet ḳılıp ala körgil berrāḳnı (44a/2) ve ayta körüñ dōstlarım lā-ilāhe illaʾllāh (65a/2). kör-* yapısı ise iki örnekte görülmektedir. *Cefā çekip miḥnet tartıp körgil devlet (56b/7) ve andın soñra ḥaḳḳ raḥmetin bilip körgil (59a/4)* örneklerinde *kör-* fiili, emir anlamını pekiştirirken sözlüksel anlamıyla da bağlantısını korumaktadır. Bu kullanımlar, kör- fiilinin DHK'de esas fiile çeşitli tasvirî anlamlar katmasının yanı sıra emir ve rica ifadelerini güçlendiren bir yardımcı fiil olarak da işlev gördüğünü göstermektedir.

♦ ***tur-* fiili**

DHK'de sıkça kullanılan geçişsiz *tur-* fiili, sözlüksel ve yardımcı fiil işlevleriyle farklı bağlamlarda karşımıza çıkmaktadır. *Nāgeḥāndın tururumda ḳamuġ büzürg (8a/6)* örneğinde *"ayağa kalkmak"; seḥer turup nāz ėtmedi muñluġ başım (25b/10)* örneğinde "uyanmak"; *ötken ṣūfīler ėl közidin turmadın ḳaçtı (37a/7)* örneğinde "hareketsiz durumda kalmak"; *ṭūr ṭaġında turup yaşar mūsā kelīm (42a/7)* örneğinde ise "yaşamak" anlamlarını ifade etmektedir. *Cānım bilen turup mihmān ḳılsam mu kin (51a/4)* ve *selām ḳılıp edeb birle bī-ḥūd turdum (62b/4)* örneklerinde fiil, belirli bir tutum veya davranış sergilemeyi belirtmektedir. Ayrıca *ol arıġlar kimge turur bilgil anı (51a/2)* ve *sindin tilegim bu turur ey ḥāliḳ-ı bī-çūn (86b/8)* örneklerinde turur, isim cümlelerini yüklemleştiren yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Bu örnekler, tur- fiilinin DHK'de temel anlamlarını korumanın yanı sıra farklı dil bilgisel işlevler de üstlendiğini göstermektedir.

DHK'de tasvirî fiil olarak kullanılan *tur-* fiili, esas fiille , ve zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşerek süreklilik, öncelik ve alışkanlık gibi anlamlar ifade etmektedir. *tur-* yapısı, *kėçe kündüz ḳorḳa turur heybeti bar (51b/2)* örneğinde eylemin devamlılığını belirtmektedir. *tur-* yapısında ise olumsuzluk ekiyle birlikte eylemin gerçekleşmesinden önceki zaman anlamı öne çıkmaktadır: *ʿāşıḳları ölmey turup fenā bolsun (57b/10), mecāzīler küymey turup cāndın tüygey (20a/14). tur-* yapısı ise *yazuḳlardın özi ḳorḳup yıġlap turar (19a/6), tevbe ḳılıp yol başıda barıp turġıl (28b/11)* ve *ḥāṣ ḳullar dėk yol başını sorap turġıl (29a/1)* örneklerinde süreklilik, tekrarlanma ve alışkanlık anlamlarını ifade etmektedir. *Cānım barın bėreyin bėrip baḳıp turayın (64b/8)* örneğinde de eylemin devamlılığı vurgulanmaktadır. Bu örnekler, *tur-* fiilinin DHK'de farklı zarf-fiil ekleriyle birleşerek esas fiildeki eylemin zaman ve gerçekleşme biçimine ilişkin çeşitli anlam nüansları kazandırdığını göstermektedir.

♦ ***yür- ~ yürü-* yardımcı fiili**

DHK'de 55 yerde *yür-* ve iki yerde *yürü-* biçiminde geçen geçişsiz fiil, sözlüksel anlamlarıyla farklı bağlamlarda kullanılmaktadır. *Misl deryā yüzide yürgen ḥası (54b/3) ve ʿarş u kürsīġa yürdüm levḥdin ḳalemge ḳondum (47a/5)* örneklerinde "ilerlemek, yürümek"; *kėçe kündüz bī-ġam yürdim yaşım aḳmay (2b/4) ve edeb birle yürüp ʿizzet ḳıladur (77a/6)* örneklerinde "belli bir tarzda yaşamak, davranmak"; *ḥaḳnı tilegen ḫalḳ içinde yürmese bihraḳ (37a/8) ve pīr-i muġān ḫizmetide yürsem mu kin (52b/1)* örneklerinde ise "bulunmak" anlamlarını ifade etmektedir. Bu kullanımlar, *yür-* fiilinin DHK'de fiziksel hareketin yanı sıra yaşam biçimi, davranış ve bulunma durumlarını da anlattığını göstermektedir. Ayrıca fiilin yardımcı fiil görevinde kullanıldığı örneklerin çokluğu, eserdeki tasvirî fiil yapılarının incelenmesi bakımından önem taşımaktadır.

DHK'de *yürü- ~ yür-* fiili, zarf-fiil ekleri aracılığıyla esas fiille birleşerek tasvirî fiil yapıları oluşturmaktadır. On sekiz örnekte görülen *yür-* yapısı, *nefsīm üçün köp yürürdüm it dėk kezip (12b/5) ve yaḳam yırtıp yıġlap yürdüm gülzārında (11a/3)* örneklerinde olduğu gibi eylemin sürekliliğini ifade etmektedir. İki örnekte tespit edilen *yür-* yapısı da *ḳudretiġa maḥv boluban yürsem mu kin (53a/2)* örneğinde görüldüğü üzere devamlılık ve bitmemişlik anlamlarını taşımaktadır. Üç örnekte kullanılan *yür-* yapısı, *seḥerlerde tınmay yürüp ḳılġıl ṭāʿat (63b/7) ve köñül bāġsız mekānda bilmey yürdüm (74a/6)* örneklerinde eylemin devam ettiğini belirtmektedir. Bir örnekte görülen *yür-* yapısı ise *cihān içre mėnmin tėyü yürürler a (33b/2)* cümlesinde eylemin uzun bir zaman dilimine yayıldığını göstermektedir. Bu örnekler, *yürü- ~* yür- fiilinin DHK'de ağırlıklı olarak süreklilik, devamlılık ve bitmemişlik anlamlarıyla kullanıldığını; ayrıca zaman ve kip anlamlarının oluşumuna da katkıda bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak, *Dîvân-ı Hikmet*'in Kökşetav nüshasında toplam 242 fiil tabanı tespit edilmiştir. Bunların 167'si kök fiil, 43'ü fiilden türemiş fiil, 32'si ise isimden türemiş fiildir. Eserde tasvirî fiil yapılarının oluşumunda *al-*, *bar-*, *bėr-*, *bol-*, *ḳal-*, *kėl-*, *kėt-*, *kör-*, *tur-* ve *yürü-* fiilleri kullanılmaktadır.

Tasvirî fiillerin oluşumunda kullanılan bu fiillerin tamamı, tek başlarına da kullanılabilen ve gerçek ya da mecaz anlamlar taşıyan sözlüksel birimlerdir. Örneğin, *bol-* fiili *DHK*'de "görev, makam vb. yerine getirmek", "bir durumdan başka bir duruma geçmek", "bulunmak", "kaybetmek, yitirmek", "katılmak", "gelmek, ulaşmak, girmek", "gerçekleşmek" ve "uygun düşmek, yerinde görülmek" olmak üzere sekiz farklı anlamda kullanılmaktadır. Bu durum, tasvirî fiil yapılarında yer alan fiillerin sözlüksel anlam bakımından zengin bir kullanıma sahip olduğunu göstermektedir.

DHK'de tespit edilen tasvirî fiil yapıları, işlevlerine göre süreklilik, tezlik, yeterlilik ve uzaklaşma bildiren yapılar olarak sınıflandırılabilir. Tablodaki bulgular, bu yapıların anlam özelliklerinin kullanılan yardımcı fiile, esas fiille birleşmesini sağlayan zarf-fiil ekine ve bağlama göre değişebildiğini ortaya koymaktadır. Örneğin, *al-* fiili {-A} ekiyle birleştiğinde sözlüksel anlamından uzaklaşarak yeterlilik bildirirken *bėr-* fiili {-A} ekiyle kurduğu yapılarda tezlik, kolaylık ve anilik anlamları kazanmaktadır. *bar-*, *kėl-*, *tur-* ve *yürü-* fiilleri ise farklı eklerle kurulan yapılarda çoğunlukla süreklilik, bitmemişlik ve alışkanlık anlamlarını ifade etmektedir. Bunun yanında *ḳal-* fiili süreklilik, tezlik ve bitmek üzerelik; *kėt-* fiili uzaklaşma, süreklilik ve sona erme; *kör-* fiili ise deneme, istek ve emir anlamlarıyla öne çıkmaktadır. *bol-* fiilinin {-Ip} ekiyle oluşturduğu yapılar yeterlilik ve eylemin tamamlanmışlığıyla ilişkilendirilmektedir.

Bu örnekler, yardımcı fiillerin sözlüksel anlamlarını her durumda bütünüyle kaybetmediğini göstermektedir. Bazı yapılarda temel anlam korunurken bazı yapılarda anlam zayıflaması sonucunda farklı dil bilgisel işlevler ortaya çıkmaktadır. Ayrıca aynı yardımcı fiilin farklı zarf-fiil ekleriyle birleştiğinde birden fazla anlam özelliği taşıyabilmesi, tasvirî fiillerin işlevlerinin tek başına yardımcı fiil üzerinden açıklanamayacağını ortaya koymaktadır. Bu bakımdan *Dîvân-ı Hikmet*'teki tasvirî fiiller, tarihî Türkçede fiil birleşmelerinin anlamsal ve işlevsel çeşitliliğini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Kaynakça

1.Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

2.Utebekov, Senbek. *Divân-ı Hikmet'in Dil İncelemesi - Kökşetav Nüshası - (Metin - Gramer - Dizin).* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, Muğla, 2020.

ДЕРИВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ И ВАЛЕНТНОСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОРНЕВЫХ СЛОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ КЫПЧАКСКОЙ ГРУППЫ

Омарова Фаида
Институт востоковедения имени академика З.М. Буниятова
Национальной академии наук Азербайджана
диссертант
E-mail: Filfay-6786@mail.ru
ORCID: 0009-0008-0706-2614

Аннотация: В статье рассматриваются деривационный потенциал и валентностные особенности корневых слов и аффиксов в тюркских языках кыпчакской группы. Особое внимание уделяется проблеме валентности как многоаспектного языкового явления, проявляющегося на различных уровнях языковой системы. Отмечается, что, несмотря на значительное количество исследований, посвящённых теории валентности, отдельные её аспекты, в частности атрибутивная валентность глагола, остаются недостаточно изученными. Рассматриваются функциональная и категориальная валентность аффиксов, их словообразовательные возможности и продуктивность. На материале татарского, казахского, кыргызского и других тюркских языков анализируются многовалентные аффиксы -ла/-ле, -лан/-лен, -лы/-ли и их фонетико-морфологические варианты. Показано, что указанные аффиксы способны присоединяться к основам различных частей речи и участвовать в образовании новых лексических единиц с различными семантическими характеристиками. Особое внимание уделяется аффиксу -ла/-ле, обладающему широким словообразовательным потенциалом в тюркских языках. Анализ материала позволяет сделать вывод о том, что изучение валентностных характеристик аффиксов имеет важное значение для сравнительно-исторического и типологического исследования тюркских языков, а также для выявления закономерностей развития их словообразовательных систем.

Ключевые слова: валентность, деривационный потенциал, корневое слово, аффикс, словообразование, тюркские языки, кыпчакская группа.

Abstract: This article examines the derivational potential and valency characteristics of root words and affixes in the Kipchak group of Turkic languages. Particular attention is paid to the problem of valency as a multifaceted linguistic phenomenon manifested at different levels of the language system. The article notes that, despite the considerable number of studies devoted to valency theory, some of

its aspects, in particular the attributive valency of the verb, remain insufficiently studied. It considers the functional and categorial valency of affixes, along with their word-formation capacities and productivity. Drawing on material from Tatar, Kazakh, Kyrgyz, and other Turkic languages, the article analyzes the polyvalent affixes -la/-le, -lan/-len, -lı/-li and their phonetic-morphological variants. It is shown that these affixes can attach to stems of various parts of speech and participate in forming new lexical units with different semantic characteristics. Special attention is given to the affix -la/-le, which has broad word-formation potential in Turkic languages. The analysis leads to the conclusion that studying the valency characteristics of affixes is important for comparative-historical and typological research on Turkic languages, as well as for identifying patterns in the development of their word-formation systems.

Keywords: valency, derivational potential, root word, affix, word formation, Turkic languages, Kipchak group.

Введение. Теория валентности занимает важное место в современной лингвистике. На первый взгляд может показаться, что данная теория уже сформировалась и основные проблемы валентности получили достаточно полное научное освещение. Исследованию валентностных отношений посвящено значительное количество трудов как российских, так и зарубежных лингвистов. В Азербайджанском языкознании также проводились исследования, посвящённые различным аспектам данной проблемы.

Однако понятие валентности продолжает трактоваться неоднозначно. Оно рассматривается на различных уровнях языковой системы и исследуется с разных теоретических позиций. Вследствие этого ряд вопросов теории валентности остаётся недостаточно изученным. В частности, понятие «атрибутивная валентность глагола» ещё не получило всестороннего исследования, а полный состав глаголов, обладающих атрибутивной валентностью, до настоящего времени не установлен.

Проблема валентности особенно актуальна при исследовании словообразовательных процессов в тюркских языках. Изучение способности корневых слов вступать в деривационные отношения с различными аффиксами позволяет выявить продуктивность словообразовательных моделей, семантические возможности аффиксов и закономерности формирования новых лексических единиц.

В статье основное внимание уделяется валентностным свойствам аффиксов и их деривационному потенциалу в тюркских языках кыпчакской группы.

1. Валентность как многоаспектное языковое явление

В казахском языкознании понятие валентности рассматривается, в частности, как составная часть грамматической системы. Вместе с тем фонетическая и лексическая валентность лишь недавно стали объектами самостоятельного исследования.

Показательным примером может служить фонетическая сочетаемость звуков в казахском языке. Специфический для казахского языка звук «қ» не сочетается с мягкими гласными. В казахском языке отсутствуют сочетания типа қö, қе, қə, қі, қü, поскольку звук қ сочетается преимущественно с твёрдыми гласными.

В сочетании қі речь идёт скорее о графическом, чем о фонетическом сочетании: в письменной форме используется последовательность қі, тогда как в произношении реализуется иной звуковой комплекс. Аналогичные закономерности наблюдаются и в отношении сочетания согласных. В исконно казахских словах после сонорных согласных не употребляются глухие согласные; слова, оканчивающиеся на глухой согласный, как правило, присоединяют аффиксы, начинающиеся с глухого согласного.

Кроме того, в начале казахского слова не допускается сочетание двух глухих согласных, а в корне слова не наблюдается последовательность двух гласных. Подобные закономерности характеризуют фонетическую сочетаемость языковых единиц и в определённой степени сопоставимы с аналогичными явлениями в других тюркских языках (2, с.108).

Таким образом, валентность не ограничивается исключительно синтаксическими отношениями. Она может проявляться на фонетическом, лексическом, морфологическом, словообразовательном и синтаксическом уровнях языка.

2. Деривационный потенциал аффиксов

Язык представляет собой динамическую систему, постоянно находящийся в процессе развития. Одной из важных задач лингвистики является выявление происходящих изменений, установление их причин и определение закономерностей развития языковой системы.

В этом отношении особое значение приобретает исследование появления новых аффиксов, а также определение их валентностных характеристик и деривационного потенциала.

Возникновение нового аффикса не является случайным процессом. Оно обусловлено внутренними закономерностями языковой системы. И.С. Улуханов отмечает наличие формально-семантических соответствий между аффиксами, присоединяемыми к началу и концу корня, что создаёт условия для

заполнения словообразовательных лакун и в определённой степени стимулирует данный процесс (6, с.110).

Следовательно, развитие аффиксальной системы языка необходимо рассматривать не как совокупность случайных изменений, а как закономерный процесс, связанный с внутренней организацией словообразовательной системы.

3. Функциональная и категориальная валентность аффиксов

Ж.О. Тектигул рассматривает валентность аффиксов как способность одного и того же аффикса присоединяться к словам, относящимся к различным частям речи.

По мнению исследователя, многие аффиксы способны выполнять две и более функции. Валентность аффиксов может рассматриваться в двух основных направлениях: функциональном и категориальном.

Функциональная валентность характеризует способность аффикса выполнять определённую функцию. В зависимости от характера этой функции выделяются: словообразовательная валентность; словоизменительная валентность; формообразующая валентность. Совокупность всех разновидностей функциональной валентности в одном аффиксе может рассматриваться как его полная валентность.

В зависимости от части речи, к которой относится основа, присоединяющая аффикс, выделяются следующие разновидности функциональной валентности: номинальная — связанная с существительными; адъективная — связанная с прилагательными; вербальная — связанная с глаголами; адвербиальная — связанная с наречиями.

Категориальная валентность, в свою очередь, определяется с учётом того, какие части речи могут образовываться посредством данного аффикса (5).

Такое разграничение имеет существенное значение для изучения деривационных возможностей аффиксов и определения степени их продуктивности.

4. Валентность аффиксов в тюркских языках кыпчакской группы

В тюркских языках, в том числе в языках кыпчакской группы, валентностные свойства аффиксов реализуются различными способами.

Один и тот же аффикс может присоединяться к основам разных частей речи и образовывать лексические единицы с различными значениями. В современных тюркских языках, в частности в языках кыпчакской группы, форманты -ла/-ле, -ша/-ше, -шақ/-шек, -лы/-ли -шы/-ши, -шан/-шен, -шық/-шик, -шыл/-шил характеризуются формальной и семантической близостью и обладают валентными свойствами.

Указанные аффиксы могут участвовать в образовании существительных, прилагательных и наречий, что свидетельствует об их значительном деривационном потенциале (5).

Сопоставление валентностных характеристик генетически родственных аффиксов позволяет проследить развитие соответствующих морфем, определить направления их семантической и функциональной эволюции. Кроме того, подобный анализ представляет интерес для сравнительно-исторического и типологического изучения родственных языков.

5. Глаголообразующие аффиксы в татарском языке

Татарский язык относится к кыпчакской группе тюркских языков. В татарском языкознании существует значительное количество исследований, посвящённых глаголу, его структуре, словообразованию и функционированию глаголообразующих аффиксов.

Одним из наиболее продуктивных и многозначных аффиксов современного татарского языка является -лан/-лен.

Некоторые тюркологи рассматривают данный аффикс как показатель возвратного залога, тогда как другие исследователи не выделяют его в качестве самостоятельного аффикса. После появления работ Е.В. Севортяна по тюркскому словообразованию аффикс -лан/-лен стал рассматриваться также как самостоятельный словообразовательный формант.

Согласно данным «Татарской грамматики», данный формант состоит из двух элементов — -ла и -н — и присоединяется к именным основам, в частности к существительным, прилагательным и числительным, образуя глаголы (4, с.75).

Образованные посредством данного аффикса глаголы характеризуются различными семантическими оттенками.

5.1. Выражение действия, характерного для лица или животного

Глагол обозначает действие, характерное для лица или животного, названного исходным словом. Например: maymıllanu — «обезьянничать, подражать обезьяне»; kəjələnü — «упрямиться». В данном случае семантика глагола непосредственно связана с семантикой исходной основы.

5.2. Приобретение признака или превращение

Вторая группа включает глаголы, обозначающие приобретение определённого признака или превращение в состояние, выраженное исходной основой. Например, üşənlənü / yalkaulanu связано со значением «лениться, становиться ленивым» (4, с. 210).

5.3. Проявление признака или качества

Третью группу составляют глаголы, выражающие проявление свойства, качества или признака, содержащегося в исходной основе. Например: ərsezlənü — «вести себя бесстыдно, проявлять бесстыдство»; ədəpsezlənü — «вести себя невоспитанно, грубо». Таким образом, словообразовательный формант сохраняет семантическую связь с исходной основой.

5.4. Действие, связанное с семантикой исходного слова

В четвёртую группу входят глаголы, обозначающие действие, непосредственно связанное с содержанием исходного слова: karulanu — «возражать, протестовать»; kaprizlanu — «капризничать»; tavışlanu — «шуметь, создавать шум»; havalanu — «заноситься, проявлять высокомерие». Приведённые примеры демонстрируют способность аффикса -лан/-лен участвовать в формировании глаголов с различными семантическими оттенками.

6. Валентностные свойства аффикса -ла/-ле

Особого внимания заслуживает аффикс -ла/-ле, широко представленный в тюркских языках.

В современных тюркских языках кыпчакской группы данный аффикс преимущественно участвует в образовании глаголов от различных частей речи. Однако исторический анализ показывает, что его валентностные возможности были значительно шире. В огузских языках, например в Азербайджанском, данный формант также участвует в образовании наречий от различных основ.

Аффикс -ла/-ле функционирует не только в древних и современных тюркских языках, но и в монгольских и тунгусо-маньчжурских языках. Широта его словообразовательных возможностей позволяет предполагать его древнее происхождение и связывать период его формирования с прототюркским этапом развития языка.

Особенно показательна его способность участвовать в образовании слов от различных частей речи. Посредством данного форманта могут образовываться новые единицы от глагольных, именных, адъективных и адвербиальных основ, а также от звукоподражательных слов и междометий.

Например, от междометия ah посредством соответствующего форманта может образовываться глагольная единица со значением «издавать возглас “ах”, вздыхать».

Широкая функциональная сфера аффикса -ла/-ле свидетельствует о его высокой продуктивности и полисемантичности. Именно поэтому данный формант представляет особый интерес для исследования деривационного потенциала тюркских языков (5).

7. Аффикс -ла в кыргызском языке

В кыргызском языке аффикс -ла и его фонетические варианты -ле, -ло, -лө, -да, -де, -до, -дө, -та, -те, -то, -тө участвуют в образовании глаголов от именных основ.

Семантика образованных посредством данного форманта глаголов отличается значительным разнообразием. Значение нового глагола во многом определяется семантикой исходной именной основы.

В частности, глагол может обозначать действие или процесс, осуществляемый над предметом, выраженным исходным существительным, либо действие, осуществляемое посредством этого предмета.

Если исходное существительное выражает определённый признак, то данный признак может отражаться и в семантике образованного глагола. Таким образом, между исходной основой и производным глаголом сохраняется семантическая связь.

8. Валентностные свойства аффикса -лы/-ли

Другим показательным примером поливалентного аффикса в тюркских языках кыпчакской группы является -лы/-ли. Данный формант относится к многофункциональным аффиксам, способным участвовать в образовании различных частей речи. В кыргызском языке соответствующий аффикс представлен, в частности, формой -луу и может участвовать в образовании как именных, так и адъективных единиц. Например: attuu (at + luu) — «имеющий лошадь», «конный»; akılduu (akıl + luu) — «умный», «обладающий умом», «развитый» (3).

Приведённые примеры показывают, что один и тот же формант способен участвовать в формировании единиц с различным категориальным и семантическим содержанием.

Заключение. Проведённый анализ показывает, что валентность является сложным и многоаспектным языковым явлением, которое проявляется на различных уровнях языковой системы. Несмотря на значительное количество исследований, отдельные аспекты валентности, в частности атрибутивная валентность глагола, остаются недостаточно изученными.

Особое значение для тюркологии имеет исследование валентностных свойств аффиксов, поскольку именно через их деривационные возможности проявляются важные закономерности развития словообразовательной системы языка.

Материал тюркских языков кыпчакской группы показывает, что такие аффиксы, как -ла/-ле, -лан/-лен, -лы/-ли, обладают высокой степенью продуктивности и способны вступать в деривационные отношения с основами различных частей речи.

Аффикс -ла/-ле представляет собой особенно показательный пример многовалентного словообразовательного форманта. Его способность участвовать в образовании глаголов, существительных, прилагательных и наречий, а также его широкая представленность в различных тюркских языках свидетельствуют о значительном деривационном потенциале.

Исследование валентности аффиксов позволяет не только определить их словообразовательную продуктивность, но и проследить историческое развитие морфем, выявить формально-семантические соответствия между родственными языками и установить общие и специфические закономерности их словообразовательных систем.

Таким образом, изучение деривационного потенциала корневых слов и валентностных характеристик аффиксов представляет собой перспективное направление современного тюркологического исследования и имеет значение для сравнительно-исторического, типологического и структурного изучения тюркских языков.

Литература

1. Биялиев К.А. Справочник по грамматике кыргызского языка / Кыргызско-Российский Славянский университет. — Бишкек, 2013. — 128 с.
2. Исаева Г.С., Фазылжанова А.М., Амирбекова А.Б., Пиязбаев А.Б. Семантическая валентность в казахском языке // European Journal of Humanities and Social Sciences. — 2019. — № 5. — с. 106–110.
3. Кыркбаева Г.Н. Производные имена прилагательные в кыргызском языке со значением характеристики внешности человека // Научный аспект. — Самара, 2019. — № 2. — С. 805–814.
4. Татарская грамматика: в 3 т. Т. 2: Морфология. — Казань: Татарское книжное издательство, 1993. — 397 с.
5. Тектигул Ж. О. Эволюция общетюркских аффиксов в казахском языке. — М.: Издательский дом Академии естествознания, 2013. — 277 с.
6. Улуханов И. С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация. — М.: АО «Астра семь», 1996. — 221 с.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДА МЕДИАСАУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Тлеубекова Ботакоз Тургамбаевна
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
e-mail: biko.1972@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазақ және өзбек әдеби шығармаларын оқыту барысында білім алушылардың медиасауаттылығын қалыптастыру жолдары қарастырылады. Көркем мәтінді фильмдермен, аудиоматериалдармен және цифрлық контентпен салыстыра талдаудың мүмкіндіктері сипатталады. Ақпарат көздерін сыни бағалауға, жалған мәліметті анықтауға және медиамәтіндерді дұрыс түсіндіруге ерекше назар аударылады. Ұсынылған әдістер оқушылардың сыни ойлауын, ақпараттық мәдениетін, шығармашылығын және мәдениетаралық құзыреттілігін жүйелі дамытуға тиімді ықпал ететіні ғылыми тұрғыдан негізделеді және тұжырымдалады.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, өзбек әдебиеті, медиасауаттылық, медиамәтін, цифрлық контент, сыни ойлау, салыстырмалы талдау.

Annotation. The article examines ways of developing students' media literacy through the study of Kazakh and Uzbek literary works. It explores comparative analysis of literary texts, screen adaptations, audio materials, and digital content. Particular attention is given to evaluating information sources critically, identifying misinformation, and interpreting media texts. The proposed methods effectively foster critical thinking, information culture, creativity, and intercultural competence.

Keywords: Kazakh literature, Uzbek literature, media literacy, media text, digital content, critical thinking, comparative analysis.

Қазіргі ақпараттық қоғамда білім алушының көркем шығарманы түсініп оқуы ғана емес, әртүрлі медиакеңістікте таралатын ақпаратты саралап, оның мазмұны мен мақсатын сыни бағалай білуі маңызды. Осыған байланысты әдебиетті оқыту үдерісінде медиасауаттылықты қалыптастыру білім берудің өзекті бағыттарының біріне айналды. Медиасауаттылық оқушыға ақпарат көздерінің сенімділігін анықтауға, авторлық ұстанымды тануға, жалған немесе бұрмаланған мәліметтерді ажыратуға, сондай-ақ медиамәтіндерді жауапкершілікпен пайдалануға мүмкіндік береді. Мәселенің өзектілігі цифрлық

ақпарат көлемінің артуымен және жастардың әлеуметтік желілерді белсенді қолдануымен де тікелей байланысты.

Қазақ және өзбек әдебиеті тарихи, рухани және мәдени байланыстары терең, тақырыптық әрі идеялық үндестігі мол ұлттық әдебиеттер болып саналады. Екі халықтың шығармаларында адамгершілік, отансүйгіштік, отбасы құндылықтары, салт-дәстүр, тарихи жад және ұлттық болмыс мәселелері кеңінен көрініс табады. Мұндай шығармаларды салыстыра оқыту оқушылардың әдеби білімін кеңейтумен қатар, туыстас халықтардың мәдени ерекшеліктерін түсінуіне және мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын дамытуына ықпал етеді.

Бүгінде әдеби туындылардың мазмұны кітаппен ғана шектелмей, кино, театр, аудиокітап, бейнеролик, әлеуметтік желі, подкаст және электрондық басылымдар арқылы ұсынылады. Сондықтан көркем мәтінді оның экрандық нұсқаларымен, иллюстрацияларымен және цифрлық материалдарымен салыстыра талдау оқушының сыни ойлауын, шығармашылық белсенділігін және ақпараттық мәдениетін дамытады. Сонымен бірге мұғалім медиаресурстарды мақсатқа сай таңдап, олардың ғылыми, тәрбиелік және этикалық талаптарға сәйкестігін ескеруі қажет.

Мақаланың мақсаты – қазақ және өзбек әдеби шығармаларын оқыту барысында медиасауаттылықты қалыптастырудың тиімді әдіс-тәсілдерін айқындау, медиамәтіндерді пайдаланудың педагогикалық мүмкіндіктерін көрсету және әдеби білім берудегі цифрлық ресурстардың маңызын негіздеу. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, мәтінді интерпретациялау, ақпарат көздерін тексеру, шығармашылық тапсырмалар мен жобалық жұмысты ұйымдастыру тәсілдеріне назар аударылады. Бұл бағыт білім алушылардың саналы оқырман, жауапты медиа тұтынушы және ұлттық құндылықтарды құрметтейтін тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасайды.

Қазақ және өзбек әдеби шығармаларын оқыту барысында медиасауаттылықты қалыптастыру үшін көркем мәтінді оның экрандық нұсқасымен салыстыра талдау тиімді. Бұл бағытта Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» әңгімесі [1] мен Ғафур Ғұламның «Сотқар бала» повесін [2] пайдалануға болады. Аталған шығармаларда ұлттық болмыс, қоғамдық орта, адам мінезі мен тарихи кезеңнің ерекшеліктері көркем бейнеленген. Сонымен қатар екі туындының да экрандық нұсқалары бар. Сондықтан білім алушылар әдеби мәтін мен кинотуындының ақпаратты жеткізу тәсілдерін салыстырып, авторлық және режиссерлік ұстанымдарды анықтай алады.

«Көксерек» әңгімесінде адам мен табиғат арасындағы күрделі қарым-қатынас суреттеледі. Адамдар бөлтірікті табиғи ортасынан ажыратып, ауылға

алып келеді. Алайда Көксерек адамға толық бағынбайды, өйткені оның жаратылысы мен табиғи түйсігі еркін өмірге бейімделген. Шығармада қасқыр тек жыртқыш аң ретінде емес, адамдар әрекетінің салдарынан қатыгездікке ұшыраған тіршілік иесі ретінде де көрсетіледі. Әңгімені оқытуда білім алушыларға Көксерек туралы әртүрлі ақпарат көздерін салыстыру ұсынылады. Бірінші ақпарат көзі – жазушының көркем мәтіні, екіншісі – шығарманың кинонұсқасы, үшіншісі – қасқырлар туралы деректі фильм немесе ғылыми-танымдық материал. Осы дереккөздерді салыстыру арқылы білім алушы көркем шындық пен ғылыми ақпараттың айырмашылығын түсінеді. Мысалы, көркем шығармада Көксеректің әрекеті авторлық баяндау, табиғат суреті және кейіпкерлердің көзқарасы арқылы беріледі. Кинофильмде кейіпкердің мінезі музыка, кадр, жарық, дыбыс, актерлік әрекет және монтаж арқылы ашылады. Ал деректі материалда қасқырдың тіршілігі ғылыми деректер негізінде түсіндіріледі. Осы үш материалды салыстыру барысында мынадай сұрақтар қойылады:

-Жазушы Көксеректі қандай бейнелеу құралдары арқылы сипаттаған?

-Фильмде қасқырдың қорқынышы мен ашуы қалай көрсетілген?

-Музыка мен кадрлар көрерменнің эмоциясына қалай әсер етеді?

-Қасқыр туралы ғылыми мәліметтер көркем шығармадағы бейнеге сәйкес келе ме?

-Көксеректің қатыгез болуына табиғи мінезі себеп болды ма, әлде адамдардың іс-әрекеті әсер етті ме?

-Фильм режиссері шығармадағы қандай эпизодтарды өзгерткен немесе қысқартқан?

Мұндай тапсырмалар білім алушыны экраннан көрген ақпаратты дайын ақиқат ретінде қабылдамауға үйретеді. Ол фильмнің режиссерлік интерпретация екенін, ал көркем шығармада оқиғаның авторлық көзқараспен баяндалатынын түсінеді. Сонымен бірге интернеттен табылған мәліметтердің авторын, жарияланған уақытын, мақсатын және дереккөзін тексеру дағдысы қалыптасады.

Білім алушыларға «Көксерек – жауыз аң ба, әлде адам әрекетінің құрбаны ма?» деген тақырыпта шағын бейнеролик немесе подкаст әзірлеуді ұсынуға болады. Жұмыс барысында олар көркем мәтіннен дәлел келтіріп, фильмдегі көріністерге талдау жасап, ғылыми деректерді орынды пайдалануы қажет. Бұл тапсырма ақпаратты іздеу, сұрыптау, тексеру және жаңа медиамәтін құрастыру дағдыларын дамытады.

Ғафур Ғұламның «Сотқар бала» повесінде тарихи кезеңдегі өзбек қоғамының әлеуметтік жағдайы бала бейнесі арқылы көрсетіледі. Басты кейіпкердің тапқырлығы, еркін мінезі, қиындықтан шығу қабілеті шығарманың юморлық сипатын күшейтеді. Алайда баланың басынан өткен оқиғалардың астарында кедейлік, әлеуметтік теңсіздік, панасыздық және қоғамдағы әділетсіздік мәселелері жатыр.

Повестің кинонұсқасында оқиға көрерменге жеңіл әзіл, қызықты әрекет және кейіпкердің көңілді мінезі арқылы ұсынылады. Сондықтан фильмді ғана көрген адам шығарманың әлеуметтік мазмұнын толық аңғармауы мүмкін. Ал мәтінді мұқият оқыған білім алушы күлкілі оқиғалардың артында тарихи шындық пен қарапайым халықтың ауыр тұрмысы тұрғанын байқайды.

Шығарманы оқыту кезінде білім алушылар мәтін мен фильмдегі басты кейіпкер бейнесін салыстырады. Мысалы, мына мәселелерге назар аударылады:

-Повестегі және фильмдегі басты кейіпкердің мінезінде қандай айырмашылық бар?

-Фильмде қандай оқиғалар қысқартылған немесе өзгертілген?

-Режиссер кейіпкерді жағымды көрсету үшін қандай тәсілдерді қолданған?

-Музыка, әзіл мен актерлік ойын көрерменнің пікіріне қалай әсер етеді?

-Шығармада сол кезеңдегі қоғам туралы қандай ақпарат беріледі?

-Бұл ақпаратты тарихи дереккөздер арқылы тексеруге бола ма?

Медиасауаттылық тұрғысынан «Сотқар бала» шығармасындағы әзілдің қызметін анықтау маңызды. Әзіл тек көңіл көтеру мақсатында қолданылмайды. Ол қоғамдағы қайшылықтарды, адамдардың мінез-құлқын және әлеуметтік мәселелерді көрсету құралы болып табылады. Білім алушы көркем мәтіндегі әзіл мен қазіргі әлеуметтік желілердегі әзілдік контентті салыстыра алады. Осы арқылы медиадағы әзілдің қоғамдық пікір қалыптастыруға, белгілі бір адамды немесе әлеуметтік топты жағымды не жағымсыз көрсетуге ықпал ететінін түсінеді. Тапсырма ретінде білім алушыларға басты кейіпкер туралы әлеуметтік желі парақшасының үлгісін әзірлеуге болады. Олар кейіпкер атынан қысқа жазбалар жазып, әр жазбаға шығармадағы оқиғалардан дәлел келтіреді. Сонымен қатар «Егер Сотқар бала қазіргі уақытта өмір сүрсе, әлеуметтік желідегі ақпаратты қалай пайдаланар еді?» деген сұрақ талқыланады. Бұл тапсырма цифрлық ортадағы жауапкершілік, жеке ақпаратты қорғау және медиамәтіннің аудиторияға әсерін түсінуге көмектеседі.

Екі туындыны салыстыру барысында білім алушылар медиаөнімнің шынайы өмірді сол қалпында көрсетпейтінін түсінеді. Кез келген фильм, бейнеролик немесе әлеуметтік желідегі жазба белгілі бір автордың таңдауы мен мақсатына негізделеді. Режиссер шығарманың кейбір бөліктерін қысқартады,

кейіпкерлердің мінезін өзгертеді немесе көрерменнің сезіміне әсер ету үшін музыка мен бейнелік тәсілдерді қолданады. Осылайша, «Көксерек» пен «Сотқар бала» шығармаларын мәтіндік және экрандық нұсқаларымен салыстыра оқыту білім алушылардың әдеби талдау қабілетін ғана емес, медиасауаттылығын да қалыптастырады. Олар ақпараттың авторын, мақсатын, аудиториясын және берілу тәсілін анықтауды үйренеді. Сонымен бірге бірнеше дереккөзді салыстыру, жалған немесе біржақты ақпаратты тану, дәлелді пікір айту және жауапты медиамәтін жасау дағдыларын меңгереді.

Қорыта айтқанда, қазақ және өзбек әдеби шығармаларын оқыту барысында медиасауаттылықты қалыптастыру қазіргі білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Туыстас халықтардың әдеби мұрасын салыстыра меңгерту білім алушылардың көркем мәтінді терең түсінуіне, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды тануына, мәдениетаралық дүниетанымының кеңеюіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар әдеби туындыларды кино, театр, аудиокітап, подкаст, әлеуметтік желі және электрондық басылым материалдарымен байланыстыру сабақтың мазмұнын байытып, оқушының танымдық белсенділігін арттырады.

Қазақ және өзбек қаламгерлерінің әдеби шығармаларын салыстырмалы талдау оларда көтерілген білім, еңбек, адамгершілік, әділдік пен жауапкершілік мәселелерінің бүгінгі ақпараттық қоғам үшін де өзекті екенін көрсетті. Көркем мәтін мен медиаматериалды қатар қарастыру арқылы оқушылар ақпарат көзінің сенімділігін тексеруге, факт пен пікірді ажыратуға, жалған дәйексөздерді анықтауға және медиахабарламаның мақсатын түсінуге үйренеді. Мұндай жұмыстар сыни ойлау, зерттеушілік, шығармашылық және цифрлық құзыреттерді дамытады.

Медиасауаттылық – адамдарға ақпаратты пайдала нуға, сараптауға, бағалауға және медианың әртүрлі жанрында, формасында хабарламалар жасауға мүм кіндік беретін дағдылар мен шеберліктің жиынтығы [3].

Медиасауаттылықты қалыптастыруда мұғалімнің бағыттаушы қызметі ерекше мәнге ие. Мұғалім медиаресурстарды оқу мақсатына сәйкес таңдап, білім алушыларға дереккөздерді дұрыс көрсету, авторлық құқықты сақтау және ақпаратты жауапкершілікпен тарату талаптарын үйретуі тиіс. Инфографика, бейнеролик, подкаст, буктрейлер және цифрлық жоба әзірлеу оқушылардың әдеби білімін тәжірибеде қолдануына жағдай жасайды. Бұл тәсіл әдеби білімнің өмірмен байланысын да жүйелі түрде күшейтеді. Демек, қазақ және өзбек әдебиетін медиабіліммен сабақтастыра оқыту саналы оқырманды, жауапты медиа тұтынушыны және рухани құндылықтарды құрметтейтін тұлғаны қалыптастырудың тиімді жолы болып саналады.

Пайдаланылатын әдебиеттер тізімі:

1. Мұхтар Әуезов «Көксерек», Алматы: «Жалын», 1986 - 1786.
2. Ғафур Ғұламның «Сотқар бала» Әдебиет, 6 сынып, Құрастырғандар: Е. Абдувалитов, Д. Дуйсабаева, С. Досымбетова, А. Бектаев, Ташкент,2022
3. https://docs.yandex.kz/docs/view?tm=1791210668&tld=kz&lang=kk&name

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІ: ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Ш. П. ҚАРСЫБЕКОВА
ф.ғ.к., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Түркістан, Қазақстан), e-mail: sholpan.karsybekova@ayu.edu.kz
https://orcid.org/0009-0009-6350-6790

Аңдатпа. Мақалада қазақ мақал-мәтелдері лингвомәдениеттану тұрғысынан қарастырылады. Паремиялар халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетанымын, өмір салтын, адамгершілік және әлеуметтік нормаларын бойына сақтаған тілдік-мәдени бірліктер ретінде талданады. Зерттеудің мақсаты – мақал-мәтелдердегі «намыс», «қонақжайлылық» концептілерінің мәдени мәнін және олардың тілдік көрінісін анықтау. Жұмыста сипаттау, концептуалдық талдау, лингвомәдени интерпретация және мағыналық топтастыру әдістері қолданылды. Талдау нәтижесінде қазақ паремияларында көшпелі өмір салтымен байланысты құндылықтар жүйесі ерекше орын алатыны, ұлттық дүниетанымның негізгі бағдарлары (Отанға, еңбекке, адамгершілікке, ар-ожданға көзқарас) метафора, салыстыру, антитеза сияқты тілдік құралдар арқылы берілетіні анықталды. Зерттеу нәтижелерін лингвомәдениеттану, паремиология, қазақ тілін оқыту және аударма теориясы салаларында пайдалануға болады.

Кілт сөздер: паремиология, мақал-мәтел, лингвомәдениеттану, концепт, ұлттық дүниетаным, құндылықтар жүйесі, мәдени коннотация, тілдік бейне, ұлттық болмыс.

КАЗАХСКИЕ ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ: ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация. В статье казахские пословицы и поговорки рассматриваются с позиций лингвокультурологии. Паремии анализируются как лингвокультурные единицы, сохранившие в себе сложившиеся на протяжении веков мировоззрение народа, его образ жизни, нравственные и социальные нормы. Цель исследования – выявить культурное значение концептов «намыс» (честь, достоинство) и «гостеприимство» в пословицах и поговорках, а также их языковое выражение. В работе использованы методы описания, концептуального анализа, лингвокультурологической интерпретации и семантической группировки. В результате анализа установлено, что в казахских паремиях особое место занимает система ценностей, связанная с кочевым

образом жизни, а основные ориентиры национального мировоззрения (отношение к Родине, труду, нравственности, совести) передаются при помощи таких языковых средств, как метафора, сравнение, антитеза. Результаты исследования могут быть использованы в лингвокультурологии, паремиологии, преподавании казахского языка и теории перевода.

Ключевые слова: паремиология, пословица и поговорка, лингвокультурология, концепт, национальное мировоззрение, система ценностей, культурная коннотация, языковая картина мира, национальная идентичность.

KAZAKH PROVERBS AND SAYINGS: LINGUISTIC REPRESENTATION OF NATIONAL VALUES

Abstract. The article examines Kazakh proverbs and sayings from the perspective of linguoculturology. Paremias are analyzed as linguocultural units that preserve the worldview, way of life, and moral and social norms formed by the people over centuries. The aim of the study is to identify the cultural significance of the concepts of *namys* (honor, dignity) and hospitality in proverbs and sayings, as well as their linguistic expression. The study employs the methods of description, conceptual analysis, linguocultural interpretation, and semantic grouping. The analysis shows that Kazakh paremias give a prominent place to the system of values associated with the nomadic way of life, and that the key orientations of the national worldview (attitudes toward the homeland, labor, morality, and conscience) are conveyed through such linguistic means as metaphor, comparison, and antithesis. The results of the study can be applied in linguoculturology, paremiology, teaching the Kazakh language, and translation theory.

Keywords: paremiology, proverb and saying, linguoculturology, concept, national worldview, value system, cultural connotation, linguistic worldview, national identity

Мақал-мәтелтанушылар тіл мен ойлау, мәдениет пен таным арасындағы күрделі байланысты көрсететін бұл құбылысты фольклорлық мұра ғана емес, сонымен қатар көпқырлы феномен ретінде де қарастырады. Когнитивтік лингвистика, семантика, логика секілді ғылыми салалармен паремияларды талдау сабақтаса жүргізіледі. Әмбебап ойлау операцияларын бойында сақтауы мақал-мәтелдердің айрықша бір қасиеті болып табылады. Белгілі бір логикалық схема, жалпылау механизмі, бағамдау және тұжырым шығару кез келген нақыл сөздің астарында жатыр. Тілдік сананың өзара әрекеттесу заңдылықтарын ашуда паремиологияның ұлттық дүниетанымы маңызды методологиялық қызмет атқарады. Семантикалық-логикалық сипаты мен номинативтік

ерекшеліктері, мақал-мәтелдерді жіктеу, тақырыптық сипаттарға бөлу мәселесі жеткілікті зерттелмеген күйінде қалып отыр. паремиялардың ішкі ұйымдасуын, семантикалық құрылымын және танымдық табиғатын тереңірек ұғынуға осы мәселенің өзектілігі жол ашады. Сондықтан заманауи тіл білімінің маңызды әрі күрделі ғылыми міндеттерінің біріне нақыл сөздерді логикалық пайымдау мен номинация процесі тұрғысынан саралау жатады. Мақал-мәтелдердің семантикалық-логикалық негізі олардың мазмұндық тұтастығын және ой қорыту қызметін айқындайды. Нақыл сөздер белгілі бір рационалды ойлау үлгісінің тілдік көрінісі ретінле осы тұрғыдан сипатталады. Себеп пен салдар арасындағы өзара тәуелділік, шарттылық қатынас, қарама-қайшылық, ұқсастық сияқты логикалық байланыстар тілдік бірліктерде айқын байқалады. Мысалы, себеп-салдарлық қатынасты білдіретін мақал-мәтелдерде әрекет пен оның нәтижесінің бір-біріне бағыныштылығы нақты кескінделсе, шартты құрылымдарда белгілі бір алғы шарт орындалған жағдайда ғана күтілетін нәтижеге жетуге болатыны көрсетіледі. В.А.Маслованың пікірінше [1] мақал-мәтелдердің мағыналық құрылымында үш деңгейді ажыратуға болады: беткі деңгей (тура мағына), терең деңгей (метафоралық мағына) және ситуациялық деңгей (қолданыс контексті). Логикалық тұрғыдан алғанда, паремияларды индуктивтік (нақты жағдайлардан жалпы тұжырым шығаратын) және дедуктивтік (жалпы ережелерді нақты жағдайларға бейімдейтін) деп бөлуге болады. Мазмұндық тұтастық және ой қорыту мақал-мәтелдердің семантикалық-логикалық қаңқасын анықтайды. . Мұндай бірліктерде себеп-салдарлық байланыс, шарттылық, қарама-қайшылық, салыстыру сияқты логикалық қатынастар айқын көрініс табады. Осы негізде паремиялар төмендегідей төрт топқа бөлінеді: 1) себеп-нәтижелік мақал-мәтелдер; 2) шартты пайымдаулар; 3) қарсылық мағыналық өрістегі нақыл сөздер; 4) ұқсастық пен теңеуге құрылған тұрақты тіркестер.

Халықтың өмірлік тәжірибесі мен пайым-түсінігінің жиынтығы ретінде көрініс табатын құнды мұрасы – мақал-мәтелдер. Сол құнды мұраның ішіндегі нақыл сөздердің орны ерекше. Әсіресе себеп пен өзара сабақтастыққа негізделген нақыл сөздерді айтуға болады. Кез келген іс-әрекеттің белгілі бір салдары болатынын дөп басып көрсететін мұндай паремиялар ұлттық ойлау жүйесіндегі логикалық заңдылықтарды айқындап береді. Танымдық деңгейді кеңейтіп қана қоймай, адамды парасаттылыққа баулитын тәрбиелік құрал қызметін осы топтағы мақал-мәтелдер атқарады. Себеп-салдарлық қатынас – бір құбылыстың екінші бір жағдайдың туындауына негіз болуын сипаттайтын логикалық категория болып табылады. Бұл байланыс күрделі синтаксистік конструкциялар арқылы көрініс тапса, тілдің жалпы жүйесінде бұл байланыс

мақал-мәтелдерде ол барынша ықшамдалған, астарлы және образды түрде беріледі. Негізгі құрылымдық сипаттарына себеп-салдарлық мақалдарға мыналарды жатқызуға болады: бұл – қосжақты құрылым. Мәтел екі бөліктен құралып, алғашқысы – жағдайды (себепті), екіншісі – оның нәтижесін (салдарды) баяндайды. Мысалы: «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей», *Себебі:* Ерінбей еңбек ету, *Салдары:* Мұқтаждықсыз, тоқ өмір сүру; «Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле», *Себебі:* Ойланбай сөйлеу (қауіп), *Салдары:* Сөздің арты өкінішке соқтыруы мүмкін. Мақал-мәтелдердің көбінесе «егер солай болса, мұндай болады» деген логикалық модельге немесе салыстыру әдісіне сүйенуі шарттылық сипатынан көрініс табады. Шартты рай тұлғасы (-са, -се) қосымшасы арқылы жасалатын логикалық заңдылық көптеген мақалдардан көрініс табады. Бұл - адамды алдын ала сақтандыру немесе бағыт-бағдар беру үшін қолданылады. Мысалы: «Көп асқанға – бір тосқан»; *Логикасы:* Егер шектен шыға берсең (себеп), түбінде бір кедергіге жолығасың (салдар); «Жақсымен жолдас болсаң – жетерсің мұратқа, жаманмен жолдас болсаң – қаларсың ұятқа», *Логикасы:* Ортаңды дұрыс таңдамасаң (себеп), соған сай нәтиже аласың (салдар). Сөздердің аздығына қарамастан, ойдың қысқа қайырылуы, мағынаның тереңдігі афоризмдік тұтастықта ерекше көрінеді. Тіл білімі тұрғысынан метафораға негізделген мақалдарға мысалдар келтіріп көрелік. Мысалы: «Оты жаққанның – түтіні шығады», *Астары:* Кез келген істің (оты жағу) белгісі немесе хабары (түтін) болады. Жұмыс істеген адамның ғана нәтижесі көрінеді. «Шөп десе – қой басын көтереді», *Астары:* Пайда көрінген жерде (себеп) қызығушылық оянады (салдар). Халықтың тұрмыс-тіршіліктегі заңдылықтарды тануы мен оны логикалық формулаға айналдыруының жемісі осы нақыл сөздер. Қазақ паремиологиясының (мақал-мәтелдерді зерттейтін сала) алтын діңгегі - себеп-салдарлық байланыс екендігі келтірілген мысалдардан көруге болады. Себеп пен салдар арасындағы байланыс кейбір мақал-мәтелдерде тікелей емес, жасырын немесе тұспалмен беріледі. Халықтың логикалық ойлауын дамытып, жанама мағыналарды тани білуге үйрететін мақал-мәтелдердің астарлы себеп-салдар қатынасы болып табылады. Мысалы, «Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды» деген мақалда ешбір құбылыстың негізсіз болмайтыны айтылады: жел – себеп, шөптің қимылы – салдар. Ал «От жоқ жерде түтін шықпайды» деген тіркесте от – шындық немесе себеп, ал түтін – сол себептің салдары, яғни қауесет немесе нәтиже. Қазақ халқының дүниетанымындағы логикалық заңдылықтарды көрсететін. мұндай мақал-мәтелдер ойды жинақы әрі бейнелі жеткізеді. Олар тек тілдік құбылыс қана емес, сонымен қатар ұлттық ойлау жүйесі мен тәрбиелік құндылықтардың көрінісі іспеттес. Фольклорлық мұраларды терең зерттеудің маңыздылығы тіл

білімінің ғана емес, мәдениеттану мен философияның да ізденіс аясына кіреді. Қазіргі тіл білімі мақал-мәтелдерді күрделі семиотикалық бірлік ретінде қарастырады. Олардың табиғатына екі деңгейлі мағыналық құрылым тән: біріншісі – әуел бастағы тура мағынасы, екіншісі – тұспалдап, астарлап көрсететін ауыспалы мағына. Өмірдің кедір-бұдырлы жолы сияқты кезеңдерде, әр түрлі жағдаяттарға байланысты пайда болып отырған мағыналық өзектердің әуел бастағы тура мағынасы мен ауыспалы мағынасы болады. Мысалы: «Қызым саған айтам, келінім сен тыңда» деген мәтелде айтуға тиісті ішкі ой-пікіріңді, ашу-ызаңды, кемшілік-кетігіңді өзіңнен туған перзентіңе ғана ашық айта аласың, жанұяңа жаңа келген кісі адамы қызыңа айтылған сынды тыңдап, өзінің білмегенін үйреніп, бойын түзейді. Өмірден алынған бұл тәжірибе паремиологиялық бірліктерде анық байқалады. Бұл тұрғыда шартты мағыналы паремиялық бірліктердің орны бөлек. Себебі олардағы сыртқы белгі мен ішкі мазмұнның астасуы негізгі мағыналық ядроны қалыптастырады [2]. Ғылымда бұл феноменді «қоғамдық келісім кодексі» деп сипаттайды. Қарастырылып отырған шарттың орындалу нәтижесі айқын көрінгенімен, оның кері бағыты (шарт орындалмаған жағдай) көбіне жанама түрде, тұспалмен астарлап жеткізіледі. Мысалы, «Жеті рет өлшеп, бір рет кес» мақалын қарастырсақ, бұл нақыл – асығыс шешім қабылдаудың зиянын, ал сабырлық пен ұқыптылықтың пайдасын айқындайтын өмірлік ұстаным. Оның сыртқы қарапайымдылығының астында мынадай терең ой жатыр: Сапалы нәтиже – уақытты үнемдеудің кілті, яғни бір рет дұрыс жасау үшін жеті рет ойланып, тексеріп, бағамдау керек. Асығыстық – қателіктің анасы. Бір рет кесіп, қателескенше, жеті рет өлшеп, барып кескен артық деген ойды білдіреді. Басқаша бір нұсқасында, алдын алу – түзетуден жеңіл екенін айтады. Мақал адамды реактивті емес, проактивті болуға шақырады: кемшілікті кетіргенше, оның алдын алу әлдеқайда тиімді. Басқаша айтқанда, бір минуттық ойлану сағаттап түзетуден құтқарады.Өзге нұсқасын алып қарасақ, өмірдегі «кесулер» – біржола шешімдер деп түсіндіреді. Ашығын айтқанда, неке, кәсіп таңдау, үлкен инвестиция, сөйлеген уәде – бұларды кейін өзгерту қиын немесе мүмкін емес дейді. Сондықтан оларды «жеті рет өлшеп» алған жөн дейді. «Жеті» саны — символдық екенін атап көрсетеді. Бұл дәл жеті рет дегенді білдірмейді, «жеткілікті түрде көп», «мұқият», «еш нәрсені ескерусіз қалдырмай» деген мағынаны береді. Біреу үшін үш рет те жетеді, енді біреуге он да аздық етеді – маңыздысы, өлшеуді ырысқа айналдыру емес, шынайы түсініп, бағамдау екенін дәлелдер айқындайды. Кері жағы – асығыстықтың ащы сабағы екендігі мәлім**.** Мақалда тікелей айтылмаса да, егер өлшемей-пішпей кессең – кесілген бөлікті қайта жапсыра алмайсың. Өкініш кешігу келтіреді, ал түзету – қосымша шығын

(уақыт, ақша, абырой). Сондықтан өлшеу – кесуге қарағанда маңыздырақ үдеріс екенін ескертеді.. Қорытындылай келе: бұл мақал – баяулыққа шақыру емес, даналыққа шақыру. Жылдамдық емес, дәлдік – мақсатқа жетудің ең қысқа жолы. «Бір рет кесер» алдында «жеті рет өлшеуге» уақыт тапқан адам ғана ұзақ мерзімде жеңіске жетеді.

Қазіргі заманғы тілтану ғылымында нақыл сөздер мен мақал-мәтелдердің ішкі құрылысынан табылатын қайшылықты мағыналар, яғни қарама-қайшылықтар мен қайшылық мағыналар ерекше назар аудартып, ғалымдардың қызу талқысына түсіп, айқын бейнелейді. Ойлау жүйесіндегі осындай қарама-қарсылықтар адамның өміріндегі әмбебап пен жалпыадамзаттық заңдылықтардың тілдік айнасы болып табылады. Сол заңдылықтар сөйлеу арқылы көрініс табады. Бір-бірімен үйлеспейтін, тіпті жараспайтын ұғымдар мен ұғымдық түсініктердің тоғысуынан, астасуынан туындайтын бұл ерекше тілдік құбылыс ғылыми әдебиетте «қарама-қайшылықты нақыл сөздер деп аталады., Басқаша айтқанда «қарсы мәнді мақал-мәтелдер» деген атпен белгілі Халықтың дүниені қабылдау ерекшелігін, оның өмірлік басымдықтары мен құндылық бағдарларын күнделікті тұрмыстық тәжірибесі мен ғасырлар бойы жинақталған өмірлік даналығын аса айқын, әрі әсерлі етіп тілдік тұлғаларда көрініс табады. Тіл білімінде дүниені танып-білудің іргелі тетіктерінің бірі ретінде қарсылық пен қайшылық санаты ерекше болып танылады, өзекті мәселелерінің қатарынан орын алады. Бұл құбылысты зерттеу лингвистикада үш түрлі деңгейде лексикалық-семантикалық, синтаксистік және прагматикалық деңгейлерде жүзеге асырылады. Бұл құбылыс сөздік, сөйлемдік және қолданыстық тұрғылардан сараланады. Қайшылықты мағыналарды жүйелеу, оларды топтастыру барысында жұптасқан қарама-қайшылықтарды шетелдік ғалым Дж.Лайонздың жіктемесі, үлгісі, жиі қолданысы көпшілік жағдайда негізге алынады. Зерттеушінің жіктемесіне сәйкес, қарсы мағыналы паремиялар, қайшылықты мақал-мәтелдер төрт негізгі категорияға, төрт үлкен топқа бөлінеді.

1. Градуалды (дәрежелік) қарсылықтар деп аталатын құбылыс – өзара қарама-қарсы тұрған ұғымдардың арасында бірте-бірте өзгереді. Аралық сатылардың,, өтпелі баспалдақтардың, аралық деңгейлердің болуымен ерекшеленетін лингвистикалық қарама-қайшылық түрі. Біртіндеп өзгеріс, ақырын көшу, дәрежелеп арту немесе кему мұндай қарсылықтарда екі шекті нүктенің арасында көрініс табады.Бұл құрылымда қарама-қайшы мәндер, аралықсыз болмай, керісінше, олардың арасында бірнеше көптеген аралық дәрежелер, аралық ұғымдар, аралық бағалар орын алады. Айқын мысалдар ретінде төмендегі антонимдік жұптарды келтіруге болады: *ыстық* және *суық* –

бұл екі ұғымның арасында *жылы*, *салқын*, *біраз ыстық*, *тым салқын* деген сияқты аралық сатылар, яғни дәрежелік өзгерістер кездеседі. Ауаның немесе судың температурасы біртіндеп ыстықтан суыққа қарай сатылап өзгереді, бірден секіріп кетпейді. *Үлкен* және *кіші* – бұл жұпта да аралықсыз шектеу жоқ; аралықта *орташа*, *біршама үлкен*, *дәл ортасы*, *біраз кішкентай*, *онша үлкен емес* деген сияқты дәрежелік деңгейлер бар. Бір зат бірден үлкеннен кішіге айналмайды, ол аралық өлшемдерден өтеді. Градуалды қарсылықтар құбылысы тілдегі қарама-қайшылықтардың аралықсыз емес, салыстырмалы дәрежелік сипатта болатынын көрсетеді. Мұндай қарама-қайшылықтар адамның ойлау жүйесіндегі қатаң екіжақтылықтан гөрі, «бұдан бұған дейін біртіндеп» деген принципті бейнелейді. Оларды кейде «сатылы қарама-қайшылықтар», «дәрежелік қарама-қайшылықтар» немесе «аралық сатысы бар антонимия» деп те атайды.

2. Толықтырушы, өзара жетілдіруші, бірін-бірі аяқтаушы қарсылықтар – лингвистикалық қарама-қайшылықтың ерекше бір түрі. Басты ерекшелігі мынада: мұндай қарама-қайшылықтағы жұп ұғымдарының біреуінің бар болуы немесе екінші ұғымның жоқ екенін, керісінше, оның теріс мәнін тікелей бірмәнді түрде меңзейді. Басқаша айтқанда, бұл қарсылықтарда аралық, өтпелі, дәрежелік нұсқаларға орын қалмайды; мұнда тек екі ғана ықтимал күй бар – біреуі болса, екіншісі міндетті түрде жоқ. Бұл құбылысты «бірін-бірі жоққа шығаратын жұп», екілік қарама-қайшылық деп те атауға болады. Бірін-бірі аяқтаушы қарсылықтарда ешқандай аралық сатылар, аралық дәрежелер, аралық күйлер болмайды. Қарсылықтың бұл түріне «тірі» және «өлі» ұғымдарының жұбын келтіруге болады. Бұл жерде адам, жануар немесе өсімдік тірі не өлі күйінде болады; олардың арасында «жартылай тірі», «жартылай өлі», «біраз тірі» немесе «біраз өлі» деген аралық дәрежелер болуы мүмкін емес. Егер бір организм тірі болса, онда ол өлі емес; ал егер ол өлі болса, онда ол тірі емес. Бұл екі ұғым бір-бірін толығымен жоққа шығарады, бір-бірін толықтырады, тірі дегеніміз – өлі емес екендігін, ал өлі дегеніміз – тірі емес екендіігін көрсетеді. Тағы бір мысалдар келтіретін болсақ: «ашық – жабық» (есік не ашық, не жабық;), «қосулы – өшірулі» (шам, теледидар, компьютер – жұмыс істеп тұр, не жұмыс істемей тұр), «бар – жоқ» (зат не бар, не жоқ; «біраз бар» деген түсінік бұл жерде дұрыс емес). Бұл жұптар бірін-бірі аяқтаушы қарсылықтарға жатады, олардың арасында өтпелі сатылар мүлдем кездеспейді. Бұл - өзара жетілдіруші, толықтырушы тілдегі қарама-қайшылықтардың ең қатаң, ең бірмәнді, ең анық түрі.

3. Белгілі бір іс-әрекеттің немесе қозғалыстың бағытын айқындайтын қарама-қарсылықтар - бағдарлық қарсылықтар. Оларға мысал ретінде «беру»

мен «алу», «келу» мен «кету» сияқты жұптарды келтіруге болады. Бағыттық қарсылықтар – қозғалыстың немесе әрекеттің бағытын көрсететін векторлық мағынадағы антонимдер. Мысалы: кіру – шығу, беру – алу, жақындау – алыстау.

4. Екі тараптың арасындағы өзара симметриялы байланысты көрсететін қатынастық деп аталатын қарсылықтар. Бұл қатынастарда бір жақ екінші жағынсыз мағынасын толық жоғалтады. Мысалы: ана мен қыз, дәрігер мен науқас, мұғалім мен оқушы. Екі нысан арасындағы өзара тең қатынасты білдіру - қарсылықтардың негізгі ерекшелігі болып табылады. Мұнда біреуі екіншісінсіз мағына бермейді. Классикалық мысалдарға «ата – немере», «сатушы – сатып алушы», «ұстаз – шәкірт» жатады.

Қазақ паремиологиясындағы ең жиі кездесетін және мағыналық ауқымы кең антонимдік жұптардың қатарына «байлық» пен «кедейлік» ұғымы жатады. Яғни бір бүтін нәрсенің екіге бөлінуі, өзара қарама-қайшы екі жақ» деген мағынаны жатқызамыз. Осы бағытта ізденген ғалымдар, зерттеушілер Ижбаева, Мырзағалиева және Темерешева [3] өз еңбектерінде қазақ және татар фольклорындағы паремиялардағы байлық пен жарлылықтың бейнелену сипатын өзара салыстыра отырып дәлелдеген. Қос ұғымның көрініс табу ерекшеліктерін нақты мысалдар негізінде талдаған. Ұлттың өмірлік ұстанымы мен әлеуметтік санасын анықтауда мағынасы қарама-қарсы шешендік сөздер үлкен рөл атқарады. Адамның рухани деңгейін айқындайтын маңызды көрсеткіш болып байлық пен кедейлік түсінігінен де аңғаруға болады. Адамның ішкі рухани болмысы мен адами құндылықтарының көрсеткіші ретінде «байлық» пен «кедейлік» концептілері тек тұрмыстық қажеттіліктермен шектелмейді. Тұлғаның ішкі рухани әлемі мен өресін айқындайды. «Байлық» пен «кедейлік» ұғымдары қазақ халқының таным-түсінігінде адамның ішкі дүниесі мен рухани кемелдігінің өлшеміне айналған. Халық даналығында осы тақырыптағы мақал-мәтелдерді зерделеу арқылы ұлттың әлеуметтік көзқарасы мен өмірлік пәлсапасын білуге болады. Этностың әлеуметтік болмысы мен дүниетанымдық ерекшеліктерін бай мен кедей арасындағы айқын қайшылықтан білуге болады. Қазақы пайымда байлық пен кедейлік тек мал-мүліктің аз-көптігімен ғана өлшенбейтіндігі айтылады. «Бай баласынан безер, жарлы баласынан үміт етер» деген аталы сөзден адам санасы мен психологиясындағы терең құндылықтарды айқын көреміз.

Беткі мағынасы – байдың баласына сенбейді, ал кедейдің баласынан үміт күтеді. Бұдан адамның адамгершілік қасиеттері оның байлығына ғана тәуелді емес екені терең мағынасынан көрінеді. «Байлық – кедейлік» қарсылығы көбіне материалдық нәрселерден гөрі қазақ паремияларында рухани құндылықтарды

да дәріптеп көрсетеді.Қоғамның жарлылық пен жалқаулыққа деген көзқарасындағы айырмашылық «Жарлылық – ұят емес, жалқаулық – ұят» деген нақыл сөзде кеңірек ашылған. Бұл мақалдың басты мақсаты – еңбексүйгіштік қасиетті дәріптеу. Мұндағы жарлылық пен жалқаулықтың салыстырылуы жасырын қарсылық болалы.

Қарама-қарсы мағыналық құрылымдар қазақ мақал-мәтелдерінде төрт түрлі:

1. Лексикалық қарсылықтар**:** мысалы, «бай – жарлы», «көп – аз» сияқты жұптар арқылы мағыналық қайшылық айқын көрініп, тікелей антонимдер қолданылады.

2. Контекстуалды қарсылықтар: антонимдер тікелей кездеспесе де, контекст арқылы қарсылық сезіледі. мәтін ішіндегі жағдаят пен мазмұн қарама-қарсы мағына арқылы туындайды.

3. Құрылымдық қарсылықтар :ұқсастық арқылы қарама-қарсы мағынаның берілуі – сөйлемдердің құрылымы бір-біріне ұқсас болып келуінен болады.

4. Жасырын қарсылықтар: астарлы түрде, көмескі күйде білініп,, қарсы мағына тікелей айтылмайды.

Қазақ тілінің паремиологиялық мұрасында қарсы мәнді мақал-мәтелдер ерекше орын алады. Жұптық қарама-қайшылықтар арқылы жасалған «Байлық – кедейлік», «күштілік – әлсіздік», «білімді – білімсіз» секілді қазақтың нақыл сөздері адамның материалдық хал-ахуалын ғана емес, сонымен бірге оның рухани-адамгершілік болмысын да терең танытады. Қарсылық материалдық байлықтан гөрі моральдық құндылықтардың биік тұратынын көптеген жағдайда қазақ паремияларынан аңғаруға болады. Қазақ халқының ұлттық дүниетанымы мен мәдени кодының маңызды бір белгісі ретінде осы ерекшелік айрықша қарастырылуы қажет. Қарама-қарсылыққа негізделген себеп-салдарлық байланыстар да мақал-мәтелдерде көптеп кездеседі. Антонимдік ұғымдар немесе бір-біріне қайшы түсініктер мұнда бір құбылыстың себебі мен оның нәтижесі арқылы беріледі. Жақсы адамның әрекетінің нәтижесі пайдалы болса, жаман адамның әрекеті зиянды болатыны «Жақсыдан шарапат, жаманнан кесапат» деген мақалда салыстыра қарастырылады. дос пен дұшпанның сөйлеу стилі мен оның келтіретін салдары арасындағы қарама-қайшылық: «Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады» деген мақал-мәтелде айқын көрсетілген. Әртүрлі іс-әрекеттердің әртүрлі нәтижелерге алып келетіні салыстыру тәсілімен мақал-мәтелдер арқылы түсіндіріледі.

«Теңеу» ұғымына қазақ тіл білімінде әр кезеңде әртүрлі анықтамалар беріліп жүр. Теңеу дегеніміз Т. Қоңыровтың көзқарасы бойынша [4] екі түрлі ортақ белгілері бар нәрсені салыстыра отырып, біреуін екіншісіне ұқсату.

Сипатталып отырған заттың бейнелілік, көркемдік және эмоциялық-экспрессивтік әсері артып, мұның нәтижесінде ол жаңа, поэтикалық тұрғыдан танылады. Мақал-мәтелдердегі теңеудің басты рөлін Қоңыровтың анықтамасы нақты дәл көрсетеді. Бейнелілікті күшейту сияқты маңызды стильдік міндеттерді паремияларда қолданылатын теңеу мен салыстыру әдісі ойды нақтылап көрсетеді. Халықтың ұлттық болмысы, мәдениеті және дүниетанымы осы тәсілдер арқылы айқын көрінеді. Әр алуан тәсілдермен және синтаксистік құрылымдардағы теңеулер қазақ мақал-мәтелдерінде көптеп кездеседі. Көмекші сөздер арқылы жасалатын теңеулер паремиядағы ең көп қолданылатын түрі болып табылады. Мұнда «сияқты», «секілді», «тәрізді», «қатарлы» деген сияқты көмекші сөздер жұмсалады. Негізінен бұл сөздер сөйлемде салыстырмалы үстеулер қызметін атқарады.

• Жалғаулықтар арқылы жасалатын теңеулер: «-дай/-дей», «-тай/-тей» жұрнақтары арқылы жасалып, теңеу мағынасын беретін туынды сөздер болып табылады.

• Себеп-салдарлық құрылымдар: бір құбылыс екінші құбылыспен салыстырылып, оның себебі немесе салдары көрсетіледі. Қазақ паремияларындағы теңеулер семантикалық жағынан бірнеше ірі топқа бөлінеді. Зерттеулерге сүйенсек [5] олар: Көру теңеулері – түс, пішін, көлем, мөлшер сияқты сыртқы белгілерді салыстыру арқылы жасалады. Есту теңеулері – дыбыс, үн, шу сияқты есту қабілеті арқылы қабылданатын ұқсастықтарға негізделеді. Дәм, иіс және тері сезімі теңеулері – сирек кездессе де, паремияларда бейнелілікті күшейту үшін қолданылады. Сезім-күй теңеулері – адамның психологиялық күйін, эмоциясын, мінез-құлқын сипаттау үшін қолданылатын ең көп тараған топ.

Антропоцентрлік теңеулер (адам мінезін, қабілетін сипаттайды): *«Білімді мыңды жығар, білімсіз өзін жығар»* – бұл жерде білімді адам сан жағынан көп адамға теңеліп, ал білімсіз адам өзіне-өзі зиян келтіретін тұлға ретінде бейнеленген. *«Қорқақтың малы көп, ердің сөзі көп»* – қорқақ пен ер адам байлық пен сөз шеберлігі арқылы салыстырылған.

Зооморфтық теңеулер (жануарлар әлеміне негізделген): *«Ит иттің аяғын жемейді»* – теңеу негізі: ит өз тұқымына зиян келтірмейді. *«Бүркітке қарап лашын өсірме»* – теңеу негізі: бүркіт (күшті, асыл) пен лашын (әлсіз) арасындағы қарама-қарсылық. *«Есекке алтын жүк артса да, есектігінен айнымас»* – теңеу негізі: есек – ақылсыз, төмен тұлға ретінде бейнеленген.

Тіл ғылымында номинативтік мағына деп тілдік таңбаның (сөздің, тіркестің, фразеологиялық бірліктің, нақыл сөздің) шындық өмірдегі затты, құбылысты, сапаны, іс-әрекетті, байланысты, жағдаятты тура атау, таңбалау

қызметі түсіндіріледі. Паремиялардың атаулық, қарым-қатынастық, ықпалдық қызметтері өзара сараланады. Атаулық жіктеу негізінен мақал-мәтелдердің тақырыптық-мазмұндық топтарымен байланысты. Мәселен, еңбек, ой-білім, жолдастық, шаңырақ, денсаулық, жақсы мен жаман мінездер т.б. Алайда бұл – тақырыптық топтау. Номинативтік мағына тұрғысынан оларды лексика-мағыналық алаңдарға бөлуге болады. Нақтырақ айтқанда, мақал-мәтелдердің номинативтік мағынасы – олардың белгілі бір үзіндіні атауы. Мысалы, «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» – бұл еңбек ету әрекетінің нәтижесін атайды. Бірақ мақал-мәтелдер әдетте жағдаяттарды, қағидаларды, бағамдауларды білдіреді. Оларды таза атаулық бірліктер (зат есімдер, терминдер) сияқты жіктеу қиын. Дегенмен паремиологияда «номинативтік аспект» дегеніміз – паремиялардың тілдік белгі ретіндегі атау қызметі. Номинативтік мағына дегеніміз – сөздің немесе сөз тіркесінің тура, объективті мағынасы, атау қызметі. Паремияларды номинативтік аспектіде қарастыру – олардың қандай шындық құбылыстарын, заттарды, қасиеттерді, қатынастарды атайтынына қарай топтастыру. Ғылыми еңбектерге сүйенсек, паремиялар номинативтік мағынасына қарай былайша жіктеледі: 1.Мәндік (атрибутивтік) паремиялар – адамның, заттың, құбылыстың тұрақты белгісін, қасиетін атайды. Мысалы: «Ақыл тозбайтын тон» (ақылдың құндылығын атайды), «Жалғанның жалтағы көп» (өтірікшінің сипаты).2. Процестік (динамикалық) паремиялар – әрекет, процесс, өзгеріс атаулары. Мысалы: «Аттансаң – атан, аттанбасаң – батан» (шешім қабылдау әрекеті), «Өткенге өкіну – өлгенге жылаумен бірдей» (өкіну процесі). 3.Қатынастық (релятивтік) паремиялар – заттар арасындағы қатынасты, байланысты атайды. Мысалы: «Ата – балаға сыншы, бала – атаға сыншы» (өзара бағалау қатынасы), «Досыңды сынама – сындырасың» (достық қатынасы). Өмірдегі жиі кездесетін қалыптасқан жүйелі сценарийді, адамның әдеттегі мінез-құлық үлгілерін, тұрақты бір оқиғаны, типтік жағдайлар мен құбылыстарды бейнелеп көрсететін халықтық нақыл сөздер. Бұл тілдік бірліктер - жағдаяттық мақал-мәтелдер. Күнделікті тұрмыста кездесетін туған-туысқан немесе жақын адамдарды қолдап-қолпаштап, жақын-жуығын, жақынын қорғау немесе жақтау сәтін, олардың кемшілігін ақтау сияқты тіршіліктік деректі «Қарғаға қарғаның көзі қызыл» деген тұрақты тіркесі суреттеп көрсетеді. Ал, керісінше екі бөлек нәрсенің ажырамас біртұтастыққа айналуын, бір-бірімен етене араласып, сіңісіп, тұтасып кету үдерісін «Бір қазан суға бір қазан май қосқандай» деген мәтелден көруімізге болады. Паремиологиялық бірліктер көпфункционалды белгі-таңбалар ретінде қызмет атқарады. Бір мезетте затты атау (номинация), құбылысты бағалау, өнеге айту, ескерту, оқиға жайлы хабар жеткізу (предикация), авторлық көзқарас, бағамдау,

үгіт-кеңес не сақтандыру секілді қызметтерді атқарады. Осы секілді теориялық жіктелім «Қазақ паремиологиясы» атты еңбегінде ғалым Г. Қалиев ғылыми тұжырымдарға сүйеніп, айқындап көрсеткен. Б.Момынованың «Қазақ мақал-мәтелдерінің лексикографиялық сипаты» (2012) және Т.Қоңыровтың «Қазақ тіліндегі теңеулердің функционалды-семантикалық жүйесі» (2018). Номинативтік мағынаның ерекшелігіне қарай паремиялар төмендегідей төрт негізгі типке бөлінеді. Субстантивтік (заттық) номинациялы паремиялар. Бұл санаттағы мақал-мәтелдер белгілі бір затты, адамды, құбылысты не оның тұрақты белгісін атау міндетін атқарады. Мұндай паремиялар көбінесе «деген» сөзімен тіркесіп, анықтамалық мағына береді. Олардың типтік құрылымдық үлгісі: «[Зат/адам] – [сипаттама]» немесе «[Сипат] деген – [бейнелі ұқсату]». Мысалдар: *«Ақыл – тозбайтын тон, білім – таусылмайтын кен»*, *номинативтік мағынасы:* ақыл мен білімнің уақыт өткен сайын ескірмейтін, сарқылмас құндылықтар екенін көрсетеді. *«Жалқаулық – кедейліктің кілті», номинативтік мағынасы:* жалқаулықтың кедейлікке тікелей апаратын жол екенін айқындайды. *«Көптің көңілі – көл», номинативтік мағынасы:* көпшіліктің пікірі кең ауқымды, терең әрі мол болатынын меңзейді. *«Жақсы әйел – жарты ырыс, жаман әйел – түгел қасірет», номинативтік мағынасы:* отбасындағы әйел адамның рөлі екі қарама-қарсы полюсте – береке мен бейбітшілік немесе қайғы-қасірет көзі ретінде сипатталады[6].

Предикативтік (әрекеттік) номинациялы паремиялар. Бұл санаттағы мақал-мәтелдер серпінді жағдаятты – яғни белгілі бір іс-әрекетті, үдерісті, өзгерісті атауға қызмет етеді. Олардың басты міндеті – типтік қимылдың атауын беру. Мысалдар: *«Еріншектің ертеңі бітпес», номинативтік мағынасы:* жалқау адамның істі үнемі кейінге шегеріп отыру әрекетін сипаттайды.. *«Бір қолмен жұмыртқа сындырма»* (мағынасы: бірлесіп әрекет етпей табысқа жету қиын), *номинативтік мағынасы:* ұйымдаспаған, жеке-дара жасалған әрекеттің сәтсіздікке ұшырайтынын айтады.

Релятивтік (қатынастық) номинациялы паремиялар. Бұл топтағы паремиялар екі немесе одан да көп объектілердің арасындағы байланысты, қарым-қатынасты, өзара тәуелділікті атайды. Мұндай мақал-мәтелдерде номинативтік мағынаның негізін қарсы қою, салыстыру, теңеу сияқты тәсілдер құрайды [7]. Мысалдар: *«Ата – балаға сыншы, бала – атаға сыншы», номинативтік мағынасы:* әке мен баланың бірін-бірі сынау қатынасын білдіреді. *«Жолдасыңды жолда сына»*, *номинативтік мағынасы:* достық қатынасты сынаудың тиісті орны мен уақытын көрсетеді. *«Бай болсаң – бауырыңа түрт, кедей болсаң – кеудеңе түрт» номинативтік мағынасы:* байлық пен жарлылықтың адамдар арасындағы қарым-қатынасқа

тигізетін ықпалын айқындайды. *«Қарғаға қарғаның көзі қызыл» номинативтік мағынасы:* туыстық немесе топтық бірлестікке тән өзара қолдау, ортақтастық қатынасын бейнелейді. Ситуативтік (жағдаяттық) номинациялы паремиялар. Өмірде жиі кездесетін күрделі типтік жағдайларды, күрделі үлгілік жағдаяттарды, белгілі бір оқиғалар мен шынайы тұрмыс көріністерін, нақты оқиғалар мен тіршілік құбылыстарын аталған санатқа кіретін мақал-мәтелдер аталған санатқа кіретін мақал-мәтелдер тұтас бейнеде суреттейді. Афоризмдер, ертегілік астарлы бейнелер көбіне нақыл сөздерде ұшырасады. «Түйе өткелде жүк артылмас» - адам басына қиыншылық туындаған сәтте ол адамға қосымша басқа дда тапсырма, жүктеме берудің дұрыс еместігін айтады. Бұл тұрақты орамның астарында сын сағатта адам баласының басына, үстіне жаңа ауыртпалық салмау керектігі айтылады. Қауіпті кезеңде адамға қосымша ауыртпалық пен су жаңа жауапкершілік артуға болмайтынын — бұл паремияның номинативтік мәні. «Бір талды кессең, он талды ек» — аталған мәтел табиғатқа залал келтірілсе, оның есесін толтыру міндет екенін, табиғатты қорғау қажеттігін, қоршаған ортаға келтірілген зиян жайында ұғындырады. «Қазаннан қақ сыйса, көмірден күл сыймас» - ынтымақ пен бірліктің мәнін, ел ішіндегі ауызбіршілік пен ынтымақтың, қарапайым тұрмыстық заттар (қазан, көмір, күл) арқылы астарлы жеткізеді. «Жеті рет өлшеп, бір рет кес» - әрбір қадамды алдын ала мұқият таразылап, асығыстыққа салынбай[8] сақтықпен тиянақты әрекет жасау қажеттігін, әр ісіңді мұқият ойластыруға шақырып, бір істі бастарда мұқият таразылап барып әрекет жасаудың маңыздылығын бейнелейтін мәтел. Мақал-мәтелдерді паремиология мен фразеология ілімінде мазмұндық және мағыналық сипатына қарай саралап жіктеу, паремиология ғылымындағы өзекті бағыттардың бірі. Халықтың дүниетанымын айқындауда бұл тәсіл мақал-мәтелдерді жүйелі түрде топтастыруға мүмкіндік береді. Мұндай жіктеу халық даналығын сөздік қорда тиімді сипаттауға, белгілі бір этностың ұлттық дүниетанымы мен құндылықтар жүйесін, этномәдени ерекшеліктерін зерделеп, терең таныта алады. Мақал-мәтелдердің өзіндік ерекшеліктерін паремиология саласын зерттеген ғалым Г.Л. Пермяковтың тұжырымдауынша [9], тілдік бірліктерді айқындайтын бірқатар басты қасиеттер, бірқатар белгілер бар. Ол белгілердің ең алдымен тұрақтылық қасиетін атауға болады. Мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздердің орналасу тәртібі өзгеріске көп түсе бермейді. Қалыптасқан құрылымы мен лексикалық құрамы ұзақ уақыт бойы сақталады. Екінші маңызды сипаттағы бастыы қасиет – қайталану. Белгілі бір өмірлік жағдаятқа, қарым-қатынас жағдайына қарай тұрақты түрде қайта-қайта орнықты түрде қолданысқа түсуі; бейнелілік – метафора, теңеу немесе асыра сілтеу сияқты тәсілдердің көмегімен өрнектелуі;

дидактикалық бағдар – олардың кеңес беру, ескерту, тыйым салу сияқты қызметтері; логикалық-семантикалық біртұтастық – әрбір паремияның толық ойды жеткізуін көрсетіп зерттеген. Заттық-тақырыптық топтастыру деп паремиялардың мазмұнына, яғни олардың адам, табиғат, еңбек, отбасы сияқты қандай өмір фрагменттерін бейнелейтініне қарай жүйелеуді айтамыз. Бұл тәсілдің ғылыми негіздері мынадай қырлардан тұрады:

1. Лексикографиялық дәстүр**.** Мақал-мәтелдерді тақырыптарға бөлу әдісі халықтық тұрмыс-салт салаларына сай қалыптасқан және оның тамыры XIX ғасырдағы фольклор жинақтарына дейін барады. Мәселен, И.Н.Березин, Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов секілді ғалымдардың еңбектерінде паремиялар «адам туралы», «отбасы туралы», «төрт түлік мал туралы», «еңбек туралы» деген сияқты тақырыпшаларға бөлінген. Қазақ паремиологиясында бұл бағытты Ә.Қайдар, Т.Қоңыров, Б.Момынова т.б зерттеушілер жалғастырды. Олардың еңбектеріндегі тақырыптық бөліністер денотатқа (яғни бейнеленетін нысанға) негізделген.

2. Теориялық тұғырнама. Лексикадағы заттық-тақырыптық топтар теориясына сүйенсек, тілдік элементтерді олардың мағыналық жақындығына емес, ортақ референттік аясына қарай біріктіруге болады. Бұл көбінесе сипаттамалық (дескриптивтік) тәсіл болып табылады. Паремиялар үшін мұндай топтардың мәні – олардың қай өмір саласынан алынғанын көрсету.

Денотат пен референт ұғымдары**.** Денотат дегеніміз – тілдік бірліктің атау нысаны (зат, құбылыс). Ал референт – нақты сөйлеу жағдаятындағы сол нысанның өзі. Паремияларды заттық-тақырыптық тұрғыдан топтағанда негізге денотат алынады. Мысалы: «Ер жігітке екі сөз сайланбас» – мұнда денотат – ер адам (демек, бұл антропоцентрлік топ); «Ат – ердің қанаты» – денотаты жылқы (зоонимдік топ); «Ата көрген оқ жонар» – денотаты «ата» сөзі, ол туыстық қатынасты білдіреді, сондықтан мұны «отбасы» тобына жатқызуға болады. Мұндай топтастыру паремиялардың тілден тыс шындықпен байланысын айқындайды әрі оларды жүйелі түрде зерттеуге мүмкіндік береді [10]. Адам болмысының сан алуан қырларын – отбасылық құндылықтарды, еңбекке көзқарасты, халықтың даналық сөздерінде дүниетанымдық ұстанымдарды қоршаған ортамен байланыстырып, жан-жақты сипаттайды. Бүгінде мағынасы тұтасып кеткен, халық арасында қалыптасқан сөз тізбектерін ғылыми бағытта жіктеп көрсетудің бірнеше бағыттары қалыптасқан. Мазмұнына қарай тұрақты тіркестерді негізгі санаттарға мынадай топтарға бөліп қарастыруға болады: 1. Адамды зерттеу тұрғысынан келгендегі бағыт. Бұл топқа адамгершілік қасиеттері мен сезімдерін суреттейтін адамның ішкі психологиясын, мінез-құлық ерекшеліктерін айқындайтын фольклорлық мұралар кіреді. Адамның

жағымды және жағымсыз қылықтары жайлы өзара шендестіріледі. Жақсы қасиеттерге ұстамдылық пен парасаттылыққа адамның өз-өзін тізгіндей білуі мен сезімге бой алдырмауының маңызы *«Ашу – дұшпан, ақыл – дос»* деген нақыл арқылы жеткізіледі. Адамның өз эмоциясын бақылауда ұстау және шешім қабылдау үдерісіндегі сабырлылықтың рөлін бұл тәмсіл тереңірек айқындап көрсетеді. «Ашу» ұғымы кісіні қателікке бой алдыратын қасиет. Бұл - ішкі агрессия мен негативті толқынның символы ретінде алынған. «Ақыл» – кез келген күрделі жағдаяттан жол тауып шығатын, логика мен парасатқа сүйенетін сенімді серік. Сананы алдыңғы шепке шығарудың өмірлік маңызы зор – халық даналығы. Мағынасы тұтасып кеткен, халық арасында қалыптасқан сөз тізбектері көбінесе адамды зерттеу тұрғысындағы бағытта көптеп саналады. Өскен ортасындағы, өз шаңырағындағы ұрпақтың мінез-құлқы мен күнделікті іс-әрекеті ең алдымен тәрбие үлгісінен бастау алады. Бала үйде көрген өнегені ержеткенде қоғамда қайталайтынының нақты дәлелі болып, анық көрініс табатын заңдылық халқымыздың *«Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің»* деген өсиетінде жатыр. Әке мен ананың жеке тұлғалық бейнесі, өмірлік жолы перзент тәрбиесіндегі негізгі бағдаршам іспетті. Ұл баланың әкеден, қыз баланың анадан үлгі алып қалыптасатынын меңзеп көрсететін *«Атаға қарап ұл өсер, шешеге қарап қыз өсер»* деген аталы сөзде шегелеп айтылған. Айналадағы әлеуметтік орта мен сыйластығы жарасқан жақын тұлғалар тікелей адам өміріне әсер ететін маңызды фактор болып табылады. Іргесі бөлінбеген ағайын мен маңайдағы адамдардың орны қазақ дүниетанымында орны ерекше бағаланған. Сыйлас жандардың адам өміріндегі баға жетпес құндылығын айшықтайтын, жылылық пен шынайы жанашырлық танытатын, терең мағыналы тәмсіл *«Көршің көзіңнің жарығы»* деген қанатты сөз арқылы бейнеленеді. Еңбек, шаруашылықты жүргізуге қатысты ұстанымдар көбінесе қазақ қоғамының кәсіпкерлікке деген терең экономикалық пайымдауларға сүйенеді. Халық аузындағы мақал-мәтелдердің мынадай тақырыптағы қайнар көзі – төрт түлік өсіру, диқаншылық, қолөнер, сауда-саттық, сондай-ақ еңбек сүйгіштік пен енжарлықты сипаттайтын нақыл сөздері. Қазақ халқының экономикалық түсінік-парасаты ең алдымен мал шаруашылығының төңірегінде қалыптасқаны даусыз. Адамға рухани қанағат сыйлайтынын «Еңбек түбі – береке» деген қанатты сөзден анық аңғарамыз. Мұндағы еңбектің мәні тек материалдық игілік жинаумен шектелмейді. «Жалқауға жұмыс бітсе, күн түскіде» деген мәтел қоғамдағы теріс қылықтарды сынға алып дәріптейді.Бұл жерде еріншектік пен енжарлықты шенеп көрсетеді. Халық арасындағы әкеден балаға мұра болып қалатын «Әкесі – малшының баласы – жылқышы» деген даналық сөзде кәсіби дағдылар мен тәжірибенің жемісі кеңірек байқалады [11].

Қоршаған ортаға байланысты туған паремиялар – жан-жануарлар, өсімдік әлемі мен табиғат құбылыстары тақырыбындағы халық даналығы. Қазақ халқының табиғатқа қатысты паремиялары – жануарлар, өсімдіктер және ауа райы арқылы адам мінезі мен қоғамдық құбылыстарды бейнелейтін халықтық даналықтың айшықты үлгісі. Халықтың табиғи ортамен біте қайнасқанын мұндай мақал-мәтелдер кең көлемде аңғарымпаздығын айғақтайды. Кез келген қауымда жақсы мен жаманның қатар жүретінін астарлап жеткізетін «Түйе көп жерде түйеқара табылар» деген тұжырымда ірі қара малдың сипатын негізге ала отырып суреттейді. «Қарға – қарғаның көзін шұқымайды» мақалы – табиғаттағы жануарлар арасындағы ынтымақты үлгі етіп, адамдар арасындағы өзара түсіністік пен бірлікті насихаттайды. Адамзат қоғамындағы ауызбіршілік пен өзара қолдауды дәріптейтін мәтел құстар әлеміндегі өзара ынтымақты айқындайтын «Қарға – қарғаның көзін шұқымайды» деген паремия. Бұл мақал табиғаттағы жануарлар арасындағы ынтымақты үлгі етіп, адамдар арасындағы өзара түсіністік пен бірлікті насихаттайды. Табиғи құбылыстар мен уақыт ерекшеліктерінің негізінде қалыптасқан жыл мезгілдеріне қатысты туындаған «Қыс түнде, жаз күндіз» нақылы табиғи орта жағдайлары, адамның еңбек етуі , демалу тәртібі мен тіршілігінің өзара үйлесімін сипаттайды. Қыс мезгілінде түнгі уақыттың ұзақ болуына байланысты адамның тынығуына мүмкіндік молаятыны нақылдың мазмұнынан көрінеді. Күнделікті шаруаларды атқаруға жаз айларында күндізгі уақыттың мол болуына орай жұмыс істеуге қолайлы жағдай туындайтынын байқауға болады. Жаз кезеңінде күн сәулесінің ұзақ сақталуы еңбек етуге өте ыңғайлы. халықтың табиғат құбылыстарын адамның тұрмыс-тіршілігімен ұштастыра қабылдағанын осы нақылдан көруімізге болады. халықтың қоршаған әлем жөніндегі түсініктері, салт-дәстүрі, ырым-тыйымдары, наным-сенімдері, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан ғұрыптық тәжірибесі ұлттық-мәдени болмыстың ажырамас тармағы. Көнеден келе жатқан мұндай рухани құндылықтар адамның бейнелі ойлау жүйесін танытуға халықтық даналық арқылы көрініс табады. Адамның белгілі бір мінез-құлық нормалары халықтық даналық үлгілерінде дүниетанымдық түсініктер де жинақталған. Қазақ мәдениетіндегі қонақжайлық ұғымы қарапайым әдеп қағидасы деп қана танылмайды. Қоғамдық әдеп пен ізеттіліктің көрінісі ретінде қабылданады. Үйге келген қонақ жақсылықтың, берекенің және құттың нышаны болып қазақ халқының дәстүрлі танымынан байқалады. Қазақ халқының қонақжай қасиетін қарапайым әдеп қағидасы «Қонақ келсе – құт келер» мақалында ықшам әрі бейнелі түрде көрініс тапқан. Халық санасында игілік пен берекеге қатысты оң мәнде бағаланғанын қонақты құрметтеу дәстүрін аталған паремиядан аңғаруға болады. Халық даналығы мен нақыл

сөздерден қазақ халқының өмірде кездесетін күнделікті түрлі жағдаяттарды, табиғат пен әлеуметтік қатынастарды байқауға болады. Сыйластық пен қарым-қатынасты қалыптастыруда адамдар арасындағы қарым-қатынасты нығайту жолында сәлемдесу дәстүрі айрықша мәнге ие. «Сәлем – сәлемнің анасы» деген мәтелдің мазмұнынан халықтық танымдағы орны айқын аңғарылады. Қазақ халқының күнделікті көне дүниетанымы мен сенім-нанымдары «табалдырықты оң аяқпен аттау» сияқты тұрақты тіркестер арқылы көрініс табады. Халықтың қоршаған ортаға, тұрмыс құбылыстарына және адамның іс-әрекетіне қатысты ғасырлар бойы жинақтаған түсініктері тілдік бірліктердің астарында сақталған. Тақырыптық және мағыналық белгілеріне қарай мақал-мәтелдерді жіктеп қарастырудың ғылыми-танымдық маңызы зор. Халықтың күнделікті тіршілігін, әлеуметтік қатынастарын, рухани құндылықтарын және материалдық мәдениет ерекшеліктерін паремиялық бірліктер арқылы танып-білуге болады. Халық даналығының тілдегі көріністерін жан-жақты ашуға оларды мазмұнына қарай белгілі бір топтарға жүйелеу арқылы білуге болады. Паремиялық бірліктерді белгілі бір заттық-тақырыптық санаттарға бөлу өзара семантикалық байланыстарын айқындайды. Халық даналығының арасындағы мағыналық сабақтастық пен семантикалық жақындықты айқындауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
2. Қайдар Ә. Қазақ паремиологиясы. – Алматы: баспасы, 2004. –224б
3. Ижбаева Г.Р., Мырзагалиева А.С., Темрешева Л.Н. Оппозиция “богатство-бедность” в языковой картине мира (на материале казахских и татарских паремий) // Современные исследования социальных проблем. – 2023. – №3(15). – С. 235-248. https://doi.org/10.12731/2077-1770-2023-15-3-235-248
4. Қоңыров Т. Қазақ теңеулерінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2017. – 480 б.
5. Wu Jin-feng, Aynur Huwat. On Metaphors in Kazakh Language and Their Cultural Features // Language and Translation. – 2014. – No. 2. – P. 55-59.
6. Қалиев Г. Қазақ паремиологиясы. – Алматы: Ғылым, 2005. – 225б
7. Қоңыров Т. Қазақ тіліндегі теңеулердің функционалды-семантикалық жүйесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 480б.
8. Қайдар Ә. Қазақ тілінің қысқаша паремиологиялық сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 780б.
9. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М.: Наука, 1988. – 236 с.

10. Коровина И.В. Соотношение понятий «знак», «референт», «денотат» и «концепт» как основных элементов референции // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. – 2010. – №4 (1). – С. 332-336.

11. Қоңыратбаев Ә. Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1987. – 288 б.

REFERENCES

1. Maslova V.A. Lingvokulturologia: ucheb. posobie dlia stud. vyssh. ucheb. Zavedeni [Linguoculturology: studies. student's handbook. higher. studies. establishments]. – M.: Izdatelski centr «Akademia», 2001. – 208 s. [in Russian]

2. Qaidar A. Qazaq paremiologiasy [Kazakh paremiology]. – Almaty: 2004. – 224. [in Kazakh]

3. Izhbaeva G.R., Mypzagalieva A.S., Temresheva L.N. Oppozicia “bogatstvo-bednost’” v iazykovoi kartine mira (na materiale kazahskih i tatarskih paremi) [The opposition “wealth-poverty" in the linguistic picture of the world (based on the Kazakh and Tatar paremias)] // Sovremennye issledovania socialnyh problem. – 2023. – №3(15). – S. 235-248. https://doi.org/10.12731/2077-1770-2023-15-3-235-248 [in Russian]

4. Qonyrov T. Qazaq teneulerinin sozdigi [Dictionary of Kazakh equivalents]. – Almaty: Arys, 2017. – 480 b. [in Kazakh]

5. Wu Jin-feng, Aynur Huwat. On Metaphors in Kazakh Language and Their Cultural Features // Language and Translation. – 2014. – No. 2. – P. 55-59.

6. Qaliev G. Qazaq paremiologiasy [Kazakh paremiology]. – Almaty: Gylym, 2005. – 225. [in Kazakh]

7. Qonyrov T. Qazaq tilindegi teneulerdin funkcionaldy-semantikalyq zhuiesi [Functional and semantic system of parables in the Kazakh language]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2018. – 480. [in Kazakh]

8. Qaidar A. Qazaq tilinin qysqasha paremiologialyq sozdigi [Brief paremiological Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Daik-Press, 2004. – 780. [in Kazakh]

9. Permiakov G.L. Osnovy strukturnoi paremiologii [Fundamentals of structural paremiology]. – M.: Nauka, 1988. – 236 s. [in Russian]

10. Korovina I.V. Sootnoshenie poniati «znak», «referent», «denotat» i «koncept» kak osnovnyh elementov referencii [Korovina I.V. Correlation of the concepts "sign", "referent", "denotation" and "concept" as the main elements of reference] // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I.Lobachevskogo. – 2010. – №4 (1). – S. 332-336. [in Russian]

11. Qonyratbaev A. Qazaq maqal-matelderinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of Kazakh proverbs and sayings]. – Almaty: Mektep, 1987. – 288 b. [in Kazakh]

O‘ZBEK LOGISTIKA TERMINOLOGIYASI VA UNING ISTIQBOLI MASALALARI

Ma’rufjon YULDASHEV
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, Terminologiya va leksikografiya bo‘limi mudiri, filologiya fanlari doktori, professor
ORCID: 0000-0001-5239-4804 mmyuldashev1@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy o‘zbek tilida logistika terminologiyasining shakllanishi, tuzilmaviy-semantik xususiyatlari va istiqboldagi taraqqiyoti masalalari ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etildi. Logistika konsepsiyasining denotativ va funksional ko‘lami mikro hamda makrosath doirasida differensiatsiya qilinib, uning yukni minimal xarajatlar bilan yetkazishga yo‘naltirilgan amaliy faoliyatdan moddiy, moliyaviy va axborot oqimlarini muvofiqlashtiruvchi murakkab integrativ tizimga aylanish jarayoni haqida so‘z yuritildi. Shuningdek, logistika terminosistemasining transport, biznes, distributsiya, ta’minot zanjiri, raqamli hamda ekologik logistika kabi xususiy tarmoqlari tasniflanib, intermodal va multimodal tashuvlar kontekstidagi sohaviy birliklarning leksik-semantik tabiati tahlil qilindi. Maqolada sohaga oid xalqaro atamalarning o‘zbek tiliga o‘zlashuvi, muqobilini tanlash mezonlari, terminologik dubletlik va kalka muammolarini bartaraf etish hamda logistika leksikasini standartlashtirish va leksikografik jihatdan tizimlashtirishning istiqbolli yo‘nalishlari xususida fikrlar ilgari surildi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek terminologiyasi, logistika terminosistemasi, mikrologistika, makrologistika, transport logistikasi, terminologik unifikatsiya, leksikografiya.

Abstract. The article provides a scientific and theoretical study on the formation, structural-semantic features, and future development prospects of logistics terminology in the modern Uzbek language. The denotative and functional scope of the logistics concept is differentiated at the micro- and macro-levels, discussing its evolution from an operational activity aimed at delivering cargo with minimal costs into a complex integrative system that coordinates material, financial, and information flows. Furthermore, specific branches of the logistics terminological system-such as transport, business, distribution, supply chain, digital, and ecological logistics-are classified, and the lexical-semantic nature of field-specific units within the context of intermodal and multimodal transportation is analyzed. The article puts forward perspectives on the assimilation of international terms into the Uzbek language, criteria for selecting equivalents, eliminating issues of terminological

doublet and calque, as well as promising directions for standardizing logistics vocabulary and systematizing it from a lexicographical perspective.

Keywords: Uzbek terminology, logistics terminological system, micro-logistics, macro-logistics, transport logistics, terminological unification, lexicography.

Globallashuv jarayonlari jadallashgan, xalqaro iqtisodiy integratsiya va savdo yo‘laklari geosiyosiy ahamiyat kasb etgan bugungi davrda logistika sohasi milliy iqtisodiyotning eng muhim tayanchlaridan biriga aylanmoqda. Xususan, O‘zbekistonning tranzit imkoniyatlarini kengaytirish, zamonaviy transport-logistika xablarini barpo etish hamda raqamli ta’minot zanjirlarini shakllantirish ushbu tarmoqni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqdi. Har qanday sohaning amaliy va ilmiy jihatdan barqaror rivoji esa, shubhasiz, uning konseptual bazasi hisoblangan mukammal va puxta ishlangan terminologik tizimi bilan bevosita bog‘liqdir. Shu ma’noda, o‘zbek tilida logistika terminlarining shakllanishi, leksik-semantik xususiyatlari va istiqboldagi taraqqiyotini tadqiq etish zamonaviy o‘zbek tilshunosligi hamda terminologiyasining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

O‘zbek logistika terminologiyasi murakkab, ko‘p tarmoqli va hali to‘liq unifikatsiyalashmagan tizim sifatida namoyon bo‘lmoqda. U o‘z ichiga transport, ombor xo‘jaligi, bojxona ishi, ekspeditorlik, yuk tashish menejmenti hamda raqamli logistika kabi bir qator sohaviy qatlamlarni qamrab oladi. Xalqaro logistika amaliyotining milliy maydonga jadal kirib kelishi tilimizda ingliz, rus va boshqa tillardan o‘zlashgan ko‘plab yangi atamalar oqimini keltirib chiqardi. Biroq bu jarayon bir qator terminologik muammolarni, xususan, atamalarning dubletligi, kalkalashtirishdagi noaniqliklar, sohaviy tushuncha va termin o‘rtasidagi nomutanosibliklarni ham yuzaga keltirmoqda. Bu esa o‘z navbatida, soha terminologiyasini tizimlashtirish, milliy tilning ichki imkoniyatlaridan oqilona foydalanish va leksikografik jihatdan mustahkamlash zaruratini tug‘diradi.

Maqolada o‘zbek tilidagi zamonaviy logistika terminologiyasining hozirgi holatini lingvistik tahlildan o‘tkazish, ularning yasalish va o‘zlashish yo‘llarini ochib berish hamda soha atamalarining istiqboldagi taraqqiyotiga oid ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish haqidagi fikrlar ilgari surilgan. Shuningdek, xalqaro logistika terminlarini o‘zbek tiliga moslashtirish, muqobillarini tanlashdagi mezonlar, tarmoq so‘zliklarini yaratish va raqamli texnologiyalar davrida logistika leksikasini standartlashtirish masalalariga e’tibor qaratilgan.

Ma’lumki, O‘zbekiston geoiqtisodiy jihatdan joylashgan o‘rni, demografik o‘sish sur’atlari hamda ishlab chiqarish imkoniyatlari nuqtai nazaridan Markaziy Osiyo mintaqasining strategik tayanchi va yuqori salohiyatga ega mamlakatlaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillardagi bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan chuqur iqtisodiy islohotlar, transport-kommunikatsiya tarmoqlarining modernizatsiyalashuvi

hamda multimodal logistika infratuzilmasining kengayishi xalqaro sarmoyadorlar va transmilliy korporatsiyalarning investitsion diqqat markazini o‘ziga tortmoqda. Ayniqsa, hududlarda erkin iqtisodiy va maxsus sanoat zonalarining barpo etilishi, urbanizatsiya va zamonaviy shaharsozlik klasterlarining jadal rivojlanishi, shuningdek, mintaqalararo magistral transport yo‘laklarining qurilishi transport-logistika xizmatlari bozoriga bo‘lgan ehtiyojni jadal suratlarda oshirmoqda. Bunday tezkor sharoitda logistik zanjirlarni tartibga solish, ta’minot oqimlarini muqobillashtirish va ularni raqamli boshqaruv tizimlari orqali muvofiqlashtirish milliy iqtisodiyotning global integratsiyasini ta’minlovchi drayverlardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Mazkur strategik vazifalarni hayotga tatbiq etish maqsadida davlat tomonidan sohaning institutsional-huquqiy bazasini takomillashtirish, tranzit yuk tashish hajmini muntazam oshirish va respublikani global savdo-transport yo‘laklariga to‘laqonli integratsiya qilishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Transport va tranzit oqimlarini optimallashtirish, bojxona-logistika terminallari faoliyatini xalqaro talablar asosida standartlashtirish hamda muqobil logistik yo‘nalishlarni diversifikatsiyalash jarayonlari sohaga doir ilg‘or tamoyillarning amaliyotga kirib kelishini taqozo etmoqda. Zero, milliy logistika tizimining raqobatbardoshligi moddiy-texnik bazaning takomillashuvigagina emas, balki mazkur jarayonlarni ilmiy-nazariy jihatdan asoslovchi, sohaviy tushunchalar va munosabatlarni aniq aks ettiruvchi ixtisoslashgan atamalar tizimining shakllanganligiga ham bevosita bog‘liqdir.

“Logistika” tushunchasi semantik ko‘lami va vazifasiga ko‘ra tor (mikrosath yoki mikrologistika) va keng (makrosath yoki makrologistika) deb tasniflash mumkin bo‘lgan ikki sathni qamrab oladi. Tor ma’noda logistika terminologik birlik sifatida tovar-moddiy boyliklarni boshlang‘ich nuqtadan iste’mol manziliga qadar minimal vaqt va resurslar sarfi evaziga yetkazib berish, ya’ni sof amaliy harakatni anglatadi. Keng ma’noda esa ushbu atama makroiqtisodiy va geosiyosiy makonni qamrab oluvchi, moddiy, moliyaviy, kommunikatsion va raqamli axborot oqimlarini tizimli boshqarish sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur semantik farq tadqiqot maydonini mikrologistika va makrologistika paradigmalariga ajratishni taqozo etadi.

Mikrologistika darajasidagi terminologik qatlam muayyan korxona yoki lokal tizim doirasidagi avtonom jarayonlarni modellashtirishga xizmat qiladi. Ushbu funksional tizim o‘z ichiga transport infratuzilmasi logistikasi, tarif va narx shakllanishi logistikasi, terminal va ombor xo‘jaligi menejmenti, yuk oqimlarini jamlash va saqlash xizmati, xavfsizlik kafolati va sug‘urtalash, shuningdek, dispetcherlik hamda real vaqt rejimidagi axborot almashinuvini ta’minlovchi raqamli tizimlar logistikasi kabi ko‘p tarmoqli komponentlarni qamrab oladi. Mikrologistik

birliklar tilda bevosita amaliy-texnologik nomenklatura va tarmoq ixtisoslashuvini ifodalovchi aniq nominativ birliklar tarzida faollashadi.

Makrologistika esa hududiy, milliy va global ko‘lamdagi keng qamrovli munosabatlarni umumlashtiruvchi murakkab tizim hisoblanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy, geografik va strategik-siyosiy vazifalar taqsimotiga binoan makrologistika bir qator xususiy terminologik tarmoqlarga bo‘linadi, xususan: funksional-iqtisodiy tarmoqlar: transport logistikasi, biznes logistikasi, tijorat logistikasi, ta’minot zanjiri logistikasi, taqsimot va ombor logistikasi; geografik-kommunikatsiya va muhit turlariga oid atamalar: quruqlik (avtomobil va temiryo‘l) logistikasi, havo (avia) logistikasi, suv (dengiz va daryo) logistikasi, yo‘l-tranzit infratuzilmasi logistikasi; ijtimoiy, urbanistik va hududiy yo‘nalishlar: shahar logistikasi (siti-logistika), turarjoy logistikasi, o‘lkashunoslik va rekreatsiya logistikasi; innovatsion, global va maxsus sohaviy birliklar: axborot va raqamli logistika, ekologik logistika (yashil logistika), qaytarma logistika hamda harbiy-strategik logistika.

Ko‘rinib turibdiki, logistika terminologiyasi tilda ko‘p qatlamli tabiatga ega bo‘lib, birlamchi yuk tashish amaliyoti doirasidan chiqib, global raqamli va iqtisodiy munosabatlarni ifodalovchi markaziy fanlararo kategoriyaga aylanmoqda. Bunday semantik kengayish esa o‘zbek tilshunosligi oldiga sohaviy tushunchalar tizimini milliy leksikografik asosda unifikatsiya qilish va standartlashtirish vazifasini ko‘ndalang qo‘ymoqda.

Global savdo munosabatlari va xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarining jadal taraqqiyoti ta’minot tizimlarini yangi sifat bosqichiga olib chiqish bilan birga, logistik yondashuvlarni ustuvor yo‘nalishga aylantirdi. Zamonaviy bozor iqtisodiyotida tovarlar, moliyaviy mablag‘lar va axborot resurslarining uzluksiz harakatini ta’minlash bosh mezon sanaladi. Bugungi kunda makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash, tarmoqlararo strategik rejalashtirishni amalga oshirish va milliy xo‘jalikning istiqboldagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashda logistikaning keng imkoniyatlaridan foydalanish muhim omilga aylandi. Bu esa mazkur sohaning nazariy-konseptual bazasini, xususan, uning o‘zbek tilidagi terminologik tizimini muntazam ravishda tadqiq etish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Ta’kidlash joizki, logistika fan sifatida iste’molchi manfaatlariga yo‘naltirilgan, yuqori tezkorlik va shaffoflikni ta’minlovchi, moliyaviy jihatdan rentabellikka asoslangan hamda bozor ehtiyojlariga moslashuvchan ko‘p qirrali xizmatlar oqimini muvofiqlashtiruvchi amaliy faoliyat sohasidir. Mazkur vazifaviy tuzilmaning muhim jihatlarini tavsiflar ekan, iqtisodchi olim M.M.Toshmuhamedov shunday fikrni ilgari suradi: “Logistika faoliyatining fundamental yo‘nalishlaridan biri moddiy-texnik ta’minotni uzluksiz yo‘lga qo‘yish va mahsulotlarni bevosita pirovard iste’molchiga yetkazib berish hisoblanadi. Bunday tizimli harakat, avvalambor, yuk tashish

muomalasini amalga oshiruvchi transport infratuzilmasi bilan uzviy aloqadorlikda kechadi. O‘z navbatida, transport faoliyatining bosh samaradorlik indikatori – bu bajarilgan transport ishlarining ko‘lami, ya’ni yuk oqimlarini muayyan masofaga minimal tranzaksion va ekspluatatsion xarajatlar evaziga tashish hajmi bilan baholanadi” (Toshmuhamedov, 2017: 159). Demak, sohaning konseptual mohiyati ta’minot, taqsimot va transport amaliyotining semantik hamda texnologik uyg‘unligiga tayanadi. Bu esa transport-logistika jarayonlarini ifodalovchi milliy atamalar apparatining sohaviy tushunchalarni aks ettirishi bilan birga boshqaruvga oid mezonlar bilan uzviy bog‘lanishini ham talab qiladi.

Transport logistikasi tizimi funksional xususiyatlari, texnologik jarayonlari hamda boshqaruv mezonlariga ko‘ra quyidagi asosiy tarmoq va segmentlarni qamrab oladi:

1. Foydalaniladigan kommunikatsiya vositasi va transport turiga ko‘ra: avtomobil transporti logistikasi. Yuqori mobillik va “eshikdan eshikkacha” tamoyili asosida yuk tashishni tashkil etish; temir yo‘l transporti logistikasi. Katta hajmdagi va og‘ir vaznli tovar-moddiy boyliklarni uzoq masofalarga muntazam hamda rentabelli yetkazib berish; havo transporti (avia) logistikasi. Qisqa muddat talab qiluvchi, shoshilinch, qimmatbaho va tez buziluvchan yuklarni yuqori tezlikda interkontinental tashish; suv (dengiz va daryo) transporti logistikasi. Global savdo aylanmasida yirik gabaritli hamda konteynerlashtirilgan yuk oqimlarini eng kam tannarxda tranzit qilish; intermodal va multimodal tashuvlar logistikasi. Yagona transport hujjati va operator boshqaruvi ostida ikki yoki undan ortiq transport turlarining uyg‘unlashgan integratsiyasi.

2. Geografik qamrovi va hududiy yo‘nalishiga ko‘ra: ichki (milliy) tashuvlar. Muayyan davlatning ma’muriy-hududiy chegaralari doirasidagi mahalliy yuk harakati; ikki tomonlama (bilateral) xalqaro tashuvlar. Ikki qo‘shni yoki hamkor davlat o‘rtasidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri eksport-import yuk oqimlari; ko‘p tomonlama va tranzit tashuvlar. Uch yoki undan ortiq davlatlar hududini kesib o‘tuvchi, xalqaro transport koridorlari orqali amalga oshiriluvchi transchegaraviy logistika.

3. Terminal va ombor xo‘jaligi logistikasi: xomashyo va tayyor mahsulotlarni qabul qilish, saqlash, komplektatsiyalash, markirovkalash va jo‘natishga tayyorlash jarayonlarini qamrab oluvchi ombor inshootlari boshqaruvi.

4. Bojxona ombori (antrepo) xizmati logistikasi: import, eksport va tranzit yuklarni bojxona to‘lovlari hamda tarifli tartibga solish choralarini qo‘llamagan holda, davlat bojxona nazorati ostida vaqtincha saqlash va konsolidatsiyalash infratuzilmasi.

5. Taqsimot logistikasi: mahsulotlarni oldindan belgilangan muntazam jadval va tarmoq marshrutlari asosida iste'molchilarga yetkazish; vaqt omili hal qiluvchi bo‘lgan sharoitlarda yuklarni minimal muddatda manzilli yetkazib berish.

6. Xavf-xatarlarni boshqarish, sug‘urtalash va kafolat logistikasi: yuk tashish jarayonidagi fors-major holatlar, avariyalar va yo‘qotishlar bilan bog‘liq moliyaviy xavflarni sug‘urtalash, yuk egalari hamda tashuvchilarning fuqarolik-huquqiy javobgarligini kafolatlash tizimi.

7. Bojxona va tariflashni tartibga solish logistikasi: tovar-transport oqimlarini chegara orqali o‘tkazishda bojxona rasmiylashtiruvi (deklaratsiyalash, sertifikatlash, nazoratdan o‘tkazish) hamda fiskal operatsiyalarni optimallashtiruvchi ixtisoslashgan amaliyot.

Intermodal yuk tashish tizimi barqaror va yuqori samarador transport logistikasining fundamental modellaridan biri bo‘lib, tovar-moddiy boyliklarni boshlang‘ich nuqtadan belgilangan manzilga qadar ikki yoki undan ortiq transport turlari vositasida, yuk birligining ichki tarkibiga qayta ishlov bermasdan, ya'ni yuklarga bevosita tegmasdan yetkazib berish tizimidir. Ushbu jarayon suv, temir yo‘l, avtomobil hamda havo transporti tarmoqlarining integratsiyalashuv imkoniyatiga ega segmentlarini yagona texnologik va logistik algoritmga birlashtirishni nazarda tutadi. Mazkur tashuv modelining strategik va iqtisodiy maqsadi vaqt omilini optimallashtirish, yuk xavfsizligining kafolatlangan darajasini ta'minlash hamda umumiy transport-ekspluatatsion xarajatlarni keskin kamaytirishdan iborat. Shunga ko‘ra, intermodal yuk tashish tizimi quyidagi tamoyillar asosida faoliyat yuritadi:

Invariantlik va standartlashtirilgan yuk birligi tamoyili: Butun marshrut davomida yukning birlamchi fizik parametrlari, tarmoq markirovkasi, qadog‘i, g‘ilofi va yaxlitligiga daxl qilmagan holda, uni standart transport vositalari (konteyner, kontreyler, smenli kuzov kabilar) ichida tranzit qilish hamda turli transport modalliklari o‘rtasida yukning o‘ziga tegmasdan qayta yuklashga qat'iy amal qilinadi;

Multimodal infratuzilmaga integratsiyalashuv tamoyili: temiryo‘l stansiyalari, dengiz va daryo portlari, aeroport kargo terminallari va logistika markazlarining texnologik jihatdan o‘zaro muvofiqlashtirilgan sinxron harakatini ta'minlash;

Yagona mas'uliyat va hujjat aylanishi tamoyili: bunda yuk bir necha transport turi va turli operatorlar ishtirokida harakatlansa-da, butun logistik jarayonning yagona raqamli tranzit ma'lumotlari bazasi orqali uzluksiz monitoring qilinishi tushuniladi.

Intermodal yuk tashish tizimining texnologik va institutsional tamoyillari quyidagi mezonlarda aks etadi:

Standartlashtirilgan sig‘imlarning unifikatsiyalashuvi va moslashuvchanligi: mazkur tizimda foydalaniladigan universal yuk tashish vositalari zanjirga jalb etilgan

barcha modal transport vositalarining yuk ko‘tarish parametrlariga to‘liq muvofiqlashtiriladi. Bu esa transport turi almashganda yuk birligini tezkor, mexanizatsiyalashgan va xavfsiz tarzda bir harakat tarkibidan ikkinchisiga ortish-tushirish imkonini beradi.

Yuk yaxlitligi va avtonomligining kafolatlanishi: intermodal tashuvlar algoritmi bo‘yicha butun marshrut davomida tovar-moddiy boyliklar qayta qadoqlanmaydi, yuk sig‘imi (konteyner, treyler) qat’iyan ochilmaydi va uning birlamchi fabrika yaxlitligiga daxl qilinmaydi. Bu omil yo‘qotish, o‘g‘irlik va mexanik shikastlanish xavfini minimallashtiradi.

Segmentlashtirilgan shartnomaviy-huquqiy baza: multimodal (yagona hujjat asosidagi) tashuvlardan farqli ravishda, intermodal tamoyil doirasida boshlang‘ich nuqtadan so‘nggi manzilgacha bo‘lgan turli transport tarmoqlari va operatorlar bilan alohida, tabaqalashtirilgan shartnomalar paketi rasmiylashtiriladi.

Taqsimlangan institutsional mas’uliyat. Butun logistik koridor bo‘ylab harakatlanishda har bir alohida transport-logistika operatori yoki ekspeditorlik shirkati faqat o‘ziga tegishli bo‘lgan modal harakat segmenti uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri yuridik va moliyaviy javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi.

Multimodal kombinatsiyalar ustuvorligi. Global savdo amaliyotida tannarx va tezkorlik mutanosibligini ta’minlash maqsadida ko‘pincha “dengiz yo‘li – avtomobil yo‘li – temir yo‘li” tarzidagi uch bo‘g‘inli integrativ tashuv kombinatsiyasidan keng foydalaniladi.

Logistik faoliyatning samaradorligi uning tuzilmaviy tizimliligi bilan belgilanadi. Mazkur kategoriyaning mohiyati va tarkibiy elementlarini tahlil qilar ekan, E.R.Toshmuhamedov quyidagi ta’rifni keltiradi: “Logistik tizim deganda elementlar va ular o‘rtasida yuk (material) oqimini, u paydo bo‘lgan nuqtadan iste’mol qilinadigan nuqtagacha boshqarish maqsadida paydo bo‘ladigan o‘zaro aloqalar va bu jarayonlar uchun zarur bo‘lgan axborot oqimlari yig‘indisi tushuniladi. Logistik tizimning elementlari quyidagilardir: ishlab chiqaruvchi, qayta ishlovchi korxonalar va boshqa tarmoqlarning korxonalari, tijorat-vositachilik korxonalari, transport va ombor quvvatlari, yetkazib beruvchilar, buyurtmachilar, axborot tizimlari, axborotni yig‘ish, qayta ishlash va uzatish moslamalari, boshqaruv organlari (menejment)” (Toshmuhamedov, 2017).

Umuman, logistik tizim moddiy mahsulotlarni ishlab chiqarish va tashish infratuzilmasini raqamli axborot bilan tutashtiruvchi ko‘p komponentli tizim hisoblanadi. Bu esa tilshunoslik va terminologiya sohasi oldiga ushbu murakkab tizim ichidagi aloqalarni aks ettiruvchi ixtisoslashgan atamalarning semantik chegaralarini qat’iy belgilash vazifasini qo‘yadi. Avvalo, tarmoqqa xorijiy tillardan, xususan, ingliz va rus tillaridan kirib kelayotgan xalqaro birliklarning

(konteynerlashtirish, intermodalizm, kross-doking, distributsiya, autsorsing kabilar) semantik ko‘lamini aniqlashtirish, ularning to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashuvi hamda milliy muqobillarini tanlashdagi mezonlarni tizimlashtirish lozim; ikkinchidan, sohaviy atamalarning dubletligi hamda tarjimadagi xatoliklarning oldini olish maqsadida atamalar apparatini qat’iy unifikatsiya qilish dolzarb zaruratga aylangan; uchinchidan, logistikaning raqamlashuvi, yashil logistika kabi yangi paradigmalarining paydo bo‘lishi bilan bog‘liq ravishda o‘zbek tilining ichki so‘z yasash imkoniyatlaridan oqilona foydalangan holda nomlash strategiyasini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Istiqbolda o‘zbek logistika terminologiyasining barqaror va mustaqil tizim sifatida qaror topishi transport va savdo-bojxona aloqalarini huquqiy-amaliy jihatdan benuqson yuritishga xizmat qilishi bilan birga, mazkur soha bo‘yicha zamonaviy izohli, tarjima va frazeologik lug‘atlarning yaratilishi hamda milliy tilning ilmiy-industrial salohiyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Mazkur terminologik maydonni lingvistik jihatdan tadqiq etish, uning me’yoriy asoslarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish esa tilshunoslar, tarjimonlar hamda soha mutaxassislarining izchil va hamkorlikdagi faoliyatini taqozo etadi.

ADABIYOTLAR:

1.Аникин Б. А. Практикум по логистике. Учебное пособие. –М: Инфра-М, 2007. ISBN: 9785160024929

2.Дыбская В.В. идр. Логистика. – Эксмо, 2008. ISBN: 978-5-699-22549-1

3.Круминыш Н., Витолиныш К. Логистика в Восточной Европе. – М: SIA 2007. ISBN: 978-9984-39-171-7

4.Логистика и управление цепями поставок. Аналитический журнал. Учр.: Natsionalnaя логистическая ассоциатsiя России.

5.Неруш Ю.М. Логистика. – Проспект, 2010. ISBN: 978-5-392-5-01330-2

Сток Д.Р. Стратегическое управление логистикой. – М. 2005. ISBN: 5160020071

6.John T. Phelan, Jr. P.E. “Guest Column: Knowing When a WCS Is Right for Your Company” Supply & Demand Chain Executive. Enom. Inc.

XXI ASR GLOBALLASHUV: DAVLAT TILI VA MILLIY TILLAR

Shuhrat Ko‘chimov,
Toshkent davlat yuridik universiteti professori,
filologiya fanlari doktori
Sh.kuchimov@tsul.uz
Shuxkuch@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9718-1041

Annotatsiya. Mazkur maqolada XXI asrda davlat tili va milliy tillarning rivoji va tanazuli masalalari tahlil qilinadi. Asosiy e‘tibor hozirgi globallashayotgan dunyoda milliy tillarni rivolantirish, ularning huquqiy maqomi masalasiga qaratiladi. Dunyo tillari huququiy maqomiga ko‘ra tasniflanadi.

Kalit so‘zlar: davlat tili, milliy tillar, xalqaro tillar, millat, xalq, til, til tarixi, ona tili, yurislingvistika.

Annotation. This article analyzes the issues of development and decline of the state language and national languages in the 21st century. The main attention is paid to the issue of the development of national languages in the current globalizing world, their legal status. The languages of the world are classified according to their legal status.

Keywords: state language, national languages, international languages, nation, people, language, history of language, native language, jurislinguistics.

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы развития и упадка государственного языка и национальных языков в XXI веке. Основное внимание уделяется вопросу развития национальных языков в современном глобализирующемся мире, их правовому статусу. Языки мира классифицируются по их правовому статусу.

Ключевые слова: государственный язык, национальные языки, международные языки, нация, народ, язык, история языка, родной язык, юрислингвистика.

Har bir millatning o‘z tarixiy taraqqiyotidagi eng noyob va mukammal boyligi, san’ati bu uning tilidir. Har jihatdan taraqqiy etgan tilda shu xalqning butun Vatani gavdalanadi. Shu sababdan til – xalqning taqdiri, ruhiyati, yashash tarzi hisoblanadi. Shuning uchun har bir xalq o‘z ona tilining taraqqiy etishi uchun g‘amxo‘rlik qiladi, o‘z tilining rivojlanish asoslarini huquqiy jihatdan mustahkamlashga harakat qiladi.

YUNESKO ma’lumotiga ko‘ra, hozirgi paytda yer yuzida yetti ming atrofida til mavjud. YUNESKO 2001-yildan nafaqat madaniy yodgorlik va binolar, balki xalqlarning og‘zaki va nomoddiy merosini (shu jumaladan, tillarni) dunyo bo‘yicha himoya qilishga kirishdi. Tillarni saqlab qolish va hukumat rahbarlari hamda keng jamoatchilikning e’tiborini qaratish maqsadida yo‘qolib borayotgan dunyo tillarining qizil kitobi va xaritasini tuzdi. Unga ko‘ra, XXI asrning oxiriga qadar shu tillardan 2500 tasi yo‘q bo‘lib ketishi mumkin. Oddiy til bilan aytganda, hozirgi paytdagi mavjud tillarining 40-45 foizi yo‘qolib ketadi. Aniqrog‘i, har ikki haftada bitta til o‘lik tilga aylanmoqda. Bu dunyoning har qanday qit’asiga to‘g‘ri keladi. Jumladan, Yevropada 200 ta, Afrikada 250 ta, Tinch okeani mintaqasida 200 ta, Rossiyada 136 ta (udmurt tili, chukotka tili kabilar), Markaziy Osiyoda 14 ta, Turkiyada esa 18 ta til shu ro‘yxatga kiritilgan. Ayniqsa, Turkiyaning qora dengiz sohilidagi qishloqlarda butun insoniyatning noyob tili “qush tili” – hushtak tilining yo‘qolib borayotgani tashvishlanarli holat, albatta.

Shunga ko‘ra, har bir millat va mamlakat o‘z tilining rivoji, uning davlat tili maqomini olishi, xalqaro doirada keng qo‘llanishi, ma’lum ma’noda boshqa davlatlarning tillari ustidan “hukmronlik” qilishi uchun harakat qiladi. Chunki til shu mamlakat va xalqning ramziy belgisi hisoblanadi. Uning tili davlat tili maqomiga ega bo‘lsa, xalqaro darajada keng qo‘llansa, shu millatning taraqqiyoti uchun ham muhim omil yaratiladi.

Haqiqatan ham, biror bir davlatning xalqaro doirada iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, madaniy obro‘-e’tibori oshib borsa, uning ta’sir doirasi xalqaro munosabatlarda boshqa davlatlarga ham o‘ta boshlaydi. Bu jihatlar uning tilida ham o‘z aksini topib, boshqa davlatlarning tillariga ham ta’sirini o‘tkazadi, dunyo miqyosida faol qo‘llanib, xalqaro til maqomini olishga harakat qila boshlaydi. Shunga ko‘ra, tillarning davlat tili va xalqaro huquqiy maqomi masalasi insoniyat tarixida qadimdan faol ma’no kasb etib kelgan.

Yer yuzida eng birinchi marta xalqaro doirada keng qo‘llangan tillardan biri - xitoy tilidir. Keyinroq, bu vazifani qadimgi yunon tili bajardi. Aleksandr Makedonskiy yunon tilini Markaziy Osiyodan to Afrika davlatlarigacha “olib bordi”. U ming yildan ortiqroq vaqt davomida Vizantiya mamlakatining rasmiy tili bo‘lib xizmat qildi. Keyinchalik, yunon tilining o‘rniga xalqaro til sifatida lotin tili maydonga keldi. Qadimgi Rim imperiyasida rasmiy til vazifasini bajardi. Hatto lotin tili Qadimgi Rim davlati inqirozga yuz tutganidan so‘ng ham xalqaro maydondan “tushmadi”, u insoniyatga endi ilm-fan, madaniyat va taraqqiyot tili bo‘lib xizmat qila boshladi.

Yevropada lotin tilidan so‘ng Frantsiya qiroli Lyudovik XIVning davridan boshlab taxminan 200-yil fransuz tili diplomatik til sifatida qo‘llanildi. Italyan tili esa

Apenin yarim orolidagi respublikalarning muomala vositasi sifatida ishlatila boshlandi. Nemis tili ko‘pgina german qirolligi va knyazliklarida qo‘llanildi. Avstriya-Vengriya imperiyasining yuksalishi bilan nemis tili ommaviy til sifatida ishlatila boshlanadi.

AQShning davlat sifatida maydonga kelishi bilan fransuz va ingliz tillarining o‘rtasida o‘zaro raqobatni vujudga keltirdi. AQSh rahbariyati ingliz tilini xalqaro til sifatida e’tirof etilishi va keng qo‘llanishi uchun tinmay harakat qila boshladi. Frantsiya rahbariyati esa xalqaro munosabatlarda faqat fransuz tili qo‘llanishining tarafdori va ingliz tilining keng ishlatilishini xohlamas edi. Dastlab bunday kurashlar yashirin, zimdan yuz berdi, ochiqdan-ochiq aytilmadi. 1919-yilda Versal tinchlik shartnomasini tuzishda bu holat yaqqol gavdalandi. Konferentsiya Frantsiyaning Premer-ministri J.Klemanso fransuz tilining 200-yil atrofida xalqaro til sifatida ishlatilganligini nazarda tutib, konferentsiya faqat fransuz tilida olib borilishini talab qildi. Buyuk Britaniyaning Premer-ministri D. Lloyd Djorj va AQSh prezidenti V.Vilson Yer yuzidagi 170 milliondan ortiq aholi ingliz tilida gaplashishini hisobga olib, konferentsiyada xalqaro til sifatida ingliz tili ham qo‘llanishini talab qilishdi va ular ingliz tilida so‘zga chiqishdi. Shu davrdan boshlab ingliz tili xalqaro til sifatida qo‘llanila boshlandi.

Haqiqatan ham, insoniyat tarixi davomida har bir davlat o‘z tilining keng yoyilishi uchun harakat qilgan. Hatto ayrim mamlakatlar bu masala bo‘yicha to‘g‘ridan to‘g‘ri tazyiq o‘tkazganlar. Bunga misol sifatida birinchi jahon urushi oldidan Germaniyaning harakatini keltirish mumkin.

Ma’lumki, shu davrda xalqaro doirada ingliz va fransuz tillari yuqori mavqega ega edi. Aynan shuning uchun ham Germaniya ommaviy axborot vositalarida nemis tilining ingliz va fransuz tillaridan ustun ekanligi, XX asr nemis tili asri bo‘lishi, shuning uchun butun dunyo xalqlarining, ayniqsa, ingliz va fransuzlarning nemis tilini o‘rganishlari lozimligi tashviq qilindi.

Shunday qilib, xalqaro munosabatlarda ishlatilayotgan tillarning soni ko‘payib bordi. 1815-yilda o‘tkazilgan Vena kongressida faqat fransuz tili ishlatilgan bo‘lsa, 1919-yildagi Versal tinchlik konferentsiyasida fransuz va ingliz tillari xalqaro til sifatida e’tirof etildi. 1946-yilda o‘tkazilgan Parij tinchlik konferentsiyasida ingliz, fransuz va rus tillari rasmiy til sifatida qo‘llandi.

Islom olamida aynan shu vazifani uzoq asrlar davomida arab tili bajardi. VII-VIII asrlarda islom dinining paydo bo‘lishi va uning rivojlanishi jarayonida arab tili uzoq asrlar davomida, asosan, Sharq xalqlari hayotida ilm-fan va madaniyat tili bo‘lib xizmat qildi. U Ispaniyadan to Iroq va Yamangacha bo‘lgan katta hududda keng tarqalgan til sifatida maydonga keldi.

Shuningdek, miloddan oldin va milodiy asr boshlarida o‘zbek va turk tillarining asosi bo‘lmish turkiy til ham Sharqda xalqaro til sifatida keng qo‘llandi. U Uzoq Sharqda - Tatar bo‘g‘ozidan, G‘arbda -Dunay bo‘ylari-yu O‘rta yer dengizigacha, Shimolda - Sibirdan tortib, Janubda - Hindistonu Tibetgacha bo‘lgan katta hududda xalqaro til sifatida keng yoyildi. Shuningdek, “milodiy X-XU1 asrlarda turkiy til uch qit’ada - Osiyo, Sharqiy Yevropa, va Shimoliy Afrikada asosiy davlat tili hamda xalqaro va mamlakatlararo asosiy til bo‘lib xizmat qildi” [1, 11].

Xalqaro munosabatlarda til muammolari bilan bog‘liq eng muhim jihatlardan biri tillarning xalqaro huquqiy maqomi masalasidir. Chunki hozirgi paytda dunyodagi barcha tillar xalqaro munosabatlar sohasida teng qo‘llanilmaydi. Ularning ayrimlari xalqaro til sifatida butun dunyo xalqaro munosabatlari tizimida faol qo‘llansa, aksariyat qismi esa xalqaro til maqomini olmagani bois deyarli ishlatilmaydi.

Ta’kidlanganidek, hozirgi paytda yer yuzida etti mingga yaqin til mavjud bo‘lib, ularni huquqiy nuqtayi nazardan maqomiga ko‘ra uch turga bo‘lish mumkin:

1. Xalqaro til maqomiga ega bo‘lgan tillar (ingliz, fransuz, rus ispan, arab, xitoy);
2. Bir mamlakatning davlat tili maqomiga ega bo‘lgan tillar (hind, o‘zbek, turk, qozoq, fors kabi tillar);
3. Mahalliy tillar (nenets, xakas, boshqird kabi tillar).

Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan ingliz, fransuz, rus, ispan, arab va xitoy tillari xalqaro til sifatida e’tirof etilgan bo‘lib, xalqaro munosabatlar asosan shu tillarda olib boriladi.

Bu tillarning teng ravishda ishlatilishi maqsadida BMT ixtisoslashtirilgan bo‘limlarining har birining o‘z rasmiy tili mavjud. Oziq-ovqat va qishloq xo‘jalik tashkilotida - ingliz tili; Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotida - ingliz va fransuz tili; Xalqaro valyuta fondida - ingliz tili; Xalqaro elektr aloqalari ittifoqida - ingliz, ispan, fransuz tillari; Xalqaro fuqarolar aviatsiyasi tashkilotida ingliz, fransuz, rus, ispan tillari; Xalqaro pochta ittifoqida - fransuz tillari; Xalqaro mehnat tashkilotida - ingliz va fransuz tillari rasmiy til sifatida ishlatiladi. Bundan tashqari, BMT Xalqaro mehnat tashkilotida ispan, arab, xitoy, rus tillari ishchi til sifatida keng ishlatiladi. Xalqaro amnistiyalar ingliz, fransuz, ispan va arab tillarida chiqariladi.

YUNESKOning rasmiy tili - dastlab fransuz va ingliz tillari bo‘lib, so‘ngra ispan, rus, arab va xitoy tillari kiritildi. Shunga ko‘ra, hozirgi paytda ingliz, fransuz, rus, ispan, arab va xitoy tillari xalqaro til sifatida e’tirof etilib, xalqaro munosabatlar shu tillarda olib borilmoqda.

Bir mamlakatning davlat tili maqomini olgan tillarga: ingliz tili (AQSh, Buyuk Britaniya, Kanada kabi davlatlarda); nemis tili (Germaniya, Avstriya kabi davlatlarda); fransuz tili (Frantsiyada); italyan tili (Italiyada); rus tili (Rossiyada); ispan tili (Ispaniyada); golland tili (Gollandiyada); yapon tili (Yaponiyada); xitoy tili

(Xitoyda); koreys tili (Janubiy va Shimoliy Koreya davlatlarida); hind tili (Hindistonda); arab tili (Arab mamlakatlarida); urdu tili (Pokistonda); turk tili (Turkiyada) kabi tillarni misol sifatida ko‘rsatish mumkin. Bunday tillarning huquqiy maqomi shu mamlakatlarda mustahakamlangan bo‘lib, davlatning butun faoliyati shu tilda olib boriladi va, o‘z navbatida, davlat bu tillarning rivojlanishi uchun barcha shart-sharoitlarni ta’minlaydi. Bu huquqning til rivojidagi eng muhim birlamchi vazifasidir.

Ko‘rinadiki, har bir davlatda davlat tili muammosi muhim o‘rin tutadi. Deyarli barcha mamlakatlarda bir yoki undan ortiq til davlat tili sifatida belgilab qo‘yiladi. Davlat tilining butun faoliyati shu tilda olib boriladi. Barcha muassasa korxona, tashkilot va idoralarda ish yuritish shu tilda olib boriladi. Davlat mana shu davlat tilining rivoji uchun g‘amxo‘rlik qiladi. Umuman olganda, davlat tili davlatchiligining muhim belgisi hisoblanadi, lekin bu davlat bo‘lishi uchun davlat tili bo‘lishi shartligini anglatmaydi. Ayrim davlatlar borki, ularda davlat tili mavjud emas.

Lekin ko‘pgina rivojlangan mamlakatlarda ma’lum bir necha tillar davlat tili sifatida belgilangan. Masalan, Shveytsariyada nemis, fransuz, italyan tillari; Finlyandiyada fin va shved tillari; Kanadada ingliz va fransuz tillari; Avstriyada nemis tili davlat tili sifatida belgilangan.

Ayrim mamlakatlarda esa milliy til bilan birgalikda ilgaridan mavjud bo‘lgan tillar (ingliz, fransuz, rus) ham vaqtincha qo‘llaniladi, jumladan, 1950-yilda Hindiston ozodlikka erishgandan so‘ng uning Konstitutsiyasida hind tili davlat tili deb belgilangan.

Dunyodagi ko‘pgina tillar na xalqaro tili, na davlat tili maqomiga ega emas. Ular mahalliy tillar deb yuritiladi. YUNESKO tomonidan XXI asrda yo‘q bo‘lishi mumkin bo‘lgan tillar asosan mahalliy tillarga to‘g‘ri keladi.

Umuman, huquq va til, ularning bir biriga ta’siri masalalariga dunyo ilm fanida so‘ngi asrda alohida e’tibor qaratilib, ko‘pgina ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda. Bu soha huqushunoslik va tilshunoslik fanlarining kesishgan nuqtasida paydo bo‘lib, “yurislingvistika”, “yuridik lingvistika” deb yuritilmoqda. Chunki yuridik til va yuridik nutq masalalarini uzluksiz ravishda takomillashtirish, bu sohada ma’lum bir bilimlarni izchil rivojlantirish, yuridik til va yuridik nutq nazariyasi bilan bog‘liq ilmiy tadqiqot ishlarini rag‘batlantirish va shu sohada yetuk malakali kadrlar tayyorlash maqsadida huquqshunoslik fanida “Yurislingvistika” deb nomlangan yangi ilmiy yo‘nalishni yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiq.

Bu, birinchidan, yuridik til va yuridik nutq nazariyasi taraqqiyoti uchun katta zamin hozirlaydi. Ikkinchidan, mamlakat qonun ijodkorligi faoliyatining takomillashuvi uchun xizmat qiladi. Uchinchidan, har jihatdan yetuk, shu jumladan,

yuqori professional kasbiy nutqqa ega bo‘lgan huquqshunos kadrlarni doimiy tayyorlash uchun muhim asos yaratiladi.

Masalaning mohiyatidan kelib chiqqan holda “Yurislingvistika” ilmiy yo‘nalishining o‘rganish obyektiga quyidagi masalalarni kiritish maqsadga muvofiq:

1. yuridik til, qonunchilik lingvistikasi va qonunchilik uslubiyatiga doir nazariyani muttasil takomillashtirish;
2. yuridik til va uning tarkibiy qismlarini chuqur ilmiy-nazariy tahlil etish asosida yuridik tilning modelini yaratish;
3. yuridik terminlar muammolarini chuqur ilmiy asosda o‘rganish;
4. amaliyotda huquqning rivojiga to‘sqinlik qilayotgan, qonunni qo‘llash uchun qiyinchilik tug‘dirayotgan ifoda usullarini aniqlash;
5. huquqiy normalarni ifodalashning metodologik asoslarini ishlab chiqish;
6. qonun tarjimashunosligi muammolari bilan shug‘ullanish;
7. yuridik nutq nazariyasini ilmiy-nazariy tahlil etish;
8. huquqshunos kadrning kasbiy faoliyati bilan bog‘liq “Sud notiqligi”, “Ijtimoiy nutqiy aloqa”, “Sudda nutq so‘zlash va haqiqat muammolari”, “Yurisprudentsiyada so‘z san’ati” kabi o‘quv kurslarining ilmiy asoslarini belgilash.

Bu masalalarni fundamental asosda o‘rganish uchun O‘zbekistonda ham “yurislingvistika” fanini rivojlantirish maqsadida http://yurislingvistika.ukit.me/ veb sahifani tashkil etganmiz. Olimlar, tadqiqotchilar mazkur veb sahifada jahon va O‘zbekiston ilm fanida yangiliklar, ilmiy tadqiqot ishlari, darslik va risolalar bilan tanishishlari mumkin

Umuman, bugungi butun dunyo xalqlari o‘rtasidagi globallashuv sharoitida til va millatni asrab qolish va uni yanada rivojlantirish, davlatlar o‘rtasida xalqaro integratsiyani kengaytirish uchun, bizning nazarimizda, quyidagi masalalarga alohida e’tibor qaratish lozim:

Birinchidan, hozirgi globallashuv sharoitida, til - millatning eng muhim va ramziy belgisi ekanligini, til bo‘lmasa, millat ham bo‘lmasligini har bir xalq unutmasligi maqsadga muvofiq. Bu esa unga o‘zining eng oliy qadriyatlaridan biri sifatida milliy tilga, uning taraqqiyotiga konstitutsiyaviy-huquqiy jihatdan g‘amxo‘rlik qilish huquqini beradi. Bu qonuniy holatdir.

Ikkinchidan, har bir davlat o‘z tilining xalqaro til sifatida qo‘llanishini, o‘z tilining boshqa tillarning ustidan ma’lum ma’noda hukmronlik qilishini xohlaydi. Chunki shu tilning xalqaro maydonda e’tirof etilishi, birinchi navbatda, shu mamlakat va millatning faxri hisoblanadi. Uning tili boshqa xalqlar tomonidan keng qo‘llanilyaptimi, demak shu millatning ham xalqlar ichidagi tutgan o‘rni bir qadar yuqori hisoblanadi. Shu bois uning tili xalqaro darajada keng qo‘llansa, shu millatning taraqqiyoti uchun ham muhim omil yaratiladi.

Uchinchidan, bugun turkiy tillar oilasiga kiruvchi asosiy tillar (o‘zbek, turk, ozorbayjon, qozoq, qirg‘iz, turkman tillari) davlat tili maqomiga ega bo‘lib, asosan mamlakatning ichki faoliyatida ko‘proq qo‘llanadi. Ular BMT tomonidan ingliz, fransuz, ispan, rus, arab, xitoy tillari singari xalqaro til sifatida umume’tirof etilmagan. Shuning uchun yuqoridagi turkiy tillarga BMT tomonidan yuridik jihatdan xalqaro til maqomini berishni o‘ylab ko‘rish maqsadga muvofiq.

To‘rtinchidan, turkiy tilli davlatlarni yanada rivojlantirish maqsadida Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi doirasida iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy integratsiyani yanada kuchaytirish maqsadga muvofiq. Bunda asosan turkiy tillar, xususan, qadimgi tarixiy boy manbalarning aslini o‘rganishga, turkiy tillar o‘rtasidagi uyg‘un va farqli jihatlarni tadqiq etishga alohida e’tibor berish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ibrohimov a. Til – el qo‘riqchisi. Davlat tili: mummolar va echimlar. - T.:1999.,

2. Ramazanov N. Право и литература: правовой дискурс в литературе и перспективы трактовки правовых текстов художественными методами. Review of law sciences, 4 (Spesvыpusk), 180-188. doi: 10.24412/2181-919X-2020-180-188.

3. Rasulmuxamedova, D. (2023). Topics and issues raised in the works of gafur gulyam. World Bulletin of Management and Law, 18, 68-70.

CULTURAL AND HISTORICAL REALIA: TYPES AND TRANSLATION STRATEGIES

A.Yermekbayeva[1], S.Abdikarimov[2]
[1] PhD, Senior lecturer of English Philology and
Translation Studies department,
Khoja Akhmet Yassawi International
Kazakh-Turkish University
e-mail: aisulu.ermekbayeva@ayu.edu.kz
[2] 4th year students of English Philology and
Translation Studies Department,
Khoja Akhmet Yassawi International
Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan

Abstract. This article examines the linguistic and cultural nature of cultural and historical realia, their role in conveying national and cultural information, and the specific challenges involved in representing them in translation. Realia are viewed as linguistic units that reflect the history, everyday life, traditions, social structures, and cultural values of a particular people. The study identifies the main types of cultural and historical realia and explores the linguocultural problems that may arise when they are translated into another language. Particular attention is paid to major translation strategies, including transliteration, transcription, calque translation, descriptive translation, functional equivalence, and explanatory translation.

Keywords: realia, cultural and historical realia, national culture, linguocultural studies, translation, translation strategies, transliteration, transcription, calque translation, cultural specificity.

Аннотация. Статья посвящена исследованию языковой и культурной природы культурно-исторических реалий, их роли в передаче национально-культурной информации и особенностей их представления в переводе. Реалии рассматриваются как языковые единицы, отражающие историю, быт, традиции, общественное устройство и культурные ценности определенного народа. В исследовании выделяются основные виды культурно-исторических реалий и выявляются лингвокультурные проблемы, возникающие при их переводе на другой язык. Особое внимание уделяется основным способам перевода реалий, включая транслитерацию, транскрипцию, калькирование, описательный перевод, функциональный эквивалент и перевод с пояснением.

Ключевые слова: реалия, культурно-исторические реалии, национальная культура, лингвокультурология, перевод, способы перевода, транслитерация, транскрипция, калькирование, культурная специфика.

Every nation has its own language and history, and both language and culture develop under the influence of internal and external factors. Language reflects not only the communicative needs of its speakers but also their historical experience, traditions, customs, social organization, and worldview. Therefore, certain words and expressions are closely connected with the lifestyle and cultural experience of a particular community. In translation studies, such culture-specific linguistic units are commonly referred to as realia.

The translation of realia is an important problem because these units often convey national and historical peculiarities that may have no direct equivalents in another language. The problem has been discussed by many translation scholars, including I. Kashkin, who emphasized the importance of transferring the “national peculiarity”, “national spirit”, and “national specifics” of the original, as well as its characteristics of time and place and stylistic features. The translation of realia is therefore closely associated with the broader question of preserving the cultural identity and national coloring of the source text.

Language can be regarded not only as a means of communication but also as a reflection of national identity. Since language is closely connected with culture, it contains words and expressions that refer to objects, phenomena, traditions, social institutions, historical events, and other elements specific to a particular nation. Such units may present considerable difficulties for translators because the target-language readers may lack the cultural knowledge necessary to understand them. Barkhudarov defines one of the major translation difficulties as a situation in which “the source language contains so-called realia” referring to something absent from the experience of the target-language community [1, p.480].

The concept of realia has been interpreted differently in linguistics, cultural studies, and translation theory. The term realia derives from the Latin *realis*, meaning “real” or “material”, and originally referred to real things as opposed to abstract concepts. In philology, realia can denote materially existing or formerly existing objects and phenomena associated with social and cultural life. In translation studies, however, the term is most often used to refer to the lexical units that name such culture-specific objects and phenomena.

The term became particularly important in translation studies in the twentieth century. According to the literature on the subject, A. Fedorov introduced the term into translation studies and initially used it to refer to culture-specific objects and

phenomena. For words naming these objects, he proposed the term realia-words. Later, the concept expanded and came to include lexical items that present difficulties or resistance in translation. A. D. Schweitzer defines realia as "the units of national language, indicating unique referents which are peculiar to this linguistic culture and absent in the comparable linguistic cultural community" [2, p.185]. This definition emphasizes two important characteristics of realia: their connection with a particular linguistic culture and the absence of corresponding referents in another cultural community.

The use of the term realia, however, is not completely uniform. In translation theory, it may refer both to culture-specific objects and phenomena themselves and to the words or expressions denoting them. Although this dual usage may cause some terminological ambiguity, the term has become widely established because it provides a concise way of referring to language units associated with culture-specific phenomena. Pedersen, for example, criticizes the term for being potentially vague and confusing, particularly because its original meaning, "real things", may conflict with the fact that culture-specific expressions can sometimes refer to fictional objects. Loponen therefore proposes the term **irrealia** for invented items belonging to fictional worlds [3, p.482].

An important issue in the study of realia is their relationship with terms. At first glance, the two categories may appear similar because both can denote specific objects, phenomena, or concepts. Some lexical units may even function simultaneously as terms and realia and can consequently be described as "term-realia". Nevertheless, significant differences exist between them.

Terms primarily belong to the specialized vocabulary of science, technology, medicine, law, and other professional fields. They are created or standardized to designate clearly defined concepts and, in most cases, are relatively independent of national or historical coloring. Their use usually spreads together with the scientific or professional concept they represent. Realia, by contrast, are closely connected with the culture, history, everyday life, and worldview of a particular community. They are often widely familiar to native speakers but may be unfamiliar to speakers of other languages. Thus, while a term normally performs a primarily nominative function, realia may also perform an important stylistic and cultural function.

Realia are particularly characteristic of fiction, journalism, and other texts in which the representation of local, national, or historical color is important. They can indicate the time and place of events and contribute to the creation of a particular cultural atmosphere. Terms may occur in literary texts as well, but usually retain their specialized meaning. Realia, on the other hand, can carry additional connotations and evoke specific cultural associations. As noted in translation studies, realia often enter

other languages through literature, mass media, and intercultural communication. Some remain temporary foreign elements, while others become established borrowings and eventually form part of the receiving language.

The concept of national or cultural coloring is therefore central to the study of realia. In literary criticism, coloring refers to the particular qualities that characterize a literary work, a speaker, a historical period, or a cultural environment. In the case of individual words, cultural coloring indicates their association with a particular people, country, historical period, or social environment. Consequently, the translation of realia requires more than the transfer of dictionary meaning. The translator must also consider the cultural associations and historical information encoded in the lexical unit.

The relationship between language and culture has attracted the attention of linguists and representatives of other disciplines for a long time. Every language reflects the natural environment, geographical location, historical development, social structure, intellectual traditions, science, art, and everyday life of its speakers. These factors contribute to the formation of a specific linguistic picture of the world. W. von Humboldt emphasized that every language, by naming and conceptualizing reality in its own way, forms a particular picture of the world for its speakers [4, p.353]. From this perspective, realia are significant because they represent linguistic manifestations of culturally specific ways of perceiving and organizing reality.

The cultural content of language can be observed in several interconnected areas, including customs and traditions, everyday life, patterns of social behavior, etiquette, gestures, art, literature, historical experience, and the national picture of the world. Customs and traditions are transmitted from generation to generation and regulate social relations, while everyday practices and behavioral norms reflect the values and expectations of a particular community. These cultural components are frequently represented through specific lexical units, many of which function as realia in translation.

Realia can therefore be understood as important carriers of national and cultural information. They may refer to material objects, social institutions, historical events, geographical features, traditional practices, food, clothing, forms of address, religious or cultural practices, and other elements of a particular way of life. Their main characteristic is not simply that they name unusual objects, but that their meaning is closely connected with a particular cultural context.

The classification of realia may be based on different criteria. From a cultural perspective, they may include historical realia, referring to events, institutions, social structures, and objects associated with particular historical periods; ethnographic realia, connected with customs, traditions, food, clothing, housing, and everyday

practices; geographical realia, associated with specific places and natural features; and socio-political realia, referring to institutions, administrative structures, political practices, and forms of social organization. Such categories often overlap because one lexical unit may simultaneously reflect historical, social, and cultural information.

The main translation difficulty arises from the fact that realia frequently have no direct lexical equivalents in the target language. Their translation therefore requires the translator to determine which aspect of the original meaning is most important for the target audience. In some cases, a translator may preserve the original form through transliteration or transcription. In other cases, calque translation, descriptive translation, functional substitution, or explanation may be more appropriate. The choice of strategy depends on the type of realia, the genre and purpose of the text, the intended readership, and the degree of cultural knowledge assumed by the author.

The absence of a direct equivalent does not necessarily mean that a realia cannot be translated. Rather, it indicates that its cultural meaning may need to be transferred through a combination of linguistic and contextual strategies. A successful translation should preserve, as far as possible, both the referential meaning of the realia and its cultural function in the source text. In literary translation, this may involve maintaining the foreign cultural element, while in informative or educational texts, additional explanation may be necessary.

Thus, realia occupy a distinctive position within the vocabulary of a language. They are closely related to the material and spiritual culture of a particular community and serve as important markers of national identity. Unlike most general lexical units, they often contain historical, geographical, social, and cultural information that cannot be fully reproduced by a simple dictionary equivalent. At the same time, realia should be distinguished from specialized terms because their principal function is not merely to name a scientific or professional concept but also to represent a particular cultural reality.

In conclusion, realia can be defined as lexical units referring to objects, phenomena, practices, institutions, historical facts, and other elements of material and spiritual culture that are characteristic of a particular linguistic and cultural community. Their significance in translation lies in their ability to convey national identity, historical memory, cultural values, and the specific worldview of a people. Consequently, translating realia requires not only linguistic competence but also cultural and historical awareness. The appropriate translation strategy should be selected according to the nature of the realia and the communicative purpose of the target text. The study of realia therefore remains an important area of translation

studies, particularly in the context of intercultural communication and the preservation of national-cultural specificity.

Having considered the linguistic, cultural, and historical nature of realia, it is necessary to examine their major types and the ways in which they can be rendered in translation. Since realia are closely connected with the history, geography, social organization, traditions, customs, everyday life, and worldview of a particular community, their classification can be based on different linguistic, semantic, cultural, geographical, and historical criteria. A systematic classification is important for translation studies because the nature and function of a particular realia often determine the most appropriate method of translation.

One of the significant characteristics of realia is their relationship with national, regional, and international cultures. Some realia belong exclusively to one particular linguistic and cultural community, whereas others gradually become known and used outside their original environment. Intensive intercultural communication, migration, tourism, literature, mass media, trade, and globalization contribute to the international spread of many culture-specific words. As a result, a realia may gradually lose part of its original national coloring and become an ordinary borrowing in another language. However, the process of cultural adaptation is not always complete. Even when a word becomes internationally recognized, it may continue to preserve traces of its original cultural identity.

From this perspective, realia can be considered national, regional, and international. National realia are directly associated with a particular nation and are generally unfamiliar to speakers of other languages unless they have acquired specific cultural knowledge. Regional realia are connected with a certain geographical area or group of related cultures. Their national coloring may be similar to that of national realia, but their distribution is geographically restricted. For instance, a cultural element characteristic of the Middle Eastern region may be shared by several societies while still having different meanings and associations in Syrian, Turkish, Egyptian, or other cultural contexts. International realia, in contrast, circulate among many languages and cultures. Names of currencies, internationally recognized political institutions, food products, cultural practices, and technological objects may belong to this category. Nevertheless, their international distribution does not necessarily eliminate their cultural associations.

The degree to which a realia preserves or loses its cultural coloring depends not only on the number of languages in which it is used but also on its function in discourse. A word that originally refers to a specific cultural object may acquire a figurative or extended meaning in another language. In phraseological expressions and fixed combinations, the original cultural reference may become less visible,

while the word itself becomes an ordinary component of the receiving language. Thus, the process of cultural adaptation is closely connected with semantic change, frequency of use, and the development of new contextual meanings. Nevertheless, complete erasure of cultural coloring is relatively rare, since historical and cultural associations may remain even after a word becomes widely accepted.

A widely used classification proposed by S. I. Vlakhov and S. Florin divides realia into geographical, ethnographic, socio-political, and historical categories [5, p.87]. This classification is particularly useful for translation because it focuses on the cultural content represented by a realia.

Geographical realia include names and descriptions of natural phenomena, geographical formations, specific landscapes, places, and objects associated with human activity. Examples include *fjord, steppe, mistral, tsunami,* and *tornado*. Some geographical realia refer to objects created or significantly transformed by human activity, such as *polder*. Another subgroup includes endemic plants and animals, for example *kiwi, koala,* and *sequoia*. Such lexical items may have entered international usage, but their original cultural or geographical associations may still be relevant in particular contexts. When translating geographical realia, the translator should consider whether the term functions primarily as a geographical designation or whether it also contributes to the cultural and stylistic characterization of the text.

The second major group is ethnographic realia, which represent the material and spiritual culture of a particular community. This category covers a wide range of lexical items associated with everyday life, food, clothing, occupations, art, religion, traditions, customs, and social behavior. Examples include *paprika, spaghetti, empanada, cider, sauna, kimono, sari, sombrero, jeans, igloo,* and *bungalow*. Realia connected with occupations and traditional activities may include words such as *carabinieri, concierge,* and *machete*. Cultural and artistic realia may include *tarantella, banjo, gong, geisha,* and *commedia dell'arte*. Religious and cultural concepts such as *Ramadan, Easter, Santa Claus, dervish, pagoda,* and *synagogue* may also acquire the status of realia depending on their use and degree of cultural specificity.

Ethnographic realia are especially significant because they often reflect the everyday experience of a community. A traditional item of clothing, a national dish, a type of dwelling, or a ritual may have a simple lexical form but contain extensive cultural information. Consequently, translating such a word through a culturally neutral equivalent can result in the loss of important background information. The translator must therefore determine whether the primary purpose of the realia is to identify an object or to evoke a particular cultural environment.

Socio-political realia constitute another important group. They refer to administrative divisions, political institutions, governmental structures, social organizations, titles, political movements, and military concepts. Examples include *Knesset, Duma, Senate, chancellor, shah, pharaoh, vizier,* and *ayatollah*. Administrative realia may include *county, canton, principality,* and *arrondissement*. Political and social life can also generate culture-specific terms referring to institutions, movements, social groups, and historical phenomena. Military realia, including historically specific formations, ranks, weapons, and organizations, represent another subgroup.

The translation of socio-political realia is often complicated by differences between political and administrative systems. A term that appears to have an equivalent in the target language may actually refer to a different institution or perform a different function. Therefore, formal similarity does not always guarantee semantic equivalence. The translator must consider the historical and institutional context in which the realia is used.

Historical realia are associated with particular historical periods, events, institutions, social groups, traditions, and material objects. Their meanings are often inseparable from historical knowledge. Some historical realia have disappeared from contemporary life but remain important in literature, historical writing, and cultural discourse. Translating them may require preservation of the original form, contextual explanation, a descriptive equivalent, or a combination of these methods. The translator should also preserve the historical distance expressed by the original where this distance contributes to the meaning of the text.

Another possible classification distinguishes realia according to their relationship with the target language. Absolute or full realia are lexical units that are strongly associated with one particular language and culture. They may include geographical names, names of national dishes, holidays, traditional clothing, customs, drinks, mythological characters, and other culture-specific elements. Partial realia, on the other hand, have certain semantic or formal similarities with lexical units in another language but differ in their cultural associations or meanings. These units can be particularly problematic because they may create the impression of equivalence where complete equivalence does not exist. Other classifications include realia that have conceptual equivalents but no direct lexical equivalents and lexical items whose dictionary equivalents exist but possess different cultural connotations [6, p.16].

The classification of realia is closely connected with the problem of translation equivalence. In many cases, there is no single target-language word that can reproduce the complete semantic and cultural content of a source-language realia. This does not mean, however, that such a concept is untranslatable. Rather, its

meaning may need to be transferred through a combination of lexical, contextual, descriptive, and explanatory devices. The translator therefore works not only with words but also with cultural knowledge and contextual information.

The preservation of national and cultural coloring is one of the most important objectives in translating realia. Realia frequently function as markers of the source culture and help readers identify the geographical, historical, or social environment represented in a text. If a culturally specific expression is replaced by a neutral word, the reader may understand the general meaning but lose the cultural associations of the original.

For example, the Russian word *изба* can be translated as *hut*, but the English word does not fully reproduce the historical and cultural associations of the Russian concept. A more culturally informative solution would be to preserve the form *izba* and provide an explanation such as *a traditional Russian peasant log house*. This solution enables the reader to recognize the foreign cultural element while also understanding its meaning. Such examples demonstrate that the problem of translating realia is closely connected with the preservation of national identity [7, p.22].

The first major group of translation strategies includes transcription and transliteration. Transcription reproduces the pronunciation of a source-language word by means of the target-language writing system, whereas transliteration represents the written form of the source expression through the target alphabet. These methods are frequently applied to proper names, geographical names, cultural objects, institutions, and traditional concepts. Their major advantage is the preservation of the foreign cultural element. At the same time, they may create comprehension difficulties if the target audience is unfamiliar with the realia. For this reason, transcription or transliteration is often combined with a short explanation at the first occurrence.

The second strategy is calque or loan translation. A calque reproduces the structural components of a source-language expression through target-language elements. A related method is the half-calque, in which one part of a compound expression is translated while another part is preserved. Calquing can be effective when the semantic components of the original are transparent and the resulting expression is acceptable in the target language. However, literal reproduction may sometimes produce an unnatural or misleading expression. Therefore, the translator must consider the norms of the target language.

Another method is neologism, through which the translator creates a new lexical unit or phrase to preserve both the semantic content and the cultural coloring of the source realia. Such newly created expressions may gradually become established in the target language. However, their success depends on linguistic acceptability,

context, frequency of use, and the familiarity of the target audience with the cultural concept.

Contextual or descriptive translation is used when the meaning of a realia can be conveyed more effectively by explaining its function or characteristics. In this case, the translator may replace the original lexical item with a word or phrase that expresses the relevant semantic content in the given context [6, p.155]. This strategy is particularly useful in informative, educational, and academic texts, where clarity may be more important than preserving the formal appearance of the original.

Gideon Toury's approach provides a broader framework for understanding the range of strategies available to translators. He places translation procedures on a continuum between adequacy, which maintains greater closeness to the source text, and acceptability, which adapts the translation to the linguistic and cultural norms of the target audience [6, p.37]. Within this continuum, translators may preserve the original word through transcription or transliteration, create a calque, introduce an analogous expression, use a related target-language word, make the meaning explicit, replace the realia with a more generic expression, add a descriptive modifier, or translate its overall meaning.

The choice between adequacy and acceptability depends on several factors. The genre of the text is particularly important. In literary texts, realia often contribute to characterization, atmosphere, historical setting, and cultural authenticity. Therefore, preserving the foreign element may be desirable because it allows readers to experience the cultural specificity of the source environment. In scientific, educational, and informational texts, however, the translator may prioritize clarity and accessibility and therefore use explanatory or descriptive translation.

The importance and familiarity of the realia must also be considered. If a realia is common and familiar in the source culture, retaining its foreign form may make it appear more exotic to target readers than it does to the original audience. Conversely, if the realia is already culturally marked or unusual in the source text, its cultural distinctiveness should generally be preserved in translation. Thus, the translator needs to consider not only whether the target audience recognizes the word but also how it functions for the original readership.

The target audience is another essential factor. A translation intended for specialists can retain culture-specific vocabulary that might require explanation for general readers. In contrast, texts intended for children, students, or international audiences may require more explicit explanations. For example, a cultural term can be retained in its original form in an academic article and explained in a footnote, while the same term may be paraphrased in a school textbook. Therefore, the same realia may receive different translations depending on the intended reader.

The openness of the target language to foreign lexical elements also affects the translator's choice. Some languages readily accept borrowings and integrate them into everyday vocabulary, whereas others tend to replace foreign expressions with native equivalents or explanatory phrases. Consequently, translators should consider established conventions of the target language and the degree to which a particular borrowing is already familiar to its speakers.

In addition to lexical and contextual factors, the translator should take into account the stylistic function of realia. A realia may be used not only to name an object but also to create irony, humor, historical distance, local color, characterization, or emotional effect. A culturally neutral translation may therefore preserve the referential meaning while destroying the stylistic function. The translator should identify the communicative purpose of the realia before choosing a translation strategy.

In some cases, a combination of strategies provides the most effective solution. For example, a culturally specific term can be transliterated and followed by a short explanation, or a calque can be accompanied by a contextual description. Such combinations are particularly useful when the realia is important for the meaning of the text but unfamiliar to the target audience. Footnotes, glossaries, parentheses, or brief explanations can also be used when the genre permits them.

The transmission of cultural realia is ultimately a process of intercultural mediation. Different communities possess different historical experiences, systems of values, social structures, and linguistic worldviews. Consequently, certain concepts that are obvious to members of one culture may require additional explanation for members of another. The translator must bridge this cultural distance without unnecessarily eliminating the foreign character of the original.

Barkhudarov emphasizes that the absence of a special lexical unit for a particular concept in a language does not mean that the concept itself cannot be expressed. Even when a direct lexical equivalent is absent, the meaning can be conveyed through other linguistic means. This principle is especially relevant to realia because it demonstrates that translation should not be reduced to word-for-word correspondence.

Therefore, an adequate translation of realia requires the translator to identify the semantic, cultural, historical, and stylistic information contained in the source expression. The translator should then determine which elements must be preserved and which can be adapted for the target audience. The objective is not always to reproduce the formal structure of the original but to communicate its relevant cultural meaning and function.

In conclusion, realia can be classified according to geographical, ethnographic, socio-political, historical, national, regional, and international characteristics. Their translation involves a wide range of strategies, including transcription, transliteration, calque, half-calque, neologism, descriptive translation, contextual substitution, generalization, and explanation. The choice of an appropriate strategy depends on the type and function of the realia, the genre of the source text, the degree of cultural familiarity, the linguistic norms of the target language, and the expected readership.

The central challenge is to achieve a balance between preserving cultural specificity and ensuring comprehensibility. Excessive adaptation may erase the national and historical coloring of the original, while excessive preservation may make the translated text difficult for the target reader to understand. An effective translation therefore seeks to maintain the semantic content, cultural identity, historical associations, and stylistic function of the source realia while adapting its presentation to the communicative needs of the target audience. In this sense, the study of realia and their translation strategies provides an important theoretical and practical basis for understanding how language, culture, and history interact in intercultural communication.

REFERENCES

1. Vereshchagin, E. M., & Kostomarov, V. G. (1973). *Lingua-Country Study Theory of the Word*. Moscow.
2. Shveitser, A. D. (1988). *Teoriya perevoda: Status, problemy, aspekty* [Theory of Translation: Status, Problems, Aspects]. Moscow: Nauka, 212 p.
3. Efremova, T. F. (2005). *Sovremennyy tolkovyy slovar' russkogo yazyka* [Modern Explanatory Dictionary of the Russian Language]. St. Petersburg: Astrel, 1168 p.
4. Humboldt, W. von. (1985). *Yazyk i filosofiya kul'tury* [Language and Philosophy of Culture]. Moscow: Progress, 452 p.
5. Vlahov, S., & Florin, S. (1995). *Neperevodimoe v perevode* [The Untranslatable in Translation]. Moscow: Mezhdunarodnye Otnosheniya, 341 p.
6. Toury, G. (2010). *In Search of a Theory of Translation*. Tel Aviv: The Porter Institute for Poetics and Semiotics, 159 p.
7. Aznaurova, E. S., & Abdurahmonova, D. I. (2001). *Translation Theory and Practice*.

YURIDIK SOHA LEKSIKASIDA O‘ZLASHMA SO‘ZLAR

Ikramov Ravshan Aktamovich
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti dekani,
yuridik fanlari nomzodi, professor.

Annotatsiya. Dunyo tillarining aksariyati o‘z taraqqiyoti jarayonida boshqa tillar bilan turli darajada aloqaga kirishgan va ushbu jarayon natijasida o‘z lug‘at tarkibida muayyan o‘zgarishlarni boshdan kechirgan. Mazkur til hodisasi turli sohalarga oid terminologik tizimlarda, xususan, yuridik til leksikasining shakllanishi va rivojlanishida ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Maqolada o‘zbek tilida yuridik soha leksikasida arab, fors-tojik hamda rus tilidan kirgan o‘zlashma so‘zlarning ifodalanishi tarixiy manbalar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: sud nutqi, o‘zlashma so‘z, neologizm, sud, advokat, prokuror, ekspertiza, yuridik, yurist.

Abstract. Most of the world’s languages have come into contact with other languages to varying degrees throughout their historical development, and as a result of such interaction, their lexical composition has undergone certain changes. This linguistic phenomenon is particularly evident in various terminological systems, including the formation and development of the legal vocabulary of the Uzbek language. This article examines the incorporation and use of loanwords of Arabic, Persian-Tajik, and Russian origin in the legal lexicon of the Uzbek language, drawing on historical sources.

Keywords: courtroom discourse, loanword, neologism, court, lawyer, prosecutor, forensic examination, legal, jurist.

O‘zbek tili leksik tarkibida arabcha o‘zlashmalarning mavjudligi, avvalo, Turkiston hududining arablar tomonidan istilo qilinishi va buning natijasida yuzaga kelgan tarixiy-ijtimoiy jarayonlar bilan bevosita bog‘liqdir. Mazkur davrda sodir bo‘lgan siyosiy, ijtimoiy va ma’naviy o‘zgarishlar mahalliy xalqlarning intellektual va madaniy hayotining turli sohalariga arab tili hamda arab madaniyatining kirib kelishi va keng tarqalishi uchun muayyan shart-sharoit yaratdi. Shu bois turkiy tillar leksik tarkibiga dastlab diniy, keyinchalik esa ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-madaniy hamda huquqiy terminologiyaga oid arabcha o‘zlashmalar kirib keldi. Shu jumladan, o‘zbek tili yuridik soha leksikasidagi juda ko‘p so‘zlar ham arab tilidan o‘zlashgan. Masalan, o‘zbek tili yuridik soha leksikasida quyidagi arabcha o‘zlashmalar faol qo‘llanadi:

Ariza Muayyan muassasa yoki mansabdor shaxs nomiga yozilgan iltimos, taklif, shikoyat mazmunidagi xat (O‘TIL, 1-j., 97-b.). *Biroq meros mulk qiymatidan*

kelib chiqqan holda, davlat boji to‘lamaganligi tufayli himoyamdagi A.Turopovaning arizasi harakatsiz qoldirilgan (O‘AHN, 68.).

Vasiyat Marhumning o‘z yaqinlariga aytib yoki yozib qoldirgan topshirig‘i, istagi (O‘TIL, 1-j., 442-b.) *Lekin u o‘z va’dasida turmasdan, ota-onasining og‘zaki vasiyatini bajarmadi* (O‘AHN, 56-b.).

Da’vo 1 *huq.* Buzilgan haq-huquqini talab qilish yoki uni himoya qilish uchun huquqni himoya qiluvchi tashkilotlarga qilinadigan murojaat, arz (O‘TIL, 1-t., 579-b.). *Qonun nuqtai nazaridan (O‘zR FPK 100-modda 7-bandiga ko‘ra) bunday da’voni ochib bo‘lmasdi* (sud bayonnomasidan).

Da’vogar 1 *huq.* O‘z haq-huquqini himoya etish haqida tegishli joylarga rasmiy yoki g‘ayrirasmiy arz qilgan, talab qo‘ygan fuqaro yoki yuridik shaxs (O‘TIL, 1-j., 579-b.).

Mahkama 1 Hukm qiluvchi, hukm chiqaruvchi idora; sud (O‘TIL, 2-j., 573-b.). *Meros qolgan hovli-joyni teng taqsimlash uchun sud mahkamalaridan umidvor yuribdilar* (sud bayonnomasidan).

Mahkum 1 Hukm qilingan (O‘TIL, 2-j., 574-b.). *Mahkumning ta’limga munosabati uning axloqan tuzalganini aniqlash mezonlaridan biri hisoblanadi* (5: 47-b.)

Hay’at 1 Biror vazifani bajarish uchun belgilangan, saylangan kishilar guruhi (O‘TIL, 5-j., 487-b.). *Sudlov hay’ati yuqoridagilardan kelib chiqqan holda apellyatsiya instansiyasining qarorini bekor qilishga asos yo‘q, deb hisoblaydi va uni o‘zgartirishsiz qoldirishni lozim deb topadi.* 61-b.).

Shuningdek, yuridik soha leksikasida arab tilidan o‘zlashgan quyidagi so‘zlar va ular yordamida hosil qilinadigan birikmalar uchraydi: *adliya, adolat, aziyat, afv, bojxona, jarima, dalil, daliliy ashyo, badal, iltimosnoma, kafil, kafolat, majburiy ijro, majburiyat, manfaat, manfaatdorlik, mahkum, mahrum, modda, muddat, muqaddam sudlangan, musodara, mustasno, nafaqa, oqibat, raddiya, rasmiy, tazyiq o‘tkazmoq, tartib saqlamoq, tasdiq etmoq, talabgor (a+f-t), talabnoma (a+f-t), faoliyat, xizmat, xizmatchi, xodim, shaxs, qarz, qarzdor, hakam, haqiqiy, haqiqatan, haqiqat, fuqaro* va b.

O‘zbek xalqi qadimdan fors-tojik tilida so‘zlashuvchi aholi bilan uzviy aloqada va bir hududiy-madaniy muhitda yashab kelgan. Shu bois, ularning madaniy-maishiy hamda iqtisodiy turmush tarzida ko‘plab mushtarak jihatlar shakllangan. O‘zbek xalqining tarixiy taraqqiyoti va turmush tarzida kuzatiladigan bunday yaqinliklar, tabiiyki, o‘zbek tilining rivojlanish jarayoniga ham muayyan darajada ta’sir ko‘rsatgan.

O‘zbek tilida yuridik soha leksikasida fors-tojikcha o‘zlashmalar miqdori arabcha o‘zlashmalarga nisbatan ancha kam miqdorni tashkil etadi. Bugungi kunda faol qo‘llanayotgan fors-tojikcha quyidagi o‘zlashmalarni keltirish mumkin:

Guvoh 2 Sud yoki tergov jarayoniga o‘z ko‘rgan-bilganlarini aytib berish uchun chaqirilgan kishi (O‘TIL, 1-j., 514-b.). Biror-bir jinoyat yoki fuqarolik ishi bo‘yicha o‘tadigan biror-bir holatni o‘z ko‘zi bilan ko‘ngan shaxs (Yuridik ensiklopediya, 83-b.) Biror voqeadan, narsadan yoki shaxsga oid holatlardan xabardor shaxs. Guvoh qonunda belgilangan tartibda so‘roq qilinadi (Yuridik atamalar qomusiy lug‘ati, 120-b.). *Sudga chaqirilgan guvohlarning ko‘rsatmalaridan aniqlandiki...* (sud bayonnomasidan). *Sudda so‘ralgan guvoh Sh.Qo‘rg‘onov o‘zining ko‘rsatuvida 2003-yilning 9-yanvar kuni D.To‘ychieva taklifi bilan kechqurun “Gulzor” restoran-bariga borgan.*

Gumon Biron narsaning haqqoniyligiga, to‘g‘riligiga ishonmaslik; shubha (O‘TIL, 1-j., 524-b.). g*umon qilinuvchi so‘roq bayonnomasida G‘ayrat jiyani Otabekni topib berishni so‘raganligini aytgan* (O‘AHN, 35-b.).

Gumondor Biron ishdan gumon qilinuvchi (O‘TIL, 1-j., 524-b.).

Firibgarlik Aldamchilik, hiylagarlik (O‘TIL, 4-j., 348-b.). O‘zR jinoyat huquqida aldash yoki ishonchni suiiste’mol qilish yo‘li bilan o‘zganing mulkini yoki mulkiy huquqini qo‘lga kiritishdir. O‘zR jinoyat qonunchiligida iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar jumlasiga kiradi. O‘zR JK 168-modda (Yuridik ensiklopediya, 482-b.).

O‘zbek tilida leksemalarning tarixiy jihatdan o‘zlashtirilishida eng qadimgi manbalar sifatida fors, tojik va arab tillari e’tirof etiladi. Rus tili hamda u orqali Yevropa tillaridan leksemalarning o‘zlashtirilishi esa fors-tojik va arab tillariga nisbatan ancha keyingi davrlarda yuzaga kelgan. Mazkur jarayon, asosan, XIX asrning ikkinchi yarmidan, ya’ni Turkistonning Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi davridan boshlab faollasha boshlagan. Xususan, yuridik soha leksikasi ham XIX asrning ikkinchi yarmidan e’tiboran rus tili va u orqali Yevropa tillaridan kirib kelgan o‘zlashmalar hisobiga izchil ravishda boyib borgan. Shu nuqtayi nazardan, yuridik soha leksikasida rus tili hamda u orqali Yevropa tillaridan o‘zlashgan birliklar salmoqli qatlamni tashkil etadi. Hozirgi kunda yuridik soha leksikasida faol qo‘llanayotgan rus tili va u orqali Yevropa tillaridan kirgan quyidagi o‘zlashmalarni keltirish mumkin:

Amnistiya (yun.amnestia – unutish; kechirish) Oliy hokimiyat qarori bilan muayyan toifadagi sudlangan shaxslarning jazosini yumshatish yoki ularni jazodan ozod etish (O‘TIL, 1-j., 79-b.). Jinoyat sodir qilgan shaxslarni jinoiy javobgarlikdan to‘liq yoki qisman jazodan ozod qilish, shuningdek, ilgari sud tomonidan belgilangan jazoni o‘tab bo‘lgan shaxslardan sudlanganlikni olib tashlash. Amnistiya akti

normativ xususiyatga ega, ya'ni amnistiya akti bilan belgilangan talablarga javob beradigan barcha shaxslarga nisbatan qo'llanadi (Yuridik ensiklopediya, 20-b.)

Yuridik soha leksikasida rus tili va u orqali Yevropa tillaridan o'zlashgan so'zlar ichida eng faollari, tabiiyki, ***sud, advokat, prokuror*** terminlaridir. Shunga ko'ra ular haqida batafsil to'xtalmoqchimiz.

Sud I (qadimgi rus tilidagi *sud* – ish, hukm so'zidan olingan) muayyan davlat qonuni bilan mustahkamlangan protsessual tartibda jinoiy, fuqarolik, ma'muriy va boshqa kategoriyadagi ishlarni ko'rib chiqish va hal etishni amalga oshiruvchi davlat organidir. Sud odatiy va favqulodda turlarga bo'linadi. Odatiy sud umumiy vakolatli va ixtisoslashgan turlarga bo'linadi. Harbiy sudlar; iqtisodiyot sudlari bojxona, soliq, mehnat munozaralariga oid ishlarni yuritadilar. Ayrim mamlakatlarda diniy sudlar ham mavjud. Ba'zi federativ davlatlarda sud federal va subyektiv federatsiya suverenitetiga bo'linadi [2:405].

Sud I (r) **1** Muayyan fuqaroviy (ayrim shaxslar yoki muassasa va tashkilotlar o'rtasidagi) nizolarni hal qiluvchi hamda jinoiy ishlarni ko'rib chiquvchi – odil sudlovni amalga oshiruvchi davlat organi. *Oliy sud. Sud qarori. Sud hukmi. Sud organlari. Sudga bermoq. Sud tizimi. – O'rtoqlar, olib boringlar bularni, adolat sudiga topshiringlar! Tegishli jazosini ko'rsin* (Hamza, Tuhmatchilar jazosi). **2** Shunday organ joylashgan bino, xona, joy. *Sudga bormoq. Siddiqjon o'zini qaerga qo'yishni bilmay sudga kirdi* (A.Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari). **3** Shunday organ xodimlari yoki sudyalar hay'ati. *Sud majlisi* (O'TIL, 3-j., 580-b.).

Sud so'zi bilan yana bir qancha birikmalar hosil bo'lgan: *sud majlisi, iqtisodiy sud, sud muhokamasi, sud tarkibi, sud majlisi bayonnomasi, ochiq sud, yopiq sud,sud qarori, sud ajrimi, sud zali, sud binosi, sud hukmi va b.*

Protest (lot.protestari – qat'iy norozilik, bayonot e'lon qilmoq) *huq.* Tegishli sud va prokuratura organlarining sud hukmlari va qarorlarini qayta ko'rib chiqish haqidagi rasmiy yozma bayonoti, iltimosnomasi (O'TIL, 3-j., 315-b.). *Hal qiluv qarori ustidan bir oy ichida _____ viloyat iqtisodiy sudiga apellyatsiya tartibida shikoyat (protest) keltirilishi mumkin (Hal qiluv qaroridan namuna).*

Protsessual Sud yoki ma'muriy jarayonlarga oid; sud jarayoni bilan bog'liq bo'lgan, sudda ishning ko'rilish tartibini belgilovchi. Protsessual muddat. Protsessual kodeks (O'TIL, 3-j., 317-b.). *Shikoyatda sudlanuvchining protsessual huquqlari buzilganligi ta'kidlanadi* (U.Mingboyev Sud – fuqarolar himoyachisi).

Ekspertiza (fr.expertise < lot. expertus – tajribali; sinalgan) Qiyin yoki chigal masalani yechish va hal qilish uchun mutaxassislar ishtirokida uyushtirilgan tekshirish, shunday tekshirish o'tkazuvchi mutaxassislar hay'ati. *Sud-tibbiyot ekspertizasi. Ekspert xulosasi* (O'TIL, 5-j., 27-b.). *Dastlabki tergovda o'tkazilgan*

ekspertiza natijalariga ko‘ra avtomashina g‘ilofidan qon izlari topilgan (O‘AHN, 60-b.).

Shuningdek, yuridik soha leksikasida rus va boshqa Yevropa tillaridan o‘zlashgan quyidagi birliklar ishlatiladi: *Yustitsiya (qadimgi Rimda adolat xudosining nomi), apellyatsiya, dotatsiya, konstitutsiya, konstitutsion, respublika, kriminalistika, kriminalist, turma tyurma), katorga, ariston (arestant), konvoir, konvoy (r-goll)* va boshqalar.

Xullas, tilimizga, xususan, soha tiliga o‘zlashma so‘zlarning kirib kelishi davom etar ekan, o‘z o‘rnida sof o‘zbekcha so‘zlarni ham faol qo‘llashga erishilsa, maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Yuridik atamalar qomusiy lug‘ati. –Toshkent, 2003.

2.Yuridik ensiklopediya. Prof.U.Tadjixanov tahriri ostida –Toshkent: Sharq, 2001.

3.O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1981.

4.O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh jildlik.2-3 jild. –Toshkent, 2006.

5. Huquq va burch. – Toshkent, 2016. – № 3.

“GORKUT ATA” EPOSYNYŇ DILINDE YSNYŞMA TÄRI BILEN BAGLANYŞÝAN SYPAT AÝYRGYÇLARY

Nuryýewa Ogulsapar Ataýewna
Filologiýa ylymlarynyň kandidaty;
Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň
Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli
golýazmalar instituty; enesh1961@gmail.com
Gurbangulyýewa Nurnabat Gurbanowna
Uly ylmy işgär;
Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň
Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli
golýazmalar instituty; ylym.nur@gmail.com

Annotasiýa. Makalada «Gorkut ata» eposynyň dilinde ýanaşma arkaly baglanyşýan hil bildirýän aýyrgyçlaryň ulanylyşy öwrenilýär. Hil bildirýän aýyrgyçlar belli bir zady aňladýan sözüň öňünde gelip, onuň manysyny anyklaýarlar. Olar aýyklanylýan sözüň alamatyny we aýratynlygyny bildirýärler. «Gorkut ata» eposynyň tekstinde hil bildirýän aýyrgyçlar hiç hili goşulma kabul etmän, baş komponent bilen başlangyç görnüşde baglanyşýarlar. Şeýle hem söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen emele gelen ýasama sypatlar aýyrgyç wezipesinde ulanylýarlar.

Açar sözler: «Gorkut ata» eposy, hil bildirýän aýyrgyçlar, ýanaşma.

Аннотация. В статье исследовано проявление качественных определений со способом связи примыкание в языке эпоса «Горкут ата». Качественные определения стоят перед словом, обозначающим определенный предмет, и уточняют его. Они выражают признаки и особенности определяемого слова. В тексте «Горкут ата» качественные определения связываются с главным компонентом в исходном виде, не принимая никаких аффиксов, а также в роли определений выступают производные прилагательные, образованные с помощью словообразовательных аффиксов.

Ключевые слова: эпос «Горкут ата», качественные определения, примыкание

“Gorkut ata” eposynyň dili gadymy oguz diliniň elementlerini özünde saklan dil bolup, ol häzirki zaman türkmen diliniň sintaktik gurluşy bilen gabat gelýär. “Gorkut ata” kitaby drezden, watikan, Türkmensährada tapylan golýazmalar we çowdur nusgasy esasynda bize gelip ýetipdir. “Gorkut ata” eposynyň dili türkmen diliniň

taryhyny, onuň grammatik gurluşyny öwrenmekde gymmatly ýazuw çeşmesi bolup hyzmat edýär.

Sözlemiň eýe bilen habardan başga-da aýyklaýjy agzalary bolýar. Sözlemiň aýyklaýjy agzalary aýyrgyçlara, doldurgyçlara we ahwalatlara bölünýär.

Aýyrgyçlar belli bir närsäni aňladýan sözüň öňünden gelip, olary aýyklaýar. Olar aýyklaýan sözüniň alamatlaryny, aýratynlyklaryny bildirýär. Aýyrgyç we onuň aýyklaýan sözi many taýdan biri-birinden üzňe bolmaýar. Aýyrgyçlar dürli söz toparlaryndan bolup bilýärler. Olar atlardan, sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan, ses we şekil aňladýan sözlerden, käbir işlik formalaryndan bolup gelýär. "Aýyrgyçlar öz aýyklaýan sözlerine baş, eýelik, az mukdarda ýöneliş, wagt-orun, çykyş düşüm formalarynda gelmek bilen ýa-da käbir posleloglar arkaly baglanýarlar. Şoňa görä-de aýyrgyçlar aýyklaýan sözüne baglanyşyna garap, özara ysnyşma, ylalaşma we uýdurma tärleri bilen baglanýan aýyrgyçlar diýen üç topara bölünýär" [2:167].

Alym T. Guzyçyýew "Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde ýönekeý sözlemiň aýyklaýjy agzalary" atly işinde türkologiýada aýyklaýjy agzalaryň, şol sanda aýyrgyçlaryň grammatik häsiýetleri barada durup geçýär. Ol bu meseläniň birtopar türküşynas alymlarynyň işlerinde giňişleýin maglumatlar berilýändigini nygtap geçýär.

Aýyrgyçlar öz aýyklaýan sözüne dürli sintaktik tärler bilen baglanyşýarlar. Aýyklaýan sözüne ysnyşma täri bilen baglanyşýan aýyrgyçlar hiç hili üýtgediji goşulmalary kabul etmän, şol durşuna baş komponente baglanyşýarlar. Ysnyşma täri bilen baglanyşýan aýyrgyçlar manylary boýunça köp dürlüdir. Olardan sypat aýyrgyçlary has köpräk ulanylýar.

Sypatlar, köplenç, sözlemde aýyrgyç bolup ulanylýarlar we aýyklaýan sözünden aňlanýan närsäniň, düşünjäniň alamatyny bildirýärler. Sypat aýyrgyçlary aýyklaýan sözünden öňde gelip, şol aýyklanýan sözden aňlanylýan düşünjäni tagam, reňk, hil, häsiýet, ýagdaý, ölçeg, mukdar we ş. m. tarapdan häsiýetlendirýär.

Alym T. Guzyçyýew sypatlardan bolan aýyrgyçlaryň orhon-ýeniseý ýazuw ýadygärliginiň dilinde, Mahmyt Kaşgarlynyň diwanynda we türkmen nakyllarydyr aralar sözünde duş gelýändigini belleýär. Meselem:

Kaganlyg budun ärtim (OÝÝ, 29). Antag *küçlig kagan* ärmis (OÝÝ, 29). *Ýalaň budun* (OÝÝ, 31). *Ýalňus kaz* ötmäs (MK,3t.,394) *Koş kiliç* kinka sigmas (MK, 1 t., 340). *Täze küýzäň* suwy sowuk (NAS, 150). *Aç towuk* düýşünde dary görer (NAS, 129). *Çig et* – et getir, *çig tüwi* – dert getir (NAS, 152) [1:78].

Aýyrgyjyň ornunda gelmeklik, esasan, sypatlara häsiýetlidir. Sypat aýyrgyçly gurluşlar beýleki türki dilleriniň sözlem gurluşynda hem ulanylýar. Muňa bu dilleriň käbirinden alnan mysallar şaýatlyk edýär. Meselem:

Ýeni ewin ýanynda durardy [6:41] ‘Täze öýüň ýanynda durardy’. Aslan bu keçä *täzä* paltar keýmişdi ‘Bu gije Aslan täze kostýumdady’ [3:333]. *Kömöş* sägät ‘Kümüş sagat’ [4:215]. Güzal bogda *kizil* gullar oçildi ‘Gözel bagda gyzyl güller açyldy’ [5:353].

Sypat aýyrgyçlarynyň öz aýyklaýan sözüniň öňünden gelip, sözlemde aýyklaýjy agzanyň ornunda gelmekligi garyndaş türki dilleriniň sintaktik gurluşyna häsiýetlidir.

Sypat aýyrgyçlaryna derňelip geçilen ýazuw ýadygärligi bolan “Gorkut ata” eposynyň dilinde duş gelmek bolýar. Aýyrgyçlar asyl sypatlardan bolup gelipdir. Sypat aýyrgyçlary öz aýyklaýan sözüni reňk taýdan sypatlandyrýar. Meselem:

Gara keçe altuma düşediler (DG,190).
Bir ýere *a:g otag*, bir ýere *gyzyl otag*, bir ýere *gara otag* gurdurmyşdy (DG,17).
Atlasle ýapylanda, *gök saýawa:nly*! (DG,114).
Gara polat u:z gylyjym elüme alaýynmy? (DG,19).
Ben bu gün *goňur ata* kakaram (DG,35).
Gyzyl düweler gelüb geçegi suw! (DG,35).
Goňur atyň wirgil maňa! (DG,37).
Gyýma-gyýma *a:g etinden* çeküň (DG,39).
Gara-gara deňizleriň gämisi, agaç! (DG,41).
Çitir otag, *a:la saýawa:n* dikdirdi (DG,50).

Reňk aňladýan sypatlar ýazuw ýadygärliginiň dilinde göçme manyda gelip, sypatlandyrýan düşünjesiniň hilini, möçberini, sypatyny we ş. m. aňladyp gelipdir. Meselem:

Bu *gara (a)ýyb* baňa ýa: bendendir, ýa: ha:tundandyr! (DG,18).
Garşu ýatan *gara ta:gyňy* a:şma:ga gelmişem (DG,103).
Baýandyr ha:nyň *a:g meýda:nynda* bu oglan jeň etmişdür (DG,21).
Gara başym gurba:n olsun, suwym saňa! (DG,35).
Gara ta:gym ýükseki, ogul! (DG,85).
A:g ýüzüňi *gara ýere* depeýdim (DG,40).

Sypat aýyrgyçlary aýyklaýan sözüni hil, tagam taýdan häsiýetlendirýär. Meselem:

At ýimeýen *a:jy otlar* bitmese ýeg (DG,14).
A:dam içmez *a:jy suwlar* syzynça, syzmasa ýeg (DG,14).
Ga:ýybdan *dürlü habar* söýlärdi (DG,13).
Sowuk-sowuk su:wlar saňa içit olsun (DG,97).
A:ry suwdan a:bdest aldylar (DG,45).
Seni ýagy ni:reden da:rymyş, *gözel ýu:rdum*?! (DG,35).
Esgi panbuk biýz olmaz (14).

Derňelen ýazuw ýadygärlginiň dilinde sypat aýyrgyçlary öz aýyklaýan sözüni gylyk-häsiýet taýdan häsiýetlendirýär. Meselem:
A:lny açuk *jo:mard erenler* diňlesün! (DG,99).
Ba:ny:çeçegiň *däli gardaşy* wardyr (DG,54).

"Gorkut ata" eposynyň dilinde sypat aýyrgyçlary möçber, mukdar, ölçeg aňladyp gelipdir. Meselem:
...kim *kiçi gy:z* garyndaşy bigä:rden suw alma:ga gelür (DG,64).
Kölgelije *gaba agajyň* kesilmesün! (DG,99).
Gi:ň etegüňe, *ta:r goltugyňa* gysylma:ga gelmişem (DG,55).
Giňez ýerler çemenlerin gulan bilür (DG,15).
Agyr ýükler zähmin gatyre bilür (DG,15).
Tokuz a:ý *ta:r garnymda* göterdigim, ogul! (DG,39).
Gaba ökjäm altyna salaýdym (DG,40).
Böýük-böýük suwlaryň köprüsi, agaç! (DG,41).

Derňelen ýazuw ýadygärliginiň dilinde aýyrgyç bolup gelen sypatlar dürli manylary aňladyp gelipdir. Meselem:
Ýalan söz bu dünýäde olynça, olmasa ýeg (DG,14).
Biň ýerde *(ý)ipek ha:lyçasy* düşenmişdi (DG,17).
Gaty gazab ederem şimdi saňa – diýdi (DG,19).

Derňelen ýazuw ýadygärliginiň dilinde dürli ýasaýjylar bilen gelen ýasama sypatlardan bolan aýyrgyclar hem gabat gelýär. *-ly/-li; -syz/-siz; -ja/-je; -ma/-me* goşulmalar arkaly ýasalan sypatlar aýyrgyç bolup gelipdir. Meselem:
Ýapaglu *gö:kje çemen* gü(ý)ze ga:lmaz (DG,14).
Alja gany şorlady (DG,156).
A:ga:ýylda *a:gja goýunym* saňa şüwlen olsun (DG,97).
Garaja çoban zarb eýledi (DG,38).
Mere, di:ni ýo:k, *akylsyz kä:fir*! (DG,43).
Garanku ahşam (olanda) *gaýgylu çoban* (DG,36).
Kaman akan *görklü suwuň* gu:rymasun! (DG,46).
Gara *gaýgylu wa:k'a* gördüm (DG,34).
Beli, pes, ewet, *a:g sakallu* eziz baba! (DG,53).

Sypatlar we käbir atlar tirkeşip, aýyrgyç ornunda gelipdir. Derňelen ýazuw ýadygärliginiň dilinde şeýle gurluşlar sypat aýyrgyjy bolup duryar. Meselem:
Tewle-tewle şa:hba:z atlaryň kä:fir binmiş (DG,37).
Gyýma-gyýma a:g *etinden* çeküň (DG,39).
Böýük-böýük suwlaryň köprüsi, agaç! (DG,41).
Gara-gara deňizleriň gämisi, agaç! (DG,41).
A:la-a:la gö:nderler süsüldi (DG,45).

Sypatlardan bolan aýyrgyçlaryň dürli döwre degişli ýazuw ýadygärlikleriniň diline häsiýetlidir. Sypat aýyrgyçlarynyň diliň taryhynyň dürli döwürlerinde-de sözlem gurluşlarynda ulanylypdyr. Muňa bu çeşmelerden alnan mysallar şaýatlyk edýär. Meselem:

Tatlyg öter sanduwaç, *Datly* saýraýar bilbil,
Erkek-tişi uçraşur. Erkek-urkaçy uçraşýar (MK., 333).

Goja baba, sözüm alsaň, // Rehm edip gözýaşym sylsaň (ÝZ, 48). Gözüňden *ganly* ýaş dökme, // Balam, huda ýaryň bolsun! (SM., 9). *Gara* bagryn gan kylganlar // Dürefşanlar, hoş gal imdi (GS., 85). Suraty-*ziba* ýazylmyş, gyldan *inçe* billeri (GB,166). Gudrat bilen gökde *gara* bulut dogdy (KÝ, 58).

Derňewimiziň barşynda "Gorkut ata" eposynyň diliniň üsti bilen, sypatlaryň sintaktik hyzmaty ýüze çykaryldy. Alnan mysallarda söz düzüm gurluşyndaky sypatlar, esasan, aýyklaýjy söz bolup gelipdir we aýyklaýan sözüne ysnyşma täri esasynda baglanyşypdyr. Taryhy sintaksise degişli şular ýaly gurluşlary derňemekde "Gorkut ata" eposynyň dili ygtybarly çeşme bolup durýar.

Edebiýat

1. Guzyçyýew T. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde ýönekeý sözlemiň aýyklaýjy agzalary. – Aşgabat, 1993. – 240 s.
2. Türkmen diliniň grammatikasy. II bölüm. –Aşgabat, 1977. – 279 s.
3. Грамматика азербайджанского языка. – Баку,1971. – 463 s.
4. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л. 1948. – 276 s.
5. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л. 1960. – 446 s.
6. Покровская Л. А. Синтаксис гагаузского языка в сравнительном освещении. – М.,1978. – 202 s.

Şertli gysgaltmalar

OÝÝ – Orhon-ýeniseý ýazuw ýadygärlikleri. С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. –М.-Л.,1951, VIII asyr.

DG – Kitaby dädem Gorkut. – Aşgbat, 1995.

MK – Mahmyt Kaşgarly. Türki dilleriň diwany. – Aşgabat,2022; Девону луготит турк. I т., Тошкент, 1960; 3 т.,1963, XI asyr.

ÝZ – Nurmuhammet Andalyp. Ýusup-Züleýha. – Aşgabat,2011.

SM – Seýpelmelek-Medhaljemal. Magrupy. Dessanlar. –Aşgabat, 1982.

GS – Gül-Senuber. Şeýdaýy. Dessanlar. –Aşgabat, 1982.

GB – Gül- Bilbil. Şabende. Dessanlar. – Aşgabat,1982.

KÝ – Aly. Kyssaýy Ýusup. – Aşgabat,2005.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЖОБАЛАУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ - ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ҚҰРАЛЫ

Жылқыбай Гүлімжан Қызметқызы,
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz

Дарыбай Гаухар
Қазақ тілі мен әдебиеті ББ 4 курс білімгері

Аннотация. В статье рассматривается эффективность применения метода проектов в процессе обучения казахскому языку учащихся старших классов гимназии. Основная цель исследования заключается в определении возможностей проектного метода в развитии коммуникативной компетентности учащихся и выявлении эффективных способов его применения на уроках казахского языка. Раскрываются особенности проектной деятельности, в процессе которой учащиеся осуществляют поиск, сбор, анализ и систематизацию информации, учатся самостоятельно принимать решения, выражать собственную точку зрения, работать в группе и представлять результаты своей работы. Особое внимание уделяется развитию устной и письменной коммуникации, языковых, социально-коммуникативных, психологических и культурных компетенций учащихся. Показано, что проектная деятельность способствует повышению учебной активности и интереса к казахскому языку, развитию творческих и исследовательских способностей, навыков самостоятельной работы с информацией и публичного выступления. На основе рассмотренных положений делается вывод о том, что метод проектов является эффективным педагогическим инструментом развития коммуникативной компетентности учащихся старших классов при обучении казахскому языку.

Ключевые слова: метод проектов, проектное обучение, обучение казахскому языку, коммуникативная компетентность, учащиеся старших классов, языковые навыки, творческие способности, исследовательская деятельность.

Abstract. The article examines the effectiveness of using the project-based learning method in teaching the Kazakh language to upper secondary school students. The main purpose of the study is to identify the potential of project-based learning for

developing students' communicative competence and to determine effective ways of applying this method in Kazakh language lessons. The article describes the main features of project activities, through which students search for, collect, analyze and systematize information, learn to make independent decisions, express their opinions, work collaboratively and present the results of their projects. Particular attention is paid to the development of oral and written communication as well as linguistic, social-communicative, psychological and cultural competencies. The study shows that project-based learning contributes to increasing students' learning activity and interest in the Kazakh language, developing their creative and research skills, improving their ability to work independently with information, and strengthening their public speaking skills. The analysis demonstrates that the project method can be considered an effective pedagogical tool for developing the communicative competence of upper secondary school students in Kazakh language education.

Keywords: project method, project-based learning, Kazakh language teaching, communicative competence, upper secondary school students, language skills, creative abilities, research activity.

Әр елдің, әр ұлттың өзінің тілі, діні болатыны сөзсіз. Тілсіз, дінсіз ел болмайды, жеке мемлекет болып қалыптаспайды. Сондықтан да, осы мемлекетте тұратын әрбір азамат осы елдің тіліне құрметпен қарап, салт-дәстүрін қастерлеу керек деп ойлаймын. Әсіресе, біз тіл маманы ретінде қолдау көрсетіп, қазақ тіліне деген сүйіспеншілікті арттыруымыз қажет.

Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» заңында оқытудың басты міндеттері атап көрсетілген. Мәселен, оқу жүйесін сапалы ұйымдастыру, жаңа технологияларды енгізу т.б. Біздің қоғамды демократияландыру, жан-жақты экономикалық, іскерлік, қоғамдық-саяси, мәдени байланыстар мен жеке байланыстарды дамыту және нығайту орта мектептегі білім мазмұнына айтарлықтай әсер етті. Жалпы білім берудің, жастарды тәрбиелеудің және дамытудың жаңа тұжырымдамаларында қазақ тілі пәнін оқытуға баса назар аударылады. Жаңа технологиялардың қарыштап дамуы білім беру жүйесінің мазмұны мен формасына түбегейлі өзгерістер енгізуде. Солардың қатарында жетекші орын алатындардың бірі жобалап оқыту технологиясы.

Гимназия жоғары сынып оқушыларына қазақ тілі пәнін оқытуда жобалау әдісін қолдану тек мұғалім арқылы ғана емес, өзара көмек арқылы да бір-бірінен де үйрену арқылы жүзеге асады. Жоба жазу барысында көтерілген мәселені әртүрлі ақпарат көздерінде жарияланған мәліметтерді жинау, талдау

арқылы жұмыс істеуді, сыни тұрғыда ойлануға және шешім қабылдауға үйренеді. Қазіргі білім беру жүйесінде қолданылатын әртүрлі озық технологиялар әрбір оқушының тұлға болып қалыптасуына зор ықпал етеді.

Қазақ тілі маманы ретінде қазақ тілі сабағының маңыздылығына тоқталатын болсақ, еліміздің ұлттық мәдениетін сақтап, дамыту, қоғамдық өмірде белсенді қатысу үшін маңызды пән деп айтсақ болады. Бұл пәннің оқушылар үшін маңыздылығы әртүрлі қарастырылуы мүмкін. Мысалы:

Ұлттық құндылықты қалыптастыру. Қазақ халқының мәдениеті мен тарихының негізгі элементі болатын – қазақ тілі. Оқушыларға қазақ тілін үйрету, олардың бойында ұлттық құндылықтарды дамытуға, халқының мәдениеті мен салт-дәстүрін құрметтеуге және онымен тереңірек танысуға мүмкіндік береді. Яғни, тіл арқылы балалардың бойында өз ұлтына деген сүйіспеншілік ұялатып сезімін ұялатып, әр ұлттың рухани негізін қалыптастыруға көмектеседі [1].

Коммуникативтік құзыреттілікті дамыту. Қазақ тілі сабағы оқушыларға қарым-қатынас жасау дағдыларын үйретеді. Яғни, осы тілде сөйлеу, ойлау, жазу, тыңдау, түсіну сияқты дағдыларының қалыптасуына үлес қосады. Қазіргі таңда мемлекеттік тілде еркін сөйлеу және жазу қоғамда толыққанды қатысуына көмек береді.

Ақпараттық және білім беру құралы ретінде. Қазақ тілі – білім алатын, ғылыми зерттеулер жүргізетін, ақпарат алмасу құралы. Оқушыларға қазақ тілінің грамматикасы мен лексикасын үйрету мақсатында олардың әдебиет пен ғылым әлеміне енуіне, жаңа білім алып, білімдерін толықтыруға септігін тигізеді. Түрлі әдеби шығармаларды оқу арқылы талдау жасау барысында, қазақ тілінің терең мағынасына бойлау мүмкіндігі туындайды.

Көптілділік пен мәдениетаралық қарым-қатынас. Қазақ жерінде тұрғандықтан басқа ұлт өкілдері де қазақ тілін білуге міндетті. Қазіргі уақытта басқа ұлт өкілдерінің тілді білуге құштарлықтарының артуы мәдениетаралық қарым-қатынастың орнауына үлесін тигізеді. Бұл еліміздің әлеуметтік бірлігін арттырып, өзара түсіністік орнай түспек.

Ұлттық және халықаралық деңгейде бәсекеге қабілеттілік. Қазақ тілінің оқушылар үшін, келешек жас ұрпақ үшін еліміздің азаматтары ғана емес, халықаралық деңгейде де бәсекеге қабілетті болуына көмектеседі. Қазіргі уақытта қазақ тілінде білім беру, қазақ мәдениетін таныту үшін мемлекеттік деңгейде қызмет атқару үшін де маңызды рөл ойнайды. Бұл жас ұрпақты болашақта елімізде және әлемде де өз орнын табуға дайындайды.

Жазу мен шығармашылық дағдыларын дамыту. Қазақ тілі сабағында оқушылар жазу, шығармашылық жұмыстар жасау дағдыларын

қалыптастырады. Оқушылар өз ойларын жүйелеп айтуды үйренеді, нақты әрі түсінікті түрде ойларын жеткізе алады. Бұл дағды, әсіресе, қазіргі ақпараттық қоғамда өте маңызды және қажет. Себебі, білім алушы бұл сабақта өздігінен эссе, шығарма, баяндама жазуды үйреніп, өмірде де пайдаға асыра алады.

Тіл арқылы ойлау қабілетін жетілдіру. Қазақ тілінде дұрыс ойлау, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру оқушылардың логикалық ойлауын, сыни тұрғыдан пайымдау қабілеттерін дамытып қана қоймай, оқыл-ой қабілеттері артып, сөздік қоры молаяды, сонымен қатар өмірге деген көзқарасын кеңейтуге ықпал жасайды [2]. Бұл жоғарыда келтірілген дәлелдер қазақ тілінің мектеп оқушылары үшін маңызы мен қажеттілігі туралы болды. Ал енді сол қазақ тілі сабағын мектепте әсіресе жоғары сынып оқушыларына өту барысында қолданылатын әдістердің арасынан жобалау әдісіне тоқталып өтсек.

Білім берудің жаңартылған мазмұны мен күтілетін нәтижелері оқушының қоғамдағы орнын тануына, білім мазмұнын және пәндерді өз қалауымен таңдауға мүмкіндік береді. Мектепте оқытудың дараланууы, оқушы қабілеттерін дамыту, олардың өздігінен білім алуына жағдай жасау – мұғалімнің жаңаша ойлауын, зерттеушілік әрекетін және жаңа форматтағы кәсіби ұстанымдарын қажет етеді.

1950 жылдан бертін келе интелекктуалдық әрекеттерді ұйымдастырудың қалыптасуымен бірге, түрлі жобалау стратегияларын жасау үрдісі де қарқын алды. Бұл кезеңде тек теориялық пайымдаулар емес, тәжірибелік талдауға негізделген әрекеттердің де айрықша маңызды екені анық көрінді. Бұған дейін ұйымдастырушылық мәдениеттің дамуында модельдер, алгоритмдер, ақпараттық қор секілді жаңа таңбалау үлгілері қалыптасып, кейіннен осы элементтер заманауи технологияларды әзірлеуге негіз болды. Нәтижесінде жаңартылған білім беру жүйесінде оқытудың жаңа әдістері туындап, солардың ішінде жобалау әдісі ең нәтижелі әрі кең қолданылатын тәсілдердің біріне айналды.

Жобалау идеясы алғаш пайда болған кезеңде ол ғылыми есептеулерге негізделген, техникалық салада қолданылатын нақты үлгі, нобай түрінде қарастырылған болатын. Уақыт өте келе бұл түсінік ауқымын кеңейтіп, әмбебап категорияға айналды. Қазіргі уақытта жобалау жұмыстары өнеркәсіп, құрылыс, мәдениет, саясат, білім беру сияқты түрлі салаларда кеңінен қолданылып келеді.

Жоба әдісі XX ғасырдың екінші жартысында Америка Құрама Штатында пайда болды. Жоба әдісі Дж. И.Э.Дьюидің прагматикалық педагогиканың тұжырымдамаларына сүйенеді. Жоба әдісі У.Килпатриктің және Е.Корнееваның еңбектерінде жан-жақты талқыланған [3, 54].

XX ғасырдың жоба әдісі ғалымдардың оның ішінде отандық педагогтердің назарын аудартты. Мысалы, С.Т. Шацкий, В.Н. Шульгин, М.В. Крупенина сияқты ғалымдар жобалау әдісін зерттеп, осы бағытта ізденіс жұмыстарын жүргізген. Дегенмен, 1931 жылы БК(б)П ОК қаулысына сәйкес бұл әдісті қолдануға тыйым салынды. Жоба әдісінен бас тартуға екі негізгі себеп әсер етті. Жоба әдісі белгілі бір мәселені шешу барысында оқу-әдістемелік білімге негізделіп, оның нақты құрылымын айқындауға бағытталады. Алайда, біріншіден, бұл әдістің идеологиялық мақсатта қолданылуы білім беру сапасының төмендеуіне себеп болды. Нәтижесінде білім беру міндеттері формалды сипатқа ие болып, олардың орындалуы көбінесе тәрбиелік жетістіктер арқылы бағалана бастады. Екіншіден, кеңестік мемлекеттің капиталистік елдермен саяси қарама-қайшылығы сол елдердің тәжірибесін, соның ішінде білім беру жүйесіндегі тәсілдерін қабылдаудан бас тартуға себеп болды. Ал жоба әдісі кейінірек, яғни 1990-жылдардың басында, мектептің оқу бағдарламаларына қайта енгізіліп, оны білім беру саласына ғалымдар И.Л. Бим, И.А. Зимняя және Е.С. Полат ендірді. Сонымен қатар, педагог Джон Дьюи жобалық жұмыстың ғылыми және саяси негіздерін қалыптастырса, оның әріптесі Уильям Килпатрик жобалау әдісін кең ауқымда қарастырып, оны тәрбиемен тығыз байланыстағы философиялық тұжырым деп бағалады. Осы тұрғыдан алғанда, Килпатрик «ішкі ниеттен туындайтын әрі әлеуметтік ортада жүзеге асатын процесті жоба» деп сипаттайды [4, 11].

Рейхвейн (1951) жобаны теория мен практиканың үйлесімі ретінде қарастырса, Б. Отто жалпы сабақ концепциясында негізгі рөлдің сұхбатқа тиесілі екенін атап көрсетеді. Ал Кершенштайнер (1968) жобалау идеяларының немесе осы бағыттағы дамудың еңбек мектебінен бастау алатынын тұжырымдаған [5, 52].

1965 жылдан бастап жобалау әдісі халықаралық деңгейде қайтадан кеңінен қолданылу үдерісі жүзеге аса бастады. Ғалымдар бұл әдіске қайта оралудың басты себебін оның мәселені даму үдерісінде жан-жақты қарастыруға мүмкіндік беруімен түсіндіреді. Яғни, білім алушылар нақты бір мәселені шешу барысында теориялық білімдерін бірнеше рет тәжірибеде қолданып, өз жұмысының орындалу сапасын бағалай алады. Өз қолымен атқарған іс-әрекет оларға қанағат сезімін сыйлап, өзіне деген сенімділігін күшейтеді. Ғалымдар осы артықшылықтарға ерекше мән берген. В. Килпатрик оқу әрекеттері оқытушы араласусыз жүзеге асуы тиіс деп есептесе, Д. Дьюи оқушы әрекеті мұғаліммен бірлесіп орындалуы керек деп пікір білдіреді. Ол мұны оқушының кейде әрекетті толық орындауға жеткілікті білімі болмауына байланысты

түсіндіреді, сол себепті мұғалім әр әрекетті орындаудан бұрын оқушыны барлық ойлау сатыларынан өтеді. [4, 13–15].

В.М. Розин өз еңбектерінде жобалау қызметін әр кіші жүйенің ерекшеліктеріне қарай мақсаттар мен міндеттерді нақтылайтын, сондай-ақ сол мақсаттарды жүзеге асыру үшін қажетті ресурстарды ұйымдастыруға бағытталған әрекет деп түсіндіреді. Жеке жүйелердің мақсаттары өзара байланысып, тұтас үлкен жүйенің жалпы мақсатын орындауға мүмкіндік береді. Әлеуметтік жүйелерді жобалаудың негізінде жүйелі ойлау мен әдіснамалық ұстанымдар жатқандықтан, бұл бағыт теориялық және практикалық тұрғыдан маңызды негіздеме бола алады. Жобалау әрекетінің мектептегі көрінісі әр жастағы оқушы үшін бірдей емес: бастауыш, негізгі және жоғары сынып оқушыларына берілетін жобалық тапсырмалардың сипаты, құрылымы, мақсаты және орындалу жолдары қарым-қабілетіне, танымдық даму деңгейіне қарай өзгереді.

Қазақ тілін оқыту саласында педагогикалық технологияларды жаңаша қарастырып, олардың әдістемелік негіздерін арнайы зерттеген ғалымдардың еңбектері айрықша мәнге ие. Бұл бағытта Ф. Оразбаеваның коммуникативтік оқыту технологиясы, М. Жанпейісованың модульдік оқыту жүйесі, Қ. Қадашеваның жаңғырта оқыту технологиясы, Р. Шаханованың кәсіби бағдарланған оқыту әдістері, З. Бейсембаева мен К. Жақсылықованың модульдік технологиялары, Н. Құрмановаңың дамыта оқыту тұжырымдары, Н. Оразахыновaның сатылай кешенді талдау технологиясы, сондай-ақ Ж. Сүлейменова мен Ә. Әлметованың сұхбаттық оқыту технологиялары ерекше орын алады. Сонымен қатар, А. Жапбаров, А. Қыдыршаев, Ж. Дәулетбекова еңбектерінде сөз мәдениетін қалыптастыру мен шешендікті дамытуға бағытталған жаңа технологиялық ұстанымдар қарастырылған [6, 36].

Ш.Д. Абдиева жобалау әдісін: «мұғалім мен оқушының бірлесе отырып, белгілі бір мәселені шешуге және нақты қорытынды жасауға бағытталған оқу немесе өзге де іс-әрекеттерді жүзеге асыруы» деп сипаттайды [4, 43]. Ал А.А. Сатбекова бұл әдісті қазақ тілін оқытуда өте тиімді деп есептеп, оны студенттердің репродуктивтік оқу әрекеттерін біртіндеп көтеру арқылы қазақ тілінің құрылымын және ұлттық мәдени мұраны студенттің ішкі құндылықтарына сіңірудің маңызды жолы ретінде қарастырады [7, 49].

Осылайша, жобалау технологиясын пайдаланудың негізгі мақсаты – оқушылардың пәнге деген қызығушылығын күшейту, өз бетінше жұмыс жасау арқылы білімін тереңдету, ақпаратпен тиімді жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру және сыни ойлау қабілетін дамыту болып табылады. Бұл әдіс оқушыларды болашақта түрлі жағдайларда және әртүрлі әлеуметтік ортада

өздерін еркін әрі сенімді ұстай алатын тұлға ретінде тәрбиелеуге бағытталады. Сонымен бірге, жобалық оқыту технологиясы негізінде оқушылардың сөйлесу дағдыларын дамытуда профессор Ф. Оразбаеваның пікірі маңызды орын алады: «Тілдік қатынастың біртұтас элементі ретінде мәтін адамдар арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асыратын құрал болып табылады және өзара түсінісу, пікір алмасу, ойды жеткізу үдерістерінде қарастырылады» [6, 90]. Себебі мәтін сөйлесім әрекеттерімен, қатысым тәсілдерімен және оларды қолдану қағидаларымен тығыз байланыста болады. Мәтін – ойлау, хабарлау, баяндау үдерістерімен сабақтасып, адамдар арасындағы коммуникацияның жүзеге асуына негіз болады, сондықтан мәтінмен жұмыс жасау арқылы осы элементтерді өзара байланыстыра отырып тиімді қолдануға мүмкіндік береді [6, 90].

Жобалап оқыту технологиясын қазақ тілін меңгертуде қолданудың өзіндік талаптары бар: жобаның тақырыбы оқу бағдарламасымен үйлесіп, оқушының қызығушылығын оятуы қажет; мұғалімнің міндеті енді тек ақпарат беруші емес, оқушының ізденісін ұйымдастырушы, кеңесші рөлін атқарумен сипатталады; жобалық жұмыстың барысында ақпарат іздеу, зерттеу жүргізу, алынған деректерді саралау, қорытынды жасау сияқты әрекеттер жүйелі түрде іске асады. Сонымен бірге, оқушы өз жобасының жоспарын құрып, оны дәлелдеу мақсатында әртүрлі графикалық материалдарды – сызба, диаграмма, кескіндеме түрлерін қолданады. Қарастырылатын тақырыптың ашық әрі кең болуы маңызды, ал қорғау жұмыстары диада, триада немесе топтық түрде ұйымдастырылады [4, 22].

Осындай топтық жұмыстарды ұйымдастыру тілдік тұлғаның қазақ тілін терең әрі сапалы меңгеруіне, шығармашылық белсенділігінің жоғарылауына және топ мүшелерінің өзара ынтымақтастық пен бірлескен әрекет арқылы жұмыс істеуіне оң ықпал етеді.

Т. Әбдікәрімнің пікірінше, жобалар әдісінің негізінде «жоба» ұғымының мәні жатыр, яғни ол теориялық немесе практикалық маңызы бар белгілі бір мәселені шешу арқылы нақты нәтижеге қол жеткізуге бағытталады. Бұл нәтиже тәжірибе жүзінде жүзеге асып, оны түсінуге әрі тиімді қолдануға мүмкіндік береді [8, 65].

Қазақ тілін оқыту технологияларын қолдану арқылы оқушылардың тілдік дағдыларын жетілдіру – оқыту сапасын, технологиялардың тиімділігін, оқытушының шығармашылық-әдістемелік шеберлігін және пайдаланылған әдістердің нәтижелілігін айқындайтын күрделі дидактикалық үдеріс. Жобалай оқыту технологиясының нәтижелілігі, ең алдымен, қол жеткізілген түпкі outcome – өнім, қорытынды нәтижемен бағаланады [9, 50].

Мектептегі жобалау әрекеті барлық сыныптарға бірдей деңгейде қолданылмайды. Ол бастауыш, негізгі және жоғары мектепте әртүрлі мақсаттармен жүзеге асады және атқаратын қызметі де өзгеше болады. Мектептегі жобалаудың мақсаты тек өнім алу емес. Оқушы үшін жобамен жұмыс – өздігінен әрекет етуге ұмтылу, жауапкершілік пен белсенділікті арттыру құралы. Ал мұғалім үшін жобалау – педагогикалық міндеттерді орындаудың тиімді тәсілі. Дегенмен жоба дәстүрлі оқу әрекетін толық алмастырмайды және оқу үдерісіндегі жалғыз тиімді әдіс болып саналмайды.

Жобалау – оқушылардың дербес оқу әрекетін ұйымдастыруға, олардың белсенділігін арттыруға мүмкіндік беретін педагогикалық құрал. Оқушылардың жобалық жұмыстары – білім берумен тығыз байланысты. Тіпті жалпы білім беру үдерісін де әлеуметтік жобалаудың ерекше түрі деп қарастыруға болады. Себебі оқыту – алдын ала жоспарланған нәтижеге жету үшін ұйымдастырылатын мақсатты іс-әрекеттер жүйесі. Бұл сипатты төмендегі белгілер арқылы байқауға болады:

нақты мақсаттың болуы (мектеп бітірушінің моделі);

құралдар мен ұйымдастыру ресурстарының белгіленуі;

күтілетін нәтижелердің айқындалуы (түлек бойындағы сапалар).

Осы тұрғыдан қарағанда педагог – білім беру жобасын жүзеге асыратын негізгі субъект. Ол оқыту мен тәрбиелеу құралдарының көмегімен оқушының дамуын жоспарланған нәтижеге бағыттайды.

Педагогты жай орындаушы деп атау мүмкін емес, өйткені орындаушы тек алдын ала берілген әрекеттерді ретімен іске асырады. Ал оқытуда әр баланың қабілеті, мүмкіндігі әртүрлі, сондықтан мұғалім әр оқушының ерекшелігіне қарай оқу процесін ұйымдастырып отырады. Осы себепті педагог – білім беру үдерісінің толыққанды субъектісі. Ол мақсат қояды, оған жету жолдарын анықтайды, тапсырмалар береді, оқушылардың қабілетіне қарай жеке немесе топтық жұмыстарды ұйымдастырады, жобалау тақырыптарын ұсынады, жұмысты түзетеді, өзгертеді және бағалайды.

Ал оқушыны білім беру үдерісінің субъектісі деп қарастыруға бола ма? Бұл – соңғы жылдары жиі көтеріліп жүрген өзекті мәселелердің бірі. Оқушыларға жеке білім беру, тұлғалық-бағдарлы оқыту идеяларының кеңінен таралуы осы сұрақтың маңыздылығын одан әрі арттырды. Білім берудің әлеуметтік мақсаты сырттан қойылатындықтан, ол әр оқушы үшін жеке мақсат бола бермейді. Дегенмен, оқушы өзін-өзі дамыту қажеттілігін түсінсе, онда білім алу оның жеке мақсатына айналады.

Жалпы, дәстүрлі оқыту процесінің өзі – мұғалімнің белгілі бір жобасы. Себебі педагог сабақтың әр кезеңінің не үшін қажет екенін, жаңа материалды

меңгертудің мақсатын, бақылау жұмысының маңызын түсіндіре алады. Дәстүрлі әдістемеде мұғалімнің әрбір әрекеті алдын ала жоспарланып, оқушының жауаптары да белгілі бір болжамға сай құрылады. Коммуникативтік құзыреттілік дегеніміз – адамның түрлі жағдайда, түрлі мақсаттарға жету үшін тілдік құралдарды тиімді пайдалану дағдылары мен қабілеттерінің жиынтығы.

Қазіргі білім беру жүйесінде жоғары сынып оқушыларында қалыптасуға міндетті құзыреттілектердің бірі – коммуникативтік құзыреттілік. Коммуникативтік құзыреттілік – оқушының мәтінді немесе белгілі бір ойды түсініп, меңгеру үдерісінде қажетті әрекеттерді орындай алу қабілетін білдіреді:

- мәтіндегі негізгі ақпаратты, мазмұнды толық ұғынып, қабылдай алады;
- берілген мәтіннің немесе ойдың мақсатын анықтап, оны өз сөзімен құрастыра алады;
- сол мақсатқа қол жеткізуге қажетті тәсілдер мен орындау жолдарын таңдай біледі;
- мәтіннің кімге бағытталғанын, кімге арналғанын айқындай алады.

Коммуникативтік қатынас екі түрде қалыптасады. Бірі – ауызша, екіншісі – жазбаша. Олардың өзінің жеке ережелері мен талаптары бар. Десек те, дұрыс әдістерді пайдалана отырып, ережесінің сақталуын талап ететінін де айтуымыз керек. Бұл құзыреттілік әсіресе мұғалімдер үшін өте маңызды, себебі мұғалімдер күнделікті оқушылармен, ата—аналармен, әріптестерімен үздіксіз байланыста болады. Бұл дегеніміз – тығыз қарым-қатынас орната білу, тіл табыса білу дегенді білдіреді. Коммуникативтік құзыреттіліктің бірнеше бөлігі бар. Олар:

- Тілдік құзыреттілік – сауатты, түсінікті сөйлеу және жазу, тіл байлығын орынды қолдану.
- Әлеуметтік – коммуникативтік құзыреттілік – әңгімелесушінің жасын, деңгейін, жағдайын ескере отырып, қарым-қатынас жасау.
- Психологиялық құзыреттілік – эмпатия, тыңдай білу, ашықтық, өзін-өзі ұстау мәдениеті.
- Мәдени құзыреттілік – коммуникацияда ұлттық, мәдени ерекшеліктерді ескеріп әрекет ету.

Коммуникативтік құзыреттілік ұғымы Қазақстанда білім беру, педагогика, психология салаларында белсенді зерттеліп келе жатқан бағыт. Бұл құзыреттілікті дамыту мәселесіне ерекше назар аударған еліміздің ғалымдарының арасынан бірнеше ғалымдарды атап өтуге болады. К.Қ.Құнантаеваның зерттеулері педагогтардың кәсіби даярлығы мен

коммуникативтік қабілетін дамытуға арналған. Яғни, мұғалімнің кәсіби – педагогикалық шеберлігін жетілдіруде коммуникативтік құзыреттіліктің рөліне тоқталған болатын. Ш.Абдрахманова «Болашақ мұғалімдердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру» атты еңбектерінде жоғары оқу орнындағы дайындық жүйесін зерттей отырып, педагогикалық практика мен тілдік орта байланысын талдаған болатын. Р.Ә.Әбдікәрімова тілдік құзыреттілік пен кәсіби коммуникацияның өзара байланысын зерттеген. Өзінің зерттеуінде қазақ тілін оқыту барысында болашақ мұғалімдердің тіл мәдениетін қалыптастыруды қарастырды. Г.Жұмабаева болса, қарым-қатынас мәдениеті мен педагог этикасы бағытында зерттеулер жүргізген. Коммуникациялық даңдыларды дамыту арқылы кәсіби құзыреттілікке жетуді ұсынған еді. К.С.Әбіғаппарова жоғары оқу орнында білім алушылардың құзыреттілігін қалыптастыру әдістерін талдаған болатын. Бұл ғалымдап өздерінің еңбектерінде оқытушыт мен оқушы арасындағы диалог, сөйлеу мәдениеті, тыңдау және түсіндіру қабілеттерін дамыту мәселелерін қарастырып, нақты әдістемелік ұсыныстар берген. Яғни, бұл ғалымдар еліміздің білім беру жүйесінде мұғалімнің коммуникативтік құзыреттілігін дамыту қажеттігін көрсеткен. Шетелдік зерттеушілерден Н.Хомский, М.Холлидэй, Д.Хаймс тіл және қарым-қатынас теориясын негіздеген. Қарым-қатынас жасауда тіл басты құрал екенін айта отырып, тілдің құрылымын, қызметін, әлеуметтік контекстегі рөлі туралы өзіндік көзқарастарын ұсынған болатын.

Коммуникативтік құзыреттілікті дамыту – білім алушының ана тілін ғана емес, сонымен қатар басқа тілдерді де еркін меңгеруін қамтамасыз ететін үдеріс. Ресейлік зерттеуші И.Л. Бим бұл ұғымды «тілді тасымалдаушылармен тілдік және мәдени деңгейде қарым-қатынас орната алу қабілеті» деп сипаттайды. Коммуникативтік құзыреттіліктің негізінде құзыреттілік тәсілі жатыр. Бұл тәсіл білім беру нәтижесіне бағытталады: мұнда басты назар ақпараттың көлеміне емес, алынған білімді тиімді қолданып, жаңа білім қалыптастыруға және әртүрлі проблемалық жағдаяттарда өздігінен әрекет ете білуге аударылады. Бұл тәсіл білім алушыларға жеке қабілеттері мен қызығушылықтарына сай әрекет етуге, өз мүмкіндіктерін ұйымдастыруға жағдай жасайды. Сонымен қатар, құзыреттілік тәсіл білім, білік және дағдыларды жеке-жеке емес, өзара тығыз байланыста және біртұтас кешен ретінде меңгеруді мақсат етеді. Коммуникативтік құзыреттілік бірнеше өзара байланысты құрамдас бөліктен тұрады:

- Коммуникативтік әрекет саласындағы білімдер қоры. Бұған педагогика, психология, логика, риторика, мәдениеттану және сөйлеу мәдениеті бойынша білімдердің жиынтығы кіреді.

- Коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілеттер. Бұл компонент іскерлік байланыстар орната алу, белсенділік таныту, белгілі бір тақырып төңірегінде іс-шаралар ұйымдастыру, адамдармен және топтармен бірлесіп әрекет жасау дағдыларын қамтиды.
- Түсіну және эмпатия дағдылары. Адамдардың көңіл-күйін, ойы мен сезімін ұғына білу, өзгені түсіне алу қабілеттерін қалыптастырады.
- Қарым-қатынас мәдениеті. Мұнда сөйлеу техникасын меңгеру, келіссөздер жүргізу, кәсіби әдеп нормаларын сақтау, ақпаратты мақсатқа сай пайдалану және жалпы сөйлеу мәдениетін игеру қарастырылады [9, 43].

Жобалау әдісі қазақ тілін оқытуда жоғары сынып оқушыларының коммуникативтік құзыреттілігін арттыруға мүмкіндік береді [9, 43].

Жобалық оқыту үдерісінде оқушылар жобаны орындау барысында үнемі ауызша қарым-қатынасқа түседі: топ ішінде пікір алмасу, жоспар жасау, міндеттерді бөлісу сияқты әрекеттер олардың еркін сөйлеу дағдыларын дамытады. Ал жоба соңында өз нәтижелерін ұжым алдында қорғау арқылы көпшілік алдында сөйлеу және презентация жасау қабілеттері қалыптасады. Сонымен қатар, әрбір жобаның маңызды құрамдас бөлігі – жазбаша құжаттарды әзірлеу (мысалы, есеп, эссе, күнделік). Жобалық жұмыс барысында оқушылар ақпаратты өз сөздерімен жеткізіп жазуға дағдыланады, бұл олардың жазу стилін жетілдіріп, емле мен грамматикалық сауаттылығын арттыруға ықпал етеді.Жобалау әдісінің ерекшеліктері мен тиімділігіне тоқталатын болсақ, бұл әдіс арқылы біз оқушылардың белсенділігі мен шығармашылық қабілеттерін арттыруда оқушылар түрлі тапсырмалар мен жобаларға қатысып, нақты мәселелерді шешуге арналған тапсырмаларды орындау арқылы қабілеттерін дамыта аламыз. Бұл процесте білім алушылар тек қана теория жағынан ғана емес, практикалық дағдыларын дамытады, өз ойларын еркін жеткізуге көмектеседі. Келесі бір артықшылығы тілдік дағдыларды дамыту. Қазақ тілін оқытуда жобалау әдісін қолдану оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуда үлкен рөл атқарады. Олар жазбаша, ауызша мәтіндер құрастырып, пікірталас пен презентациялар жасап, сол жұмысын қорғау барысында ауызша сөйлеу дағыдысын қалыптастыра отырып, еркін ойын жеткізуді үйренеді. Әртүрлі тақырыптарға арналған жобалар оқушылардың сөздік қорларын байытады.

Кесте 1 - Жобалау әдісінің ерекшеліктері

Жобалау әрекетін ұйымдастыру барысында мұғалім оқушы жұмыстарының құрылымын жоба түрінде жасайды. Педагог ең алдымен білім беру мақсатын нақтылап, сол мақсатқа жетудің тиімді жолдары мен тәсілдерін анықтайды, сондай-ақ күтілетін нәтижені алдын ала жоспарлайды. Осы себептен мұғалімнің өзі атқаратын жұмыс та жобалық қызметтің бір түрі болып саналады. Дәстүрлі оқытумен салыстырғанда, жобалау әдісінде педагогтың жауапкершілігі де, дербес әрекеті де күшейеді, себебі ол оқушылардың жұмысын жобалық әрекетке бағыттап, сол арқылы олардың әртүрлі қабілеттерінің дамуына жағдай жасайды.

Оқушылардың орындаған жобалары мұғалімнің оқу процесіне арналған жобасын іске асырудың негізгі құралы болып табылады. Егер педагог оқушылардың жобалық жұмыстарын дұрыс ұйымдастырып, оларды нәтижелі орындауға жағдай жасаса, онда ол сабағының мақсатына жетті деп есептеледі. Жобалау барысында қарым-қатынас дағдыларының артуы сөзсіз. Алайда жобалауды тек коммуникативтік қатынаспен шектеп қою дұрыс емес, себебі кез келген сабақта бір ғана әдіспен жұмыс істеу жеткіліксіз. Ал дәстүрлі оқытуда оқушылардың өз ойларын еркін айту мүмкіндігі аз болды. Көбіне олардан күтілетін жауап алдын ала белгілі болғандықтан, оқушы сол жауапқа ғана дайындалатын. Мұндай тәсілдің артықшылығы – оқушының ойын жинақтап,

жүйелі жеткізуіне көмектеседі. Бірақ кемшілігі шығармашылық ой айтуға, пікірін еркін жеткізуге мүмкіндік тым шектеулі. Жасөспірімдер үшін өзара қарым-қатынас бұл кезеңде ерекше маңызға ие бола бастайды. Олар қарапайым сөйлесуден гөрі, өз көзқарасын дәлелдеуге, топ ішінде өзін көрсетуге ұмтылады. Жобалау әрекеті осы қажеттілікті қанағаттандырып, олардың коммуникативтік қабілетін сапалы дамытуға ықпал етеді. Сонымен бірге жоба жұмыстары оқушыларға сабақта өз идеясын ұсынуға, оны дәлелдеп қорғауға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік дағдыларды дамыту**.** Жобалау жұмыстары оқушылардың топта жұмыс істеу, уақытты басқару, ұйымдастыру қабілеттерін дамытады. Олар түрлі ақпарат көздерінен деректер жинап, оларды өңдеуді, ұжымдық жұмыстарға жауапкершілікпен қарауды үйретеді. Яғни, оқушылар осы дағдылар арқылы сабақ барысында, сабақтан тыс өздігінен жұмыс жасауға бейімделеді және сабаққа деген қызығушылықтары артады.

Жобалау әдісінің қолданылу жолдары: оқушылардан сабақ барысында күтілетін нәтиже - қазақ тілінің әртүрлі тақырыптары бойынша жобалар әзірлей алады, өзінің дайындаған презентациясын, жобасын қорғай алады, ораторлық қабілеті артады. Басқа да пәндер бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізе алады, жоба әдісін пайдалана отырып, жеке жұмыс жасауға дағдыланады [10].

Презентация мен баяндамалар жасау. Жобалау әдісін қолданғанда оқушылар өздерінің зерттеген тақырыптары бойынша презентация жасап, баяндама оқи алады, өз ойын нақты жеткізе алады. Бұл оларға қазақ тілінде өз ойларын тиімді және нақты жеткізуге мүмкіндік береді.

Қоғамдық жұмыстарға қатысу. Оқушылар түрлі қоғамдық жобаларға қатысып, қазақ тілінде қарым-қатынас жасауға бейімделіп, оны әрі қарай дамытуға ат салысады. Мектеп қабырғасында, тіпті күнделікті өмірде де қоғамдық жұмыстарға қатысып, әртүрлі мәдени іс-шараларға қатысып, ұйымдастыра алады.

Жобалау әдісін қазақ тілін оқытуда пайдалану оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін арттырудың тиімді тәсілі. Ол арқылы оқушылардың тілдік дағдыларын дамытып қана қоймай, олардың шығармашылық қабілеттерін шыңдап, топпен, командамен жұмыс істеу жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады. Әртүрлі тақырыптарда еркін ой бөлісе отырып, шағын пікірталасқа қатыса алады, қатыса отырып ораторлық қабілетін қалыптастырады. Әсіресе жоғары сынып оқушыларына ең қажетті әдіс десек болады.

Гимназиялардың жоғары сынып (10-11) оқушыларына қазақ тілін оқытуда жобалау әдісін қолдана отырып оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін арттырып қана қоймай әлеуметтік дағдыларын қалыптастырамыз. Жобалау әдісі бұрыннан білім саласында болса да, сирек қолданылатын еді. Яғни, тек бір ғылыми жоба қорғау барысында немесе белгілі бір атаулы күндерге байланысты ұйымдастырылатын іс-шараларда ғана қолданатын едік. Ал қазір, жаңартылған білім саласында жаңа әдістер пайдалану мақсатында осы жобалау әдісін пайдалану ең тиімді әдістердің бірі десек артық емес. Гимназия сыныптарда қарапайым тақырып бойынша дәстүрлі сабақ өткеннен бұрын, жоба қорғау, презентация жасау деген сияқты тапсырмаларды орындата отырып осы әдісті қолдансақ болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әлметова Ә. Сөйлеу түрлерінің әрекеттеріне оқыту. – Арыс, 2007.
2. [Электрон. ресурс]. – Қол жеткізу режимі: https://ds0001.astrahanka.aqmoedu.kz/news/open/id-23576
3. Корнеева Е.Н. Активные методы социально-психологического обучения. – М., 2009.
4. Қисымова Ә.Қ., Увалиева Т.Ж. Оқыту технологиялары. – Алматы, 2007. – 204 б.
5. Пахомова Н.Ю. Проектное обучение – что это? // Методист. – 2004. – № 1. – С. 50–54.
6. Тұрдалиева Э., Ақынова Ж. Жобалау технологиясын қолдану әдістері // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2006. – № 5. – Б. 36–40.
7. Абдиева Ш.Д. Жобалау әдісін қолдану арқылы студенттердің тіл үйренуге деген белсенділігі мен қызығушылығын арттыру // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2010. – № 3. – Б. 39–43.
8. Әбдікәрім Т.М. Магистранттарға қазақ тілін жобалай оқыту технологиясының әдістемелік негізі // ЕҰУ Хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2012. – № 3(88). – Б. 63–66.
9. Сатбекова А.А. Қазақ тілін жобалау әдісі арқылы оқыту жүйесінің дидактикалық ұстанымдары // Білім – Образование. – 2006. – № 3(27). – Б. 48–52.
10. Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: оқу құралы. – Алматы: Print-S, 2005. – 170 б.

QARAQALPAQ TILINDE EKOLOGIYALÍQ LEKSIKANÍŃ JAŃALANÍWÍ: TERMIN JASAW HÁM ÓZLESTIRIW PROCESLERI

Ótebaeva Dilbar Ayapbergen qızı
Qaraqalpaq mámleketlik univeristeti erkin izleniwshisi
dotebaeva97@gmail.com

Annotaciya. Maqalada házirgi qaraqalpaq tilindegi ekologiyalıq terminologiyanıń jańalanıw procesleri úyrenilgen. *Eko-* hám *bio-* komponentleriniń termin jasawdaǵı semantikalıq-funkciyallıq qásiyetleri, sonday-aq *smog*, *plogging* sıyaqlı ózlestirilgen ekologiyalıq birliklerdiń qáliplesiwi analizlendi. Izertlew nátiyjeleri ekologiyalıq leksikanıń ishki sóz jasaw hám xalıqaralıq terminologiyalıq almasıw tiykarında rawajlanıp atırǵanın kórsetedi.

Tayanısh sózler: ekologiyalıq terminologiya, qaraqalpaq tili, termin jasaw, *eko-*, *bio-*, ózlestirilgen terminler, neologizm.

Аннотация. В статье рассматриваются процессы обновления экологической терминологии современного каракалпакского языка. Анализируются семантико-функциональные особенности компонентов *эко-* и *био-* в образовании терминологических единиц, а также функционирование заимствованных экологических неологизмов *смог* и *плоггинг*. Результаты исследования показывают, что современная экологическая лексика каракалпакского языка развивается на основе внутренних словообразовательных возможностей и международного терминологического обмена.

Ключевые слова: экологическая терминология, каракалпакский язык, терминообразование, *эко-*, *био-*, заимствование, неологизм.

Házirgi dáwirde ekologiya jámiyetlik hám ilimiy-texnikalıq rawajlanıw menen tıǵız baylanıslı bolǵan tarawlardan biri bolıp tabıladı. Klimat ózgerisi, suw resursların qorǵaw, hawanıń sapası, biologiyalıq kóptúrlilikti saqlaw, shıǵındılardı basqarıw, turaqlı rawajlanıw sıyaqlı máseleler tek ekologiya pániniń emes, al jámáátlik, ekonomikalıq, bilimlendiriw hám mádeniy diskurstıń da bir bólegine aylanıp barmaqta. Bul procesler tilde de óz sáwlesin tabadı. Jańa ekologiyalıq túsiniklerdiń payda bolıwı olardı ataw ushın jańa terminler hám terminologiyalıq birliklerdiń qáliplesiwine sebepshi boladı.

Terminologiyanıń rawajlanıwı tildiń ishki sóz jasaw imkaniyatları hám basqa tiller menen terminologiyalıq baylanısları tiykarında júzege keledi. Bir tárepten, til

óziniń sóz jasaw modelleri, komponentleri hám semantikalıq múmkinshilikleri arqalı jańa birliklerdi qáliplestiredi. Ekinshi tárepten, ilimniń xalıqaralıq xarakteri sebepli jańa túsiniklerdiń atamaları bir tilden ekinshi tilge ótip, jańa terminologiyalıq qatlamdı payda etedi.

Qaraqalpaq tiliniń ekologiyalıq terminologiyasında da usınday eki baǵdardı baqlaw múmkin. Házirgi ekologiyalıq diskursta *eko-*, *bio-* sıyaqlı ónimli komponentler tiykarında qáliplesken birlikler menen bir qatarda, *smog*, *plogging* sıyaqlı basqa tillerden ózlestirilgen birlikler de ushırasadı. Bul birliklerdiń lingvistikalıq qásiyetlerin izertlew ekologiyalıq terminologiyanıń qanday mexanizmler arqalı jańalanıp atırǵanın anıqlawǵa múmkinshilik beredi.

Termin hám terminologiyalıq sistema máseleleri ulıwma til biliminde keń izertlengen. Terminologiyanıń teoriyalıq máseleleri, terminniń ulıwma sózden ayırmashılıǵı, terminologiyalıq sistemanıń qáliplesiw principleri birqatar izertlewlerde úyrenilgen. Terminlerdiń sistema ishindegi óz-ara baylanısı, atamanıń anıqlıǵı, bir mánililigi hám terminologiyalıq normalaştırıw máseleleri de arnawlı izertlewlerdiń tiykarǵı baǵdarlarınan biri bolıp tabıladı. Qaraqalpaq terminologiyasınıń rawajlanıwında da ulıwma terminologiyalıq principler menen birge milliy tildegi sóz jasaw imkaniyatları hám basqa tillerden ózlestiriw procesleri áhmiyetli orın tutadı. O.Axmanova, D.Danilenko, H.Dadaboyev, E.Berdimuratov sıyaqlı izertlewshilerdiń terminologiyaǵa baylanıslı pikirleri terminniń ilimiy túsinik penen atama arasındaǵı baylanısın túsiniw ushın teoriyalıq tiykar boladı. Ekologiyalıq terminologiya bolsa óziniń mazmunı boyınsha birneshe pánlerdiń shegarasında qáliplesedi. Ekologiya biologiya, geografiya, geologiya, medicina, agronomiya, klimatologiya hám basqa tarawlar menen baylanıslı bolǵanlıqtan, onıń terminologiyasında da túrli semantikalıq qatlamlar bir-biri menen kesilisedi.

Házirgi dáwirde ekologiyalıq diskurstıń keńeyiwi ekologiyalıq terminlerdiń tek arnawlı ilimiy tekstlerde emes, al ǵalaba xabar qurallarında, bilimlendiriw materiallarında, sociallıq tarmaqlarda hám jámáátlik is-ilajlarda da qollanılıwına alıp kelmekte. Nátiyjede ekologiyalıq terminologiya menen ulıwma ekologiyalıq leksika arasındaǵı shegara da birqansha ónimli bolıp barmaqta. Usı jaǵday házirgi qaraqalpaq tilindegi ekologiyalıq birliklerdi tek terminologiyalıq jaqtan emes, al olardıń payda bolıw mexanizmleri hám diskurstaǵı funkciyası boyınsha da izertlewdi talap etedi.

Házirgi qaraqalpaq tilinde ekologiya tarawına baylanıslı jańa birliklerdiń qáliplesiwinde *eko-* komponenti ónimli sóz jasaw quralı sıpatında kórinedi. *Eko-* grekshe *oikos* — “úy”, “jasaw ornı”, mánisindegi sóz benen baylanıslı bolıp, házirgi ilimiy terminologiyada ekologiya, qorshaǵan ortalıq hám tábiyat-insan qatnasları menen baylanıslı túsiniklerdi bildiriwde qollanıladı [1:160]. *Eko-* komponentiniń ónimliligi, birinshiden, onıń qısqa hám mazmunlıq jaqtan anıq bolıwı menen

baylanıslı. Ekologiyalıq mazmunǵa iye túsiniktiń aldına *eko-* komponentiniń qosılıwı jańa birliktiń ekologiyalıq baǵdarın tez anıqlawǵa múmkinshilik beredi. Ekinshiden, bul komponent xalıqaralıq terminologiyada keń tarqalǵan model bolǵanlıqtan, túrli tillerdegi ekologiyalıq birlikler arasında semantikalıq sáykeslikti támiyinleydi.

Qaraqalpaq tilinde *eko-* komponenti qatnasındaǵı birliklerdi semantikalıq jaqtan eki tiykarǵı toparǵa ajıratıwǵa boladı:

Birinshi toparǵa ekologiya pánine tikkeley baylanıslı ilimiy túsiniklerdi bildiretuǵın terminler kiredi. Mısalı, *ekosistema, ekosfera, ekotop, ekocid* sıyaqlı birliklerde *eko-* komponenti terminniń tábiyiy ortalıq, organizmler hám olardıń óz-ara qatnasları menen baylanıslı ekenligin bildiredi. Mısalı, *ekosistema* – A.Tensli tárepinen kirgizilgen bolıp, ol quramındaǵı organizm hám anorganikalıq faktorlar teń huqıqlı komponentler esaplanǵan dinamikalıq turaqlılıqtaǵı sistemanı ańlatadı. Basqasha aytqanda, tiri janzatlar toparları hám olardıń jasaw ortalıǵın óz ishine qamtıp alǵan funkcional sistemaǵa ekosistema dep ataladı [1:169]. Bul tiptegi birliklerde komponent terminniń arnawlı ilimiy mazmunın belgilewshi bólek sıpatında xızmet etedi.

Ekinshi toparǵa ekologiya pániniń ózine tikkeley baylanıslı bolmaǵan, biraq ekologiyalıq baǵdar, maqset yaki iskerlikti bildiretuǵın birliklerdi kirgiziwge boladı. *Ekomektep, ekoháreket, ekomarafon, ekotrening* sıyaqlı atamalarda *eko-* komponenti belgili bir sociallıq institut, is-ilaj yaki iskerliktiń ekologiyalıq baǵdarın bildiredi. Bul jerde *eko-* komponenti tikkeley ekologiyalıq túsinikti atawdan góre, birliktiń semantikasına “ekologiyalıq”, “tabiyattı qorǵawǵa baǵdarlanǵan”, “qorshaǵan ortalıqqa tiyisli” degen qosımsha komponentti kirgizedi. Mısalı, *mektep* sózi bilimlendiriw institutın bildirse, *ekomektep* ekologiyalıq baǵdardı kúsheytedi; *marafon* fizikalıq yaki jámáátlik is-ilajdı ańlatsa, *ekomarafon* onı ekologiyalıq maqset penen baylanıstıradı. Demek, *eko-* komponenti qatnasındaǵı birliklerdiń bir toparında ol terminniń ilimiy-semantikalıq negizin qáliplestirse, ekinshi toparında birliktiń ekologiyalıq baǵdarın belgilewshi semantikalıq belgi retinde xızmet etedi.

Qaraqalpaq tiliniń házirgi ekologiyalıq terminologiyasında *bio-* komponenti de jańa terminlerdi qáliplestiriwde ónimli qurallardan biri bolıp tabıladı. *Bio-* grekshe *bios* — “tirishilik”, “janlı” mánisindegi sóz benen baylanıslı. Házirgi ilimiy terminologiyada bul komponent tiri organizmler, biologiyalıq procesler, biologiyalıq qásiyetler hám tiri tábiyat penen baylanıslı túsiniklerdi bildiriw ushın qollanıladı.

Ekologiya hám oǵan sıbaylas pánler terminologiyasında *bio-* komponenti arqalı qáliplesken birlikler tiri tábiyattıń quram bóleklerin hám olardıń qorshaǵan ortalıq penen qatnasın bildiriwde úlken áhmiyetke iye. Mısalı, *biotop, biomassa, biosfera, biocenoz, bioindikator, biokóptúrlilik* sıyaqlı birliklerde *bio-* komponenti terminniń tiri organizmler yaki biologiyalıq procesler menen baylanıslılıǵın kórsetedi.

Bio- komponentiniń funkciyasın eki baǵdarda kóriwge boladı. Birinshi baǵdarda ol tiri tábiyattıń belgili bir quram bólegi, biologiyalıq hádiyse yaki procesti tikkeley ataytuǵın terminlerdi qáliplestiriwge qatnasadı. Ekinshi baǵdarda *bio-* ekologiyalıq monitoring, qáwipsizlik, biologiyalıq bahalaw hám insan iskerliginiń biologiyalıq tárepleri menen baylanıslı birliklerdi jasawǵa xızmet etedi. Bul jaqtan *bio-* komponentiniń semantikalıq imkaniyatı *eko-* komponentinen ajıraladı. *Eko-* birliktiń ekologiya, qorshaǵan ortalıq yaki ekologiyalıq baǵdar menen baylanıslılıǵın kórsetse, *bio-* komponenti onıń tiri organizmler, biologiyalıq procesler yaki tiri tábiyat penen baylanıslılıǵın belgileydi.

Biraq ekologiyalıq terminologiyada bul eki komponenttiń semantikalıq sheńberi tolıq ajıralıp ketpeydi. Sebebi ekologiyanıń tiykarǵı izertlew obyektleriniń biri — tiri organizmler hám olardıń jasaw ortalıǵı. Sonlıqtan *eko-* hám *bio-* komponentleri qatnasındaǵı birliklerdiń ayırımlarında semantikalıq kesilisiw baqlanadı.

Bul eki komponentti salıstırıw arqalı ekologiyalıq terminologiyadaǵı semantikalıq qatlamlardı anıǵıraq kóriwge boladı.

Komponent	**Tiykarǵı semantikalıq tiykar**	**Termin jasawdaǵı baǵdar**
eko-	ekologiya, qorshaǵan ortalıq, jasaw ortası	ekologiyalıq túsinik hám ekologiyalıq baǵdardı bildiriw
bio-	tirishilik, tiri organizm, biologiyalıq process	biologiyalıq obyektti, procesti yaki qásiyetti bildiriw

Mısalı, *ekosistema* birliktiń semantikasında qorshaǵan ortalıq hám organizmlerdiń óz-ara baylanısı basım bolsa, *biosfera* birlikte tiri tábiyat hám onıń global ekologiyalıq keńisligi menen baylanıslı semantika kúsheyedi. Usınnan kelip shıǵıp, *eko-* hám *bio-* komponentlerin tek sinonim komponentler sıpatında qaraw durıs emes. Olar bir-birine jaqın semantikalıq tarawda qollanılǵanı menen, termin jasawdaǵı tiykarǵı baǵdarı hár qıylı.

Ekologiyalıq terminologiyanıń búgingi dáwirde rawajlanıwında ishki sóz jasaw menen birge basqa tillerden birliklerdi ózlestiriw de áhmiyetli orın tutadı. Ekologiya pániniń xalıqaralıq xarakteri, ekologiyalıq máselelerdiń global túrde úyrenilgeni hám ilimiy kommunikaciyanıń keńeyiwi jańa terminlerdiń bir tilden ekinshi tilge tez ótiwine sebepshi bolmaqta.

Qaraqalpaq tiliniń házirgi ekologiyalıq leksikasında *smog, plogging* sıyaqlı birlikler usınday ózlestiriwdiń nátiyjesi retinde qaraladı. *Smog* ataması ekologiyalıq jaǵdaydıń belgili bir túrin — hawa quramında tútin, gaz hám zıyanlı bóleklerdiń

jıynalıwınan payda bolatuǵın pataslanıw qubılısın bildiredi. Bul birliktiń ózgesheligi sonnan ibarat, ol basqa tilde qáliplesken tayar atama sıpatında qaraqalpaq ekologiyalıq diskursına kirip kelgen.

Smog termini inglis tilinen alınıp, *smoke – "tútin" fog "duman"* degen mánilerdi bildiredi. Atmosfera hawasındaǵı shań bólekshelerinińduman tamshıları menen birikpesi. Sonday-aq, hawanıń kózge taslanıp turǵan, ádette densawlıqqa zıyan jetkeretuǵın pataslanıwdı ańlatatuǵın termin[5: 253].

Bul jerde ózlestiriwdiń áhmiyeti tek jańa sózdiń tilge kiriwi menen sheklenbeydi. Ózlestirilgen birlik arqalı jańa ekologiyalıq túsiniktiń ózi de til iyesi ushın jańa atama menen birge bekkemlenedi. Demek, terminologiyalıq ózlestiriw túsiniklerdiń xalıqaralıq tarqalıwı menen tıǵız baylanıslı.

Zamanagóy ekologiyalıq diskursta jańa atamalar tek tábiyiy qubılıslar hám ekologiyalıq obyektlerdi bildiriw ushın emes, al ekologiyalıq iskerliklerdi ataw ushın da payda bolmaqta. Solardıń biri — *plogging*. *Plogging* ataması juwırıw menen shıǵındılardı jıynawdı birlestiretuǵın ekologiyalıq iskerlikti bildiredi [4]. Lingvistikalıq jaqtan bul birliktiń ózgesheligi sonnan ibarat, ol aldınnan bar bolǵan ekologiyalıq túsiniktiń atamasın ǵana bildirmeydi. Kerisinshe, jámiyette payda bolǵan jańa ekologiyalıq ádet hám iskerlikti ataw zárúrligi nátiyjesinde qáliplesken neologizm sıpatında kórinedi.

Usı tárepten *plogging smog* penen semantikalıq jaqtan parıqlanadı. *Smog* ekologiyalıq qubılıstı atasa, *plogging* ekologiyalıq maqsetke baǵdarlanǵan adam iskerligin bildiredi. Biraq eki birlikti de birlestiretuǵın tiykarǵı belgi — olardıń ekologiyalıq diskursta jańa túsiniklerdi ataw zárúrligi menen baylanıslı bolıwı.

Plogging sıyaqlı birlikler ekologiyalıq terminologiyanıń tek ilimiy taraw sheńberinde emes, al jámáátlik hám kúndelikli diskursta da rawajlanıp atırǵanın kórsetedi. Bul process ekologiyalıq leksikanıń funksional sheńberiniń keńeyiwin támiyinleydi.

Toplanǵan materiallar tiykarında qaraqalpaq tilindegi zamanagóy ekologiyalıq leksikanıń jańalanıwın birneshe model arqalı sıpatlawǵa boladı.

Birinshi model — komponentlik sóz jasaw. Bul modelde *eko-*, *bio-* sıyaqlı komponentler basqa sózler menen birigip, jańa terminologiyalıq birliklerdi qáliplestiredi.

Ekinshi model — semantikalıq keńeyiw. Ayırım birlikler ekologiyalıq diskursta jańa mazmun menen qollanılıp, olardıń funkcional sheńberi keńeyedi.

Úshinshi model — ózlestiriw. Bul jaǵdayda xalıqaralıq ekologiyalıq terminler qaraqalpaq tilindegi ekologiyalıq diskursqa kirip keledi.

Tórtinshi model — jańa ekologiyalıq iskerliklerdi ataw. *Plogging* sıyaqlı birlik usı modelge kiredi. Bul modeldiń ózgesheligi — jańa terminniń jańa ilimiy obyekt emes, al jańa sociallıq-ekologiyalıq ámeliyat tiykarında qáliplesiwi.

Demek, zamanagóy ekologiyalıq terminologiyanıń rawajlanıwı bir ǵana sóz jasaw modeline súyenbeydi. Ishki lingvistikalıq imkaniyatlar, xalıqaralıq terminologiyalıq almasıw hám jámáiyetlik ózgerisler óz-ara birigip, ekologiyalıq leksikanıń jańalanıwına tásir etedi.

Házirgi qaraqalpaq tilindegi ekologiyalıq terminologiyanıń rawajlanıwı bir-biri menen baylanıslı bolǵan birneshe procesti qamtıydı. Izertlew nátiyjeleri ekologiyalıq leksikanıń jańalanıwında ishki sóz jasaw imkaniyatları menen birge basqa tillerden terminologiyalıq birliklerdi ózlestiriw mexanizminiń de áhmiyetli ekenligin kórsetti.

Eko- komponenti ekologiya, qorshaǵan ortalıq hám ekologiyalıq baǵdar menen baylanıslı túsiniklerdi atawda ónimli qural sıpatında kórinedi. Onıń qatnasında qáliplesken birliklerdiń bir bólegi ekologiya pánine tikkeley baylanıslı terminlerdi bildirse, ekinshi bóligi ekologiyalıq iskerlik, bilimlendiriw hám jámáátlik baslamalardı ataẃǵa xızmet etedi.

Bio- komponenti bolsa tiri organizmler, biologiyalıq procesler, biologiyalıq kóptúrlilik hám tiri tábiyat penen baylanıslı túsiniklerdi bildiriwde ónimli. *Eko-* hám *bio-* komponentleriniń semantikalıq sheńberi ayırım jaǵdaylarda kesilisse de, olardıń termin jasawdaǵı tiykarǵı baǵdarları bir-birinen parıqlanadı.

Sonıń menen birge, *smog* hám *plogging* sıyaqlı birlikler ekologiyalıq terminologiyanıń xalıqaralıq terminologiyalıq almasıw esabına da jańalanıp atırǵanın kórsetedi. Bul birliklerdiń biri ekologiyalıq qubılıstı, ekinshisi bolsa ekologiyalıq maqsetke baǵdarlanǵan jańa iskerlikti ataydı.

Ulıwma alǵanda, zamanagóy qaraqalpaq ekologiyalıq leksikasınıń qáliplesiwinde ishki sóz jasaw, komponentlik termin jasaw, semantikalıq keńeyiw hám xalıqaralıq ózlestiriw procesleri óz ara baylanıslı halda háreket etpekte. Bul procesler ekologiyalıq terminologiyanıń tek san jaqtan kóbeyiwine emes, al onıń funksionallıq hám semantikalıq jaqtan keńeyiwine de alıp kelmekte. Keleshkte qaraqalpaq ekologiyalıq terminologiyasın izertlewde jańa birliklerdiń qáliplesiw modeli, ózlestirilgen terminlerdiń tilge beyimlesiw dárejesi, variantlılıq hám dubletlik, sonday-aq ekologiyalıq birliklerdiń normallastırıw máselelerine ayrıqsha itibar beriw zárúr. Bul baǵdarlar ekologiyalıq terminologiyanı sistemalastırıw hám unifikaciyalaw ushın da teoriyalıq hám ámeliy tiykar bolıp xızmet ete aladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Alixanov B., Aslonova E., Seyitova L., Kadirov N., O‘zbekcha-ruscha-inglizcha ekologik izohli lug‘at. – Nukus: Bilim. 2025. – 438 b.

2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – Москва : Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.
3. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. – Nókis: Qaraqalpaqstan. 1983. – 199 b.
4. Collins. (n.d.). Plogging. In *Collins English Dictionary online*. Retrieved September 26, 2026, from https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/plogging
5. Salimov X.V. Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish bo'yicha atama va tushunchalarning izohli lug'ati. – Toshkent, 2009. – 335 b.

ӘЛІШЕР НАУАИ ПОЭЗИЯСЫ МЕН ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ РУХАНИ-ЭТИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР: САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ

Алашбаев Ерлан Жорабекұлы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Филология факультеті «Түрік филологиясы» кафедрасының аға оқытушысы,
PhD yerlan.alashbayev@ayu.edu.kz

Аңдатпа.Мақалада XV ғасырдағы түркі әдебиетінің аса көрнекті өкілі Әлішер Науаи поэзиясындағы рухани-этикалық құндылықтар және олардың қазақ әдебиетіндегі идеялық-көркемдік сабақтастығы қарастырылады. Зерттеудің негізгі нысаны – адамгершілік, әділет, білім, ізгілік, қанағат, махаббат, ар-ұят, нәпсіні тыю, рухани тазалық және кемел адам мәселелері. Науаидың «Хамсасы», «Махбуб ул-қулуб» пен «Лисан ут-тайр» және лирикалық шығармаларындағы моральдық-философиялық ойлар қазақтың жыраулық поэзиясы, белді ақындарының шығармаларындағы рухани-этикалық ұстанымдармен салыстырылады. Әсіресе Науаидың кемел адам концепциясы мен Абайдың «толық адам» ілімі, әділет пен білім туралы ойлары, сондай-ақ Науаи шығармаларындағы рухани тазалық пен қазақ ақындарының ар-ұждан тұжырымдамасы арасындағы типологиялық үндестікке назар аударылады. Зерттеуде тарихи-салыстырмалы, салыстырмалы-типологиялық, мәтіндік және герменевтикалық әдістер қолданылды. Талдау нәтижесінде Науаи мен қазақ әдебиетіндегі ортақ рухани-этикалық құндылықтардың негізінде түркілік дүниетаным, исламдық мәдениет, сопылық дәстүр және адамгершілік философиясы жатқаны анықталады. Сонымен қатар Науаи мұрасының қазақ әдебиетіндегі рухани ойдың тарихи дамуын түсіндірудегі ғылыми маңызы айқындалады.

Кілт сөздер: Әлішер Науаи, қазақ әдебиеті, түркі әдебиеті, рухани құндылық, этика, адамгершілік, әділет, білім, қанағат, кемел адам, жыраулық поэзия, сопылық дүниетаным, салыстырмалы әдебиеттану.

ДУХОВНО-ЭТИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ В ПОЭЗИИ АЛИШЕРА НАВОИ И КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Алашбаев Ерлан Журабекович

PhD, старший преподаватель кафедры «Тюркская филология» факультета филологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
E-mail: yerlan.alashbayev@ayu.edu.kz

Аннотация. В статье рассматриваются духовно-этические ценности в поэзии выдающегося представителя тюркской литературы XV века Алишера Навои и их идейно-художественная преемственность в казахской литературе. Основным объектом исследования являются такие нравственно-философские категории, как человечность, справедливость, знание, добродетель, удовлетворённость, любовь, честь и совесть, обуздание страстей, духовная чистота и концепция совершенного человека. Морально-философские идеи, представленные в «Хамсе», «Махбуб уль-кулуб», «Лисан ут-тайр» и лирических произведениях Навои, сопоставляются с духовно-этическими установками казахской жырауской поэзии и произведений выдающихся казахских поэтов. Особое внимание уделяется типологическим параллелям между концепцией совершенного человека у Навои и учением Абая о «полном человеке», его представлениями о справедливости и знании, а также взаимосвязи духовной чистоты в произведениях Навои с концепцией совести и нравственной ответственности в казахской поэзии. В исследовании применяются историко-сравнительный, сравнительно-типологический, текстологический и герменевтический методы. В результате анализа установлено, что в основе общих духовно-этических ценностей, представленных в творчестве Навои и казахской литературе, лежат тюркское мировоззрение, исламская культура, суфийская традиция и гуманистическая философия. Вместе с тем определяется научное значение наследия Навои для понимания исторического развития духовно-нравственной мысли в казахской литературе.

Ключевые слова: Алишер Навои, казахская литература, тюркская литература, духовные ценности, этика, нравственность, справедливость, знание, удовлетворённость, совершенный человек, жырауская поэзия, суфийское мировоззрение, сравнительное литературоведение.

SPIRITUAL AND ETHICAL VALUES IN THE POETRY OF ALISHER NAVOI AND KAZAKH LITERATURE: A COMPARATIVE STUDY

Yerlan Zhorabekuly Alashbayev

PhD, Senior Lecturer, Department of Turkic Philology, Faculty of Philology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
E-mail: yerlan.alashbayev@ayu.edu.kz

Annotation. The article examines the spiritual and ethical values reflected in the poetry of Alisher Navoi, an outstanding representative of fifteenth-century Turkic literature, and their ideological and artistic continuity in Kazakh literature. The main focus of the study is placed on such moral and philosophical categories as humanity, justice, knowledge, virtue, contentment, love, honor and conscience, restraint of the passions, spiritual purity, and the concept of the perfect human being. The moral and philosophical ideas expressed in Navoi's Khamsa, Mahbub ul-Qulub, Lison ut-Tayr, and lyrical works are compared with the spiritual and ethical principles represented in Kazakh zhyrau poetry and the works of prominent Kazakh poets. Particular attention is given to the typological parallels between Navoi's concept of the perfect human being and Abai's doctrine of the "complete human," as well as to their reflections on justice and knowledge. The study also explores the relationship between the idea of spiritual purity in Navoi's works and the concepts of conscience and moral responsibility in Kazakh poetry. The research employs historical-comparative, comparative-typological, textual, and hermeneutic methods. The analysis demonstrates that the common spiritual and ethical values found in the works of Navoi and Kazakh literature are rooted in the Turkic worldview, Islamic culture, the Sufi tradition, and the philosophy of human morality. The study also highlights the scholarly significance of Navoi's literary heritage for understanding the historical development of spiritual and ethical thought in Kazakh literature.

Keywords: Alisher Navoi, Kazakh literature, Turkic literature, spiritual values, ethics, morality, justice, knowledge, contentment, perfect human being, zhyrau poetry, Sufi worldview, comparative literary studies.

Кіріспе

Түркі халықтарының әдеби мұрасы ғасырлар бойы қалыптасқан ортақ рухани-мәдени кеңістіктің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Түркі әдебиетінің тарихи даму жолында әр дәуір өзіне тән көркемдік жүйе мен идеялық бағыт қалыптастырғанымен, олардың арасында рухани сабақтастықты қамтамасыз ететін ортақ құндылықтар жүйесі сақталып отырды. Бұл сабақтастық адамгершілік, әділет, білім, елдік, бірлік, ар-намыс, махаббат, рухани тазалық және кемелдік сияқты ұғымдардан көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда XV ғасырдағы ұлы түркі ақыны, ойшыл және мемлекет қайраткері Әлішер Науаидың шығармашылығы айрықша мәнге ие. Науаи түркі

әдеби тілінің көркемдік мүмкіндіктерін кеңейтіп қана қоймай, түркі поэзиясында философиялық, моральдық және гуманистік ойдың дамуына зор ықпал етті [1; 10]. Оның шығармаларында жеке адамның рухани әлемі мен қоғамдық өмірдің мәселелері өзара сабақтасып, адам мен қоғам арасындағы моральдық жауапкершілік терең пайымдалады. Науаидың шығармашылық мұрасы мазмұны жағынан да, жанрлық тұрғыдан да аса бай. Ақынның «Хамса» циклі, «Хазайн ул-мааний», «Лисан ут-тайр», «Махбуб ул-қулуб» сияқты шығармаларында адам болмысының күрделі мәселелері көтерілген [1: 2]. Әсіресе «Махбуб ул-қулуб» еңбегінде адамның мінез-құлқы, қоғамдағы әлеуметтік қатынастар, білім мен надандық, әділет пен әділетсіздік, қанағат пен дүниеқоңыздық сияқты қарама-қарсы моральдық категориялар жүйелі түрде талданады[2]. Қазақ әдебиетінде де рухани-этикалық мәселелердің тамыры тереңде жатыр. Қазақтың жыраулық поэзиясы қалыптасқан кезеңнен бастап әдеби шығармашылық елдік, бірлік, ерлік, ар-намыс, әділет және адамгершілік мәселелерімен тығыз байланыста болды. Асан Қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Бұқар жырау сияқты тұлғалардың мұрасында жеке адамның моральдық қасиеті мен халықтың тағдыры өзара сабақтасып жатады [8]. XIX ғасырда бұл рухани-этикалық ой Абай Құнанбайұлы шығармашылығында жаңа философиялық деңгейге көтерілді. Абай адамның кемелденуін ғылым, еңбек, ақыл, жүрек, қайрат, әділет, рақым және қанағат сияқты категориялар арқылы түсіндірді [4: 5]. Ал Шәкәрім Құдайбердіұлы бұл дәстүрді ар-ұждан, әділет, мейірім және адалдық ұғымдарымен тереңдете түсті [6]. Осыған байланысты Науаи поэзиясы мен қазақ әдебиетіндегі рухани-этикалық құндылықтарды салыстыру тек екі әдеби дәстүрдің ұқсастығын көрсету үшін емес, түркі әдебиетіндегі адамгершілік-философиялық ойдың тарихи сабақтастығын анықтау үшін де маңызды.

Зерттеудің мақсаты – Әлішер Науаи шығармаларындағы негізгі рухани-этикалық құндылықтарды айқындап, олардың қазақ әдебиетіндегі көркемдік және дүниетанымдық көріністерімен салыстыру.Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: Науаи поэзиясындағы адамгершілік, әділет, білім, қанағат және рухани кемелдік мәселелерін анықтау; олардың қазақ жыраулық поэзиясындағы көріністерімен салыстыру; Науаи мен Абай шығармашылығындағы кемел адам мәселесін саралау; Науаи мен Шәкәрімнің ар-ұждан және рухани жауапкершілік идеяларын салыстыру; ортақ түркілік дүниетаным тұрғысынан олардың типологиялық сабақтастығын айқындау. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін тарихи-салыстырмалы және салыстырмалы-типологиялық әдістер құрайды. Сонымен бірге мәтіндік талдау,

герменевтикалық интерпретация және тарихи поэтика принциптері пайдаланылды.

Әлішер Науаи шығармашылығының түркі әдебиетіндегі орны - Әлішер Науаи – түркі халықтарының әдеби тарихындағы аса ірі тұлғалардың бірі. Оның шығармашылығы түркі тіліндегі классикалық әдебиеттің дамуында жаңа кезең қалыптастырды. Науаи түркі тілінің көркемдік және философиялық мүмкіндіктерін кеңейтіп, оны күрделі әдеби-философиялық ойды жеткізе алатын қуатты тіл ретінде танытты [10: 12]. Науаи өмір сүрген тарихи кезең Орталық Азиядағы мәдени және әдеби процестердің қарқынды дамуымен ерекшеленді. Бұл кезеңде түркі және парсы әдеби дәстүрлері өзара ықпалдастықта дамып, исламдық мәдениет пен сопылық философия әдеби шығармашылыққа үлкен әсер етті. Науаи осы мәдени кеңістікте түркі әдебиетінің өзіндік мүмкіндіктерін айқындаған тұлға болды [10: 11]. Науаидың шығармашылығында әдебиет пен философия, эстетика мен этика өзара ажырамас байланыста көрінеді. Ақын үшін поэзия адамның рухани дүниесін қалыптастыратын маңызды құрал болып табылады. Оның шығармаларындағы лирикалық сезім, философиялық ой және моральдық өсиет біртұтас көркем жүйе құрайды. «Хамса» құрамындағы дастандарда махаббат, достық, әділет, билік, білім және адамның қоғам алдындағы жауапкершілігі сияқты мәселелер қозғалады [1]. «Садди Искандари» шығармасында әділ билеуші мәселесі алдыңғы орынға шықса, «Фархад пен Шырын» дастанында адалдық, еңбек, махаббат және адамдық қасиеттер бейнеленеді. Ал «Лисан ут-тайр» шығармасында адамның рухани ізденісі мен өзін-өзі тану мәселесі аллегориялық түрде берілген [3]. Шығармадағы құстардың Симургты іздеуі – адамның шынайы мәнді сыртқы дүниеден емес, өз ішінен іздеуінің символдық көрінісі ретінде түсіндіріледі. Осы шығармалардың барлығын біріктіретін ортақ идея – адамның рухани кемелдікке ұмтылысы.

Науаи поэзиясындағы адамгершілік және кемел адам концепциясы- Науаи шығармашылығындағы негізгі философиялық мәселелердің бірі – адам табиғаты. Ақын адамды тек биологиялық немесе әлеуметтік жаратылыс ретінде емес, моральдық таңдау жасай алатын рухани тұлға ретінде қарастырады. Науаидың ойынша, адамның шынайы бағасы оның байлығымен, атағымен немесе әлеуметтік дәрежесімен анықталмайды. Оның қадірі білімінен, адалдығынан, әділеттілігінен және адамға жасаған жақсылығынан көрінеді [2]. «Махбуб ул-қулуб» шығармасында осы ұстаным айқын көрінеді. Ақын қоғамдағы әртүрлі адамдардың мінез-құлқына моральдық баға бере отырып, адамның сыртқы жағдайынан гөрі ішкі қасиеттерін жоғары қояды [2]. Шығармадағы этикалық жүйеде бірнеше негізгі құндылықтар ерекше көрінеді:

- біріншіден – адалдық;
- екіншіден – әділет;
- үшіншіден – білім;
- төртіншіден – қанағат;
- бесіншіден – жомарттық;
- алтыншыдан – рухани тазалық.

Бұл құндылықтар бір-бірінен бөлек қарастырылмайды. Мысалы, білімді адам әділетсіз болса, оның білімінің қоғамға пайдасы аз. Сол сияқты бай адам жомарт болмаса, оның байлығы моральдық құндылыққа айналмайды. Сондықтан Науаидың этикалық жүйесінде адамның ішкі сапалары өзара байланыста қарастырылады. Кемел адам – өз нәпсісін басқара алатын, білімге ұмтылатын, өзгеге жақсылық жасайтын және қоғам алдындағы жауапкершілігін түсінетін тұлға. Бұл идеяның қазақ әдебиетіндегі жалғасын Абай шығармашылығынан көруге болады.

Әділет – Науаи дүниетанымындағы негізгі моральдық категория - Науаи шығармашылығында әділет ерекше орын алады. Әділет ақын үшін жеке адамның ғана қасиеті емес, қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз ететін негізгі моральдық принцип. «Седди Искендери» дастанында әділ билеуші мәселесінің көтерілуі осының айқын дәлелі [1]. Ескендір бейнесі арқылы Науаи биліктің мәнін халыққа қызмет ету, әділдік орнату және қоғамдық тәртіпті сақтау ұстанымдарымен байланыстырады. Науаидың дүниетанымында билік адамның жеке пайдасына емес, халықтың игілігіне қызмет етуі керек. Билеушінің моральдық сапасы мемлекеттің жағдайына тікелей әсер етеді. Бұл идея қазақ жыраулық поэзиясындағы ел басқару туралы ойлармен салыстыруға келеді. Қазақ жыраулары да хан мен билеушіге халықтың тағдыры алдындағы жауапкершілікті жүктеген. Бұқар жыраудың шығармашылығында Абылай ханға арналған толғаулар арқылы ел басқарудың, бірліктің және әділеттің маңызы көрсетіледі [8]. Науаи мен Бұқар жырау арасында тарихи тұрғыдан тікелей әдеби ықпал болды деп кесіп айтуға негіз жеткіліксіз. Алайда олардың шығармаларындағы әділ билік – халық игілігі – моральдық жауапкершілік жүйесі типологиялық тұрғыдан жақын. Бұл жақындықты ортақ түркілік саяси-этикалық дәстүр аясында қарастыру орынды. 4. Білім және ғылым: рухани жетілудің негізгі шарты Науаи үшін білім – адамның рухани жетілуінің басты шарттарының бірі. Ақын білімсіздікті адамның дүниені дұрыс түсінуіне кедергі келтіретін рухани кемшілік ретінде бағалайды [2: 3]. Махбуб ул-қулуб» шығармасында білім иелеріне, ғалымдарға, ұстаздарға және парасатты адамдарға ерекше құрмет білдіріледі. Ақынның түсінігінде білім адамның жеке басына ғана емес, тұтас қоғамға қызмет етуі тиіс. Бұл идея Абай

шығармашылығымен айрықша үндеседі. Абайдың: «Ғылым таппай мақтанба, Орын таппай баптанба» деген өлең жолдары адам өмірінің мәнін ғылым, еңбек және моральдық жетілу мәселелерімен байланыстырады [4]. Абай үшін білім – мансап немесе байлыққа жетудің құралы ғана емес, адамды надандықтан құтқаратын рухани күш. Науаи мен Абайдың білімге қатысты ойларын салыстырғанда олардың арасында маңызды типологиялық ұқсастық байқалады. Екі ақын да білімді адамның моральдық жауапкершілігін бірінші орынға қояды. Білімді адам әділетті болуы, қоғамға пайда келтіруі және өзінің адамдық қасиеттерін жетілдіруі тиіс. Осы тұрғыдан олардың шығармашылығында «білім – адамгершілік – қоғамға қызмет» деген үштаған қалыптасады.

Науаи және Абай: кемел адам мен толық адам - Науаи мен Абай шығармашылығын салыстырудың ең маңызды бағыттарының бірі – адам концепциясы. Науаидың кемел адам туралы ойлары сопылық және гуманистік дүниетаныммен байланысты. Кемелдікке жету үшін адам нәпсісін тыйып, білім алып, әділетті, адал және қанағатшыл болуы қажет [1: 2]. Абай шығармашылығында бұл мәселе «толық адам» концепциясы арқылы көрініс табады. Абайдың адам туралы ойлары оның өлеңдері мен қарасөздерінде жүйелі түрде көрінеді. Әсіресе он жетінші қара сөздегі ақыл, қайрат және жүрек арасындағы пікірталас адамның ішкі тұтастығы мәселесін көрсетеді [5]. Абайда: ақыл – таным мен ойлау қабілеті; қайрат – әрекет пен ерік күші; жүрек – мейірім, рақым, адамгершілік негізі ретінде көрінеді. Осы үш қасиеттің бірлігі «толық адам» идеясын қалыптастырады [5]. Науаидың кемел адам тұжырымында да интеллектуалдық, моральдық және рухани сапалар бірлікте қарастырылады. Сондықтан екі ойшылдың концепцияларын салыстырғанда мынадай модель ұсынуға болады:

Әлішер Науаи	**Абай**
Білім	Ғылым
Әділет	Әділет
Қанағат	Қанағат
Рухани тазалық	Жүрек тазалығы
Нәпсіні тыю	Өзін-өзі тәрбиелеу
Кемел адам	Толық адам
Адамға қызмет ету	Халыққа қызмет ету

Бұл ұқсастықтар екі ақынның идеяларын бір-біріне тікелей тәуелді деп түсіндіруге негіз болмайды. Керісінше, олардың шығармашылығында түркілік және исламдық дүниетанымдағы ортақ этикалық принциптердің әртүрлі тарихи жағдайларда жаңаша көркемделгенін көрсетеді.

Науаи поэзиясындағы махаббат және рухани тазалық - Науаи лирикасында махаббат тақырыбы ерекше орын алады. Алайда ақын поэзиясындағы махаббатты тек ғашықтық сезім шеңберінде қарастыру жеткіліксіз. Науаи үшін махаббат – адамның рухани дүниесін өзгертетін күш. Ол адамды сабырлыққа, адалдыққа, құрбандыққа және өзін-өзі тануға жетелейді [1: 3]. Сопылық дүниетаным ықпалымен махаббат материалдық дүниеден жоғары тұратын рухани категорияға айналады. Адам өзінің жеке «менінен» арылып, жоғары ақиқатқа ұмтылады. Бұл идея қазақ әдебиетіндегі Қожа Ахмет Ясауи дәстүрімен сабақтасады. Ясауи хикметтерінде де нәпсіні жеңу, жүректі тазарту, ақиқатқа ұмтылу және рухани кемелдік негізгі мәселелердің бірі болып табылады [9]. Науаи мен Ясауи арасындағы рухани байланыс түркі әдебиетіндегі сопылық дәстүрдің сабақтастығын көрсетеді. Ал қазақ әдебиетінде бұл рухани дәстүр кейін Абай шығармашылығында өзгеше сипат алды. Абайдың: «Махаббатпен жаратқан адамзатты» деген философиялық ойы адамға сүйіспеншілікпен қарау, адамзатқа ортақ моральдық жауапкершілік идеясын білдіреді [4]. Демек, Науаидағы махаббаттың рухани-этикалық мәні мен Абайдағы адамзатқа сүйіспеншілік идеясы арасында типологиялық үндестік бар.

Қанағат, нәпсі және рухани өзін-өзі тәрбиелеу - Науаи шығармаларында адамның ішкі дүниесіндегі негізгі күрестердің бірі – нәпсі мен рух арасындағы қарама-қайшылық. Адамның дүниеқоңыздыққа, атаққа, байлыққа және билікке шамадан тыс ұмтылысы оның рухани дамуына кедергі келтіреді [2]. Сондықтан ақын қанағатты жоғары бағалайды. Қанағат – жоқшылыққа көну ғана емес, адамның өз қалауларын басқара білуі. Бұл мәселе қазақ әдебиетіндегі дәстүрлі моральдық түсініктермен де байланысты. Абай «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде адамның бойындағы бес дұшпанның қатарына: «өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ» сияқты қасиеттерді жатқызады [4]. Мұнда да адамның сыртқы жауы емес, оның өз бойындағы жағымсыз қасиеттері сыналады. Науаида – нәпсі; Абайда – бес дұшпан; Шәкәрімде – ар-ұжданға қайшы әрекеттер. Үшеуінде де адамның рухани жетілуі ең алдымен өзін-өзі тәрбиелеуден басталады.

Науаи және Шәкәрім: ар-ұждан мен адамдық жауапкершілік - Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығы қазақ философиялық әдебиетінің аса маңызды кезеңін білдіреді. Оның дүниетанымында адамгершілік мәселесі «ар-ұждан» ұғымымен тығыз байланысты [6]. Шәкәрім үшін ар-ұждан – адамның ішкі моральдық өлшемі. Ол әділет, мейірім және адалдықпен сабақтасып жатады. Науаидың адам туралы ойларында да ішкі моральдық тәртіп мәселесі ерекше орын алады. Адам өз нәпсісін бақылауы,

өзгеге зиян келтірмеуі және жақсылыққа ұмтылуы тиіс [2]. Бұл тұрғыдан Науаи мен Шәкәрімнің этикалық жүйелерін салыстырғанда мынадай параллель байқалады: Науаи: нәпсіні тыю → қанағат → адалдық → кемелдік. Шәкәрім: ар-ұждан → әділет → мейірім → адамдық.
Екі жүйенің айырмашылығы да бар. Науаидың этикалық ойы классикалық исламдық және сопылық дүниетаныммен тығыз байланысты болса, Шәкәрім XIX–XX ғасырлар тоғысындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-философиялық мәселелерімен, шығыс және батыс философиясының ықпалымен қалыптасты.Соған қарамастан олардың шығармашылығындағы негізгі моральдық принцип – адамның ішкі жауапкершілігі.

Науаи және қазақ жыраулық дәстүріндегі елдік және адамдық идеялар - Қазақ әдебиетінің рухани-этикалық жүйесін жыраулық поэзиясыз толық түсіну мүмкін емес. Жыраулар шығармашылығында адамдық қасиет елдік мүддемен тығыз байланыста қарастырылады. Жеке адам жақсы немесе жаман қасиеттері арқылы ғана емес, елге тигізген пайдасы арқылы да бағаланады [8]. Асан Қайғының толғауларында халықтың бейбіт өмірі мен жерұйық идеясы, Қазтуған мен Доспамбет шығармаларында елдік пен ерлік, Шалкиізде ар-намыс пен адамдық қадір, Бұқар жырауда ел бірлігі мен мемлекет тағдыры мәселелері көтерілді. Бұл идеялар Науаидың қоғамдық-этикалық ойларымен салыстыруға мүмкіндік береді. Науаи да жеке адамның қоғам алдындағы жауапкершілігін ерекше бағалайды. Оның шығармаларында халыққа пайда келтіру, әділдік жасау және әлсізге қолдау көрсету жоғары адамдық қасиет ретінде көрсетіледі [1: 2]. Демек, Науаи мен қазақ жыраулары арасындағы типологиялық жақындықты адам – қоғам – моральдық жауапкершілік үштағаны арқылы көрсетуге болады.

Рухани-этикалық құндылықтардың салыстырмалы жүйесі - Науаи мен қазақ әдебиетіндегі негізгі рухани-этикалық құндылықтарды бірнеше топқа бөлуге болады.

Жеке тұлғалық құндылықтар	Оларға адалдық, сабыр, қанағат, ар-ұят, мейірім және еңбекқорлық жатады.
Танымдық құндылықтар	Білім, ғылым, ақыл, ой және дүниені тану мәселелері осы топқа кіреді.
Әлеуметтік құндылықтар	Әділет, елдік, бірлік, қоғамдық жауапкершілік және халыққа қызмет ету ұғымдары.
Рухани құндылықтар	Махаббат, рухани тазалық, нәпсіні жеңу, өзін-өзі тану және кемелдікке ұмтылу.

Құндылық	Науаи	Қазақ әдебиеті
Әділет	Әділ билік және моральдық принцип [1: 7]	Жыраулар, Абай [4: 8]
Білім	Рухани кемелдіктің негізі [2: 3]	Абайдағы ғылым-білім [4: 5]
Адамгершілік	Кемел адамның белгісі [2]	Абай, Шәкәрім, жыраулар [4: 6: 8]
Қанағат	Нәпсіні тежеу құралы [2]	Абай, Шәкәрім [4: 6]
Махаббат	Рухани тазару жолы [1: 3]	Ясауи, Абай [4: 9]
Ар-ұят	Моральдық жауапкершілік [2]	Шәкәрім [6]
Кемелдік	Кемел адам [1: 2]	Абайдың толық адамы [4: 5]
Елдік	Халық игілігі	Жыраулық поэзия [8]
Әділ билік	Билеушінің негізгі міндеті [1]	Хан мен ел тағдыры [8]

Осы салыстырудан Науаи мен қазақ әдебиетіндегі рухани-этикалық ойдың көптеген ортақ категорияларға негізделгенін көруге болады.

Тарихи сабақтастық және типологиялық үндестік - Науаи мен қазақ әдебиетін салыстыруда «ықпал» және «сабақтастық» ұғымдарын нақты ажырату қажет. Белгілі бір әдеби шығармадағы ұқсас идеялардың болуы міндетті түрде тікелей ықпалды білдірмейді. Бірдей немесе жақын моральдық идеялар әртүрлі халықтардың ортақ мәдени және діни кеңістігі негізінде дербес қалыптасуы мүмкін. Осы тұрғыдан Науаи мен қазақ әдебиетіндегі үндестікті үш деңгейде қарастыруға болады. Бірінші деңгей – тарихи-мәдени сабақтастық. Түркі халықтары ғасырлар бойы ортақ мәдени және әдеби кеңістікте өмір сүрді. Екінші деңгей – рухани сабақтастық. Исламдық дүниетаным мен сопылық дәстүр адамгершілік, нәпсі, қанағат, әділет және рухани тазалық сияқты ортақ категорияларды қалыптастырды. Үшінші деңгей – типологиялық ұқсастық. Әртүрлі тарихи жағдайда өмір сүрген ақындар адам табиғаты, қоғам және мораль мәселелерін ұқсас философиялық бағытта қарастырды. Сондықтан Науаи мен Абай арасындағы байланысқа «тікелей ықпал» дегеннен гөрі «рухани-типологиялық сабақтастық» терминін қолдану ғылыми тұрғыдан анағұрлым орынды.

Науаи мұрасының қазіргі қазақ әдебиеттануы үшін маңызы - Қазіргі кезеңде түркі халықтарының ортақ әдеби мұрасын қайта қарастыру маңызды ғылыми бағыттардың біріне айналып отыр. Бұл үдерісте Науаи шығармашылығының маңызы ерекше.

Біріншіден, Науаи шығармашылығы қазақ әдебиетінің тарихи тамырларын кең түркілік әдеби кеңістікте зерттеуге мүмкіндік береді. Екіншіден, оның шығармаларындағы рухани-этикалық құндылықтар қазақ әдебиетіндегі Абай, Шәкәрім және жыраулық дәстүрмен салыстырмалы түрде зерттелуі мүмкін. Үшіншіден, Науаи мұрасы түркі халықтарына ортақ әдеби концептілерді анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, «адам», «әділет», «білім», «махаббат», «қанағат», «ар», «рух», «нәпсі», «кемелдік» сияқты ұғымдар түркі әдебиеттерінің әртүрлі кезеңдерінде әрқилы көркемдік сипат алғанымен, олардың моральдық-философиялық өзегі бір-бірімен сабақтасып жатады. Төртіншіден, қазіргі цифрлық гуманитаристика дәуірінде Науаи шығармаларын қазақ әдебиетімен электронды мәтіндер негізінде салыстырудың жаңа мүмкіндіктері пайда болып отыр. Мәтіндерді цифрландыру, ортақ концептілерді автоматты түрде анықтау, лексикалық параллельдерді зерттеу және тарихи мәтіндердің электрондық корпусын қалыптастыру болашақ түркологиялық зерттеулердің перспективалы бағыттарының бірі бола алады.

Қорытынды

Әлішер Науаи поэзиясы мен қазақ әдебиетіндегі рухани-этикалық құндылықтарды салыстырмалы тұрғыдан зерттеу түркі әдебиетінің тарихи және рухани сабақтастығын айқындауға мүмкіндік береді. Науаи шығармашылығында адамгершілік, әділет, білім, қанағат, махаббат, адалдық, рухани тазалық және кемелдік мәселелері өзара сабақтастықта көрініс табады [1: 2]. Ақын үшін адамдық кемелдік – адамның сыртқы әлеуметтік жағдайымен емес, оның ішкі моральдық сапасымен өлшенетін құбылыс. Бұл ұстаным қазақ әдебиетінде де әртүрлі тарихи кезеңдерде жалғасын тапты. Жыраулар поэзиясында адамгершілік елдік пен қоғамдық жауапкершілікпен байланыстырылса, Абай шығармашылығында ғылым, еңбек, ақыл, қайрат, жүрек, әділет және рақым арқылы философиялық сипат алды [4: 5]. Шәкәрім бұл дәстүрді ар-ұждан, әділет және мейірім категориялары арқылы тереңдете түсті [6]. Науаи мен Абай шығармашылығындағы ең маңызды типологиялық үндестіктердің бірі – адамды рухани және моральдық тұрғыдан жетілдіру идеясы. Науаидың кемел адамы мен Абайдың толық адамы білімділік, әділеттілік, өзін-өзі тәрбиелеу және рухани жауапкершілік сияқты ортақ белгілермен сипатталады. Сонымен бірге Науаи мен Шәкәрім шығармашылығында адамның ішкі әлемі, моральдық таңдау және өзін-өзі бақылау мәселелері маңызды орын алады. Науаида бұл идея нәпсіні жеңу, қанағат және рухани тазалық арқылы көрінсе, Шәкәрімде ар-ұждан, әділет және мейірім ұғымдарымен жүйеленеді. Науаи мен қазақ жыраулық поэзиясының

арасындағы үндестіктен де ортақ моральдық ұстанымдарды байқауға болады. Әділ билеуші, халық алдындағы жауапкершілік, ел бірлігі және қоғамдық тәртіп мәселелері екі әдеби дәстүрде де маңызды орын алады. Алайда аталған ұқсастықтарды тек тікелей әдеби ықпалдың нәтижесі деп түсіндіру дұрыс емес. Олардың негізінде ортақ түркілік мәдени кеңістік, исламдық дүниетаным, сопылық дәстүр және адамгершілікке негізделген моральдық философия жатыр. Осы тұрғыдан Науаи мұрасы қазақ әдебиетінің рухани тарихын зерттеуде маңызды салыстырмалы нысан болып табылады. Науаи, Ясауи, қазақ жыраулары, Абай және Шәкәрім шығармашылығын біртұтас тарихи-типологиялық кеңістікте зерттеу түркі әдебиетіндегі рухани құндылықтардың эволюциясын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеудің нәтижелері Науаи мен қазақ әдебиетіндегі рухани-этикалық құндылықтардың тек тарихи мұра ретінде ғана емес, қазіргі кезеңдегі мәдени және әдеби сана үшін де өзектілігін көрсетеді. Әсіресе түркі халықтарының ортақ рухани мұрасын цифрландыру, мәтіндерді салыстырмалы зерттеу және әдеби концептілердің тарихи трансформациясын анықтау қазіргі түркологияның перспективалы бағыттарының бірі болып табылады. Сондықтан Әлішер Науаи мұрасын қазақ әдебиетімен салыстыра зерттеу – екі әдеби дәстүрдің ғана емес, тұтас түркі әлемінің ортақ рухани құндылықтарын танудың маңызды ғылыми жолы.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Навои, А. Хамса. – Ташкент: Фан, 1960.
2. Навои, А. Махбуб ул-қулуб. – Ташкент: Фан, 1983.
3. Навои, А. Лисан ут-тайр. – Ташкент: Фан, 1991.
4. Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-том: Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2005. – 296 б.
5. Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2-том: Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер. – Алматы: Жазушы, 2005. – 336 б.
6. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988.
7. Pardayeva, I. Alisher Navoiy ijodida adolat konsepsiyasi va uning ma’naviy-ijtimoiy mohiyati. – 2026.
Келімбетов, Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991.
8. Қожа Ахмет Ясауи. Диуани хикмет. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000.
9. Levend, A. S. Ali Şir Nevai. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1965–1968.
10. Köprülü, M. F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. – Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

11. Eckmann, J. Chagatay Manual. – Bloomington: Indiana University Publications, 1966.
12. Uzaqova, L. Philosophical Analysis of Moral Norms in the Philosophical Teaching of Alisher Navoi. – Journal of Applied Science and Social Science, 2025, Vol. 1, No. 2, pp. 29–34. DOI: 10.71337/inlibrary.uz.jasss.72967.

O‘ZBEK INTERNET SEGMENTI LEKSIKASI: ZAMONAVIY HOLATI, MUAMMOLARI

Islomov Ikrom Xushboqovich,
filologiya fanlari doktori (DSc),
Renessans ta’lim universiteti,
ikromislomov75@gmail.com

ANNOTATSIYA.

Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek tilining internet segmentida shakllanayotgan va faol qo‘llanayotgan leksik birliklar, ularning yuzaga kelish omillari, strukturaviy-semantik xususiyatlari hamda adabiy til leksikasiga ta’siri tahlil qilinadi. Maqolada rus tili orqali kirib kelgan birliklar, o‘zbekcha neologizmlar, gibrid birliklar, qisqartmalar, internet slengi, platformaga xos leksika va semantik transformatsiyalar alohida guruhlarga ajratiladi. Shuningdek, o‘zbek internet leksikasini turkiy tillar materiallari bilan qiyosiy o‘rganish zarurati asoslanadi. Shuningdek, o‘zbek internet leksikasining milliy korpusga kiritilishi, raqamli neologizmlar elektron lug‘atini yaratish va turkiy tillarning raqamli leksikasi qiyosiy bazasini shakllantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, internet leksikasi, raqamli diskurs, kiberleksika, internet slengi, neologizm, o‘zlashma, gibrid birlik, kod almashinuvi, korpus lingvistikasi.*

Abstract. This article analyzes lexical units that are emerging and actively used in the Internet segment of the contemporary Uzbek language, the factors contributing to their emergence, their structural and semantic characteristics, and their influence on the vocabulary of the standard literary language. The study identifies and examines separately such groups as lexical units introduced through the Russian language, Uzbek neologisms, hybrid units, abbreviations, Internet slang, platform-specific vocabulary, and semantic transformations. The article also substantiates the need for a comparative study of Uzbek Internet vocabulary based on materials from Turkic languages. In addition, the study provides scientific and practical recommendations for incorporating Uzbek Internet vocabulary into the national corpus, compiling an electronic dictionary of digital neologisms, and developing a comparative database of digital vocabulary in Turkic languages.

Keywords: Uzbek language, Internet vocabulary, digital discourse, cyberlexicon, Internet slang, neologism, borrowing, hybrid unit, code-switching, corpus linguistics.

XXI asrda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi tilning mavjud kommunikativ imkoniyatlarini kengaytirish bilan bir qatorda uning lug‘aviy tarkibida ham sezilarli o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, videoplatformalar va turli raqamli xizmatlar nafaqat yangi kommunikativ makon, balki yangi leksik birliklarning paydo bo‘lishi, ommalashishi va me’yorlashuvi uchun ham muhim lingvistik muhitga aylandi.

Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy o‘zbek tilining internet segmentini mustaqil tadqiqot obyekti sifatida o‘rganish dolzarb masalalardan biridir. Chunki internetdagi o‘zbekcha nutq an’anaviy yozma adabiy nutqdan ayrim jihatlari bilan farq qiladi: unda og‘zaki nutqqa xoslik, qisqalik va iqtisod tamoyili, xorijiy tillardan o‘zlashmalar, kod almashinuvi, grafik variantlilik, emotiv birliklar, sleng, yangi ma’nolarning shakllanishi va gibrid konstruksiyalar faol kuzatiladi.

So‘nggi yillarda o‘zbek tilining ijtimoiy tarmoqlardagi qo‘llanishi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda ham Telegram va Instagram kabi platformalar materiallari asosida internet-diskursning o‘ziga xos leksik, grammatik va uslubiy xususiyatlari qayd etilmoqda. Ayrim yangi tadqiqotlarda internet kommunikatsiyasi o‘zbek tilida yangi so‘zlarning shakllanishi, inglizcha o‘zlashmalarning fonetik, morfologik va semantik moslashuvi uchun faol muhit ekanligi ko‘rsatilgan.

Biroq internet leksikasini faqat “yangi so‘zlar yig‘indisi” sifatida baholash yetarli emas. U, bir tomondan, zamonaviy o‘zbek tilining leksik tizimidagi dinamik jarayonlarni aks ettirsa, ikkinchi tomondan, tilning global axborot makoniga integratsiyalashuv darajasini ko‘rsatuvchi muhim indikator hisoblanadi. Shu sababli internet leksikasini o‘rganishda leksikografik, korpus, sotsiolingvistik va qiyosiy-tipologik metodlarning integratsiyasi zarur.

O‘zbek internet segmenti leksikasini shartli ravishda bir necha asosiy qatlamga ajratish mumkin. Birinchi qatlamni o‘zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida shakllangan yangi birliklar tashkil etadi. Bunday birliklar mavjud so‘z yasash modellari, affiksatsiya, kompozitsiya, semantik kengayish va metaforizatsiya orqali yuzaga keladi. Masalan, raqamli muhitda *kanal, kuzatuvchi, ulashmoq, obunachi, yuklamoq, izoh, jonli efir* kabi birliklarning yangi kommunikativ vazifalarda faol qo‘llanishi kuzatiladi.

Ikkinchi qatlam – ingliz tilidan o‘zlashgan internet va texnologik leksika. *Post, like, story, comment, follow, hashtag, blog, blogger, stream, trend, target, content* kabi birliklar raqamli muloqotda keng tarqalgan. Ularning ayrimlari o‘zbek tilining grammatik tizimiga moslashib, o‘zbekcha qo‘shimchalarni qabul qilishi mumkin: *postlar, layk bosmoq, storiga joylamoq, blogerlik, trendga chiqmoq* va boshqalar.

Bu hodisa oddiy o‘zlashmadan ko‘ra murakkabroq jarayonni – morfologik integratsiyani ko‘rsatadi. Ya’ni xorijiy til elementi o‘zbek tiliga kirgach, o‘zbek

tilining agglutinativ grammatik mexanizmlariga bo‘ysuna boshlaydi. Internet diskursidagi bunday gibrid birliklar turkiy tillarning raqamli kommunikatsiyada qanday moslashuv mexanizmlaridan foydalanayotganini aniqlash uchun muhim material hisoblanadi.

Uchinchi qatlam – rus tili bilan aloqador birliklar. O‘zbek internet makonida ruscha birliklar, ruscha qisqartmalar va o‘zbek-rus kod almashinuvi ham saqlanib qolmoqda. Bu holat o‘zbek internet leksikasining faqat ingliz tili ta’siri bilan izohlanmasligini ko‘rsatadi. Zamonaviy raqamli kommunikatsiyada o‘zbek, rus va ingliz tillarining o‘zaro ta’siri bir vaqtning o‘zida kuzatilishi mumkin. Ijtimoiy tarmoqlar tiliga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham o‘zbek-rus va o‘zbek-ingliz til kontaktlarining faol ekani qayd etilgan.

To‘rtinchi qatlamni internet slengi va ekspressiv-emotiv leksika tashkil etadi. Bunday birliklar ko‘pincha muayyan yosh guruhi, internet hamjamiyati yoki platforma foydalanuvchilari orasida faol qo‘llanadi. Ularning asosiy xususiyati yuqori ekspressivlik, qisqalik, kontekstga bog‘liqlik va tez o‘zgaruvchanlik hisoblanadi.

Beshinchi qatlam – qisqartmalar va grafik-ixcham birliklar. Internet kommunikatsiyasining tezkorligi natijasida so‘z va birikmalarni qisqartirish, harf va belgilar kombinatsiyasidan foydalanish, heshteg, emoji, aralash grafik shakllar va boshqa vositalar kengaydi. Xususan, heshteglarning faqat texnik belgi emas, balki nominativ, ekspressiv va pragmatik vazifa bajaruvchi birlikka aylanishi qayd etilmoqda.

O‘zbek internet segmentidagi leksik o‘zgarishlarni bir necha asosiy jarayon orqali izohlash mumkin. Xususan:

1. O‘zlashma va adaptatsiya. Raqamli texnologiyalar bilan bog‘liq tushunchalarning katta qismi ingliz tilida shakllangani sababli internet leksikasida inglizcha so‘zlarning salmog‘i tabiiy ravishda yuqori. Biroq o‘zlashgan birlikning o‘zbek tilidagi qo‘llanishi bir xil emas. Ular asl shaklini saqlab qolishi; fonetik jihatdan moslashishi; o‘zbekcha qo‘shimchalarni qabul qilishi; yangi ma’no kasb etishi; o‘zbekcha muqobil birlik bilan raqobatga kirishishi mumkin.

Shuning uchun “o‘zlashma”ni faqat kelib chiqishiga ko‘ra emas, o‘zbek tilidagi funksional va strukturaviy maqomiga ko‘ra ham tasniflash lozim.

2. Semantik kengayish va torayish. Internet kommunikatsiyasi mavjud so‘zlarga yangi ma’no yuklash uchun ham faol muhit yaratadi. Masalan, an’anaviy leksik birliklar raqamli texnologiyalar ta’sirida yangi semantik komponentlarni egallashi mumkin. *Kanal, devor, hikoya, kuzatuvchi, obuna, tarmoq, oqim* kabi birliklarning ayrim ma’nolari internet muhitida terminlashgan yoki ixtisoslashgan.

Demak, internet leksikasini tadqiq etishda faqat “yangi shakllar”ni izlash emas, balki eski shakl va yangi ma’no munosabatini ham aniqlash muhim.

3. Gibrid birliklarning shakllanishi. O‘zbek internet nutqining eng xarakterli hodisalaridan biri xorijiy leksik birliklarning o‘zbekcha grammatik vositalar bilan birikishidir. Masalan:

like + *bosmoq* → *layk bosmoq*
post + *lar* → *postlar*
trend + *ga* → *trendga*
follow + *chi* → *folloverchi/follower* kabi variantlar.

Bunday birliklarning me’yoriy maqomi alohida tadqiqotni talab qiladi. Chunki internetdagi faol qo‘llanish birlikning avtomatik ravishda adabiy til me’yoriga aylanganini anglatmaydi.

4. Kod almashinuvi. Internet muloqotida bir gap yoki kommunikativ birlik tarkibida ikki yoki undan ortiq til elementlarining almashib kelishi keng tarqalmoqda. Bu hodisa shunchaki “til buzilishi” sifatida emas, balki sotsiolingvistik va pragmatik strategiya sifatida ham tadqiq etilishi kerak. Masalan, inglizcha birlikning ishlatilishi ba’zan yangi tushunchani nomlash zarurati bilan, ba’zan guruhga mansublikni ko‘rsatish, zamonaviylikni ifodalash yoki ekspressiv ta’sirni kuchaytirish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

O‘zbek internet leksikasi faqat o‘zbek tili doirasida emas, balki umumturkiy raqamli leksik jarayon sifatida o‘rganilishi lozim. Turkiy tillarning katta qismi agglutinativ grammatik qurilishga ega bo‘lgani sababli xorijiy internet birliklarining o‘zlashtirilishida ayrim umumiy mexanizmlar mavjud bo‘lishi mumkin. Masalan, inglizcha yoki xalqaro birlikning turkiy tilning grammatik qo‘shimchalarini qabul qilishi, yangi fe’l shakllarining hosil bo‘lishi, kalkalash, semantik o‘zlashtirish kabi jarayonlar turli turkiy tillarda qiyoslanishi mumkin.

Bunda o‘zbek tilini turk, qozoq, qirg‘iz, ozarbayjon va boshqa turkiy tillar bilan qiyoslash quyidagi savollarga javob topish imkonini beradi:

1. Qaysi internet birliklari barcha turkiy tillarda umumiy?
2. Qaysi birliklar har bir tilning ichki imkoniyatlari asosida yaratilmoqda?
3. Inglizcha o‘zlashmalar qaysi turkiy tilda tezroq adaptatsiyalanmoqda?
4. Xorijiy birliklarga milliy muqobil yaratish mexanizmlari qanday?
5. Internet slengi turkiy tillarda qanday ijtimoiy guruhlarga xos?
6. Bir xil inglizcha birlik turli turkiy tillarda qanday semantik o‘zgarishga uchramoqda?
7. Qaysi birliklar vaqtinchalik qo‘llanishda, qaysilari esa umumxalq leksikasiga o‘tmoqda?

Shu ma’noda turkiy tillarning internet leksikasini qiyosiy o‘rganish raqamli turkologiyaning yangi yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllanishi mumkin.

O‘zbek internet leksikasini ilmiy jihatdan obyektiv o‘rganish uchun alohida metodologik model ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Birinchi bosqich – **raqamli korpus shakllantirish**. Telegram kanallari, Instagram, Facebook, YouTube izohlari, yangiliklar portallari, bloglar, forumlar va boshqa ochiq manbalardan ma’lum davr oralig‘ida matnlar yig‘iladi.

Ikkinchi bosqich – **lemmatizatsiya va normalizatsiya**. Internet matnlaridagi imloviy variantlar, qisqartmalar, grafik aralashuvlar va takroriy birliklar alohida qayd etiladi.

Uchinchi bosqich – **leksik tasnif**. Birliklar quyidagi guruhlarga ajratilishi mumkin:

Guruh	**Asosiy belgisi**	**Misollar**
O‘zbekcha innovatsiyalar	Ichki imkoniyat asosida yaratiladi	obunachi, kuzatuvchi
Anglizmlar	Ingliz tilidan o‘zlashadi	post, blog, trend
Ruscha birliklar	Rus tili orqali kirgan	ayrim raqamli-maishiy birliklar
Gibrid birliklar	Xorijiy asos + o‘zbekcha vosita	postlar, trendga
Sleng	Norasmiy, guruhga xos	internet hamjamiyatiga xos birliklar
Qisqartmalar	Til yoki nutq tejamkorligi asosida qisqaradi	turli chat qisqartmalari
Semantik innovatsiyalar	Eski birlikka yangi ma’no yuklanadi	kanal, devor va b.

To‘rtinchi bosqich — **qiyosiy-tipologik tahlil**. Aniqlangan birliklar turk, qozoq, qirg‘iz, ozarbayjon va boshqa turkiy tillardagi muqobillari bilan qiyoslanadi.

Beshinchi bosqich — **sotsiolingvistik tahlil**. Birliklarning yosh, kasb, hudud, kommunikativ vaziyat va platformalar bo‘yicha tarqalishi o‘rganiladi.

Oltinchi bosqich — **leksikografik verifikatsiya**. Internetda faol birlikning lug‘atlarda mavjud yoki mavjud emasligi, uning me’yoriy maqomi va qo‘llanish chastotasi aniqlanadi.

Bunday metodologiya internet leksikasini oddiy kuzatuvlar asosida emas, empirik va korpusga asoslangan tadqiqot obyekti sifatida o‘rganish imkonini beradi. 2026-yildagi tadqiqotlarda ham o‘zbek raqamli leksikasini korpus asosida o‘rganish

va katta hajmdagi ijtimoiy tarmoq materiallarini tahlil qilishga e'tibor kuchayayotgani ko'rinadi.

O'zbek internet leksikasining zamonaviy muammolari doirasida quyidagilarni qayd qilish lozim:

Birinchi muammo – **internet leksikasining chegaralarini belgilash**. Har qanday internetda uchragan yangi birlikni internet leksikasiga kiritish to'g'ri emas. U muayyan kommunikativ vazifani bajarishi va raqamli muhit bilan semantik yoki funksional jihatdan bog'liq bo'lishi kerak.

Ikkinchi muammo – **neologizm va vaqtincha qo'llanish o'rtasidagi chegarani aniqlash**. Internetdagi ayrim birliklar juda tez ommalashadi, biroq qisqa muddatdan so'ng iste'moldan chiqadi. Shuning uchun birlikning neologik maqomini aniqlashda faqat bir martalik qo'llanish emas, balki vaqt bo'yicha chastota dinamikasi hisobga olinishi lozim.

Uchinchi muammo – **adabiy til me'yori va internet nutqi o'rtasidagi munosabat**. Internetdagi barcha birliklarni me'yoriy adabiy tilga kiritish ham, ularning barchasini "noto'g'ri" deb baholash ham ilmiy jihatdan biryoqlama yondashuvdir. Ijtimoiy tarmoqlarda adabiy me'yor buzilishlari, grafik va imloviy variantlilik mavjudligi alohida tadqiqotlarda ham qayd etilmoqda.

To'rtinchi muammo – **leksikografik kechikish**. Internetda paydo bo'layotgan birliklar an'anaviy izohli lug'atlarga nisbatan ancha tez shakllanadi. Natijada lug'at bilan real nutq o'rtasida vaqt tafovuti paydo bo'ladi.

Beshinchi muammo – **raqamli matnlarning beqarorligi**. Oddiy yozma manbadan farqli ravishda ijtimoiy tarmoq posti o'chirilishi, tahrirlanishi yoki yangilanishi mumkin. Shu sababli internet korpusini shakllantirishda manbaning sanasi, platformasi, muallif turi va matnning dastlabki holatini qayd etish metodologik jihatdan muhim.

Oltinchi muammo – **inglizcha o'zlashmalarning me'yoriy maqomi**. Masalan, *post, layk, blog, trend, story, follower* kabi birliklarning qaysi biri asl shaklda, qaysi biri o'zbekcha fonetik-grafik shaklda qo'llanishi kerakligi, ularning lug'aviy maqomi va o'zbekcha muqobillari masalasi izchil tadqiq etilishi lozim.

O'zbek internet leksikasini tizimli o'rganish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

"O'zbek internet leksikasi korpusi"ni yaratish lozim. Unda Telegram, Instagram, YouTube, Facebook, yangiliklar saytlari, bloglar va forumlarning ochiq matnlari turli davrlar kesimida jamlanishi lozim;

"O'zbek tilining raqamli neologizmlar lug'ati"ni yaratish zarur. Lug'atda birlikning shakli, ma'nosi, etimologiyasi, birinchi qayd etilgan davri, qo'llanish chastotasi, uslubiy xususiyati, variantlari va misollari berilishi maqsadga muvofiq;

internet birliklarini “faol neologizm – ommalashayotgan birlik – me’yorlashgan birlik – tarixiylashayotgan raqamli birlik” kabi dinamik kategoriyalar asosida tavsiflash zarur;

turkiy tillarning internet leksikasini qiyosiy o‘rganishga mo‘ljallangan elektron platforma yaratish lozim. Bunda o‘zbek, turk, qozoq, qirg‘iz, ozarbayjon va boshqa turkiy tillardagi bir xil tushunchalarning nomlanishi parallel ko‘rsatilishi mumkin;

internet leksikografiyasi uchun alohida metodologik mezonlar ishlab chiqish kerak. Chunki an’anaviy lug‘atlarda qo‘llanadigan “so‘zning mavjudligi” mezoni raqamli diskursdagi tezkor leksik o‘zgarishlarni to‘liq aks ettirmaydi;

sun’iy intellekt va avtomatik matn tahlili vositalaridan foydalanish lozim. Xususan, avtomatik lemmatizatsiya, neologizmni aniqlash, o‘zlashmalarni tasniflash, sentiment va pragmatik tahlil, platformalararo chastota taqqoslash kabi texnologiyalar kelajakdagi tadqiqotlarning samaradorligini oshiradi.

O‘zbek internet segmenti leksikasi zamonaviy o‘zbek tilining eng tez o‘zgarayotgan qatlamlaridan biri sifatida shakllanmoqda. Uning tarkibida ichki so‘z yasalishi, xorijiy tillardan o‘zlashish, semantik kengayish va torayish, metaforizatsiya, qisqartirish, kod almashinuvi, gibridlanish va internet slengi kabi jarayonlar bir vaqtning o‘zida kechmoqda.

Mazkur hodisalarni faqat til me’yorining buzilishi sifatida baholash ilmiy jihatdan yetarli emas. Internet kommunikatsiyasi til taraqqiyotining yangi tabiiy muhitidir. Unda paydo bo‘layotgan birliklarning bir qismi vaqtinchalik bo‘lsa, boshqa qismi umumxalq leksikasiga o‘tib, kelajakda lug‘atlardan mustahkam o‘rin egallashi mumkin.

Shu sababli o‘zbek internet leksikasini dinamik, korpusga asoslangan, sotsiolingvistik va qiyosiy-tipologik metodlar tizimi asosida o‘rganish zarur. Ayniqsa, uni turkiy tillarning raqamli leksikasi bilan qiyoslash orqali umumturkiy va milliy xususiyatlarni farqlash mumkin.

Tadqiqotning istiqbolli yo‘nalishi sifatida “o‘zbek internet leksikasi → o‘zbek raqamli korpusi → turkiy tillar raqamli leksikasi qiyosiy bazasi → elektron neologizmlar lug‘ati” tizimini yaratishni taklif etish mumkin. Bunday tizim nafaqat zamonaviy o‘zbek tilining lug‘aviy tarkibidagi o‘zgarishlarni qayd etadi, balki til siyosati, zamonaviy leksikografiya, kompyuter lingvistikasi va sun’iy intellekt uchun ham muhim lingvistik manba vazifasini bajaradi.

Demak, turkiy tillarda ilmiy-qiyosiy tadqiqotlarning zamonaviy bosqichida internet leksikasini o‘rganish oddiy yangi so‘zlarni qayd etishdan ko‘ra kengroq ilmiy vazifani, ya’ni raqamli muhitda turkiy tillarning leksik taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash vazifasini qo‘yadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Atkins B.T.S., Rundell M. *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. — Oxford: Oxford University Press, 2008.
2. Crystal D. *Language and the Internet*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
3. Myers-Scotton C. *Multiple Voices: An Introduction to Bilingualism*. — Oxford: Blackwell, 2006.
4. Abdujalilova Sh.A. *O‘zbek tili kompyuter lingvistikasi asoslari*. — Toshkent: Noshir, 2021.
5. Polvannazirova S. A Corpus-Based Analysis of Neologisms from English into Uzbek in Social Media and Online Corpora // *O‘zbekistonda xorijiy tillar*. — 2025.
6. Erkinov A. Lexical Innovation in Digital Discourse: A Corpus-Driven Comparative Study of Uzbek and English Social Media // *Jamiyat va innovatsiyalar*. — 2026. — Vol. 7, No. 4/S. — P. 245–250.
7. Ismailova R.B. Cognitive, Semiotic, and Pragmatic Dimensions of Cyber Lexicon in Internet Discourse: A Comparative Analysis of English and Uzbek // *Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar jurnali*. — 2026. — Vol. 8, No. 05. — P. 1112–1116.
8. Toshtemirov F.Sh. Internet kommunikatsiyasi ta’sirida o‘zbek tilida yangi so‘zlarning shakllanishi // *Tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g‘oyalar*. — 2026.
9. Jo‘ranazarova N.Q., Ro‘ziyeva N.A. Ijtimoiy tarmoqlar tilida o‘zbek adabiy tili me’yorlarining buzilishi va ularning sotsiolingvistik tahlili // *Zamonaviy dunyoda ilm-fan va texnologiya*. — 2026. — Jild 5, son 16. — B. 67–69.

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДИСКУРСЫНДАҒЫ КИІМ АКСИОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭТНОМАРКЕРЛІК ҚЫЗМЕТІ

АДИЕВА ПАКИЗАТ МИНАВАРОВНА

[1]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, филология факультеті, Қазақ филологиясы кафедрасы, ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор

НАЗГҮЛ ЭНТЕРИЕВА

[2] Хажы Байрам Вели университеті, Түркия, Әдебиет факультетінде, Түрік тілі мен әдебиеті бөлімі, доктор, қауымдастырылған профессор

Абстракт: Мақалада қазақ фольклорлық дискурсындағы киім бейнесінің аксиологиялық (құндылықтық) табиғаты мен этномаркерлік қызметі этнопоэтикалық, семиотикалық және культурологиялық аспектілер тұрғысынан сараланады. Ауыз әдебиеті жәдігерлеріндегі (эпостар, лиро-эпостар, салт-дәстүр поэзиясы) киім атрибутикасы жай ғана тұрмыстық-материалдық бұйым ретінде емес, ұлттық кодты, эстетикалық идеалды, әлеуметтік иерархияны және сакралды-ғұрыптық мағыналарды тасымалдаушы күрделі семантикалық жүйе ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында контекстік, семантикалық және салыстырмалы-типологиялық талдау әдістері қолданылды. Жұмыс нәтижесінде фольклорлық мәтіндердегі киім атаулары мен көркемдік детальдардың кейіпкерлердің жас ерекшелігін, гендерлік айырмашылығын және әлеуметтік мәртебесін айқындайтын негізгі этномаркер екені дәлелденді. Сондай-ақ, киімнің ар-ұят, ибалылық, аналық, батырлық сияқты концепттерді қалыптастырудағы аксиологиялық маңызы айқындалып, оның дәстүр сабақтастығы мен ұлттық идентичностты сақтаудағы өзектілігі негізделді.

Түйін сөздер: фольклорлық дискурс, этнопоэтика, киім аксиологиясы, этномаркер, семантикалық код, сакралдылық, дәстүр сабақтастығы

AXIOLOGY OF CLOTHING IN KAZAKH FOLKLORE DISCOURSE AND ITS ETHNOMARKING FUNCTION

Abstract:

This article examines the axiological (value-based) nature and ethnomarking function of the image of clothing in Kazakh folklore discourse through ethnopoetic, semiotic, and cultural lenses. In the heritage of oral literature (epics, lyro-epics, ritual poetry), clothing attributes are analyzed not merely as everyday material objects, but as a complex semantic system carrying national codes, aesthetic ideals, social

hierarchies, and sacred-ritual meanings. Contextual, semantic, and comparative-typological analysis methods were employed during the research. The findings demonstrate that clothing terminology and its use as an artistic detail in folklore texts serve as primary ethnomarkers differentiating the age, gender, and social status of characters. Furthermore, the axiological significance of clothing in shaping concepts such as honor, modesty, motherhood, and heroism is identified, substantiating its relevance in preserving cultural continuity and national identity. The outcomes of this study can be utilized as reference material in the fields of folkloristics, ethnopoetics, linguoculturology, and ethnography.

Keywords: folklore discourse, ethnopoetics, axiology of clothing, ethnomarker, semantic code, sacredness, cultural continuity

КІРІСПЕ

Зерттеудің өзектілігі. XXI ғасырдағы жаһандану үрдістері мен гуманитарлық ғылымдардағы антропоцентристік парадигманың үстемдік етуі фольклорлық жәдігерлерді жаңа этнопоэтикалық, семиотикалық және аксиологиялық ракурста қайта пайымдауды талап етеді. Халықтың ұжымдық санасы мен ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетанымының айнасы саналатын фольклорлық дискурста материалдық мәдениет бұйымдары, соның ішінде киім атрибутикасы тек тұрмыстық немесе утилитарлық қызметпен шектелмейді. Киім — ұлттық менталитетті, эстетикалық идеалды, социалдық иерархияны және сакралды-ғұрыптық мағыналарды кодтаған күрделі этномаркерлік жүйе. Қазақ фольклортануында ауыз әдебиетінің поэтикасы мен этнографиялық аспектілері Ә.Марғұлан, С.Қасқабасов, Ш.Ибраев сынды ғалымдардың еңбектерінде негізделгенімен, киім концептісін аксиологиялық (құндылықтық) тұрғыдан және этномаркерлік белгі ретінде кешенді саралау әлі де болса арнайы зерттеуді қажет етеді.

Киім — тұлғаның жас ерекшелігін, отбасылық мәртебесін, орнын дифференциациялайтын басты коммуникативтік индикатор. Осы орайда фольклорлық мәтіндердегі киім семантикасын саралау арқылы ұлттық идентичност пен дәстүр сабақтастығының терең негіздерін айқындау зерттеудің жоғары өзектілігін көрсетеді. Қазақ фольклорлық дискурсындағы киім бейнесі — халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани дүниетанымы мен эстетикалық талғамын білдіретін терең мағыналы визуальды код. Батырлар жыры мен лиро-эпостардағы киім атрибуттары жай ғана тұрмыстық бұйым емес, кейіпкердің әлеуметтік дәрежесін, жас ерекшелігін және қоғамдағы орнын айқындайтын басты айырым белгісі болып табылады. Ханның зерделі шапаны мен батырдың шынжырлы сауытынан бастап, сұлудың сәукелесіне дейінгі

әрбір көркемдік деталь эпикалық тұлғаның беделі мен қаһармандық сипатын даралап, халықтық идеалды нақты жүйеге түсіреді.

Салт-дәстүр поэзиясында, әсіресе сыңсу, беташар мен жоқтау жырларында киімнің сакралды-ғұрыптық және ғұрыптық мәні ерекше ашылады. Қыз баланың ақ отаудан аттанарда сәукеле киюі немесе келін түскенде ақ жаулық салуы — адам өміріндегі бір әлеуметтік мәртебеден екінші мәртебеге өту сәтін заңдастыратын киелі белгі. Ауыз әдебиетіндегі мұндай киім мотивтері отбасылық менталитетті, ар-ұят пен ибалылықты, аналық пен ошақ иесі болу жауапкершілігін қалыптастыратын негізгі өнегелік-этикалық құндылықтар тізбегін ашады.

Фольклорлық мәтіндерде сақталған бұл киім коды ұрпақтан-ұрпаққа ұлттық тәрбие мен дәстүр сабақтастығын тасымалдаушы берік көпір қызметін атқарып келеді. Мақал-мәтелдердегі, дастандардағы киімге қатысты ұғымдар халықтың ішкі мәдени шекарасын бекітіп, ұлттық болмыстың негізгі тірегіне айналды. Жаһандану дәуірінде де ауыз әдебиеті жәдігерлеріндегі киім семантикасы өзінің маңызын жоғалтпай, заманауи ұлттық идентичност пен сән мәдениетін жаңғыртудың сарқылмас эстетикалық бастауы болып қала береді.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Қазақ халық ауыз әдебиетіндегі заттық мәдениет пен оның семантикасы әртүрлі ғылыми бағыттарда қарастырылды: Фольклортану және этнопоэтика: С.А. Қасқабасов фольклорлық жанрлардың поэтикасы мен прозалық фольклордағы символдар жүйесін талдаса [1, 45-б.], Ш.Ә. Ибраев эпос поэтикасындағы көркемдік детальдар мен эпикалық әлемнің құрылымын зерттеді [2, 112-б.]. Этнография және этносемиотика: Ө.Жанибеков қазақтың дәстүрлі киімдерінің түрлері мен олардың тұрмыстық, ғұрыптық атқаратын қызметін жүйеледі [3, 78-б.]. Ал Н.Ж. Шаханова орталық азиялық көшпелілердің дәстүрлі мәдениетіндегі киімнің сұрыптаушылық (маркерлік) және сакралдық-символикалық ролін этнографиялық аспектіде негіздеді [4, 105-б.]. Семиотика және мәдениеттану: Шетелдік және орыс семиотика мектебінің өкілі Ю.М. Лотман мәдениет семиотикасында киімнің әлеуметтік тіл және белгілер жүйесі екенін дәлелдеген [5, 210-б.].

Зерттеудің мақсаты: Қазақ фольклорлық дискурсындағы киім бейнесін этнопоэтикалық және семиотикалық тұрғыдан талдай отырып, оның ұлттық құндылықтар жүйесіндегі орнын, этномаркерлік қызметін және дәстүр сабақтастығын сақтаудағы рөлін дәлелдеу.

Міндеттері

1. Фольклортану мен этнопоэтикадағы киім семантикасын зерттеудің теориялық-методологиялық негіздерін айқындау;

2. Эпостық және лиро-эпостық жырлардағы киім атрибуттарының социалдық, гендерлік және жастық этномаркерлік қызметін жүйелеу;

3. Салт-дәстүр поэзиясындағы киім бейнесінің сакралды-ғұрыптық және аксиологиялық (ар-ұят, ибалылық, аналық) концептілерін ашу;

4. Фольклордағы киім кодының заманауи ұлттық идентичностты сақтаудағы ықпалын бағалау.

Зерттеу әдістері: Тақырыптың мақсаты мен міндеттеріне сәйкес контекстік, семантика-стилистикалық, этнопоэтикалық, салыстырмалы-типологиялық және герменевтикалық талдау әдістері қолданылды.

Этнопоэтика мен сөз өнері танымы: Киім — мәдени белгі ретінде

Ауыз әдебиеті жәдігерлерінде заттық мәдениет бұйымдары, соның ішінде киім-кешек тек тұрмыстық бұйым ретінде көрініс таппайды. Көркемдік тыныс пен халықтық таным аясында киім — халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетанымын, салт-санасын және сұлулық мұратын тасымалдаушы күрделі мәдени белгі (нышан). Тіл мен мәдениет зерттеушілері атап өткендей, мәдениет аясындағы кез келген тұрмыстық бұйым өзінің тікелей қолданбалы қызметінен бөлек, танымдық-белгілік жүктемеге ие болады [5]. Қазақ ауыз әдебиеті кеңістігінде киім кейіпкердің ішкі дүниесі мен қоғамдағы орнының сыртқы көрінісін құрайды. Академик С.А. Қасқабасов сөз өнеріндегі заттық белгілердің мәнін талдай отырып, ауызша дәстүрдегі кез келген көркемдік бөлшектің халықтық философиядан бастау алатынын көрсетеді [1]. Осы орайда фольклордағы киім атаулары (сәукеле, кісе белбеу, сауыт, кимешек, шапан, т.б.) тек атауыш қызмет атқармай, терең ұғымдық мағынаға ие болады.

Қазақ дүниетанымындағы киімнің құндылықтық табиғаты

Киімнің құндылықтық табиғаты дегеніміз — киім бұйымдары арқылы ар-ұят, ибалылық, аналық, батырлық, байлық, киелілік сияқты өнегелік әрі эстетикалық заңдылықтардың бейнеленуі. Этнограф Ө. Жәнібеков дәстүрлі киімдердің жасалу жолы мен кию әдебі ұлттық тәрбие жүйесімен тығыз байланысты екенін негіздейді [3]. Ауыз әдебиеті мәтіндерінде киімнің құндылықтық сипаты мынадай деңгейлерде көрініс табады:

- **Эстетикалық (көркемдік) құндылық:** Тілдегі суреттеулер («күн тимейтін сұлу», «алтынмен апталған, күміспен қапталған» киімдер) арқылы халықтың сұлулыққа деген биік талғамы қалыптасады.
- **Өнегелік-этикалық құндылық:** Киімнің жабықтығы, жас ерекшелігіне сай киілуі — абырой мен инабаттылықты айқындайды.
- **Киелілік (сакралды) құндылық:** Ғұрыптық киімдердің (ұзату, келін түсіру, жоқтау) қасиеттілігі мен қорғаушылық (тұмарлық) сипаты.

Эпостық жырлардағы кейіпкерлерді даралаудағы киім бөлшектері

Батырлық және ғашықтық жырларда киім — кейіпкерді әлеуметтік, жыныстық және жастық тұрғыдан ажырататын басты ұлттық айырым белгісі. Ш.Ә. Ибраев эпос поэтикасындағы көркемдік бөлшектердің батырлық бейнені сомдаудағы шешуші рөлін атап өтеді [2].

• **Әлеуметтік және жіктеуіш белгі:** «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр» жырларында батырдың кісе белбеуі, шынжырлы торғауыт сауыты, дулығасы — оның әскери дәрежесі мен ерлігінің айғағы. Хан мен билердің «зерделі шапан», «бұлғын ішік» киюі — билік пен байлықты білдіреді.

• **Жыныстық және жастық айырым белгісі:** «Қыз Жібек», «Баян Сұлу» дастандарында қыздың «сәукелесі» мен «желегі» оның бойжеткенін, оң босағадағы еркелігін білдірсе, «қос етек көйлек» пен «тақиядағы үкі» пәктік пен пәле-жаладан қорғайтын тұмарлық сипатқа ие.

«Ақтамақ қыздың сәукелесі — төбесінде алтын тас, маржан тізген желек, кигені жібек, мінгені жорға...» (Жырдағы бұл суреттеу — қыздың әлеуметтік жағдайын да, сұлулық мәртебесін де айқындайтын типтік ұлттық белгі).

Салт-дәстүр поэзиясындағы киімнің ғұрыптық және киелілік мәні

Қазақтың салт-дәстүр поэзиясында (сыңсу, жар-жар, беташар, жоқтау) киім бір әлеуметтік күйден екінші күйге өту ғұрпының негізгі бөлшегі қызметін атқарады. Н.Ж. Шаханова дәстүрлі мәдениеттегі киімнің өтпелі кезеңдердегі айырымдық сипатын зерттей отырып, оның ғұрыптық мәнін дәлелдеген [4].

1. **Ұзату ғұрпы мен Сыңсу:** Қыз баланың ақ отаудан аттанарда сәукеле киюі — оның бойжеткендік шағымен қоштасып, ошақ иесі болу жолына өтуінің киелі белгісі.

2. **Беташар поэтикасы:** Келін түскенде кимешек немесе ақ жаулық салу — келіннің аналық мәртебеге өтуін бекітеді. Беташар мәтіндеріндегі киімді құрметтеу нақылдары өнегелік заңдарды білдіреді.

3. **Жоқтау поэтикасы:** Адам қайтыс болғанда жақындарының киімді теріс айналдырып киюі, «қара жамылуы» немесе «жағасын жыртуы» — қайғы мен қаралы жағдайды хабарлайтын визуалды белгі.

Өнегелік заңдар мен ұрпақ тәрбиесі

Ауыз әдебиеті жәдігерлері арқылы таралған киім кию мәдениеті ұрпақтан-ұрпаққа өнеге болып таралды. Мақал-мәтелдердегі («Ағаш көркі — жапырақ, адам көркі — шүберек», «Кісідегінің кісіге сәні жоқ») киімге қатысты ұғымдар — үнемшілдік пен қанағатшылдықты, ар-ұятты сақтауды насихаттайды. Фольклордағы киім үлгісі халықтың ішкі мәдени шекарасын қалыптастырды. Артық немесе орынсыз киіну ауыз әдебиетінде сыни сипатта сараланып, қоғамдық өнегені реттеп отырды.

Заманауи ұлттық болмысты сақтаудағы ауыз әдебиетіндегі киім үлгісі

Ұлттық бұйымдар мен киім элементтері заманауи ұлттық сәннің негізіне айналуда. Ауыз әдебиетінде сақталған киім атаулары мен олардың мәні қазіргі қазақ қоғамында ұлттық болмысты (өзін-өзі айқындауды) қайта жаңғыртудың негізгі арқауы болып табылады. Эпостардағы батыр мен сұлудың кісе белбеуі мен сәукелесі бүгінгі эстетикада қайта бекіп, дәстүр сабақтастығының үздіксіздігін дәлелдейді.Шолу жасай келе, қазақ ауыз әдебиетіндегі киім — жай ғана тұрмыстық бұйым емес, ол:

1. **Құндылықтық тұрғыдан:** Ар-ұят, иба, батырлық, қасиеттілік сияқты ұлттық ұғымдардың көркемдік көрінісі;
2. **Белгілік тұрғыдан:** Кейіпкердің әлеуметтік, жыныстық, жастық және тұрмыстық мәртебесін айқындайтын негізгі ұлттық айырым белгісі;
3. **Дәстүрлік тұрғыдан:** Салт-дәстүрлердің орындалуын бекітетін және ұлттық болмысты ұрпаққа тасымалдайтын негізгі куәлік болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, қазақ фольклорлық дискурсындағы киім кию мәдениетін талдау — халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани да материалдық мұрасын тереңірек пайымдауға жол ашады. Зерттеу барысында анықталғандай, ауыз әдебиеті жәдігерлеріндегі киім атрибутикасы тек утилитарлық немесе тұрмыстық бұйым шеңберінде қалмай, ұлттық болмысты, эстетикалық идеалды және әлеуметтік иерархияны айқындайтын күрделі семантикалық жүйе ретінде көрініс табады. Батырлар жыры мен лиро-эпостардағы, сондай-ақ салт-дәстүр поэзиясындағы киім бейнелері кейіпкердің жасын, гендерлік ерекшелігін және сословиелік мәртебесін айыратын басты этномаркерлік қызметті атқарады.

Сонымен бірге, киім коды қазақ халық танымында ар-ұят, ибалылық, аналық, батырлық пен сакралдылық сияқты іргелі моральдық-этикалық концептілерді қалыптастырушы аксиологиялық құрал болып саналады. Эпостық қаһармандардың сауытынан бастап, ұзатылатын қыздың сәукелесі мен келіннің ақ жаулығына дейінгі әрбір деталь — өтпелі кезеңдердегі ғұрыптық заңдылықтарды бекітіп, ұрпаққа өнегелік тәрбие беретін маңызды белгі. Бұл сөз өнерінде сақталған киім символикасының бүгінгі жаһандану заманында да өзінің өзектілігін жоғалтпай, ұлттық идентичностты сақтау мен дәстүр сабақтастығын үздіксіз қамтамасыз етуде қаншалықты зор ықпалға ие екенін толық дәлелдейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қасқабасов С.А. Ойөріс: Фольклортану мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері. – Алматы: Жібек жолы, 2009. – 416 б.

2. Ибраев Ш.Ә. Қазақ эпосының поэтикасы (батырлар жыры негізінде). – Алматы: Ғылым, 1993. – 280 б.
3. Жәнібеков Ө. Қазақ киімі. – Алматы: Өнер, 1996. – 192 б.
4. Шаханова Н.Ж. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). – Алматы: Казахстан, 1998. – 184 с.
5. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII-начало XIX века). – СПб.: Искусство-СПБ, 1994. – 399 с.

КАТЕГОРИЯИ ШУМОРАИ ИСМ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Анвар Ҳайдаров
Устоди донишгоҳи давлатии педагогии Навоӣ

Аннотатсия. Дар мақола масъалаи категорияи шумораи исм дар забони тоҷикӣ аз ҷиҳати грамматикӣ, маъноӣ ва сохторӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Категорияи шумора яке аз категорияҳои муҳимми грамматикии исм буда, муносибати миқдории предмет, шахс, ҳодиса ва мафҳумро ифода менамояд. Дар забони тоҷикӣ исмҳо асосан дар ду шакли грамматикӣ — шумораи танҳо ва шумораи ҷамъ — истифода мешаванд. Шумораи танҳо одатан нишондиҳандаи махсуси морфологӣ надошта, шумораи ҷамъ тавассути пасвандҳои -ҳо, -он ва вариантҳои фонетикии он, аз ҷумла -ён, -гон ва -вон, ифода мегардад. Дар мақола хусусиятҳои истифодаи ин нишондиҳандаҳо, фарқияти вазифавию услубии онҳо, муносибати шакли ҷамъ бо маънои лексикии исм, инчунин мавқеи исм баъди шумораҳои миқдорӣ баррасӣ мешаванд. Таҳлил нишон медиҳад, ки категорияи шумора дар забони тоҷикӣ на танҳо хусусияти морфологӣ, балки дорои паҳлуҳои муҳими семантикӣ ва синтаксисӣ низ мебошад.

Калидвожаҳо: забони тоҷикӣ, исм, категорияи грамматикӣ, категорияи шумора, шумораи танҳо, шумораи ҷамъ, -ҳо, -он, маънои миқдорӣ, морфология.

Аннотация. В статье рассматривается категория числа имени существительного в таджикском языке с грамматической, семантической и структурной точек зрения. Категория числа является одной из основных грамматических категорий существительного и выражает количественные отношения предметов, лиц, явлений и понятий. В таджикском языке существительные употребляются преимущественно в формах единственного и множественного числа. Единственное число, как правило, не имеет специального морфологического показателя, тогда как множественное число выражается суффиксами -ҳо, -он и их фонетическими вариантами -ён, -гон, -вон. В статье анализируются особенности употребления данных показателей, их функционально-стилистические различия, связь формы множественного числа с лексической семантикой существительного, а также употребление существительных после количественных числительных. Делается вывод о том, что категория числа в таджикском языке имеет не только морфологическое, но и семантическое и синтаксическое значение.

Ключевые слова: таджикский язык, имя существительное, грамматическая категория, категория числа, единственное число, множественное число, суффиксы, количественное значение, морфология.

Annotation. The article examines the category of number of nouns in the Tajik language from grammatical, semantic and structural perspectives. The category of number is one of the main grammatical categories of nouns and expresses quantitative relations of objects, persons, phenomena and concepts. In Tajik, nouns are mainly used in singular and plural forms. The singular usually has no special morphological marker, whereas the plural is expressed by the suffixes -ҳо, -он and their phonetic variants -ён, -гон and -вон. The article analyzes the functional and stylistic characteristics of these markers, their relationship with the lexical meaning of nouns, and the use of nouns after cardinal numerals. The analysis demonstrates that the category of number in Tajik is not limited to morphology but also has important semantic and syntactic functions.

Keywords: Tajik language, noun, grammatical category, category of number, singular, plural, suffixes, quantitative meaning, morphology.

Исм яке аз ҳиссаҳои асосии мустақили нутқ буда, ашё, шахс, ҳодиса, мавҷудот, мафҳум ва дигар падидаҳои воқеиятро номбар мекунад. Дар сохтори грамматикии забони тоҷикӣ исм аз рӯйи хусусиятҳои маъноӣ, морфологӣ ва синтаксисӣ мавқеи муҳим дорад. Яке аз масъалаҳои асосии марбут ба сохтори грамматикии исм категорияи шумора мебошад. Категорияи шумора муносибати грамматикии танҳоӣ ва бисёриро ифода намуда, имкон медиҳад, ки дар нутқ фарқи байни як предмет ва маҷмӯи предметҳо ифода карда шавад. Масалан, дар ибораҳои китоб — китобҳо, донишҷӯ — донишҷӯён, хона — хонаҳо тағйироти шаклии исм ба тағйироти маъноии миқдорӣ алоқаманд мебошад.

Тадқиқи категорияи шумора дар забони тоҷикӣ барои омӯзиши морфология, сохтори калима ва хусусиятҳои истифодаи исм дар ҷумла аҳамияти назариявию амалӣ дорад. Дар таҳқиқоти забоншиносӣ таъкид мешавад, ки категорияи шумора яке аз категорияҳои асосии морфологии исм буда, дар забони тоҷикӣ муқобилияти танҳо — ҷамъ асоси ин категорияро ташкил медиҳад. Мақсади мақола муайян намудани хусусиятҳои асосии категорияи шумораи исм дар забони тоҷикӣ, таҳлили воситаҳои ифодаи он ва нишон додани хусусиятҳои маъноию услубии шаклҳои танҳо ва ҷамъ мебошад.

Категорияи грамматикӣ маҷмӯи шаклҳои грамматикӣ ва маъноҳои муқобили онҳоро ифода мекунад. Дар мавриди исм категорияи шумора муносибати миқдории воҳид ва маҷмӯи предметҳоро нишон медиҳад. Дар забони тоҷикӣ категорияи шумораи исм асосан ду шакл дорад: 1. шумораи

танҳо; 2. шумораи ҷамъ. Шакли танҳо барои ифодаи як предмет, як шахс, як мавҷудот ва ё мафҳуме истифода мешавад: китоб, хона, донишҷӯ, муаллим, дарахт, шаҳр, кӯҳ. Масалан: **Донишҷӯ ба китобхона рафт.** Дар ин ҷумла шакли донишҷӯ як шахсро ифода мекунад.

Шакли ҷамъ бошад, маҷмӯи ду ё зиёда предмет ё шахсро ифода менамояд: китобҳо, хонаҳо, донишҷӯён, муаллимон, дарахтон. Масалан: **Донишҷӯён ба китобхона рафтанд.** Дар ин маврид пасванди -ён ҷамъ будани исми донишҷӯ-ро нишон медиҳад. Аз нуқтаи назари сохторӣ, шумораи танҳо дар забони тоҷикӣ одатан нишондиҳандаи махсус надорад. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки шакли танҳо шакли бенишон ва шумораи ҷамъ дар бисёр ҳолатҳо шакли нишондор мебошад. Ин хусусият дар тавсифҳои грамматикии забони тоҷикӣ низ қайд шудааст.

Шумораи танҳо маънои яктоӣ ё воҳидии предметро ифода мекунад, аммо ин маъно на ҳамеша ба маънои «як» баробар аст. Дар бисёр ҳолатҳо шакли танҳо метавонад номи як навъи предмет ё мафҳумро умуман ифода намояд. Масалан: **Китоб манбаи дониш аст.** Дар ин ҷумла китоб на танҳо як китоби мушаххас, балки мафҳуми китоб ва китобро ҳамчун навъи воситаи дониш ифода мекунад. Мисолҳои дигар: **Инсон мавҷуди иҷтимоӣ мебошад. Дониш қувва аст. Об барои ҳаёт зарур аст.** Дар ин ҷумлаҳо исмҳои инсон, дониш, об дар шакли танҳо омадаанд, вале маъноашон метавонад умумӣ бошад.

Аз ин ҷо бармеояд, ки шакли танҳо ҳамеша танҳо як предмети мушаххасро ифода намекунад. Он метавонад маънои умумӣ, навъӣ, моддӣ ё абстрактӣ низ дошта бошад. Аз ин рӯ, категорияи шумора танҳо бо миқдори воқеии предметҳо маҳдуд намешавад ва бо маънои лексикии исм робитаи зич дорад. Дар таҳқиқоти муқоисавӣ низ таъкид шудааст, ки шакли танҳо метавонад берун аз маънои бевоситаи «яктоӣ» истифода шавад.

Шумораи ҷамъ дар забони тоҷикӣ бештар бо ёрии пасвандҳои махсус ифода мешавад. Муҳимтарин нишондиҳандаҳои морфологии ҷамъ -ҳо ва -он мебошанд. Пасванди -ҳо воситаи серистеъмоли ифодаи шумораи ҷамъ дар забони тоҷикӣ мебошад. Он метавонад ба шумораи зиёди исмҳо ҳамроҳ шавад: китоб → китобҳо; хона → хонаҳо; дарахт → дарахтҳо. Масалан: **Дар китобхона китобҳои зиёди илмӣ мавҷуданд. Дар кӯчаҳо дарахтҳои нав шинонда шуданд.** Яке аз хусусиятҳои муҳимми -ҳо дар он аст, ки он дар услубҳои гуногуни забони тоҷикӣ васеъ истифода мешавад ва нисбат ба бисёр шаклҳои дигар хусусияти умумитар дорад.

Пасванди -ҳо метавонад бо исмҳои шахс низ истифода шавад: бачаҳо, духтарҳо, донишҷӯҳо, меҳмонҳо. Аммо дар баъзе мавридҳо, махсусан дар

услуби адабӣ, барои ифодаи гурӯҳи шахсон истифодаи шаклҳои дорои -он/-ён бештар хос мебошад: донишҷӯён, омӯзгорон, шоирон, нависандагон.

Пасванди -он низ яке аз воситаҳои асосии ифодаи ҷамъ дар забони тоҷикӣ мебошад. Он бештар бо исмҳои шахс ва мавҷудоти ҷондор истифода шуда, дар забони адабӣ ва услуби расмӣ-илмӣ мавқеи муҳим дорад. Мисолҳо: муаллим → муаллимон; шоир → шоирон; нависанда → нависандагон.

Дар натиҷаи таъсири сохти фонетикии калима пасванди -он шаклҳои гуногун гирифта метавонад: -ён, -гон, -вон. Масалан: донишҷӯён; нависандагон; паррандагон.

Дар адабиёти забоншиносӣ нишон дода мешавад, ки -он ва вариантҳои он яке аз гурӯҳҳои асосии нишондиҳандаҳои ҷамъ дар тоҷикӣ мебошанд. Гарчанде ки -ҳо ва -он ҳар ду маънои ҷамъро ифода мекунанд, истифодаи онҳо дар ҳамаи ҳолатҳо комилан яксон нест. Пасванди -ҳо нисбатан умумӣ буда, бо исмҳои гуногун истифода мешавад: кӯчаҳо, дарахтҳо, одамҳо. Пасванди -он бошад, бештар бо исмҳои шахс ва мавҷудоти ҷондор меояд: устодон, донишҷӯён, адибон.

Дар услуби илмӣ ва расмӣ шаклҳои донишмандон, муҳаққиқон, олимон, омӯзгорон, хонандагон бештар маъмул мебошанд. Масалан: Олимон масъалаи мазкурро мавриди таҳқиқ қарор доданд. Муҳаққиқон ба хулосаҳои муҳим расиданд. Омӯзгорон дар раванди таълим нақши муҳим доранд. Аммо истифодаи -ҳо дар баъзе мавридҳо метавонад маънои гуфтугӯӣ, умумӣ ё бетакаллуфтар дошта бошад: Бачаҳо дар саҳни мактаб бозӣ мекарданд.

Ҳамин тавр, интихоби нишондиҳандаи ҷамъ баъзан на танҳо ба грамматика, балки ба услуби баён ва маънои матн низ вобаста мешавад.

Категорияи шумора бо хусусияти маъноии исм робитаи наздик дорад. Ҳамаи исмҳо дар истифодаи шакли ҷамъ хусусияти яксон надоранд. Исмҳои мушаххас, ки предметҳои ҳисобшавандаро ифода мекунанд, ба осонӣ ба шакли ҷамъ мегузаранд: китоб — китобҳо; хона — хонаҳо; дарахт — дарахтон. Аммо исмҳои моддӣ ва абстрактӣ метавонанд хусусиятҳои дигар дошта бошанд. Масалан: об, шир, ҳаво, тилло одатан ҳамчун номи моддаҳо дар шакли танҳо истифода мешаванд. Ҳамчунин исмҳои абстрактӣ: дӯстӣ, ҷавонӣ, некӣ, дониш, озодӣ дар бисёр мавридҳо шакли танҳо доранд. Аммо дар ҳолатҳои муайян исмҳои абстрактӣ низ метавонанд шакли ҷамъ гиранд, агар маънои онҳо тағйир ё мушаххас гардад: андешаҳо, фикрҳо, орзуҳо, эҳсосот, таҷрибаҳо. Масалан: **Андешаҳои донишманд дар мақола инъикос ёфтаанд.** Дар ин ҷо андешаҳо маҷмӯи андешаҳои мушаххасро ифода мекунад.

Ин хусусият нишон медиҳад, ки категорияи шумора бо семантикаи исм робитаи бевосита дорад. Дар таҳқиқоти муосир низ таъкид мешавад, ки

истифодаи шакли ҷамъ бо маънои лексикӣ ва хусусияти семантикии исм алоқаманд аст. Яке аз хусусиятҳои муҳимми грамматикаи тоҷикӣ муносибати исм бо шумораҳои миқдорӣ мебошад. Дар забони тоҷикӣ баъди шумораи миқдорӣ исм одатан дар шакли танҳо истифода мешавад: се китоб**;** панҷ донишҷӯ**;** даҳ дарахт**;** сад хона**;** ду омӯзгор**.** Масалан: **Дар синф панҷ донишҷӯ нишаста буданд. Ман се китоб харидам. Дар боғ даҳ дарахт шинонда шуд**. Дар ин гуна сохтор худи шумора маънои миқдориро ифода мекунад. Аз ин рӯ, ба исм гузоштани нишондиҳандаи ҷамъ одатан зарурат надорад.

Муқоиса мекунем: панҷ китоб — шакли меъёрии маъмул; китобҳо — маънои ҷамъ бе муайян кардани миқдори дақиқ. Ҳамин тавр, дар забони тоҷикӣ шумора + исм ва исм + нишондиҳандаи ҷамъ ду тарзи гуногуни ифодаи муносибати миқдорӣ мебошанд. Ин хусусият аз ҷиҳати типологӣ низ муҳим аст, зеро дар манбаъҳои тавсифии забони тоҷикӣ шакли исм баъди шумораҳои миқдорӣ ҳамчун шакли танҳо тавсиф шудааст.

Шакли ҷамъ дар забони тоҷикӣ танҳо барои нишон додани зиёдии предметҳо истифода намешавад. Дар баъзе мавридҳо он метавонад маъноҳои иловагии семантикӣ ва услубӣ пайдо кунад. Масалан, дар матни илмӣ: **Муҳаққиқон масъалаҳои мубрами забоншиносиро таҳлил кардаанд.** Дар ин ҷумла ҷамъ будани муҳаққиқон ба гурӯҳи воқеии шахсон ишора мекунад. Дар матни бадеӣ бошад, шакли ҷамъ метавонад барои ифодаи эҳтиром, умумият, ҷамъбаст ё таъсирнокии баён низ истифода шавад. Масалан: **Пирон чунин мегуфтанд...** Дар ин маврид пирон метавонад на танҳо як гурӯҳи мушаххас, балки насли калонсол ва таҷрибаи умумии онҳоро ифода кунад. Ҳамин тавр, шакли грамматикии шумора метавонад дар матн вазифаи семантикӣ ва услубӣ низ иҷро намояд.

Омӯзиши категорияи шумораи исм барои дарки дурусти сохтори морфологии забони тоҷикӣ аҳамияти калон дорад. Донистани фарқи шаклҳои танҳо ва ҷамъ, инчунин тарзи дурусти истифодаи пасвандҳои -ҳо, -он, -ён, -гон барои ташаккули нутқи адабӣ зарур мебошад. Дар таълими забони тоҷикӣ махсусан бояд ба чунин мавридҳо диққат дода шавад: фарқи маънои танҳо ва ҷамъ; истифодаи дурусти пасвандҳои -ҳо ва -он; шаклҳои -ён, -гон, -вон; истифодаи исм баъди шумораҳои миқдорӣ; фарқи шакли ҷамъ аз маънои воқеии бисёрӣ; истифодаи услубии шаклҳои ҷамъ; робитаи категорияи шумора бо сохтори ҷумла. Масалан, донишҷӯ бояд тавонад шаклҳои зеринро муқоиса намояд: донишҷӯ — донишҷӯён; омӯзгор — омӯзгорон; китоб — китобҳо; нависанда — нависандагон. Ин гуна машқҳо барои дарки сохтори морфологии исм ва истифодаи дурусти шаклҳои грамматикӣ мусоидат мекунанд.

Категорияи шумора яке аз категорияҳои муҳимми грамматикии исм дар забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Ин категория асосан муқобилияти ду шакл — шумораи танҳо ва шумораи ҷамъ — ро ифода мекунад. Шумораи танҳо одатан нишондиҳандаи махсуси морфологӣ надорад ва ҳамчун шакли бенишон баромад мекунад. Шумораи ҷамъ бошад, бештар тавассути пасвандҳои -ҳо ва -он, инчунин вариантҳои -ён, -гон, -вон ифода мегардад.

Таҳлил нишон медиҳад, ки пасванди -ҳо хусусияти умумитар дошта, бо доираи васеи исмҳо истифода мешавад. Пасванди -он ва вариантҳои он бештар бо исмҳои шахс ва мавҷудоти ҷондор алоқаманд буда, дар услуби адабӣ, илмӣ ва расмӣ мавқеи хос дорад.

Муҳим аст, ки категорияи шумора танҳо ба маънои миқдор маҳдуд карда нашавад. Шакли танҳо метавонад маънои умумӣ, навъӣ ё моддиро ифода намояд; шакли ҷамъ бошад, вобаста ба контекст метавонад маъноҳои ҷамъбастӣ, умумӣ ва услубиро низ ба вуҷуд оварад. Илова бар ин, исм баъди шумораҳои миқдорӣ одатан дар шакли танҳо меояд: се китоб, панҷ донишҷӯ, даҳ дарахт. Ин хусусият яке аз нишонаҳои муҳими сохтори грамматикии забони тоҷикӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, категорияи шумораи исм дар забони тоҷикӣ падидаи мураккаби морфологӣ-семантикӣ буда, дар ташаккули маъно, сохтори ибора ва ҷумла, инчунин дар ташкили услуби нутқ нақши муҳим дорад. Омӯзиши амиқи ин категория барои таҳқиқи морфологияи забони тоҷикӣ ва такмили фарҳанги нутқи тоҷикӣ аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

Рӯйхати адабиёти илмӣ

1. Рустамов, Ш. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. — Душанбе: Ирфон, 1972.
2. Маҳмадов, М. Самоучитель таджикского языка. — Душанбе, 1993.
3. Зарифхонова, Г. Ҷ. Выражение категории числа имен существительных в английском и таджикском языках // Вестник Российско-Таджикского (Славянского) университета. — Душанбе.
4. Қузиева, Н. М. Сопоставительный анализ категории числа имен существительных в таджикском и арабском языках // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. — 2014.
5. Категории числа имени существительного таджикского и английского языков // ТНУ. Молодой исследователь. — № 3. — 2020.

6. Малыхина, Л. Ш. Способы выражения категории количества (единичности и множественности) в русском, английском и таджикском языках: сравнительно-сопоставительный анализ. — Диссертационное исследование.
7. Зикриёева, М. Х. Исследование категории числа имени существительного в таджикском и английском языках. — Диссертационное исследование.

DOĞUM RITÜELLERINDE ÇOCUK FOLKLORUNUN EĞITICI VE TERBIYEVI İŞLEVLERI

Doç. Dr. Meleyke MEMMEDOVA
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, Mitoloji Bölümü
meleykememmed1@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7714-4668

Özet: Doğum, insan hayatının biyolojik başlangıcı olmasının yanı sıra bireyin toplum ve kültürle ilk temasının gerçekleştiği önemli bir geçiş dönemidir. Bu dönemde gerçekleştirilen ritüeller ve uygulamalar, yalnızca anne ve çocuğun korunmasına yönelik inanışları değil, aynı zamanda çocuğun kültürel çevreye hazırlanmasını sağlayan sözlü ürünleri de kapsamaktadır. Çocuk folkloru içerisinde yer alan ninniler, nazlamalar, okşamalar ve azizlemeler, doğum sonrası dönemde çocuğun fiziksel ve duygusal ihtiyaçlarına cevap vermenin yanı sıra eğitici ve terbiyevi işlevler de üstlenmektedir. Bu çalışmada söz konusu folklor ürünleri; çocuğun duygusal gelişimi, toplumsal değerleri öğrenmesi, aile ve toplumla iletişim kurması, olumlu davranışlara yönlendirilmesi ve kültürel belleğin aktarılması açısından ele alınmaktadır. Ninnilerde sevgi, iyi dilek, dua ve çocuğun geleceğine ilişkin temenniler; nazlamalarda sevgi, şefkat ve davranış yönlendirmesi; okşamalarda çocuğa değer verme, sevgi ve olumlu benlik algısının desteklenmesi; azizlemelerde ise sevgi, kabul, aidiyet ve çocuğun geleceğine yönelik kültürel beklentiler ön plana çıkmaktadır. Çalışmanın temel amacı, doğum ritüelleri çevresinde şekillenen bu çocuk folkloru ürünlerinin yalnızca çocuğu sakinleştirme, sevindirme veya onunla duygusal yakınlık kurma işlevi taşımadığını; aynı zamanda çocuğun bireysel ve toplumsal gelişimine katkı sağlayan, eğitici, terbiyevi ve kültür aktarıcı işlevler üstlenen geleneksel sözlü eğitim araçları olduğunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğum ritüelleri, çocuk folkloru, ninni, nazlama, azizleme, okşama, eğitim, terbiye.

Abstract: Birth is not only the biological beginning of human life but also a significant transitional period during which the individual first encounters society and culture. The rituals and practices performed during this period encompass not only beliefs concerning the protection of the mother and child but also oral forms through which the child is gradually introduced to the cultural environment. Lullabies, affectionate verbal expressions, caresses, and endearments, which constitute important components of children's folklore, respond to the child's physical and emotional needs in the postpartum period while also fulfilling educational and formative functions. This study examines these folklore forms in terms of the child's

emotional development, acquisition of social values, communication with family and society, orientation toward positive behaviors, and transmission of cultural memory. Lullabies emphasize love, good wishes, prayers, and aspirations for the child's future; affectionate verbal expressions highlight love, compassion, and behavioral guidance; caresses reinforce the child's sense of being valued, affection, and a positive self-perception; while endearments foreground love, acceptance, belonging, and culturally shaped expectations concerning the child's future. The primary aim of the study is to demonstrate that these forms of children's folklore, which emerge within the context of birth rituals, serve not merely to soothe, entertain, or establish emotional intimacy with the child, but also function as traditional forms of oral education that contribute to the child's individual and social development and fulfill educational, formative, and culture-transmitting functions.

Keywords: Birth rituals, children's folklore, lullaby, affectionate verbal expression, endearment, caress, education, moral upbringing.

Giriş. İnsan hayatının doğum, evlilik ve ölüm gibi temel geçiş dönemleri, toplumların kültürel değerlerinin, inançlarının ve sosyal kabullerinin yoğun biçimde görünür hâle geldiği önemli süreçlerdir. Bu dönemler içerisinde doğum, bireyin toplumsal hayata katılımının başlangıcını oluşturması bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Doğum çevresinde gerçekleştirilen ritüeller, inanışlar, törenler ve sözlü uygulamalar, yalnızca anne ve çocuğun korunmasına yönelik düşünce ve pratikleri değil, aynı zamanda toplumun yeni bireye ilişkin beklentilerini, değerlerini ve kültürel kabullerini de yansıtmaktadır. Bu bakımdan doğum ritüelleri, yalnızca biyolojik bir olayın çevresinde şekillenen uygulamalar olarak değil, bireyin kültürel ve toplumsal çevreyle ilk temasının gerçekleştiği ve kültürel aktarımın başladığı önemli bir alan olarak değerlendirilmelidir.

Çocuğun kültürel çevreyle kurduğu ilk ilişkilerden biri sözlü kültür ürünleri aracılığıyla gerçekleşmektedir. Özellikle ninniler, nazlamalar, okşamalar ve azizlemeler, çocukla iletişim kurmanın ve ona yönelik duygu, düşünce ve beklentileri ifade etmenin geleneksel yolları arasında yer almaktadır. Bu ürünlerde sevgi, şefkat, dua, iyi dilek, koruma, aile bağları, toplumsal değerler ve geleceğe yönelik beklentiler bir arada görülmektedir. Dolayısıyla bu sözlü ürünler, yalnızca çocuğu sakinleştirme, sevindirme veya onunla duygusal yakınlık kurma amacı taşıyan ifadeler değildir. Aynı zamanda çocuğun duygusal gelişimini destekleyen, olumlu davranışlara yönlendiren, aile ve toplumla ilişkilerini biçimlendiren ve kültürel değerleri aktaran geleneksel sözlü eğitim biçimleri olarak işlev görmektedir.

Doğum sonrası dönemde söylenen ninniler, çocuğa yönelik sevgi ve şefkatin yanı sıra dua, iyi dilek ve geleceğe ilişkin temennileri içermekte; böylece çocuğun geleceğine dair kültürel tasavvurları yansıtmaktadır. Nazlamalarda sevgi ve şefkatin

yanında çocuğun belirli davranışlara yönlendirilmesi ve aile içindeki ilişki biçimlerinin aktarılması dikkat çekmektedir. Okşamalar, çocuğa değer verildiğini hissettiren ve olumlu benlik algısının oluşumunu destekleyen ifadeler olarak öne çıkarken, azizlemeler sevgi, kabul ve aidiyet duygularını pekiştirmenin yanı sıra çocuğun geleceğine ilişkin ailevi ve toplumsal beklentileri de dile getirmektedir. Bu yönleriyle söz konusu ürünler, çocuk henüz sözlü kültürün anlam dünyasını bilinçli biçimde kavrayabilecek yaşta olmasa bile, ritim, tekrar, ses ve söz aracılığıyla onu kültürel çevresiyle buluşturan ilk iletişim biçimleri arasında değerlendirilebilir.

Bu çalışmada ninniler, nazlamalar, okşamalar ve azizlemeler, doğum ritüelleri bağlamında ele alınarak bu ürünlerin çocuk folkloru içerisindeki eğitici ve terbiyevi işlevleri incelenmektedir. Çalışmanın temel amacı, söz konusu sözlü ürünlerin yalnızca sevgi ve şefkatin ifade edilmesine hizmet etmediğini; çocuğun duygusal ve sosyal gelişimine katkıda bulunduğunu, olumlu davranışların benimsenmesini desteklediğini, aile ve toplumla ilişkilerin kurulmasına aracılık ettiğini ve kültürel değerlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasında önemli bir rol üstlendiğini ortaya koymaktır. Bu çerçevede çalışma, doğum ritüelleri çevresinde oluşan çocuk folkloru ürünlerini geleneksel sözlü eğitim ve kültürel aktarım bağlamında değerlendirmektedir.

Ninnilerin Eğitici ve Terbiyevi İşlevi

Ninniler, doğum sonrası dönemde anne ile çocuk arasındaki iletişimin en önemli sözlü kültür biçimlerinden biridir. İlk bakışta çocuğu uyutmak amacıyla söylenen bu ürünler, içerikleri bakımından çok daha geniş bir işlev alanına sahiptir. Ninnilerde çocuğa yönelik sevgi ve şefkatin yanı sıra onun geleceğine ilişkin dilekler, dualar, beklentiler ve toplumsal değerler ifade edilir.

Ninniler aracılığıyla çocuk, aile ilişkileri, iyilik, güzellik, sağlık, uzun ömür, saygınlık ve başarı gibi değerlerle tanıştırılır. Anne veya aile büyüğü, çocuğun geleceğini tasarlarken aslında toplumun ideal insan modelini de dile getirir. Bu bakımdan ninni, hem duygusal yakınlık sağlayan hem de kültürel değerleri çocuğa aktaran ilk sözlü eğitim araçlarından biridir.

Azerbaycan çocuk folklorunda ninniler (laylaylar), doğum sonrasında anne ile çocuk arasındaki duygusal iletişimin en önemli sözlü ifade biçimlerinden biridir. Ninnilerin temel işlevi çocuğu sakinleştirmek ve uyutmak olmakla birlikte, içerik bakımından yalnızca bu işlevle sınırlı değildir. Ninnilerde annenin çocuğuna yönelik sevgisi, iyi dilekleri, beklentileri ve zaman zaman davranışlarına ilişkin yönlendirmeleri de ifade edilir. Bu nedenle ninniler, çocuğun duygusal gelişiminin yanı sıra kültürel ve terbiyevi gelişimine katkı sağlayan sözlü ürünler olarak değerlendirilebilir.

Aşağıdaki ninni örneğinde annenin çocuğuna yönelik sevgi ve şefkati ile onu sakinleştirme çabası açık biçimde görülmektedir:

Laylay, quzum ağlama,
Ürəyimi dağlama,
Yat yuxun şirin olsun,
Yuxuma daş baglama (Qaybalıyeva, 2013: 21).

Ninninin ilk iki dizesinde "quzum" ve "ürəyimi dağlama" ifadeleri, anne ile çocuk arasındaki güçlü duygusal bağı ortaya koymaktadır. Çocuğun ağlaması annenin üzüntüsüyle ilişkilendirilmekte, böylece çocukla anne arasındaki karşılıklı duygusal bağ dile getirilmektedir. "Yat yuxun şirin olsun" dizesi ise çocuğun huzurlu ve güzel bir uyku uyumasına yönelik iyi dileği ifade etmektedir. Burada ninninin temel yatıştırıcı işlevi, sevgi ve iyi dileklerle birleşmektedir. Son dizedeki "Yuxuma daş bağlama" ifadesi ise mecazlı ve şiirsel bir söyleyişle annenin huzurunun bozulmamasına ilişkin dileği yansıtmaktadır.

Başka bir ninni örneğinde ise çocuğun güzelliği ve geleceğine yönelik olumlu tasavvur ön plana çıkmaktadır:

Laylay mənim bal balam,
Tütək götür çal, balam.
Sən hamıdan gözəlsən,
Yanağında xal balam (Ələkbərli & Cəfərova, 2012: 281).

Bu ninnide "bal balam" ve "Sən hamıdan gözəlsən" ifadeleri çocuğa yönelik sevgi ve övgüyü yansıtmaktadır. Çocuğun güzelliğinin vurgulanması, onun değerli ve özel olduğu düşüncesini pekiştirir. "Tütək götür çal, balam" dizesi ise çocuğun müzik ve sanatla ilişkilendirilmesi bakımından dikkat çekicidir. Bu ifade doğrudan bir eğitim öğretim amacı taşımamakla birlikte, çocuğun geleceğine ilişkin olumlu ve kültürel bir tasavvur ortaya koymaktadır. Böylece ninni, sevgi ve övgünün yanında estetik ve sanatsal duyarlılığın da aktarımına aracılık etmektedir.

Üçüncü örnekte ise ninninin davranış yönlendirici ve terbiyevi niteliği daha belirgin hâle gelmektedir:

Laylay balam, can balam,
Mən sənə qurban balam.
Ağlayıban könlümü,
Gəl eləmə qan balam (Ələkbərli & Cəfərova, 2012: 280).

Burada "balam", "can balam" ve "qurban balam" gibi ifadeler anne sevgisinin yoğunluğunu göstermektedir. Son iki dizede ise çocuğun ağlamaması yönünde bir telkin bulunmaktadır. Annenin kendi üzüntüsünü dile getirerek çocuğun davranışına yönelik istekte bulunması, ninninin yalnızca uyutma ve sevgi gösterme işlevine sahip olmadığını ortaya koymaktadır. Çocuğa yönelik bu yumuşak ve sevgi temelli

yönlendirme, ninninin erken dönem davranış eğitimi açısından da işlev gördüğünü göstermektedir.

Bu üç örnek birlikte değerlendirildiğinde Azerbaycan laylaylarının eğitici ve terbiyevi işlevlerinin birkaç boyutta ortaya çıktığı görülmektedir. İlk olarak ninniler, çocuğa sevgi, güven ve aidiyet duygusu kazandıran duygusal bir iletişim aracıdır. İkinci olarak, güzellik, sanat, huzur ve iyi dilek gibi değerleri çocuğun kültürel dünyasına taşımaktadır. Üçüncü olarak ise ağlamama, sakin olma ve uyuma gibi davranışlara yönelik yumuşak telkinlerle çocuğun davranışlarının şekillenmesine katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla Azerbaycan ninnileri, yalnızca çocuğu uyutmak amacıyla söylenen ezgili sözler değildir. Ninninin ritmi ve tekrarı çocuğu sakinleştirirken, sözleri duygusal, estetik ve toplumsal değerlerin aktarımını sağlamaktadır. Bu özellikleriyle laylaylar, çocuğun hayatının ilk dönemlerinden itibaren kültürel çevresiyle tanışmasını sağlayan ve sözlü kültür yoluyla gerçekleştirilen geleneksel eğitim ve terbiye araçları arasında yer almaktadır.

Nazlamaların Terbiyevi İşlevi

Azerbaycan çocuk folklorunda nazlamalar, çocuğa yönelik sevgi, şefkat ve yakınlığın ritmik ve sözlü biçimde ifade edildiği ürünler arasında yer almaktadır. Nazlamalar, biçim ve söyleyiş özellikleri bakımından çocukla yetişkin arasında duygusal iletişim kurulmasına hizmet ederken, içerik bakımından çocuğun davranışlarını yönlendiren ve toplumsal değerlerle tanıştıran mesajlar da taşıyabilmektedir. Bu nedenle nazlamaların işlevi yalnızca çocuğu sevindirmek veya eğlendirmekle sınırlı olmayıp, erken yaşlardan itibaren belirli davranış kalıplarının ve ailevi değerlerin aktarılmasını da kapsamaktadır.

Nazlamalarda sevgi ifadeleri, tekrarlar, ritmik söyleyiş ve çocuğa yönelik yakınlık bildiren hitaplar, sözlü anlatımın temel özelliklerini oluşturur. Bu söyleyiş biçimi çocuğun yetişkinle kurduğu iletişimi güçlendirirken, nazlamanın içerdiği mesajların da daha kolay benimsenmesine imkân verir. Böylece terbiyevi içerik, doğrudan öğüt veya emir biçiminde değil, sevgi ve oyun atmosferi içerisinde aktarılır.

Bu durum aşağıdaki nazlamada açık biçimde görülmektedir:

Attım tutum balamı,
Şəkərə qatım balamı,
Babası evə gələndə
Qabağa tutum balamı (Qaybalıyeva, 2013: 9).

Nazlamanın ilk iki dizesinde çocuğa yönelik sevgi ve şefkat, “balam” hitabının tekrarı ve “şəkərə qatım” gibi mecazlı bir ifade aracılığıyla dile getirilmektedir. Son iki dizede ise babanın eve gelişi karşısında çocuğun davranışına ilişkin bir beklenti ortaya konmaktadır. “Qabağa tutum balamı” ifadesi, babayı karşılamaya yönelik davranışı olumlu bir tutum olarak sunmaktadır. Böylece aile büyüklerine karşı ilgi,

saygı ve yakınlık gösterme değeri, doğrudan bir öğüt verilmeden nazlamanın sevgi merkezli söylemi içerisinde çocuğa aktarılmaktadır.

Nazlamanın terbiyevi yönü burada yalnızca belirli bir davranışın öğretilmesinden ibaret değildir. Baba figürünün öne çıkarılması, aile içindeki ilişkilerin ve hürmet anlayışının da sözlü kültür aracılığıyla pekiştirildiğini göstermektedir. Çocuğun babayı karşılaması, aile büyüklerine ilgi ve saygı göstermenin ve aile içindeki sosyal ilişkileri öğrenmenin küçük yaşlarda kazandırılan davranışlardan biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Nazlamalarda terbiyevi yönlendirmenin bir başka biçimi ise çocuğun aile bireyleriyle kurduğu duygusal ilişki üzerinden ortaya çıkmaktadır:

Ağ əllər, ağ biləklər
Baxçada qar kürəklər.
Eşidər atası gəlir,
Gah yeriyər, gah iməklər (Qaybalıyeva, 2013: 9).

Bu örnekte çocuğun fiziksel özellikleri “ağ əllər, ağ biləklər” ifadeleriyle sevgi ve beğeni çerçevesinde tasvir edilmektedir. Bunun ardından babanın geleceğini duyan çocuğun hareketlenmesi, “gah yeriyər, gah iməklər” sözleriyle canlı ve ritmik bir biçimde aktarılır. Burada baba figürü çocuk açısından sevgi ve heyecan uyandıran bir aile bireyi olarak sunulmaktadır. Böylece nazlama, çocuğun aile içerisindeki duygusal bağlarını güçlendiren ve aile bireyleriyle olumlu ilişki kurmasını destekleyen bir iletişim alanı meydana getirmektedir. Burada doğrudan bir davranış emri bulunmamasına rağmen, çocuğun babaya yönelik ilgisinin olumlu bir durum olarak sunulması önemlidir. Dolayısıyla terbiyevi işlev her zaman açık bir öğüt biçiminde ortaya çıkmaz; kimi zaman olumlu davranışın tasvir edilmesi ve onaylanması yoluyla gerçekleşir. Çocuğun sevdiği aile bireyine yönelmesi, nazlamanın ritmik ve sevgi dolu söylemi içerisinde doğal ve arzu edilen bir davranış olarak gösterilmektedir.

Nazlamaların terbiyevi işlevi yalnızca aile içi ilişkilerle sınırlı kalmayıp, daha geniş bir toplumsal ve ahlaki değer alanına da uzanabilmektedir. Bunun örneklerinden biri şu nazlamadır:

Ay Allah, bundan üç dənə ver,
Üç dənə vermə, beş dənə ver.
Həsrətin çəkənlərə ver,
Alı-gülü solmuşlara ver (Ələkbərli & Cəfərova, 2012: 284).

Bu örnekte söyleyen kişinin dileği yalnızca kendi çocuğuyla sınırlı değildir. “Həsrətin çəkənlərə ver” ve “Alı-gülü solmuşlara ver” ifadeleri, çocuk sahibi olma arzusu taşıyan veya çeşitli nedenlerle çocuk özlemi yaşayan kişilere yönelik bir iyi dileği ifade etmektedir. Bu yönüyle nazlama, bireysel sevgiden toplumsal duyarlılığa

doğru genişleyen bir anlam alanı oluşturur. Özellikle çocuk sahibi olma arzusunun dile getirilmesi, doğurganlık ve çocuk sahibi olmanın geleneksel toplumdaki değerini yansıtırken, başkalarının özlemini paylaşma ve onlar için iyi dilekte bulunma tutumu da toplumsal dayanışma anlayışını ortaya koymaktadır. Böylece nazlama, çocuğun çevresindeki insanların duygu ve ihtiyaçlarına karşı duyarlı olmayı içeren bir değer dünyasını da yansıtmaktadır.

Bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde nazlamaların terbiyevi işlevinin sevgi, aile içi saygı, olumlu davranışların pekiştirilmesi ve toplumsal duyarlılık gibi birbirini tamamlayan boyutlara sahip olduğu görülmektedir. Nazlamalarda çocuk, bir yandan sevilen ve değer verilen bir varlık olarak konumlandırılırken, diğer yandan aile büyüklerine ilgi gösteren, aile ilişkilerini benimseyen ve çevresindeki insanların dilek ve özlemlerine duyarlı bir birey olarak tasavvur edilmektedir.

Bu bakımdan nazlamaların eğitici niteliği, doğrudan didaktik bir öğretimden çok, sevgi temelli yönlendirme ve davranışların olumlu biçimde pekiştirilmesi üzerinden gerçekleşmektedir. Çocuğa verilen mesajların ritmik, tekrarlı ve şefkatli bir söyleyiş içinde sunulması, terbiyevi içeriğin gündelik aile iletişiminin doğal bir parçası hâline gelmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla nazlamalar, Azerbaycan çocuk folklorunda yalnızca çocuğu sevindiren ve onunla duygusal bağ kuran sözlü ürünler değil; aynı zamanda aile değerlerini, saygı anlayışını, sosyal duyarlılığı ve olumlu davranış modellerini kuşaktan kuşağa aktaran geleneksel bir terbiye aracıdır.

Okşamaların Eğitici ve Terbiyevi İşlevi

Azerbaycan çocuk folklorunda okşamalar (oxşamalar), çocuğa yönelik sevgi, şefkat ve bağlılığın sözlü olarak ifade edildiği önemli folklor ürünlerindendir. Okşamalar çoğunlukla çocuğun güzelliğini, sevimliliğini ve aile içindeki değerini dile getiren sözlerden oluşur. Bu ürünlerde doğaya ait unsurların benzetme unsuru olarak kullanılması da dikkat çekmektedir. Nitekim aşağıdaki örnekte çocuk, doğanın güzel ve değerli varlıklarıyla ilişkilendirilerek yüceltilmektedir:

Dağda darılar, Dağın maralı,
Sünbülü sarılar, Gözü qaralı,
Qoca qarılar, Dünyanın malı,
Bu balama qurban. Bu balama qurban (Nəbiyev, 2002: 579).

Bu okşamada “darı”, “sünbül” ve “maral” gibi doğaya ait unsurlar, çocuğun güzelliğini ve değerini ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır. Özellikle “Dağın maralı” sözü, çocuğun zarif, güzel ve sevimli oluşunu vurgulayan bir benzetmedir. “Dünyanın malı” ifadesi ise çocuğun aile açısından taşıdığı büyük değeri ortaya koymaktadır. Dörtlüklerin sonunda tekrarlanan “qurban” sözü, gerçek anlamının dışında, halk dilinde yoğun sevgi, bağlılık ve değer verme bildiren geleneksel bir söyleyiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Okşamanın burada ortaya çıkan terbiyevi işlevi doğrudan öğüt verme veya davranış kuralı koyma biçiminde değildir. Aksine, çocuğun sevgi ve güven duygusu içerisinde yetişmesine katkı sağlayan duygusal bir eğitim söz konusudur. Çocuğun sürekli olarak sevgi ifade eden sözlerle nitelendirilmesi, onun aile içerisindeki değerini hissetmesini ve aidiyet duygusunun gelişmesini destekler. Bunun yanı sıra darı, sünbül ve maral gibi doğa unsurlarından yararlanılması, çocuğun çevresindeki doğal dünyayı kültürel ve estetik imgeler aracılığıyla algılamasına imkân verir. Bu bakımdan okşama, duygusal, estetik ve kültürel eğitimi aynı anda gerçekleştiren bir çocuk folkloru ürünü olarak değerlendirilebilir. Çocuk, bu sözlü ürünler aracılığıyla yalnızca sevgi ve şefkat görmez; aynı zamanda içinde yaşadığı toplumun güzellik anlayışı, benzetme dünyası ve sevgi ifade biçimleriyle de erken yaşta tanışır. Dolayısıyla okşamaların eğitici ve terbiyevi işlevi, çocuğa doğrudan bilgi aktarmaktan çok, sevgi, aidiyet, değer ve estetik duyarlılık gibi temel insani ve kültürel değerleri duygusal iletişim yoluyla kazandırması şeklinde ortaya çıkmaktadır.

4. Azizlemelerin Eğitici ve Terbiyevi İşlevi

Azerbaycan çocuk folklorunda azizlemeler (əzizləmələr), çocuğa yönelik sevgi, şefkat ve bağlılığın sözlü olarak ifade edildiği; aynı zamanda yetişkinlerin çocukla ilgili değer, beklenti ve gelecek tasavvurlarını yansıtan folklor ürünleridir. Bu metinlerde çocuk, yalnızca korunması ve bakılması gereken bir varlık olarak değil, aile ve toplum açısından değer taşıyan bir birey olarak konumlandırılır. Dolayısıyla azizlemelerin işlevi yalnızca duygusal yakınlık kurmakla sınırlı değildir; bu ürünler aracılığıyla çocuğun özdeğer algısı desteklenirken, içinde bulunduğu kültürel çevrenin değerleri ve gelecek beklentileri de sözlü olarak aktarılır.

Azizlemelerin öncelikli işlevlerinden biri, çocuğun koşulsuz biçimde değerli olduğu düşüncesini ifade etmektir. Aşağıdaki örnekte bu anlayış açık biçimde görülmektedir:

Çaydır, denizdir,
Quldur, kenizdir,
Balam hər nedir,
Mənə əzizdir (Nəbiyev, 2002: 581).

Metinde “çay” ve “deniz” gibi farklı doğal unsurların yanı sıra “qul” ve “kəniz” sözcüklerinin kullanılması, çocuğun değerinin belirli bir nitelik veya toplumsal konumla sınırlandırılmadığını göstermektedir. Özellikle “Balam hər nedir, / Mənə əzizdir” dizeleri, çocuğun herhangi bir özelliğine bağlı olmaksızın sevildiğini ve değerli kabul edildiğini ortaya koymaktadır. Burada temel mesaj, çocuğun sahip olduğu özelliklerden bağımsız olarak aile içerisindeki varlığının başlı başına bir değer taşımasıdır. Bu özellik, azizlemelerin duygusal terbiye işlevini belirginleştirmektedir.

Çocuğa yöneltilen sevgi ifadeleri, onun aile içerisindeki yerini ve aidiyetini pekiştirirken kendisine değer verildiği duygusunu da güçlendirebilir. Dolayısıyla azizlemelerde eğitim, doğrudan bir davranış kuralı veya bilgi aktarımı biçiminde değil, çocuğun duygusal dünyasını destekleyen sözlü iletişim yoluyla gerçekleşmektedir. Sevginin, şefkatin ve kabulün sözle ifade edilmesi, geleneksel aile ortamında çocuğun sosyal ve duygusal gelişimine katkı sağlayan bir iletişim biçimi meydana getirmektedir.

Bununla birlikte azizlemeler yalnızca çocuğun bugünkü değerini dile getirmez; bazı örneklerde onun geleceğine ilişkin kültürel beklentileri de yansıtır. Bu durum aşağıdaki örnekte belirginleşmektedir:

Elində var xınası,
Qulağında tənəsi,
Bir toyunu görəydim,
Olaydım bəy anası (Ələkbərli & Cəfərova, 2012: 283).

Bu örnekte çocuğun geleceği "xına", "tənə" ve "toy" gibi geleneksel evlilik kültürüyle ilişkili unsurlar aracılığıyla tasvir edilmektedir. Söyleyen kişinin "bəy anası" olma arzusu ise çocuğun ileride evlenmesi, aile kurması ve belirli bir toplumsal konuma ulaşması yönündeki beklentiyi ifade etmektedir. Böylece azizleme, sevgi söyleminin ötesine geçerek geleneksel toplumun ideal gelecek tasavvurunu da özündə əks etdirir.

Bu bakımdan ikinci örneğin terbiyevi işlevi doğrudan bir davranışın öğretilmesinden ziyade, toplumsal değerlerin ve yaşam ideallerinin aktarılması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Evlilik, aile kurma ve soyun devamı gibi unsurların çocuğun geleceğiyle ilişkilendirilmesi, geleneksel Azerbaycan toplumunda bu kurumlara atfedilen önemi göstermektedir. Çocuğun geleceğinin bu değerler çerçevesinde tasarlanması, yetişkinlerin beklentilerinin folklorik söylem aracılığıyla ifade edildiğini ortaya koymaktadır.

Bu iki örnek birlikte değerlendirildiğinde azizlemelerin eğitici ve terbiyevi işlevinin iki tamamlayıcı düzlemde gerçekleştiği söylenebilir. İlk düzlemde çocuk, herhangi bir koşula bağlı olmaksızın sevilen, kabul edilen ve değer verilen bir birey olarak konumlandırılır. İkinci düzlemde ise onun geleceğine ilişkin ailevi ve toplumsal beklentiler dile getirilir. Böylece azizleme, bir taraftan çocuğun duygusal gelişimini desteklerken diğer taraftan onu çevreleyen kültürün değerler sistemiyle ilişkilendirir.

Bu nedenle azizlemelerin terbiyevi niteliğini yalnızca "çocuğa ne yapması gerektiğini öğretmek" üzerinden değerlendirmek yeterli değildir. Folklorik terbiye, kimi zaman doğrudan öğüt vermek yerine sevgi, kabul, aidiyet, aile ve gelecek tasavvuru gibi değerlerin sözlü olarak aktarılması yoluyla gerçekleşmektedir.

Azizlemeler de bu yönüyle çocuğun duygusal dünyasını besleyen, aile içindeki konumunu güçlendiren ve geleneksel toplumun değerlerini gelecek kuşaklara aktaran işlevsel bir sözlü kültür alanı oluşturmaktadır.

Sonuç

Doğum ritüelleri çevresinde ortaya çıkan çocuk folkloru ürünleri, çocuğun kültürel dünyayla ilk temasını sağlayan sözlü iletişim biçimleri arasında önemli bir yere sahiptir. Laylalar (ninniler), nazlamalar, okşamalar ve azizlemeler, ilk bakışta çocuğu uyutmak, sevindirmek, okşamak veya onunla duygusal yakınlık kurmak amacıyla söylenen sözlü ürünler olarak görünse de, işlevsel açıdan değerlendirildiğinde bunların çocuk yetiştirme ve terbiye sürecinde daha geniş bir rol üstlendiği görülmektedir. Bu ürünlerde sevgi ve şefkatle birlikte dua, iyi dilek, ahlaki değer, aile ilişkileri, toplumsal beklentiler ve ideal gelecek tasavvurları da sözlü olarak aktarılmaktadır.

Laylalar, çocuğun özellikle erken dönem duygusal gelişimi açısından işlevsel bir sözlü iletişim alanı oluşturmaktadır. Ritmik söyleyiş, tekrarlar ve sevgi ifadeleri aracılığıyla çocukta huzur ve güven duygusu oluşturulurken, laylaların sözlerinde çocuğun geleceğine yönelik dilek ve temenniler de yer almaktadır. Sağlık, uzun ömür, mutluluk, iyi bir hayat ve toplum tarafından değer verilen niteliklere sahip olma gibi beklentilerin layla metinlerine yansıması, bu ürünlerin yalnızca uyutma işlevi taşımadığını göstermektedir. Böylece layla, bir taraftan çocuğun duygusal dünyasını destekleyen, diğer taraftan yetişkinlerin çocuk için arzuladığı geleceği sözlü olarak ifade eden bir folklor ürünü niteliği kazanmaktadır.

Nazlamalarda ise sevgi ve şefkat söylemi daha doğrudan bir davranış yönlendirmesiyle birleşmektedir. Çocuğa yönelik sevgi ifadeleri ve ritmik söyleyiş, terbiyevi mesajların doğal ve gündelik bir iletişim ortamı içerisinde aktarılmasına imkân vermektedir. Aile büyüklerine saygı gösterme, aile bireyleriyle olumlu ilişkiler kurma, iyi ve uygun davranışlarda bulunma gibi beklentiler, nazlamalarda çoğu zaman doğrudan öğüt biçiminde değil, olumlu davranışların dile getirilmesi ve onaylanması yoluyla sunulmaktadır. Bu nedenle nazlamaların terbiyevi işlevi, sevgi temelli yönlendirme ve davranışların olumlu biçimde pekiştirilmesi üzerinden gerçekleşmektedir.

Okşamalar, çocuğun bedensel ve duygusal varlığını merkeze alan sözlü ürünler olarak, sevgi ve yakınlığın sözle ve fiziksel temasla bütünleştiği bir iletişim biçimi meydana getirmektedir. Çocuğun çeşitli beden özelliklerinin övülmesi, ona sevgi dolu hitaplarla seslenilmesi ve olumlu niteliklerin vurgulanması, çocuğun aile içerisindeki değerini pekiştirmektedir. Bu yönüyle okşamalar, çocuğun kendisini kabul edilmiş ve değerli bir birey olarak algılamasına katkı sağlayan duygusal bir terbiye alanı oluşturur. Aynı zamanda beden, güzellik, sağlık ve iyi özelliklere ilişkin

ifadeler aracılığıyla kültürel beğeni ölçütlerinin de çocuğa aktarılmasına aracılık etmektedir.

Azizlemeler ise çocuğun değerini ifade etmenin yanı sıra onun geleceğine ilişkin ailevi ve toplumsal beklentileri yansıtmaları bakımından dikkat çekmektedir. Çocuğun herhangi bir özelliğine bağlı olmaksızın "aziz" ve değerli kabul edilmesi, sevgi, kabul ve aidiyet duygularını güçlendiren bir söylem meydana getirirken; bazı azizlemelerde evlilik, aile kurma, iyi bir gelecek ve toplumsal statü gibi geleneksel değerlerin öne çıkarılması, bu ürünlerin kültürel değer aktarımındaki rolünü göstermektedir. Böylece azizlemelerde çocuğun hem bugünkü varlığı hem de gelecekte üstlenmesi beklenen toplumsal roller sözlü olarak anlamlandırılmaktadır.

Bu dört tür birlikte değerlendirildiğinde, çocuk folklorunun eğitici ve terbiyevi işlevinin tek yönlü olmadığı görülmektedir. Laylalar duygusal güven ve gelecek temennilerini, nazlamalar sevgi temelli davranış yönlendirmesini, okşamalar değer verilme ve olumlu benlik algısını, azizlemeler ise sevgi ve kabulün yanı sıra geleceğe ilişkin kültürel beklentileri öne çıkarmaktadır. Bu işlevler birbirinden kesin sınırlarla ayrılmamakta; aksine çocuk yetiştirme sürecinde birbirini tamamlayan bir bütün oluşturmaktadır.

Dolayısıyla bu sözlü ürünlerde eğitim, modern anlamda sistematik bilgi aktarımı şeklinde değil, gündelik aile iletişimi içerisinde sevgi, tekrar, ritim, dua, dilek, övgü ve yönlendirme yoluyla gerçekleşen örtük bir kültürel eğitim biçiminde ortaya çıkmaktadır. Çocuk, bu ürünler aracılığıyla yalnızca kendisine yönelik sevgi ve ilgiyi deneyimlemekle kalmaz; aynı zamanda aile ilişkilerini, saygı ve şefkat anlayışını, toplumsal değerleri ve kendisinden beklenen davranış biçimlerini de aşamalı olarak öğrenir.

Sonuç olarak laylalar, nazlamalar, okşamalar ve azizlemeler, Azerbaycan çocuk folklorunda duygusal gelişim ile kültürel ve toplumsal eğitimin kesiştiği sözlü kültür alanlarını oluşturmaktadır. Bu ürünler, çocuğun bireysel gelişimini desteklerken aynı zamanda toplumun değerlerini, ideal insan tasavvurunu ve gelecek beklentilerini yeni kuşağa aktarmaktadır. Bu nedenle söz konusu folklor ürünleri yalnızca çocukları eğlendiren, uyutan veya sevindiren metinler olarak değil; sevgi ve şefkat temelinde işleyen, kültürel belleğin ve toplumsal değerlerin aktarımına katkı sağlayan geleneksel eğitim ve terbiye araçları olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

1. Əziz, Ə. & Cəfərova A. (2012). Azərbaycan folklore antologiyası. Naxçıvan örnəkləri (2-ci cild). Bakı: Elm və təhsil.
2. Qaybalıyeva, S. (2013). Təbriz folklore örnəkləri (I kitab). Bakı: Nurlan.
3. Nəbiyev, A. (2002). Azərbaycan xalq ədəbiyyatı (I hissə). Bakı:Turan.

JADID ZIYOLILARI IJODIDA TIL MUAMMOSI

Pardayev Qo‘ldosh Uzoqovich
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti O‘zbek adabiyoti tarixi va matnshunoslik kafedrasi mudiri, filologiya fanlari doktori. professor.
E-mail: kuldashparda@mail.ru.

.

Annotatsiya: Mazkur maqolada jadid ma’rifatparvarlarining davriy matbuot sahifalarida ilgari surgan til masalasiga oid tanqidiy qarashlari tahlil etiladi. Xususan, XX asr boshlarida badiiy asarlar tiliga doir kechgan ilmiy-adabiy bahs-munozaralar “Al-Isloh”, “Oyna”, “Sadoi Farg‘ona” va “Sadoi Turkiston” kabi nashrlar materiallari asosida o‘rganilib, mazkur masalaning davr adabiy jarayonidagi o‘rni va ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, jadid matbuotida adabiy til, badiiy asar tili va adabiy tanqid masalalarining qo‘yilishi hamda ularning Turkiston adabiy-madaniy muhitidagi aks sadosi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: maqola, davr, adabiy til, matbuot, jadidchilik, adabiy tanqid, adabiyot, XX asr, badiiy asar, Turkiston.

Annotation: The article deals with critical articles by Jadid educators on the language issue in the periodicals. In particular, the debates on the language of works of art of the early twentieth century in the publications “Al-Islah”, “Oyna”, “Sadoi Fergana”, “Sadoi Turkestan” were studied and clarified.

Key words: article, period, literary language, press, jadidism, literary criticism, literature, century, work, Turkestan.

XX asr tongida millat ziyolilari o‘zbek adabiy tilining qanday rivojlanmog‘i kerakligi, buning uchun qanday yo‘llardan borish lozimligini keng muhokama qilgan edilar. Bu borada eng to‘g‘ri yo‘l sifatida xalq jonli tili imkoniyatlaridan foydalanish, o‘zbek tilini boshqa tillar ta’siriga tushib qolishdan muhofaza qilish masalasini kun tartibiga qo‘ydi.

Jadidlar maktab va madrasalar darsliklari tili va matbuotda chop etilayotgan maqolalarning sof o‘zbek tilida bo‘lishi uchun kurashdi. Til masalasiga oid bunday tanqidiy maqolalar vaqtli matbuotda muntazam e’lon qilib borildi. Jumladan, “Al-Isloh”, “Oyna”, “Sadoi Farg‘ona”, “Sadoi Turkiston” nashrlari shular jumlasidandir.

Ibrohim Tohiriyning “Al-Isloh”da chop qilingan “Matbuot va isloh” sarlavhali maqolasi bu jihatdan harakterlidir. Muallif Turkistonda nashr qilinayotgan asarlar va gazeta, jurnallar tili haqida so‘z yuritadi. U matbuot xususida fikr yuritib, uni axloqiy –ma’naviy ozuqa beruvchi omil sifatida talqin etadi: “Bir xalqning matbuoti o‘shal

xalqning ko‘nglida yoshiring‘on, ko‘kragida saqlangan tilaklarini, orzularini eng ochiq suratda ko‘rsatadurg‘on oynasidur. Bir xalqning matbuoti o‘shal xalqning o‘tganini, kelajag‘ini va ando o‘lg‘on va o‘lajaq umidlarini, farzlarini, yo‘llarini, qayg‘ularini so‘zlaydurg‘on bir tildur...” [“Al-Isloh”, 1915: 5-son: 141]. Maqolaning keyingi satrlarida tojik tilining o‘zbek tiliga ta’siri masalasiga to‘xtalib, “Sadoi Turkiston” gazetasining nomlanishi va uning muharriri Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayevning yurist bo‘la turib tojik tilidan so‘z olib gazetaga nom qo‘yishini tanqid qilib bunday yozadi: “Har bir g‘azetaning buyuk bir vazifasi milliy tilg‘a, “imlo”g‘a ahamiyat berub va shularni isloh qilishdur... gazetaning boshinda yurist Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev kishilarini muhofaza edar ko‘zi ochiq huquq olimi tursa-da, bu g‘azeta muhtaram milliy tilimizning huquqina nedandur masohila etmish, ehtiromsizlik ko‘starmishdur. O‘z tilimizda bor bir so‘zni tashlab ikkinchi tildan so‘z olib g‘azetag‘a ism bersa ham, oz – cho‘q fasohati o‘lur esa-da, muqaddas milliy tilimizg‘a albatta xiyonat o‘lur, jinoyat o‘lur.” [“Al-Isloh”, 1915: 5-son: 145].

Millat ertasini o‘ylab jon kuydirayotgan ma’rifatparvarlarning barchasi jaholatdan chiqish yo‘llarini izladi va bunday nuqsonlarni bartaraf etishga harakat qildi. Ibrohim Tohiriy Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush”, Nusratulla Qudratulla va Hoji Muin hammuallifligida yozilgan “To‘y” dramalarining til xususiyatlariga ahamiyat qaratib, keskin tanqid qiladi. Hatto maktab bolalarining insho va imlolariga mengzaydi. “... “Padarkush”, “To‘y” risolachalarina qarangiz”, – deb yozadi muallif. – “Turkistonlilarning o‘z shevalarina yozub nashr etg‘on asarlarinda til jihati ila durustlik va poklik yo‘qdir...” [“Al-Isloh”, 1915: 6-son: 178].

To‘g‘ri, bu asarlar o‘z davrida keng muhokama qilindi. Hatto “To‘y” dramasining mualliflaridan Hoji Muin bu kamchiliklarni tan olib, “Tanbehga tashakkur” sarlavhasi bilan iqrornoma tarzida maqola yozdi [“Oyna”, 1915: 7-son:157]. “To‘y” p’esasi o‘zbek dramaturgiyasi tarixida “Padarkush”dan keyin yaratilgan ikkinchi asar hisoblanadi. Asarning bosilib chiqishi adabiyot olamida katta quvonch bilan kutib olindi. “To‘y” chop etilganligi haqida qisqacha taqriz bergan “Oyna” asarni “ibratomuz” deb ta’riflaydi. [“Oyna”, 1914: 2-son:62] “Sadoi Turkiston” muallif sha’niga “yashasun bunday yosh fikrli zotlarimiz!” [“Sadoi Turkiston”, 1914: 55] deya xitob qildi. “...Til to‘g‘risidagi, ba’zi kamchiliklarni istisno qilganda, o‘z turmushimiz durustgina tasvir qilingan”, deb yozdi. “Al-Isloh” esa asar tilidagi nuqsonlarni tanqid qildi.

“Oyna” jurnalidagi keyingi taqrizda esa asarning til xususiyatlari ancha keng tahlil etilgan. [“Oyna”, 1914: 3-son:123] Muallif asarning lahja va imloda nuqsonlari borligini ta’kidlaydi. Masalan, “Eshak”, “Olufta”, “O‘sha valad” kabi so‘zlarni g‘ayriaxloqiylik deb hisoblaydi. Va asarning qayta nashrida bu so‘zlarni isloh qilish zaruratini ta’kidlaydi.

Ko‘rinib turibdiki, “Al-Isloh”dan boshqa nashrlarda ham “To‘y” dramasining kamchilik tomonlari ko‘rsatilgan. Biroq bu masalada ham muayyan munozaralar bo‘lib o‘tgan. Jumladan, Ibrohim Tohiriyning “Al-Isloh” jurnalidagi “Matbuot va isloh” nomli maqolasiga zid ravishda “Oyna” jurnalining 1915 yil 12- – sonida imzosiz “Lof” sarlavhali maqola chop etilgan. Maqolada Ibrohim Tohiriy fikrlariga zid mulohazalar uchraydi. Ibrohim Tohiriyga murojaat qilib, “Padarkush” asarining kamchilik jihatini ko‘rsating, degan savolni qo‘yadi noma’lum muallif. Shundan so‘ng esa “Padarkush” dramasida ayrim ruscha so‘zlar borligiga iqror bo‘lib, bu hol asarning qimmatini tushirmasligini ta’kidlaydi. Tojik tili aralashuvini esa ota – bobolar yozgan diniy va axloqiy kitoblar va madrasa tili ta’siri sifatida izohlaydi. Shu bilan birga “Al-Isloh” jurnalidagi Ibrohim Tohiriy maqolasiga ta’na qilib, bunday yozadi: “Burung‘i zamonda turk shevasini tojik tilidan tozalab, soddalig‘ina va poklig‘ina qaytaruv ul qadar qiyin bo‘lmasa kerak, Tohiriy bu ikki xatlik jumlasida o‘n uch kalima turkiy, to‘qqiz kalima arabiy – forsiy yozibdurki, o‘z so‘zig‘a o‘zi amal qilmaydur…” [“Oyna”, 1914: 2-son:98].

Til haqida “Oyna” jurnalida ham tanqidiy maqolalar chop etilgan. Jumladan, 1914-yil 11 – sonida imzosiz muallif tomonidan “Har millat o‘z tili ila faxr etar” nomli maqola bosilib chiqqan. Maqolada xuddi yuqoridagi fikrlarga mutanosib mulohazalar bor. Muallif taassuf qilib, boshqa millatlarni misol qilib ko‘rsatadi. Qaysi millat o‘z ona tilini tashlab boshqa begona tillardan so‘z oladi, deya noliydi. Misol qilib, ruscha kalimalarning xalq tilida tez – tez tilga olinuvi, hatto drama, vaqtli matbuot tilida ham ruscha, arabcha va tojikcha so‘zlarning aralashuvini tanqid qiladi: “Ushbu Turkistonimizda qaysi bir rus, yo qaysi bir arman o‘z tilini qo‘yib bir – birovi ila turkcha so‘ylaydur. Ammo bizning so‘zlashganimiz vaqtda har bir jumlada bir kalima rus so‘zi eshitilur. Masalan: “Mango bir oz pomogot qiling”, “oni muncha ishtaraf qildilar”, “Falon odamning do‘koni pechat qilindi”. Vaholanki bul so‘zlar hammasi musulmoncha ado bo‘lina olur. Masalan, pomogat – yordam, ishtaraf – jarima, pechat – muhr... Agarda til va adabiyotimizni muhofaza qilmay anga ajnabiy lug‘at va so‘zlarni qo‘shabersak bir oz zamonda til va millatimizni yo‘qoturmiz. Millatimizni yo‘qotganda diyonatimiz o‘z – o‘zi ila albatta yo‘qolur”.

Bu masalada Ashurali Zohiriyning “Sadoi Farg‘ona” gazetasi 1914 yil 13- aprel sonidagi “Ona tili” nomli maqolasi diqqatga loyiqdir. Maqola “Ona tili” deb nomlangan bo‘lsa – da, unda milliy adabiyotning o‘sha davrdagi ahvoli, milliy adabiy til haqida fikr yuritilgan. Muallif maqolaning boshidayoq adabiyotning keng ma’nosiga mana bunday ta’rif beradi: “Bir millatning o‘z tilidag‘i kitob, risola, g‘azeta, jurnal va boshqalarig‘a bir so‘z bilan “adabiyot” deyilur. Shuning uchun arabcha kitob va risolalarg‘a “adabiyoti arabiya”, turk, tatarcha bo‘lg‘onlarig‘a “turk adabiyoti”, “tatar adabiyoti” deyilur”.

Ashurali Zohiriyning bu fikrlariga qo‘shilmaslik mumkin emas, albatta. Maqolada muallif tili va adabiyoti bo‘lmagan yoki yetarlicha taraqqiy topmagan millatning boshqa xalqlar oldida hurmat va e’tibori ham yuqori bo‘lmaydi, degan fikrni ilgari suradi: “....adabiyoti bo‘lmag‘on, bo‘lsa ham borliq-yo‘qliq yoki ado bo‘lg‘on chirog‘dek o‘char-o‘chmas bo‘lsa, ul qavmning boshqalar oldida hurmat va e’tibori bo‘lmas va har nav’ hayoti ijtimoiya va madaniyadin bahra ololmaydi”. [“Sadoi Farg‘ona”, 1914: 13-aprel).

Ziyolilar, ulamolar umuman o‘qimishli yoshlar muqaddas ona tilimizni rivojlantirmoq u yoqda tursin, balki yo‘qotmoqlikka sabab bo‘layotganlarini ko‘rib afsuslanadi, o‘zbek tilini mensimay, fors, arab, tatar tillarida hujjat ishlarini yuritayotgan, bir–birlariga xatlar yozayotgan turkistonliklarni qattiq qoralaydi. U bunday yozadi: “Nechunki ulamolarimizdin biri biror yerg‘a xat yozsa yoki birovg‘a bergan narsasini xotira daftarig‘a yozsa, o‘z ona tilini qo‘yib fors tilida yozadurlar.... yosh o‘smurlarimiz bo‘lsalar o‘z yerliklaridan birini ziyofatg‘a chaqirub xat yozsalar ham usmonlicha yoki tatarcha yozadurlar, nega ona tilig‘a hurmat shumu?” [“Sadoi Farg‘ona”, 1914: 13-aprel).

Aslida, Ashurali Zohiriy o‘zga millat tillarini o‘rganishga qarshi bo‘lgan emas. Uning: “Durust, forscha, arabcha, o‘ruscha va boshqalarni ham bilaylik, bilaylikkina emas, yaxshi bilaylik, lekin o‘z ona tilimizni hammasidan ortiq va ziyoda bilaylik”, – degan fikrlari ham buni tasdiqlaydi. [“Sadoi Farg‘ona”, 1914: 13-aprel). Muallif ona tili taraqqiyoti masalasini xalq, jamiyat, davr bilan bog‘lab tekshirishga intiladi. Uning fikricha, xalq va til bir – biri bilan chambarchas bog‘liqdir, birini ikkinchisidan ajratgan holda tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Milliy uyg‘onish ma’rifatparvarlari adabiy tanqid, til sofligi badiiy adabiyot rivojining muhim shartlaridan ekanligi xususida shu tariqa munozara yuritdilar, haqiqatni yuzaga chiqarishga intildilar. Qaysi adib o‘z asarida boshqa tildan kirgan so‘zlarni ko‘p ishlatsa, u beayov tanqid qilindi. Hatto, o‘sha davrning eng peshqadam adiblari ham ayab o‘tirilmadi. Bu jihatdan qo‘qonlik Rasuliyning “Oyna” 1915- yil 9-sonida nashr etilgan “Shoir va milliy she’rlarimiz” nomli maqolasi ahamiyatga molikdir. Maqolada o‘zbek shoirlari she’rlarining ta’sirchan emasligi sababini “...muhtaram shoirlarimizni(ng) o‘z shevasida she’r yozmasdan she’rlarini(ng) yarmidan ko‘prog‘i usmonlicha va tatarchadan qo‘shilganligidandur...” – deya izohlaydi. Muallif fikrini isbotlash uchun Abdulla Avloniy ijodidan misol keltiradi:

Chujuqlar tarbiyatsiz, ilmdan begonayi sarxush,
Avomunnos g‘iybat hosili afsonayi sarxush.

Shu tariqa qator misollar bilan o‘z fikrini isbotlay olgan muallif “shuaromiz millat anglamaydurg‘on tilda yozmoqlaridan maqsad nimadur?” deya savol qo‘yadi. Rasuliy maqolani shoirlarga qarata: “....emdi yozadurg‘on she’ringizni o‘z

shevamizda yozingiz.... millat she'ringizni o'qib foydalansin" – degan fikr bilan yakunlaydi.

Mahmudxo'ja Behbudiy va Hoji Muinning tilga oid qarashlari bu boradagi munozaralar mohiyatini tushunishda, ayniqsa ahamiyatlidir. "Hoji Muin 1913-yilning oxirlariga kelib, adabiy tanqid bo'yicha maqolasini e'lon qildi. Shu paytdan e'tiboran "Oyna" jurnalida uning birorta ham forsiyda yozilgan maqolasi ko'zga chalinmaydi. Vaholanki, 1914 yilning bahor va yoz oylarida Mahmudho'ja Behbudiy Samarqandda bo'lmagan davrda "Oyna"ning taqdiri muharrir sifatida Hoji Muin ixtiyoriga berilgan edi. Hoji Muin ancha tadbirkor bo'lgani sababli ikki haftadayoq jurnalning texnik va tahririy jihatlari ancha yaxshilandi. Hoji Muin Mahmudxo'ja Behbudiyning istagidan bir oz chekinib, "Oyna"ni sof turkiy jurnalga aylantirib qo'ydi. Biroq jurnal muqovasidagi "turkiy – forsiy musulmon jurnali" iborasini o'zgartirmadi.

"Al-Isloh"da til xususida bo'lgan munozaralar bu muammo hayot-mamot masalasi o'laroq kun tartibiga qo'yilgan bir paytda, ayniqsa, muhim o'rin tutdi. Mutaxassislarga ayon, bu davrda Fitrat boshchiligidagi "Chig'atoy gurungi" bu masalani yanada kengroq miqyosda kun tartibiga qo'ygan edi. Buni Mo''minjon Muhammadjonov "Turmush urinishlari" nomli kitobida mana bu tarzda izohlagan: "Bu gurung"ning maqsadi: o'z tilimizni tuzatish, orasidan arabiy, forsiy tillarni imkoni boricha quvlab chiqarib ularning o'rnig'a o'z tilimizdan topib qo'yish, boyitish eski imloni tashlab maktab bolalarini yangi imloga o'rgatish edi..." [Mo'minjon Muhammadjonov, 1926: 315].

Haqiqatan ham, jamiyat faoliyatida til masalalari alohida o'rin tutgan. "Dunyoning eng boy, eng baxtsiz bir tili qaysi tildir, bilasizmi?" – deya savol qo'ygan edi Fitrat "Tilimiz" maqolasida, va – "Turkcha!" deb javob bergani holda o'z fikrlariga dalillar keltiradi: "Shoirlik qilmoqchi emasman, so'zning to'g'risi shudir. Dunyoning eng boy tili turkchadir, eng baxtsiz tili xud turkchadir. Tillarning baxtsizligi sovet hukumati chog'inda bo'lg'an bir ishdir, bundan burun baxtli edilar deganlar tilimizni holini bilmasdan gapuralar…. Dunyoning eng boy tili bo'lg'an turkchamiz yolg'uz arabcha qumruqlar bilan emas, forsi(y)cha tepkilar bilan daxi ezilmishdir. Ko'zlarimizni to'rt ochib qarayliq, dunyoning eng buyuk hakimi bo'lg'an Ibn Sino turkdir. Ikkinchi Arastu atalg'an Forobiy turkdir." [Abdurauf Fitrat, 2009:124]. Millatning sha'ni – sharafi, or – nomusi hisoblangan til masalasi jadid ziyolilari ijodida eng dolzarb muammo o'laroq zikr etildi.

Milliy adabiyot va milliy til rivojini bir-biridan ayri tasavvur etish mahol. Bu jihatdan, adabiyot va til haqidagi munozaralar mushtarak bir hodisaning o'ziga xos talqini ekanini ta'kidlash kerak.

Adabiyotlar

1. Ibrohim Tohuriy. Matbuot va isloh. “Al-Isloh” jurnali 1915-yil, 5-6-sonlar.
2. Hoji Muin. Tanbehga tashakkur. “Oyna” jurnali 1915-yil, 7-son.
3. “Oyna” jurnali 1914-yil, 3-son.
4. “Oyna” jurnali 1914-yil, 2-son.
5. Rasuliy. Shoir va milliy she’rlarimiz. “Oyna” jurnali 1915-yil, 9-son.
6. “Sadoi Turkiston” gazetasi 1914- yil, 5-son.
7. Ashurali Zohiriy. Ona tili. “Sadoi Farg‘ona” gazetasi 1914- yil, 13-aprel.
8. Mo‘minjon Muhammadjonov. Turmish urinishlari (Bir mulla bolaning xotira daftari). T.: 1926, 315-bet.
9. Abdurauf Fitrat. Tilimiz. (Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi H.Boltaboyev). T.: Ma’naviyat, 2009, 124-betlar.

LINGUOCULTURAL FEATURES OF TOPONYMS IN TURKISH AND GAGAUZ LANGUAGES

Mirzayeva Aygul
Researcher, PhD student
Azerbaijan National Academy of Sciences,
Department of Turkic Languages
Mirzeli89@mail.ru

Abstract: This article compares the linguocultural features of Turkish and Gagauz toponyms, highlighting their connection with history, culture, religion, geography, and worldview. It examines place names associated with mythology, nature, agriculture, animal husbandry, and color symbolism, as well as their use in phraseological expressions. The study demonstrates how toponyms reflect the interaction between language, culture, and geographical environment.

Keywords: toponymy, linguoculturology, Gagauz language, Turkish language, comparative onomasiology, ethnolinguistics.

Introduction

The linguocultural comparison of the vocabulary of two related languages raises a number of issues, such as identifying common cultural roots, revealing cultural differences, and determining historical and cultural influences. Onomastic units, which occupy a special position within the vocabulary of a language, possess distinctive linguocultural features. Thus, traces of a people's history and culture are clearly reflected in its onomastic vocabulary. A. Gurbanov evaluates the role of studying onomastic vocabulary in the study of folk culture as follows: "A thorough investigation, careful analysis, and scientific generalization of onomastic vocabulary, which occupies a special place within the vocabulary of a language, contribute to revealing many complex and essential issues concerning the language and history of our people" [6, p. 9].

Proper names carry cultural traces and reflect the psychology, worldview, lifestyle, and history of a people. Studying the history and circumstances of the formation of these linguistic units is of particular importance for obtaining information about the period in which they emerged and for gaining an understanding of the social requirements of the period, the social conditions of the people, their level of culture, mythology, and interethnic relations. Therefore, proper names occupy a distinctive place in the vocabulary of a language as carriers of cultural

information. One of the tasks of modern linguistics is to reveal the national and cultural essence of these linguistic units.

Main Part

Toponyms, which occupy a special place in the onomastic system, are among the lexical units distinguished by their linguocultural nature. Thus, toponyms carry numerous features associated with the history, culture, geography, and perception of the surrounding world by a people. N. Mammadli writes in this regard: “Toponyms are a unified representation of synchronous interaction in the discourse of language and culture, and the identification of specific units reflecting culture in language is undoubtedly of constant interest, since it manifests itself at two levels of the communicative space – language and culture” [4, p. 7].

Religion and mythology, revered by a people, are among the influential factors in the naming of geographical places. Thus, beliefs have directly influenced the emergence of some toponyms. Such naming expresses the spiritual and cultural significance of a particular place for people. Toponyms formed on the basis of beliefs are mainly derived from the names of persons considered sacred, religious places, and concepts associated with worship. In Turkish toponymy, place names with religious content became particularly widespread after the adoption of Islam, and terms such as *pir*, *ocak*, *türbe*, *imam, seyid*, and *şeyh* became established in the lexical composition of toponyms.

Place names associated with the Islamic religion also have particular significance. For example, *Camili, Camitepe, Hacılar, Hıdırbaba, İslamalanı, Mollahasan, Sofular* (in Turkish, referring to persons who are religious and follow the rules prescribed by religion), etc. Place names reflecting nature, the economic activities of the local population, and other factors also occupy an important place in Turkish toponymy. For example, toponyms such as *Güneşli, Ballı, Üzümlük, Kırbaşı*, and *Gölgeli* carry information related to the everyday life and way of living of the people.

In the naming of a number of geographical features, the use of words associated with animal husbandry, such as *keçi, koyun, koç, kuzu, oğlak, teke*, etc., is widespread in the system of Turkish toponyms. This is mainly associated with the nomadic and semi-nomadic lifestyle of the ancient Turks and the fact that animal husbandry was their principal economic activity. The connection of toponyms with the cultural life of a region and with such extralinguistic factors also led to the selection of words associated with animal husbandry and economic activities in the naming process. Examples include the toponyms *Keçiağılı, Keçipazar, Karakeçili, Koçalan, Koçoğlu, Koçtepe, Karakoç, Koyuncu, Koyundere, Koyuneli, Koyunlar, Koyunköy,*

Akçakoyunlu, Karakoyunlu, Kuzucu, Kuzucular, Kuzuçardağı, Akkuzulu, Karakuzu, Oğlakçı, Oğlakkaya, Kızıloğlak, Teke, Tekedere, and *Karateke*, etc.

The use of colors in names, as an ancient characteristic of the common Turkic naming tradition, is also reflected in the system of Turkish toponyms. Place names associated with colors are particularly common in the Anatolian region. For example, toponyms such as *Akbaş, Akçaova, Aladağ, Bozbaba, Afyon Karahisar, Karaman, Kızılca, Kızılkese,* and *Sarıören* belong to this category. In a study conducted solely on the place names of the town of Sarıveliler in the Karaman region [9], 27 toponyms associated with colors were identified. According to the author's conclusion, the most frequently used words are "ak," "kara," and "sarı."

Some toponyms function as components of fixed expressions and phraseological units. The number of phraseological units containing toponyms in the vocabulary of the Turkish language is considerable. For example, Hanyayı Konyayı anlamak – to come to one's senses, to become wise; *Burnu Bursadan su çekmek* – to be arrogant; *Haymana beygiri gibi dolaşmak* – to wander around idly; *Aladağdan serin* – indifferent; *Arapkir mektubu gibi* – very long; *Bakırköyü boylamak* – to lose one's mind, to go mad; *Hasanpaşalı* olmak – to be offended; *Marmara çırası gibi yakmak* – to destroy, to ruin; *Akyolun keçisi gibi tok gidip aç gelmek* – used for people who cannot find what they expect at the place they visit. The expression became established as a phraseological unit in popular speech when people, having handed their goats over to the shepherd to graze, saw that the animals returned without being satiated; *Antebin taşı havara, al borca yaz duvara* – used for people who constantly borrow money and have it recorded as debt; *Atı olan Üsküdarı geçti; Geçti Borun pazarı, sür eşeğini Niğdeye* – both expressions mean that it is already too late to take any action, in other words, that the opportunity has passed; *Karamürsel sepeti mi sandın*? – expresses the idea that a person or an object should be evaluated not according to its external appearance but according to its skill or functionality. Since these toponyms occur in fixed expressions, even if the names of geographical locations change, these lexemes will preserve their existence in the language for a long time and continue to carry linguocultural significance. M. N. Rahimov notes that since every phraseological system reflects information related to the area of settlement of a people as well as its history, the metaphorical encoding of any characteristic of the population living in that area, a historical event that occurred there, or the name of the area is a characteristic phenomenon of language [7, p. 91].

One of the cultural factors associated with the formation of toponyms is also legends. In the Turkish language, there are a number of toponyms that emerged on the basis of legends reflecting the ancient worldview, beliefs, historical memory of the people, and perceptions formed about a particular place, person, or event.

Examples include *Ağrı, Denizli, Dedeli, Kızmusa, Geycek, Onan, Çorum, Şarkışla, Karacaahmet, Gazlıgöl, Maraş*, etc.

There are also several legends concerning the name of the city of Comrat, the capital of Gagauzia. N. Petrovici [5] presents several considerations concerning the origin of the toponym "Comrat." According to one legend, in ancient times, a bey living in Comrat had a black-colored horse named Kömür and gave the place where he lived the name of this horse. Thus, the name of the settlement, Comrat, was formed from the combination of the words "kömür" and "at." Another version of the legend is as follows: A horse market was held in the village of Comrat, and horse races were organized on such occasions. In one of the races, the owner of the winning horse was a wealthy Turk, and he gave the name of the horse to the village (*Comrat – Komur at – Kömür at*). Referring to I. Dron, the author also presents his views concerning the toponym "Comrat": "Until 1770, the surname Komoretsan was used in Moldova. Its meaning in the Moldovan language is 'a person from Comrat,' that is, a person from the village of Comrat. He notes that the names of the Kongrat, Konrat, Kungrat tribes (Nogai Tatars) were transformed into a place name, and thus the word Comrat is of Turkic origin" [5, p. 11].

Folklorist A. Shamil states that there is a shrine and pilgrimage site called "Komrat Baba" in Gabala. The author notes, in connection with the name of the Komrat Baba shrine in Azerbaijan, that the word Komrat was formed from the combination of the words "Ko" and "Murat" and, according to one legend, is associated with Ali ibn Abi Talib (the first Shiʿi Imam) [8].

The work co-authored by H. Güngör and M. Argunşah states that the majority of place names in the Bucak area are of Turkish origin. However, not all of these names were given by the Gagauz; some were given by the Nogai Tatars who lived in these areas before the Gagauz. When the Gagauz Turks settled in the Bucak area at the beginning of the nineteenth century, Turkish-origin toponyms inherited from the Tatar Turks were already in use there. Examples include *Tomay, Baurçu, Kazayak, Haydar, Kiryet, Karlık, Kopkuy, Etülü, Kongaz, Tabak, Kobey, Komrat, Dezgice, and Kırsuv*, etc. [2, p. 90].

The Gagauz are mainly settled in areas near Moldova, Ukraine, Bulgaria, Greece, and Romania. Their principal area of settlement is the autonomous region known as Gagauz Yeri, located within Moldova. Also known as "Gagauzia," this region consists of three cities and 28 villages. Since the Gagauz constitute a minority, it was considered necessary to list the names of these settlements. The cities are Comrat (the capital of Gagauzia), Ceadîr-Lunga, and Vulcănești; the villages are Alekseevka, Avdarma, Baurçi, Beşalma, Beşgöz, Bucak, Coltay, Çeşmeköy, Çok-Maydan, Dezginca, Duduleşti, Etuliya, Ferapontyevka, Gaydar, Karboliya, Kazayak,

Kıpçak, Kirsovo, Kiriyet-Lunga, Kongaz, Kongazcık, Kotovskoe, Russkaya Kisiliya, Svetlıy, Tomay, and Yeni Etuliya.

The Gagauz migrated to the south of the Bessarabia region of Moldova—to the Bucak area, from the Dobruja region of Romania and Bulgaria. The toponym "Bucak" is found not only in Gagauzia but also in Turkey, where there is a town called "Bucak" in Burdur Province, as well as in Azerbaijan. Today, there is a village with the same name in the Oghuz district of Azerbaijan. In addition, there are villages called Kürqarabucaq in the Neftchala district, Yuxarı Bucaq and Aşağı Bucaq in the Yevlakh district, and Qarabucaq in the Kurdamir district. The *Encyclopedic Dictionary of Azerbaijani Toponyms* states the following concerning the toponym Bucak: "Bucak is an ethnotoponym associated with the name of a Turkic tribe. The Bucaks were a branch of the nomadic Nogais. They settled in Azerbaijan during the campaigns of the commander Nogay. They were called so because they lived in a corner (bucaq) between the Dnieper and Danube rivers and the Black Sea. The toponyms 'Bucak' in Oghuz and in other districts of the Republic of Azerbaijan (Kurdamir, Neftchala, Yevlakh) were named not according to their present geographical location, but after the name historically borne and brought with them by the Bucaks. There are Bucak in Turkey, Bucak steppe and a settlement called Bucak in Moldova" [1, p. 112].

The naming and renaming of places are important linguocultural phenomena in onomastics. Toponyms are associated with the development of society and undergo changes due to circumstances arising in a particular historical period. R. Habibli writes in this regard: "Researchers identify historical events, attempts to commemorate the names of personalities who played a role in the history of a country or region, attempts to avoid the disharmony of old names, and attempts to renew a toponym within a typical word-formation model as reasons for changing names. Names are usually changed more frequently at turning points in history. Revolutions, coups d'état, and changes in the state affiliation of a territory generally lead to changes in toponymy, particularly in street names in cities. The toponymy of areas that are not rich in historical events is less variable" [3, p. 35].

Conclusion

Every proper noun that once existed or exists today in a language should be regarded as a carrier of information preserving the sociocultural characteristics of the period in which it emerged. Thus, the practices of assigning and changing proper names are associated with the historical and cultural events experienced by society. Proper names constitute an important object of study in linguocultural research because of their ability to reveal the interaction and interrelationship between language and culture. The fact that onomastic units possess linguocultural

characteristics also makes it possible to trace, on a historical basis, the influence of folk thought and worldview present in the vocabulary of a language through these linguistic units.

Toponyms are linguistic materials that make it possible to determine the ethnic and historical-cultural affiliation of a particular territory. In this regard, toponyms are among the linguistic units to which researchers refer when studying the linguocultural characteristics of the vocabulary of a language.

REFERENCES

1. Encyclopedic Dictionary of Azerbaijani Toponyms. Vol. I. Baku: “Şərq-Qərb”, 2007. 427 p.
2. Güngör, H., Argunşah, M. Dünden Bugüne Gagauzlar. Ankara: Elektronik İletişim Ajansı Yayınları, 1993. 116 p.
3. Həbibli, R. Y. Azərbaycan tətbiqi onomastikası. Abstract of the dissertation submitted for the degree of Doctor of Sciences. Baku, 2021.
4. Məmmədli, N. B. Torpağın dili – toponimlər. Proceedings of the Republican Scientific Conference “Toponyms of Western Azerbaijan”. Baku: Elm və təhsil, 2023. 189 p.
5. Petroviçi, N. Komrat Kasabasının Monografisi. PhD Dissertation. Ankara, 2009.
6. Qurbanov, A. M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. Vol. 1 [in 3 volumes]. Baku, 2019. 280 p.
7. Rəhimov, M. N. Amerikanizm-frazeologizmlərin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri. Baku: Elm və təhsil, 2016. 176 p.
8. Şamil (Şamilov), Ə. H. Uyğur, qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı. Baku: Nurlan, 2011. 412 p.
9. Uysal, İ. N., Coşkun, H. Renge bağlı yer adları: Karaman / Sarıveliler örneği. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, 68, 2019, pp. 205–225.

FRAZEOLOGIZMLAR – FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR (“MEHROBDAN CHAYON” ROMANI ASOSIDA)

Ravshanxo‘ja Rasulov,
filologiya fanlari doktori, professor,
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Jumanazarova Saida Rustambek qizi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
2-bosqich magistranti,

Annotatsiya. Maqolada “Mehrobdan chayon” romanidagi tilimiz boyligi – kuchli ta’sir quvvatiga ega frazemalar – frazeologizmlar haqida – ularning qodiriycha shakl va mazmunga, o‘tkir semantikaga egaligi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Frazeologik ibora, uslub, ko‘chma ma’no, frazeologizm.

Annotation. The article discusses the richness of our language in the novel “Mehrobdan chayon” – phrasemes with strong expressive power, i.e. phraseologisms – and the fact that they possess Qodiriy’s distinctive form and content and sharp semantics.

Keywords: Phraseological idiom, style, figurative meaning, phraseologism.

Tilga e’tibor – elga e’tibordir. Shunday ekan, tilga e’tibor dastavval so‘zga e’tibordan, so‘zga munosabatdan, so‘zga xurmatdan boshlanadi. Qalam ahlining-ijodkorlarning esa tilga e’tibori o‘zgacha. Chunki ijodkorlar nutqida – asarlarida til o‘zining bitmas-tuganmas boyligini, cheksiz ma’no imkoniyatlari va nozikliklarini, faol ta’sirchan vosita sifatida nimalarga qodirligini yorqin namoyon qiladi.

O‘zbek tili boy imkoniyatlarga, ta’sirchan vositalarga ega ma’naviyat belgisi sifatida ulkan yozuvchi Abdulla Qodiriy asarlarida, shu jumladan, uning “Mehrobdan chayon” tarixiy romanida o‘zgacha bir shaklda namoyon bo‘ladi.

“Mehrobdan chayon”ni ehtiros bilan o‘qir ekanmiz, Abdulla Qodiriy tilimizning barcha imkoniyatlarini mukammal ishga solganini, turlicha nutqiy vositalardan, ta’sirchan birliklardan, tasviriy ifodalardan, xalq og‘zaki ijodidan mohirlik bilan foydalanganini, tilimiz boyligi o‘zining butun jilosi bilan namoyon bo‘lganini ko‘ramiz. Roman tiliga xos turlicha nutqiy vositalar, ta’sirchan ifodalar ichida eng faollaridan biri frazeologizmlar ekanini alohida ta’kidlaymiz.

Til va nutq dialektik munosabatida, harakatchan birliklar sirasida doimiy ko‘chma ma’noga ega bo‘lgan, sub’yektiv munosabat tashuvchi frazeologizmlar “Mehrobdan chayon” romanida qodiriycha shakl va mazmunga ega bo‘ladiki bu fikrni quyidagi oddiygina haqiqat bilan isbotlaymiz. Anig‘i shuki, Abdulla Qodiriy

“Mehrobdan chayon” romanida “Ra’noning egasi” deb nomlanuvchi birinchi bo‘limning birinchi jumlasidanoq frazeologik iboraga murojaat qiladi. Ushbu iboradan shaxsni xarakterlovchi vosita sifatida oqilona foydalanadi, uni inson ruhiy holatini ifoda etuvchi lisoniy birlik sifatida qayd etadi.

Aytmoqchimizki, Abdulla Qodiriy asar qahramonlaridan birining muayyan ruhiy holatini aniq, tiniq va ta’sirchan yaratishda “yechilib ketmoq” iborasini qo‘llaydi. Qiyoslang: Solih Mahdum bu kun odatdan tashqari yechilib ketdi: Masjiddan chiqib to‘g‘ri qassobning oldiga bordi: bir tangalik go‘sht, sakkiz pullik piyoz olib, hovlisiga keldi. Ma’lum bo‘ldiki, ushbu parchada ayni ibora asar qahramonining ijobiy ruhiy holatini – a’lo darajadagi kayfiyatini va bu odatiy – kundalik hol emasligini anglatadi. Shu bilan u o‘quvchida Solih Mahdumga qiziqish uyg‘otadi. Shuningdek, yozuvchi roman boshlanishidanoq o‘quvchining diqqat-e’tiborini asarga jalb etadi. Bu o‘rinda muallif “yechilib ketmoq” iborasining qanday jarayon bilan bevosita bog‘liq ekanini ham biroz quyiroqda qayd etadi, ya’ni izoh beradi. Anig‘i, Solih Mahdumning odatdan tashqari yechilib ketishi chiqim bilan, ya’ni sarflangan moddiy mablag‘ bilan bog‘liqligi ta’kidlanadi. Demak, “yechilib ketmoq” iborasining qanday ko‘chma ma’no bilan bevosita bog‘liqligi hikoya jarayonida yana ham aniqlashadi.

Abdulla Qodiriy asar davomida quyidagi frazeologik iboradan ham mohirona foydalanadi. Qiyoslang: Ra’no yugurib ariqqa ketdi, Nigor oyim o‘tirgan joyidan:

- Ra’noning aqli tushsin – deb kulib qo‘ydi.

Fikrimizcha, aslida tilimizda “aqli kirsin” iborasi keng qo‘llaniladi. Romanda esa “aqli kirsin” iborasi “aqli tushsin” shaklida voqelanadi. Binobarin, tushmoq so‘zi nutqiy vaziyatda kirmoq so‘zining ma’nodoshi sifatida qo‘llanadi.

“Aqli tushsin” frazeologizmi yozuvchi uslubiga xosligi – qodiriycha qo‘llanishi bilan ajralib turadi. Shunga ko‘ra u alohida ahamiyat kasb etadi. Xulosa shuki, tilimiz tarkibida tarixan faqat aqli kirsin iborasi emas, balki, es-xushli bo‘lish, o‘z xatti-harakatlarini aqlan boshqarish, aql bilan bajarish kabi ko‘chma ma’nolarni anglatishda “aqli tushsin” iborasining ham mavjudligini, bu ibora muayyan fikriy maqsadni yuzaga chiqarishda juda qo‘l kelishini ko‘rsatadi. Bu ham Abdulla Qodiriy asarlari tilining, anig‘i yozma nutqning o‘ziga xosligini belgilovchi mezonlardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Asarda “qanot qoqib qarshi olmoq” iborasi ham o‘z o‘rnini to‘g‘ri topgan. Romannavis bunda insonning o‘ta xursand, o‘ta mamnun, ko‘nglidagi niyatiga juda muvofiq ish ekanini aniq ko‘rsatish maqsadini qo‘ygan va bunga ayni iborani qo‘llash orqali erishgan. Qiyoslang: Nigor oyim: “Ra’noni egasiga topshirmaguningizcha...” – deb garchi burmuncha ko‘proq ta’bir bilan bo‘lsa ham “Ra’noning egasi” borligini so‘zlab, Ra’no esa “egasi”ning kim ekanligini yaxshi

bilgani va uni qanot qoqib qarshi olgani uchun jodu ko‘zida rizosizlik emas, surur ma’nolarini o‘ynatar edi.

“Mehrobdan chayon” romanida o‘ylamoq, o‘ylab miyasini charchatmoq kabi ko‘chma ma’nolarni tashuvchi “bosh og‘ritmoq” iborasi ham qayd etilgan. Ushbu ibora insonning qattiq fikrlashi, ko‘p o‘ylashi, o‘ylab biror chora-tadbir topish kabi ruhiy holatda ekanini anglatishiga ko‘ra ta’sir kuchiga ega bo‘lgan. Masalan: Buxoro amiri – amir Nasrullo... ham ilgaridan haligi kanizga g‘oyibona oshiq bo‘lgan edi, ammo qaysi yo‘l bilan bo‘lsa ham shu kanizni qo‘lga kirgizish fikrida bosh og‘ritib, nos chekib yurgan Botirxonning qulog‘iga ... bu xabar yetib; ...

Abdulla Qodiriy “Mehrobdan chayon” romanining deyarli har bir betida mubolag‘a emas, frazeologizmlardan o‘rinli, maqsadga muvofiq foydalangan. Chunki frazeologizmlar ham boshqa nutqiy vositalar kabi asar tilining ta’sirchan va jozibador bo‘lishini ta’minlaydi.

Muallifning o‘tmish davriga, xon va uning ayonlariga bo‘lgan munosabati va uni ifoda etishi ham o‘zgachadir. Bu o‘rinda Abdulla Qodiriy xonning ichki dunyosini ochishda, uning qilmishlarini fosh etishda quyidagi noyob frazeologik iboradan ham foydalanadi. Xon va uning ayonlarining tashqi qiyofasini, ichki dunyosini so‘zlar, jumlalar, iboralar orqali shunday oqilona va mohirona chizadiki, ushbu chizgilar o‘quvchida qat’iy munosabat hosil qiladi. Quyidagi parchaga e’tibor bering: - Chamasi ular oshiq-ma’shuq, baloho‘r xon loaqal shunga chuvagini tiqmasa nima qilar edi. Muallif talab, xohish bo‘lmagan holda aralashmoq, tiqilmoq, to‘sqinlik qilmoq kabi qator ko‘chma ma’nolarni “chuvagini tiqmoq” iborasi orqali ulkan yozuvchilarga xos mahorat bilan bera olgan. Abdulla Qodiriyning ushbu iborasi o‘quvchida xonga nisbatan nafrat, g‘azab tuyg‘usini uyg‘otishi aniq. Ayni vaqtda asardagi shu va shu kabi iboralar orqali ham xonning Abdulla Qodiriy so‘zi bilan aytganda “mamlakat xotin-qizlarini istagancha tasarruf etishi, bunga qarshi keluvchilarga, tilasa kim bo‘lmasin, berahim jazo berishi” ma’lum bo‘ladi.

Fikrimizcha, yuqorida qayd etilgan “chuvagini tiqmoq” iborasi, iboradagi “chuvak” so‘zi “yengil oyoq kiyim” shippak ma’nosini berib, xonning ayollarga nisbatan yengiltak munosabatda ekanligiga ham ishora qiladi. Demak, “chuvagini tiqmoq” iborasi adabiy tildagi “burnini tiqmoq”, “tumshug‘ini tiqmoq” iboralari kabi salbiy munosabat ifoda etuvchi ta’sirchan vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Xullas, asarda “dimog‘idan dud chiqmoq”, “sevinchi ichiga tushmoq”, “tinchib ketmoq”, “bosh qashimoq”, “toqati toq bo‘lmoq”, “ko‘z o‘ngi qorong‘ilashmoq” kabi o‘nlab frazeologik iboralar yozuvchi fikr-o‘yini, maqsadini bayon qilishga astoydil xizmat qilgan.

Abdulla Qodiriyni faqat ulkan yozuvchi sifatidagina emas, ayni chog‘da o‘zbek tilini, uning turli-tuman nutqiy vositalarini, tasviriy ifodalarini mukammal bilgan va ulardan mohirona foydalangan tilshunos sifatida ham e’tirof etish buyuk sharafdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A. Qodiriy. Mehrobdan chayon – Toshkent: “Sharq”, 2014.
2. Sh. Rahmatullayev. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. – Toshkent, 1975.

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ СИНТАКСИСІ ҒЫЛЫМЫНДА ҚАЛЫПТАСҚАН ТЕРМИНДЕР ЖҮЙЕСІ

Ж. С. ЕРГУБЕКОВА
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, PhD, доцент (Қазақстан, Түркістан қ.)
e-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz

Қазақ тіл білімінің түрлі деңгейлері бойынша XX ғасырдың басында алғашқы оқулықтарды жазу және аудару салалық терминологияны қалыптастыруға мүмкіндік берді. Қазақ тілінің белгілі терминолог ғалымы Ш.Құрманбайұлы осы кезеңге дейін терминдерді қалыптастырудың белгілі бір дәстүрі тұрақты ұстанымдарының болмауына байланысты осындай күрделі тапсырмаларды орындау ісін қазақ ғалымдары, заман талап еткен мұндай жауапты міндеттің А. Байтұрсынұлы және Алаш зиялылары басы-қасында болып абыройлы атқарғанын атап көрсетеді [1, 124.]. Алаш зиялыларының алдында қазақ тілі терминдерін қазақ тілінен, шет тілдерінен алудың, яғни қазақ ғылымында термин табу, қалыптастыру ұстанымдарын белгілеу тұрды.

Қазақ тіл білімі ғылымының атасы А. Байтұрсынұлы ұлттық тілде термин жасаудың тамаша үлгісін көрсетті. Ғалым Ш.Құрманбайұлы қазақ теринологиясының кезеңдерін анықтауда басы өткен ғасырдың 10-жылдарынан басталады деді. Ғылым мен техниканың түрлі салалары бойынша қазақ тілінде алғашқы оқулықтар жазыла бастады, ашылуына өздері мұрындық болған газет-жорналдары арқылы ғылым-білімді насихаттады, ғылыми терминологияны қалыптастыруға негіз болды. А.Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялыларының термин жасаудағы басты ұстанымдары ұлттық тіл негізінде терминдік лексика құруға бағытталғандығымен ерекшеленеді.

Ғалым - қазақ тіл білімі, әдебиеті ғылымы терминдерінің авторы болумен бірге ұлттық әдістеме, тарих, этнография терминдерінің жасалуына, қалыптасуына көп еңбек сіңірген. А.Байтұрсынұлы терминдерінің кейбірі ғана стильдік өзгерістерге ұшыраған болмаса, барлығы дерлік тілдің фонетика, морфология, синтаксис және графика терминдерінің негізі болып саналады, олар - қазақ тілінің барлық оқулықтарында қолданыстағы терминдер.

Қазақтың төл сөздерінен термин жасауға болатын үлгісін көрсетті - А. Байтұрсынұлының термин жасаудағы 1-ұстанымы. Екінші ұстаным шеттілдік терминдерді қабылдауға қатысты. Ғалым да, Алаш зиялылары да шеттілдік термин сөздердің қабылдануына қарсы болмады. Тілде баламасы болмаған жағдайда шеттілдік термин сөздерін қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына сәйкестендіріліп қолдануға болады деп есептеген. рұқсат етіледі, бірақ шетел

терминдері керек. Термин атауының орнына алаш зиялыларының жат сөздер мен пән сөздері қолданылды.

Бүкілодақтық бірінші түркологиялық конгресте А.Байтұрсынұлы «Қазақ білімпаздарының I съезінде» бекітілген қағидалар негізінде толықтырылған, жүйеленген терминология қағидаттары туралы баяндама жасады. Баяндамада ұсынылған қағидаттар мыналар:

«а) Ең алдымен термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу. Бұл қазақ тілінің жоғарыдағылар мен төмендегілердің, дәлірек айтқанда сауаттылар мен сауатсыздардың тілі болып жіктелмесі үшін керек. Қай жерде және кім бастырып шығарса да баспа өнімдері, газет-журналдар, кітапшалар пайда әкелуі үшін, тіл қалың көпшілікке түсінікті болуға тиіс. Сонда аз ғана пайызды құрайтын сауаттылар көптеген сауаты жоқтарға қызмет көрсете алады. б) Ондай сөздер қазақ тілінде болмаған жағдайда оларды туыстас тілдерден алу. Олай етуіміздің себебі: 1) туыстас тілдердің көптеген сөздерінің тұлғалары бірдей болмаса да олар ортақ түбірден тараған, сол себепті туыстас емес тілдердің сөздеріне қарағанда оларды түсіну жеңіл және естігенде де айтқанда да бөтен болып сезілмейді; 2) түркі халықтары қашанда өзара қарымқатынаста болған және бола береді, сондықтан да бір тілдің көптеген сөздері ортақ түбірден өрбімесе де өзге тілдің тұтынушыларына таныс болуы мүмкін. в) Жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертілуі керек. Оларды алмастыруға болатын қазақ сөздері болған жағдайда таңдауды қоғамның өзі жасауы үшін, екеуі де қатар алынуы тиіс. Жаппай қолданылатын деп біз араб сөздерін емес, қазіргі кең тараған европа сөздерін айтып отырмыз. Араб сөздеріне қарағанда оларға басымдық беріп отыруымыздың себебі біз қазір араб емес европа мәдениетіне ден қойып отырмыз. Европа мәдениетінің барлық жетістіктері тұтастай европа тілдерінде атала алады. Алайда кірме терминдер біздің қазақ тілінің айтылуына бағынуға тиіс, яғни оларға тілдің қалыпты артикуляциясынан бастау алатын біздің тіліміздің дыбыстық заңдылықтары үстемдік етуі (таратылуы) керек. Шет тілдерінің сөздерін өзіміздікі ету үшін, бұл міндетті түрде солай болуы қажет. г) Қазақ тілінің табиғатына сәйкеспейтін барлық өзге тілдердің сөздері дәл қазақтың айтуына сәйкес өзгертілуі керек. Бұл дегеніміз, біріншіден, құрамында қазақ тіліне жат дыбыстары бар барлық сөздердің тиісті төл дыбыстарымызбен алмастырылады, екіншіден, кірме сөздердің жұрнақтары қазақ жұрнақтарымен қабылданады, төртіншіден, қазақ тіліне жат қосымшалар Оренбург-Орынбор, Самара-Самар, пуховой-бөкебай, покров-боқырау, Адамовский-Адамау т.б сияқты тілге қажетті талап шеңберінде өзгертілуге тиіс» [2, 417-425 б.].

А.Байтұрсынұлы жиынға қатысушыларға өзі және қазақ оқымыстылары жасаған принциптерді ұсынып, өзге түркі ғалымдары да ғылыми терминологияның қалыптасуында осы принциптерді негізге алуды ортаға салды. Ұсынылған принциптер қолдау тауып, құрылтай қарарына енгендігін ғалым Ш.Құрманбайұлы атап көрсетті [3, 51–52 б.б.].

А.Байтұрсынұлының қазақ тілінің фонетикасы, морфология, синтаксис ғылымдарына, яғни дыбыс, сөз және сөйлем жүйесіне арналған «Тіл – құрал» оқулықтарында 310 тілдік термин қолданылған. Бұл терминдердің 118-і қазіргі қазақ тіл білімінде пайдаланылады, 192-сі қазір қолданылмайды. Аталған көрсеткішті тіл ғылымының деңгейлеріне қатысты алсақ: фонетика бойынша 108 термин; лексикология бойынша 11 термин; морфология ғылымы бойынша 109 термин; синтаксис бойынша 64 термин; жалпы тіл біліміне қатысты 18 термин екендігін Ахметтану орталығы зерттеулері арқылы анықталды [4, 14–15 б.]

Сонымен, Ұлт Ұстазы А.Байтұрсынұлының термин жасаудағы ұстанымдары:

1) ұғымның мағынасын термин ретінде толық жеткізетін қазақ сөздерін алуы;

2) қазақ тілінде мұндай сөздер болмаған жағдайда, оларды туыстық тілдерден алуға болатындығы;

3) халықаралық терминдер қабылданған жағдайда қазақ тілінің табиғатына сай дыбыстық өзгеріске түсуі тиіс;

4) қазақ тілінің табиғатына сәйкес келмейтін барлық басқа тілдердің сөздері дәл қазақ тілінің айтылуына сәйкес өзгертілуі тиіс.

Ғалым Анар Салқынбай көрсеткен А.Байтұрсынұлы авторлығымен қалыптасқан терминдерінің ерекшеліктері мынада: - анықталатын ұғымның дәлдігі; - таңбаланған атаудың қазақилығы; - терімсөздің жалқылық сипатының болуы; -терімсөздің нақтылығы; - әрбір терімсөздің мазмұндық уәжділігі.

Қазақ тілі білімінің қалыптасу кезеңдерін айқындап берген ғалым Т.Қордабаев: «А.Байтұрсынов - қазақ тілін туған тілімізде зерттеудің үлгісін жасап, оның ғылыми терминдерін қалыптастырып, сөйтіп, тіліміз туралы берік негізін қалаған ғалым ғана емес, сонымен бірге оның ілгері дамуына, болашағына бағыт-бағдар сілтеген, игі әсер еткен ғалым», - деп ұлттық тіл ғылымымының атасы А. Байтұрсынұлы еңбектерін ерекше бағалайды [5].

Ұлттық тіл ғылымында ғалым А.Байтұрсынұлы оқулығы - «Тіл тағылымы» - синтаксис ғылымының қалыптасуына бірден-бір ықпал еткен басты оқулық. 1992 жылы жарық көрген «Тіл тағылымы. (Қазақ тілі мен оқу - ағартуға қатысты еңбектері» деген еңбегіндегі сөйлем жүйесі мен түрлері

мәселелеріне арналған «Тіл-құрал» бөлімінде жай сөйлемнің түрлерін мысалдармен көрнекті түсіндірген. Ұлт Ұстазы сөйлемге «Сөйлем дегеніміз – сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой, сөйлегенде, жазғанда кім де болса ойын айтады» деген анықтама берген. Жалаң, жайылма сөйлемдерге берген анықтамасы қазір оқытылып жүрген мектеп оқулықтарындағы ережелерге сай келеді: бастауышы мен баяндауышы бар, екі мүшелі ғана сөйлем жалаң сөйлем, ал бастауыш пен баяндауышты тұрлаулы мүшелер деп айтып кетіп, одан басқа мүшелер қатысқан сөйлемді жайылма сөйлем деп көрсеткен. Оқулықтың екінші бөлімінің «Сөйлем түрлері» тарауында сөйлем түрлерін типтендіріп, жай сөйлемнің құрылымдық түрлерін болымды, болымсыз, толымды, толымсыз, жалаң, жайылма болатынын, «Болымды сөйлемді не жайынан да болса болдыра, бар қыла сөйлеген сөйлем» - деген анықтама беріп, «Үлкен бастар, кіші қостар» мысалдарымен дәлелдейді.

Төл тіліміздің сөздері арқылы жасалған тіл ғылымының терминдеріне сөйлемнің тұрлаулы мүшелері, сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері, бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш, зат есім, сын есім, етістік, қаратпа сөз, леп белгісі, сұрау белгісі, үстеу, шылау, одағай, қыстырма сөздер т.б. терминдерді атауға болады: «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері екеу: 1) бас мүше, 2) баяншы мүше. ***Бас мүше*** дейміз – сөйлем ішіндегі сөздер байланатын қазық сөзін, сөз иесін. Сөйлем ішінде сол нәрсенің атын көрсететін сөз бас мүше болады. Ол нәрсенің сырын-сипатын, жайын, амалын, болмысын айтып баяндайтын сөз ***баяншы мүше*** болады. Жеңілдік үшін бас мүше – **бастауыш** деп, баяншы – **баяндауыш** деп аталады. Бастауыш бір сөзбен айтылмай, бірнеше сөзбен айтылса *қосарлы* немесе *күрделі* деп атаймыз. Мысалы: *Асық ойнаған азар.* Мұнда асық ойнаған туралы айтылып тұр. Кім азар? – асық ойнаған.

Ал, сөйлемдердің құрмаласуы екі түрлі: *1) сыйыса құрмаласу, 2) қиыса құрмаласу.* Сыйыса құрмаласса, сөйлем сыйысулы құрмалас деліп, қиыса құрмаласса, сөйлем қиысулы құрмалас деліп аталады. Сыйысулы құрмаласқа мысал келтіретін болсақ, *Қарабай мен Сарыбай аңға шықты.* Бұл сөйлем екі сөйлемнің сыйысып қосылғанынан болған. Қосылмай бөлек тұрғандағы түрлері мынау: *Қарабай аңға шықты. Сарыбай аңға шықты.* Бұларды екі қайта айтып жатпас үшін, екеуін сыйыстырып қосып, бір-ақ айтқан. Бұл мысалда айта кететін бір жайт, Қарабай, Сарыбай бір сұраққа жауап беріп, бірыңғай мүше қызметін атқарып жай сөйлем болып тұр [5].

Зерттеуші ғалым Е.Тілешов: «Байтұрсынұлы терминдері – тіліміздің термин жасаудағы байлығы мен бейімін, икемділігі мен әлеуетін ерекше байқатты. Оның терминдері қазақ тіл білімі саласында да, әдебиеттану ғылымы

саласында да өміршеңдігін танытып, термин жасаудың кемел үлгісін көрсетіп, бүгіндері термин жасамның әдіснамалық, теориялық негізіне айналған. Қазақ тілінің оқулықтарын жазып, тіліміздің теориялық негіздерін жасаған А.Байтұрсынұлы – тілді игертудің, тіл табиғатын түсіндірудің амалдары мен әдістері жайына да ден қойып, ұлттық әдістеменің де негізін салды» деген құнды пікірімен «Тіл жұмсар», «Баяншы», «Әліп-би астары» кітаптары және мақалалары осы бағыттағы арналы ізденістерін, ұстаздың бай тәжірибесін оқырмандарға қайта жариялады [2,3].

Қорыта айтқанда, қазіргі синтаксис ғылымы терминдерінің басында А.Байтұрсынұлы тұрғаны анық. Ол терминдердің өміршеңдігін ғылымда қолданыс аясынан көруімізге болады. Латыннегізді қазақ жазуы жүзеге асуы барысында шеттілді терминдеріміз де Ұлт Ұстазы ұсынған ұстанымдар бойынша ана тілінің дыбыстық икемделуіне түседі. Ғалымның ғылыми ұстанымдары, тіл үйретудегі қарапайым әдіс-тәсілдерінің өзі бұл күнде аты бар технологияларға айналғандығы Ұлт Ұстазы А.Байтұрсынұлы еңбектерінің құндылығын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: «Сардар», 2014
2 Ахмет Байтұрсынұлы. Тіл – құрал. Алматы, «Сардар» баспасы, 2009 - 348 бет https://www.soyle.kz/book/view?id=12
3. Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану (XX ғасырдағы қазақ терминологиясы; 1910-1930 жылдары): монография. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚҚ, 2008. – 240 б.
4 Ахметтану бастамалары: оқу-әдістемелік құрал. – Қарағанды: «Болашақ» баспасы, 2005. – 207 б.
5 http://www.rusnauka.com/40_OINBG_2014/Philologia/7_183703.doc.htm

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЭМОЦИЯ АТАУЛАРЫНЫҢ КОГНИТИВТІК-СЕМАНТИКАЛЫҚ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Жылқыбай Гүлімжан Қызметқызы,
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz

Бахадирова Чарос
Қазақ тілі мен әдебиеті ББ 4 курс білімгері

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі эмоция атауларының когнитивтік-семантикалық сипаты қарастырылады. Эмоция адамның қоршаған ортаны қабылдауы мен бағалауынан туындайтын психикалық құбылыс қана емес, тілде өзіндік құрылымдық және бейнелік жүйе арқылы көрінетін когнитивтік категория ретінде сипатталады. Зерттеуде қуаныш, қайғы, қорқыныш, ашу, ұялу, сағыныш сияқты негізгі эмоцияларды білдіретін лексикалық және фразеологиялық бірліктер талданады. Эмоцияның қазақ тіліндегі репрезентациясында соматикалық атаулардың, әсіресе *жүрек, көңіл, бет, көз, қан, жан* сөздерінің белсенді қолданылатыны көрсетіледі. Сонымен қатар эмоцияны концептуалдауда «жоғары-төмен», «ауырлық», «қызу», «қозғалыс», «денелік өзгеріс» тәрізді когнитивтік модельдердің қызметі айқындалады. Зерттеу нәтижелері эмоция атауларының тілдік мағынасы адамның денелік тәжірибесімен, қоршаған ортаны қабылдауымен және ұлттық дүниетанымымен сабақтас екенін көрсетеді.

Кілт сөздер: эмоция, эмоция атауы, когнитивтік семантика, репрезентация, концептуалдану, фразеологизм, соматизм, метафора, ұлттық дүниетаным.

Аннотация. В статье рассматривается когнитивно-семантическая специфика наименований эмоций в казахском языке. Эмоция характеризуется не только как психическое явление, возникающее в результате восприятия и оценки человеком окружающей действительности, но и как когнитивная категория, репрезентированная в языке посредством определённой структурной и образной системы. В исследовании анализируются лексические и фразеологические единицы, обозначающие основные эмоции, такие как радость, печаль, страх, гнев, стыд и тоска. Установлено, что в репрезентации эмоций в казахском языке активно используются соматические наименования, особенно слова *жүрек* «сердце», *көңіл* «душевное состояние, настроение», *бет*

«лицо», *көз* «глаз», *қан* «кровь», *жан* «душа». Кроме того, выявлена роль таких когнитивных моделей, как «вверх – вниз», «тяжесть», «жар», «движение», «телесное изменение», в концептуализации эмоциональных состояний. Результаты исследования показывают, что языковое значение наименований эмоций тесно связано с телесным опытом человека, особенностями восприятия окружающей действительности и национальным мировоззрением.

Ключевые слова: эмоция, наименование эмоции, когнитивная семантика, репрезентация, концептуализация, фразеологизм, соматизм, метафора, национальное мировоззрение.

Abstract. The article examines the cognitive-semantic characteristics of emotion terms in the Kazakh language. Emotion is viewed not only as a psychological phenomenon arising from a person's perception and evaluation of the surrounding world, but also as a cognitive category represented in language through a specific structural and figurative system. The study analyzes lexical and phraseological units denoting basic emotions such as joy, sadness, fear, anger, shame, and longing. It is demonstrated that somatic terms, particularly *жүрек* ‘heart’, *көңіл* ‘inner state, mood’, *бет* ‘face’, *көз* ‘eye’, *қан* ‘blood’, and *жан* ‘soul’, are actively used in the linguistic representation of emotions in Kazakh. The study also identifies the role of such cognitive models as “up–down,” “heaviness,” “heat,” “movement,” and “bodily change” in the conceptualization of emotional states. The findings demonstrate that the linguistic meaning of emotion terms is closely associated with human bodily experience, perception of the surrounding world, and the national worldview.

Keywords: emotion, emotion term, cognitive semantics, representation, conceptualization, phraseological unit, somaticism, metaphor, national worldview.

Кіріспе. Қазіргі тіл біліміндегі антропоцентристік парадигма тілдік құбылыстарды адаммен, оның танымдық әрекетімен, дүниені қабылдауымен және бағалауымен сабақтастыра зерттеуге мүмкіндік берді. Осы бағыт аясында тіл тек ақпарат жеткізуші құрал ретінде емес, адамның қоршаған дүниені танып-білуі мен концептуалдауының маңызды тетігі ретінде қарастырылады [1].

Адам қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды қабылдап қана қоймайды, оларды белгілі бір бағалау өлшемдері арқылы саралайды. Осы қабылдау мен бағалаудың нәтижесінде қуаныш, қайғы, қорқыныш, ашу, реніш, ұялу, өкініш, сағыныш, сүйіспеншілік сияқты әртүрлі эмоциялық күйлер пайда болады. Эмоция адамның ішкі психологиялық әлемінің құрамдас бөлігі болғанымен, оның тілдегі көрінісі әрқилы сипатта жүзеге асады. Эмоциялық

күй жеке лексемдермен қатар фразеологиялық бірліктер, метафоралық қолданыстар, соматикалық атаулар және бейнелі тіркестер арқылы да беріледі.

Қазақ тілінің фразеологиялық жүйесінде адамның ішкі дүниесін, психологиялық жағдайын, мінез-құлқын және эмоциялық күйін білдіретін тілдік бірліктердің мол болуы осы мәселенің ұлттық тілдік сана тұрғысынан маңызды екенін көрсетеді. І. Кеңесбаевтың қазақ фразеологиясына арналған еңбегінде адамның ішкі күйі мен мінез-құлқын сипаттайтын тұрақты тіркестер кеңінен қамтылған [2].

Эмоцияны когнитивтік-семантикалық тұрғыдан зерттеу оның сөздік мағынасын анықтаумен ғана шектелмейді. Бұл бағытта эмоцияның адамның санасында қандай бейне арқылы қалыптасатыны, оның қандай концептуалдық белгілермен байланысатыны және тілде қандай модельдер арқылы репрезентацияланатыны маңызды. Дж. Лакофф пен М. Джонсонның концептуалдық метафора теориясы абстрактілі ұғымдардың адамның нақты тәжірибесі негізінде құрылатынын көрсетуімен осы мәселені түсіндіруге мүмкіндік береді [3].

Осы тұрғыдан алғанда эмоцияны адамның денелік тәжірибесімен байланыстыра зерттеу ерекше мәнге ие. Себебі адамның эмоциялық күйі көбінесе жүрек соғуы, дене қызуының өзгеруі, беттің қызаруы, көздің жасқа толуы, дененің қалтырауы сияқты физиологиялық өзгерістер арқылы байқалады. Мұндай денелік тәжірибе уақыт өте келе тілдік санада эмоцияны сипаттайтын тұрақты модельдердің қалыптасуына негіз болады.

Зерттеудің мақсаты

Зерттеудің мақсаты – қазақ тіліндегі эмоция атауларының когнитивтік-семантикалық репрезентациясын анықтап, олардың тілдік бейнеленуінің негізгі модельдерін көрсету.

Зерттеудің міндеттері

Осы мақсатқа сәйкес мынадай міндеттер белгіленді:

1. қазақ тіліндегі эмоция атауларын негізгі семантикалық топтарға жіктеу;
2. эмоциялық мағынаны білдіретін фразеологиялық бірліктерді анықтау;
3. эмоцияның тілдік репрезентациясындағы соматикалық компоненттердің қызметін талдау;
4. эмоцияны концептуалдаудың негізгі когнитивтік модельдерін айқындау;
5. эмоция атауларының ұлттық-мәдени сипатын көрсету.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында сипаттамалы, семантикалық, компоненттік, когнитивтік-концептуалдық және контекстік талдау әдістері қолданылды. Лексикалық және фразеологиялық материалдарды жүйелеу арқылы эмоция атауларының мағыналық ерекшеліктері мен олардың концептуалдық негіздері анықталды.

1. Эмоция ұғымының когнитивтік-семантикалық негіздері

Эмоция – адамның белгілі бір нысанға, оқиғаға немесе жағдайға қатынасын білдіретін күрделі психологиялық құбылыс. Оның тілдегі көрінісі адамның дүниені қабылдауымен, бағалауымен және сол бағалауды тілдік құралдар арқылы жеткізуімен тығыз байланысты [4].

Когнитивтік семантика тұрғысынан сөз мағынасы адамның тәжірибесінен тыс өмір сүретін дербес құрылым емес. Адамның белгілі бір құбылысты қабылдауы, оны басқа құбылыстармен байланыстыруы және тәжірибеде қолдануы сөздің семантикалық құрылымының қалыптасуына әсер етеді.

Эмоция атаулары да осы тұрғыдан қарастырылуы тиіс. Мысалы, *қуаныш, қайғы, қорқыныш, ашу* сияқты атаулар адамның психологиялық күйін тікелей білдіреді. Алайда эмоциялық мағына фразеологиялық бірліктерде әлдеқайда күрделі бейнеде көрінеді. *Көңілі көтерілу, көңілі түсу, жүрегі сыздау, жүрегі аузына тығылу, қанын қайнату* тәрізді тіркестер эмоцияны адамның денелік және кеңістіктік тәжірибесі арқылы сипаттайды.

Демек, эмоцияның тілдік репрезентациясында үш өзара байланысты деңгей байқалады:

эмоция атауы → денелік тәжірибе → концептуалдық модель.

Бұл модель эмоцияның адамның санасында қалай ұйымдастырылатынын түсіндіруге мүмкіндік береді.

2. Қазақ тіліндегі эмоция атауларының семантикалық жіктелуі

Қазақ тіліндегі эмоция атауларын шартты түрде жағымды және жағымсыз эмоциялар деп екі ірі топқа бөлуге болады.

Эмоция түрі	Негізгі атаулар	Мағыналық реңктер
Жағымды эмоциялар	қуаныш, шаттық, сүйіспеншілік, ризашылық, мақтаныш, үміт	марқаю, шаттану, мәз болу, масайрау
Жағымсыз эмоциялар	қайғы, қорқыныш, ашу, өкініш, қызғаныш, реніш, ұят	мұңаю, қамығу, налу, ашулану, үрейлену

Мысалы, *қуаныш* лексемасының мағыналық өрісіне *қуану, шаттану, мәз болу, марқаю, масайрау* сияқты сөздер енеді. Ал *қайғы* ұғымымен *мұң, қасірет, уайым, өкініш, қамығу* тәрізді лексемалар семантикалық жағынан сабақтасады.

Бұл жерде эмоция атауларының бір ғана сөзбен шектелмейтінін байқауға болады. Бір эмоциялық күй тілде бірнеше атаумен берілуі мүмкін. Алайда олардың әрқайсысы эмоцияның қарқындылығы мен бағалауыштық сипатын әртүрлі деңгейде көрсетеді.

Мысалы, *ренжу* мен *қатты ашулану* бірдей эмоциялық жағдайды білдірмейді. Сол сияқты *мұңаю, қайғыру, қасірет шегу* жағымсыз эмоцияның әртүрлі дәрежесін танытады.

Осыған байланысты эмоциялық лексиканың семантикалық құрылымында кемінде үш компонентті ажыратуға болады:

эмоция түрі + эмоция қарқындылығы + бағалауыштық сипаты.

Бұл ерекшелік эмоция атауларының семантикалық өрісінің ішкі саралануын көрсетеді.

3. Эмоцияның фразеологиялық репрезентациясы

Қазақ тіліндегі эмоция атауларының маңызды бөлігі фразеологиялық тіркестер арқылы беріледі. Фразеологизмдер эмоцияны атаумен ғана шектелмей, оның бейнесін, қарқындылығын және адамның эмоциялық күйге түсу механизмін де сипаттайды [5].

Мәселен, қуаныш эмоциясы:

- *төбесі көкке жету*;
- *көңілі көтерілу*;
- *екі езуі екі құлағында*

сияқты тіркестер арқылы беріледі.

Төбесі көкке жету фразеологизмінде қуаныштың өте жоғары дәрежесі кеңістіктік жоғарылау қозғалысы арқылы концептуалданады. Яғни адамның эмоциялық күйі «жоғары» кеңістікпен байланыстырылып, ҚУАНЫШ – ЖОҒАРЫ КӨТЕРІЛУ моделі қалыптасады.

Ал *көңілі көтерілу* тіркесінде жағымды эмоциялық күйдің жоғары бағытпен байланысы байқалады. Керісінше, *көңілі түсу, көңілі құлазу* тіркестерінде жағымсыз эмоционалдық күй төмен бағытпен сипатталады.

Қорқыныш эмоциясының тілдік репрезентациясына:

- *жүрегі аузына тығылу*;
- *зәресі ұшу*;
- *жүрегі шайлығу*;
- *зәресі зәр түбіне жету*

сияқты тіркестер жатады.

Бұл фразеологизмдерде қорқыныш адамның физиологиялық және психологиялық күйі арқылы бейнеленеді. Мұнда эмоцияның денеге әсер етуі негізгі семантикалық белгі ретінде көрінеді.

Қайғы эмоциясы:

- *қабырғасы қайысу*;
- *жүрегі сыздау*;
- *көңілі құлазу*

сияқты тіркестер арқылы беріледі.

Олардың семантикалық құрылымында қайғының адамға ауырлық түсіруі, көңіл күйінің төмендеуі және денелік ауырсыну арқылы берілуі байқалады.

Осы материал негізінде мынадай когнитивтік модельдерді анықтауға болады:

ҚАЙҒЫ – АУЫРЛЫҚ
ҚАЙҒЫ – ТӨМЕНДЕУ
ҚАЙҒЫ – ДЕНЕЛІК АУЫРСЫНУ

Демек, фразеологизм эмоцияны атаушы құрал ғана емес, эмоция туралы ұлттық тілдік білімді жинақтаушы бірлік қызметін де атқарады.

4. Эмоция атауларындағы соматикалық компоненттердің қызметі

Эмоцияның тілдегі көрінісін түсіндіруде соматикалық компоненттердің орны ерекше. Қазақ тіліндегі эмоциялық мәнді лексикалық және фразеологиялық бірліктердің елеулі бөлігінде *жүрек, көңіл, бет, көз, қан, жан* тәрізді атаулар кездеседі.

Олардың ішінде *жүрек* лексемасы эмоцияның тілдік репрезентациясында айрықша белсенділік танытады.

Мысалы:

- *жүрегі аузына тығылу* – қорқыныш;
- *жүрегі шайлығу* – қорқыныш;
- *жүрегі сыздау* – қайғы, сағыныш;
- *жүрегі елжу* – толқу, мейірім;
- *жүрегі жарылу* – өте жоғары эмоциялық күй.

Бұл қолданыстарда *жүрек* нақты физиологиялық органның атауы ретінде ғана емес, адамның эмоциялық әлемін танытатын концептуалдық орталық ретінде қызмет етеді.

Осыдан ЖҮРЕК – ЭМОЦИЯЛЫҚ КҮЙДІҢ СОМАТИКАЛЫҚ ОРТАЛЫҒЫ деген тұжырым жасауға болады.

Көңіл лексемасы да қазақ тіліндегі эмоциялық мағынаны беруде аса өнімді:

- *көңілі көтерілу* – қуану;

- *көңілі түсу* – мұңаю;
- *көңілі құлазу* – қайғыру;
- *көңілі қалу* – ренжу.

Бұл тіркестердің семантикалық құрылымында кеңістіктік бағыт ерекше мәнге ие.

ЖАҚСЫ ЭМОЦИЯ – ЖОҒАРЫ

ЖАМАН ЭМОЦИЯ – ТӨМЕН

Осы оппозиция арқылы эмоциялық күй кеңістіктік бағдарға айналады.

Соматикалық компонент	Эмоциялық мағына	Мысал
жүрек	қорқыныш, қайғы, толқу	*жүрегі аузына тығылу, жүрегі сыздау*
көңіл	қуаныш, мұң, реніш	*көңілі көтерілу, көңілі түсу*
бет	ұялу, эмоциялық әсер	*беті қызару*
көз	қайғы, қуаныш, толқу	*көзіне жас алу*
қан	ашу, қатты эмоциялық әсер	*қанын қайнату*
жан	қайғы, сағыныш, күйзеліс	*жаны күйзелу*

Бұл бірліктер адамның ішкі эмоциялық әлемінің денелік тәжірибе арқылы тілде бейнеленетінін көрсетеді.

5. Эмоцияның когнитивтік-метафоралық модельдері

Қазақ тіліндегі эмоция атауларының когнитивтік-семантикалық ерекшелігін анықтауда метафоралық модельдердің маңызы зор. Зерттеу материалдары эмоцияның бірнеше негізгі модель арқылы концептуалданатынын көрсетеді.

5.1 Эмоция – кеңістіктік қозғалыс

Бұл модельде эмоционалдық күй жоғарылау немесе төмендеу қозғалысы арқылы сипатталады:

көңілі көтерілу, көңілі түсу, төбесі көкке жету.

Мұнда:

ҚУАНЫШ → ЖОҒАРЫ

ҚАЙҒЫ/МҰҢ → ТӨМЕН

бағыттық оппозициясы қалыптасады.

5.2 Эмоция – қызу және қысым

Ашу эмоциясы адамның ішкі кеңістігінде жиналатын, белгілі бір қысым мен қызу тудыратын құбылыс ретінде көрінеді:

қанын қайнату, ашуға булығу.

Бұл қолданыстардан:

АШУ – ҚЫЗУ/ҚЫСЫМ

моделі байқалады.

Адамның ашуланған кездегі физиологиялық күйі – дене қызуының көтерілуі, қан айналымының өзгеруі, тыныс алудың жиілеуі – осы метафоралық модельдің тәжірибелік негізін құрайды.

5.3 Эмоция – денелік өзгеріс

Эмоциялық күй адамның сыртқы немесе ішкі физиологиялық өзгерістері арқылы беріледі:

беті қызару, зәресі ұшу, жүрегі аузына тығылу.

Бұл модельде эмоция тікелей аталмайды, оның денедегі белгісі арқылы танылады.

5.4 Эмоция – ауырлық

Жағымсыз эмоция адамның денесіне немесе ішкі дүниесіне салмақ түсіретін құбылыс ретінде бейнеленеді:

қайғы басу, қабырғасы қайысу, жүрегі сыздау.

Бұл жерде:

ҚАЙҒЫ – АУЫРЛЫҚ

моделі қалыптасады.

Осы модельдердің барлығы эмоцияның абстрактілі ұғым болғанымен, оны адамның нақты денелік тәжірибесі арқылы түсіндіретінін көрсетеді.

6. Эмоцияның ұлттық-мәдени концептуалдануы

Эмоция жалпыадамзаттық психологиялық құбылыс болғанымен, оның тілдегі берілу тәсілі әр халықтың дүниетанымы мен мәдени тәжірибесіне байланысты ерекшеленеді. Сондықтан эмоция атауларын зерттеу тек тілдік семантика шеңберінде емес, ұлттық-мәдени концептуалдану тұрғысынан да маңызды [5].

Қазақ тіліндегі эмоциялық фразеологизмдерде адамның ішкі күйін дене мүшелері арқылы бейнелеу дәстүрі анық байқалады. *Жүрек, көңіл, жан* сияқты лексемдердің эмоциялық мағынадағы тұрақты қолданыстары адамның ішкі дүниесін денелік бейнемен байланыстыра қабылдайтынын көрсетеді.

Мысалы, *көңілі көтерілу* жағымды эмоцияны жоғары бағытпен, *көңілі түсу* жағымсыз күйді төмен бағытпен байланыстырады. *Жүрегі сыздау* эмоционалдық қайғыны физикалық ауырсынуға ұқсатады. *Жүрегі аузына тығылу* қорқынышты дененің ішкі өзгерісі арқылы бейнелейді.

Демек, қазақ тіліндегі эмоцияның тілдік бейнесінде адамның денелік тәжірибесі мен кеңістікті бағдарлау тәсілі қатар көрінеді.

Бұл құбылыстар ұлттық тілдік санада эмоцияны абстрактілі психологиялық ұғым ретінде ғана емес, адамның денесінде сезілетін және белгілі бір кеңістіктік қозғалыспен байланысты нақты тәжірибе ретінде қабылдаудың бар екенін көрсетеді.

7. Зерттеу нәтижелері және талқылау

Жүргізілген талдау негізінде қазақ тіліндегі эмоция атауларының когнитивтік-семантикалық құрылымын бірнеше өзара байланысты деңгейде көрсетуге болады.

Бірінші деңгей – номинативтік деңгей. Мұнда эмоция тікелей атау арқылы беріледі: *қуаныш, қайғы, қорқыныш, ашу, реніш, ұят, сағыныш*.

Екінші деңгей – фразеологиялық деңгей. Эмоция тұрақты тіркестер арқылы бейнелі түрде беріледі: *төбесі көкке жету, көңілі көтерілу, жүрегі аузына тығылу, қабырғасы қайысу*.

Үшінші деңгей – соматикалық деңгей. Эмоция адамның дене мүшелері мен физиологиялық өзгерістері арқылы танылады: *жүрек, көңіл, бет, көз, қан, жан*.

Төртінші деңгей – концептуалдық-метафоралық деңгей. Мұнда эмоция белгілі бір когнитивтік модель арқылы ұйымдасады:

Эмоция	Когнитивтік модель	Тілдік репрезентация
Қуаныш	қуаныш – жоғары	*төбесі көкке жету, көңілі көтерілу*
Қайғы	қайғы – ауырлық	*қабырғасы қайысу*
Қайғы	қайғы – төмендеу	*көңілі түсу, көңілі құлазу*
Қорқыныш	қорқыныш – денелік өзгеріс	*жүрегі аузына тығылу, зәресі ұшу*
Ашу	ашу – қызу/қысым	*қанын қайнату, ашуға булығу*
Қайғы/сағыныш	эмоция – денелік ауырсыну	*жүрегі сыздау*

Осы жіктеу эмоцияның қазақ тіліндегі репрезентациясы бір ғана семантикалық деңгеймен шектелмейтінін көрсетеді. Эмоциялық мағына лексикалық, фразеологиялық, соматикалық және концептуалдық деңгейлердің өзара байланысы негізінде қалыптасады.

Зерттеу нәтижесінде әсіресе *жүрек* пен *көңіл* атауларының эмоциялық концептілерді қалыптастырудағы белсенділігі байқалады. *Жүрек* көбінесе адамның ішкі физиологиялық және эмоционалдық күйімен байланысса, *көңіл* эмоционалдық жағдайдың өзгерісін кеңістіктік бағыт арқылы бейнелеуге мүмкіндік береді.

Сондықтан қазақ тіліндегі эмоция атауларының құрылымын «психологиялық күй → денелік тәжірибе → бейнелік модель → ұлттық концептуалдану» жүйесі арқылы сипаттауға болады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде қазақ тіліндегі эмоция атауларының когнитивтік-семантикалық құрылымы бірнеше өзара байланысты деңгейден тұратыны анықталды.

Біріншіден, эмоция жеке лексемдер арқылы тікелей аталады. Екіншіден, эмоциялық күй фразеологиялық және метафоралық бірліктер арқылы бейнелі түрде беріледі. Үшіншіден, эмоцияны тілдік репрезентациялауда соматикалық атаулар маңызды қызмет атқарады.

Қазақ тіліндегі эмоция атауларының семантикалық құрылымында кеңістіктік, денелік, физиологиялық және метафоралық модельдер белсенді қолданылады. Қуаныштың жоғары бағытпен, қайғының ауырлықпен немесе төмендеумен, ашудың қызу және қысыммен, қорқыныштың денелік өзгерістермен байланыстырылуы эмоцияны адамның нақты тәжірибесі негізінде концептуалдандырудың көрінісі болып табылады.

Зерттеу барысында *жүрек, көңіл, бет, көз, қан, жан* сияқты соматикалық компоненттердің эмоциялық мағына қалыптастырудағы белсенділігі байқалды. Әсіресе *жүрек* пен *көңіл* атаулары адамның ішкі эмоциялық әлемін танытатын негізгі тілдік құралдардың бірі ретінде көрінеді.

Осылайша, қазақ тіліндегі эмоция атаулары адамның психологиялық жағдайын ғана білдірмейді. Олар адамның денелік тәжірибесін, қоршаған дүниені қабылдауын, бағалау жүйесін және ұлттық дүниетанымын біртұтас түрде бейнелейтін күрделі когнитивтік-семантикалық құрылым болып табылады.

Зерттеу нәтижелері қазақ тілінің лексикологиясы, фразеологиясы, когнитивтік лингвистикасы мен лингвомәдениеттануына қатысты зерттеулерде, сондай-ақ қазақ тіліндегі эмоциялық лексиканың электрондық дереккорын қалыптастыруда пайдаланылуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.

2. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
4. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008.
5. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, 1988.

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK ATALAR SÖZLƏRİNDƏ QADIN VƏ AİLƏ DƏYƏRLƏRİNİN ƏKSİ

Məmmədzadə Arzu Rövşən q.
AMEA, Şərqşünaslıq İnstitutu
arzumemmedzade2@mail.ru

Аннотация: Научная работа посвящена сравнительному изучению роли женщин в жизни и обществе, вопросов создания семьи в устной народной литературе азербайджанского и узбекского народов, имеющих общие исторические корни, схожие культурные традиции и исламские ценности. Главная цель исследования – изучение того, как образ женщины отражается в пословицах и поговорках в мышлении и образе жизни обоих тюркских народов.

Ключевые слова: азербайджанский фольклор, узбекский фольклор, пословицы, образ женщины, семейные ценности, сравнительный анализ.

Türk dünyasının zəngin şifahi xalq ədəbiyyatında atalar sözləri əsrlər boyu formalaşmış mənəvi-əxlaqi dəyərlərin, həyat fəlsəfəsinin və sosial münasibətlərin ən parlaq aynasıdır. Eyni soykökə, oxşar adət-ənənələrə və islam mədəniyyətinə söykənən Azərbaycan və özbək xalqlarının folklorunda ailə, nikah, qadın mövzuları mühüm yer tutur. Hər iki xalqın atalar sözlərində təkcə keçmişin həyat tərzi, insanların məişəti və güzəranı deyil, həm də cəmiyyətin əsas sütunu hesab edilən ailə münasibətləri əksini tapmışdır.

Azərbaycan və özbək xalqlarının şifahi söz sənətində qadının həyat və fəaliyyətinin, arzu və istəklərinin, ailədə və cəmiyyətdə aparıcı rolunun təsviri xüsusi yer tutur. Hər iki xalqın folklorunun müqayisəsindən məlum olur ki, qadın ev təsərrüfatının idarəçisi, ailəyə və ocağa bərəkət, dinclik və nizam bəxş edən əsas varlıqdır. Cəmiyyətin və ailənin inkişadı birbaşa qadının adı ilə bağlıdır. Ailənin bütövlüyünün və səadətinin birbaşa qadının zəkasından, səbrindən və fədakarlığından asılıdır. Qadın ağıllı, səbirli və tədbirli olarsa, ən kasıb ev belə cənnətə çevrilər. Əksinə, qadın naşı və israfçı olarsa, kişi nə qədər qazansa da, o evdə bərəkət və rahatlıq tapılmaz. Qardaş xalqların əsrlərdən süzülüb gələn söz sənətində qadın yaradıcı şəkildə təsvir olunur. Məsələn: Azərbaycan atalar sözlərində: “Evi yıxan da qadındır, evi tikən də”, “Evi ev eləyən arvaddır, bıçağı saplayan sapdır”, “Kişi evə gətirər, qadın evi saxlayar”, “Ağıllı qadın ərini paşa eylər, ağılsız qadın gəda eylər”, “Evin sirrini çölə yayan qadından ev olmaz”. Özbək atalar sözlərində: “Xotinli uy - bozori, xotinsiz uy - mazi” (Qadınlı ev - bazar (canlılıq, bərəkət), qadınsız ev - məzar (hüzn, kimsəsizlik), “Abol uyning fayzi xotindan” (Evin bərəkəti və incəliyi qadındandır), “Yaxshi xotin erga bosh, yomon xotin erga kulfat” (Yaxşı qadın ərinə

baş olar, pis qadın ərinə bəla), “Erni er qiladigan ham xotin, qaro yer qiladigan ham xotin” (Kişini kişi (hörmətli) edən də qadındır, qara torpaq (rəzil) edən də qadındır), “Oqil xotin uy obro'si” (Ağıllı qadın evin abır-abırıdır, namusudur).

Hər iki xalqın təfəkküründə və söz yaddaşında qadın fiziki güc deyil, mənəvi bir güc sayılır. Ailənin səadəti və xoşbəxtliyi qadının varlığı ilə bağlı, onun xoşbəxtlik və səadətindən birbaşa asılıdır. Başqa sözlə, qadın gülürsə, bütün bəşəriyyət gülür. Özbək atalar sözündəki “bazar” və “məzar” təzadı bədii baxımdan son dərəcə kəskin və təsirlidir. Qadınsız ev soyuq məzara, günəşin və istiliyin əskildiyi məkana bənzər. Azərbaycan atalar sözlərində qadın həm də strateq kimi təsvir edilir. Toplumda və ailə daxilində meydana çıxan münaqişələrin qarşısını almaqda qadın müdrikliyi, zəkası və fədakarlığı önəmli rol oynayır.

Azərbaycan və özbək xalqlarının folklorunda qadının mənəvi rolu həm də ocaq, yurd, yuva anlayışları ilə sıx bağlıdır. Atalar sözlərində qadın ocağın çırağı və evin dirəyi kimi təsvir olunur. Ocağın sönməsi bir evin məhvi deməkdir. Məhz buna görə də atalar sözlərində qadın birbaşa ocağın qoruyucusu, evin bənnası və onun ruhu kimi təsvir olunur. Türk mədəniyyətində ana müqəddəs və toxunulmazdır. Bu müqəddəslik həm islam dəyərləri, həm də qədim köçəri adətləri ilə daha da möhkəmlənmişdir. Ana - qarşılıqsız sevginin, sonsuz mərhəmətin simvoludur. Məsələn, “Ana kimi yar olmaz, Bağdad kimi diyar”, “Ananın basdığı bala ağrımaz”, “Anasız uşaq - yüyənsiz at”, “Ona suti - darmon, ona duosi - omad” (Ana südü - dərman, ana duası - uğurdur), “Onasiz bola - quyroqsiz qush” (Anasız uşaq - quyruqsuz quş kimidir (uçub sığına bilməz, müvazinətini itirər). Özbək atalar sözündəki “quyruqsuz quş” təşbehi anasız uşağın cəmiyyətdə nə qədər müdafiəsiz, köməksiz və pənahsız qaldığını heyrətamiz bir obrazlılıqla canlandırır.

Ananın ailəyə və övladlarına bağlılığı Azərbaycan və özbək xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığından eyni şəkildə inikasını tapmışdır. Anaya qarşı hörmətsizlik böyük günah və bağışlanmaz səhv hesab olunur. Ana və qadın haqqını uca tutmaq, onlara sadiqlik və ehtiram göstərmək igidlik və ərənlik, alicənablıq və comərdlik nümunəsi sayılır. Ana övladın hamisi, qoruyucu mələyi, yol göstərəni sayılır, onun duası bərəkət və rifah gətirər. Misal olaraq, “Atanın duası müstəcəbdir, ananın duası ərşə çatar”, “Ananın dilindən bala anlar”, “Analı qızın özü böyüyər, anasız qızın sözü böyüyər”, “Ona ko'ngli bolada, bola ko'ngli dalada” (Ananın könlü övladda, övladın könlü çöldə), “Otang - kema, onang - daryo” (Atan - gəmi, anan - dəryadır), “Ona roziligi - Xudo roziligi” (Ananın razılığı - Allahın razılığıdır), “Onasini rozi qilgan xor bo'lmas” (Anasını razı edən insan heç vaxt xar və zəlil olmaz).

Ailə qurmaq Azərbaycan və özbək mədəniyyətlərində müqəddəs vəzifə hesab edilir. Atalar sözlərində evlilik zamanı zahiri gözəlliklə yanaşı tərəflərin ictimai mənşəyinə, tərbiyə və əxlaqına, təhsilinə, mentalitetə bağlılıqlarına və s. üstünlük

vermək məsləhət görülür. Məsələn, “Anasına bax qızını al, qırağına bax bezini al”, “Tən tənini tapar, tənbəl də çatanı”, “Onasini ko'rib qizini ol, botosini ko'rib tuyasini ol” (Anasını görüb qızını al, dəvə balasını görüb dəvəsini al), “Teng tengi bilan, tezek qabi bilan” (Tən tən ilə, təzək qabı ilə). Atalar sözlərindəki paralellər göstərir ki, hər iki xalq qızın ailə tərbiyəsini onun gələcəkdə həyat yoldaşı və ana kimi keyfiyyətlərinin təminatı hesab edir.

Folklor nümunələrində ailədə qarşılıqlı münasibətlər, uşaqların tərbiyəsi və ailənin uzunömürlü olması tərəflərin səbri, fədakarlığı və bir-birinə dəstəyi ilə ölçülür. Övlad nəslin davamçısı və cəmiyyətin gələcəyi kimi qiymətləndirilir. Məsələn, “Ailənin dayağı səbrdir”, “Uşaqsız ev, susuz dəyirmana bənzər”, “Uşaq evin bəzəyidir”, “Erlik-xotinlik - bir tanu bir jon” (Ər-arvadlıq - bir tən, bir candır), “Bolali uy - bozor, bolasiz uy - mozor” (Uşaqlı ev - bazar, uşaqsız ev - məzar).

Azərbaycan və özbək xalqlarının atalar sözlərini müqayisə etdikdə oxşar və fərqli məqamlar ortaya çıxır. Belə ki, hər iki xalqın təfəkküründə və bədii yaradıcılığında qadın ailənin daxili dayaq nöqtəsi, ana isə mənəviyyatın zirvəsi hesab edilir. Övladın sağlam yetişməsi üçün ana tərbiyəsi almasına böyük əhəmiyyət daşıyır. Bir sıra atalar sözlərinin leksikası və obrazlılıq, demək olar ki, oxşardır. Özbək atalar sözlərində Mərkəzi Asiyanın patriarxal münasibətlərinin təsirindən ailə daxili iyerarxiya, böyüklərə ehtiram daha ciddi və konservativ şəkildə əksini tapmışdır. Azərbaycan atalar sözlərində qadının cəmiyyətdə və ailədəki rolu, onun idarəçilik bacarıqları daha qabarıq şəkildə nümayiş olunur. Nəticə olaraq, hər iki xalqın atalar sözləri qadını və ailəni cəmiyyətin sağlam təməli kimi görür, gənc nəsillərə qarşılıqlı hörmət, fədakarlıq və məsuliyyət hisslərini aşılayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əlizadə, H. (1985). Azərbaycan xalq hikməti (Atalar sözləri və məsəllər). Bakı: Yazıçı nəşriyyatı.
2. Imomov, K. (1990). O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. Daşkənd: O'qituvchi nəşriyyatı.
3. Karimov, B. (2010). O'zbek oilasi: an'analar va qadriyatlar (Özbək ailəsi: ənənələr və dəyərlər). Daşkənd: Ma'naviyat.
4. Mirzayev, T., Musaqulov, A., Sarimsoqov, B. (2005). O'zbek xalq maqollari. Daşkənd: "Sharq" nəşriyyat-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi.
5. Qasımova, S. (2018). Azərbaycan və özbək folklorunda qadın obrazının tipoloji xüsusiyyətləri. Bakı Universeti Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası), № 2, s. 45–52.
6. Vəliyev, V. (1985). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif nəşriyyatı.

ДИСКУРСИЯ ЕСТЕСТВЕННАЯ НАУКА В ПОЭЗИИ МАГТУМГУЛИ

Гылыджова Говхертач Нурбердыевна,
Туркменский государственный университет
имени Махтумкули,
г. Ашгабат, Туркменистан, e-mail: govhergylyjowa@gmail.com
Научный руководитель – Гурбанов А.Г. канд. филол. наук, профессор

АННОТАЦИЯ.

В данной статье связь специальности биологии с некоторым направлениями студентов естествоиспытателей раскрывается через труды Махтумкули Фраги, крупного мыслителя Востока. С помощью исследования анализируются ботаника, зоология, эмбриология, физиология.

Ключевые слова: поэзия, душа, ювелир, метод, патриотизм, сокровище

DISCUSSION OF NATURAL SCIENCES IN MAGTYMGULY'S POETRY

Abstract: In this article, author described connection some branches of Biology between Magtymguly's Poetry, who was great thinker of all Easretns. Author analyzed botany, zoology, embryology and physiology.

Key terms: poetry, spirit, jeweler, solution, patriotism, treasure

"Magtymguly's words encouraged young and old in different times of history and contributed to the spiritual revival of the Turkmen society. It is true his poetry pure like mountain spring and fresh like morning breeze, beautiful like field tulips, fragrant like grassland flowers and sweet like melody of dutar that enjoys all human feelings. In general, Magtymguly's poetry is spiritual balm to the soul." Gurbanguly Berdimuhamedov.

Jeweler of the Turkmen poetry, the diamond crown of the Turkmen spirit, our wise poet Magtymguly Pyragy is the not only the Turkmen people's but all nations' poet as well. The people look for and find the solution to all their complex problems in the creativity of the wise Magtymguly. The literary heritage of the wise poet and his intellectual poems are the main measure of his high humanity, divine purity, bravery, and patriotism of the outstanding personality. The poems of the poet are inexhaustible treasure and a school of morality for the Turkmen people.

Today, there is probably no one in the world who does not know Magtymguly. Today, literary scholars of many countries are deeply interested in Magtymguly and his creative work. Several countries of the world translate Magtymguly's poetry

collections into their own languages. The Declaration of 2024 by the International Organization of Turkish Culture (TURKSOY) as "the year of Magtymguly Pyragy, the great poet and thinker of the Turkish world" once again revealed that the King of the world of literature and his poetry are greatly valued in the world.

There is probably no person who does not know Magtymguly Pyragy's poems related to all areas of life and the diversity of themes covered by the poet. It can be highlighted that the poet's creativity largely dealt with natural components such as mountains, water, soil, structure of the Earth surface, air, flora and fauna. Almost all poems by Magtymguly glorify nature.

Fanned expanse from Khazar ripples
To a smooth Jeyhun by winds of Turkmen
Bliss of my eyes – rose fields, -
Flow, generated by the mountains of Turkmen
Or:
When Nawruz falls the world takes color – openly.
Clouds cry aloud, mountains gather haze – openly.
Even the lifeless come to life – breathing openly.
Plants, before unseen, grow up and blossom – openly.
All creatures benefit or do us harm – openly.

"THE HASAR MOUNTAIN", "THE GURGEN", "SONUDAGI" and oter poems about Turkmen nature is explained Turkenistan's wealth nature, and its flora, fauna. By these poems Magtymguly described some montain river valleys, about animal life and plants, sandy deserts of Turkmen nature.

There is a big mountain in front and fog on the top
The wind blows from sea to Gurgen,
Clouds playing fill the streams with rain
The flood will run from Gurgen.
Or:
The digit will look in anger at mountain,
Mountain quail and ruby lights.
Not water but honey in a flood rages
The stream – in union with fields of Turkmen.

"THE HASAR MOUNTAIN", "THE GURGEN", "SONUDAGI" and oter poems about Turkmen nature is explained Turkenistan's wealth nature, and its flora, fauna. By these poems Magtymguly described some montain river valleys, about animal life and plants, sandy deserts of Turkmen nature.

There is a big mountain in front and fog on the top
The wind blows from sea to Gurgen,

Clouds playing fill the streams with rain
The flood will run from Gurgen.
Or:
The digit will look in anger at mountain,
Mountain quail and ruby lights.
Not water but honey in a flood rages
The stream – in union with fields of Turkmen.

Magtymguly described the dyeing properties of walnut tree bark and poppy lowers, and their importance in getting paint.

"Coconut shell , rose water,
If you apply it to dull hair, it will turn black."

If he takes a bite, let him eat it.
Will it be untracked every now and then?
If a nightingale loses a red pearl,
Will he be speechless?

As it is seen from above the lines, the motherly feeling is as high in the animal world as it is in the human life.

The poet described the formation and evolution of mountains and soil, and noted that Earth is made up of several layers and that the mountains will collapse, cave, come down and turn into soil in the distant future. These ideas of Pyragy are consistent with the notions widespread in the science of geography that everything changes in time and space. All this testifies to Magtymguly Pyragy's in-depth knowledge of the mountain and soil structures, and in the field of earth science. The poet did not only explain the geographical features of the mountains, but he also very artistically poetized the beauty, nature and resources of the mountains.

The Hasar is a high mountain,
Full of gazelles,
Hunters will be masters,
If they go to the Hasar mountain.

The deer will say: I cry.
I'm so close to you
My children are in pain
My heart is bleeding.

In the above lines, thinker Pyragy described in detail that gazelles always have a tender and sensitive nature, always protect their babies from predators and hunters, and struggle to survive in nature.

Magtymguly highlighted that the respect of the Turkmen people to their racehorses dates back to ancient times, and horse riding is a special art.

The horse will say: the truth is difficult.
I have so much value
It's my hero riding me
In the mountains in the rocks.

The poet's deep, thought-provoking poems have a great educational value in cultivating love for the country's fauna in the youth, awakening in them the feeling of compassion, humanity, and making them closer to the animal world. In many of his poems, Magtymguly expressed human characters through animal traits.

The wolf will say: I'm sorry.
No matter where I go, I'll be fine.
I will hand for my food in the desert.

The poet clearly shows that the wolves are always hunting for prey, live in steppes, and mercilessly prey on weaker animals. A similar saying "Hungry like a wolf" used among the Turkmen people from ancient times also confirms the description of the wolf given in these lines by the thinker.

Biology is the science that studies all living beings, including human anatomy, origin, development, physiology, psychology, and all other areas.

I slept for nine months, mostly in my stomach.
The days when I opened my eyes and fell into the world.
I walked on all fours, holding my hand.
Even at eight months, I still loughs.
My cup of full, and I am laid in my coat,
I have a rosary in my hand,
In my sixties, I was a flea disciple.

The days of my propthethood. - in the above stanza, the poet could wisely reveal the period of transition of human psychology after the age of forty, when a person's mind becomes more mature, and changes towards aging. In fact, in one poem, the artist in words described in full meaning the way that the human being travels beginning from the time as an embryo until the end of life.

The child will listen to your voice, listen.
A fountain of tears,
If he gets a white horse, take it out of hand.
Boy, boy, wouldn't you?

If we think about the concern of deer and gazelles for their babies, the image of a tender mother who care for her children comes to mind. One of Magtymguly's poems that express motherly feelings through animals is:

What is the son of man for separation?
Who will stay, the unseen death trick?

Magtymguly, let the beast know,
Will the human liver be salt free?

The poet artistically explained that death is an inevitable phenomenon, that birth and death are laws of nature, and that it is an area studied by the evolutionary biology. However, the Pyragy emphasized that if death and separation are painful for animals, they are a terrible pain for human beings, but it is definitely an indispensable condition for every living being.

As is known, in the outstanding works of Magtymguly Pyragy, poems that describe all the fields of science studying nature can be found. If lessons are organized for students studying in these fields using Magtymguly's works, including literary and creative evenings, it will be a great opportunity to increase students' vocabulary, draw their attention to artistic creativity, deeply and comprehensively understand the poet's works, and learn more about patriotism, morals, beauty and rules of behavior advocated in them. Thus, the great poet's poems about nature and its resources are an educational source that helps cultivate love for nature in young people.

LITERATURE:

1. *Berdimuhamedow Gurbanguly*. Ynsan kalbynyň öçmejek nury. – Aşgabat: TDNG, 2014.
2. *Magtymguly*. Şygyrlar. -Aşgabat: Türkmendöwletneşir, 1959.
3. *Magtymguly*. Goşgular. -Aşgabat: Turan, 1991.
4. *Türkmenistanyň halk magaryfy*. " atly ylmy-metodiki žurnal". – Aşgabat, 1980, № 1.
5. *Türkmen ruhunyň almaz täji*. Magtymguly Pyragynyň 290 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygyndysy. - Aşgabat: Türkmendöwletneşir, 2014.
6. Mämmedow A., Durdyýewa A. "Magtymguly diýip adym tutsalar". Magaryf neşirýaty, Aşgabat, 1985ý.

ƏBDÜLHAQ HAMİD TARHAN VƏ HÜSEYN CAVİD DRAMLARINDA HÖKMDAR OBRAZLARI

Eminova Ülviyyə Mubariz qızı
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu Dissertant
E-mail: yuliya.alimova.89@mail.ru
ORCID: 0009-0003-0591-7061

Annotasia: In literature, the figure of the ruler serves not merely as a bearer of political power but also as a significant artistic device for articulating the social, moral, and philosophical issues of the era. The growing interest in historical themes within Turkic-Muslim literature during the late 19th and early 20th centuries led to rulers and military commanders occupying a prominent place in drama. In this context, the works of Abdülhak Hamid Tarhan and Hüseyn Cavid are of particular importance. By bringing historical figures and rulers to the stage, both playwrights did more than simply depict the past; they also addressed the political, moral, and social challenges of their own times.

Keywords: Abdülhak Hamid Tarhan, Hüseyn Cavid, drama, figure of the ruler, historical drama, power, Timur, Eshber.

Giriş: Tarixi mövzuların ədəbiyyatda işlənməsi sənətkara keçmiş hadisələri sadəcə təsvir etmək imkanı vermir. Tarix bədii düşüncə üçün həm də müasir problemlərin ifadə vasitəsinə çevrilir. Dramaturq tarixi şəxsiyyətə müraciət etməklə müəyyən bir dövrün siyasi və ictimai münasibətlərini, hakimiyyət anlayışını, insanın mənəvi seçimlərini və cəmiyyətlə fərd arasındakı münasibətləri araşdıra bilir.

Türk ədəbiyyatında bu baxımdan Əbdülhaq Hamid Tarhanın yaradıcılığı xüsusi yer tutur. Tarhanın dramaturgiyasında tarix mühüm mənbələrdən biridir. Onun "Sardanapal", "Eşber", "Tezer", "Tarık", "İlhan", "Turhan", "Hakan" kimi əsərlərində müxtəlif tarixi dövrlərə və şəxsiyyətlərə müraciət edilmişdir.

Hüseyn Cavid yaradıcılığında da tarix mühüm ideya-estetik mənbədir. Cavid tarixə müraciət edərkən keçmişin hadisələrini sadəcə təsvir etmir, tarixi şəxsiyyətlərin taleyi vasitəsilə insan, hakimiyyət, müharibə, ədalət, milli birlik və mənəviyyat məsələlərini gündəmə gətirir. Xüsusilə "Topal Teymur" dramında Əmir Teymur və Yıldırım Bayazid kimi iki böyük hökmdarın qarşılaşdırılması bunun ən mühüm nümunələrindəndir.

1. Əbdülhaq Hamid Tarhan dramaturgiyasında hökmdar obrazı

Əbdülhaq Hamid Tarhanın dramaturgiyası romantizm estetikasının təsiri altında formalaşmışdır. Onun tarixi mövzulara müraciət etməsi təsadüfi deyildi. Tarixi

şəxsiyyət və hadisələr müəllifə müasir siyasi və ictimai məsələləri dolayı şəkildə ifadə etmək imkanı verirdi.

Tarhanın hökmdar obrazları yalnız taxt-tac sahibi kimi təqdim edilmir. Onlar müəyyən siyasi sistemin, hakimiyyət anlayışının və mənəvi dəyərlərin daşıyıcılarıdır. Dramaturq hökmdarın xarici qüdrəti ilə daxili dünyası arasındakı ziddiyyətləri də göstərməyə çalışır.

2. "Eşber" dramında hökmdar və vətən anlayışı

Əbdülhaq Hamid Tarhanın hökmdar obrazlarının təhlili üçün "Eşber" dramı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əsərin əsas qəhrəmanı Kəşmir hökmdarı Eşberdir. Hadisələr Makedoniya hökmdarı Böyük İsgəndərin Hindistan yürüşləri fonunda cərəyan edir. Əsərin əsas konfliktini Eşberin öz ölkəsini müdafiə etmək istəyi ilə İskəndərin fəth və cahangirlik siyasəti arasındakı qarşıdurma təşkil edir.[1]

Eşber obrazının əsas xüsusiyyəti onun hökmdarlıq statusundan əvvəl vətən müdafiəçisi kimi təqdim edilməsidir. O, qüvvələrinin azlığını bildiyi halda belə düşmən qarşısında geri çəkilmək istəmir. Bu baxımdan hökmdarlıq onun üçün şəxsi hakimiyyət vasitəsi olmaqdan daha çox məsuliyyət və vəzifədir.

Əsərdə İskəndər və Eşberin qarşılaşdırılması iki fərqli hakimiyyət modelini meydana çıxarır. Bir tərəfdə genişlənmək, dünyaya hökm etmək və cahangirlik ideyası, digər tərəfdə isə doğma torpağı müdafiə etmək ideyası dayanır.

3. "Sardanapal" və hakimiyyətin mənəvi böhrani

Tarhanın hökmdar obrazlarının digər mühüm nümunəsi "Sardanapal" dramındakı Sardanapal obrazıdır. Əsər Assuriya hökmdarı Sardanapalın obrazı üzərində qurulmuşdur.

Sardanapal obrazında hökmdarlıq və mənəvi məsuliyyət arasındakı ziddiyyət ön plana çıxır. Tarixi materialdan istifadə edən Həmid hakimiyyətin xarici dəbdəbəsi ilə hökmdarın daxili dünyası arasındakı fərqi göstərir.[2]

Sardanapal obrazı yalnız tarixi şəxsiyyət kimi təqdim edilmir. Tarixi hökmdarın obrazı müəllifin öz dövrünün hakimiyyət problemlərini də müzakirəyə çıxarmasına imkan verir.

4. Hüseyn Cavid dramaturgiyasında hökmdar obrazı

Hüseyn Cavidin tarixi dramlarında hökmdar obrazı daha mürəkkəb fəlsəfi məna daşıyır. Cavid tarixə müraciət edərkən hadisələri sadəcə xronoloji ardıcıllıqla təqdim etmir. Tarixi şəxsiyyətləri insan və hökmdar kimi iki istiqamətdə araşdırır.

Cavidin əsərlərində hökmdarın xarici qüdrəti ilə daxili dünyası arasında ziddiyyət xüsusilə diqqət çəkir. Hökmdar həm böyük siyasi gücə malikdir, həm də öz ehtiraslarının, səhvlərinin və mənəvi seçimlərinin təsiri altında qalır.

Bu baxımdan "Topal Teymur" dramı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əsərdə Əmir Teymur və Yıldırım Bayazid qarşılaşdırılır.

5. “Topal Teymur”da Əmir Teymur obrazı

“Topal Teymur” Cavidin hökmdar obrazına yanaşmasını anlamaq üçün ən mühüm əsərlərdən biridir.

Əmir Teymur burada yalnız fateh və sərkərdə deyil, eyni zamanda düşünən, qərar verən, öz hakimiyyətinin nəticələri ilə üzləşən mürəkkəb şəxsiyyət kimi təqdim edilir.

Əsərin əsas ideya qatlarından biri hakimiyyət və müharibə münasibətidir. Teymur böyük hərbi gücə sahibdir. Lakin onun qarşısında duran əsas məsələ yalnız düşmən üzərində qələbə qazanmaq deyil. Əsər onu daha geniş bir mənəvi və tarixi problemin qarşısında qoyur: qüdrət insanı nə dərəcədə haqlı edir?

Cavidin Teymur obrazına münasibəti birmənalı deyil. Bir tərəfdən o, böyük sərkərdə və dövlət qurucusu kimi təqdim olunur, digər tərəfdən onun yaratdığı müharibələrin nəticələri və hakimiyyətin insan həyatına təsiri də görünür.

6. Yıldırım Bayazid: məğrurluq və mənəvi ziddiyyət

“Topal Teymur”da Teymurla qarşılaşdırılan ikinci böyük hökmdar Yıldırım Bayaziddir.

Bayazid obrazının əsas xüsusiyyətlərindən biri məğrurluqdur. O, öz qüdrətinə və siyasi gücünə inanır. Lakin Cavid bu xarici gücün arxasında daxili iztirabların və mənəvi ziddiyyətlərin olduğunu da göstərir.

Beləliklə, Bayazid yalnız Teymurun siyasi rəqibi deyil. O, həm də hakimiyyətin insan xarakterinə təsirini göstərən bədii vasitədir.

7. “Səyavuş”da Keykavus və Əfrasiyab

Hüseyn Cavidin “Səyavuş” dramında da hökmdar obrazları mühüm funksiyaya malikdir.

Əsərin iştirakçıları arasında Kəyan hökmdarı Keykavus və türk xaqanı Əfrasiyab xüsusi yer tutur. “Səyavuş” Firdovsinin “Şahnamə” ənənəsi ilə əlaqəli tarixi-mifoloji material əsasında yaradılmışdır.

“Səyavuş”da hökmdar obrazının əsas xüsusiyyəti hakimiyyətin insan taleyinə təsiri ilə bağlıdır.

Keykavus yalnız ata və hökmdar deyil. O, saray münasibətlərinin, şübhələrin və hakimiyyət mühitinin içində qərar verən şəxsdir. Onun verdiyi qərarlar yalnız öz taleyinə deyil, Səyavuşun da taleyinə təsir edir.[3]

Əfrasiyab isə daha çox siyasi gücün və dövlət hakimiyyətinin simvolu kimi çıxış edir. Onun qərarları ətrafındakı insanların taleyi ilə əlaqələndirilir.

8. Tarhan və Cavid: hökmdar obrazlarının müqayisəsi

Əbdülhaq Hamid Tarhan və Hüseyn Cavidin yaradıcılıqları arasında mühüm paralellər mövcuddur.

Əvvəla, hər iki dramaturq tarixi mövzulara müraciət edir. Tarix onlar üçün keçmişin sadə təsviri deyil, müasir problemlərin ifadə vasitəsidir.

İkincisi, hər iki sənətkar hökmdar obrazını siyasi hakimiyyətlə məhdudlaşdırmır. Hökmdarın mənəvi keyfiyyətləri, qərarları, xarakteri və insanlara münasibəti də ön plana çəkilir.

Üçüncüsü, hər iki dramaturqun əsərlərində müharibə mühüm problem kimi çıxış edir. "Eşber"də Eşber və İskəndərin qarşıdurması, "Topal Teymur"da Teymur və Bayazidin savaşı bunun nümunəsidir.

Tarhanda romantik qəhrəmanlıq və vətən ideyası daha qabarıq görünür. "Eşber"də hökmdarın böyüklüyü ilk növbədə vətəni qorumaq iradəsi ilə əlaqələndirilir.

Cavid isə hökmdar obrazını daha çox fəlsəfi-psixoloji müstəvidə təqdim edir. Onun hökmdarları yalnız qəhrəman və ya zalım deyil; onlar daxili ziddiyyətləri olan insanlardır.

9. Hökmdar obrazının bədii funksiyası

Hər iki dramaturqun yaradıcılığında hökmdar obrazı əsərin ideyasını daşıyan əsas vasitələrdən biridir.

Hökmdar obrazı vasitəsilə müəlliflər hakimiyyətin insan xarakterinə təsiri, hökmdarın xalq qarşısında məsuliyyəti, müharibənin mənəvi nəticələri, vətən və dövlət anlayışı, fatehlik və ədalət münasibəti, fərdi iradə ilə tarixi zərurət arasındakı ziddiyyət, milli birlik və parçalanma problemi kimi məsələləri müzakirəyə çıxarırlar.

Bu baxımdan hökmdar obrazı tarixi şəxsiyyət olmaqdan daha geniş məna qazanır. O, müəllifin hakimiyyət haqqında düşüncələrinin bədii ifadəsinə çevrilir.

Nəticə

Əbdülhaq Hamid Tarhan və Hüseyn Cavidin dramlarında hökmdar obrazları türk dramaturgiyasının tarixi və fəlsəfi düşüncə istiqamətlərini əks etdirən mühüm obraz sistemlərindən biridir.

Tarhan tarixi hökmdarları əsasən romantik konfliktlərin, vətən və qəhrəmanlıq ideallarının, müharibə və siyasi hakimiyyət problemlərinin fonunda təqdim edir. "Eşber"də hökmdar obrazının vətən müdafiəçisi kimi təqdim olunması bu istiqamətin səciyyəvi nümunəsidir. "Sardanapal"da isə tarixi hökmdarın obrazı siyasi alleqoriyaya çevrilərək müəllifin öz dövrünün hakimiyyət məsələlərinə münasibət bildirməsinə imkan verir.

Cavidin dramaturgiyasında isə hökmdar obrazı daha çox fəlsəfi və psixoloji dərinlik qazanır. "Topal Teymur"da Teymur və Yıldırım Bayazidin qarşılaşdırılması yalnız iki tarixi hökmdarın mübarizəsi deyil, həm də hakimiyyət, qardaşlıq, milli birlik və müharibə problemlərinin bədii ifadəsidir.

"Səyavuş" əsərində Keykavus və Əfrasiyab obrazları vasitəsilə isə hökmdarın şəxsi qərarlarının insan taleyinə və tarixi proseslərə təsiri göstərilir. [5]

Beləliklə, hər iki dramaturqun yaradıcılığında hökmdar obrazı sadəcə tarixi şəxsiyyətin bədii surəti deyil. Bu obraz hakimiyyətin mahiyyətini, insanın mənəvi məsuliyyətini, müharibənin nəticələrini və cəmiyyətin taleyini düşünmək üçün mühüm fəlsəfi vasitədir.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Tarhan, Əbdülhaq Hamid. Eşber/Sardanapal. Hazırlayan: İnci Enginün. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000, 268 s.
2. Tarhan, Əbdülhaq Hamid. Eşber. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1922, 168+1 s.
3. Cavid, Hüseyn. Topal Teymur. Bakı, 1926, 82 s.
4. Cavid, Hüseyn. Əsərləri. II cild. Bakı, 2003, 488 s.
5. Atilla, İ. Əsrin şairi: VI kitab. Hüseyn Cavidin mənzum dramaları: III hissə – Səyavüş, Xəyyam. Bakı: Adiloğlu, 2012, 392

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТҮРКІЛІК РУХ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Куттыбаев Шоканхан Дуйсенханович,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Филология факультеті
Академик С.Қирабаев атындағы қазақ әдебиеті және оқыту әдістемесі
кафедрасының меңгерушісі, PhD доктор, аға оқытушы

АҢДАТПА

Мақалада ұлы суреткер Шыңғыс Айтматов прозасындағы түркілік рух пен ұлттық құндылықтардың көркемдік сабақтастығы турасында сөз қозғалады. Жалпы Айтматов туындыларында түркі халықтарына ортақ тарихи жад, туған жер, ұлттық болмыс, дәстүр, ұрпақ сабақтастығы және рухани құндылықтар көрініс тапқан. Нақтырақ айтқанда, «Қош бол, Гүлсары!», «Боранды бекет», «Плаха» шығармалары негізінде ұлттық дүниетанымның жалпыадамзаттық құндылықтармен сабақтасу ерекшеліктері айқындалады. Мақалада қаламгер прозасындағы фольклорлық-мифологиялық сарындар мен тарихи жадының түркілік рухты танытудағы қызметіне назар аударылады. Сонымен қатар жазушының қазақ, қырғыз және жалпы түркі халықтарына ортақ рухани құндылықтарды көркемдік тұрғыдан жинақтау шеберлігі сараланады. Зерттеу нәтижесінде Айтматов шығармаларының түркілік дүниетаным мен ұлттық рухани сабақтастықты танытудағы маңызы тұжырымдалып өзбек әдебиетіндегі шығармалармен салыстырмалы талдау жүргізіледі.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается художественная преемственность тюркского духа и национальных ценностей в прозе великого писателя Чингиза Айтматова. В целом в произведениях Айтматова находят отражение общие для тюркских народов историческая память, любовь к родной земле, национальная идентичность, традиции, преемственность поколений и духовные ценности. В частности, на материале произведений «Прощай, Гульсары!», «И дольше века длится день» («Боранный полустанок»), «Плаха» выявляются особенности взаимосвязи национального мировоззрения с общечеловеческими ценностями. Особое внимание уделяется роли фольклорно-мифологических мотивов и исторической памяти в раскрытии тюркского духа в прозе писателя. Кроме того, анализируется мастерство Айтматова в художественном обобщении духовных ценностей, общих для казахского, кыргызского и других тюркских

народов. В результате исследования определяется значение произведений Айтматова в осмыслении тюркского мировоззрения и духовной преемственности, а также проводится сравнительный анализ с произведениями узбекской литературы.

THE TURKIC SPIRIT AND NATIONAL VALUES IN THE PROSE OF CHINGIZ AITMATOV

ABSTRACT

The article examines the artistic continuity of the Turkic spirit and national values in the prose of the great writer Chingiz Aitmatov. In general, Aitmatov's works reflect historical memory, attachment to the native land, national identity, traditions, continuity between generations, and spiritual values shared by the Turkic peoples. In particular, the works "Farewell, Gulsary!", "The Day Lasts More Than a Hundred Years" ("The Stormy Station"), and "The Scaffold" are analyzed to identify the ways in which national worldview is interconnected with universal human values. Particular attention is paid to the role of folklore and mythological motifs, as well as historical memory, in representing the Turkic spirit in the writer's prose. The article also examines Aitmatov's mastery in artistically synthesizing spiritual values common to the Kazakh, Kyrgyz, and other Turkic peoples. The study highlights the significance of Aitmatov's works in understanding the Turkic worldview and spiritual continuity and provides a comparative analysis with works of Uzbek literature.

Әлемдік әдебиетке түрен салған өзекті туындыларының қайнар бұлағы адамгершілік пен парасаттылық мәселесі болған Шыңғыс Айтматовтың ұлы есімі төбесін мәңгілік мұз басқан ақ бас Алатаудай асқақ. Көзінің тірісінде-ақ «Шығыстың Шыңғысы, түркі әлемінің жұлдызы» (М.Әуезов) – деп аталған Ұлы суреткер туындыларының негізгі қаһармандары қарапайым еңбек адамдары болса да, қарапайым кейіпкерлеріне ғасыр жүгін арқалата білді. Алатаудай асқақ қырғыз көгінде дүниеге келген жазушы туындыларының негізгі өзегі түркі халықтарының арман-тілегі болғандықтан оның есімі бауырлас халықтар әдебиетінде алтын әріппен жазылды.

Бауырлас халықтардың төл өнерімен терең сусындап, «Телқоңырдай» түлеген Ұлы суреткердің бауырлас қазақ халқына, яғни қазақ әдебиетіне қосқан үлесі де өлшеусіз. Алатаудың баурайында дүниеге келген талантты жазушының балалық шағы да ағайынды қазақ елімен тығыз байланысты. «Анамызда қара көз қыз-ау, бәлкім, Бөліп берген егізге үзіп нанын» [2, б. 6], – деп Ж.Молдағалиев жырлағандай, ежелден бірімен-бірі қыз алысқан бауырлас халыққа ортақ перзент болған заңғар жазушы қазақ жеріне бүйрегі бұрып, кең

даланың қайғысы мен қуанышын кеудесіне сыйдыра білді. Қаламынан туған өміршең туындыларының 70 пайыздан астамы қазақ даласымен, қазақ өмірімен тығыз байланысты. Айтамтов қазақ жері арқылы бауырлас халықтардың таным-түсінігін терең суреттей алған. Жазушы туындыларындағы түркілік рух – ұлттық салт-дәстүрді суреттеумен ғана шектелмейді. Оның терең қабатында тарихи жад, ата-баба аманаты, туған жер, табиғатпен тұтастық, ана культі, аңыздық сана және ұрпақ сабақтастығы жатыр.

Жазушы осы ұлттық құндылықтарды жалпыадамзаттық гуманистік мәселелер деңгейіне көтереді. Ш. Айтматовтың «Боранды бекет»[3], «Плаха»[4], «Қош бол Гүлсары!»[5], – туындыларының бүгінгі ұрпақ үшін де берері мол, философиялық астары терең туындылар десек артық айтқандығымыз емес. Жалпы, Шыңғыс Айтматов шығармашылығы туралы сөз болғанда оның жалпыадамзаттық сипаты жиі айтылады. Дәлірек айтқанда, заңғар жазушы өз туындыларында ұлттық дүниетанымнан жалпыадамзаттық мәселелерге көтеріле ме, әлде адамзатқа ортақ мәселелерді ұлттық таным аясында бейнелей ме деген сауалдың туындауы заңды. Алайда жазушыны адамзаттық биік мәселелерге жетелейтін рухани бастау қайда жатыр? Біздіңше, оның қайнар көзі – ұлттық дүниетанымда, халықтың тарихи жадында, түркілік рухани құндылықтарда.

Мәселен, қаламгердің «Плаха» («Жан пида») романында қазақ даласындағы Мойынқұм кеңістігі мен ондағы Аққұртқа, Тасшайнар бастаған қасқырлар тіршілігі шығармадағы маңызды көркемдік желінің біріне айналады. Жазушы қасқырды тек түз тағысы ретінде суреттеумен шектелмейді. Олар – осы кеңістіктің табиғи болмысымен біте қайнасқан тіршілік иелері. Сондықтан шығарма астарына тереңірек үңілсек, қасқырлар кездейсоқ алынған образдар емес екенін аңғарамыз.

Қасқыр образы арқылы жазушы адам мен табиғат арасындағы байланысты ғана емес, түркі халықтарының көне дүниетанымымен сабақтас терең мәдени қабаттарды да қозғайды. Түркілік мифологиялық танымда бөрі образы айрықша семантикалық мәнге ие. Ол бірқатар көне түркілік аңыздарда тектілік, еркіндік, өміршеңдік және ұрпақ жалғастығы идеяларымен сабақтасып жатады. Осы тұрғыдан қарағанда, Айтматов романындағы қасқырлар бейнесін түркілік дүниетанымның көркемдік жадымен байланыстыра қарастыруға негіз бар.

Жалпы, түркі халықтарының дүниетанымында қасқыр – киелі мәнге ие бейне. «Көк бөрінің ұрпағымыз» деген көне мифтік түсінік пен ежелгі түркілердің бөрі бейнесін айрықша нышан ретінде қабылдауы өзара сабақтасып жатыр. Бөрі бейнесі түркілік танымда тектілік, қайсарлық, еркіндік тәрізді

ұғымдармен астасып, ғасырлар бойы мәдени жадта сақталып келеді. Бұл танымның халық даналығындағы жалғастығын мақал-мәтелдерден де аңғаруға болады. «Ер азығы мен бөрі азығы жолда» деп халқымыз ер-азаматтың тәуекелшіл, әрекетшіл болмысын бөрі табиғатымен сабақтастырса, «Қасқырды қанша асырасаң да, орманға қарап ұлиды» деген нақыл оның табиғи ортасына деген тылсым тартылысын бейнелейді. Осы халықтық танымда бөрі – еркіндіктің, қайсарлықтың, тәуелсіз болмыстың символы.

Демек, Шыңғыс Айтматовтың «Плаха» романындағы Аққұртқа мен Тасшайнарды тек табиғат әлемінің өкілдері ретінде қабылдау жеткіліксіз. Олардың еркін кеңістіктегі тіршілігі, ұрпағын қорғауы, мекенінен айырылуы мен адам әрекетінен тартқан қасіреті түркілік мәдени жадтағы бөрі бейнесінің терең семантикасымен де үндеседі. Осы тұрғыдан алғанда, қасқырлар тағдыры шығармадағы адам мен табиғат қақтығысын ғана емес, еркіндік, мекен, ұрпақ және тіршілік тұтастығы тәрізді құндылықтарды да танытатын маңызды көркемдік арнаға айналады.

Сондай-ақ жазушының «Қош бол Гүлсары!» туындысындағы жылқы образы оқырманын ұлттық танымға жетелейтіні сөзсіз. Ежелден түркі баласы үшін қасқыр мен жылқының орны бөлек.

Ш.Айтматовтың «Қош бол Гүлсары!», – деп аталатын туындысы психологиялық повесть. Онда басты кейіпкер Танабайдың ішкі жан дүниесі, толғанысы, өмірлік трагедиясы терең суреттеледі. Шығарма **ретроспективті баяндау** арқылы дамиды. Яғни өткен өмірге шегініс. Ал бүгінгі әдебиеттергі нарратологиялық талдау тұрғысынан алып қарайтын болсақ, Шығарма **гомодиегетикалық баяндау** үлгісіне жақын: оқиға кейіпкердің (Танабайдың) санасы арқылы беріледі. Авторлық баяндау мен кейіпкердің ішкі ой ағыны астасып жатыр. Шығарма екі түрлі уақыт құрлымына құрылған: Біріншісі, нақты, яғни жол үстіндегі уақыт, екіншісі, психологиялық, адам санасындағы, еске алу, өткенді саралау. Айтматов суреттеп отырған Гүлсарыны тек жылқы деп қарастырсақ қателік, өйткені ол бұл туындыда тек жылқы емес символдық бейне арқылы беріліп тұр. Ал екінші тұрғыдан келгенде жылқы төрт түлік малдың ішінде түркі халқы үшін орны бөлек жануар. Дәлірек айтқандай Гүлсары еркін халықтың бейнесі.

Айтматов прозасындағы түркілік дүниетанымды танытатын тағы бір көркемдік арна – жылқы бейнесі. «Қош бол, Гүлсары!» повесіндегі Гүлсары – шығарма оқиғасын толықтырушы жануар ғана емес, кейіпкер тағдырымен біте қайнасқан көркем образ. Жылқыны адамның қанаты санаған көшпелі дүниетанымда тұлпар еркіндікпен, кеңістікпен, қозғалыспен және адам тағдырымен сабақтас қабылданған. Айтматов осы мәдени жадты Гүлсары

бейнесі арқылы жаңаша көркемдік мәнге көтереді. Жазушы мұнда да түркілік таным негізінде жалпыадамзаттық мәселені қозғайды. Адам еркіндігі мен төл болмыстың сақталуы мәселесін ұлттық дүниетаным аясында бейнелей отырып, қаламгер адамзатқа ортақ гуманистік ой ұсынады.

Шығармадағы кейінгі ұрпақтың бабадан қалған киіз үйдің мәнін танымауы да терең символдық мазмұнға ие. Мұны жаңа қоғамдық қатынастардың орнауын білдіретін тұрмыстық өзгеріс ретінде ғана емес, ұрпақтар арасындағы рухани сабақтастықтың әлсіреуінің белгісі ретінде де қабылдауға болады. Киіз үй бұл тұста баспана қызметінен қарағанда ата-баба мұрасын, дәстүрлі өмір салтын, мәдени жадты танытатын көркемдік нышанға айналады.

Мәдени жадтың үзілуі мәселесі Айтматовтың кейінгі «Боранды бекет» («Ғасырдан да ұзақ күн») романында жаңа көркемдік-философиялық деңгейде жалғасын табады. Сарыөзек кеңістігінде өрбитін оқиғалар бір ғана жергілікті халықтың тағдырын танытумен шектелмейді. Мұнда өз болмысынан, тарихи жадынан, ата дәстүрінен ажыраған адамның трагедиясы жалпыадамзаттық деңгейге көтеріледі.

Осы идеяны тереңдетуде жазушы Найман-Ана мен мәңгүрт туралы аңызды романның көркемдік құрылымына шебер енгізеді. Жадынан айырылған мәңгүрт өз анасын, туған жерін, тегін танудан қалады. Осылайша жеке адамның жадсыздануы тұтас халықтың тарихи жадынан айырылу қаупін аңғартатын әмбебап көркемдік модельге айналады. Айтматов үшін тарихи жад – өткенді еске алу ғана емес, адамның өзінің кім екенін тануының, ұлттық әрі адамдық болмысын сақтауының рухани негізі.

Ш. Айтматов «Боранды бекетте» халық аңыздарын кейіпкерлердің образдарын сомдауда, идеяны ашуда ұтымды пайдаланғаны мәлім. Автор сол арқылы азамзат тағдырының тарихи қойнау мен болашағына да терең үңіліп, ойға бағдар салады. Бұл жайт, әсіресе, жазушының әдебиет әлеміне алып келген жаңалығы - «мәңгүрт» ұғымымен байланысты өрбиді. Сонау ерте замандағы Найман ана аңызында бір кездері елінің намысы үшін қолына қару алып, жауға аттанған қазақ батыры Жоламанның жау қолына түсіп азапталуы, дұшпандардың қолға түскен тұтқындарды жұмыс күші ретінде пайдалану үшін ойлап тапқан ең зұлым әдістерінің бірі – оларды ақыл-есінен айырып, мәңгүрттендіруі тарих қойнауындағы азапты қасірет болса, өркениет көрген оқыған кейіпкер Сәбитжанның аузымен айтылатын *«Ал радио арқылы адамдарды басқаратын күн туады әлі! Әлгі автоматтарды қалай басқарса, тура солай басқарады. Оу, түсініп отырсыздар ма – кәрі демей, жас демей, адамдардың бәрі түгел радио арқылы басқарылатын болады. Қазірдің өзінде*

ғылыми нәтижелер де бар. Биік мүдделер жолында ғылым мұны да ойлап тапты» [3] деген сөздер мәңгүрттіктің заманауи түріне бағдар сілтегендей. Ана бейітке деген құрметі арқылы өткенін асыл қазына тұтатын Едіге ғылыми прогрестің ізгілікке керағар дамып, адамзаттық құндылықтарды аялай бермейтіндігін түйсігімен сезеді. Тарих қойнауындағы жуан-жуандар өзінен күші басым қазақ батырларын қапыда қолға түсіріп, осындай ауыр азаппен ақыл-естен айыру арқылы өз есігінде мәңгі-бақи құл етті, ал қазіргі өркениет дамыған қоғам ше?! Бұл турасындағы авторлық пайым: *«Дүниедегі жаза біткеннің сұмдығы адамды ақыл-естен айыру. Ақыл-ой – адам өле-өлгенше өзімен бірге болатын жалғыз қазына ғой»* [3] болып түзіледі.

Жазушы романда Едігені қарт теміржолшы ретінде ғана емес, өткен мен бүгіннің арасын жалғаушы рухани көпір ретінде бейнелейді. Өйткені Едіге үшін Ана-Бейіт – жай ғана аңызға айналған мекен емес, ата-баба тарихы мен халық жадын сақтап тұрған киелі кеңістік. Оның Қазанғапты Ана-Бейітке жерлеуге ұмтылуы да осы тарихи жадқа адалдықтың көрінісі.

Ал Сәбитжан бейнесі Едігеге қарама-қарсы сипатта көрінеді. Ол – заманның білімін меңгергенімен, ата-баба дәстүрі мен тарихи жадтың рухани мәнінен алыстай бастаған ұрпақтың өкілі, яғни, көркем бейнесі. Оның өмірден өткен әкесін Ана-Бейітке жерлеудің мәнін түсінбеуі туған топырақ пен ата-баба жадынан рухани алшақтауын аңғартады. Осы екі кейіпкерді қарама-қарсы қою арқылы Айтматов білімді болу мен рухани тамырды сақтау әрдайым бір ұғым емес екенін көрсетеді.

Едіге – жадты жалғастырушы тұлға болса, Сәбитжан – сол сабақтастықтың үзілу қаупін танытатын бейне. Демек, жазушы көтерген мәселе бір кейіпкердің мінез-құлқымен шектелмейді. Тарихи жадынан, ұлттық құндылықтары мен рухани тамырынан ажыраған ұрпақтың болашағы қандай болмақ деген сауал бүкіл адамзатқа бағытталады.

Жалпы Ш.Айтматовтың бұл туындысы өзбек халқының жазушысы Толғай Муродтың «Отамнан қолган далалар»[6] романымен үндес. Мұнда жазушы «Атадан қалған дала – кейіпкер үшін материалдық мұра ғана емес, ұрпақ жадын сақтайтын рухани аманат» ретінде көрсеткен. Ал Айтматов романында Едіге де «Ана-Бейітті» бабадан қалған аманат ретінде қарауы екі жазушының отанға, туған жерге деген көзқарасын тоқайластырады.

Салыстыру өзегі	**Ш. Айтматов «Боранды бекет»**	**Тоғай Мурод «Отамдан қолган далалар»**	**Ортақ түркілік таным**
Көркем кеңістік	Сарыөзек, Ана-Бейіт	Атадан қалған дала, туған топырақ	Ата мекен – рухани кеңістік

Салыстыру өзегі	**Ш. Айтматов «Боранды бекет»**	**Тоғай Мурод «Отамдан қолған далалар»**	**Ортақ түркілік таным**
Тарихи жад	Найман-Ана, мәңгүрт туралы аңыз	Үш ұрпақ тағдыры, ата мұрасы	Ұрпақ сабақтастығы
Ата-баба мұрасы	Ана-Бейіт – бабалар жатқан қасиетті мекен	Атадан қалған жер – ұрпаққа аманат	Мұраны сақтау
Жадтың үзілуі	Мәңгүрт өз тегін, анасын танымайды	Тарихи өзгерістер адамның туған жермен, ұлттық болмыспен байланысына қысым түсіреді	Тамырдан ажырау қаупі
Негізгі символ	**Жад**	**Жер**	Ұлттық болмысты сақтау
Көркемдік идея	Жадынан айырылған адам өзінің кім екенін ұмытады	Ата жермен байланыс ұрпақтың тарихи-рухани сабақтастығын танытады	Тарихи жад пен ұлттық бірегейлік

Қорыта айтқанда, Шыңғыс Айтматов туындыларындағы түркілік рух пен ұлттық құндылықтар жекелеген этнографиялық белгілер немесе ұлттық бояу деңгейінде ғана көрінбейді. Олар жазушының көркемдік-философиялық ойлау жүйесінің терең қабатын түзеді. Бөрі мен жылқы бейнесі, атамекен мен туған жер ұғымы, Ана-Бейіт, Найман-Ана туралы аңыз, ұрпақ сабақтастығы мен тарихи жад мәселесі – барлығы да түркі халықтарының ғасырлар бойы қалыптасқан рухани дүниетанымымен сабақтас. Айтматовтың суреткерлік ерекшелігі – осы ұлттық танымды бір халықтың шеңберінде қалдырмай, жалпыадамзаттық деңгейге көтеруінде. «Плахадағы» Ақұртқа мен Тасшайнар тағдыры арқылы табиғат пен адам арасындағы үйлесімнің бұзылуын, «Қош бол, Гүлсарыдағы» Гүлсары бейнесі арқылы еркіндік пен табиғи болмыстың шектелуін, «Боранды бекеттегі» Найман-Ана, Едіге, Сәбитжан образдары арқылы тарихи жад пен рухани сабақтастық мәселесін көтереді. Әр шығармадағы көркемдік шешім әртүрлі болғанымен, олардың тоғысатын тұсы – адамның өз тамырынан ажырамауын насихат ету.

Осы тұрғыдан алғанда, Айтматов шығармаларындағы түркілік рух – өткенді паректақ ғана емес, бүгінгі адамның өзінің кім екенін ұмытпауына бағытталған рухани бағдаршам. Олай дейтініміз, ұлттық жадын сақтаған адам

ғана өзгенің құндылығын түсіне алады, ал өз тамырын таныған халық қана адамзаттық өркениетке өзіндік болмысымен үн қоса алады. Сондықтан Айтматов прозасының жалпыадамзаттық биігі оның ұлттық негізінен алыстауында емес, керісінше, сол ұлттық рухани тамырды адамзатқа ортақ құндылық дәрежесіне көтере білуінде деп түйіндеуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Қозыбаев М. Шығыстың Шыңғысы, Түркі әлемінің жұлдызы!: [Қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматов туралы] / М. Қозыбаев // Заман-Қазақстан. – 1999. – 26 мамыр (№ 21). – 7 б.

2 Садыр Жапаров, Қырғыз Республикасының Президенті: Үйлесімділік – аспан астындағы тас жол// https://qazaqadebieti.kz/40008/sadyr-zhaparov-yr-yz-respublikasyny-prezidenti-jlesimdilik-aspan-astynda-y-tas-zhol?utm_source=chatgpt.com

3 Айтматов Ш. Боранды бекет: роман. – Алматы: Жалын, 1986. – 304 б.

4 Айтматов Ш. Жан пида: роман. – Алматы: Атамұра, 2005. – 320 б.

5 Айтматов Ш. Қош бол, Гүлсары: повестер мен әңгімелер / Ш. Айтматов. – Алматы: Жазушы, 1977. – 336 б.

6 Мурод Т. Отамдан қолган далалар: роман. – Тошкент: Шарқ, 1994. – 272 б.

HUQUQ TILI LEKSIK BIRLIKLARINING MA'NOVIY MUNOSABATLARI

Mo'ydinov Qodirjon Abdurasulovich
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Chirchiq davlat pedagogika universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti
moydinovqodirjon1973@gmail.com

Annotatsiya. Jahon tilshunosligida yuridik til, uning leksikasi va terminologiyasi muammolarini o'rganishga, yuridik tilni sistema sifatida takomillashtirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqishga katta ehtiyoj sezilmoqda. Bugungi kunda lingvokulturologiya, psixolingvistika, sotsiolingvistika, kompyuter lingvistikasi kabi oraliq lingvistik sohalar yuzaga keldi. Ular qatorida qonunlar tilini o'rganuvchi yurislingvistika sohasi ham yuridik tilning lingvistik xususiyatlarini aniqlashni, ilmiy-nazariy jihatdan chuqur o'rganishni taqozo qilmoqda.

Tilshunoslikda leksik-semantik guruhlar tarkibidagi lug'aviy birliklarni aniqlash, ularning o'zaro munosabatini sohalar leksikasi doirasida o'rganish tadqiqot obyekti sifatida maydonga chiqdi. Mazkur maqolada o'zbek tili yuridik leksikasi tarkibidagi lug'aviy birliklarning ma'noviy munosabatlari o'rganildi.

Kalit so'zlar: leksika, yurislingvistika, sud organi, yuridik hujjat,yuridik termin, sistem leksikologiya, semantik maydon, giponimiya, graduonimiya, giperonim, darajalanish.

Abstract. There is an increasing need in global linguistics to study the problems of legal language, its lexicon and terminology, as well as to develop scientific foundations for improving legal language as a system. Today, a number of interdisciplinary fields of linguistics, such as linguoculturology, psycholinguistics, sociolinguistics, and computational linguistics, have emerged. Among these fields, jurilinguistics, which focuses on the language of laws, also requires the identification of the linguistic characteristics of legal language and its in-depth study from a scientific and theoretical perspective.

In linguistics, the identification of lexical units within lexical-semantic groups and the study of their interrelationships within the lexicon of specific fields have become important areas of research. This article examines the semantic relationships among lexical units constituting the legal lexicon of the Uzbek language.

Keywords: lexicon, jurilinguistics, judicial body, legal document, legal term, systemic lexicology, semantic field, hyponymy, gradation, hyperonym, semantic gradation.

Bugungi kunda yurislingvistika yo'nalishi keng rivojlanmoqda. Jumladan, O'zbekistonda yuridik til, yuridik terminologiya masalalari bo'yicha huquqshunos

olimlar F.Bakirov, A.Saidov va G.Sarkisyanslarning xizmatlarini alohida qayd etib o‘tish maqsadga muvofiq. A.Saidov va G.Sarkisyanslarning “Yuridik til va huquqshunos nutqi” nomli risolasi va boshqa ilmiy ishlari juda qimmatlidir (1994). Ularda milliy yuridik o‘zbek tilining ilmiy-nazariy modelini yaratish g‘oyasi ilgari suriladi. Bu sohada L.M.Boyko, M.Qosimova, L.A.Karimova, Sh.N.Ko‘chimov, G.Y.G‘ulomova, O.F.Tursunova, X.Xayitov, Sh.N.Berdiyarov, R.I.Mirzayev kabi olimlar tomonidan ham tadqiqotlar amalga oshirilgan. Mamlakatimizda olib borilayotgan bunday ilmiy izlanishlarni jahon tilshunosligiga olib chiqish maqsadida Sh.Ko‘chimov tomonidan maxsus veb saytning yo‘lga qo‘yilganligi ham diqqatga sazovordir.

Yuridik til leksikasi ham o‘ziga xos semantik maydon bo‘lib, u muayyan leksik-semantik guruhlardan tashkil topadi. Aniqrog‘i, yuridik til leksikasi tarkibidagi leksik-semantik guruh birliklari o‘zaro: 1) sinonimik; 2)giponimik; 3) semantik graduonimik; 4) antonimik; 5) partonimik; 6)funksionimik munosabatda kuzatiladi.

Ma’lumki, real borliqqa ko‘p sonli paradigmalardan iborat bo‘lgan ulkan va murakkab sistema sifatida qarash hamda uning in’ikosini tildan qidirish natijasida g‘arb tilshunosligi o‘tgan asrda juda ko‘plab yutuqlarni qo‘lga kiritdi. Xususan, Jon Rey, Karl Linney, Charlz Darvin kabi biolog olimlar tomonidan o‘simliklar va hayvonlar sistematikasiga kirtilgan jins-tur munosabati keyinchalik til birliklariga nisbatan ham tatbiq etila boshladi. 1968-yilda ingliz olimi Dj.Layonz tomonidan giponimiya, giperonim, giponim so‘zlari jins-tur munosabatini ifodalovchi atamalar sifatida tilshunoslikka olib kirildi. Uning 1977-yilda Londonda bosilib chiqqan “Semantika” kitobida giponimiya haqida to‘liq ma’lumot berilgan. Giponimiya hodisasi ingliz tilshunosi Dj.Layonz, fransuz tilshunosi V.Gak, rus tilshunoslari Y.S.Stepanov, A.A.Ufimseva, L.A.Novikov, M.V.Nikitinlar tomonidan keng tadqiq qilingan bo‘lsa [7], o‘zbek tilshunosligida bu haqda H.Ne’matov, R.Rasulovlarning o‘quv qo‘llanmasida [4], R.Safarova[6] va A.Sobirovlarning[7] monografiyalarida fikr bildirilgan. Xususan, A.Sobirovning monografiyasida ta’kidlanishicha: “Muayyan turlarga nisbatan umumiy ma’noni ifodalovchi va semantik maydonning yadrosi (markazi) da keluvchi bosh so‘zga, dominantaga nisbatan *giperonim* atamasi ishlatiladi. Bu so‘z jinsni bildiradi. *Giponim* ma’lum bir jinsning turini bildiruvchi leksik birlik sifatida yuzaga chiqadi. O‘zi bilan teng qiymatga ega bo‘lgan turdosh giponimlar bilan birgalikda giperonimga tobe bo‘ladi”[7].

Yuridik til leksikasiga oid birliklar o‘rtasida ham giponimik munosabatlar ko‘p kuzatiladi. Ular ishlatilish darajasiga ko‘ra sinonimik munosabatdan keyingi o‘rinda turadi.

Yuridik til leksikasi tarkibidagi umumiste’mol so‘zlar o‘rtasidagi giponimik munosabatlar haqida maxsus to‘xtalmaymiz. Chunki ularning ayrimlari haqida

tilshunoslikda yetarlicha fikrlar bildirilgan. Biz, asosan, yuridik tilda ishlatiladigan yuridik terminlar giponimiyasiga to‘xtalamiz. G.G‘ulomova giponimik aloqa yuridik terminologiyaning asosini tashkil etishini ta’kidlab, *jinoyat, jazo* giperonimlarining giponimlari haqida fikr bildiradi[11].

Yuridik til leksikasining quyidagi birliklari o‘rtasida gipero-giponimik munosabat kuzatiladi:

Bayonnoma giperonimining giponimlari: guvohni so‘roq qilish bayonnomasi, jabrlanuvchini so‘roq qilish bayonnomasi, yuzlashtirish bayonnomasi, voqea joyini ko‘zdan kechirish bayonnomasi, shaxsni tanib olish uchun ko‘rsatish haqida bayonnoma, tintuv haqida bayonnoma, ayblanuvchini so‘roq qilish bayonnomasi; sud majlisi bayonnomasi va b.: *Sud bayonnomasida: “Mamatovaning uyiga g‘ayriqonuniy ravishda kirilgan” deyilgan, ammo Mamatova eshikni o‘zi ochganligini tan oldi [10:* 41]. *Shuningdek, ...tergov harakati bayonnomasida u televizor turgan xonada S.Erpo‘latov bilan gaplashib o‘tirganligini... va boshqa holatlarni ko‘rsatib bergan* [10: 36].

Javobgarlik giperonimining giponimlari: mulkiy javobgarlik, moddiy javobgarlik, ma’muriy javobgarlik, xalqaro huquqiy javobgarlik, jinoiy javobgarlik va b.: *Quyi sudning hal qiluv qarorida belgilangan jinoiy javobgarlik yuqori instansiya sudi hay’ati tomonidan ma’muriy javobgarlikka o‘zgartirildi* [2]

Sud giperonimining giponimlari: *Oliy sud, fuqarolik sudi, jinoyat sudi, harbiy sud, iqtisodiy sud, ochiq sud, yopiq sud va b.*: _____ *viloyat iqtisodiy sudining sudyasi S.Sadirov, da’vogar “Olmos-Farrux” xususiy ishlab chiqarish korxonasining javobgar “Farhod” MChJdan 2.000.000 so‘m undirish haqidagi da’vo arizasi bo‘yicha – sonli xo‘jalik ishini ko‘rib chiqib, quyidagilarni aniqladi* [8: 14].

Sud ekspertizasi giponimlari: sud-filologik ekspertizasi, sud-lingvistik ekspertizasi, sud-biologik ekspertizasi, sud-kimyoviy ekspertizasi, sud-tibbiyot ekspertizasi, xatshunoslik ekspertizasi, sud-narkologik ekspertizasi, sud-psixiatriya ekspertizasi, sud-buxgalteriya ekspertizasi, eksgumatsiya (murdani qazib olish va qayta ko‘mish), sud-elektroakustik ekspertizasi, sud-avtotexnika ekspertizasi, sud-ballistika ekspertizasi, sud-trassalogiya ekspertizasi va b.: *Tergovchi I.Mo‘minov sud-tibbiyot ekspertizaning 2004-yil 6-mart kunidagi 52/215 sonli xulosani M.Ortiqov aybini tasdiqlovchi obyektiv dalil sifatida ko‘rsatib, o‘zi ham tergov harakatlari bir yoqlama olib borilganligini yana bir bor isbotlab bermoqda* [10: 107].

Sud da’vogar va javobgarning tushuntirishlarini tinglab, qo‘shimcha ravishda sud-tibbiyot ekspertizasi tayinlash haqida qaror chiqargan [2]

Eslatamiz, muayyan semantik maydonga birlashuvchi leksemalar umumiy va xususiy belgilariga ko‘ra o‘zaro birlashadi yoki farqlanadi. Aniqrog‘i, “sud ekspertizasi” giperonimining giponimlari mazmuni, maqsadi va qo‘llanishiga ko‘ra

o‘zaro birlashsa, joriylanishiga ko‘ra xususiy – alohidadir. A.Sobirov ta’kidlaganidek: “Aynan mana shu jihat so‘zlarning tildagi daxlsizligini, xususiyligini ta’minlaydi va ularni muayyan paradigmalarga birlashtirish imkonini beradi”[7:12].

Qaror giperonimining giponimlari: *jinoyat ishini qo‘zg‘atishni rad qilish to‘g‘risida qaror, jinoyat ishini ish yurituviga olish haqida qaror, dastlabki tergovni tergovchilar guruhiga topshirish to‘g‘risida qaror, dastlabki tergovda tergovchilar guruhini ko‘paytirish to‘g‘risida qaror, tergov guruhi tarkibini o‘zgartirish haqida qaror, jinoyat ishining tergovga tegishliligi bo‘yicha yuborish to‘g‘risida qaror, tintuv o‘tkazish haqida qaror, shaxsiy tintuv o‘tkazish haqida qaror, ayblovni o‘zgartirish haqida qaror, jabrlanuvchini majburiy keltirish haqida qaror, O‘zbekiston Respublikasi nomidan hal qiluv qarori, qamoqqa olish haqida qaror, sud-tibbiy ekspertizasi tayinlash haqida qaror* va b.: *Hal qiluv qarori darhol ijroga qaratilsin* [8:43]. *Sud da’vogar va javobgarning tushuntirishlarini tinglab, qo‘shimcha ravishda sud-tibbiy ekspertizasi tayinlash haqida qaror chiqargan* [2].

Qotillik. Qotillik. Qotil bo‘lish, qotil ekanlik, odam o‘ldirish [5: 347]. Qotillik giperonimining giponimlari: *pichoqlash, zaharlash, bo‘g‘ish, otish, bo‘g‘ilish, dimiqtirish, urish, do‘pposlash, killer yollash, arqonga osish* va boshqalar.

Agar “sud ekspertizasi” giperonimining giponimlari joriylanishiga ko‘ra o‘zaro farqlansa, qotillik giperonimining giponimlari esa odam o‘ldirish jinoyatining qanday usulda amalga oshirilishiga ko‘ra farqlanadi. Qiyoslaymiz: *qotillik* – umuman odam o‘ldirish; *killer yollash* – yollanma qotil vositasida odam o‘ldirtirish; *pichoqlash* – sanchib kiruvchi o‘tkir tig‘li qurol – pichoq vositasida amalga oshirilgan qotillik; *zaharlash* – zaharli moddalar vositasida amalga oshirilgan qotillik; *bo‘g‘ilish* – zaharli gaz vositasida amalga oshirilgan qotillik; *otish* – qurol (miltiq, pistolet va sh.k.) vositasida amalga oshirilgan qotillik; *bo‘g‘ish* – bo‘g‘ish orqali amalga oshirilgan qotillik; *dimiqtirish* – suvga cho‘ktirish orqali amalga oshirilgan qotillik; *urish, do‘pposlash* – qattiq jismlar vositasida amalga oshirilgan qotillik va boshqalar.

Demak, giperonimlar umumiylik (jins), giponimlar – xususiyliklar (tur) bo‘lib, ular semantik jihatdan turlicha bo‘lgan birliklar orqali voqelanadi.

Sistem leksikologiyada giper-giponimik, xolo-meronimik (butun-bo‘lak), graduonimik (darajalanish), funksional va boshqa munosabatlar keng o‘rganilmoqda. Bular ichida graduonimik (darajalanish) hodisasini tilshunoslikda keng o‘rganilganini kuzatish mumkin.

Dunyo tilshunosligida J.Lokk, E.Sepir, D.Bolinjer, Y.D.Apresyan, Y.S.Stepanov, L.N.Tolstoy, I.V.Chervenkova, T.N.Grigorenko kabi olimlar tomonidan graduonimiya haqida qimmatli fikrlar bildirilgan bo‘lsa, o‘zbek tilshunosligida bu masala E.Begmatov, H.Ne’matov, R.Rasulov, O.Bozorov, S.G‘iyosov, R.Safarova, M.Narziyeva, Sh.Orifjonova, M.Fayzullayevlarning

tadqiqotlarida yoritilgan. O‘zbek tilshunosligida graduonimiyaga bag‘ishlangan fundamental tadqiqotlar ham mavjud [5].

G.G‘ulomova yuridik terminologiyada graduonimik, iyerarxonimik kabi mazmuniy munosabat turlari uchramasligini ta’kidlaydi[11]. Sud nutqi leksikasi bo‘yicha olib borgan kuzatishlarmiz buning aksini tasdiqlaydi. Aniqrog‘i, sud nutqi leksikasiga oid birliklar o‘rtasida faol bo‘lgan semantik graduonimiyani uchratish mumkin. Semantik graduonimiya sud nutqi leksikasining umumiste’mol so‘zlar va yuridik terminlar qatlamiga xos birliklarda kuzatiladi. Xususan, sud nutqi leksikasida graduonimik munosabatda bo‘lgan quyidagi birliklarni misol qilib keltirish mumkin:

gumon qilinuvchi →*sudlanuvchi* →*ayblanuvchi* → *aybdor* → *mahkum* → *mahbus* →*residevist;*

residevist → xavfli residevist→o‘ta xavfli residevist (O‘zR JK 44-52 moddalar);

jarima →muayyan huquqdan mahrum qilish → axloq tuzatish ishlari→ xizmat bo‘yicha cheklash →qamoq → intizomiy qismga jo‘natish → ozodlikdan mahrum qilish → umrbod ozodlikdan mahrum qilish (O‘zR JK 434-modda);

chertmoq → turtmoq →urmoq → do‘pposlamoq ;

shikastlamoq → jarohat yetkazmoq→ chalajon qilmoq → o‘ldirmoq;

dastlabki tergov→tergov→surishtiruv bosqichlari → hibsga olish→ sud→jazolash (yoki oqlash)→apellyatsiya→kassatsiya;

yengil jinoyat →ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan jinoyat→ ijtimoiy xavfi katta bo‘lgan jinoyat→ og‘ir jinoyat→ o‘ta og‘ir jinoyat;

o‘g‘ri →o‘g‘riboshi → qonundagi o‘g‘ri;

mayda bezorilik →bezorilik→jinoyatchilik;

jarima to‘lash→ mol-mulkni musodara qilish → ozodlikdan mahrum etish→ umrbod qamoq jazosiga hukm qilish;

gumon qilinuvchilarni saqlash xonasi → hibsga olish → hibsda saqlash → tergov izolyatori → qamoqxona → bir kishilik kamera → qattiq tartibli koloniya va b.: *Unga nisbatan O‘zR JKning 57-moddasini qo‘llab 2 (ikki) yil muddatga ozodlikdan mahrum etish jazosi tayinlansin* (sud hukmidan). *Aripjanov Olimjon Karimjonovich O‘zR Jinoyat kodeksining 227-moddasi ikkinchi qismi “a” bandiga asosan yetti yil muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlansin. Tayinlangan jazo qattiq tartibli koloniyalarda o‘tattirilsin* (sud hukmidan). *Qarordan norozi tomon 10 kun ichida jinoyat ishlari bo‘yicha Toshkent shahar sudiga yoki ushbu tuman sudi raisi nomiga apellyatsiya arizasini topshirishi mumkin* (sud hukmidan). *U 2004-yilning 20- yanvaridan buyon tergov izolyatorida oilasidan, jamiyatdan ajratilgan holda saqlanmoqda* [10:121]

Demak, yuridik til leksikasiga oid birliklar ichida graduonimik munosabatlarning: 1) ichki darajalanish; 2) leksik-semantik guruhlar yoki mazmuniy

to‘dalar o‘rtasidagi darajalanish; 3) moddiy borliqdagi asosiy tushunchalarni ifodalovchi birliklar o‘rtasidagi darajalanishlar [7:146-149] kabi turlari kuzatiladi. Graduonimik munosabatdagi ushbu birliklar jinoiy yoki huquqbuzarlik harakati qanday boshlanib, qay tarzda rivojlanib va oxir-oqibatda nima bilan tugashini ko‘rsatib bera oladi.

Xullas, obyektiv borliqda hamma narsadan uzilgan, alohida narsaning o‘zi bo‘lmaganidek, tilda ham lisoniy birliklar u yoki bu munosabat orqali o‘zaro bog‘langan bo‘ladi, muayyan paradigmalarga birlashadi. Ushbu paradigmatik qatorlar ochiq ekanligi bilan xarakterlanadi. Ular davr ruhiga, zamon talabiga mos ravishda tinmay yangilanib turadi. Zero, leksik sistemaning o‘zi ochiq sistemadir, yangilanib, boyib turadigan sistemadir.

Jumladan, yuridik terminologiya ham sifat (ma’no) jihatdan ancha murakkab, miqdor jihatdan esa “cheksiz” bo‘lib, o‘zbek tili lug‘at tarkibida eng katta qatlamlardan birini hosil qiladi va xalq hayotining deyarli barcha yo‘nalishlarini, sohalarini, jarayonlarini qamrab olishi bilan bilan ahamiyatlidir.

REFERENCES:

1. Bozorov O. O‘zbek tilida darajalanish: Filol. fan. dok-ri...dis. –Toshkent, 1997.
2. Mingboyev U. Sud – fuqarolar himoyachisi. – Toshkent, 2001.
3. Mo‘ydinov Q.A. O‘zbek tili sud nutqi leksikasi. – Toshkent:Bookmany print, 2023.
4. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Toshkent:Ўқитувчи, 1995.
5.Orifjonova Sh. O‘zbek tilida lug‘aviy graduonimiya: Filol.fan.nomz...dis.avtoref. – Toshkent, 1996.
6. Safarova R. Leksik-semantik munosabat turlari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996.
7. Sobirov A. O‘zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish. – Toshkent: Ma’naviyat, 2005.
8. Xo‘jalik ishlari bo‘yicha sud hujjatlarining namunalari. – Toshkent: Mehnat, 2003.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5-jild. – Toshkent: O‘zME, 2006.
10. O‘zbekiston advokatlarining himoya nutqlari. – Toshkent: Adolat, 2006.
11. G‘ulomova G. O‘zbek yuridik terminologiyasining istiqlol davri taraqqiyoti. Filol. fan.nomz...dis.. –Toshkent, 2005.

ARAP HARFLİ TÜRKÇE METİNLERİN TRASLİTERASYONUNDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Moldasheva Madina Miramgalikyzy,
Dr., Öğr. Üyesi (PhD),
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,
madina1104@hotmail.com

Özet

Bu makalede, Arap alfabesiyle kaleme alınmış Türkçe metinlerin transliterasyonuna ilişkin kuramsal ve uygulamalı sorunlar ele alınmaktadır. Ünlülerin aktarımındaki belirsizlikler, bazı işaretlerin çok işlevliliği, yazmalardaki grafik varyantlar ve Arap-Fars imla geleneğinin etkisi incelenmektedir. Çalışmada diplomatik transliterasyon, standartlaştırılmış transkripsiyon ve dil bilimsel açıklamayı birleştiren çok katmanlı bir yayımlama modeli önerilmektedir. Bu model, araştırmanın doğrulanabilirliğini ve metinlerin dijital ortamda işlenebilirliğini sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap alfabesi, Türk dilleri, transliterasyon, transkripsiyon, Çağatay Türkçesi, metin bilimi, dijital derlem.

Abstract

The article examines theoretical and practical problems in transliterating Turkic texts written in Arabic-based scripts. It discusses ambiguous vowel representation, multifunctional letters, manuscript variants, and the influence of Arabic-Persian spelling. A multilayer publication model combining diplomatic transliteration, normalized transcription, and linguistic commentary is proposed to ensure verifiability and support the reliable digital processing of historical texts.

Keywords: Arabic script, Turkic languages, transliteration, transcription, Chagatai, textual criticism, digital corpus.

GİRİŞ

Arap harfli yazılı eserler, Türk halklarının yazılı mirasının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Tatar Türkçesi, Kazak Türkçesi, Uygur Türkçesi ve diğer Türk dillerine ait pek çok metin, Arap veya Fars-Arap yazı sistemi temelinde kaleme alınmıştır. Bu eserlerin yayımlanması, özgün yazı sisteminden günümüz araştırmacılarının okuyup anlayabileceği bir işaret sistemine aktarılmasını gerektirmektedir. Bununla birlikte, söz konusu aktarım yalnızca harflerin mekanik biçimde değiştirilmesinden ibaret değildir. Nitekim Arap yazısının yapısı ile Türk dillerinin ses bilgisel sistemleri

birbirinden farklıdır. Ayrıca tarihî metinlerin imlası, dönemin tarihsel, bölgesel ve türe özgü yazım özelliklerini yansıtmaktadır [1: 27; 5: 306-308].

Elektronik derlemlerin, dijital katalogların ve el yazmalarına yönelik otomatik metin tanıma teknolojilerinin gelişmesi, bu konunun önemini daha da artırmaktadır. Farklı yayımcıların aynı işareti farklı biçimlerde aktarmaları veya metne yönelik editoryal tamamlamaları açıkça belirtmemeleri durumunda, dijital derlemlerde yapılan aramalar güvenilirliğini yitirmekte ve tarihî metinlerin karşılaştırılması güçleşmektedir. Bu nedenle çağdaş transliterasyon uygulamalarının bir yandan kaynak metindeki grafik bilgiyi koruması, diğer yandan metnin okunmasını kolaylaştırması ve makine tarafından işlenebilirliğini sağlaması gerekmektedir [3: 253-255; 4: 438-440].

Bu çalışmanın amacı, Arap harfli Türkçe metinlerin transliterasyonunda karşılaşılan temel sorunları sistematik biçimde ortaya koymak ve bu metinlerin bilimsel yayımına yönelik uygulanabilir ilkeler geliştirmektir. Çalışmanın inceleme malzemesini Çağatay, Osmanlı, Tatar ve Kazak Arap harfli yazı geleneklerinin genel özellikleri oluşturmaktadır. Araştırmada betimleyici ve karşılaştırmalı yöntemlerin yanı sıra grafematik ve metin bilimsel inceleme yöntemlerinden ve dijital normalleştirme uygulamalarından yararlanılmıştır.

FARKLI TEMSIL DÜZEYLERI OLARAK TRANSLITERASYON VE TRANSKRIPSIYON

Transliterasyon, kaynak metindeki yazı işaretlerinin başka bir alfabenin imkânlarıyla aktarılmasıdır. Bu yöntemin temel ilkesi, özgün metindeki bir işaret ile hedef sistemdeki bir işaret veya işaret dizisi arasında düzenli ve tutarlı bir karşılık kurulmasıdır. Transkripsiyon ise araştırmacı tarafından belirlenen veya yeniden yapılandırılan dil biriminin sesletim özelliklerini yansıtır. Tarihî metinlerin yayımlanmasında bu iki işlem sıklıkla birbirine karıştırılmaktadır. Örneğin Arap alfabesindeki bir işaret, karşılığı olduğu varsayılan çağdaş bir sesle aktarılmakta; yazıda gösterilmeyen ünlüler ise herhangi bir özel işaret kullanılmaksızın metne eklenmektedir [5: 306–308].

Bu iki yöntemin birbirine karıştırılması, yöntemsel bir sorun ortaya çıkarmaktadır. Okuyucu, hangi bilginin yazmada bulunduğunu, hangisinin yayımcı tarafından metne eklendiğini belirleyememektedir. Örneğin و ve ي harfleri; ünsüz, Arapça ve Farsça sözcüklerde uzun ünlü göstergesi veya çeşitli Türkçe ünlüleri karşılayan işaretler olarak kullanılabilmektedir. Metin yayımlanırken doğrudan çağdaş okuma biçiminin tercih edilmesi durumunda grafik belirsizlik ortadan kalkmakta; ancak bununla birlikte araştırmacının yorumunu doğrulama imkânı da kaybolmaktadır [1: 27; 8: 4-6].

Dolayısıyla bilimsel bir yayında kullanılan aktarım yöntemi açıkça belirtilmelidir. Bu yöntemin harf esaslı transliterasyon, fonolojik transkripsiyon veya uygulamaya yönelik çağdaşlaştırılmış aktarım biçimlerinden hangisi olduğu net bir biçimde ifade edilmelidir. Tarihî ses bilgisi araştırmaları bakımından en az iki düzeyin, yani özgün biçim ile yorumlanmış okuma biçiminin birlikte sunulması daha uygundur.

TÜRK DİLİ ORTAMINDA ARAP YAZISININ ÖZELLİKLERİ

Arap yazısı, ünlü ve ünsüz ses birimleri arasındaki ilişkinin Türk dillerinden farklı olduğu bir dil için geliştirilmiştir. Klasik Arap imlasında kısa ünlüler genellikle kullanımı zorunlu olmayan harekelerle gösterilmektedir. Türk dillerinde ise ünlüler arasındaki ayrım, hem sözcüklerin anlamlandırılmasında hem de biçim bilgisel yapıların belirlenmesinde ayırt edici bir işleve sahiptir. Bu nedenle, özellikle harekelerin ve yeterli bağlamın bulunmadığı durumlarda, aynı grafik dizi birden fazla biçimde okunabilmektedir [3: 253-255; 5: 306-308].

Farsça ve Türkçe yazı geleneğinde alfabe ژ, چ, پ ve گ harflerinin eklenmesiyle genişletilmiştir. Bununla birlikte, bu genişletme yazı ve ses sistemi arasındaki bütün uyumsuzlukları ortadan kaldırmamıştır. Farklı yazı geleneklerinde art damak geniz ünsüzünü göstermek amacıyla özel biçimler kullanılmış; ك ve گ harfleri ise çeşitli hat ve kodlama biçimleriyle karşımıza çıkmıştır. El yazmalarında bunlara yazı türü ve müstensih hattından kaynaklanan özellikler, harflerin birleşme biçimleri, noktaların eksik bırakılması ve müstensihin tutarsız yazımı da eklenmektedir [1: 27; 8: 5-6].

Arapça ve Farsça kökenli sözcükler ayrıca güçlük oluşturmaktadır. Bu sözcüklerin yazımında, Türkçe söyleyişte aynı biçimde telaffuz edilen veya önemli ses değişimlerine uğrayan etimolojik harfler korunabilmektedir. Bu nedenle, grafemleri esas alan katı bir transliterasyon sistemi, örneğin s veya z seslerine yakın biçimde telaffuz edilen birden fazla işareti birbirinden ayırırken fonolojik transkripsiyon bu ayrımları ortadan kaldırabilmektedir. Tercih edilecek yöntem, çalışmanın amacına göre belirlenmelidir: Alıntı sözcükleri konu alan araştırmalarda etimolojik özelliklerin korunması gerekirken öğretim amaçlı yayınlarda okuma kolaylığı ön planda tutulabilir [5: 306-308; 8: 4-6].

TRANSLİTERASYON SORUNLARININ TEMEL GRUPLARI

Ünlülerin Aktarımı

Bu alandaki başlıca güçlük, ünlülerin yazıda eksik gösterilmesinden kaynaklanmaktadır. Elif, vav ve ye harfleri ünlülerin gösteriminde kullanılmakla birlikte bunların işlevleri; sözcük içindeki konuma, biçim birimsel yapıya, sözcüğün kökenine ve ilgili eserin yazım geleneğine göre belirlenmektedir. Aynı و işareti v veya w ünsüzlerini karşılayabildiği gibi o, ö, u ve ü ünlülerini de gösterebilmektedir.

ي işareti ise y, i, ı ve e seslerinin yanı sıra bir ikili ünlünün unsurunu da karşılayabilmektedir. Bu nedenle, söz konusu işaretlerin otomatik olarak tek bir karşılıkla aktarılması sistematik hatalara yol açmaktadır [8: 4-6; 9: 1-2].

Ünlülerin yeniden yapılandırılmasında ünlü uyumu, sözcüğün biçim birimsel yapısı, akraba dillerdeki paralel biçimler ve sözlük verileri dikkate alınmalıdır. Bununla birlikte, bu tür bir yeniden yapılandırma artık transliterasyonun değil, transkripsiyonun kapsamına girmektedir. Diplomatik transliterasyonda belirsizlik korunmalı veya özel işaretlerle belirtilmeli; önerilen okuma biçimi ise ayrı bir satırda ya da sütunda sunulmalıdır [8: 4-6].

Ünsüzlerin Çok Değerliliği ve Tarihî İmla

Arapça ve Farsça alıntı sözcüklerde ع, ظ, ط, ض, ص, ذ, ح, ث ve غ harfleri korunmaktadır. Ancak bu harfler, ilgili Türk dilinde her zaman bağımsız ses birimlerine karşılık gelmemektedir. Bu işaretlerin çağdaş harflerle sadeleştirilerek aktarılması okumayı kolaylaştırmakla birlikte imla geleneğinin, alıntılanma süreçlerinin ve yayımcıya özgü tercihlerin incelenmesini güçleştirmektedir. Bu nedenle bilimsel transliterasyonda söz konusu grafemler, ayırıcı işaretler veya önceden açıklanmış başka karşılıklar aracılığıyla birbirinden ayrılmalıdır [5: 306-308; 8: 5-6;].

Bir diğer sorun; ḳ/k, ġ/g, ḫ/h karşıtlıkları ile art damak geniz ünsüzünün aktarımıdır. Farklı tarihî eserlerde ve transliterasyon sistemlerinde bu sesler çeşitli grafik işaretlerle gösterilmektedir. Dil, dönem ve yazma geleneği dikkate alınmadan hazırlanan evrensel bir karşılık tablosu yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle söz konusu tablo, işaretlerin konuma bağlı olarak yorumlanmasına ilişkin kurallarla desteklenmelidir [8: 5-6; 9: 1].

Grafik Varyantlar ve Kaynağın Fiziksel Durumu

Arap harfleri, sözcük içindeki konumlarına göre farklı biçimlere sahiptir. Bununla birlikte transliterasyon açısından önemli olan, her bir harfin dış görünüşü değil, ait olduğu grafemdir. Unicode sisteminde farklı kod noktalarıyla tanımlanmasına rağmen görsel bakımdan birbirine benzeyen işaretlerde ise durum farklıdır. Arapça ve Farsçadaki kef ve ye biçimleri, ligatürler, sunum biçimleri ile temel harf ve ayırıcı işaretlerden oluşan birleşimler bu kapsamdadır. Önceden gerçekleştirilecek bir normalleştirme işlemi olmaksızın elektronik arama sistemleri, görsel olarak aynı olan sözcükleri farklı birimler şeklinde değerlendirebilmektedir [3: 253-255; 4: 438-440].

Kâğıdın hasar görmesi, noktaların silinmesi, sonradan yapılan düzeltmeler ve derkenarlar özel editoryal işaretlerin kullanılmasını gerektirmektedir. Metin tamiri yoluyla tamamlanan bölümler, kesin olmayan okumalar, eksik kısımlar ve üzeri çizilmiş parçalar, doğruluğu kesin olan sıradan metinler gibi yayımlanmamalıdır.

Aksi takdirde dijital kopya, özgün nüshanın korunma durumunu gizlemekte ve araştırmacının varsayımını eserin müellifine veya müstensihine ait özgün bir yazım biçimiymiş gibi sunmaktadır [8: 4-6].

MEVCUT SİSTEMLER VE STANDARTLAŞTIRMANIN SINIRLARI

Uluslararası ve ulusal transliterasyon sistemleri, farklı amaçlar doğrultusunda geliştirilmiştir. ISO 9 standardı, Kiril alfabesindeki işaretlerin Latin harfleriyle bire bir aktarılmasını esas almakta ve tersine dönüştürülebilir bir çevrim modeli olarak yarar sağlamaktadır. Bununla birlikte söz konusu standart, Arap harfli Türkçe metinlere özgü sorunlara doğrudan çözüm sunmamaktadır [7: 1]. ALA-LC tabloları ise öncelikle kütüphane kataloglarında kullanılmak üzere geliştirilmiş romanizasyon sistemleridir. Bu tablolarda Arap harfli Osmanlı Türkçesi ve Kazak Türkçesi için ayrı aktarım ilkelerine yer verilmesi, kataloglama işlemlerinde tutarlılık sağlamaktadır. Ancak bu sistemler, tarihî eserlerin tenkitli metin neşrinin yerini tutmamaktadır [8: 4-6; 9: 1-2].

Türkoloji alanında, kökeni Şarkiyat araştırmalarındaki uygulamalara ve belirli dil bilgisi çalışmalarına dayanan, ayırıcı işaretlerin kullanıldığı bilimsel çevriyazı sistemlerinden yaygın biçimde yararlanılmaktadır. Çağatay Türkçesi metinlerinin yayımlanmasında János Eckmann ve András J. E. Bodrogligeti'nin çalışmaları önemli bir rol oynamıştır [1: 27]. Bu çalışmalar, işaret tercihinin yalnızca kullanılan alfabeye değil, aynı zamanda ilgili biçimin dil bilgisel açıdan yorumlanmasına da bağlı olduğunu göstermektedir. Osmanlı Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Tatar Türkçesi araştırmalarında birbirine yakın, ancak bütünüyle özdeş olmayan çevriyazı gelenekleri geliştirilmiştir.

Arap harfli bütün tarihî Türkçe metinlerin tek bir karşılık tablosu aracılığıyla tamamen standartlaştırılması, önemli bilgilerin kaybolması riski nedeniyle mümkün görünmemektedir. Bunun yerine, betimleme yapısının standartlaştırılması daha işlevsel bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Bu doğrultuda araştırmacı; eserin dilini ve tarihlendirilmesini belirtmeli, kullandığı karşılık tablosunu yayımlamalı, aktarım düzeylerini birbirinden ayırmalı, editoryal işaretleri açıklamalı ve özgün metnin görselini erişime sunmalıdır. Böylece farklı sistemler arasındaki ayrımlar açık, denetlenebilir ve karşılaştırılabilir hâle gelecektir.

DİJİTAL TRANSLİTERASYON VE NORMALLEŞTİRME

Dijital ortamda gerçekleştirilen transliterasyonun biçimsel olarak yeniden üretilebilir olması gerekmektedir. Bu sürecin ilk aşamasını, kaynak satırın aslına uygun bir kopyasının Unicode biçiminde korunması oluşturmaktadır. İkinci aşama ise boşlukların, yazı yönünün, birbiriyle uyumlu harf biçimlerinin ve ayırıcı işaretlerin kodlanma yöntemlerinin standartlaştırılmasını kapsayan teknik normalleştirmedir.

Bununla birlikte, normalleştirilmiş sürüm arşiv niteliğindeki özgün katmanın yerine geçmemeli; her iki sürüm de birbirine paralel olarak saklanmalıdır.

Unicode; temel karakterleri, birleştirici ayırıcı işaretleri ve uyumluluk amacıyla kullanılan çeşitli sunum biçimlerini birbirinden ayırmaktadır. Karakterlerin görsel bakımdan aynı olması, kod düzeyinde özdeş oldukları anlamına gelmemektedir. Bu nedenle otomatik arama, biçim bilgisel etiketleme ve optik karakter tanıma modellerinin eğitimi öncesinde, açıkça tanımlanmış ve belgelendirilmiş bir normalleştirme işleminin gerçekleştirilmesi gerekmektedir [3: 253-255]. Fars-Arap yazı sistemlerine yönelik çağdaş yazılım çözümleri de görsel biçimi değiştirmeyen normalleştirme işlemleri ile dile özgü dönüştürme uygulamalarının birbirinden ayrılması gerektiğini göstermektedir [4: 438-440].

Otomatik transliterasyon yalnızca bire bir ve anlam belirsizliği taşımayan karşılıkların aktarılmasında etkili olmaktadır. Bağlama göre değişen durumlarda sistem, birden fazla olası karşılığı korumalı veya ilgili birimi uzman denetimine yönlendirmelidir. Sistemin başarısının değerlendirilmesinde yalnızca doğru aktarılan karakterlerin oranı değil; sözcük biçimlerinin, biçim birimi sınırlarının ve özel adların doğru belirlenme düzeyi de dikkate alınmalıdır. Görüntü, diplomatik transliterasyon satırı, normalleştirilmiş satır ve transkripsiyondan oluşan denetlenmiş paralel veri kümelerinin hazırlanması bu bakımdan özel bir önem taşımaktadır.

Önerilen Bilimsel Yayım Modeli

Materyallerin denetlenebilirliğini ve birbiriyle uyumluluğunu artırmak amacıyla çok katmanlı bir yayım modeli önerilmektedir. Bu model, bütün tarihî metinlere tek bir ses bilgisel yorum dayatmamakta; ancak çalışmanın yürütülmesinde ortak bir işlem sırası belirlemektedir.

1. Kaynağın tanımlanması: Kaynağın katalog veya arşiv numarası, muhafaza edildiği yer, tarihi, dili, yazı türü, el yazısı veya matbaa yazı tipi ve metnin fiziksel durumu belirtilmelidir.

2. Tıpkıbasım katmanı: Sayfanın görüntüsü, satır ve bölümlere ilişkin değişmez bir numaralandırma sistemiyle birlikte korunmalıdır.

3. Diplomatik transliterasyon: Kaynak metindeki grafemler mümkün olduğunca tutarlı biçimde aktarılmalı; yazıda gösterilmeyen sesler, özel bir işaret kullanılmadan metne eklenmemelidir.

4. Teknik normalleştirme: Karakter kodlaması standartlaştırılmalı ve otomatik olarak gerçekleştirilen bütün değiştirme işlemleri açıkça belirtilmelidir.

5. Fonolojik transkripsiyon: Metnin dili, ait olduğu dönem, biçim bilgisel yapısı ve bağlamı göz önünde bulundurularak olası okuma biçimi sunulmalıdır.

6. Editoryal açıklamalar: Eksik bölümler, düzeltmeler, alternatif okumalar, alıntı sözcükler ve tartışmalı bölümlemeler özel işaretlerle belirtilmeli ve açıklanmalıdır.

7. Kalite kontrolü: Metin bağımsız bir uzman tarafından gözden geçirilmeli ve bire bir gerçekleştirilen dönüştürme işlemlerinin tersine çevrilebilirliği denetlenmelidir.

Asgari bir transliterasyon kılavuzunda grafem karşılıkları tablosuna, kullanılmasına izin verilen ayırıcı işaretler dizisine, Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin aktarım kurallarına, editoryal müdahaleleri gösteren işaretlere ve tartışmalı örneklere yer verilmelidir. Metnin elektronik ortamda yayımlanması durumunda bu kılavuza Unicode normalleştirmesi, yazı yönü, sözcük birimlerine ayırma yöntemi ve kullanılan otomatik dönüştürme yazılımının sürümüyle ilgili bilgiler de eklenmelidir.

Belirsizliğin korunması ilkesi uygulama açısından özel bir önem taşımaktadır. Bir okuma biçiminin kesin olarak kanıtlanamadığı durumlarda, açıklama yapılmaksızın kolaylık sağlayan tek bir biçimin tercih edilmesi yerine kuşkunun belirtilmesi veya alternatif okumaların sunulması bilimsel bakımdan daha uygundur. Bu tür bir işaretleme, yayının eksikliği olarak değerlendirilmemelidir. Aksine, mevcut bilginin sınırlarını ortaya koymakta ve sonraki araştırmacıların ilgili yorumu yeniden değerlendirebilmesine imkân sağlamaktadır.

SONUÇ

Arap harfli Türkçe metinlerin transliterasyonunda karşılaşılan sorunlar; Arap yazı sisteminin Türk dillerindeki ünlü yapısını tam olarak karşılayamaması, bazı işaretlerin birden fazla değere sahip olması, Arap-Fars imla geleneğinin korunması, el yazmalarındaki değişkenlik ve mevcut aktarım sistemlerinin farklı amaçlar doğrultusunda geliştirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, harflerin basitçe bire bir değiştirilmesine dayanan bir aktarım yöntemi, ne kaynak metne bağlılık ve güvenilirlik ne de bilimsel inceleme açısından yeterlidir.

En uygun çözüm; tıpkıbasım, diplomatik transliterasyon, normalleştirilmiş metin ve fonolojik transkripsiyon katmanlarının birbiriyle ilişkilendirildiği, ancak birbirine karıştırılmadığı çok katmanlı bir yayım modelidir. Standartlaştırma öncelikle kullanılan yöntemin açıklanması, editoryal tercihlerin işaretlenmesi ve dijital normalleştirme işlemlerinin belirli kurallara bağlanması alanlarında sağlanmalıdır. Bu yaklaşım, özgün metnin tanıklığını korumakta, araştırmacının yorumunu denetlenebilir hâle getirmekte ve Türk halklarının yazılı eserleri üzerinde gerçekleştirilecek karşılaştırmalı araştırmalar ile kapsamlı elektronik derlemlerin oluşturulması için sağlam bir temel sunmaktadır.

KAYNAKÇA:

1. Eckmann J. Chagatay Manual. Bloomington: Indiana University, 1966.
2. Bodrogligeti A. J. E. A Grammar of Chagatay. Munich: Lincom Europa, 2001.

3. The Unicode Consortium. The Unicode Standard. Version 6.2. Chapter 8: Middle Eastern Scripts. Mountain View, CA: Unicode Consortium, 2012. P. 244–276. URL: https://www.unicode.org/versions/Unicode6.2.0/ch08.pdf
4. Gutkin A., Johny C., Doctor R., Roark B., Sproat R. Beyond Arabic: Software for Perso-Arabic Script Manipulation // Proceedings of the 7th Arabic Natural Language Processing Workshop. 2022. P. 438–447. URL: https://aclanthology.org/2022.wanlp-1.36/
5. Durmuş İ. Transkripsiyon // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. 41. İstanbul, 2012. S. 306–308. URL: https://islamansiklopedisi.org.tr/transkripsiyon
6. Brockelmann C. et al. Die Transliteration der arabischen Schrift in ihrer Anwendung auf die Hauptliteratursprachen der islamischen Welt. Leipzig, 1935.
7. ISO 9:1995. Information and documentation — Transliteration of Cyrillic characters into Latin characters — Slavic and non-Slavic languages. Geneva: International Organization for Standardization, 1995. URL: https://www.iso.org/standard/3589.html
8. ALA-LC Romanization Tables. Ottoman Turkish. Washington: Library of Congress, 2011. URL: https://www.loc.gov/catdir/cpso/romanization/ottoman.pdf
9. ALA-LC Romanization Tables. Kazakh in Arabic script. Washington: Library of Congress. URL: https://www.loc.gov/catdir/cpso/roman/

ZAMONAVIY O‘ZBEK ADABIYOTIDA MIFOLOGIK OBRAZLARNING YANGICHA TALQINI

Davlatova Adiba Raxmatovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi professori
adiba.davlatova79@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek adabiyotida mifologik obrazlarning qo‘llanishi, ularning an’anaviy mazmun va funksiyalardan farqli ravishda yangicha badiiy-estetik talqin etilishi masalasi tadqiq etiladi. Mifologik obrazlarning zamonaviy adabiy jarayondagi o‘rni milliy tafakkur, tarixiy xotira, ma’naviy qadriyatlar, inson ruhiyati va zamonaviy ijtimoiy muammolar bilan bog‘liq holda tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: zamonaviy o‘zbek adabiyoti, mifologiya, mifologik obraz, mifopoetika, mifologik motiv, transformatsiya, ramz, timsol, intertekstuallik, badiiy talqin, milliy tafakkur, tarixiy xotira.

Аннотация. В данной статье исследуется проблема использования мифологических образов в современной узбекской литературе и их нового художественно-эстетического осмысления, отличающегося от традиционного содержания и функций. Роль мифологических образов в современном литературном процессе анализируется в связи с национальным мышлением, исторической памятью, духовными ценностями, внутренним миром человека и современными социальными проблемами.

Ключевые слова: современная узбекская литература, мифология, мифологический образ, мифопоэтика, мифологический мотив, трансформация, символ, образ-символ, интертекстуальность, художественная интерпретация, национальное мышление, историческая память.

Abstract. This article examines the use of mythological images in contemporary Uzbek literature and their new artistic and aesthetic interpretation, which differs from their traditional content and functions. The role of mythological images in the contemporary literary process is analyzed in relation to national thought, historical memory, spiritual values, the human psyche, and contemporary social issues.

Keywords: contemporary Uzbek literature, mythology, mythological image, mythopoetics, mythological motif, transformation, symbol, symbolic image, intertextuality, artistic interpretation, national thought, historical memory.

Badiiy adabiyot taraqqiyotining barcha davrlarida mifologik tafakkur va mifologik obrazlar muhim estetik manbalardan biri bo‘lib kelgan. Mif insoniyatning olam, tabiat, jamiyat, hayot va o‘lim haqidagi dastlabki tasavvurlarini mujassamlashtirgan qadimiy ma’naviy hodisa sifatida keyingi davrlar adabiy tafakkurining shakllanishiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Mifologik syujet, obraz va motivlarning badiiy adabiyotga kirib kelishi natijasida ular yangi estetik mazmun bilan boyib, muayyan tarixiy-madaniy davr ehtiyojlari asosida qayta talqin etilgan. Zamonaviy o‘zbek adabiyotida ham mifologik obrazlardan foydalanish an’anasi yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. Bunda yozuvchi va shoirlar qadimgi mifologik tasavvurlarni shunchaki takrorlamaydilar, balki ularni zamonaviy insonning ruhiy olami, ijtimoiy hayoti, ma’naviy izlanishlari va falsafiy mushohadalari bilan bog‘laydilar. Natijada qadimgi mifologik obraz zamonaviy badiiy tafakkur doirasida yangi semantik qatlamlarga ega bo‘ladi.

Bugungi adabiy jarayonda mifologik obrazning vazifasi avvalgi davrlardagi kabi faqat yaxshilik va yomonlik, ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurashni ifodalash bilan cheklanmaydi. U insonning ichki ziddiyatlari, yolg‘izlik, begonalashuv, xotira, tarixiy ong, milliy o‘zlik, hayot va o‘lim, vaqt va makon, ezgulik va yovuzlik kabi universal muammolarni badiiy ifodalash vositasiga aylanmoqda. Shu jihatdan zamonaviy o‘zbek adabiyotidagi mifologik obrazlarni o‘rganish nafaqat folklor va adabiyot munosabatlarini, balki bugungi badiiy tafakkurning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun ham muhimdir.

Mifologik obraz muayyan xalqning qadimiy dunyoqarashi, diniy-mifologik tasavvurlari va kollektiv xotirasi asosida shakllangan badiiy timsoldir. U o‘zining dastlabki mazmunidan tashqari, keyingi davr adabiyotida yangi ma’no va vazifalarni o‘zlashtirishi mumkin. Adabiyotshunoslikda mifologik obraz tushunchasi faqat xudolar, afsonaviy mavjudotlar yoki fantastik qahramonlar bilan chegaralanmaydi. Daraxt, suv, tog‘, olov, qush, ot, ajdar, pari, dev, burgut, quyosh, oy, yer kabi timsollar ham mifologik tafakkurning mahsuli sifatida badiiy matnda muhim ramziy vazifa bajarishi mumkin. Mifologik obrazning badiiy matndagi asosiy xususiyatlaridan biri uning ko‘p qatlamli semantik tabiatidir. Masalan, suv mifologik tafakkurda hayot va poklanish timsoli bo‘lsa, zamonaviy adabiyotda u xotira, ruhiy yangilanish yoki insonning ichki dunyosini anglatishi mumkin. Qush ozodlik timsolidan tashqari, ruh, xotira, ayriliq yoki insonning mavjud chegaralardan chiqish istagini ifodalashi ehtimol. Demak, mifologik obraz badiiy matnga kirib kelganda o‘zining tarixiy-madaniy xotirasini saqlab qolgan holda yangi mazmun kasb etadi. Bu hodisani mifologik obrazning transformatsiyasi deb atash mumkin. Transformatsiya jarayonida obrazning tashqi shakli saqlanishi, biroq uning funksiyasi, semantik yuklamasi yoki badiiy kontekstdagi o‘rni o‘zgarishi mumkin.

XX asr oxiri va XXI asr boshlaridagi o‘zbek adabiyoti milliy badiiy tafakkurning yangilanishi bilan xarakterlanadi. Ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar, milliy o‘zlikni anglash jarayonining kuchayishi, tarix va madaniy merosga yangicha munosabat, jahon adabiyoti bilan faol aloqalarning rivojlanishi ijodkorlarning qadimiy manbalarga murojaat qilishini kuchaytirdi. Bunday sharoitda mifologiya badiiy adabiyot uchun tayyor syujetlar yoki obrazlar manbai bo‘lish bilan birga, milliy tafakkurning arxetipik qatlamlarini qayta anglash imkonini beruvchi vositaga aylandi. Zamonaviy ijodkor qadimgi mifologik obraz orqali bugungi kun muammosini ifodalashi mumkin. Masalan, ajdar obrazi an’anaviy mifologik tizimda yovuzlik va xavf timsoli sifatida qaralsa, zamonaviy matnda u inson hayotiga tahdid solayotgan ma’naviy inqiroz, zo‘ravonlik, nafs yoki jamiyatdagi illatlarning ramziga aylanishi mumkin. Xuddi shuningdek, afsonaviy qahramon obrazi ham zamonaviy badiiy matnda ideal qahramonning tayyor modeli sifatida emas, balki insonning o‘zligini izlash jarayonini ifodalovchi ramz sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli zamonaviy o‘zbek adabiyotidagi mifologik obrazlarni o‘rganishda ularning manbasini aniqlashning o‘zi yetarli emas. Muhimi, ijodkor ushbu obrazni qanday maqsadda qo‘llagani, unga qanday yangi ma’no yuklagani va obrazning asar g‘oyasini shakllantirishdagi rolini aniqlashdir.

Zamonaviy adabiyotda mifologik obrazlar, odatda, uch asosiy yo‘nalishda transformatsiyaga uchraydi. Birinchi yo‘nalish semantik transformatsiya. Bunda mifologik obrazning qadimiy mazmuni saqlanadi, biroq unga zamonaviy ma’no qo‘shiladi. Ikkinchi yo‘nalish funksional transformatsiya. Obrazning badiiy vazifasi o‘zgaradi. Masalan, qadimiy mifda voqeani harakatga keltiruvchi fantastik kuch vazifasini bajargan obraz zamonaviy asarda inson ruhiyatini ochuvchi psixologik detalga aylanishi mumkin. Uchinchi yo‘nalish strukturaviy transformatsiya. Bunda mifologik syujet yoki obrazning ayrim elementlari olinib, ular butunlay yangi syujet va kompozitsion tizim tarkibiga kiritiladi. Mazkur jarayon zamonaviy adabiyotning intertekstual xususiyati bilan ham bog‘liq. Chunki mifologik obraz o‘quvchining madaniy xotirasida mavjud bo‘lgan boshqa matn va tasavvurlarni ham faollashtiradi. Masalan, ajdar, dev, pari yoki Semurg‘ kabi obrazlar badiiy matnda qo‘llanganda o‘quvchida ular bilan bog‘liq qadimiy folkloriy tasavvurlar ham jonlanadi. Yozuvchi esa ana shu umumiy madaniy xotiraga tayanib, yangi mazmun yaratadi.

Turkiy xalqlar mifologiyasida qush obrazlari alohida o‘rin egallaydi. Shular orasida Semurg‘ obrazi o‘zining ko‘p qatlamli ramziy tabiati bilan ajralib turadi. U parvoz, yuksalish, najot, kuch va ezgulik kabi tushunchalar bilan bog‘lanadi. An’anaviy talqinda Semurg‘ ko‘pincha qahramonga yordam beruvchi, uni qiyinchiliklardan olib chiquvchi afsonaviy kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Zamonaviy adabiyotda esa ushbu obrazning mazmun doirasi kengayadi. Semurg‘

obrazi insonning o‘z imkoniyatlarini anglash, ruhiy yuksalishga intilish, ma’naviy qutulish va ichki kuchni izlash ramziga aylanishi mumkin. Bunda afsonaviy qush tashqi mo‘jiza emas, insonning o‘zidagi imkoniyatlarning badiiy timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan Semurg‘ obrazining zamonaviy talqini mifologik obrazning tashqi fantastik xususiyatidan ko‘ra uning falsafiy va psixologik imkoniyatlarini kuchaytiradi.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida ajdar va dev obrazlari, asosan, yovuz kuchning timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Qahramonning ajdar yoki dev bilan kurashi aslida ezgulik va yovuzlikning kurashini ifodalagan. Zamonaviy adabiyotda esa bu obrazlar ko‘pincha konkret fantastik mavjudot sifatida emas, balki ramziy obraz sifatida ishlatiladi. Ajdar insonni ichdan yemiruvchi nafs, qo‘rquv, jaholat yoki ma’naviy tanazzulni anglatishi mumkin. Dev obrazi ham tashqi dushmandan ko‘ra insonning ichki qo‘rquvlari yoki jamiyatdagi salbiy hodisalarning timsoliga aylanadi. Bunday talqinda qahramonning dev yoki ajdar bilan kurashi, aslida, uning o‘z ichki dunyosi bilan kurashidir. Demak, mifologik syujet psixologik mazmun bilan boyiydi. Bu holat zamonaviy adabiyotning muhim xususiyatlaridan birini tashqi voqelikdan insonning ichki olamiga e’tiborning kuchayishini ko‘rsatadi.

Pari obrazi o‘zbek folklorida go‘zallik, sirli olam va g‘ayritabiiy kuch bilan bog‘liq. Mumtoz va folkloriy an’analarda pari ko‘pincha inson hayotiga ta’sir qiluvchi sirli mavjudot sifatida tasvirlanadi. Zamonaviy adabiyotda esa pari obrazining an’anaviy funksiyasi o‘zgarib, u insonning orzu-istaklari, ideal go‘zallik haqidagi tasavvurlari yoki erishib bo‘lmaydigan ma’naviy mukammallik ramziga aylanishi mumkin. Shu bilan birga, zamonaviy ijodkor pari obrazini ironik yoki dekonstruktiv tarzda ham qo‘llashi mumkin. Bunday holatda an’anaviy go‘zallik timsoli qayta ko‘rib chiqiladi va uning ortidagi ijtimoiy yoki psixologik mazmun ochiladi.

Zamonaviy o‘zbek adabiyotida mifologik obrazlarning faollashuvi milliy identitet masalasi bilan bevosita bog‘liq. Chunki mifologiya xalqning eng qadimgi ma’naviy xotira qatlamlaridan biridir. Mifologik obrazga murojaat qilgan ijodkor o‘tmishni oddiy takrorlamaydi. U tarixiy-madaniy xotira orqali bugungi insonning o‘zligini anglash jarayonini yoritadi. Shu ma’noda mifologik obraz milliy identitetning badiiy kodlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. U o‘quvchini xalqning qadimiy tasavvurlari bilan bog‘laydi va zamonaviylik bilan an’anaviylik o‘rtasida badiiy ko‘prik vazifasini bajaradi. Ayniqsa, globallashuv sharoitida milliy madaniyatning o‘ziga xosligini saqlash masalasi dolzarb bo‘lib borayotgan bir paytda mifologik obrazlarning adabiyotdagi qayta talqini muhim ahamiyat kasb etadi.

Mifologiya tarixiy xotiraning eng qadimgi shakllaridan biri sifatida ham namoyon bo‘ladi. Mif tarixiy voqeani aniq faktlar asosida emas, ramziy va kollektiv

tasavvurlar orqali saqlaydi. Zamonaviy o‘zbek adabiyotida tarixiy xotiraning tiklanishi mifologik obrazlardan foydalanishning kuchayishiga ham sabab bo‘lmoqda. Yozuvchi tarixiy shaxs yoki voqea bilan bog‘liq mifologik qatlamni badiiy matnga olib kirib, tarixni faqat xronologik hodisa sifatida emas, balki xalqning ruhiy xotirasi sifatida talqin qiladi. Bunday yondashuvda mif va tarix bir-birini inkor qilmaydi. Aksincha, ular badiiy haqiqatni yaratishning ikki xil shakli sifatida birlashadi.

Zamonaviy adabiyotda mifologik obrazlarning eng muhim funksiyalaridan biri inson ruhiyatini ochishdir. An’anaviy folklorda qahramonning tashqi faoliyati yetakchi bo‘lsa, zamonaviy adabiyotda uning ichki kechinmalari, ruhiy iztiroblari, shubha va qo‘rquvlari muhim o‘rin egallaydi. Shu sababli mifologik obraz ham tashqi fantastik hodisadan psixologik timsolga aylanadi. Masalan, qorong‘ulik, tun, yer osti, suv yoki o‘rmon kabi mifologik makonlar zamonaviy badiiy matnda qahramonning ruhiy holatini ifodalashi mumkin. Bunday hollarda makonning real geografik xususiyatidan ko‘ra uning psixologik-semantik mohiyati muhimlashadi.

Mifologik obrazlar bilan bir qatorda mifologik makonlar ham zamonaviy adabiyotda faol qo‘llanmoqda. Tog‘, o‘rmon, g‘or, yer osti dunyosi, suv havzasi, osmon kabi makonlar qadimiy mifologik tasavvurlarda muayyan ramziy ma’nolarga ega. Zamonaviy adabiyotda bunday makonlar qahramonning ichki dunyosini ifodalash uchun ishlatilishi mumkin. Masalan, g‘or ichki dunyoga kirish, o‘rmon noaniqlik va izlanish, tog‘ esa yuksalish yoki ma’naviy sinov ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu jarayon mifologik tafakkurning zamonaviy psixologik tafakkur bilan sintezlashayotganini ko‘rsatadi.

Mifologik obrazlarning zamonaviy adabiyotdagi kuchi, avvalo, ularning ramziy imkoniyatlari bilan belgilanadi. Oddiy badiiy obraz ma’lum bir personaj yoki predmetni ifodalasa, mifologik obraz o‘zida tarixiy-madaniy xotiraning katta qatlamini mujassamlashtirishi mumkin. Masalan, olov — poklanish, hayot, vayronkorlik yoki qayta tug‘ilish; suv — hayot, xotira, poklanish yoki vaqt; daraxt — hayot davomiyligi, avlodlar silsilasi; qush — erkinlik, ruh va yuksalish; yo‘l — taqdir va izlanish kabi ma’nolarni ifodalashi mumkin. Ammo bu ma’nolar qat’iy va o‘zgarmas emas. Ular badiiy kontekstga qarab yangilanadi. Shuning uchun zamonaviy adabiyotdagi mifologik ramzni faqat folkloriy lug‘at asosida izohlash yetarli emas. Uning asardagi o‘rni, qahramon ruhiyati, syujet va kompozitsiya bilan munosabati ham hisobga olinishi lozim.

Zamonaviy adabiyotning muhim xususiyatlaridan biri intertekstual tafakkurning kuchayishidir. Muallif avvalgi adabiy va folkloriy matnlarga bevosita yoki bilvosita murojaat qilib, yangi ma’no hosil qiladi. Mifologik obraz aynan shunday intertekstual vositalardan biridir. O‘quvchi obrazni ko‘rishi bilan uning oldingi mifologik va

folkloriy ma’nolarini eslaydi. Muallif esa ana shu tayyor semantik qatlamga yangi mazmun qo‘shadi. Natijada bitta obraz doirasida bir necha ma’no qatlamlari hosil bo‘ladi: qadimiy mifologik ma’no → folkloriy talqin → adabiy an’ana → zamonaviy muallif talqini. Bu jarayon badiiy matnning semantik imkoniyatlarini kengaytiradi.

Zamonaviy adabiyotda mifologik obrazlarning yangicha talqini postmodern estetik tafakkur bilan ham bog‘liq. Postmodern badiiy tafakkur mavjud syujet, obraz va ramzlarni qayta ko‘rib chiqishga, ularni yangi kontekstga ko‘chirishga moyildir. Shu nuqtayi nazardan mifologik obrazning zamonaviy talqini ba’zan parodiya, ironiyalash, dekonstruksiya yoki kutilmagan semantik burilish orqali amalga oshiriladi. Bunda muallif an’anaviy obrazning o‘quvchi ongidagi tayyor modelini buzadi va yangi ma’no yaratadi. Masalan, an’anaviy ravishda ezgulik timsoli bo‘lgan obraz zamonaviy matnda shubhali yoki ziddiyatli qahramon sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Bunday usul o‘quvchini tayyor xulosadan voz kechib, obrazning yangi ma’nosini mustaqil izlashga undaydi.

Zamonaviy o‘zbek adabiyotida mifologik obrazlardan foydalanishning yana bir muhim jihati milliy va umuminsoniy mazmunning uyg‘unlashuvidir. Mifologik obraz ma’lum bir xalqning madaniy xotirasiga tegishli bo‘lsa-da, uning asosidagi g‘oyalar ko‘pincha universal xarakterga ega. Ezgulik va yovuzlik, hayot va o‘lim, muhabbat va ayriliq, inson va tabiat, qo‘rquv va jasorat kabi muammolar barcha xalqlar adabiyotida uchraydi. Shuning uchun milliy mifologik obraz zamonaviy badiiy matnda umuminsoniy mazmunni ifodalash vositasiga aylanishi mumkin. Bu jihat o‘zbek adabiyotining jahon adabiy jarayoni bilan aloqalarini kuchaytirish uchun ham muhimdir. Milliy mifologik obraz jahon o‘quvchisiga xalqning madaniy dunyosini tanituvchi badiiy kod vazifasini bajaradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy o‘zbek adabiyotida mifologik obrazlarning yangicha talqini quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi: Birinchidan, mifologik obrazlar an’anaviy mazmundan butunlay uzilmaydi, balki mavjud semantik qatlamlar asosida yangi ma’no hosil qiladi. Ikkinchidan, mifologik obrazning fantastik xususiyatidan ko‘ra uning ramziy va psixologik imkoniyatlari kuchayadi. Uchinchidan, mifologik obrazlar zamonaviy insonning ichki ziddiyatlarini ifodalashga xizmat qiladi. To‘rtinchidan, mifologik obraz milliy tarixiy xotira va identitetni anglash vositasiga aylanadi. Beshinchidan, mifologik obrazlar zamonaviy ijtimoiy muammolarni ramziy shaklda ifodalash imkonini beradi. Oltinchidan, mifologik obrazlar intertekstual aloqalarni kuchaytirib, badiiy matnning semantik ko‘lamini kengaytiradi. Yettinchidan, an’anaviy obrazlar ba’zan ironik, parodik yoki dekonstruktiv usulda qayta talqin qilinadi.

Zamonaviy o‘zbek adabiyotida mifologik obrazlarning qo‘llanishi milliy badiiy tafakkurning qadimiy qatlamlari bilan zamonaviy estetik qarashlarning uzviy

aloqasini namoyon etadi. Mifologik obrazlar bugungi adabiyotda faqat folkloriy merosning takrori sifatida emas, balki yangi mazmun yaratishga xizmat qiluvchi faol poetik vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tahlillar asosida aytish mumkinki, zamonaviy ijodkor mifologik obrazni tayyor shaklda qabul qilmaydi. Uni zamonaviy insonning ruhiyati, ijtimoiy muhit, tarixiy xotira va falsafiy qarashlar bilan bog‘lab, yangi semantik maydonga olib kiradi. Natijada mifologik obrazning dastlabki ma’nosi saqlangan holda uning badiiy funksiyasi va mazmun doirasi kengayadi. Mifologik obrazlarning yangicha talqinida, ayniqsa, semantik, funksional va strukturaviy transformatsiya jarayonlari muhim ahamiyat kasb etadi. Semantik transformatsiya orqali qadimiy obrazga zamonaviy mazmun yuklanadi; funksional transformatsiya natijasida uning badiiy vazifasi o‘zgaradi; strukturaviy transformatsiya esa mifologik unsurning yangi syujet va kompozitsion tizim tarkibida qayta shakllanishini ta’minlaydi. Shuningdek, mifologik obrazlar zamonaviy adabiyotda inson ruhiyatini ochishning samarali vositasiga aylanmoqda. Semurg‘, ajdar, dev, pari kabi an’anaviy obrazlar tashqi fantastik mavjudot sifatidagi vazifadan tashqari, insonning ichki kuchi, qo‘rquvi, nafs, orzu, ruhiy izlanish va ma’naviy yuksalish kabi tushunchalarni ifodalashi mumkin. Mifologik obrazlarning zamonaviy adabiyotdagi faol qo‘llanilishi milliy identitet va tarixiy xotira masalalari bilan ham uzviy bog‘liq. Globallashuv sharoitida qadimiy mifologik obrazlarning yangi badiiy talqini milliy madaniy kodlarni saqlash va ularni zamonaviy tafakkur bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, zamonaviy o‘zbek adabiyotida mifologik obrazlarning yangicha talqini an’ana va yangilik, milliylik va umuminsoniylik, mifologik tafakkur va zamonaviy psixologizm, tarixiy xotira va bugungi ijtimoiy ong o‘rtasidagi ijodiy munosabatlarning mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi. Mifologik obrazlarning bunday transformatsiyasi zamonaviy o‘zbek adabiyotining estetik imkoniyatlarini kengaytirib, badiiy matnning ko‘p qatlamli semantik tabiatini kuchaytirmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti taraqqiyotining o‘ziga xos xususiyatlari. – Toshkent. 2019.
2. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Navoiy universiteti, 2018.
3. Yo‘ldoshev Q. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent. 2018.
4. Imomov K. O‘zbek xalq prozasi. – Toshkent: Fan, 1991.
5. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – Toshkent. Bookmany Prints, 2022.
6. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1991.

GRAMMATIK BILIMLARNING SHAKLLANISHIDA NEYROLINGVISTIK VA KOGNITIV OMILLAR

Shofqorov Abdishukur Musayevich,
f.f.n., O‘zDJTU dotsenti,
ChDPU tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada grammatik bilimlarning shakllanishiga ta’sir etuvchi neyrolingvistik va kognitiv omillar yoritiladi. Til o‘zlashtirishda lingvistik tajriba, takroriylik, kontekst, xotira, diqqat va metalingvistik ongning o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, grammatik bilimlarning shakllanishida tug‘ma lingvistik qobiliyat, nutqiy tajriba, kognitiv jarayonlar va metalingvistik nazoratning o‘rni ochib beriladi. O‘zbek tilini o‘qitishda ushbu nazariy yondashuvlarni uyg‘unlashtirishning grammatik kompetensiyani rivojlantirishdagi metodik imkoniyatlari asoslanadi.

Kalit so‘zlar: neyrolingvistika, grammatik kompetensiya, grammatik bilim, generativ grammatika, universal grammatika, embodiment, metalingvistik ong, kognitiv jarayon.

Annotation. The article examines the neurolinguistic and cognitive factors that influence the formation of grammatical knowledge. It analyzes the role of linguistic experience, repetition, context, memory, attention, and metalinguistic awareness in language acquisition. The article also highlights the role of innate linguistic ability, speech experience, cognitive processes, and metalinguistic monitoring in the formation of grammatical knowledge. The methodological potential of integrating these theoretical approaches into Uzbek language teaching for the development of grammatical competence is substantiated.

Keywords: neurolinguistics, grammatical competence, grammatical knowledge, generative grammar, universal grammar, embodiment, metalinguistic awareness, cognitive processes.

Bugungi kunda ona tili va xorijiy tillarni o‘qitish metodikasida grammatik kompetensiyani shakllantirish masalasiga faqat grammatik qoidalarni o‘zlashtirish nuqtayi nazaridan yondashish yetarli emas. Grammatik bilim insonning nutqiy faoliyati, xotirasi, diqqat jarayonlari, tajribasi va mavjud lingvistik bilimlari bilan uzviy aloqada shakllanadi. Shu sababli grammatik kompetensiyaning tabiatini tushunishda tilshunoslik bilan bir qatorda psixolingvistika, kognitiv fanlar va neyrolingvistika ma’lumotlariga murojaat qilish muhimdir.

Tilning inson tomonidan o‘zlashtirilishi va qayta ishlanishini tushuntirishda psixolingvistika va neyrolingvistika ma’lumotlari muhim ahamiyatga ega. Psixolingvistika nutqiy faoliyatning psixologik va lingvistik mexanizmlarini,

neyrolingvistika esa til faoliyatining miya va neyron tizimlari bilan bog‘liq jihatlarini o‘rganadi. D.Xudoyberganova psixolingvistikani quyidagicha ta’riflaydi: “Psixolingvistika [yun. psuche – qalb + lot. lingua – til; J.Kantor termini] Nutqiy faoliyatni psixologik va lingvistik yondashuvlar uyg‘unligida tadqiq qiluvchi tilshunoslik sohasi. Psixolingvistikaning tadqiq markazida nutqiy faoliyat subyekti bo‘lgan til sohibi – kommunikatsiyaga kirishuvchi shaxs turadi. Nutqni idrok etish, uni rejalashtirish, tildan foydalanish, bolaning rivojlanish davrida tilni o‘zlashtirish mexanizmlari, bundagi patologik jarayonlar, tilni o‘zlashtirishning yosh bilan uzviy jihatlari psixolingvistikaning asosiy masalalari hisoblanadi. Amaliy psixolingvistika, ontolingvistika, ijtimoiy psixolingvistika, patopsixolingvistika, etnopsixolingvistika kabi yo‘nalishlari bor. [2; 71–72-b.] Bu jihatlar grammatik bilimlarning shakllanishini faqat lingvistik qoidalarni egallash jarayoni sifatida emas, balki idrok, xotira, rejalashtirish va nutqiy faoliyat bilan bog‘liq psixokognitiv jarayon sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

Grammatik bilimning shakllanishi bir tomondan tilning strukturaviy xususiyatlarini o‘zlashtirishni, ikkinchi tomondan esa ushbu bilimlarni real nutq jarayonida tez va moslashuvchan tarzda qo‘llashni nazarda tutadi. Demak, grammatik kompetensiya grammatik qoidalarni o‘zlashtirish bilangina cheklanmaydi. U bilimni amaliy nutq faoliyatida qo‘llay olish, xatoni sezish, grammatik shakl va ma’no o‘rtasidagi munosabatni anglash hamda nutq jarayonida tegishli birlikni tanlash qobiliyatlarini ham qamrab oladi. Maqolada “grammatik bilim”, “grammatik ko‘nikma” va “grammatik kompetensiya” tushunchalari o‘zaro bog‘liq, biroq mazmunan farqlanuvchi kategoriyalar sifatida qo‘llanadi. Grammatik bilim – grammatik birliklar, kategoriyalar va qoidalar haqidagi bilimni anglatadi. Grammatik ko‘nikma – bilimni nutq faoliyatida avtomatlashtirilgan yoki nisbatan avtomatlashgan tarzda qo‘llash qobiliyatidir. Grammatik kompetensiya esa grammatik bilim va ko‘nikmalarni muayyan kommunikativ vaziyatda to‘g‘ri va maqsadga muvofiq qo‘llay olish qobiliyatini ifodalaydi. Bunday farqlash keyingi tahlilda grammatik bilimlarning shakllanishi va grammatik kompetensiyaning rivojlanishini o‘zaro farqlab ko‘rsatishni ta’minlaydi.

Shu nuqtayi nazardan grammatik bilimlarning shakllanishini tushuntirishda biologik omillar, lingvistik tajriba, statistik o‘rganish, xotira va metalingvistik nazoratning o‘zaro munosabatini hisobga olish lozim.

Kognitiv tilshunoslik til hodisalarini insonning bilish faoliyati bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganadi. D.Xudoyberganova “Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati”da kognitiv grammatikani quyidagicha izohlaydi. “Kognitiv grammatika tillarni tavsiflashda lisoniy hodisalarning kognitiv jihatlari (idrok, xotira,

fikrlash, diqqat va b.) ni tadqiq etishga yo‘naltirilgan grammatik konsepsiyalar va grammatik modellar.” [2; 35-b.]

Sh.Safarov ta’kidlaganidek, kognitiv yondashuv doirasida tilshunoslik “idrok etish, bilish, tushunish, tahlil qilish faoliyatlariga oid tushuncha va kategoriyalar bilan kengaydi” [1; 7-b.]. Bunday qarash grammatik bilimlarni ham faqat grammatik qoidalar majmui sifatida emas, balki insonning idrok, xotira, diqqat, umumlashtirish va tahlil qilish kabi kognitiv jarayonlari bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi. “Grammatik birliklarning mazmuniy asosi qandaydir tashqi hodisalar, xususiyatlardan tashkil topmasdan, balki insonning tashqi Dunyo bilan munosabati zaminida yuzaga keladigan kognitiv jarayon, holatlarning aks topishidan iboratdir.” [1; 84-b.]

Til o‘zlashtirishning biologik asoslarini izohlashda Noam Chomskiyning generativ grammatika va universal grammatika konsepsiyasi alohida o‘rin tutadi. Chomskiy insonda tilni o‘zlashtirishga xizmat qiluvchi tug‘ma lingvistik imkoniyat mavjudligini va til qobiliyatining muayyan jihatlari insonning biologik tabiatiga xos ekanini ta’kidlaydi. Klassik generativ yondashuvda til qobiliyati universal grammatika tamoyillari bilan bog‘lanadi [5]. Bu yondashuv til o‘zlashtirishni faqat tashqi ta’sir, taqlid va ijtimoiy tajriba bilan izohlash yetarli emasligini, insonning biologik va kognitiv imkoniyatlari ham ahamiyatli ekanini ta’kidlaydi.

Steven Pinker o‘zining *“Til instinkti”* (“The Language Instinct”) asarida tilning biologik asoslari haqidagi qarashlarni rivojlantirib, til instinkt, ya’ni inson evolyutsiyasi davomida shakllangan biologik moslashuv mahsuli ekanini keng asoslab bergan [3]. Pinkerning qarashlarida bolalarning grammatik qonuniyatlarni egallashi, yangi gaplarni mustaqil tuzishi va til birliklaridan ijodiy foydalanishi insonning rivojlangan lingvistik-kognitiv imkoniyatlari bilan bog‘lanadi. Ushbu yondashuv grammatika o‘qitishda o‘quvchining tabiiy til qobiliyatini hisobga olish, mazmunli nutqiy materialdan foydalanish va mustaqil til faoliyatini rag‘batlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Generativ grammatika nazariyasiga muqobil yondashuv sifatida M.Tomasellaning foydalanishga asoslangan til nazariyasi shakllandi. Tomasello tilning o‘zlashtirilishida ijtimoiy muloqot, kognitiv jarayonlar va real nutq tajribasining muhimligini ta’kidlaydi [4].

Ushbu yondashuvga ko‘ra, bolalar grammatikani tayyor qoidalar tizimi sifatida emas, balki konkret nutqiy vaziyatlarda qo‘llanadigan konstruksiyalarni kuzatish, takrorlash, umumlashtirish va asta-sekin abstraksiyalash orqali egallaydilar. Shuning uchun grammatik kompetensiyani rivojlantirishda kontekst, takroriylik, nutqiy tajriba va kommunikativ vaziyat muhim didaktik omillar hisoblanadi.

Chomskiy va Tomasello yondashuvlari tilning o‘zlashtirilish mexanizmlarini turlicha izohlaydi. Biroq ularni ta’lim metodikasida mutlaqo bir-birini inkor etuvchi qarashlar sifatida emas, balki til qobiliyatining turli jihatlarini yorituvchi nazariy asoslar sifatida ko‘rib chiqish mumkin.

Ushbu nazariy yondashuvlarning lingvodidaktik jihatlarini hisobga olgan holda, ularning har biri muayyan didaktik tavsiyalarni keltirib chiqaradi. Generativ yondashuv tilning umumiy strukturaviy tamoyillarini ongli ravishda tahlil qilish va metalingvistik bilimlarni rivojlantirishni nazarda tutadi. Foydalanishga asoslangan yondashuv esa lingvistik ekspozitsiya hajmi, takroriylik va kontekstuallik tamoyillariga urg‘u beradi. O‘zbek tili grammatikasini o‘qitishda ushbu yondashuvlarning imkoniyatlarini o‘quvchilarning yoshi, kognitiv rivojlanish darajasi va lingvistik tayyorgarligiga moslashtirib qo‘llash maqsadga muvofiq.

Kognitiv fanlarda shakllangan embodiment yondashuviga ko‘ra, tilni anglash faqat abstrakt belgilarni qayta ishlash bilan cheklanmaydi. Ayrim so‘z va konstruksiyalarning ma’nosini shakllantirishda idrok, harakat va boshqa jarayonlar ham ishtirok etishi mumkin. Masalan, harakatni ifodalovchi fe’llarni qayta ishlash jarayonida harakat bilan bog‘liq tizimlarning faollashuvi kuzatilishi mumkin. Bu esa grammatik birliklarni o‘qitishda real vaziyat, predmetli harakat, vizual material va multisensor faoliyatdan foydalanish o‘quv materialini turli kognitiv kanallar orqali qayta ishlash imkoniyatini kengaytiradi.

Grammatik kompetensiyani shakllantirishda metalingvistik ong tushunchasi alohida ahamiyatga ega. Metalingvistik ong – tilni faqat muloqot vositasi sifatida emas, balki kuzatish, tahlil qilish va ongli ravishda boshqarish mumkin bo‘lgan tizim sifatida idrok etish qobiliyatidir. Uning rivojlanishi o‘quvchida grammatik kategoriyalarni taqqoslash, grammatik shakllarning vazifasini aniqlash, nutqiy xatolarni anglash va o‘z nutqini nazorat qilish qobiliyatini shakllantiradi. Grammatik kompetensiyani rivojlantirishda grammatik qoidani yodlatish bilan cheklanib qolmasdan, o‘quvchini til hodisasini kuzatish, farqlash, tasniflash, umumlashtirish va o‘z nutqida qo‘llashga yo‘naltirish lozim.

Metalingvistik faoliyat yuqori darajadagi kognitiv nazorat, diqqatni boshqarish va monitoring jarayonlari bilan bog‘liq. “Bu yondashuv grammatik shaklni inson bilish faoliyati ma’lum bosqichlarining mahsuli sifatida talqin qilish imkonini beradi.” [1; 84-b.] Grammatik faoliyatni faqat alohida “miya markazlari” faoliyati bilan izohlash ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas, chunki til va metalingvistik jarayonlar o‘zaro bog‘langan neyron tarmoqlar faoliyatiga tayanadi. Bu holat grammatikani o‘qitishda yoshga xos kognitiv imkoniyatlar, diqqat, ishchi xotira, lingvistik tajriba va metalingvistik tayyorgarlikni hisobga olish kerakligini ko‘rsatadi.

Grammatik kompetensiyani shakllantirish jarayonini neyrolingvistik nuqtayi nazardan o‘rganish grammatika ta’limida yangicha metodik yondashuvlarni qo‘llash uchun asos yaratadi. Bunday yondashuvga ko‘ra, grammatik bilim faqat qoidalarni yodlash natijasida emas, balki anglash, kuzatish, takrorlash, umumlashtirish, kontekstda qo‘llash va kommunikativ faoliyat orqali mustahkamlash jarayonida shakllanadi.

O‘zbek tilini o‘qitishda Chomskiyning lingvistik qobiliyat haqidagi qarashlari, Tomaselloning foydalanishga asoslangan nazariyasi va embodiment konsepsiyasini o‘zaro uyg‘unlashtirish grammatik kompetensiyani rivojlantirishning samarali modelini yaratishga xizmat qilishi mumkin. Ayniqsa, grammatik qoidani tushuntirish bilan bir qatorda, o‘quvchiga uni real nutqiy vaziyatlarda kuzatish, mustaqil umumlashtirish va amaliy qo‘llash zamonaviy grammatik ta’limning muhim sharti hisoblanadi. “Grammatik belgining mohiyatini kognitiv jarayonlar (ifodalanmish), bu jarayonlarning ongdagi aksi (konsept) va grammatik birlikning moddiy shakli (ifodalovchi) o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar sifatida tasavvur etishning nazariy va amaliy ahamiyatini alohida qayd etish zarur.” [1; 84-b.]

Shunday qilib, grammatik bilimlarning shakllanishi tug‘ma lingvistik imkoniyatlar, lingvistik tajriba, takroriylik, kontekst, kognitiv jarayonlar va metalingvistik nazoratning o‘zaro ta’siri bilan izohlanadi. O‘zbek tili ta’limida ushbu omillarni hisobga olish grammatik qoidalarni mexanik yodlashdan ko‘ra, ularni anglash, kontekstda qo‘llash va kommunikativ faoliyat orqali mustahkamlashga yo‘naltirilgan metodik yondashuvni shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: “Sangzor”, 2006. – 92 b.
2. Xudoyberganova D. Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: “Bookmany print”, 2024. – 112 b.
3. Pinker S. The Language Instinct: How the Mind Creates Language. – New York: Harper Perennial, 2007. – 576 p.
4. Tomasello M. Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003. – 388 p.
5. Chomskiy N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge, MA: MIT Press, 1965. – 251 p.

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІ: ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Ш. П. ҚАРСЫБЕКОВА
ф.ғ.к., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Түркістан, Қазақстан), e-mail: sholpan.karsybekova@ayu.edu.kz
https://orcid.org/0009-0009-6350-6790

Аңдатпа. Мақалада қазақ мақал-мәтелдері лингвомәдениеттану тұрғысынан қарастырылады. Паремиялар халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетанымын, өмір салтын, адамгершілік және әлеуметтік нормаларын бойына сақтаған тілдік-мәдени бірліктер ретінде талданады. Зерттеудің мақсаты – мақал-мәтелдердегі «намыс», «қонақжайлылық» концептілерінің мәдени мәнін және олардың тілдік көрінісін анықтау. Жұмыста сипаттау, концептуалдық талдау, лингвомәдени интерпретация және мағыналық топтастыру әдістері қолданылды. Талдау нәтижесінде қазақ паремияларында көшпелі өмір салтымен байланысты құндылықтар жүйесі ерекше орын алатыны, ұлттық дүниетанымның негізгі бағдарлары (Отанға, еңбекке, адамгершілікке, ар-ожданға көзқарас) метафора, салыстыру, антитеза сияқты тілдік құралдар арқылы берілетіні анықталды. Зерттеу нәтижелерін лингвомәдениеттану, паремиология, қазақ тілін оқыту және аударма теориясы салаларында пайдалануға болады.

Кілт сөздер: паремиология, мақал-мәтел, лингвомәдениеттану, концепт, ұлттық дүниетаным, құндылықтар жүйесі, мәдени коннотация, тілдік бейне, ұлттық болмыс.

КАЗАХСКИЕ ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ: ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Ш.П.КАРСЫБЕКОВА
к.ф.н., доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Туркестан, Казахстан) e-mail: sholpan.karsybekova@ayu.edu.kz

Аннотация. В статье казахские пословицы и поговорки рассматриваются с позиций лингвокультурологии. Паремии анализируются как лингвокультурные единицы, сохранившие в себе сложившиеся на протяжении

веков мировоззрение народа, его образ жизни, нравственные и социальные нормы. Цель исследования – выявить культурное значение концептов «намыс» (честь, достоинство) и «гостеприимство» в пословицах и поговорках, а также их языковое выражение. В работе использованы методы описания, концептуального анализа, лингвокультурологической интерпретации и семантической группировки. В результате анализа установлено, что в казахских паремиях особое место занимает система ценностей, связанная с кочевым образом жизни, а основные ориентиры национального мировоззрения (отношение к Родине, труду, нравственности, совести) передаются при помощи таких языковых средств, как метафора, сравнение, антитеза. Результаты исследования могут быть использованы в лингвокультурологии, паремиологии, преподавании казахского языка и теории перевода.

Ключевые слова: паремиология, пословица и поговорка, лингвокультурология, концепт, национальное мировоззрение, система ценностей, культурная коннотация, языковая картина мира, национальная идентичность.

KAZAKH PROVERBS AND SAYINGS: LINGUISTIC REPRESENTATION OF NATIONAL VALUES

Sh. P. Karsybekova
candidate of philological Sciences, Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi İnternational Kazakh-Turkish University
(Turkestan, Kazakhstan), e-mail: sholpan.karsybekova@ayu.edu.kz

Abstract. The article examines Kazakh proverbs and sayings from the perspective of linguoculturology. Paremias are analyzed as linguocultural units that preserve the worldview, way of life, and moral and social norms formed by the people over centuries. The aim of the study is to identify the cultural significance of the concepts of *namys* (honor, dignity) and hospitality in proverbs and sayings, as well as their linguistic expression. The study employs the methods of description, conceptual analysis, linguocultural interpretation, and semantic grouping. The analysis shows that Kazakh paremias give a prominent place to the system of values associated with the nomadic way of life, and that the key orientations of the national worldview (attitudes toward the homeland, labor, morality, and conscience) are conveyed through such linguistic means as metaphor, comparison, and antithesis. The results of the study can be applied in linguoculturology, paremiology, teaching the Kazakh language, and translation theory.

Keywords: paremiology, proverb and saying, linguoculturology, concept, national worldview, value system, cultural connotation, linguistic worldview, national identity

Мақал-мәтелтанушылар тіл мен ойлау, мәдениет пен таным арасындағы күрделі байланысты көрсететін бұл құбылысты фольклорлық мұра ғана емес, сонымен қатар көпқырлы феномен ретінде де қарастырады. Когнитивтік лингвистика, семантика, логика секілді ғылыми салалармен паремияларды талдау сабақтаса жүргізіледі. Әмбебап ойлау операцияларын бойында сақтауы мақал-мәтелдердің айрықша бір қасиеті болып табылады. Белгілі бір логикалық схема, жалпылау механизмі, бағамдау және тұжырым шығару кез келген нақыл сөздің астарында жатыр. Тілдік сананың өзара әрекеттесу заңдылықтарын ашуда паремиологияның ұлттық дүниетанымы маңызды методологиялық қызмет атқарады. Семантикалық-логикалық сипаты мен номинативтік ерекшеліктері, мақал-мәтелдерді жіктеу, тақырыптық сипаттарға бөлу мәселесі жеткілікті зерттелмеген күйінде қалып отыр. паремиялардың ішкі ұйымдасуын, семантикалық құрылымын және танымдық табиғатын тереңірек ұғынуға осы мәселенің өзектілігі жол ашады. Сондықтан заманауи тіл білімінің маңызды әрі күрделі ғылыми міндеттерінің біріне нақыл сөздерді логикалық пайымдау мен номинация процесі тұрғысынан саралау жатады. Мақал-мәтелдердің семантикалық-логикалық негізі олардың мазмұндық тұтастығын және ой қорыту қызметін айқындайды. Нақыл сөздер белгілі бір рационалды ойлау үлгісінің тілдік көрінісі ретінле осы тұрғыдан сипатталады. Себеп пен салдар арасындағы өзара тәуелділік, шарттылық қатынас, қарама-қайшылық, ұқсастық сияқты логикалық байланыстар тілдік бірліктерде айқын байқалады. Мысалы, себеп-салдарлық қатынасты білдіретін мақал-мәтелдерде әрекет пен оның нәтижесінің бір-біріне бағыныштылығы нақты кескінделсе, шартты құрылымдарда белгілі бір алғы шарт орындалған жағдайда ғана күтілетін нәтижеге жетуге болатыны көрсетіледі. В.А.Маслованың пікірінше [1] мақал-мәтелдердің мағыналық құрылымында үш деңгейді ажыратуға болады: беткі деңгей (тура мағына), терең деңгей (метафоралық мағына) және ситуациялық деңгей (қолданыс контексті). Логикалық тұрғыдан алғанда, паремияларды индуктивтік (нақты жағдайлардан жалпы тұжырым шығаратын) және дедуктивтік (жалпы ережелерді нақты жағдайларға бейімдейтін) деп бөлуге болады. Мазмұндық тұтастық және ой қорыту мақал-мәтелдердің семантикалық-логикалық қаңқасын анықтайды. . Мұндай бірліктерде себеп-салдарлық байланыс, шарттылық, қарама-қайшылық, салыстыру сияқты логикалық қатынастар айқын көрініс табады. Осы негізде паремиялар төмендегідей төрт топқа бөлінеді: 1) себеп-нәтижелік мақал-мәтелдер; 2)

шартты пайымдаулар; 3) қарсылық мағыналық өрістегі нақыл сөздер; 4) ұқсастық пен теңеуге құрылған тұрақты тіркестер.

Халықтың өмірлік тәжірибесі мен пайым-түсінігінің жиынтығы ретінде көрініс табатын құнды мұрасы – мақал-мәтелдер. Сол құнды мұраның ішіндегі нақыл сөздердің орны ерекше. Әсіресе себеп пен өзара сабақтастыққа негізделген нақыл сөздерді айтуға болады. Кез келген іс-әрекеттің белгілі бір салдары болатынын дөп басып көрсететін мұндай паремиялар ұлттық ойлау жүйесіндегі логикалық заңдылықтарды айқындап береді. Танымдық деңгейді кеңейтіп қана қоймай, адамды парасаттылыққа баулитын тәрбиелік құрал қызметін осы топтағы мақал-мәтелдер атқарады. Себеп-салдарлық қатынас – бір құбылыстың екінші бір жағдайдың туындауына негіз болуын сипаттайтын логикалық категория болып табылады. Бұл байланыс күрделі синтаксистік конструкциялар арқылы көрініс тапса, тілдің жалпы жүйесінде бұл байланыс мақал-мәтелдерде ол барынша ықшамдалған, астарлы және образды түрде беріледі. Негізгі құрылымдық сипаттарына себеп-салдарлық мақалдарға мыналарды жатқызуға болады: бұл – қосжақты құрылым. Мәтел екі бөліктен құралып, алғашқысы – жағдайды (себепті), екіншісі – оның нәтижесін (салдарды) баяндайды. Мысалы: «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей», *Себебі:* Ерінбей еңбек ету, *Салдары:* Мұқтаждықсыз, тоқ өмір сүру; «Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле», *Себебі:* Ойланбай сөйлеу (қауіп), *Салдары:* Сөздің арты өкінішке соқтыруы мүмкін. Мақал-мәтелдердің көбінесе «егер солай болса, мұндай болады» деген логикалық модельге немесе салыстыру әдісіне сүйенуі шарттылық сипатынан көрініс табады. Шартты рай тұлғасы (-са, -се) қосымшасы арқылы жасалатын логикалық заңдылық көптеген мақалдардан көрініс табады. Бұл - адамды алдын ала сақтандыру немесе бағыт-бағдар беру үшін қолданылады. Мысалы: «Көп асқанға – бір тосқан»; *Логикасы:* Егер шектен шыға берсең (себеп), түбінде бір кедергіге жолығасың (салдар); «Жақсымен жолдас болсаң – жетерсің мұратқа, жаманмен жолдас болсаң – қаларсың ұятқа», *Логикасы:* Ортаңды дұрыс таңдамасаң (себеп), соған сай нәтиже аласың (салдар). Сөздердің аздығына қарамастан, ойдың қысқа қайырылуы, мағынаның тереңдігі афоризмдік тұтастықта ерекше көрінеді. Тіл білімі тұрғысынан метафораға негізделген мақалдарға мысалдар келтіріп көрелік. Мысалы: «Оты жаққанның – түтіні шығады», *Астары:* Кез келген істің (оты жағу) белгісі немесе хабары (түтін) болады. Жұмыс істеген адамның ғана нәтижесі көрінеді. «Шөп десе – қой басын көтереді», *Астары:* Пайда көрінген жерде (себеп) қызығушылық оянады (салдар). Халықтың тұрмыс-тіршіліктегі заңдылықтарды тануы мен оны логикалық формулаға айналдыруының жемісі осы нақыл сөздер. Қазақ паремиологиясының (мақал-мәтелдерді зерттейтін

сала) алтын діңгегі - себеп-салдарлық байланыс екендігі келтірілген мысалдардан көруге болады. Себеп пен салдар арасындағы байланыс кейбір мақал-мәтелдерде тікелей емес, жасырын немесе тұспалмен беріледі. Халықтың логикалық ойлауын дамытып, жанама мағыналарды тани білуге үйрететін мақал-мәтелдердің астарлы себеп-салдар қатынасы болып табылады. Мысалы, «Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды» деген мақалда ешбір құбылыстың негізсіз болмайтыны айтылады: жел – себеп, шөптің қимылы – салдар. Ал «От жоқ жерде түтін шықпайды» деген тіркесте от – шындық немесе себеп, ал түтін – сол себептің салдары, яғни қауесет немесе нәтиже. Қазақ халқының дүниетанымындағы логикалық заңдылықтарды көрсететін. мұндай мақал-мәтелдер ойды жинақы әрі бейнелі жеткізеді. Олар тек тілдік құбылыс қана емес, сонымен қатар ұлттық ойлау жүйесі мен тәрбиелік құндылықтардың көрінісі іспеттес. Фольклорлық мұраларды терең зерттеудің маңыздылығы тіл білімінің ғана емес, мәдениеттану мен философияның да ізденіс аясына кіреді. Қазіргі тіл білімі мақал-мәтелдерді күрделі семиотикалық бірлік ретінде қарастырады. Олардың табиғатына екі деңгейлі мағыналық құрылым тән: біріншісі – әуел бастағы тура мағынасы, екіншісі – тұспалдап, астарлап көрсететін ауыспалы мағына. Өмірдің кедір-бұдырлы жолы сияқты кезеңдерде, әр түрлі жағдаяттарға байланысты пайда болып отырған мағыналық өзектердің әуел бастағы тура мағынасы мен ауыспалы мағынасы болады. Мысалы: «Қызым саған айтам, келінім сен тыңда» деген мәтелде айтуға тиісті ішкі ой-пікіріңді, ашу-ызаңды, кемшілік-кетігіңді өзіңнен туған перзентіңе ғана ашық айта аласың, жаңұяға жаңа келген кісі адамы қызыңа айтылған сынды тыңдап, өзінің білмегенін үйреніп, бойын түзейді. Өмірден алынған бұл тәжірибе паремиологиялық бірліктерде анық байқалады. Бұл тұрғыда шартты мағыналы паремиялық бірліктердің орны бөлек. Себебі олардағы сыртқы белгі мен ішкі мазмұнның астасуы негізгі мағыналық ядроны қалыптастырады [2]. Ғылымда бұл феноменді «қоғамдық келісім кодексі» деп сипаттайды. Қарастырылып отырған шарттың орындалу нәтижесі айқын көрінгенімен, оның кері бағыты (шарт орындалмаған жағдай) көбіне жанама түрде, тұспалмен астарлап жеткізіледі. Мысалы, «Жеті рет өлшеп, бір рет кес» мақалын қарастырсақ, бұл нақыл – асығыс шешім қабылдаудың зиянын, ал сабырлық пен ұқыптылықтың пайдасын айқындайтын өмірлік ұстаным. Оның сыртқы қарапайымдылығының астында мынадай терең ой жатыр: Сапалы нәтиже – уақытты үнемдеудің кілті, яғни бір рет дұрыс жасау үшін жеті рет ойланып, тексеріп, бағамдау керек. Асығыстық – қателіктің анасы. Бір рет кесіп, қателескенше, жеті рет өлшеп, барып кескен артық деген ойды білдіреді. Басқаша бір нұсқасында, алдын алу – түзетуден жеңіл екенін айтады. Мақал адамды реактивті емес, проактивті

болуға шақырады: кемшілікті кетіргенше, оның алдын алу әлдеқайда тиімді. Басқаша айтқанда, бір минуттық ойлану сағаттап түзетуден құтқарады.Өзге нұсқасын алып қарасақ, өмірдегі «кесулер» – біржола шешімдер деп түсіндіреді. Ашығын айтқанда, неке, кәсіп таңдау, үлкен инвестиция, сөйлеген уәде – бұларды кейін өзгерту қиын немесе мүмкін емес дейді. Сондықтан оларды «жеті рет өлшеп» алған жөн дейді. «Жеті» саны — символдық екенін атап көрсетеді. Бұл дәл жеті рет дегенді білдірмейді, «жеткілікті түрде көп», «мұқият», «еш нәрсені ескерусіз қалдырмай» деген мағынаны береді. Біреу үшін үш рет те жетеді, енді біреуге он да аздық етеді – маңыздысы, өлшеуді ырысқа айналдыру емес, шынайы түсініп, бағамдау екенін дәлелдер айқындайды. Кері жағы – асығыстықтың ащы сабағы екендігі мәлім**.** Мақалда тікелей айтылмаса да, егер өлшемей-пішпей кессең – кесілген бөлікті қайта жапсыра алмайсың. Өкініш кешігу келтіреді, ал түзету – қосымша шығын (уақыт, ақша, абырой). Сондықтан өлшеу – кесуге қарағанда маңыздырақ үдеріс екенін ескертеді.. Қорытындылай келе: бұл мақал – баяулыққа шақыру емес, даналыққа шақыру. Жылдамдық емес, дәлдік – мақсатқа жетудің ең қысқа жолы. «Бір рет кесер» алдында «жеті рет өлшеуге» уақыт тапқан адам ғана ұзақ мерзімде жеңіске жетеді.

Қазіргі заманғы тілтану ғылымында нақыл сөздер мен мақал-мәтелдердің ішкі құрылысынан табылатын қайшылықты мағыналар, яғни қарама-қайшылықтар мен қайшылық мағыналар ерекше назар аудартып, ғалымдардың қызу талқысына түсіп, айқын бейнелейді. Ойлау жүйесіндегі осындай қарама-қарсылықтар адамның өміріндегі әмбебап пен жалпыадамзаттық заңдылықтардың тілдік айнасы болып табылады. Сол заңдылықтар сөйлеу арқылы көрініс табады. Бір-бірімен үйлеспейтін, тіпті жараспайтын ұғымдар мен ұғымдық түсініктердің тоғысуынан, астасуынан туындайтын бұл ерекше тілдік құбылыс ғылыми әдебиетте «қарама-қайшылықты нақыл сөздер деп аталады., Басқаша айтқанда «қарсы мәнді мақал-мәтелдер» деген атпен белгілі Халықтың дүниені қабылдау ерекшелігін, оның өмірлік басымдықтары мен құндылық бағдарларын күнделікті тұрмыстық тәжірибесі мен ғасырлар бойы жинақталған өмірлік даналығын аса айқын, әрі әсерлі етіп тілдік тұлғаларда көрініс табады. Тіл білімінде дүниені танып-білудің іргелі тетіктерінің бірі ретінде қарсылық пен қайшылық санаты ерекше болып танылады, өзекті мәселелерінің қатарынан орын алады. Бұл құбылысты зерттеу лингвистикада үш түрлі деңгейде лексикалық-семантикалық, синтаксистік және прагматикалық деңгейлерде жүзеге асырылады. Бұл құбылыс сөздік, сөйлемдік және қолданыстық тұрғылардан сараланады. Қайшылықты мағыналарды жүйелеу, оларды топтастыру барысында жұптасқан қарама-қайшылықтарды

шетелдік ғалым Дж.Лайонздың жіктемесі, үлгісі, жиі қолданысы көпшілік жағдайда негізге алынады. Зерттеушінің жіктемесіне сәйкес, қарсы мағыналы паремиялар, қайшылықты мақал-мәтелдер төрт негізгі категорияға, төрт үлкен топқа бөлінеді.

1. Градуалды (дәрежелік) қарсылықтар деп аталатын құбылыс – өзара қарама-қарсы тұрған ұғымдардың арасында бірте-бірте өзгереді. Аралық сатылардың,, өтпелі баспалдақтардың, аралық деңгейлердің болуымен ерекшеленетін лингвистикалық қарама-қайшылық түрі. Біртіндеп өзгеріс, ақырын көшу, дәрежелеп арту немесе кему мұндай қарсылықтарда екі шекті нүктенің арасында көрініс табады.Бұл құрылымда қарама-қайшы мәндер, аралықсыз болмай, керісінше, олардың арасында бірнеше көптеген аралық дәрежелер, аралық ұғымдар, аралық бағалар орын алады. Айқын мысалдар ретінде төмендегі антонимдік жұптарды келтіруге болады: *ыстық* және *суық* – бұл екі ұғымның арасында *жылы*, *салқын*, *біраз ыстық*, *тым салқын* деген сияқты аралық сатылар, яғни дәрежелік өзгерістер кездеседі. Ауаның немесе судың температурасы біртіндеп ыстықтан суыққа қарай сатылап өзгереді, бірден секіріп кетпейді. *Үлкен* және *кіші* – бұл жұпта да аралықсыз шектеу жоқ; аралықта *орташа*, *біршама үлкен*, *дәл ортасы*, *біраз кішкентай*, *онша үлкен емес* деген сияқты дәрежелік деңгейлер бар. Бір зат бірден үлкеннен кішіге айналмайды, ол аралық өлшемдерден өтеді. Градуалды қарсылықтар құбылысы тілдегі қарама-қайшылықтардың аралықсыз емес, салыстырмалы дәрежелік сипатта болатынын көрсетеді. Мұндай қарама-қайшылықтар адамның ойлау жүйесіндегі қатаң екіжақтылықтан гөрі, «бұдан бұған дейін біртіндеп» деген принципті бейнелейді. Оларды кейде «сатылы қарама-қайшылықтар», «дәрежелік қарама-қайшылықтар» немесе «аралық сатысы бар антонимия» деп те атайды.

2. Толықтырушы, өзара жетілдіруші, бірін-бірі аяқтаушы қарсылықтар – лингвистикалық қарама-қайшылықтың ерекше бір түрі. Басты ерекшелігі мынада: мұндай қарама-қайшылықтағы жұп ұғымдарының біреуінің бар болуы немесе екінші ұғымның жоқ екенін, керісінше, оның теріс мәнін тікелей бірмәнді түрде меңзейді. Басқаша айтқанда, бұл қарсылықтарда аралық, өтпелі, дәрежелік нұсқаларға орын қалмайды; мұнда тек екі ғана ықтимал күй бар – біреуі болса, екіншісі міндетті түрде жоқ. Бұл құбылысты «бірін-бірі жоққа шығаратын жұп», екілік қарама-қайшылық деп те атауға болады. Бірін-бірі аяқтаушы қарсылықтарда ешқандай аралық сатылар, аралық дәрежелер, аралық күйлер болмайды. Қарсылықтың бұл түріне «тірі» және «өлі» ұғымдарының жұбын келтіруге болады. Бұл жерде адам, жануар немесе өсімдік тірі не өлі күйінде болады; олардың арасында «жартылай тірі», «жартылай өлі»,

«біраз тірі» немесе «біраз өлі» деген аралық дәрежелер болуы мүмкін емес. Егер бір организм тірі болса, онда ол өлі емес; ал егер ол өлі болса, онда ол тірі емес. Бұл екі ұғым бір-бірін толығымен жоққа шығарады, бір-бірін толықтырады, тірі дегеніміз – өлі емес екендігін, ал өлі дегеніміз – тірі емес екендіігін көрсетеді. Тағы бір мысалдар келтіретін болсақ: «ашық – жабық» (есік не ашық, не жабық;), «қосулы – өшірулі» (шам, теледидар, компьютер – жұмыс істеп тұр, не жұмыс істемей тұр), «бар – жоқ» (зат не бар, не жоқ; «біраз бар» деген түсінік бұл жерде дұрыс емес). Бұл жұптар бірін-бірі аяқтаушы қарсылықтарға жатады, олардың арасында өтпелі сатылар мүлдем кездеспейді. Бұл - өзара жетілдіруші, толықтырушы тілдегі қарама-қайшылықтардың ең қатаң, ең бірмәнді, ең анық түрі.

3. Белгілі бір іс-әрекеттің немесе қозғалыстың бағытын айқындайтын қарама-қарсылықтар - бағдарлық қарсылықтар. Оларға мысал ретінде «беру» мен «алу», «келу» мен «кету» сияқты жұптарды келтіруге болады. Бағыттық қарсылықтар – қозғалыстың немесе әрекеттің бағытын көрсететін векторлық мағынадағы антонимдер. Мысалы: кіру – шығу, беру – алу, жақындау – алыстау.

4. Екі тараптың арасындағы өзара симметриялы байланысты көрсететін қатынастық деп аталатын қарсылықтар. Бұл қатынастарда бір жақ екінші жағынсыз мағынасын толық жоғалтады. Мысалы: ана мен қыз, дәрігер мен науқас, мұғалім мен оқушы. Екі нысан арасындағы өзара тең қатынасты білдіру - қарсылықтардың негізгі ерекшелігі болып табылады. Мұнда біреуі екіншісінсіз мағына бермейді. Классикалық мысалдарға «ата – немере», «сатушы – сатып алушы», «ұстаз – шәкірт» жатады.

Қазақ паремиологиясындағы ең жиі кездесетін және мағыналық ауқымы кең антонимдік жұптардың қатарына «байлық» пен «кедейлік» ұғымы жатады. Яғни бір бүтін нәрсенің екіге бөлінуі, өзара қарама-қайшы екі жақ» деген мағынаны жатқызамыз. Осы бағытта ізденген ғалымдар, зерттеушілер Ижбаева, Мырзағалиева және Темерешева [3] өз еңбектерінде қазақ және татар фольклорындағы паремиялардағы байлық пен жарлылықтың бейнелену сипатын өзара салыстыра отырып дәлелдеген. Қос ұғымның көрініс табу ерекшеліктерін нақты мысалдар негізінде талдаған. Ұлттың өмірлік ұстанымы мен әлеуметтік санасын анықтауда мағынасы қарама-қарсы шешендік сөздер үлкен рөл атқарады. Адамның рухани деңгейін айқындайтын маңызды көрсеткіш болып байлық пен кедейлік түсінігінен де аңғаруға болады. Адамның ішкі рухани болмысы мен адами құндылықтарының көрсеткіші ретінде «байлық» пен «кедейлік» концептілері тек тұрмыстық қажеттіліктермен шектелмейді. Тұлғаның ішкі рухани әлемі мен өресін айқындайды. «Байлық»

пен «кедейлік» ұғымдары қазақ халқының таным-түсінігінде адамның ішкі дүниесі мен рухани кемелдігінің өлшеміне айналған. Халық даналығында осы тақырыптағы мақал-мәтелдерді зерделеу арқылы ұлттың әлеуметтік көзқарасы мен өмірлік пәлсапасын білуге болады. Этностың әлеуметтік болмысы мен дүниетанымдық ерекшеліктерін бай мен кедей арасындағы айқын қайшылықтан білуге болады. Қазақы пайымда байлық пен кедейлік тек мал-мүліктің аз-көптігімен ғана өлшенбейтіндігі айтылады. «Бай баласынан безер, жарлы баласынан үміт етер» деген аталы сөзден адам санасы мен психологиясындағы терең құндылықтарды айқын көреміз.

Беткі мағынасы – байдың баласына сенбейді, ал кедейдің баласынан үміт күтеді. Бұдан адамның адамгершілік қасиеттері оның байлығына ғана тәуелді емес екені терең мағынасынан көрінеді. «Байлық – кедейлік» қарсылығы көбіне материалдық нәрселерден гөрі қазақ паремияларында рухани құндылықтарды да дәріптеп көрсетеді.Қоғамның жарлылық пен жалқаулыққа деген көзқарасындағы айырмашылық «Жарлылық – ұят емес, жалқаулық – ұят» деген нақыл сөзде кеңірек ашылған. Бұл мақалдың басты мақсаты – еңбексүйгіштік қасиетті дәріптеу. Мұндағы жарлылық пен жалқаулықтың салыстырылуы жасырын қарсылық болалы.

Қарама-қарсы мағыналық құрылымдар қазақ мақал-мәтелдерінде төрт түрлі:

5. Лексикалық қарсылықтар**:** мысалы, «бай – жарлы», «көп – аз» сияқты жұптар арқылы мағыналық қайшылық айқын көрініп, тікелей антонимдер қолданылады.

6. Контекстуалды қарсылықтар: антонимдер тікелей кездеспесе де, контекст арқылы қарсылық сезіледі. мәтін ішіндегі жағдаят пен мазмұн қарама-қарсы мағына арқылы туындайды.

7. Құрылымдық қарсылықтар :ұқсастық арқылы қарама-қарсы мағынаның берілуі – сөйлемдердің құрылымы бір-біріне ұқсас болып келуінен болады.

8. Жасырын қарсылықтар: астарлы түрде, көмескі күйде білініп,, қарсы мағына тікелей айтылмайды.

Қазақ тілінің паремиологиялық мұрасында қарсы мәнді мақал-мәтелдер ерекше орын алады. Жұптық қарама-қайшылықтар арқылы жасалған «Байлық – кедейлік», «күштілік – әлсіздік», «білімді – білімсіз» секілді қазақтың нақыл сөздері адамның материалдық хал-ахуалын ғана емес, сонымен бірге оның рухани-адамгершілік болмысын да терең танытады. Қарсылық материалдық байлықтан гөрі моральдық құндылықтардың биік тұратынын көптеген жағдайда қазақ паремияларынан аңғаруға болады. Қазақ халқының ұлттық дүниетанымы мен мәдени кодының маңызды бір белгісі ретінде осы ерекшелік

айрықша қарастырылуы қажет. Қарама-қарсылыққа негізделген себеп-салдарлық байланыстар да мақал-мәтелдерде көптеп кездеседі. Антонимдік ұғымдар немесе бір-біріне қайшы түсініктер мұнда бір құбылыстың себебі мен оның нәтижесі арқылы беріледі. Жақсы адамның әрекетінің нәтижесі пайдалы болса, жаман адамның әрекеті зиянды болатыны «Жақсыдан шарапат, жаманнан кесапат» деген мақалда салыстыра қарастырылады. дос пен дұшпанның сөйлеу стилі мен оның келтіретін салдары арасындағы қарама-қайшылық: «Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады» деген мақал-мәтелде айқын көрсетілген. Әртүрлі іс-әрекеттердің әртүрлі нәтижелерге алып келетіні салыстыру тәсілімен мақал-мәтелдер арқылы түсіндіріледі.

«Теңеу» ұғымына қазақ тіл білімінде әр кезеңде әртүрлі анықтамалар беріліп жүр. Теңеу дегеніміз Т. Қоңыровтың көзқарасы бойынша [4] екі түрлі ортақ белгілері бар нәрсені салыстыра отырып, біреуін екіншісіне ұқсату. Сипатталып отырған заттың бейнелілік, көркемдік және эмоциялық-экспрессивтік әсері артып, мұның нәтижесінде ол жаңа, поэтикалық тұрғыдан танылады. Мақал-мәтелдердегі теңеудің басты рөлін Қоңыровтың анықтамасы нақты дәл көрсетеді. Бейнелілікті күшейту сияқты маңызды стильдік міндеттерді паремияларда қолданылатын теңеу мен салыстыру әдісі ойды нақтылап көрсетеді. Халықтың ұлттық болмысы, мәдениеті және дүниетанымы осы тәсілдер арқылы айқын көрінеді. Әр алуан тәсілдермен және синтаксистік құрылымдардағы теңеулер қазақ мақал-мәтелдерінде көптеп кездеседі. Көмекші сөздер арқылы жасалатын теңеулер паремиядағы ең көп қолданылатын түрі болып табылады. Мұнда «сияқты», «секілді», «тәрізді», «қатарлы» деген сияқты көмекші сөздер жұмсалады. Негізінен бұл сөздер сөйлемде салыстырмалы үстеулер қызметін атқарады.

- Жалғаулықтар арқылы жасалатын теңеулер: «-дай/-дей», «-тай/-тей» жұрнақтары арқылы жасалып, теңеу мағынасын беретін туынды сөздер болып табылады.
- Себеп-салдарлық құрылымдар: бір құбылыс екінші құбылыспен салыстырылып, оның себебі немесе салдары көрсетіледі. Қазақ паремияларындағы теңеулер семантикалық жағынан бірнеше ірі топқа бөлінеді. Зерттеулерге сүйенсек [5] олар: Көру теңеулері – түс, пішін, көлем, мөлшер сияқты сыртқы белгілерді салыстыру арқылы жасалады. Есту теңеулері – дыбыс, үн, шу сияқты есту қабілеті арқылы қабылданатын ұқсастықтарға негізделеді. Дәм, иіс және тері сезімі теңеулері – сирек кездессе де, паремияларда бейнелілікті күшейту үшін қолданылады. Сезім-күй теңеулері – адамның психологиялық күйін, эмоциясын, мінез-құлқын сипаттау үшін қолданылатын ең көп тараған топ.

Антропоцентрлік теңеулер (адам мінезін, қабілетін сипаттайды): *«Білімді мыңды жығар, білімсіз өзін жығар»* – бұл жерде білімді адам сан жағынан көп адамға теңеліп, ал білімсіз адам өзіне-өзі зиян келтіретін тұлға ретінде бейнеленген. *«Қорқақтың малы көп, ердің сөзі көп»* – қорқақ пен ер адам байлық пен сөз шеберлігі арқылы салыстырылған.

Зооморфтық теңеулер (жануарлар әлеміне негізделген): *«Ит иттің аяғын жемейді»* – теңеу негізі: ит өз тұқымына зиян келтірмейді. *«Бүркітке қарап лашын өсірме»* – теңеу негізі: бүркіт (күшті, асыл) пен лашын (әлсіз) арасындағы қарама-қарсылық. *«Есекке алтын жүк артса да, есектігінен айнымас»* – теңеу негізі: есек – ақылсыз, төмен тұлға ретінде бейнеленген.

Тіл ғылымында номинативтік мағына деп тілдік таңбаның (сөздің, тіркестің, фразеологиялық бірліктің, нақыл сөздің) шындық өмірдегі затты, құбылысты, сапаны, іс-әрекетті, байланысты, жағдаятты тура атау, таңбалау қызметі түсіндіріледі. Паремиялардың атаулық, қарым-қатынастық, ықпалдық қызметтері өзара сараланады. Атаулық жіктеу негізінен мақал-мәтелдердің тақырыптық-мазмұндық топтарымен байланысты. Мәселен, еңбек, ой-білім, жолдастық, шаңырақ, денсаулық, жақсы мен жаман мінездер т.б. Алайда бұл – тақырыптық топтау. Номинативтік мағына тұрғысынан оларды лексика-мағыналық алаңдарға бөлуге болады. Нақтырақ айтқанда, мақал-мәтелдердің номинативтік мағынасы – олардың белгілі бір үзіндіні атауы. Мысалы, «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» – бұл еңбек ету әрекетінің нәтижесін атайды. Бірақ мақал-мәтелдер әдетте жағдаяттарды, қағидаларды, бағамдауларды білдіреді. Оларды таза атаулық бірліктер (зат есімдер, терминдер) сияқты жіктеу қиын. Дегенмен паремиологияда «номинативтік аспект» дегеніміз – паремиялардың тілдік белгі ретіндегі атау қызметі. Номинативтік мағына дегеніміз – сөздің немесе сөз тіркесінің тура, объективті мағынасы, атау қызметі. Паремияларды номинативтік аспектіде қарастыру – олардың қандай шындық құбылыстарын, заттарды, қасиеттерді, қатынастарды атайтынына қарай топтастыру. Ғылыми еңбектерге сүйенсек, паремиялар номинативтік мағынасына қарай былайша жіктеледі: 1.Мәндік (атрибутивтік) паремиялар – адамның, заттың, құбылыстың тұрақты белгісін, қасиетін атайды. Мысалы: «Ақыл тозбайтын тон» (ақылдың құндылығын атайды), «Жалғанның жалтағы көп» (өтірікшінің сипаты).2. Процестік (динамикалық) паремиялар – әрекет, процесс, өзгеріс атаулары. Мысалы: «Аттансаң – атан, аттанбасаң – батан» (шешім қабылдау әрекеті), «Өткенге өкіну – өлгенге жылаумен бірдей» (өкіну процесі). 3.Қатынастық (релятивтік) паремиялар – заттар арасындағы қатынасты, байланысты атайды. Мысалы: «Ата – балаға сыншы, бала – атаға сыншы» (өзара бағалау қатынасы), «Досыңды сынама – сындырасың» (достық

қатынасы). Өмірдегі жиі кездесетін қалыптасқан жүйелі сценарийді, адамның әдеттегі мінез-құлық үлгілерін, тұрақты бір оқиғаны, типтік жағдайлар мен құбылыстарды бейнелеп көрсететін халықтық нақыл сөздер. Бұл тілдік бірліктер - жағдаяттық мақал-мәтелдер. Күнделікті тұрмыста кездесетін туған-туысқан немесе жақын адамдарды қолдап-қолпаштап, жақын-жуығын, жақынын қорғау немесе жақтау сәтін, олардың кемшілігін ақтау сияқты тіршіліктік деректі «Қарғаға қарғаның көзі қызыл» деген тұрақты тіркесі суреттеп көрсетеді. Ал, керісінше екі бөлек нәрсенің ажырамас біртұтастыққа айналуын, бір-бірімен етене араласып, сіңісіп, тұтасып кету үдерісін «Бір қазан суға бір қазан май қосқандай» деген мәтелден көруімізге болады. Паремиологиялық бірліктер көпфункционалды белгі-таңбалар ретінде қызмет атқарады. Бір мезетте затты атау (номинация), құбылысты бағалау, өнеге айту, ескерту, оқиға жайлы хабар жеткізу (предикация), авторлық көзқарас, бағамдау, үгіт-кеңес не сақтандыру секілді қызметтерді атқарады. Осы секілді теориялық жіктелім «Қазақ паремиологиясы» атты еңбегінде ғалым Г. Қалиев ғылыми тұжырымдарға сүйеніп, айқындап көрсеткен. Б.Момыновaның «Қазақ мақал-мәтелдерінің лексикографиялық сипаты» (2012) және Т.Қоңыровтың «Қазақ тіліндегі теңеулердің функционалды-семантикалық жүйесі» (2018). Номинативтік мағынаның ерекшелігіне қарай паремиялар төмендегідей төрт негізгі типке бөлінеді. Субстантивтік (заттық) номинациялы паремиялар. Бұл санаттағы мақал-мәтелдер белгілі бір затты, адамды, құбылысты не оның тұрақты белгісін атау міндетін атқарады. Мұндай паремиялар көбінесе «деген» сөзімен тіркесіп, анықтамалық мағына береді. Олардың типтік құрылымдық үлгісі: «[Зат/адам] – [сипаттама]» немесе «[Сипат] деген – [бейнелі ұқсату]». Мысалдар: *«Ақыл – тозбайтын тон, білім – таусылмайтын кен»*, *номинативтік мағынасы:* ақыл мен білімнің уақыт өткен сайын ескірмейтін, сарқылмас құндылықтар екенін көрсетеді. *«Жалқаулық – кедейліктің кілті», номинативтік мағынасы:* жалқаулықтың кедейлікке тікелей апаратын жол екенін айқындайды. *«Көптің көңілі – көл», номинативтік мағынасы:* көпшіліктің пікірі кең ауқымды, терең әрі мол болатынын меңзейді. *«Жақсы әйел – жарты ырыс, жаман әйел – түгел қасірет», номинативтік мағынасы:* отбасындағы әйел адамның рөлі екі қарама-қарсы полюсте – береке мен бейбітшілік немесе қайғы-қасірет көзі ретінде сипатталады[6].

Предикативтік (әрекеттік) номинациялы паремиялар. Бұл санаттағы мақал-мәтелдер серпінді жағдаятты – яғни белгілі бір іс-әрекетті, үдерісті, өзгерісті атауға қызмет етеді. Олардың басты міндеті – типтік қимылдың атауын беру. Мысалдар: *«Еріншектің ертеңі бітпес», номинативтік мағынасы:* жалқау адамның істі үнемі кейінге шегеріп отыру әрекетін сипаттайды.. *«Бір қолмен*

жұмыртқа сындырма» (мағынасы: бірлесіп әрекет етпей табысқа жету қиын), *номинативтік мағынасы:* ұйымдаспаған, жеке-дара жасалған әрекеттің сәтсіздікке ұшырайтынын айтады.

Релятивтік (қатынастық) номинациялы паремиялар. Бұл топтағы паремиялар екі немесе одан да көп объектілердің арасындағы байланысты, қарым-қатынасты, өзара тәуелділікті атайды. Мұндай мақал-мәтелдерде номинативтік мағынаның негізін қарсы қою, салыстыру, теңеу сияқты тәсілдер құрайды [7]. Мысалдар: *«Ата – балаға сыншы, бала – атаға сыншы», номинативтік мағынасы:* әке мен баланың бірін-бірі сынау қатынасын білдіреді. *«Жолдасыңды жолда сына»*, *номинативтік мағынасы:* достық қатынасты сынаудың тиісті орны мен уақытын көрсетеді. *«Бай болсаң – бауырыңа түрт, кедей болсаң – кеудеңе түрт» номинативтік мағынасы:* байлық пен жарлылықтың адамдар арасындағы қарым-қатынасқа тигізетін ықпалын айқындайды. *«Қарғаға қарғаның көзі қызыл» номинативтік мағынасы:* туыстық немесе топтық бірлестікке тән өзара қолдау, ортақтастық қатынасын бейнелейді. Ситуативтік (жағдаяттық) номинациялы паремиялар. Өмірде жиі кездесетін күрделі типтік жағдайларды, күрделі үлгілік жағдаяттарды, белгілі бір оқиғалар мен шынайы тұрмыс көріністерін, нақты оқиғалар мен тіршілік құбылыстарын аталған санатқа кіретін мақал-мәтелдер аталған санатқа кіретін мақал-мәтелдер тұтас бейнеде суреттейді. Афоризмдер, ертегілік астарлы бейнелер көбіне нақыл сөздерде ұшырасады. «Түйе өткелде жүк артылмас» - адам басына қиыншылық туындаған сәтте ол адамға қосымша басқа дда тапсырма, жүктеме берудің дұрыс еместігін айтады. Бұл тұрақты орамның астарында сын сағатта адам баласының басына, үстіне жаңа ауыртпалық салмау керектігі айтылады. Қауіпті кезеңде адамға қосымша ауыртпалық пен су жаңа жауапкершілік артуға болмайтынын — бұл паремияның номинативтік мәні. «Бір талды кессең, он талды ек» — аталған мәтел табиғатқа залал келтірілсе, оның есесін толтыру міндет екенін, табиғатты қорғау қажеттігін, қоршаған ортаға келтірілген зиян жайында ұғындырады. «Қазаннан қақ сыйса, көмірден күл сыймас» - ынтымақ пен бірліктің мәнін, ел ішіндегі ауызбіршілік пен ынтымақтың, қарапайым тұрмыстық заттар (қазан, көмір, күл) арқылы астарлы жеткізеді. «Жеті рет өлшеп, бір рет кес» - әрбір қадамды алдын ала мұқият таразылап, асығыстыққа салынбай[8] сақтықпен тиянақты әрекет жасау қажеттігін, әр ісіңді мұқият ойластыруға шақырып, бір істі бастарда мұқият таразылап барып әрекет жасаудың маңыздылығын бейнелейтін мәтел. Мақал-мәтелдерді паремиология мен фразеология ілімінде мазмұндық және мағыналық сипатына қарай саралап жіктеу, паремиология ғылымындағы өзекті бағыттардың бірі. Халықтың дүниетанымын айқындауда

бұл тәсіл мақал-мәтелдерді жүйелі түрде топтастыруға мүмкіндік береді. Мұндай жіктеу халық даналығын сөздік қорда тиімді сипаттауға, белгілі бір этностың ұлттық дүниетанымы мен құндылықтар жүйесін, этномәдени ерекшеліктерін зерделеп, терең таныта алады. Мақал-мәтелдердің өзіндік ерекшеліктерін паремиология саласын зерттеген ғалым Г.Л. Пермяковтың тұжырымдауынша [9], тілдік бірліктерді айқындайтын бірқатар басты қасиеттер, бірқатар белгілер бар. Ол белгілердің ең алдымен тұрақтылық қасиетін атауға болады. Мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздердің орналасу тәртібі өзгеріске көп түсе бермейді. Қалыптасқан құрылымы мен лексикалық құрамы ұзақ уақыт бойы сақталады. Екінші маңызды сипаттағы бастыы қасиет – қайталану. Белгілі бір өмірлік жағдаятқа, қарым-қатынас жағдайына қарай тұрақты түрде қайта-қайта орнықты түрде қолданысқа түсуі; бейнелілік – метафора, теңеу немесе асыра сілтеу сияқты тәсілдердің көмегімен өрнектелуі; дидактикалық бағдар – олардың кеңес беру, ескерту, тыйым салу сияқты қызметтері; логикалық-семантикалық біртұтастық – әрбір паремияның толық ойды жеткізуін көрсетіп зерттеген. Заттық-тақырыптық топтастыру деп паремиялардың мазмұнына, яғни олардың адам, табиғат, еңбек, отбасы сияқты қандай өмір фрагменттерін бейнелейтініне қарай жүйелеуді айтамыз. Бұл тәсілдің ғылыми негіздері мынадай қырлардан тұрады:

3. Лексикографиялық дәстүр**.** Мақал-мәтелдерді тақырыптарға бөлу әдісі халықтық тұрмыс-салт салаларына сай қалыптасқан және оның тамыры XIX ғасырдағы фольклор жинақтарына дейін барады. Мәселен, И.Н.Березин, Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов секілді ғалымдардың еңбектерінде паремиялар «адам туралы», «отбасы туралы», «төрт түлік мал туралы», «еңбек туралы» деген сияқты тақырыпшаларға бөлінген. Қазақ паремиологиясында бұл бағытты Ә.Қайдар, Т.Қоңыров, Б.Момынова т.б зерттеушілер жалғастырды. Олардың еңбектеріндегі тақырыптық бөліністер денотатқа (яғни бейнеленетін нысанға) негізделген.

4. Теориялық тұғырнама. Лексикадағы заттық-тақырыптық топтар теориясына сүйенсек, тілдік элементтерді олардың мағыналық жақындығына емес, ортақ референттік аясына қарай біріктіруге болады. Бұл көбінесе сипаттамалық (дескриптивтік) тәсіл болып табылады. Паремиялар үшін мұндай топтардың мәні – олардың қай өмір саласынан алынғанын көрсету.

Денотат пен референт ұғымдары**.** Денотат дегеніміз – тілдік бірліктің атау нысаны (зат, құбылыс). Ал референт – нақты сөйлеу жағдаятындағы сол нысанның өзі. Паремияларды заттық-тақырыптық тұрғыдан топтағанда негізге денотат алынады. Мысалы: «Ер жігітке екі сөз сайланбас» – мұнда денотат – ер адам (демек, бұл антропоцентрлік топ); «Ат – ердің қанаты» – денотаты жылқы

(зоонимдік топ); «Ата көрген оқ жонар» – денотаты «ата» сөзі, ол туыстық қатынасты білдіреді, сондықтан мұны «отбасы» тобына жатқызуға болады. Мұндай топтастыру паремиялардың тілден тыс шындықпен байланысын айқындайды әрі оларды жүйелі түрде зерттеуге мүмкіндік береді [10]. Адам болмысының сан алуан қырларын – отбасылық құндылықтарды, еңбекке көзқарасты, халықтың даналық сөздерінде дүниетанымдық ұстанымдарды қоршаған ортамен байланыстырып, жан-жақты сипаттайды. Бүгінде мағынасы тұтасып кеткен, халық арасында қалыптасқан сөз тізбектерін ғылыми бағытта жіктеп көрсетудің бірнеше бағыттары қалыптасқан. Мазмұнына қарай тұрақты тіркестерді негізгі санаттарға мынадай топтарға бөліп қарастыруға болады: 1. Адамды зерттеу тұрғысынан келгендегі бағыт. Бұл топқа адамгершілік қасиеттері мен сезімдерін суреттейтін адамның ішкі психологиясын, мінез-құлық ерекшеліктерін айқындайтын фольклорлық мұралар кіреді. Адамның жағымды және жағымсыз қылықтары жайлы өзара шендестіріледі. Жақсы қасиеттерге ұстамдылық пен парасаттылыққа адамның өз-өзін тізгіндей білуі мен сезімге бой алдырмауының маңызы *«Ашу – дұшпан, ақыл – дос»* деген нақыл арқылы жеткізіледі. Адамның өз эмоциясын бақылауда ұстау және шешім қабылдау үдерісіндегі сабырлылықтың рөлін бұл тәмсіл тереңірек айқындап көрсетеді. «Ашу» ұғымы кісіні қателікке бой алдыратын қасиет. Бұл - ішкі агрессия мен негативті толқынның символы ретінде алынған. «Ақыл» – кез келген күрделі жағдаяттан жол тауып шығатын, логика мен парасатқа сүйенетін сенімді серік. Сананы алдыңғы шепке шығарудың өмірлік маңызы зор – халық даналығы. Мағынасы тұтасып кеткен, халық арасында қалыптасқан сөз тізбектері көбінесе адамды зерттеу тұрғысындағы бағытта көптеп саналады. Өскен ортасындағы, өз шаңырағындағы ұрпақтың мінез-құлқы мен күнделікті іс-әрекеті ең алдымен тәрбие үлгісінен бастау алады. Бала үйде көрген өнегені ержеткенде қоғамда қайталайтынының нақты дәлелі болып, анық көрініс табатын заңдылық халқымыздың *«Үяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің»* деген өсиетінде жатыр. Әке мен ананың жеке тұлғалық бейнесі, өмірлік жолы перзент тәрбиесіндегі негізгі бағдаршам іспетті. Ұл баланың әкеден, қыз баланың анадан үлгі алып қалыптасатынын меңзеп көрсететін *«Атаға қарап ұл өсер, шешеге қарап қыз өсер»* деген аталы сөзде шегелеп айтылған. Айналадағы әлеуметтік орта мен сыйластығы жарасқан жақын тұлғалар тікелей адам өміріне әсер ететін маңызды фактор болып табылады. Іргесі бөлінбеген ағайын мен маңайдағы адамдардың орны қазақ дүниетанымында орны ерекше бағаланған. Сыйлас жандардың адам өміріндегі баға жетпес құндылығын айшықтайтын, жылылық пен шынайы жанашырлық танытатын, терең мағыналы тәмсіл *«Көршің көзіңнің жарығы»* деген қанатты сөз арқылы

бейнеленеді. Еңбек, шаруашылықты жүргізуге қатысты ұстанымдар көбінесе қазақ қоғамының кәсіпкерлікке деген терең экономикалық пайымдауларға сүйенеді. Халық аузындағы мақал-мәтелдердің мынадай тақырыптағы қайнар көзі – төрт түлік өсіру, диқаншылық, қолөнер, сауда-саттық, сондай-ақ еңбек сүйгіштік пен енжарлықты сипаттайтын нақыл сөздері. Қазақ халқының экономикалық түсінік-парасаты ең алдымен мал шаруашылығының төңірегінде қалыптасқаны даусыз. Адамға рухани қанағат сыйлайтынын «Еңбек түбі – береке» деген қанатты сөзден анық аңғарамыз. Мұндағы еңбектің мәні тек материалдық игілік жинаумен шектелмейді. «Жалқауға жұмыс бітсе, күн түскіде» деген мәтел қоғамдағы теріс қылықтарды сынға алып дәріптейді.Бұл жерде еріншектік пен енжарлықты шенеп көрсетеді. Халық арасындағы әкеден балаға мұра болып қалатын «Әкесі – малшының баласы – жылқышы» деген даналық сөзде кәсіби дағдылар мен тәжірибенің жемісі кеңірек байқалады [11]. Қоршаған ортаға байланысты туған паремиялар – жан-жануарлар, өсімдік әлемі мен табиғат құбылыстары тақырыбындағы халық даналығы. Қазақ халқының табиғатқа қатысты паремиялары – жануарлар, өсімдіктер және ауа райы арқылы адам мінезі мен қоғамдық құбылыстарды бейнелейтін халықтық даналықтың айшықты үлгісі. Халықтың табиғи ортамен біте қайнасқанын мұндай мақал-мәтелдер кең көлемде аңғарымпаздығын айғақтайды. Кез келген қауымда жақсы мен жаманның қатар жүретінін астарлап жеткізетін «Түйе көп жерде түйеқара табылар» деген тұжырымда ірі қара малдың сипатын негізге ала отырып суреттейді. «Қарға – қарғаның көзін шұқымайды» мақалы – табиғаттағы жануарлар арасындағы ынтымақты үлгі етіп, адамдар арасындағы өзара түсіністік пен бірлікті насихаттайды. Адамзат қоғамындағы ауызбіршілік пен өзара қолдауды дәріптейтін мәтел құстар әлеміндегі өзара ынтымақты айқындайтын «Қарға – қарғаның көзін шұқымайды» деген паремия. Бұл мақал табиғаттағы жануарлар арасындағы ынтымақты үлгі етіп, адамдар арасындағы өзара түсіністік пен бірлікті насихаттайды. Табиғи құбылыстар мен уақыт ерекшеліктерінің негізінде қалыптасқан жыл мезгілдеріне қатысты туындаған «Қыс түнде, жаз күндіз» нақылы табиғи орта жағдайлары, адамның еңбек етуі , демалу тәртібі мен тіршілігінің өзара үйлесімін сипаттайды. Қыс мезгілінде түнгі уақыттың ұзақ болуына байланысты адамның тынығуына мүмкіндік молаятыны нақылдың мазмұнынан көрінеді. Күнделікті шаруаларды атқаруға жаз айларында күндізгі уақыттың мол болуына орай жұмыс істеуге қолайлы жағдай туындайтынын байқауға болады. Жаз кезеңінде күн сәулесінің ұзақ сақталуы еңбек етуге өте ыңғайлы. халықтың табиғат құбылыстарын адамның тұрмыс-тіршілігімен ұштастыра қабылдағанын осы нақылдан көруімізге болады. халықтың қоршаған әлем жөніндегі түсініктері, салт-

дәстүрі, ырым-тыйымдары, наным-сенімдері, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан ғұрыптық тәжірибесі ұлттық-мәдени болмыстың ажырамас тармағы. Көнеден келе жатқан мұндай рухани құндылықтар адамның бейнелі ойлау жүйесін танытуға халықтық даналық арқылы көрініс табады. Адамның белгілі бір мінез-құлық нормалары халықтық даналық үлгілерінде дүниетанымдық түсініктер де жинақталған. Қазақ мәдениетіндегі қонақжайлық ұғымы қарапайым әдеп қағидасы деп қана танылмайды. Қоғамдық әдеп пен ізеттіліктің көрінісі ретінде қабылданады. Үйге келген қонақ жақсылықтың, берекенің және құттың нышаны болып қазақ халқының дәстүрлі танымынан байқалады. Қазақ халқының қонақжай қасиетін қарапайым әдеп қағидасы «Қонақ келсе – құт келер» мақалында ықшам әрі бейнелі түрде көрініс тапқан. Халық санасында игілік пен берекеге қатысты оң мәнде бағаланғанын қонақты құрметтеу дәстүрін аталған паремиядан аңғаруға болады. Халық даналығы мен нақыл сөздерден қазақ халқының өмірде кездесетін күнделікті түрлі жағдаяттарды, табиғат пен әлеуметтік қатынастарды байқауға болады. Сыйластық пен қарым-қатынасты қалыптастыруда адамдар арасындағы қарым-қатынасты нығайту жолында сәлемдесу дәстүрі айрықша мәнге ие. «Сәлем – сәлемнің анасы» деген мәтелдің мазмұнынан халықтық танымдағы орны айқын аңғарылады. Қазақ халқының күнделікті көне дүниетанымы мен сенім-нанымдары «табалдырықты оң аяқпен аттау» сияқты тұрақты тіркестер арқылы көрініс табады. Халықтың қоршаған ортаға, тұрмыс құбылыстарына және адамның іс-әрекетіне қатысты ғасырлар бойы жинақтаған түсініктері тілдік бірліктердің астарында сақталған. Тақырыптық және мағыналық белгілеріне қарай мақал-мәтелдерді жіктеп қарастырудың ғылыми-танымдық маңызы зор. Халықтың күнделікті тіршілігін, әлеуметтік қатынастарын, рухани құндылықтарын және материалдық мәдениет ерекшеліктерін паремиялық бірліктер арқылы танып-білуге болады. Халық даналығының тілдегі көріністерін жан-жақты ашуға оларды мазмұнына қарай белгілі бір топтарға жүйелеу арқылы білуге болады. Паремиялық бірліктерді белгілі бір заттық-тақырыптық санаттарға бөлу өзара семантикалық байланыстарын айқындайды. Халық даналығының арасындағы мағыналық сабақтастық пен семантикалық жақындықты айқындауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

10. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.

11. Қайдар Ә. Қазақ паремиологиясы. – Алматы: баспасы, 2004. –224б

12. Ижбаева Г.Р., Мырзагалиева А.С., Темрешева Л.Н. Оппозиция “богатство-бедность” в языковой картине мира (на материале казахских и татарских паремий) // Современные исследования социальных проблем. – 2023. – №3(15). – С. 235-248. https://doi.org/10.12731/2077-1770-2023-15-3-235-248

13. Қоңыров Т. Қазақ теңеулерінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2017. – 480 б.

14. Wu Jin-feng, Aynur Huwat. On Metaphors in Kazakh Language and Their Cultural Features // Language and Translation. – 2014. – No. 2. – P. 55-59.

15. Қалиев Г. Қазақ паремиологиясы. – Алматы: Ғылым, 2005. – 225б

16. Қоңыров Т. Қазақ тіліндегі теңеулердің функционалды-семантикалық жүйесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 480б.

17. Қайдар Ә. Қазақ тілінің қысқаша паремиологиялық сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 780б.

18. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М.: Наука, 1988. – 236 с.

10. Коровина И.В. Соотношение понятий «знак», «референт», «денотат» и «концепт» как основных элементов референции // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. – 2010. – №4 (1). – С. 332-336.

11. Қоңыратбаев Ә. Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1987. – 288 б.

REFERENCES

1. Maslova V.A. Lingvokulturologia: ucheb. posobie dlia stud. vyssh. ucheb. Zavedeni [Linguoculturology: studies. student's handbook. higher. studies. establishments]. – M.: Izdatelski centr «Akademia», 2001. – 208 s. [in Russian]

2. Qaidar A. Qazaq paremiologiasy [Kazakh paremiology]. – Almaty: 2004. – 224. [in Kazakh]

3. Izhbaeva G.R., Mypzagalieva A.S., Temresheva L.N. Oppozicia “bogatstvo-bednost'” v iazykovoi kartine mira (na materiale kazahskih i tatarskih paremi) [The opposition “wealth-poverty" in the linguistic picture of the world (based on the Kazakh and Tatar paremias)] // Sovremennye issledovania socialnyh problem. – 2023. – №3(15). – S. 235-248. https://doi.org/10.12731/2077-1770-2023-15-3-235-248 [in Russian]

4. Qonyrov T. Qazaq teneulerinin sozdigi [Dictionary of Kazakh equivalents]. – Almaty: Arys, 2017. – 480 b. [in Kazakh]

5. Wu Jin-feng, Aynur Huwat. On Metaphors in Kazakh Language and Their Cultural Features // Language and Translation. – 2014. – No. 2. – P. 55-59.

6. Qaliev G. Qazaq paremiologiasy [Kazakh paremiology]. – Almaty: Gylym, 2005. – 225. [in Kazakh]

7. Qonyrov T. Qazaq tilindegi teneulerdin funkcionaldy-semantikalyq zhuiesi [Functional and semantic system of parables in the Kazakh language]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2018. – 480. [in Kazakh]

8. Qaidar A. Qazaq tilinin qysqasha paremiologialyq sozdigi [Brief paremiological Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Daik-Press, 2004. – 780. [in Kazakh]

9. Permiakov G.L. Osnovy strukturnoi paremiologii [Fundamentals of structural paremiology]. – M.: Nauka, 1988. – 236 s. [in Russian]

10. Korovina I.V. Sootnoshenie poniati «znak», «referent», «denotat» i «koncept» kak osnovnyh elementov referencii [Korovina I.V. Correlation of the concepts "sign", "referent", "denotation" and "concept" as the main elements of reference] // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I.Lobachevskogo. – 2010. – №4 (1). – S. 332-336. [in Russian]

11. Qonyratbaev A. Qazaq maqal-matelderinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of Kazakh proverbs and sayings]. – Almaty: Mektep, 1987. – 288 b. [in Kazakh]

ЎЗБЕК ЖАДИД НАСРИДА ХОТИН-ҚИЗЛАР ОБРАЗИ ВА МИЛЛИЙ РУҲ ИФОДАСИ

Нодира Холикова
Чирчиқ давлат педагогика университети,
Ўзбек адабиётшунослиги кафедраси,
ф.ф.д. (DSc), доцент

Аннотация

Мазкур мақолада ўзбек жадид насрида хотин-қизлар образининг бадиий талқини, уларнинг ижтимоий-маънавий аҳволи, эрксизлиги, илм-маърифатга муносабати ва миллий руҳ ифодаси таҳлил қилинади. Асосий эътибор Абдулҳамид Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романидаги Зеби ва бошқа аёллар образларига қаратилган. Зеби тақдири орқали жамиятдаги ижтимоий тенгсизлик, хотин-қизларнинг ҳуқуқсизлиги, жаҳолат ва мутеликнинг инсон тақдирига таъсири очиб берилади. Романдаги хотин-қизлар образлари турли мезонлар асосида таснif қилиниб, Зеби, Мария, Султонхон, Пошшахон, Ҳадичахон каби қаҳрамонларнинг характер хусусиятлари қиёсий таҳлил қилинади. Шунингдек, Чўлпон ижодининг Лев Толстой, Даниэл Дефо, Самуэл Ричардсон ва Жейн Остин каби хорижий ижодкорлар билан адабий муштараклиги, улар асарларидаги аёл образлари билан типологик ва психологик яқинликлари тадқиқ этилади. Таҳлиллар натижасида ўзбек жадид насрида хотин-қизлар образини мазлума, маърифатли ҳамда дунёқараши тор ва худбин аёллар сифатида умумлаштириш мумкинлиги асосланади.

Калит сўзлар: жадид адабиёти, хотин-қизлар образи, Чўлпон, “Кеча ва кундуз”, Зеби, миллий руҳ, маърифат, жаҳолат, эрксизлик, аёл психологияси, адабий таъсир, типологик ўхшашлик.

Аннотация

В статье анализируется художественная интерпретация женских образов в узбекской джадидской прозе, их социальное и духовное положение, бесправие, отношение к просвещению и выражение национального духа. Основное внимание уделяется образу Зеби и другим женским персонажам романа Абдулхамида Чулпана «Ночь и день». Через судьбу Зеби раскрываются социальное неравенство, бесправное положение женщин, невежество и влияние покорности на человеческую судьбу. Женские образы романа классифицируются и рассматриваются в сравнительном аспекте. Особое внимание уделяется типологическим и психологическим сходствам между Зеби, Марией, Султанхон, Пошшахон, Хадичахон и другими героинями. Также

исследуется литературное взаимодействие творчества Чулпана с произведениями Льва Толстого, Даниэля Дефо, Самуэля Ричардсона и Джейн Остин. На основе анализа предлагается обобщённая классификация женских образов узбекской джадидской прозы: женщины-жертвы, просвещённые женщины и женщины с ограниченным мировоззрением и эгоистическими чертами.

Ключевые слова: джадидская литература, женский образ, Чулпан, «Ночь и день», Зеби, национальный дух, просвещение, невежество, бесправие, женская психология, литературное влияние, типологическое сходство.

Abstract

This article examines the artistic representation of women in Uzbek Jadid prose, focusing on their social and spiritual status, lack of rights, access to education, and the expression of national identity. Particular attention is paid to Zebi and other female characters in Abdulhamid Cholpon's novel *Night and Day*. Through Zebi's tragic fate, the article reveals social inequality, women's lack of freedom, ignorance, and the destructive consequences of social submission. The female characters of the novel are classified and comparatively analyzed, with particular attention to Zebi, Maria, Sultankhon, Posshakhon, and Hadichakhon. The study also explores the literary and typological connections between Cholpon's works and those of Leo Tolstoy, Daniel Defoe, Samuel Richardson, and Jane Austen. The analysis demonstrates that female characters in Uzbek Jadid prose can generally be divided into three groups: oppressed women, enlightened women, and women characterized by limited worldviews and selfishness.

Keywords: Jadid literature, female characters, Cholpon, *Night and Day*, Zebi, national identity, enlightenment, ignorance, lack of freedom, female psychology, literary influence, typological similarity.

Кириш

XX аср бошлари Туркистон ижтимоий-маънавий ҳаётида миллий уйғониш, ўзликни англаш, илм-маърифатга интилиш ва жамиятни янгилаш ғоялари кучайган давр сифатида алоҳида аҳамиятга эга. Бу жараёнда жадид зиёлилари халқни илм-фанга чорлаш, миллий онгни уйғотиш, ижтимоий адолатсизлик ва жаҳолатга қарши курашиш билан бир қаторда хотин-қизларнинг жамиятдаги ўрни масаласига ҳам жиддий эътибор қаратдилар. Зеро, миллатнинг тараққиётини хотин-қизларнинг илмсизлиги, ҳуқуқсизлиги ва ижтимоий фаолликдан четлатилиши билан уйғун ҳолда тасаввур этиб бўлмас эди.

Жадид адабиётида хотин-қизлар тақдири оддий маиший мавзу сифатида эмас, балки миллат ва жамият тақдири билан боғлиқ ижтимоий-маънавий

муаммо сифатида талқин қилинди. Абдулҳамид Чўлпон ижодида ҳам мазкур масала муҳим ўрин эгаллайди. Адибнинг “Кеча ва кундуз” романида яратилган Зеби образи бу жиҳатдан айниқса характерлидир. Зеби бир томондан ўзбек аёлининг гўзаллиги, ҳаёси, поклиги, самимияти ва вафодорлигини мужассам этса, иккинчи томондан ўша давр хотин-қизларининг ҳуқуқсизлиги, жамиятдаги мутелиги ва ўз тақдирини мустақил белгилай олмаслигининг рамзий ифодасига айланади.

Чўлпон насрининг бадиий тузилиши, услуби ва поэтик хусусиятлари Д. Қуроновнинг “Чўлпон насри поэтикаси” монографиясида махсус тадқиқ этилган. Муаллифнинг мазкур тадқиқоти 2004 йилда “Шарқ” нашриётида чоп этилган. [2] Чўлпон насрида образ, мотив, психологизм ва бадиий деталнинг ўзаро муносабати хотин-қизлар тақдирини очишда ҳам муҳим восита вазифасини бажаради.

Асосий қисм

Мустаъмлака халқнинг зулмини ич-ичидан ҳис қилган Чўлпон вақт келиб Марям Султонмуродова каби миллатимизнинг зиёли қизлари худди Зеби каби таъқиб ва сургунларга учрашини сезгандек, ўз асаридаги қаҳрамон ва унинг фожиали тақдири орқали бутун бир даврнинг ижтимоий ҳақиқатини акс эттирган.

Биргина Зеби тимсолида ўша давр аёлларининг машъум тақдири, ўзгалар томонидан бўғилаётган келажаги, топталаётган шаъни ва ғурури, кўраётган жабр-ситамлари тасвирланган. Аёл кишининг таълим олиши ўша даврда кўп ҳолларда шунчаки хаёл, орзу эди. Уларни жаҳолатга етаклаётган, кўзларини эски қарашлар ва ижтимоий тўсиқлар пардаси қоплаган жамиятга жадид адабиёти ўзига хос ойна тутди. Муаллифнинг асосий мақсади мавжуд тузумнинг инсон тақдирига салбий таъсирини очиб бериш, унинг илдизларини кўрсатиш ва маърифат орқали жамиятни ўзгартириш заруратини англатиш эди.

Зеби фақат аёллик латофати ва олижаноб инсонй фазилатлари билан эмас, айни пайтда хуш овози билан ҳам barchaning эътиборини тортади. Аммо ижтимоий тенгсизлик ҳукмрон бўлган ва аёллар қадр-қиммати поймол қилинган жамиятда Зебининг орзу-ҳаваслари янчилади. Чўлпон Зеби ва унга ўхшаган жабрланган аёлларнинг озод бўлишини, ўз тақдирини ўзи ҳал қилишини, ҳур-эркин, илм-маърифатли бўлишини истайди.

Зеби ҳаётида **йўл мотиви** ҳамма нарсани ўзгартириб юборади. Бу оддий ҳаракат макони эмас, балки **тақдир йўли**дир. Айнан ана шу йўлда у илк бор Ўлмасни севиб қолди, шу йўлда у охирги бор тенгдош дугоналари билан ўйнаб-яйраб қолди, шу йўл унинг фожиали қисматига замин яратди ва ниҳоят, уни Сибирга сургун қилди. Йўлнинг тақдирий маъно касб этиши Чўлпон

поэтикасида муҳим бадиий хусусиятлардан бири сифатида намоён бўлади. Бу мотивнинг адиб насри ва шеъриятидаги ўрни проф. Д. Қуронов ва Н. Йўлдошев тадқиқотларида атрофлича таҳлил қилинган. [1]

Зебидаги соддалик, тобелик ва катта инқилоб қила олмаслик бутун халққа хос иллатлардан бири сифатида талқин қилинади. Чўлпон асарда халқнинг миллий руҳиятидан келиб чиқиб, типик воқеликни бадиийлаштиради. Бу ҳодиса, айниқса, хотин устига хотин олиш воқеаси орқали тасвирланади. Асарда бахтсиз бўлган биргина Зеби эмас, унинг кундошлари ҳам бахтсиз. Улар ўз қавмлари — аёл зотини ўзлари хорлайдилар. Бир-бирларига аёл сифатида эмас, кундошлар сифатида қарайдилар. Айнан мана шу ҳолат уларнинг умумий бахтсизлиги нишонасидир.

Улардаги бахтга зорликнинг асосий сабаби аёл қадр-қимматининг эътибордан четда қолишидир. Аёлга қарата “*Сен ҳам бахтлимисан?*” деган саволнинг бирор марта берилмаслиги унинг шахс сифатида тан олинмаганини англатади. Замона илм-фанидан бехабарлик ва жаҳолат ортидан кўр-кўрона эргашиш эса бу ҳолатни янада мустаҳкамлайди. Хотин устига хотин олаверган Акбаралида “мен нима қиляпман-у, нима қилишим керак?” деган ўйнинг ўзи йўқ эди.

Жадид адабиётида аёллар тимсоли шу сабабли реалистик ва ижтимоий мазмундор тарзда тасвирланган. Бунда ўша давр тузуми қаттиқ қораланиб, хотин-қизларни илм-маърифатга, жаҳолат ботқоғидан чиқишга даъват этилади. “Кеча ва кундуз” романидаги хотин-қизлар образларини бир неча жиҳатдан таснифлаш мумкин. Аввало, ўзбек аёллари ва рус аёли; иккинчидан, оналар ва қизлар; учинчидан, рафиқалар ва кундошлар образлари. Булар орасида аёллигини ҳам, инсонлигини ҳам унутганлар сифатида кундошлар алоҳида ажралиб туради.

Мария ҳақида сўз юритганда, у маҳаллий хотин-қизлардан ҳар томонлама фарқ қилишини кўриш мумкин. Унинг ишловотхонага тушиб қолишига етимлиги сабаб бўлган бўлса, у ердан тез фурсатда чиқиб кетишига унинг пок ва бегуборлиги, дилбар ва гўзаллиги сабаб бўлиб, Мирёқубни мафтун қилган эди. Мариядаги табиийлик, бегуборлик ва самимийлик Зебининг характери билан ўхшаш. Иккиси ҳам покдомон аёллар. Бу қаҳрамонларда психологик ва типологик ўхшашлик мавжуд.

Бироқ уларнинг ўртасидаги асосий фарқ илм-маърифат ва дунёқарашда кўринади. Мария саводли, эркин фикрлайди, ҳис-туйғуларини очиқ ифода этади. Зебига эса шарқона ибо, ҳаё ва мутелик хос. Демак, Чўлпон Мария орқали аёлнинг бошқа бир — маърифатли ва нисбатан эркин типини ҳам кўрсатади.

Бошқа хотин-қизлар образларининг деярли барчаси ботқоққа ботиб, ундан чиқа олмаётган, дардини ҳеч кимга айта олмаётган, меҳр, эътибор, эрк ва озодликка зор аёллар сиймосининг турли кўринишларидир. Улар орасида аёллик бахтидан масрур бўлган бирорта образ борми, деган саволга “йўқ” деб жавоб бериш мумкин. Биргина Зеби эмас, Султонхон, Пошшахон, Ҳадичахон ҳам бахтли бўлишга ҳақли эди. Лекин қай бири ҳақиқий бахтга эришди? Зебининг онаси ёки Мирёқубнинг хотини ҳақида ўйлаганда ҳам, уларнинг айби садоқати ва вафосидами, деган савол туғилади. Улар покиза муҳаббати эвазига зулм ва хиёнат билан тақдирландилар.

Чўлпон аёллар образини худди Қодирий каби ипидан-игнасигача, нафосатидан разолатигача, соддалигидан маккорлигигача, вафодорлигидан хиёнаткорлигигача, илмлисидан жоҳилигача — барча қирралари билан турли қаҳрамонлар тимсолида очиб берган. Бир хил ижтимоий муҳит етиштирган хотин-қизлардаги умумийлик шунда эдики, уларнинг гўзали ҳам, энг беўхшови ҳам, сипоси ва шер каби юлғичи ҳам, тарбия кўрган зиёлиси ва содда кўнгиллиси ҳам эркакларга бирдек қарам ва муте эди. Улар на ўз эркига, на ҳуқуқига, на ўз тақдирига эга эдилар. Она, рафиқа, қиз фарзанд – барчаси бир хил мақомда турган аёллар эди. Уларнинг тили, ҳаёти, тақдири, ҳис-туйғулари, орзу-армонлари кўпинча эр ёки отанинг ихтиёрида қоларди.

“Кеча ва кундуз” романидаги аёлларни шартли равишда уч гуруҳга ажратиш мумкин: биринчи – **эрксизлиги боис инсонлигини йўқотган аёллар** (Ҳадичахон, Пошшахон, Султонхон); иккинчи – **эрксиз бўлса-да, қалбида зиёси бор аёллар** (Зеби, Салтанатхон, Энахон, Қумри, Фазилат, Баҳри, Қурвонбиби, Умриниса биби, Энахоннинг онаси, Энахоннинг келинбибиси, Мирёқубнинг хотини, Холматнинг хотини); учинчи – **маърифатли ва эркин аёл** (Мария).

Чўлпон ижодида хорижий адабиёт таъсири ҳам мазкур образларнинг бадиий талқинини тушунишда муҳим аҳамиятга эга. Адабиётшунос Эрик Каримов Чўлпон ижодига рус – Лев Толстой, инглиз – Валтер Скотт, француз – Виктор Гюго, араб – Жўржи Зайдон адабиётларининг таъсири ҳақида ёзган. [2] Чўлпон Зебини тасвирлашда Толстой Наташа Ростовани тасвирлагандек нозик ва назокатли ёндашади.

Зеби билан содир бўлган фожиа уни судланувчилар курсисигача олиб келади. Суд жараёнида ёзувчи Зеби устидан ўзининг ҳис-туйғуларини борича тўкиб солади ва ёш қизнинг соддалиги, ҳимоясизлигини қонун хизматчиларининг айёрлиги ва хиёнати билан қарама-қарши қўяди. Толстойнинг “Тирилиш” романи қаҳрамони Екатерина билан “Кеча ва кундуз”даги Зеби ўртасидаги ўхшашлик ҳам суд мажлиси мисолида яққол

намоён бўлади. Д. Қуронов бу икки асарни қиёслар экан, ҳар икки романда суд ҳужжатларининг батафсил тавсифи, икки қаҳрамоннинг ўзлари билмайдиган айб – одамни заҳарлаб ўлдирганликда айбланиши, Сибирга сургун қилиниши, гувоҳларнинг фақат айбланувчиларга қарши гувоҳлик бериши ва икки прокурорнинг ҳам айбланувчиларни жамият учун хавфли деб аташи каби ўхшашликларга эътибор қаратади. **[3]**

Чўлпон “Кеча ва кундуз” романига Европа аёли образини ҳам бежиз киритмаган. У Европа аёлида кўплаб ижобий жиҳатларни кўрган. Бироқ Европа ва рус аёлларининг тақдири ҳақиқатан ҳам ҳавас қиларли аҳволда эдими, деган савол туғилади. Хотин-қизлар образидаги миллий руҳ масаласини тадқиқ этар эканмиз, жадид ижодкорларининг бошқа миллат адиблари билан ўзаро адабий таъсирини ҳам назардан четда қолдириб бўлмайди.

Жадид зиёлилари хотин-қизлар маърифати ҳақида қанчалар куюнчаклик билан мурожаат қилган бўлсалар, инглиз маърифатпарвар адиби Даниэл Дефо ҳам бу масалага жиддий ёндашган. Унинг *An Essay upon Projects* асарида хотин-қизларга таълим бериш ғояси алоҳида ўрин тутади. Асарнинг “Academy for Women” қисмида аёлларга таълим беришдан маҳрум қилишни жамиятдаги “энг варварона одатлар”дан бири сифатида баҳолайди ва аёллар учун таълим муассасаси ташкил этишни таклиф қилади. Дефонинг асари 1697 йилда нашр этилган. [4]

Дефо фикрича, яхши тарбия ва таълим олган аёлнинг табиий қобилияти намоён бўлади. Шу маънода унинг “*Яхши тарбия кўрган ва маърифатли аёл беқиёс мавжудотдир... Маърифатли аёл севги, ақл ва барча эзгу истаклар тимсолидир*” деган фикри хотин-қизлар маърифати масаласининг умуминсоний моҳиятини очиб беради. [4] Дефо аёлларга таълим беришни уларни эркакларга қарши қўйиш сифатида эмас, балки уларни муносиб ҳамроҳ ва мустақил фикрловчи инсон сифатида тарбиялаш зарурати сифатида талқин қилади.

Демак, хоҳ Европа аёли бўлсин, хоҳ Туркистон аёли – ҳар иккиси ҳам маърифат либосига муҳтож эди. Европа аёлларининг азоб-уқубатлари, уларнинг синфий табақаланиши ва жамиятдаги ижтимоий тенгсизлик каби масалалар ўша давр адабиётида ҳам ўз аксини топган. Аёллар оламини, уларнинг руҳий кечинмаларини ёритиш миллий уйғониш даври адабиётининг маърифатпарвар вакиллари Даниэл Дефо, Самуэл Ричардсон, Генри Филдинг асарларида ҳам намоён бўлади. Илк миллий уйғониш даври вакили Д.Дефонинг “An Essay upon Projects” асарида хотин-қизларни маърифатли қилиш ғоялари илгари сурилган. [5]

Самуэл Ричардсон ва Чўлпон ижодидаги аёллар – Памела ва Зеби образларини қиёсий тадқиқ қилган С. Усмонованинг хулосаси ҳам

ижодкорларнинг ўзаро адабий таъсири ва илҳомланиши ҳақидаги фикримизни тасдиқлайди: “*Зебидаги ҳаё, иффат, ор-номус, ота-онага итоаткорлик Памелада ҳам намоён бўлади*”. [6] Бу қиёс икки қаҳрамоннинг миллий муҳити турлича бўлса-да, уларни бирлаштирувчи ахлоқий-психологик хусусиятлар борлигини кўрсатади.

Кумуш, Раъно, Зеби каби қаҳрамонларни бирлаштириб турувчи яна бир муҳим жиҳат – уларнинг пок ва бегубор муҳаббатидир. Шу ўринда уларнинг ота-оналарини ҳам айрим хусусиятлар бирлаштиришини кўриш мумкин. Буни XVIII аср охири ва XIX аср бошларида яшаб ижод этган инглиз адибаси Жейн Остиннинг “Андеша ва ғурур” асари қаҳрамонлари билан қиёслаш мумкин.

Асар қаҳрамони Элизабет Беннет беш нафар қиз фарзанддан бири бўлиб, у чин муҳаббатни кутиб яшайди. Аммо унинг онаси миссис Беннетнинг хаёлида кеча-ю кундуз битта ташвиш – қизларини қандай бўлмасин муносиб ва бой куёвларга узатиш. Кунлардан бир куни улар яшайдиган шаҳарчага мистер Бингли исмли бадавлат киши кўчиб келгани ҳақида хабар топгач, Беннет хоним турмуш ўртоғига шундай дейди: “*Бўйдоқ, азизим, ҳамма гап шунда-да, бўйдоқ! Йилига тўрт ёки беш минг даромад топадиган бўйдоқ! Бизнинг қизларимиз учун жуда қулай имконият-а?*” [7]

Кўриб турганимиздек, миссис Беннет, кўпчилик қатори, жумладан, бизнинг Раззоқ сўфи ёки Солиҳ махдум сингари, бой куёв ва фойдали никоҳни орзу қилади. Аммо “Кеча ва кундуз” ёки “Меҳробдан чаён”да, аксинча, оналарнинг эмас, оталарнинг “орзуси” шундай эди. Ачинарлиси, ҳисоб-китоб билан қуриладиган никоҳлар Европа ва Шарқ жамиятларида турли кўринишларда мавжуд бўлган.

Энг муҳими, Кумуш, Раъно ва Зеби бундай ҳисоб-китобли никоҳни истамаганлар. Уларнинг оналари – Офтоб ойим, Нигорхоним ва Қурвонбиби ҳам бой куёвга қиз узатишни ўйлаш тугул, бунга мутлақо қарши бўлганлар. Мол-давлатдан кўра фарзанд бахтини устун қўйган ўзбек онасининг мақоми бир поғона баланд туриши ана шу жиҳатдан муҳим. Миссис Беннетнинг қизи Элизабет ҳам табиатан онасига зид: у ўз қадр-қимматини ҳеч қачон пулга сотмайди. Унинг учун оила қуришда энг аввало меҳр-муҳаббат зарур. Раъно учун ҳам хоннинг бойлиги заррача қийматга эга эмас, чунки унинг суюклиси – қалби гўзал, дунёқараши кенг ва истеъдодли Анвардир.

Жадид ижодкорлари яратган аёллардаги миллий ўзига хослик бошқа миллатларнинг аёллари билан ўзаро қиёсда янада очиқ кўринади. Лев Толстойнинг “Анна Каренина” асари бош қаҳрамони тақдирининг фожиали тугаши ҳам бежиз эмас. У ҳаётини меҳр-муҳаббат билан эмас, мажбурият билан бошлаган эди. Холасининг сиқуви билан ўзидан 20 ёш катта бўлган эркакка

турмушга чиққан, севги-муҳаббат туйғусидан мутлақо бехабар Анна Вронскийни учратгунига қадар шу тарзда яшайди. Вронский билан учрашганидан сўнг у ўзини илк бор севиб-севилиб яшаётган бахтли аёл сифатида ҳис қила бошлайди.

XIX асрга келиб Европа бўйлаб эмансипация, никоҳда хотин-қизларнинг тенг ҳуқуқлилиги каби масалалар юзасидан баҳслар кучайган бир пайтда Толстой аёл ва эркакнинг на муҳаббатда, на оилада ҳаётнинг асл мазмунини тўлиқ топа олмаган қаҳрамонларини яратди. Ўз оиласидан бахт топа олмаган Пошшахон ва Султонхон ҳам мафтуна орттириш орқали бахтли бўла олмадилар.

Шу ўринда Лев Толстойга синглиси томонидан ёзилган хатни келтириш ўринли: “*Ё Тангрим, қани эди ҳамма Анна Карениналар ўзини нималар кутаётганини билсалар эди, улар сониялик лаззат завқидан воз кечган бўлар эдилар, чунки қонуний бўлмаган ҳеч нарса на бахт, на лаззат келтира олади. Биз ўзимизни-ўзимиз ‘мен бахтлиман, мен севаман, мен севиляпман’, деб алдаймиз, холос*”. [8]

Толстойнинг Анна Каренинасини ҳам, Ҳамзанинг Марями ёки Жамиласини ҳам фожиага олиб келган сабаблардан бири – муҳаббат ва ижтимоий муҳит ўртасидаги зиддиятдир. Бу жиҳат турли миллат адабиётидаги аёл образларини умуминсоний нуқтаи назардан қиёслаш имконини беради.

Юқоридаги таҳлил натижаларидан келиб чиқиб, ўзбек жадид насри – ҳикоя ва романларда яратилган хотин-қизлар образини умумий тарзда уч гуруҳга бўлиш мумкин: **биринчи** – **мазлума аёллар образи** (Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи ва барча ҳикояларидаги айрим аёллар); **иккинчи** – **маърифатли аёллар образи** (Қодирий яратган айрим аёл образлари ва Ҳамзанинг “Янги саодат” асаридаги Марям, “Учрашув”идаги Ширин); **учинчи** – **дунёқараши тор ва худбин аёллар образи** (Қодирийнинг Зайнаб ва Хушрўйбибиси, Чўлпоннинг Пошшахон ва Султонхони, Ҳамзанинг Сораси).

Бу таснифдан кўринадики, жадид адиблари аёлларни бир хил қолипда тасвирламаганлар. Аксинча, улар хотин-қизларнинг маънавий, психологик ва ижтимоий қиёфасини турли образлар орқали очганлар. Бироқ уларни бирлаштириб турувчи энг муҳим жиҳат – жамиятнинг инсон тақдирига, айниқса аёл тақдирига таъсиридир.

Хулоса

Ўзбек жадид насрида хотин-қизлар образи миллий уйғониш ва маърифатпарварлик ғояларининг муҳим бадиий ифодаларидан биридир. Жадид адиблари аёл тақдирини оддий оилавий-маиший муаммо сифатида эмас, балки

жамият тараққиёти, миллатнинг маънавий ҳолати, инсон ҳуқуқи ва ижтимоий адолат масалалари билан узвий боғлиқ ҳолда талқин қилдилар.

Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романидаги Зеби образи бу борада энг ёрқин мисоллардан биридир. Зебининг соддалиги, ҳаёси, иффати, поклиги ва вафодорлиги унинг ожизлиги эмас, маънавий фазилатларидир. Бироқ жаҳолат, ижтимоий тенгсизлик ва аёлни мустақил шахс сифатида тан олмайдиган муҳит унинг бу фазилатларини ҳимоя қила олмайди. Шу боис Зебининг шахсий фожиаси бутун бир даврнинг ижтимоий фожиаси даражасига кўтарилади.

Романдаги Мария, Пошшахон, Султонхон, Ҳадичахон, Зеби ва бошқа образлар орқали аёл психологиясининг турли қирралари очилади. Айрим аёллар эрксизлик туфайли инсонлигини йўқотса, айримлари қалбидаги маънавий зиёни сақлаб қолади. Мария эса маърифат ва эркин фикрлаш имкониятига эга аёлнинг бошқа типини намоён этади.

Чўлпоннинг Толстой, Дефо, Ричардсон, Остин каби хорижий ижодкорлар билан адабий муштараклиги эса ўзбек жадид адабиётининг жаҳон адабий жараёнидан узилмаганини кўрсатади. Зеби, Памела, Элизабет Беннет, Анна Каренина каби образлар турли миллий ва тарихий муҳитларда яратилган бўлсада, уларни бирлаштириб турувчи умуминсоний муаммо – аёлнинг севиш ва севилиш, таълим олиш, қадрланиш ҳамда ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқидир.

Шу маънода, жадид адабиётида хотин-қизлар образини ўрганиш нафақат адабий образларнинг бадиий хусусиятларини англаш, балки миллий тафаккур, маърифат, ижтимоий адолат ва инсон эркинлиги тарихини тушуниш учун ҳам муҳимдир. Чўлпоннинг Зеби орқали ифода этган бадиий ҳақиқати – жамиятнинг ҳақиқий тараққиёти инсон, хусусан, аёлнинг қадри, ҳуқуқи, билими ва эркинлиги билан бевосита боғлиқ эканини кўрсатади.

Адабиётлар

1. Йўлдошев Н. Чўлпон насри ва шеъриятида йўл мотиви ҳақидаги тадқиқотлар.
2. Каримов Э. XX аср бошида Туркистонда адабий муштараклик // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1994. – № 4–5–6. – Б. 21.
3. Қуронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. – Т.: Шарқ, 2004. – Б. 234.
4. Defoe D. An Essay upon Projects. – London: Cassell & Company, Limited, 1887. – Электрон нусха: Project Gutenberg.
5. Усманова С. Ўзбек ва инглиз романларида аёл руҳияти тасвири (Абдулҳамид Чўлпон ва Самуэль Ричардсон ижоди мисолида). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Фарғона, 2021. – Б. 26.

6. Усманова С. Ўша манба. – Б. 42.
7. Остин Ж. Андиша ва ғурур. – Т.: Янги аср авлоди, 2019. – Б. 9.
8. Тришкина Э. Р., Вдовых В. В., Холопова М. И. «Анна Каренина»: нарциссические замки и реальность // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2022. – № 1.

“NAHJUL-FARODIS”DA QADIMGI TURKIY VERBAL LEKSIKANING SEMANTIK DAVOMIYLIGI

Dilnoza Akramovna Abduvaliyeva
F.f.f.d. (PhD), dotsent
Jizzax davlat pedagogika universiteti
a.dilnoza1981@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada “Nahjul-farodis”dagi qadimgi turkiy verbal leksikaning semantik davomiyligi tarixiy-qiyosiy va kontekstual-semantik jihatdan tahlil qilinadi. *Ağïrla=, ög=, ögrän=, ögrät=, ögütlä=, kizlä=, künilä=* fe’llarining qadimgi va o‘rta turkiy manbalardagi ma’nolari asardagi qo‘llanishlari bilan qiyoslanadi. Verbal leksikadagi semantik davomiylikning uch ko‘rinishi ajratiladi: semantik yadroning kontekstual voqelanishi, derivatsion-semantik mikrotizimning davomiyligi hamda fonetik variantlanish sharoitidagi semantik barqarorlik. Tahlil qadimgi turkiy fe’llarning XIV asr yodgorligi tilida asosiy ma’nolarini saqlash bilan birga, yangi matniy muhitda funksional faolligini ham davom ettirganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: “Nahjul-farodis”, qadimgi turkiy til, verbal leksika, semantik davomiylik, semantik yadro, leksik vorisiylik, derivatsion-semantik mikrotizim, fonetik variantlanish.

Аннотация. В статье в историко-сопоставительном и контекстуально-семантическом аспектах исследуется семантическая преемственность древнетюркской глагольной лексики в «Нахджул-Фарадис». Значения глаголов *ağïrla=, ög=, ögrän=, ögrät=, ögütlä=, kizlä=, künilä=* в древне- и среднетюркских источниках сопоставляются с их употреблением в тексте памятника. Выделяются три формы семантической преемственности: контекстуальная реализация семантического ядра, сохранение деривационно-семантической микросистемы и семантическая устойчивость при фонетическом варьировании. Анализ показывает, что древнетюркские глаголы в языке памятника XIV века не только сохраняли основные значения, но и продолжали активно функционировать в новой текстовой среде.

Ключевые слова: «Нахджул-Фарадис», древнетюркский язык, глагольная лексика, семантическая преемственность, семантическое ядро, лексическая преемственность, деривационно-семантическая микросистема, фонетическое варьирование.

Abstract. The article examines the semantic continuity of Old Turkic verbal vocabulary in *Nahjul-Faradis* from historical-comparative and contextual-semantic perspectives. The meanings of the verbs *ağïrla=, ög=, ögrän=, ögrät=, ögütlä=,*

kizlä=, and *künilä=* in Old and Middle Turkic sources are compared with their use in the text. Three patterns of semantic continuity are identified: the contextual realization of the semantic core, the continuity of the derivational-semantic microsystem, and semantic stability despite phonetic variation. The analysis demonstrates that Old Turkic verbs in this fourteenth-century text not only retained their core meanings but also continued to function actively in a new textual environment.

Keywords: *Nahjul-Faradis*, Old Turkic, verbal vocabulary, semantic continuity, semantic core, lexical continuity, derivational-semantic microsystem, phonetic variation.

Kirish. Turkiy yozma til tarixida leksik vorisiylik muayyan birlikning turli davr manbalarida mavjudligi bilangina belgilanmaydi; bunda uning semantik yadrosi, birikuvchanligi va funksional mavqeyining keyingi bosqichlardagi holati ham muhim. Ayniqsa, fe'llar tarixiy leksikaning yashovchanligini tilning predikativ imkoniyatlari bilan bog‘liq holda kuzatish imkonini beradi. XIV asr yodgorligi “Nahjul-farodis” [5] bu jihatdan xarakterli: asar lug‘atida arabcha va fors-tojikcha birliklar salmoqli o‘rin tutsa-da, harakat-holat ifodasida turkiy verbal qatlam yetakchi mavqeyini saqlagan. Maqolada NFdagi *ağïrla=, ög=, ögrän=, ögrät=, ögütlä=, kizlä=, künilä=* fe'llari “Devonu lug‘atit turk”, qadimgi turkiy lug‘at va ayrim o‘rta turkiy manbalar bilan tarixiy-qiyosiy hamda kontekstual-semantik aspektda tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor shakliy davomiylikdan ko‘ra semantik yadroning saqlanishi va uning XIV asr matniy muhitida qay tarzda voqelanishiga qaratiladi.

Tarixiy semaning kontekstual imkoniyatlari *ağïrla=* fe'lida yaqqol ko‘rinadi. Qadimgi turkiy *ağïr*ning “qadrli, aziz, hurmatli; qimmatbaho” ma'nosidan shakllangan ushbu fe'l “Devonu lug‘atit turk”da “hurmat qilmoq, marhamat ko‘rsatmoq” mazmunida qayd etilgan [3, 18–19; 6, I, 243]. “Qutadg‘u bilig” hamda “At-tuhfa” materiallari ham uning qadrlash, e'zozlash semasining keyingi davrlarda davom etganini ko‘rsatadi [3, 19; 1, 31a7]. NFda mazkur sema ikki xil kontekstda namoyon bo‘ladi: *Taqï Ja'farni va taqï qatïndaqï yārānlarni ağïrladï, hil'atlar berdi* [5, 79/14]; *Taqï Payğāmbar bizlärni ağïrlar erdi, hurmat qïlur erdi* [5, 110/12]. Birinchi misolda ehtirom *hil'at berish* orqali moddiy vosita bilan ifodalansa, ikkinchisida *hurmat qïl=* bilan mazmunan tutashib, ma'naviy munosabatni anglatadi. Demak, har ikki qo‘llanishda tarixiy “qadrlash” semasi saqlangan, biroq uning matndagi ifodasi kommunikativ vaziyatga ko‘ra farqlangan. Bu esa semantik davomiylikni ma'noning mutlaq o‘zgarmasligi sifatida emas, semantik yadroning turli kontekstlarda o‘ziga xos tarzda reallashuvi sifatida talqin qilishga asos beradi.

Qadimgi verbal qatlamning yashovchanligi bir o‘zak atrofida shakllangan birliklar munosabatida ham kuzatiladi. *Ög=* qadimgi turkiy manbalarda “maqtamoq,

madh etmoq” ma’nosini ifodalagan [6, I, 184; 3, 379]. NFdagi *Murādlari özlärini ögüp onginlarni zam qïlmaq turur* [5, 387/12] jumlasida ham shu sema saqlanib, uning mazmuni qarama-qarshi ma’nodagi *zam qïl=* orqali yanada aniqlashgan. Qadimgi va o‘rta turkiy manbalarda ushbu o‘zak bilan bog‘liq *ögdi, ögdilig* singari nominal hosilalar ham qo‘llangan [2, 147-148]. NFda esa *ög=* fe’lining asosiy semantik vazifasi faol davom etgan.

“Aql, idrok, bilim” tushunchasi bilan bog‘langan *ög* asosli *ögrän=, ögrät=, ögütlä=* fe’llari tarixiy davomiylikning tizimliroq ko‘rinishini namoyon etadi [3, 380–382]. NFda *ögrän=* “bilim olmoq” ma’nosida 16 marta (*Tört miŋ ustāddïn ilm ögrändim* [5, 188/9]), *ögrät=* “bilim, ko‘nikma bermoq” ma’nosida 18 marta (*...bu abushqağa yunmaq ādābini ögrätsälär* [5, 171/14]) qo‘llangan; *ögütlä=* esa “nasihat qilmoq, yo‘l-yo‘riq bermoq” mazmunini ifodalaydi (*...ögütlädi ersä...* [5, 8/12]). “Qutadg‘u bilig”da *ögrän=* va *ögrät=* fe’llarining ayni semantikada qo‘llanishi DTS orqali qayd etilgan [3, 380–382], Mahmud Koshg‘ariyning *ög*ni “aql, ziyraklik” bilan bog‘lashi [6, I, 82] esa bu munosabatning tarixiy asosini ko‘rsatadi. NF materialida uch fe’l “bilimni egallash → uni boshqaga yetkazish → tajriba asosida yo‘l ko‘rsatish” munosabatini hosil qiladi. Shunga ko‘ra, verbal vorisiylik ayrim hollarda alohida leksema doirasidan chiqib, derivatsion-semantik mikrotizim darajasida namoyon bo‘ladi.

Semantik barqarorlik fonetik variantlanish bilan ham birga kechishi mumkin. *Kizlä=* “yashirmoq, bekitmoq” ma’nosida DLTda [6, III, 315], “At-tuhfa”da [1, 14a10] va NFda bir xil semantik yadro bilan qayd etilgan: *Sen bu bitigni kizlägil* [5, 48/8]. Qadimgi *kizläklig* “yashirin, sirli” hosilasi [3, 311] o‘zak semasining tarixiyligini ko‘rsatsa, etimologik manbada *kizlä= // gizlä=* fonetik variantlarining umumturkiy asos sifatida talqin qilinishi [4, 66] mazkur shakliy munosabatning tarixiyligini ko‘rsatadi. *Gizlämak* shaklining Xorazm shevalarida “yashirmoq, bekitmoq” mazmunida saqlanishi esa uning keyingi fonetik variantini aks ettiradi [8, 67].

*Künilä=*da ham shakliy o‘zgarish semantik uzilishga olib kelmagan. Fe’l qadimgi *küni* “hasad, rashk” [3, 327] bilan bog‘liq bo‘lib, NFda *Yā Musā, bu qulum könglindä heč hasadi yoq erdi, künilämäki yoq erdi* [5, 288/13] tarzida qo‘llangan. Bir qurilmada arabcha *hasad* va turkiy *künilämäki*ning parallel kelishi fe’l ma’nosini matnning o‘zi orqali aniqlashtiradi. Uning ayrim o‘zbek shevalaridagi *künlä=* “ko‘rolmaslik, hasad qilmoq” shakli [7, 168] esa *küni → künilä= → künlä=* qatorida semantik yadroning fonetik o‘zgarishlarga nisbatan barqarorligini ko‘rsatadi. Bunday davomiylik NFda alohida hodisa emas. *Ač=* “ochmoq”, *azrïl=* “ayrilmoq”, *yaŋïl=* “yanglishmoq, adashmoq”, *yïzla=* “hidlamoq”, *ïsïr=* “qopmoq, tishlamoq”, *ört=* “bekitmoq, yashirmoq” kabi qator fe’llar ham qadimgi turkiy manbalardagi asosiy

ma’nolarida qo‘llangan. Ularning tarixiy lug‘atlardagi qaydi tegishlicha *ač=* [3, 3], *azrïl=* [6, I, 248], *yaŋïl=* [3, 234], *yïzla=* [6, III, 322], *ïsïr=* [6, I, 88], *ört=* [6, III, 430] bilan dalillanadi. NFdagi qo‘llanishlari esa mos ravishda [5, 18/7], [5, 154/7], [5, 114/2], [5, 336/7], [5, 250/16], [5, 25/2] o‘rinlarida kuzatiladi. Bu material semantik vorisiylikni ayrim leksemalarning tasodifiy saqlanishi emas, NF verbal qatlamining tarixiy xususiyatlaridan biri sifatida baholashga imkon beradi.

Tekshirilgan birliklarni o‘zaro qiyoslash verbal leksikadagi tarixiy davomiylikni faqat xronologik saqlanish bilan tenglashtirish yetarli emasligini ko‘rsatadi. *Ağïrla=* fe’lida qadimgi sema yangi kontekstlarda turlicha konkretlashgan bo‘lsa, *ögrän=, ögrät=, ögütlä=* qatorida vorisiylik bir leksema chegarasidan chiqib, o‘zaro bog‘langan semantik munosabatlar tizimini qamrab oladi. *Kizlä=* va *künilä=*da esa fonetik variantlanishga qaramay, birlikni tarixan tanitib turuvchi asosiy sema saqlangan. Binobarin, bir xil “qadimgi ma’noning saqlanishi” belgisi ortida turli lisoniy mexanizmlar mavjud. Bu farqlanish NF verbal qatlamining tarixiy tabiatini aniqlashda muhim. Asar tilida qadimgi fe’llarning mavjudligi o‘z-o‘zicha vorisiylikning to‘liq dalili bo‘la olmaydi; ularning XIV asr matnida qanday semantik munosabatlarga kirishgani ham hisobga olinishi lozim. Masalan, *ağïrla=*ning arabcha asosli *hurmat qïl=* bilan, *künilä=*ning esa *hasad* bilan bir kontekstda kelishi turkiy birliklarning o‘zlashmalar ta’sirida iste’moldan chiqmaganini, aksincha, ular bilan mazmuniy munosabatga kirishgan holda faoliyatini davom ettirganini ko‘rsatadi. Shu jihatdan NFda leksik o‘zlashuv bilan turkiy verbal fondning saqlanishi bir-birini inkor qiluvchi jarayonlar emas: o‘zlashmalar yangi nominativ va terminologik ehtiyojlarni qoplagan bir sharoitda qadimgi turkiy fe’llar matnning harakat-holat ifodasidagi funksional mavqeyini saqlab qolgan. Verbal leksikaning bunday tarixiy barqarorligini uning grammatik-funksional tabiatidan ajratib bo‘lmaydi. Fe’l matnda predikativ markaz vazifasini bajarishi sababli uning yashovchanligi faqat lug‘at tarkibida saqlanib qolish bilan belgilanmaydi; birikuvchanlik, semantik qarama-qarshilik, derivatsion aloqa va kontekstual faollik ham vorisiylikning muhim ko‘rsatkichlariga aylanadi. NF materiali qadimgi turkiy verbal fondning XIV asrga kelib aynan shu funksional munosabatlar doirasida yashashda davom etganini ko‘rsatadi.

NF verbal leksikasi tahlilidan ma’lumki, qadimgi turkiy semantika XIV asr matnida bir xil usulda davom etmagan. Material asosida uning uch ko‘rinishini ajratish mumkin: 1) semantik yadro saqlangan holda kontekstual voqelanishning tarmoqlanishi (*ağïrla=*); 2) derivatsion-semantik mikrotizimning davomiyligi (*ögrän=, ögrät=, ögütlä=*); 3) fonetik variantlanish sharoitidagi semantik barqarorlik (*kizlä= // gizlä=, künilä= // künlä=*). Demak, verbal vorisiylikning asosiy belgisi shakliy aynanlik yoki ma’noning mutlaq o‘zgarmasligi emas, leksemani tarixan

identifikatsiya qiluvchi semantik yadroning turli davr va matniy sharoitlarda saqlanishidir. Shu jihatdan “Nahjul-farodis” verbal qatlamida qadimgi turkiy lug‘aviy meros passiv holda saqlanmagan, balki XIV asr matnining funksional ehtiyojlariga mos ravishda davom ettirilgan. Bu holat asarni qadimgi turkiy va keyingi yozma til bosqichlari o‘rtasidagi leksik-semantik vorisiylik mexanizmlarini aniqlashda muhim manbalardan biri sifatida baholashga asos beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. At-tuhfatuz zakiyatu fil-lug‘atit turkiyya (Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa**)** / Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov; mas’ul muharrir G‘. Abdurahmonov. – Toshkent: Fan, 1968.
2. Caferoğlu A**.** *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.* – İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1968. – (Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı 260).
3. Древнетюркский словарь / В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
4. Левитская Л. С., Дыбо А. В., Рассадин В. И**.** *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К», «Қ».* – Москва: Языки русской культуры, 1997.
5. Mahmud ibn Ali**.** *Nehcü’l-Ferâdis. Tıpkıbasım* / Haz. János Eckmann. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1956.
6. Mahmud Koshg‘ariy. *Devonu lug‘otit turk (Turkiy so‘zlar devoni).* I–III jildlar / Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. – Toshkent: Fan, 1960–1963.
7. Musayeva F. *O‘zbek xalq so‘zlari.* – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2023.
8. O‘zbek xalq shevalari lug‘ati / Mas’ul muharrir Sh. Sh. Shoabdurahmonov. – Toshkent: Fan, 1971.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ МАЗМҰНДЫҚ, КӨЛЕМДІК КЕҢЕЮ ЖОЛДАРЫ

Н.ҚОШАНОВА
филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті (Қазақстан, Түркістан қ.),
e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz

Қазіргі таңда жұмсалымды грамматиканы зерттеудің әр түрлі аспектілері мен бағыттары пайда болып, даму үстінде: жұмсалымды грамматиканың жалпы теориялық мәселелері; жұмсалымды синтаксистік концепция; жұмсалымдық аспектология; өріс теориясы арқылы зерттеу.

Қазақ тіл білімінде жұмсалымды грамматика – енді-енді қолға алына бастаған сала. Оның негізгі теориялық тұғыры мен бағыты толық айқындалған деп айту әлі қиын десе де болады. Жұмсалымдық синтаксис саласында З.К.Ахметжановаының қазақ және орыс тілдеріндегі жұмсалымдық зерттеулердің негізгі принциптерін салғастыра қарастырған еңбегі [1] мен Ж.А.Жақыповтың сөйлеудің жұмсалымды-қатысымдық сипатын ашуға арналған [2], Т.Сайрамбаевтың «Жақ категориясының функционалды көрінісі» [3], А.Салқынбайдың «Функционалды грамматика очерктері» [4] атты еңбектерінен басқа зерттеу жұмыстары жоқ десе боларлық. Зерттеулер жұмсалымды синтаксисті қарастырғанда, тек синтаксис төңірегінен шыға алмаған. Жұмсалымды грамматиканың негізгі міндеті тақырыптардың ортақ қасиетін қарастыру болып табылатыны белгілі.

Функция тілдік бірліктердің функциясы мен семантикасының арақатынасына байланысты: функция тіл бірліктерінің семантикасына қарсы қойылады немесе тілдік бірліктердің мағыналары олардың қызметі ретінде ұғынылады.

Г.А.Золотова синтаксис теориясында шындық өмірдің сөйлем мазмұнында бейнеленуін сипаттау үшін алғашқы жарық көрген еңбегінде «функция» ұғымын басшылыққа алған болатын. «Функция» ұғымы синтаксис үшін өте маңызды. Өйткені тілдің басқа деңгейлерімен салыстырғанда, синтаксис– ойлау және коммуникация процесімен тікелей байланысты. Басқа тіл салалары бұл процестерге синтаксис арқылы қатысады. Г.А.Золотова: «Синтаксистік бірліктердің сыртқы дүниені бейнелеуден басқа нағыз тілдік синтаксистік құрылымдық қызметі де болуы керек» [5,8]. Синтаксистік бірлікке зерттеуші коммуникация бірлігі сөйлемді, ал оны құрастырушы ең төменгі бірлікке сөз формасын жатқызады. Г.А.Золотованың пікірін ары қарай

дамытып, З.Ш.Ерназарова синтаксистік ең төменгі бірлікке синтаксеманы– сөз формасын алады да: «Сөз формасы синтаксистің барлық деңгейін құрастырушы бірлік. Оған абстракцияланған грамматикалық мағынап тән. Сөздің лексикалық семантикасымен байланысқа түскенде, бұл мағына нақтыланады. Абстракциялық деп синтаксистік қатынастардың жалпыланған мәнін айтып отырмыз. Оның түрін сөздің морфологиялық құрылымының өзгеруі және сонымен байланысты сөздің сөйлемдегі функциясы анықтайды»,- деп көрсетеді [6,79]. Г.А.Золотова сөздің синтаксистік қызметінің түрін не анықтайды деген сұраққа: «Сөздің синтаксистік бірлікке айналуында осы үш белгі– категориалды-семантикалық, морфологиялық және (функционалды) жұмсалымды-семантикалық белгі бірігеді», - деп жауап береді [5,126] де, сөйлемнің мағыналық аспектісін сөйлемнің қатысымдық қызметімен байланыста қарауға тырысқан. Осыған сәйкес сөйлемдердің контекске тәуелді, тәуелсіз екенін анықтайды. Сөйлемнің, сөйлемдегі сөйлем мүшелерінің түрлерін анықтауда дискурс, мәтінге байланысты талдау қажет деп білеміз.

Қазақ тілі синтаксисінде жаңа ұстанған еңбектің бірі – Ж.Жакуповтың «Қазақ тілінің функционалды синтаксисі» докторлық диссертациясы. Сөйлемді қатысымдық бірлік ретінде мәтін контексі ыңғайында қарастыру семантика-синтаксистік аспектілеріне тән тіл бірліктерінің қолданысқа түсіп, өзара әркеттесуінен пайда болатын сөйлем аралық байланыстардың лексикалық-грамматикалық деңгейдегі көріністерін анықтауға, негіздеуге мүмкіндік береді. Бұл сөйлемнің мәтінді ұйымдастырушы қызметімен байланысты қалыптасса, екінші жағынан мәнмәтіннің өзі сөйлемнің құрылымдық түрі мен мазмұнының толығуын анықтайды. Синтаксистік төменгі бірліктердің сөйлем ішіндегі, сөйлемнің мәнмәтін ішіндегі қызметі функционалды-жұмсалымды синтаксистің аспектілері. Ол өз тарапынан тілдің қатысымдық қызметі, қарым-қатынасқа түсуші сөйлеушілердің сөйлеу мақсаты, сонымен байланысты пропозиция мен модальділіктің сөйлесім бойында сыйыстырылуымен байланысты. Зерттеуші мәнмәтін ұғымына жан жақты талдау жасап, түрлері мен белгілерін анықтайды [2].

Сөйлеуде тіл бірліктерінің мән, функция, мазмұн сияқты категорияларының ішінде мазмұн жетекші сипатқа ие екендігі байқалады. Оның түрін анықтайтын сөйлеу жағдаятына қарай қалыптасатын сөйлеу мақсаты, сонымен байланысты сөздің қолданысқа түсуі. Тілдің прагматикалық аспектісі қатысымдық қызметті қалыптастырушы, оның түрін анықтаушы белгісі болғандықтан, біз бір синтаксистік мәнді жеткізуші синонимдік қатарлары және олардың қолданысқа түсу себептерін сөздің– синтаксеманың жоғарыда айтқан үш белгісімен қоса, прагматикалық көрсеткіштер тұрғысынан

бағалауға тиіспіз. Орыс тіл білімінде жұмсалымды грамматиканы алдымен, орта мектепте оқыту керек деген көзқарас бар. Мысалы, Т.В.Парменова «Функциональный подход к изучению грамматики в школе» [7, 2] деген ғылыми еңбегінде қатысымдық тұлғаны қалыптастыру үшін мектеп бағдарламасында да тілдік білім, тілдік мәдениет, тілдік тұлға сияқты мәселелерге баса назар аудару керектігін айтады. Жұмсалымды грамматика мен дәстүрлі грамматиканың айырмасы неде? Жұмсалым туралы дәстүрлі грамматикада да айтылады, зерттеу әдісі деңгейлік болғандықтан тілдік парадигмалар өзі енетін деңгейдің (фонетика, морфология, синтаксис, т.б.) шеңберіндегі жұмсалымы сөз болады. Деңгейлік грамматикада алдымен, шақты немесе райды, шырайды білдіретін формалар анықталып, содан кейін қандай мағына білдіретіндегі қарастырылады.

Дәстүрлі грамматиканың кемшілігі – тұлға мен мағынаға сүйеніп, таза тілдік, логикалық, психологиялық категориялар мен бірліктер қатар қолданылуы. Сөйлем құрылысы бірде тұлғалық, бірде мағыналық, бірде психологиялық критерийлерге сүйенетін сөйлем мүшелері арқылы сипатталады. Дәстүрлі синтаксис сөйлемді нақты сөйлеу жағдайынан тыс қарастырады, сөйлесу орны, тыңдаушыға қабылдануы ескерілмейді. Тілдік бірліктің бір мағынасы бар деп есептеп, негізгі маңынасынан басқа сөйлеу барысындағы жұмсалымдық мағыналары толық сипатталмайды. Мысалы, дәстүрлі синтаксис өкілдері сөйлемге анықтама беруде, оның аяқталған ойды білдіруін ескермей, тұлғалық белгілері мен белгілі бір тыныс белгілермен ғана сөйлемді таныды [8].

Синтаксистің зерттеу нысаны болып табылатын сөйлем – тұлғалық, мағыналық құрылысы бар грамматикалық нысан. Тілдік ерекшеліктің екі жағы құрылым мен мағына сөйлемді сипаттауда біртұтастықта қарастырылады. Сөйлемнің қатысымдық, семантика-жұмсалымдық, семантика-синтаксистік, қатысымдық-грамматикалық, құрылымдық жақтарын бірлікте, тұтастықта қарастыру арқылы оның көп қырлы күрделі тілдік құбылыс екенін дәлелдейді. Кейінгі кезде ғалымдар синтаксистік парадигманы екі үлкен топқа бөліп қарастырады [9, 9]: конструктивтік синтаксис парадигмасы; қатысымдық синтаксис парадигмасы.

Қай тілде болмасын сөйлем аясының күрленуінің бір жолы - оқшау сөздер құрылымдық жағынан синтаксистің конструктивтік синтаксис парадигмасына, мағыналық жақтан қатысымдық синтаксис парадигмасына жатады.

Сөйлем аясының кеңеюі ғылымда жай сөйлемнің күрделенуі деп те беріледі. Ғалым Қ.Есенов күрделі бірліктердің қатарын оқшау сөз түрлерімен

толықтырады. Одағай мен қаратпа сөздердің сөйлемді күрделендірудегі қызметі ғылыми айналымға алғаш рет қосылады. Мұнда осы кезге дейінгі айтылған ғалымдар пікірлерін жинақтап, қорытындылайды. Жай сөйлемнің күрделену құбылысы мәселесі жаңа мәселе емес. Ғалым Қайырболат Есенов жай сөйлем аясын күрделендіретін бірліктерді барынша ғылыми арнаға тоғыстырды, сондай-ақ, жұмсалымдық синтаксис төңірегінде қарастыра алды [10].

Түркі тіл білімі, жалпы тіл білімінде Қ.Есенов қозғаған мәселені кейін сөз ете бастады [11,163-170]. Сөйлем аясын кеңейтетін бірліктің кейде сондай дәрежеде болмай қалуы да мүмкін. Б.Сағындықұлы мақаласында синтаксистік күрделенудің сөйлемнің бірыңғай мүшелері арқылы емес, бірыңғай мүшелі сөйлемдер арқылы да болатынын талдайды [12, 170-175]. Сөз тіркесі мен сөйлем мүшесі құрамының кеңеюіне салаласқан, түйдекті және тұрақты тіркестердің (тұрақты тіркес ретінде келген бірліктермен бірге, С.Исаев көрсетіп берген атаулық тіркесті синтаксистік бірліктер де қосылады) қатысы бар екені анықталды. Осы көрсетілген бірліктердің ішінде сөйлем аясын кеңеюіне, сөйлемнің күрделенуіне салаласқан тіркестер сөз тіркесінің материалы да, сөйлем мүшесінің материалы болып сөйлемнің бірыңғай мүшелері танылатыны белгілі болды.

Демек, салаласқан тіркестерді қабылдау сөз тіркесі құрамына ыңғайлы да, сөйлемнің бірыңғай мүшелері сөйлем мүшесі құрамында жұмсалуға жарамды. Ғалым Қ.Есенов баяндауыш мүшелі сөйлемнің бірыңғай мүшелері сөйлемнің күрделенуіне әкеледі деп түсіндіреді [12]. Осы қызметті түйдекті тіркестер де атқара алады. Түйдекті тіркестер дегеніміз - толық мағыналы сөз бен көмекші сөздердің тіркесі. Мұның өзіндік жасалу жолы бар, е, ет, де көмекші етістігімен келетін түйдекті тіркесті құрайды және бір синтаксистік тұлға ретінде жұмсалады, сөз тіркесінің бір сыңары немесе бір сөйлем мүшесі қызметін атқарып, күрделенуіне қатысады. Сондай-ақ, сөйлемнің күрделенуіне ықпал етеді.

Сөйлем күрделенуінің бір жолы– қабыспалы оралым. Ал қабыспалы оралымның тілдегі көрінісі– үйірлі мүшелі құрылым. «Әдеби тілімізде қабыспалы оралымды жасауға көбінесе есімше тұлғалы сөздер қатынасып отырса, сонымен қатар осындай функцияға есім сөздер де қатысады. Мұндай сөздер оралымды жинақтап, өздерін меңгере жұмсалған белгілі бір мүшеге қапсарласа айтылады. Меңгеруші сөз әр тұлғада келе береді, соған лайық ол сөйлемнің әр түрлі мүшесінің де қызметін атқарады» [10, 99]. Ғалым үйірлі мүшелі құрылымның қай сөз таптарынан жасалатынын, сөйлем мүшелік қызметін атап көрсетеді. Түйдекті тіркестің қай түрі болмасын өзі материал

болған синтаксистік тұлғаның (сөз тіркесі немесе сөйлем мүшесі) құрамын кеңейтеді. Нәтижесінде олар күрделі сөз тіркесі, күрделі сөйлем мүшесі немесе үйірлі сөйлем мүшесі болып көрініс табады. «Үйірлі мүше мен күрделі мүшені бір деп қарау қате, - дейді С.Аманжолов, - Біздің тілде бұл екеуі де бар. Үйірлі мүше– сөздердің ерікті тізбегі. Олар өз ішінде мағыналық та, грамматикалық та жікке бөлінеді, яғни сөйлемнің мүшесіне бөлінеді. Ал күрделі мүше дегеніміз бірінен-бірі бөлінбейтін, бөлінсе сөздің, сөйлемнің мағынасы бұзылатын сөздер тізбегі. Бұларды өзара мүшеге бөлуге де болмайды» [13, 160]. Қабыспалы оралым бірліктері жай сөйлемнің күрделенуінің белгілі бір түрі ретінде жұмсалады. Үйірлі мүше деген атаумен сөйлем мүшесі құрамында, сөйлем мүшесінің бір түрі; қабыспалы оралым деген атау сөйлемнің күрделенуіне қатысты жұмсалады.

Жай сөйлемнің күрделенуін зерттеген ғалым Қ.Есенов айқындауыштық қосалқы сөйлемдер мен синтаксистік оралымдарды да күрделенген сөйлемдердің жасалуына жатқызады. Айқындауыштық қосалқы сөйлемдер қатарын оңашаланған, қыстырма, қыстырынды және бірыңғай мүшелі сөйлемдер толықтырады да, синтаксистік оралымдар қатарында жанаспалы және қабыспалы оралымдар тұрады. Бірақ ғалым оқшау сөздердің барлығын, оның ішінде одағай сөз бен қаратпа сөздерді атап көрсетпейді. Бұл тілдік бірліктердің қазақ тіл білімінде кейбір қырынан қарастыруды қажет ететін көрсетеді.

А.Байтұрсынұлы одағай сөздерді морфология шеңберінен шығармағанымен, сөйлем жүйесінде бұратана сөздердің қатарына қаратпа сөздерді тірек еткен [14, 286]. Қ.Жұбанов оқшау сөз бірліктерін түрлерге бөлмейді. Себебі «одағайлардың бәріне негіз болған нәрсе – қаратпа сөз» деп таниды. Ал одағай сөздерге қатысты ойларынан қажетті ғылыми тұжырым таратуға болады: «Шаруашылық одағайлары сөз емес. Сөз екі адамның арасындағы ойды білдіру үшін, түсінісу үшін керек. Ал одағайлар екі адам емес, адам мен табиғат арасында ғана қолданылады; сөз айтылған жерде сөйлесу болады, ал одағайларды айтқанда бір жақты сөйлеу бар да, екі жақты сөйлесу жоқ. Онда да одағайлар жауап сөз күтпейді, тек жұмысты өндіру үшін айтылады, яғни одағайлар- өндірістік сөздер» [15, 529]. Ғалым еңбегіне сүйене отырып, қазіргі танымдағы шақыру одағайларының шығу төркініне қараймыз. Әрбір шақыру одағайы «құрылысы жағынан жеке сөз, атқаратын қызметі жағынан сөйлем, не сөйлемдер жинағы» болып шығады. Көңіл-күй одағайларының шығуында да сөйлемге тән белгі бар. Ол– адамның болар іс әрекетіне әсері, не қуантады, ренжітеді, өкіндіреді т.б. Демек, одағай сөздер араласқан сөйлемдер құрамы жағынан күрделенген. Себебі одағай сөздердің

мағынасында көңіл-күйді, сезімді білдіру мақсаты бар. Тіпті, бұйрықты сөйлемге тән белгілердің көбі (тілек-өтініш, бұйыру, қорқыту т.б.) кездеседі. Қаратпа, қыстырма және одағай сөздерді синтаксистік бірлік ретінде қалыпқа түсіріп, сөйлемдегі оқшау сөздер деп танып, осындай термин берген проф. М.Балақаев болды.

М.Балақаев «Қаратпа сөз диалогта, шешендік сөзде, үндеуде, поэзияда және түрлі хаттар мен іс қағаздарында қолданылады,- дей келіп жұмсалу ерекшеліктерін: Айтылған ойдың кімге арналғанын, кісінің оған назар аударуымен қатар, олар сөйлеушінің көңіл-күйін, модальдылықты, кісінің сезімін білдіреді» деп көрсетеді [16, 162]. Көрсетілген анықтамадан сөйлемге қатысты белгілер анық көрінеді. Яғни, қаратпа сөздерді де сөйлем аясын кеңейтуші факторлар, сөйлемнің күрделенуіне ықпал етуші бір жол деп түсінгеніміз дұрыс.

Академик Р.Сыздық көрсеткеніндей, «Оқшау сөз» деген термин шартты, өйткені сөйлем мүшелерінен оқшау тұратын элементтер жалғыз дара сөздер ғана емес, сөз тіркестері де, сөйлемдер де болып келеді» [17, 102]. Ғалым Қ.Есенов еңбегінде берілген оқшау құрылымдардың түрлері тек сөздік тұлғасында ғана емес, сөз тіркесі мен сөйлемдік құрылымда да болатыны нақты мысалдармен бекітілген. Ал одағай сөздерді тыңғылықты таратқан Қ.Жұбанов олардың жеке сөзбен берілсе де, сөйлемдік түсінікте жұмсалатынына аса мән берген. Қаратпа бірліктің де құрылымы жағынан жайылмаланып кетуі сирек. Сондықтан да «Біреуге арналып айтылған сөйлемде оның кімге арналып айтылғанын білдіретін сөз не сөз тіркесі болуы мүмкін» және «Қаратпа бір сөз болып та (жалаң), бірнеше сөз болып та (жайылма) келеді» деген ереже-анықтама орнықтырған.

Қорыта келгенде, Қ.Есенов, Б.Сағындықұлы еңбектері арқылы сөйлем аясының кеңеюі немесе сөйлем құрылымының күрделенуі анықталды. Бірінші, сөз тіркесінің құрамын күрделендіретін тілдік бірліктер салаласқан тіркестер, түйдекті тіркестер, тұрақты тіркестер. Екінші, бұлар да сөйлем мүшесін күрделендіреді: сөйлемнің бірыңғай мүшесі және үйірлі мүше. Үшінші, сөйлемнің аясын кеңейтуші, сөйлемнің құрылымдық күрделенуін танытатын айқындауыштық қосалқы сөйлемдер мен синтаксистік оралымдар анықталды. Сондай-ақ, сөйлемнің аясын кеңейтуші, сөйлемнің құрылымдық күрделенуін одағай және қаратпа сөздер қатары толықтырады. Сөйлем арқылы ойды білдіруде, бес түрлі мүше қатысады. Бірақ сөйлем– жалаң қатысымдық акт емес, ол психологиялық-экспрессивтік те акт. Сөйлем белгілерінің бірі– модальдық мәнді білдіруі, яғни сөйлеушінің айтылған ойға әр алуан қатынасын (күмәнданатындығын, разы екендігін, тамашалайтындығын,

таңырқайтындығын, қуанатындығын т.б.) қоса білдіруі. Мұндай модальдық реңктерді беру жолдары түрліше. Солардың бірі– сөйлем мүшелеріне жатпайтын басқа сөздермен білдіру, ол сөздер қыстырма, одағайлар болады. Сондай-ақ сөйлеуші айтып отырғанына назар аударту мақсатын да көздей алады, ол үшін де сөйлем мүшелерінен тыс басқа сөздерді - қаратпаларды қолданады. Сол сияқты сөйлеуші айтып отырған ойының желісінде жол-жөнекей бір нәрселерді ескерте кету, айқындай түсу мақсатын да қоюы мүмкін. Ол үшін сөйлем мүшелерінен тыс элементтерді ескертпелерді пайдаланады. Осылардың барлығы, яғни қыстырмалар, қаратпалар, одағайлар, ескертпелер, белгілі бес түрлі сөйлем мүшесінің ешқайсысына жатпайды, өйткені олар сөйлем мүшелерінің сұрақтарына жауап бермейді. Егер жасалған сөз табы мен тұлғасына қарай қыстырма сөздердің кейбіреулеріне сұрақ қоюға болатын болса да (мысалы, меніңше кімше? қысқасы– қалай? сөйтіп– қайтіп?), ол сұрақтар бұл қыстырмаларға сөйлемнің белгілі бір мүшесімен байланысты қойылмайды, жалпы сөйлемге, айтылған ойға қойылады.

Сондықтан қыстырмаларды, қаратпаларды, одағайларды, ескертпелерді сөйлем мүшелерінен бөлек алып, оқшау сөздер деп атаймыз. «Оқшау сөз» деген термин шартты, өйткені сөйлем мүшелерінен оқшау тұратын элементтер жалғыз дара сөздер ғана емес, сөз тіркестері де, сөйлемдер де болып келеді. Сондықтан оларды жалпы атағанда қаратпалар, қыстырмалар, одағайлар, ескертпелер деген қолайлы болады. Оқшау сөздер – сөйлем ішінде басы артық, «жолдан ілесе салған» элементтер емес, «оларды алып тастағаннан сөйлемге ешқандай нұқсан келмейді» деген мектеп грамматикаларының түсіндірмесі ғылыми тұрғыдан алғанда дұрыс емес. Оқшау элементтер сөйлем құрауға қатысып, оның басты белгілерінің бірі – модальдықты білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Ахметжанова З.К. Принципы сопоставительного функционалъного исследования казахского и русского языков. Автореф. дисс.докт. филол. наук.- Алматы, 1989,- 286 с

2 Жакупов Ж.А. Қазақ тілінің функциональдық синтаксисі. Филол. ғылым. докт. диссер. Автореф. 1999,-255 б.

3 Сайрамбаев Т. Жақ категориясының функционалдық көрінісі. Алматы: «Қазақ университеті», 2005, 85 б.

4 Салқынбай А.Б. Функционалды грамматика очерктері.–Алматы, 2003.

5 Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. Москва, 1973.

6 Ерназарова З.Ш. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі.– Алматы, 2001,-215 б.
7 Парменова Т.В. Функциональный подход к изучению грамматики в школе //http://Iseptembler.ru/2002/24/8.html, с.2
8 Распопов И.П. Очерки по теории синтаксиса.– Воронеж: Изд-во Воронеж ун-та, 1973.– 220 с.
9 Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. -Алматы: «Мемлекеттік тілді дамыту институты», 2016,-464 б.
10 Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер.– Алматы: Ғылым, 1974.– 197 б.
11 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі синтаксисіндегі күрделілік мәселесі // Ғылыми журнал: ПМУ хабаршысы. Филологиялық серия. № 1, 2013.–163-170 бб
12 Сағындықұлы Б. Синтаксистегі күрделілік: бірыңғайлануға түсінік // Көкшетау: Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология сериясы № 4, 2013.– 170-175 бб.
13 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы.– Алматы: «Санат», 1994.– 320 б.
14 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы.– Алматы: «Ана тілі», 1992.– 448 б.
15 Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес.– Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013.– 640 б.
16 Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис. Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1961.– 290 б.
17 Қазақ тілінің грамматикасы. 2-том.– Алматы: «Ғылым» баспасы, 1967. 235 б.

NUTQ OHANGINING MAZMUNNI FARQLASHDAGI VAZIFASI

Aytbayev D.T.
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy
pedagogika universiteti professori

Annotatsiya: Mazkur maqolada nutq ohangining nutq mazmunini shakllantirish va farqlashdagi o‘rni tahlil qilinadi. Nutq ohangining sintaktik, mazmuniy va pragmatik ma’nolarni yuzaga chiqarishdagi imkoniyatlari, bir xil leksik-grammatik tarkibli gaplarning turli ohang orqali har xil kommunikativ ma’no ifodalashi yoritiladi. Shuningdek, bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda sabab-natija, shart-natija, izohlash va qarama-qarshilik kabi mazmuniy munosabatlarni farqlashdagi ahamiyati ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: intonatsiya, semantik-differensial funksiya, prosodiya, sintaktik birlik, semantika, pragmatika, kommunikativ ma’no, bog‘lovchisiz qo‘shma gap, mantiqiy urg‘u, pauza, melodika.

Abstract: This article analyzes the role of speech intonation in shaping and differentiating the content of speech. It examines the capacity of intonation to convey syntactic, semantic, and pragmatic meanings, and explains how sentences with identical lexical and grammatical composition can express different communicative meanings through different intonation. It also shows the importance of intonation in distinguishing semantic relations such as cause-effect, condition-result, explanation, and contrast in asyndetic compound sentences (those without conjunctions).

Keywords: intonation, semantic-differential function, prosody, syntactic unit, semantics, pragmatics, communicative meaning, asyndetic compound sentence, logical stress, pause, melody.

Til shakl va mazmunning o‘zaro munosabatiga asoslangan murakkab belgilar tizimi bo‘lib, uning mazmuniy imkoniyatlari leksik, grammatik va fonetik vositalar orqali yuzaga chiqadi. Ayniqsa, og‘zaki nutqda so‘zlovchining kommunikativ maqsadi, fikr yo‘nalishi va munosabatini ifodalashda nutq ohangi muhim ahamiyatga ega. Bir xil leksik-grammatik tarkibga ega gap turli ohangda talaffuz qilinganda, har xil kommunikativ mazmun ifodalashi mumkin. Masalan, *Siz keldingiz* (*Siz keldingiz*?) gapining pasayuvchi ohangda aytilishi darak, ko‘ta-riluvchi ohangda talaffuz qilinishi esa so‘roq mazmunini yuzaga chiqaradi. Demak, nutq ohangi gapning shakliy tarkibini o‘zgartirmagan holda uning mazmunini farqlashga xizmat qiladi [1, 15, 16].

O‘zbek tilida nutq ohangining sintaktik va mazmuniy imkoniyatlarini o‘rganish fonetika, sintaksis va pragmatikaning o‘zaro aloqasini aniqlashda muhimdir.

Shaklan bir xil sintaktik birliklarning turli nutqiy vaziyatlarda har xil mazmun ifodalashi mazmuniy va nutqiy omillarning o‘zaro ta’sirini ko‘rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, maqolada nutq ohangining mazmunni farqlashdagi vazifasi, uning sintaktik va pragmatik omillar bilan aloqasi hamda bir xil yoki yaqin shakldagi qurilmalarning mazmuniy farqlanishidagi o‘rni tahlil qilinadi [14, 15, 16, 17].

Nutq ohangining mazmunni farqlashdagi vazifasi uning nutqiy vaziyat va so‘zlovchining maqsadi bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Bir xil gap turli vaziyatlarda ohangning o‘zgarishi orqali ta’kid, gumon, hayrat, norozilik, ishonch yoki shubha kabi qo‘shimcha mazmunlarni ifodalashi mumkin. Shuning uchun gap mazmunini to‘liq anglashda uning grammatik tuzilishi bilan bir qatorda, qanday ohangda aytilgani va qaysi nutqiy vaziyatda qo‘llangani ham hisobga olinadi [7; 8].

Nutq ohangi gapning axborotiy bo‘linishini shakllantirishda ham muhimdir. Mantiqiy urg‘u yordamida so‘zlovchi uchun muhim bo‘lgan birlik ajratiladi, pauza orqali esa nutqning mazmuniy qismlari chegaralanadi. Natijada ohang gapning nafaqat umumiy mazmunini, balki uning ichki axborot tuzilishini ham belgilaydi. Shu sababli nutq ohangini fonetika, sintaksis, mazmunshunoslik va nutqiy vaziyat bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganish zarur.

Nutq ohangining mazmunni farqlash vazifasi bir xil yoki o‘xshash shakldagi sintaktik birliklarning turli mazmun va muloqot ma’nolarini ajratishda namoyon bo‘ladi. Masalan, Siz bugun kelasiz gapining pasayuvchi ohangda aytilishi darak, ko‘tariluvchi ohangda talaffuz qilinishi esa so‘roq mazmunini yuzaga chiqaradi. Demak, leksik va grammatik tarkib o‘zgarmagan holda nutq ohangining o‘zgarishi gapning muloqot mazmunini farqlashga xizmat qiladi.

Nutq ohangining mazmunni farqlash imkoniyati darak va so‘roq ma’nolari bilangina cheklanmaydi. U buyruq, iltimos, hayrat, gumon, ta’kid, norozilik va ishonch kabi turli nutqiy ma’nolarni ifodalashda ham faol ishtirok etadi. Masalan, Keling shakli turli vaziyat va ohang asosida taklif, undash yoki iltimos mazmunini anglatishi mumkin. Shu sababli sintaktik shaklning o‘zi nutqiy ma’noni to‘liq belgilamaydi; uning mazmuni ohang, matn qurshovi va muloqot vaziyati bilan birgalikda yuzaga chiqadi.

Mazmunni farqlash vazifasi shakl va mazmun o‘rtasidagi nomuvofiqlik bilan ham bog‘liq. Bir sintaktik qolip bir nechta mazmuniy imkoniyatni o‘zida mujassamlashtirishi mumkin, ularning qaysi biri muayyan nutq jarayonida yuzaga chiqishi esa matn qurshovi, muloqot vaziyati va nutq ohangiga bog‘liq [1, 2, 5]. Shu jihatdan nutq ohangi sintaktik birlikning yashirin mazmuniy imkoniyatlarini aniq nutqiy ma’noga aylantiruvchi muhim vosita hisoblanadi.

Nutq ohangining mazmuniy imkoniyatlarini sintaktik tuzilishdan ajratib o‘rganish mumkin emas. Gapning tuzilishi va ohangiy qurilishi bir-birini to‘ldirib,

uning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi munosabat, mazmuniy yo‘nalish va muloqot markazini aniqlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, gapning axborotiy bo‘linishida nutq ohangi muhim o‘rin tutib, qaysi birlikning yangi axborotni ifodalashi yoki alohida ta’kidlanishini belgilaydi. Masalan, *Bugun Akmal universitetga bordi* gapida mantiqiy urg‘uning turli birliklarga tushirilishi mazmuniy markazning o‘zgarishiga olib keladi: ***bugun*** – vaqt, ***Akmal*** – bajaruvchi, ***universitetga*** – harakat yo‘nalishini ajratib ko‘rsatadi. Demak, mantiqiy urg‘u gapdagi axborotning ahamiyat darajasini o‘zgartirib, so‘z-lovchi uchun muhim bo‘lgan mazmuniy qismni ajratadi.

Nutq ohangining sintaktik va mazmuniy vazifasi murakkab sintaktik qurilmalarda yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Xususan, predikativ qismlar o‘rtasidagi munosabatni ifodalashda ohang va pauza muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Sintaktik shakl mazmuniy munosabatni to‘liq ifodalab bermagan hollarda nutq ohangi uning mazmuniy imkoniyatlarini aniqlashtirib, muayyan nutqiy ma’noni yuzaga chiqaradi.

Nutq ohangining mazmunni farqlash vazifasi bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ladi, chunki bunday gaplarda predikativ qismlar o‘rtasidagi mazmuniy munosabatlar ko‘pincha bog‘lovchi vositalarsiz, ohang, pauza, mantiqiy urg‘u va mazmuniy yaxlitlik orqali yuzaga chiqadi. O‘zbek tilidagi qo‘shma gap sintaksisiga oid tadqiqotlarda ham predikativ qismlar o‘rtasidagi munosabatlarning turli vositalar yordamida shakllanishi qayd etilgan [18]. Shu jihatdan bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda nutq ohangi sintaktik shaklni mazmuniy jihatdan aniqlashtiruvchi muhim vosita hisoblanadi.

Masalan, *Yomg‘ir yog‘di, yo‘llar ho‘l bo‘ldi* gapida qismlar o‘rtasidagi munosabat sabab-natija sifatida anglashiladi. Biroq matn qurshovi va ohangning o‘zgarishiga ko‘ra mazkur munosabat ketma-ketlik tarzida ham talqin qilinishi mumkin. *Sen ayt – men bajaraman* gapida esa pauza, birinchi qismdagi tugallanmagan ohang va ikkinchi qismdagi pasayuvchi ohang predikativ qismlar o‘rtasidagi shart-natija munosabatini kuchaytiradi. Demak, pauzaning davomiyligi, ohangning ko‘tarilishi yoki pasayishi hamda mantiqiy urg‘uning o‘rni bog‘lovchisiz qo‘shma gap mazmunining shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda nutq ohangi yordamida sabab-natija, shart-natija, izohlash, qarama-qarshilik, ketma-ketlik, payt va qiyoslash kabi mazmuniy munosabatlar farqlanishi mumkin. Shu sababli bunday gaplarni faqat shakliy-sintaktik belgilar asosida tahlil qilish ayrim mazmuniy farqlarni to‘liq ochib bermaydi. Nutq ohangining sintaktik tuzilish bilan uzviy aloqasi turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tili materiallari asosida olib borilgan tadqiqotlarda ham ta’kidlangan [7, 9, 18]. Shunday qilib, bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda nutq ohangi predikativ qismlar o‘rtasidagi mazmuniy aloqani aniqlashtiruvchi va farqlovchi muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Nutq ohangining mazmunni farqlash vazifasi uning nutqiy-vaziyatga xos xususiyatlari bilan uzviy bog‘liq, chunki real muloqot jarayonida gap mazmuni faqat lug‘aviy va grammatik tarkib bilan belgilanmay, so‘zlovchining maqsadi, tinglovchiga munosabati, vaziyat va matn qurshovi asosida ham shakllanadi. Shu sababli bir xil gap turli vaziyatlarda turlicha muloqot mazmunini ifodalashi mumkin.

Masalan, *Siz ham keldingiz* gapining neytral ohangda aytilishi oddiy xabarni bildiradi. Biroq ohangning o‘zgarishi natijasida unda hayrat, norozilik yoki ta’kid kabi qo‘shimcha mazmunlar yuzaga kelishi mumkin. Bunda gapning grammatik shakli o‘zgarmaydi, ammo uning nutqiy talqini o‘zgaradi. Demak, nutq ohangi so‘zlovchining maqsadini va tinglovchiga munosabatini ifodalashda muhim vosita hisoblanadi [10].

Nutq ohangi so‘zlovchining ishonchi, gumoni, hayrati, taajjubi, noroziligi, tasdig‘i yoki inkorini bevosita yoki bilvosita ifodalashi mumkin. Bunday mazmunlarning yuzaga kelishida tovush balandligi, kuchi, sur’ati, pauza va tembr kabi vositalar o‘zaro ta’sirlashadi. Shunday qilib, nutq ohangining mazmunni farqlash vazifasi alohida bir ohangiy vosita emas, balki ushbu vositalarning yaxlit tizimi asosida yuzaga keladi.

Yuqoridagi tahlillar intonatsiyaning nutq mazmunini shakllantirishdagi o‘rnini uch asosiy yo‘nalishda ko‘rsatish imkonini beradi: kommunikativ differensiallashuv. Bunda intonatsiya bir xil grammatik shakldagi gaplarning darak, so‘roq, buyruq, undov kabi kommunikativ turlarini farqlashga xizmat qiladi; semantik differensiallashuv. Bunda intonatsiya sintaktik qismlar o‘rtasidagi sabab, shart, natija, izoh, qarama-qarshilik, ketma-ketlik kabi mazmuniy munosabatlarning yuzaga chiqishiga yordam beradi; pragmatik differensiallashuv. Bunda intonatsiya so‘zlovchining muayyan fikrga munosabatini, kommunikativ maqsadini va tinglovchiga yo‘naltirilgan munosabatini aniqlashtiradi. Shu jihatdan intonatsiya-ning semantik-differensial funksiyasini sintaksis, semantika va pragmatika kesishgan nuqtada namoyon bo‘ladigan kompleks hodisa sifatida baholash mumkin. Sintaktik shakl mazmunning umumiy modelini belgilasa, intonatsiya ushbu modelning konkret nutqiy vaziyatdagi mazmuniy va kommu-nikativ imkoniyatlarini aktuallashtiradi.

O‘zbek tilining sintaktik tizimida shakl va mazmun munosabatining murak-kabligi, xususan, bir shakl doirasida bir nechta mazmuniy imkoniyatlarning mavjud-ligi intonatsiyaning funksional ahamiyatini yanada oshiradi [15, 16, 17, 18]. Shu sababli sintaktik birliklarning semantik imkoniyatlarini tadqiq etishda segmental birliklar bilan bir qatorda supersegment vositalarni ham hisobga olish zarur.

Nutq ohangi og‘zaki nutqning fonetik shakllanishi bilan birga, uning mazmuniy, sintaktik va muloqotga oid xususiyatlarini belgilovchi muhim vositadir. Ayniqsa, bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda ohang, pauza va mantiqiy urg‘u sabab-

natija, shart-natija, izohlash, qarama-qarshilik kabi mazmuniy munosabatlarni aniqlashtiradi. Uning mazmunni farqlash vazifasi so‘zlovchining maqsadi va muloqot vaziyati bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, nutq ohangini fonetika, sintaksis, mazmunshunoslik va pragmatika bilan aloqador holda o‘rganish o‘zbek og‘zaki nutqining mazmuniy xususiyatlarini chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Баскаков Н.А. Интонация и синтаксис тюркских языков. – М.: Наука, 1964.
2. Брызгунова Е.А. Звуки и интонация русской речи. – М.: Русский язык, 1984.
3. Бондарко Л.В. Фонетика современного русского языка. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1998.
4. Кодзасов С.В., Кривнова О.Ф. Общая фонетика. – М.: РГГУ, 2001.
5. Николаева Т.М. Фразовая и синтагматическая интонация. – М.: Наука, 1969.
6. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974.
7. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976.
8. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. – М.: Добросвет, 2000.
9. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М.: Изд-во Московского университета, 1976.
10. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – М.: Эдиториал УРСС, 2001.
11. Валгина Н.С. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высшая школа, 2003.
12. Долинин К.А. Интерпретация текста. – М.: Просвещение, 1985.
13. Сусов И.П. Введение в теоретическое языкознание. – М.: АСТ: Восток–Запад, 2007.
14. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002.
15. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
16. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990.
17. Нурмонов А. Ўзбек тили синтаксиси асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000.
18. Абдураҳмонов Ғ. Қўшма гап синтаксиси асослари. – Тошкент: Фан, 1958.

NUTQNING TA’SIRCHANLIGINI OSHIRISHDA RAMZ VA SIFATLASHNING O‘RNI

Muxammadaliyeva Shaxzoda Maxmud qizi
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti,
shahzodaxon532@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada nutqning ta’sirchanligini oshirishda ramz va sifatlashning semantik, pragmatik, lingvokulturologik hamda lingvopoetik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Ramzning denotativ va konnotativ qatlamlari, sifatlashning obrazlilik va baholovchanlikni kuchaytirish xususiyatlari misollar asosida yoritiladi. Shuningdek, ramz va sifatlashning uyg‘unlashuvi nutq mazmunini ixcham, obrazli va kommunikativ jihatdan ta’sirchan ifodalash vositasi sifatida asoslanadi.

Kalit so‘zlar: nutq ta’sirchanligi, ramz, sifatlash, epitet, konnotatsiya, lingvokulturologiya, pragmatika, lingvopoetika.

Annotation. This article analyzes the semantic, pragmatic, linguocultural and linguopoetic functions of symbols and epithets in increasing the expressiveness of speech. It examines the denotative and connotative layers of symbols and the role of epithets in intensifying imagery and evaluation. The interaction of these devices is discussed as a means of conveying meaning in a concise, culturally meaningful and communicatively effective way.

Keywords: expressive speech, symbol, characterization, epithet, connotation, linguoculturology, pragmatics, linguopoetics.

Аннотация. В статье анализируются семантические, прагматические, лингвокультурологические и лингвопоэтические возможности символа и эпитета в повышении выразительности речи. Рассматриваются денотативные и коннотативные уровни символа, а также образная и оценочная функции эпитета. Показано, что их взаимодействие способствует компактной, образной и коммуникативно эффективной передаче содержания с учётом культурных ассоциаций.

Ключевые слова: выразительность речи, символ, характеристика, эпитет, коннотация, лингвокультурология, прагматика, лингвопоэтика.

Tilning kommunikativ imkoniyati faqat axborotni yetkazish bilan chegaralanmaydi. So‘zlovchi muayyan fikrni tinglovchiga ta’sirchan, obrazli va esda qolarli shaklda yetkazishni ham ko‘zlaydi. Shu sababli nutqning ta’sirchanligi

masalasi tilning semantik, stilistik, pragmatik va lingvokulturologik xususiyatlarini birgalikda o‘rganishni talab qiladi. So‘z estetikasi bilan bog‘liq tadqiqotlarda nutqning jozibadorligi, obrazliligi va ifoda imkoniyatlari til birliklarining mazmun hamda shakl munosabati orqali yuzaga kelishi ta’kidlanadi [1: 22-24].

Zamonaviy tilshunoslikda til va madaniyat munosabati, milliy-madaniy kodlar, konnotativ ma’no, diskurs va kommunikativ ta’sir kabi masalalarga e’tiborning ortishi ramz va sifatlashni yangi metodologik nuqtayi nazardan o‘rganish imkonini bermoqda. O‘zbek tilidagi ramz va timsollar lingvosemiotik jihatdan o‘rganilgan tadqiqotlarda ranglar, tabiat unsurlari, frazeologik birliklar va badiiy obrazlarning milliy tafakkur hamda madaniy qadriyatlar bilan bog‘liqligi ko‘rsatilgan [2].

Z.Xoliqovaning rang ramzlariga oid tadqiqotida ham rang birliklarining vizual belgi bo‘lish bilan birga tarixiy xotira va madaniy tajribani ifodalovchi ramziy vosita sifatida shakllanishi qayd etiladi [3].

Sifatlash ham nutqning ta’sirchanligini ta’minlovchi muhim vositalardan biridir. Izohli lug‘atda sifatlash (epitet) narsa va hodisalarni obrazli tavsiflash vositasi sifatida izohlanib, uning oddiy mantiqiy aniqlovchidan farqli ravishda predmetning muayyan xususiyatini ajratib ko‘rsatishi yoki unga boshqa predmetga xos belgi ko‘chirish orqali obraz yaratishi qayd etiladi [4: 528]. Demak, ramz mazmunni assotsiativ va madaniy jihatdan kengaytirsa, sifatlash uning muhim belgisini ekspressiv tarzda ajratadi.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek nutqida ramz va sifatlashning ta’sirchanlikni shakllantirishdagi funksiyalarini aniqlash, ularning semantik-pragmatik imkoniyatlarini tavsiflash hamda ikki vositaning o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida yuzaga keladigan ekspressiv samarani ko‘rsatishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek tilidagi ramziy birliklar va sifatlash konstruksiyalari olindi. Predmet esa ularning konnotativ, baholovchi, obrazli va kommunikativ xususiyatlaridir.

Ramziy birliklar tahlilida denotativ ma’no bilan konnotativ ma’no farqlanib, kontekstning talqinga ta’siri hisobga olindi. Sifatlashlar esa ularning predmetga beradigan tavsifi, ekspressivligi va baholovchanligi asosida tahlil qilindi.

Ramz ko‘p qatlamli semiotik hodisa bo‘lib, u muayyan moddiy yoki lingvistik birlik orqali bevosita nomlanmagan tushuncha, qadriyat yoki munosabatni anglatishi mumkin. Ramziylik asosida yaratilgan obrazlar o‘ziga xos xu susiyatlarga ega. Ular muayyan xalq uchun aziz bo‘lib, qadriyat sifatida e’zozlanadi. Ramz voqea-hodisa yoki predmetning mohiyatini ifodalovchi obyekt yoki so‘zdir [9: 137]. Ramziy birlikning ta’sirchanligi shundaki, u ko‘pincha katta mazmunni ixcham shaklda mujassamlashtiradi. Masalan, “oq yo‘l” birikmasida “oq” rang nomi o‘zining rang ma’nosidan tashqari ezgu tilak va yaxshi niyat bilan bog‘liq assotsiativ qatlamni

yuzaga chiqaradi. “Umid chirog‘i” birikmasida esa “chiroq” konkret predmet nomidan tashqari yorug‘lik, yo‘l ko‘rsatish va umid obrazlarini faollashtiradi.

O‘zbek tilidagi ramzlar tizimini lingvosemiotik jihatdan tadqiq qilgan M.Habiyaliyeva ranglar, tabiat elementlari, frazeologizmlar va badiiy obrazlarni denotativ hamda konnotativ ma’no birligi sifatida ko‘rib, “oq”, “non”, “ko‘z”, “yurak” kabi birliklarning bevosita va ramziy ma’nolarni birgalikda ifodalashini ko‘rsatadi [2]. Mazkur qarash ramzning ta’sirchanligi uning lug‘aviy ma’nosidan tashqari madaniy xotira va kollektiv tajriba bilan bog‘lanishida ekanini ko‘rsatadi.

Rang ramzlari ham ushbu mexanizmning yaqqol ko‘rinishidir. Z.Xoliqovaning tadqiqotida ranglarning inson tafakkurida faqat vizual belgi emas, balki milliy dunyoqarash, tarixiy xotira va madaniy tajribani ifodalovchi ramziy vosita sifatida shakllanishi ko‘rsatilgan [3]. Masalan, “yashil kelajak” birikmasi kontekstga qarab yangilanish, ekologik barqarorlik yoki ijobiy istiqbol assotsiatsiyasini uyg‘otishi mumkin. Bu ma’no rangning fizik xususiyatidan emas, balki uning madaniy-kontekstual talqinidan kelib chiqadi.

Ramzning pragmatik kuchi uning o‘quvchi yoki tinglovchini qo‘shimcha interpretatsiyaga jalb etishida ko‘rinadi. “Ikki davlat o‘rtasida hamkorlik ko‘prigi yaratildi” jumlasida “ko‘prik” real inshootni emas, aloqani ta’minlovchi vositani bildiradi. “Do‘stlik rishtalari mustahkamlandi” birikmasidagi “rishta” ham ikki tomon o‘rtasidagi munosabatni obrazli ifodalaydi. Bunday birliklar diplomatik va publitsistik diskursda samarali bo‘lishi mumkin.

Sifatlash, ya’ni epitet, stilistika va poetikada narsa, hodisa yoki tushunchani obrazli tavsiflashga xizmat qiluvchi vosita sifatida qaraladi. Oddiy aniqlovchi bilan sifatlash o‘rtasidagi farqni “baland bino” va “ulug‘vor bino” kabi birliklar orqali ko‘rish mumkin. Birinchi birikmada “baland” predmetning o‘lchamga oid belgisini bildirsa, ikkinchi birikmada “ulug‘vor” so‘zi binoning ko‘rinishi va taassurotini baholaydi. Shunga o‘xshash “muhim qaror”, “samarali hamkorlik”, “nufuzli konferensiya”, “samimiy uchrashuv” kabi birikmalarda sifatlovchi komponent predmet yoki jarayon haqidagi axborotga baholovchi sema qo‘shadi.

Toshqulovaning tadqiqotida epitet badiiy nutqning muhim tasviriy vositasi sifatida baholanib, uning tasviriylik va ekspressiv ta’sirni oshirishdagi o‘rni ko‘rsatilgan [5]. Bunda sifatlashning asosiy xususiyati uning mazmun bilan uzviy bog‘langanidadir. Demak, har qanday sifatlovchi so‘z avtomatik ravishda epitet bo‘lavermaydi; uning ekspressiv qiymati kontekst, muallif maqsadi va birlikning obrazli qo‘llanishi bilan belgilanadi.

Sifatlashning kommunikativ samaradorligi uning qisqa shaklda baho berish imkoniyatida ham ko‘rinadi. “Muzokaralar davom etdi” neytral axborot bo‘lsa, “mazmunli muzokaralar davom etdi” shaklida muzokaraning sifatiga ishora paydo

bo‘ladi. “Hamkorlik rivojlandi” va “barqaror hamkorlik rivojlandi” variantlarida esa “barqaror” komponenti jarayonning izchilligi va davomiyligi haqidagi qo‘shimcha tasavvurni beradi. Biroq bunday baholash faktik dalil o‘rnini bosa olmaydi; ilmiy va rasmiy nutqda sifatlash faktga mos bo‘lishi kerak.

Ramz va sifatlash birikkanida nutqning semantik va ekspressiv imkoniyati yanada kengayadi. “Yorqin kelajak”, “oq niyat”, “mustahkam do‘stlik rishtalari”, “ezgu maqsad yo‘li”, “barqaror hamkorlik ko‘prigi” kabi birliklarda sifatlovchi komponent ramziy obrazni aniqlashtiradi yoki kuchaytiradi. Masalan, “yorqin kelajak” birikmasida “yorqin” fizik yorug‘likdan ko‘ra ijobiy istiqbolni anglatishga xizmat qiladi; “mustahkam do‘stlik rishtalari”da “mustahkam” munosabatning barqarorligini, “rishtalar” esa uning bog‘lovchi xarakterini obrazli tarzda ifodalaydi.

Mazkur uyg‘unlikni semantik jihatdan quyidagi model asosida izohlash mumkin: predmet yoki hodisa → sifatlash orqali ajratilgan belgi → ramziy assotsiatsiya → kommunikativ ta’sir. Masalan, “hamkorlik” tushunchani nomlaydi; “mustahkam hamkorlik” uning sifatini baholaydi; “mustahkam hamkorlik ko‘prigi” munosabatning bog‘lovchi, ikki tomonlama xarakterini obraz orqali kuchaytiradi. Bunday model nutqni faqat bezatmaydi, balki o‘quvchining mental tasavvurini boshqaruvchi semantik signal vazifasini ham bajaradi.

Biroq ramz va sifatlashning uyg‘unlashuvi janrga mos bo‘lishi shart. Badiiy matnda “kumush qish”, “zumrad bahor” kabi obrazli epitetlar estetik vazifani bajarsa, rasmiy diplomatik matnda “o‘zaro manfaatli hamkorlik”, “barqaror sheriklik” kabi nisbatan me’yorlashgan sifatlashlar kommunikativ jihatdan ma’qulroq bo‘ladi. “Ko‘prik”, “rishta”, “yorug‘ yo‘l” singari ramziy birliklar esa publitsistik yoki nutqiy chiqishlarda obrazlilikni kuchaytirishi mumkin.

Shunday qilib, ta’sirchanlikning yuqori darajasi vositalarning ko‘pligi bilan emas, ularning funksional aniqligi bilan belgilanadi. Bir matnda ortiqcha ramziy birlik yoki ketma-ket sifatlashlar mazmunni og‘irlashtirishi mumkin. Aksincha, bitta aniq tanlangan ramz va unga mos sifatlash butun kommunikativ mazmunni ixcham tarzda kuchaytirishi ehtimol. Shu sababli zamonaviy stilistik tahlilda “qanchalik ko‘p?” emas, “qanday maqsadda va qanday kontekstda?” savoli muhimdir.

Ramz va sifatlashni o‘rganish bugungi tilshunoslikning antropotsentrik va fanlararo yo‘nalishlari bilan bevosita bog‘lanadi. Lingvokulturologiya ramzni madaniy kod sifatida, pragmatika uni kommunikativ maqsad bilan bog‘liq birlik sifatida, kognitiv tilshunoslik esa insonning konseptual va assotsiativ faoliyati bilan bog‘liq hodisa sifatida ko‘rish imkonini beradi. Lingvopoetika esa uning badiiy-estetik funksiyasini ochib beradi.

O‘zbek tilshunosligida lingvokulturologiya doirasida til va madaniyat, lingvomadaniy birliklar, turli madaniyatlardagi ramzlar va stereotiplarni qiyosiy

o‘rganishga mo‘ljallangan tadqiqotlar mavjud [6]. Hayvon nomlari orqali yuzaga keladigan ramzlarning semantik tahliliga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham ramz, konnotatsiya, qiyoslash va xalq og‘zaki ijodi o‘rtasidagi munosabatlar yoritilgan [7]. Bu tadqiqotlar ramzning faqat badiiy bezak emas, balki madaniy mazmunni tashuvchi birlik ekanini ko‘rsatadi.

Sifatlash bo‘yicha tadqiqotlarda esa epitetning funksional-semantik xususiyatlari, uning qo‘shimcha ma’no va hissiy tonlarni yuzaga chiqarishdagi roli qayd etiladi [8]. Bu holat sifatlashni faqat “sifat + ot” qolipi bilan cheklamasdan, uning semantik va kognitiv tabiatini chuqurroq o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi ramz va sifatlashning nutq ta’sirchanligiga ta’sirini alohida hodisalar sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq semantik-pragmatik mexanizm sifatida tavsiflashga urinishda ko‘rinadi. Ramzning konnotativ va madaniy mazmuni sifatlashning baholovchi hamda ekspressiv imkoniyati bilan uyg‘unlashganda nutqning uch qatlamli ta’siri axborotiy, obrazli va baholovchi ta’sir yuzaga kelishi mumkin.

Amaliy jihatdan mazkur xulosalar ilmiy, publitsistik, diplomatik va ta’limiy matnlar yaratishda qo‘l keladi. Masalan, diplomatik nutqda “o‘zaro manfaatli hamkorlik”, “barqaror sheriklik” kabi birliklar rasmiy uslubga mos baholovchi aniqlik beradi. Publitsistik nutqda esa “hamkorlik ko‘prigi”, “do‘stlik rishtalari”, “yorqin istiqbol” kabi ramziy birikmalar mazmunni obrazli ifodalash imkonini beradi. Ilmiy matnda esa ramz va sifatlashning o‘zi emas, ularning funksiyasi tahlil qilinishi maqsadga muvofiq.

Nutqning ta’sirchanligi til birliklarining shakliy go‘zalligidan ko‘ra kengroq hodisa bo‘lib, unda mazmun, kontekst, madaniy tajriba, baholash va kommunikativ maqsad o‘zaro birlashadi. Ramz nutqqa qo‘shimcha semantik va madaniy qatlam olib kirib, qisqa birlik orqali keng assotsiativ maydon yaratadi. Sifatlash esa predmet yoki hodisaning kommunikativ jihatdan muhim belgisini ajratib, unga obrazli, ekspressiv yoki baholovchi tus beradi.

Ramz va sifatlashning uyg‘unligi nutqning ta’sirchanligini kuchaytiruvchi samarali mexanizmlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq bu vositalarning samaradorligi ularning ko‘pligiga emas, kontekstga mosligi, semantik aniqligi va uslubiy me’yorlarga muvofiqligiga bog‘liq. Ayniqsa, rasmiy va ilmiy diskursda obrazlilik faktik mazmunni xiralashtirmasligi lozim.

Kelgusidagi tadqiqotlarda ramz va sifatlashning korpus materiallari asosida chastotasi, janrlar bo‘yicha funksional farqlari, diplomatik diskursdagi qo‘llanishi hamda o‘zbek va boshqa turkiy tillardagi qiyosiy xususiyatlarini o‘rganish muhim istiqbolli yo‘nalishlardan biri bo‘lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдураҳмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981. – 59 б.
2. Habiyaliyeva M. Milliy tafakkurda ramz, indeks va ikon belgilarining lingvosemiotik talqini. Akademik tadqiqotlar jurnali. – Andijon, 2026. – B. 3-8.
3. Xoliqova Z. Ranglar ramziyati: til va madaniyat kesishmasida // Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar. – 2026. – № 2. – B. 601-604.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 606 б.
5. Toshqulova Z. Sifatlash badiiy nutqning muhim tasviriy vositalaridan biri // PEDAGOGS. – 2024. – № 1. – B. 174-179.
6. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019. – 247 b.
7. Turg‘unova M. Lingvokulturologiya sohasida hayvonlar nomi orqali yuzaga keluvchi ramzlarning semantik tahlil // CENTRAL ASIAN JOURNAL OF EDUCATION AND INNOVATION. – 2024. – № 3. – B. 24-27.
8. Komilova N. Epitet (sifatlash) kategoriyasining funksional-semantik xususiyatlari // Xorijiy tillarini o‘qitishda innovatsion yondashuvlar: nazariyaning amaliyotga tatbiqi. – 2025. – № 1. – B. 895-897.
9. Muxammadaliyeva Sh. Ramz va uning boshqa birliklardan farqi // Til va adabiyot.uz jurnali. – Toshkent, 2025. – № 3. – B. 137-138.

O‘ZBEK XALQ DOSTONLARIDA “YER VA OSMON” KONSEPTINING FRAZEOSEMANTIK TAHLILI

(Surxondaryo turkum dostonlari misolida)

Ahmedov Hakim Yarashevich
Termiz davlat universiteti dotsenti,
f.f.f.d. (PhD)
hakim83@uqituv.chi

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot o‘zbek xalq dostonlarida “Yer va Osmon” konseptining frazeosemantik xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Ishda doston matnlarida uchraydigan yer va osmon bilan bog‘liq frazeologik birliklar, ularning semantik tarkibi, mifopoetik ildizlari va lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Konseptning qadimgi kosmogonik tasavvurlar, xalq mifologiyasi va badiiy tafakkur bilan aloqasi, shuningdek, milliy-madaniy kodlardagi ifodasi yoritiladi. Tadqiqotda frazeosemantik, konseptual, lingvokulturologik va qiyosiy tahlil usullaridan foydalaniladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek xalq dostonlari, “Yer va Osmon” konsepti, frazeosemantika, frazeologik birlik, mifopoetik tasavvur, lingvokulturologiya, konseptual tahlil, kosmogonik motiv, milliy-madaniy kod.

Аннотация: Настоящее исследование посвящено изучению фразеосемантических особенностей концепта «Земля и Небо» в узбекских народных эпосах. В работе анализируются фразеологические единицы, связанные с землёй и небом, их семантический состав, мифопоэтические корни и лингвокультурологические особенности. Освещается связь концепта с древними космогоническими представлениями, народной мифологией и художественным мышлением, а также его выражение в национально-культурных кодах. В исследовании используются методы фразеосемантического, концептуального, лингвокультурологического и сопоставительного анализа.

Ключевые слова: узбекские народные эпосы, концепт «Земля и Небо», фразеосемантика, фразеологическая единица, мифопоэтическое представление, лингвокультурология, концептуальный анализ, космогонический мотив, национально-культурный код.

Annotatsiya: This study is devoted to the phraseosemantic analysis of the concept “Earth and Sky” in Uzbek folk epics. It examines phraseological units related

to earth and sky in epic texts, their semantic structure, mythopoetic roots, and linguocultural features. The paper highlights the relationship of the concept with ancient cosmogonic ideas, folk mythology, and artistic thinking, as well as its expression in national-cultural codes. The research employs methods of phraseosemantic, conceptual, linguocultural, and comparative analysis.

Keywords: Phraseology of dastan (epic poem), cognitive-semantic structure, concept, frame, metaphor, epic thinking, corpus linguistics, cognitive linguistics.

Xalq dostonlari frazeologiyasida yer va osmon konseptlari nafaqat jismoniy makon, balki butun bir dunyoqarash, axloq, qahramonlik va taqdir tushunchalarini ifodalovchi muhim ramziy tizim bo'lib, bu konseptlar ko'pincha zid qo'yilgan holda (oppozitsiya) dunyoning vertikal tuzilishini va insonning undagi o'rnini belgilab beradi. Dostonlarda yer, Alloh tomonidan yaratilib, insonlar uchun bir sinov maydoni sifatida berilganligi islom va qur'on ta'limotiga xos tarzda diniy va aqidaviy qarashlar zamirida shakillanganligiga guvoh bo'lamiz. Dostonlarda "Yer" konsepti *nafs, sinovlar makoni, ona, mehribonlik, sadoqat,muhabbat, qo'rquv, manzil* ma'nolarini ham mujassamlashtiradi.

"Yer konsepti"ni doston matnlari misolida ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etish, uni oddiy jismoniy zamin yoki makon timsolidan tashqariga olib chiqib, inson mavjudligi, kurashi va taqdiri bilan bog‘liq chuqur arxetipik va falsafiy ramz sifatida talqin qilish imkonini beradi. Bu konsept doston qahramonlarining psixologik holati, jamiyatdagi o‘rni va umumbashariy kechinmalarini ochishning muhim badiiy vositasi hisoblanadi. Doston matnlarida "Yer konsepti" quydagicha ifodalandi.

Jismoniy zamin va makon sifatida: Dostonlarda *yer, zamin, tuproq, maydon, dasht* kabi so‘zlar qahramonlar harakat qiladigan jismoniy makonni anglatadi. Bu eng oddiy va to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodadir.

Ramziy ma'noda: hayot asosi va o‘lim ramzi: “Yer konsepti” hayotning asosi va uning tugallanishi, o‘lim ramzi sifatida ham qo‘llanadi. Bu ikki tomonlama ma'no doston qahramoni taqdirining dramatik jihatlarini ochishga xizmat qiladi. Yer – unumdorlik, baraka va tirikchilik manbai bo‘lsa, ikkinchi tomondan, qabr, yo‘qotish va abadiy sokinlik makonidir. Masalan: *Qora er tortmoq, yer yutmoq, yer o’z bag’riga olmoq, tuprog’i tortmoq, tuprog’ini o’pmoq, ko’ziga tuproq tortmoq, yerdan rizqini olmoq, er bilan teng bo’lmoq, yer bag’riga kirmoq, Yer yuzida yurmoq, yerga bosh qo’ymoq va h.k.z.* Doston matnidagi frazemalarning barchasida “yer” endi shunchaki jismoniy zamin emas, balki hayotning boshlanishi (tug‘ilish, rizq) va tugashi (dafn, yo‘qolish) ramzi sifatida qo’llanilinadi. Aynan shu qarama-qarshilik ("hayot-yer" va "o‘lim-yer") o‘zbek epik tafakkurida “yer” konseptini falsafiy jihatdan chuqurlashtiradi. Masalan:

Boshingni tuman chotmasin,
Oyog‘ing toyib ketmasin,
Taning qovjirab ketmasin,
Baxtu iqboling qaytmasin,
Haddingdan oshma, ey qalmoq,
Qora yer seni yutmasin.

Doston matnida keltirilgan *“Qora yer seni yutmasin”* iborasi ushbu matnda yerning nafaqat jismoniy, balki metafizik kuchi sifatida namoyon bo‘ladi. Biz ushbu konseptni zamonaviy ilmiy yo‘nalishlar (ekologiya, psixolingvistika, semiotika, geofalsafa) prizmasidan tahlil qilib ko’rsak. **“Qora yer”** – tuproqning unumdor qatlami (chernozyom) bo‘lib, u hayot manbai. Biroq u dostondagi frazeologik birlik sifatida inson vafot etgandan so’ng uni o’z bag’riga qabul qiluvchi “*yutuvchi” (konsument)* sifatida tasvirlanadi. Neyro ilmiy jihatdan *“Qora yer yutishi”* frazeologik birligi qo’llanilganda inson markaziy nerv sistemasida “Amigdala” (qo‘rquv markazi) bunday iboralarga javoban stress-gormonlar ishlab chiqaradi. “Qora” rang va “yutish” fe’li birgalikda qo‘rquv sinestziyasini hosil qiladi. Ma’lumot o’rnida shuni ta’kidlashimiz joizki *“**Amigdala**”* — bu bosh miya yarim sharlarning yuqori qismida joylashgan, temporal qutbdan taxminan 1,5–2,0 sm orqada joylashgan, bodomsimon shaklidagi miya sohasidir. Miyada ikkita amigdala mavjud bo'lib, ularning har biri hissiy axborotni qayta ishlash, qaror qabul qilish va xatti-harakatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Amigdala hissiyotlarni, ayniqsa qo'rqishni shakllantirishda asosiy vazifani bajaradi. U shuningdek, xotiraning shakllanishida, qaror qabul qilishda hamda ijtimoiy xatti-harakatlarni boshqarishda

ham ishtirok etadi. Uni birinchi marta 1822-yilda nemis fiziologi Karl Friedrich Burdach aniqlagan va shu termini qo'llagan[5].

Doston matnida keltirilgan Yer konsepti bilan bog'liq "Qora er yutmasin" iborasi Semiotik va mifopoetik tahlil qilinganda avvalo **Yer – semiotik belgi** sifatida uchta asosiy ma'noni o'zida mujassamlashtiradi.(- chizma)

	Yer konseptining semiotik belgisi	Ma'noviy jihatlari	Mazmuni
	Ona	Hayot beruvchi	Urug' unib chiqadi
	Qabr	Hayot oluvchi	O'likni qabul qiladi
	Chegara	Gorizont	Insonning gorizontdan oshib ketishiga yo'l qo'ymaydi

"Qora yer seni yutmasin" – frazeologik birligi matnda ogohlantirish ma'zmuni bildirib, bu hayot va o'lim o'rtasidagi chegara hisoblanishini va "haddingdan oshma" degan tushunchani ifodalaydi. Matn maznunidan ma'lumki yer faqat haddidan oshganni, ya'ni kosmik tartibni buzganni "yutadi" va antropotsentrik dunyoqarashni buzuvchi zamonaviy posthumanistik geofalsafa bilan uyg'unlashadi.

"Qora yer seni yutmasin" – bu zamonaviy ilmda biologik (degradatsiya), kognitiv (qo'rquv), ekologik (inqiroz), falsafiy (material faolligi) va semiotik (chegara) qatlamlarning kesishmasidir. Bu ibora endi folklor xususiyatidan chiqib, inson va biosfera o'rtasidagi noaniq munosabatlarning operativ modeliga aylanadi. Unda "yutilmaslik" sharti – haddan oshmaslik, ya'ni ekologik, axloqiy va ontologik chegaralarni tan olishdir.

Falsafiy va axloqiy konseptsiya: "Yer" ko'pincha Vatan, makon, ona yurt tushunchalari bilan chambarchas bog'liq holda keladi. Doston matnlarida *tog', makon, o'lka, qir* kabi so'zlar orqali vatan ifodalangani kabi , "yer" ham shu semantik maydonga kiradi. Qahramon uchun "yer" – bu uning ildizi, ajdodlari, nomusi va or-nomusi bilan bog'liq muqaddas tushunchadir. Tadqiqot jarayonida kuzatishimizcha doston matnida qo'llanilgan "yer konsepti" bilan bog'liq frazemalar soni statistik jihatdan 64 tani tashkil etdi. Masalan: *Yerga urmoq, elkasi erga tegmoq, er tishlatmoq, keti er iskamas, tuprog'i tortmoq, yer bilan bitta qilmoq, yerga tiqmoq, tuprog'i og'ir, tuprog'ini o'pmoq, yer so'rab turmoq, yerga qarab qolmoq,*

[5] https://uz.wikipedia.org/wiki/Amigdala.

yer chizib qolmoq, yuzini yerga qaratmoq, jovrini(elkasi)yer iskamagan, yer qilib tashlamoq, yer mushtlab qolmoq va hk.z. Masalan**:** ***Yerga urmoq:*** *Shunda Go'ro'g'lining tog'asi Axmad sardor joyidan turib, gapni har yoqqa burib, Go'ro'g'lini yerga urib, "qo'rqmanglar", Go'ro'g'li chiltonlarga safdosh bo'lgan, suhbatdosh bo'lgan, o'zlariga qo'shib olgan, sizlarga aytsam endi, Go'ro'g'li bu dunyodan zavol bo'lgan, Chambilga kelmaydigan bo'lgan dedi.* Bu ibora dostonda kamsitish, sharmanda qilish, obro'sizlantirish ma'nosida keladi. Qahramonning dushman ustidan qozongan ma'naviy g'alabasi, uni *"yerga urish"* frazemasi orqali ifodalanadi. Ushbu matn dostonchilik tadqiqoti darajasida, ya'ni *folklorshunoslik, semiotika, psixoanalitik talqin, sotsiolingvistika va komparativ mifologiya* nuqtai nazaridan qayta ishlangan, ilmiy-badiiy gibrid uslubdagi matn hisoblanadi. Har bir ibora tahliliy sharh bilan boyitilgan, ammo badiiy tuzilma saqlangan. *"Yerga urmoq"* – doston motivning semiotik va ontologik talqini bo'lib, "Sanam va Gavhar" dostonidan bir epizodning interdisiplinar rekonstruksiyasini ko'rib chiqamiz. Go'ro'g'lining tog'asi Ahmad Sardor – epik makondagi ikkinchi darajali, ammo funktsional jihatdan muhim personaj – "*o'rnidan turdi*". Uning harakati faqat jismoniy emas, balki ritual-antagonistik xarakterga ega: u maydonni egallaydi, so'zni egri yo'naltiradi, ya'ni epik nutqning to'g'riligini buzadi**.** Go'ro'g'lini "yerga urdi" – bu ibora doston tilida metonimiya emas, balki metafizik akt bo'lib, qahramon nomining o'zini tuproqqa tenglashtirish, uning epik mavqeyini yo'q qilishga qaratilgan performativ nutqiy harakat hisoblanadi.

Umuman olganda dostonlarda qahramonlar boshiga mushkul savdo tushganida *yer, osmon, tog', suv* kabi kosmogonik unsurlarga talpinib, ulardan madad so'rashadi. Bu holat dostonlar dunyoqarashining negizida yotgan qadimiy e'tiqod va falsafiy qarashlarni ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Axmedov H. "Alpomish dostonida frazeologizmlarning tematik va mifologik strukturasi: Filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) ...diss. –Termiz, 2023. – 19 б.
2. Маматов А., Болтаева Б. Фразеологик бирликларнинг лингвомаданий ва семантик-прагматик тадқиқи. Монография. –Тошкент, 2018. – Б. 6.
3. Malla savdogar. O'zbek xalq dostoni. Aytuvchilar Ch. Rahmatullaev, A. Poyonov. Sh. Boltaev. –Toshkent: Akademnashr, 2019. – 5 b.
4. Ш. Сафаров. Когнитив тилшунослик. Жиззах. Сангзор нашриёти.2006-й. 92-Б.
5. Xonoyim pari. O'zbek xalq dostoni. Aytuvchilar Ch. Rahmatullaev, A. Poyonov. Sh. Boltaev. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matba uyi , 2022. – 52 b.

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ СИНТАКСИСІ ҒЫЛЫМЫНДА ҚАЛЫПТАСҚАН ТЕРМИНДЕР ЖҮЙЕСІ

ЕРГУБЕКОВА Ж. С.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, PhD, доцент (Қазақстан, Түркістан қ.)
e-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz

Қазақ тіл білімінің түрлі деңгейлері бойынша XX ғасырдың басында алғашқы оқулықтарды жазу және аудару салалық терминологияны қалыптастыруға мүмкіндік берді. Қазақ тілінің белгілі терминолог ғалымы Ш.Құрманбайұлы осы кезеңге дейін терминдерді қалыптастырудың белгілі бір дәстүрі тұрақты ұстанымдарының болмауына байланысты осындай күрделі тапсырмаларды орындау ісін қазақ ғалымдары, заман талап еткен мұндай жауапты міндеттің А. Байтұрсынұлы және Алаш зиялылары басы-қасында болып абыройлы атқарғанын атап көрсетеді [1, 124.]. Алаш зиялыларының алдында қазақ тілі терминдерін қазақ тілінен, шет тілдерінен алудың, яғни қазақ ғылымында термин табу, қалыптастыру ұстанымдарын белгілеу тұрды.

Қазақ тіл білімі ғылымының атасы А. Байтұрсынұлы ұлттық тілде термин жасаудың тамаша үлгісін көрсетті. Ғалым Ш.Құрманбайұлы қазақ теринологиясының кезеңдерін анықтауда басы өткен ғасырдың 10-жылдарынан басталады деді. Ғылым мен техниканың түрлі салалары бойынша қазақ тілінде алғашқы оқулықтар жазыла бастады, ашылуына өздері мұрындық болған газет-жорналдары арқылы ғылым-білімді насихаттады, ғылыми терминологияны қалыптастыруға негіз болды. А.Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялыларының термин жасаудағы басты ұстанымдары ұлттық тіл негізінде терминдік лексика құруға бағытталғандығымен ерекшеленеді.

Ғалым - қазақ тіл білімі, әдебиеті ғылымы терминдерінің авторы болумен бірге ұлттық әдістеме, тарих, этнография терминдерінің жасалуына, қалыптасуына көп еңбек сіңірген. А.Байтұрсынұлы терминдерінің кейбірі ғана стильдік өзгерістерге ұшыраған болмаса, барлығы дерлік тілдің фонетика, морфология, синтаксис және графика терминдерінің негізі болып саналады, олар - қазақ тілінің барлық оқулықтарында қолданыстағы терминдер.

Қазақтың төл сөздерінен термин жасауға болатын үлгісін көрсетті - А. Байтұрсынұлының термин жасаудағы 1-ұстанымы. Екінші ұстаным шеттілдік терминдерді қабылдауға қатысты. Ғалым да, Алаш зиялылары да шеттілдік термин сөздердің қабылдануына қарсы болмады. Тілде баламасы болмаған жағдайда шеттілдік термин сөздерін қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына сәйкестендіріліп қолдануға болады деп есептеген. рұқсат етіледі, бірақ шетел

терминдері керек. Термин атауының орнына алаш зиялыларының жат сөздер мен пән сөздері қолданылды.

Бүкілодақтық бірінші түркологиялық конгресте А.Байтұрсынұлы «Қазақ білімпаздарының I съезінде» бекітілген қағидалар негізінде толықтырылған, жүйеленген терминология қағидаттары туралы баяндама жасады. Баяндамада ұсынылған қағидаттар мыналар:

«а) Ең алдымен термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу. Бұл қазақ тілінің жоғарыдағылар мен төмендегілердің, дәлірек айтқанда сауаттылар мен сауатсыздардың тілі болып жіктелмесі үшін керек. Қай жерде және кім бастырып шығарса да баспа өнімдері, газет-журналдар, кітапшалар пайда әкелуі үшін, тіл қалың көпшілікке түсінікті болуға тиіс. Сонда аз ғана пайызды құрайтын сауаттылар көптеген сауаты жоқтарға қызмет көрсете алады. б) Ондай сөздер қазақ тілінде болмаған жағдайда оларды туыстас тілдерден алу. Олай етуіміздің себебі: 1) туыстас тілдердің көптеген сөздерінің тұлғалары бірдей болмаса да олар ортақ түбірден тараған, сол себепті туыстас емес тілдердің сөздеріне қарағанда оларды түсіну жеңіл және естігенде де айтқанда да бөтен болып сезілмейді; 2) түркі халықтары қашанда өзара қарымқатынаста болған және бола береді, сондықтан да бір тілдің көптеген сөздері ортақ түбірден өрбімесе де өзге тілдің тұтынушыларына таныс болуы мүмкін. в) Жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертілуі керек. Оларды алмастыруға болатын қазақ сөздері болған жағдайда таңдауды қоғамның өзі жасауы үшін, екеуі де қатар алынуы тиіс. Жаппай қолданылатын деп біз араб сөздерін емес, қазіргі кең тараған европа сөздерін айтып отырмыз. Араб сөздеріне қарағанда оларға басымдық беріп отыруымыздың себебі біз қазір араб емес европа мәдениетіне ден қойып отырмыз. Европа мәдениетінің барлық жетістіктері тұтастай европа тілдерінде атала алады. Алайда кірме терминдер біздің қазақ тілінің айтылуына бағынуға тиіс, яғни оларға тілдің қалыпты артикуляциясынан бастау алатын біздің тіліміздің дыбыстық заңдылықтары үстемдік етуі (таратылуы) керек. Шет тілдерінің сөздерін өзіміздікі ету үшін, бұл міндетті түрде солай болуы қажет. г) Қазақ тілінің табиғатына сәйкеспейтін барлық өзге тілдердің сөздері дәл қазақтың айтуына сәйкес өзгертілуі керек. Бұл дегеніміз, біріншіден, құрамында қазақ тіліне жат дыбыстары бар барлық сөздердің тиісті төл дыбыстарымызбен алмастырылады, екіншіден, кірме сөздердің жұрнақтары қазақ жұрнақтарымен қабылданады, төртіншіден, қазақ тіліне жат қосымшалар Оренбург-Орынбор, Самара-Самар, пуховой-бөкебай, покров-боқырау, Адамовский-Адамау т.б сияқты тілге қажетті талап шеңберінде өзгертілуге тиіс» [2, 417-425 б.].

А.Байтұрсынұлы жиынға қатысушыларға өзі және қазақ оқымыстылары жасаған принциптерді ұсынып, өзге түркі ғалымдары да ғылыми терминологияның қалыптасуында осы принциптерді негізге алуды ортаға салды. Ұсынылған принциптер қолдау тауып, құрылтай қарарына енгендігін ғалым Ш.Құрманбайұлы атап көрсетті [3, 51–52 б.б.].

А.Байтұрсынұлының қазақ тілінің фонетикасы, морфология, синтаксис ғылымдарына, яғни дыбыс, сөз және сөйлем жүйесіне арналған «Тіл – құрал» оқулықтарында 310 тілдік термин қолданылған. Бұл терминдердің 118-і қазіргі қазақ тіл білімінде пайдаланылады, 192-сі қазір қолданылмайды. Аталған көрсеткішті тіл ғылымының деңгейлеріне қатысты алсақ: фонетика бойынша 108 термин; лексикология бойынша 11 термин; морфология ғылымы бойынша 109 термин; синтаксис бойынша 64 термин; жалпы тіл біліміне қатысты 18 термин екендігін Ахметтану орталығы зерттеулері арқылы анықталды [4, 14–15 б.]

Сонымен, Ұлт Ұстазы А.Байтұрсынұлының термин жасаудағы ұстанымдары:

1) ұғымның мағынасын термин ретінде толық жеткізетін қазақ сөздерін алуы;

2) қазақ тілінде мұндай сөздер болмаған жағдайда, оларды туыстық тілдерден алуға болатындығы;

3) халықаралық терминдер қабылданған жағдайда қазақ тілінің табиғатына сай дыбыстық өзгеріске түсуі тиіс;

4) қазақ тілінің табиғатына сәйкес келмейтін барлық басқа тілдердің сөздері дәл қазақ тілінің айтылуына сәйкес өзгертілуі тиіс.

Ғалым Анар Салқынбай көрсеткен А.Байтұрсынұлы авторлығымен қалыптасқан терминдерінің ерекшеліктері мынада: - анықталатын ұғымның дәлдігі; - таңбаланған атаудың қазақилығы; - терімсөздің жалқылық сипатының болуы; -терімсөздің нақтылығы; - әрбір терімсөздің мазмұндық уәжділігі.

Қазақ тілі білімінің қалыптасу кезеңдерін айқындап берген ғалым Т.Қордабаев: «А.Байтұрсынов - қазақ тілін туған тілімізде зерттеудің үлгісін жасап, оның ғылыми терминдерін қалыптастырып, сөйтіп, тіліміз туралы берік негізін қалаған ғалым ғана емес, сонымен бірге оның ілгері дамуына, болашағына бағыт-бағдар сілтеген, игі әсер еткен ғалым», - деп ұлттық тіл ғылымымының атасы А. Байтұрсынұлы еңбектерін ерекше бағалайды [5].

Ұлттық тіл ғылымында ғалым А.Байтұрсынұлы оқулығы - «Тіл тағылымы» - синтаксис ғылымының қалыптасуына бірден-бір ықпал еткен басты оқулық. 1992 жылы жарық көрген «Тіл тағылымы. (Қазақ тілі мен оқу - ағартуға қатысты еңбектері» деген еңбегіндегі сөйлем жүйесі мен түрлері

мәселелеріне арналған «Тіл-құрал» бөлімінде жай сөйлемнің түрлерін мысалдармен көрнекті түсіндірген. Ұлт Ұстазы сөйлемге «Сөйлем дегеніміз – сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой, сөйлегенде, жазғанда кім де болса ойын айтады» деген анықтама берген. Жалаң, жайылма сөйлемдерге берген анықтамасы қазір оқытылып жүрген мектеп оқулықтарындағы ережелерге сай келеді: бастауышы мен баяндауышы бар, екі мүшелі ғана сөйлем жалаң сөйлем, ал бастауыш пен баяндауышты тұрлаулы мүшелер деп айтып кетіп, одан басқа мүшелер қатысқан сөйлемді жайылма сөйлем деп көрсеткен. Оқулықтың екінші бөлімінің «Сөйлем түрлері» тарауында сөйлем түрлерін типтендіріп, жай сөйлемнің құрылымдық түрлерін болымды, болымсыз, толымды, толымсыз, жалаң, жайылма болатынын, «Болымды сөйлемді не жайынан да болса болдыра, бар қыла сөйлеген сөйлем» - деген анықтама беріп, «Үлкен бастар, кіші қостар» мысалдарымен дәлелдейді.

Төл тіліміздің сөздері арқылы жасалған тіл ғылымының терминдеріне *сөйлемнің тұрлаулы мүшелері, сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері, бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш, зат есім, сын есім, етістік, қаратпа сөз, леп белгісі, сұрау белгісі, үстеу, шылау, одағай, қыстырма сөздер т.б.* терминдерді атауға болады: «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері екеу: *1) бас мүше, 2) баяншы мүше.* ***Бас мүше*** дейміз – сөйлем ішіндегі сөздер байланатын қазық сөзін, сөз иесін. Сөйлем ішінде сол нәрсенің атын көрсететін сөз бас мүше болады. Ол нәрсенің сырын-сипатын, жайын, амалын, болмысын айтып баяндайтын сөз ***баяншы мүше*** болады. Жеңілдік үшін бас мүше –**бастауыш** деп, баяншы – **баяндауыш** деп аталады. Бастауыш бір сөзбен айтылмай, бірнеше сөзбен айтылса *қосарлы* немесе *күрделі* деп атаймыз. Мысалы: *Асық ойнаған азар.* Мұнда асық ойнаған туралы айтылып тұр. Кім азар? – асық ойнаған.

Ал, сөйлемдердің құрмаласуы екі түрлі: *1) сыйыса құрмаласу, 2) қиыса құрмаласу.* Сыйыса құрмаласса, сөйлем сыйысулы құрмалас деліп, қиыса құрмаласса, сөйлем қиысулы құрмалас деліп аталады. Сыйысулы құрмаласқа мысал келтіретін болсақ, *Қарабай мен Сарыбай аңға шықты.* Бұл сөйлем екі сөйлемнің сыйысып қосылғанынан болған. Қосылмай бөлек тұрғандағы түрлері мынау: *Қарабай аңға шықты. Сарыбай аңға шықты.* Бұларды екі қайта айтып жатпас үшін, екеуін сыйыстырып қосып, бір-ақ айтқан. Бұл мысалда айта кететін бір жайт, Қарабай, Сарыбай бір сұраққа жауап беріп, бірыңғай мүше қызметін атқарып жай сөйлем болып тұр [5].

Зерттеуші ғалым Е.Тілешов: «Байтұрсынұлы терминдері – тіліміздің термин жасаудағы байлығы мен бейімін, икемділігі мен әлеуетін ерекше байқатты. Оның терминдері қазақ тіл білімі саласында да, әдебиеттану ғылымы

саласында да өміршеңдігін танытып, термин жасаудың кемел үлгісін көрсетіп, бүгіндері термин жасамның әдіснамалық, теориялық негізіне айналған. Қазақ тілінің оқулықтарын жазып, тіліміздің теориялық негіздерін жасаған А.Байтұрсынұлы – тілді игертудің, тіл табиғатын түсіндірудің амалдары мен әдістері жайына да ден қойып, ұлттық әдістеменің де негізін салды» деген құнды пікірімен «Тіл жұмсар», «Баяншы», «Әліп-би астары» кітаптары және мақалалары осы бағыттағы арналы ізденістерін, ұстаздың бай тәжірибесін оқырмандарға қайта жариялады [2,3].

Қорыта айтқанда, қазіргі синтаксис ғылымы терминдерінің басында А.Байтұрсынұлы тұрғаны анық. Ол терминдердің өміршеңдігін ғылымда қолданыс аясынан көруімізге болады. Латыннегізді қазақ жазуы жүзеге асуы барысында шеттілді терминдеріміз де Ұлт Ұстазы ұсынған ұстанымдар бойынша ана тілінің дыбыстық икемделуіне түседі. Ғалымның ғылыми ұстанымдары, тіл үйретудегі қарапайым әдіс-тәсілдерінің өзі бұл күнде аты бар технологияларға айналғандығы Ұлт Ұстазы А.Байтұрсынұлы еңбектерінің құндылығын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: «Сардар», 2014

2 Ахмет Байтұрсынұлы. Тіл – құрал. Алматы, «Сардар» баспасы, 2009 - 348 бет https://www.soyle.kz/book/view?id=12

3. Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану (XX ғасырдағы қазақ терминологиясы; 1910-1930 жылдары): монография. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚҚ, 2008. – 240 б.

4 Ахметтану бастамалары: оқу-әдістемелік құрал. – Қарағанды: «Болашақ» баспасы, 2005. – 207 б.

5 http://www.rusnauka.com/40_OINBG_2014/Philologia/7_183703.doc.htm

OLIY TA'LIMDA TALABALARNING VATANPARVARLIK TARBIYASINI QADRIYATLI VA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA LOYIHALASH

Urazov Bagdat Tulepbergenovich
Guliston davlat universiteti dotsenti, p.f.f.d.,(PhD)
Urazova Sandug'ash Bagdat qizi
Al-Farobiy nomidagi Qozoq milliy universiteti
I-kurs magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy oliy ta'lim tizimida talabalarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning dolzarb masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotda vatanparvarlik tushunchasi shunchaki hissiy tushuncha emas, balki qadriyatlarga asoslangan (values-based) va kompetensiyaga yo'naltirilgan (competency-oriented) yondashuvlar sintezi sifatida tadqiq etiladi. Maqolada o'quv dasturlarini tizimli loyihalashda fanlararo gorizontal va vertikal integratsiyaning o'rni, talabalarning shaxsiy rivojlanish trayektoriyasini shakllantirish mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, o'zbek va qozoq adabiyoti namunalari misolida milliy qadriyatlarning yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishdagi ahamiyati asoslab berilgan.

Tayanch so'zlar: vatanparvarlik, oliy ta'lim, kompetensiya, qadriyat, fanlararo integratsiya, rivojlanish trayektoriyasi, milliy o'zlik, ijtimoiy mas'uliyat.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются актуальные вопросы воспитания студентов в духе патриотизма в современной системе высшего образования. В исследовании понятие патриотизма рассматривается не только как эмоциональная категория, но и как синтез ценностно-ориентированного (values-based) и компетентностно-ориентированного (competency-oriented) подходов. В статье раскрывается роль горизонтальной и вертикальной междисциплинарной интеграции в системном проектировании образовательных программ, а также механизмы формирования индивидуальной траектории личностного развития студентов. Кроме того, на примере произведений узбекской и казахской литературы обосновывается значение национальных ценностей в повышении социальной активности молодежи.

Ключевые слова: патриотизм, высшее образование, компетенция, ценность, междисциплинарная интеграция, траектория развития, национальная идентичность,

ABSTRACT

This article analyzes current issues related to fostering a sense of patriotism among students in the modern higher education system. The study examines the concept of patriotism not merely as an emotional notion, but as a synthesis of values-based and competency-oriented approaches. The article highlights the role of horizontal and vertical interdisciplinary integration in the systematic design of curricula, as well as the mechanisms for developing students' individual trajectories of personal growth. Furthermore, using examples from Uzbek and Kazakh literature, the study substantiates the importance of national values in enhancing the social engagement of young people.

Keywords: patriotism, higher education, competence, values, interdisciplinary integration, development trajectory, national identity, social responsibility.

Kirish. Zamonaviy oliy ta'lim tizimi oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri nafaqat yuqori malakali mutaxassis tayyorlash, balki milliy o'zligini anglagan, davlat manfaatlarini shaxsiy manfaatlardan ustun qo'ya oladigan vatanparvar shaxsni shakllantirishdir. Bu jarayonni samarali tashkil etish uchun qadriyatlarga asoslangan (values-based) va kompetensiyaga yo'naltirilgan (competency-oriented) ta'lim modellarining sintezidan foydalanish zaruriyati tug'iladi. Vatanparvarlik tarbiyasi endilikda faqat hissiy tushuncha emas, balki aniq ijtimoiy ko'nikmalar va professional mas'uliyat majmuiga aylanmoqda. Mamlakatda vatanparvarlikni rivojlantirish masalasi kun tartibidagi masalalardan biridir. Chunki biz kimningdir ichida vatanparvarlik ruhini shakllantira olmasak, davlat, uning tuzilishi va huquqiy tizimiga nisbatan betartiblik yoki huquqiy nigilizm paydo bo'ladi. Shuning uchun ushbu muammoni har tomonlama ilmiy baholash zarur.

Tadqiqot maqsadi. Tadqiqot ishimizning asosiy maqsadi xalqimizning o'tmishi va madaniy merosiga hurmat ko'rsatish va O'zbekistonda yashovchi barcha millatlarning madaniyatiga nisbatan bag'rikenglik munosabati turli xil ijtimoiy muammolarni hal qilish va ularga javob berishga tayyorlik kabi immunitetni yaratadi, deb hisoblaymiz. Vatanga muhabbat tuyg'usi, Vatanparvarlik hissi insonda butun umri davomida shakllanadi, u siyosiy jarayonlarda ishtirok etish, Vatanni himoya qilish va uning jamiyatdagi o'rni muhimligini anglashdan boshlanadi. Shaxsiy qadriyatlardan tashqari, insonga boshqa umuminsoniy qadriyatlar ham kerak. Milliy ongni shakllantirish kerak. Milliy ong - bu sizning yaqinlaringizning sog'ligiga emas, balki millatingizga g'amxo'rlik qilishni anglatadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Ko'p millatli O'zbekiston xalqi uchun vatanparvarlik tuyg'usi nafaqat ma'naviy sohada tinch-totuv yashashga, fuqarolik

totuvligiga, balki jahon hamjamiyati asoslarini mustahkamlashga, davlatning jahon sivilizatsiyalashgan mamlakatlariga qo‘shilishiga bevosita ta’sir qiladi. Vatanga muhabbat tuyg‘usida tarbiyalsh - “har bir inson, avvalo, o‘z xalqining farzandi, o‘z Vatanining fuqarosi bo‘lishi kerakligini, milliy kelajak faqat o‘ziga bog‘liqligini yodda tutishi kerak. Bu borada milliy an’analar va urf-odatlarning roli katta, buning natijasida u umumiy fuqarolik madaniyatiga kirib, o‘z xalqining madaniy manfaatlarini boshqa xalqlarga tushuntirib targ‘ib qilishi mumkin. Shuning uchun har bir avlod o‘z xalqining ma’naviy merosini o‘zlashtirishi, o‘tmishini ob’ektiv omillar sifatida ko‘rsatishi va to‘plangan boy tajriba asosida tarbiyalashi kerak.”

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev o‘z nutqlaridan birida “Barchamiz uchun Vatan bitta. Bizni yagona, ulug‘ bir maqsad birlashtiradi. U ham bo‘lsa, yurtimiz tinchligi, Vatanimiz taraqqiyoti, xalqimiz farovonligidir. Barchamiz birgalikda Yangi O‘zbekistonni albatta barpo etamiz, – deya, ilmli bo‘lish, kasb-hunar egallash, qalbingizda vatanparvarlik tuyg‘usi kuchli bo‘lsa, shijoatingiz yanada baland bo‘ladi”, - deya, bugungi talaba-yoshlarimiz bilan olib boriladigan ta’lim va tarbiya jarayonlarida talaba-yoshlardagi Vatanga bo‘lgan muhabbat tuyg‘usining sifat ko‘rsatkichlarini voyaga etkazishning yangi-yangi tizimlarini ishlab chiqish kerakligini kun tartibiga qo‘ydilar. Davlatimiz rahbari bu masalada tarixiy an’analarimiz bilan chetel davlatlarining tajribalarini umumlashtirib, mamlakatimizda yosh avlodni ya’ni, bolalar va o‘smirlarni Vatanga muhabbat tuyg‘usida tarbiyalash maqsadida Vatanparvarlik tashkilotlarini tuzish kerak ekanligini ta’kidlab, o‘z tavsiyalarini berdi.

OTM talabalarini Vatanga muhabbat tuyg‘usida tarbiyalash va ijtimoiy maydonga Vatanga muhabbat tuyg‘usini targ‘ib qilishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish ishlari boshlab yuborildi, bu borada texnik va texnologik vositalarning imkoniyatlaridan to‘laqonli foydalanish tizimi yo‘lga qo‘yildi. Misol uchun, talaba-yoshlarda fuqarolik pozitsiyasi, mas’uliyatini shakllantirish maqsadida turli sport musobaqalari, ko‘rik-tanlovlar o‘tkazilmoqda. Ayniqsa, talaba-yoshlarda Vatanga muhabbat tuyg‘usini shakllantirishga katta e’tibor qaratilmoqda. 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasining IV-bo‘lim, 70-maqsadi “Yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish” deb nomlanib “Yoshlarni vatanparvarlik, fuqorolik tyug‘usi, bag‘rikenglik, qonunlarga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida, zararli ta’sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo‘lgan qat’iy ishonch va qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash”, V-bo‘limning 74-maqsadi “Jamiyatda millatlararo totuvlik va dinlararo bag‘rikenglik muhitini mustahkamlash” deb nomlanib “Turli millat yoshlari uchun qo‘simcha qulay shart-sharoitlar, ularda fuqorolik burchni anglash, vatanparvarlik, bag‘rikenglikka asoslangan millatlararo muomala madaniyatini yuksaltirish” deb belgilanganligi

mamlakatimiz yoshlarida Vataniga bo‘lgan muhabbatni, vatanparvarlik ruhni chinakam e’tiqodga aylantirish bilan bog‘liq ilmiy muammolarni tadqiq etish zaruratini keltirib chiqaradi.

Zamonaviy oliy ta’lim paradigmasida talaba nafaqat bilimlar retsipienti (qabul qiluvchisi), balki ijtimoiy taraqqiyotning drayveri sifatida qaraladi. Shu sababli, talabalarda Vatanga muhabbat tuyg‘usini shakllantirish jarayoni an’anaviy “targ‘ibot” metodikasidan voz kechib, qadriyatlarga asoslangan (values-based) va kompetensiyaga yo‘naltirilgan (competency-oriented) ta’limning innovatsion sinteziga tayanmoqda. Ushbu yondashuvning mohiyati shundaki, vatanparvarlik endilikda mavhum hissiyot emas, balki shaxsning kundalik faoliyati, kasbiy mahorati va milliy manfaatlarni himoya qilish qobiliyatida namoyon bo‘ladigan aniq ko‘nikmalar majmuidir. Masalan, talaba o‘z mutaxassisligi bo‘yicha jahon andozalariga mos loyiha yaratar ekan, bu uning intellektual vatanparvarlik kompetensiyasining amaliy isbotiga aylanadi.

Tadqiqot ishi doirasidagi maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda Vatanga muhabbat tuyg‘usida tarbiyalash kategoriyasining mazmun mohiyati, lug‘atlarda ta’riflanishini tahlil etishni maqsadga muvofiq deb hisobladik. Vatanga muhabbat tyug‘usi deganda – Vatan, ona yurt tushunchasini his qilishimiz mumkin. Vatan tushunchasi yo‘q joyda Vatanga muhabbat tuyg‘usi tog‘risida xattoki so‘z ham yuritib bo‘lmaydi. Vatan (arabcha so‘zdan olingan bo‘lib – tug‘ilib o‘sgan joy, ona zamin, yurt degan ma’noni anglatadi) – kishining tug‘ilib o‘sgan o‘lkasi, shaxri yoki qishlog‘i, yurti, diyori yoxud kishi tug‘ilib o‘sgan va o‘zini uning fuqarosi hisoblagan davlat, mamlakat, ona yurt sifatida ta’riflanadi.

Kompetensiyaga yo‘naltirilgan ta’lim vatanparvarlikning amaliy ifodasidir. Bu yerda “muhabbat” tushunchasi aniq ijtimoiy, huquqiy va professional ko‘nikmalar bilan mustahkamlanadi. Masalan, mafkuraviy immunitet kompetensiyasi talabaga global axborot maydonidagi turli xurujlarni tahlil qilish, feyk xabarlarni ajratish va milliy manfaatlarni raqamli makonda himoya qilish imkonini beradi. Shuningdek, ijtimoiy faollik kompetensiyasi orqali talaba o‘z hududidagi ekologik muammolarni hal qilishda yoki volontyorlik harakatlarida qatnashib, o‘z yurtiga bo‘lgan sadoqatini amalda isbotlaydi.

Ushbu ikki yondashuvni birlashtirishning eng maqbul usuli — o‘quv dasturlarini tizimli loyihalash (curriculum integration) hisoblanadi. Bunda vatanparvarlik tarbiyasi bitta fan doirasida cheklanib qolmay, barcha fanlar kesimida, gorizontal va vertikal bog‘liqlikda amalga oshiriladi.

Gorizontal bog‘liqlik o‘quv rejasidagi fanlarning bir-birini to‘ldirishini ta’minlaydi. Masalan, adabiyot darsida “Vatan” mavzusi badiiy obrazlar orqali his qildirilsa, tarix darsida bu hissiyot ilmiy faktlar bilan boyitiladi, iqtisodiyot yoki

huquq darslarida esa ushbu tushuncha fuqarolik burchi va mamlakat ravnaqi uchun kasbiy mas'uliyat darajasiga ko‘tariladi. Ayniqsa, adabiyot darslarida qadriyat va kompetensiya uyg‘unligi yaqqol namoyon bo‘ladi: talaba asarni shunchaki o‘qimaydi, balki undagi gumanistik g‘oyalarni bugungi kunning ijtimoiy muammolari bilan qiyoslaydi, o‘z fikrini asosli tarzda ifodalash (kommunikativ kompetensiya) ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Vertikal bog‘liqlik esa tarbiya jarayonining uzviyligini ta'minlaydi. 1-kursda talaba milliy qadriyatlarni anglash va tushunish bosqichida bo‘lsa, yuqori kurslarga borib, u o‘z sohasining yetuk mutaxassisi sifatida "kasbiy vatanparvarlik" bosqichiga yetadi. Ya'ni, muhandis talaba uchun Vatanga muhabbat — bu xavfsiz va innovatsion binolar qurish, shifokor uchun esa — millat salomatligini saqlashga sidqidildan xizmat qilishdir. Tadqiqotimizning metodologik asosi sifatida fanlararo integratsiya (curriculum integration) tamoyili xizmat qiladi. Bu jarayon gorizontal va vertikal bog‘liqlik orqali tarbiya jarayonining uzviyligini ta'minlaydi. Gorizontal integratsiyaga aniq misol sifatida adabiyot, tarix va pedagogika fanlarining o‘zaro uyg‘unligini keltirish mumkin. Adabiyot darslarida Cho‘lponning "Buzilgan o‘lkaga" yoki Abay Qunonboyevning o‘gitlari (Qora so‘zlari) tahlil qilinib, talabaning hissiy-axloqiy olami (qadriyat) shakllantirilsa, Iqtisodiyot darslarida ushbu hissiyot "milliy brendlarni qo‘llab-quvvatlash" va "mamlakat eksport salohiyatini oshirish" kabi aniq amallar (kompetensiya) bilan boyitiladi. Vertikal integratsiya esa bakalavriatning 1-kursidan 4-kursigacha vatanparvarlik darajasining kognitiv bosqichdan (bilish) professional daxldorlik bosqichiga (kasbiy sadoqat) ko‘tarilishini ta'minlaydi.(1-rasm) Talabaning 4 yillik o‘qish davrida vatanparvarlik tuyg‘usining o‘sib borishi quyidagi metodik ketma-ketlikda tashkil etildi:

1-rasm. Rivojlanish trayektoriyasi (Trajectory-based development) bo‘yicha tarbiya bosqichlari

Amaliy dalil sifatida o‘zbek va qozoq milliy adabiyoti hamda folklorining qiyosiy tahlili talabalarda “mintaqaviy daxldorlik” va “madaniy birlik” qadriyatlarini mustahkamlaydi. Masalan, “Alpomish” dostoni yoki jadid ziyolilarining adabiy aloqalarini o‘rganish jarayonida talabalar ikki xalqning ozodlik va Vatan tushunchalaridagi mushtaraklikni anglaydilar. Bu esa ularda nafaqat milliy g‘ururni, balki qo‘shni xalqlar madaniyatiga hurmat bilan qarash ko‘nikmasini ham shakllantiradi. Bunday yondashuv talabani globallashuv davridagi turli mafkuraviy xurujlardan himoya qiluvchi axborot immuniteti va tanqidiy fikrlash kompetensiyasi bilan qurollantiradi. Statistik ma’lumotlar va o‘tkazilgan tajriba-sinov natijalari shuni ko‘rsatadiki, loyihaga yo‘naltirilgan ta’lim (project-based learning) usulida “Mening mutaxassisligim — Vatanim ravnaqi uchun” mavzusida keyslar bilan ishlagan talabalarning ijtimoiy faollik ko‘rsatkichi an’anaviy dars o‘tilgan guruhlarga nisbatan yuqori bo‘ladi.

Shuningdek, tarbiya jarayonini natijaga yo‘naltirishda (productivity-oriented) talabaning shaxsiy rivojlanish trayektoriyasini (trajectory-based development) belgilash muhim ahamiyatga ega. Bunda talabaning vatanparvarlik darajasi shunchaki nazariy imtihon bilan emas, balki uning ijtimoiy loyihalardagi ishtiroki, volontyorlik faoliyati va professional yutuqlari bilan o‘lchanadi. Bunday pedagogik model talabani “bilimlar ombori” bo‘lishdan “jamiyat bunyodkori” bo‘lish darajasiga ko‘taradi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, talabalarni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalashni qadriyatli va kompetensiyaviy asosda loyihalash ta’lim tizimining yaxlitligini ta’minlaydi. Bunda tarbiya maqsadi ta’lim mazmuniga singib ketadi va talabaning shaxsiy rivojlanish trayektoriyasining ajralmas qismiga aylanadi. Pedagogik imkoniyatlarni aniqlashtirishda asosan hissiy va intellektual jarayonlarni amaliy ko‘nikmalar bilan boyitish, fanlararo bog‘liqlik orqali dunyoqarash kengligini ta’minlash va har bir o‘quv elementini milliy manfaatlar prizmasidan o‘tkazish lozim. Bunday yondashuv natijasida shakllangan vatanparvarlik tuyg‘usi barqaror, ongli va ijodiy xarakterga ega bo‘lib, uzoq muddatli ijtimoiy natija beradi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. – 464 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida. // PF-60-son. 28.01.2022-y.
3. Zunnunov A. Pedagogika tarixi. – Toshkent: "Sharq", 2004. (Milliy meros va tarbiya masalalari uchun).
4. Уразов Б. Т. Освещение темы экологии в творчестве мекембая Омарова //Проблемы педагогики. – 2020. – №. 2 (47). – С. 106-107.
5. Уразов Б. Т. М. Омаров - Балалар патшалығының ақыны //Academic research in educational sciences.– 2021.– Т. 7.
6. Tulepbergenovich U. B. Fostering Patriotism and Emotional Attachmentto the Motherlandin Students through Literature Classes //Spanish Journal of Innovation and Integrity.– 2025.– Т. 49.–С.75-78
7. Tulepbergenovich U. B. TALABALARNING QALBIDA VATANPARVARLIK ONG VA TUYG'ULARINI SHAKLLANTIRISH (O'ZBEKISTONLIK QOZOQ YOZUVCHILARINING ASARLARINI O'RGANISH MISOLIDA) //JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH. – 2024. – Т. 7. – №. 12. – С. 78-81.
8. Tulepbergenovich U. B. O‘ZBEK VA QOZOQ MILLIY QADRIYATLARINING ZAMONAVIY KONSEPTUAL TALQINI: MUSHTARAKLIK VA TRANSFORMATSIYA //Advances in Science and Education. – 2026. – Т. 2. – №. 03. – С. 103-106.
9. Tulepbergenovich U. B. THE IMPORTANCE OF IMPROVING THE PROCESSES OF EDUCATING UNIVERSITY STUDENTS IN A SENSE OF LOVE FOR THE MOTHERLAND AT THE PRESENT TIME.

“LUG‘ATI NE’MATULLOH”DA FONETIK, GRAMMATIK, DIALEKTAL VA ETNOGRAFIK MA’LUMOTLARNING BERILISHI

Maxamadaliyev Xislatxon Matlabovich,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Nizomiy nomidagi O`zbekiston milliy pedagogika universiteti
hislatmahamadaliev@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada “Lug‘ati Ne’matulloh” asarida fonetik, grammatik, dialektal va etnografik ma’lumotlarning ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Lug‘at tarkibidagi ayrim birliklarning fonetik variantlari, grammatik shakllari va hududiy qo‘llanish doirasi misollar asosida yoritiladi.

Shuningdek, lug‘atdagi kiyim-kechaklar, uy-ro‘zg‘or buyumlari, o‘simlik va xalq tabobati, kasb-hunar va ijtimoiy munosabatlarga oid etnografik leksika tahlilga tortiladi. Misollar orqali lug‘atning tarixiy til materiallarini saqlashdagi ahamiyati ko‘rsatiladi. Tadqiqotda lug‘at birliklarining lingvistik va lingvomadaniy xususiyatlariga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: *fonetika, grammatika, dialektal leksika, etnografiya, tarixiy leksikografiya.*

Аннотация: В статье анализируются особенности репрезентации фонетических, грамматических, диалектных и этнографических сведений в труде «Луғати Неъматуллоҳ». На основе конкретных примеров рассматриваются фонетические варианты отдельных лексических единиц, их грамматические формы и территориальная сфера употребления.

Кроме того, анализируется этнографическая лексика, представленная в словаре и связанная с одеждой, предметами домашнего обихода, растениями и народной медициной, ремёслами и социальными отношениями. На примерах раскрывается значение словаря в сохранении исторических языковых материалов. Особое внимание в исследовании уделяется лингвистическим и лингвокультурным особенностям словарных единиц.

Ключевые слова: *фонетика, грамматика, диалектная лексика, этнография, историческая лексикография.*

Annotation: The article analyzes the features of the representation of phonetic, grammatical, dialectal, and ethnographic information in the work “Lug‘ati Ne’matulloh”. Based on specific examples, it examines phonetic variants of certain lexical units, their grammatical forms, and the geographical scope of their usage. The study also analyzes ethnographic vocabulary in the dictionary related to clothing,

household items, plants and folk medicine, occupations and crafts, and social relations. Examples demonstrate the significance of the dictionary in preserving historical linguistic materials. Particular attention is paid to the linguistic and linguocultural features of the lexical units included in the dictionary.

Keywords: *phonetics, grammar, dialectal vocabulary, ethnography, historical lexicography.*

Tarixiy lug‘atlar tilning muayyan davrdagi lug‘aviy tarkibini qayd etuvchi manba bo‘lish bilan birga, uning fonetik, grammatik, hududiy va madaniy xususiyatlarini o‘rganish imkonini beradigan muhim lingvistik yodgorliklardir. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham yozma yodgorliklar tilini tizimli o‘rganish tarixiy til hodisalarini aniqlashning muhim manbasi sifatida qaraladi. “Tarixiy grammatika uchun asosiy manba sifatida yozma yodgorliklar, hozirgi zamon sheva xususiyatlari va qardosh turkiy tillarni qiyosiy o'rganish materiallari xizmat qiladi. Tarixiy grammatika qadimgi davrdan tortib, hozirgacha bo'lgan yozma manbalarning tilini tahlil qilish va bir davr yozma manbaining til xususiyatlarini boshqa davr yozma manbalari til xususiyatlariga qiyoslash yo'li bilan til taraqqiyoti qonuniyatlarini aniqlaydi” [1: 9].

Tarixiy leksikografiyaning vazifasi faqat so‘zning ma’nosini qayd etish bilan cheklanmaydi. Tilshunos olim H. Dadaboyev tadqiqotlarida tarixiy leksikologiya va tarixiy leksikografiya turkiy tillar tarixini diaxron aspektda o‘rganishning muhim yo‘nalishlari sifatida qaraladi [2].

Shu nuqtayi nazardan “Lug‘ati Ne’matulloh” materiallariga faqat “forsiy/turkiy so‘z - o‘zbekcha ma’no” tamoyili asosida yondashish yetarli emas. Lug‘at maqolalarining ichki tuzilishi kuzatilganda, unda variant shakllar, grammatik izohlar, hududiy ko‘rsatkichlar, kasbiy nomlar, kiyim-kechak, uy-ro‘zg‘or buyumlari, o‘simliklar va xalq tabobatiga oid tushunchalar ham keng berilgani ko‘rinadi.

1. Lug‘atda fonetik ma’lumotlarning aks etishi

Tarixiy til materialini o‘rganishda fonetik variantlarning qayd etilishi alohida ahamiyatga ega. Chunki tarixiy lug‘atdagi variantlar muayyan davr tilining tovush tizimi va talaffuzdagi farqlarni aniqlash uchun daliliy material vazifasini bajarishi mumkin. O‘zbek dialektologiyasida ham shevalarning fonetik xususiyatlarini o‘rganish dialektologik tadqiqotning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilanadi.

“Lug‘ati Ne’matulloh”da bunday hodisaning aniq ko‘rinishlaridan biri **bādrū** lug‘aviy maqolasida uchraydi: **bādrū** - “Tere-i Ḫorāsānī ve yarpuz dédükleri ot. Ṭabībler bādrūye derler, ba‘żılar bādrencūye dérler.” Bu yerda bitta o‘simlik nomining kamida uch ko‘rinishi - **bādrū, bādrūye, bādrencūye -** bir lug‘aviy uyada

berilgan. Muallif “tabiblar **bādrūye** deydilar, ba’zilar **bādrencūye** deydilar” deya variantlarning qo‘llanish doirasini ham farqlaydi.

Mazkur holatni oddiy sinonimik qator sifatida baholash biryoqlama bo‘ladi. Chunki **bādrūye ~ bādrencūye** shakllari tarkibiy jihatdan ham bir-biridan farq qiladi. Demak, lug‘at maqolasi nafaqat semantik, balki shakliy-fonetik variantlilikni ham saqlab qolgan. Bunga yana **bādrām ~ bādrem** shakllari misol bo‘la oladi: **bādrām - “(bk. bādrem)”. bādrem -** “Bā-i ‘Arabī ile ve bā-i ‘Acemī ile be-ma‘nā bāṭıl”. Ma`nosi: “Arabiy ‘bā’ bilan ham, ajamiy (forsiy) ‘bā’ bilan ham - ma’nosi ‘bāṭil’dir”. Bu yerda **bāṭil -** “noto‘g‘ri”, “behuda”, “botil/haqiqatga zid” degan ma’nolarni anglatadi. Bu yerda bir shakl ikkinchi shaklga havola qilinadi. Bunday usul lug‘at tuzuvchisining variant birliklarni o‘zaro bog‘lash tamoyilidan foydalanganini ko‘rsatadi.

Yana bir muhim misol **bāsīlik** maqolasida uchraydi: “... sīn-i mühmel ile daḫı rivāyet olındı (... nuqtasiz ‘sīn’ bilan ham rivoyat qilingan)**”.**

Bu qayd muayyan birlikning boshqa tovush bilan aytiladigan varianti mavjudligini bildiradi. Demak, lug‘at muallifi so‘zning faqat ma’nosiga emas, uning fonetik ko‘rinishiga ham e’tibor qaratgan.

Shunday qilib, “Lug‘ati Ne’matulloh”dagi fonetik ma’lumotlar maxsus “fonetika” sarlavhasi ostida emas, balki variant shakllar, muqobil talaffuz va tovushga oid qaydlar vositasida berilgan.

2. Grammatik ma’lumotlarning berilishi

Tarixiy lug‘atlarda grammatik ma’lumotlarning qayd etilishi so‘zning tarixiy morfologik tizimdagi o‘rnini aniqlashga yordam beradi. G‘. Abdurahmonov, Sh. Shukurov va Q. Mahmudovlarning tarixiy grammatika bo‘yicha tadqiqoti turkiy-o‘zbek yozma yodgorliklari tilini fonetika, morfologiya va sintaksis jihatidan tahlil qilishga asoslangan [1: 41-458].

“Lug‘ati Ne’matulloh”da grammatik ma’lumotlar, avvalo, fe’l shakllari va ularning grammatik xususiyatlarini izohlashda ko‘rinadi. Masalan: **bārīden** - “yaġmaḳ.” Bu yerda fe’lning asosiy ma’nosi berilgan. Unga yaqin: **bārāniden** - “Mute‘addī (bk. bāriden).” shaklida izohlangan. Bu misolda “mute‘addī” atamasining qo‘llanishi muhim. Lug‘at muallifi **bārāniden** shaklining grammatik xususiyatini - o‘timlilikni maxsus qayd etgan. Demak, lug‘atning vazifasi faqat **“bārāniden** - yog‘dirmoq” tarzidagi semantik tarjima bilan chegaralanmagan. Yana: **bāzīden** - “oynamak”. Bu fe’lning lug‘aviy ma’nosi sodda tarzda berilgan bo‘lsa, **bāz** maqolasida uning grammatik imkoniyatlari batafsilroq ko‘rsatiladi: “... **bāzīden** lafẓından şīga-i emr ve vaṣf-ı terkībīdür, şatranc-bāz ve lu‘b-bāz gibi”. Ma`nosi: “... ***bāzī*** so`zidan yasalgan bo‘lib, ***shatranj-boz*** va ***lu‘b-boz*** kabi, fe’lning buyruq shakli asosidagi tarkibli sifatdir”.

Bu izoh ikki muhim grammatik hodisani ko‘rsatadi. Birinchidan, **bāzīden** bilan bog‘liq buyruq shakli qayd etilgan; ikkinchidan, **-bāz** komponentining qo‘shma birlik tarkibida ishlatilishi ko‘rsatilgan. Shu sababli mazkur maqolani faqat ko‘p ma’noli so‘z izohi sifatida emas, balki so‘z yasalishi va grammatik shakllanish haqida ma’lumot beruvchi mikrogrammatik tavsif sifatida ham baholash mumkin. Bu jihat tarixiy lug‘atlarni tarixiy grammatika uchun manba sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

3. Dialektal va hududiy ma’lumotlarning berilishi

Dialektologiya sheva va lahjalarning fonetik, leksik hamda grammatik xususiyatlarini, shuningdek, ularning shakllanishi va tarqalish hududlarini o‘rganadi. “Shevalarni ilmiy asoslarda organish ishi, deb yozadi tilshunos olim S. Ashirboyev, - XIX asming ikkinchi yarimida “Yosh grammatikachilar” tomonidan amalga oshirildi va shevalar tabiiy, to‘xtovsiz va o‘z-o‘zidan rivojlanish mahsuli hamda til sistemasining qonuniy ravishda turli hududlarga tarqalgan taikibiy qismi deb qaralgan” [3: 4].

Dialektizmlar tildagi so‘zlarning qay darajada o‘zgarganini yaqqol ko‘rsatib beradi. Shu o‘rinda tilshunos Jon Layonzning quyidagi fikri xarakterlidir: “...qo‘shni bo‘lgan tillarning dialektlari o‘rtasida keskin chegara yo‘q. Har xil mamlakatlar chegarasi ko‘pincha o‘zgarib yoki savdo-sotiq va odamlarning o‘zaro munosabatlari uchun ochilib turadigan joylarda bir til dialekti (elementi) ikkinchi til dialekti qatoriga ko‘p yoki oz tarzda sezilmasdan o‘tib turishi mumkin” [5: 52-53].

Shu nazariy nuqtayi nazardan “Lug‘ati Ne’matulloh”dagi hududiy ko‘rsatkichlar alohida ilmiy qiymatga ega. Eng aniq misollardan biri: **bāskāk** - “Ḫvārezm lüġatinde saḫne ve nāyib”. Ma`nosi: “Xorazm lug‘atida ‘saḫne’ va ‘noyib’ deb ataladi”. Bu yerda “Ḫvārezm lüġatinde” (“Xorazm lug‘atida”) ko‘rsatkichi mavjud. Demak, muallif ushbu birlikning umumtil miqyosidagi ma’nosini emas, balki Xorazm hududidagi qo‘llanishini alohida ajratgan.

Mazkur dalilni dialektal leksikografiya nuqtayi nazaridan muhim deb hisoblash mumkin. Chunki hudud nomining bevosita lug‘aviy maqolaga kiritilishi so‘zning geografik tarqalishi haqida tarixiy ma’lumot beradi. Yana: **bādrū** - “Tere-i Ḫorāsānī ve yarpuz dédükleri ot”. Ma`nosi: “Xuroson teresi va yarpuz deb ataladigan o‘t”. Bu yerda Ḫorāsānī komponenti o‘simlik nomining Xuroson bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Boshqa bir misol: **bārāc** - “Ḳabīle ki Türkide mamı ve āverde dérler”. Ma`nosi: “Qabila - turkiy tilda ‘māmī’ va ‘āverde’ deb ataladi”. Bu maqolada bir tushunchaning turkiy tildagi ikki nomi - mamı va āverde - ko‘rsatilgan. Demak, “Lug‘ati Ne’matulloh”da hududiy ma’lumotlar uch xil ko‘rinishda namoyon bo‘ladi:

1) muayyan hudud nomining bevosita qayd etilishi;
2) “Türkide” kabi til-hudud ko‘rsatkichlarining ishlatilishi;

3) bir tushunchaning turli hudud yoki guruhlardagi nomlarini parallel berish.

Shu jihatdan lug‘at materiali tarixiy dialektologiya uchun ham foydalanilishi mumkin bo‘lgan manbalardan biridir.

4. Etnografik ma’lumotlarning berilishi

Tarixiy lug‘atning eng qimmatli qatlamlaridan biri uning etnografik materialidir. Til va madaniyatning o‘zaro munosabati haqidagi zamonaviy tadqiqotlarda til xalqning tarixi, qadriyatlari va milliy dunyoqarashini aks ettiruvchi vosita sifatida talqin qilinadi. Jamiyat tarixini o‘rganishdan ma’lumki, til iqtisodiy formatsiyalar va davlat ko‘rinishlari bilan bog‘liq holda rivojlanadi. “Har bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya, deb yozadi B.A. Serebrennikov, – jamiyatning maxsus hayotiy qatlamini yaratadi. U biror xususiy ko‘rinishlarda emas, balki bir-birini taqozo etadigan va o‘zaro bog‘liq hodisalarning umumiy namoyon bo‘lishida aks etadi. Bu voqealar, albatta, tilda o‘z ifodasini topadi” [6: 432]. “Lug‘ati Ne’matulloh”dagi bir qator maqolalar aynan shu nuqtayi nazardan katta qiziqish uyg‘otadi. Ne’matulloh lug‘atida xalqning moddiy va ma’naviy madaniyatiga oid ko‘plab etnografik birliklar izohlangan. Muallif ayrim so‘zlarning ma’nosini sharhlash bilan birga, ularning qanday buyum ekani, nima maqsadda ishlatilishi, qaysi kasb yoki marosim bilan bog‘liqligi haqida ham ma’lumot beradi. Masalan: **perger -** “Bir ṭavḳ-ı muraṣṣa‘dur ki ‘Acem pādişāhları dakarlar ma‘nāsına, yāḫud boyunlarına ṭavḳ-ı vetīre” (fors podshohlari taqadigan qimmatbaho bo‘yin taqinchog‘i yoki bo‘yin halqasi); **pervāze** - “Teferrüce gidenler ardınca giden yémek ve ol āteşdür ki ‘arūs öninde yaḳarlar” (sayrga ketganlar ortidan olib boriladigan taom va kelin oldida yoqiladigan olov); **perniyān** – “Atlas ve ḥarīr-i Çīnī ve ḳumāş-ı naḳşı” (atlas, Xitoy ipagi va naqshli mato); **puzgul** - “Yan doğulmış buġdaydan pişen aş, ya‘nī bulgur āşı” (qovurilgan bug‘doydan tayyorlanadigan bulg‘ur oshi); **pej-māverd** – “Kādı lokması dédükleri bir nesnedür; ba‘żılar ḫalīfe lokması dédiler ve ol ṭa‘āmdur ki Horāsān’da aŋa nevāle dérler” (“qozining luqmasi” deb ataladigan taom; ba’zilar xalifa luqmasi deydilar, Xurosonda esa bu taom “navola” deyiladi); **pes-kūhe** - “pes-kūhe Eyerün arḳa ḳası” (egarning orqa qismi).

Ushbu misollar lug‘atda xalqning kiyinish madaniyati, taom tayyorlash an’analari, uy-ro‘zg‘or buyumlari, chorvachilik, hunarmandchilik va marosimlariga oid ma’lumotlar leksik birliklar orqali berilganini ko‘rsatadi. Shu tarzda Ne’matulloh lug‘atidagi etnografik birliklar oddiy so‘z izohi emas, balki o‘sha davr xalqining turmush tarzi va moddiy madaniyati haqida ma’lumot beruvchi manba sifatida ham namoyon bo‘ladi.

4.1. Kiyim-kechak bilan bog‘liq etnografik leksika

Ne’matulloh lug‘atida kiyim-kechak, mato va bezak buyumlarini ifodalovchi leksik birliklar xalqning moddiy madaniyatini yorituvchi muhim manba hisoblanadi. Masalan, **ṭavḳ-ı muraṣṣa‘** va **pürger** qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan bo‘yin taqinchoqlarini, **perniyān** atlas, Xitoy ipagi va naqshli matoni, **pervīz** esa yopqich hamda kiyim va to‘shak bilan bog‘liq mato qismlarini anglatadi. Mazkur birliklarning izohlarida buyumlarning nafaqat nomi, balki ularning materiali, shakli, bezagi va qo‘llanish sohasi ham ko‘rsatilgan. Shu sababli ular o‘sha davr kiyinish madaniyatini o‘rganishda muhim etnografik leksik material vazifasini bajaradi. Masalan: **pünçe-bend** – “İṣābe ki ‘avratlar başlarına örterler” (ayollar boshlariga o‘raydigan ro‘mol/bosh bog‘ichi). Bu yerda “**pünçe-bend** leksemasi ayollarning bosh kiyimi bilan bog‘liq etnografik birlik sifatida izohlangan. Lug‘atda u “ayollar boshlariga o‘raydigan” buyum sifatida tavsiflanadi. Ushbu izohdan mazkur davr ayollarining kiyinish madaniyatida boshni yopish yoki o‘rash an’anasi mavjud bo‘lganini ko‘rish mumkin. Demak, **pünçe-bend** nafaqat kiyim nomini, balki ayollarning kiyinish usuli va etnomadaniy an’anasini ham aks ettiradi. **peşm-āgend – “**Tegelti ve eyrim ki eyer-altında olur ve kürten” (egarning ostida bo‘ladigan kigiz va eyrim, shuningdek po‘stin). Bu misolda **po‘stin** bevosita kiyim nomi sifatida kelgani uchun uni ham kiyim-kechak leksikasiga kiritish mumkin. **pelās –** “Eski çul ve şāl ve keşişler ḳaftānı (eski jul, shol va rohiblarning kaftani). Bu birlik orqali **kiyim turi, mato va uning kimlar tomonidan kiyilgani** haqida bir vaqtning o‘zida ma’lumot beriladi. **bādrūze** - “Her gün geyilen kaftan ve peyveste ma‘nāsınadur.” Bu izohda oddiy tarjima bilan cheklanilmagan: kaftanning qanday kiyim ekani va kundalik kiyim sifatidagi vazifasi haqida ma’lumot berilgan. **bāruze** maqolasida: “Her gün geyilen ton.” deyiladi.

Demak, tonning kundalik kiyim sifatidagi funksiyasi qayd etilgan. Yana: **bār-reng** - “Oğlancuklarun göğsi bağı ki şalyarlık dérler” (o‘g‘il bolalarning ko‘krak bog‘ichi bo‘lib, uni *şalyarlık* deb ataydilar.) va: **bāreng** - “Oğlancuklar sīne-bendi, Türkide şalyarlık dérler” (o‘g‘il bolalarning ko‘krak bog‘ichi bo‘lib, uni *şalyarlık* deb ataydilar).

Bu ikki misol bolalar kiyimining muayyan turini ifodalovchi birliklarni saqlab qolgan. sīne-bend, göğsi bağ, şalyarlık kabi birliklar o‘sha davr kiyinish madaniyatiga oid real predmetlarni anglatadi. Shunday ekan, bu leksemalar tarixiy leksikologiya bilan bir qatorda etnografik rekonstruksiya uchun ham dalil bo‘la oladi.

4.2. Uy-ro‘zg‘or buyumlari bilan bog‘liq etnografik leksika

Uy-ro‘zg‘or buyumlari bilan bog‘liq etnografik leksika ham lug‘at tarkibida salmoqli o‘rin egallaydi. Jumladan, **pengān** leksemasi “Büyük tās ve sā‘at şişesi ve legen” tarzida izohlanib, “katta tog‘ora, soat idishi va lagan” ma’nolarini anglatadi. Bu leksema uy-ro‘zg‘orda ishlatiladigan idish-tovoq nomlarini ifodalashi bilan etnografik ahamiyatga ega. **Pingere** esa “Ṭabak ve evsecek ḳap”, ya’ni “tovoq va

yegulik solinadigan idish" sifatida qayd etilgan. Shuningdek, **pengen** leksemasi "Garbīl ve buġday ve sāyir ḳubūbāt efsecek büyük ṭabaḳ" tarzida izohlanib, "bug'doy va boshqa donlarni elash uchun ishlatiladigan katta idish"ni bildiradi. Shuningdek, **pingere** -"Ṭabak ve evsecek ḳap "- *tovoq va yegulik solinadigan idish* bo`lib, uy sharoitida oziq-ovqatni saqlash va dasturxonga tortishda ishlatiladigan buyum nomi. Bu birlik xo'jalik yumushlarida qo'llanadigan ro'zg'or buyumini bildiradi **Püşti** - "Dīvār yaşduġı ki ṭayarlar" - *devorga tirab qo'yiladigan suyanchiq*. Uy jihozlari qatoriga mansub buyum sifatida qayd etilgan. **pūb** - "Bisāt ve ev bezeği ve çadır içi" - *gilam, uy bezagi va chodir ichi*. Ushbu birlik uy va yashash makonini bezashga oid etnografik ma'lumot beradi. Mazkur birliklar o'sha davr kishilarining kundalik turmushida foydalanilgan idish-tovoq va xo'jalik buyumlari haqida ma'lumot berishi bilan etnografik ahamiyat kasb etadi. Lug'aviy izohlarda buyumning nomi bilan birga uning vazifasi va qo'llanish sohasi ham ko'rsatilgani ushbu birliklarning etnografik xususiyatini yanada ochib beradi.

4.3. Kasb-hunar va ijtimoiy munosabatlarga oid etnografik leksika. Kasb-hunarga oid leksik birliklar.

Tilning lug'at tarkibida xalqning ijtimoiy hayoti, mehnat faoliyati va kasbiy tajribasi bilan bog'liq leksik birliklar muhim o'rin egallaydi. Ayniqsa, kasb-hunar nomlari, hunarmandchilikka oid atamalar, savdo-sotiq bilan bog'liq birliklar hamda shaxslarning jamiyatdagi mavqei va o'zaro munosabatlarini ifodalovchi so'zlar muayyan davrning ijtimoiy-madaniy hayoti haqida muhim ma'lumot beradi. Bunday birliklar orqali xalqning qanday kasblar bilan shug'ullangani, mehnat qurollari va hunar turlari, shuningdek, oilaviy va qarindoshlik munosabatlari haqida tasavvur hosil qilish mumkin. Shu jihatdan lug'atda qayd etilgan kasb-hunar va ijtimoiy munosabatlarga oid leksemalar etnografik ma'lumotlarni yoritishda muhim manba vazifasini bajaradi

Jumladan, **pejengār** leksemasi "Debbāġ ve demürci ve āhenger ma'nāsına" tarzida izohlanib, "*charmgar, temirchi va temirchi-hunarmand*" ma'nolarini anglatadi. **Pejenger** leksemasi esa "Debbāġ", ya'ni "charmgar" tarzida izohlangan. Bu leksema bir necha hunar egalarini ifodalashi bilan kasb-hunar leksikasining aniq namunasi. Shuningdek, **pīşe-ver** "*hunarda mohir kishi"* tarzida izohlangan. Lug'atda: "ṣan'atda māhir olan kimesneye pīşe-ver dérler" - *hunarda mohir bo'lgan kishiga pīşe-ver deyiladi*. **Pervāy -** "Ḳulavuzı ve çerçi..." - *yo'l ko'rsatuvchi, savdogar* va boshqa ma'nolarni bildiradi. Ayniqsa **çerçi** - savdo-sotiq bilan shug'ullanuvchi shaxsni anglatishi bilan ijtimoiy-kasbiy leksikaga mansub. **Bāzergān** - "Tācir" - *savdogar*. Savdogar nomining alohida lug'aviy birlik sifatida qayd etilishi o'sha davr iqtisodiy hayotidagi kasb-hunar tizimini aks ettiradi. **Bār-ber** - "Yük çekici ve ḥamūl ma'nāsına" - *yuk tashuvchi, yuk ko'taruvchi.* **Bār-gīr** - "Yük ṭavānı ve yük

ṭutıcı.” - *yuk ko‘taruvchi, yuk tashuvchi.* Bu birliklar yuk tashish va transport bilan bog‘liq faoliyatning lug‘atdagi aksidir. **Bāc** - “...‘öşr ve mütegallib vaż‘ étdügi nesne”. *Ushr (islomiy an’anadagi qishloq xo‘jaligi hosilidan olinadigan o‘ndan bir miqdoridagi soliq yoki ulush) va hukmron shaxs tomonidan belgilangan narsa.* Bu misolda esa soliq va boj bilan bog‘liq ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar aks etadi. Demak, lug‘atning etnografik qatlami faqat kiyim-kechak yoki uy-ro‘zg‘or buyumlari bilan chegaralanmaydi; u savdo, kasb-hunar, soliq va xo‘jalik munosabatlarini ham qamrab oladi.

Ijtimoiy munosabatlarga oid leksik birliklar

Ijtimoiy munosabatlarga oid birliklar orasida qarindoshlik va oilaviy aloqalarni ifodalovchi leksemalar alohida o‘rin tutadi. Masalan, **piser** - “Oğul” - *o‘g‘il*, **piser-ender** - “Üveygi oğul” -*o‘gay o‘g‘il*, **pisererek** - “Oğlancuḳ” - *o‘g‘ilcha*, **pesender** - “Bāba, bir ḳardaş” - *ota, aka-uka*, **duḫtender** esa “Bāba bir ḳız ḳardaş” - *otaning qiz farzandi, ya’ni qiz* ma’nolarida berilgan. Mazkur birliklar o‘sha davr jamiyatidagi oilaviy va qarindoshlik munosabatlarining lug‘aviy ifodasini ko‘rsatadi. Demak, lug‘atdagi kasb-hunar va ijtimoiy munosabatlarga oid birliklar xalqning nafaqat mehnat faoliyati, balki jamiyatdagi o‘zaro munosabatlari va ijtimoiy tuzilishi haqida ham etnografik ma’lumot beradi.

Xulosa qilib aytganda, lug‘atdagi kasb-hunar va ijtimoiy munosabatlarga oid leksik birliklar o‘z davrining ijtimoiy hayoti va xalqning kundalik faoliyatini aks ettiruvchi muhim etnografik manbalardan biridir. **Pejengār**, **pejenger**, **pīşe-ver**, **çerçi** kabi birliklar kasb va hunar turlarini hamda hunar egalarini ifodalasa, **piser**, **piser-ender**, **pesender**, **duḫtender** kabi birliklar oilaviy va qarindoshlik munosabatlariga oid tushunchalarni aks ettiradi. Ushbu leksemalarning lug‘aviy izohlarida shaxsning kasbi, faoliyati, oiladagi o‘rni yoki ijtimoiy munosabati haqida ma’lumot berilishi ularning etnografik qimmatini oshiradi. Demak, mazkur birliklar orqali til va xalqning ijtimoiy-madaniy hayoti o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni kuzatish mumkin.

5. O‘simlikshunoslik va xalq tabobatiga oid leksik birliklar

O‘simlikshunoslikka oid leksika

Xalqning tabiat bilan munosabati, o‘simliklardan kundalik hayotda foydalanish tajribasi va dorivor vositalar haqidagi qarashlari tilning lug‘at tarkibida o‘z aksini topadi. Ayniqsa, o‘simlik nomlari, ularning qismlari, xususiyatlari hamda davolash maqsadida qo‘llanilishiga oid leksik birliklar muayyan xalqning etnobotanik va tibbiy bilimlarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Lug‘at materiallarida ayrim o‘simliklarning nomi bilan bir qatorda ularning tashqi belgilari, o‘sish muhiti, foydali xususiyatlari va amaliy qo‘llanishi ham izohlangan. Masalan, **pez** va **pije** birliklarida egir ildizining yurak og‘rig‘ida iste’mol qilingani qayd etiladi. Bunday ma’lumotlar

o‘sha davr kishilarining o‘simliklardan davolash vositasi sifatida foydalanish tajribasini yoritadi. Shu jihatdan o‘simlikshunoslik va xalq tabobatiga oid leksika lug‘atning nafaqat lingvistik, balki muhim etnografik va madaniy-tarixiy ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Masalan, **püstec – “**Bir aġaçdur ki bādiyede olur” - *sahroda o‘sadigan bir daraxt*. Bu birlik muayyan o‘simlik turining nomini bildiradi va o‘sha davrda mahalliy o‘simliklarning nomlanishi haqida ma’lumot beradi**. Pusturāġ -** “Muġaylandan ġayrı dikendür, bādiyede olur. Eydürler, boya aġaçdur, dikenlü olur” - *muġaylandan boshqa tikanli o‘simlik; sahroda o‘sadi. Bo‘yoq daraxti deb aytiladi, tikanli bo‘ladi*. Ushbu misolda o‘simlikning **tashqi belgisi, o‘sish muhiti va amaliy qo‘llanilishi** qayd etilgan. **Pejgerde** – "Oḳlaġu ve birdikendür” - *o‘qloqi va bir turdagi o‘simlik*. Bu birlik xalq tasnifida o‘simlikning alohida turi sifatida qayd etilgan. **Püjgand** – “Sumaḳ yapraġı” - *sumak bargi*. Mazkur birlik o‘simlikning aynan **bargi** nomini bildiradi. **Penīrek** - “Ebemgümeci dédükleri otdur” - *ebemgumeji deb ataladigan o‘simlik*. Bu misol xalq orasida o‘simlikka berilgan nomni ko‘rsatadi. **Penc-engüşt** – “Bir otdur ki ṣuya ḳoyıcaḳ barmakları açılur ve ṣudan çıḳıcaḳ gerü yumulur, ba‘żılar ayıdaġacıdur dédiler” - *suvga qo‘yilganda barmoqlari ochilib, suvdan chiqarilganda yana yumiladigan bir o‘simlik; ba’zilar uni ayidag‘ochi deb aytganlar”*. Bu izoh o‘simlikning **tashqi morfologik xususiyati** xalq kuzatuvi asosida berilganini ko‘rsatadi.

Xalq tabobatiga oid leksika

Pije - "Egir köki, yürek aġrıyıca yérler ve silāḥ ve cenk” - *yurak og‘rig‘ida yeyiladigan egir ildizi; qurol va jang.* Mazkur birlikda o‘simlikning nomi bilan birga uning **xalq tabobatidagi qo‘llanish sohasi** ham berilgan. **Perī-efsā** - "Uçuk dutmış” - *uchuq chiqqan*. Bu birlik kasallik va uning xalqona nomlanishiga oid ma’lumot beradi. **Perīreft ṣuden** - “Uçuk ṭutmaḳ” - *uchuq chiqmoq.* Bu yerda kasallikning yuzaga kelish holati fe’l orqali ifodalangan. **Perīre** – “Ḳızıl altun yāḫud od közinde pişen etmek” - *qizil oltin yoki cho‘g‘da pishirilgan non*. **Pejmūriden** - “so‘lmoq”. O‘simlikning holatini ifodalovchi birlik sifatida o‘simlikshunoslikka oid leksik qatlamda qayd etilishi mumkin.

“Lug‘ati Ne’matulloh”dagi o‘simlik nomlari alohida ilmiy guruhni tashkil qiladi. Masalan: **bādrencūye** - “Yarpuz” - *yalpiz*”, **bādreng-bū** - “Oġul oti” - *o‘g‘il o‘ti*, **bādyān** - “Rāziyāne” - arpabodiyon, **bādrū** - “Tere-i Ḫorāsānī ve yarpuz dédükleri ot. Ṭabībler bādrūye derler, ba‘żılar bādrencūye dérler” - *Xuroson tere-si va yalpiz deb ataladigan o‘simlik; tabiblar “bādrūye”, ba’zilar “bādrencūye” deydilar*. Bu birliklar o‘simliklarning turli nomlari va xalq orasidagi qo‘llanishini aniqlashga yordam beradi. Biroq **bād-zehr** maqolasi bundan ham kengroq etnomadaniy qatlamni ochadi. Unda zaharni daf etuvchi tosh haqidagi xalqona va tibbiy tasavvurlar batafsil berilgan: “... mu‘ayyen ṭaşdur, şur aġuyı şorar...” - *…maxsus tosh bo‘lib, zaharni*

o‘ziga tortadi… Keyinchalik muallif bu tosh haqida turli qarashlarni ham qayd etadi: ayrimlar uni ma’dan, ayrimlar ilon shoxi, boshqalar esa toshga o‘xshash, lekin tosh bo‘lmagan narsa deb hisoblashini aytadi. Bu yerda lug‘aviy maqola oddiy “**bād-zehr** - zaharga qarshi vosita” tarzidagi izohdan ancha keng. Unda xalq tabobati, mineral haqidagi tasavvurlar, zaharli hayvonlar va davolash usuli bilan bog‘liq bilimlar mujassamlashgan. Shu bois bunday maqolalarni tarixiy etnografiya va etnomeditsina uchun ham muhim til materiali sifatida baholash mumkin.

6. Lug‘at maqolasining ensiklopedik xususiyati

Yuqoridagi misollar “Lug‘ati Ne’matulloh” maqolalarining ayrim hollarda oddiy lug‘aviy izoh chegarasidan chiqib, ensiklopedik tavsif xususiyatini kasb etishini ko‘rsatadi. Masalan, bār - “Nice ma‘nāya gelür: kerre ma‘nāsına ve yémiş ve yük, ya‘nī ḳaml ve icāzet, destūr ma‘nāsına” -*bir necha ma’noda keladi: marta, meva, yuk, ya’ni ko‘tariladigan narsa; shuningdek, ruxsat va izn ma’nolarida*. Bu yerda bir leksemaning bir necha semantik yo‘nalishi ketma-ket berilgan. Bāz maqolasida esa: “…ṭoġan ve gerü varış ve zirā‘ ve açuḳ ve rūşen ve farḳ ve temeyyüz étmek ve bāzū ve ḳulāc ve oyun...” - *tug‘ilish, qaytish, ziroat, ochiq, yorug‘, farq, ajratmoq/tanimoq, bilak, quloch va o‘yin…* kabi ko‘plab ma’nolar sanab o‘tiladi. Bunday maqolalar lug‘atning faqat tarjima lug‘ati emasligini ko‘rsatadi. Unda so‘zning semantik maydoni, grammatik imkoniyati, boshqa birliklar bilan aloqasi va madaniy konteksti ham ochiladi. Tarixiy leksikografiya nuqtayi nazaridan bu xususiyat juda muhim. Chunki tarixiy lug‘atning ilmiy qiymati undagi birliklar soni bilangina emas, balki har bir birlik haqida berilgan qo‘shimcha lingvistik va ekstralingvistik axborot bilan ham belgilanadi.

Xulosa.

“Lug‘ati Ne’matulloh”ning **bād–bāş** qatlamiga oid materiallar tahlili lug‘atning ko‘p qirrali lingvistik manba ekanligini ko‘rsatadi.

Birinchidan, fonetik ma’lumotlar **bādrūye ~ bādrencūye, badram ~ badrem** kabi variantlar va tovushga oid maxsus qaydlar orqali namoyon bo‘ladi. Bu materiallar tarixiy fonetik variantlilikni aniqlash uchun muhim dalil bo‘la oladi.

Ikkinchidan, grammatik ma’lumotlar **bārīden, bārāniden, bāzīden** kabi fe’llar va **şīga-i emr, mute‘addī** singari grammatik ko‘rsatkichlar orqali berilgan. Demak, lug‘at tarixiy grammatika uchun ham material beradi.

Uchinchidan, **bāskāk** - “Ḫvārezm lüġatinde...”, **bādrū** - “Ḫorāsānī...”, **bārāc** - “Türkide...” kabi misollar lug‘atda hududiy va dialektal ma’lumotlarning mavjudligini ko‘rsatadi. Bu holat S. Ashirboyev tomonidan belgilangan dialektologiyaning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarni hamda ularning hududiy tarqalishini o‘rganish tamoyili bilan metodologik jihatdan mushtarakdir [3].

To‘rtinchidan, **bādrūze, bāruze, bār-reng, bāreng, bādyā, bāzergān, bār-ber, bār-gīr, bād-zehr** kabi birliklar xalqning kiyim-kechagi, uy-ro‘zg‘ori, savdo-sotiq va kasb-hunari, o‘simliklar hamda xalq tabobatiga oid tasavvurlarini saqlagan. Shu jihatdan lug‘at materiallari lingvomadaniy tadqiqotlar uchun ham muhim manbadir. Til va madaniyat munosabatiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham leksik birliklar xalqning qadriyatlari, turmush tarzi va madaniy xotirasini aks ettirishi qayd etiladi.

Shuni ta`kidlash joizki, “Lug‘ati Ne’matulloh”ni tarixiy leksikografik, dialektologik, grammatik va etnolingvistik ma’lumotlarni o‘zida birlashtirgan kompleks manba sifatida baholash mumkin. Uning lug‘aviy maqolalarida so‘zning ma’nosi bilan bir qatorda, tilning tarixiy holati va shu til egalarining moddiy-ma’naviy madaniyati haqida ham muhim ma’lumotlar mujassam.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi: fonetika, morfologiya va sintaksis. - Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2008. - 528 b.
2. Дадабоев Ҳ. Ўзбек тили тарихий лексикологияси масалалари.– Т.: Фан, 1986.- 156 б.
3. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. - Toshkent: Navro‘z, 2016. - 136 b.
4. Ҳожиев А., Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. - Т.: Фан, 1974. – 307 б.
5. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / пер. с англ. под ред. и с предисл. В. А. Звегинцева. - М.: Прогресс, 1978. - 544 с.
6. Серебренников Б.А., Язык как общественное явление // Общее языкознание, -М.,1970, - 597 с.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные) - М.: Наука, 1974 - 767 с.
8. Умаров Э.А.Словари староузбекского языка и вопросы фонетики,- Т.:Фан.1994.-46 с.
9. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н., Проблемы лексики староузбекского языка,-Т.: Фан, 1990. - 212 с.

MILLIY UYG‘ONISH DAVRI O‘ZBEK-TATAR ADABIY ALOQALARI.

Soatova Gulzoda Nurmamat qizi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
soatovagulzoda001@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ma’rifatchilik davri o‘zbek-tatar adabiy aloqalari haqida tadqiqotlar keltirilgan. Shunindek, bu davrdagi ikki xalq adabiy aloqalarini mustahkamlagan Qozon universiteti, Qozon kutubxonasi borasida va Ismoil Gasprinskiy, Abdulla To‘qay, Ajziy, Tavallo, Ibrat kabi ijodkorlarning adabiy aloqalari to‘g‘risida ma’lumotlar va tahlillar o‘rin olgan. Ularning hurlik yo‘lidagi birikuvi go‘zal adabiy aloqalarning shakllanishiga olib kelganligi ochiqlangan.
Kalit so‘zlar: o‘zbek-tatar, adabiy aloqalar, milliy uyg‘onish, ta’sir, Turkiston.

Abstract. This article examines research on Uzbek-Tatar literary relations during the period of the Enlightenment. It also provides information and analysis concerning Kazan University and the Kazan Library, which played an important role in strengthening literary ties between the two peoples during this period, as well as the literary relations among such prominent figures as Ismail Gasprinsky, Abdulla Tukay, Ajziy, Tavallo, and Ibrat. The study reveals that their common aspiration for freedom contributed to the formation and development of meaningful and fruitful literary relations.
Keywords: Uzbek-Tatar, literary relations, national awakening, influence, Turkestan.

Аннотация. В статье рассматриваются исследования, посвящённые узбекско-татарским литературным связям в период просветительства. Также представлены сведения и анализ роли Казанского университета и Казанской библиотеки в укреплении литературных связей между двумя народами в этот период, а также литературных взаимоотношений таких деятелей, как Исмаил Гаспринский, Абдулла Тукай, Аджзий, Тавалло и Ибрат. Выявлено, что их объединение на пути к свободе способствовало формированию и развитию плодотворных литературных связей.
Ключевые слова: узбекско-татарские, литературные связи, национальное пробуждение, влияние, Туркестан.

Millatning o‘zligini anglashi asos qilib olingan o‘zbek milliy uyg‘onish davri adabiyoti XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlari adabiyotini o‘z ichiga olgan

o‘ziga xos bir davrdir. 1853-1885-yillarda Rossiya Turkistonni to‘liq zabt etdi. Aslini olganda bu maqsad va harakat ruslarda ancha oldin XVI asr Ivan Grozniy zamonidan boshlangan edi. U 1952-yilda Qozon xonligini, 1556-yilda Xazar xonligini bosib oldi. “Pyotr dunyoga dongi ketgan Samarqand-u Buxoroni qo‘lga kiritish, undan dengizlari hech qachon muzlamaydigan Hindistonga kirib borishni buyuk orzu bilgan edi. Bu orzuni u amalga oshira olmadi. Uning ishini izdoshlari davom ettirdilar. XVIII asrda Ermak uzoq sharqqacha bo‘lgan joylarni bosib olib berdi. XIX asrning boshlaridan ruslar qadim shuhratlarga to‘la dior Turkistonning shimoliy darvozalarini paypaslab ko‘ra boshladilar. Turkiston esa temuriylar o‘rnini egallagan Shayboniyxonning uzoq davom etmagan markaziy hokimiyatidan so‘ng, asta-sekin parchalanishga yuz tutgan va uch xonlik deb atalmish uch bo‘lakka bo‘linib, o‘zaro nizo va janjallar botqog‘iga botgan edi”[1:7]. Ruslarning Turkistonni egallash istagi, boshqa davlatlarni mustamlaka qilishda tajribali, Hindiston va Afg‘onistonni o‘z qo‘lida tutib turgan keksa Angliyani tashvishga soldi. Chunki kelajakda Turkistonning tuganmas boyliklaridan bahramand bo‘lish, undan bozor o‘rnida foydalanish inglizlarning ham maqsadlaridan biri edi. Rossiya ham Turkistonning butun boyligiga davogar edi. Shunday qilib Turkiston ulkan ikki davlat qarshisida chorasiz edi. Bu hol ayni paytda Rossiyaning xatti-harakatini tezlashtirdi. 1853-yilda Qo‘qon xonligi, 1860-yilda Bishkek, 1864-yilda Avliyo ota, Turkiston, 1865-yilda Toshkent va sekin-sekin Markaziy Osiyoning qolgan joylari ham bosib olindi. “Oq va qizil saltanatning 130 yil davom etgan hukmronligi “Avesto” vujudga kelgan zamonlardayoq o‘z tarixiy davlatchiligiga ega bo‘lgan Turkistonni istibdodga chulg‘ab, mustamlaka va mute’ga aylantirgan edi… Podsholik Rossiyasi hukmronligi davrida Turkistonda istibdodga, xalqni ezishga asoslangan siyosat hukm surdi. Mahalliy aholini xo‘rlash va qatag‘on etish, oktyabr to‘ntarilishi tufayli hokimiyatga kelgan sho‘ro saltanati davrida yanada kuchayib, eng yuqori pog‘onaga ko‘tarildi” [2:7]. Lekin barcha davrlarda ham xalqimiz boshiga tushgan musibatga qarshi turgan bahodir o‘g‘lonlar, vatanparvar yo‘lboshchilar, millat qahramonlari bo‘lgan. Ular ozodlik bayrog‘ini baland ko‘tarib, or-nomus, hurlik, o‘zlikni saqlash uchun jonlarini fido etganlar. Bugungi ozod, obod, farovon turmushimiz mana shu qahramonliklarning natijasidir.

“Dard, musibat insoniyatni birlashtiradi” degan naql bor dono xalqimiz orasida. Boyliklari talanib, milliyatiga putur yetayotgan, odamlari qul bo‘lib, taraqqiyotdan uzoqlashayotgan bir paytda turkistonliklar birlashgan holda o‘z manfaatlarini himoya qila boshladi. Aynan o‘zbek-tatar adabiy aloqalari ham bu davrda yanada mustahkamlandi.

1860-yillardan boshlab bu ikki xalq o‘rdasidagi aloqalar har jihatdan kuchaydi, jumladan adabiy aloqalar ham. Chunki 1867-yilda Turkistonda rasmiy mustamlaka

ma'muriy tizimining o'rnatilishi bu jarayonni rivojlantirib yubordi. Tatarlar turkistonliklardan ancha oldin 1552-yil Ivan Grozniy davrida Rossiya tomonidan mustamlaka qilingan edi. Ruslar Turkistonni yaxshilab o'rganish, keyinchalik oson va butunlay boshqarish uchun tatarlardan foydalandilar. Natijada, bu hamkorlik sabab olamshumul voqealar ro'y berdi.

Milliy uyg'onish davri o'zbek-tatar adabiy aloqalarining rivojida Qozon shahrining o'rni beqiyos. Bu yerda joylashgan Qozon Davlat universiteti, universitet kutubxonasi nafaqat bu ikki xalq hamkorlik aloqalarini, balki butun turkiy davlatlar birligini ta'minlovchi muqaddas maskan edi. Sharq va G'arb uyg'unligi mujassam, G.R.Derjavin kamolga yetgan, 1833-yilning sentabrida "Kapitan qizi" qahramonini izlab A.S.Pushkin kelgan shahar bu Qozondir. Mashhur Lev Tolstoy, Maksim Gorkiy va Mayakovskiylarining hayot va ijodlaridagi muayyan sahifalar Qozon bilan chamabarchas bog'liq. Mayakovskiy uni "Qozonning iftixori" deb ataydi. Qozon Davlat Universiteti 1804-yilda ochildi. U dunyo ilm-fan rivoji uchun ulkan xizmat qildi. "N.I.Lobachevskiy matematika taraqqiyotida buyuk hodisa hisoblangan "Noevklid geometriya"ni shu yerda taklif etdi. N.N.Zinin, A.M.Butlerov singari mashhur olimlar ximiklar maktabiga asos soldilar. 1853-yilda universitet xonalari va maydonchalarida birinchi marotaba elektr lampochkalari paydo bo'ldi. Astronom I.M.Simonov 1819-1821-yillarda butun dunyoni aylanib chiqqan Bellinsgauzen ekspeditsiyasida qatnashadi. Universitetda I.M.Sechenov, V.M.Bexterov kabi taniqli mediklar ish olib bordilar..." [3:373]. Shu bilan birgalikda Qozon universiteti rus sharqshunoslik fanining asosiy markazi edi. Universitetning Rossiyada yagona bo'lgan Sharq bo'limi (u 1856-yilda Peterburgga ko'chirildi) qoshidagi iste'dodli rus sharqshunoslari, mahalliy olimlar Sharq tarixi va madaniyatiga oid yuzlab nodir asarlarni to'pladilar, o'rgandilar, nashr ettirdilar. Bundan tashqari universitet kutubxonasi ham nafaqat Qozon, Rusiya balki, O'rta Osiyo talabalari, tadqiqotchilari uchun ham ilm ziyosini taratuvchi maskanga aylandi.

Universitet kutubxonasi 1809-yilda tashkil qilingan. Uning asosiy binosi XIX asrning 30-yillarida rektor N.I.Lobachevskiyning bevosita rahbarligi ostida qurilgan. Bu mashhur olimning o'zi bir necha yillab unda kutubxonachilik qilgan. Naql qilishlaricha, u universitet hujjatlariga "rektor-bibliotekar N.I.Lobachevskiy" deb imzo chekarkan. Hozir kutubxonada o'n mingdan ortiq nodir kitoblar saqlanadi. Bularning aksariyati Sharq qo'lyozmalaridir. "Kutubxonadagi qo'lyozma va nashriy nusxalar orasida Navoiy "Devon"i (1568-69-yillarda ko'chirilgan), "Xamsa"si ("Maxzanul asror" nomi bilan bosilgan, nashr yili va o'rni noma'lum), "Mahbubul qulub" (Istanbul bosmasi), "Kitobi Shoh Mashrab" (1828-yil, Qozon, 1893-yil Toshkent nashrlari),

Muhammad Solihning “Shayboniynoma”si (1904-yil, SPb nashri), “Temur tuzuklari” (1980-yil, Toshkent, Ostroumov nashri), Pahlavon Niyoz Mirzoning “Devon”i (1895-yil, Xiva nashri), Haydar Xorazmiyning “Maxzanul asror”idan ko‘chirmalar, “Boburnoma” haqidagi qaydlar ham alohida o‘rin egallaydi. Ular bilan birgalikda Yassaviy “Hikmat”lari, Sulaymon Boqirg‘oniyning “Boqirg‘on kitobi”, “Oxir zamon”, So‘fi Olloyorning “Murodul orifin”, “Sabotul ojizin” kabi asarlarining o‘nlab qo‘lyozmalari va bosma nusxalari, ularga bitilgan sharhlar ham mavjud” [3:377].

Umuman, o‘zbek-tatar adabiy aloqalari deganda Ismoil Gaspirinskiy hazratlarining siymosi ko‘z oldimizga keladi. Ushbu ilm rahnamosining islohotlari tatarlar bilan birgalikda turkistonliklar hayotini ham tubdan o‘zgartirdi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Ma’rifat yo‘lidagi fidoiyliklari barcha turkiy davlatlar ziyolilari uchun dasturul amal bo‘ldi. 1914-yilning sentabrida Ismoil Gaspirinskiy vafot etadi. Butun turkiy dunyoda, jumladan Turkiston ma’rifatparvarlari tomonidan motam tutilgan. Unga atab Tavallo, Ajziy, Behbudiy, Vasliy kabi ijodkorlar she’rlar, marsiyalar yozishgan. Samarqandning yirik ma’rifatparvar adiblaridan biri Siddiqiy Ajziy ham Ismoil Gaspirinskiy vafoti munosabati bilan “Oyna” jurnalida o‘zining ushbu she’rini nashr ettirgan.

Ismoilbek hazratlari yodig‘a

Ijro edan vazifasin qo‘l ila, lison ila,
Nashr etdi xalqg‘a mav’izasin “Tarjimon” ila.
Xalq bo‘ldi oshno bu sababdin jahon ila –
Hal etdi mushkuloti fununning bayoni ila.
Say etti xizmat etmakka sarvat-la jon ila,
Isloma ravnaq istadi tul zamon ila
Ustod kullu muxozin, irfon anaxtari,
Ismoil zabihcha jonboz G‘aspari [4:1668].

Ijodkorning ma’rifiy dostonlari Orenburg shahridagi tatar bosmaxonalarida bosilgan. Uning asarlari Orenburgda nasr etilgan “Vaqt”, “Sho‘ro” gazetalarida nashr qilingan.

Gaspralining “Dorur-rohat musulomonlari” (1887) asari g‘oyasi, uslubi Ajziyning “Mir’oti ibrat” (1914) asarida ko‘zga tashlanadi. “Dorur-rohat musulomonlari” jadidchilik adabiyotida birinchi utopik asar hisoblanadi. Asar fantastik-sayohatnoma qissa bo‘lib, unda muallif o‘zining ma’rifatparvarlik va islohotchilik borasidagi qarashlarini badiiy xayol orqali namoyon etadi. “Mir’oti ibrat” (“Ibrat ko‘zgusi”) da muallif ilmni insonni jaholatdan qutqaruvchi asosiy kuch sifatida ko‘rsatadi. Ilmsizlikni, ma’rifatsizlikni jamiyat taraqqiyoti uchun to‘siq deb biladi. Bu haqida Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti darsligida shunday fikrlar

bildirilgan: “Ismoil Gaspralining “Dorur-rohat musulmonlari” romaniga hamohang, uning ta’siri va ilhomi yaqqol sezilib turadigan “Mir’oti ibrat”da ijodkor shoir xayoliy mamlakatlarga safar qiladi. O‘z orzusidagi Samarqandni chizib beradi. U ozod va obod, farovon, ilm-fan samaralaridan muzayyan edi. Unda, hatto shunchaki, televideniye emas, biz bugun, 70-80 yildan keyin guvoh bo‘lib turgan vidiotelefonlar haqida gap ketadi.” [1:42]

Keltur ala shar’u fan, qonun,
Bunlarsiz edar halok gardun.
U kimsaki, ilmi sarvati vor,
Beshubha jahonda rohati vor [5:190].

Anglashilib turibdiki, dostonda ilm-fan, ma’rifat ulug‘lanib, bularsiz gardun halok bo‘lishi aytilmoqda. Muallif, insonlar ilm olrqali mukammal kuchga ega bo‘lishi, yangi islohotlar, ixtirolar uchun zamin yaratishini ta’kidlaydi.

Gasprinskiyning jadidona qarashlari ma’rifatparvar Tavalloni ham chetlab o‘tmadi. Uning “Tarjimon”i, ilm-ma’rifat, hurlik uchun olib borgan mislsiz qahramonliklari shoir ijodiga ta’sir qildi. Maktab, ilmsizlik va bunga intilmaslik muammosi Tavalloni chuqur o‘yga toldirdi. Shoir Ismoilbekni ijodiy evrilishlarni boshidan o‘tkazgunga qadar o‘ziga ma’naviy peshvo deb bilgani vafoti munosabati bilan yozilgan marsiyasida ko‘zga tashlanadi:

Hech kima rahm etmayin, ey bevafoyi pirazol,
Necha barnolarni san umriga etkurding zavol,
Ismoilbek G‘asprinskiy edilar bemisol.
Qilmading ilmin rioya, aylading san poymol,
Tilgirom oldik shu dam, bas, qildilar deb irtixol.

Yig‘la millat, qon to‘kub, bul yig‘lamoqni vaqtidur,
Achchig‘-achchig‘ yig‘lamoq, bas, emdi bizlarg‘a zarur [6:149].

Marsiyada bu ulug‘ uztoz 12-sentabrda juma kuni vafot etgani, bundan butun dunyo afsurdahol bo‘lgani, saodat yulduzi vafot etganidan so‘ng olam xiralashgani, adiblar sarvari, ilmi ladun sohibi endi yo‘qligidan jami islomning qaddi bukilgani badiiy tasvirlanadi. Islom eli rahbari, millat sardaftarini barcha yoshlar to‘kub duo qilishini, jannatda payg‘ambarlar kutib olishini, 36 yil chiqib turgan “Tarjimon” noshiri ketdimu deb chuqur xayolga botgani, bu sharofatli bobodan olam roziligi, qolganlarga sabri jamil tilashi, jumladan, Tavolloga ham Ollohdan sabr so‘rashi she’rda go‘zal badiiy tasvir vositalaridan foydalangan holda ifoda etilganki, o‘qigan kitobxon bu his-tug‘ularga oshno bo‘lmasdan qolmaydi.

Tavallo tatar ijodkorlarining faoliyati bilan qiziqqan. Ayniqsa, ularning ilm-ma’rifat tarqatishdagi say harakatlari uni o‘ziga tortadi. Jumladan, To‘qay ijodiga har

doim mahliyo bo‘lgani o‘zining she’rlarida aks etadi. Abdulla To‘qay vafotining bir yilligi munosabati bilan “Sadoyi Turkiston” gazetasining 1914-yil 22-aprel, 4-sonida chop etilgan “Totor qardoshlarimizning mashhur shoiri marhum Abdulla afandi To‘qayevning she’rina tazmin” g‘azalida Tavallo shunday deydi:

Jumla fikrim kecha-kunduz sizga oid millatim,
San salomat, man farog‘at, illatingdur illatim.

Marhum Abdullo To‘qaydek yosh chog‘imda ketmasam,
Ojizona shoiring bo‘lmoqg‘a vordur niyyatim [6:103].

Jumlalarda Tavalloning yetimlikda, qiyinchilikda voyaga yetgan To‘qay kabi yosh ketmasdan, uzoq vaqt millat shoiri bo‘lish niyati borligi aytilmoqda. Bundan shoir To‘qay misolida o‘zining hayotiga ham ishora qilmoqda. Garchi uning hayoti ham to‘qlikda, farovonlikda o‘tgan emas. Demak, To‘qay bilan Tavalloni ichki ijod, millatparvarlik bilan birgalikda, ichki hislar ham bog‘lab turgan.

Har zamonda yod etsa millat bizni Abdullodek,
Shul manga iqbol-u maqsad, baxt-u mas’uliyatim.

Gar Tavallo she’ri Abdulloga yoqsa ne ajab,
Topishardi oxiratda yoshi yosh ikki yetim.

G‘azalning oxirgi baytlarida To‘qayning ijodiga, xalq tomonidan unutilmaganiga shoirning havas bilan qaragani seziladi. Ushbu ash’ori orqali oxiratda Abdulla bilan uchrashishga umid bog‘laydi. Naqadar go‘zal, o‘quvchini o‘ziga rom etadigan ifoda. Bundan faqat ijoddagi yakdillik emas, balki qalbdagi yakdillik ham badiiy ochiqlangan.

To‘qayning betakror ijodi haqida: “Shoirning otashin she’rlari yangi asr boshlarida barcha turkiy xalqlarning yangi she’riyati uchun ham g‘oyaviy-badiiy ta’sir etuvchi kuchga aylana bordi. Bu jihatdan ayniqsa, uning chor mustamlakachilari va mahalliy zolimlar zulmini qoralab, xalqning og‘ir ahvoliga achinib, jaholat va qoloqlik, riyokorlik va sotqinlikka qarshi yozgan “Ketmaymiz”, “Bir tatar shoirining degani”, “O‘z-o‘zimga”, “Kuz”, “Yurtimga”, “Usuli qadimchi”, “Ko‘rsatur”, “Javob” kabi she’rlari muhim rol o‘ynadi” [https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/sherali-turdiyev-abdulla-to-qay-va-o-zbek adabiyoti], - deydi Sh.Turdiyev.

Abdulla To‘qay – atoqli tatar shoiri, adabiy tanqidchi, publitsist va tarjimon sifatida nafaqat tatar xalqi, balki Turkiston, ya’ni O‘rta Osiyo respublikalarida ham chuqur ehtirom bilan yodga olinadi. Ilm-fan va san’at namoyandalari uning xotirasini

yuksak qadrlab, uni hurmat bilan “ustoz” deb ataganlar hamda ko‘p bor uning ijodiga murojaat qilganlar. XX asr boshlarida yashab ijod qilgan o‘zbek shoiri Tavallo o‘zbek adabiyotida o‘ziga xos va betakror satirik uslubi bilan shuhrat qozongan. U o‘zining “Dunyoga nazar” va “To‘g‘ri so‘z” nomli satirik asarlarida Turkiston xalqining ilmiy-texnik hamda madaniy taraqqiyot borasidagi qoloqligini keskin tanqid qilgan. Mazkur she’rlarda Abdulla To‘qayning 1910-yilda yozilgan “Zina” nomli satirik she’rining ruhi yaqqol seziladi http://gabdullatukay.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3868&Itemid=145].

Abdulla To‘qay ijodiga nafaqat jadidchilar, taniqli ijodkorlar, balki oddiy o‘qituvchilar, havasmand ijodkorlar ham qiziqishgan, munosabatlarini bildirishgan. “To‘qay kechasi” maqolasi fikrimizning dalilidir. “Ulug‘ Turkiston” gazetasining 1917-yil 25-aprel 1-soni 4-betida “To‘qay kechasi” nomli xabar bosilgan. Unda 17-aprelda Kolizey teatrida Toshkentda birinchi marta “To‘qay kechasi” bo‘lganligi, kelgan foydaga To‘qayga Toshkentda haykal o‘rnatish rejalashtirilganligi aytiladi. Kecha 4 bo‘limdan iborat bo‘lib, 1-2-3-pardalarida Fotima Sutusheva, Mohisurur Yoqubova, Shohid Boboyorova, Nuriddin Sayfulmulukov, To‘qay hayoti, ijodi, Gaspirinskiy bilan To‘qayning tatar millatiga ko‘rsatgan xizmatlari, xotin-qizlarga qarashi haqida so‘zlandi. Bir necha kishi To‘qay she’rlaridan ijro etishdi. Shuningdek, “…Kechada To‘qay rasmlari, chechaklar, prog‘ramlar sotildi. Mo‘tabar xonimlar tarafindan buffet ishlangan edi. Bunisi kechaning ziynatin tag‘inda orttirdi. Xalq g‘oyat ko‘b edi. Pek mamnun bo‘lib taraldilar. Jami 2329 so‘m 86 tiyin yig‘ildi, shundan 1409 so‘m 86 tiyin xarajat qilindi, 920 so‘m aqcha qoldi” degan ma’lumotlar keltiriladi maqolada.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida jadidchilik harakati o‘zbek va tatar xalqlarini yanada yaqinlashtirdi. Tatar ma’rifatparvarlari, xususan Ismoil Gaspirali, Abdulla To‘qay, Rizo Faxriddin singari ziyolilarning g‘oyalari Turkiston jadidlariga katta ta’sir ko‘rsatdi. Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy kabi o‘zbek jadidlari tatar matbuoti va ma’rifatparvarlik tajribasidan samarali foydalandilar. Tatar ma’rifatvarvarlarining maktabdorlik hamda gazetachilik faoliyatidan Is’hoqxon Ibrat kuchli ta’sirlandi. Ibrat madrasada o‘qib yurgan kezlarida sharq olimlarining asarlarini mustaqil o‘qidi, fors, arab va rus tillarini chuqur o‘rgandi. Turkiston o‘lkasiga yangi tarqalgan Ismoilbek Gaspralining “Tarjimon”i bilan Qo‘qon madrasasida o‘qib yurgan chog‘larida tanishdi. Madrasadan To‘raqo‘rg‘onga qaytgan Ibrat 1886-yilda qishlog‘ida Gasprali asos solgan savtiya usulidagi maktabni ochdi. Afsuski, maktab uzoq faoliyat ko‘rsata olmadi. Mutaassiblar uni yopdi. Ijodkor 1907-yilda ikkinchi marta o‘z uyida “usuli savtiya” metodiga asoslangan maktab ochdi. Unga yangi o‘qitish usullaridan

xabardor bo‘lgan tatar ziyolilari Husayn Makayev va uning rafiqasi Fotima Makayevalarni taklif etdi. Bu haqda Ibrat “Eski maktablar xususida” nomli maqolasida shunday fikrlarni bildiradi: “Men o‘zum ham o‘zumg‘a qarashlik o‘nta-o‘n beshta bolalarni eski maktabda hech bahra topmay, behuda yurduqlarina jonim achib, Qozon tarafinda bir muallim jalb edub, maktab qilib verdim. Maktabning kushodig‘a uch oy bo‘lgani yo‘q. Yigirmadan ziyoda kichik bolalar “alif nima?” degan savolina “kaltak” deb javob beruvchilar tamom savodi chiqib, har narsani yozadurg‘on bo‘ldilar. To‘rt-besh va etti-sakkiz sanalar Qo‘qong‘a yurub, hech narsa bilmagan mullabachalar bitamomihi arabiy mukolamag‘a qodir bo‘lib, har bir kitoblarni mutolaa etadurgon bo‘ldilar”[9:5].

“1907-yilda Ibrat Orenburgga boradi va Rizo Faxriddinning “Sho‘ro” jurnali faoliyati bilan tanishadi. U Orenburgda Gaufman degan matbaachidan pulini o‘n yil mobaynida to‘lash sharti bilan 1901-yilda chiqqan litografik mashina sotib oladi. Is’hoqxon litografik mashina va harflarni katta mashaqqatlar bilan Orenburgdan Qo‘qonga poyezdda, Qo‘qondan To‘raqo‘rg‘onga tuyalarda olib kelgan. 1905-yili o‘zi qurdirgan hammom o‘rnida chopxona tashkil qildi va “Matbaai Ishoqiya” nomi bilan ishga tushurdi” [1:169].

Uning birinchi mahsuloti “San’ati Ibrat, qalami Mirrajab Bandiy” kitobi bo‘lib, 1908-yilda bosmadan chiqdi. Litografiya talabning oshishi sababli 1910-yilda Namangan shahriga ko‘chirildi va tipolitografiyaga aylantirildi. Ibrat ushbu chopxonaga atab “Tarixi chopxona” [10:58] she’rini yozadi:

Ming uch yuzu yigirma oltida chopmaxona
Ochmoqg‘a bo‘ldi ruxsat va so‘z berib zamona.

Maqsad bu ishdan erdi olamg‘a ilm kasri,
Ham qo‘ymoqg‘a asarlar yodovari jahona.

O‘zbek-tatar adabiy aloqalarini o‘rganish nafaqat tarixiy haqiqatni tiklash, balki adabiy rivojlanish qonuniyatlarini ochish, madaniy aloqalarni mustahkamlash va zamonaviy adabiyotshunoslikni yangi ilmiy xulosalar bilan boyitish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2014. – Б.7.
2. Содиқов Ҳ., Шамсутдинов Р., Равшанов П., Усмонов Қ. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа консерни Бош таҳририяти, 2000. – Б.7.

3. Qosimov B. O‘zbek adabiyoti va adabiy aloqalarari tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008. – 373.
4. Siddiqiy. Ismoilbek hazratlari yodig‘a./ “Oyna” jurnali. 1914-yil, 50-son. 1668b.
5. Ibrat, Siddiqiy Ajziy, So‘fizoda. Tanlangan asarlar (Nashrga tayyor. Qosimov B., Ahmedov S., Dolimov U.). – Toshkent: Ma’naviyat, 1999. – B. 190
6. Tavallo. Millat sadosi. (Nashrga tayyorlovchi Rahmonova D.) – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matba ijodiy uyi, 2015. – B. 149.
7. Turdiyev Sh. Abdulla To‘qay va o‘zbek adabiyoti. “Jahon adabiyoti” jurnali, 2011 yil, 4-son. https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/sherali-turdiyev-abdulla-to-qay-va-o-zbek-adabiyoti
8. Ульви (Биннатова) Алмаз. Творчество Габдуллы Тукая и узбекское литературоведение http://gabdullatukay.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3868&Itemid=145
9. Is’hoqxon Ibfrat. Eski maktablar xususida.// Turkiston vilolyatining gazeti, 1907-yil, № 72. 5b
10. Ishoqxon Ibrat. Tanlangan asarlar.(Nashrga tayyorlovchilar Dolimov U., Jabborov N.). – Toshkent: Ma’naviyat, 2005. – B. 58

ЗУЛЛИСОНАЙН ШОИР -- АМИР УМАРХОННИНГ ТОЖИК АСАРЛАРИДАГИ УСЛУБИЙ ВА БАДИИЙ ИЗЛАНИШЛАР

Ҳикмат Ҳикматов
Чирчиқ давлат педагогика
университети катта ўқитувчиси

Аннотатсия. Айтиш керакки, мумтоз адабиёт намояндалари бўлган буюк шоирлар шеърлари юксак маъно, янги мазмунларда безаниш билан бирга, бадиий зеб-зийнат орқали ҳам янгича иборалар касб этиб, ўзгача гўзаллик, тароват касб этади. Улар ўз ўқувчиларининг диди ва билимига ҳам катта таъсир кўрсатади. Бу йерда мазмун ва бадиий шакл қўшилса, тўлиқ адабиёт яратиш мумкин. Шуни таъкидлаш керакки, сўз инсонга таъсир эта оладиган, яъни тўғри йўлга бошловчи бўладиган тарзда яратилиши керак.

Таянч сўзлар: калом, дўст, ҳикмат, анъана, нисбат, индивидуаллик, мулоқот, шуаро, афкор, йўналиш, мазмун, таъсир, таҳлил, жанр.

Аннотация. Следует сказать, что стихи великих поэтов, представителей классической литературы, не только украшаются высоким смыслом и новым содержанием, но и приобретают новые выражения, приобретают новую красоту и свежесть посредством художественного украшения. Они также оказывают большое влияние на вкусы и знания своих учеников. Если сюда добавить содержание и художественную форму, то можно создать целую литературу. Следует подчеркнуть, что речь должна быть создана таким образом, чтобы она могла влиять на человека, то есть служить основой для направления его на верный путь.

Ключевые слова: слово, друзья, мудрость, мисль, традиция, индивидуальность, девиз, направление, содержание, влияние, анализ, жанр.

Abstract. It should be said that the poems of great poets, who are representatives of classical literature, are not only decorated with high meaning and new content, but also acquire new expressions through artistic embellishment, acquiring new beauty and freshness. They also have a great influence on the taste and knowledge of their readers. If content and artistic form are combined here, it is possible to create complete literature. It should be emphasized that speech should be created in such a way that it can influence a person, that is, it should be a basis for guiding him on the right path.

Key words: matter, friends, companions, wisdom, tradition, attribution, individuality, dialogue, motto, thought, direction, content, impact, analysis, genre.

Бадиий ифоданинг кенг қўлланилишини мумтоз ва замонавий шоирларнинг бутун ижодида кузатиш мумкин. Дарҳақиқат, атоқли зуллисонайн адиблардан бири Амир Умархоннинг шеърларига назар ташлайдиган бўлсак, бадиий сўз ва маънавият санъатлари, яъни, ташбеҳ, ўхшатиш, талмеҳ, истиора, мурожаат, савол-жавоб, ташхис, муболаға, киноя, таъриф, тавсиф, диагностика каби санъатларни ўзининг асарларида намуна сифатида кенг қўлланилганига бевосита гувоҳ бўламиз. Айтиш жоизки, Амир Умархон ҳар икки тилда – тожик ва ўзбек тилларида бадиий санъатлардан деярли тенг фойдаланган.

Амир Умархоннинг ҳаёти ва даври Хўқанд хонлиги сиёсий ва иқтисодий ҳаётининг нотинч даврларида, Ўрта Осиё хонликлари ўртасидаги сиёсий зиддиятларда ўтди. Бу даврга оид бир қанча манба ва маъхазлар, жумладан, Қори Раҳматуллоҳи Возеҳнинг “Туҳфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ил-асҳоб”, Мирсиддиқхон Ҳашмати Бухороийнинг “Тазкират-уш-шуаро”, Абдуллохожаи Абдининг “Тазкират-уш-шуарои мутааххирин”, Ҳожи Неъматуллоҳи Мўҳтарамнинг “Тазкират-уш-шуаро”, Шарифжон-Махдум Садри Зиёнинг “Тазкори ашъор”, Садриддин Айнийнинг “Намунаи адабиёти тожик”-и Амир Умархоннинг ҳаёти ва ижодига оид қизиқарли маълумотларга ега бўлиб, улар шоирнинг ижодини ўрганиш ва тадқиқ қилишда ишончли асос бўла олади. Бу маълумотларга кўра, Амирийнинг мавзу ва мазмунларга чиндан эътиборли бўлганлиги сабабли шеъриятда қўли қодир, нафосат ва аниқлик жиҳатидан энг нуфузли шоирлардан бири ҳисобланган кўриниб турар экан. Унинг нафақат ҳаваскор шоир, балки профессионал шоир ҳам бўлганлиги, шеърият санъатида тенгсиз эканлиги ҳам аён бўлади.

Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги музейнинг Матншунослик асарлари ва қўлёзма ёдгорликларини нашр этиш бўлимида шоирнинг турли даврларга оид 26 та қўлёзма девонлари мавжуд. Улар илмий нуқтаи назардан талқин қилинганлигини ҳам айтиш керак. Бу қўлёзмалар Санкт-Петербург, Тошкент, Самарқанд, Бухоро кутубхоналарида сақланмоқда.

Ўзбек адабиётшунослигида шоир ҳаёти ва ижодини ўрганиш борасида кўплаб илмий ишлар амалга оширилди. Пўлоджон Қайюмовнинг “Тазкираи Қайюми” асарида Амирийнинг шахсилиги ва ўзбек тилидаги ижоди ҳақида аниқ ва тўлиқ маълумотлар берилган. Худди шу муаллифнинг яна бир китоби “Ўзбек адабиёти тарихи” ҳам книнг ижодига бағишланган. Ўзбек адабиётшунослари Воҳид Зоҳидовнинг “Ўзбек адабиёти тарихидан” рисоласида, Азиз Қаюмовнинг “Қўқон адабий муҳити” китобларида ҳам Амирнинг ижоди, унинг қимматли асарлари ҳақида фойдали маълумотлар берилган.

Тадқиқотчи олима М.Қодированинг саъй-ҳаракати билан 1972 йилда Тошкентда “Дивони Амирий” нашр этилган. У 359 саҳифадан иборат бўлиб, унинг ўзбек ва тожик шеърларидан иборат. З.Қобилова ва О.Давлатовлар томонидан тузилган Девони Амири тўлиқ 2017 йилда Тошкентдаги “Тамаддун” нашриётида ўзбек ва тожик тилларида икки жилдда нашр етилган.

Амир Умархон нафосатли ва нозикхаёл, ширинсўз шоир сифатида Мовароуннаҳрда ҳинд услубининг издошлари ва давомчиларидан бири саналади. У маснавий, ғазал, мухаммас, қитъа, тарих, муфрадот, мусаммат, рубоий каби кўплаб адабий жанрларни яратишда юксак маҳоратга эга бўлганини девонидаги шеърлари тасдиқлайди. Яна шуни айтиш керакки, шоир ўзининг серқирра ва ранг-баранг мазмуни билан ўша даврнинг кўплаб шоирлари ижодидан буткул фарқ қиладиган турли ижтимоий-фалсафий, ишқий-фалсафий тасаввуф мавзуларида юксак савиядаги шеърлар ёзган. Шуни қўшимча қилиш керакки, Амирий шеърият яратишда ўзига хос услуб ва методга эга бўлган. Қуйидаги байт ва мисралардан ҳам англаш мумкинки, шоир ғазаллари ишқ ва тасаввуф мавзуларида ёзилган, мазмуни юксак ва бой, бевосита ўқувчи қизиқиши ва иштиёқини тортади. Юқоридаги фикрни тасдиқлаш учун шоирнинг тожик тилида ёзган ушбу бир ғазалини келтириш кифоя:

Ба завқи он, ки расонам ба зулфи ёр ангушт.
Чу шона медамад аз дасти ман ҳазор ангушт.
Гирех зи зулфи сиёҳат кушудан осон нест,
Касе чӣ гуна расонад ба чашми мор ангушт.
Нигоҳ ба рӯи ту кардам, гудохтам чу шамъ,
Сазои он ки ба оташ кунад дучор ангушт.
Ишорати мижаҳои ту рост мешумурам.
Агар ғалат бувад аз дасти ман барор ангушт.
Хаёли зулфи парешони ёр кард, Амир,
Ба ин сухан марасон шона зинҳор ангушт. (1: 116)

(Тажима: ёрнинг зулфига ангуштимни теккизиш завқида, мени йўлимдан шони каби минг ангушт чиқади, қора зулфингдан тугунни очиш осон эмас, ошиқ илон кўзига қандақ ангуштини теккизади, сени юзинга боқиб, шамъдай ёндим, унинг сазосиким ангушт уни аловга дучор этади, кипрингларинг нишонасини тўғри санайман, агар ёлғон бўлса, мендан ангушт чиҷор, Амир ёрнинг парешон зулфини ёд этди, бу сўзга зинҳор шона теккизмагин ангушт).

“Ёр” ва “ор” қофиялари ҳамда “ангушт” радифи билан яратилган бу ғазалда бир қанча бадиий услублар, жумладан, ўхшатишлар (шона ва бармоқ

(ангушт)), (соч тугунию илон кўзлари), ҳатто ўқувчининг диққатини ўзига тортадиган иборалар (зулфи ёр, зулфи сиёҳ, зулфи парашон) бойлигини кузатиш мумкин.

Юқорида таъкидланганимиздек, Амирий ўз шеър ва ғазалларини яратишда бадиий услублардан жуда моҳирона ва кенг фойдаланган бўлиб, улардан баъзиларини қуйида кўриб чиқамиз.

Мумтоз тожик адабиётининг асосини сўз санъатлари ташкил этиши зукко ўқувчига аён. Шоир бир байтда бир-бири билан кучли семантик алоқага ега бўлган сўз ва ибораларни қўллаган. Ўқувчи бу турдаги боғланишларни мисраларнинг кўринишида ҳам кўриб чиқиши мумкин. Амир Умархон ҳам аждодлари оғзаки ижодининг давомчилари сингари шеърларининг адабий меъёрларга тўла жавоб беришига интилди, шунинг учун ҳам сўз нисбати унинг шеъриятининг гўзаллиги, нафислиги, нозиклигининг моҳиятини ифодалайди. Амирий шеърларида мутаносиблик санъатининг қўлланилишини қуйидагича таснифлаш мумкин: Сўзларнинг зоҳир нисбати. Бундай ҳолларда шоир нарса ва ашёларнинг уйғунлиги, изчиллиги, зоҳирий нисбатини кузатган, бу эса янги ва тоза маънолар, юксак ва ёқимли мазмун яратишга хизмат қилган. Жумладан, Амирий қуйидаги мисраларда ҳаммаси Наврўзга, баҳор бошланишидаги гўзалликка бағишланган сўзларни қўллаган: “Наврўз”, “томаша”, “гули раъно”, “пӯшида”, “хилъати зебо”.

Наврӯз шуд омад ба тамошо гули раъно,
Пӯшида ба бар хилъати зебо гули раъно. (2: 16)

Таъкидлаш жоизки, Амир Умархон табиат, атроф-муҳитнинг ям-яшиллиги ёки атроф билан боғлиқ бошқа ҳолатларни тасвирлашда мавзуга оид атама ёки ибораларнинг қўлланилишига жиддий эътибор қаратган:

Ниҳоли қоматаш дар боғи даҳр озод мебошад,
Ғуломи қадду рухсораш гули шамшод мебошад. (2: 55)

Кўриниб турибдики, юқоридаги мисрадаги деярли барча сўзлар бир-бирига юзаки боғланган, масалан, “ниҳол” “ қомат” ва “боғ”га. Бу сўзлар ҳам “қадӣ рухсор” ва “гули шамшод” иборалари билан бевосита боғлиқдир. Ёки “ғулом” сўзига қарама-қарши бўлган “озод” сўзи байтда маъно муносабатини касб этган. Шунингдек, турли маданиятларда турли маънога эга бўлган “шамшод” сўзи: майда, зич барглари бўлган доим яшил дарахт; Райҳон тури, субъектнинг қадди-қоматига ишора. Бу байтда унинг ҳар бир маъносини изоҳлаш орқали сўзнинг маъноси ўзгармасдан, балки маъно жиҳатдан мустаҳкамланган. Биринчи маънода “шамшод” боғ ва ўсимликка, иккинчи маънода баланд бўйли ўсимлик, боғ, бўй маъносида, учинчи маънода эса яна ўсимлик ва юзга боғланган. Шундай қилиб, шоир ғуломнинг қадди-қомати

баланд, қиёфаси гўзал, яъни энг чиройли эканлигини, унинг бўйи, юзи ғуломникидек эканлигини айтмоқчи бўлади. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, маъшуқа бошқа барча мавжудотларнинг энг мафтункори ва гўзалидир.

Айтиш жоизки, Амирий шеъриятида сўз нисбати, мафҳум ва тузилмалар тушунчаси ва маъносига асосланади. Кўриниб турибдики, сўзлар сиртдан бир-бирига боғлиқ эмас, балки сўзларнинг маънолари, тузилиши, иборалари, ифодалари бир-бири билан мустаҳкам боғланган. Айнан, мана шу боғлиқлик шеър ва мисраларнинг мазмунини англаш билан бирга, ифодали оҳангига ҳам катта ёрдам беради. Байтларни яратиш ва тақдим этишнинг бундай усули шеър мавзусини янада қизиқарли ва тушунарли қилади. Бу сўзларни қуйидаги мисраларда тадқиқ қилиш мумкин:

Шудам бемор баҳри пурсиши ман ёр меояд,
Масеҳо бар сари болини ин бемор меояд.
Камоли ишқи ошиқ мекунад маъшуқро ошиқ,
Ба завқи Кӯҳкан Ширин дар ин кӯҳсор меояд. (2: 59)

(Таржимаси: мен бемор бўлдим, мени сурогимга ёр келади, мени беморлик тўшагимни кўриш учун Масиҳо келади, ошиқ ишқини камоли маъшуқни ошиқ қилади, Кўҳкан завқига Ширин келади).

Айтиш жоизки, байтнинг биринчи мисрасида марказий сўз вазифасини бажарувчи “бемор”, “ёр”, “Масеҳо” бош сўзлари пайдо бўлиб, бошқа сўзлар ҳам шу уч атамага нисбатан санаб ўтилган. “Бемор”, “тўшак” сўзлари ўзаро уйғун муносабатни таъминлаб, мисра маъносини чин юракдан етказса-да, “бемор”нинг “Масеҳо” сўзи билан ички алоқаси кучлироқдир. Бу икки сўзнинг яқинлиги Худонинг пайғамбари Исо Масиҳнинг ҳаёт берувчи нафаси билан ўликларни тирилтирган мўъжизавий ҳикоясига бориб тақалади. Бу боғланиш “Фарҳоду Ширин” лирик қиссасидан келиб чиққан бўлиб, сўз ва тузилмалар ўзаро бутунлай боғланган. Демак, улар орасидаги мантиқий муносабатни қуйидагича ифодалаш мумкин: Кўҳкан – Фарҳод, ошиқ – машуқ, камол – завқ, мекунад – меояд, кӯҳсар – кўҳкан.

Юқоридаги мисолдан маълум бўлдики, Амир Умархоннинг мазмунан бой ва юксак мазмунга эга ижоди мантиқ, маъно ва мазмун, услуб ва бадиий санъат, шакл унсурлари нуқтаи назаридан тожик шеърий шаклининг анъанавий талаблари мезонларига тўла жавоб бера олади. Жумладан, унинг байт ва мисралари ва бутун шеъридаги сўз нисбати тўғри кузатилган.

Айтиш жоизки, Амирийнинг тожик ва ўзбек асарларида диний, тарихий, мифологик номлар, жумладан, Одам Ато, Мусо, Исо, Ёқуб, Юсуф, Сулаймон, Хизр, Иброҳим номлари аллитерация (талмеҳ) санъатидан фойдаланиб, тасаввуфий мақсадларда кенг қўлланган. Амир Умархоннинг диний тарихга

оид пайғамбар ва сиймолар номларига ишора қилишлари юксак маъно ва янги мазмун яратишда қўлланилган. Жумладан, қуйидаги байтда у Юсуфдан кўра маъшуқасининг гўзаллигини афзал кўриб, уни иккинчи Юсуф деб атайди ва унинг ишораси Юсуф алайҳиссаломнинг сотилиши ва бозорда кўтарилган ғалаёнлар ҳақидадир:

Туйӣ имрӯз дар Мисри муҳаббат Юсуфи сонӣ,
Зи дунё то ба уқбо шӯри бозор аст аз дастат. (2: 40)

(Таржима: бугун сен муҳаббат Мисрида кейинги Юсуфсан, сенинг дастингдан бу дунёдан у дунёгача ишқ бозори ғалаёндир).

Амир Умархон шеърларидаги тарихий номлар ўз тарихи ва ҳикоявий мазмунидан келиб чиқиб, шоирнинг маъно ва аҳамият яратишида самарали рол ўйнаган.

Маълумки, тожик адабиётида муболаға санъати бадиий санъатларнинг мазмун-моҳияти сифатида фикрни ифодалаш, маънони тушунтириш, тасвирлаш ва таърифлаш ва шу кабиларда юксак қадриятга ега бўлиб, Амир Умархон ижодида ҳам алоҳида ўрин тутади. Ғазалларидан бирида “шиканад” деган сўзда муболаға санъатидан фойдаланиб, ўз фикри, ҳаракати, шеърий тасаввурини ифодаловчи шеър яратган. Ишқий мавзудаги ғазалининг қуйидаги байтида кузатганидек:

Қадди мавзунат агар ҷилва кунад дар бӯстон,
Сарв афтад ба замин, қадди санавбар шиканад.
Аҷабе нест гар аз фазли Худованд, Амир
Ба сарангушти хирад қалъаи Хайбар шиканад. (2: 52)

(Таржима: агар мавзун қоматинг бўстонда жилва этса, сарв ерга тушади, санавбарни қомати синади, ажаб эмас агар Худо фазлидан, эй Амир, ақлнинг бош бармоғи билан Хайбар қалъаси ҳам синиб кетсин).

Иккинчи ва тўртинчи мисраларда муболаға санъатидан моҳирона фойдаланилганлигини тушуниш осон. Амир Умархоннинг ҳинд услуби таъсиридан таъсирланган муболағаларида янги ва тоза мазмун, нозик ва ўзига хос маънолар берилган.

Бадиий санъат турларидан савол-жавоб санъати ўзига хос талаблари билан алоҳида хусусиятларга эга. Бу борада зуллисонайн шоир шеърияти ҳам уни қўлланишдан холи эмас. Амир Умархон ижодида савол-жавоб санъати унинг айрим мисраларида яққол намоён бўлади. Бу санъат шоирнинг ички туйғуларини ифодалашда яхши восита бўлиб, нозик мантиқ ва аниқлик билан фойдаланилган ва шеърда ўз мақсадига етишга арзигулли хизмат қилган. Амир Умархон қиссаларида савол-жавоб санъати икки хилда қўлланган. Биринчидан, шоир айрим ғазалларида ўз мақсад ва ниятларини шу санъат орқали

ифодалайди. Бундай ҳолатлар бир мисра ёки уч-тўрт мисрада учрайди. Жумладан, “Бурд дил аз дасти ман он санами дилфиреб” (кўнглимни мендан олиб кети ул санам) мисраси билан бошланган ғазалда иккинчи байтда савол-жавоб санъати қўлланиб, шоирнинг кейинги фикр ва мулоҳазалари шу орқали ифодаланади:

Гуфтамаш: Аз ҳачри ту сўхтам, эй дилрабо,
Гуфт: Туро васли ман шод кунад анқариб. (2: 28)

(Таржима: дедим: сенинг ҳажрингдан куйиб кетдим, эй дилрабо, деди: сенга мени васлим яқинда шод этур)

Амир Умархон ўзининг тожикча асарларида асосан Камол Хўжандий ғазалларини таъсири кучлироқ бўлган. Шунинг учун унинг тўлиқ савол-жавоб санъатидан иборат бўлган бутун бир ғазали бор. Шоир ишқ мавзусини бадиий ранглар билан аралаштириб, янгича мазмун яратган:

Гуфт ёр: Аз ғайри ман пўшон назар. Гуфтам: Ба чашм,
Баъд аз ин бе парда бар рўям нигар. Гуфтам: Ба чашм. (2: 181)

(Таржима: Деди ёр: биздан ташқари барча ошиқлардан кўзингни юм, дедим: хўп, ундан кейин мени кўзимга пардасиз разм сол, деди: хўп!)

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Амир Умархоннинг ўзига хос услуби бор эди. Унинг баъзи ғазаллари ниҳоятда содда ва жўшқин бўлиб, бироз оддий кўринади. Шоир бундай шеърларни шошиб, қофия учун яратганга ўхшайди. Лекин ҳақиқатда бундай эмас, чунки соддалик ҳам шоир ижодида изланса бўладиган санъатдир. Амирий шеъриятининг бошқа намуналари билан солиштирганда, бу яратганлари ўртача даражани эгаллайди.

Адабиётшуносликда кенг тарқалган санъат тури бўлмиш тачнис санъати Амир Умархон шеъриятида ҳам яққол намоён бўлади. Яна шуни айтиш керакки, Амирий шеъриятидаги бадиий ифоданинг бу тури Шайх Камол Хўжандий диди ва истеъдоди таъсиридадир. Кейинги ғазалида у ўз тилини ранг-баранг қилиш учун оғзаки жинсдан фойдаланган. Чунончи, қуйидаги байтдаги “хумор” (роҳат) ва “хум ор” (хум ни олиб кел) сўзлари асосий араб ёзувида бир хил бўлса-да, шоирнинг сўзлашув услубида турли маъноларда ифодаланган.

Набвад дигарам тоқати хамёза кашидан,
Хум ор, ки бетобиям аз дарди хумор аст. (2: 43)

(Таржима: эснаш учун бошқа тоқатим қолмади, хумни олиб кел, менинг тоқатсизлигим хумордандир).

Амир Умархон ижодида аллегория (ташбеҳ, ўхшатиш) санъати алоҳида ўрин тутади. У бу санъат туридан ҳам тожик, ҳам ўзбек шеъриятида кенг фойдаланган ва бу санъат унинг барча асарларида мавжуд десак хато бўлмайди.

Мумтоз адабиётимизда метафора сан’ати ўхшатиш сан’атидан кейинги ўринда туради. Чунки мана шу санъат орқали нотиқлар ўзларининг юксак маҳоратини намоён этадилар. Таъкидлаш жоизки, адабиётда метафора бир сўз ўрнида қўлланадиган бадиий санъат тури ҳисобланади. Масалан, “Девони Амирий”дан мажоз санъати мазмунида қўлланган кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Бу байтда шоир “кўз”ни маст наргисга ўхшатади:

Бо шаҳидон теғи абрӯи ту шодоб дар ситам,
Бо асирон наргиси масти ту саршори ҷафо. (2: 14)

(Таржима: шоҳидларга сенинг абрӯйинг кӯп ситамдир, асирларга эса, маст наргисинг кӯп жафодир).

Амирий шеъриятида яққол кўзга ташланадиган яна бир бадиий услуб тазод, яъни қарама-қаршиликдир. Бу санъатлар икки фикр қарама-қарши қўйиладиган, бошқача айтганда, икки шахс ёки икки нарсанинг сифат ва хусусиятлари қиёсий жиҳатдан қарама-қарши қўйиладиган бадиий ифода воситаларидан энг самаралиси ҳисобланади. Масалан, у бир сатр ёки мисра ичидаги фикрни ифодалаш учун икки қарама-қарши сўз ишлатган. Жумладан, қуйидаги байтда “гиребон” (ёқа) ва “доман” (юбка) сўзлари бир-бирига қарама-қарши қўлланиб, нозик маъно ҳосил қилган.

Ту бо тавқи вафо нозиву ман бо дидаи гирён,
Туро гул дар гиребону маро дар доман, эй қумрӣ. (2: 237)

(Таржима: сен вафо тавқи билан хурсанд бӯлсанг, мен дидагирёнман, сенда гул гирибонингда бӯлса,мени домонимда қумрий).

Яна шуни айтиш жоизки, Амир Умархоннинг айрим қарама-қаршиликлари мазмун ва маъно жиҳатидан ранг-баранг бўлиб, ўқувчи уларни у ёки бу воқеа тарихига оид тушунча ва билим билан бошдан кечириши мумкин. У ўз ижодида оддийдан мураккабгача қарама-қаршиликлардан кенг фойдаланган.

Амир Умархон икки тилда –тожик ва ӯзбек тилларида сўзлашувчи бўлганлиги сабабли унинг асарларида тилларнинг таъсири яққол кўзга ташланади. У ўзининг тожик тилидаги асарларида асосан Камол Хўжандий, Жомий, Бедилга эргашган бўлса, ўзбекча асарларида А.Навоий, Лутфий, Фузулийга эргашган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш кифояки, зуллисонайн адиб Амир Умархон ўз шеъриятида тазод ва қарама-қаршилик, ташбеҳ, ўхшатиш, такрор, савол-жавоб, муболаға каби турли санъатлардан кенг ва мўл-кўл фойдаланган ва шу орқали асарларининг бадиий сифатини оширган. Оғзаки ва маънавий метафораларнинг қўлланилиши унинг бадиий жиҳатини юксалтириш, шоир нутқини таъсирли ва

мақбул қилиш имконини берган. Унинг икки тилда ижод қилгани, мана шундай олижаноб ва мазмунли шеърлар яратганидан шаҳодат беради. Амир Умархоннинг бундай ноёб ва бетакрор шеърларни яратишда юксак нотиқлик маҳоратига эга бўлганлиги, форс-тожик, ўзбек адабиётини бойитишга муносиб ҳисса қўшганидан далолат беради. Шунинг учун ҳам унинг асарлари бугунги кунда ҳам ўрта мактаб дарсликларига, ҳам Ўзбекистон ва Тожикистон олий ўқув юртлари ўқув қўлланмаларига киритилган ва ўқитилмоқда.

Адабиётлар:

1. Қайюмов, П. (Пўлотжон Қайюми) Тазкираи Қайюмий / Пўлотжон Қайюми - Нашрга тайёрловчи Азиз Қайюмов.- Тошкент, 1998.
2. Амирӣ. Девон. Нусхаи хаттии Китобхонаи Миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, тақти рақами 11/92.-220 с.
3. Айнӣ, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик / Садриддин Айнӣ. - Аз хати форсӣ таҳия ва тасҳеҳи Мубашшири Акбарзод.- Душанбе, Адиб, 2010.
2. Амирӣ. Девон. Нусхаи хаттии Китобхонаи Миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҳти рақами 11/92.
3. Амирӣ. Девон/ Амирӣ - ба забони форсӣ. - Истамбул, чопи сангӣ, соли 1299 ҳичрӣ.
4. Возеҳ, Қорӣ Раҳматуллоҳ. Туҳфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ил-асҳоб. /Матни интиқодӣ бо муқаддима ва тасҳеҳи Асғари Ҷонфидо. Зери назари Абдулғанӣ Мирзоев. - Душанбе: Дониш, 1977.
5. Зоҳидов В. Ўзбек адабиёти тарихидан: китоби дарсӣ / Воҳид Зоҳидов. - Тошканд, 1961.
6. Қобилова З. Б. Амирӣ ва фаъолияти адабии ӯ. Автореферат барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ.- Тошкент, 2007.
7. Қаюмов А. Қўқон тарихи ва адабиёти. - Т. 1. / А.Қаюмов. – Тошканд, 1998.
8. Қаюмов А. Қўқон тарихи ва адабиёти. - Т. 2. / А.Қаюмов. – Тошканд, 1998.
9. Охунҷонова Н. Рисола. Поэтикаи ашъори шоирони ҳавзаи адабии Хӯқанд. — Хуҷанд, 2018.
10. Брагинский И. С. Из истории таджикской и персидской литературы / И.С.Брагинский. - Москва: Наука, 1972.
11. Ҳикматов Ҳикмат Султонович. ЎЗБЕК - ТОЖИК ЗУЛЛИСОНАЙН АДИБЛАРИНИ XX АСР АДАБИЁТИ БОШЛАРИДА. Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti, o’zbek tili va adabiyoti fakulteti, O’zbek filologiyasining dolzarb masalalari va uni o’qitish metodikasi muammolari. Xalqaro anjuman materiallari 2 kitob. 13-dekabr 2023-yil, Jizzax. 98-100 betlar.
12. Ҳикмат Султонович Ҳикматов. ЯК НАЗАР БА НАМУНАҲОИ АШЪОРИ ДУЗАБОНА ДАР АДАБИЁТИ БАДЕИИ АСРҲОИ XVII-XIX. Academic

Research in Educational Sciences Volume 4 | Issue 8 | 2023. ISSN: 2181-1385 ISI: 0,967 | Cite-Factor: 0,89 | SIS: 1,9 | ASI: 1,3 | SJIF: 5,771 | UIF: 6,1.

LIRIK ASARLARNI TAHLIL QILISH USULLARI

Sabitova Tadjixon
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
professor v.b., pedagogika fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya: Ushbu maqolada lirik asarlarni tahlil qilishning asosiy usullari yoritilgan. Lirik qahramon, badiiy tasvir vositalari, obrazlar tizimi, kompozitsiya, ohang va janr xususiyatlarini tahlil qilish orqali asarning g‘oyaviy-badiiy mazmunini ochib berish masalalariga e’tibor qaratilgan. Shuningdek, lirik asarlarni tahlil qilishda matn bilan ishlash va o‘quvchining estetik tafakkurini rivojlantirish imkoniyatlari ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: lirik asar, tahlil, lirik qahramon, obraz, badiiy tasvir, kompozitsiya, janr, ohang, g‘oya, estetik tafakkur.

Abstract: This article examines the main approaches to the analysis of lyrical works. Particular attention is given to revealing the ideological and artistic content of a literary work through the analysis of the lyrical persona, literary devices, the system of images, composition, tone, and genre characteristics. The article also highlights the possibilities of working with the text in the analysis of lyrical works and explores ways of developing the reader’s aesthetic thinking.

Keywords: lyrical work, analysis, lyrical persona, image, literary devices, composition, genre, tone, idea, aesthetic thinking.

Lirik asarlarni o‘rganish adabiy ta’limning o‘ziga xos va murakkab yo‘nalishlaridan biridir. Chunki lirika epik yoki dramatik asarlardan farqli ravishda voqealar tizimini batafsil bayon qilishdan ko‘ra, insonning ichki kechinmalari, ruhiy holati, hayot va borliqqa munosabati, quvonch va iztiroblari, orzu-intilishlari hamda estetik qarashlarini ifodalashga yo‘naltiriladi. Shu sababli lirik matnni o‘rganishda faqat “she’rda nima haqida gapirilgan?” degan savol bilan cheklanib qolish yetarli emas. O‘quvchi asarda qanday tuyg‘u ifodalangani, bu tuyg‘u qanday badiiy vositalar orqali yuzaga chiqarilgani va shoirning o‘quvchiga qanday estetik ta’sir ko‘rsatishni ko‘zlaganini ham anglay olishi lozim.

Lirik asarning asosiy janriy belgilaridan biri unda kechinmaning yetakchilik qilishidir. Shoir tashqi voqelikni bevosita tasvirlash o‘rniga, uning o‘z ruhiyatida uyg‘otgan taassurotini badiiy shaklga soladi. Natijada tabiat manzarasi, ayriliq, uchrashuv, Vatan, muhabbat, insoniylik, vaqt yoki xotira kabi mavzular oddiy ma’lumot sifatida emas, balki muayyan hissiy munosabat bilan ifodalanadi. O‘quvchi lirik matnni o‘zlashtirish jarayonida ana shu hissiy qatlamni ilg‘ashi, shoirning kayfiyati va badiiy qarashlarini his etishi muhimdir.

Masalan, shoir “kuz” obrazini tasvirlaganda, uning maqsadi faqat faslning kelganini bildirish bo‘lmasligi mumkin. Kuz ayriliq, umrning o‘tkinchiligi, xotira yoki sokinlik timsoliga aylanishi ehtimoldan xoli emas. Demak, lirik asarni o‘rganishda tasvirlangan predmet yoki hodisaning ramziy va hissiy ma’nosini aniqlash muhim metodik vazifa hisoblanadi.

Lirik asarning yana bir muhim xususiyati – lirik qahramonning mavjudligidir. Lirik qahramon har doim ham shoirning o‘zi bilan aynan bir shaxs bo‘lavermaydi. U shoir tomonidan badiiy jihatdan yaratilgan, muayyan kechinma va qarashlarni ifodalovchi obrazdir. Shuning uchun o‘quvchilarga “she’rda shoir nima qilgan?” degan savoldan ko‘ra, “she’rda qanday ruhiy holatdagi inson obrazi namoyon bo‘lmoqda?” kabi savollar berish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv o‘quvchini muallif shaxsiyati bilan lirik qahramon obrazini farqlashga va badiiy matnni chuqurroq idrok etishga o‘rgatadi.

Namuna. Masalan, lirik qahramon ayriliq haqida so‘z yuritayotgan bo‘lsa, o‘quvchilarga quyidagi savollarni berish mumkin:

Lirik qahramonning kayfiyati qanday?

U nimadan iztirob chekmoqda?

Uning kechinmasi matndagi qaysi so‘z va obrazlarda yaqqol ko‘rinadi?

Qahramonning holati sizda qanday taassurot uyg‘otdi?

She’rda aytilgan fikr bilan qahramonning ichki kechinmasi o‘rtasida qanday bog‘liqlik mavjud?

Bunday savollar o‘quvchini she’r mazmunini oddiy qayta aytishga emas, balki matnning ichki poetik mazmunini anglashga yo‘naltiradi.

Lirik asarning badiiy-estetik tabiati, avvalo, uning so‘z tanlash, obraz yaratish, ohang, ritm, qofiya, takror, tashbeh, metafora, jonlantirish, mubolag‘a, ramz va boshqa poetik vositalardan foydalanish xususiyatlarida namoyon bo‘ladi. She’riy matndagi har bir so‘z oddiy axborot tashuvchi birlik emas, balki muayyan kayfiyat va estetik ma’noni yuzaga chiqaruvchi vosita sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Shu bois o‘quvchi she’rni o‘rganishda so‘zlarning lug‘aviy ma’nosi bilan birga ularning kontekstual, obrazli va hissiy ma’nosini ham aniqlay olishi zarur. Masalan, “yurak” so‘zi oddiy biologik a’zo ma’nosida emas, balki “his-tuyg‘u”, “muhabbat”, “ruhiy iztirob” yoki “insonning ichki olami” ma’nolarida ishlatilishi mumkin. “Yo‘l” so‘zi esa ayrim lirik matnlarda oddiy harakat yo‘nalishini emas, balki “hayot yo‘li”, “taqdir”, “izlanish” yoki “maqsad sari intilish” tushunchalarini anglatishi mumkin. O‘quvchi ana shunday ko‘chma ma’nolarni aniqlay olgandagina lirik matnning estetik mazmuniga chuqurroq kirib boradi. Lirik asarni o‘rganishda ifodali o‘qish alohida ahamiyatga ega. Chunki she’rdagi mazmun ko‘pincha uning ohangi, pauzasi, urg‘usi, ritmi va tovushlar uyg‘unligi orqali to‘liq namoyon bo‘ladi. Bir xil matnni

turlicha ohangda o‘qish turli hissiy taassurotlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shuning uchun o‘qituvchi she’rni o‘quvchilarga tahlil qildirishdan oldin uning namunali ifodali o‘qilishini tashkil etishi maqsadga muvofiq. O‘quvchilar esa matnni o‘qish davomida qaysi so‘zga urg‘u berilishi, qayerda pauza qilinishi va qanday ohang tanlanishi kerakligini aniqlashlari mumkin.

Amaliy namuna. O‘qituvchi lirik she’rni dastlab o‘zi ifodali o‘qiydi. Shundan so‘ng o‘quvchilarga quyidagi topshiriq beriladi:

“She’rni yana bir bor o‘qing. Muallifning kayfiyatini kuchaytirayotgan so‘zlarni belgilang. Qaysi misralarni sekin, qaysilarini kuchliroq ohangda o‘qish kerakligini aniqlang. Nima uchun aynan shunday ohang tanlaganingizni matn asosida izohlang.”

Mazkur topshiriq o‘quvchining nafaqat ifodali o‘qish malakasini, balki badiiy matnni hissiy idrok etish qobiliyatini ham rivojlantiradi.

Lirik asarni tahlil qilishda mazmun va shakl birligiga e’tibor berish ham muhimdir. She’rning g‘oyasi uning shakliy xususiyatlaridan ajratilgan holda to‘liq anglanmaydi. Masalan, takrorning ko‘p qo‘llanishi qahramonning hayajonini yoki qat’iyligini ifodalashi, qisqa misralar ruhiy keskinlikni kuchaytirishi, cho‘ziq ohang esa sokinlik yoki iztirobni yuzaga chiqarishi mumkin. Demak, o‘quvchi “shoir nima demoqchi?” degan savol bilan bir qatorda “u bu fikrni qanday badiiy shaklda ifodalagan?” degan savolga ham javob topishi kerak. Masalan, quyidagi shartli misralarni olaylik:

Ketdi bahor, qoldi xazon,
Ko‘nglimda bir sokin armon.

Bu ikki misrada tashqi tabiat hodisasi bilan insonning ichki holati o‘zaro bog‘langan. “Bahor” yangilanish va quvonchni, “xazon” esa so‘nish yoki ayriliqni ifodalashi mumkin. “Ko‘nglimdagi armon” esa tashqi manzaradan ruhiy kechinmaga o‘tishni ta’minlaydi. O‘quvchiga “Bahor qachon ketadi?” degan savoldan ko‘ra, “Nima uchun shoir bahorning ketishini inson qalbidagi armon bilan bog‘lamoqda?” degan savol berish badiiy-estetik tahlil uchun samaraliroqdir.

Lirik asarning janriy xususiyatlarini o‘rganishda uning mavzusi, g‘oyasi, lirik qahramoni, ruhiy holati, obrazlar tizimi, badiiy tasvir vositalari, poetik shakli va ohangini o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilish zarur. Bunda tahlil oddiy ketma-ket savol-javob shaklida emas, balki o‘quvchini fikrlashga undaydigan muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilsa, yuqori natijaga erishish mumkin.

Masalan, “Shoir tabiatni tasvirlaganmi yoki inson ruhiyatini?” degan muammoli savol o‘quvchini matnni qayta o‘qishga va undagi yashirin ma’nolarni izlashga undaydi. Yoki “Agar she’rda aynan shu metafora ishlatilmaganida, asarning hissiy ta’siri qanday o‘zgargan bo‘lardi?” degan topshiriq badiiy vositaning funksiyasini anglashga yordam beradi.

Lirik asarlarni o‘rganishda o‘quvchining shaxsiy estetik munosabati ham e’tibordan chetda qolmasligi kerak. O‘quvchi she’rni faqat tayyor ilmiy xulosalar asosida qabul qilmasdan, o‘z munosabatini bildira olishi, muayyan obraz yoki fikrga qo‘shilishi yoki undan farqli qarashni ilgari surishi mumkin. Biroq shaxsiy fikr albatta matndan dalillar bilan asoslanishi lozim. Shu jihatdan “Menimcha, she’r menga yoqdi” tarzidagi umumiy bahodan ko‘ra, “She’rning falon misrasidagi obraz menga ta’sir qildi, chunki...” shaklidagi javob ilmiy-metodik jihatdan samaraliroqdir.

Namuna topshiriq:

“She’rda sizga eng kuchli ta’sir qilgan obrazni tanlang. Uning qanday badiiy vosita yordamida yaratilganini aniqlang. Mazkur obraz lirik qahramonning ruhiy holatini ochishda qanday vazifa bajarayotganini izohlang.”

Bunday topshiriq orqali o‘quvchi matnni o‘qish → obrazni aniqlash → badiiy vositani topish → ruhiy holatni anglash → shaxsiy munosabat bildirish kabi izchil tahliliy faoliyatni amalga oshiradi. Shuningdek, lirik asarlarni o‘rganishda ularni boshqa san’at turlari bilan bog‘lash ham o‘quvchining estetik idrokini kengaytiradi. Masalan, tabiat lirikasini o‘rganishda she’rda tasvirlangan manzaraga mos musiqa yoki rassomlik asari bilan qiyoslash, muhabbat lirikasida esa qahramonlarning ruhiy holatini ifodalovchi badiiy obrazlarni taqqoslash mumkin. Bunda asosiy maqsad boshqa san’at turini o‘rganish emas, balki she’riy obrazning o‘ziga xosligini chuqurroq anglashdan iborat bo‘lishi kerak.

Bizningcha, lirik asarni o‘rganishning eng maqbul yo‘li o‘quvchini tayyor xulosani qabul qiluvchi emas, balki badiiy ma’noni mustaqil kashf etuvchi faol subyekt sifatida tashkil etishdir. Chunki lirik matnning estetik qiymati uning yuzaki mazmunidagina emas, balki so‘z, obraz, ohang va kechinmaning yaxlit badiiy tizimga birlashishida namoyon bo‘ladi. O‘quvchi ushbu birlikni anglagan sari she’rni shunchaki “o‘qilgan matn” sifatida emas, balki inson ruhiyatini anglash vositasi sifatida qabul qila boshlaydi. Shunday qilib, lirik asarning janriy xususiyatlari va badiiy-estetik tabiatini o‘rganish jarayonida asosiy e’tibor voqeani qayta hikoyalashga emas, kechinmani anglashga; tayyor xulosani takrorlashga emas, badiiy ma’noni kashf etishga; faqat mazmunni tushunishga emas, mazmun va shakl uyg‘unligini idrok etishga qaratilishi lozim. Ana shunday yondashuv o‘quvchilarda badiiy-estetik didni, mustaqil tahlil qilish qobiliyatini, obrazli fikrlashni va adabiy asarga shaxsiy munosabat bildirish ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Lirik asarning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘quvchilarga tushuntirishda nazariy ma’lumot bilan cheklanib qolmasdan, aniq she’riy matn asosida amaliy tahlil tashkil etish samarali hisoblanadi. Bunda o‘quvchi she’rning mavzusi va g‘oyasini aniqlash bilan birga, lirik qahramonning ruhiy holati, badiiy obrazlar, poetik vositalar va asarning hissiy ta’sirini ham anglaydi.

Masalan, Abdulla Oripovning Vatan mavzusidagi mashhur she’riy satrlarini olaylik:

“Men nechun sevaman O‘zbekistonni,
Tuprog‘in ko‘zimga aylab to‘tiyo?”

Ushbu misralar asosida lirik asarning asosiy janriy xususiyatlarini aniqlash mumkin. Birinchi navbatda, she’rda muayyan voqea-hodisani izchil bayon qilish emas, balki lirik qahramonning Vatanga bo‘lgan samimiy muhabbati va faxr tuyg‘usi yetakchilik qilayotganini ko‘rish mumkin. “Sevaman” fe’lining qo‘llanishi qahramonning Vatanga munosabatini bevosita ifodalasa, “tuproq” va “ko‘zimga aylab to‘tiyo” obrazli ifodasi bu tuyg‘uning nihoyatda yuksak ekanini ko‘rsatadi. O‘quvchilarga quyidagi savol-topshiriqlar berilishi mumkin:

Lirik qahramon kimga yoki nimaga murojaat qilmoqda?

Misralarda qanday asosiy tuyg‘u ifodalangan?

“Tuproqni ko‘zga to‘tiyo qilish” iborasini qanday tushunasiz?

Shoir nima uchun Vatan tuprog‘ini aynan ko‘zga surtiladigan to‘tiyoga qiyoslamoqda?

Agar ushbu misralar oddiy, obrazsiz gaplar bilan ifodalanganida, ularning ta’sir kuchi qanday o‘zgarardi?

Sizningcha, she’rda Vatan obrazi qanday estetik qiymat kasb etgan?

Mazkur savollar o‘quvchini she’r mazmunini qayta aytib berishdan ko‘ra, undagi obrazli ma’noni izlashga yo‘naltiradi.

Lirik asarning yana bir muhim belgisi – lirik qahramonning ichki kechinmasini ifodalashidir. Buni quyidagi misollar orqali ham kuzatish mumkin:

“O‘zbekiston, Vatanim manim,
Mag‘rur ona, go‘zal diyorim.”

Bu kabi misralarda Vatan oddiy geografik hudud sifatida emas, balki lirik qahramon uchun ona, muqaddas maskan va faxr manbai sifatida gavdalanadi. Demak, lirik asarda tashqi obyekt shoirning ichki munosabati orqali yangi badiiy ma’no kasb etadi.

O‘quvchilarga “Vatan qanday tasvirlangan?” degan savol bilan bir qatorda “Shoirning Vatanga munosabati qaysi so‘zlarda namoyon bo‘lmoqda?” degan savolni berish maqsadga muvofiq. Chunki ikkinchi savol o‘quvchini matndagi konkret badiiy birliklarga murojaat qilishga undaydi. Lirik asarning badiiy-estetik tabiatini tushuntirishda tashbeh, metafora, jonlantirish, mubolag‘a, ramz, takror va boshqa poetik vositalarni matn asosida aniqlash ham muhimdir.

Lirik asarning badiiy-estetik tabiatini tushuntirishda tashbeh, metafora, jonlantirish, mubolag‘a, ramz, takror va boshqa poetik vositalarni matn asosida aniqlash ham muhimdir. Masalan, shartli she’riy namuna:

Bahor keldi – uyg‘ondi zamin,
Daraxtlarda kuldi yashil yaproq.
Qalbimdagi so‘ngan bir umid ham
Yana ochdi gulday beg‘ubor chog‘.

Bu to‘rtlik asosida o‘quvchilar quyidagi jihatlarni aniqlashlari mumkin:

Tahlil jihati	O‘quvchi aniqlashi mumkin bo‘lgan xususiyat
Mavzu	Bahor va inson qalbidagi yangilanish
Lirik kechinma	Umid, quvonch, ruhiy uyg‘onish
Lirik qahramon	Hayotga yangicha umid bilan qarayotgan inson
“Uyg‘ondi zamin”	Jonlantirish
“Daraxtlarda kuldi yashil yaproq”	Jonlantirish va obrazlilik
“Umid ochdi gulday”	Tashbeh
Bahor obrazi	Yangilanish va umid ramzi
Asosiy g‘oya	Tabiatdagi yangilanish inson ruhiyatiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi

Ushbu namuna orqali o‘quvchi tabiat tasviri aslida insonning ichki holatini ifodalashga xizmat qilayotganini anglaydi. Demak, “bahor” bu yerda faqat fasl nomi emas, balki yangilanish, umid va ruhiy uyg‘onish ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, lirik matnni tahlil qilishda ifodali o‘qishga alohida e’tibor beriladi. Masalan:

Bahor keldi – uyg‘ondi zamin...

misrasini o‘qishda “Bahor keldi” birikmasidan keyingi pauza tabiatdagi o‘zgarishning ahamiyatini ta’kidlashi mumkin. “Uyg‘ondi” so‘ziga urg‘u berilishi esa tabiatning jonlanish holatini kuchaytiradi. Demak, ifodali o‘qish orqali o‘quvchi she’rning mazmuninigina emas, balki uning ohangi va hissiy qatlamini ham idrok etadi.

Lirik asarni o‘rganishda quyidagi ketma-ketlikdan foydalanish mumkin:

she’rni tinglash → ifodali o‘qish → mavzuni aniqlash → lirik qahramon kechinmasini anglash → badiiy vositalarni aniqlash → obrazlarning ramziy ma’nosini ochish → shaxsiy estetik munosabat bildirish.

Masalan, o‘qituvchi o‘quvchilarga: “Agar she’rda ‘bahor’ obrazi ishlatilmaganida, shoirning umid va yangilanish haqidagi fikri qanday ifodalangan bo‘lardi?” degan muammoli savolni berishi mumkin. Bu topshiriq o‘quvchini badiiy obrazning asardagi vazifasini tushunishga olib keladi.

Shu tariqa, lirik asarni o‘rganish jarayonida o‘quvchidan she’rni nasriy shaklda qayta hikoyalash emas, balki uning badiiy mazmunini his qilish, poetik obrazlarning ma’nosini ochish, lirik qahramon ruhiyatini anglash va o‘z estetik munosabatini matnga tayangan holda asoslash talab etiladi. Aynan shunday yondashuv lirik asarning janriy xususiyatlari va badiiy-estetik tabiatini chuqur o‘zlashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1.Олимов Ш.Ш. Академик лицей, касб-хунар коллежлари ўқувчиларида аҳлоқий-эстетик идеални шакллантиршнинг педагогик асослари. Пед.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. -Бухоро 2002 й. 144-б.
2.Сейтхалилов Э.А. Педагогические основы оздоровительный направленности учебно-воспитательного процесса в общеобразовательных школах Узбекистана. Автореф. дис…. доктор.пед.наук. Т.2000. - 60 с.
3.Шарипов Д.Ж. Научно-педагогические основы гигиенического воспитания школьников. (на материале школ Узбекистана) докт.п.н. -Ташкент 2000 г. С-44.
4.Шарипов Ш.С. Ўқувчилар касбий ижодкорлиги узвийлигини таъминлашнинг назарияси ва амалиёти. Пед.ф.д., илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. -Тошкент 2012 й. 284-б.
5.Ўразова М.Б. Бўлажак касбий таълим педагогини лойиҳалаш фаолиятига тайёрлаш технологиясини такомиллаштириш. Пед.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Автороеф. -Тошкент 2015.
6.Азизходжаев Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. Учебное пособие для магистратуры всех специальностей. -Ташкент 2003. С 194.
7.Гайназаров Г. Малака ошириш жараёнида мактабгача таълим ташкилотлари тарбиячилари касбий компотентлигини ривожлантириш. Педагогика фандари бўйича ф.д. (PhD) дисс. автореф. Наманган 2021.

RAQAMLI DIPLOMATIK DISKURSDA TILNING ZAMONAVIY TADQIQI

Nurmonova Sarvinoz Furqat qizi
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa fanlari doktori (Phd)
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
sarvinoznurmanova969@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli diplomatik diskursning zamonaviy tilshunoslikdagi o‘rni va lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Raqamli kommunikatsiya muhitida diplomatik muloqotning leksik, pragmatik va diskursiv jihatlari, til birliklarining kommunikativ maqsadga muvofiq qo‘llanishi yoritiladi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar, raqamli platformalar va yangi kommunikatsiya vositalarining diplomatik nutq shakllanishiga ta’siri hamda mazkur yo‘nalishning istiqbollari ko‘rib chiqiladi

Kalit so‘zlar: raqamli diskurs, diplomatik diskurs, diplomatik kommunikatsiya, pragmalingvistika, diskurs tahlili, raqamli kommunikatsiya, til texnologiyalari.

Annotation: The article examines current directions in linguistic research of digital diplomatic discourse. It focuses on the interaction of pragmatics, discourse analysis, corpus linguistics, multilingualism and language technologies. Particular attention is paid to lexical choice, politeness, modality, audience adaptation and multimodal communication. The study outlines methodological opportunities for analysing diplomatic communication in rapidly changing digital environments and multilingual settings.

Keywords: digital diplomacy, diplomatic discourse, pragmatics, corpus linguistics, multilingualism, language technologies, multimodality.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda tilni faqat grammatik birliklar tizimi sifatida emas, balki ijtimoiy, madaniy va texnologik muhitda faoliyat ko‘rsatuvchi kommunikativ hodisa sifatida o‘rganish tobora muhimlashmoqda. Ayniqsa, raqamli kommunikatsiyaning kengayishi natijasida matnning yaratilishi, tarqalishi va qabul qilinishi bilan bog‘liq jarayonlar o‘zgardi. Diplomatik muloqot ham bu jarayondan chetda qolmay, an’anaviy nota, bayonot, muzokara va rasmiy uchrashuvlar bilan bir qatorda ijtimoiy tarmoqlar, rasmiy veb-saytlar, onlayn brifinglar va multimodal platformalarda namoyon bo‘lmoqda. Shu sababli raqamli diplomatik diskursni tilshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning amaliy ahamiyatga ega yo‘nalishlaridan biridir.

Raqamli diplomatiya bo‘yicha tadqiqotlarda diplomatik amaliyotning raqamli muhitga ko‘chishi faqat texnik o‘zgarish emasligi, balki kommunikativ usullar, auditoriya va nutqiy strategiyalarning ham yangilanishiga olib kelayotgani ta’kidlanadi [1:115]. Bunda til tanlovi, murojaat shakli, axborotni qisqa va aniq berish, ijtimoiy-madaniy kontekstni hisobga olish hamda turli auditoriyalar uchun xabarni moslashtirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi raqamli diplomatik diskurs misolida zamonaviy tilshunoslikning bir nechta dolzarb yo‘nalishlarini – diskurs tahlili, pragmalingvistika, korpus lingvistikasi, ko‘p tillilik, multimodal tahlil va til texnologiyalarini – o‘zaro bog‘liq holda ko‘rsatishdan iborat.

Tadqiqotda tavsifiy, kontekstual, pragmatik va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanish imkoniyatlari yoritiladi. Maqolaning amaliy yo‘nalishi diplomatik matnlarni tahlil qilish, tarjima va interpretatsiya jarayonlarini takomillashtirish hamda bo‘lajak diplomatlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish masalalari bilan bog‘lanadi.

RAQAMLI DIPLOMATIK DISKURS VA UNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI.

Diskurs tushunchasi zamonaviy tilshunoslikda matnning o‘zi bilan cheklanmaydi. Unda kommunikativ vaziyat, ishtirokchilar, maqsad, ijtimoiy munosabatlar va matn yaratilayotgan muhit ham hisobga olinadi. Diplomatik diskursda esa ushbu omillarga siyosiy va protokol konteksti, xalqaro munosabatlar, davlat manfaatlari hamda auditoriyaning xilma-xilligi qo‘shiladi. Raqamli muhitda mazkur diskursning yana bir xususiyati – xabarning tez tarqalishi va keng auditoriya tomonidan darhol qabul qilinishidir.

Raqamli diplomatiya tadqiqotlarida ijtimoiy tarmoqlar diplomatik subyektlarga an’anaviy axborot vositalaridan tashqari bevosita auditoriyaga murojaat qilish imkonini berishi qayd etiladi [2: 1595]. Natijada diplomat yoki tashqi siyosat idorasi uchun xabarni faqat mazmunan to‘g‘ri tuzish emas, balki uning kommunikativ shaklini ham aniq belgilash zarur. Masalan, rasmiy bayonotdagi uzun va murakkab sintaktik qurilma ijtimoiy tarmoqdagi qisqa xabarda qayta tuzilishi mumkin. Biroq qisqartirish mazmunning huquqiy yoki diplomatik nozikligini yo‘qotmasligi kerak.

Shu jihatdan raqamli diplomatik diskursning muhim lingvistik belgilaridan biri kommunikativ ixchamlikdir. Ixchamlik oddiy qisqartirish emas, balki asosiy mazmunni saqlagan holda ortiqcha takror, noaniq birlik va ikki ma’noli ifodalarni kamaytirishni anglatadi. Diplomatik matnda “tomonlar masalani muhokama qildilar” kabi neytral konstruksiya ayrim holatlarda “tomonlar kelishuvga erishdilar” shakliga almashtirilishi mumkin emas, chunki ikkinchi variant birinchi gapda mavjud

bo‘lmagan natija ma’nosini bildiradi. Demak, til birliklarini tanlash mantiqiylik va faktik aniqlik bilan bog‘liq.

PRAGMALINGVISTIKA: MAQSAD, AUDITORIYA VA NUTQIY STRATEGIYA. Zamonaviy pragmalingvistika til birliklarining faqat lug‘aviy yoki grammatik ma’nosini emas, balki muayyan vaziyatda qanday kommunikativ vazifa bajarishini ham o‘rganadi. Diplomatik muloqot uchun bu masala ayniqsa muhim, chunki bir xil mazmun turli darajadagi qat’iylik, ehtiyotkorlik yoki xushmuomalalik bilan ifodalanishi mumkin. Modal birliklar, shart mayli, ehtimollik bildiruvchi vositalar, bilvosita ifodalar va murojaat shakllari diplomatik nutqning pragmatik tuzilishini belgilovchi vositalardir.

Masalan, “tomonlar kelishuvni imzolaydi” va “tomonlar kelishuvni imzolash masalasini ko‘rib chiqadi” gaplari grammatik jihatdan to‘g‘ri bo‘lishi mumkin, biroq ularning kommunikativ kuchi bir xil emas. Birinchi gap kelajakdagi harakatni aniqroq ko‘rsatadi, ikkinchisi esa jarayonning hali yakunlanmaganini bildiradi. Diplomatik kommunikatsiyada bunday farqlar muhim, chunki auditoriya xabardan muzokara holati, majburiyat darajasi yoki tomonlarning pozitsiyasi haqida xulosa chiqarishi mumkin.

Raqamli diplomatik kommunikatsiyada auditoriyani segmentlash ham til tanloviga ta’sir qiladi. Tashqi siyosat mutaxassislariga mo‘ljallangan xabarda terminologik aniqlik ustun bo‘lishi mumkin; keng jamoatchilikka mo‘ljallangan xabarda esa murakkab terminning qisqa izohi talab etiladi. Shunday qilib, zamonaviy tilshunoslik uchun “kimga?”, “qaysi vaziyatda?” va “qanday maqsadda?” savollari til birliklarini tahlil qilishning muhim mezonlariga aylanadi. Raqamli diplomatiya tadqiqotlari ham auditoriyaning fragmentatsiyasi va kommunikativ kanallarning o‘zgarishi diplomatik amaliyotga ta’sir qilishini ko‘rsatadi [2: 1598 – 1600].

KORPUS LINGVISTIKASI VA DIPLOMATIK MATNLARNI EMPIRIK O‘RGANISH. Zamonaviy tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri korpus lingvistikasidir. Korpus yondashuvi katta hajmdagi real matnlar asosida til birliklarining qo‘llanish chastotasi, birikuvchanligi, kontekstual xususiyatlari va funksiyalarini aniqlash imkonini beradi. Diplomatik diskurs uchun bunday yondashuv, masalan, “hamkorlik”, “muzokara”, “kelishuv”, “tinchlik”, “xavfsizlik” kabi birliklarning qaysi so‘zlar bilan ko‘proq birikishini va turli kommunikativ vaziyatlarda qanday ma’no yuklashini aniqlashda foydalidir.

Korpus asosidagi tadqiqotlarda faqat so‘z chastotasini sanash yetarli emas. Bir birlikning qaysi kontekstda qo‘llangani, qanday grammatik qurilmada kelgani va boshqa birliklar bilan qanday munosabat hosil qilgani ham tahlil qilinishi kerak. Masalan, “muzokara olib borildi”, “muzokaralar davom etdi”, “muzokara yakunlandi” birikmalarida bir xil leksema turli predikativ munosabatlar orqali

jarayonning bosqichlarini ifodalaydi. Bunday kuzatuvlar diplomatik matnlarning terminologik va sintaktik modelini aniqlashga yordam beradi.

So‘nggi tadqiqotlarda o‘zbek tilini tabiiy tilni qayta ishlash tizimlariga moslashtirish uchun belgilangan korpuslar ham yaratilmoqda. 2026-yilda e’lon qilingan UzbekPOS ma’lumotlar to‘plami o‘zbek tilidagi turli sohalarga oid gaplarni so‘z turkumlari bo‘yicha belgilashga qaratilgan bo‘lib, korpus lingvistikasi va NLP tadqiqotlari uchun amaliy baza sifatida taqdim etilgan [3]. Bunday resurslarning rivojlanishi o‘zbek tilidagi diplomatik matnlarni avtomatik tahlil qilish, terminlarni ajratish va matnlarni qiyoslash imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin.

KO‘P TILLILIK, TARJIMA VA DIPLOMATIK KOMMUNIKATSIYA. Diplomatik muloqot ko‘pincha ko‘p tilli muhitda amalga oshiriladi. Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda ko‘p tillilikni faqat tarjima muammosi sifatida emas, balki kommunikativ tenglik, auditoriyaga kirish imkoniyati va madaniy kontekst bilan bog‘liq hodisa sifatida o‘rganish zarur. UNESCO 2025-yilda raqamli davrda ko‘p tillilikni qo‘llab-quvvatlash va til texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha global yo‘l xaritasini ilgari surdi; unda raqamli muhitda kam resursli tillarning ham texnologik qo‘llab-quvvatlanishi muhim vazifa sifatida ko‘rsatiladi [4].

Diplomatik tarjimada mazmuniy ekvivalentlik bilan birga pragmatik ekvivalentlik ham muhim. Masalan, bir tildagi ehtiyotkorlik, rasmiylik yoki hurmat darajasi boshqa tilda aynan bir xil grammatik shakl bilan emas, boshqa kommunikativ vosita orqali berilishi mumkin. Shuning uchun diplomatik tarjimon so‘zning lug‘aviy ma’nosini ko‘chirish bilan cheklanmasdan, uning vaziyatdagi funksiyasini ham hisobga olishi lozim. Tadqiqotlarda tarjima va interpretatsiya qilingan diplomatik nutqning original nutqdan ayrim lingvistik o‘lchamlar bo‘yicha farqlanishi ko‘rsatilgan [5: 1–3].

O‘zbek, ingliz va rus tillarida diplomatik terminlarning qo‘llanishini qiyoslash ham dolzarb masalalardan biridir. Masalan, “hamkorlik” va “cooperation”, “muzokara” va “negotiation”, “kelishuv” va “agreement” birliklari umumiy semantik yaqinlikka ega bo‘lsa-da, ularning barcha kontekstlarda mutlaq ekvivalent bo‘lishi shart emas. Tarjima jarayonida terminning huquqiy, siyosiy va institutsional konteksti aniqlanmasdan turib, faqat lug‘aviy moslik asosida qaror qabul qilish mazmuniy siljishga olib kelishi mumkin.

SUN’IY INTELLEKT VA TIL TEXNOLOGIYALARINING YANGI IMKONIYATLARI. Sun’iy intellekt, mashina tarjimasi, nutqni tanish, avtomatik tahlil va tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalari zamonaviy tilshunoslikning tadqiqot obyektini ham, metodologik vositalarini ham kengaytirmoqda. Til texnologiyalari katta hajmdagi matnlarni tezkor qayta ishlash, terminlarni aniqlash, mavzularni guruhlash va turli matnlar o‘rtasidagi o‘xshashliklarni topish imkonini beradi. Biroq

avtomatik natijani inson ekspertizasidan mustaqil ravishda mutlaq to‘g‘ri deb qabul qilish ilmiy va amaliy jihatdan xavfli bo‘lishi mumkin.

UNESCOning raqamli ko‘p tillilik bo‘yicha yo‘l xaritasida mashina tarjimasi, nutqni tanish va tabiiy tilni qayta ishlash kabi texnologiyalar tillarning raqamli ishtirokini kuchaytiruvchi vositalar sifatida ko‘rsatiladi [6]. Bu holat o‘zbek tili uchun ham muhim. Tilning raqamli resurslari qancha ko‘p va sifatli bo‘lsa, avtomatik tarjima, qidiruv, ovozli xizmatlar va matn tahlili kabi tizimlarning imkoniyatlari shuncha kengayadi.

Diplomatik sohada sun’iy intellektdan foydalanishda esa aniqlik, maxfiylik, kontekst va inson nazorati masalalari alohida ahamiyatga ega. Masalan, avtomatik tarjima “agreement” so‘zini umumiy ma’noda “kelishuv” deb berishi mumkin, biroq huquqiy hujjatning konkret nomi yoki institutsional konteksti boshqa terminni talab qilishi ehtimoldan xoli emas. Shuning uchun tilshunoslikka oid tadqiqotlarda texnologik vosita natijani ishlab beruvchi yakuniy hakam emas, balki katta hajmdagi ma’lumotni tahlil qilishga yordam beruvchi vosita sifatida qaralishi maqsadga muvofiqdir.

MULTIMODAL DISKURS: MATN, TASVIR VA RAQAMLI BELGILAR. Raqamli kommunikatsiyada ma’no faqat yozma matn orqali yaratilmaydi. Rasm, video, subtitr, grafik element, emoji, havola va sahifalash kabi vositalar ham xabarning qabul qilinishiga ta’sir qiladi. Shu sababli multimodal diskurs tahlili zamonaviy tilshunoslikda tobora muhimlashmoqda. Diplomatik kommunikatsiyada davlat ramzlari, rasmiy uchrashuv tasvirlari, bayroq, xarita, subtitr va qisqa matnning birgalikdagi qo‘llanishi xabarning kommunikativ ramkasini shakllantirishi mumkin.

2026-yilda e’lon qilingan tadqiqotlardan birida raqamli diplomatiya materiallarini matn, vizual kadr, ovoz, ikki tilli subtitr va emoji kabi bir nechta semiotik qatlamlar orqali tahlil qilish metodikasi taklif qilingan [7]. Bunday yondashuv tilshunoslikning yangi vazifasini ko‘rsatadi: endi tadqiqotchi faqat “qaysi so‘z ishlatilgan?” degan savol bilan cheklanmay, “so‘z qaysi tasvir bilan birga berilgan?”, “matn va vizual komponent o‘rtasida qanday ma’no munosabati mavjud?” kabi savollarni ham qo‘yadi.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI UCHUN ISTIQBOLLI YO‘NALISHLAR. Yuqoridagi jarayonlar o‘zbek tilshunosligi oldiga bir qator istiqbolli vazifalarni qo‘yadi. Birinchidan, diplomatik va xalqaro munosabatlarga oid o‘zbekcha korpuslarni shakllantirish zarur. Bunday korpuslar rasmiy bayonotlar, nutqlar, intervyular, diplomatik yozishmalar, xalqaro tashkilotlar materiallari va ommaviy axborot vositalaridagi tegishli matnlarni janr va kommunikativ vazifalar bo‘yicha tartiblashi mumkin. Ikkinchidan, diplomatik terminologiyaning o‘zbek, ingliz va rus tillaridagi ekvivalentlarini kontekst asosida tavsiflash muhim.

Uchinchidan, o‘zbek tilidagi diplomatik diskursning pragmatik xususiyatlarini tizimli o‘rganish kerak. Bunda murojaat shakllari, muloyimlik strategiyalari, modal birliklar, ehtiyotkor ifodalar, inkor va tasdiq konstruksiyalari, shuningdek, siyosiy va xalqaro mavzulardagi metaforalar alohida tadqiqot obyektiga aylanishi mumkin. To‘rtinchidan, o‘zbek tilining raqamli resurslarini ko‘paytirish, morfologik va sintaktik belgilangan korpuslarni kengaytirish sun’iy intellekt asosidagi til texnologiyalarini rivojlantirish uchun zarur ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA.

Zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalari tilning yangi kommunikativ muhitlarda qanday ishlashini tushuntirish bilan chambarchas bog‘liq. Raqamli diplomatik diskurs bu jarayonni kuzatish uchun qulay va amaliy jihatdan muhim sohalardan biridir. Unda pragmatika, diskurs tahlili, korpus lingvistikasi, ko‘p tillilik, tarjimashunoslik, multimodal tahlil va til texnologiyalari o‘zaro kesishadi. Shu sababli diplomatik diskursni faqat an’anaviy matn sifatida emas, balki auditoriya, platforma, vizual muhit va texnologik vositalar bilan bog‘langan murakkab kommunikativ tizim sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot nuqtayi nazaridan eng muhim vazifalardan biri o‘zbek tilidagi raqamli va diplomatik matnlar bazasini shakllantirish hamda ularni aniq lingvistik mezonlar asosida belgilashdir. Bunday resurslar kelajakda terminologik tadqiqotlar, avtomatik tarjima, nutqni tahlil qilish, diplomatik yozuv va interpretatsiya metodikasini takomillashtirishga xizmat qilishi mumkin. Demak, zamonaviy tilshunoslikning istiqboli an’anaviy nazariy yondashuvlarni yangi texnologik metodlar bilan uyg‘unlashtirish, ayni paytda inson ekspertizasining ilmiy nazoratini saqlab qolish bilan bog‘liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Safarov Sh. Pragmalingvistika: monografiya. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008. – 320 b.
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: darslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 414 b.
3. Mengliyev B. Funksional stilistika. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2020. – 224 b.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020.
5. Shokirova X. O‘zbek tilida pragmalingvistik yondashuv imkoniyatlari // Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar jurnali. – 2026. – № 2. – B. 396–399.
6. Yi R. Granularising digital diplomacy: a multimodal analysis of China MFA spokesperson’s highlights on X // Discourse, Context & Media. – 2026. – Article 100991.

7. Danziger R., Schreiber M. Digital diplomacy: Face management in MFA Twitter accounts // Policy & Internet. – 2021. – Vol. 13, No. 4. – P. 586–605.

IDEOGRAFIK LUG‘ATCHILIK – AMALIY LEKSIKOGRAFIYA TARMOG‘I SIFATIDA

Saidov O‘lmas Raxmatovich,
CHDPU, O‘zbek tilshunosligi kafedrasi mudiri, f.f.f.d. (PhD)
ORCID: 0009-0007-1413-9715
email: saidov7502@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ideografik lug‘atchilikning amaliy leksikografiyaning muhim tarmog‘i sifatidagi o‘rni, nazariy asoslari va o‘ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Ideografik lug‘atlarning so‘z va tushunchalarni ma’no munosabatlari asosida tizimlashtirish, leksik birliklar o‘rtasidagi semantik aloqalarni ochib berish hamda tilning konseptual tizimini aks ettirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ideografik lug‘atlarni tuzish tamoyillari, leksik-semantik guruhlash mezonlari, lug‘at maqolasining tuzilishi va foydalanuvchi uchun amaliy ahamiyati masalalariga e’tibor qaratiladi. Tadqiqotda ideografik lug‘atchilikning zamonaviy leksikografik jarayonlardagi o‘rni, uning ta’lim, ilmiy tadqiqot va tarjima amaliyotidagi imkoniyatlari hamda o‘zbek leksikografiyasini takomillashtirishdagi ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: ideografik lug‘atchilik, amaliy leksikografiya, ideografik lug‘at, leksikografiya, semantika, leksik birlik, semantik munosabat, leksik-semantik guruh, tushuncha, konseptual tizim.

Abstract: This article examines the role and significance of ideographic lexicography as an important branch of practical lexicography, as well as its theoretical foundations and specific features. The study analyzes the potential of ideographic dictionaries to systematize words and concepts based on semantic relations, reveal connections between lexical units, and reflect the conceptual system of a language. Particular attention is paid to the principles of compiling ideographic dictionaries, criteria for lexical-semantic grouping, the structure of dictionary entries, and their practical value for users. The article also highlights the role of ideographic lexicography in contemporary lexicographic processes and its potential applications in education, academic research, and translation. The significance of ideographic lexicography for the further development and improvement of Uzbek lexicography is substantiated.

Keywords: ideographic lexicography, practical lexicography, ideographic dictionary, lexicography, semantics, lexical unit, semantic relations, lexical-semantic group, concept, conceptual system.

Kirish. Mustaqillik yillarida o‘zbek leksikografiyasi qator yutuqlarni qo‘lga kiritdi. Qisqa davr ichida quyidagi olamshumul ishlar amalga oshirildi: 1) lug‘atshunoslik nazariyasi va amaliyotiga bag‘ishlangan ilmiy metodik xarakterdagi ishlar bajarildi, nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilindi. Buning pirovard natijasida besh jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (2006-2008, 2020) yaratildi; 2) mustaqillik mafkurasi bilan sug‘orilgan turli lug‘atlar yaratilib, xalqimizning boy ma’naviy xazinasi o‘z o‘rnini topdi; 3) nashr etilgan lug‘atlarda xalqimizning milliy qadriyatlari, urf-odatlarini ifodalovchi leksemalar o‘zining haqiqiy bahosini oldi; 4) leksikografiyaga kompyuter lingvistikasi kirib keldi. Ammo o‘zbek lug‘atchiligini rivojlantirish va takomillashtirish yo‘lida qilinishi kerak bo‘lgan ishlar hali bisyor. Masalan, Yevropada bir yarim asrdan ortiqroq vaqtdan beri mavjud bo‘lgan va til o‘rganish jarayonida beminnat yordamchi vazifasini o‘tab kelayotgan ideografik lug‘atning tezaurus, analogik, tematik, assotsiativ kabi ko‘rinishlari turli tillarda allaqachon chop etilib kelayotgan bo‘lsa-da, o‘zbek lug‘atchiligi bu borada hamon oqsab kelmoqda. Demak, o‘zbek lug‘atchiligiga dunyo tilshunosligining eng yangi yutuqlarini, zudlik bilan tatbiq etish va amaliyotda bundan samarali foydalanish sira kechiktirib bo‘lmaydigan vazifalarimizdan biridir.

A.Hojiyevning “Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati” da “tezaurus” atamasiga shunday izoh beriladi: “TEZAURUS (yun. thesauros – xazina) Tilga oid leksik tarkibni to‘la hajmda aks ettiruvchi lug‘at[6]”. “O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi”da ideografiya va tezaurus atamalariga berilgan to‘liq ma’lumotlarni uchratamiz. “IDEOGRAFIK LUG‘AT – lug‘at turi. Bunday lug‘atlar alifbo tartibida emas, balki mavzu bo‘yicha tuziladi[7]”. “TEZAURUS (yun. thesauros – xazina, boylik) – 1) Muayyan tildagi barcha so‘zlarni qamrab oladigan, ularning matnda qo‘llanish holatlarini to‘la-to‘kis aks ettiradigan lug‘at. 2) Biron bir ilm-fan sohasiga oid lug‘aviy birlik(so‘z)lar mavzu tartibida joylashtirilgan va ana shu birliklar o‘rtasidagi semantik (jins-tur, sinonimik va boshq.) munosabatlar aks ettirilgan lug‘at. Bunda so‘zlar alifbo tartibida emas, balki bir mavzu, bir tushunchaga aloqador so‘zlarning barchasi bir joyda beriladi; kerakli so‘z tushunchaga qarab qidiriladi[8]”.

Mashhur rus tilshunosi L.V.Shcherba o‘zining lug‘atchilik nazariyasiga bag‘ishlangan maqolasida turli lug‘atlar doirasida olti xil qiyoslashni ko‘rsatar ekan, tezaurus va ideografik (olim ularni ideologik deb atagan) lug‘atlarni lug‘atning

[6] Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002.

[7] Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2000.

[8] Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2000.

alohida-alohida ko‘rinishlari sifatida talqin qiladi. Olimning fikricha, tezaurusning o‘ziga xos xususiyati shundaki, unda ma’lum tildagi so‘zlarning barchasi, eng kam qo‘llanadiganlari ham, hatto nutqda bir bora bo‘lsa-da uchraganlari ham qayd etiladi. Oddiy (ya’ni odatdagi) lug‘atlarni olim “fonetik so‘zlar ro‘yxati” deya atagani holda, ideografik lug‘atlarga “so‘z-tushunchalar va ularning ma’nodoshlarining tartibli tizmasi” deb baho beradi[9].

Ideografik lug‘at tuzishning nazariy asosini ishlab chiqish va bunday lug‘at namunalarini keltirishdan oldin birinchi galda G‘arb va Sharq ideografiyasining paydo bo‘lish va rivojlanish tarixiga murojaat qilindi.

G‘arb ideografiyasi falsafiy bosqich, nazariy bosqich, amaliy bosqich kabi uch bosqichga ajratildi. Falsafiy bosqich antik dunyo faylasuflari va O‘rta asrlarda yashagan Yevropa olimlarining qarashlarini o‘z ichiga oladi. Nazariy bosqich G‘arb uyg‘onish davri bilan bog‘liq holda paydo bo‘ldi va rivoj topdi.

Ideografik lug‘at yaratishning amaliy bosqichi ingliz olimi Mark Piter Rojening 1852-yilda yaratilgan “Inglizcha so‘z va iboralar Tezaurusi” bilan bevosita bog‘liq holda yuzaga kelib, F.Dornzayf, X.Kasares, H.Mayyer, M.Moliner, Sh.Balli, R.Xallig, V.Vartburg, Y.Karaulov, M.Morkovkin, O.Baranov kabi ingliz, ispan, nemis, fransuz, rus olimlari tomonidan davom ettirildi.

Ko‘plab olimlar lug‘atlarning har ikki turini (ya’ni ideografik lug‘at va tezaurusni), ma’lum umumiyliklar mavjudligi sabab, bir siraga kiritadilar. Nazariyotchi olimlarning bu boradagi ishlarini o‘rganib chiqar ekanmiz, tezaurus va ideografik lug‘atning bir turdagi lug‘atlar sanalishiga quyidagi umumiy jihatlar sabab bo‘lgan, degan xulosaga kelamiz: 1) asoslarini onomasiologik usul tashkil etadi; 2) ma’lum til leksik boyligi butunlay qamrab olinadi; 3) so‘z emas, so‘z orqali ifodalanayotgan tushuncha izohlanadi; 4) tushunchalar mavzuviy tamoyil asosida iyerarxik joylashtiriladi; 5) tushunchalar o‘rtasidagi leksik-semantik munosabat ko‘rsatiladi; 6) leksik sath sistema sifatida namoyon bo‘ladi; 7) tushunchani talqin qilishiga ko‘ra, ular izohli lug‘atga yaqin turadi; 8) so‘zgina emas, kattaroq birlik (mas. so‘z birikmasi, ibora)lar ham kiritiladi. Ko‘rinadiki, ushbu umumiyliklarning o‘zi Mark Rojening “Tezaurus”i “ideografik lug‘at” degan nomni olishi uchun yetarlicha asos bo‘lgan. Rus olimi V.V.Morkovkin Rojening “Tezaurus”iga “jahon leksikografiyasidagi misli ko‘rilmagan hodisa” - deya baho bergan edi. Olimning fikriga ko‘ra, ushbu kitob til leksikasining mantiqiy tartibga solingan maketini (nusxasini) yaratish yo‘lidagi dastlabki ilmiy asoslangan urinish bo‘lgan.

Sharqda ideografik yo‘nalishning yuzaga kelishida islomning muqaddas kitobi sanalgan “Qur’on” muhim rol o‘ynadi. Garchi musulmon Sharqida tom ma’nodagi

[9] Л.В. Щерба.Опыт теории общей лексикографии. – М.: Избранные работы по языкознанию и фонетики, 1940.

ideografik tezaurus yaratilmagan bo‘lsa-da, VII-IX asrda arab leksikograflari tomonidan amalga oshirilgan olamshumul ishlar butun Sharq olami tilshunosligida, xususan, lug‘atshunoslik sohasida o‘ziga xos inqilob yasash bilan birga G‘arb leksikografiyasiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmadi. Arab leksikografiyasi tarixini tadqiq etish borasida ilmiy izlanish olib borgan olim A.Y.Bertels Mahmud Zamaxshariyning lug‘ati hamda nemis olimi F.Dornzayfning (oradan 8 asr o‘tib dunyoga kelgan) ideografik lug‘atini qiyoslab ko‘rar ekan, ularda tushunchalarni mavzuviy guruhlarga ajratish uslublari o‘rtasidagi bir xilliklarni aniqlagan, ushbu ikki lug‘atni farqlovchi jihat faqat ulardan birining (ya’ni “Muqaddimat ul-adab”ning) ikki tilli ekanligida deb qayd etgan edi. Bunga sabab qilib esa o‘rta asrlarda G‘arb ilm-fani va madaniyatining arab va fors, ya’ni Sharq ta’sirida rivoj topganligini ko‘rsatgan .

Turkiy tildagi ideografiyaning boshlovchisi sifatida Zahiriddin Muhammad Boburning nomini tilga olish mumkin. U ideografik lug‘at yaratmagan bo‘lsa-da, o‘zining “Boburnoma” asarida ideografik tahlil usullarini keng qo‘llagan. Keyinchalik boburiylar saroyida yashab ijod qilgan Mahammad Yoqub Chingiyning “Kelurnoma” lug‘ati zamonamiz olimlari tomonidan uyali (ideografik) lug‘atning ajoyib namunasini sifatida baholanadi.

“Kelurnoma” muallifi so‘zlarni ma’lum tadrijiylik va tartib asosida bergan. Shuningdek, ma’lum darajada so‘zlar orasidagi leksik-semantik munosabatni ifodalagan. Masalan: odam-bosh-kiprik so‘zlari orasida iyerarxik (pog‘onali), tana – bosh, yelka, qo‘l, oyoq so‘zlari yoki ko‘z – nenek (qorachig‘) so‘zlari o‘rtasida partonimik (butun-bo‘lak), nenek va bebenek so‘zlari orasida sinonimik (ma’nodoshlik), ko‘z - qinir (g‘ilay) so‘zlari orasida assotsiativ (eslatish) munosabatlari yuzaga chiqqan. Bizningcha, “Kelurnoma” ning eng muhim belgilari quyidagidan iborat: 1) asar eski o‘zbek tilining lug‘at boyligini va grammatikasini o‘rganishda eng muhim manba sanaladi; 2) lug‘atning tuzilishi sodda, so‘zlarning berilishi izchil. Olim so‘zlarni fe’l, ism, qo‘shimcha ko‘rinishida izohlashga uringan. Ayniqsa, 15-bobda ismlarni keltirishda deduktiv tamoyilga tayanilganligi – lug‘atning yutug‘i; 3) “Kelurnoma” – ideografik yo‘nalishda bajarilgan ilk tajriba. Ism (ot) larning muayyan mavzular ostida berilishi turkiy lug‘atshunoslikda birinchi bor amalga oshirildi; 4) lug‘atda keltirilgan so‘zning aksariyati sof turkiy, olim ularning forsiy tarjimalarini ham bergan. Bu bilan lug‘atning amaliy ahamiyatini yanada oshirgan; 5) Muhammad Yoqub Chingiy asosiy e’tiborni boburiyzodalarga hayotda bevosita kerak bo‘ladigan narsalar: jism, hayvon, qurol-aslaha, qavm-qarindoshlik nomlariga qaratgan. Xuddi shu jihatlariga ko‘ra, “Kelurnoma” nafaqat o‘zbek tili tarixi, balki bugungi kunda istiqbolli deb tan olinayotgan struktur tilshunoslik uchun ham g‘oyatda qadrli.

Ma’lumki, ideografiyaga doir aksariyat manbalarda onomasiologik yondashuv asosida butun olam bir-biri bilan uzviy ravishda bog‘langan uchta yirik tushuncha maydoni – “Tabiat”, “Jamiyat” va “Inson’ ga bo‘linib ketadi. Ammo yuqoridagi bo‘linishda hali butun olamning asosini, yashovchanligini tashkil qiluvchi harakat, holat, miqdor va munosabat (baho)ga yetarlicha e’tibor qaratilmagan. Shunga ko‘ra, semantik shaklning yangicha talqinida mazkur kategoriyalarni “Tabiat-Inson-Jamiyat” uchburchagining ichki qismiga joylashtirishni ma’qul topdik. Sababi ushbu kategoriyalar yuqoridagi uchta maydonning barchasiga birdek tegishli sanaladi.

Masalan, turmoq, yurmoq, chiqmoq, yotmoq, o‘tirmoq kabi fe’llarni olaylik. Solishtirish uchun quyidagi misollarga e’tibor bering: 1. Odam o‘ylanib turibdi; Yulduz xira nur sochib turibdi; Zavod anchadan buyon ishlab turibdi. 2. O‘rtog‘im men tomon yurdi; Oy g‘arbga qarab yurdi; Mashina sekin yurdi. 3. Onam uydan chiqdi; Quyosh charaqlab chiqdi; Avtobus dovonning eng baland joyiga chiqdi. Demak, ish-harakat, holat, miqdor va munosabat (baho) bilan bog‘liq leksemalarni bir joyga yig‘ish, ularni alohida tushuncha maydoni sifatida tadqiq etish, ideografik lug‘at yaratish chog‘ida ulardan unumli foydalanish juda muhim.

Ideografik lug‘atda maydon nazariyasidan, sistemaviylikdan samarali foydalaniladi. Sh.Iskandarova ta’kidlaganidek, “maydon nazariyasi ideografik lug‘atlar tuzishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday lug‘atlarni tuzish bugungi o‘zbek tilshunosligi uchun g‘oyat dolzarb masalalardan biri sanaladi. Bu masalani hal qilish, birinchi navbatda, maydon nazariyasini keng, chuqur o‘rganish bilan uzviy bog‘liqdir”. Maydon nazariyasi esa deduksiyaga asoslanadi. Misol uchun suzmoq fe’lini ideografik tahlilga tortib ko‘ramiz: bosh (yetakchi) leksema: suzmoq (I); mikromaydon: jismoniy faoliyat; makromaydon: inson; ma’nodosh so‘z: cho‘milmoq, hopitmoq; zid ma’noli so‘z: cho‘kmoq, g‘arq bo‘lmoq; butun ifodasi: harakat qilmoq; bo‘lak ifodasi: quloch otmoq; tur-jins: bross, baterfley; sintaktik aloqa: ko‘lda suzmoq, daryoda suzmoq, dengizda suzmoq, kemada suzmoq, qayiqda suzmoq, syorfingda suzmoq va hokazo; assotsiatsiyalar: suv, dengiz, ko‘l, basseyn, sohil, plyaj, suzuvchi, tushmoq, tashlamoq, sho‘ng‘imoq, iliq, sovuq, musobaqa, raqib, birinchi, g‘olib, kema, qayiq, syorfing, ho‘l va hokazo. Bunda suzmoq fe’lining insonga nisbatan qo‘llanishi ko‘zda tutilgan. Agar mazkur fe’l kema yoki qayiqqa nisbatan olinsa, u holda mikromaydon sifatida transport, sinonimlari o‘rnida esa siljimoq, yurmoq kabi so‘z tilga olingan bo‘lur edi. Tabiiyki, bunda assotsiatsiyalar ham mutlaq o‘zgarib ketadi. Demak, suzmoq fe’lida ma’lum nuqtadan boshqa nuqtaga ko‘chish maqsadida suvda harakatlanib borish’ semalari bor. Cho‘milmoq fe’li esa suzmoqqa sinonim bo‘lib, unda suvda harakatlanish semasi mavjud bo‘lsa-da, “borish” semasi yo‘q. Shu bois kema, qayiq kabi transport turlariga nisbatan bu

so‘zni qo‘llab bo‘lmaydi. Yuqoridagi kabi tahlilni suzmoq (II) – shoxi bilan suzmoq; suzmoq (III) – ovqatni suzmoq; bo‘yicha ham o‘tkazish mumkin.

Til leksikasini mana shunday ideografik tahlil asosida o‘rganish tilning lug‘at tarkibi semantik maydonlardan tashkil topgan butun bir tizim ekanligini ochib ko‘rsatishda va tafakkurni o‘stirishda yordam beradi. Ideografik lug‘atni tuzishda maydon nazariyasiga tayanar ekanmiz, butun ish sistemaviylik negizida bajariladi. Obyektga ham amaliy, ham nazariy tilshunoslik jihatidan sistemali yondashuv talab etiladi. Shunga ko‘ra, ideografik lug‘at oldiga quyidagi filologik talablar qo‘yiladi: 1) ideografik lug‘atda berilayotgan materiallar o‘zbek tilshunosligida erishilgan yutuqlarga har tomonlama mos kelishi, xususan, ideografiya nazariyasining amaliyotdagi ko‘rinishi bo‘lmog‘i zarur; 2) yaratilajak ideografik lug‘at ilmiy, nazariy jihatdan puxta bo‘lishi kerak. Unda keyingi 15-20 yil ichida o‘zbek tilshunosligida keng quloch otib rivojlanayotgan sistemaviylik yo‘nalishi o‘z aksini topgan bo‘lishi zarur; 3) materiallar muayyan ketma-ketlik, izchillik asosida, “sakrash”dan xoli holda berilishi kerak. Masalan, “Tabiat” makromaydonidan keyingi pog‘onada “Noorganik olam” hamda “Organik olam” mikromaydonlari, undan so‘ngra “Organik olam” qamrovida “O‘simliklar dunyosi” va “Hayvonot olami” semantik maydonlarining berilishi maqsadga muvofiq; 4) lug‘atni tuzishda umumiylik-xususiylik dialektikasiga tayanib ish ko‘rish lozim. Mazkur usul leksemalar orasidagi semantik munosabatlarni, shuningdek, tushunchaning serqirraligini yoritib berishda qo‘l keladi; 5)ideografik lug‘atda berilayotgan leksemalar aniq va tushunarli, sodda bo‘lishi talab etiladi. Masalan, kulmoq fe’li ostida “xursandchilik”, “biror narsadan shodlanish” semalari bor. Ushbu leksemaning o‘yin, kulgi, yaxshi xabar, to‘y kabi leksemalar bilan ma’noviy birikishi natijasida alohida ijobiy tushuncha maydonini hosil qilishi (jilmaymoq, qiqirlamoq, xandon otmoq), ikkinchi tomondan “yoqmaslik” semasi bilan “irjaymoq”, “tirjaymoq”, “tishining oqini ko‘rsatmoq” ko‘rinishidagi semantik qatorni hosil qilishini anglab yetish va shu asosda izohsiz izoh chiqarish mumkin; 6) lug‘at so‘zligi alifbo tamoyilidan butkul chekingan holda, faqat mazmuniy maydonlar doirasida berilishi lozim. Bu usul kishilarni tayyor materialdan ko‘r-ko‘rona foydalanish bilan cheklanib qolishga emas, balki mustaqil izlanishga, fikr yuritishga, izoh va xulosalar chiqarishga o‘rgatishda qo‘l keladi.

Ideografik lug‘at tuzishda tushuncha maydonidan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda harakat va holatni ifodalovchi fe’l leksemalarning paradigmatik, sintagmatik va iyerarxik xususiyatlarini inobatga olish zarur. Sababi, fe’llar bu borada rang-barang xususiyatlarga ega. Masalan, “kirmoq” fe’liga murojaat etib ko‘ramiz. Unda ikki xil o‘xshashlik (paradigmatik) belgisi mujassam: 1) shakliy o‘xshashlik. Ushbu leksemaning asos qismi - kir uchta so‘zga shaklan o‘xshaydi.

Bular quyidagilar: a) KIR 1. sifat. Nopok, ifloslangan, kirlangan. Kir ko‘ylak; b) KIR 2. ot. Ifloslik, nopoklik. Pul - qo‘lning kiri; v) KIR 3. ot. Ifloslangan yoki yuviladigan kiyim-kechak. Kir yuvmoq; 2) ma’noviy o‘xshashlik. Kirmoq, o‘rnashmoq, joylashmoq. Ushbu so‘zlar ma’no jihatidan bir-biriga yaqin tursa-da, sintagmatik va shu kabi xususiyatlariga ko‘ra o‘zaro zidlanadi. Masalan, o‘qishga kirmoq, joylashmoq, o‘rnashmoq deyish mumkin, ammo stulga joylashmoq birikmasidagi joylashmoqni kirmoq bilan aslo almashtirib bo‘lmaydi. Ideografik lug‘atda bu kabi masalalar, shubhasiz, o‘z yechimini topgan bo‘ladi. Shuningdek, bunday lug‘atda butun-bo‘lak (yemoq-cho‘qimoq, kesmoq-butamoq, urmoq-turtmoq, ichmoq-ho‘plamoq kabi), jins-tur (pishirmoq-dimlamoq-qovurmoq, boqmoq-parvarish qilmoq, o‘rganmoq-tadqiq qilmoq), daraja (imillamoq – yurmoq – yugurmoq – chopmoq – g‘izillamoq – uchmoq; ming‘irlamoq – gapirmoq – so‘zlamoq – laqillamoq – vaysamoq – javramoq) singari munosabatlar aks etadi. Shu tariqa ideografik lug‘atda olam – ong – til dialektik munosabati asos qilib olinadi va bu munosabatni yoritish o‘zbek tilshunosligi oldida turgan eng muhim vazifa sanaladi.

Umuman olganda, ideografik lug‘atda “BORLIQ” tushunchasi tahlil va tasnifga olinar ekan, birinchi galda “TABIAT” makromaydoni bilan bog‘liq fe’llarni keltirish maqsadga muvofiq. Masalan, “TABIAT” makromaydonidagi “Noorganik olam” qamroviga kiritiladigan “Tabiat hodisalari” mazmuniy maydonida qo‘llanuvchi fe’llarni quyidagicha berish mumkin: boshlanmoq, tomchilamoq, uchqunlamoq, yog‘moq; qoplamoq, bosmoq savalamoq, quymoq, tezlashmoq, jadallashmoq, sekinlashmoq, tinmoq, esmoq, ko‘tarilmoq, uvillamoq.

Til individual hodisa emas, balki jamiyat mahsuli. Shu bois tildagi rang-baranglik, soddalik, aniqlik, ayni paytda o‘ta murakkabliklarning asosini uning negizi hisoblanuvchi jamiyatdan qidirish lozim. Sistem-struktur yo‘nalishning asoschilaridan biri Ferdinand de Sossyur “til – bu bir ijtimoiy jamoaga mansub bo‘lgan kishilarning nutqiy amaliyoti orqali to‘plangan xazina. Til hech qachon alohida individual holda to‘liq mavjud bo‘lmaydi, u to‘la holda faqat jamoada mavjud bo‘ladi”, – deb yozgan edi. Bundan shu narsa kelib chiqadiki, alohida sistemani tashkil qilish va o‘z ichida mayda sistemachalarga bo‘linib ketish borasida “Jamiyat” mikromaydoni yetakchilik qiladi. Shunga mos ravishda unda qo‘llaniluvchi fe’llar ham ifodaga boy va keng qamrovli. Bizningcha, “JAMIYAT” makromaydonidagi fe’llarni quyidagi mikromaydonlar ichida o‘rganish va shunga muvofiq tarzda ideografik lug‘atga kiritish mumkin: 1. DAVLAT mikromaydonida qo‘llanuvchi fe’llar: tuzmoq, tashkil etmoq, tasdiqlamoq, e’lon qilmoq, qo‘riqlamoq, chegaralanmoq, asrab-avaylamoq, himoya qilmoq, rivojlanmoq, taraqqiy etmoq, obod bo‘lmoq va hokazo. 1.1. Davlat boshqaruv organlari mazmuniy maydoniga aloqador fe’llar: saylamoq, boshqarmoq, idora qilmoq, yuritmoq, farmon chiqarmoq,

qaror qilmoq, ijro etmoq, qabul qilmoq, axborot bermoq kabilar; 1.2. Ma'muriy-hududiy birliklar mazmuniy maydonida ishlatiluvchi fe'llar: yashamoq, istiqomat qilmoq, faxrlanmoq, g'ururlanmoq, asramoq, saqlamoq, himoya qilmoq, bo'linmoq, ajramoq, kengaymoq, toraymoq kabilar; 1.3. Aholi mazmuniy maydoniga tegishli fe'llar: yashamoq, istiqomat qilmoq, iborat bo'lmoq, ko'paymoq, ozaymoq, tug'ilmoq, o'lmoq, uyushmoq, qo'shilmoq, birlashmoq, hashar qilmoq va hokazo; 1.4. Ichki xizmat organlari mazmuniy maydoniga oid fe'llar: muhofaza qilmoq, ushlamoq, qo'lga olmoq, surishtirmoq, tergov qilmoq, qoralamoq, ayblamoq, oqlamoq, afv etmoq, ozod etmoq va hokazo.

"Jamiyat" mazmuniy maydoni ham ancha keng ko'lamli bo'lib, "Madaniyat" (san'at, musiqa, adabiyot), "Sport", "Aloqa vositalari", "Fan va texnika", "Transport", "Xalq ta'limi" kabi semantik maydonlar ham mazkur maydondan o'rin topadi.

Dunyo tilshunosligidagi mashhur ideografik lug'atlarning mualliflari eng keng va markaziy o'rinni "Inson" semantik maydoniga ajratgan edilar. Chunki tilda inson bilan bog'liq mazmuniy maydonlar va ushbu maydonlarda iste'molda bo'luvchi tushunchalar ko'pchilikni tashkil etadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, harakat va holatni ifodalovchi leksemalar orasida ham eng ko'pchiligi inson tushunchasiga aloqador ekan. Ideografik lug'atda ularni quyidagicha guruhlash mumkin: 1. INSON – BIOLOGIK ORGANIZM. 1.1.Tashqi ko'rinish bilan bog'liq mazmuniy maydonda ishlatiluvchi fe'llar: semirmoq, to'lishmoq, go'zallashmoq, ozmoq, oriqlamoq, xunuklashmoq va hokazo. 1.2. Tana harakati bilan bog'liq mazmuniy maydonda qo'llanuvchi fe'llar: aylanmoq, egilmoq, qimirlamoq, yotmoq, ag'anamoq, yumalamoq, yonboshlamoq, yiqilmoq, toymoq kabi. 1.3. Ichki a'zolar bilan bog'liq mazmuniy maydonga oid fe'llar: og'rimoq, hazm qilmoq, dukillamoq, lo'qillamoq, sanchmoq, cho'zilmoq, g'o'ldiramoq, kekirmoq kabi. 1.4. Hayot bosqichlari bilan bog'liq mazmuniy maydonga oid fe'llar: tug'ilmoq, o'smoq, ulg'aymoq, voyaga yetmoq, ko'zi ochilmoq, ulg'aymoq, keksaymoq, o'lmoq, vafot etmoq, qazo qilmoq va hokazo.

Insonning ruhiy olami bilan bog'liq tushuncha maydonlari, ya'ni ruhiy holat, ruhiy faoliyat, qobiliyat, xarakter, iroda, shuningdek, aqliy faoliyat, nutqiy faoliyat kabi mazmuniy maydonlar bilan bog'liq fe'llar ikkinchi "INSON – ONGLI MAVJUDOT" mikromaydonidan joy oladi.

"INSON" mikromaydonining uchinchi semantik maydoni "INSON– JAMIYAT A'ZOSI" deb nomlanib, unga "Insonning ijtimoiy holati", "Oila", "Qavm-qarindoshlik", "Turar joy", "Uy jihozlari", "Idish-tovoq", "Kiyim-kechak" kabi mazmuniy maydonga kiruvchi fe'llar kiritiladi. Chunki inson aynan jamoa ichida, jamiyatning bir bo'lagi sifatida mazkur tushunchalar bilan bevosita bog'liq.

Umuman olganda, mazmuniy maydonlar qanchalik keng va sertarmoq bo‘lsa, ularda qo‘llanuvchi fe’llar ham shu qadar rang-barang bo‘ladi. Ideografik lug‘atni tuzishda buni e’tiborga olish, albatta, zarur.

Shunday qilib, fe’l turkumi misolida minimal ideografik lug‘atda 2,5 mingdan 3 mingtagacha bo‘lgan fe’l leksemani tushuncha maydoniga ajratilgan holda berish mumkin. Shuni ham tan olishimiz kerakki, bu hisob nisbiy. Chunki bir fe’l-leksemaning o‘zi turli ma’nolari bilan har xil maydonlarda uchraydi. Masalan buzilmoq fe’li aynimoq, yeyishga yaroqsiz holga kelmoq semalari bilan “Oziq-ovqat” mazmuniy maydoniga aloqador bo‘lsa, ishdan chiqmoq, ta’mirtalab bo‘lmoq ma’nolari bilan “Texnika” mazmuniy maydonida ham qo‘llanadi. Bu narsa, shubhasiz, fe’l-leksemalarning ko‘p ma’nolilik xususida nihoyatda rang-barang ekanligini ko‘rsatib isbotlashda qo‘l keladi. Bundan tashqari, “fe’lning daraja formasi o‘zgarishi bilan harakatning subyekt va obyektga bo‘lgan munosabati ham o‘zgaradi”. Tabiiyki, bunda so‘z (leksema) takribida yangi sememalar – ma’no bo‘lakchalari ham yuzaga keladi. Shunga ko‘ra, masalan, “ko‘tarmoq” fe’lining aniq daraja (nisbat) shakli “Inson” mikromaydonining “Jismoniy faoliyat” maydoniga aloqador bo‘lsa, uning majhul daraja shakli – “ko‘tarilmoq” “Transport’ mikromaydonining havodagi qatnov bilan bog‘liq mazmuniy guruhidan joy oladi. Shuningdek, harakat va holatni ifodalovchi so‘zlarni semantik maydonlarga kiritishda har bir fe’l-leksemaning sinonimi, antonimi, graduonimi kabilar ham nazardan chetda qolmasligi kerak. Shundagina bugungi ehtiyoj va talablarimizga javob bera oladigan, chiroyli va ravon matn tuzish jarayonida har birimizga asqotadigan lug‘at yuzaga keladi.

Fe’llardagi eng ko‘p uchraydigan munosabat turidan biri – bu ma’nodoshlik. Ushbu hodisa o‘zbek tilida keng ishlangan, ammo unga maydon nuqtayi nazaridan baho berish endigina boshlandi.

Kuzatishlarimiz shuni ko‘rsatadiki, harakat va holat fe’llarining aksariyati “Inson” mazmuniy maydoniga mansub ekan. Insonning nechta asosiy tana a’zosi bo‘lsa, ularning har biriga tegishli ish-harakat va holatni ifodalovchi fe’llar mavjud. Ularga bir tomonlama baho berish mushkul. Masalan, ko‘z harakati bilan bog‘liq fe’llarni olib ko‘raylik. Ularga ko‘rmoq, boqmoq, razm solmoq, ko‘zi tushmoq, nazar tashlamoq, nigoh tashlamoq, alanglamoq, tikilmoq, baqraymoq, go‘laymoq, olaymoq kabi fe’llar kiradi. Bularning barchasi bir-biriga ma’nodosh, ular “ko‘ruv” arxisemasi orqali bir yerga to‘plangan. A.Hojiyevning lug‘atida ushbu ma’nodoshlikning faqat ikkita qatori berilgan:

1. Qaramoq, boqmoq. Biror narsa yoki tomonga ko‘z tashlamoq, nazar tashlamoq.

2. Termilmoq, tikilmoq, to‘nmoq. Ko‘z olmaslik, ko‘z uzmaslik. Termilmoq so‘zida umidvorlik, havas bilan qarab turish ottenkalari bor .

Holbuki, mazkur paradigmaning xususiyatlari bu bilan tugamaydi. Z.Siddiqov qaramoq ning 29 ta, boqmoq ning 15 ta, ko‘rmoq ning ham 29 ta ma’nosini tadqiq qilgan, yuqoridagi paradigmaga mo‘ralamoq, kuzatmoq, ko‘z yugurtirmoq, ko‘zi tushmoq kabi birliklarni ham qo‘shgan. Ushbu paradigma o‘zbek tilidagi eng faol paradigmalardan biri sanalganligi sababli ideografik lug‘at yaratishda uning barcha nozikliklarini hisobga olish joiz.

Personallik maydoniga aloqador fe’llarning barchasi bevosita inson shaxsiga tegishli bo‘ladi. Ularning sezilarli qismi tafakkur, nutq, harakat ruhiy holat to‘rtburchagi ostida yotadi. Masalan, tafakkur, ya’ni aqliy faoliyat bilan bog‘liq fe’llarni quyidagi semantik guruhlarga bo‘lish mumkin: a) “o‘y” semasi bilan bitta uyaga birlashuvchi fe’llar: o‘ylamoq, fikr yuritmoq, mulohaza qilmoq, mulohaza yuritmoq, fikrlamoq. Bunda tafakkur fe’llari bilan bog‘liq ish-harakatning ekspress, ya’ni boshlang‘ich nuqtasi e’tiborga olinmoqda; b) “anglash” semasi bilan bir-biriga ma’no jihatdan yaqinlashadigan fe’llar: anglamoq, uqmoq, fahmlamoq, tushunmoq, anglab yetmoq, tushunib yetmoq. Ushbu fe’llarda boshqalarning fikri bilan bog‘liq holat ham mavjud; v) “esga olish”, “xotirlash” semasi bilan bog‘liq fe’llar: eslamoq, esga olmoq, yodga solmoq, xotirlamoq, esga tushirmoq. Bunday fe’llarda o‘tib ketgan narsa-hodisa, ish-harakatni qaytadan tiklash, xayolga keltirish holati mavjud. Buni shaxsning umr bosqichlari, gavda tuzilishi, tana a’zolari xatti-harakati, narsalarga ta’sir ko‘rsatishi, o‘zgartirishi va hokazolar bilan bog‘liq fe’llarning ma’nodoshligida ham yaqqol ko‘rish mumkin.

Fe’l leksemalar o‘rtasidagi jins-tur munosabatini ideografik lug‘atda berish masalasi ham dolzarbdir. Holbuki, bunday munosabatlarni fe’l so‘z turkumida istagancha uchratish mumkin. Masalan, o‘ldirmoq fe’lini olib ko‘raylik. O‘ldirmoq - o‘lmoq fe’lining orttirma nisbat shakli. O‘lmoq fe’li esa izohli lug‘atda quyidagicha ta’riflangan:

“O‘LMOQ I **1** Hayoti tugamoq, yashashdan to‘xtamoq, qazo qilmoq. **2** Yo‘q bo‘lmoq, barham topmoq. **3** Biror sifati, xususiyati va sh. k. ni yo‘qotmoq; yaroqsiz holga kelmoq. **4** Biror harakat-holat ta’sirida juda nochor, og‘ir ahvolda qolganlikni bildiradi. **5** ko‘m. fl. vzf. Yetakchi fe’l bildirgan harakatni kuchaytirib ifodalaydi, ortiq darajasini qayd etadi[10]”.

Ko‘rinib turibdiki, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da o‘ldirmoq leksemasining giponimlari: otmoq, osmoq, bo‘g‘moq, pichoqlamoq, cho‘ktirmoq va hokazolar

[10] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. –Toshkent: “O‘zbekiston nashriyoti” Davlat unitar korxonasi, 2020. 5-jild. – 608 b.

alifbo tamoyili talabiga ko‘ra alohida-alohida bandlarda berilgan. E’tibor berilsa, bo‘g‘moq, otmoq, osmoq, cho‘ktirmoq leksemalarining har biri uchun umumiy bo‘lgan, ularni birlashtirib turgan yagona ma’no bor – o‘ldirmoq. Aynan mana shu narsa ushbu leksemaning boshqalariga nisbatan ustunligini, ustuvorligini ta’minlaydi. Bu esa giperonim haqidagi ta’rifga to‘g‘ri keladi. Giperonim jins belgisini bildirgan predmetning nomini ifodalovchi ko‘pgina ma’nolarni semantik jihatdan umumlashtiruvchi mikrotizimning markaziy so‘zi, dominantasi sifatida namoyon bo‘luvchi lug‘aviy birlikdir. Giponim esa ma’lum jins turlarining nomlarini ifodalovchi hamda o‘zining semantik tarkibida implitsit tarzda jins ma’nosini ifodalovchi tarkibda so‘zni biriktirib kelgan, semantik jihatdan giperonimga boy bo‘lgan lug‘aviy birlik.

Shunga ko‘ra, ho‘plamoq, xo‘rillatmoq, simirmoq (choyni ho‘plamoq, sho‘rvani xo‘rillatmoq, sharbatni simirmoq) so‘zlari ichmoq giperonimining; yalamoq, oshamoq, kavshamoq, kemirmoq, shimmoq (qaymoqni yalamoq, oshni oshamoq, nonni kavshamoq, suyakni kemirmoq, qurutni shimmoq) esa yemoq giperonimining giponimlari sanaladi.

Har bir tilda mavjud bo‘lgani kabi o‘zbek tilida ham butun-bo‘lak munosabatini ifodalashga xoslangan leksemalar paradigmasi mavjud. Misol uchun ushatmoq va sindirmoq fe’llarini olib ko‘raylik.

“**USHATMOQ 1** Bo‘lak-bo‘lak qilib sindirmoq, mayda bo‘laklarga bo‘lmoq, ajratmoq, sindirmoq. Qudrat… nonlarni ushatdi, choy quydi[11]”.

“**SINDIRMOQ** Sinmoq fl. ort. n. Tosh otib oynani sindirmoq. Yiqilib, oyog‘ini sindirib olmoq[12]”.

“SINMOQ 1 Parchalanmoq, maydalanmoq, bo‘laklarga ajralmoq, uzilmoq. **2** Zarb yeb shikastlanmoq, parchalanmoq (gavda suyaklari haqida)[13]”.

Xulosa. Ko‘rib turganimizdek, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da berilgan ta’riflar bo‘yicha ushatmoq va sindirmoq fe’llari orasidagi partonimik munosabat yaqqol ko‘zga tashlanmasa-da, unda keltirilgan misollardan buni farqlab olish qiyin emas. Masalan, qalam, ruchka, stol yoki stulning oyog‘i kabilar sindirilishi mumkin, ammo ushatilmaydi. Non esa (sindirilishi bilan birga) ushatiladi.

Butun-bo‘lak munosabatini ideografik lug‘atga kiritish tilshunoslikning yangi yo‘nalishlarini ochishda jiddiy yutuqlar olib kelishi mumkin. Bu narsalarni taqqoslash, solishtirish, ulardan kerakli xulosalar chiqarish imkonini beradi. Buni hijjalamoq, - o‘qimoq, sug‘urmoq - qo‘pormoq, maydalamoq -yanchmoq - tolqon

[11] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. –Toshkent: “O‘zbekiston nashriyoti” Davlat unitar korxonasi, 2020. 4-jild. – 608 b.
[12] Ko‘rsatilgan manba: – B. 512.
[13] Ko‘rsatilgan manba: –B. 510

qilmoq, namlamoq - xo‘llamoq kabi fe’llar o‘rtasidagi munosabatlarda ko‘rishimiz mumkin.

Fe’llardagi butun-bo‘lak munosabatida ot, sifatlarga nisbatan boshqacharoq holat kuzatiladi. Ularda hamisha holat qaysidir bir obyektga nisbatan olinadi va “maydalamoq”qa ko‘ra “yanchmoq”, “yanchmoq”qa nisbatan “tolqon qilmoq” butunning qismga ajralishi sanaladi.

Ikkinchi bir tomondan butun-bo‘lak munosabatida leksik darajalanish ham ko‘zga tashlanadi. Lug‘aviy darajalanish hodisasi fe’l so‘z turkumida ham ko‘p uchraydi. Masalan, yog‘moq harakatini olib ko‘raylik. Ushbu so‘z ostida harakat yotganligi bois uning darajasi turlicha bo‘ladi. Sababi yog‘inning miqdori, ko‘lami hamisha bir xil bo‘lmaydi. Tabiat qonunlariga ko‘ra u oz yoki ko‘p bo‘lishi mumkin. Shunga ko‘ra, obyektiv olamdagi holat tilga ham aynan ko‘chiriladi: o‘z-o‘zidan ish-harakatning darajasi kelib chiqadi. Solishtiring: tomchilamoq – yog‘moq – quymoq – sharros quymoq.

Bunda ish-harakatning meyori ozdan ko‘pga tomon ortib bormoqda. Bunday munosabatlar ideografik lug‘atda o‘z ifodasini topishi kerak. Umuman olganda, lug‘aviy darajalanish fe’l so‘z turkumining doimiy hamrohi sanaladi va bu kabi fe’llararo semantik munosabatlarni ideografik tipdagi lug‘atda aks ettirish, shubhasiz, o‘z samarasini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1995.
2. Бабенко Л.Г. Лексикология русского языка. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2008.
3. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002.
4. Мадвалиев А. Ўзбек тилининг изоҳли луғати ва унинг тузилиши тамойиллари. – Тошкент: Фан, тегишли нашрлар.
5. Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974.
6. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
7. Landau S.I. Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: “O‘zbekiston nashriyoti” Davlat unitar korxonasi, 2020.
9. Saidov, U. R. (2026, January 30). *Lacunae in the Uzbek language: Semantic and linguocultural dimensions*. https://vm113.upi.edu/index.php/ijal/article/view/192/46.

10. Saidov, U. R. (2023, March). *[HTML] c сайта cyberleninka.ru ISH YURITISH TERMINLARINI TIL KORPUSIDA SEMANTIK RAZMETKALASH (ANTONIM VA OMONIM ISH YURITISH TERMINLARI MISOLIDA)*. Academic research in educational sciences. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=a2ic-oEAAAAJ&citation_for_view=a2ic-oEAAAAJ:2osOgNQ5qMEC

11. Saidov, U. R. (2024, May). *O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATIDAGI ISH YURITISHGA OID TERMINLAR USTIDA ISHLASH TAMOYILLARI*. O‘ZBEKISTON MILLIY AXBOROT AGENTLIGI – O‘zA ILM-FAN BO’LIMI (ELEKTRON JURNAL). https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=a2ic-oEAAAAJ&citation_for_view=a2ic-oEAAAAJ:IjCSPb-OGe4C

12. Murodova, F. J. (2024, November 22). *SYNONYMY AND ANTONYMY IN MILITARY PATRIOTIC SPEECH*. https://mentaljournal-jspu.uz/index.php/mesmj/article/view/698.

13. Murodova, F. J. (2025, May 30). *Military AND Patriotic Speech OF Zakhiriddin Muhammad Babur*. https://www.neliti.com/publications/677938/military-and-patriotic-speech-of-zakhiriddin-muhammad-babur.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАЛҒАН БАЛАМАЛАР: ТІЛ ҮЙРЕТУ ЖӘНЕ АУДАРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Нурмагомбетова Ынтымакгул Ероловна
Аға оқытушы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
yntymakgul.nurmagombetova@ayu.edu.kz

АННОТАЦИЯ.

Мақалада қазіргі қазақ және түрік тілдеріндегі тұлғасы ұқсас, бірақ мағынасы мен қолданысы ерекшеленетін жалған баламалар салыстырмалы-сипаттамалы және семантикалық әдістермен зерттеледі. Тілдік бірліктер толық, ішінара, қолданыс белсенділігі әртүрлі және фонетикалық ұқсастықтан туындайтын жалған сәйкестіктер болып жіктеледі. Зерттеу нәтижелері мұндай сөздерді жүйелеудің тіл үйрету, аударматану, лексикография және салыстырмалы түркология үшін маңызды екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: қазақ тілі, түрік тілі, жалған балама, семантикалық алшақтық, сөздік қор, тіл үйрету, аударма.

Аннотация. В статье с использованием сравнительно-описательного и семантического методов исследуются ложные эквиваленты казахского и турецкого языков, сходные по форме, но различающиеся по значению и употреблению. Языковые единицы классифицируются как полные и частичные ложные эквиваленты, единицы с различной частотностью употребления и ложные соответствия, обусловленные фонетическим сходством. Результаты исследования показывают значимость их систематизации для преподавания языков, переводоведения, лексикографии и сравнительной тюркологии.

Ключевые слова: казахский язык, турецкий язык, ложные эквиваленты, семантическое расхождение, лексика, преподавание языка, перевод.

Abstract. The article examines false equivalents in contemporary Kazakh and Turkish that are similar in form but differ in meaning and usage, using comparative-descriptive and semantic methods. The linguistic units are classified as complete and partial false equivalents, units differing in frequency of use, and false correspondences arising from phonetic similarity. The findings demonstrate the importance of their systematization for language teaching, translation studies, lexicography, and comparative Turkic studies.

Keywords: Kazakh language, Turkish language, false equivalents, semantic divergence, vocabulary, language teaching, translation.

Кіріспе

Қазақ және түрік тілдері – тарихи негізі ортақ, түркі тілдері жүйесіне жататын туыстас тілдер. Екі тілдің грамматикалық құрылымында, сөздік қорында, тұрақты тіркестерінде және жалпы тілдік дүниетанымында көптеген ортақ белгілер кездеседі. Тілдердің туыстығы олардың иелерінің бір-бірінің тілін үйренуіне, өзара түсінісуіне және бір тілден екіншісіне аударма жасауына белгілі дәрежеде қолайлылық туғызады. Алайда туыстас тілдердегі сыртқы тұлғасы бірдей немесе ұқсас сөздердің барлығы бірдей мағына білдіре бермейді.

Тіл – үнемі даму үстіндегі құбылыс. Түркі халықтарының әртүрлі географиялық ортада өмір сүруі, өзге халықтармен саяси, экономикалық және мәдени байланысқа түсуі олардың тілдік жүйесіне де әсер етті. Соның нәтижесінде бір кездері ортақ немесе мағыналық жағынан жақын болған кейбір сөздер жеке түркі тілдерінде әртүрлі семантикалық даму жолынан өтті. Бір тілде сөздің бастапқы мағынасы сақталса, екінші тілде оның мағынасы кеңеюі, тарылуы немесе мүлде басқа ұғымды білдіруі мүмкін [4: 127].

Қазақ және түрік тілдерінің сөздік қорында дыбысталуы мен тұлғасы жағынан бір-біріне жақын сөздер мол. *Ана, су, жер, отан* тәрізді бірқатар сөздердің айтылуы ғана емес, негізгі мағыналары да екі тілде сәйкес келеді. Сонымен бірге тұлғасы ұқсас болғанымен, мағынасы толық немесе ішінара ажыраған сөздер де кездеседі. Мұндай лексикалық бірліктер туыстас тілді үйренушіге алғашында таныс болып көрінгенімен, оларды ана тіліндегі мағынасына сүйеніп түсіну жаңсақтыққа әкелуі мүмкін.

Қазақ және түрік халықтарының білім беру, туризм, мәдениет, экономика және басқа салалардағы байланыстарының кеңеюі екі тіл арасындағы тікелей қарым-қатынастың маңызын арттырып отыр. Сондықтан екі тілдің ортақ сөздік қорын анықтаумен қатар, сыртқы тұлғасы ұқсас болғанымен, семантикалық құрылымы ерекшеленетін бірліктерді жүйелі зерттеу де маңызды.

Зерттеудің мақсаты – қазіргі қазақ және түрік тілдеріндегі тұлғасы бірдей немесе ұқсас, алайда мағынасы, қолданылу аясы немесе қолданыс белсенділігі жағынан ерекшеленетін сөздерді салыстыра зерттеп, олардың семантикалық түрлерін анықтау және мұндай бірліктердің тіл үйрету мен аударма үдерісіндегі ерекшеліктерін көрсету.

Осы мақсатқа сәйкес қазақ және түрік тілдеріндегі тұлғалық жағынан ұқсас бірліктерді анықтау; олардың екі тілдегі семантикалық құрылымын салыстыру; толық және ішінара жалған баламаларды ажырату; қолданыс белсенділігі жағынан ерекшеленетін бірліктерді көрсету; фонетикалық

ұқсастық нәтижесінде пайда болатын қате сәйкестендірулерді анықтау; олардың тіл үйрету мен аудармадағы ықпалын көрсету міндеттері қойылды.

Жалған баламалылық мәселесінің зерттелуі

Туыстас тілдердегі тұлғасы ұқсас, алайда мағынасы толық немесе ішінара сәйкес келмейтін сөздер түркологияда арнайы зерттеу нысанына айналған. Түрік тіліндегі ғылыми әдебиеттерде мұндай тілдік бірліктерге қатысты *yalancı eşdeğerler* термині кеңінен қолданылады [13: 1877–1890].

Түркі тілдері арасындағы сөздік баламалылық мәселесін зерттеген М. Уғұрлу сөздердің сыртқы ұқсастығы олардың ұғымдық өрістерінің толық сәйкесетінін білдірмейтінін көрсетеді. Түркі тілдеріндегі ұқсас сөздер бір-біріне бір-бір, бір-көп қатынасында балама болуы немесе мүлде балама болмауы мүмкін [12: 29–40]. Сондықтан туыстас тілдердің лексикасын салыстырғанда фонетикалық және морфологиялық ұқсастықпен шектелмей, сөздің ұғымдық және семантикалық өрісін де ескеру қажет.

Жалған баламалылық мәселесі кейін жекелеген түркі тілдері негізінде кеңінен зерттеле бастады. Бұл зерттеулер туыстас тілдердің тарихи дамуы барысында ортақ сөздердің семантикалық құрылымында өзгерістер пайда болатынын көрсетеді [13: 1877–1890].

Қазақ және түрік тілдеріндегі жалған баламаларға тікелей арналған зерттеулердің бірі – Е. Айдоғмуштың «Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler Üzerine» атты еңбегі. Зерттеуші түркі тілдерінің әртүрлі тарихи және географиялық жағдайларда дамуы нәтижесінде сөздердің мағыналарында тарылу мен кеңею тәрізді семантикалық өзгерістер болғанын көрсетеді [14: 109–135]. Қазақ және түрік тілдерінің материалын тікелей салыстыруы бұл еңбектің біздің зерттеуіміз үшін маңызын арттырады.

Жалған баламаларды қалай жіктеу керектігі мәселесін Х. О. Алтун қазақ және түрік тілдерінің материалдары негізінде арнайы қарастырған. Зерттеуші жалған баламалылықтың практикалық жағынан тіл үйрену мен аударма барысында туындайтын қателермен байланысты екенін, ал теориялық жағынан тарихи тіл білімі, семантика және лексикографияның тоғысындағы мәселе екенін көрсетеді [15: 27–46]. Сондықтан жалған баламаларды тек тұлғасы ұқсас, мағынасы басқа сөздердің қарапайым тізімі ретінде қарастыру жеткіліксіз. Оларды семантикалық сәйкестік дәрежесі мен қолданыс ерекшеліктеріне қарай жүйелеу қажет.

Осы зерттеулерді негізге ала отырып, бұл жұмыста жалған баламалылық кең мағынада қарастырылып, зерттеу материалдары семантикалық сәйкестік пен қазіргі қолданыс ерекшеліктеріне қарай жіктеледі.

Зерттеу материалы мен әдістері

Зерттеу материалы ретінде қазақ және түрік тілдеріндегі дыбыстық және тұлғалық жағынан бір-біріне ұқсас *ада – ada, адам – adam, айып – ayıp, әбдесте – abdest, баба – baba, зор – zor, мерт – mert, ой – oy, өрнек – örnek, өрт – ört-, мүсәпір – misafir, от – ot, сақын – sakın* тәрізді лексикалық бірліктер алынды.

Сонымен қатар тіл үйренушінің фонетикалық ұқсастық негізінде қате сәйкестендіруіне себеп болуы ықтимал *büyük – биік, kandır- – қандыр-, dur – тұр* сияқты бірліктер де қосымша материал ретінде қарастырылды.

Зерттеуде салыстырмалы-сипаттамалы және семантикалық талдау әдістері қолданылды. Сөздердің қазақ тіліндегі мағыналары түсіндірме сөздік материалдары негізінде қарастырылып, түрік тіліндегі қолданысымен салыстырылды. Талдау барысында сөздің сыртқы тұлғасына ғана емес, негізгі және қосымша мағыналарына, қолданылатын контексіне және қазіргі тілдегі белсенділігіне назар аударылды.

Зерттеу материалдары төрт топқа бөлінді:

1. толық жалған баламалар;
2. ішінара жалған баламалар;
3. мағыналық сәйкестігі сақталғанымен, қолданыс белсенділігі әртүрлі бірліктер;
4. фонетикалық ұқсастық негізінде туындайтын жалған сәйкестендірулер.

1. Толық жалған баламалар

Бұл топқа қазақ және түрік тілдеріндегі сыртқы тұлғасы бірдей немесе өте жақын болғанымен, қазіргі негізгі мағыналары өзара сәйкес келмейтін бірліктер жатқызылды.

Ада – ada. Түрік тіліндегі *ada* сөзі «арал» мағынасын білдіреді. Қазақ тіліндегі *ада* «бір нәрседен жұрдай, мақұрым, айырылған» мағыналарында қолданылады. Мысалы, *малдан ада, адамнан ада* тәрізді тіркестер белгілі бір нәрседен айырылу немесе алшақ болу мағынасын береді. Екі тілдегі сөздің сыртқы тұлғасы толық сәйкес болғанымен, негізгі мағыналары алшақ [1: 61].

Зор – zor. Түрік тіліндегі *zor* «қиын» деген мағынаны білдіреді. Қазақ тіліндегі *зор* «ірі, үлкен, ерекше, айрықша, орасан» мағыналарында қолданылады. Сондықтан қазақ тіліндегі *маңызы зор* тіркесін түрік тіліне сөзбе-сөз *önemi zor* түрінде аудару дұрыс нәтиже бермейді [1: 398].

Мерт – mert. Түрік тіліндегі *mert* адамның жағымды қасиетін білдіріп, «батыл, ержүрек, сөзінде тұратын» деген мағыналарда жұмсалады. Қазақ тіліндегі *мерт болу* тіркесі «қаза табу, жазым болу, өлу» мағынасын береді. Бұл – екі тілдегі тұлғалық ұқсастыққа қарамастан, семантикалық құрылымы айқын ажыраған бірлік [1: 200].

Ой – oy. Қазақ тіліндегі *ой* адамның санасындағы пікір, түсінік, идеяны білдіреді. Түрік тіліндегі *oy* сайлау немесе белгілі бір мәселе бойынша дауыс беру кезінде берілетін «дауыс» мағынасында қолданылады [1: 380].

Өрт – ört-. Қазақ тіліндегі *өрт* – қаулай жанған жалынды от. Түрік тіліндегі *ört-* – «жабу, бүркеу» мағынасындағы етістік. Мұнда сөздердің мағынасымен қатар лексика-грамматикалық сипаты да ерекшеленеді [1: 573].

Мүсәпір – misafir. Қазақ тіліндегі *мүсәпір* жоқшылық пен кемтарлық зардабын тартқан бейшара адамды білдірсе, түрік тіліндегі *misafir* «қонақ» деген мағынада қолданылады [1: 270].

Бұл топтағы бірліктер тіл үйренуші үшін ерекше қиындық туғызады. Себебі олардың дыбыстық жақындығы мағыналық сәйкестік туралы жалған болжам қалыптастыруы мүмкін.

2. Ішінара жалған баламалар

Бұл топтағы бірліктердің мағыналары толық ажырамаған. Екі тілде белгілі бір ортақ семантикалық белгі сақталғанымен, сөздің мағыналық көлемі, негізгі мағынасы немесе қолданылу аясы ерекшеленеді.

Адам – adam. Қазақ тіліндегі *адам* жалпы адам баласын білдіретін кең мағыналы сөз. Түрік тіліндегі *adam* сөзінің қолданысында «ер адам, кісі» мағынасы басым. Демек, сөздердің мағыналық өрістері қиылысқанымен, семантикалық көлемдері толық сәйкес емес [1: 62].

Айып – ayıp. Қазақ тіліндегі *айып* «кінә» және дәстүрлі құқықтық ортадағы «жаза» ұғымдарымен байланысты. Түрік тіліндегі *ayıp* «ұят, әдепке жат қылық» мағынасында кеңінен қолданылады. Екі тілде де теріс бағалау семасы сақталғанымен, негізгі қолданыстары өзгеше [1: 114].

Әбдесте – abdest. Түрік тіліндегі *abdest* дәрет алу ұғымын білдіреді. Қазақ тіліндегі *әбдесте* дәстүрлі қолданыста дәрет алуға, бет-қол жууға арналған құман атауы ретінде кездеседі. Екі сөз бір мәдени-діни ұғымдық өріске жатса да, бір тілде әрекет/ұғымды, екіншісінде соған қатысты затты білдіреді [1: 566].

Баба – baba. Түрік тіліндегі *baba* «әке», ал қазақ тіліндегі *баба* «арғы ата, үлкен ата» мағынасында қолданылады. Екі сөз де туыстық атаулар жүйесіне жатады, бірақ білдіретін туыстық дәрежесі әртүрлі [1: 5].

Өрнек – örnek. Түрік тіліндегі *örnek* «үлгі, мысал» мағыналарын білдіреді. Қазақ тіліндегі *өрнек* көбіне ою, нақыш, көркемдік әшекей мағынасында қолданылады. Олардың арасында «үлгі» семасы арқылы мағыналық байланыс байқалғанымен, қазіргі негізгі қолданыстары толық сәйкес келмейді [1: 270].

От – ot. Қазақ тіліндегі *от* сөзінің негізгі мағыналарының бірі – жану нәтижесінде пайда болатын жалын. Сонымен қатар қазақ тілінде малға азық болатын «шөп, жайылым оты» мағынасы да бар. Түрік тіліндегі *ot* «шөп»

мағынасында белсенді қолданылады. Сондықтан *от – ot* жұбын толық жалған баламаға жатқызуға болмайды: олардың семантикалық өрістері белгілі бір нүктеде сәйкеседі [1: 418].

3. Мағынасы сақталғанымен, қолданыс белсенділігі әртүрлі бірліктер

Туыстас тілдердегі айырмашылық тек мағыналық алшақтықпен шектелмейді. Бір сөз екі тілде мағыналық жағынан жақын болғанымен, бірінде белсенді, екіншісінде сирек немесе тарихи қолданысқа айналуы мүмкін.

Осы тұрғыдан **сақын – sakın** бірлігі назар аударады.

Қазақ тілінің бұрынғы қолданысында *сақын* «сақтан, байқас бол, сақ бол» мағыналарын білдірген. Шалкиіз жырауда: [5: 83]

Дұшпаныңнан бір сақын,
Ел ішінде айқасып,
Ойнап жүрген достарыңнан мың сақын, –
деген жолдар кездеседі.

Түрік тіліндегі *sakın* сөзі қазіргі күнделікті тілде белсенді жұмсалады: *Sakın bir daha böyle yapma!* – «Екінші рет мұндай нәрсе жасай көрме!»

Демек, бұл жерде негізгі айырмашылық сөздің семантикасынан емес, оның қазіргі тілдегі қолданыс белсенділігінен көрінеді. Қазақ тілінде сирек немесе тарихи сипат алған бірлік түрік тілінде белсенді қолданысын сақтаған.

4. Фонетикалық ұқсастық негізінде туындайтын жалған сәйкестендірулер

Зерттеу барысында туыстас тілдердегі ортақ немесе тарихи байланысты сөздерден бөлек, дыбыстық ұқсастығы тіл үйренушіні жаңылыстыруы мүмкін бірліктер де кездесетіні байқалды.

Мысалы, түрік тілін әлі толық меңгермеген қазақ тілді үйренуші *büyük* сөзін алғаш естігенде оны қазақ тіліндегі *биік* сөзімен байланыстыруы мүмкін. Алайда түрік тіліндегі *büyük* «үлкен» деген мағынаны білдіреді. *Büyük ablam* – «үлкен әпкем», ал қазақ тіліндегі *биік тау* кеңістіктегі жоғары өлшемді білдіреді.

Түрік тіліндегі *kandır-* етістігі «алдау, алдап сендіру» мағынасында қолданылса, қазақ тіліндегі *қандыр- шөлін қандыру, ұйқысын қандыру* тәрізді тіркестерде басқа мағыналық қызмет атқарады.

Мұндай құбылыс **dur – тұр** жұбынан да анық көрінеді. Түрік тіліндегі *dur!* «тоқта!» деген мағынаны білдіреді. Қазақ тіліндегі *тұр!* болса «орныңнан көтеріл» деген мағынада қолданылып, түрік тіліне *kalk!* деп беріледі.

Бұл мысалдар тіл үйренушінің екінші тілдегі сөзді ана тіліндегі фонетикалық жағынан жақын бірлікпен автоматты түрде байланыстыруы қате семантикалық сәйкестендіруге әкелуі мүмкін екенін көрсетеді.

5. Жалған баламалардың көркем мәтінді түсінуге әсері

Күнделікті қарым-қатынас тілінен көркем мәтінге көшкенде мәселе күрделене түседі. Көркем шығармада диалектизмдер, көнерген сөздер, ауыспалы мағыналар, фразеологиялық тіркестер және авторлық қолданыстар кездеседі.

Абай шығармасында:

Көре алмай қалдым қалқамның,
Дәл екі жыл қызығын.
Жүректегі жазылмай,
Тағдырдың салдың сызығын, –

деген жолдар кездеседі.

Мұндағы *тағдырдың сызығы* тіркесі сөздің тура мағынасымен шектелмейді. Түрік тіліндегі *kader çizgisi* қолданысы да тағдыр ұғымымен байланысты. Бұл мысал туыстас тілдердегі жеке сөздердің мағынасын салыстырумен қатар олардың тұрақты және бейнелі қолданысын да ескеру қажеттігін көрсетеді [2: 88; 3: 145].

Қазақ тіліндегі *қабағынан қар жауып тұр* тіркесінде де табиғат құбылысы емес, адамның ашулы кейпі бейнеленеді. Сондықтан көркем мәтінді аудару мен түсіндіруде жеке сөздердің формалық ұқсастығынан гөрі контекст пен фразеологиялық мағына шешуші рөл атқарады [9: 90; 10: 352–358].

6. Жалған баламалардың тіл үйретудегі маңызы

Қазақ және түрік тілдерінің туыстығы екі тілді өзара үйренуде үлкен мүмкіндік береді. Үйренуші көптеген сөздердің мағынасын арнайы жаттамай-ақ түсіне алады. Алайда осы артықшылық жалған баламаларға келгенде кері әсер етуі мүмкін.

Туыстас тілді меңгеруші екінші тілдегі таныс дыбыстық құрылымды ана тіліндегі сөзбен автоматты түрде байланыстыруға бейім. Егер екі сөздің мағыналары сәйкес келсе, бұл оң тасымал ретінде тіл үйренуді жеңілдетеді. Ал *зор – zor, мерт – mert, ой – oy* тәрізді бірліктерде осындай стратегия қате нәтиже береді [14: 109–135; 15: 27–46].

Сондықтан қазақ аудиториясына түрік тілін немесе түрік тілді аудиторияға қазақ тілін үйрету барысында лексикалық материалды кемінде үш деңгейде көрсету тиімді: тұлғасы мен мағынасы сәйкес ортақ сөздер; тұлғасы ұқсас, мағынасы ішінара сәйкес сөздер; тұлғасы ұқсас болғанымен, мағынасы алшақ сөздер.

Мұндай бірліктерді жеке сөз түрінде жаттатудан гөрі контекст, сөйлем және коммуникативтік жағдаят арқылы көрсету нәтижелі.

Мысалы, түрік тіліндегі *Babam geldi* сөйлемін қазақша «Бабам келді» деп емес, «Әкем келді» деп беру керек. Сол сияқты қазақ тіліндегі *Бұл жұмыстың маңызы зор* сөйлеміндегі *зор* түрік тіліндегі *zor* сөзімен тікелей алмастырылмайды.

7. Жалған баламалардың аудармадағы көрінісі

Тілдер арасындағы байланыстың маңызды жолдарының бірі – аударма. Туыстас тілдер арасындағы аударма бір қарағанда жеңіл көрінуі мүмкін. Сөйлем құрылысының жақындығы, ортақ сөздердің молдығы және грамматикалық жүйелердің ұқсастығы аудармашыға қолайлылық туғызады [6: 38–44; 8: 5–24;].

Алайда дәл осы жақындық қателесудің де себебі болуы мүмкін. Тұлғасы ұқсас сөздерді мағыналық жағынан да бірдей деп қабылдау дұрыс емес балама таңдауға әкеледі [12: 29–40; 13: 1877–1890].

Мысалы, жоғарыда қарастырылған *dur – тұр* жұбы мұны анық көрсетеді. Сөздердің дыбыстық ұқсастығына сүйеніп, туыс тіл болғандықтан мағынасы да бірдей деген болжам жасау дұрыс нәтиже бермейді.

Аудармада контекстік мағынаның маңызы да үлкен. Түрік тіліндегі *andırmak* етістігін қазақ тіліне аударғанда «еске салу» мен «еске түсіру» нұсқаларының арасынан контекске сәйкес балама таңдалуы тиіс. Мұндай айырмашылықтар шағын болып көрінгенімен, көркем мәтіннің мазмұны мен табиғилығына әсер етеді.

Сондықтан қазақ және түрік тілдері арасындағы аудармада жалпы екітілді сөздіктермен қатар жалған баламаларды, синонимдерді, тұрақты тіркестерді және контекстік қолданыстарды қамтитын салыстырмалы сөздіктердің болуы маңызды [7: 94–99; 10: 352–358].

Нәтижелер және талқылау

Жүргізілген зерттеу қазақ және түрік тілдеріндегі тұлғалық ұқсастықтың әртүрлі семантикалық қатынас қалыптастыратынын көрсетті.

Топ	Мысалдар	Негізгі белгісі
Толық жалған баламалар	ада–ada, зор–zor, мерт–mert, ой–оу, өрт–ört-, мүсәпір–misafir	Негізгі мағыналары сәйкес келмейді
Ішінара жалған баламалар	адам–adam, айып–ауıр, әбдесте–abdest, баба–baba, өрнек–örnek, от–ot	Ортақ сема бар, бірақ мағыналық көлемі немесе негізгі қолданысы өзгеше
Қолданыс белсенділігі	сақын–sakın	Мағынасы жақын, қазіргі

Топ	Мысалдар	Негізгі белгісі
әртүрлі бірліктер		қолданыс жиілігі әртүрлі
Фонетикалық жалған сәйкестендірулер	büyük–биік, kandır–– қандыр-, dur–тұр	Дыбыстық жақындық ана тіліндегі сөзбен қате байланыстыруға себеп болады

Бірінші нәтиже – сыртқы тұлғалық ұқсастықты семантикалық сәйкестіктің көрсеткіші ретінде қабылдауға болмайды. *Ада – ada, зор – zor, мерт – mert, ой – oy* тәрізді бірліктерде формалық жақындық жоғары болғанымен, қазіргі негізгі мағыналары алшақ.

Екінші нәтиже – жалған баламалылық үнемі толық мағыналық ажырауды білдірмейді. *Адам – adam, баба – baba, от – ot* тәрізді сөздерде семантикалық өрістер белгілі дәрежеде қиылысады. Сондықтан оларды толық жалған баламалардан ажыратып қарастыру қажет.

Үшінші нәтиже – туыстас тілдер арасындағы айырмашылық сөздің мағынасымен ғана емес, оның қолданыс белсенділігімен де байланысты болуы мүмкін. *Сақын – sakın* жұбы осы құбылысты көрсетеді.

Төртінші нәтиже – тіл үйрену барысында жалған сәйкестік тек тарихи жағынан ортақ сөздерден туындамайды. *Büyük – биік, dur – тұр* сияқты дыбыстық жағынан ұқсас бірліктер де үйренушінің ана тіліне сүйеніп қате болжам жасауына себеп болуы мүмкін.

Осы тұрғыдан алғанда қазақ және түрік тілдеріндегі жалған баламаларды тек сөздер тізімі ретінде емес, **толық семантикалық алшақтық – ішінара семантикалық сәйкестік – қолданыстық айырмашылық – фонетикалық жалған сәйкестендіру** жүйесі бойынша қарастыру тиімді.

Қорытынды

Қазақ және түрік тілдерінің тарихи туыстығы олардың грамматикалық құрылымы мен сөздік қорындағы көптеген ортақ белгілерден көрінеді. Алайда ортақ тарихи негіз қазіргі тілдердегі барлық ұқсас тұлғалы сөздердің мағыналық жағынан толық сәйкес болуын қамтамасыз етпейді. Ұзақ тарихи даму, әртүрлі географиялық және мәдени орта, өзге тілдермен қарым-қатынас және тілдің ішкі семантикалық даму заңдылықтары нәтижесінде кейбір сөздердің мағыналары ажыраған.

Зерттеу барысында қарастырылған тілдік бірліктерді семантикалық және қолданыстық ерекшеліктеріне қарай төрт топқа бөлуге болатыны анықталды.

Бірінші топты қазіргі негізгі мағыналары толық ажыраған **толық жалған баламалар** құрайды. Олардың қатарына *ада – ada, зор – zor, мерт – mert, ой – oy, өрт – ört-, мүсәпір – misafir* бірліктері жатқызылды.

Екінші топтағы **ішінара жалған баламаларда** ортақ семантикалық белгі сақталғанымен, сөздердің мағыналық көлемі немесе негізгі қолданылу аясы өзгеше. Бұл топқа *адам – adam, айып – ayıp, әбдесте – abdest, баба – baba, өрнек – örnek, от – ot* бірліктері енгізілді.

Үшінші топ семантикалық жақындығы сақталғанымен, қазіргі тілдердегі қолданыс белсенділігі әртүрлі сөздерден тұрады. *Сақын – sakın* мысалы қазақ тілінде сирек немесе тарихи сипат алған бірліктің түрік тілінде белсенді қолданысын сақтауы мүмкін екенін көрсетті.

Төртінші топқа *büyük – биік, kandır- – қандыр-, dur – тұр* тәрізді фонетикалық ұқсастық негізінде қате сәйкестендіруге себеп болатын бірліктер енгізілді. Бұл құбылыс әсіресе туыстас тілді үйрену барысында ана тілінің әсерімен байланысты.

Ұсынылған жіктеу жалған баламалылықты бір ғана семантикалық құбылыс ретінде емес, бірнеше деңгейден тұратын лексикалық қатынас ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан зерттеудің негізгі нәтижесі қазақ және түрік тілдеріндегі тұлғалық ұқсастықтың толық мағыналық алшақтықтан бастап ішінара сәйкестікке, қолданыстық айырмашылыққа және фонетикалық жалған сәйкестендіруге дейінгі бірнеше типті қамтитынын көрсету болып табылады.

Зерттеу нәтижелері тіл үйрету тәжірибесі үшін де маңызды. Туыстас тілді үйретуде тек екі тілдің ортақ белгілеріне назар аудару жеткіліксіз. Тұлғасы ұқсас, бірақ семантикалық құрылымы өзгеше сөздерді арнайы топтап, контекстік мысалдар арқылы үйрету қажет. Бұл тіл үйренушінің ана тіліндегі дайын мағынаны екінші тілдегі ұқсас тұлғалы сөзге автоматты түрде көшіруінің алдын алуға мүмкіндік береді.

Жалған баламалар аудармада да ерекше назарды талап етеді. Туыстас тілдер арасындағы формалық жақындық аударманы жеңілдетумен қатар, қате балама таңдау қаупін арттырады. Сондықтан аудармашы сөздің сыртқы тұлғасына ғана емес, оның контекстік мағынасына, семантикалық көлеміне, қолданыс жиілігіне және тұрақты тіркестер құрамындағы қызметіне назар аударуы тиіс.

Алдағы уақытта қазақ және түрік тілдеріндегі жалған баламаларды неғұрлым кең тілдік материал негізінде зерттеп, оларды зат есім, сын есім, етістік және тұрақты тіркес тәрізді лексика-грамматикалық топтарға бөлуге болады. Сонымен қатар олардың көне және орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштеріндегі қолданысын қазіргі тілдермен салыстыру әрбір сөздің семантикалық өзгеру бағытын анықтауға мүмкіндік береді.

Практикалық тұрғыдан қазақша-түрікше жалған баламалардың арнайы оқу сөздігін немесе электрондық базасын әзірлеу өзекті. Мұндай ресурста сөздің екі тілдегі мағынасы ғана емес, оның қолданылу жиілігі, стильдік сипаты, контекстік мысалдары және аудармада жиі кездесетін қате нұсқалары көрсетілсе, ол түрік тілдерін оқыту, аударма және салыстырмалы түркология салаларына пайдалы болар еді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1983.
2. Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998.
3. Нұрмаханов А. Түркі фразеологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998.
4. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат, 1994.
5. Қыдырбекұлы Б. Түгел сөздің түбі бір. – Алматы: Қазақ университеті, 1993.
6. Рсалиева Н. Аудармадан кеткен ағат атаулар // Жалын. – 2006. – № 12. – 38–44 б.
7. Смағұлова Г. Түркі фразеологиясының мәселелері // II халықаралық түркология конгресі. – Түркістан, 2006. – 94–99 б.
8. Бельгер Г. Үндесім мен үйлесім // Әлем әдебиеті. – 2007. – № 1. – 5–24 б.
9. Чумакаев А. Э. Фразеологические единицы со значением качественной характеристики и состояния лица в алтайском языке в сопоставлении с русским: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. – Горно-Алтайск, 2002. – 221 с.
10. Алдашева А. Бір тілден екінші тілге аударудағы лингвомәдени және когнитивті айырым белгілер (адам келбетіне қатысты теңеулер негізінде) // II халықаралық түркология конгресі. – Түркістан, 2006. – 352–358 б.
11. Жетесова Ж. А. Аударма негіздері. – Ақтөбе, 2008.
12. Uğurlu M. Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eşdeğerliği // Bilig. – 2004. – № 29. – S. 29–40.
13. Uğurlu M. Lehçe İçi Aktarmada Yalancı Eş Değerlik // 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS). – Ankara, 2011. – S. 1877–1890.
14. Aydoğmuş E. Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler Üzerine // Gazi Türkiyat. – 2018. – № 23. – S. 109–135.
15. Altun H. O. Yalancı Eş Değerler Nasıl Tasnif Edilmeli? Kazakça ve Türkiye Türkçesi Üzerinde Deneme // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. – 2020. – № 48. – S. 27–46.

ЫМ-ИШАРАТТАРДЫҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ПРАГМАТИКАСЫ

Мағжан Сәуле –
филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті (Түркістан қ., Қазақстан)
saule.magzhan@ayu.edu.kz

АННОТАЦИЯ

Осы ғылыми-зерттеу мақаласында қазақ және өзбек халықтарының (бейвербалды) коммуникациялық жүйесіндегі ым-ишараттардың (жест пен мимиканың) прагматикалық сипаты, лингвомәдени астарлары мен әлеуметтік-семиотикалық қызметі қарастырылады. Түркі тектес бауырлас екі халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан вербалды емес белгілер жүйесіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар нақты коммуникативтік жағдаяттар (дискурс) аясында сарапталды. Жұмыста этнолингвистика, прагмалингвистика, кинесика және мәдениетаралық коммуникация теориялары негізге алынып, тілдік емес белгілердің сөйлеу актісіндегі мағынаны айқындау, сыйластық пен иерархияны сақтау, эмоцияны жеткізу тетіктері мысалдармен дәйектелді.

Түйін сөздер: прагмалингвистика, вербалды емес коммуникация, кинесика, ым-ишарат, қазақ мәдениеті, өзбек мәдениеті, этнолингвистика, мәдениетаралық қарым-қатынас.

Адамдар арасындағы қарым-қатынас тек ауызша немесе жазбаша сөздер арқылы ғана емес, сонымен бірге дене қимылы, қол ишараты, бет-әлпет құбылысы (мимика) мен көзқарас сияқты бейвербалды құралдар арқылы да жүзеге асады [Аханов, 2003: 142]. Прагмалингвистика ғылымында коммуникацияның 60-70%-ға жуығы дәл осы вербалды емес арналар арқылы берілетіні дәлелденген [Пиз, 2006: 22].

Орталық Азия аймағында көршілес әрі тарихи-мәдени тамыры бірге дамыған қазақ және өзбек халықтарының коммуникативтік мінез-құлқында ым-ишараттар ерекше орын алады [Қайдар, 2013: 88]. Екі халықтың да дүниетанымында қонақжайлылық, үлкенді сыйлау, әдептілік пен ұяңдық сияқты этикалық нормалар жоғары бағаланады. Сондықтан, ым-ишараттар тек сөздің қосымша әшекейі емес, кейде сөздің орнын толық алмастыратын немесе оған жаңа прагматикалық реңк (астар, сыпайылық, тыйым) үстейтін дербес семантикалық бірлік ретінде жұмсалады [Сейсенова, 2018: 45].

Осы зерттеудің басты мақсаты – қазақ және өзбек мәдениетіндегі кинесикалық құралдардың (ым-ишараттардың) қолданылу прагматикасын,

олардың мәдени контекстке тәуелділігін және әлеуметтік иерархияны реттеудегі атқаратын ролін салыстырмалы түрде ашып көрсету.

Ым-ишараттарды зерттейтін ғылым саласы **кинесика** деп аталады [Бердвистел, 1952: 34]. Ал прагмалингвистика – бейвербалды белгілердің нақты сөйлеу жағдаятында (контексте), сөйлеуші мен тыңдаушының әлеуметтік мәртебесіне, жас ерекшелігіне, жынысына және қарым-қатынас мақсатына байланысты қалай түрленетінін зерттейді [Экман, 1972: 81].

Ым-ишараттар прагматикасы бірнеше негізгі функцияны атқарады:

1 Регулятивтік функция: Сұхбатты бастау, қолдау, аяқтау немесе кезекті өзгеге беру [Сейсенова, 2018: 48].

2 Экспрессивтік функция: Сөйлеушінің ішкі эмоциясын (ризашылық, өкініш, ашу-запыран) білдіру [Экман, 1972: 85].

3 Иллюстративтік функция: Вербалды сөзді айқындау, көлемін, бағытын көрсету [Пиз, 2006: 35].

4 Алмастырушылық (эмблемалық) функция: Сөз айтпай-ақ тек ишаратпен толық хабарлама беру [Бердвистел, 1952: 52].

Хофстеде зерттеулеріне сәйкес, қазақ және өзбек мәдениеттері жоғары контексті (high-context culture) және ұжымдық (collectivist) мәдениеттерге жатады [Хофстеде, 2010: 112]. Бұл дегеніміз – сөйлеушінің ойы тек айтылған сөздің тікелей мағынасымен шектелмейді, ол ым-ишаратқа, көзқарасқа, дауыс ырғағына және әлеуметтік жағдаятқа да байланысты оқылады.

Шығу тегі бір болғанымен, екі халықтың тарихи тұрмыс-тіршілігіндегі айырмашылықтар (қазақтардың көшпелі-жайылымдық, өзбектердің отырықшы-саудалық және егіншілік мәдениеті) олардың бейвербалды коммуникациясында өзіндік өрнектер қалдырды [Қайдар, 2013: 92; Махмудов, 2007: 64]. Енді бірнеше ым-ишараттарға талдау жасаймыз.

Төс қағу, оң қолды кеудеге қою және амандасу этикеті

Қазақ мәдениетінде:

Қазақ халқында амандасу – үлкен моральдық-этикалық мәнге ие [Жұбанов, 1999: 215].

- Алақанды төске қою (Оң қолды кеудеге басу): Рұқсат сұрау, құрмет көрсету, ризашылық білдіру немесе алыстан амандасу кезінде қолданылады [Қайдар, 2013: 95]. Бұл ишарат прагматикалық тұрғыдан "Менің жүрегімде сізге деген таза ниет пен құрмет бар" дегенді білдіреді.
- Төс қағысу: Тек ер адамдар арасында, оның ішінде жасы қатар немесе өте жақын, сағынысқан замандастар, құрдастар мен бауырлар арасында орындалады [Сейсенова, 2018: 52]. Әйелдер мен ерлер арасында немесе жас айырмашылығы үлкен адамдар арасында төс қағысу орынсыз саналады.

- Сәлем салу (келіндер ишараты): Жаңа түскен келіннің ата-енесіне, күйеуінің үлкен туыстарына тізесін сәл бүгіп, қолдарын тізесіне қойып иілуі [Қайдар, 2013: 102]. Бұл – вербалды емес формадағы ең жоғары іzеттілік пен әдептілік актысы.

Өзбек мәдениетінде:

Өзбек коммуникациялық этикетінде оң қолды кеудеге қою (жүрек тусына) үдерісі қазақтарға қарағанда әлдеқайда жиі, күнделікті тұрмыста автоматты түрде орындалады [Махмудов, 2007: 71].

- "Қолды көкірекке қойып сәлемдесу" (*Ko'ksiga qo'l qo'yib salomlashish*): Өзбек қоғамында ер адам да, әйел де кез келген адаммен амандасқанда оң қолын жүрегіне қойып, басын сәл иеді [Рузикулов, 2015: 43]. Бұл – қарсы алдындағы адамға деген абсолютті сыйластық пен бейбіт ниеттің прагматикалық маркері.
- "Тәжім" (*Ta'zim*): Өзбек келіндерінің (*kelin*) сәлем беруі қазақ келіндерінің сәлем салуына ұқсас, бірақ қолды айқастырып, кеудеге қойып, бірнеше рет еңкейіп ізет білдіру арқылы жүзеге асады [Махмудов, 2007: 75]. Бұл дәстүр Ферғана аңғары мен Самарқанд, Бухара өңірлерінде әлі күнге дейін қатаң сақталады.

Кесте-1 - Қол мен саусақ ишараттарының прагматикалық мәні

Ым-ишарат сипаты	**Қазақ мәдениетіндегі мағынасы мен прагматикасы**	**Өзбек мәдениетіндегі мағынасы мен прагматикасы**
Бас бармақты жоғары көтеру (👍)	Келісім, өте жақсы, "жарайсың" [Пиз, 2006: 62].	"Ассалом", келісім немесе жоғары сапа [Рузикулов, 2015: 48].
Сұқ саусақпен адамды нұсқау (👉)	Тыйым салынған (Табу). Адамға сұқ саусақ шошайту – әдепсіздік [Қайдар, 2013: 110].	Қатаң тыйым салынған. Нұсқау үшін бүкіл алақанды ашып көрсету керек [Махмудов, 2007: 82].
Алақанды жоғары қаратып жаю (👐)	Бата беру, дұға жасау, асты түйіндеу [Жұбанов, 1999: 220].	Омин жасау (*Omin qilish*), тамақтан соң бата беру [Махмудов, 2007: 86].

Ым-ишарат сипаты	**Қазақ мәдениетіндегі мағынасы мен прагматикасы**	**Өзбек мәдениетіндегі мағынасы мен прагматикасы**
Алақанды сыртқа қаратып сермеу	"Керек емес", "жоқ", "кет" [Сейсенова, 2018: 58].	Түсінбестік немесе "керегі жоқ" (*Kerak emas*) [Рузикулов, 2015: 50].

Мысалмен дәйектеу:

Қазақ прагматикасында *табақ тартылғанда немесе дастарқаннан тұрар кезде қолды жайып бата тілеу* – тек діни ритуал емес, коммуникацияны аяқтаудың (фатикалық функция) бейвербалды белгісі [Қайдар, 2013: 115]. Бұл ишарат жасалмайынша, қонақтың дастарқаннан тұрып кетуі немесе үй иесінің ыдысты жинап алуы әдепсіздік саналады.

Өзбек мәдениетінде *базарда саудаласу кезіндегі қол ишараттары* ерекше прагматикалық жүктемеге ие [Махмудов, 2007: 90]. Сатушы мен сатып алушының қол алысып, оны сәл ырғауы – сауданың біткенін, екі тараптың да келісімге келгенін білдіретін заңды-социологиялық акт ролін атқарады.

Көзқарас, мимика және кеңістік (проксемика) прагматикасы

Көз контактісі (Eye contact):

- Қазақ ақпараттық өрісінде: Үлкендер сөйлегенде жастардың немесе келіндердің олардың көзіне тіке қарауы "арсыздық", "бетке шапшу" ретінде бағаланады [Қайдар, 2013: 122]. Сондықтан жастар көзін сәл төмен салса, бұл білімсіздік емес, керісінше, *құрмет пен кішіпейілділіктің* вербалды емес белгісі болып табылады.
- Өзбек ақпараттық өрісінде: Әсіресе әйел адамдардың бөгде ер адамдарға немесе қайын журт өкілдеріне тік қарамауы – ұяңдық пен әдептіліктің (*Ibo*, *Hayo*) негізгі көрсеткіші [Махмудов, 2007: 94].

Проксемика (Қашықтық сақтау):

- Қазақтарда: Көшпелі тұрмыс негізінде кеңістікке деген еркіндік қалыптасқан [Жұбанов, 1999: 228]. Дегенмен, ерлер мен әйелдердің отырыстарда бөлек немесе белгілі бір иерархиямен отыруы (төрге ақсақалдардың, босағаға жастардың жайғасуы) бейвербалды түрде әлеуметтік статус пен прагматикалық реттілікті көрсетеді.
- Өзбектерде: Махалла мен аула ішіндегі коммуникацияда жеке зона (personal zone) өте жақын болады [Рузикулов, 2015: 55]. Ер адамдар

амандасқанда бір-біріне жақын келіп, иық тигізіп, құшақтасуы (көбіне Ферғана аймағында) бауырластық пен сенімді білдіреді.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ЫМ-ИШАРАТТАРЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Кесте-2 - Төмендегі кестеде екі мәдениеттегі негізгі бейвербалды белгілердің прагматикалық мағыналары жинақталып көрсетілген:

Вербалды емес белгі (Кинесикалық бірлік)	**Қазақ мәдениетіндегі прагматикасы**	**Өзбек мәдениетіндегі прагматикасы**
Басты төмен ию	Үлкенге ізет, келісім, өкініш білдіру [Сейсенова].	Сәлемдесу (*Salom*), "Мақұл" деу [Махмудов].
Екі қолды кеудеге басу	Ерекше ризашылық, тәубе ету, ақсақалға құрмет [Қайдар].	Кешірім сұрау, алғыс білдіру [Рузикулов].
Маңдайды сипау / ұру	Өкіну, ұмытып кету, "Аппырмай" деу [Жұбанов].	Эмоциялық есеңгіреу, "Аттаң" деу (*Ech pay-at*).
Иек көтеру	Менсінбеу, сұрау ("Не болды?"), тәкаппарлық [Аханов].	Сұрау, шақыру, шешім күту ишараты [Махмудов].

Прагматикалық айырмашылықтардың дәйектемесі:

1. Шай құю немесе қонақ күту прагматикасы:

- Қазақтарда: Кесеге шайды азайтып құю – қонаққа деген құрмет ("шай суып қалмасын, жиі ыстықтай құйып отырайын" деген бейвербалды ишарат) [Қайдар, 2013: 130]. Кесені лық толтырып құю – "тез іш те кет" деген жағымсыз мағына береді.
- Өзбектерде (*Piyola choy*): Шайды кесенің түбіне ғана (*Piyolaning choragicha*) құйып ұсыну және оны оң қолмен беделі жоғары адамға беру – жоғары қонақжайлылық пен әдептіліктің белгісі [Махмудов, 2007: 98].

2. Қол алысу (*Ko'rishish*):

- Қазақтарда екі қолды беріп амандасу үлкендерге деген ерекше құрметті білдіреді [Жұбанов, 1999: 235].
- Өзбектерде екі қолмен амандасумен қатар, екінші қолмен қарсы тараптың шынтағын ұстау – шынайы достық пен бауырластық ықыластың көрінісі болып табылады [Рузикулов, 2015: 62].

ДИСКУРСТЫҚ МЫСАЛДАР ЖӘНЕ СИТУАЦИЯЛЫҚ ТАЛДАУ (CASE STUDY)

Жағдаят №1: Отбасылық-тұрмыстық дискурс (Сыйластық)

- Қазақ отбасы: Ақсақал төрде отыр. Үйге жас жігіт кіреді. Жігіт сөз айтпас бұрын:

1. Басын сәл иеді;
2. Оң қолын кеудесіне қояды;
3. Ақсақал қол созғанда ғана екі қолын созып амандасады [Сейсенова, 2018: 64].

- *Прагматикалық талдау:* Вербалды сөз айтпай тұрып-ақ, осы үш ишарат арқылы «Мен бұл үйдің иерархиясын танимын және сізді аға/ақсақал ретінде мойындаймын» деген хабарлама (метакоммуникация) берілді.

- Өзбек отбасы (*Oila*): Дастарқан басында әкесі отыр. Келін немесе ұлы шәй ұсынады.

1. Кесе сол қолмен емес, тек оң қолмен ұсынылады;
2. Сол қол оң қолдың шынтағын немесе кеудені сүйемелдейді;
3. Көз сәл төмен төгіледі [Махмудов, 2007: 104].

- *Прагматикалық талдау:* Оң қол – тазалық пен құрметтің символ-ишараты. Сол қолмен нәрсе ұсыну өзбек прагматикасында дөрекілік, тіпті қорлау ретінде қабылданады.

Жағдаят №2: Эмоционалды реакция және терістеу

- Қазақ мәдениетінде: Біреудің айтқанына сенбеу немесе мысқылдау кезінде сөйлеуші *ернін шүрмейту, миығынан күлу* немесе *басын шайқап қолын бір сермеу* ишаратын жасайды [Аханов, 2003: 150].

- *Сөйлеу актісі:* "Қойшы, сенгім келмейді" (Вербалды емес терістеу).

- Өзбек мәдениетінде: Таңғалу немесе ренжу кезінде екі қолды жайып, *басын жан-жағына тез-тез шайқау* және ернін сәл шығару жиі кездеседі [Рузикулов, 2015: 68]. Оған қоса, *маңдайды саусақпен түртіп қою* – "ойлансаңшы" деген жанама бұйрық өтінішін білдіреді.

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАС ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІК КЕДЕРГІЛЕР (MISCOMMUNICATION)

Қазақ пен өзбек халықтары тілі мен діні жағынан өте жақын болғанымен, бейвербалды нюанстарда кейде түсініспеушіліктер туындауы мүмкін:

1. Әсерлілік (Экспрессия) дәрежесі:

Өзбек бейвербалды коммуникациясы қазақтарға қарағанда эмоционалды, мимика мен қол ишараттарына бай, қозғалыс жиілігі жоғары [Махмудов, 2007: 110]. Өзбек сөйлеушісі өз сөзін қуаттау үшін сұхбаттасының иығына тиісуі, қолдарын белсенді сермеуі мүмкін. Қазақ дәстүрлі контекстінде бұл белгілер

кейде "тым ұшқалақтық" немесе "тежеусіздік" болып қабылдануы ықтимал, себебі қазақ ақсақалдар этикасы томаға-тұйықтықты, тоқтаулықты талап етеді [Қайдар, 2013: 140].

2. Ишараттардың сәйкес келмеуі:

Кейбір аймақтық өзбек ишараттары (мәселен, тамақ ішіп болған соң бетті сипаудың өзіндік ырғағы мен жылдамдығы) қазақ дәстүрінен пішіндік жағынан сәл өзгешеленеді [Рузикулов, 2015: 72]. Дегенмен, қос мәдениетте де алақан жаю (бата қылу) прагматикасы бірдей – ол қайыр-береке тілеу мен қанағатты білдіреді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ және өзбек мәдениетіндегі ым-ишараттардың прагматикасын зерттеу мынадай ғылыми қорытындылар жасауға мүмкіндік береді:

1. Мәдени сабақтастық: Екі халықтың бейвербалды жүйесі Орталық Азиялық ислами-түркілік ортақ дүниетанымға негізделген. Екі мәдениетте де оң қол, басты ию, кеудеге қол қою, көзді төмен салу сияқты ишараттар *сыйластық, иерархия, ұяңдық пен қонақжайлылық* сияқты негізгі прагматикалық мағыналарды арқалап тұр.

2. Семантикалық нюанстар: Қазақ кинесикасында көшпелі рухқа сай тостамдылық, сабырлылық басым болса, өзбек кинесикасында отырықшы-қалалық, сауда-этикалық қарым-қатынасқа тән жеделдік, жоғары сыпайылық реңктері мен мимикалық динамизм айқын байқалады.

3. Прагматикалық маңыздылығы: Ым-ишараттар сөйлеу актісін толықтырып қана қоймай, қоғамдағы әлеуметтік қақтығыстарды азайтады, жастар мен үлкендер арасындағы қашықтықты (дистанцияны) реттейді және мәдениетаралық диалогтың тиімді өтуіне ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Оқулық. – Алматы: Санат, 2003. – 496 б. *(142-155 бб.)*
2. Бердвистел Р. Введение в кинесику: Исследование невербальной коммуникации. – Луисвилл: Университет Луисвилла, 1952. – 180 с. *(34-55 бб.)*
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б. *(215-238 бб.)*
4. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (Этнолингвистикалық сөздік). 2-том: Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013. – 540 б. *(88-142 бб.)*
5. Махмудов Н. Ўзбек тили маданияти ва мулоқот одоби. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. – 184 б. *(64-115 бб.)*

6. Пиз А., Пиз Б. Язык телодвижений: Как читать мысли окружающих по их жестам. – Москва: Эксмо, 2006. – 272 с. *(22-65 бб.)*
7. Рузикулов Ф. Этнолингвистические особенности невербального общения в узбекском языке // Вопросы филологии и лингвистики. – Ташкент, 2015. – №3. – С. 42–75.
8. Сейсенова А. Г. Қазақ тіліндегі бейвербалды амалдардың зерттелуі және функционалдық сипаты // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. – №2 (90). – 45–68 бб.
9. Хофстеде Г. Культуры и организации: Интеркультурное сотрудничество и его важность для выживания. – Москва: АКТ, 2010. – 320 с. *(110-125 бб.)*
10. Экман П., Фризен В. Эмоции и невербальные коммуникации в социальной психологии. – Нью-Йорк: Academic Press, 1972. – 240 с. *(80-92 бб.)*

NUTQIY FAOLIYATNING PSIXOLOGIK VA LINGVISTIK MEXANIZMLARI: NUTQ YARATISH, NUTQNI IDROK QILISH VA ICHKI NUTQ JARAYONLARI

Zaripov Rafiqjon Ergashboy o‘g‘li
Filologiya fanlari doktori (DSc).
Renessans ta’lim universiteti professori v.b.
zaripovrafiqjon1@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada nutqiy faoliyatning psixologik va lingvistik mexanizmlari faoliyat nazariyasi asosida yaxlit tizim sifatida tahlil qilinadi. Nutq yaratishning motivdan artikulyatsiyagacha bo‘lgan bosqichlari, nutqni idrok etishning akustik tahlildan pragmatik talqingacha bo‘lgan izchilligi hamda ichki nutqning oraliq bog‘lovchi o‘rni nazariy jihatdan yoritiladi. Xotira, diqqat va emotsiyalarning nutqiy jarayonlarga ta’siri psixolingvistik, kognitiv va neyrolingvistik manbalar asosida asoslanadi. Tahlil natijasida nutq yaratish va idrok etish bosqichlarining mazmunan o‘zaro mosligini aks ettiruvchi integrativ sxema taklif etiladi, shuningdek, ta’lim jarayoni va keyingi tadqiqotlar uchun takliflar beriladi.

Kalit so‘zlar: psixolingvistika, nutqiy faoliyat, faoliyat nazariyasi, nutq yaratish, nutqni idrok etish, ichki nutq, ishchi xotira, diqqat, emotsional nutq, pragmatika.

Abstract. This article analyzes the psychological and linguistic mechanisms of speech activity as an integrated system based on activity theory. It provides a theoretical overview of the stages of speech production—ranging from motivation to articulation—and the sequence of speech perception—extending from acoustic analysis to pragmatic interpretation—as well as the role of inner speech as an intermediary link. The influence of memory, attention, and emotions on speech processes is substantiated through psycholinguistic, cognitive, and neurolinguistic sources. Based on this analysis, an integrative scheme reflecting the functional correspondence between the stages of speech production and perception is proposed, alongside recommendations for the educational process and future research.

Keywords: psycholinguistics, speech activity, activity theory, speech production, speech perception, inner speech, working memory, attention, emotional speech, pragmatics.

Kirish. Insonning nutqiy faoliyati til, tafakkur, xotira, diqqat va hissiyot kabi bir qator tizimlarning hamkorligida amalga oshadigan murakkab jarayondir. Psixolingvistikaning markaziy muammolaridan biri inson qanday qilib fikrni nutqqa

aylantirishi masalasidir [4, 8-b]. Mazkur masala XX asr davomida turli nazariyalar asosida o‘rganilgan bo‘lsa-da, hozirgi paytda faoliyat nazariyasiga asoslangan yondashuv eng izchil model sifatida e’tirof etiladi [7, 15–16-b; 8]. Bu yondashuv nutqni alohida til birliklarining yig‘indisi sifatida emas, balki motiv, niyat, dasturlash va nazoratni o‘z ichiga olgan maqsadli faoliyat sifatida talqin qiladi [7, 20–21-b].

So‘nggi o‘n yilliklarda kognitiv psixologiya, neyrolingvistika va sun’iy intellekt sohalaridagi yutuqlar nutqiy faoliyatning ichki mexanizmlarini yangi eksperimental va hisoblash usullari bilan o‘rganish imkonini berdi [3, 19-b; 13; 22]. Biroq nutq yaratish, nutqni idrok etish, xotira, diqqat, emotsiya va ichki nutq masalalari ko‘pincha bir-biridan alohida tahlil qilinadi. Natijada nutqiy faoliyat yagona tizim sifatida yetarlicha yaxlit talqin etilmaydi. Mazkur holat tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi – nutqiy faoliyatning psixologik va lingvistik mexanizmlarini o‘zaro bog‘liq tizim sifatida tahlil qilish va nutq yaratish hamda nutqni idrok etish jarayonlarining mazmunan mosligini asoslashdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: nutq yaratishning ketma-ket bosqichlarini aniqlash; nutqni idrok etish bosqichlarini tavsiflash; ichki nutqning ushbu jarayonlardagi o‘rnini yoritish; xotira, diqqat va emotsiyalarning nutqiy faoliyatga ta’sirini ilmiy manbalar asosida asoslash. Tadqiqot obyekti – inson nutqiy faoliyati, predmeti esa nutqni yaratish, idrok etish va ichki nutq jarayonlarini ta’minlovchi psixik mexanizmlardir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. A.A.Leontyev nutqni motiv, orientirlash, rejalashtirish, amalga oshirish va nazorat bosqichlarini o‘z ichiga olgan faoliyat sifatida tavsiflaydi [7, 15–16-b; 8]. L.S.Vigotskiy fikr va so‘zning o‘zaro munosabatini asoslab bergan [9]. N.I.Jinkin fikrdan nutqqa o‘tish jarayonini kodlar almashinuvi sifatida talqin qilgan [5, 28-b], A.R.Luriya esa ifodaning motiv va fikrdan ichki nutq hamda chuqur sintaktik tuzilma orqali yuza tuzilmaga yoyilishini bosqichma-bosqich tasvirlagan [10].

Ushbu masalalar V.P.Belyanin [4, 8-b], A.A.Zalevskaya [6, 25-b] asarlarida hamda o‘zbek olimlari S.R.Usmanova va Sh.Q.Shamsiyevaning darsligida [1] tizimlashtirilgan. R.E.Zaripovning neyrolingvistikaga oid uslubiy qo‘llanmasida nutqiy jarayonlarning neyrofiziologik asoslari yoritilgan [3, 19-, 9-b].

Xorijiy tadqiqotlarda nutq yaratish jarayoni V.Levelt tomonidan konseptualizator, formulyator va artikulyator komponentlaridan iborat model sifatida ishlab chiqilgan [11]. Keyinchalik leksik tanlash bosqichlari eksperimental asosda aniqlashtirilgan [12]. Nutqni idrok etish sohasida G.Hikok va D.Pepel nutq qayta ishlanishining ikki oqimli modelini taklif etdi: ventral oqim tovushni ma’noga, dorsal oqim esa tovushni artikulyatsion harakatlarga bog‘laydi [13]. M.Kutas va S.Hillyard

tadqiqoti ma’no jihatidan nomuvofiq gaplarni idrok etishda taxminan 400 millisekund atrofida alohida elektrofiziologik reaksiya (N400) paydo bo‘lishini ko‘rsatdi [14]. Nutqning pragmatik talqini masalasi esa H.P.Grays tomonidan suhbat implikaturalari nazariyasida asoslangan [15].

Xotira va diqqat masalalari bo‘yicha A.Baddeli ishchi xotiraning ko‘p komponentli modelini [16], N.Kouan esa ishchi xotira hajmining cheklanganligini asoslab berdi [17]. D.Kaneman diqqatni cheklangan resurs sifatida talqin qilgan [18], M.Pozner va S.Petersen esa diqqatning neyron tarmoqlari muammosini tahlil qilgan [19]. Emotsiyalar masalasida K.Sherer ovoz orqali emotsiyalarning ifodalanishi va idrok etilishi bo‘yicha tadqiqotlarni umumlashtirgan [20], A.Shirmer va S.Kots emotsional prosodiyani qayta ishlashning bosqichli modelini taklif etgan [21]. Emotsional nutqni avtomatik aniqlash yo‘nalishi esa hisoblash usullariga asoslanadi [22]. Ichki nutqning rivojlanishi, funksiyalari va neyrobiologiyasi B.Alderson-Dey va Ch.Fernihou tomonidan sharhlangan [23].

Ko‘rib chiqilgan manbalar nutqiy faoliyatning har bir tarkibiy qismi chuqur o‘rganilganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ularni yagona integrativ sxemada birlashtirish va nutq yaratish hamda idrok etish bosqichlarini o‘zaro taqqoslash masalasi yetarlicha ishlab chiqilmagan. Ushbu maqolada aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga harakat qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-konseptual xarakterga ega. Xulosalar mavjud ilmiy manbalarni tahlil qilish va umumlashtirishga asoslanadi. Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi: ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish; nutq yaratish va idrok etish bosqichlarini qiyosiy taqqoslash; faoliyat yondashuvi asosida funksional tahlil; olingan natijalarni integrativ sxema shaklida modellashtirish; nutqiy faoliyat qonuniyatlarini izohlovchi lingvistik misollarni tahlil qilish.

Manbalar sifatida psixolingvistika va neyrolingvistika bo‘yicha darsliklar, monografiyalar hamda xalqaro nufuzli jurnallardagi maqolalar tanlandi. Tanlashda manbaning fundamental ahamiyati, nazariy modelning keng e’tirof etilgani va maqola mavzusiga bevosita aloqadorligi inobatga olindi. Tadqiqotning cheklovi shundaki, taklif etilayotgan sxema o‘zbek tili materialida eksperimental tekshiruvdan o‘tkazilmagan; bu keyingi tadqiqotlar uchun yo‘nalish sifatida belgilandi.

Tahlil va natijalar.

Nutq yaratish va ichki nutq.

Nutq yaratish har doim ehtiyoj va motivdan boshlanadi [7, 20–21-b]. Agar kommunikativ ehtiyoj mavjud bo‘lmasa, nutq ham yuzaga kelmaydi. Masalan, ilmiy konferensiyada ma’ruza qilish zarurati tadqiqotchida nutqiy faoliyatni yuzaga keltiradi. Motiv asosida kommunikativ niyat shakllanadi. Niyat esa nutqning

mazmuniy yo‘nalishini belgilaydi. Keyingi bosqichda ichki dasturlash amalga oshadi [5, 28-b]. Bu bosqichda kelajakdagi ifodaning umumiy semantik modeli yaratiladi. Shundan keyingina til birliklarini tanlash jarayoni boshlanadi. Leksik tanlash davomida minglab so‘zlar orasidan kommunikativ maqsadga eng mos birliklar tanlab olinadi [12]. Keyinchalik grammatik struktura hosil qilinadi va fonologik kodlash amalga oshiriladi. Oxirgi bosqichda esa artikulyatsiya mexanizmi ishga tushadi. Mazkur ko‘p bosqichli tizim inson nutqining naqadar murakkab ekanligini ko‘rsatadi.

Bu ketma-ketlik V.Levelt modeliga mazmunan mos keladi: ichki dasturlash konseptualizator, leksik tanlash, grammatik va fonologik kodlash formulyator, artikulyatsiya esa artikulyator faoliyatiga tengdir [11]. Levelt modelida nutq yaratish tizimi o‘z nutqini nazorat qilishda nutqni idrok etish tizimidan ham foydalanishi ko‘rsatilgan [11]. Demak, nutq yaratish va idrok etish bir-biridan butunlay ajralgan jarayonlar emas.

Ichki dasturlash bosqichi ichki nutq bilan bevosita bog‘liq. L.S.Vigotskiyga ko‘ra ichki nutq tashqi nutqning ichkilashuvi natijasida shakllanadi va qisqargan, predikativ xususiyatga ega [9]. N.I.Jinkin fikrdan nutqqa o‘tishda universal-predmet koddan til kodiga o‘tish sodir bo‘lishini ko‘rsatadi [5, 28-b]. A.R.Luriya modelida ifoda motiv va fikrdan ichki nutq hamda chuqur sintaktik tuzilma orqali yuza tuzilmaga yoyiladi [10]. Zamonaviy sharhlar ichki nutqning ishchi xotira, o‘zini kuzatish va ijro funksiyalari bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi [23]. Shunga ko‘ra ichki nutqni fikr va tashqi nutq o‘rtasidagi oraliq bog‘lovchi bo‘g‘in sifatida qarash mumkin.

Nutqni idrok etish.

Nutq yaratish qanchalik murakkab bo‘lsa, nutqni tushunish ham shunchalik murakkab jarayondir[2]. Nutqni idrok qilishning asosiy vazifasi tashqi signal ortida yashiringan ma’noni tiklashdan iborat [6, 25-b]. Tinglovchi eshitilgan nutqni quyidagi bosqichlarda qayta ishlaydi: akustik tahlil, fonologik identifikatsiya, leksik tanish, grammatik tahlil, semantik interpretatsiya va pragmatik talqin. Neyrofiziologik jihatdan bu jarayon ikki oqim orqali amalga oshadi: ventral oqim tovushni ma’noga bog‘laydi, dorsal oqim esa eshituv va artikulyatsion tizimlarni o‘zaro uyushtiradi [13]. Semantik nomuvofiqlik N400 reaksiyasini keltirib chiqarishi ma’no tahlili idrok jarayonida tezkor amalga oshishini ko‘rsatadi [14].

Pragmatik talqin bosqichi alohida ahamiyatga ega. Masalan, bir xil gap turli vaziyatlarda turlicha ma’no kasb etishi mumkin: “Siz vaqtida keldingiz.” Mazkur gap samimiy maqtov ham, kinoya ham bo‘lishi mumkin. Agar so‘zlovchi tinglovchining kechikkanini bilsa, gap ochiq ma’nosi bilan haqiqatga mos kelmaydi va tinglovchi undan kinoyali implikaturani chiqaradi [15]. Shuning uchun nutqni tushunishda nafaqat lingvistik bilimlar, balki kommunikativ vaziyat haqidagi bilimlar ham muhim

rol o‘ynaydi. Bu esa psixolingvistikaning pragmatika, diskurs tahlili va kognitiv lingvistika bilan yaqin aloqadorligini ko‘rsatadi [1].

Xotira tizimlarining roli.

Nutqiy faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oshishi xotira tizimlarining samarali ishlashiga bog‘liq [3, 19-b]. Nutq yaratish jarayonida uzoq muddatli xotira, qisqa muddatli xotira va ishchi xotira bir vaqtning o‘zida faoliyat ko‘rsatadi. Masalan, ma’ruzachi ilmiy terminlarni uzoq muddatli xotiradan oladi, gapning tarkibiy qismlarini ishchi xotirada ushlab turadi va tinglovchining reaksiyasiga qarab nutqini moslashtiradi. Shu bilan birga, ishchi xotirada bir vaqtning o‘zida saqlanadigan birliklar soni cheklangan bo‘lib, taxminan to‘rt birlik atrofida baholanadi [17]. Bu holat murakkab gaplarni qismlarga ajratib rejalashtirish zarurligini izohlashi mumkin. Shu sababli xotira va nutq o‘rtasidagi munosabat psixolingvistikaning eng muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi [1; 3, 9-b].

Diqqat va nutqiy faoliyatni boshqarish.

Psixolingvistika insonning nutqiy faoliyatini faqat til birliklarining qo‘llanilishi bilan emas, balki nutqning yuzaga kelishi va qabul qilinishida ishtirok etadigan barcha psixik jarayonlar bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Ana shunday psixik jarayonlarning eng muhimlaridan biri diqqat hisoblanadi. Chunki diqqat nutq yaratish, nutqni idrok etish, matnni tushunish va kommunikativ faoliyatni boshqarishning markaziy mexanizmlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Psixologiyada diqqat ongning ma’lum obyektga yo‘naltirilishi va jamlanishi sifatida tavsiflansa, psixolingvistikada diqqat nutqiy faoliyatning barcha bosqichlarini boshqaruvchi kognitiv mexanizm sifatida talqin qilinadi [1]. Agar insonning diqqati yetarli darajada masalaga qaratilmasa, nutqni tushunish ham, nutq yaratish ham murakkablashadi. Masalan, auditoriyada murakkab ilmiy ma’ruza tinglayotgan magistrantning diqqati ma’ruzachi nutqiga qaratilgan bo‘lsa, u matnning semantik strukturasini muvaffaqiyatli tiklay oladi, biroq uning diqqati tashqi omillar ta’sirida chalg‘isa, ma’ruzadagi mantiqiy bog‘lanishlar uzilib qoladi va axborotni o‘zlashtirish sifati pasayadi.

Nutqiy faoliyatda diqqatning uch asosiy shakli ishtirok etadi: ixtiyorsiz, ixtiyoriy va ixtiyoriydan keyingi diqqat [1]. Ixtiyorsiz diqqat ko‘pincha yangi yoki noodatiy nutqiy signallar ta’sirida yuzaga keladi. Masalan, auditoriyada kutilmaganda yangi termin ishlatilsa yoki notanish til elementi qo‘llansa, tinglovchilar diqqati avtomatik ravishda mazkur birlikka qaratiladi. Ixtiyoriy diqqat esa ongli boshqaruvni talab qiladi. Ilmiy matn o‘qiyotgan tadqiqotchi murakkab nazariy mulohazalarni tushunish uchun ongli ravishda diqqatini matnga qaratadi. Nutqiy faoliyat davomida diqqatning taqsimlanishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki so‘zlovchi bir vaqtning o‘zida fikr mazmunini nazorat qiladi, grammatik vositalarni tanlaydi,

auditoriya reaksiyasini kuzatadi va talaffuzni boshqaradi. Shu sababli nutqiy faoliyat diqqatning murakkab ko‘pkanalli boshqaruviga asoslanadi.

Diqqatning cheklangan resurs sifatidagi talqini [18] bir vaqtning o‘zida bir nechta nutqiy vazifani bajarish qiyinligini tushuntiradi. Neyrokognitiv tadqiqotlarda diqqat hushyorlik, yo‘naltirish va ijrochi nazoratini ta’minlovchi tarmoqlar orqali amalga oshishi ko‘rsatilgan [19].

Emotsiyalar va nutq.

Nutq faqat kognitiv jarayon emas, balki emotsional jarayon ham hisoblanadi. Chunki inson nutqida nafaqat bilim va axborot, balki hissiyot, munosabat, baholash va individual tajriba ham ifodalanadi. Psixolingvistika emotsiyalarning nutq yaratish va nutqni idrok etish jarayonlariga ta’sirini ham o‘rganadi [3, 9-b]. Eksperimental tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kuchli emotsional holatlarda nutqning barcha komponentlari o‘zgarishi mumkin: nutq sur’ati, intonatsiya, pauzalar, ovoz balandligi, leksik tanlov, sintaktik qurilish [20]. Masalan, hayajonlangan inson nutqida qisqa gaplar, takrorlar va pauzalarning ortishi kuzatiladi. Aksincha, xotirjam holatda nutq grammatik jihatdan ancha mukammal va mantiqiy izchil bo‘ladi. Ovoz orqali emotsiyalar ifodalanishi va tinglovchilar tomonidan tasodifiy darajadan yuqori aniqlikda farqlanishi tadqiqotlarda aniqlangan [20].

Emotsiyalar nutqni tushunishga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, “Bu juda qiziqarli natija” jumlasi turli intonatsiyalar yordamida hayrat, quvonch, istehzo yoki shubha ma’nolarini ifodalashi mumkin. Shuning uchun nutqning mazmunini anglash faqat lingvistik birliklarni dekodlash bilan cheklanmaydi, balki emotsional signallarni ham interpretatsiya qilishni talab qiladi. Emotsional prosodiyani qayta ishlash akustik belgilarni tahlil qilish, emotsional jihatdan muhim belgilarni birlashtirish va ularni baholash bosqichlaridan iborat ekanligi ta’kidlanadi [21]. So‘nggi yillarda emotsional nutqni avtomatik aniqlash texnologiyalarining rivojlanishi psixolingvistika va sun’iy intellektning yangi integrativ yo‘nalishlarini yuzaga keltirdi [22].

Integrativ sxema va tahlil natijalari.

Tahlil asosida nutq yaratish va nutqni idrok etish bosqichlari o‘zaro taqqoslandi. 1-jadvalda har bir bosqichga mos keladigan asosiy psixik mexanizm ko‘rsatilgan.

1-jadval. Nutq yaratish va idrok etish bosqichlarining o‘zaro mosligi (adabiyotlar tahlili asosidagi muallif sintezi) [7, 20–21-b; 11; 13]

Nutq yaratish bosqichi	Nutqni idrok etish bosqichi	Asosiy psixik mexanizm

Nutq yaratish bosqichi	**Nutqni idrok etish bosqichi**	**Asosiy psixik mexanizm**
Ehtiyoj, motiv va kommunikativ niyat	Pragmatik talqin	Motivatsiya, diqqat, vaziyat haqidagi bilimlar
Ichki dasturlash	Semantik interpretatsiya	Ichki nutq, tushunchaviy bilimlar, ishchi xotira
Leksik tanlash	Leksik tanish	Uzoq muddatli xotira
Grammatik struktura hosil qilish	Grammatik tahlil	Ishchi xotira, nazorat
Fonologik kodlash	Fonologik identifikatsiya	Fonologik tizim
Artikulyatsiya	Akustik tahlil	Eshituv va motor tizimlarining o‘zaro aloqasi

Tahlil natijalari quyidagicha umumlashtirildi. Birinchidan, nutq yaratish motivdan artikulyatsiyagacha bo‘lgan ko‘p bosqichli faoliyat sifatida amalga oshadi. Ikkinchidan, nutqni idrok etish yaratish bosqichlariga teskari yo‘nalishda kechsa-da, tuzilishi jihatidan ularga mos keladi; ikki jarayon o‘z nutqini nazorat qilish va eshituv-artikulyatsion aloqa orqali bog‘lanadi. Uchinchidan, xotira va diqqat nutqiy faoliyatning barcha bosqichlari uchun umumiy, cheklangan resurs vazifasini bajaradi. To‘rtinchidan, emotsiyalar nutq yaratishda ham, idrok etishda ham mazmun va shakl darajasiga ta’sir qiladi. Beshinchidan, ichki nutq fikr va tashqi nutq o‘rtasidagi oraliq bo‘g‘in bo‘lib, dasturlash va xotira jarayonlari bilan bog‘liqdir.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot nutqiy faoliyatni psixologik va lingvistik jihatdan yagona tizim sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq ekanini ko‘rsatdi. Faoliyat nazariyasi asosida nutq yaratish ehtiyoj va motivdan boshlanib, kommunikativ niyat, ichki dasturlash, leksik tanlash, grammatik tuzish, fonologik kodlash va artikulyatsiya bosqichlaridan o‘tadi. Nutqni idrok etish esa akustik tahlildan pragmatik talqinga qadar izchil davom etadi. Xotira, diqqat va emotsiyalar bu jarayonlarning barchasida ishtirok etadi, ichki nutq esa fikrdan nutqqa o‘tishdagi muhim bog‘lovchi bo‘g‘in hisoblanadi. Maqolada taklif etilgan integrativ sxema nutq yaratish va idrok etishning o‘zaro mosligini ko‘rsatadi.

Olingan natijalar asosida quyidagi takliflar beriladi. Birinchidan, psixolingvistika va neyrolingvistika kurslarida nutqiy faoliyatni alohida mavzular yig‘indisi sifatida emas, yaxlit tizim sifatida o‘qitish maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, o‘zbek tili materialida nutq yaratish, ishchi xotira va diqqat bilan bog‘liq eksperimental tadqiqotlar, jumladan, reaksiya vaqti va prosodik tahlilga asoslangan

tadqiqotlar o‘tkazilishi zarur. Uchinchidan, o‘zbek tilidagi emotsional nutq korpusini yaratish nutqni avtomatik aniqlash tizimlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. To‘rtinchidan, ichki nutqning o‘zbek tilidagi xususiyatlari, uning rivojlanishi va nutqiy faoliyatdagi o‘rni alohida tadqiqot predmeti bo‘lishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Usmanova S.R., Shamsiyeva Sh.Q. Psixolingvistika. Darslik. – Toshkent: Bookmany print, 2022. – 186 b. URL: https://aps.tsuos.uz/storage/users/136/books/DPERtpFqqz4t1V64XVb8N8YoVHPXFD7ig
QmoWLyX.pdf
2. Zaripov R.E. Shaxslararo va madaniyatlararo kommunikatsiya. O‘quv qo‘llanma. Toshkent – “Ilm ziyo zakovat” - 2025. 140-bet.
3. Zaripov R.E. Neyrolingvistika. Uslubiy qo‘llanma. Toshkent. – “Ilm ziyo zakovat”. – 2025. 119-bet.
4. Белянин В.П. Психолингвистика. – М., 2004. – С. 8.
5. Жинкин Н.И. О кодовых переходах во внутренней речи // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С. 28.
6. Залевская А.А. Введение в психолингвистику: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М., 1999. – С. 25.
7. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Смысл, 1999. – С. 15–16, 20–21.
8. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М., 1969.
9. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений: в 6 т. Т. 2. – М.: Педагогика, 1982.
10. Лурия А.Р. Язык и сознание. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 320 с.
11. Levelt W.J.M. Speaking: From Intention to Articulation. – Cambridge, MA: MIT Press, 1989. – 566 p.
12. Levelt W.J.M., Roelofs A., Meyer A.S. A theory of lexical access in speech production // Behavioral and Brain Sciences. – 1999. – Vol. 22, No. 1. – P. 1–38.
13. Hickok G., Poeppel D. The cortical organization of speech processing // Nature Reviews Neuroscience. – 2007. – Vol. 8, No. 5. – P. 393–402.
14. Kutas M., Hillyard S.A. Reading senseless sentences: Brain potentials reflect semantic incongruity // Science. – 1980. – Vol. 207, No. 4427. – P. 203–205.
15. Grice H.P. Logic and conversation // Cole P., Morgan J.L. (eds.). Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
16. Baddeley A. Working memory: Looking back and looking forward // Nature Reviews Neuroscience. – 2003. – Vol. 4, No. 10. – P. 829–839.

17. Cowan N. The magical number 4 in short-term memory: A reconsideration of mental storage capacity // Behavioral and Brain Sciences. – 2001. – Vol. 24, No. 1. – P. 87–114.
18. Kahneman D. Attention and Effort. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1973. – 246 p.
19. Posner M.I., Petersen S.E. The attention system of the human brain // Annual Review of Neuroscience. – 1990. – Vol. 13. – P. 25–42.
20. Scherer K.R. Vocal communication of emotion: A review of research paradigms // Speech Communication. – 2003. – Vol. 40, No. 1–2. – P. 227–256.
21. Schirmer A., Kotz S.A. Beyond the right hemisphere: Brain mechanisms mediating vocal emotional processing // Trends in Cognitive Sciences. – 2006. – Vol. 10, No. 1. – P. 24–30.
22. El Ayadi M., Kamel M.S., Karray F. Survey on speech emotion recognition: Features, classification schemes, and databases // Pattern Recognition. – 2011. – Vol. 44, No. 3. – P. 572–587.
23. Alderson-Day B., Fernyhough C. Inner speech: Development, cognitive functions, phenomenology, and neurobiology // Psychological Bulletin. – 2015. – Vol. 141, No. 5. – P. 931–965.

TEZAURUS VA ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK MASALALARI

Suyunov Baxodir Turdiyevich
filologiya fanlari doktori (DSc),
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti dotsenti,

Annotatsiya. Maqolada tezaurus tushunchasi, uning lug‘at turlari orasidagi o‘rni va zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati yoritiladi. Leksik birliklar o‘rtasidagi semantik munosabatlar, tushunchalar asosida axborot qidirish hamda sohaviy terminlarni tizimlashtirish masalalari muhokama qilinadi. Tezaurusning izohli lug‘at va til korpusi bilan aloqasi tavsiflanadi. Elektron tezauruslardan foydalanish, ularni kompyuter lingvistikasi vazifalariga tatbiq etish va o‘zbek tilining raqamli resurslarini rivojlantirishga doir amaliy mulohazalar bayon etiladi.

Kalit so‘zlar: tezaurus, leksikografiya, semantik munosabatlar, terminologiya, til korpusi, kompyuter lingvistikasi, elektron lug‘at.

Annotation. This article discusses the concept of a thesaurus, its place among lexicographic resources, and its relevance to modern linguistics. It examines semantic relations, concept based information retrieval, and the organization of specialized terminology. The relationship between thesauri, explanatory dictionaries, and language corpora is considered, alongside practical observations on electronic thesauri and the development of digital resources for Uzbek.

Keywords: thesaurus, lexicography, semantic relations, terminology, language corpus, computational linguistics, electronic dictionary.

Tezaurus – hozirgi kundagi zamonaviy tilshunoslikda leksik birliklar o‘rtasidagi semantik aloqalar – omonim, sinonim, antonim, paronim, giponim, giperonim va boshqa tushunchalarni ko‘rsatadigan umumiy yoki maxsus lug‘at, shunday lug‘atlarning maxsus turi hisoblanadi. Bu lug‘at boshqa lug‘atlardan farqli o‘laroq, biror bir ilm-fan sohasiga oid lug‘aviy birliklar yoki biror mavzu tarkibida joylashtirilgan ana shunday birliklar o‘rtasidagi semantik munosabatlar aks ettirilgan ideografik lug‘atdir.

Unda kerakli so‘zlar tushunchaga qarab qidiriladi. Nazariy jihatdan tezaurus leksik-semantik tizimning ehtimoliy modellaridan biridir. Amalda undan individual lug‘atni boyitish va tezkor qidiruv vositasi sifatida foydalaniladi. Shu ma’noda tezaurus lug‘atning aksi hisoblanadi.

Odatda, biror-bir so‘zning ma’nolarini emas, balki so‘zning o‘zini qidirilganda, tezauruslarga murojaat qilinadi. Ya’ni bu yerda tushuncha ma’lum bo‘lsa-da, biroq shu tushuncha ostidagi so‘zlar guruhi yoki so‘z shakllari haqida ma’lumotlar olinadi. Bu tizim ichida turgan bo‘lishi mumkin-u, ammo so‘zning o‘zi nimaligini

bilmasligimiz mumkin. Shu bois, manbalarda ta'kidlanganidek, tezaurus – bu lug'at bo'lib, so'zlar uchun omborxona vazifasini o'taydi.

Tezaurus umumiy ma'noda – maxsus terminologiya, ya'ni lug'at, ma'lumotlar yig'indisi, korpus yoki jamlanma, ma'lum sohadagi bilimlar yoki faoliyat sohasidagi tushunchalar, ta'riflar va terminlarni to'liq o'z ichiga oladi.

Tezaurus – yunoncha so'zdan olingan bo'lib, "xazina", "boylik", "zaxira" demakdir. Mazkur tushuncha maxsus bilimlar sohasi yoki faoliyat sohasining tushunchalari, ta'riflari va atamalarini matnlarda ishlatish misollari bilan to'liq qamrab oluvchi ma'lumotlar to'plami hisoblanadi. [8: 23].

Tezaurus muayyan tilda barcha so'zlarni qamrab oladigan, ularning matnda qo'llanish holatlarini to'la-to'kis aks ettiradigan lug'at. Muayyan yozuv yodgorliklaridan leksik birliklarni yoppasiga terib olishga asoslangan (masalan, yunon, lotin tillarida tuzilgan) lug'atlar shunday lug'atlardan hisoblanadi. So'z tanlash tamoyillariga ko'ra yozuvchilar yoki ularning ijodiga mansub biror asar tili bo'yicha tuzilgan lug'atlar ham tezaurus hisoblanadi.

U leksik-semantik, korporativ kommunikatsiya (bir fan yoki kasb orqali o'zaro bog'liq bo'lgan shaxslarning muloqotda bir-birlarini tushunishlari) uchun xizmat qiladi. Tezauruslar ma'lum bir fanni talqin qilishda muhim vositalardan biridir.

Tezaurus tushunchasini yuqoridagi sifatlari bilan birgalikda, lug'atning bir turi deb olsak, unda quyidagicha qiyosiy fikr yuritishimiz mumkin:

Lug'at va tezaurus tushunchalarining har ikkisi so'z va uning ma'nolarini bilish uchun xizmat qilsa-da, biroq ularning so'z ma'nolari haqida ma'lumot berish usullari har xil, ya'ni o'zaro farqlanadi.

Lug'at va tezaurus so'zlari lug'aviy ma'nosiga ko'ra, ot hisoblanadi. Lug'at ko'proq til o'rganuvchilar tomonidan so'zlarning ma'nolari, talaffuzi va orfografiyasini aniqlash uchun ishlatilsa, tezaurus tadqiqotchilar tomonidan so'zning sinonim, antonim, omonim va boshqa ma'no shakllarini topish uchun ishlatiladi.

Tezaurus – so'z yoki terminning tegishli tushunchalar guruhidagi ro'yxati. U murojaat qilinayotgan so'z bilan bir xil bo'lgan boshqa so'zlar to'g'risida ham keng qamrovli ma'lumotlar beradi.

Aksariyat tadqiqotchilar sinonim, antonim, paronim va boshqa shu kabilarni bilish uchun tezaurusdan foydalanishadi. [7: 74]. Odatda, tezaurus tilda so'zlarning kelib chiqishiga unchalik bog'liq bo'lmaydi, xususan, so'zlarning etimologiyasi haqida qo'shimcha ma'lumotlar bermaydi. Ammo, tezaurus so'zlarning boshqa shakllari, masalan, nominal shakllari, sifatlar va adverbial shakllar haqida juda ko'plab ma'lumotlar beradi.

Lug'at – bu tildagi so'zlarni (odatda alifbo tartibida) ro'yxatga oladigan va ularning ma'nosini izohlab beradigan yoki shunday so'zlarni boshqa tilda beradigan,

ko‘pincha, to‘g‘ri talaffuz haqida ma’lumot beradigan kitob yoki elektron manba hisoblanadi. Boshqacha qilib ifodalasak, lug‘at tildagi so‘zlar haqida bilim beradigan etimologik va grammatik vositadir.

Lug‘atda so‘zning jinsi va nutqda ishlatilishi haqida qo‘shimcha ma’lumotlar mavjud. U tildagi birorta so‘z bilan bir qatorda, unga qo‘shimcha ravishda ma’lumotlar ham berishi mumkin. Lug‘at bir nechta aniq tillarda tuzilishi mumkin, masalan, ingliz, fransuz, rus va boshqa tillarda. Bir tilda tuzilgan lug‘atda boshqa tillardagi shu so‘zning ekvivalent ma’nolari ham beriladi. Odatda, bu sifatlar tezaurusga tegishli emas.

Birinchi zamonaviy ingliz tezaurusi Piter Mark Roger tomonidan 1805-yilda yaratilgan. Mazkur tezaurus 1852-yilda Angliyada nashr etilgan, taxminan 15 mingta tushunchani o‘z ichiga oladi va shu vaqtdan beri foydalanib kelinadi. Bunday lug‘atlarning asosiy maqsadi matn yozishda tegishli so‘zlarni tanlashga yordam berish, mavzu doirasida atama yoki termin o‘rtasidagi munosabatlarni tavsiflovchi ma’lumotlarni qidirib topishdan iborat. Bunday lug‘atlar ma’lum bir soha mutaxassislari tomonidan yaratilgan va mavzu doirasidagi ma’lumotni qidirib topish uchun mo‘ljallangan.

1870-yillarda tezauruslardan ma’lumot izlash ishlarida faol foydalanila boshlandi. Shunday lug‘atlardan yana biri Vikilug‘at deb ataladi. U ko‘p tilli bepul yangilanadigan lug‘at va tezaurus bo‘lib, “Vikimediya” fondi loyihasi doirasida yaratilgan va 2004-yildan hozirgi kungacha ishlatilib kelinadi. Unda 250 mingta tushuncha va 67 mingta semantik munosabatlar o‘z aksini topgan.

Rus tilidagi xuddi shunday tezauruslardan biri “RuTez” deb nomlangan. Bu lug‘at 1997-yilda Axborot tadqiqotlar markazi tomonidan avtomatik indeksatsiya vositasi sifatida yaratilgan. U hozirgi kunga qadar ishlab chiqilgan 45 mingta tushuncha, 107 mingta so‘z va iboralar, 177 mingta semantik munosabatlarni qamrab oladi.

O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasida tezaurus terminiga quyidagicha izoh berilgan:

“Tezaurus (yun. thesaurus – “xazina”, “boylik”) – 1) muayyan tildagi barcha so‘zlarni qamrab oladigan, ularning matnda qo‘llanish holatlarini to‘la-to‘kis aks ettiradigan lug‘at”. [11: 329].

Tezaurus – bu lug‘atlar tushunchasi va uning birliklari o‘rtasidagi sobit semantik aloqalar bo‘lib, har ikkala mustaqil xususiyat ham tushunchani aniqlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

“Tezaurus termini, avvalambor tilning lug‘at fondini maksimal darajada to‘liqlik bilan ifodalaydigan xazina sifatida talqin etiladi. Matnlarning adekvat talqini

va ma’lumotlari uning sistem ma’nolarini o‘zida mujassam etgan va soha vakillari tomonidan e’tirof etilgan tezaurusda aniqlanadi”. [9: 19].

Hozirgi vaqtda ushbu tushunchaga kompyuter texnologiyalarida so‘zlarni qidirishda axborot texnologiyalarining tarqalishi, Internet va mashina tarjimasi bilan bog‘liq lug‘atlar kiradi. Psixologiyada shaxsning tezaurusi ma’lumotni idrok etish va tushunish bilan xarakterlanadi. Bunda aloqa nazariyasi va uning elementlari o‘zaro ta’sir ko‘rsatadigan murakkab tizimning umumiy tushuncha-tezislari ko‘rib chiqiladi. Kompyuter lingvistikasining tarkibiy qismi bo‘lgan tezauruslar leksemalarning o‘z va ko‘chma ma’nolari, kommunikativ xususiyatlari, emotsional-ekspressiv vazifalari haqida keng ma’lumot berishi bilan qimmatlidir. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, jahon tilshunosligida kompyuter lingvistikasi, korpus tushunchasiga doir ilk ma’lumotlar XX asrning qirqinchi yillarida yuzaga kelganligi ilmiy manbalarda qayd etilgan. [4: 314]. O‘zbek tilshunosligida korpus lingvistikasi masalalari keyingi yillarda ilmiy tadqiqot ishlari sifatida keng o‘rganila boshladi.

Xususan, Sh.M. Hamroyevaning “O‘zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari” nomli dissertatsiyasida o‘zbek tilshunosligida birinchi marta korpus, uning o‘ziga xos xususiyatlari, nazariy asoslari, til korpusining lingvistik hamda nazariy va amaliy ahamiyati yoritib berilgan. [3: 15]. Shuningdek, korpus lingvistikasining shakllanish tarixi, taraqqiyot yo‘li, o‘ziga xos xususiyatlari va bugungi holati masalalari atroflicha talqin qilingan.

O‘zbek tilini jahon tillari qatorida rivojlantirish, uni dunyoviy tillar sirasiga kiritish va til o‘rganish hamda o‘rgatishda kompyuter lingvistikasi fani dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Texnika taraqqiyoti mahsuli bo‘lgan kompyuter tizimi barcha sohalarda qulayliklar yaratadi, ma’lumotlarning tezkor yetkazib berilishini, tarjima, tahrir jarayonlarining mashina yordamida qisqa muddatlarda amalga oshirilishini ta’minlaydi.

Kompyuter lingvistikasi amaliy tilshunoslik yo‘nalishlaridan biridir. “Amaliy lingvistika” termini esa ko‘p ma’noli termin bo‘lib, bu termin umumtilshunoslikda har xil talqin qilinadi. G‘arb tilshunosligida applied linguistics, angewandte Linguistik termini, birinchi navbatda, o‘qitish metodikasi, grammatik xususiyatlarni qamrab olgan holda, ona tili va chet tillarini o‘qitish amaliyoti bilan bog‘lanadi. Aslida mazkur tushunchalar kompyuter texnologiyalarining ishlab chiqilishi va axborotni qayta ishlash tizimi (boshqaruvning avtomatlashgan tizimi, informatsion qidiruv tizimi, matnni qayta ishlashning avtomatik tizimi) shakllanishi jarayonida yuzaga kelgan.

Ayrim rus tilidagi adabiyotlarda, ko‘p hollarda, “kompyuter lingvistikasi” (“computational linguistics”), “hisoblash lingvistikasi”, “avtomatik lingvistika”, “injener lingvistikasi” tarzida qo‘llaniladi. [1: 5]. Amaliy lingvistikaning mazkur

nomlar bilan yuritilishi uning faoliyati xarakterini belgilaydi. Ushbu terminlarda amaliy lingvistikaning integratsiyaga asoslanishi, avtomatlashish xususiyati o‘z ifodasini topgan.

Lingvistik masalalarni tezkor hal etishda, kompyuter texnologiyalari va informatikaning o‘rni beqiyosdir. Ularning milliy tilshunoslikka tatbiq etilishi axborotlarning tezkorlik bilan o‘zlashtirilishini, shuningdek bajariladigan amallarning aniqligini ta’minlaydi. Tilshunoslik muammolarining kompyuter yordamida hal qilinishi, ayni paytda, tilning qo‘llanish doirasi kengayishi, ichki imkoniyatlarning ortishiga xizmat qiladi.

Kompyuter lingvistikasi har bir tilning o‘ziga xos tabiatini hisobga olib, muayyan tilning fonetik, leksik, grammatik sathlariga oid masalalarni mashina yordamida hal qilish vazifasini qo‘ygandagina lingvistik taraqqiyot omili bo‘la oladi. Shuningdek, turli xil lug‘atlar va tezauruslarga ham innovatsion kompyuter texnologiyalarini tatbiq etish bugungi kundagi tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir.

Tezaurus – bu umumiy ma’noda maxsus bilim sohasi yoki faoliyat sohasining tushunchalari, ta’riflari, atama yoki terminlarini to‘liq qamrab oladigan maxsus terminologiya, obyektiv lug‘at, ma’lumotlar to‘plami, korpus yoki kod, demakdir. Tilda tezauruslar elektron formatda, alohida fan sohalarini tavsiflashning samarali vositalaridan biri bo‘lib, kommunikatsiyaning eng qulay va keng qamrovli elektron shaklidir.

Biror fan yoki kasb-hunar bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar va shu munosabatlardagi tushunchalarni innovatsion rivojlantirishga xizmat qiladi. U nafaqat so‘z ma’nolari, balki intellektual tizimlarning ilmiy asoslarini to‘ldirishda ishlatilishi mumkin bo‘lgan so‘zlarni boshqa tushunchalar va ularning guruhlari bilan o‘zaro bog‘lash orqali ochib berishga imkoniyat yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Baranov A. Vvedeniye v prikladnuyu lingvistiku. – Moskva, 2001.
2. Eshmo‘minov A. O‘zbek tili milliy korpusining sinonim so‘zlar bazasi: filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Qarshi, 2019.
3. Hamroyeva Sh. M. O‘zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari: filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Qarshi, 2018.
4. Kutuzov A. B. Korpusnaya lingvistika: kurs. URL: http://lab314.brsu.by/kmp-lite/kmp-video/CL/CorporeLingva.pdf.
5. Mahkamov N. Terminologik tamoyillar va xalqaro terminelementlar // Xorijiy so‘z va terminlardan foydalanishda me’yor va milliy-assotsiativ fikrlash muammolari. – Toshkent, 2011.

6. Mirahmedova Z. O‘zbek tilining anatomiya terminologiyasi va uni tartibga solish muammolari. – Toshkent: Fan, 2010.
7. Rasulov R., Suyunov B., Mo‘ydinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san’ati. – Toshkent, 2010.
8. Suyunov B. T. Tibbiy terminlar semantikasi va tezaurusi: monografiya. – Toshkent, 2022.
9. Valitova N. R. Formirovaniye professionalnogo tezaurusa u studentov fizkulturnogo vuza: avtoref. diss. … kand. ped. nauk. – Omsk, 2012.
10. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
11. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent, 2004.

ПОЛИПРЕДИКАТИВТІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ПРОПОЗИЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Айтбаев Ділшатқожа Темірбайұлы
Низами атындағы Өзбекстан ұлттық педагогика
университетті профессоры, ф.ғ.д. (DSc).

АННОТАЦИЯ

Мақалада полипредикативті сөйлемдердің пропозициялық құрылымы мен семантикалық-синтаксистік ерекшеліктері қарастырылады. Пропозиция, предикация, предикативтілік, полипре-дикативтілік және полипропозитивтілік ұғымдарының арақатынасы талданып, сөйлем құра-мындағы пропозициялардың себеп-салдарлық, шарттық, мезгілдік, мақсаттық және басқа да мағыналық байланыстары сипатталады. Зерттеу нәтижесінде полипредикативті сөйлемнің семантикалық негізін өзара байланысқан бірнеше пропозиция құрайтыны анықталады.

Тірек сөздер: Кілт сөздер: полипредикативті сөйлем, пропозиция, пропозициялық құрылым, предикация, предикативтілік, полипропозитивтілік, семантикалық синтаксис, жағдаят, предика-тивтік орталық, семантикалық қатынас.

Аннотация

В статье рассматриваются пропозициональная структура и семантико-синтаксические особенности полипредикативных предложений. Анализируется соотношение понятий пропозиции, предикации, предикативности, полипредикативности и полипропозитивности, описываются причинно-следственные, условные, временные, целевые и другие смысловые связи пропозиций в составе предложения. В результате исследования установлено, что семантическую основу полипредикативного предложения составляют несколько взаимосвязанных пропозиций.

Ключевые слова: полипредикативное предложение, пропозиция, пропозициональная структура, предикация, предикативность, полипропозитивность, семантический синтаксис, ситуация, предикативный центр, семантическое отношение.

Abstract

The article examines the propositional structure and semantic-syntactic features of polypredicative sentences. The relationship between the concepts of proposition, predication, predicativity, polypredicativity, and polypropositivity is analyzed, and the causal, conditional, temporal, objective, and other semantic connections of

propositions within a sentence are described. The study reveals that the semantic basis of a polypredicative sentence consists of several interconnected propositions.

Keywords: polypredicative sentence, proposition, propositional structure, predication, predicativity, polypropositivity, semantic syntax, situation, predicative center, semantic relation.

Қазіргі синтаксистік зерттеулерде сөйлемнің табиғатын тек оның грамматикалық құрылымы арқылы сипаттау жеткіліксіз деп танылады. Сөйлем белгілі бір объективті жағдаятты бейнелеп қана қоймай, сөйлеушінің коммуникативтік мақсатын, бағасын және сол жағдаятқа қатысты көзқарасын да білдіреді. Осыған байланысты қазіргі тіл білімінде синтаксистік құрылымдарды семантикалық және коммуникативтік тұрғыдан зерттеуге ерекше мән берілуде. Сөйлемнің мазмұндық ұйымдасуын анықтауда пропозиция, преди-кация, предикативтілік және полипредикативтілік ұғымдары өзара сабақтастықта қарас-тырылады.

Пропозиция ұғымы алғашында логика мен философияда қалыптасып, кейін тіл білімінің семантикалық синтаксис саласында кеңінен қолданыла бастады. Лингвист-ғалым Н.Д.Арутюнова еңбектерінде пропозиция сөйлемнің мағыналық құрылымын сипаттайтын маңызды категория ретінде қарастырылады. Ғалым сөйлемнің грамматикалық формасы мен оның білдіретін мағыналық мазмұнын ажырата отырып, сөйлем мағынасын логикалық-семантикалық тұрғыдан талдаудың қажеттілігін көрсетеді [1; 2].

Жалпы алғанда, пропозицияны белгілі бір жағдаяттың тілдік тұрғыдан концеп-туалданған семантикалық моделі ретінде түсіндіруге болады. Оның негізінде предикат және сол предикатпен мағыналық қатынасқа түсетін актанттар орналасады. Мәселен, *Студент мақала жазды* сөйлемінің пропозициялық құрылымын ***студент – жазу – мақала*** түрінде көрсетуге болады. Мұнда *жазу* әрекеті предикат қызметін атқарса, *студент* пен *мақала* сол әрекетке қатысушы актанттар ретінде танылады.

Сөйлем мен пропозицияның арақатынасы олардың бір-бірімен тікелей теңдеспейтінін көрсетеді. Сөйлем белгілі бір тілдің грамматикалық заңдылықтарына сәйкес ұйымдасқан нақты тілдік құрылым болса, пропозиция осы құрылым арқылы берілетін жағдаяттық мазмұнды сипаттайды. Бір пропозиция әртүрлі синтаксистік құрылымдар арқылы берілуі мүмкін. Мысалы, *Зерттеуші мақаланы жазды* және *Мақаланы зерттеуші жазды* сөйлем-дерінің коммуникативтік ұйымдасуында айырмашылық болғанымен, олардың негізгі маз-мұндық өзегі бірдей. Бұл жағдай пропозицияның сөйлемнің сыртқы формасына тәуелсіз семантикалық құрылым ретінде сипатталуына мүмкіндік

береді. Пропозициялық құрылым-ның қалыптасуында предикация ерекше орын алады. Предикация субъект пен предикат арасындағы мағыналық байланысты білдіреді және белгілі бір объектінің іс-әрекетін, күйін немесе белгісін сипаттайды. Мысалы, *Студент зерттеу жүргізді* сөйлемінде *студент* субъект ретінде, *зерттеу жүргізді* предикат ретінде көрініп, олардың арасындағы қатынас белгілі бір оқиғаның мазмұнын қалыптастырады.

Предикация мен предикативтілік ұғымдары өзара байланысты болғанымен, олардың қызметі бірдей емес. Предикация, ең алдымен, семантикалық қатынасты білдірсе, предика-тивтілік осы қатынастың сөйлем деңгейінде грамматикалық тұрғыдан ұйымдасуын көрсе-теді. «Русская грамматикада» предикативтілік сөйлемнің негізгі грамматикалық мағына-ларының бірі ретінде сипатталып, оның объективтік модальділік пен синтаксистік уақыт арқылы жүзеге асатыны көрсетілген [3]. Осы тұрғыдан сөйлемнің семантикалық құрылы-мын шартты түрде ***субъект → предикат → предикация → пропозициялық*** мазмұн жүйесі арқылы сипаттауға болады.

Егер сөйлем құрамында бір емес, бірнеше предикативтік орталық болса, полипре-дикативті құрылым қалыптасады. Полипредикативтілік дегеніміз – сөйлем құрамындағы екі немесе одан да көп предикативтік компоненттің белгілі бір синтаксистік және семантикалық қатынас негізінде ұйымдасуы. Мысалы, *Көктем келді де, табиғат қайта жанданды* сөйлемінде екі предикативтік орталық бар: *көктем келді* және *табиғат жанданды*. Әрбір компонент жеке жағдаятты білдіреді және олардың арасында уақыттық әрі себептік сипат-тағы мағыналық байланыс қалыптасады.

Осыған байланысты полипредикативті сөйлемнің құрылымын оның құрамындағы предикативтік бөліктердің жай ғана қосындысы ретінде қарастыруға болмайды. Әр предикативтік компонент белгілі бір пропозицияны білдіреді, ал бірнеше пропозицияның өзара байланысы сөйлемнің тұтас семантикалық құрылымын қалыптастырады. Демек, полипредикативті сөйлемді ***пропозиция + семантикалық байланыс + пропозиция*** үлгісімен сипаттауға болады. Құрамындағы компоненттер саны артқан сайын пропози-циялық құрылым да күрделене түседі.

Полипредикативті сөйлемдердегі пропозициялар әртүрлі мағыналық қатынастар арқылы байланысады. Олардың қатарында *себеп-салдарлық, шарттық, мезгілдік, мақсат-тық, қарсылықтық, түсіндірмелік* және *нәтижелік* қатынастарды атауға болады. Мысалы, *Зерттеу аяқталды, сондықтан алынған нәтижелер сараланды* сөйлемінде екі пропозиция бар: **P_1** – *зерттеудің аяқталуы* және **P_2** – *нәтижелердің сарала-нуы*. Бұл пропозициялар арасында себеп-салдарлық байланыс орнаған. Ал *Егер қажетті деректер*

жиналса, зерттеу жалғастырылады сөйлемінде шарттық қатынас көрінеді: **P₁** *– қажетті дерек-тердің жиналуы*, **P₂** *– зерттеудің жалғасуы*.

Үш және одан да көп предикативтік компоненттен тұратын құрылымдарда пропози-циялық байланыстардың сипаты күрделене түседі. Мысалы, *Зерттеу жүргізілді, алынған мәліметтер сараланды және негізгі заңдылықтар анықталды* сөйлемінде үш предика-тивтік орталық бар. Олар үш пропозицияға сәйкес келеді: **P₁** *– зерттеудің жүргізілуі,* **P₂** *– мәліметтердің сараланууы,* **P₃** *– заңдылықтардың анықталуы.* Бұл пропозициялар жеке жағдаяттарды білдіргенімен, барлығы бір ғылыми әрекеттің кезеңдері ретінде бір семантикалық тұтастыққа бірігеді.

Полипредикативтілік пен полипропозитивтілік ұғымдарының арақатынасын ажырату да маңызды. Полипредикативтілік бірінші кезекте грамматикалық-синтаксистік құрылымға қатысты болса, полипропозитивтілік семантикалық мазмұнның көпқабаттылығын білдіреді, яғни бір сөйлемде бірнеше пропозиция болуы мүмкін, дегенмен олардың барлығы бірдей дербес предикативтік орталық ретінде ұйымдаспауы ықтимал. Мысалы, *Мен оның зерт-теуді аяқтағанын білдім* сөйлемінде негізгі грамматикалық предикация *мен білдім* құрылымында жүзеге асады. Сол сияқты, *оның зерттеуді аяқтағаны* деген құрылым дербес жағдаяттық мазмұнды білдіреді. Семантикалық тұрғыдан мұнда екі жағдаят бар: *оның зерттеуді аяқтауы* және *менің оны білуім.* Осы себепті сөйлемді полипропозитивті құрылым ретінде сипаттауға болады, бірақ оның грамматикалық полипредикативтілігі арнайы талдауды қажет етеді. Демек, полипропозитивтілік ұғымының семантикалық аясы полипредикативтілікке қарағанда кең болуы мүмкін [6].

Полипропозитивтілік қарапайым сөйлемдердің құрамынан да байқалады. Сыртқы құрылымы жағынан бір предикативті болып көрінетін сөйлем кейде бірнеше жағдаяттық мазмұнды қамтиды. Мысалы, *Шаршаған зерттеуші кабинеттен шықты* сөйлемінде негізгі предикация *– зерттеушінің кабинеттен шығуы*. Сол сияқты, *шаршаған зерттеуші* тіркесі зерттеушінің шаршағаны туралы қосымша жағдаяттық ақпарат береді. Осылайша, сөйлемнің семантикалық құрылымында негізгі және қосымша пропозициялық қабаттар қалыптасады.

Мұндай құрылымдар синтаксистік әдебиетте қосымша немесе жартылай предика-тивтілік, семантикалық күрделілік және полипропозитивтілік тұрғысынан қарастырылады. О.М.Дуброва қарапайым күрделенген сөйлемдерді зерттей отырып, олардың сыртқы жағы-нан монопредикативті болғанымен, мазмұндық тұрғыдан бірнеше компоненттік мағынаны қамтуы мүмкін екенін

көрсетеді [7]. Бұл құбылыс сөйлемнің формалды және семантикалық құрылымдарының әрдайым бірдей болмайтынын дәлелдейді.

Сөйлемнің пропозициялық құрылымын күрделендіретін элементтердің бірі – кіріспе компоненттер. Мысалы, *Өкінішке қарай, зерттеу нәтижелері күткен деңгейде болмады* сөйлемінде негізгі пропозиция зерттеу нәтижелерінің күтілген деңгейге сәйкес келмеуін білдіреді. Ал *өкінішке қарай* компоненті сөйлеушінің осы мазмұнға эмоционалдық-бағалау қатынасын білдіреді. Ал, Е.И.Тимошенко кіріспе сөздер мен конструкциялардың сөйлемнің семантикалық күрделілігін арттырып, қосымша модустық мазмұн қалыптастыратынын атап көрсетеді [8]. Мұндай жағдайда сөйлем құрамында диктумдық және модустық қабаттар қатар көрінеді.

Полипредикативті құрылымдардың семантикалық мүмкіндіктері, әсіресе, ғылыми мәтінде айқын байқалады. Ғылыми стильде бір-бірімен логикалық тұрғыдан байланысты бірнеше ойды бір құрылым ішінде беру қажеттілігі жиі туындайды. Автор себеп пен салдарды, шарт пен нәтижені, уақыт пен әрекетті немесе бірнеше зерттеу кезеңін бір сөйлем құрамында байланыстыра алады. Осы арқылы ақпараттың жүйелілігі мен логикалық тұтастығы қамтамасыз етіледі. Мысалы, *Алынған деректер салыстырылды, негізгі көр-сеткіштер анықталды және зерттеу нәтижелері жүйеленді* сөйлемі үш пропозициядан тұрады: бірінші пропозиция деректердің салыстырылуын, екіншісі негізгі көрсеткіштердің анықталуын, үшіншісі зерттеу нәтижелерінің жүйеленуін білдіреді. Бұл компоненттер бір-бірімен мағыналық жағынан байланысып, зерттеу жұмысының өзара сабақтас кезеңдерін көрсетеді. Сондықтан полипредикативті құрылым ғылыми мәтінде тек синтак-систік күрделілікті емес, ақпараттық-коммуникативтік ұйымдасуды да қамтамасыз етеді [4; 5].

Полипредикативті сөйлемнің пропозициялық құрылымын зерттеу сөйлемнің ішкі семантикалық ұйымдасуын нақтылауға мүмкіндік береді. Оның негізгі компоненттері ретінде жеке пропозициялар, олардың предикативтік орталықтары және сол пропозиция-ларды байланыстыратын семантикалық қатынастар танылады. Осы тұрғыдан полипредика-тивті сөйлемнің жалпы моделін мынадай түрде көрсетуге болады: ***[P₁] + [семантикалық қатынас] + [P₂] (+ [P₃] + ...)***. Мұндағы ***P₁, P₂, P₃*** – жеке жағдаяттарды білдіретін пропози-циялар, ал олардың арасындағы қатынас сөйлемнің жалпы семантикалық құрылымын айқындайды.

Қорыта келгенде, полипредикативті сөйлемнің семантикалық негізін бірнеше пропо-зицияның өзара байланысы құрайды. Пропозиция белгілі бір жағдаяттың мазмұнын білдірсе, предикация сол мазмұнның субъект пен предикат арасындағы қатынас арқылы қалыптасуын көрсетеді. Предикативтілік

предикативтік қатынастың сөйлем деңгейінде грамматикалық ұйымдасуын қамтамасыз етеді. Ал полипредикативтілік бірнеше предика-тивтік орталықтың синтаксистік тұрғыдан бірігуін білдіреді.

Полипредикативтілік пен полипропозитивтілік өзара тығыз байланысты болғанымен, олардың зерттеу нысаны бірдей емес. Біріншісі сөйлемнің грамматикалық-синтаксистік ұйымдасуын сипаттаса, екіншісі оның семантикалық мазмұнының көпқабаттылығын көрсе-теді. Сондықтан полипредикативті сөйлемдерді талдауда олардың сыртқы синтаксистік құрылымымен қатар, құрамындағы пропозициялардың сипатын, олардың арасындағы семантикалық қатынастарды және коммуникативтік қызметін де ескеру қажет. Бұл бағыт-тағы зерттеулер қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдердің, есімше-инфинитивтік құрылым-дардың, күрделенген сөйлемдердің және қосымша предикативтік компоненттердің семантикалық табиғатын тереңірек түсіндіруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
2. Арутюнова Н.Д. Понятие пропозиции в логике и лингвистике // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1976. – Т. 35. – № 1. – С. 46–54.
3. Русская грамматика: в 2 т. Т. 2: Синтаксис / Н.Ю. Шведова, В.В. Иванов, Н.Д. Арутюнова и др. – М.: Наука, 1980.
4. Коломийцева А.С. Способы реализации коммуникативно-прагматических задач полипредикативных сложных предложений-абзацев в научном стиле речи // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. – 2011. https://cyberleninka.ru/article/n/sposoby-realizatsii-kommunikativno-pragmaticheskih-zadach-polipredikativnyh-slozhnyh-predlozheniy-abzatsev-v-nauchnom-stile-rechi.
5. Балахова В.П. Стилистический потенциал полипредикативного сложного предложения // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. – 2012. https://philology.snauka.ru/2014/06/817.
6. Дативный субъект и предикативность: к типологии инфинитивных групп в русском языке // Филологические исследования. VERBA. Северо-Западный лингвис-тический журнал. – 2023. – 2(7). – С. 25–37. DOI: 10.34680/VERBA-2023-2(7)-25–37.

7. Дуброва О.М. Simple complicated sentence as a monopredicative structure // The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Philology. – 2019. DOI: 10.26565/2227-1864-2018-79-34.
8. Тимошенко Е.И. Вводные слова и конструкции как признак семантической неэлементарности предложения // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. – 2024. – С. 86–89.

АНА ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТ ПӘНДЕРІН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ (ТІРЕК ОРТА БІЛІМ БАСҚЫШЫНДА)

Дуйсабаева Дилбар Ускановна,
Шыршық мемлекеттік педагогика университеті доценті,
d.duysabayeva@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада Өзбекстанның қазақ мектептерінде Ана тілі және Әдебиет пәндерін интеграциялап оқытудың әдістемелік негіздері қарастырылады. Тірек орта білім басқышындағы Ұлттық оқу бағдарламасы аясында тілдік және әдеби білімді байланыстыру жолдары, интеграция деңгейлері, тапсырма түрлері мен бағалау тәсілдері сипатталады. Мақалада нақты жұмыс үлгілері ұсынылып, оларды сабақта қолданудың тиімділігі негізделеді. Ұсынылған тәсілдер оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға бағытталған.

Кілт сөздер: интеграция, Ана тілі, әдебиет, Ұлттық оқу бағдарламасы, функционалдық сауаттылық, құзыреттілік, әдістеме.

Annotation. The article examines the methodological foundations of integrating Mother Tongue and Literature in Kazakh-medium schools of Uzbekistan. Within the framework of the National Curriculum for the basic secondary education stage, it describes ways of linking linguistic and literary knowledge, levels of integration, task types and assessment approaches. The proposed techniques aim to develop students' functional literacy and communicative competence.

Keywords: integration, Mother Tongue, literature, National Curriculum, functional literacy, competence, methodology.

Аннотация. В статье рассматриваются методические основы интеграции предметов «Родной язык» и «Литература» в школах с казахским языком обучения Узбекистана. В рамках Национальной учебной программы базового среднего образования описаны пути соединения языковых и литературных знаний, уровни интеграции, виды заданий и подходы к оцениванию. Предлагаемые приёмы направлены на формирование функциональной грамотности и коммуникативной компетенции учащихся.

Ключевые слова: интеграция, родной язык, литература, Национальная учебная программа, функциональная грамотность, компетенция, методика.

Қазіргі білім беру жүйесінде пәндерді бір-бірімен байланыстырмай, оқшау оқыту оқушының жинақтаған білімін нақты өмірлік жағдайда қолдана алмауына әкелетіні педагогикалық зерттеулерде жиі айтылады [3]. Мектеп

бағдарламаларының құзыреттілікке бағытталуы пәндер арасындағы байланысты күшейтуді, білімді бөлшектенген мәліметтер жиынтығы емес, тұтас жүйе ретінде қалыптастыруды талап етеді. Бұл тұрғыдан ана тілі мен әдебиет пәндерінің орны ерекше: екеуінің де басты нысаны – сөз, ал тіл мен көркем мәтін бір-бірінен бөлінбейтін тұтастық құрайды.

Өзбекстан Республикасы Мектепке дейінгі және мектеп білімі министрлігі тірек орта білім басқышына арналған Ұлттық оқу бағдарламасының ана тілі және әдебиет пәндері бойынша қамту аясын қазақ тілінде оқытатын мектептер үшін де әзірлеп жатыр. Құзыреттілікке негізделген мұндай құжат мұғалімге сабақты жоспарлауда кең әдістемелік еркіндік береді, алайда сол еркіндікті іс жүзінде қалай пайдалану керектігі әдістемелік тұрғыдан жеткілікті зерттелмеген мәселе болып отыр. Көп жағдайда ана тілі сабағы грамматикалық ережені меңгертумен, ал әдебиет сабағы шығарманың мазмұнын айтқызумен шектеліп, екі пән арасындағы табиғи байланыс пайдаланылмай қалады.

Мақаланың мақсаты – қазақ тілінде оқытатын мектептерде ана тілі мен әдебиет пәндерін интеграциялап оқытудың әдістемелік негіздерін айқындап, оны сабақта жүзеге асыру үлгілерін ұсыну. Осыған орай мынадай міндеттер қойылды: интеграция ұғымының теориялық негіздерін қарастыру; интеграция деңгейлерін сипаттау; тапсырма үлгілері мен бағалау тәсілдерін көрсету. Зерттеуде теориялық талдау, салыстыру және әдістемелік модельдеу әдістері қолданылды.

Интеграциялап оқытудың теориялық негіздері

Интеграция (лат. integratio – қалпына келтіру, толықтыру) ұғымы білім беруде оқу мазмұнының әртүрлі бөліктерін тұтас жүйеге біріктіру үдерісін білдіреді. Дж.Бин оқу бағдарламасын интеграциялауды пәндер шекарасынан емес, оқушыға мәнді, өзекті мәселелерден бастау қағидасына негіздейді [3]. С.Дрейк пен Р.Бернс интеграцияның үш түрін – мультипәндік, пәнаралық және транспәндік деңгейлерін ажыратады [5]. Бұл жіктеме біздің тақырыпқа тікелей қатысты, өйткені ана тілі мен әдебиет сабақтарын байланыстыру да қарапайым тақырыптық үйлестіруден бастап ортақ жоба жұмысына дейінгі әртүрлі деңгейде жүзеге асуы мүмкін.

Психологиялық тұрғыдан интеграцияның негізін Л.С.Выготскийдің ойлау мен сөйлеудің өзара байланысы туралы ілімі құрайды: сөз – ойдың сыртқы көрінісі ғана емес, оны қалыптастыратын құрал [2]. Сөз бен ой осылай тығыз байланысты болса, тілдік бірліктерді көркем мәтіннен бөліп оқыту оқушының тілдік дағдысын мағынадан алшақтатады. Ал көркем мәтін тілдік құбылыстың мағыналық және эстетикалық мүмкіндіктерін ең толық аша алатын материал болып табылады. Бұған қоса, Выготскийдің жақын даму аймағы идеясы

мұғалімнің қолдауымен орындалатын, біртіндеп күрделенетін тапсырмалар жүйесін құруға негіз болады.

Әдебиетті оқыту әдістемесінде Л.Розенблаттың оқырман мен мәтіннің өзара әрекеті (transaction) туралы тұжырымы маңызды: мағына мәтіннің ішінде дайын тұрмайды, ол оқырманның тәжірибесі мен мәтіннің кездесуінде туады [6]. Демек, оқушы көркем мәтінді өз сөзімен түсіндіріп, пікір айтып, жазбаша жауап бергенде, әдеби және тілдік дағдылар бір мезгілде дамиды. Тілдерді оқытуда Еуропа Кеңесінің жалпы еуропалық құзыреттілік шеңбері (CEFR) тіл үйренушіні қоғамдық өмірде әрекет ететін тұлға ретінде қарастырып, сөйлеу әрекетінің түрлерін – қабылдау, жасау және өзара әрекет ету – негізге алады [4]. Бұл көзқарас ана тілін оқытуда да қолдануға келеді.

Ұлттық әдістемеде де бұл идеяның тамыры терең: А.Байтұрсынұлы тілді оқытуды ойлау мен тәрбиемен, ал тіл мен әдебиетті ұлттық таным мен мәдениетпен байланыстыра қараған [1]. Сонымен, интеграциялап оқытудың теориялық негізі үш қағидаға тіреледі: мағынаға сүйену, оқушының белсенді әрекеті және пәндер мазмұнының өзара толықтырылуы.

Тірек орта білім басқышына арналған ана тілі және әдебиет пәндерінің бағдарлама аясы құзыреттілікке бағытталған құжат ретінде оқыту нәтижесін оқушы нені біледі деген тұрғыдан емес, нені істей алатыны тұрғысынан айқындауға негізделген [3]. Мұндай тәсіл екі пәннің ортақ мақсаттарын көруге мүмкіндік береді.

Тілдік-әдеби бағыттарды шартты түрде мына топтарға бөлуге болады: тыңдау және түсіну; сөйлеу; оқу және мәтінді талдау; жазу; тіл мен мәдениеттің байланысын түсіну.

Интеграциялық мүмкіндіктерді төрт бағытта көрсетуге болады. Біріншіден, мазмұндық байланыс: сөз таптары, сөйлем мүшелері, стилистикалық тәсілдер секілді тілдік тақырыптар көркем мәтін материалында меңгертіледі. Екіншіден, дағдылық байланыс: оқу, жазу, сөйлеу дағдылары екі пәнде бір-бірін толықтыра отырып қалыптасады. Үшіншіден, құндылықтық байланыс: ана тілі мен әдеби мұра арқылы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар сіңіріледі. Төртіншіден, мәдениетаралық байланыс: Өзбекстанның көпұлтты ортасында оқушы қазақ тілі мен әдебиетін өзбек және басқа түркі халықтарының мұрасымен салыстыра отырып үйренеді.

Соңғы бағыт түркі тілдерін салыстырмалы зерттеу мәселесімен де үндеседі. Мысалы, қазақ тіліндегі *қыс, көз, жол* сөздері өзбек тілінде *qish, ko‘z, yo‘l,* түрік тілінде *kış, göz, yol* түрінде ортақ түбірден өрбиді. Оқушы мұндай ұқсастықтарды көргенде, өз тілін оқшау құбылыс емес, ортақ түркі тілдік

кеңістігінің бөлігі ретінде қабылдайды, бұл оның тілге деген қызығушылығы мен құрметін арттырады.

Интеграция деңгейлері және оларды сабақта іске асыру

Дрейк пен Бернстің жіктемесін [5] ана тілі мен әдебиет пәндеріне бейімдеп, интеграцияның үш деңгейін ұсынамыз. Бірінші деңгей – үйлестіру: мұғалім екі пәннің тақырыптарын уақыт бойынша сәйкестендіреді. Мысалы, ана тілінде сын есім тақырыбы өтілетін аптада әдебиетте табиғат лирикасы талданады. Екінші деңгей – біріктіру: бір сабақтың немесе сабақ циклінің ішінде әдеби және тілдік мақсаттар ортақ тапсырма арқылы орындалады. Үшінші деңгей – жобалық интеграция: оқушылар нақты өмірлік мәселеге байланысты ортақ өнім (мектеп газеті, мәтіндер жинағы, подкаст) жасайды. Деңгейлердің сипаттамасы 1-кестеде берілген.

1-кесте. Интеграция деңгейлері

Деңгей	Ана тілі бойынша мақсат	Әдебиет бойынша мақсат	Оқушы өнімі
1. Үйлестіру	Сын есімнің мағыналық түрлерін тану	Табиғат лирикасынан өлең оқып, образды анықтау	Сөздік дәптер, қысқаша жауап
2. Біріктіру	Эпитет пен теңеуді мәтіннен тауып, сөз табы тұрғысынан талдау	Эпитет пен теңеудің көркемдік қызметін түсіндіру	Талдау кестесі, сипаттама мәтін
3. Жобалық интеграция	Белгілі стильде жазбаша мәтін құру, редакциялау	Шығармашылық жұмыс жасау, оқырман пікірін жазу	Мәтіндер жинағы, мектеп газеті

Практикалық үлгі: Абайдың «Қыс» өлеңі негізіндегі біріктірілген сабақ

Үлгі ретінде ұлы ақынның табиғат лирикасынан алынған «Қыс» өлеңі негізінде жоспарланған екінші деңгейдегі сабақты қарастырайық. Шығарманы таңдауда оның тілдік материалға бай болуы, кейіптеу мен эпитет секілді көркемдік тәсілдердің айқын көрінуі, сондай-ақ оқушыға таныс табиғат құбылысын бейнелеуі ескерілді. Сабақ бес кезеңнен тұрады.

Ынталандыру. Мұғалім «қыс» сөзі бойынша ассоциация картасын құрғызады. Оқушылар сөздерді сын есім, зат есім, етістік топтарына бөліп,

синонимдік қатарлар құрады. Осы кезеңде өзбек тілінен qish, түрік тілінен kış сөздері беріліп, ортақ түбір туралы қысқа бақылау жасалады.

Мәтінмен танысу. Өлең мұғалімнің үлгілі оқуымен, кейін оқушылардың рөлге бөліп және үнсіз оқуымен меңгеріледі. Оқушылар түсініксіз сөздерді белгілеп, өлеңнің негізгі көңіл-күйін бір сөйлеммен тұжырымдайды.

Тілдік-әдеби талдау. Жұптық жұмыста оқушылар табиғат бейнесін жасайтын эпитеттер мен кейіптеулерді теріп жазады, олардың қай сөз табынан жасалғанын анықтайды және қайсысы бейнелілікті күшейтіп тұрғанын дәлелдейді. Мұғалім жақын даму аймағы қағидасына сүйеніп, бағыттаушы сұрақтар қояды, мысалы: «Автор қысты неге адам тәрізді суреттейді?».

Шығармашылық жазу. Оқушылар өз өңіріндегі қыс туралы 8–10 сөйлемнен тұратын сипаттама мәтін жазады: кемінде екі эпитет пен бір кейіптеу қолданып, сөйлем мүшелерін дұрыс құруға тырысады. Мәтіндер жұптасып өзара тексеріледі.

Рефлексия. «Бүгін өлең арқылы тіл туралы не білдім және тіл арқылы өлең туралы не түсіндім?» деген екі бағыттағы сұраққа оқушылар қысқа жазбаша жауап береді.

Үшінші деңгейдегі жобаға мысал ретінде «Түркі халықтарының мақал-мәтелдері» жинағын алуға болады. Оқушылар қазақ және өзбек мақал-мәтелдерін салыстырып, олардың мағыналық және құрылымдық ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтайды. Мысалы, қазақтың «*Жеті рет өлшеп, бір рет кес*» мәтелі өзбек тіліндегі «*Yetti o‘lchab, bir kes*» нұсқасымен сәйкес келеді. Мұндай жұмыс мақал-мәтелдің құрылымын (жай және құрмалас сөйлем, параллелизм), мәдени мағынасын және аударма мәселесін бір мезгілде қамтиды.

Интеграцияланған тапсырмаларды бағалау

Интеграциялық оқытуда бағалау да тұтас болуы тиіс. Егер оқушы бір тапсырма арқылы тілдік және әдеби дағдыны бірге көрсететін болса, оны бағалау критерийлері де екі пәннің нәтижесін қамтуға тиіс. Практикада төрт критерийден тұратын жиынтық рубрика ұсынылады: мәтінді түсіну (негізгі идея мен көркемдік тәсілді анықтау); тілдік дәлдік (емле, тыныс белгілері, грамматикалық тұлғаларды дұрыс қолдану); мәтіннің құрылымы мен логикасы; шығармашылық және жеке көзқарас. Әр критерий үш деңгейде (бастапқы, орта, жоғары) сипатталады, соның нәтижесінде оқушы өз жұмысының қай тұсын жақсарту керектігін айқын көреді.

Қалыптастырушы бағалау құралдары ретінде жұптық өзара тексеру, мұғалімнің жазбаша кері байланысы және оқушының жазба жұмыстар папкасы (портфолио) қолданылады. Бұл тәсіл бағалауды жазалау құралынан оқуды

қолдау құралына айналдырады және оқушыны өз тілдік-әдеби дамуына жауапты етеді.

Ана тілі мен әдебиет пәндерін интеграциялап оқыту екі пәннің өзіндік ерекшелігін жоймайды, керісінше, әрқайсысының мүмкіндігін арттырады. Мақалада интеграцияның теориялық негіздері, оның үш деңгейі, біріктірілген сабақ моделі және бағалау критерийлері қарастырылды. Негізгі тұжырымдар мынадай: біріншіден, тіл құбылыстарын көркем мәтін арқылы меңгерту оқушының тілдік дағдысын мағынамен байланыстырады; екіншіден, интеграцияны үйлестіруден жобаға дейін кезең-кезеңімен енгізген тиімді; үшіншіден, түркі тілдері мен әдебиеттерінің ортақтығын пайдалану мәдениетаралық құзыреттілікті арттырады; төртіншіден, бағалау да тұтас әрі критерийлі болуы керек. Ұсынылған үлгілерді қазақ мектептерінде апробациядан өткізіп, нәтижесін сандық және сапалық көрсеткіштер бойынша талдау – алдағы зерттеудің міндеті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Лабиринт, 1999.
3. Beane J.A. Curriculum Integration: Designing the Core of Democratic Education. – New York: Teachers College Press, 1997.
4. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
5. Drake S.M., Burns R.C. Meeting Standards Through Integrated Curriculum. – Alexandria: ASCD, 2004.
6. Rosenblatt L.M. Literature as Exploration. – New York: Modern Language Association, 1995.
7. DOI: 10.5958/2249-7137.2021.00161.0

ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНІҢ НЕГІЗГІ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

Усербай Алимханович Байкабилов,
Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті,
Өзбек тіл білімі кафедрасының доценті.

АННОТАЦИЯ

Мақалада қазіргі тіл білімінің дамуындағы өзекті мәселелер қарастырылады. XXI ғасырдағы ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы тіл зерттеулерінің дәстүрлі әдістерімен қатар цифрлық және компьютерлік тәсілдерді кеңінен қолдануға мүмкіндік берді. Осыған байланысты корпус лингвистикасы, компьютерлік лингвистика, жасанды интеллект, табиғи тілді өңдеу, цифрлық коммуникация, көптілділік және тілдік ресурстарды дамыту мәселелері қазіргі тіл білімінің маңызды бағыттарына айналып отыр.

Кілт сөздер: заманауи тіл білімі, тілтаным, цифрлық лингвистика, корпус лингвистикасы, жасанды интеллект, табиғи тілді өңдеу, компьютерлік лингвистика, цифрлық коммуникация, көптілділік, тілдік ресурс.

Аннотация

В статье рассматриваются актуальные проблемы современного языкознания. Стремительное развитие информационных технологий в XXI веке обусловило активное внедрение цифровых и компьютерных методов наряду с традиционными подходами к изучению языка. В связи с этим корпусная лингвистика, компьютерная лингвистика, искусственный интеллект, обработка естественного языка, цифровая коммуникация, многоязычие и развитие языковых ресурсов становятся важными направлениями современных исследований.

Ключевые слова: современное языкознание, лингвистика, цифровая лингвистика, корпусная лингвистика, искусственный интеллект, обработка естественного языка, компьютерная лингвистика, цифровая коммуникация, многоязычие, языковые ресурсы.

Тіл – қоғамның тарихи, мәдени және әлеуметтік дамуын бейнелейтін күрделі құбылыс. Қоғамдағы өзгерістер тілдің лексикалық құрамына, грамматикалық құрылымына, коммуникативтік қызметіне және қолданылу аясына тікелей әсер етеді. Сондықтан тіл білімінің даму бағыттары да қоғамдық өзгерістерге сәйкес жаңарып отырады.

Қазіргі кезеңде тіл білімінің алдына дәстүрлі фонетика, лексикология, морфология, синтаксис және стилистика мәселелерімен қатар жаңа ғылыми

міндеттер қойылып отыр. Олардың қатарында цифрлық коммуникацияны зерттеу, үлкен көлемдегі мәтіндік деректерді өңдеу, жасанды интеллект арқылы тілдік ақпаратты талдау, машиналық аударма, сөйлеуді автоматты тану және аз ресурсты тілдерге арналған цифрлық құралдарды әзірлеу мәселелері бар.

2026 жылғы зерттеулер корпус лингвистикасы мен жасанды интеллектінің өзара жақындасуы күшейіп отырғанын көрсетеді. Корпустар тілдік модельдер үшін эмпирикалық дерек көзі ретінде қарастырылса, жасанды интеллект тілдік деректерді талдаудың жаңа мүмкіндіктерін қалыптастырып отыр.

Осыған байланысты қазіргі тіл білімін зерттеуде тіл мен технологияның арақатынасы ерекше маңызға ие.

Қазіргі тіл біліміндегі негізгі бағыттардың бірі – цифрлық лингвистиканың дамуы. Цифрлық технологиялар тілдік материалдарды жинақтауға, сақтауға, жүйелеуге және автоматты түрде талдауға мүмкіндік береді.

Бұрын тілдік құбылыстарды зерттеу көбіне зерттеушінің жеке бақылауына, картотекаларға және шектеулі көлемдегі мәтіндерге негізделсе, қазіргі уақытта миллиондаған сөз қолданыстарынан тұратын электрондық корпустарды пайдалану мүмкіндігі пайда болды.

Корпустық зерттеулер лексикалық бірліктердің қолданыс жиілігін, сөздердің тіркесімділігін, грамматикалық құрылымдардың таралуын және тілдегі жаңа үрдістерді нақты деректер негізінде анықтауға мүмкіндік береді. Корпус лингвистикасының қазіргі зерттеулердегі маңызы әсіресе цифрлық деректер көлемінің өсуімен артып отыр.

Қазіргі тіл біліміндегі ең өзекті бағыттардың бірі – жасанды интеллект пен лингвистиканың тоғысуы.

Жасанды интеллект негізіндегі жүйелер мәтінді талдау, аудару, сөйлеуді тану, мәтін құрастыру, ақпаратты жіктеу және тілдік қателерді анықтау сияқты көптеген міндеттерді орындай алады. Табиғи тілді өңдеу технологиялары тілдің лексикалық, синтаксистік және семантикалық ерекшеліктерін компьютерлік модельдер арқылы зерттеуге мүмкіндік береді.

Сонымен бірге жасанды интеллект тіл білімінің алдына бірқатар жаңа мәселелер қойып отыр. Олардың қатарында тілдік модельдердің контекстті дұрыс түсінуі, көпмағыналы сөздерді ажыратуы, ирония мен сарказмды тануы, деректердегі алгоритмдік бұрмалануды азайтуы және алынған нәтижелердің түсіндірмелілігін қамтамасыз ету мәселелері бар.

Сондықтан жасанды интеллектіні тек зерттеу құралы ретінде емес, тілдік коммуникацияның жаңа қатысушысы ретінде де қарастыру қажет.

Қазіргі цифрлық кеңістікте барлық тілдердің технологиялық мүмкіндіктері бірдей емес. Кейбір әлемдік тілдер үшін үлкен көлемдегі мәтіндік және сөйлеу

корпустары, электрондық сөздіктер, автоматты аударма жүйелері және тілдік модельдер қалыптасқан.

Ал көптеген ұлттық және аймақтық тілдер үшін цифрлық ресурстардың көлемі салыстырмалы түрде аз. Бұл тілдерді ғылыми зерттеу мен технологиялық өңдеуді қиындатады.

Аз ресурсты тілдер үшін сапалы электрондық корпустар құру, терминологиялық қор қалыптастыру, орфографиялық және түсіндірме сөздіктерді цифрландыру, сөйлеу деректерін жинау және ашық тілдік ресурстар жасау маңызды міндет болып табылады. Қазіргі зерттеулерде ресурс деңгейі төмен тілдер мен технологиялық тұрғыдан басым тілдер арасындағы айырмашылық маңызды мәселе ретінде көрсетіледі.

Бұл мәселе қазақ тілі сияқты тілдердің цифрлық кеңістіктегі болашағы үшін де маңызды.

Интернет пен әлеуметтік желілердің дамуы адамдардың тілдік қарым-қатынас жасау тәсілдерін өзгертті. Әлеуметтік желілерде қысқартулар, жаңа сөздер, эмодзилер, аралас кодтар, ауызекі сөйлеу элементтері және жаңа дискурстық үлгілер кеңінен қолданылады.

Цифрлық коммуникация тілдің даму қарқынын жеделдетіп, жаңа лексикалық бірліктердің пайда болуына ықпал етеді. Сонымен қатар жазбаша және ауызша коммуникацияның арақатынасы да өзгере түсуде.

Осыған байланысты қазіргі тіл білімінде интернет-дискурс, әлеуметтік желі тілі, медиалингвистика, цифрлық дискурс және интернет-коммуникация мәселелерін зерттеу өзекті болып отыр. Цифрландыру тілдік тәжірибелерді өзгертумен қатар, дәстүрлі тілдік нормаларды қайта қарау қажеттілігін де туындатады.

Жаһандану жағдайында бірнеше тілді қатар қолдану кең таралған құбылысқа айналды. Көптілді қоғамдарда тілдер бір-бірімен тұрақты қарым-қатынаста болады. Мұндай жағдайда тілдік ауысу, код алмастыру, кірме сөздер, калькалар және тілдік интерференция сияқты құбылыстар белсенді байқалады.

Көптілділік мәселесі әсіресе білім беру, халықаралық коммуникация, аударма және цифрлық технологиялар саласында маңызды.

Заманауи тіл білімі тілдерді жеке-жеке зерттеумен қатар, олардың өзара байланысын да қарастыруы қажет. Бұл бағыт әлеуметтік лингвистика, психолингвистика, лингвомәдениеттану және қолданбалы лингвистика салаларымен тығыз байланысты.

Цифрлық технологиялардың дамуы тілдік деректер көлемін арттырғанымен, деректің көп болуы оның автоматты түрде сапалы екенін білдірмейді.

Зерттеуші мәтіннің қайдан алынғанын, оның авторлық және жанрлық ерекшелігін, уақытын, тілдік ортасын және репрезентативтілігін ескеруі қажет. Жасанды интеллект арқылы алынған нәтижелерді де лингвистикалық тұрғыдан тексеру маңызды.

Қазіргі зерттеулерде корпус деректерінің стандартталуы, әртүрлі корпустардың өзара үйлесімділігі және автоматты талдау нәтижелерінің дәлдігі мәселелері де көтеріліп келеді.

Сондықтан заманауи лингвистикалық зерттеуде цифрлық құралды пайдалану мен ғылыми интерпретацияның арақатынасы сақталуы керек.

Жасанды интеллект пен цифрлық технологиялардың тіл біліміндегі қолданысы этикалық мәселелерді де алға шығарады.

Біріншіден, тілдік деректерді жинау кезінде авторлық құқық пен жеке ақпаратты қорғау мәселесі ескерілуі тиіс.

Екіншіден, жасанды интеллект модельдері оқытылған деректердің құрамындағы әлеуметтік және мәдени ерекшеліктер модель нәтижелеріне әсер етуі мүмкін.

Үшіншіден, тілдік модельдердің кейбір тілдер мен мәдениеттерді жеткіліксіз көрсетуі тілдік теңсіздік мәселесін күшейтуі ықтимал.

Сондықтан қазіргі тіл білімінде технологиялық тиімділікпен қатар ғылыми адалдық, деректердің қауіпсіздігі, мәдени әртүрлілікті сақтау және алгоритмдік әділеттілік қағидалары да маңызды.

Мақалада теориялық және салыстырмалы талдау, ғылыми әдебиеттерді жүйелеу, сипаттамалық әдіс және қазіргі лингвистикалық зерттеулерге шолу жасау әдістері қолданылды.

Зерттеу барысында қазіргі тіл біліміндегі цифрлық технологияларға қатысты ғылыми еңбектер қарастырылып, негізгі мәселелер бірнеше бағыт бойынша жүйеленді: цифрлық лингвистика, корпус лингвистикасы, жасанды интеллект, табиғи тілді өңдеу, цифрлық коммуникация, көптілділік және аз ресурсты тілдер.

Қазіргі тіл білімінің дамуындағы басты ерекшелік – пәнаралық сипаттың күшеюі. Лингвистика информатика, жасанды интеллект, когнитивтік ғылым, психология, әлеуметтану және білім беру салаларымен тығыз байланыс орнатуда.

Жасанды интеллект лингвист үшін үлкен көлемдегі материалды жылдам өңдеуге мүмкіндік бергенімен, ғылыми талдаудың барлық кезеңін толықтай автоматтандыру мәселесі әлі де күрделі. Тілдің мағынасы тек сөздер арасындағы статистикалық байланыстардан тұрмайды; ол мәдени, әлеуметтік, контекстік және коммуникативтік факторлармен де байланысты.

Сондықтан болашақтағы лингвистикалық зерттеулерде «адам + цифрлық технология» моделінің маңызы арта түсуі мүмкін. Мұнда технология деректерді өңдеу мен үлгілерді анықтауды жеделдетсе, зерттеуші нәтижелерді теориялық және мәдени тұрғыдан түсіндіреді.

Қорыта айтқанда, заманауи тіл білімі дәстүрлі ғылыми бағыттарды сақтай отырып, цифрлық технологиялардың ықпалымен жаңа даму кезеңіне өтіп отыр. Қазіргі тіл білімінің негізгі өзекті мәселелеріне цифрлық лингвистиканың дамуы, корпус деректерін пайдалану, жасанды интеллект пен табиғи тілді өңдеу, цифрлық коммуникация, көптілділік, аз ресурсты тілдерді цифрландыру және тілдік деректердің сапасын қамтамасыз ету жатады.

Жасанды интеллект пен корпус технологиялары тілдік зерттеулердің мүмкіндіктерін кеңейтіп, үлкен көлемдегі деректерді қысқа уақытта талдауға жағдай жасайды. Алайда технологиялық мүмкіндіктерді ғылыми әдіснамамен ұштастыру, деректердің сапасын тексеру және тілдік-мәдени әртүрлілікті сақтау маңызды.

Қазақ тілінің қазіргі цифрлық кеңістіктегі дамуы үшін ұлттық тіл корпусын жетілдіру, сапалы цифрлық сөздіктер мен терминологиялық базаларды қалыптастыру, сөйлеу корпустарын дамыту және қазақ тілін өңдеуге арналған жасанды интеллект құралдарын жетілдіру перспективалы бағыттар болып табылады.

Осы тұрғыдан алғанда, заманауи тіл білімі тілдің құрылымын зерттейтін ғылым ғана емес, сонымен бірге тіл, қоғам және технология арасындағы өзара байланысты түсіндіретін кешенді ғылыми сала ретінде дамып келеді.

Жалпы алғанда, заманауи тіл білімі дәстүрлі лингвистикалық бағыттарды сақтай отырып, жаңа технологиялық мүмкіндіктермен тығыз байланыста дамып келеді. Қазіргі тіл білімінің өзекті мәселелері қатарында цифрлық лингвистика, корпус лингвистикасы, жасанды интеллект, табиғи тілді өңдеу, цифрлық коммуникация, көптілділік және тілдерді цифрлық қолдау мәселелері ерекше орын алады.

Қазақ тілінің болашақтағы ғылыми және технологиялық дамуы үшін ұлттық тіл корпусын жетілдіру, электрондық сөздіктерді толықтыру, сапалы мәтіндік және сөйлеу деректерін жинақтау, қазақ тілін өңдейтін жасанды интеллект құралдарын дамыту маңызды.

Сонымен қатар тілдік технологияларды дамыту барысында тілдің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін сақтау, тілдік нормаларды ескеру және ғылыми деректердің сапасын қамтамасыз ету қажет.

Демек, қазіргі тіл білімі тілдің ішкі құрылымын ғана зерттейтін ғылым емес, тіл мен қоғам, тіл мен мәдениет, тіл мен технология арасындағы өзара байланысты зерттейтін кешенді ғылым саласына айналып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айтбайұлы Ө. Қазақ тіл білімінң терминологиясы мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, - 2013.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б.
3. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
4. Байкабилов У. Тіл білімінің негіздері.- Ташкент: Yangi chirchik book.-2023.
5. Калиев Б. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
6. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2007. – 328 б.
7. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV–XIX ғасырлар). – Алматы: Арыс, 2004. – 288 б.
8. Сағындықұлы Б. Тұрақты сөздердің тарихи даму сипатынан // Лингвистика және Жасанды интеллект. – 2025. – №2 (62).

TOSHKENT ADABIY MUHITI VAKILLARI IJODIDA MUVASHSHAHLAR

Muydinova Arofatoy Urinovna,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Chirchiq davlat pedagogika universiteti, O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi dotsenti v.b.
amuydinova73@gmail.com.

Annotatsiya. O‘zbek milliy uyg‘onish adabiyoti ijodkorlari tomonidan yaratilgan muvashshahlar shoirlarning adabiy-estetik olami, ijtimoiy va adabiy hayoti, adabiy davrasi hamda ijodiy hamkorligini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Ayni paytda, muvashshahlarning o‘rganilishi uning adabiyotshunosligimiz tarixidagi o‘rni va ahamiyatini belgilashda ham muhim ilmiy qiymatga ega. Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi Toshkent adabiy muhiti vakillari ijodida keng o‘rin berilgan muvashshahlarning poetik mazmuni xususida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: muvashshah, g‘azal, bayt, she’riy san’at, muxammas, taxmis, adabiy muhit.

Abstract. The *muvashshahs* created by representatives of Uzbek national revival literature are of considerable importance for studying the poets’ literary and aesthetic worldview, their social and literary milieu, literary circles, and creative collaboration. At the same time, the study of *muvashshahs* is of significant scholarly value in determining their place and role in the history of Uzbek literary studies. This article examines the poetic content of *muvashshahs*, which occupied a prominent place in the creative works of representatives of the Tashkent literary milieu in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

Keywords: *muvashshah*, ghazal, *bayt*, poetic device, *muxammas*, *takhmis*, literary milieu.

Ma’lumki, XIX asrning ikkinchi yarmi Toshkent adabiy muhitining shakllanish davri bo‘ldi. Bu davrda Miskin, Xislat, Sidqiy Xondayliqiy, Kamiy, Almaiy, Tavallo, Avloniy singari ko‘plab ijodkorlar yetishib chiqdi.

O‘zbek milliy uyg‘onish adabiyotining ko‘zga ko‘ringan shoirlaridan Toshkent adabiy muhitining yirik vakili Karimbek Kamiy muvashshahchilikda barakali ijod qilgan shoirlardan hisoblanadi. Uning “Dilni obod aylangiz” to‘plamiga [2:160] kirgan she’rlaridan 56 tasi muvashshah asosida yaratilgan bo‘lib, ulardan 54 tasi g‘azal, 2 tasi muxammas janrida. Shoirning Alixon, Mirzoxon, Mahmudxon, Nurmuhammadxon, A’zamxon, Boqixon, Qosimxon, Islomxon, Soyibxon, Toshkandxon, Rashidxon, Sultonxon, Yo‘ldoshxon singari o‘nlab zamondoshlari

nomlariga yozgan muvashshahlari ma'lum. Jumladan, shoir A'zamxon nomiga 2 ta, Qosimxon nomiga 3 ta, Toshkandxon nomiga 2 ta, Mirzoxon nomiga 2 ta, Sidiqxon nomiga 2 ta muvashshah yozganidan bu shaxslar bilan aloqasi yaqin bo'lganini bilish mumkin. Quyidagi muvashshah-g'azal shoirning muvashshahchilikdagi mahorati aks etgan asarlari sirasiga kiradi:

Nettikim, etsalar ohang navosoz begim,
Bo'lub "Ushshoq" elina hamdamu hamroz, begim.
Vola o'lsam mani miskin, ne ajab, nag'masidin
Soz olib noz ila aylasa "Shahnoz", begim.
"**R**ost" aytayki, falak Mushtari-yu Zuhrosin,
Etsa raqs ovvoraytar mashqi "Chapandoz", begim.
Mahv o'lub, ofarin aylardi "Iroq" ahli, agar
Ko'rsalar erdi "Ajam" mashqida bir oz, begim.
Holim oshufta, ko'ngul shefta, jon xasta erur,
Bir "Bayod" ila mani ayla sarafroz begim.
Murg'i jonlarni shikor etsa "Suvora" chiqibon,
Yo'q ajab, sarvi sarafrozimu shahboz begim.
Aylagim umrin uzun, qadrini "Buzruk", yorab,
Qolmasun ranju alam ham qishu ham yoz, begim.
Necha yil o'ldi-tirildi bu qalandar Kamiy qul,
Nag'ma savtimu va yo sehrmu, e'joz, begim!?

G'azalda radif sifatida takrorlanib kelgan "begim" so'zi uning erkak kishiga qarata yozilganini, birinchi misradagi "navosoz" esa bu kishining sozanda, bastakor ekanligini ko'rsatib turibdi. Muvashshah usulida yozilgan mazkur g'azalning toq misralaridan "Nurmuhammadxon" ismi kelib chiqadi. Demak, bu g'azal Kamiyning nafaqat musiqaga oid bilimdonligini ko'rsatishi bilan, shuning barobarida, bizga noma'lum bo'lgan yana bir sozanda zamondoshi haqida xabar berishi bilan ham alohida qiymatga ega[5:160-161]. Boshqa shoirlar ijodida kuzatilganidek, mazkur g'azal matnida ham 2-bayt tushib qolganligi bois muvashshah qilingan ismning "d", "x" harflari yetishmaydi.

Shoirning Boqixon nomiga yozgan muvashshahi haqida adabiyotshunos O.To'laboyev shunday yozadi: "Mo'minjon Toshqin "Toshkent shoirlari"ning Kamiyga oid qismida shunday yozadi: "Shoir Kamiy (...) ovqatga pul topolmasa Chorsudagi Boqijonboynikiga borib ovqatlanib kelar edi. Bu – Boqijonboy o'sha zamonning obro'lik a'yonlari va kiborlaridan bo'lib, Kamiy singari shoir va fozillarni do'st tutar va o'zining ham adabiyotga ancha aqli yetar, donishmand bir odam edi". Shu muallifning Mo'minjon Muhammadjonov imzosi bilan chop etilgan "Turmush urunishlari" kitobida esa yana Boqijonboy nomiga duch kelamiz. Bu safar uni

Munavvar qori tashkil qilgan jadid maktabining imtihon majlisida uchratamiz. Kitobda Boqijonboyning imtihondan keyingi nutqi keltirilgan. Unda mazkur zot xalqni yangicha maktablarga targ‘ib qiladi, uning afzalligini so‘zlaydi va sarmoyador kishilarni bunday maktablar uchun moddiy yordam berishga da’vat qiladi [3:244]. Abdulla Avloniy o‘zining 1914-yilda yozilgan “Tiyotr xususida munozara” maqolasida Toshkent shahrida tashkil topgan “Jamiyati xayriya”ning “raisi hurmatlik Boqixonboy Dadaxonboy o‘g‘illari” [1:224], deya ma’lumot beradi. Biz ushbu ma’lumotdan Boqijonboyning millat taraqqiyoti yo‘lida ochilgan jamiyatga raislik qilganidan tashqari uning to‘la ismi sharifini ham bilib olamiz. Darvoqe, “Jamiyati xayriya” tashkil topayotgan ayni kunlarda Kamiy ham uning tashkilotchilari yonida edi. Shoirning ushbu jamiyatning ahamiyati haqida yozilgan maxsus she’ri bor. Ma’lum bo‘ladiki, Kamiy va Boqijonboy “Jamiyati xayriya” tashkil topgan kunlarda ham birga edilar. Muvashshahda darj etilgan “Boqixon” nomi, demak shoirning hammaslak zamondoshi va millatparvar birodari Boqijonboy Dadajonboy o‘g‘li bo‘lib chiqadi. G‘azalda muvashshahchilik an’anasiga ko‘ra va yoshi ulug‘ligini hisobga olib “jon” o‘rniga “xon” qo‘shimchasi qo‘llanilgan” [5:88].

Kamiy muvashshahlaridan yana biri Abdulazizxon nomiga yozilgan(bu haqda I bobda to‘xtalgan edik). Adabiyotshunos Sh.Yusupov bu kishining to‘la ismi sharifi Abdulazizxon Boboxon o‘g‘li ekanini aytadi va “o‘zi uchrashgan, hamsuhbat bo‘lgan ajoyib zotlar” haqida bir emas, to‘rtta kitob tasnif etgani haqida ma’lumot beradi. Abdulazizxon 1928-yilda 74 yoshida vafot qilgan [6:141]. Mazkur muvashshahning o‘ziga xosligi uning noma shaklida yozilgani hamda barcha ta’rif-u tavsiflar muvashshah bag‘ishlangan Abdulazizxonga tegishli ekanligidir [5:88].

Karimbek Kamiyning quyidagi muvashshah-g‘azali Qosimxon ismi bilan bezalgan:

Qutulmoq, ey hazin jon, istama javru jafolardin,
Ko‘ngil uzmoqni imkoni yo‘q erkan dilrabolardin.
Asiri turrai miskin kamandi, ey dil, o‘lmishsan,
Sahar bu xushxabar yetti menga bodi sabolardin.
Sumanbar sarvi qadlar ishqidin, ey bulbulu qumri,
Degilkim, qoldimu men chekmagan ohu navolardin.
Mayi la’li tamannosi-la maxmur o‘ldum, ey soqiy,
Karam-la bir qadah sung‘il labi yetgan shifolardin.
Xiromu g‘amzasi jonim olib, dinim taloshurlar,
Ne mehnatlarni chekmishman ko‘zu qoshi qarolardin.
Ilohi, yetmasun bodi xazon gulzori husn ichra,
Ijobat ayla, yo rab, ishq eli qilgan duolardin.
Ne xush tole’ erurkim, lutf aylab o‘sha xo‘bonim,

Kamiy quldur, desa, ko‘yimdagi yurgan gadolardin.

Qosimxon ismli shaxs va uning shoir Kamiy bilan yaqinligi haqida adabiyotshunos Olim Oltinbek bergan ma’lumotlarga tayanib, mazkur muvashshah shu shaxs nomiga yozilgan, degan xulosaga kelish mumkin: “Qosimxon to‘ra Sayfiddinxon to‘ra o‘g‘li Muztarib (1858 – 1944) Qalandarxona mahallasida tavallud topgan. Aytishlaricha, Toshkentdagi Qalandarxonaning tashkil topishi bevosita shu kishining otasi Sayfiddinxon to‘ra nomi bilan bog‘liq. Sayfiddinxon to‘ra asli Xo‘jandlik bo‘lib, pirining topshirig‘i bilan Toshkentga kelgan va qalandarlik tariqatiga murshidlik qilgan. Qosimxon to‘raning savodi otasida chiqqan. Hatto, Toshqinning guvohlik berishicha, “she’r va adabiyot ustozi” ham padari buzrukvori ekan. Devoni yo‘q. She’rlari anchagina, lekin tarqoq. Bedil, Hofiz, Hoziq, Vasliy va boshqa shoirlarning g‘azallariga taxmislari bor. Tabiiy, she’rlari, asosan, diniy-tasavvufiy ruhda. Toshqinning aytishicha, “Mavlono Kamiyni, kambag‘al bo‘lgani uchun, ko‘p tarbiya qilar (ko‘p vaqt ovqat ham sandal ko‘mirlarini berib turar) edi” [5:54].

Kamiyning muvashshah-g‘azallari o‘z vaqtida anchagina ma’lum va mashhur bo‘lganligini ba’zi shoirlarning ularga yozgan taxmislaridan ham bilish mumkin. Xususan, uning Xoshimxon nomiga bag‘ishlangan “Qo‘ymading hayron etmayin” muvashshah-g‘azaliga Muqimiy taxmis bog‘lagan.

Toshkent adabiy muhitining mashhur vakillaridan biri Sidqiy Xondayliqiy ijodida ham muvashshahlar talaygina. Jumladan, shoirning 1998-yil nashr etilgan “Tanlangan asarlar”idan 14 ta muvashshah g‘azali o‘rin olgan. 8 ta muvashshah-g‘azali esa nomi eng ko‘p uchraydigan G‘ulomxonga bag‘ishlangan. Bundan tashqari Omonjon, Obidjon, Sobirxon kabi yaqinlari nomlariga atab yozgan muvashshahlari ham mavjud. “Odatda muvashshah faqat tirik do‘stning nomiga bog‘lanadi” [8:92-93], lekin Sidqiy Xondayliqiy ijodida muvashshah tabiatiga xos yangilik – bu uning o‘g‘li Omonjon vafotiga marsiya tariqasida yozgan muvashshahidir. Muvashshah-marsiyaning to‘liq matni quyidagicha:

Ul dilraboni man nega shaydosi bulmayin,
Ko‘ngul xush o‘lmas orazi bayzosi bo‘lmayin,
Mexri ruhini ko‘rg‘och oni hamchu oyina.
Ul damda nega mahvi tamoshosi bo‘lmayin.

Oshufta bo‘lmadim, mani boshimda bir dame,
Ul mahliqoni zulfini savdosi bo‘lmayin.
Nolon o‘lub bag‘irni firoqida ezmadim,
Yodimda qumridek qaddi zebosi bo‘lmayin.
Jonim badanda bir nafas tobmag‘ay qaror,

To bu varaqda vasfining inshosi bulmayin.
Aslo farog‘at ila dame tuzmadim nashot,
Boshimda toki ming alolosi bo‘lmayin.
Nechun qaror tobqusi Sidqiy xomush o‘lub,
To ko‘yi yori maskanu ma’vosi bulmayin [6:85].

Toshkent adabiy muhiti vakillaridan Mulla Qo‘shoq Miskin ijodida g‘azal janridagi muvashshahlar ko‘p uchraydi. Shoirning Yusufxon, Xolmuhammadxon, Muhammadjon, Ismoil maxzum, Ziyovuddinxon, Alixon, Omilxon singari zamondoshlari nomiga bitilgan muvashshah-g‘azallari ma’lum. Nomlari zikr etilgan kishilar ismiga Miskin bilan bir davrda yashab ijod qilgan yana qator shoirlar ham muvashshah bog‘laganlar. Kamiyning Xolmuhammadxon, Alixon, Mirzo Shoshiyning Alixon, Xislatning Yusufxon, Alixon kabilarning nomlariga muvashshah bog‘laganlaridan ko‘rinadiki, ismlari muvashshah qilingan kishilarning Miskin va uning ijodiy davrasi uchun yaqin shaxslar bo‘lgani haqidagi xulosaga olib keladi [4:79]. Xususan, shoirning Ziyovuddinxon ismiga muvashshah qilingan “Zoye aylab g‘amza tiyrin otma ko‘p begonaga” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azali zamondoshi shoir Haziniy ismiga bog‘langan, degan mulohaza bor. Chunki “Haziniy o‘z zamondoshlari Muqimiy, Muhyi, shayx Sulaymon Mahjur, Nojiy(Qalandar), Nasimiy, to‘raqo‘rg‘onlik Ibrat, toshkentlik Kamiy, Miskin, Xislat, Sidqiy Xondayliqiy kabi shoirlar bilan ijodiy muloqotda bo‘lgan”. Miskin va Haziniy o‘rtasidagi ijodiy muloqot Haziniyning ko‘p shoirlar muxammas bog‘lagan mashhur “Yo hayot an-nabiy” radifli g‘azalining ohangi va radifini saqlagan holda yozgan muxammasida ham ko‘rinadi. Shuningdek, shoirning Xolmuhammadxon ismiga muvashshah qilingan: “Husningni, ey parivash, e’lon etaymu etmay?”misrasi bilan boshlanuvchi g‘azali Kamiyning Husaynbek ismiga muvashshah qilingan “Husningni, ey parivash, e’lon etaymu etmay?” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azaliga tazmin qilingan [4:80].

Toshkent adabiy muhitining ko‘zga ko‘ringan vakillaridan biri Sayyid Orifxo‘ja o‘g‘li Xislat ijodi bilan yaqindan tanishar ekanmiz, muvashshahlarning betakror namunalarini uchratamiz. Jumladan, shoirning 17 g‘azal va 2 muxammasi muvashshah qilingan bo‘lib, ulardan Hamdamxon, Rahimxon, Asqarxon, Umarxon, G‘ulomxon, Yo‘ldoshxon,Oxundjon, Komilxon, Sultonxon, Miyonxon, Hojixon kabi zamondoshlari nomlarini o‘qiymiz. Shuningdek, Hamdamxon nomiga 2 ta, Asqarxon nomiga 2 ta, Umarxon nomiga 2 ta, Sultonxon nomiga 2 ta g‘azali muvashshah qilinganidan shoirning mazkur shaxslar bilan aloqasi yaqin bo‘lganini bilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. Икки жилдлик. Иккинчи жилд. – Т.: Маънавият, 1998. – Б.224.
2. Каримбек Камий.Дилни обод айлангиз. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 1998. – Б.160.
3. Мўминжон Муҳаммаджонов. Турмуш уринишлари. – Т.: Бадиий адабиёт. 1964. – Б.244-247.
4. Нуриддинов Ш.Б. Мулла Қўшоқ Мискин ҳаёти ва унинг адабий мероси. – дис.филол.фан.номз. Т., 2011. – Б.79.
5. Олтинбек О. Каримбек Камий – миллий уйғониш шоири. – Т.: Муҳаррир, 2018. – Б.160-161.
6. Сидқий Хондайлиқий. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 1998. – Б.85.
7. Юсупов Ш. Тарих ва адаб бўстони. – Т.: Маънавият, 2003.
8. Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том.– Т.: Адабиёт ва санъат, 1973. – Б.92-93.

O‘ZBEK TILI FRAZEOLOGIZMLARINI MODELLASHTIRISH: OT + SIFAT MODELIDAGI FRAZEOLOGIZMLARNING STRUKTUR-SEMANTIK TAHLILI

Dilshod Ochilov G‘aybullaevich,
Jizzax davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi,
ochilovdilshod770@gmail.com

Annotatsiya. In this article, Uzbek Tili is a phraseologist specializing in modeling the structural and semantic characteristics of ethylene. At the same time, as in the case of modern phraseological units, the phraseological units of the Uzbek Tilshun league are a model of modern phraseology, a component of syntactic connection, semantic connotation and speech functionality.

In macrolanguage, grammatical properties of phraseological units, lexico-semantic properties of components, nominative and connotative, imagery, expressivity of phraseology are studied.

In the ot + quality model, mesons are formed that define free combinations of words as a phraseological unit. Thus, within the framework of the Masurian model, the relationship between components, quality and quality, as well as the relationship between the whole and the whole, is considered. The results can be used for structural modeling of phraseological units of the Uzbek language, creation of electronic dictionaries and automatic recognition of phraseological units in computational linguistics.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, frazeologizm, frazeologik birlik, modellashtirish, struktur model, semantika, ot, sifat, komponent, ko‘chma ma’no, obrazlilik, konnotatsiya, frazeologik ma’no.

Keywords: Uzbek language, phraseological unit, phraseological expression, modeling, structural model, semantics, noun, attribute, component, multiple meaning, imagery, connotation, phraseological meaning.

Kirish. Tilning lug‘aviy tarkibida frazeologik birliklar alohida mavqega ega. Ular xalqning tarixiy tajribasi, milliy dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari, urf-odatlari va obrazli tafakkurini o‘zida mujassamlashtirgan murakkab til birliklaridir. Frazeologizmlar oddiy so‘z birikmalaridan o‘zining semantik yaxlitligi, barqarorligi, obrazliligi, ekspressiv-emotsional bo‘yoqdorligi va nutqda tayyor holda qo‘llanishi bilan farq qiladi.

O‘zbek tili frazeologiyasida frazeologik birliklarning grammatik va semantik tuzilishini o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Frazeologizmning

tashqi shakli, ya’ni uni tashkil etuvchi komponentlar tarkibi va ularning grammatik munosabati muayyan model asosida shakllanadi. Shu nuqtai nazardan frazeologizmlarni modellashtirish ularning ichki strukturasini tizimli ravishda tavsiflash imkonini beradi.

Frazeologik birliklarni modellashtirish deganda, avvalo, muayyan frazeologizm tarkibidagi komponentlarning morfologik-sintaktik xususiyatlari, ular o‘rtasidagi munosabatlar va ushbu struktura asosida shakllanadigan umumiy semantik xususiyatlarni aniqlash tushuniladi. Masalan, ot + sifat, sifat + ot, ot + ot, fe’l + ot, ravish + fe’l kabi modellar frazeologik birliklarning formal qurilishini tavsiflashda muhim vosita hisoblanadi.

Mazkur maqolada aynan ot + sifat modelidagi frazeologik birliklarning struktur-semantik xususiyatlari tadqiqot ob’ekti sifatida tanlangan. Bu model, birinchi qarashda, oddiy aniqlovchili so‘z birikmasiga o‘xshash ko‘rinsa-da, frazeologik qo‘llanishda uning komponentlari o‘rtasidagi munosabat ancha murakkab semantik xususiyat kasb etadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi — o‘zbek tilida ot + sifat modeli asosida shakllangan frazeologik birliklarning struktur tuzilishi, komponentlarining grammatik munosabati, frazeologik ma’noning yuzaga kelish mexanizmlari va semantik xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Ushbu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi: frazeologizmlarni modellashtirish tushunchasining nazariy asoslarini yoritish; ot + sifat modelidagi frazeologizmlarning struktur xususiyatlarini aniqlash; mazkur model komponentlarining morfologik va sintaktik munosabatlarini tahlil qilish; ot va sifat komponentlarining frazeologik ma’no shakllanishidagi rolini belgilash; frazeologizmlarda to‘g‘ri va ko‘chma ma’no munosabatini tadqiq etish; ot + sifat modelidagi birliklarni semantik jihatdan tasniflash; mazkur modelning o‘zbek tili frazeologik tizimidagi o‘rnini belgilash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, ot + sifat modelidagi frazeologik birliklar formal qurilish va semantik yaxlitlikning o‘zaro munosabati asosida kompleks tarzda tahlil qilinadi.

1. FRAZEOLOGIZMLARNI MODELLASHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Frazeologiya tilshunoslikning frazeologik birliklarning tarkibi, ma’nosi, shakllanish qonuniyatlari, funksional xususiyatlari va taraqqiyotini o‘rganuvchi sohasidir. Frazeologik birliklar tilning tayyor holda qo‘llanadigan, tarkibiy jihatdan nisbatan barqaror va semantik jihatdan yaxlit birliklari sifatida namoyon bo‘ladi.

Frazeologizmning asosiy belgilaridan biri uning semantik yaxlitligidir. Frazeologizm tarkibidagi har bir komponent mustaqil leksik ma’noga ega bo‘lishi mumkin, biroq birikma doirasida ularning ma’nolari o‘zgarib, yangi umumiy ma’noni shakllantiradi. Shu sababli frazeologizm ma’nosini uni tashkil etuvchi komponentlarning lug‘aviy ma’nolarini oddiy qo‘shish orqali izohlab bo‘lmaydi.

Frazeologik birliklarni modellashtirishda ikki jihatni farqlash muhim: **formal-struktur model; struktur-semantik model.**

Formal-struktur model frazeologizm tarkibidagi komponentlarning qaysi so‘z turkumlariga mansubligini va ularning qanday grammatik munosabatga kirishganini ko‘rsatadi.

Struktur-semantik model esa shakliy tuzilish bilan bir qatorda frazeologizmning umumiy ma’nosi, semantik komponentlari va obrazlilik mexanizmini ham hisobga oladi.

Masalan, ot + sifat modeli shartli ravishda:

N + Adj → PhU shaklida ifodalanishi mumkin. Bu yerda:

N — noun, ya’ni ot;

Adj — adjective, ya’ni sifat;

PhU — phraseological unit, ya’ni frazeologik birlik. Biroq ushbu formula frazeologizmning barcha xususiyatlarini to‘liq ifodalamaydi. Chunki bir xil grammatik model asosida shakllangan birliklar turlicha semantik munosabatga ega bo‘lishi mumkin.Shu bois frazeologik modellashtirishda formal tuzilish bilan birga quyidagi belgilarni ham hisobga olish zarur:

N + Adj + obrazlilik + semantik yaxlitlik + barqarorlik → frazeologik ma’no. Demak, frazeologik model faqat tashqi grammatik sxema emas, balki muayyan semantik munosabatlar tizimini ham ifodalaydi.

2. OT + SIFAT MODELINING STRUKTUR XUSUSIYATLARI

O‘zbek tilida sifat, asosan, otga bog‘lanib, uning belgisini, xususiyatini, holatini yoki sifatiy tavsifini bildiradi. Oddiy erkin so‘z birikmasida sifat otning real belgisini ifodalaydi. Masalan: oq qog‘oz, katta uy, shirin so‘z, uzun yo‘l, yaxshi odam. Bunday birikmalarda sifat o‘zining lug‘aviy ma’nosini saqlaydi va otning ob’ektiv yoki sub’ektiv belgisini ko‘rsatadi.

Frazeologik birliklarda esa xuddi shu tashqi model asosida mutlaqo boshqacha semantik jarayon yuzaga kelishi mumkin. Komponentlar birikkanidan keyin butun birikma yangi, ko‘chma yoki obrazli ma’no kasb etadi.

Shu jihatdan ot + sifat modelidagi frazeologik birlikning strukturasini quyidagicha ifodalash mumkin: N + Adj → [N + Adj]Ph, ya’ni ot va sifatning oddiy grammatik munosabati frazeologiklashuv jarayoni natijasida yaxlit frazeologik

birlikka aylanadi. Bu jarayonda ot komponenti ko‘pincha frazeologik obrazning predmetlik asosini tashkil etadi. Sifat esa ushbu obrazga emotsional, baholovchi yoki semantik yo‘nalish beradi. Masalan, shartli ravishda "yurakli odam", "tili shirin", "ko‘ngli ochiq" kabi birikmalarni olsak, ularning semantik mazmuni faqat predmet va belgi munosabati bilan cheklanib qolmaydi. Ayniqsa insonning ichki holati, xarakteri, axloqiy xususiyatlari yoki ijtimoiy munosabatlarini ifodalashda bunday birikmalar metaforik xususiyat kasb etadi.

Ot + sifat modelidagi frazeologik birliklarda komponentlarning joylashuvi ham muhim ahamiyatga ega. O‘zbek tilining agglyutinativ xususiyati tufayli grammatik munosabatlar qo‘shimchalar orqali aniq ifodalanadi. Shu sababli frazeologizmning komponentlari turli grammatik shakllarda qo‘llanishi mumkin. Masalan: ko‘ngli ochiq, ko‘ngli tor, dili og‘riq, tili shirin, yuragi keng. Bu birliklarda ot komponenti ko‘p hollarda egalik shaklida kelib, frazeologik ma’noning muayyan shaxsga tegishliligini belgilaydi.

3. OT KOMPONENTINING FRAZEOLOGIK MA’NO SHAKLLANISHIDAGI ROLI

Ot + sifat modelida ot komponenti frazeologik obrazning asosiy nominativ tayanchi hisoblanadi. Inson tanasiga oid a’zolar, tabiat predmetlari, ijtimoiy tushunchalar, maishiy predmetlar va abstrakt tushunchalar ot komponenti sifatida frazeologizmlarda keng qo‘llanadi.

Shartli ravishda ot komponentlarini bir necha semantik guruhga ajratish mumkin:

3.1. Tana a’zolarini bildiruvchi otlar. Bularga: bosh; ko‘z; qo‘l; oyoq; yurak; dil; ko‘ngil; til; yuz kabi leksemalar kiradi. Tana a’zolarining frazeologizmlar tarkibida faol qo‘llanishi insonning ichki dunyosi bilan tashqi fiziologik belgilar o‘rtasidagi metaforik aloqadorlik bilan izohlanadi. Masalan, yurak, dil, ko‘ngil kabi leksemalar ko‘p hollarda insonning hissiy-ruhiy holatini ifodalash vositasiga aylanadi.

3.2. **Maishiy va predmet nomlarini bildiruvchi otlar.** Bu guruhga kundalik hayotda ishlatiladigan predmetlar nomi kiradi. Ular frazeologizm tarkibida muayyan obrazni shakllantiradi va ko‘chma ma’no yuzaga kelishida ishtirok etadi.

3.3. **Abstrakt ma’noli otlar.** Vaqt, aql, fikr, nom, obro‘, baxt kabi abstrakt tushunchalar ham frazeologik birliklarda muhim komponent vazifasini bajaradi. Bunday otlar frazeologizmning semantik mazmunini moddiy obrazdan mavhum tushunchaga ko‘chirishda vosita bo‘ladi. Demak, ot komponenti frazeologizmning obraziy yadrosini tashkil etishi mumkin.

4. SIFAT KOMPONENTINING SEMANTIK VAZIFALARI.

Ot + sifat modelida sifat komponenti otning belgisini ifodalashdan tashqari, frazeologik birlikning umumiy baholovchi va ekspressiv xususiyatini belgilashi mumkin.

Sifat komponentlarini semantik jihatdan shartli ravishda quyidagi guruhlarga ajratish mumkin: ijobiy baholovchi sifatlar; salbiy baholovchi sifatlar; fizik belgini bildiruvchi sifatlar; psixologik holatni ifodalovchi sifatlar; intensivlikni ifodalovchi sifatlar; metaforik ma'no hosil qiluvchi sifatlar. Masalan, ochiq, shirin, keng, tor, qattiq, yumshoq, og'ir, yengil, sovuq, issiq kabi sifatlar to'g'ridan-to'g'ri fizik belgi bildirishi mumkin. Ammo frazeologik kontekstda ular insonning xarakteri, munosabati, ruhiy holati yoki ijtimoiy pozitsiyasini ifodalashga xizmat qiladi.

Bu holatni quyidagi semantik transformatsiya bilan ko'rsatish mumkin: fizik belgi → obraz → metaforik ma'no → frazeologik ma'no. Masalan, keng sifatining asosiy ma'nosi hajm yoki masofaning kattaligini bildirishi mumkin. Biroq u insonning ruhiy yoki ma'naviy xususiyatini ifodalash uchun qo'llanganda yangi semantik qatlam yuzaga keladi. Shuningdek, shirin sifatining ta'm bilan bog'liq lug'aviy ma'nosi nutq yoki muomalaga ko'chirilganda insonning muloyim, yoqimli va ta'sirchan so'zlashini ifodalashi mumkin. Demak, sifat komponenti frazeologizmda semantik transformatsiyani faollashtiruvchi komponent vazifasini bajaradi.

5. OT + SIFAT MODELIDAGI FRAZEOLOGIZMLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Frazeologizmning asosiy xususiyati uning yaxlit ma'no anglatishidir. Ot + sifat modelidagi birikmalarda ham butunlik ma'nosi komponentlar ma'nosidan farq qilishi mumkin. Mazkur model doirasida semantik munosabatlarni bir necha turga ajratish mumkin.

5.1. Inson xarakteri va shaxsiy xususiyatlarini ifodalovchi frazeologizmlar. Bu guruhdagi birliklar insonning: saxiyligi; xasisligi; ochiq ko'ngilligi; samimiyligi; makkorligi; mehribonligi; qattiq qo'lligi; yumshoq ko'ngilligi kabi xususiyatlarini ifodalashi mumkin. Bunda ot komponenti insonning ichki dunyosi yoki ruhiy xususiyati bilan bog'liq obrazni yaratadi, sifat esa ushbu obrazning baholovchi belgisini belgilaydi.

Masalan: ko'ngli ochiq — samimiy, saxiy, odamiyligi yuqori shaxsni tavsiflashga xizmat qiladi. Bu birikmada ko'ngil insonning ichki dunyosi ramzi sifatida ishtirok etadi, ochiq esa jismoniy ochiqlik emas, balki ma'naviy-ruhiy ochiqlikni anglatadi.

5.2. **Insonning nutqiy xususiyatlarini ifodalovchi birliklar.** Insonning nutqi, muomalasi va boshqalar bilan muloqoti ham frazeologizmlarda obrazli tarzda ifodalanadi. Masalan, tili shirin kabi birikmada til fiziologik a'zo sifatida emas, balki

nutq va muloqot ramzi sifatida ishtirok etadi. Shirin komponenti esa ta’m semasidan emotsional-baholovchi semaga o‘tadi. Natijada: til + shirin → nutqning yoqimliligi → insonning xushmuomalaligi kabi semantik zanjir yuzaga keladi.

5.3. **Insonning ruhiy holatini ifodalovchi birliklar.** Ko‘ngil, dil, yurak kabi otlar bilan bog‘liq frazeologik birliklar insonning emotsional holatini ifodalashda faol ishtirok etadi. Bu turdagi birliklarda sifat komponenti insonning ichki holatini baholash funksiyasini bajaradi. Masalan: dili og‘riq, ko‘ngli tor, yuragi keng kabi konstruksiyalarda jismoniy belgilar ruhiy va psixologik holatni ifodalash uchun metaforik vosita sifatida qo‘llanadi.

5.4. **Baholovchi ma’no ifodalovchi birliklar.** Ot + sifat modelidagi frazeologizmlarning katta qismi inson yoki voqelikka nisbatan sub’ektiv bahoni ifodalashi mumkin. Baholovchi semantika: ijobiy, salbiy, neytral ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi.Ijobiy baholashda ma’naviy, axloqiy va ijtimoiy jihatdan maqbul xususiyatlar aks ettiriladi. Salbiy baholashda esa insonning nomaqbul xulq-atvori, xarakter xususiyatlari yoki munosabatlari obrazli tarzda ifodalanadi.

6. FRAZEOLOGIKLASHUV JARAYONI VA MA’NO TRANSFORMATSIYASI

Ot + sifat modelidagi har qanday birikmani frazeologizm deb bo‘lmaydi. Uning frazeologik birlik maqomiga ega bo‘lishi uchun muayyan shartlar mavjud. Birinchidan, birikma semantik yaxlitlikka ega bo‘lishi lozim. Ikkinchidan, komponentlar o‘rtasida muayyan barqarorlik shakllangan bo‘lishi kerak.Uchinchidan, birikmaning umumiy ma’nosi komponentlarning to‘g‘ri ma’nolari yig‘indisiga teng bo‘lmasligi lozim. To‘rtinchidan, birikma nutqda muayyan darajada tayyor qolip sifatida qo‘llanishi kerak.

Frazeologiklashuv jarayonini quyidagi sxema asosida ifodalash mumkin: Erkin birikma → takroriy qo‘llanish → obrazlilik → semantik yaxlitlashuv → barqarorlik → frazeologik birlik. Bu jarayonda metaforalashuv muhim rol o‘ynaydi. Masalan, insonning ichki xususiyati tashqi predmet yoki tana a’zosi bilan bog‘lanadi. Keyin ushbu obraz ko‘p marta qo‘llanishi natijasida tilda barqarorlashadi va mustaqil frazeologik ma’no kasb etadi.Shuning uchun frazeologizmlarni modellashtirishda sinxron holat bilan bir qatorda ularning shakllanish mexanizmini ham hisobga olish zarur.

7. OT + SIFAT MODELINING STRUKTUR-SEMANTIK SXEMASI

Tahlil natijalaridan kelib chiqib, ot + sifat modelidagi frazeologik birlikning umumiy struktur-semantik sxemasini quyidagicha belgilash mumkin: N + Adj → Object/Body-part + Quality → Image → Metaphorical transfer → Phraseological meaning.

O‘zbek tilida buni quyidagi tarzda ifodalash mumkin: Ot + sifat → predmet/tana a’zosi + belgi → obraz → ko‘chirish → yaxlit frazeologik ma’no.

Ushbu modelda ot komponenti, odatda, obrazning predmetlik asosini ta’minlaydi. Sifat komponenti esa mazkur obrazga semantik yo‘nalish beradi. Masalan: ko‘ngil + ochiq birikmasida: ko‘ngil — insonning ichki dunyosi bilan bog‘liq konseptual obraz; ochiq — fizik holat belgisi; ko‘ngilning ochiqligi — metaforik obraz; umumiy ma’no — insonning samimiy, saxiy yoki ochiqko‘ngil ekanini ifodalash.

Shu tarzda: til + shirin modelida: til → nutq; shirin → yoqimli ta’m; ta’m → emotsional baholash; nutqning shirinligi → xushmuomalalik. Bu misollar frazeologizmda ma’noning bir komponentdan emas, balki butun konstruksiyadan kelib chiqishini ko‘rsatadi.

8. FRAZEOLOGIZMLARDA OBRAZLILIK VA MILLIY-MANAVIY MAZMUN

Frazeologizmlar xalqning milliy tafakkuri bilan bevosita bog‘liq. Ot + sifat modelidagi birliklarda ham milliy-madaniy konseptlar aks etadi. O‘zbek tilida insonning ichki dunyosi ko‘pincha ko‘ngil, dil, yurak kabi konseptual birliklar orqali ifodalanadi. Bu leksemalar nafaqat fiziologik yoki anatomik tushunchalarni, balki insonning ma’naviy-ruhiy holatini ham anglatadi. Masalan, ko‘ngil konsepti o‘zbek frazeologiyasida mehr, niyat, xohish, kayfiyat, samimiyat va insonlararo munosabatlar bilan bog‘liq keng semantik maydonni tashkil etadi.

Shu nuqtai nazardan ot + sifat modelidagi frazeologizmlar milliy konseptual dunyoni tadqiq etish uchun ham muhim material hisoblanadi. Frazeologik birlikdagi obraz xalqning voqelikni idrok etish tarzini aks ettiradi. Shu sababli bir tildagi frazeologik model boshqa tilda formal jihatdan o‘xshash ko‘rinishda bo‘lsa ham, uning semantik mazmuni va madaniy konnotatsiyasi farq qilishi mumkin. Demak, frazeologizmlarni modellashtirish nafaqat grammatik strukturani, balki lingvomadaniy modelni ham ochib berish imkonini beradi.

9. OT + SIFAT MODELIDAGI FRAZEOLOGIZMLARNING FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Mazkur model asosidagi frazeologik birliklar nutqda turli vazifalarni bajaradi. Nominativ vazifa: Frazeologizmlar muayyan voqelik, shaxs xususiyati yoki holatni nomlashga xizmat qiladi.

Ekspressiv vazifa: Frazeologizm oddiy neytral leksemaga nisbatan kuchliroq emotsional ta’sir hosil qiladi.

Baholovchi vazifa: Inson yoki voqelikka nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatni ifodalaydi.

Obrazli vazifa: Murakkab mavhum tushunchani konkret obraz orqali anglatish imkonini beradi.

Kommunikativ vazifa: Frazeologizmlar nutqni ta’sirchan va mazmundor qiladi.

Badiiy matnlarda mazkur xususiyatlar yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Yozuvchi yoki shoir inson xarakterini uzoq tavsiflash o‘rniga bitta frazeologik birlik orqali uning muhim xususiyatini obrazli va ta’sirchan tarzda ifodalashi mumkin.

10. OT + SIFAT MODELINING MODELLASHTIRISHDAGI AHAMIYATI

Frazeologizmlarni modellashtirish nazariy tilshunoslik bilan bir qatorda amaliy ahamiyatga ham ega. Avvalo, model asosida frazeologik birliklarni tasniflash va lug‘atlarda tizimlashtirish imkoniyati paydo bo‘ladi. Ikkinchidan, frazeologik birliklarni avtomatik tanish masalasida struktur modellardan foydalanish mumkin. Kompyuter lingvistikasida matn tarkibidagi ot + sifat konstruksiyalarini avtomatik ajratib olish, ularning erkin so‘z birikmasi yoki frazeologik birlik ekanini aniqlash uchun qo‘shimcha semantik va statistik mezonlar ishlab chiqish mumkin.

Uchinchidan, frazeologik modellar elektron lug‘atlar uchun qulay ma’lumotlar bazasini shakllantirish imkonini beradi. Masalan, elektron frazeologik lug‘atda har bir birlik uchun quyidagi parametrlar belgilanishi mumkin:

Parametr	Mazmun
Frazeologizm	birlikning shakli
Model	N + Adj
Ot komponenti	leksik birlik
Sifat komponenti	leksik birlik
Grammatik munosabat	aniqlovchi-aniqlanmish
Umumiy ma’no	frazeologik izoh
Semantik soha	xarakter/holat/baho va boshqalar
Konnotatsiya	ijobiy/salbiy/neytral
Obraz asosi	metaforik manba
Qo‘llanish sohasi	badiiy/so‘zlashuv/publitsistik va h.k.

Bunday modellashtirish frazeologik materialni tizimli tarzda raqamlashtirish uchun muhimdir.

11. OT + SIFAT MODELIDAGI FRAZEOLOGIZMLARNI TASNIFLASH MEZONLARI

Tadqiqot natijasida mazkur modeldagi frazeologizmlarni quyidagi mezonlar asosida tasniflash mumkin:

1. Struktur mezon. Komponentlarning morfologik turkumi: N + Adj.
2. Sintaktik mezon. Ot va sifatning aniqlovchi-aniqlanmish munosabati.
3. Semantik mezon. Frazeologizm anglatgan ma’no: xarakter; ruhiy holat; tashqi ko‘rinish; nutq; munosabat; axloqiy sifat; ijtimoiy baholash.
4. Obraziy mezon. Frazeologik ma’noning: metafora; metonimiya; milliy-madaniy obraz; antropomorfik ko‘chish asosida shakllangani.
5. Emotsional-baholovchi mezon. Birlikning ijobiy yoki salbiy konnotatsiyasi.
6. Funksional mezon. Frazeologizmning qo‘llanish sohasi va uslubiy xususiyati. Bu mezonlar asosida frazeologik birliklarni ko‘p bosqichli modelda tavsiflash mumkin: Forma → struktura → sintaksis → semantika → obraz → konnotatsiya → funksiya. Mazkur ketma-ketlik frazeologizmni kompleks tahlil qilish uchun samarali metodik sxema bo‘la oladi.

12. FRAZEOLOGIK MODELLASHTIRISH VA KOGNITIV YONDASHUV

Zamonaviy tilshunoslikda frazeologizmlarni kognitiv nuqtai nazardan o‘rganishga ham katta e’tibor berilmoqda. Kognitiv yondashuvda frazeologizmlar insonning voqelikni qanday konseptuallashtirishi va tilda qanday obrazlar orqali ifodalashini ko‘rsatuvchi vosita sifatida qaraladi. Ot + sifat modelida inson tanasiga oid otlarning faolligi insonning jismoniy va ruhiy dunyosi o‘rtasidagi konseptual aloqadorlikni ko‘rsatadi. Masalan:yurak → jasorat/his-tuyg‘u, ko‘ngil → ichki dunyo, dil → ruhiy holat,til → nutq/muloqot. Bu yerda aniq predmet nomi abstrakt konseptni ifodalash uchun kognitiv asos vazifasini bajaradi.

Sifat esa mazkur konseptning xususiyatini belgilaydi: keng → ma’naviy bag‘rikenglik, tor → dunyoqarash yoki munosabat cheklanganligi, shirin → yoqimli nutq, ochiq → samimiylik, qattiq → murosasizlik yoki qat’iylik. Shunday qilib, ot + sifat modeli inson tafakkuridagi konkretdan abstraktga konseptual ko‘chish jarayonini namoyon qiladi.

13. OT + SIFAT MODELINING BARQARORLIK DARAJASI

Frazeologik birliklarda komponentlarning almashinuvchanligi muhim masalalardan biridir. Erkin so‘z birikmasida ot yoki sifatni oson almashtirish mumkin: katta uy → kichik uy → yangi uy → eski uy.

Frazeologik birlikda esa komponentlarning almashtirilishi ko‘pincha frazeologik ma’noning buzilishiga olib keladi. Masalan, frazeologik birlikda muayyan sifatning saqlanishi uning barqarorligini ta’minlaydi. Agar sifatni sinonim bilan almashtirish natijasida birikma o‘zining odatiy ko‘chma ma’nosini yo‘qotsa, bu holat frazeologik birlikning barqarorligini ko‘rsatadi.

Shu sababli modellashtirishda: komponentlar barqarorligi, leksik cheklanganlik, sintaktik barqarorlik, semantik yaxlitlik kabi belgilar alohida e’tiborga olinishi kerak.

14. OT + SIFAT MODELIDAGI BIRLIKLAR VA ERKIN SO‘Z BIRIKMALARI

Frazeologik birliklarni erkin so‘z birikmalaridan ajratish nazariy va amaliy jihatdan muhimdir. Ularni quyidagi xususiyatlar asosida farqlash mumkin:

Belgi	Erkin so‘z birikmasi	Frazeologik birlik
Ma’no	komponentlar ma’nosiga yaqin	yaxlit, ko‘chma ma’no
Komponent almashinuvi	nisbatan erkin	cheklangan
Obrazlilik	shart emas	ko‘pincha mavjud
Barqarorlik	nisbatan past	yuqori
Ekspressivlik	neytral bo‘lishi mumkin	ko‘pincha kuchli
Nutqda qo‘llanish	erkin tuziladi	tayyor holda qo‘llanadi
Semantik yaxlitlik	nisbatan past	yuqori

Biroq mazkur chegara har doim ham keskin emas. Tilda erkin birikmadan frazeologik birlikka o‘tish jarayoni mavjud bo‘lib, ayrim konstruksiyalar oraliq holatni egallashi mumkin. Shuning uchun frazeologizmlarni modellashtirishda faqat formal strukturaga tayanish yetarli emas. Semantik yaxlitlik va qo‘llanish chastotasi kabi mezonlar ham hisobga olinishi lozim.

15. TADQIQOT NATIJALARINING UMUMLASHTIRILISHI

Ot + sifat modelidagi frazeologik birliklarni tahlil qilish natijasida bir qator umumiy xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, mazkur model o‘zbek tili frazeologik tizimida muayyan struktur qolip sifatida namoyon bo‘ladi. Ikkinchidan, ot komponenti frazeologik obrazning predmetlik va konseptual asosini shakllantiradi. Uchinchidan, sifat komponenti obrazning belgisini ifodalash bilan birga, ko‘p hollarda baholovchi va ekspressiv sema hosil qiladi. To‘rtinchidan, ot + sifat modelida frazeologik ma’noning shakllanishida metaforalashuv jarayoni muhim o‘rin tutadi. Beshinchidan, inson tana a’zolarini bildiruvchi otlar mazkur modelda faol ishtirok etib, insonning ichki dunyosi, xarakteri va ruhiy holatini ifodalash uchun konseptual asos vazifasini bajaradi. Oltinchidan, bir xil formal model turli semantik guruhlarga mansub frazeologizmlarni shakllantirishi mumkin. Demak, frazeologik

modelning formal belgisi bilan uning semantik mazmuni o‘rtasida birma-bir tenglik mavjud emas. Yettinchidan, ot + sifat modelidagi frazeologizmlar o‘zbek tilining milliy-madaniy xususiyatlarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

XULOSA

O‘zbek tili frazeologik tizimini modellashtirish frazeologik birliklarning ichki strukturasi va semantik tabiatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Ot + sifat modeli mazkur tizimda alohida struktur-semantik xususiyatlarga ega bo‘lgan modellardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijasida aniqlanishicha, ot + sifat modelidagi frazeologizmlarning tashqi qurilishi oddiy aniqlovchili so‘z birikmasiga o‘xshash bo‘lsa-da, ularning ichki semantik tashkillanishi ancha murakkabdir. Frazeologizm tarkibida ot komponenti obrazning nominativ asosini tashkil etsa, sifat komponenti ushbu obrazning belgisini, emotsional-baholovchi xususiyatini va semantik yo‘nalishini belgilaydi.

Mazkur modelda frazeologik ma’no, asosan, komponentlarning to‘g‘ri ma’nolaridan metaforik ma’noga ko‘chish asosida shakllanadi. Ayniqsa tana a’zolarini bildiruvchi ko‘ngil, dil, yurak, til kabi otlar insonning ichki dunyosi, his-tuyg‘ulari, xarakter xususiyatlari va muloqot jarayonlarini ifodalashda faol konseptual vosita sifatida ishtirok etadi.

Ot + sifat modelidagi frazeologik birliklar semantik jihatdan inson xarakteri, ruhiy holati, axloqiy xususiyatlari, nutqiy faoliyati, shaxslararo munosabatlar va baholash kabi semantik maydonlarni qamrab oladi.

Frazeologizmlarni modellashtirishda struktur, sintaktik, semantik, obraziy, konnotativ va funksional mezonlarning kompleks qo‘llanishi maqsadga muvofiq. Faqat morfologik strukturaga asoslangan tasnif frazeologik birlikning ichki semantik tabiatini to‘liq ochib bera olmaydi.

Ot + sifat modeli asosidagi frazeologizmlarni tadqiq etishning amaliy ahamiyati ham katta. Ushbu model elektron frazeologik lug‘atlar yaratish, korpus lingvistikasi, avtomatik matn tahlili, mashina tarjimasi va frazeologik birliklarni avtomatik identifikatsiya qilish jarayonlarida qo‘llanishi mumkin.

Shunday qilib, ot + sifat modeli o‘zbek tili frazeologiyasida formal-grammatik struktura bilan milliy-madaniy va kognitiv semantikaning uzviy aloqasini namoyon etuvchi muhim modellardan biri hisoblanadi. Uning tadqiqi o‘zbek tili frazeologik tizimining struktur tashkillanishi, semantik taraqqiyoti va milliy-mental xususiyatlarini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Berdiyorov H., Rasulov R. O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1984. – 122 b.
2. Berdiyorov X., Yo‘ldoshev B. O‘zbek frazeologiyasiga doir bibliografik ko‘rsatkich. – Samarqand, 1977.
3. Mengliev B., Xudoyberdieva M., Boymatova O. O‘zbek tili iboralarining o‘quv izohli lug‘ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.
4. Mamatov A. O‘zbek frazeologiyasi, Toshkent, 2019. - 264 b.
5. Rahmatullaev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
6. Rahmatullaev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992. – 380 b.
7. Rahmatullaev Sh. Leksikologiya bilan frazeologiya. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent, 1992. – 49-186 b.
8. Yo‘ldoshev B. O‘zbek frazeologiyasi va frazeografiyasining shakllanishi hamda taraqqiyoti. – Samarqand, 2007.

EPIK ASARLAR TAHLILIDA VIZUAL YONDASHUVDAN FOYDALANISH USULLARI
(O‘. Hoshimov va O.Yoqubov hikoyalari misolida)

Sobitova Mahmuda
mahmudasobitova@gmail.com
https://orcid.org/0009-0004-5788-8546

Annotatsiya: Mazkur maqolada umumta'lim maktablarining 6-sinf adabiyot darslarida epik asarlarni, jumladan, O‘tkir Hoshimov va Odil Yoqubov ijodini o‘qitishda vizual yondashuvlardan foydalanishning ilmiy-metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqot jarayonida matnli tahlil bilan bir qatorda “Konseptual xarita”, “Ona qalbining rangli olami” hamda “Vijdon tarozisi” kabi interfaol vizual metodlarni tatbiq etish orqali o‘quvchilarning tanqidiy tafakkuri va emotsional idrokini rivojlantirish yo‘llari ochib berilgan. Shuningdek, darslikdagi muammoli savollarning o‘quvchilarda axloqiy-estetik fazilatlarni shakllandirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Epik asar, vizual yondashuv, 6-sinf adabiyot, Konseptual xarita, Vijdon tarozisi, O‘tkir Hoshimov, Odil Yoqubov, tahlil, metodika.

Abstract: This article highlights the scientific and methodological foundations of using visual approaches in teaching epic works in 6th-grade literature classes of secondary schools, specifically focusing on the works of Otkir Khashimov and Odil Yakubov. During the research, ways to develop students' critical thinking and emotional perception through the application of interactive visual methods such as “Conceptual Map”, “Color World of Mother's Heart” and “Conscience Scale” alongside textual analysis are revealed. Furthermore, the significance of problematic questions in the textbook for shaping students' moral and aesthetic qualities is scientifically substantiated.

Keywords: Epic work, visual approach, 6th-grade literature, Conceptual Map, Conscience Scale, Otkir Khashimov, Odil Yakubov, analysis, methodology.

Аннотация: В данной статье освещены научно-методические основы использования визуальных подходов при изучении эпических произведений на уроках литературы в 6-х классах общеобразовательных школ на примере творчества Ўткира Хашимова и Одиля Якубова. В процессе исследования раскрыты пути развития критического мышления и эмоционального восприятия учащихся посредством внедрения таких интерактивных визуальных методов, как «Концептуальная карта», «Цветной мир материнского сердца» и

«Весы совести» наряду с текстовым анализом. Также научно обоснована значимость проблемных вопросов учебника в формировании духовно-нравственных и эстетических качеств школьников.

Ключевые слова: Эпическое произведение, визуальный подход, литература 6 класса, «Концептуальная карта», «Весы совести», Уткир Хашимов, Одил Якубов, анализ, методика.

Zamonaviy ta’lim tizimini modernizatsiya qilish sharoitida adabiyot fanini o‘qitish samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning tanqidiy va ijodiy tafakkurini innovatsion pedagogik texnologiyalar yordamida rivojlantirish eng dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Adabiyot ta’limi, xususan, umumta’lim maktablarida epik asarlarni o‘rganish o‘smirlarda ma’noviy-axloqiy fazilatlarni, estetik idrokni va kognitiv faollikni shakllantirishda poydevor vazifasini bajaradi. Biroq an’anaviy matnga asoslangan tahlil usullari bugungi raqamli avlodning vizual axborotni qabul qilish xususiyatlariga to‘la mos kelmasligi sababli ba’zi cheklovlarga duch kelmoqda. Shu bois, adabiy tahlil jarayoniga vizual yondashuvni joriy etish muhim metodik zaruratga aylanmoqda.

Keng qamrovli sujetlar, murakkab qahramonlar tizimi va chuqur psixologik qatlamlar bilan ajralib turuvchi epik asarlar o‘quvchilardan puxta tahliliy vositalarni talab qiladi. O‘zbekiston maktablarining 6-sinf adabiyot darsliklariga kiritilgan O‘tkir Hoshimovning (jumladan, “Dunyoning ishlari” qissasidan parchalar va hikoyalari) hamda Odil Yoqubovning asarlari insonparvarlik, ma’naviy poklik va milliy o‘zlikni anglashning yorqin namunalaridir. Ushbu matnlarning pedagogik qiymati yuqori bo‘lishiga qaramay, o‘quvchilar keng ko‘lamli sujet chiziqlarini tuzishda, psixologik ostmatnlarni farqlashda va qahramonlar xarakterini mustaqil ravishda sintez qilishda qiyinchiliklarga duch keladilar. An’anaviy o‘qish va tahlil usullari ko‘pincha faol va chuqur kognitiv yondashuvdan ko‘ra passiv qabul qilishga olib keladi. Ushbu bo‘shliqni bartaraf etish uchun zamonaviy metodika **vizual yondashuvga** asoslangan usullarga konseptual xaritalar, interfaol syujet tog‘lari, qiyosiy Venn diagrammalariga murojaat qilmoqda. Vizual vositalar mavhum adabiy tushunchalarni tashqi ko‘rinishga keltirishga, chiziqli matnni strukturali kognitiv sxemalarga aylantirishga yordam beradi. Garchi umumiy pedagogik vizualizatsiya bo‘yicha keng ko‘lamli tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, turkiy tillardagi adabiyotlar, xususan, o‘rta maktab epik matnlariga moslashtirilgan vizual vositalarni qo‘llashga bag‘ishlangan empirik va metodik tadqiqotlar yetarli darajada o‘rganilmagan. Mazkur tadqiqot 6-sinf darsliklariga kiritilgan O‘tkir Hoshimov va Odil Yoqubovning hikoyalari misolida epik asarlarni tahlil qilishda vizual yondashuvlardan foydalanishning metodik usullarini o‘rganish va tizimlashtirishga qaratilgan.

Hozirgi kunda dunyo va o‘zbek pedagogikasida hikoyalarni o‘qitishda an’anaviy yondashuvlardan butunlay voz kechilib, Luiza Rozenblattning o‘quvchining shaxsiy emotsional tajribasiga tayanuvchi “O‘quvchi javobi” va Volfgang Iserning matndagi sirli o‘rinlarni to‘ldirishga qaratilgan “Bo‘shliqlar” nazariyalari keng qo‘llanilmoqda [2.98], [4]; shuningdek, XX asr boshlaridagi jadid ma'rifatparvarlarining milliy uyg‘onish g‘oyalari hamda Qozoqboy Yo‘ldoshev kabi o‘zbek metodist olimlarining o‘quvchida badiiy idrok, tanqidiy fikrlash va hayotiy pozitsiyani shakllantirishga oid qarashlari uyg‘unlashtirilib, bugungi kunda darslar raqamli vositalar, loyiha asosidagi ta'lim va interaktiv formatlar yordamida o‘qituvchi, matn va o‘quvchi o‘rtasidagi jonli muloqot tarzida olib borilmoqda [6].

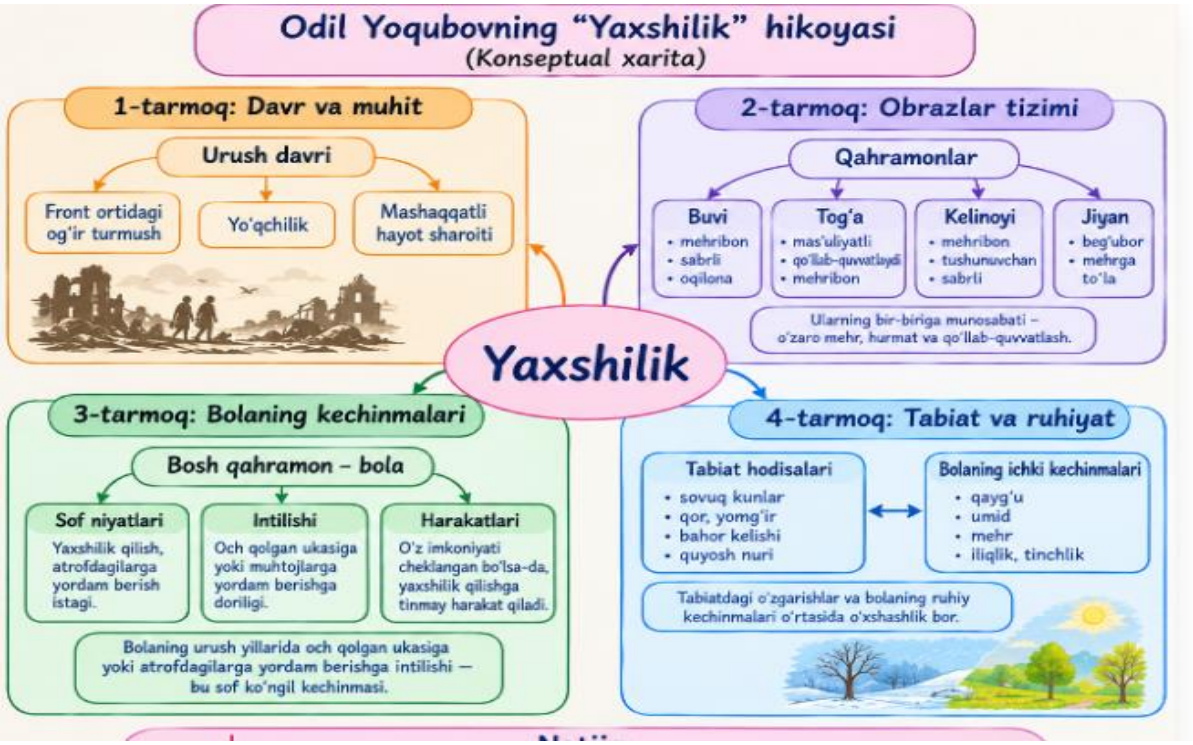
O‘zbek adabiyotining ko‘zga ko‘ringan vakili Odil Yoqubov ijodiy merosini ta’lim jarayoniga tatbiq etish, asosan, mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan keyin tizimli tus oldi. Atoqli adabiyotshunos olim Qahramon Yo‘ldoshevning fikricha, adibning nasriy asarlari jamiyatda ma’naviy bo‘shliq paydo bo‘lishining oldini olib, insoniy tuyg‘ular va ko‘ngil nafosatini saqlab qolishda ulkan vazifani bajargan [7]. Darhaqiqat, Odil Yoqubov ijodi shunchaki o‘z davrining mahsuli bo‘lib qolmay, balki o‘z davrining adabiy-estetik muhitini yaratib bergan qudratli hodisadir. Bugungi kunda o‘sib kelayotgan yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida voyaga yetkazish, ularning tafakkurida yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishda adib asarlarini o‘qitish muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Yoshlar qalbiga tez singib boruvchi bu asarlar milliy ruhimizni, xalqimizning azaliy an’analari va hayotiy falsafasini o‘zida mujassam etgan. Shu boisdan ham istiqlol yillarida uzluksiz ta’limning barcha bosqichlaridagi o‘quv dasturlariga Odil Yoqubov ijodini chuqur o‘rganishga oid mavzular maxsus kiritilib, yoshlarning adabiy savodxonligini oshirishga xizmat qilib kelmoqda. Odil Yoqubovning “Yaxshilik” hikoyasi yosh avlodni insonparvarlik, mehr-oqibat, sadoqat va sabr-toqat ruhida tarbiyalashda beqiyos ma'naviy-pedagogik ahamiyat kasb etadi [5]. Mazkur asar Ikkinchi jahon urushi davrining mashaqqatli sinovlari fonida oddiy insonlarning ruhiy matonati, qalb go‘zalligi va fidoiyligini ochib berib, o‘quvchilarning dunyoqarashini boyitishga xizmat qiladi. Shuningdek, u o‘tmish xotirasini e’zozlash, xalqimizning azaliy qadriyatlarini qadrlash, tinchlikning qadriga yetish hamda hayotning har bir kuniga shukrona keltirish tuyg‘ularini chuqur singdiradi. Hikoyadagi ta’sirchan obrazlar va hayotiy voqealar o‘quvchilarda yuksak insoniy fazilatlarni shakllantirish barobarida ularning estetik tafakkurini ham yuksaltiradi.

Umumta’lim maktablarining 6-sinfida O‘zbekiston xalq yozuvchisi Odil Yoqubovning “Yaxshilik” hikoyasini o‘qitish va o‘rganish jarayonini tashkil etishda ilmiy-metodik jihatdan puxta, har tomonlama chuqur asoslangan yondashuvlarni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi [3.48]. Ilmiy tadqiqotlar va metodik tahlillarga

ko‘ra, bu jarayonda o‘quvchilarning yosh va psixofiziologik xususiyatlarini qat’iy inobatga olish, ya’ni ularning tafakkur darajasi ba’zan asardagi o‘ta murakkab ijtimoiy-psixologik vaziyatlarni, jumladan, yosh kelin-kuyovning nozik kechinmalarini to‘laqonli idrok etishda qiyinchilik tug‘dirishi mumkinligini inobatga olib, matnni ularning yoshiga mos keladigan sodda, hayotiy va ta’sirchan usullar yordamida tushuntirish talab etiladi. Shuningdek, “Yaxshilik” hikoyasi 6-sinf Adabiyot darsligining 1-faslidagi “Har bir kun — saboq” nomli rukndan o‘rin olganligidan kelib chiqib, darsni rejalashtirishda aynan shu ruknning tarbiyaviy g‘oyasiga tayanish, o‘quvchilarda o‘tgan asrning 40-yillaridagi og‘ir urush davri, front ortidagi mashaqqatli hayot, insoniy sabr-toqat va qadriyatlar haqida chuqur tushuncha hosil qilish zarur. Hikoyani tahlil qilish jarayonida tog‘a, kelinoyi, jiyan va buvi obrazlari o‘rtasidagi mushtaraklikni yoritish, bosh qahramon bo‘lgan bolaning yaxshilik qilishga intilgan sof ko‘ngil kechinmalarini ochib berish, tabiat hodisalaridagi o‘zgarishlarning omillari xususida o‘quvchilarni fikrlashga undash ularning intellektual salohiyatini oshiradi. Shu bilan birga, zamonaviy adabiy ta’lim o‘quvchiga tayyor xulosalarni yodlatishni emas, balki uni matn tubiga kirib borishga, mustaqil mushohada yuritishga va ijodkor qalbini his etishga o‘rgatishni taqozo etishidan kelib chiqib, o‘quvchilarni faollashtiradigan hamda ularning shaxsiy munosabatini uyg‘otadigan konseptual savol-topshiriqlardan unumli foydalanish ta’lim samaradorligini keskin oshiradi.

Umumta'lim maktablarining 6-sinfida Odil Yoqubovning “Yaxshilik” hikoyasini o‘qitish jarayonida “Konseptual xarita” metodining qo‘llanilishi o‘quvchilarning matnni chuqur va tizimli ravishda anglab yetishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu metod orqali o‘quvchilar asarning g‘oyaviy-tarbiyaviy mazmunini, jumladan, Ikkinchi jahon urushi davri va front ortidagi mashaqqatli hayotni, tog‘a, kelinoyi, jiyan hamda buvi obrazlari o‘rtasidagi mushtaraklikni yaqqol tasavvur qiladilar. Shuningdek, bosh qahramon bolaning yaxshilik qilishga intilgan sof ko‘ngil kechinmalari hamda tabiat hodisalaridagi o‘zgarishlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni mantiqiy tahlil qilish imkoniyati yaratiladi. Eng muhimi, mazkur metod o‘quvchilarda o‘tmish xotirasini e’zozlash, tinchlikning qadriga yetish va har bir kunga shukrona keltirish kabi yuksak insoniy tuyg‘ularni ongiga chuqur singdirishga xizmat qiladi. “Konseptual xarita” metodining ta'limiy-tarbiyaviy jarayondagi ahamiyati shundan iboratki, u o‘quvchilarga tarqoq ma'lumotlarni yagona tizimga keltirish, voqealar va tushunchalar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlikni aniq ko‘ra olish imkonini beradi. Ushbu metod orqali o‘quvchilar nafaqat asar voqealarini yodda saqlaydi, balki matn tubiga kirib borib, obrazlarning ichki olami va muallif g‘oyasini chuqur tahlil qilish ko‘nikmasini egallaydilar.

1-chizma: Idrok xaritasi.

Odil Yoqubovning "Yaxshilik" hikoyasini o'qitishda qo'llaniladigan "Konseptual xarita" metodi doska yoki daftar markaziga "Yaxshilik" tushunchasini yozib, undan tarmoqlar chiqarish orqali amalga oshiriladi. Bunda o'quvchilar asosiy tushunchani urush davridagi og'ir turmush muhiti, buvi, tog'a, kelinoyi va jiyan kabi obrazlar tizimi, bosh qahramon bolaning sof kechinmalari hamda tabiat hodisalarining ruhiyat bilan uyg'unligi kabi to'rtta yo'nalishga bo'lib mantiqiy chiziqlar orqali bog'laydilar. Ushbu vizual chizma bolalarga asardagi tarqoq voqea va tushunchalarni yagona tizimga keltirib, muallif g'oyasini chuqur tahlil qilish hamda yaxshilikning mohiyatini yaxshiroq anglab yetish imkonini beradi.

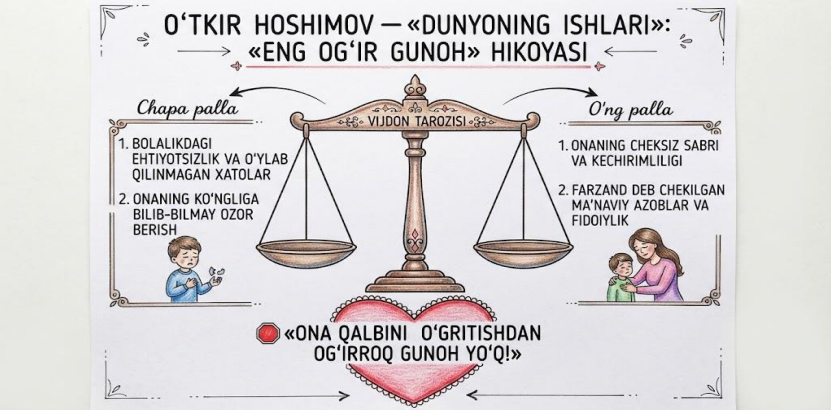
Shuningdek, u o'quvchilarning tanqidiy va tahliliy tafakkurini rivojlantirib, darslikdagi mavzularni mustaqil ravishda mushohada qilishiga va hayotiy xulosalar chiqarishiga xizmat qiladi. Bundan tashqari, mazkur metod o'quvchilarda dars davomida olgan bilimlarini hayotiy tajriba bilan bog'lash, murakkab g'oyalarni vizual tarzda oson o'zlashtirish hamda estetik va axloqiy qarashlarini yanada boyitishda muhim ko'prik vazifasini bajaradi.

O'tkir Hoshimov asarlarini maktab dasturlariga kiritishning bosh sababi yozuvchi tilining xalqchil, sodda, ta'sirchan va o'quvchi qalbiga yo'l topa oladigan darajada samimiy ekanligidadir. Uning asarlarida oddiy odamlarning taqdiri, hayotiy haqiqatlar, mehr-oqibat, vijdon, ota-ona oldidagi burch va vatanga sadoqat kabi umumbashariy tushunchalar yorqin aks etgan. Bugungi yosh avlodni ma'nan boy, irodali va adolatli qilib tarbiyalashda adibning asarlari eng ta'sirchan tarbiyaviy vosita

bo‘lib xizmat qiladi. O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” qissasini 6-sinf o‘quvchilariga tushuntirishda “Ona qalbining rangli olami” usulidan foydalanish bolalarga asarni nafaqat o‘qish, balki uni o‘z yuragidan o‘tkazish imkonini beradi. Bu yoshdagi o‘quvchilar o‘qigan narsalarini ko‘z oldiga yaqqol keltirgani uchun yaxshiroq tushunishadi, shuning uchun bu usul ularga yordam beradi. Bunda bolalar asardagi har bir hikoyani o‘qib chiqqach, o‘zlarining tasavvurlari va kichik ijodiy ishlari orqali onaning cheksiz fidoiyligi va hayotiy qiyinchiliklarni ranglar va belgilarga bo‘tab ko‘rsatib beradilar. Masalan, ular onaning hech qanday g‘arazsiz, beg‘ubor va oppoq niyatli qalbini toza oq rang orqali, urushdan keyingi og‘ir zamon, yo‘qchilik va mashaqqatli turmush sinovlarini esa to‘q kulrang tuslar yordamida ifodalashadi. Shuningdek, qorong‘u kunlarda ham farzandining hayot yo‘lini doim yoritib turguvchi, hech qachon so‘nmaydigan ona mehrini yonib turgan sham timsolida o‘z daftarlariga chizib chiqadilar. Bunday qiziqarli yondashuv bolalarga asardagi og‘ir va murakkab hayotiy haqiqatlarni oddiy, tushunarli hamda ta’sirli tarzda his qilishga yo‘l ochadi, natijada ular ona qadrini yanada chuqurroq anglaydilar.

O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” qissasidagi “Eng og‘ir gunoh” hikoyasini 6-sinf o‘quvchilariga o‘qitishda vizual yondashuvga asoslangan “Vijdon tarozisi” metodidan foydalanish o‘ta samarali bo‘lib, u bolalarga onaning ko‘nglini og‘ritishdek ulkan ma'naviy xatoni chuqur anglab yetishga yordam beradi [3.52]. Bunda o‘quvchilar daftar yoki doskada ikki pallali tarozi chizib, bir pallasiga bolaning o‘ylab qilmagan yengil-elpi xatti-harakatlarini, ikkinchi pallasiga esa onaning cheksiz sabri hamda farzandi deb tortgan ma'naviy azoblarini joylashtiradilar, tarozining markaziy qismiga esa “Ona qalbini og‘ritishdan og‘irroq gunoh yo‘q” degan hayotiy xulosani vizual tarzda muhrlaydilar. Ushbu usul mavhum axloqiy tushunchalarni ko‘rgazmali shaklga keltirish orqali o‘quvchilarning emotsional idrokini kuchaytiradi hamda ularda ota-ona qadriga yetish va vijdoniy poklik tuyg‘ularini shakllantiradi.

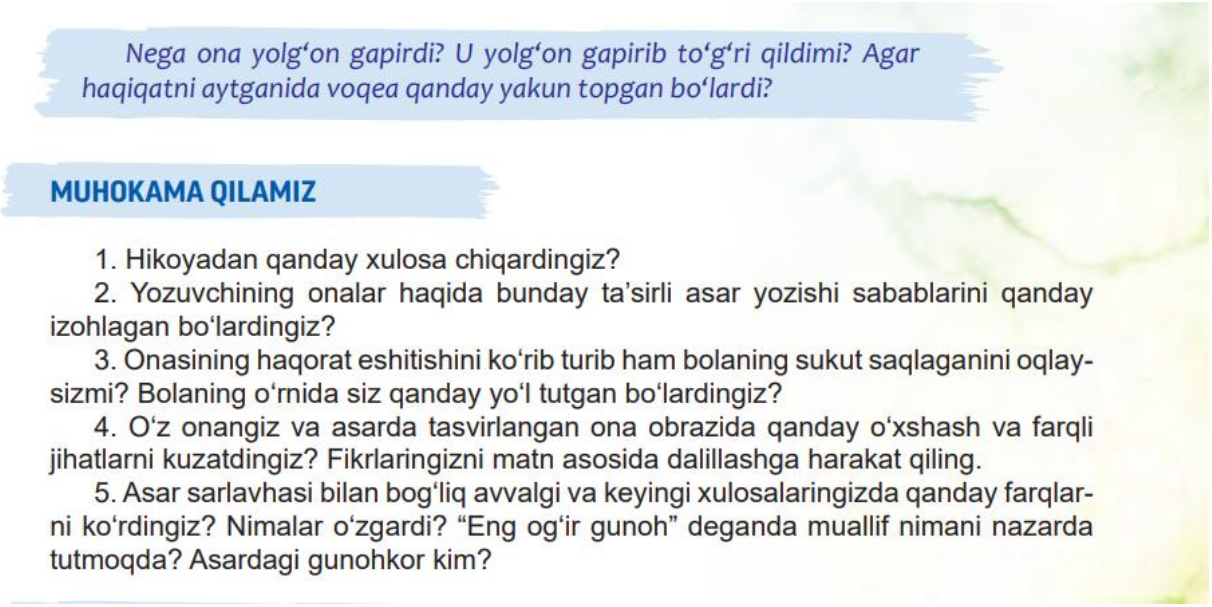
2-chizma: “Vijdon tarozisi” metodi.

O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” qissasidagi “Eng og‘ir gunoh” hikoyasini 6-sinf o‘quvchilariga o‘qitish jarayonida darslikda keltirilgan “Nega ona yolg‘on gapirdi? U yolg‘on gapirib to‘g‘ri qildimi? Agar haqiqatni aytganda voqea qanday yakun topgan bo‘lardi?” tarzidagi savollarning o‘rni va tarbiyaviy ahamiyati favqulodda kattadir. Bu kabi muammoli savollar o‘quvchilarni matnni shunchaki yuzaki o‘qib o‘tishga yoki voqealarni yodlab aytib berishga emas, balki asar tub mohiyatiga kirib borishga, qahramonlarning ruhiy olamini tahlil qilishga hamda chuqur mantiqiy mushohada yuritishga undaydi.

Dars davomida “Vijdon tarozisi” metodi bilan uyg‘unlashtirilib o‘rganiladigan ushbu savollar bolalarga onaning har bir xatti-harakati, hattoki uning og‘ir sharoitdagi majburiy yolg‘oni ham aslida farzandini asrash, uning nozik qalbini ortiqcha og‘riq va azoblardan himoya qilishdek buyuk ona mehridan kelib chiqqanini yurakdan his etishga yordam beradi. Agar ona o‘sha vaziyatda haqiqatni yashirmasdan aytganida, bolaning ma'naviy dunyosida ulkan ruhiy tanglik, o‘zini kechira olmaslik va umrbodiy vijdon azobi yanada kuchaygan bo‘lar edi.

3-chizma: Asar yuzasidan darslikda berilgan savollar.

Nega ona yolg‘on gapirdi? U yolg‘on gapirib to‘g‘ri qildimi? Agar haqiqatni aytganida voqea qanday yakun topgan bo‘lardi?

MUHOKAMA QILAMIZ

1. Hikoyadan qanday xulosa chiqardingiz?
2. Yozuvchining onalar haqida bunday ta’sirli asar yozishi sabablarini qanday izohlagan bo‘lardingiz?
3. Onasining haqorat eshitishini ko‘rib turib ham bolaning sukut saqlaganini oqlaysizmi? Bolaning o‘rnida siz qanday yo‘l tutgan bo‘lardingiz?
4. O‘z onangiz va asarda tasvirlangan ona obrazida qanday o‘xshash va farqli jihatlarni kuzatdingiz? Fikrlaringizni matn asosida dalillashga harakat qiling.
5. Asar sarlavhasi bilan bog‘liq avvalgi va keyingi xulosalaringizda qanday farqlarni ko‘rdingiz? Nimalar o‘zgardi? “Eng og‘ir gunoh” deganda muallif nimani nazarda tutmoqda? Asardagi gunohkor kim?

Shu boisdan ham, bunday topshiriqlar 6-sinf o‘quvchilarining emotsional idrokini o‘stirish bilan bir qatorda, ularda hayotiy vaziyatlarda to‘g‘ri xulosa chiqarish, ota-ona qadriga yetish, har bir qadamini o‘ylab bosish va o‘z vijdoniga qarab ish tutish naqadar muhim ekanligini anglatishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, umumta'lim maktablarining 6-sinf adabiyot darslarida epik asarlarni, xususan, O‘tkir Hoshimov va Odil Yoqubov ijodini o‘qitishda an'anaviy yondashuvlardan chekinib, zamonaviy vizual texnologiyalar va interfaol metodlarni

tatbiq etish ta'lim samaradorligini keskin oshiradi. “Konseptual xarita”, “Ona qalbining rangli olami” hamda “Vijdon tarozisi” kabi vizual vositalar o‘quvchilarning mavhum adabiy tushunchalarni oson o‘zlashtirishiga, matn tubiga kirib borishiga va tanqidiy-ijodiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, darslikdagi muammoli savollar va tahliliy yondashuvlar orqali o‘quvchilar asar qahramonlarining ruhiy olamini chuqur his etadilar. Bu esa yosh avlodda o‘tmish xotirasini e’zozlash, tinchlik va ota-ona qadriga yetish, mehr-oqibat hamda yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishda mustahkam poydevor vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Hoshimov O‘. Dunyoning ishlari: Qissa va hikoyalar. — Toshkent: Sharq, 2021.
2. Iser W. The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response. — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978.
3. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Adabiyot: Umumiy o‘rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. — Toshkent: “G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi”, 2022.
4. Rozenblatt L. M. The Reader, the Text, the Poem: The Transactional Theory of the Literary Work. — Carbondale: Southern Illinois University Press, 1994.
5. Yoqubov O. Tanlangan asarlar. — Toshkent: O‘zbekiston, 2019.
6. Yo‘ldoshev Q. Adabiyot o‘qitish metodikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
7. Yo‘ldoshev Q. Badiiy tahlil asoslari. — Toshkent: Akademnashr, 2020.

ZAMONAVIY QOZOQ TILSHUNOSLIGINING DOLZARB YO‘NALISHLARI: KORPUS LINGVISTIKASI, RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA TIL SIYOSATI

Baybulatova Komila Jasarbek qizi
Guliston davlat pedagogika instituti
Qozoq tili va adabiyoti yo‘nalishi o‘qituvchisi
baybulatovakomila@gmail.com
Sipatayeva Fariza Nurjan qizi
Guliston davlat pedagogika institute
Qozoq tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi
farizanurjanqyzy@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada XXI asrda qozoq tilshunosligining rivojlanish tendensiyalari, xususan, korpus lingvistikasi, raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, terminologiya, lotin yozuvi va sotsiolingvistika masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, milliy korpus, elektron lug‘atlar, avtomatik tarjima va matn tahlili kabi yo‘nalishlarning qozoq tili taraqqiyotidagi ahamiyati yoritilib, zamonaviy texnologiyalarning tilshunoslikning nazariy va amaliy imkoniyatlarini kengaytirayotgani ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: qozoq tilshunosligi, korpus lingvistikasi, milliy korpus, raqamli lingvistika, sun’iy intellekt, terminologiya, lotin yozuvi, sotsiolingvistika, turkiy tillar, elektron lug‘at.

Аннотация. В данной статье анализируются тенденции развития казахского языкознания в XXI веке, в частности вопросы корпусной лингвистики, цифровых технологий, искусственного интеллекта, терминологии, латинской графики и социолингвистики. Также освещается значение таких направлений, как национальный корпус, электронные словари, автоматический перевод и анализ текста в развитии казахского языка. Подчеркивается, что современные технологии расширяют теоретические и практические возможности лингвистической науки.

Ключевые слова: казахское языкознание, корпусная лингвистика, национальный корпус, цифровая лингвистика, искусственный интеллект, терминология, латинская графика, социолингвистика, тюркские языки, электронный словарь.

Abstract. This article examines the main development trends of Kazakh linguistics in the 21st century, focusing on corpus linguistics, digital technologies, artificial intelligence, terminology, the Latin script, and sociolinguistics. It also

highlights the significance of such areas as the national corpus, electronic dictionaries, machine translation, and text analysis in the development of the Kazakh language. The study emphasizes that modern technologies are expanding both the theoretical and practical possibilities of linguistic research.

Keywords: Kazakh linguistics, corpus linguistics, national corpus, digital linguistics, artificial intelligence, terminology, Latin script, sociolinguistics, Turkic languages, electronic dictionary.

XXI asrda jahon tilshunosligida til hodisalarini o‘rganishning an’anaviy usullari bilan bir qatorda raqamli texnologiyalar, korpus lingvistikasi, statistik tahlil, sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan lingvistik vositalardan foydalanish kengaydi. Natijada tilshunoslikning tadqiqot obyekti va metodologik imkoniyatlari sezilarli darajada kengayib, real nutq materiallarini katta hajmda qayta ishlash, til birliklarining qo‘llanish chastotasini aniqlash, ularning semantik va funksional xususiyatlarini statistik asosda tahlil qilish imkoniyati yuzaga keldi.

Mazkur jarayon qozoq tilshunosligiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Mustaqillik yillarida qozoq tilining davlat tili sifatidagi mavqeini mustahkamlash, milliy til siyosatini takomillashtirish, terminologik tizimni rivojlantirish, yozuv islohoti va elektron lingvistik resurslarni shakllantirishga katta e’tibor qaratildi. A.Qaydar qozoq tilining dolzarb masalalarini yoritishda milliy tilning taraqqiyoti va uning jamiyatdagi funksional imkoniyatlarini alohida ta’kidlaydi [1]. S.Isayevning tadqiqotlari esa zamonaviy qozoq tilining nazariy asoslarini yoritishda muhim manbalardan biri hisoblanadi [2].

Bugungi kunda qozoq tilshunosligi oldida tilning raqamli resurslarini kengaytirish, milliy korpusni takomillashtirish, yangi terminlarni tartibga solish, lotin grafikasi asosidagi yozuv tizimini rivojlantirish, internet va yoshlar nutqidagi o‘zgarishlarni tadqiq etish kabi vazifalar turibdi. Shu jihatdan zamonaviy qozoq tilshunosligining rivojlanish tendensiyalarini kompleks o‘rganish ilmiy va amaliy jihatdan muhimdir.

Hozirgi qozoq tilshunosligining istiqbolli yo‘nalishlaridan biri korpus lingvistikasi hisoblanadi. Korpus lingvistikasi til birliklarini real matnlar asosida o‘rganish imkonini berib, tilning amaldagi qo‘llanish holatini empirik dalillar asosida aniqlashga xizmat qiladi. Korpus materiallari orqali so‘zlarning qo‘llanish chastotasi, kontekstual xususiyatlari, semantik o‘zgarishlari, uslubiy taqsimoti va yangi tendensiyalarini aniqlash mumkin [3].

Qozoq tilining milliy korpusini rivojlantirish jarayonida badiiy, ilmiy, publitsistik, rasmiy va og‘zaki nutqqa oid materiallarni yagona raqamli bazaga jamlash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, terminologik, dialektologik,

tarixiy, internet va parallel korpuslarni shakllantirish tilning turli qatlamlarini kompleks tadqiq etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

G. Kuchumova, D. Muhamejanova va A. Ibrayevaning tadqiqotlarida korpus lingvistikasining empirik til tadqiqotlarini amalga oshirishdagi metodologik imkoniyatlari va Qozog‘istondagi rivojlanish jarayonlari tahlil qilingan [3]. Korpus texnologiyalaridan foydalanish tilshunoslik tadqiqotlarida subyektiv kuzatuvdan ko‘ra katta hajmdagi real til materiallariga tayanish imkonini beradi.

Shu bilan birga, korpuslarni shakllantirishda reprezentativlik masalasi muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy tarmoqlar, yoshlar nutqi, yangi ilmiy va texnik sohalar leksikasi hamda zamonaviy internet kommunikatsiyasi materiallarini korpusga yetarli darajada kiritish uning zamonaviy til holatini aks ettirish imkoniyatini oshiradi.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi qozoq tilshunosligi oldiga yangi ilmiy-amaliy vazifalarni qo‘ymoqda. Elektron lug‘atlar, avtomatik tarjima tizimlari, nutqni tanish, matnni avtomatik tahlil qilish, imloni tekshirish va matn generatsiyasi kabi texnologiyalar uchun qozoq tilining katta hajmdagi sifatli raqamli ma’lumotlariga ehtiyoj mavjud.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining tilga tatbiq etilishi, avvalo, lingvistik resurslarni raqamlashtirish va standartlashtirishni talab qiladi. Bunda milliy korpus, akademik korpus, terminologik ma’lumotlar bazasi, parallel korpus va elektron lug‘atlar sun’iy intellektga asoslangan tizimlarning lingvistik bazasi vazifasini bajarishi mumkin. Ayniqsa, akademik qozoq tili korpusining rivojlanishi ilmiy uslubning leksik, grammatik va sintaktik xususiyatlarini aniqlash uchun muhimdir. Ilmiy matnlarning katta hajmda elektron shaklda jamlanishi terminlarning qo‘llanish chastotasi, kollokatsiyalari va kontekstual xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Kelgusida avtomatik tarjima, avtomatik tahrirlash, nutqni matnga va matnni nutqqa aylantirish, semantik qidiruv hamda matn generatsiyasi kabi yo‘nalishlarda qozoq tilining raqamli imkoniyatlarini kengaytirish tilshunoslik va axborot texnologiyalari integratsiyasini yanada kuchaytirishi mumkin.

Ilm-fan va texnika taraqqiyoti natijasida yangi tushunchalarning yuzaga kelishi terminologik tizimning muntazam ravishda yangilanib borishini talab etadi. Shu sababli terminologiya zamonaviy qozoq tilshunosligining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Yangi terminlarni shakllantirishda milliy tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanish, xalqaro terminlarni qozoq tilining fonetik va grammatik xususiyatlariga moslashtirish hamda mavjud terminlarning qo‘llanishini standartlashtirish muhimdir. J. Mankeevaning tadqiqotlarida qozoq tilshunosligidagi antropotsentrik yo‘nalishlar bilan bir qatorda til va milliy tafakkur munosabatlariga ham e’tibor qaratiladi [4]. Bu

masala termin yaratish jarayonida ham milliy-lisoniy omillarning ahamiyatini ko‘rsatadi.

Terminologik korpuslarni shakllantirish ushbu jarayonni ilmiy asosda tashkil etish imkonini beradi. Bunday korpuslar orqali terminlarning real matnlardagi qo‘llanishi, variantlari, sinonimik munosabatlari va turli sohalardagi funksional xususiyatlarini kuzatish mumkin.

Zamonaviy qozoq tilshunosligidagi muhim masalalardan biri yozuv tizimini takomillashtirishdir. Lotin grafikasi asosidagi yozuvga o‘tish jarayoni faqat alifboni almashtirish bilan cheklanmay, fonetik tizimni grafik jihatdan ifodalash, imlo me’yorlarini belgilash, lug‘atlarni yangilash va ta’lim tizimini yangi grafikaga moslashtirish kabi masalalarni ham qamrab oladi.

Z. Bazarbayeva va T. Chukayeva qozoq tilining lotinlashtirilgan yangi yozuvi masalasini tadqiq etib, grafik tizimni qozoq tilining fonetik xususiyatlariga moslashtirish muhimligini ko‘rsatadi [5]. Y.Maralbek va G.Oralbai esa Qozog‘istondagi alifbo islohotining tarixiy va lingvistik asoslarini tahlil qilgan [6].

Lotin grafikasi asosidagi yozuvni takomillashtirish jarayoni elektron kommunikatsiya, ta’lim, raqamli lug‘atlar va axborot texnologiyalariga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli yangi grafik tizim uchun elektron korpuslar, avtomatik imlo tekshirgichlar va raqamli lug‘atlarni moslashtirish ham muhim vazifalardan hisoblanadi.

Globallashuv sharoitida til va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish qozoq tilshunosligining dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Qozoq tilining turli ijtimoiy qatlamlar nutqidagi qo‘llanishi, ko‘p tillilik, shahar va qishloq nutqi, yoshlar tili, internet kommunikatsiyasi hamda ommaviy axborot vositalari tili zamonaviy sotsiolingvistik tadqiqotlarning muhim obyektlari hisoblanadi.

Internet va ijtimoiy tarmoqlar kommunikatsiyaning yangi shakllarini yuzaga keltirib, til birliklarining tez o‘zgarishiga sharoit yaratmoqda. Yangi so‘zlar, qisqartmalar, o‘zlashmalar va aralash kommunikativ shakllarning paydo bo‘lishi qozoq tilining zamonaviy funksional imkoniyatlarini muntazam kuzatib borishni talab etadi. N.Orazaliyevaning kognitiv lingvistika bo‘yicha tadqiqotlari til, tafakkur va bilim o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganishning nazariy asoslarini kengaytiradi [7].

Qozoq tilshunosligining muhim yo‘nalishlaridan yana biri turkiy tillarni qiyosiy o‘rganishdir. Qozoq, o‘zbek, qoraqalpoq, qirg‘iz va boshqa turkiy tillarning fonetik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini qiyoslash umumturkiy til taraqqiyoti va tarixiy-lingvistik jarayonlarni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Qiyosiy tadqiqotlarda raqamli korpuslardan foydalanish yangi metodologik imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Parallel korpuslar yordamida turkiy tillardagi ekvivalent birliklar, tarjima munosabatlari, terminologik mosliklar va grammatik

konstruksiyalarni katta hajmdagi material asosida qiyoslash mumkin. A.Axmetovning turkiy tillarning qiyosiy grammatikasiga oid ishlari mazkur yo‘nalishning nazariy ahamiyatini ko‘rsatadi [8].

Umuman, zamonaviy qozoq tilshunosligi an’anaviy nazariy tadqiqotlar bilan bir qatorda korpus lingvistikasi, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish orqali rivojlanmoqda. Milliy va akademik korpuslarni kengaytirish, terminologik tizimni takomillashtirish, lotin grafikasi asosidagi yozuvni rivojlantirish, elektron lug‘atlar, avtomatik tarjima va matn tahlili vositalarini yaratish, shuningdek, internet va yoshlar nutqini o‘rganish muhim ilmiy-amaliy yo‘nalishlarni tashkil etadi. Xulosa qilib aytganda, qozoq tilshunosligining istiqboli zamonaviy texnologiyalar, sifatli lingvistik resurslar va qiyosiy-tadqiqiy yondashuvlarni uyg‘unlashtirish bilan bog‘liq bo‘lib, bu jarayon qozoq tilining ilmiy, ta’limiy va raqamli makondagi imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілii, 1998. – 304 б.
2. Исаев С. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 2007. – 528 б.
3. Kuchumova G., Muhamejanova D., Ibrayeva A. Corpus linguistics as a methodology for conducting empirical language studies and its development in Kazakhstan // Bulletin of Karaganda University. – 2024. – № 2. – B. 96–105.
4. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің антропоөзектік бағыттары. –Алматы,2018. – 312 б.
5. Bazarbayeva Z., Chukayeva T. The new Kazakh latinized script // Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. – 2021. – № 3. – B. 24–30.
6. Maralbek Y., Oralbai G. Alphabet Reform in Kazakhstan: History and Linguistic Foundations // GEMA Online Journal of Language Studies. – 2024.
7. Оразалиева Н. Когнитив Н. Когнитив лингвистика негіздері. – Алматы, 2007. – 286 б.
8. Ахметова А. Еуркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Астана,2020. – 420 б.

SO‘Z TURKUMLARI TASNIFI VA QIYOSIY-TIPOLOGIK YONDASHUV

Isaqov Zokirjon Soliyevich
Qo‘qon davlat universiteti dotsent,
filologiya fanlari nomzodi,
isaqovzokirjon1@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek tilshunosligining dolzarb nazariy masalalaridan biri – so‘z turkumlarini tasniflash muammosi tahlil qilinadi; semantik, morfologik va sintaktik mezonlarning ilmiy ahamiyati, ularning bahsli jihatlari ochib beriladi. Ingliz tilidagi word-class classification tajribasi qiyoslanadi, bu tajriba mexanik ko‘chirish emas, balki uning metodologik imkoniyatlaridan o‘zbek tilining agglyutinativ tabiatini hisobga olgan holda foydalanish zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: so‘z turkumlari, tasnif, morfologiya, sintaksis, distributsiya, qiyosiy tipologiya, korpus lingvistikasi.

Annotation. This article examines the classification of parts of speech as a pressing theoretical issue in modern Uzbek linguistics. It reveals the value of semantic, morphological and syntactic criteria and their disputable aspects, comparing them with English word-class classification. The article argues for adapting English linguistics’ methodological potential, rather than transferring it mechanically, to the agglutinative nature of Uzbek.

Keywords: parts of speech, classification, morphology, syntax, distribution, comparative typology, corpus linguistics.

Аннотация. В статье анализируется одна из актуальных теоретических проблем современного узбекского языкознания – классификация частей речи. Раскрывается научная значимость семантического, морфологического и синтаксического критериев, а также их дискуссионные аспекты, проводится сопоставление с английской традицией word-class classification. Обосновывается необходимость не механического заимствования английского опыта, а адаптации его методологического потенциала с учётом агглютинативной природы узбекского языка.

Ключевые слова: части речи, классификация, морфология, синтаксис, дистрибуция, сопоставительная типология, корпусная лингвистика.

Tilning grammatik qurilishini ilmiy tavsiflashda so‘z turkumlarini tasniflash masalasi markaziy o‘rinlardan birini egallab kelgan, so‘zlarni muayyan grammatik sinflarga ajratish nafaqat morfologiyaning, balki sintaksis, leksikologiya, semantika va lug‘atshunoslikning ham nazariy asoslaridan biri sanaladi.

O‘zbek tilshunosligida so‘z turkumlari muammosi uzoq yillar davomida tadqiq etib kelinmoqda; 1975–1976-yillarda ikki jildli “O‘zbek tili grammatikasi”ning yaratilishi morfologiya va sintaksis tadqiqotlarida muhim bosqich bo‘lib [8], [9], bu masaladagi muammoni ancha yorqinlashtirdi. Keyingi davrlarda o‘zbek tilshunosligida ham so‘z turkumlarini funksional, substansial, semantik-sintaktik kabi boshqa yondashuvlar asosida qayta talqin qilishga harakatlar juda kuchaydi.

Maqolaning asosiy maqsadi – o‘zbek tilida so‘z turkumlarini tasniflashning an’anaviy va zamonaviy tamoyillarini tanqidiy tahlil qilish, ingliz tilidagi word-class classification tajribasining o‘zbek tili uchun foydali jihatlarini belgilash va o‘zbek tili tabiatiga mos ko‘p mezonli yondashuvni taklif etishdan iborat.

O‘zbek tilshunosligida so‘z turkumlari tasnifining nazariy asoslari. O‘zbek tilida so‘zlarni turkumlarga ajratishda tarixan an’anaviy ravishda uch asosiy mezonga tayanilib kelinadi: semantik, morfologik va sintaktik mezon. Semantik mezon so‘zning umumiy lug‘aviy-grammatik ma’nosini, morfologik mezon grammatik shakllanishini, sintaktik mezon esa gapdagi vazifasi va boshqa birliklar bilan munosabatini aniqlashga xizmat qiladi.

Bu mezonlarning har birining o‘z vazifasi bor, biroq ulardan birortasini mutlaqlashtirish muayyan nazariy qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin, ya’ni tasnifni to‘laqonli bo‘lishiga olib kelmaydi.

An’anaviy tasnifning yutuqlari va bahsli jihatlari. O‘zbek tilshunosligida shakllangan an’anaviy tasnifning muhim yutug‘i – so‘zlarni faqat ma’nosiga qarab emas, balki ma’no, shakl va sintaktik vazifaning birligi asosida tasniflashga intilishidir. Shu bilan birga, ayrim birliklarning grammatik maqomi munozarali bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, olmosh, ravish, modal so‘zlar, taqlid so‘zlar va undovlarning turkumiy maqomi turli nazariy nuqtayi nazardan turlicha talqin qilinishi mumkin [2]. Demak, so‘z turkumlarining chegarasi har doim ham mutlaq va o‘zgarmas emas ekan.

So‘z turkumlari va turkumlararo o‘tishlar. So‘z turkumlari tizimidagi murakkab hodisalardan biri – transpozitsiya, ya’ni bir turkumga xos birlikning boshqa turkum vazifasida qo‘llanishidir. Masalan: yaxshi → yaxshilar; yaxshi bola → yaxshi o‘qidi; bir → bir kitob; bir → bir keldi, bir ketdi. Bunday misollar so‘z turkumini aniqlashda leksik birlikning lug‘atdagi maqomi bilan uning muayyan kontekstdagi funksiyasini farqlash zarurligini ko‘rsatadi.

Ingliz tilida so‘z turkumlarini tasniflash tajribasi. Ingliz tilshunosligida word classes masalasi grammatik nazariyaning muhim qismlaridan biridir. Zamonaviy ingliz grammatikasida noun, verb, adjective, adverb kabi sinflar ajratiladi. Masalan: book – noun; book – verb; fast – adjective; fast – adverb.

Demak, ingliz tilida ham so‘z turkumi faqat lug‘aviy ma’no bilan emas, kontekst va sintaktik distributsiya bilan bog‘liq. A. Aikhenvald turli tillarda so‘z turkumlari morfologik, sintaktik, semantik va ba’zan fonologik mezonlar asosida ajratilishini ta’kidlaydi [4: 81].

Ingliz tilidagi distributiv yondashuv va uning ahamiyati. Distributiv yondashuv so‘zning ma’nosidan tashqari uning qaysi pozitsiyada kelishi va qanday birliklar bilan birika olishiga e’tibor qaratadi. Masalan, ingliz tilida the book birikmasida book ot ekanini uning distributiv xususiyati ham ko‘rsatadi. Very beautiful birikmasida beautiful sifatning o‘ziga xos distributiv xususiyati namoyon bo‘ladi. Bu yondashuv o‘zbek tilida ham so‘z turkumlarini chegaralashning qo‘shimcha mezoni sifatida qo‘llanishi mumkin.

Ingliz va o‘zbek tillarida so‘z turkumlarini tasniflash: qiyosiy tahlil. O‘zbek va ingliz tillarida so‘z turkumlarini ajratishda umumiy mezonlar mavjud bo‘lsa-da, ularning grammatik ifodalanishi bir xil emas [12]. Ingliz tilidan tasnifning natijasini emas, mezonlar tizimini o‘rganish maqsadga muvofiq.

Ingliz tili tajribasidan foydalanishning eng maqbul yo‘li – tayyor grammatik modelni qabul qilish emas, balki tasniflash metodologiyasining universal jihatlarini o‘zbek tilining ichki tabiatiga moslashtirishdir.

Ingliz tili tajribasini o‘zbek tiliga to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘chirish mumkinmi? Yo‘q, albatta. Ammo undan metodologik manba sifatida foydalanish mumkin. Ingliz tili analitik xususiyatlari kuchli til bo‘lsa, o‘zbek tili agglyutinativ xususiyatga ega bo‘lib, grammatik ma’nolarni ifodalashda affiksatsiya muhim o‘rin tutadi [7], shu sababli ingliz tilidagi grammatik tasnifni o‘zbek tiliga ko‘chirish mumkin emas; ammo tasniflash metodologiyasining ayrim universal jihatlaridan foydalanish mumkin. Ingliz modeli tayyor tasnif emas, balki metodologik tajriba sifatida o‘zbek tiliga moslashtirilishi lozim.

Artikl va yordamchi kategoriyalar misolida tipologik chegara. Ingliz va o‘zbek tillarining farqini ko‘rsatish uchun artikl kategoriyasi qulay misoldir. Ingliz tilida a book, the book kabi shakllarda artikl muhim grammatik vazifa bajaradi [1]. O‘zbek tilida esa ingliz tilidagi artikl tizimiga aynan teng keluvchi alohida grammatik kategoriya mavjud emas. Shu sababli ingliz tilidagi determiner yoki article kategoriyasini o‘zbek tilida mustaqil so‘z turkumi sifatida joriy etish ilmiy jihatdan asoslanmagan bo‘lar edi.

O‘zbek tili uchun ko‘p mezonli tasnif modeli. O‘zbek tilida so‘z turkumlarini aniqlashda quyidagi ko‘p mezonli modeldan foydalanish mumkin: 1) semantik mezon; 2) morfologik mezon; 3) sintaktik mezon; 4) distributiv mezon; 5) funksional mezon; 6) kontekstual mezon. Bunday model an’anaviy semantika + morfologiya +

sintaksis uchligini inkor qilmaydi, balki uni distributsiya va funksiya bilan boyitadi hamda kontekstni alohida tekshirish imkonini beradi.

“So‘z turkumi” va “kontekstdagi vazifa”ni farqlash. Nazariy jihatdan muhim masalalardan biri – so‘z turkumi bilan sintaktik vazifani bir-biriga tenglashtirmaslikdir. Masalan: “Bu dunyoda yaxshi inson el hurmatini qozonadi” gapida yaxshi – sifat. “Bola maktabda barcha fanlarni yaxshi o‘qiydi” gapida esa yaxshi fe’l – harakat belgisini aniqlab, ravish funksiyasini bajarmoqda, shuning uchun zamonaviy tahlilda leksik-grammatik kategoriya bilan kontekstual sintaktik funksiyani farqlash muhimdir.

Matn va korpus asosida so‘z turkumlarini aniqlash. Zamonaviy tilshunoslikda so‘z turkumlarini real matn va korpus materiallari asosida o‘rganish tobora muhimlashmoqda. Bunday yondashuv so‘zning real qo‘llanish chastotasi, tipik kontekstlari, omonimiya holatlari, ko‘p ma’noliligi, turkumlararo o‘tishi va sintaktik distributsiyasini aniqroq kuzatish imkonini beradi [3], [13: 1495].

Kelajakda o‘zbek tili so‘z turkumlarini tasniflashda korpus lingvistikasi materiallaridan tizimli foydalanish muhim vazifalardan biri bo‘lishi kerak.

So‘z turkumlari tasnifi va kompyuter lingvistikasi. Mazkur muammoning yana bir muhim jihati – uning tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalari bilan bog‘liqligidir. NLP sohasida POS tagging, ya’ni matndagi har bir so‘zni muayyan so‘z turkumi belgisi bilan teglash muhim vazifalardan biridir [3], [14], shu sababli so‘z turkumlarining nazariy tasnifini takomillashtirish o‘zbek tili uchun NLP texnologiyalarining rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

Tasnifni takomillashtirishning istiqbolli yo‘nalishlari. So‘z turkumlari nazariyasini rivojlantirish uchun quyidagilar istiqbolli: so‘z turkumlarini ajratish mezonlarini ierarxiyaga solish; turkumlararo o‘tishlarni tizimli o‘rganish; distributiv tahlilni kengaytirish; korpus materiallari asosida real qo‘llanish modellarini belgilash; o‘zbek tilining avtomatik morfologik tahlili uchun ilmiy asoslangan POS-tagset ishlab chiqish; boshqa tillar bilan qiyosiy tadqiqotlarni kuchaytirish; kognitiv, funksional va pragmatik yondashuvlarni grammatik tasnif bilan uyg‘unlashtirish [5: 1897], [6: 1778].

Tadqiqotning ilmiy yangiligi.

1) An’anaviy semantik–morfologik–sintaktik uchlikni distributiv, funksional va kontekstual mezonlar bilan boyitish zarurligi asoslanadi; 2) ingliz tilidagi word-class classification modeli tayyor grammatik tasnif emas, balki qiyosiy-tipologik va metodologik manba sifatida baholanadi; 3) so‘zning leksik-grammatik turkumi bilan uning kontekstdagi sintaktik funksiyasini farqlash zarurligi asoslanadi; 4) o‘zbek tilida so‘z turkumlarini aniqlash uchun semantik → morfologik → sintaktik →

distributiv → funksional → kontekstual model taklif etiladi; 5) mazkur nazariyaning korpus lingvistikasi va NLP texnologiyalaridagi ahamiyati ko‘rsatiladi.

Xulosa. So‘z turkumlari masalasi o‘zbek tilshunosligining an’anaviy va doimo yangilanib boruvchi nazariy muammolaridan biridir. O‘zbek tilshunosligida shakllangan semantik, morfologik va sintaktik mezonlar o‘zining ilmiy qimmatini saqlab qolmoqda, biroq tilning funksional, kommunikativ, kognitiv va kompyuter texnologiyalari bilan bog‘liq holda o‘rganilayotgani so‘z turkumlari tasnifiga yangi mezonlar asosida yondashish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Ingliz tilidagi word classes tasnifini o‘zbek tiliga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish mumkin emas, biroq ingliz tilshunosligida so‘z turkumlarini aniqlashda qo‘llanadigan distributiv, sintaktik, morfologik va semantik diagnostika usullari o‘zbek tili tadqiqi uchun katta metodologik ahamiyatga ega.

Shunday qilib, zamonaviy o‘zbek tilshunosligi oldidagi vazifa an’anaviy so‘z turkumlari tizimidan voz kechish emas, balki uni yangi lingvistik metodlar bilan boyitish, mezonlar o‘rtasidagi munosabatni aniqlashtirish va milliy til materiallari asosida takomillashtirishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aarts, B., Haegeman, L. English Word Classes and Phrases. In: The Handbook of English Linguistics. 2020. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781119540618.ch7
2. Abdullayev, I. Towards A Unified Structural Theory of Parts of Speech in Modern Linguistics. American Journal of Philological Sciences. – P.25-28.
3. Abjalova, M., Adilova, M. So‘z turkumlarini teglash usullari. O‘zbekiston: til va madaniyat. Lingvistika, 2025. https://tsuull.uz/sites/default/files/uzbekistonda_til_va_madaniyat.pdf
4. Aikhenvald, A. Y. Word Classes. In: The Art of Grammar: A Practical Guide. Oxford University Press, 2014. – P. 81–102.
5. Badikova, O. G. O‘zbek tilida so‘z turkumlarining grammatik tabiati va tasnif tamoyillari. Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar jurnali, 2026, 8(04). – B. 1897–1903.
6. Bolbekova, Z. A. O‘zbek tilshunoslikda mustaqil so‘z turkumlari va ularning tadqiqi masalasi. Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar jurnali, 2026, 8(04). – B. 1778–1786.
7. Nurmonov, A., Mahmudov, N., Sobirov, A., Yusupova, Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Ilm-ziyo, 2010. – 192 b.
8. O‘zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. – Toshkent: Fan, 1975. – 516 b.
9. O‘zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. – Toshkent: Fan, 1976. – 560 b.

10. Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., Boqiyeva, G., Qurbonova, M., Yunusova, Z., Abuzalova, M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – 416 b.
11. Sayfullayeva, R. R., Mengliyev, B. R., Raupova, L. R., Qurbonova, M. M., Abuzalova, M. Q., Yo‘ldosheva, D. N. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2020. – 460 b.
12. Shodieva, G. O‘zbek va ingliz tillarida so‘zlarni turkumlarga ajratish masalalari. – New Renaissance Conference, 2025. – №8. P.770-774.
13. So‘z turkumlari va ularni matn asosida tasniflash masalasi. ARES, Volume 2, Issue 4. – B. 1495–1501.
14. Word Classes. Oxford Bibliographies in Linguistics. Oxford University Press. https://academic.oup.com/reference/62381/reference-article-abstract/555020002?redirectedFrom=fulltext

QADIMGI TURKIY AXLOQ VA ISLOM MA'RIFATI

Shermurodov Tohir
Alisher Navoiy nomidagi Toshken davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
ehrom@list.ru

Annotatsiya. Qadimgi turkiy xalqlarning islomgacha bo'lgan tarixidagi ma'naviy-madaniy hayotning, poetik ma'rifatning o'ziga xos taraqqiy tamoyillari, axloqiy mezonlari, bitiglari orqali ma'lum yozuvlari, dunyoqarash tarzlari islomlashuv jarayonida qanday ahamiyatga molik bo'lganligi tadqiq etilgan. Islomning kirib kelishiga qadar bo'lgan turkiy xalqlardagi diniy shaklning, yakkaxudilik (tavhid)ning, ommaviy amal qilingan og'zaki to'ra qonunining va boshqa bir qator ma'naviy-ma'rifiy an'analarning haq dinga muvofiq jihatlari borasida yangicha ilmiy-nazariy qarashlar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar. turkiy axloq, poetik ma'rifat, diniy shakl, yakkaxudolilik, to'ra qonuni.

Annotation. The significance of the spiritual and cultural life of the ancient Turkic peoples in the pre-Islamic history, the specific principles of development of poetic enlightenment, ethical criteria, and certain writings and worldviews in the process of Islamization is studied. New scientific and theoretical views are put forward on the aspects of the religious form, monotheism (tawhid), the widely practiced oral Torah law and a number of other spiritual and enlightening traditions in the Turkic peoples before the advent of Islam, in accordance with the true religion.

Keywords. Turkic morality, poetic enlightenment, religious form,

Qadim turkiy xalqlarning barcha zamonlarda ko'proq dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik bilan shug'ullangani tadqiqotlarda ta'kidlanadi. Hind, Xitoy manbalarida turkiy xalqlarning axloq-odobi, o'zgalar bilan samimiy munosabati, murosasi, qiynalganlarga ko'makdoshligi ibrat qilib ko'rsatilgan. Tarixiy va keyingi tadqiqiy kuzatishlarning jahon xalqlari madaniyati, ma'rifati borasidagi muhim bir xulosasi shundan iboratki, ko'p asrlar mobaynida yunonlarning birlamchi xosligi ularning go'zal san'atida, rumliklarning o'ziga xosligi ularning huquqiy bilimlarida, turkiylarning sifati ularning axloqan olijanobligida degan ilmiy tasavvur keng yoyilgan.

To'qqizinchi asr arab adabiyotining yirik namoyandasi, arab adabiy tanqidchiligining asoschisi, ''Baxillar haqida kitob'', ''Kvadrat va doira haqida

risola'' kabi satirik asarlar muallifi, turlicha aql-idroklar, dogmatizmlar tahlilchisi Al-Jahiz (776-868) o'zining "Turkiylarning fazilatlari" asarida turkiy qavmlarni vasf etadi. Uning xulosalaridan biri quyidagicha:

"Turkiylar nimaga qasd qilsa, unga albatta erishadi. Basra adabiyoti, Yunoniston donoligi, Xitoy san'ati turklarga anchadan beri ma'lum bo'lgan. Turkiylar baquvvat, jangovar, faol va aqlli. Ularning axloqiy qiyofasi moddiy qadriyatlardan ustundir. Ular yer yuzida urush mas'uliyati bilan la'natlanmagan yagona xalqdir.

Turkiylarda vatanparvarlik tuyg'usi juda kuchli. Turkiylar xushomad, tilanchilik, yolg'onchilik, ikkiyuzlamachilik, bo'hton, firibgarlik, do'stlarga nisbatan kibr, nafrat nima ekanini bilishmaydi. Ularda puch g'oyalar, asossiz maqsadlar yo'q. Turkiylar gapiradigan til ularning tanalari va ovozlari kabi ajoyibdir".

Qadimgi turkiy xalqlar ma'rifiy ijodkorligining yirik yodgorliklari bo'lgan Kul tigin (Shahzoda Kul), Bilga xoqon, To'nyuquq, Ungin (Ongin), Kuli chur, Moyun chur (Urxun bitigtoshlari), Enasoy bitigtoshlari, Irq bitigi, shuningdek, uyg'ur yozuvida bitilgan Xuastuanift, Qalyanamqara, Papamqara shahzodalar qissasi, Oltin yoruq, Sekiz yukmak, Atavaka devi afsonasi, Budda afsonalari yuqorida kuzatganimiz asosida diniy ta'limotlar talqini yetakchi bo'lgan manbalardan ko'p xususiyatlariga ko'ra farqlanadi.

Bularning aksariyati o'z davri turkiy xalqlarning moddiy-ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy hayotini, maishiy turmush tarzini, yuksak maqsadlar yo'lidagi fidokorliklari, orzu-umidlarini real tarixiy voqealar, qahramonlar, aniq ma'lumotlar asosida bayon qiladi. Bayonlari badiiy ijodga xos ifoda yo'sinlariga, obrazli poetik unsurlarga boy ekanligi bilan diqqatga sazovor.

Bitigtoshlar mazmunida tangrini bir deb tushinish, namma bo'lib o'tgan narsalar uning irodasi bilan sodir bo'lganini e'tirof qilish, shukrona keltirish, tangriga tavakkul, keyingi hayotga ishonch tushunchalari yetakchi. Tangriga yana boshqa qandaydir ilohni, kuch-qudrat sohibini sherik bilib qarash bularda yo'q. Najotning faqat tangridan ekanligi, undan ko'p ne'matlar, marhamatlar yog'ilgani bot-bot takrorlanadi. Bu kabi fazilatlar ifodasi tosh bitiglarga yuksak, unutilmas poetik ruh bag'ishlagan.

Nasimxon Rahmon turkiy xalqlar hayolotining kelajak avlodlarga ulkan meros qoldirganini alohida ta'kidlar ekan, quyidagi fikrlarni bildiradi:

"Ayniqsa, turklar yaratgan afsonalar alohida diqqatga sazovor. Afsonalar turk xalqi hayolotining naqadar kengligi, fikrining teranligini ko'rsatadi. Ular fazodagi jamiki yaratilgan mavjudod va hodisalardan ilmiy haqiqatni izlashga harakat qildilar. Ko'k tangri, shamol, havo, g'or-tuproq, suvning kelib chiqishi haqidagi to'rt unsurga asoslangan afsonalar hanuz turklar folklorini bezaydi va butun doston, hikoyatlarda

yashab keladi. Siz o'qigan bi afsonalarda hikmat ko'p. Odamzodning ilk bor Xudoga sajda qilishga o'rganishini bilib olamiz. Shuningdek, yovuzlar har doim o'limga mahkum, degan g'oya jaranglaydi. Shu bilan birga, shaytonlardan ehtiyot bo'ling, deb ogohlantirib turadi"(Rahmon Nasimxon, 1993, 58).

Turkiy xalqlarning qadim xarakter xosliklari, madaniyati, tinch-totuvlikka va ezguliklarga tarafdorlik sifatlarining jahoniy nufuzini birinchi navbatda ularning o'z madaniy-ma'rifiy meroslari – solnomalari, bitiglari, yodgorliklari, dunyo ilm-fanida mashhur yozma manbalari dalillab turadi. Chunonchi, o'z zamonasiga xos mahdud ilohiy tasavvurlaridan qat'i nazar, boshdan-oxir hayotbaxsh g'oyalarga, dunyoni va qalbni obod etishga qaratilgan amallarga chorlovchi zardushtiylik ta'limotining "Avesto" kitobi turkiy madaniyatga va davlatchilikka uch ming yillar avval asos solinganligining yorqin tasdig'idir. Buddaviylik aqidasida mujassam qarashlarda sobitlik bilan yozilgan bo'lsa-da, miloddan oldingi I asrda sanskrit tilida yaratilgan, qadimiy turkiy tilga IX asr oxiri – X asr boshlarida tarjima qilingan "Oltun yorug" sutrasi (budda ta'limotlarini matniy umumlashtirgan kitob) ham turkiy xalqlar madaniyatining jahon maydonidagi zalvorli o'rnini ko'rsatuvchi qadimiy yozma adabiy manbadir. "Oltin yorug'" sutrasining pafosini insoniyat salohiyati va imkoniyatlariga ishonch, uni yer yuzida barqaror, halovatli yashashga undov, bir-birlariga o'zaro yaxshiliklar ulashib, ruhan va jismonan sog'lom yashab yurish g'oyalariga chorlov tashkil etadi (Oltun yorug'. 1,2-kitoblar, 2009, 2013).

Turkiy xalqlarning islomdan oldingi hayotida uzoq zamon hukm surgan tanho iloh – tangriga bo'lgan e'tiqodi ilmlarda yetarli darajada o'rganilmagan. Garchi tangrini tafakkur qilish ularda aql bovar qilmas ulkan va bepoyon osmon (falak, ko'k) tasavvuri bilan uyg'unlashgan holda cheklangan bo'lsa-da, uni boshqa sherigi yo'q qudrat egasi sifatida bilishlari itoatkorlikning o'sha davr insoniyatidagi katta afzallik edi. Turkiylarga xos diniy ongning bu mustahkam shakli ular ma'naviyati hamda butun turmush tarzida asosan og'zaki to'planib joriylanib ketgan, "to'ra" nomi ostida tushunilgan qonunlar majmuini vujudga keltirgan edi.

To'ra qoida-qonunlari har avlodga ta'lim-tarbiya asosi sifatida og'zaki o'rgatilgan, yodlatilgan. Shu tariqa to'ra qonunchiligi islomgacha o'tgan davrlarda ularning qalb salomatligini, axloq go'zalligini muhofazalab, har jihatdan kamolga intiltirib kelgan. Qonunlar hayot kechirishning hamma jabhasini qamrab olgan bo'lib, ular har bir xatti-harakat, muomala-munosabat, axloqiy holat, faoliyatning jamiyat siyosatidagi me'yorlari, yaxshi-yomon hukmlari sifatida tushinilgan. Hammaning zimmasiga to'rada o'rgatilgan qoidalarga itoat, unda buyurilgan ishlarni qilish, unda qaytarilgan narsalardan qaytish ma'suliyati yuklatilgan. Turkiylar amaliyotidagi ayni qonunchlikka vaziyat taqozo etgan holatlarda juz'iy o'zgartirishlar kiritilib, bu tartib intizom asoslari mustahkamlanib borgan.

O’zgartirishlar katta-kichik qavmlar rahbarlarining masala yechimi bo’yicha bir xulosaga kelishlari orqali amalga oshirilib kelingan. To’ra qonuni o’z jiddiyati hamda qamroviga ko’ra insoniyatning boshqa xalqlarida kuzatilmagan, og’zaki ta’limot darajasiga ko’tarilgan, turkiy xalqlarning mamnuniyat bilan islomiylashuvida buyuk omil bo’lgan tarixiy tajribadir.

Yetuk ma’rifatparvar, olim va adib Ziyo Ko’kalp (1876-1924)ning “Turk to’rasi” asari mazkur mavzuga bag’ishlangan dastlabki va eng diqqatga sazovor tadqiqotdir. Ko’kalp turkiylarning qadim dinlari, rasm-rusumlari, Urxun bitiglari, “Qo’rqut ota” dostonlari, Koshg’ariyning “Devoni lug’atit turk”iga, maqollar, iboralarga murojaat qiladi. Turk to’rasi mohiyati va ahamiyatini ulardagi ifoda, belgi-alomatlar bilan sharhlaydi. Uning fikricha, davlat va to’ra so’zlari bir ma’noda qo’llanilsa-da, “to’ra” (qonun) so’zining ma’nosi “qonun” so’zining ma’nosiga o’xshab cheklanmagan:

“Ritualda yozma qonunlardan tashqari, yozilmagan urf-odatlar, diniy va axloqiy odatlar ham mavjud”. Demak, davlat bilan teng ko’riladigan qonun ma’nosidagi “to’ra”dan xalq hayotidagi to’raning ma’no-mohiyati, amali juda kengdir. “Qo’l tashlab ketar, to’ra tashlamas” degan qadim maqolning ma’nosi shuki, davlat yoki mamlakatni tark etish (unga qo’l siltash) mumkin, ammo madaniyatni (to’rani) tashlab ketib bo’lmaydi” (Ziya Ko’kalp, 1976, 13).

Yapon turkologi Masao Mori qadim turkiylarning to’ra qonunini uzoq o’rganib, aholining bundagi qoidalarga ommaviy itoatini, ilk tarbiya va ta’limdan boshlab farzandlar hayotiga uning tabiiy singdirilishini, bu esa jamiyatlarda o’z-o’zidan xotirjamlik madaniyatini vujudga keltirib borganligini ulug’ milliy jarayon nisoblagan. Masao Mori og’zaki, ammo har qanday yozma qonundan bo’ysinilishi yengil, maroqli, boshqaruv uchun bundan yaxshi muqobili bo’lmagan to’raning o’ttiz uchta bandini sanab ko’rsatadi. Ularning hammasi hamma makon va zamonda qo’llasa bo’ladigan umuminsoniy sifatlarga ega va bamisoli turkiylar hayotiga endi kirib kelishi kutilayotgan islom haqiqatlariga tayyorgarlik amallariga o’xshashi bilan ajoyib qoidalardir. Yapon olimi tasnif etgan turk qonunlaridan ba’zilarini keltirib o’tamiz:

Tangri tanho yaratuvchidir; kim tangridan qut istasa, boshqaga yukunmasin; hech kim to’radan ustun emas; xoqon xalqidan, erkak oilasidan, cho’pon suruvidan so’raladi; ota-onangga ta’zimda bo’l; qo’shningga, qarindoshlaringga mehribon bo’l; o’g’riga jazo – jon bilan javob berish; jangdan qochganga – jahannam; omonlik so’raganga qilich urilmaydi, panoh so’ragandan yuz o’girilmaydi; adolat istaganga adolat ber; hamma (irqlar) tengdir; kekdan, kibrdan uzoqda bo’l; mazlumga marhamat, zolimga azob; bolalarni e’zozla, zaiflarga ko’maklash; qiz o’z ixtiyori bilan erga tegishi shart; daraxtni kesma, suvni iflos qilma, bulg’ama; hamma narsani

bilgandan so’ra; zaifga sabr, kuchliga kechirimlilik kerak; taqdirga sabr qil; birov qilgan yaxshilikni unutma, o’zing qilgan yaxshilikni unut va boshqalar (htt ps: // eurasia digital. medium. Com //).

Shunday oqillarcha tuzilgani, butun xalq unga amal qilgani, islom ma’rifatiga mos-munosibligi bois turkiylarning bu og’zaki qonuni to’la islomlashilgandan so’ng ham asrlar bo’yi e’tiborli sanalib kelgan. “Temur tuzuklari”da shunday ma’lumotlar bor:“Tahgri taologa shukr aytib, Muhammad va uning xonadoniga iltijo qilib, Tangri taologa yolvordim: “Menga din-u shariatni yangilash va unga rivoj berishda madad bergil!”

“Din-u shariat ishlari tuzukini tartibga keltirganimdan so’ng, saltanatim korxonasining tuzukini tuzishga kirishdim. Saltanat ishlarini qonun va qoidalar (to’ra va tuzuk)ka solib, uning martabalari (ahvoli)ni mustahkamladim. Saltanatning martabalari tuzukini quyidagilarga tayanib tuzdim:

Birinchidan, saltanatim qonun-qoidalarini islom dini va kishilarning eng xayrlisi (hazrati Muhammad)ning shariatiga bog’lab, izzat-u hurmatlash vojib bo’lgan onhazratning avlodi va sahobalariga muhabbat bildirgan holda ularni mustahkamladim. Saltanatim martabasini qonun-qoidalar asosida shunday saqladimki, saltanatim ishlariga aralashib, ziyon yetkazishga hech bir kimsaning qurbi yetmasdi”.(Темур тузуклари, 1991, 63).

Keyingi davr adabiyotshunosligi bevosita, islomdan keyin davr hisoblanib, o‘ziga xos an’ana, tizim va janrlarga boyligi bilan ajralib turadi. Bu davrga oid minglab tadqiqotlar e’lon qilingan, yana minglab tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Islom va undan keyingi davr ajdodlarimizning ilm-fan, badiiy adabiyot, adabiy-nazariy ta’limotlar borasida erishgan yuksak muvaffaqiyatlarini atroflicha o‘rgangan jadidchilik davri adabiyotshunosi va munaqqidi Vadud Mahmud (1898-1976) o‘zining “Navoiygacha turk adabiyoti”, “Alisher Navoiy” (1925-1926) maqolasida shunday yozadi: “Hijriy 5-asr ila 10-asr orasidag‘i besh yuz yilliq bu davr Xuroson va Movarounnahrda islom madaniyatining gullagan mavsumi edi… Mana shu zamonlarda edikim, islom madaniyatining yetishtirg‘on hakim va adiblari dunyoda yagonalik tug‘ini ko‘targan edilar” (Vadud Mahmud, 2007, 29).

Bugungi insoniyatning dinlar tarixiga doir savodxonligida yangi va oxirgi din bo’lgan islom ta’limotlarining shu haqdagi xabarlari masalaga ilmiy-metodologik yondashuvning eng ishonchli ko’rsatmalari hisoblanadi. Jahon dinshunoslari endilikda yer yuzining barcha mintaqalarida Allohni bir va bor deb bilish, ya’ni tavhidiy e’tiqod tuyg’usi hukmron ekanligini e’tirof etadi. Dinlar mohiyatiga oid nazariy ma’lumotlarni xolis tadqiq etayotgan olimlarning barchasi avvalgi samoviy dinlarning ham aslida islom bo’lganini, har qaysi din bilan birga o’z davrida shu dinga mos shariatlar berib kelinganini, so’ng ularda ilohiy sahifalar, kitoblar va

oqibatda qarashlarning buzilishlari ro'y berganini, xullas, barcha dinlar masdari – odamzod murabbiysi, tarbiyachisi (Robb) Alloh ekanini tasdiqlab kelmoqda.

Shuningdek, diniy tarix sohasidagi tadqiqotlarda, ilm-fanlarda, falsafa va filologiyaning dinga bog'liq mavzularida dunyo xalqlari o'tmishidagi xilma-xil noto'g'ri ilohiy tasavvurlar, botil sig'inish, yukunish, tavoflar ojiz inson zotining dinda kechgan og'ishuvlari sifatida qaralsa-da, bu jarayonlar tadqiqi va talqini tarixni, ilohiyotni, odamzodning tafakkur tadrijini bilish, Yaratganni tanish, haq ta'limotni o'rganish, hikmatlarni anglash kabi maqsadlar nuqtayi nazaridan juda muhim deb izohlanmoqda. Bu tamoyillarga amal qilish adabiy-nazariy ilmlar uchun ham maqsadga muvofiqdir.

Turkiy xalqlarning islomdan avvalgi madaniy, ma'rifiy, diniy, adabiy merosi, turli yozuv shakllari tarixi singari sarchashmalarining islomlashuv jarayonidagi afzal xususiyatlarini fundamental ilmiy o'rganish bugungi filologik fanlarning ham dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маҳмуд В. (2007). *Танланган асарлар*. – Тошкент., Маънавият.
2. Oltun yorug‘. 1,2-kitoblar. T.: MUMTOZ SO‘Z, 2009, 2013.
3. Rahmon N. Turk xoqonligi. – T.: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
4. Ziya Ko'kalp. Türk töresı. Hozırlayan: Hıkmet Dısparoçlı. Bırıncı basılış, - DEVLET kıtapları, - 1976.
5. htt ps: // eurasia digital. medium. Com //
6.Темур тузуклари. Форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси. Т.: 1991.

ILMIY VA BADIIY MATNLAR VOSITASIDA O‘QUVCHILARNING ILMIY-TAHLILIY VA KREATIV FIKRLASH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Abdirimova Intizor Kamilovna,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti
intizorabdirimova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ilmiy va badiiy matnlar bilan ishlash jarayonida o‘quvchilarning ilmiy-tahliliy va kreativ fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish masalasi yoritilgan. Maqolada ilmiy matnlarning mantiqiy va dalillarga asoslangan fikrlashni, badiiy matnlarning esa obrazli, mustaqil va kreativ tafakkurni rivojlantirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, ilmiy va badiiy matnlarni qiyosiy o‘rganish, muammoli savollar, ijodiy topshiriqlar hamda interfaol metodlardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: ilmiy matn, badiiy matn, ilmiy-tahliliy fikrlash, kreativ fikrlash, matn bilan ishlash, tanqidiy fikrlash, mustaqil fikrlash, interfaol metodlar, ijodiy topshiriq, ta’lim.

Abstract. This article examines the development of students’ scientific-analytical and creative thinking skills in the process of working with scientific and literary texts. The article analyzes the role of scientific texts in developing logical and evidence-based thinking, as well as the role of literary texts in fostering imaginative, independent, and creative thinking. It also discusses the pedagogical potential of comparative analysis of scientific and literary texts, the use of problem-based questions, creative tasks, and interactive teaching methods.

Keywords: scientific text, literary text, scientific-analytical thinking, creative thinking, working with texts, critical thinking, independent thinking, interactive methods, creative task, education.

Аннотация. В данной статье освещается вопрос развития навыков научно-аналитического и креативного мышления учащихся в процессе работы с научными и художественными текстами. В статье анализируется роль научных текстов в развитии логического и доказательного мышления, а также художественных текстов — в формировании образного, самостоятельного и креативного мышления. Кроме того, рассматриваются педагогические возможности сравнительного изучения научных и художественных текстов, использования проблемных вопросов, творческих заданий и интерактивных методов обучения.

Ключевые слова: научный текст, художественный текст, научно-аналитическое мышление, креативное мышление, работа с текстом, критическое мышление, самостоятельное мышление, интерактивные методы, творческое задание, образование.

Bugungi kunda ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri o‘quvchilarga tayyor bilimlarni berish bilan cheklanib qolmasdan, ularni mustaqil fikrlash, axborotni tahlil qilish, muammolarga turli nuqtayi nazardan yondashish va yangicha g‘oyalar ilgari surishga o‘rgatishdan iborat. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchining bilimni qay darajada eslab qolishi emas, balki undan amaliy va ijodiy faoliyatda foydalana olishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ona tili va adabiyot fanlarini o‘qitishda matn bilan ishlash o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish uchun keng pedagogik imkoniyat yaratadi. Ilmiy matnlar o‘quvchini aniq dalillar, tushunchalar, sabab-oqibat munosabatlari va mantiqiy xulosalar bilan ishlashga yo‘naltirsa, badiiy matnlar tasavvur, obrazli tafakkur, hissiy munosabat va ijodiy yondashuvni rivojlantiradi. Shu nuqtayi nazardan, ilmiy va badiiy matnlarni ta’lim jarayonida maqsadli ravishda uyg‘unlashtirish o‘quvchilarning ilmiy-tahliliy va kreativ fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi.

Axborot oqimi jadal sur’atlarda rivojlanayotgan hozirgi davrda o‘quvchidan turli manbalardan olingan ma’lumotlarni to‘g‘ri tushunish, taqqoslash, tahlil qilish va baholash talab etiladi. Bunda matnni shunchaki o‘qish yetarli emas. O‘quvchi matnning asosiy g‘oyasini aniqlashi, muhim va ikkilamchi ma’lumotlarni farqlashi, muallif pozitsiyasini anglash hamda o‘z fikrini dalillar asosida ifodalashi lozim.

Ilmiy-tahliliy fikrlash o‘quvchining kuzatish, taqqoslash, umumlashtirish, sabab va oqibatni aniqlash, dalillarni baholash va asoslangan xulosa chiqarish qobiliyatlari bilan bog‘liq. Kreativ fikrlash esa mavjud bilim va tasavvurlardan foydalangan holda yangi g‘oya yaratish, muammoga noodatiy yechim topish va hodisaga yangicha nuqtayi nazardan qarashni nazarda tutadi.

Ilmiy va badiiy matnlar mazkur ikki yo‘nalishdagi fikrlashni rivojlantirish uchun bir-birini to‘ldiruvchi didaktik vosita sifatida xizmat qiladi. Ilmiy va badiiy matnlar bilan ishlash jarayonida o‘quvchilarning ilmiy-tahliliy va kreativ fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash hamda samarali metod va topshiriqlarni tavsiya etish matn ustida ishlash jarayonining asosiy maqsadi hisoblanadi. Ilmiy-tahliliy fikrlash o‘quvchining ma’lumotlarni izchil tahlil qilishi, dalillarni ajratishi, ularni taqqoslashi, sabab va oqibat munosabatlarini aniqlashi hamda asoslangan xulosa chiqarishi bilan tavsiflanadi. Bunday fikrlash shaklini rivojlantirishda ilmiy matnlarning o‘rni nihoyatda katta. Ilmiy matnlar aniq

ma’lumot, ilmiy tushuncha, fakt, dalil va xulosalarga asoslanganligi sababli o‘quvchini mantiqiy fikrlashga yo‘naltiradi.

Amerikalik pedagog va faylasuf Jon Dyui refleksiv fikrlashning ahamiyatini alohida ta’kidlab, uni “dalillarni va ulardan kelib chiqadigan xulosalarni hisobga olgan holda har qanday e’tiqod yoki bilim shaklini faol, izchil va ehtiyotkorlik bilan ko‘rib chiqish” jarayoni sifatida izohlaydi.[2:6] Ushbu fikrdan ko‘rinadiki, haqiqiy fikrlash tayyor ma’lumotni qabul qilish bilangina cheklanmaydi. Shaxs ma’lumotni tahlil qilishi, uning asoslanganligini tekshirishi va tegishli xulosaga kelishi lozim.

Matn tahlil qilishda, avvalo, ilmiy va badiiy matnlarning o‘quvchi tafakkurini rivojlantirishdagi imkoniyatlarini aniqlash hamda ularning o‘quvchilarning fikrlash faoliyatiga ta’sirini o‘rganish nazarda tutiladi. Shuningdek, matn bilan ishlash jarayonida ilmiy-tahliliy fikrlashning asosiy komponentlarini belgilash, o‘quvchilarda tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, xulosa chiqarish va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Shu bilan birga, o‘quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiluvchi topshiriqlarni aniqlash, ularning mazmuni va samaradorligini asoslash, ilmiy va badiiy matnlar asosida interfaol metodlardan foydalanish yo‘llarini ko‘rsatish, ta’lim jarayonida o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydigan zamonaviy pedagogik yondashuvlarni aniqlash ham ko‘zda tutiladi. Nihoyat, matn bilan ishlashning samarali shakl va usullarini taklif etish orqali o‘quvchilarning ilmiy-tahliliy va kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqish vazifasi belgilanadi.

Matn bilan ishlashda pedagogik kuzatish, tahlil, taqqoslash, umumlashtirish, suhbat, matn mazmunini o‘rganish va pedagogik tajribalarni tahlil qilish metodlaridan foydalanildi. Ilmiy va badiiy matnlar bilan ishlash jarayonida o‘quvchining faol ishtirokini ta’minlash asosiy metodik tamoyil sifatida belgilandi. Bunda o‘quvchiga tayyor xulosani berish o‘rniga uni savol qo‘yish, dalil izlash, muammoni aniqlash va mustaqil xulosa chiqarishga yo‘naltirishga e’tibor qaratiladi.

Ilmiy matnlar aniq ma’lumot, tushuncha, dalil va ilmiy xulosalarga asoslanishi bilan ajralib turadi. Bunday matnlar bilan ishlash jarayonida o‘quvchi ma’lumotni shunchaki qabul qiluvchi emas, balki uni tahlil qiluvchi subyekt sifatida ishtirok etishi zarur. Ilmiy matn bilan ishlash jarayonida o‘quvchiga “Matn nima haqida?” yoki “Matnning asosiy g‘oyasi nima?” kabi oddiy savollar bilan cheklanib qolmasdan, yuqori darajadagi fikrlashni talab qiluvchi savollar berish maqsadga muvofiq. Masalan, “Muallif o‘z fikrini qanday dalillar bilan asoslagan?”, “Matndagi qaysi ma’lumot asosiy ahamiyatga ega?”, “Muallifning xulosasi qanchalik asoslangan?”, “Ushbu fikrga qarshi qanday dalil keltirish mumkin?” kabi savollar o‘quvchini matnni chuqurroq tahlil qilishga undaydi. Mazkur savollar o‘quvchini

matnni chuqurroq o‘qishga va undagi ma’lumotlar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlikni aniqlashga undaydi.

Ilmiy matnlar asosida taqqoslash, tasniflash, sabab-oqibatni aniqlash, jadval va sxemalar tuzish kabi topshiriqlardan foydalanish ham samaralidir. Bunday topshiriqlar o‘quvchida tahliliy fikrlashning izchilligini ta’minlaydi. Ilmiy matnning yana bir muhim jihati uning mantiqiy tuzilishidir. Odatda ilmiy matn kirish, asosiy qism va xulosadan iborat bo‘ladi. Har bir gap avvalgi fikrni davom ettiradi yoki uni asoslaydi, bu esa matnning yaxlitligini ta’minlaydi.[3:104]

Ilmiy matnlar bilan ishlashda “dalil – tahlil – xulosa” ketma-ketligidan foydalanish ham samarali natija beradi. O‘quvchi avvalo matndan muayyan dalilni topadi, keyin uning mazmunini izohlaydi va nihoyat mustaqil xulosa chiqaradi. Bunday faoliyat o‘quvchining mantiqiy fikrlashini rivojlantirib, o‘z fikrini dalillar asosida asoslashga o‘rgatadi.

Badiiy matn o‘quvchining estetik didi, tasavvuri, hissiy munosabati va obrazli tafakkurini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Badiiy asardagi voqealar, obrazlar, konflikt va muammolar o‘quvchini turli nuqtayi nazarlardan fikrlashga undaydi. Matn ustidagi ishlarning tarkibiy bo‘lagi sujetli asarlarni qayta hikoyalash bo‘lib, bunda “asar voqealarini qayta bayon qilish emas, balki badiiy asardagi muallif qo‘llagan so‘zlardan foydalangan holda qayta hikoyalashga, asardagi so‘zlovchi shaxsini o‘zgartirib hikoyalashga, asar mazmunidagi asosiy o‘rinlarni saqlagan holda, uni qisqartirib aytib berishga, asar voqealariga o‘z shaxsiy munosabatlarini bildirgan holda hikoyalashga e’tibor berish ko‘proq samara beradi. [4:53]

Badiiy matn asosida o‘quvchilarning kreativ fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan turli topshiriqlarni tashkil etish mumkin. Jumladan, o‘quvchilarga asar voqealarining muqobil yakunini yaratish, qahramon nomidan kundalik yoki maktub yozish, voqealarni boshqa qahramon nuqtayi nazaridan bayon qilish kabi ijodiy vazifalar beriladi. Shuningdek, qahramonlarning xatti-harakatlariga mustaqil baho berish, asarda ko‘tarilgan muammolarga zamonaviy yechim taklif qilish, matn mazmuni asosida savollar tuzish hamda asar mazmunini rasm, sxema yoki klaster orqali ifodalash o‘quvchilarning mustaqil, mantiqiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Maktabda badiiy asarni tahlil qilishdan asosiy maqsad asarda ifodalangan hayotiy voqeani yoritish orqali o‘quvchilarni badiiy adabiyot olamiga olib kirish, tasvirlanayotgan voqealarga nisbatan muallifning munosabati va niyatlarini payqab olishga imkoniyat yaratishdan iboratdir. O‘quvchilarning yozuvchi oldinga surgan g‘oya, muammolarni to‘liq tushunishlariga erishmay turib, adabiyotning yoshlarni tarbiyalashdagi vazifasini amalga oshirib bo‘lmaydi. [5:160]

Tahlil jarayonida o‘quvchidan badiiy asar qahramonining muayyan vaziyatdagi harakatini izohlash va “Agar siz uning o‘rnida bo‘lganingizda qanday yo‘l tutardingiz?” degan savolga javob berish so‘ralsa, o‘quvchi nafaqat matnni tushunadi, balki o‘z tajribasi va tasavvuriga tayangan holda mustaqil fikr yaratadi. Badiiy asarda borliqni voqelikni obrazlar vositasida tasvirlash, obyekt mazmun va subyektiv bahoni aniq materialda berish haqidagi qoidalar metodika uchun nazariy-amaliy ahamiyatga ega.

Birinchidan, badiiy asar ustida ishlashni tashkil qilishda obrazlar va muallifning asarda tasvirlangan voqealarga munosabati o‘qituvchining diqqat markazida turadi. O‘quvchilar voqelikni obrazlar orqali tasvirlashning o‘ziga xos xususiyatlarini tushuna boradilar.

Ikkinchidan, har qanday badiiy asarda aniq tarixiy davrdagi voqealar tasvirlanadi. Shuning uchun asarda tasvirlangan voqealarga tarixiy yondashilgan taqdirdagina matnni to‘g‘ri tushunish, dalillar va voqealarni haqqoniy baholash mumkin. Buni tadbiq etganda, avvalo, bolalarni asarda tasvirlangan davr bilan qisqacha tanishtirish, keyin o‘quvchilarda qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakatini ular yashagan davr va ijtimoiy omillarni hisobga olgan holda baholashni o‘stirish zarur.

Uchinchidan, yozuvchining hayoti va qarashlarini o‘quvchilarning yoshlariga mos ravishda tanishtirish maqsadga muvofiq.

To‘rtinchidan, badiiy asarni tahlil qilishda o‘quvchilarni asarning g‘oyaviy yo‘nalishini tushunishga o‘rgatish muhimdir, bu asarni to‘g‘ri idrok etish uchun, matn ustida ishlash ko‘nikmasini, o‘quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish uchun zarur. [6:260]

Bizning fikrimizcha, matn ustida ishlash jarayonida o‘quvchilarda asarda aks ettirilgan hayotiy voqealar, ijtimoiy hodisalar hamda insonlar o‘rtasidagi munosabatlarga nisbatan mustaqil va shaxsiy munosabatni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda o‘quvchilarning muallifning hayotiy voqea va hodisalarga munosabati asarda ifodalangan konkret faktlar asosida namoyon bo‘lishini, aynan shu jihatlar asarning badiiy-g‘oyaviy mazmunini shakllantirishini anglab yetishlariga alohida e’tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

Ilmiy va badiiy matnlarni o‘zaro qiyosiy o‘rganish esa ilmiy-tahliliy va kreativ fikrlashni birgalikda rivojlantirish imkonini beradi. Bir mavzuga oid ilmiy va badiiy matnlar tanlanib, ular o‘quvchilarga taqdim etiladi. O‘quvchilar matnlarning maqsadi, mazmuni, tili, uslubi va fikrni ifodalash shakllarini qiyoslaydilar.

Masalan, tabiat hodisasiga oid ilmiy matnda ushbu hodisaning sabablari, belgilari va ilmiy xususiyatlari aniq faktlar asosida tushuntirilishi mumkin. Shu mavzudagi badiiy matnda esa ayni hodisa obrazli tasvir, o‘xshatish, sifatlash va

boshqa badiiy vositalar yordamida ifodalanadi. O‘quvchi ushbu ikki matnni taqqoslash orqali ilmiy va badiiy tafakkurning o‘ziga xos xususiyatlarini anglaydi.

Bunday faoliyat davomida o‘quvchidan “Ikki matnda qanday umumiy jihatlar mavjud?”, “Ularning maqsadi nimasi bilan farq qiladi?”, “Qaysi matnda muallif o‘z fikrini faktlar orqali, qaysi matnda obrazlar orqali ifodalagan?”, “Siz ushbu mavzuni yana qanday usulda ifodalagan bo‘lardingiz?” kabi savollarga javob berish talab qilinadi. Natijada tahlil, taqqoslash, baholash va yangi g‘oya yaratish jarayonlari o‘zaro uyg‘unlashadi.

Matn bilan ishlash jarayonida interfaol metodlardan foydalanish ham o‘quvchilarning fikrlash faolligini oshiradi. Xususan, “Aqliy hujum” metodi o‘quvchilarni mavzu yuzasidan erkin fikr bildirishga undaydi. “Klaster” metodi matndagi asosiy tushuncha va g‘oyalarni tizimlashtirish imkonini beradi. “INSERT” metodi matnni o‘qish jarayonida yangi va avvaldan ma’lum bo‘lgan ma’lumotlarni ajratishga yordam beradi. “Venn diagrammasi” esa ilmiy va badiiy matnlarning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlash uchun qulay vosita hisoblanadi.

Bundan tashqari, muammoli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish ham samarali hisoblanadi. O‘qituvchi o‘quvchiga tayyor xulosani bermasdan, uni muayyan muammo ustida fikrlashga undashi lozim. Masalan, badiiy matndagi qahramonning qarori muhokama qilinayotganda “Siz uning o‘rnida bo‘lganingizda qanday qaror qabul qilgan bo‘lardingiz?” degan savol berilishi mumkin. O‘quvchi o‘z javobini matndan olingan dalillar bilan asoslaydi. Shu tariqa kreativ fikrlash ilmiy-tahliliy fikrlash bilan uyg‘unlashadi.

Matn bilan ishlash jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etish ham muhimdir. Birinchi bosqichda o‘quvchi matn mazmunini tushunadi va asosiy fikrni aniqlaydi. Ikkinchi bosqichda matndagi ma’lumotlar tahlil qilinadi, dalillar va sabab-oqibat munosabatlari aniqlanadi. Uchinchi bosqichda o‘quvchi muallif fikrini baholaydi va o‘z munosabatini bildiradi. To‘rtinchi bosqichda esa o‘quvchidan yangi fikr, g‘oya yoki yechim yaratish talab qilinadi. Bunday yondashuv “o‘qish – tushunish – tahlil qilish – baholash – yaratish” tamoyiliga asoslanadi.

Ilmiy va badiiy matnlar o‘quvchilarning ilmiy-tahliliy hamda kreativ fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda katta pedagogik imkoniyatlarga ega. Ilmiy matnlar o‘quvchini dalillar bilan ishlash, ma’lumotlarni tahlil qilish, taqqoslash va asoslangan xulosa chiqarishga o‘rgatsa, badiiy matnlar tasavvur, obrazli tafakkur, mustaqil fikr va ijodiy yondashuvni rivojlantiradi. Matn bilan ishlash jarayonida interfaol metodlar, muammoli savollar, qiyosiy tahlil va ochiq ijodiy topshiriqlardan foydalanish o‘quvchining ta’lim jarayonidagi faolligini oshiradi. Ayniqsa, ilmiy va badiiy matnlarni bir mavzu doirasida o‘zaro qiyoslash o‘quvchilarda turli uslub va fikrlarni

tahlil qilish, umumiy va farqli jihatlarni aniqlash hamda mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Demak, ta’lim jarayonida ilmiy va badiiy matnlardan maqsadli foydalanish nafaqat o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini, balki ularning ilmiy-tahliliy, tanqidiy va kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shu bois matn bilan ishlashga yo‘naltirilgan topshiriqlar mazmunini o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va ijodiy faoliyatini rag‘batlantiradigan tarzda takomillashtirish bugungi ta’limning muhim vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi. **“**Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun. – Toshkent, 2020.
2. Dewey J. *How We Think*. Boston: D.C. Heath & Co., 1910.- 6p
3. Abdirimova I. Amaliy o‘zbek (rus) tili. O‘zbek tilining sohada qo‘llanilishi. Darslik. -T.: “ZEBO PRINTS”, 2026. - 104 b.
4. To‘xliyev B. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – 53-b.
5. Zunnunov A. va boshq. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 160 b.
6. Matchonov S. va boshq. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Ishonchli hamkor, 2021. – 260 b.
7. Mirqosimova M. O‘quvchilarda adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomillashtirish usullari. – Toshkent: Fan, 1995.

WORD-FORMATION INSTRUCTION AND VOCABULARY DEVELOPMENT IN UZBEK EFL LEARNERS

Karimbaeva Mavluda,
acting associate professor,
Tashkent International University of Financial
Management and Technologies (TIFT),
kmm.and.1974@gmail.com

Annotation. This article reports a quasi-experimental study examining the effect of explicit word-formation instruction on the vocabulary knowledge of Uzbek EFL learners. Framed against the typological contrast between analytic English and agglutinative Uzbek morphology, the study compared an experimental group receiving explicit morphological instruction with a control group taught traditionally. Pre- and post-test results on vocabulary and morphological-awareness measures show significantly greater gains in the experimental group, supporting the integration of contrastive word-formation instruction into EFL vocabulary teaching.

Keywords: word formation, morphological awareness, vocabulary acquisition, EFL, Uzbek learners, typology, explicit instruction.

Аннотация. В статье представлено квазиэкспериментальное исследование влияния эксплицитного обучения словообразованию на словарный запас узбекских учащихся, изучающих английский язык. Опираясь на типологический контраст между аналитическим английским и агглютинативным узбекским языками, исследование сравнивает экспериментальную группу, получившую целенаправленное обучение морфологии, с контрольной группой, обучавшейся традиционно. Результаты пред- и посттестирования показывают значительно более высокий прирост показателей в экспериментальной группе, что подтверждает целесообразность включения сопоставительного словообразовательного анализа в обучение лексике.

Ключевые слова: словообразование, морфологическая осознанность, усвоение лексики, английский как иностранный, узбекские учащиеся, типология, эксплицитное обучение.

Introduction

Word formation is one of the principal means by which a language renews its lexicon, and mastery of word-formation patterns is widely recognized as central to vocabulary development in a foreign language. English, an analytic Germanic language, and Uzbek, an agglutinative Turkic language, realize word formation through markedly different mechanisms: English relies extensively on zero derivation

(conversion), back-formation, and a mixture of prefixal and suffixal affixation with considerable polysemy, whereas Uzbek relies almost exclusively on regular, monosemous suffixation with high semantic transparency. This typological distance is a plausible source of difficulty for Uzbek learners of English, who may expect the same regularity and transparency in English derivation that characterizes their first language.

Previous research indicates that Uzbek EFL learners experience persistent difficulties with vocabulary knowledge due to limited exposure to English outside the classroom, and that insufficient word-formation competence negatively affects reading comprehension and academic writing at university level. Nation notes that approximately 97% of English words are morphologically complex, which underlines the pedagogical value of teaching morphology explicitly rather than relying on rote memorization of individual word meanings [3: 191]. However, it remains unclear how much explicit, contrastive instruction in word formation actually improves vocabulary outcomes for learners whose first language differs typologically from English.

The present study addresses this gap by testing whether explicit instruction in English word-formation processes measurably improves the vocabulary knowledge and morphological awareness of Uzbek university-level EFL learners, compared with traditional instruction that does not foreground morphological structure.

Methods

Participants. The study involved 40 first-year female university students enrolled in an English-medium program at Tashkent International University of Financial Management and Technologies (TIFT), studying English for approximately 18 hours per week over a 15-week academic term. Participants were divided into an experimental group (n = 20) and a control group (n = 20).

Instruments. Two instruments were used. The New Vocabulary Level Test (NVLT), adapted from McLean and Kramer's model, measured receptive and productive knowledge of high-frequency vocabulary through two ten-item sections, with a maximum score of ten points. The Morphological Awareness Test (MAT), adapted from McBride-Chang et al., comprised a five-item Morphological Structure Test and a five-item Morpheme Identification Test, each scored out of five points, assessing learners' ability to generate and segment morphologically complex words.

Procedure. Both groups completed the NVLT and MAT as a pre-test in the second week of the semester. During the 14-week intervention, the experimental group received explicit instruction in English word-formation processes, including systematic teaching of prefixes, suffixes, and roots, categorization tasks, derivational tables, and gamified revision activities, while the control group followed the standard

vocabulary curriculum without targeted morphological instruction. Both groups completed the same tests as a post-test at the end of the term. Scores were analyzed using the Statistical Package for the Social Sciences (SPSS), with descriptive statistics and paired- and independent-sample t-tests applied to pre- and post-test results.

Results

Table 1 presents the mean scores, standard deviations, and variances of both groups on the NVLT and MAT at the pre-test and post-test stages.

Test	Group	Pre-test M	Post-test M	Pre-test SD	Post-test SD
NVLT	Experimental	4.05	7.25	1.959	1.517
NVLT	Control	3.75	4.05	2.552	0.466
MAT	Experimental	6.90	8.80	1.682	1.005
MAT	Control	6.45	6.25	1.791	1.681

Table 1. Mean scores and standard deviations of the experimental and control groups on the NVLT and MAT.

At the pre-test stage, the two groups did not differ substantially on either instrument. Following the instructional intervention, the experimental group's NVLT mean rose from 4.05 to 7.25, with a corresponding reduction in variance, while the control group's mean rose only marginally, from 3.75 to 4.05. A parallel pattern was observed on the MAT: the experimental group's mean increased from 6.90 to 8.80, whereas the control group's mean declined slightly, from 6.45 to 6.25. Independent-sample t-tests confirmed that the post-test differences between groups were statistically significant on both instruments, while paired-sample t-tests confirmed significant within-group gains for the experimental group only.

Discussion

The results indicate that explicit instruction in word-formation processes produced substantially greater gains in both vocabulary knowledge and morphological awareness than traditional instruction. This finding is consistent with the typological argument outlined in the introduction: because Uzbek word formation is suffix-dominant, monosemous, and highly transparent, Uzbek learners may lack an intuitive basis for interpreting the polysemous affixes, zero-derivation, and blocking effects that characterize English derivational morphology. Explicit instruction appears to compensate for this gap by making English word-formation patterns

visible and analyzable, rather than leaving learners to infer them incidentally from input, as would be more feasible in a language with regular, transparent morphology.

The decline in the control group's MAT scores is noteworthy and suggests that, in the absence of explicit attention to word structure, morphological awareness does not necessarily improve, and may even be reported less consistently, through ordinary classroom exposure over a single term. This reinforces Nation's argument that morphological instruction should not be left to incidental acquisition, particularly for learners whose first language provides limited transfer support for English-specific processes such as conversion and back-formation [3: 195].

These findings support several practical recommendations: introducing high-frequency, transparent affixes before irregular ones; routinely contrasting English and Uzbek word-formation devices to raise metalinguistic awareness; and embedding morphological analysis across reading, writing, and speaking tasks rather than treating it as an isolated topic.

Conclusion

This study has shown that explicit, contrastive instruction in word formation produces measurable improvements in the vocabulary knowledge and morphological awareness of Uzbek EFL learners, in contrast to the minimal gains observed under traditional instruction. Interpreted against the typological differences between analytic English and agglutinative Uzbek morphology, these findings suggest that explicit attention to word-formation structure is particularly important for learners whose first language offers limited transfer support for English derivational patterns. The results provide an empirical basis for incorporating systematic, typologically informed word-formation instruction into EFL vocabulary teaching in Uzbekistan.

References

1. McLean S., Kramer B. The Creation of a New Vocabulary Levels Test. – Shiken, 19(2), 2015. – P. 1–11.
2. McBride-Chang C., Wagner R.K., Muse A., Chow B.W.-Y., Shu H. The Role of Morphological Awareness in Children's Vocabulary Acquisition in English. – Applied Psycholinguistics, 26(3), 2005. – P. 415–435.
3. Nation I.S.P. Learning Vocabulary in Another Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 477 p.

ПОСЛОВИЦЫ В ТВОРЧЕСТВЕ МАХТУМКУЛИ

Гылыджова Говхертач Нурбердыевна
преподаватель Туркменского
государственного университета
имени Махтумкули

Аннотация: Творчество мыслителя – Махтумкули, заложившего основу туркменской классической литературы и соединившего литературный язык с разговорным языком народа, охватило все проблемы своего времени в жизни туркменского народа. Помимо его философских взглядов существует множество стихотворений, описывающие его жизненный путь, стихотворения о воспитанности, науке и образовании, нравственности, храбрости, героизме, патриотизме, о национальной государственности.

Ключевое слово: Пословицы, классическая литература, с чашей Джамшида.

PROVERBS IN MAGTYMGULY'S POETRY

Annotation: The great thinker Magtymguly, who laid the foundation of Turkmen classical literature, who combined the literary language with the spoken language of the people, covered all the problems of his time in the life of the Turkmen people. In addition, to his philosophical views, there are many poems describing his life path, poems about good manners, science and education, morality, courage, heroism, patriotism and national statehood.

Key words: Proverbs, classical literature, with Jamshid's cup.

В Независимом, постоянно Нейтральном Туркменистане в 2024 году будут проведены торжественные мероприятия в честь 300-летия со дня рождения Махтумкули Фраги согласно Постановлению Президента Туркменистана (номером) № 2139 от 12 февраля 2021 года «О праздновании 300-летия со дня рождения, великого мыслителя и поэта-классика Востока Махтумкули Фраги», также Постановлению (номером) № 371 от 23 декабря 2022 года о торжественном проведении мероприятий в честь со дня рождения поэта по утвержденному рабочему Плану.

Творчество мыслителя – Махтумкули, заложившего основу туркменской классической литературы и соединившего литературный язык с разговорным языком народа, охватило все проблемы своего времени в жизни туркменского народа. Помимо его философских взглядов существует множество

стихотворений, описывающие его жизненный путь, стихотворения о воспитанности, науке и образовании, нравственности, храбрости, героизме, патриотизме, о национальной государственности.

Совершенно чётко отработанные строки поэзии Махтумкули Фраги превратились в остроумную мудрость и служат напоминанием жизненных принципов народу. Его творчество имеет очень широкое значение. О каком бы направлении жизни ни говорил мудрый поэт, строки его души звучат как лекарство от недугов. Стихи Магтумкули Фраги широки, как океан, чисты, как зеркало, драгоценны и художественны, как жемчужина. Именно поэтому творчество Махтумкули сравнивается с чашей Джамшида. Большинство стихов мудреца-мыслителя туркменский народ воспринял как назидание. Если некоторые стихи превращаются в песни на языке бахши и украшают туркменские свадьбы, то некоторые из них также превращаются в пословицы и служат для нас ориентиром в повседневной жизни. В стихотворении “Лесть и клевета” (Ýakança bolmaz) Махтумкули-Фраги затрагивает вопросы о поведении людей, слабых, несправедливых, бесчестных людей.

Уж лучше в грязи по колено брести,
Чем с низким да подлым беседу вести.
Если к углю с уважением будешь относиться,
Лоб испачкать его чернотой – не стоит.

Если обратит внимание на смысл данного куплета, то можно понять, что содержание исходит из значения пословицы «Не рой другому яму, сам в неё попадёшь».

Или же, обратите внимание на следующие строки:

Махтумкули никогда не остался спокоен,
Язык хуже меча, хуже топора,
В сравнении со злым языком лучше яд змеи,
Даже если укусит, будет как укус комара.

Здесь поэт посредством стихотворных строк раскрывает смысл пословицы наших предков «Рана, нанесенная мечом, заживает, а языком –нет». Мастер слова в куплетах стихотворении “Не уходит” (Gitmezmiş) передаёт смысл пословицы “Namarda zar bolandan gara derýa gark bol” т.е. «Лучше умереть, чем зависеть от слабого (бесчестного)»:

Волк овцу не товарищ,
Не проси с каждого встречного.
До самой смерти добрый молодец,
Не выпустит из рук лук и стрелу.

Махтумкули, оставайся с болью,
Чем просить у невежды помощи.
В судный день щедрому молодцу,
Никакого вреда не будет.

Туркменский народ – гостеприимный и благородный народ. Различные художественные строки, связанные с гостеприимством, можно найти во многих произведениях устного народного творчества. Например, «Гость старше твоего отца», «Гость придет со своим изобилием», «Нет вины у гостя, кроме двух глаз», «Хороший гость всегда вовремя», и многих других поговорок можно увидеть в строках поэта. “Гость” Göze myhmandyr).

Ты черный волосок на камне черном видишь,
Но взор притупится: уходит зренье — гость.
Ужель пришедшего к обеду ты обидишь?
Ведь ищет не еды, а лишь общенья гость.
Горы грозные дрогнут, расплавятся камни и медь

От любовного зноя — пыланья такого не стерпят! “Не стерпит!” (Bu derdi)

Горы грозные дрогнут, расплавятся камни и медь
От любовного зноя — пыланья такого не стерпят!

В своих строках поэт подчеркивал, что даже сильные и могучие горы не могут вынести печали и боли человеческого тела, и что хотя человеческий дух и тело кажутся такими нежными и слабыми, когда придет время, они смогут нести тяжести и вынести боль, которую не могут вынести горы. Вероятно, отсюда и пошла народная пословица: «Голова человека крепче камня».

Поэт в стихотворении “Землю украсят тюльпаны” (Läle getirmiş) передаёт смысл пословиц «Не хвастайся силой, не хвались умом», «Хвастовства — полный мешок, а в мешке пусто»

Говорят, вода потечет по старому руслу,
Тому, кто хвалить себя надеяться не стоит,
Если с мужественным человеком подружишься, и тебя будут уважать,
Трус своего друга в два счета обманет.

Или:

Каждый норовит изготовить свою собственную печать,
Но никто не способен изменить свою судьбу, предназначенную ему вначале.

Почти в каждой строке произведений Махтумкули можно увидеть строки, которые состоят из пословиц и поговорок. Каждая строфа Фраги, излучающих тысячу смыслов, является школой обучения для всего туркменского народа.

Именно поэтому стихи Махтумкули нашли основное место в духовном мире туркменского народа, в сознании, в истине, на жизненном пути, простирающемся от прошлого к будущему, во всей его жизни.

Подводя итоги, можно сказать, что запоминающиеся строки великого мудреца — это сокровище, которое, как и пословицы, скрывает свой смысл. Пока вы не откроете это драгоценное сокровище, оно останется тайной, спрятанной даже в ваших руках. И когда дело доходит до его значения, оно сияет в человеческом сознании, как драгоценный камень.

Литература:

1.Berdimuhamedow Gurbanguly. Ynsan kalbynyň öçmejek nury. – Aşgabat: TDNG, 2014.
2. Magtymguly. Şygyrlar. -Aşgabat: Türkmendöwletneşir, 1959.
3. Magtymguly. Goşgular. -Aşgabat: Turan, 1991.
4. Türkmenistanyň halk magaryfy. “ atly ylmy-metodiki žurnal”. – Aşgabat, 1980, № 1.
5. Türkmen ruhunyň almaz täji. Magtymguly Pyragynyň 290 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygyndysy. - Aşgabat: Türkmendöwletneşir, 2014.
6. Mämmedow A., Durdyýewa A. “Magtymguly diýip adym tutsalar”. Magaryf neşirýaty, Aşgabat, 1985ý.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛІНДЕГІ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ЛИНГВОТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ерлан Сламбекұлы ҚАСЕН
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Филология факультеті
Қазақ тілі теориясы және оқыту әдістемесі кафедрасының
қауымдастырылған профессоры
Филология ғылымдарының кандидаты
erlanslambekuly@gmail.com

Аңдатпа

Мақалада қазақ және өзбек тілдеріндегі паремиологиялық бірліктердің лингвотанымдық ерекшеліктері салыстырмалы-салғастырмалы және лингвомәдени тұрғыдан қарастырылады. Паремиологиялық бірліктер белгілі бір ұлттың ғасырлар бойы жинақтаған өмірлік тәжірибесін, дүниені қабылдау тәсілін, ұлттық құндылықтарын, моральдық-этикалық ұстанымдарын және әлеуметтік көзқарастарын тіл арқылы танытатын аса маңызды тілдік-мәдени дереккөздердің бірі ретінде сипатталады. Қазақ және өзбек халқының тарихи-мәдени, тұрмыстық және рухани жақындығы олардың мақал-мәтелдерінен де анық байқалатыны нақтылы мысалдар арқылы дәлелденіп берілген. Мақалада қазақ және өзбек тілдеріндегі мақал-мәтелдер тақырыптық, семантикалық және лингвомәдени тұрғыдан салыстырылып, ортақ және ұлттық сипаттағы белгілері айқындалады. Мақалада паремиологиялық бірліктер арқылы көрініс тапқан еңбек, отбасы, бірлік, білім, ақыл, туған жер, қонақжайлық сияқты ұғымдардың тілдік репрезентациясына талдау жасалады.

Кілт сөздер: қазақ тілі, өзбек тілі, паремиология, паремиологиялық бірлік, лингвотаным, лингвомәдениеттану, концепт, ұлттық дүниетаным, мәдени код.

Аннотация

В статье рассматриваются лингвокогнитивные особенности паремиологических единиц казахского и узбекского языков в сравнительно-сопоставительном и лингвокультурологическом аспектах. Паремиологические единицы характеризуются как один из важнейших языковых и культурных источников, посредством которых отражаются жизненный опыт, накопленный определённым народом на протяжении веков, способы восприятия мира, национальные ценности, морально-этические принципы и социальные представления. На конкретных примерах доказывается, что историко-культурное, бытовое и духовное родство казахского и узбекского народов отчётливо проявляется и в их пословицах и поговорках. В статье пословицы и

поговорки казахского и узбекского языков сопоставляются в тематическом, семантическом и лингвокультурологическом аспектах, выявляются их общие и национально-специфические признаки. Анализируется языковая репрезентация таких понятий, как труд, семья, единство, образование, разум и родная земля, отражённых в паремиологических единицах.

Ключевые слова: казахский язык, узбекский язык, паремиология, паремиологическая единица, лингвопознание, лингвокультурология, концепт, национальное мировоззрение, культурный код.

Abstract

The article examines the linguocognitive features of phraseological and paremiological units in the Kazakh and Uzbek languages from comparative-contrastive and linguocultural perspectives. Paremiological units are regarded as one of the most important linguistic and cultural sources through which the life experience accumulated by a particular nation over centuries, its ways of perceiving the world, national values, moral and ethical principles, and social views are represented in language. Concrete examples demonstrate that the historical, cultural, everyday, and spiritual affinity of the Kazakh and Uzbek peoples is clearly reflected in their proverbs and sayings. The article compares proverbs and sayings in the Kazakh and Uzbek languages from thematic, semantic, and linguocultural perspectives and identifies their common as well as nationally specific features. Particular attention is given to the linguistic representation of such concepts as labour, family, unity, knowledge, wisdom, and homeland as reflected in paremiological units.

Keywords: Kazakh language, Uzbek language, paremiology, paremiological unit, linguocognition, linguoculturology, concept, national worldview, cultural code.

Кіріспе. Қауым жадында сақталған әрбір тілдік бірлік бойында белгілі мөлшерде ақпарат сақталады. Ол ақпарат халықтың дүниені қабылдау ерекшелігінен, мәдени тәжірибесінен хабар береді. Сондықтан ұлт тіліндегі тілдік бірліктерді ұлт танымымен сабақтастыра зерттеу маңызды бағыттардың біріне айналды. Бұл үрдіс тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттейтін лингвомәдениеттану, тілдік сананы қарастыратын когнитивтік лингвистика және этностың тілдегі бейнесін сипаттайтын этнолингвистика салаларының тоғысында жүзеге асып келеді. Ұлттың таным ерекшелігін қарастыру барысында халық тіліндегі паремиологиялық бірліктерді жіті зерделеудің ғылыми құндылығы жоғары. Себебі тіліміздегі мақал-мәтелдерде ұлттың ұзақ тарихи кезеңдерде қалыптасқан өмір тәжірибесі жинақталып, ықшам әрі

бейнелі тілдік құрылым арқылы берілген. Демек, паремия – белгілі бір жағдаятқа қатысты дайын бағалауыштық тұжырым ғана емес, белгілі бір этностың дүниені қабылдау үлгісін танытатын күрделі тілдік-мәдени таңба. Бұл хақында академик Ә.Қайдар: «Мақал-мәтелдер – әрбір халықтың көне де байырғы рухани қазынасы. Ол – өз бастауын адам баласының тым ертедегі саналы қоғам құраған балаң кезінен алып, ғасырлар бойы еленіп-екшеліп, сұрыпталып, толассыз толығып келе жатқан жанды құбылыс, халық даналығының қорланып жиналған қоры, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан рухани мұрасы» - деген тұжырым жасайды[1, 6 б.]. Әлбетте, жер бетінде бір мезгілде қатар өмір сүріп отырған тамыры бір ұлттар мен ұлыстардың дүниетаным ерекшелігіне орай паремиологиялық бірліктерінде де ұқсастықтар мен өзгешеліктер орын алады. Ал ол ерекшелікте сол ұлттың бүкіл таным болмысы мен тұрмыс-тіршілігі айқын көрініс табады. Сондықтан әрбір ұлттың тарихы мен мәдениетінен, таным болмысы мен тұрмыс-тіршілігінен ақпарат беретін тілдік единицалар – мақал-мәтелдерді туыстас тілдермен салыстыра қарау әр ұлттың танымдық ерекшелігін ажырата тануға ықпал етеді. Сондай-ақ туыстас тілдердің өзіндік өрнегін, айқын бояуын, ұлттық ерекшелігін, қайталанбас қасиетін танып-білуге, екінші жағынан тілдердегі мақал-мәтелдердің фонетикалық, лексика-семантикалық, құрылымдық жағынан ұқсастығы мен ерекшелігін барынша зерделеуге мүмкіндік береді. Ал бұл өз кезегінде тіл білімінде жаңа қалыптасып келе жатқан салыстырмалы және салғастырмалы паремиология, мәдениеттану, елтану сынды ғылыми салаларының дамуына өз үлесін қосады. Әлбетте, қазақ және өзбек тіліндегі мақал-мәтелдерді салыстыра зерттеу олардың мазмұнындағы ұқсастықтары мен ұлттық сипатын жан-жақты ашуға ықпал жасайды. Біз осы мақаламызда қазақ және өзбек тілдеріндегі мақал-мәтелдерді салыстыра зерделеу арқылы олардың тілдегі алатын орнын, тілдік табиғаты мен мағыналық сәйкестіктерін, танымдық өзгешеліктерін нақтылы мысалдар негізінде анықтаймыз.

Негізгі бөлім. Қазақ және өзбек тілдері түркі тілдерінің қыпшақ және қарлұқ тармақтарына жататын туыстас тілдер болғанымен, олардың тарихи-мәдени дамуында өзіндік ерекшеліктер бар екені белгілі. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде көшпелі мал шаруашылығы, жылқы мәдениеті, дала кеңістігі, ру-тайпалық және елдік қатынастар маңызды орын алса, өзбек мәдениетінде отырықшылық, егіншілік, қала мәдениеті, қолөнер, сауда тәрізді әлеуметтік-мәдени орталықтардың ықпалы күшті болған. Тұрмыс салтының өзгешелігі дүниетанымның да өзгеше болуына ықпал ететіні анық. Осыған орай сол ұлттың дүниетанымы, көзқарасы мен наным-сенімі, әдет-ғұрпы, салт-

санасы мақал-мәтелдерінде анық аңғарылады. Айтар болсақ, қазақ тіліндегі: *«мал мен бас егіз»*, ***«малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы»*** тәрізді паремиологиялық бірліктер ғұмыр бойы малмен айналысқан қауымның болмысынан ақпарат береді. Ал ***«меҳнат қилсанг, роҳат кўрасан»***, ***«хунари бор қол олмас»*** – деген мақал ықылым заманнан бері қолөнер кәсібін жетік меңгеріп, тоқымашылық, зергерлік, етікшілік, ұсталық кәсіпті жақсы дамытқан өзбек елінің мақалы екендігін аңғартады. Яғни, қазақ-өзбек тұрмыс-тірішілігі олардың әрбір мақал-мәтелдерінің бойынан анық көрініс табады деп тұжырымдауға болады. Ендеше, екі тілдің паремиологиялық қорын салыстыру олардың тек тілдік ұқсастығын анықтау ғана емес, әрбір этностың әлем бейнесін қалыптастыратын мәдени факторларды айқындау тұрғысынан да аса маңызды болмақ.

Паремиологиялық бірліктерде белгілі бір этностың құндылықтар жүйесі жинақталып, кейінгі ұрпаққа тіл арқылы берілген. Десек те олардың ұқсастықтары ұлттық құндылықтардың бірдей болуымен сипатталады. Мысалы, өзбек тіліндегі ***«Ўзга юртда шоҳ бўлгунча, ўз юртингда гадо бўл»*** паремиясында да туған жердің материалдық мәртебеден жоғары қойылуы байқалады. Қазақ тілінде осы мақалға ұқсас ***«өзге елде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол»*** сынды мақал кездеседі. Демек, екі тілдегі паремиялар әртүрлі образдық құрылым арқылы бір дүниетанымдық аксиологияны – туған жердің құндылығын танытып тұр.

Қазақ және өзбек тілдеріндегі паремиологиялық бірліктер *Отан, туған жер, бірлік, достық, адалдық, адамгершілік, сабыр, еңбек, байлық* тақырыптарының өрісінде тоғысып отырады. Бұл қазақ және өзбек паремиологиялық жүйелерінің өзегінде жалпыадамзаттық құндылықтармен қатар этномәдени ерекшеліктердің де қатар өмір сүретінін көрсетеді. Енді осы мақал-мәтелдергдің семантикалық өзегі мен ұлттық-мәдени компонентеріне салыстырмалы талдау жасайық. Қазақ және өзбек халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы маңызды құндылықтардың бірі – еңбек. Қазақ және өзбек паремиологиясында «еңбек» тақырыбы өте өзекті. Екі тілде де еңбек адамның материалдық әл-ауқатының ғана емес, моральдық қадірінің де өлшемі ретінде бағаланады. Қазақ дүниетанымында еңбек көбіне **береке**, **ырыс**, **нан**, **тұрмыс** ұғымдарымен байланысады. Өзбек паремияларында да еңбек пен нан, береке және рахат арасында тұрақты семантикалық байланыс бар. Қазақ тілінде жиі кездесетін: ***«Еңбек түбі – береке»***, ***«Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей»***, ***«Еңбек етпеген ішіп-жемейді»*** паремиялары өзбек тіліндегі: ***«Меҳнатнинг таги – роҳат»*** *(Еңбектің түбі – рахат)*, ***«Меҳнат қилсанг, роҳат кўрасан»*** *(Еңбек етсең, рахат көресің)* секілді паремиялармен

мазмұндас. Бұл паремиялардың семантикалық өзегінде еңбектің маңызы жатыр.

Қазақ тіліндегі «еңбек» түсінігі «береке» ұғымымен астаса көрінетін ұғым. Жалпы «еңбек» пен «береке» ұғымдары әлеуметтік тұрақтылық пен молшылықты да білдіреді. Ал өзбек тіліндегі «роҳат» сөзі еңбектің нәтижесінде келетін рахат, игілік, жайлылық мағыналарын қамтиды. Бұл тұста ерекше назар аударатын мәдени маркер – **нан**. Қазақ тіліндегі ***«жалқаудың жаны, еңбектің наны тәтті»*** ұғымы да, өзбек тіліндегі ***«меҳнатнинг нони»*** тіркесі де адал еңбек нәтижесін нақты көрсетеді. Ал адалдық – ел ішіндегі бірліктің нығаюына ықпал ететін бірден бір ұғым. «Бірлік» ұғымы – екі ұлттың да әлеуметтік дүниетанымындағы ортақ құндылықтардың бірі. Қазақтың ***«Бірлік болмай, тірлік болмас»*** және өзбектің ***«Бирлик бор жойда тириклик бор»*** паремиялары құрылымдық жағынан да, семантикалық жағынан да өте жақын. Қазақ тіліндегі ***«Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді»***, ал өзбек тіліндегі ***«Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар»*** тәрізді мақал-мәтелдер қоғамның тұрақтылығы мен елдің әлеуметтік тұтастығын бірлікпен байланыстырады. Демек, екі ел үшін де «бірлік» қауымның өмір сүруінің шарты ретіндегі позицияда орныққан.

Қазақ дүниетанымында орныққан тақырыптардың бірі – білім мен ақыл. Қазақ тілінде: ***«Оқу – білім бұлағы, білім – өмір шырағы», «Ақыл жастан, асыл тастан», «Білекті бірді жығар, білімді мыңды жығар»*** сынды паремиялар бар болса, өзбек тілінде: ***«Билим – бахт калити»*** *(Білім – бақыттың кілті),* ***«Илм олсанг, олам сенинг»*** *(Білім алсаң, әлем сенікі)* секілді мақал-мәтелдер бар. Бұл паремияларда білім адамның жеке басының дамуы ғана емес, өмірде табысқа жетудің, әлеуметтік мүмкіндіктерді кеңейтудің құралы ретінде танылады. Өзбек тіліндегі мағыналас паремияларда да білімнің адамның өмір жолын айқындайтын күш екені байқалады. Жоғарыда аталған паремияларда дыбыстық өзгерістерді анық көреміз. «Тілдің дыбыс жүйесі тілдің тұтас грамматикалық құрылымына, әсіресе лексикалық, морфологиялық деңгейлердің өзгерістері мен дамуына тікелей ықпал етеді»[2, 15 б.].

Қазақ және өзбек халықтарының дәстүрлі мәдениетінде отбасы, ата-ана, бала және туыстық қатынас ерекше мәнге ие. Сондықтан бұл ұғымдар екі тілдің паремиологиялық қорынан мол орын алып, екі тілдің паремиологиялық жүйесінде берік орныққан ортақ ұлттық-мәдени доминанттар ретінде танылады. Отбасы және туыстық қатынастардың паремиологиялық репрезентациясын мынадай мысалдардан анық көруге болады. Қазақ тіліндегі: ***«Отан – отбасынан басталады», «Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер», «Әке – асқар тау, ана – бауырындағы бұлақ, бала – жағасындағы***

құрақ» сияқты паремияларда отбасы мүшелерінің ынтымағы мен табиғи үйлесімін бейнелі метафорамен берілсе, өзбек тіліндегі ***«Ота – асқар тоғ, она – чашма»*** (Әке – асқар тау, ана – бұлақ) мақалы да осы образдық құрылыммен қолданылатынын аңғарамыз.

Өзбек ұлты үшін де, қазақ ұлты үшін де «отбасы» ұғымын аса қастерлі, қасиетті. Бұл ретте қазақтың ***«Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер»*** паремиясы мен өзбектің ***«Ота көрген ўқ йўнар, она көрген тўн бичар»*** мақалы тек мағыналық қана емес, құрылымдық және дыбыстық жағынан да толық сәйкес келіп, екі этностың отбасылық құндылықтары мен ұрпақ сабақтастығына деген көзқарасының бір арнада тоғысатынын айқын дәлелдейді. Өзбек тілінде: **«Оила – муқаддас»** (Отбасы – қасиетті), **«Ота-она рози – Худо рози»** (Ата-ана разы – Құдай разы) тәрізді мақалдар жиі кездеседі. Бұл мысалдардан отбасының тек әлеуметтік институт емес, моральдық және рухани құндылық ретінде бағаланатыны байқалады. Қай ұлттың болмасын паремияларының семантикалық жақындығы олардың ұлттық ерекшеліктері жоқ дегенді білдірмейді. Әр ұлттың ұлт ретіндегі ерекшелігі өз алдына бөлек тақырып. Десек те ұқсастық пен өзгешелік мәдени байланыстың, тұрмыс-тіршіліктің алуандығына тәуелді мәселе.

Өзбек пен қазақ мақал-мәтелдерінің ұқсастығынан екі ұлт дүниетанымындағы ұқсастықтарды байқауға болады. Тіпті, қазақ және өзбек тілдеріндегі кейбір мақал-мәтелдердің мазмұны да, бейнелеу тәсілдері де, логикалық ой-жүйесі де бір-біріне өте жақын деуге болады. Мысалы:

Балық басынан шіриді. *Baliq boshidan sasir.*

Дос жылатып айтады, *Dust achitib gapirar,*

Дұшпан күлдіріп айтады. *Dushman kulib* [3]. Бұл мысалдар, туыстас тілдердегі мақалдардың мазмұны бірдей болғанымен синтаксистік құрылымы өзгешелеу болатындығын дәлелдейді.

«Қазақ және өзбек тілдеріндегі ұқсас әрі ортақ мақал-мәтелдерді салыстыра қарастыру үшін өзбек және қазақ халқының рухани, мәдени, тарихи жақындығын, екі халықтың рухани-мәдени өміріндегі қарым-қатынастармен, әсіресе, әдет-ғұрып, тұрмыс-салт, күнделікті тіршілік ыңғайында, алыс-беріс, сауда-саттық, егін, мал шаруашылық саласындағы қарым-қатынастарды егжей-тегжейлі зерделеу керектігіне көз жеткіздік. Жалпы, қазақ-өзбек мақал-мәтелдерін **үш деңгейге** бөліп қарастыру қажет. ***Ең алдымен,*** мақал-мәтелдердің мағынасы мен құрылымы жағынан толық сәйкес болып келетін абсолютті ұқсастық.

Екінші деңгей – компоненттерінде азды-көпті өзгерістер бар, бірақ мазмұны ұқсас мақал-мәтелдер.

Үшінші деңгей — құрылымы толық сәйкес болмаса да, жалпы түрде ұқсастығын сақтаған, бірақ екі тілдің өз логикасы бойынша қалыптасқан, құрамы-құрылымы елеулі өзгеріске түскен мақал-мәтелдер»[4, 313 б.]. Жоғарыда талданған қазақ және өзбек паремиологиялық бірліктерінен мынадай концептілік өрісті байқауға болады. Олар: ***Еңбек – береке – тұрмыс; Отбасы – ата-ана – ұрпақ; Ел, жер – атамекен – отан; Бірлік – қауым – ынтымақ; Білім – ақыл – тәжірибе.*** Өзара мағыналас бұл қатарлар паремиологиялық дүниенің кездейсоқ ұйыспағандығын аңғартса керек-ті. Белгілі бір өріске ұйысқан ұғымдардың жиынтығы тұтас мәдени концептосфераны қалыптастырып тұр.

Қорыта келгенде, біз қарастырған қазақ-өзбек мақал-мәтелдерін лингвотанымдық тұрғыдан салыстыру туыстас екі ұлттың дүниетанымындағы ортақ және ұлттық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Қазақ және өзбек тілдеріндегі паремиологиялық бірліктерді салыстырмалы түрде зерделеу нәтижесінде ортақ тақырыптық өрістері: еңбек, білім, ақыл, бірлік, отбасы, туған жер т.б. нақтыланды. Сонымен бірге олардың мағыналық жағынан сәйкес келетін паремиологиялық жұптары мен ортақ құндылықтарға қатысты тектестігі зерделенді. Бұл ортақтық – қазақ-өзбек ұлтының тарихи-мәдени байланыстарын, түркілік дүниетаным сабақтастығын және мәдени ықпалдастығының ғасырлар бойғы нәтижесі.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Әбдуәли Қ. Халық даналығы. (Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу) – Алматы: «Тоғанай Т» баспасы, 2004.
2. Түймебаев Ж., Ескеева М., Журакузиев Н., Киличов Н. Қазақ және өзбек тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 244 бет.
3. Мирзаев Т., Мусоқулов А., Саримсоқов Б. «Ozbek xalq magollari» – Toshkent. 2005.
4. Қасен Е. Қазақ-өзбек тілдеріндегі мақал-мәтелдердің мағыналық ұқсастықтары хақында. «ZAMONAVIY FILOLOGIYA VA LINGVODIDAKTIKANING DOLZARB MASALALARI» тақырыбындағы Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, 23-24 сәуір 2024 ж. Өзбекстан Республикасы. – Шыршық: Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті, 2024. – 1144 бет.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «АҚ» СӨЗІНІҢ ГЕНДЕРЛІК СИПАТЫ

Супабекова Раьно Алиевна,
магистр филологических наук,
Международный казахско-турецкий университеті им. Қ.А.Ясави,
rano.supabekova@gmail.com

Аннотация.Мақалада қазақ тілінің лексикалық жүйесіндегі «ақ» сөзінің гендерлік семантикасы зерттеледі. «Ақ» концептісінің тіл мен мәдениет аясындағы символикалық мазмұны талданып, оның әйел мен ер адам образын жасаудағы рөлі этнолингвистикалық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеу барысында «ақ» сөзімен тіркесетін тілдік бірліктер: тұрақты тіркестер, фразеологизмдер, поэтикалық метафоралар гендерлік таңбалану ерекшелігі тұрғысынан жіктелген. Зерттеу нәтижелері қазақ тілінің ұлттық дүниетанымын терең түсінуге, сондай-ақ гендерлік зерттеулер аясын кеңейтуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: «ақ» концептісі, гендерлік семантика, этнолингвистика, тілдік бейне, символикалық мазмұн, ұлттық дүниетаным, фразеологизмдер.

Аннотация. В статье исследуется гендерная семантика слова «ақ» в лексической системе казахского языка. Анализируется символическое содержание концепта «ақ» в контексте языка и культуры, его роль в создании образов женщины и мужчины рассматривается с этнолингвистической точки зрения. В ходе исследования языковые единицы, сочетающиеся со словом «ақ»: устойчивые сочетания, фразеологизмы, поэтические метафоры классифицированы с позиции особенностей гендерной маркированности. Результаты исследования позволяют глубже понять национальное мировоззрение казахского языка, а также расширить сферу гендерных исследований.

Ключевые слова: гендерная семантика, этнолингвистика, языковой образ, символическое содержание, национальное мировоззрение, фразеологизмы.

Қазақ тіліндегі «ақ» сөзі терең мағыналық жүк арқалаған лексемалардың бірі. Ол тек физикалық түсті білдіріп қана қоймай, ұлттық санада ерекше символдық мәнге ие болған әмбебап ұғым ретінде қалыптасқан. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында түстердің өзіндік орны бар. Соның ішінде «ақ» – ең жоғары позитивті бағалауға ие түс. Ол адалдықтың, тазалықтың,

әділдіктің, қасиеттіліктің белгісі ретінде қолданылады. Сондықтан «ақ» сөзін зерттеу тек тілдік деңгейде ғана емес, мәдениеттанулық және этнолингвистикалық тұрғыда қарастыруды талап етеді.

«Ақ» сөзі қазақ тіліндегі ең көне және семантикалық жағынан ең бай түбірлердің бірі болып табылады. Бұл сөздің тіл тарихындағы алатын орны мен мәдени-символдық мазмұны зерттеушілердің назарын ерте заманнан бастап аударып келеді. Осы тұрғыдан алғанда, жекелеген сөздердің семантикалық тарихын зерттеу - тіл білімінің, мәдениеттану мен этнологияның өзекті мәселесіне айналады. Қазақ тілінде мұндай бай семантикалық тарихқа ие сөздердің қатарында «ақ» сөзі ерекше орынға ие. Бұл сөз өзінің қарапайым сыртқы қабығының астында таңқаларлық тереңдікті жасырады: ол түстің атауынан бастап, адамның рухани болмысына, ал одан гендерлік образдың тілдік бейнесіне дейін созылатын семантикалық кеңістікті қамтиды. «Ақ» сөзінің этимологиялық тамыры өте тереңде жатыр. Түркітану ғылымында бұл сөздің о бастағы мағынасы тек «ақ түс» деген физикалық ұғыммен шектелмегені дәлелденген. Ол алғашқыда «таза», «кіршіксіз», «дақсыз» ұғымдарын да өзінде сақтаған. Яғни «ақ» сөзі тілдің даму барысында визуалдық реңктен рухани-адамгершілік мазмұнға қарай кеңіген. Осы семантикалық кеңеюдің нәтижесінде «ақ» сөзі қазақ тілінде бір уақытта бірнеше деңгейде жұмыс істейтін, полисемантикалық концептіге айналды. Ол «ақ қар», «ақ сүт» тіркестерінде физикалық реңкті, «ақ ниет», «ақ жүрек» тіркестерінде адамгершілік сапаны, «ақ жол», «ақ бата» тіркестерінде болашаққа деген ізгі тілекті білдіреді [1:23].

Әйел образымен байланысты «ақ» тіркестерінің семантикалық ерекшелігі - олар негізінен тіршіліктің іргелі категорияларымен, яғни ана болу, жар болу, үй болу, өмір беру сияқты экзистенциалдық ұғымдармен тұтасып жатады. Мысалы, «ақ жаулық» тіркесі тек бас киімнің атауы емес — ол мәдени тұрғыдан алғанда некені, отбасылық мәртебені, жар болуды білдіретін таңбалық атрибут. Жас қыздың «ақ жаулық жабу» сәті - бүкіл өмірлік мәртебесінің өзгеретін рәсімдік сәт. Осы мәдени контексте «ақ» сөзі тазалықты, жаңа бастауды, моральдық тұтастықты бейнелейді. «Ақ жаулықты ана», «ақ жаулықты әже» деген тіркестер болса, тек жасы ұлғайған әйелдің ғана емес, бүкіл бір өмір жолын ар-ұятпен өткізген, халықтың сыйына ие болған адамның образын жасайды. Қазақтың халық поэзиясы мен эпостық жырларындағы материалды зерттей отырып, «ақ» эпитетінің қыз-бозбала образын жасаудағы рөлінің ерекше мол екенін байқауға болады. Жыр кейіпкерлерінің сыртқы сұлулығы жиі «ақ» арқылы сипатталады: «ақ жүзді», «ақ білекті» деген тіркестер сұлулықты құрайды. Яғни «ақ» эпитеті сыртқы сұлулық пен ішкі

тазалықты бір мезетте білдіре алатын тілдік амал болып табылады. Бұл - «ақ» концептісінің гендерлік семантикасын айқындайтын маңызды факт. Бұдан тыс, «ақ» компонентін қамтитын қазақ әйел есімдерінің санының молдығы да гендерлік лингвистика тұрғысынан мәнді дерек болып табылады. «Ақтоты», «Ақбала», «Ақмарал», «Ақниет», «Ақгүл», «Ақбота» - бұл есімдердің барлығы «ақ» компонентін алып жүреді. Бұл есімдерде «ақ» сөзі бірде физикалық сұлулықты (Ақмарал — маралдай аппақ), бірде рухани тазалықты (Ақниет), бірде эстетикалық нәзіктікті (Ақгүл) білдіреді. Мұндай семантикалық алуандылықтың бір ғана компонентте шоғырлануы - «ақ» сөзінің қазақ мәдени санасындағы орнының тереңдігін айғақтайды.

Ал ер адам образын жасаудағы «ақ» сөзінің қызметі мүлдем өзге семантикалық жолмен жүреді. Егер әйел образымен байланысты «ақ» тіркестері негізінен рухани тазалықты, нәзіктікті, отбасылық тіркесте таңбаласа, ер адам образымен байланысты «ақ» тіркестері күш-қуатты, мәртебені, қоғамдық рөлді, сөз бен іс-қимылдың беріктігін білдіруге бейімделеді. «Ақ сауыт», «ақ найза», «ақ жол», «ақ бата», «ақ сөз» - бұл тіркестердің контексті ер адамның қоғамдық кеңістіктегі орнымен, оның кеңесші, жауынгер, жол сілтеуші ретіндегі рөлімен тікелей байланысты [2:712]. Дала философиясының тілдік бейнесін зерттеген зерттеушілер қазақ мәдениетінде «ақ» концептісінің «қара» концептісімен жасайтын оппозициясы да гендерлік мазмұн алатынын атап өткен. «Ақ» - жарық, игілік, тазалық, ашықтық болса, «қара» - көбінесе ауыртпалық, қиыншылық, кейде қастық пен өтірікпен байланысты. Тіл мен мәдениет арасындағы байланысты зерттеген ғалымдардың еңбектеріне сүйенсек, «ақ» сөзімен жасалған антропонимдердің, яғни адам есімдерінің гендерлік жіктелуі де аса маңызды деректер береді. «Ақберен», «Ақжол», «Ақтан», «Ақбұлан» сияқты ер есімдерінде «ақ» компонентінің семантикасы «батыл», «айқын», «мықты», «тура жолды» ұғымдарына жуықтайды. Ал «Ақтоты», «Ақбала», «Ақмарал» сияқты әйел есімдерінде «ақ» компонентінің семантикасы «нәзік», «таза», «сұлу», «кіршіксіз» ұғымдарымен астасады. Бұл семантикалық айырмашылық есімтану - ономастика деңгейінде тіркелген гендерлік идеалдардың тілдік бейнесі болып табылады. Ер адамның «ақ» есімі оның күш-қайраты мен беделіне, ал әйелдің «ақ» есімі оның сұлулығы мен ізгілігіне нұсқайды.

Классикалық қазақ прозасы да осы гендерлік семантиканың тілдік дәлелдерін мол береді. М. Әуезовтің «Абай жолы» романында «ақ» эпитеті әйел кейіпкерлерінің - Тоғжан мен Айгерімнің образдарын жасауда ерекше жиілікпен қолданылады. Тоғжанның бейнесінде «ақ» тек физикалық сұлулықтың ғана емес, сонымен бірге рухани ұмтылыстың, алыс мұраттың

тілдік белгісіне айналады. Жазушы «ақ» эпитетін осы кейіпкерлерге қолданғанда, оның семантикасы тек «аппақ» деген мағынадан анағұрлым тереңге - тазалық, биіктік, қолжетімсіздік, рухани нұр сияқты ауқымды ұғымдарға ауысады. Ауызша мұраның гендерлік семантикасына назар аударатын болсақ, ертегілер мен жырлардағы «ақ» образының қызметі де ерекше талдауды қажет етеді. С. Қасқабасовтың фольклортану зерттеулерінде ертегілік кейіпкерлер бейнесіндегі «ақ» компонентінің семантикасы кеңінен сөз болған. [3:36]. Ертегілердегі «ақ сәулем», «ақ қарлығаш», «ақ аруым» деген тіркестер тек сыртқы сұлулықты ғана емес, кейіпкердің моральдық тазалығын және аяушылық тудыратын нәзік осалдығын да жинақтап береді. Ал ертегілердегі ер кейіпкерлерге байланысты «ақ» тіркестері батырдың рухани байлығын, ішкі жарығын, адамгершілік потенциалын бейнелеуге жұмсалады. Сонымен бірге «ақ» концептісінің гендерлік мазмұны уақыт өте келе белгілі бір трансформацияларды да басынан өткергені байқалады. Дәстүрлі поэзия мен фольклорда қатаң гендерлік мағынаға ие болған «ақ» тіркестері қазіргі тіл қолданысында біршама жалпыланып бара жатқан құбылыс байқалады. Қазақ тілінің табиғатын терең зерттеген Н. Уәлиев «ақ» сөзінің ер адам образымен байланысты семантикалық өрісін арнайы қарастырады. Зерттеуші «ақ» сөзінің би, шешен, ақсақал сияқты қоғамдық беделі бар ер адамдар образымен тіркескенде «ақ сөз», «ақ пейіл», «ақ ниет» тіркестерін жасайтынын және бұл тіркестердің ер адамның даналығын, шешімінің дұрыстығын, уәдесінің беріктігін бейнелейтінін нақтылайды [4:57]. Демек, ер адам образында «ақ» - тіл, сөз, ой, шешім сапасының символы; ал әйел образында «ақ» - дене, рух, сезім тазалығының символы. Бұл жіктелуде мәдени гендерлік стереотиптер өз тілдік көрінісін айқын табады.

Осындай зерттеулердің жиынтық қорытындысынан «ақ» сөзінің гендерлік семантикасы туралы мынадай тұжырым жасауға болады: бұл концепт қазақ тілінде бір мезетте универсалдылық пен гендерлік ерекшелікті ұштастырады. Универсалдылығы сонда «ақ» сөзі барлық адамға ортақ адамгершілік сапаны (тазалық, ізгілік, адалдық) білдіреді. Гендерлік ерекшелігі сонда бұл жалпы адамгершілік мазмұн нақты тіркестер деңгейінде гендерлік жағынан жіктеліп, ер адам мен әйелдің мәдени рөлдерін, олардың тіршіліктегі орнын, қоғамдық функцияларын тілдік тұрғыдан бейнелейді. «Ақ» сөзі — қазақ тілінің ең көне, ең терең семантикалық қабаттарға ие концептілерінің бірі. Оны зерттеу барысында бізге мынадай шындық айқындалды: бұл сөз тілдің қарапайым лексикалық бірлігі ғана емес, сонымен бірге бүкіл бір халықтың дүниетанымдық жүйесінің, оның эстетикалық идеалдарының, адамгершілік кодексінің және гендерлік санасының тілдік шоғырланған бейнесі. «Ақ» сөзінің семантикалық тарихына үңілу тіл арқылы халықтың рухани тарихына саяхат жасаумен бірдей. Себебі бұл сөздің мағынасы уақыт озған сайын тарымай, керісінше, кеңіп, тереңдеп, жаңа мазмұндық қабаттармен байи түскен. Зерттеу барысында тағы бір маңызды мәселе айқындалды: «ақ» концептісінің гендерлік мазмұны ешқашан бір өлшемді болмаған. Ол сан қырлы, мазмұны жағынан өте бай. Бір ғана «ақ» сөзі контекстке байланысты эстетикалық, этикалық, рухани, мәртебелік, рәсімдік мазмұндарды жинақтай алады. Дәл осы көп қырлылық «ақ» концептісін қазақ тілінің ең мәнді концептілерінің бірі етеді. Ол тілдің жай қолданысында да, поэзияда да, фольклорда да, рәсімдік сөзде де бірдей еркін жұмыс істей алады, өйткені оның семантикалық мүмкіндіктері таусылмас [5:304].

Қорыта айтқанда, «ақ» сөзі қазақ тілінің тек түс атауы емес. Ол — ар-намыстың, тазалықтың, ананың қасиетінің, батырдың жанының, ақсақалдың сөзінің, жаңа өмірдің басталуының, өтіп кеткен ғұмырдың ізгілігінің символы. Ол ер адамның жолына жарық, әйелдің жанына берекет. Ол тіл арқылы мәдениеттің өзі-өзін сипаттайтын, ұрпақтарға жеткізетін ең терең таңбаларының бірі. Осы бір ғана сөздің семантикасында бүкіл бір халықтың дүниеге, адамға, ер мен әйелге, өмір мен өлімге деген көзқарасының іздерін табуға болады. Ал мұндай сөздерді зерттеу халықтың өзін зерттеумен тең, өйткені тіл — халықтың жаны, ал «ақ» — сол жанның ең жарқын, ең таза бір тынысы.

Список литературы:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық. - Алматы: Ғылым, 1986 - 23

2. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / Құрас. І. Кеңесбаев. - Алматы: Ғылым, 1977. - 712 б.
3. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. Алматы: Ғылым, 1984 -36
4. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. Алматы: Мектеп, 1984-57
5. Қайдар Ә. Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. — Алматы: Ана тілі, 1998. — 304 б.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ӘДЕБИЕТІ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ САНА-СЕЗІМІ МЕН ОТАНСҮЙГІШТІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Уразов Багдат Тулепбергенович
Гүлстан мемлекеттік университеті
доценті, п.ғ.б.ф.д. (PhD)

АННОТАЦИЯ

Мақалада түркі халықтары әдебиетінің студент жастарды отансүйгіштік рухта тәрбиелеудегі рөлі мен маңызы қарастырылады. Түркі тілді халықтардың ортақ мұрасы болып табылатын Орхон-Енисей ескерткіштерінен бастап, жадитшілдік дәуір әдебиетіне дейінгі шығармалардың тәрбиелік әлеуетін ғылыми тұрғыдан талданып Ш. Айтматов, Абай, М. Жұмабаев және А. Қадири сияқты тұлғалардың шығармаларындағы «Отан», «ұлттық намыс», «тарихи жады» концептілеріне басымдық берілген. Мақаланың негізгі мақсаты - түркі әдебиеті үлгілерін оқыту арқылы студенттердің бойында ұлттық бірегейлікті қалыптастыру және жаһандану жағдайында рухани иммунитетті нығайту жолдарын негіздеу.

Түйін сөздер: Түркі әдебиеті, отансүйгіштік, рухани жаңғыру, мәңгүрттік, Орхон жазбалары, Алаш рухы, ұлттық бірегейлік, тарихи жады.

Қазіргі жаһандану жағдайында жастардың ұлттық болмысын сақтау, тарихи-мәдени мұраға деген қызығушылығын арттыру және отансүйгіштік құндылықтарын қалыптастыру жоғары білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі болып отыр. Жаһандық ақпараттық кеңістіктің кеңеюі, мәдениеттер арасындағы өзара ықпалдастықтың күшеюі және цифрлық ортаның жастардың дүниетанымына ықпалы ұлттық мәдени құндылықтарды жаңа қырынан зерделеуді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда әдебиет пәнінің тәрбиелік әлеуеті ерекше.

Әдебиет – халықтың тарихи жадын, дүниетанымын, арман-мұратын, ұлттық мінезін және рухани тәжірибесін сақтайтын маңызды мәдени құндылық. Көркем шығарма арқылы студент белгілі бір тарихи кезең туралы ақпарат алып қана қоймай, сол дәуірдегі адамның ойлау жүйесін, моральдық ұстанымын, ел мен жерге деген қарым-қатынасын сезіне алады. Сондықтан түркі халықтарының әдеби мұрасын оқу үдерісіне енгізу студенттердің ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға және олардың отансүйгіштік қасиеттерін дамытуға тиімді ықпал етеді.

Түркі халықтарының әдебиеті ғасырлар бойы қалыптасқан ортақ рухани-мәдени кеңістіктің көрінісі болып табылады. Қазақ, өзбек, қырғыз, түрікмен, түрік, татар, әзербайжан және басқа да түркі халықтарының әдеби мұрасында елдік, ерлік, бірлік, әділдік, отбасылық тәрбие, туған жерге сүйіспеншілік, ана тіліне құрмет және адамгершілік сияқты ортақ құндылықтар кеңінен көрініс табады. Осы сабақтастықты білім беру барысында жүйелі түрде пайдалану студенттердің ұлттық мәдениетке деген қызығушылығын арттырып, олардың әлеуметтік және азаматтық жауапкершілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Ұлттық сана-сезім – адамның өзін белгілі бір халықтың, мәдениеттің және тарихи қауымдастықтың мүшесі ретінде сезінуі, өзінің ұлттық тарихын, тілін, мәдениетін және рухани құндылықтарын құрметтеуімен сипатталатын күрделі әлеуметтік-мәдени құбылыс. Ал отансүйгіштік адамның туған жеріне, еліне, оның тарихы мен мәдениетіне деген сүйіспеншілігін, ел болашағына жауапкершілікпен қарауын білдіреді.

Ұлттық сана-сезім мен отансүйгіштік бір-бірімен тығыз байланысты. Өйткені адам өз халқының тарихын, мәдениетін және рухани мұрасын таныған сайын өзінің қоғамдағы орнын тереңірек түсінеді. Ал өз ұлттық болмысын түсіну туған елге деген құрметтің қалыптасуына негіз болады.

Бұл үдерісте әдебиеттің рөлі ерекше. Себебі көркем шығарма ұлттық құндылықтарды теориялық ұғым ретінде ғана емес, нақты адам тағдыры, кейіпкердің әрекеті мен ішкі жан дүниесі арқылы көрсетеді. Студент кейіпкердің қуанышы мен қайғысын, жеңісі мен жеңілісін, ел алдындағы жауапкершілігін көркем мәтін арқылы эмоционалды тұрғыда қабылдайды. Мұндай қабылдау оның құндылықтық көзқарасының қалыптасуына әсер етеді.

Түркі халықтарының әдеби мұрасында ұлттық сана мен елдік идеяның тарихи тамыры тереңде жатыр. Орхон-Енисей жазбаларынан бастап кейінгі жазба әдебиет үлгілеріне дейін елді сақтау, халықтың бірлігі, жердің тұтастығы, ұрпақ қамы және мемлекет тағдыры мәселелері маңызды орын алады.

Мәселен, Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөкке қатысты көне түркі жазба мұраларында ел мен халық алдындағы жауапкершілік, бірлік және мемлекетті сақтау идеялары көрінеді. Мұндай мәтіндер студенттерге тарихи сананы қалыптастырумен қатар, ел тағдырына жауапкершілікпен қараудың мәнін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Жүсіп Баласағұнидің «Құтадғу білік» шығармасында әділет, ақыл, қанағат, адамгершілік және ел басқару мәселелері көтеріледі. Бұл туындыдағы ойлар жеке адамның ғана емес, қоғамның да моральдық негіздерін түсінуге жол ашады. Ал Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде рухани тазалық, ізгілік, сабыр, адалдық, адамды құрметтеу сияқты құндылықтар басты орын алады.

Өзбек әдебиетінде Әлішер Науаидың шығармашылығы да ұлттық сана мен рухани құндылықтарды қалыптастыру тұрғысынан маңызды. Оның шығармаларында адамгершілік, білім, әділет, ізгілік және халыққа қызмет ету идеялары кеңінен көрініс тапқан. Бұл идеялар қазіргі студент жастардың азаматтық ұстанымын қалыптастыруда тәрбиелік маңызға ие.

Қазақ әдебиетінде Абай Құнанбайұлының шығармашылығы студенттің ұлттық санасын қалыптастыруда ерекше орын алады. Абай еңбектеріндегі ғылым-білімге ұмтылу, еңбекқорлық, әділеттілік, адамдық қасиетті сақтау, елдің болашағына алаңдау идеялары қазіргі білім алушының тұлғалық дамуына тікелей қатысты. Абайдың шығармаларын түркі халықтарының әдеби мұрасымен салыстыра оқыту ұлттық құндылықтардың ортақ сипатын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен бірге Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы арқылы қазақ қоғамының тарихи-әлеуметтік болмысын, ұлттық дәстүрін және рухани әлемін зерделеуге болады. Өзбек әдебиетіндегі ұлттық сана, қоғам және адам мәселелерін көтеретін шығармалармен қатар қарастырылған кезде студенттер екі халықтың дүниетанымындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктерді анықтай алады.

Түркімен әдебиетіндегі Мақтымқұлы Пырағидың шығармаларынан ел бірлігі, халықтың ынтымағы, адамгершілік пен еркіндік идеяларын көруге болады. Қырғыз әдебиетінде Шыңғыс Айтматов шығармалары адамның рухани жауапкершілігі, тарихи жад және моральдық таңдау мәселелерін терең бейнелейді. Түрік және әзербайжан әдебиеті де ұлттық мәдениетті, тіл мен тарихи жадты сақтаудың маңызын көрсететін мол мұраға ие.

Осы шығармалардың барлығы студенттерге «ұлттық құндылық» ұғымын дайын анықтама ретінде емес, көркем образдар мен нақты өмірлік жағдайлар арқылы түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиетті оқыту барысында ұлттық сана мен отансүйгіштік құндылықтарды қалыптастыру бір ғана тәрбиелік әңгімемен шектелмеуі қажет. Бұл жұмыс көркем мәтінді жан-жақты талдау арқылы жүйелі түрде жүзеге асырылуы тиіс.

Біріншіден, шығарманың тарихи-мәдени контекстін таныстыру маңызды. Студент шығарманың қай дәуірде жазылғанын, сол кезеңдегі қоғамдық жағдайды, халықтың тұрмысын және мәдени ортаны түсінген кезде мәтіндегі ұлттық идеяны тереңірек қабылдайды.

Екіншіден, кейіпкер бейнесін құндылықтық тұрғыдан талдау тиімді. Мысалы, кейіпкердің елге, жерге, ана тіліне, ата-анаға, халыққа деген қатынасын зерттеу арқылы студент өзінің жеке көзқарасын қалыптастырады.

Үшіншіден, салыстырмалы әдеби талдау ұлттық сана мен мәдени ортақтықты түсіндірудің тиімді жолы болып табылады. Қазақ және өзбек шығармаларындағы отбасы, елдік, білім, ерлік, адалдық немесе үлкенді сыйлау мәселелерін салыстыру арқылы студент түркі халықтарының рухани жақындығын анықтай алады.

Төртіншіден, көркем мәтінге негізделген пікірталас пен рефлексиялық тапсырмалар студенттің жеке ұстанымын қалыптастыруға ықпал етеді. Мысалы: «Кейіпкердің Отан алдындағы жауапкершілігі неден көрінеді?», «Ұлттық құндылық пен жалпыадамзаттық құндылықтың байланысы қандай?», «Қазіргі жастар үшін шығармадағы қандай идеялар маңызды?» деген сұрақтар студентті өз ойын дәлелдеуге бағыттайды.

Қазіргі жоғары білім беру жүйесінде әдебиетті оқытуды цифрлық технологиялармен ұштастыру оның тәрбиелік мүмкіндігін кеңейтеді. Түркі халықтарының әдеби мұрасын электронды кітаптар, цифрлық кітапханалар, мультимедиялық презентациялар, подкасттар, бейнематериалдар, виртуалды көрмелер және интерактивті платформалар арқылы ұсынуға болады.

Мысалы, студенттерге белгілі бір түркі ақыны немесе жазушысы бойынша цифрлық әдеби карта жасатуға болады. Картада жазушының туған жері, өмір сүрген ортасы, шығармалары, тарихи кезеңі және әдеби байланыстары көрсетіледі. Бұл тапсырма географиялық және әдеби білімді байланыстырып қана қоймай, студенттің мәдени кеңістік туралы түсінігін дамытады.

Сандық сторителлинг әдісі арқылы студент белгілі бір шығармадағы ұлттық құндылықты қысқа бейнеролик, аудиоматериал немесе визуалды әңгіме түрінде ұсына алады. Ал жасанды интеллект құралдарын мәтінді талдау, сұрақтар құрастыру, салыстырмалы кесте жасау және шығармашылық идеяларды дамыту мақсатында жауапты түрде пайдалануға болады. Мұнда технология дайын жауап беретін құрал емес, студенттің сыни және шығармашылық ойлауын қолдайтын білім беру құралы ретінде қарастырылуы тиіс.

Жоғары оқу орнында түркі халықтары әдебиетін оқыту барысында бірнеше тиімді педагогикалық тәсілді жүйелі қолдануға болады.

Салыстырмалы оқу әдісі арқылы қазақ және өзбек әдебиетіндегі ортақ тақырыптарды салыстыру студенттердің мәдени ұқсастық пен ұлттық ерекшелікті қатар түсінуіне жағдай жасайды.

Проблемалық оқыту арқылы оқытушы студенттерге белгілі бір құндылыққа қатысты проблемалық сұрақ ұсынып, оны көркем мәтін негізінде шешуді ұйымдастырады.

Жобалық оқыту арқылы студенттер «Түркі халықтарындағы ұлттық құндылықтар», «Әдебиет және ұлттық сана», «Туған жер бейнесі түркі әдебиетінде» сияқты тақырыптарда шағын зерттеу жобаларын орындай алады.

Пікірталас және дебат арқылы кейіпкерлердің моральдық шешімдерін талқылау студенттердің азаматтық көзқарасын, дәлелдеу қабілетін және әлеуметтік жауапкершілігін арттырады.

Рефлексиялық жазу арқылы сабақ соңында «Бұл шығарма маған қандай ұлттық құндылықты түсінуге көмектесті?», «Мен үшін Отан дегеніміз не?» немесе «Кейіпкердің орнында мен қандай шешім қабылдар едім?» сияқты сұрақтарға жауап жаздыру студенттің өзіндік дүниетанымын дамытуға ықпал етеді.

Түркі халықтары әдебиетін жүйелі оқыту нәтижесінде студенттерде бірнеше маңызды тұлғалық сапалар қалыптасуы мүмкін. Атап айтқанда, ұлттық мәдени мұраға құрмет, тарихи сана, ана тіліне деген жауапкершілік, туған жерге сүйіспеншілік, үлкенді құрметтеу, қоғамдық жауапкершілік, өзге халықтардың мәдениетіне сыйластық және азаматтық белсенділік дамиды.

Мұндай тәрбиенің басты ерекшелігі – отансүйгіштікті тек ұран немесе формалды түсінік ретінде емес, адамның нақты өмірлік ұстанымына айналдыру. Нағыз патриотизм туған елді сүюмен бірге оның дамуына үлес қосу, қоғам алдындағы жауапкершілікті сезіну, өз мәдениетін құрметтеу және басқа мәдениеттерге құрметпен қарау арқылы көрінеді.

Осы тұрғыдан алғанда түркі халықтары әдебиетін оқыту студенттерге бір мезгілде екі маңызды дүниені түсінуге мүмкіндік береді: біріншісі – өзінің ұлттық болмысын тану, екіншісі – ортақ түркілік мәдени кеңістіктің ерекшелігін түсіну. Бұл ұстаным ұлттық сана мен мәдени ашықтықтың қатар қалыптасуына жағдай жасайды.

Түркі халықтары әдебиеті – студенттердің ұлттық сана-сезімі мен отансүйгіштік құндылықтарын қалыптастырудың маңызды рухани-педагогикалық ресурсы. Оның тәрбиелік қуаты халықтың тарихи тәжірибесін, мәдени жадын, моральдық ұстанымдарын және ұлттық дүниетанымын көркемдік тұрғыдан жеткізуімен байланысты.

Қазақ, өзбек және басқа да түркі халықтарының әдеби мұрасын өзара салыстыра оқыту арқылы студенттер ортақ рухани құндылықтарды, тарихи сабақтастықты және ұлттық ерекшеліктерді терең түсіне алады. Сонымен қатар шығармаларды заманауи педагогикалық әдістермен және цифрлық технологиялармен ықпалдастыра оқыту әдеби білім берудің мазмұнын жаңартып, студенттің белсенді оқу әрекетін күшейтеді.

Сондықтан қазіргі жоғары білім беру жүйесінде түркі халықтары әдебиетін тек эстетикалық немесе теориялық пән ретінде ғана емес, ұлттық сана, азаматтық жауапкершілік және отансүйгіштік құндылықтарды қалыптастыратын тәрбиелік кеңістік ретінде қарастырудың маңызы зор. Әдеби шығарма арқылы өткенді таныған, ұлттық құндылықтарды бағалай білетін және болашаққа жауапкершілікпен қарайтын студент – қоғамның рухани әрі әлеуметтік дамуына үлес қоса алатын тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. *Әр жылдар ойлары.* Алматы: Жазушы, 2011.
2. Бердах. *Танламалы шығармалары.* Нөкіс: Қарақалпақстан, 1991.
3. Келімбетов Н. *Ежелгі дәуір әдебиеті.* Алматы: Ана тілі, 1991.
4. Нәжімеденов Ж. *Ежелгі түркі әдебиетінің антологиясы.* Алматы: 2005.
5. Қоңыратбаев Ә. *Түркі шежіресі.* Алматы: Жасушы, 1994.
6. Чулпон А. Асарлар *(Шығармалар жинағы).* Ташкент: Шарқ, 1994.

HAMDNING G‘OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

Iskandarov Fayzulla Mashrabovich,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori,
dotsent, Alisher Navoiy nomidagi TDO‘TAU,
@mafayzullaiskandarov

Mustaqillik yillarida o‘zbek adabiyotshunosligida diniy-tasavvufiy mavzudagi asarlarni xolis o‘rganish imkoniyati paydo bo‘ldi. N.Komilovning tasavvuf talqinlari, I.Haqqulning Navoiy va Yassaviy ijodiga oid tadqiqotlari, Y.Is’hoqovning mumtoz poetikaga bag‘ishlangan ishlari bu yo‘nalishda muhim qadam bo‘ldi. Ayniqsa, Sharq mumtoz adabiyoti namunalari bo‘lgan asarlarni tasavvuf ta’limoti asosida tekshirish, Qur’oni karim va hadislarga asoslanib sharhlash, ijodkor adabiy-estetik qarashlarini o‘rganish, diniy-tasavvuviy dunyoqarashlarini tushunishda muhim vositaga aylandi. Sababi musulmon Sharqi xalqlari madaniyati islom ma’rifati bilan sug‘orilgan va bu ma’rifatning ta’siri, ayniqsa, inson his-tuyg‘ulari va ilhomining mahsuli hisoblangan badiiy adabiyotda yorqinroq namoyon bo‘ladi. Sharq, xususan, o‘zbek adabiyotining tadrijiy takomilida islom falsafasi, nubuvvat masalasi va islomiy ma’rifat ta’sirida shakllangan hamd, tavhid, munojot, Asmoyi husna, tafsir, siyrat, me’rojnoma, shafoatnoma, axloq un-nabiy, hijrat un-nabiy, g‘azavot un-nabiy, vafot un-nabiy, mavlid, arba’in va qisas ul-anbiyo kabi asarlarning o‘rni beqiyosdir.

Sharqda kitob bitish “adabi tasnif”iga ko‘ra har bir doston, devon yoki nasriy asar Yaratganga hamd aytilmasdan boshlanmagan. Bu odat shunchaki rasmiy an’ana emas, balki ijodkorning dunyoqarashi, e’tiqodi va badiiy tafakkurini ifoda etuvchi adabiy-estetik hodisadir. Hamd mumtoz asarning “ochqichi” bo‘lib, kitobxonni ijodkorning ma’naviy olamiga olib kiradi, muallifning so‘z va ijod haqidagi qarashlarini dastlabki baytlardayoq namoyon etadi.

“Hamd” (حمد) so‘zi arabcha so‘z bo‘lib, “maqtash, olqishlash, sano aytish, shukr qilish” ma’nolarini anglatadi. Arab tilshunosligida hamd ma’nodosh so‘zlar – *madh*, *sano* va *shukr* bilan qiyoslab izohlanadi. Rog‘ib Isfahoniy “Al-Mufradot fi g‘aribil-Qur’on” asarida hamdni “fazilat uchun Allohni maqtash” deb ta’riflaydi va uning madhdan xosroq, shukrdan esa umumiyroq ekanini ta’kidlaydi. Ya’ni madh ixtiyoriy va ixtiyorsiz sifatlarga ham aytiladi (masalan, inson husni yoki bo‘yi uchun), hamd esa faqat ixtiyoriy kamolot va ezgulik uchun aytiladi. Shukr faqat ko‘rsatilgan ne’mat evaziga bo‘ladi, hamd esa ne’mat bo‘lsa ham, bo‘lmasa ham, Zotning o‘z kamoloti uchun aytiladi.

Forsiy va turkiy tillarga hamd so‘zi islom bilan birga kirib, o‘z ma’nosini saqlagan holda yangi ma’nodosh qatorlar bilan boyidi: forsiyda *sitoyish*, *niyoyish*,

sipos, turkiyda *alqish*, *ögdi* (maqtov), *sano*. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asarida hamdni duo va olqish ma’nosida *alqış* so‘zi bilan ko‘rsatadi.

Mumtoz hamdlarning bevosita nazariy va badiiy manbayi – Qur’oni karimdir. “Hamd” so‘zi va uning o‘zakdoshlari Qur’onda o‘nlab o‘rinlarda qo‘llangan. Eng muhimi shundaki, Qur’onning o‘zi hamd bilan ochiladi. “Fotiha” surasining ikkinchi oyati: *Al-hamdu lillahi Robbil-’olamiyn* – “Hamd olamlarning Robbi bo‘lmish Allohgadir” (Fotiha, 1:2). Kalomullohning birinchi so‘zlari aynan hamd bilan boshlanishi qalam ahli uchun ijodiy namuna – *o‘rnak* bo‘ldi: muqaddas Kitob hamd bilan ochilgan ekan, inson yozgan har qanday kitob ham shu yo‘ldan borishi lozim, degan tushuncha qaror topdi.

Qur’onda yana to‘rtta sura “al-hamdu lillah” kalimasi bilan boshlanadi: An’om (6:1), Kahf (18:1), Saba’ (34:1) va Fotir (35:1). Bu suralar mazmun-mohiyati bilan bevosita yaratilish (*xalq*) bilan bog‘lanadi. Aynan shu bog‘liqlik – Allohni yaratgan olami orqali ulug‘lash – mumtoz hamdlarning asosiy kompozitsion tamoyiliga aylangan: shoirlar hamdda osmon, yer, yulduzlar, tun va kun, nur va zulmat tasviriga keng o‘rin berishgan. Qur’onda *“Va in min shay’in illa yusabbihu bihamdih”* – “Hech bir narsa yo‘qki, Uni hamd bilan poklab yod etmasa” (Isro, 17:44). Ushbu oyat mazmunidan ko‘rinadiki, hamdlarning markaziy g‘oyasiga – butun borliqning, har bir zarraning Yaratganni o‘z tilida madh etishi lozimligi uqtiriladi. Buyuk sharq klassiklari Attor, Rumiy, Navoiy asarlarida qushlar, gullar, daraxtlar, hatto toshlarning zikr aytishi motivi aynan shu oyatga borib taqaladi. Tasavvufiy timsollarning tub negizida ham aslida, haqni ulug‘lash, madh etish bilan bog‘liq shoirlarimizning diniy-tasavvufiy qarashlari, bilim va tasavvurlari aks etadi.

Hamdlarning ikkinchi manbasi payg‘ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallam hadislari hisoblanadi. Hadislarda hamdning fazilati va uning har bir ishni boshlashdagi ahamiyati alohida ta’kidlanadi. Jumladan, quyidagi hadis sharqdagi debocha an’anasida hamdlarning muqim o‘rin olishiga asos bo‘lgan: “Kullu amrin ziy bolin la yubda’u fiyhi bil-hamdi lillahi fahuva aqta” – “Hamd bilan boshlanmagan har bir muhim ish (barakadan) kesikdir” (Abu Dovud, Ibn Moja rivoyati).

Bu hadis bevosita keyingi davr ijodkorlari tomonidan ijodiy qoida sifatida qabul qilinib, asarlarining muqaddimasidan mustahkam o‘rin olib, har bir asarni hamd bilan boshlash an’anasi “adabi tasnif”ga aylandi. Shu tariqa hamd shunchaki odat emas, balki *sunnat* – Payg‘ambar sollallohu alayhi vasallam ko‘rsatgan yo‘lga ergashishning yorqin isboti edi.

Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi vasallamning *“Ahmad”, “Mahmud”* va *“Muhammad”* ismlari hamd o‘zagidan yasalgan bo‘lib, Haqqa to‘xtovsiz hamd aytuvchi degan ma’noni anglatadi. Hadisi shariflarda qiyomat kunidagi *“Liva’ul-hamd”* (Hamd bayrog‘i) va *“Maqomi mahmud”* (Maqtalgan maqom) haqidagi

bashoratlar ham adabiyotda keng talqin qilingan. Aynan shu tushunchalar orqali shoirlar hamddan na'tga mantiqiy va obrazli o'tishni amalga oshirganlar: Allohga hamd aytgan banda, tabiiy ravishda, "Ahmad" nomli, "Hamd bayrog'i" sohibi bo'lgan Payg'ambarni madh etishga o'tadi.

Hamd so'zi istilohiy ma'noda mumtoz adabiyotda – Allohning birligi, qudrati, sifatlari va ne'matlarini ulug'lab yozilgan she'riy yoki nasriy asar, shuningdek, katta hajmli asarlar boshida keladigan an'anaviy muqaddima qismdir. Y.Is'hoqov "So'z san'ati so'zligi" asarida hamdni Allohni ulug'lash va Unga shukronalik izhor etish maqsadida yaratilgan asar deb ta'riflab, uning mumtoz asarlar debochasida munojot va na't bilan birga kelishini alohida qayd etadi.

Mumtoz adabiyotda hamd bilan yondosh, ammo vazifasi jihatidan farqlanadigan bir qator istilohlar mavjud:

Istiloh	**Mazmuni**	**Murojaat yo'nalishi**
Hamd	Allohni sifatlari va ne'matlari uchun ulug'lash	Banda → Alloh (vasf)
Tavhid	Allohning yagonaligini isbotlash va tasdiqlash	Falsafiy-aqidaviy
Munojot	Allohga iltijo, tavba, kechirim so'rash	Banda → Alloh (iltijo)
Na't	Payg'ambar sollallohu alayhi vasallam madhi	Banda → Rasul
Me'roj	Payg'ambarning me'roj kechasi tasviri	Na'tning bir ko'rinishi
Madh	Hukmdor yoki sahoba, avliyo madhi	Banda → inson

Jadvaldan ko'rinadiki, biz o'rganayotgan hamd, mavzu va janriy tushuncha o'laroq, arab adabiyotda janr sifatida o'rganilsa, forsiy va turk adabiyotida mavzu va janriy shakllar ifodasi tarzida tadqiq etiladi. Munojot, na't, me'roj kabi janriy shakllar mavzu motiviga ko'ra bir-biriga eng yaqin ijodiy hodisalar bo'lsa-da, hamdda shoir Yaratganning ulug'ligini *madh* etadi, munojotda esa o'zining ojizligini *iqror* etsa, na'tlarda Rasulullo vasfi bayon etiladi.

Hamdning ildizlari islomdan ancha avvalgi davrlarga – insoniyatning ilk diniy-mifologik tasavvurlariga borib taqaladi. Yaratuvchi kuchni ulug'lovchi madhiyalar deyarli barcha qadimgi madaniyatlarda mavjud bo'lgan. Hamdning genetik asoslarini turkiy-forsiy madaniy makon misolida quyidagi bosqichlarda kuzatish mumkin.

Birinchi bosqich: *eng qadimgi madhiyalar*. Zardushtiylikning muqaddas kitobi “Avesto”dagi madhiya-qo‘shiqlar, hudolarni ulug‘lovchi turli she’riy parchalar hamdning dastlabki yozma adabiyotdagi namunalariga misol bo‘ladi.

Ikkinchi bosqich: *qadimgi turkiy diniy-mifologik matnlar*. Qadimgi turklarning Tangri haqidagi tasavvurlari Urxun-Enasoy bitiglarida aks etgan. “Kul tigin” va “Bilga xoqon” bitiglarida voqealar ko‘pincha “Tangri yorlaqagani uchun” iborasi bilan bog‘lanadi. Bu ibora, garchi hamd janri bo‘lmasa-da, har bir ishni oliy ilohiy irodaga nisbat berish, muvaffaqiyatni Tangrining marhamati deb bilish dunyoqarashini aks ettiradi.

Uchinchi bosqich: *qadimgi uyg‘ur moniy va buddaviy madhiyalari*. VIII–X asrlarga oid moniy va buddaviy uyg‘ur yodgorliklarida (masalan, moniylarning tavba duosi “Xuastuanift”, turli madhiya parchalari) ilohiy zotni ulug‘lash, gunohdan kechirim so‘rash, nurni madh etish motivlari mavjud. Ularda takrorlanuvchi murojaatlar, nur va zulmat ziddiyati, “ulug‘ zot”ga sig‘inish ohangi kuzatiladi. Turkiy she’riyatdagi madhiya ritmikasi va obrazliligi, ayniqsa nur obrazi, keyinchalik islomiy hamd va munojotlarga ham o‘tgan, deb hisoblash uchun asoslar bor.

To‘rtinchi bosqich: *islomiy hamd an’anasining shakllanishi*. VII–IX asrlarda islom dini va arab tili orqali hamd yangi, aniq aqidaviy mazmun kasb etdi: u endi ko‘p xudolik yoki dualizm ruhidagi madhiya emas, balki *tavhid* – yagona Allohni ulug‘lash vositasiga aylandi. IX–X asrlarda shakllangan forsiy-tojik adabiyoti (Rudakiy, Daqiqiy, Firdavsiy) va XI asrda yuzaga kelgan islomiy turkiy adabiyot (“Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘otit-turk”, Yassaviy “Devoni Hikmat”) hamdni yozma adabiyotning taqozoviy qismiga aylantirdi.

Hamd va she’riy shakllar

XV asrgacha bo‘lgan turkiy-forsiy adabiyotda hamd quyidagi shakllarda yaratilgan:

She’riy shakl	**Hamdning o‘rni va xususiyati**	**Namunalar**
Masnaviy	Doston debochasining birinchi bobi; keng hajmli, kompozitsion jihatdan murakkab	Firdavsiy, Sanoiy, Nizomiy, Attor, Navoiy “Xamsa”si
Qasida	Mustaqil tavhid-hamd qasidalari; yuksak pafos	Sanoiy, Xoqoniy, Navoiyning forsiy “Ruh ul-quds” qasidasi
G‘azal	Devonning birinchi g‘azali; ixcham, lirik	Lutfiy, Navoiy devonlari
Ruboiy	Falsafiy-tasavvufiy hamd; aforistik	Abu Sa’id Abulxayr,

She'riy shakl	**Hamdning o'rni va xususiyati**	**Namunalar**
	ixchamlik	Attor, Navoiy ruboiylari
Hikmat	Xalqona, zikr bilan qorishiq	Ahmad Yassaviy "Devoni hikmat"i
Tarji'band / tarkibband	Takroriy band orqali tavhid g'oyasini kuchaytirish	Forsiy irfoniy she'riyat
Nasriy debocha	Saj' (qofiyali nasr) bilan, she'riy parchalar aralash	Sa'diy "Guliston", Rabg'uziy, Navoiyning nasriy asarlari

Xulosa qilib aytganda, hamd lug'aviy va istilohiy ma'nolarga ega tushuncha bo'lib, mumtoz adabiyotda muqaddima boblarning bir qismi bo'lib, ijodkorlarning adabiy-estetik, diniy-tasavvufiy hamda falsafiy qarashlari, bilim va tasavvurlarini o'rganishda muhim vosita hisoblanadi. Hamdlarni o'rganish va tadqiq etish adabiyotshunosligimizning dolzarb masalalaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri / Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. – Toshkent: Toshkent islom universiteti.
2.Abu Dovud. Sunan.
3.Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat.
4.Is'hoqov Y. Navoiy poetikasi. – Toshkent: Fan, 1983.
5.Is'hoqov Y. So'z san'ati so'zligi. – Toshkent: Zarqalam, 2006.
6.Uzun M. "Hamdele", "Münâcât", "Tevhid" maddeleri // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul: TDV.

ALISHER NAVOIYNING DO‘STLIK TUYG‘USIGA MUNOSABATI

Raxmanova Nafisa Azatbekovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi katta o‘qituvchisi,
n.raxmanova@cspu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xusrav, Shirin va Farhod sevgisi qalamga olingan Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Orif Ardabiliy va Alisher Navoiy asarlaridagi Shopur obrazlari misolida mualliflarning do‘st, do‘stlik tushunchalariga munosabati tahlilga tortilgan.Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonidagi Farhod bilan Shopurning do‘stligi xos insonlar, ya’ni abrorlar do‘stligining go‘zal namunasi ekanligi isbotlab berilgan.

Kalit so‘zlar: do‘st, Xusrav, Farhod, Shopur, abror, xos insonlar do‘stligi.

Abstract. This article analyzes the authors' attitude to the concepts of friend and friendship using the images of Shapur in the works of Nizami Ganjavi, Shapur Dehlavi, Arif Ardabili and Alisher Navoi, which depict the love of Khusrav, Shirin and Farhad. It has been demonstrated that the friendship between Farhad and Shopur in Navoi’s epic poem “Farhad and Shirin” serves as a beautiful example of the friendship between noble individuals—that is, the righteous (“abror”).

Keywords: friend, Khusrav, Farhad, Shapur, noble individuals, friendship of the righteous.

Shopur obrazini “Xusrav va Shirin” dostoni sujetiga birinchi bo‘lib ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy olib kirgan. Shu tariqa bu obraz “Xusrav va Shirin”, “Farhod va Shirin” deb ataluvchi mashhur sevgi dostonlarining bosh qahramoniga aylandi. Shopur Nizomiy va Xusrav Dehlaviy asarlarida Xusrav Parvezning, Orif Ardabiliy bilan Alisher Navoiy dostonlarida Farhodning do‘sti sifatida keladi. Bu obrazlarni qiyosiy o‘rganganimizda mualliflarning *do‘stlik, do‘st* haqidagi tasavvurlarida farq borligi kuzatildi. Bosh qahramoni xudbin va maishatparast Xusrav bo‘lgan asarlarda avom do‘stligi qalamga olingan, uning do‘sti Shopur mukammal inson emas, yutuq va kamchiliklari bilan Xusrav Parvezning oynadagi aksiday taassurot qoldiradi. Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida qalamga olingan Farhod bilan Shopurning do‘stligi esa go‘zal fazilatlar asosiga qurilgan xoslar do‘stligidir, aniqroq qilib sharhlasak, abrorlar qalbidagi majoziy ishqning bir ko‘rinishi bo‘lgan ilohiy ne’matdir.

Do‘st so‘ziga “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da shunday ta’rif beriladi: “**Do‘st** – *forscha:* shafqatli o‘rtoq, yor, oshna, mahbub(a); qarashlari, dili, ish faoliyati yaqin

bo‘lgan, inoqlik, ahillik bilan bog‘langan ikki va undan ortiq kishining har biri” [2:677].

Tasavvuf atamalari lug‘atida bu so‘zning ma’nolari yana-da chuqurroq izohlangan:”**Do‘st** -*fors*. Yor, sevgili, o‘rtoq, ahbob, muhabbat va sevgi. Bandasining Allohni sevishidan avval azaldan Allohning o‘z bandasini sevishi va do‘st deb bilishi. Haq eranlari jonlari siqilganda va yolg‘izlikdan qutulishni istaganlarida “Yo Do‘st!”, “Haq Do‘st!” deydilar. Bu murojaatlar “Alloh o‘z do‘stini tashlab qo‘ymaydi” ma’nosida qo‘llanadi. Zotan, “Zunar” surasining 36-oyatida “Alloh o‘z bandasiga yetarli emasmi?” deyiladi [7:110]. Alisher Navoiy ham o‘z asarlarida “do‘st” so‘zini “yaqin o‘rtoq, qalin oshna”, “mehribon yor”, “mahbuba”, “ma’shuqa”, “xudo” ma’nolarida qo‘llaganlar [2:521].

Nizomiyning “Xusrav va Shirin” dostonidagi Shopur - juda murakkab obraz. U shunchaki rassom yoki oddiy saroy xizmatchisi emas, balki Xusravning do‘sti va sirdoshi, shuningdek, mohir siyosatchi, mashhur sayohatchi, iste’dodli qissago‘y va tajribali ruhshunos. Xusravning barcha ishqiy sarguzashtlarida ishtirok etadi: shahzoda Xusrav bir dehqonning uyida qilgan nomaqbul ishlari uchun otasi Xurmuz tarafidan qattiq jazolanadi. Suyukli kanizagidan ajralib, tushkunlikka tushgan paytida Shopur uning ko‘nglini ko‘tarish maqsadida Shirin haqida so‘zlab beradi, qizning go‘zalligini shunday tasvirlaydiki, natijada Xusrav Shiringa g‘oyibona oshiq bo‘lib qoladi – alaloqibat, kanizagini unutadi. Shopur Arman zaminiga elchi sifatida keladi va rohib qiyofasiga kirib, avval o‘zi chizgan Xusravning rasmi bilan, keyin sehrli so‘zlari bilan Shirinni shunchalik sehrlaydiki, Shirin ham Xusravning o‘zini ko‘rmasdan unga oshiq bo‘ladi. Shopur ta’sirida Shirin umridagi eng katta xatoga yo‘l qo‘yadi: o‘z yurtini, xolasini va do‘stlarini tashlab, Madoyinga qochadi. Qasri Shirinda yolg‘iz qolgan kunlarida Shopur uning ishonchiga kirib, sirdoshiga aylanadi.

Shopur mohir rassom bo‘lsa-da, ma’naviyati kambag‘al inson. Maryamning o‘limidan so‘ng azador shohga taqdirga ko‘nib, marhumaning hurmatini saqlash o‘rniga, Shiringa uylanishni taklif qilıshı, Shirin nikohsiz sevgini rad etganida esa, “U bo‘lmasa, boshqasi” deb, Isfahon malikasi Shakarga uylanıshga undashi va Xusravning buzuq ongini yanada chalg‘itishi Shopurning eng zaif va eng nuqsonli tomoni hisoblanadi. Do‘st sifatida Xusravga bir marta ham ijobiy ta'sir ko‘rsatmaydi. Xusrav esa Shopurdan xohlaganicha foydalanadi, aniqrog‘i, do‘stiga sevgi vositachisi sifatida qaraydi. Bu Xusravning Shopur bilan suhbatlashish uslubi va uning ifoda shaklida aniq ko‘rinadi [7].

Dehlaviyning dostonida Shopur - Xusravning xos nadimi va roviysi, iste’dodli rassom. Voqealar silsilasida ko‘p qatnashmaydi, Nizomiyning Shopuriga nisbatan passivroq obraz. Xusrav qo‘mondon Bahrom Cho‘bin bilan bo‘lgan jangda yengilib, Madoyinni tashlab ketayotgan lavhada o‘quvchi roviy Shopur bilan yuzlashadi. U

mag‘lubiyatdan ezilgan shahzodaga hikmatlar, afsona-yu naqllarni shunday mahorat bilan so‘zlab beradiki, natijada yo‘llar qisqa tuyuladi, aql mot bo‘ladi. U Chin, Xitoy, Rum va boshqa o‘lkalarda ko‘rgan go‘zalliklar haqida so‘z ochib, eng hayratlisi Chinda tahsil olgan bir ajamlik naqqosh tarafidan Shirinning ipakka tushirilgan rasmi bo‘lganini ta’kidlaydi. Bu go‘zallikning nusxasini qog‘ozga tushirib olganini aytib, uni Xusravga ko‘rsatadi. Shopurning Xusravga qilgan bu yaxshiligi va sadoqati mukofotsiz qolmaydi: u Shirinning kanizagi Mushtariyga uylanadi.

Dehlaviyning Shopuri ham ma’naviy yetuk inson emas. O‘tkinchi havasni sof muhabbatdan, nafsoniy va shaytoniy sevgini rahmoniy sevgidan farqlay olmaydi. Shohrud sohilidagi ziyofatda iffatli Shirin nikohsiz yaqinlikni rad etganida, Shopur do‘sti Xusravga sovchilarni jo‘natib, nikoh o‘qitishni maslahat bermaydi. Aksincha, shohlik g‘ururini yerga urmasdan, unga g‘oyibona oshiq bo‘lib yurgan isfahonlik Shakarga uylanishni taklif etadi. Shopurning sa’y-harakatlari tufayli kohin Xusrav bilan Shakarni zardushtiylik dini odatlariga ko‘ra nikohlab qo‘yadi, Shirin esa bilvosita Shakarning qotiliga aylanadi [4].

Orif Ardabiliyning ikki qismdan iborat “Farhodnoma”sidagi Shopur – abxaziyalik mashhur rassom. U Chin shahzodasi sharafiga qurilgan qasr devorlariga dunyo go‘zallarining rasmlarini chizadi. Qoranning qizi Gulistonning rasmiga mahliyo bo‘lib qolgan shahzoda Farhod bilan do‘stlashadi. Asarning “Farhod va Guliston” qismidagi Shopur - har tomondan yetuk inson. U do‘sti Farhodni o‘limdan qutqaradi, Abxaziyada o‘z baxtini topishiga yordam beradi. Farhodning pok sevgisini qadrlab, uni har qanday vaziyatda qo‘llab-quvvatlaydi. “Farhod va Shirin” deb ataluvchi ikkinchi qismdagi Shopur esa beva Farhodning tubanlik botqog‘iga botishiga yo‘l qo‘yib beradi. Do‘stining Xusravga unashtirilgan Shirin bilan xufyona uchrashuvlariga qarshi chiqmaydi, aksincha, o‘zi Farhodni Madoyinga boshlab keladi. Shirinning hirs to‘la sevgisi tufayli Farhod qotillikka qo‘l uradi [5]. Qiyosiy tahlildan ko‘rinib turibdiki, uchala asardagi Xusrav va Shopur do‘stligi avom do‘stligidan boshqa narsa emas.

Navoiyning Shopuri - na qissaxon, na Xusravning bolalikdan hamrohi. Navoiy ularni tasodifan kemada uchrashtiradi. Farhod kema ahlini qaroqchilardan qutqarganida Shopur Farhod bilan qiziqib qoladi. Shopur rassomligi bilan tanilgan go‘zal qalb egasi edi. Hatto Farhodning ustozi Moniy unga o‘z ishlarini ko‘rsatib rassomlikka yorliq so‘raganida undan yorliq ololmagan, chunki Shopur Moniyning rasmlaridan qoniqmagan edi. Ana shunday buyuk iste’dod va nozik did egasi nimadandir qattiq azob chekayotgan Farhodga do‘stlik va yordam qo‘lini cho‘zadi. Abu Homid G‘azzoliyning quyidagi o‘giti Shopurning bu harakatini izohlab beradi: “Kuching yetsa, hojat chiqar, do‘stingga yordam ber, dardini ol, g‘amdan qutqar, musibat yo‘liga devor bo‘l. Kenglikka yetishganingda yaxshilik qil, ey shunqor!

Sening ham kuning kelar hojatga intizor" [6:309]. Shopur do‘stining eng og‘ir damlarida yordamga keladi: Arman yurtiga boshlab boradi, ariq qazish ishlarida yordamlashadi, Shirinni yaqindan ko‘rib hushidan ketgan Farhodni bag‘riga bosib yig‘laydi, Farhodni hushsiz qilgan shumkampirni o‘ldiradi, Salosil qo‘rg‘onida hibsda saqlanayotgan do‘stini qidirib topadi, uning maktubini Shiringa yetkazadi. "So‘zi pok-u o‘zi pok" sodda Farhodni o‘limdan qutqara olmaganidan vijdon azobida qoladi. Shopurning asar oxirida Bahrom bilan birga Farhod qabriga mujovir bo‘lib qolishi chin do‘st do‘stining vafotidan keyin ham uning xotirasiga sodiq qolishini isbotlaydi. Bu bilan Navoiy chin do‘stlik go‘zal qalblar birlashuvidan hosil bo‘luvchi ilohiy tuyg‘u ekanini ta’kidlaydi.

Voqealar rivojida Shopur Farhoddan ta’sirlanib, o‘zidagi barcha go‘zal fazilatlarni rivojlantiradi. Do‘stlik, ezgulik, odamiylik yo‘lidagi qoyimligi tufayli Mehinbonu va Shirinning mehrini, ishonchini qozonadi. Shirin Farhodga yozilgan maktublarini faqat Shopurga ishonadi. Mehinbonu, Shirin, Bahrom, hatto Sheruya ham qiyin vaziyatlarda donishmand Shopurdan maslahat so‘raydilar,

Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarida shunday yozadi:" Do‘st visolin tilar bo‘lsang oshiq bo‘l va o‘zlugung bila bo‘la olmasang, oshiqlar tegrasida o‘gril, oshiqlar atrofida aylan. Ul o‘t shu’lasi agar senga havasdur, bir uchqun sening sari yuzlansa basdur" [3:164]. 27-tanbehdagi do‘st so‘zi "Alloh" ma’nosida kelgan. Shopur ham Allohning oshig‘i, shu tufayli oshiq Farhodga hamroh bo‘lishni, Farhodning butun vujudini qamrab olgan o‘t shu’lasining bir zarrasi unga yuzlanishini istadi. Zotan, Payg‘ambarimiz (sollallohu alayhi va sallam) do‘stning hojatini chiqarish haqida shunday deganlar: "Kimda-kim musulmon birodariga yordam berish, biron bir foyda keltirish uchun yo‘lga chiqsa, Unga Alloh yo‘lida jihod qilganlar savobi tegadi". Yana bir hadisda shunday deyiladi: "Rasulullоh dedilar: "Kimki musulmon qardoshi bilan uning ehtiyojini ta’minlash maqsadida yursa va unga nasihat qilsa, Alloh taolo u bilan Jahannam orasiga yetti xandaq qo‘yadi va bu xandaqlar orasidagi masofa yer bilan osmon o‘rtasidagi masofaga teng bo‘ladi"" [6:307]. Shu sababdan Shopur Farhodga hamroh bo‘lib bosib o‘tadigan yo‘lini jannatga olib boruvchi yo‘l deb hisoblaydi:

Sen ersang hamrahim jannat durur yo‘l,
G‘araz bu ersa bismillah ravon yo‘l.

Allohga eltuvchi yo‘llarning adadi cheksiz. Shu yo‘llarning biri do‘stlik deb ataladi. Sof va sadoqatli do‘stlik ikki toifa insonlarga xosdir: 1) go‘zal fe’l va axloq bilan bezangan oddiy insonlarga; 2) xoslarga, ya’ni ulug‘ zotlarga. Navoiyning nazdida haqiqiy do‘stlik "pok ko‘zni pok nazar bilan pok yuzga solmoqdir", ya’ni solih insonning do‘sti ham solih bo‘ladi, pok insonning do‘sti ham pok bo‘ladi. Farhod qalbini tavhid nuri, Alloh bilan birga bo‘lish istagi bilan poklagan, nafsi

ammorani jilovlay olgan go‘zal fe’l-atvorga ega tariqi abrordir. Shu sababli uning dosti Shopurni ham ichki va tashqi taqvoga amal qiluvchi abrorlar safiga qo‘shsak bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин.МАТ. 20 томлик, 8-том. – Т.: “Fan”, 1991.
2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 4 jildlik. / 1-jild.-T., 1983.
3. Alisher Navoiy.Mahbub ul-qulub. Muhokamat ul-lug‘atayn. – T,: G‘afur G‘ulom, 2021.
4. Əmir Xosrov Dəhləvi. Şirin və Xosrov. -Bakı, “Avrasiya Press”, 2006.
5. Ardabiliy, Orif. Farhodnoma. – Baku, 2007.
6. G‘azzoliy, Abu Homid. Mukoshafat ul-qulub: qalblar kashfiyoti. – T.: “Munir”, 2023.
7. Uludağ, Süleyman. Tasavvuf terımlerı sözlüğü.-Istanbul, Kabalcı yayıncılık, 2016.
8. Shayx Nizomiy Ganjaviy.Xusrav va Shirin/ Jamol kamol tarjimasi. – T.,2018.

O‘QUVCHI MA’NAVIY KAMOLOTINI TA’MINLASHDA MUAMMOLI TA’LIM TEXNOLOGIYASINING O‘RNI

Shermatova Umida Sapayevna
ChDPU O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi
dotsenti, p.f.fd. (PhD),
Tel: +99899 640 76 02
E-mail: shermatovau9@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o‘quvchi ma’naviy kamolotini ta’minlashda muammoli ta’lim texnologiyasining imkoniyatlari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Ma’naviy kamolot «anglash – qadrlash – amal qilish» uch tarkibli jarayon sifatida talqin etilib, muammoli vaziyat uning har bir tarkibini faollashtiruvchi didaktik vosita sifatida asoslanadi. Muallif tomonidan adabiy ta’lim materiali asosida ma’naviy muammoli vaziyatlar tasnifi, besh bosqichli «Muammo – qadriyat – tanlov» modeli, ma’naviy kamolot darajalari tasnifi hamda muammoli darsni loyihalash namunasi taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: ma’naviy kamolot, muammoli ta’lim, muammoli vaziyat, ma’naviy tanlov, qadriyat, adabiy ta’lim, munozara, refleksiya, ma’naviy kamolot darajalari.

Аннотация. В статье теоретически и практически анализируются возможности технологии проблемного обучения в обеспечении духовного совершенствования учащихся. Духовная зрелость рассматривается как трёхкомпонентный процесс «осознание – ценностное отношение – действие», а проблемная ситуация обосновывается как дидактическое средство, активизирующее каждый из этих компонентов. Автором предлагаются классификация духовно-нравственных проблемных ситуаций на материале литературного образования, пятиэтапная модель «Проблема – ценность – выбор», классификация уровней духовной зрелости и пример проектирования проблемного урока.

Ключевые слова: духовная зрелость, проблемное обучение, проблемная ситуация, нравственный выбор, ценности, литературное образование, дискуссия, рефлексия, уровни духовной зрелости.

Abstract. The article analyses, in theory and in practice, the potential of problem-based learning technology for ensuring the spiritual maturity of pupils. Spiritual maturity is interpreted as a three-component process of “understanding –

valuing – acting", and the problem situation is substantiated as a didactic tool that activates each of these components. The author proposes a classification of moral problem situations drawn from literary education, a five-stage "Problem – Value – Choice" model, a classification of levels of spiritual maturity and a sample design of a problem-based lesson.

Keywords: spiritual maturity, problem-based learning, problem situation, moral choice, values, literary education, debate, reflection, levels of spiritual maturity.

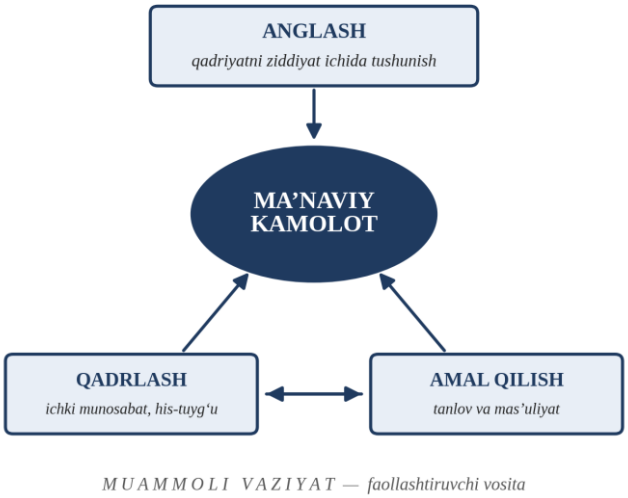
Bugungi kunda axborot oqimi nihoyatda kuchaygan, qadriyatlar o‘rtasidagi to‘qnashuvlar tobora ko‘payib borayotgan global muhitda yosh avlod ma’naviy kamolotini ta’minlash ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biriga aylandi. Ma’naviy-ma’rifiy tarbiya, ta’lim sifati va yoshlar bilan ishlash davlat siyosatining muhim yo‘nalishlari sifatida belgilangani ham shundan dalolat beradi [10].

Biroq amaliyotda ma’naviy tarbiya ko‘pincha tayyor axloqiy qoidalarni tushuntirish va yodlatish bilan cheklanib qoladi. Natijada «bilish» bilan «yashash» o‘rtasida uzilish yuzaga keladi: o‘quvchi halollik, adolat va sadoqat haqida to‘g‘ri gapiradi, ammo bu qadriyatlar uning o‘z oldida real tanlov sifatida turganda qiynaladi. Holbuki, ma’naviy kamolot aynan ikki qadriyat to‘qnash kelgan, osonlik bilan javob topilmaydigan vaziyatda sinaladi. Abdulla Avloniy tarbiyani millat taqdiri bilan bog‘lab, uni ta’limning eng muhim vazifasi sifatida ko‘rgan edi [1].

Ana shu ziddiyatni bartaraf etishda muammoli ta’lim texnologiyasi alohida imkoniyatlarga ega. Chunki muammoli vaziyat o‘quvchini tayyor xulosani qabul qiluvchi emas, balki ziddiyat ichida o‘z pozitsiyasini izlovchi, tanlov qiluvchi va tanlovi uchun javob beruvchi shaxsga aylantiradi. Maqolaning maqsadi – muammoli ta’lim texnologiyasining o‘quvchi ma’naviy kamolotini ta’minlashdagi o‘rnini nazariy asoslash va adabiy ta’lim materiali misolida uning amaliy mexanizmini taklif etishdir. Maqola nazariy-metodik tahlil xarakteriga ega bo‘lib, unda muallif tomonidan ma’naviy muammoli vaziyatlar tasnifi, besh bosqichli «Muammo – qadriyat – tanlov» modeli, ma’naviy kamolot darajalari tasnifi va muammoli darsni loyihalash namunasi ishlab chiqilgan.

Ma’naviy kamolot tushunchasi va uning tarkibi. Ma’naviyat tushunchasi I.A. Karimov asarlarida insonning ruhiy poklanishi, qalban ulg‘ayishi, irodasi va e’tiqodini mustahkamlovchi ichki kuch sifatida talqin etiladi [8]. Shu asosda ma’naviy kamolotni shaxsning umuminsoniy va milliy qadriyatlarni anglashi, ularni ichki e’tiqodiga aylantirishi hamda hayotiy tanlovlarida shu qadriyatlarga amal qila olishi jarayoni va natijasi sifatida ta’riflash mumkin. Bu ta’rif ma’naviy kamolotning uch tarkibini ajratish imkonini beradi (1-sxema): *anglash* (qadriyat mohiyatini tushunish), *qadrlash* (unga nisbatan ichki, hissiy munosabat) va *amal qilish* (tanlov

va mas'uliyat). Ulardan birining yetishmasligi kamolotning bir tomonlama bo‘lishiga olib keladi: faqat bilim quruq ma'rifatparvarlikka, faqat his-tuyg‘u sentimentallikka, faqat xatti-harakat esa ongsiz taqlidga aylanadi.

1-sxema. *Ma'naviy kamolotning uch tarkibi va muammoli vaziyatning o‘rni*

Tarbiya nazariyasida bu uch tarkibning birligi ko‘p marta ta'kidlangan. L.S. Vigotskiyning fikricha, tarbiya o‘quvchining o‘z faolligi orqali amalga oshadi, o‘qituvchi esa bu faollik kechadigan muhitni tashkil etadi [13]. V.A. Suxomlinskiy ham axloqiy e'tiqod so‘z bilan emas, bola qalbidan o‘tgan tajriba va amaliy ezgu ishlar orqali tug‘ilishini ta'kidlagan [18]. L. Kolberg esa axloqiy mulohaza darajasi o‘quvchi o‘z darajasidan biroz yuqori turgan dilemmalar bilan to‘qnashib, ularni muhokama qilganda rivojlanishini ko‘rsatgan [9]. Bu qarashlarning umumiy xulosasi shuki, ma'naviy kamolot tayyor qoidalarni uzatish bilan emas, balki o‘quvchi uchun haqiqiy ma'naviy muammo yaratish va uni mustaqil hal etishga o‘rgatish bilan shakllanadi.

Muammoli ta'lim texnologiyasining nazariy asoslari. Muammoli ta'limning ildizlari J. Dyuining fikrlash nazariyasiga borib taqaladi: u fikrlash qiyinchilik yoki shubha hissidan boshlanishini asoslagan [4]. J. Bruner o‘quvchi bilimni tayyor holda olmay, kashf etish jarayonida o‘zlashtirganda u chuqurroq va mustahkamroq bo‘lishini ta'kidlagan [3]. V. Okon, A.M. Matyushkin va M.I. Maxmutov asarlarida muammoli vaziyat o‘quvchi duch kelgan va hal etish zarurligini anglagan bilish qiyinchiligi sifatida talqin etiladi [15; 16; 17]. I.Ya. Lerner muammoli bayon, qisman-izlanish (evristik) va tadqiqot usullarini muammoliligi ortib boruvchi bosqichlar sifatida ajratgan [14]. Zamonaviy ko‘rinishdagi muammoga asoslangan ta'lim (Problem-Based Learning) H. Barrouz va boshqalar tomonidan ishlab chiqilib [2], tadqiqotlarda u o‘quvchining mustaqil o‘rganish ko‘nikmalari, hamkorlik va

ichki motivatsiyani rivojlantirishi qayd etilgan [6]. O‘zbekistonda bu texnologiya innovatsion ta’lim texnologiyalari tizimida o‘rganilib, amaliyotga tatbiq etilmoqda [7].

Muammoli ta’lim texnologiyasi deganda o‘qituvchi tomonidan muammoli vaziyat yaratilishi, o‘quvchi uni anglab, qabul qilishi, hal etish yo‘llari bo‘yicha gipoteza ilgari surishi, ularni dalil asosida tekshirishi va xulosa chiqarishidan iborat izchil jarayon tushuniladi. Ma’naviy tarbiya nuqtai nazaridan uning an’anaviy yondashuvdan farqi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Ma’naviy tarbiyada an’anaviy va muammoli yondashuvning qiyosiy tavsifi

Mezon	**An’anaviy yondashuv**	**Muammoli ta’lim texnologiyasi**
Qadriyatga yondashuv	Tayyor qoida sifatida beriladi	Ziddiyat ichida kashf etiladi
O‘qituvchi o‘rni	Axloqiy xulosa beruvchi, nasihatchi	Ma’naviy muammoni qo‘yuvchi va fikrni yo‘naltiruvchi
O‘quvchi o‘rni	Tinglovchi, qoidani takrorlovchi	Tanlov qiluvchi, o‘z pozitsiyasini himoya qiluvchi
Asosiy usul	Suhbat-nasihat, namuna keltirish	Muammoli vaziyat, munozara, dilemma tahlili
Ma’naviy kamolot tarkibi	Asosan «anglash»	«Anglash», «qadrlash» va «amal qilish» birligi
Natija	Qoidani bilish, tashqi taqlid	Ichki e’tiqod, mas’uliyatli tanlov

Muammoli ta’limning ma’naviy kamolotga ta’sir mexanizmi. Muammoli vaziyatning tarbiyaviy kuchi to‘rt jihatda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, u qadriyatni ziddiyat ichida ko‘rsatadi: «halollik yaxshi» degan qoida emas, balki halollik foydaga, burch istakka, haqiqat qulaylikka qarshi turgan holat o‘quvchi fikrini ishga soladi (anglash). Ikkinchidan, muammo o‘quvchini qahramon holatiga qo‘yib, uni hamdardlik va shaxsiy munosabatga yo‘naltiradi: «men nima qilgan bo‘lardim?» savoli qadriyatni «begona» qoidadan «o‘zimniki»ga aylantiradi (qadrlash). Uchinchidan, tanlov va uning oqibatini oldindan ko‘rish mas’uliyat hissini shakllantiradi (amal qilish). To‘rtinchidan, muammo guruhda muhokama qilinganda o‘quvchi boshqa nuqtai nazarni tinglashga, o‘z fikrini hurmat bilan himoya qilishga o‘rganadi.

Milliy adabiy merosda bu tamoyil yangi emas: Yusuf Amiriyning «Bang va Chog‘ir» munozarasidan tortib, Abdurauf Fitratning «Munozara» asarigacha ikki qarashning bahsi orqali haqiqatni izlash an’anasi mavjud. Fitrat adabiyotni inson tuyg‘usi va fikriga ta’sir etuvchi san’at deb bilgan [5], ya’ni badiiy asar ma’naviy muammoni his qildirib, o‘ylantirishga qodir material hisoblanadi.

Ma’naviy muammoli vaziyatlar tasnifi. Adabiy ta’lim ma’naviy muammoli vaziyatlar uchun eng boy materialdir, chunki badiiy asar insonni qadriyatlar to‘qnashgan lahzalarda tasvirlaydi. Q. Yo‘ldoshev adabiy ta’limning asosiy maqsadini asarni mustaqil anglay oladigan kitobxon tarbiyalashda ko‘rgan [12]; muammoli yondashuv aynan shu maqsadni ma’naviy tarbiya bilan uyg‘unlashtiradi. Dasturdagi asarlar asosida ma’naviy muammoli vaziyatlarni besh turga ajratishni taklif etamiz (2-jadval).

2-jadval

Ma’naviy muammoli vaziyatlar tasnifi (muallif taklifi)

Vaziyat turi	Adabiy material	Muammoli savol	Shakllanadigan ma’naviy sifat
Burch va shaxsiy istak ziddiyati	A. Qodiriy, «O‘tkan kunlar»	Otabekning ikkinchi nikohga rozi bo‘lishida farzandlik burchi qanday o‘rin tutadi va bu burch kimning baxti hisobiga ado etildi?	Burch hissi, mas’uliyat
Adolat va befarqlik	Cho‘lpon, «Kecha va kunduz»	Zebining fojiasida kim aybdor: jamiyatmi, oilami yoki jim qolgan atrofdagilarmi? Siz bunday vaziyatda jim turarmidingiz?	Adolat tuyg‘usi, befarqlikka qarshi turish
Sadoqat va manfaat	A. Navoiy, «Farhod va Shirin»	Boylik evaziga muhabbatdan voz kechish taklifini Farhod nega rad etadi? Uning tanlovi aql mezonlariga to‘g‘ri keladimi?	Sadoqat, irodaning mustahkamligi
Taqlid va yangilanish	A. Fitrat, «Munozara»	Mudarris va farangi bahsida kimning dalillari ishonarliroq? Bugun ularning qaysi biri bilan hamfikrsiz?	Ma’rifatparvarlik, fikr mustaqilligi, o‘zga fikrni tinglash

Vaziyat turi	**Adabiy material**	**Muammoli savol**	**Shakllanadigan ma’naviy sifat**
Vijdon va manfaat	A. Qahhor, «Sarob»	Saidiy qaysi nuqtada vijdonidan yuz o‘girdi va u paytda boshqacha tanlov qilish imkoni bormidi?	Vijdon, o‘zini anglash

«Muammo – qadriyat – tanlov» modeli. Ma’naviy muammoli vaziyatni dars jarayonida izchil boshqarish uchun besh bosqichli «Muammo – qadriyat – tanlov» modelini taklif etamiz (2-sxema). Birinchi bosqichda o‘quvchi asardagi ziddiyatni ko‘radi va uni savol shaklida ifodalaydi. Ikkinchi bosqichda to‘qnashayotgan qadriyatlar (masalan, burch va muhabbat, manfaat va vijdon) aniqlanadi. Uchinchi bosqichda qahramon uchun mavjud variantlar va ularning oqibatlari matndagi dalillar bilan solishtiriladi: aynan shu yerda gipotezalar ilgari suriladi. To‘rtinchi bosqichda o‘quvchi asosli ma’naviy tanlov qiladi va uni guruhdagi munozarada himoya qiladi. Beshinchi bosqich – refleksiya: o‘quvchi tanlovini qayta baholaydi va qadriyatni o‘z hayotiy vaziyatiga bog‘laydi. Refleksiya yangi, murakkabroq muammoni tug‘dirib, sikl yuqoriroq darajada takrorlanadi.

2-sxema. *«Muammo – qadriyat – tanlov» modeli (muallif taklifi)*

Bosqichlar ma’naviy kamolotning uch tarkibi bilan quyidagicha bog‘lanadi: 1–2-bosqichlar «anglash»ni, 3-bosqich «anglash» va «qadrlash»ni, 4–5-bosqichlar esa «amal qilish»ni, ya’ni tanlov va mas’uliyatni shakllantiradi. Modelning amaliy qo‘llanishini A. Navoiyning «Farhod va Shirin» dostoni misolida ko‘rsatamiz (3-jadval).

3-jadval

«Farhod va Shirin» dostoni bo‘yicha muammoli dars loyihasi (muallif taklifi)

Bosqich	**O‘qituvchi faoliyati**	**O‘quvchi faoliyati**	**Ma’naviy natija**

Bosqich	O‘qituvchi faoliyati	O‘quvchi faoliyati	Ma’naviy natija
1. Muammo	Farhodning rad javobi bilan bog‘liq epizodni o‘qitadi va savol qo‘yadi: «Farhod boylikni nega rad etdi?»	Epizodni o‘qiydi, ziddiyatni savol shaklida ifodalaydi	Muammoni ko‘ra olish
2. Qadriyat	«Xusrav nimani, Farhod nimani afzal ko‘radi?» degan savol asosida qadriyatlar jadvalini to‘ldirishni so‘raydi	Manfaat va sadoqat, hokimiyat va muhabbat kabi qadriyatlarni ajratadi	Qadriyatlar to‘qnashuvini anglash
3. Variantlar	Guruhlarga «Farhod rozi bo‘lsa, nima bo‘lardi?» topshirig‘ini beradi	Variantlar va oqibatlarni matndagi dalillar bilan solishtiradi	Oqibatni oldindan ko‘ra olish
4. Tanlov	Munozara tashkil etadi, hakam vazifasini bajaradi	O‘z pozitsiyasini asoslab himoya qiladi, qarshi dalilni tinglaydi	Asosli tanlov, bag‘rikenglik
5. Refleksiya	«Bugun siz qanday vaziyatda sadoqat va manfaat o‘rtasida tanlov qilasiz?» savolini beradi	Esse yoki kundalikda shaxsiy xulosa yozadi	Qadriyatni hayotga bog‘lash

Ma’naviy kamolot darajalari. Muammoli ta’lim samaradorligini baholash uchun o‘quvchining ma’naviy muammoga munosabatini ko‘rsatuvchi darajalar tasnifi zarur. Muallif tomonidan to‘rt darajali tasnif taklif etiladi (4-jadval). Misol sifatida «Farhod boylik haqidagi taklifni rad etib, to‘g‘ri qildimi?» savoliga turli darajadagi javoblar keltirilgan.

4-jadval

Ma’naviy kamolot darajalari (muallif tasnifi)

Daraja	Ko‘rsatkichlar	Javob namunasi

Daraja	Ko‘rsatkichlar	Javob namunasi
I. Me’yoriy	Axloqiy qoidani takrorlaydi, muammoni ko‘rmaydi	«Farhod sevgan insoniga sadoqatli bo‘lgan, shuning uchun to‘g‘ri qilgan.»
II. Anglovchi	Sababni ko‘rsatadi, ammo yuzaki va dalilsiz	«U Shirinni sevgani uchun boylikni rad etdi, muhabbatni pulga almashtirish uyat.»
III. Mas’uliyatli	Matndan dalil keltiradi, tanlov oqibatini ko‘radi	«Farhod boylikdan ko‘ra sadoqat va mehnat yo‘lini tanladi; dostonda uning og‘ir mashaqqatga bel bog‘lashi buni ko‘rsatadi. Bu tanlov katta qurbonlik talab qilishi ham ko‘rinib turadi.»
IV. Faol-ijodiy	Qadriyatni shaxsiy hayotiga bog‘laydi, o‘z pozitsiyasini turli qarashlar bilan solishtirib himoya qiladi	«Farhod sadoqatni manfaatga almashtirmadi. Uning yo‘lini ko‘r-ko‘rona takrorlash shart emas, lekin o‘z qadriyatim narxga qo‘yilganda men ham shunday aniq pozitsiyada turishga harakat qilaman.»

O‘qituvchi o‘rni va cheklovlar. Muammoli ta’limda o‘qituvchi tayyor axloqiy xulosa beruvchi emas, ziddiyatni to‘g‘ri qo‘yuvchi va fikr yo‘nalishini boshqaruvchi tashkilotchiga aylanadi. Biroq bu «har qanday fikr to‘g‘ri» degan axloqiy nisbiylikni anglatmaydi: muhokama jarayonida halollik, adolat, mehr-oqibat, vijdon kabi umuminsoniy va milliy qadriyatlar mezon bo‘lib qoladi, o‘quvchining vazifasi esa ularni asoslab, o‘z hayotiy vaziyatiga tatbiq etishdir. Texnologiyani qo‘llashda bir qator cheklovlarni hisobga olish zarur: muammoli dars an’anaviy darsga nisbatan ko‘proq vaqt talab qiladi; muammo o‘quvchi yoshi va tayyorgarligiga mos bo‘lishi, og‘riqli shaxsiy tajribalarni qo‘zg‘amasligi kerak; eng muhimi, o‘qituvchi fikr bildirgan o‘quvchini hukm qilmaydigan, xato qilishdan qo‘rqmaydigan psixologik muhit yarata olishi lozim.

Olib borilgan tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

birinchidan, ma’naviy kamolot «anglash – qadrlash – amal qilish» birligi sifatida tushunilganda, uni tayyor qoidalarni yodlatish bilan emas, o‘quvchi uchun real ma’naviy tanlov yaratadigan faoliyat bilan ta’minlash mumkin; muammoli ta’lim texnologiyasi esa ana shunday faoliyatning samarali didaktik vositasidir;

ikkinchidan, muammoli vaziyat qadriyatni ziddiyat ichida ko‘rsatib, o‘quvchini qahramon holatiga qo‘yadi, tanlov va oqibat mas’uliyatini his qildiradi hamda munozara orqali bag‘rikenglikni tarbiyalaydi;

uchinchidan, adabiy ta’lim materiali asosida ishlab chiqilgan ma’naviy muammoli vaziyatlarning besh turi (burch va istak, adolat va befarqlik, sadoqat va manfaat, taqlid va yangilanish, vijdon va manfaat) dars jarayonini maqsadli loyihalash imkonini beradi;

to‘rtinchidan, «Muammo – qadriyat – tanlov» modeli muammoli darsni besh izchil bosqichga ajratib, ma’naviy kamolotning uch tarkibini birgalikda rivojlantirishga xizmat qiladi;

beshinchidan, ma’naviy kamolotning to‘rt darajali tasnifi o‘quvchi javobini «to‘g‘ri» yoki «noto‘g‘ri» deb emas, dalillilik va mas’uliyat darajasi bo‘yicha baholashga yordam beradi; taklif etilgan model va tasnif amaliy tajriba-sinov orqali yanada takomillashtirilishi mumkin.

Xullas, ma’naviy tarbiya o‘quvchi qalbiga tayyor qoida sifatida emas, o‘zi bosib o‘tgan fikr va tanlov yo‘li sifatida kirib borgandagina chuqur ildiz otadi; muammoli ta’lim texnologiyasi ana shu yo‘lni ochuvchi samarali vositadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: Ma’naviyat, 1998.
2. Barrows H.S., Tamblyn R.M. Problem-Based Learning: An Approach to Medical Education. – New York: Springer, 1980.
3. Bruner J.S. The Process of Education. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.
4. Dewey J. How We Think. – Boston: D.C. Heath & Co., 1910.
5. Fitrat A. Adabiyot qoidalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
6. Hmelo-Silver C.E. Problem-Based Learning: What and How Do Students Learn? // Educational Psychology Review. – 2004. – Vol. 16, No. 3. – P. 235–266.
7. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2008.
8. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
9. Kohlberg L. Essays on Moral Development. Vol. 1: The Philosophy of Moral Development. – San Francisco: Harper & Row, 1981.
10. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
11. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami: 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1987–2003.

12. Yo‘ldoshev Q. Adabiyot o‘qitishning ilmiy-nazariy va metodik asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996.
13. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991.
14. Лернер И.Я. Проблемное обучение. – М.: Знание, 1974.
15. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М.: Педагогика, 1972.
16. Махмутов М.И. Проблемное обучение: Основные вопросы теории. – М.: Педагогика, 1975.
17. Оконь В. Основы проблемного обучения. – М.: Просвещение, 1968.
18. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Киев: Радянська школа, 1969.

O‘QUVCHILARINING BADIIY SAVODXONLIGINI OSHIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

Rasulova Rayxon
Chirchiq davlat pedagogika universiteti,
o‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi dots.
e-mail: r.rasulova@cspu.uz

Annotatsiya: ushbu maqolada umumta’lim maktab o‘quvchilarining badiiy savodxonligini oshirishda innovatsion texnologiyalar haqida fikr bildirilgan.

Kalit so‘zlar: til o‘qitish, filologiya ta'limi, innovatsiya, BLUM taksonomiyasi, kommunikativ kompetentsiya

Аннотация: В статье рассматриваются инновационные технологии повышения уровня литературной грамотности учащихся общеобразовательных школ.

Ключевые слова: обучение языку, филологическое образование, инновации, технология Блума, коммуникативная компетенция.

Annotation: The article examines innovative technologies for improving the level of literary literacy among general education school students.

Keywords: language teaching, philological education, innovations, Bloom’s technology, communicative competence.

Inson mehnat faoliyatining har qanday tarmog‘i uchun o‘zgarish va yangilanishlar – xos. Ayni shu jihat bashariyatning taraqqiyotini ta’minlaydigan omildir. Hayotning har qanday sohasidagi yangilik o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib qolmaydi, balki alohida iste’dodli odamlar yoki yangilik yaratish yo‘lida birgalikda mehnat qiladigan jamoalarning izlanishlari natijasida yuzaga keladigan hodisadir. Tinimsiz o‘zgarish va yangilanishlardan iborat globallashayotgan dunyo bu jarayonni tashkil etish, boshqarish va kishilik manfaatiga yo‘naltirishni taqozo qiladi. Bu hodisa ilm tilida innovatsiya, deb ataldi.

“Innovatsiya” tushunchasi lotinchadan tarjima qilinganda “yangilik, yangilanish, o‘zgartirilish” ma’nolarini anglatadi[14]. Innovatsiyalar a) ijtimoiy-iqtisodiy; b) tashkiliy-boshqaruv; v) texnik-texnologik singari uch turga bo‘linadi. Pedagogik innovatsiyalar ijtimoiy innovatsiyalarning bir tarmog‘i sanaladi[15].

[14] To‘rayeva G.H. Ta’lim jarayoniga innovatsion yondashuv va axborot texnologiyalarini joriy etish metodikasi: Ped. fan. bo‘yicha fals. dok. (PhD) diss. – Termiz: TermDU, 2019. – B.154
[15] https://studbooks.net/1890551/pedagogika/suschnost_ponyatiya_pedagogicheskaya_innovatsiya

Pedagogik kechimga nisbatan innovatsiya tushunchasi ta'lim-tarbiyaning maqsadi, mazmuni, usul va shakllari, o‘qituvchi va o‘quvchilarning birgalikdagi faoliyatini tashkil etish kabi jarayonlarga kiritilgan yangiliklarni anglatadi. Pedagogika fanining kategorial apparatidan joy olgan "ta'limdagi innovatsiya" va "pedagogik innovatsiya" atamalari sinonim sifatida qo‘llaniladigan tushunchalardir. Pedagogik innovatsiya – ta'lim va tarbiyaning samaradorligini oshirish niyatida uning maqsadi, mazmuni, texnologiyasi hamda tashkil etilish yo‘siniga kiritilgan yangiliklarni anglatadi. Pedagogik innovatsiya deyilganda, ta'lim-tarbiya jarayoniga qo‘llansa, samara keltirishi mumkin bo‘lgan yangilikni yaratish, sinab ko‘rish, unga xos asosiy jihatlarni o‘zlashtirish, amaliyotda qo‘llash va yoyishga qaratilgan kompleks faoliyat tushuniladi. Ilmiy adabiyotlarda "yangilik" ma'nosida qo‘llaniladigan "novatsiya" va "innovatsiya" tushunchalari o‘zaro farqlaniladi. pedagogik innovatsiya tushunchasini *ta'lim-tarbiya tizimiga uni mavjud holatdan tubdan yangilangan yuqoriroq holatga o‘tkazishga olib keladigan unsurlar va o‘zgarishlarni maqsadga muvofiq tarzda kiritishni ko‘zda tutadigan tizimli jarayondir*[16] yo‘sinida ta'rif bersa, bo‘ladi.

Pedagogik innovatsiya kechimi quyidagi uch bosqichdan iborat bo‘ladi:

1) yangilik yaratish bosqichi;

2) yangilikning mohiyatini g‘oyaga aylantirib, undan boshqalar ham tushunishi va foydalanishi mumkin bo‘ladigan holatga keltirish bosqichi;

3) yangilikni qo‘llash bosqichi[17].

Shunga muvofiq ravishda pedagogik innovatsiya jarayonini yangi ilmiy g‘oyani yuzaga keltirish, uni amalga oshirish va ijtimoiy-pedagogik muhitda shundan kelib chiqadigan o‘zgarishlarni ilmiy va tashkiliy jihatdan o‘zaro muvofiqlashtirishdan iborat kechim deyish mumkin. *Yangilikni yaratish, uni pedagogik amaliyotga qo‘llaydigan holatga keltirish va uning hayotga tatbiq etilishini boshqarish tizimini tashkil qilishga qaratilgan amaliyot pedagogik innovatsion faoliyat* deyiladi[18].

Professor Q. Yo‘ldoshev ta'kidlaganidek, pedagogik innovatsiya jarayoni shunchaki yangilik kiritish emas, balki tizimli ketma-ketlikdan iborat murakkab kechimdir. Ushbu uch bosqichli modelni o‘quvchilarning matn yaratish kompetensiyasini shakllantirish metodikasiga tatbiq etish, dars samaradorligini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘taradi.

1. Yangilik yaratish bosqichi (Kreativ-metodik izlanish): o‘quvchilarning matn yaratish kompetensiyasini shakllantirishda ushbu bosqich o‘qituvchining an'anaviy, bir qolipli dars berish uslubidan voz kechib, matn tahlili orqali matnning

[16] Yo‘ldoshev Q., Yo‘ldoshova M. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – T.: Akademnashr, 2022. – B.87
[17] Yo‘ldoshev Q., Yo‘ldoshova M. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – T.: Akademnashr, 2022. – B.70
[18] Yo‘ldoshev Q., Yo‘ldoshova M. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – T.: Akademnashr, 2022. – B.71

yashirin qatlamlarini ochishga xizmat qiluvchi yangi metodik yondashuvlarni loyihalashtirishini ko‘zda tutadi. Masalan, she’riyat bu – ramzlar va majozlar dunyosidir. Shuning uchun yangilik yaratish bosqichida o‘quvchiga matn mazmunini tayyor holda bermasdan, uni matn ustida mustaqil tadqiqot olib borishga undaydigan “muammoli savollar” yoki “estetik to‘siqlar” yaratish nazarda tutiladi. Bu bosqichda pedagog o‘z oldiga: *“Qanday qilib bu she’rdagi dardni o‘quvchining shaxsiy kechinmasiga aylantira olaman?”* degan savolni qo‘yadi va yangi metodik konstruksiyani shakllantiradi.

2. Yangilik mohiyatini g‘oyaga aylantirish bosqichi (Metodik adaptatsiya): Yaratilgan yangi metodik g‘oya barcha uchun tushunarli va qo‘llash mumkin bo‘lgan holatga keltirilishi shart. Ayniqsa, lirik tahlilda bu murakkab nazariy tushunchalarni o‘quvchining yosh xususiyatiga (7-9-sinf) moslashtirish demakdir. Masalan, g‘azal mulkidagi “ishq” tushunchasini o‘smir o‘quvchi o‘zining hissiy intellekti (EQ) darajasida tushuna olishi uchun, o‘qituvchi o‘sha yangi g‘oyani interfaol strategiyalar ko‘rinishiga keltiradi. Bu bosqichda innovatsiya shunchaki nazariy g‘oyadan amaliy, boshqarish mumkin bo‘lgan metodik vositaga (algoritmga) aylanadi.

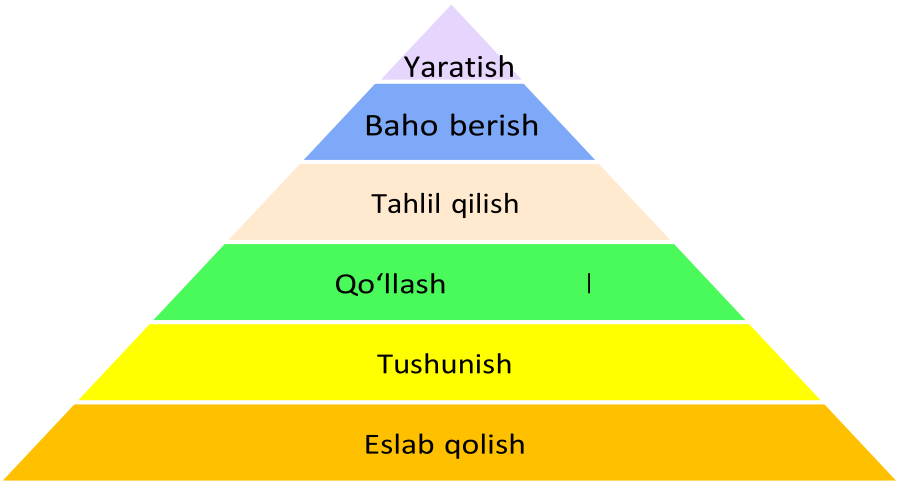
3. Yangilikni qo‘llash va ijtimoiy-pedagogik natija bosqichi (Amaliy realizatsiya): Ushbu yakuniy bosqichda innovatsion faoliyat bevosita dars jarayoniga tatbiq etiladi. Bunda o‘quvchining ijtimoiy-pedagogik qiyofasida o‘zgarish sodir bo‘ladi: u endi darsda shunchaki tinglovchi emas, balki matnni o‘zining hayotiy tajribasi bilan qiyoslaydigan, shoir niyatini o‘zicha “hazm qiladigan” faol subyektga aylanadi[19]. Lirik asar tahlili jarayonida o‘quvchi o‘zini[20]ng mustaqil munosabatini bildira boshlagan lahzada, Q. Yo‘ldoshev aytgan “ijtimoiy-pedagogik muhitdagi o‘zgarish” sodir bo‘ladi. Ya’ni sinf muhiti deklarativ (axborot beruvchi) muhitdan tadqiqotchi va munozarachi muhitga o'zgaradi.

Shu nuqtayi nazardan, pedagogik innovatsion faoliyat o‘qituvchidan yuksak metodik mahorat va ijodkorlikni talab etadi. Badiiy asar tahlilida mustaqil fikrlashni shakllantirishga yo'naltirilgan bunday tizimli innovatsion faoliyatning eng mukammal texnologik namunasi Blum taksonomiyasidir. U yuqoridagi barcha bosqichlarni o‘zida mujassam etib, bilimlarni oddiy eslab qolish darajasidan yuqori darajali tahliliy mushohada darajasiga ko‘tarishda asosiy boshqaruv mexanizmi bo‘lib xizmat qiladi.

[19] To‘rayeva G.H. Ta’lim jarayoniga innovatsion yondashuv va axborot texnologiyalarini joriy etish metodikasi: Ped. fan. bo‘yicha fals. dok. (PhD) diss. – Termiz: TermDU, 2019. – B.155

[20] Tolipov O‘., Ro‘ziyeva D. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: Innovatsiya-Ziyo, 2019. – B.54

Taksonomiya – tartibga solish va turli mezonlarga ko‘ra tasniflash ilmi. Murakkab obyektlar yoki tushunchalarni muayyan qonuniyat, iyerarxiya (quyi pog‘onadan yuqoriga qarab) asosida tasniflash va tizimlashtirishdir. Ta’limda bu – o‘quv maqsadlari va natijalarini izchil tartibda joylashtirish tizimi degani. Blum taksonomiyasi Benjamin Blum tomonidan fanga olib kirilgan bilimlarning iyrearxik tizimlashtirilgan modelidir[21]. Blum taksonomiyasining asosiy maqsadi – ta’lim jarayonini shunchaki ma’lumot uzatish (reproduktiv) bosqichidan, o‘quvchining intellektual salohiyatini to‘liq namoyon etuvchi kognitiv (bilish) bosqichlariga ko‘tarishdir. Ushbu tizim ta’lim oluvchining tafakkurini “oddiy eslab qolish” darajasidan “yangi g‘oya yaratish” darajasigacha bo‘lgan bosqichli iyerarxiyaga soladi. U quyidagi bosqichlardan iborat:

1.2.1-rasm. Blum taksonomiyasi bosqichlari

Blum taksonomiyasi bosqichlarini lirik asarlar tahliliga tatbiq etish jarayonida savollar tizimi shunchaki tekshirish vositasi emas, balki o‘quvchi tafakkurini ma’lum iyerarxiya asosida harakatlantiruvchi metodik mexanizm hisoblanadi. Bunda savollar matn mazmuniga izchil singdirilib, o‘quvchini bosqichma-bosqich yuzaki idrokdan chuqur falsafiy mushohada darajasiga ko‘tarishi lozim.

Dastlab, **bilish** bosqichida metodik e’tibor matnning faktik asoslariga qaratiladi. Bunda o‘quvchidan asar muallifi, uning yozilish davri, janr xususiyatlari hamda matndagi tayanch lug‘atlarni aniqlash talab etiladi. Bu bosqich tahlil uchun fundament vazifasini o‘taydi. So‘ngra, jarayon **tushunish** bosqichiga o‘tadi; bu yerda o‘quvchi she’rning umumiy mavzusi, ilgari surilgan g‘oyasi va lirik qahramonning ruhiy holatini o‘z so‘zlari bilan qayta bayon etish orqali matnning mazmuniy butunligini anglab yetadi. Bu darajadagi savollar o‘quvchida shoir niyatini interpretatsiya qilish ko‘nikmasining ilk kurtaklarini shakllantiradi. Matn tahlili **qo‘llash** bosqichiga ko‘tarilgach, o‘quvchi nazariy adabiy bilimlarni amaliyotga

[21] Tolipov O‘., Ro‘ziyeva D. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: Innovatsiya-Ziyo, 2019. – B.54

ko‘chiradi. U she’riy matn tarkibidan tashbeh, istiora, jonlantirish kabi badiiy tasviriy vositalarni mustaqil ajratib oladi va ularning lirik qahramon hissiyotlarini ochib berishdagi funksional vazifasini izohlaydi. Eng muhim burilish nuqtasi bo‘lgan **tahlil** bosqichida esa, savollar yanada murakkablashadi: o‘quvchi nima uchun shoir aynan ma’lum bir ramziy obrazni tanlagani, she’r bandlaridagi kayfiyat o‘zgarishlari va obrazlar tizimi o‘rtasidagi ziddiyatli aloqalarni tadqiq qila boshlaydi. Aynan shu yerda o‘quvchining tanqidiy mushohadasi yashirin ma’nolar qatlamiga kirib boradi.

Mustaqil fikrlashning eng yuqori cho‘qqisi **baholash** va **yaratish** bosqichlarida namoyon bo‘ladi. **Baholash** darajasida o‘quvchi asar xotimasining mantiqiy yakuniga munosabat bildiradi, asarning estetik qiymatini bugungi kun yoshlari dunyoqarashi prizmasidan o‘tkazadi va asar uning ichki olamida qanday hissiy xulosa yasaganini tahlil qiladi. Yakuniy, ya’ni **yaratish** bosqichida esa barcha olingan bilim va hissiy tajribalar sintezlanadi.[22] O‘quvchi tahlil qilingan she’r ruhiga mos ravishda kichik esse yozadi, asarning muqobil talqinini yaratadi yoki shoir ko‘targan muammoni zamonaviy uslubda ifodalash orqali o‘zining intellektual va ijodiy mahsulotini taqdim etadi. Shunday qilib, Blum taksonomiyasi asosida qurilgan yaxlit savollar tizimi lirik asar tahlilini quruq yodlashdan tirik va ijodiy jarayonga aylantiradi.

Blum taksonomiyasi orqali tizimlashtirilgan kognitiv iyerarxiya bugungi kunda O‘zbekiston ta’lim tizimida joriy etilgan Milliy o‘quv dasturi (MO‘D) konseptual asoslari bilan uzviy bog‘liqdir. MO‘D o‘quvchining shunchaki bilim olishini emas, balki kognitiv va hayotiy kompetensiyalarni egallashini ustuvor vazifa qilib belgilaydi. Milliy o‘quv dasturida adabiyot fani bo‘yicha belgilangan talablar Blum taksonomiyasining yuqori bosqichlari bo‘lgan tahlil, baholash va yaratish ko‘nikmalariga tayanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Yo‘ldoshev Q., Yo‘ldoshova M. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – T.: Akademnashr, 2022.
2.To‘rayeva G.H. Ta’lim jarayoniga innovatsion yondashuv va axborot texnologiyalarini joriy etish metodikasi: Ped. fan. bo‘yicha fals. dok. (PhD) diss. – Termiz: TermDU, 2019.
3.Tolipov O‘., Ro‘ziyeva D. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: Innovatsiya-Ziyo, 2019.
4.Raykhan Rasulova. Formation of text-formating competence of students in the process of literary education based on an integrative approach. THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL SCIENCE AND TEXHNOLOGY.

[22] Tolipov O‘., Ro‘ziyeva D. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: Innovatsiya-Ziyo, 2019. – B.54

“FARHOD VA SHIRIN” DOSTONI TILINING XUSUSIYATLARI

Mavlonova Mohigul Uralovna,
CHDPU O‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni tili lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Asardagi leksik boylik, sinonimik va antonimik munosabatlar, rang bildiruvchi birliklar, ko‘chimlar, o‘xshatish, sifatlash, tazod, takror, sintaktik parallelizm, inversiya hamda tovush takrori kabi vositalarning badiiy matn yaratishdagi vazifasi yoritiladi. Doston tilida so‘zning faqat lug‘aviy ma’nosi emas, balki uning obraz, ruhiy holat, makon, tabiat va muallif munosabatini ifodalash imkoniyati ham muhim ekani ko‘rsatiladi. Tahlil natijasida Navoiy so‘z tanlash, so‘z ma’nosini kengaytirish, majoziy ifoda va sintaktik qurilishdan foydalanish orqali matnning estetik ta’sirchanligini kuchaytirgani asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “Farhod va Shirin”, lingvopoetika, badiiy til, leksika, semantika, metafora, o‘xshatish, tazod, takror, rang leksikasi, sintaktik parallelizm.

Abstract. This article examines the language of Alisher Navoi’s “Farhod va Shirin” from a linguopoetic perspective. It focuses on the artistic functions of lexical richness, synonymy and antonymy, colour vocabulary, metaphorical transfers, simile, epithet, contrast, repetition, syntactic parallelism, inversion and sound patterning. The analysis shows that the poetic value of a word in the epic is determined not only by its dictionary meaning but also by its ability to create imagery, express psychological states, organise landscape and space, and convey the author’s aesthetic attitude. Navoi’s careful lexical choice and his combination of semantic, figurative and syntactic devices make the text highly expressive and aesthetically coherent.

Keywords: Alisher Navoi, “Farhod va Shirin”, linguopoetics, poetic language, vocabulary, semantics, metaphor, simile, contrast, repetition, colour vocabulary, syntactic parallelism.

Lingvopoetika badiiy matnda til birliklarining qanday estetik vazifa bajarishini o‘rganadigan yo‘nalishdir. Bunda so‘z, birikma, gap, tovush, grammatik shakl yoki sintaktik qurilish oddiy aloqa vositasi sifatida emas, badiiy obraz yaratadigan va muallifning estetik niyatini yuzaga chiqaradigan vosita sifatida tahlil qilinadi. Shuning uchun badiiy matnni lingvopoetik o‘rganishda “nima deyilgan?” savoli bilan birga “qanday deyilgan?”, “nega aynan shu so‘z yoki qurilish tanlangan?”, “bu tanlov tasvir va hissiy ta’sirni qanday kuchaytirgan?” kabi savollar ham muhim bo‘ladi. Dilmurod Quronov badiiy asarning shakl va mazmuni o‘zaro ajralmas birlik ekanini

ta’kidlaydi; til esa ana shu birlikning bevosita moddiy shakli hisoblanadi [4; 136]. Shu jihatdan Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni lingvopoetik tahlil uchun nihoyatda boy manbadir.

“Farhod va Shirin” Alisher Navoiyning “Xamsa”si tarkibidagi ikkinchi doston bo‘lib, unda muhabbat, sadoqat, mehnat, ilm-hunar, insoniy komillik, adolat va fidoyilik g‘oyalari yuksak badiiy mahorat bilan tasvirlangan. Asarning g‘oyaviy salmog‘i nafaqat voqealar tizimida, balki ularni ifodalagan til vositalarida ham namoyon bo‘ladi. Navoiy qahramon xarakterini bevosita tavsiflash bilangina cheklanmaydi; uning ruhiy holatini rang, tabiat, harakat, tovush, qarama-qarshilik, tashbeh va majoz vositasida ko‘rsatadi. Natijada til voqea haqida xabar berish vazifasidan chiqib, voqelikni badiiy idrok etishning asosiy vositasiga aylanadi. Navoiyshunoslikka oid tadqiqotlarda shoir poetikasining obrazlilik, badiiy san’atlar, vazn, qofiya va so‘z tanlash bilan uzviy bog‘liqligi qayd etilgan [2; 3]. “Farhod va Shirin” tilini lingvopoetik nuqtayi nazardan o‘rganish ana shu poetik tizimning aynan til sathida qanday ishlashini ko‘rsatadi.

Doston tilining eng muhim xususiyatlaridan biri uning leksik boyligidir. Asarda turkiy qatlamga mansub so‘zlar bilan bir qatorda arabiy va forsiy-tojikcha birliklar ham faol qo‘llanadi. Biroq bu qatlamlar matnda shunchaki lug‘aviy ko‘plik hosil qilmaydi. Navoiy ularni ma’no nozikligi, uslubiy ohang va obraz talabiga qarab tanlaydi. Kundalik ma’noga yaqin sodda turkiy so‘zlar harakat, holat va tabiiy manzarani aniq tasvirlashga xizmat qilsa, kitobiy va mumtoz qatlamdagi birliklar ayrim tasvirlarga tantanavorlik, noziklik yoki baland uslub bag‘ishlaydi. Masalan, yashil rangning “yashil”, “sabz”, “axzar” kabi turli ifodalari bir umumiy rang maydoniga mansub bo‘lsa-da, ularning uslubiy qiymati bir xil emas. “Yashil” so‘zi bevosita va tabiiy nomlashga yaqin; “sabz” mumtoz she’riy nutqda ko‘p uchraydigan obrazli birlik; “axzar” esa arabiy-kitabiy ohangni kuchaytiradi. Navoiy bir ma’noga yaqin birliklarni turli kontekstlarda qo‘llash orqali matnda lug‘aviy takrorni kamaytiradi va har bir vaziyatga alohida poetik tus beradi.

Rang bildiruvchi leksikalar dostonning lingvopoetik tizimida alohida o‘rin tutadi. Rang Navoiyda ko‘pincha predmetning oddiy tashqi belgisi bo‘lib qolmay, tabiat holati, qahramon ruhiyati yoki voqeaning hissiy fonini ifodalovchi poetik belgiga aylanadi. Masalan, chaman tasvirida: “Yashil safha chamanning marg‘zori, / Kumush jadvaldek oning jo‘ybori” [1, 76.] misralarida “yashil” va “kumush” ranglari bir-biriga uyg‘un holda ishlatiladi. “Yashil safha” birikmasi chaman yuzasini sahifaga o‘xshatadi, “kumush jadval” esa oqar suvning yorqin va toza ko‘rinishini obrazlashtiradi. Bu yerda rang, metaforik o‘xshatish va predmetning harakati birlashib, o‘quvchida jonli vizual tasavvur hosil qiladi. Demak, rang leksemasining poetik vazifasi faqat nomlash emas, balki tasvirni ko‘rinarli qilishdir.

“Axzar” leksemasi qo‘llangan “Bo‘yig‘a nazm solg‘on hulla axzar, / Dema to‘ti, degil Xizri payg‘ambar” [1, 18.] misralarida esa yashil rangning ma’nosi yana kengayadi. “Hulla axzar” yashil kiyimni bildiradi, biroq Xizr obrazi bilan birikishi natijasida yashil rang tiriklik, yangilanish va baraka haqidagi madaniy-poetik tasavvurlarni ham uyg‘otadi. Lingvopoetik jihatdan muhim tomoni shundaki, rang bir vaqtning o‘zida ko‘rish tasvirini ham, ramziy ma’noni ham yuzaga keltiradi. Shu sababli mazkur birlikni faqat rang nomi sifatida izohlash yetarli emas; uning obraz tizimidagi vazifasini ham hisobga olish lozim.

Navoiy ranglar orqali ruhiy holatni ifodalashda ham katta mahorat ko‘rsatadi. “Sarig‘ gul uzra oqizdi qizil gul” [1, 280.] misrasida “sariq” va “qizil” ranglari oddiy rang qarama-qarshiligi emas. Sariq rang rangsizlangan, iztirobga tushgan yuzni, qizil esa qonni obrazli ifodalaydi. “Gul” so‘zining har ikki rang bilan birikishi tasvirni bevosita aytishdan ko‘ra kuchliroq qiladi: yuz ham, qon ham gul timsoli orqali poetik shaklga kiradi. Natijada bitta qisqa misrada jismoniy holat, ruhiy iztirob va rang kontrasti jamlanadi. Bu hodisa Navoiy tilida ko‘chma ma’no, metaforik obraz va tazodning bir-biriga qo‘shilib ketishini ko‘rsatadi.

Doston leksikasida sinonimik qatorlarning faol qo‘llanishi ham muhim lingvopoetik xususiyatdir. Shoir bir tushunchani takror-takror bir xil so‘z bilan atamaydi. U ma’no jihatdan yaqin, ammo uslubiy va emotsional bo‘yoqlari farqli birliklardan foydalanadi. Masalan, go‘zallik, yorug‘lik, g‘am, ishq, hijron, ko‘ngil, ko‘z, yuz, soch kabi semantik maydonlarda ko‘plab sinonimik yoki kontekstual yaqin birliklar uchraydi. Bunday tanlov bir tomondan she’riy nutqning rang-barangligini ta’minlasa, ikkinchi tomondan qahramon holatining nozik darajalarini ifodalashga yordam beradi. Lingvopoetik tahlilda sinonimlarning aynan qaysi vaziyatda tanlangani muhim, chunki ma’nodosh so‘zlarning badiiy qiymati doimo teng bo‘lavermaydi.

Antonimik va qarama-qarshi ma’noli birliklar ham doston poetikasining faol vositalaridan biridir. Navoiy yorug‘lik va qorong‘ilik, oq va qora, visol va hijron, hayot va o‘lim, shodlik va g‘am kabi qarama-qarshi tushunchalarni yonma-yon keltirish orqali voqealarning dramatik kuchini oshiradi. Bunday tazodlar ayniqsa muhabbat va ayriliq bilan bog‘liq lavhalarda qahramon kechinmasining keskinligini ko‘rsatadi. Tazodning lingvopoetik ahamiyati shundaki, ikki qarama-qarshi birlik bir-birining ma’nosini kuchaytiradi. Masalan, qora sochning yorug‘ yuz bilan, sariq yuzning qizil qon bilan, qishning oq-sovuq manzarasining bahordagi rang-baranglik bilan qarama-qarshi qo‘yilishi tasvirni aniq va ta’sirchan qiladi.

Qish tasvirida rang va holatning birlashishi ham e’tiborga molik. “Sovurdi chun shajar bargini sarsar, / Suvning simobini day qildi marmar” [1, 78.] misralarida “simob” va “marmar” so‘zlari rangni ham, moddaning tashqi va jismoniy

xususiyatini ham eslatadi. Suvning simobdek yaltirashi va keyin marmardek qotishi qishning sovuq kuchini obrazli ravishda ko‘rsatadi. Bu misolda metafora faqat ko‘rinishni emas, jarayonni ham ifodalaydi. Harakatdagi suvning qattiq muzga aylanishi rang, yaltiroqlik va moddiylik orqali sezdiriladi. Shu tariqa til birligi tabiatdagi o‘zgarishni ko‘z oldiga keltiradi.

Doston tilida metafora markaziy badiiy vositalardan biridir. Metafora bir predmet yoki hodisaning xususiyatini ikkinchisiga ko‘chirish orqali yangi poetik ma’no hosil qiladi. Navoiyning metaforalari ko‘pincha an’anaviy mumtoz obrazlar bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ularning konkret kontekstda qo‘llanishi o‘ziga xosdir. Gul, quyosh, oy, sham, parvona, dengiz, tog‘, tosh, qon, dur, gavhar, la’l, bulbul singari birliklar ayrim hollarda o‘z lug‘aviy ma’nosida, ayrim hollarda esa insonning qiyofasi, muhabbati, g‘ami yoki ma’naviy holatini ifodalovchi obraz sifatida keladi. Lingvopoetik jihatdan bunday ko‘chimlar matnda ikki qatlamli ma’no yaratadi: o‘quvchi bir paytning o‘zida predmetning asl ma’nosini ham, uning obrazli ma’nosini ham his qiladi.

O‘xshatishlar ham “Farhod va Shirin”ning tasviriy qudratini oshiradi. Navoiy ko‘pincha qahramon yuzini oyga, labni la’lga, ko‘zni nargisga, sochni tun yoki zanjirga, qomatni sarvga, ko‘z yoshini durga o‘xshatadigan mumtoz poetik tizimdan foydalanadi. Biroq o‘xshatishning ahamiyati faqat go‘zallikni maqtashda emas. U predmetning belgisini aniqroq ko‘rsatadi, matnga emotsional ohang beradi va muayyan estetik idealni shakllantiradi. O‘xshatish vositalari bir necha so‘zli qisqa qurilma shaklida ham, kengaytirilgan tasvir ko‘rinishida ham kelishi mumkin. Ayniqsa tabiat, me’moriy inshootlar va qahramon portretida o‘xshatishlar tasvirning fazoviy va rangli ko‘lamini oshiradi.

Sifatlash, ya’ni epitetlar doston tilining yana bir muhim belgisi hisoblanadi. Navoiy sifatlovchi birlik orqali predmetning oddiy belgisini emas, muallif uchun estetik ahamiyatga ega bo‘lgan xususiyatini ajratib ko‘rsatadi. “Gulgun”, “axzar”, “za’faroni”, “kofuriy”, “siyah”, “simin”, “la’lgun” singari rang va materialga asoslangan sifatlashlar tasvirni boyitadi. Epitet ko‘pincha metafora va o‘xshatish bilan birgalikda ishlaydi. Shu bois bir birlikni alohida “sifat” deb qo‘yishdan ko‘ra, uning butun birikma ichidagi poetik funksiyasini aniqlash muhim. Masalan, rangni bildiruvchi sifatlovchi qahramon libosini tasvirlashi mumkin, lekin ayni paytda uning kayfiyati yoki sahnaning umumiy ohangiga ham xizmat qiladi.

Dostonning lingvopoetik ta’sirini kuchaytiruvchi vositalardan yana biri takrordir. Takror mumtoz she’riyatda faqat shakliy bezak emas; u ma’no markazini ajratish, hissiy zo‘riqishni kuchaytirish va nutqqa ritmik uyg‘unlik berish vazifasini bajaradi. Navoiy ayrim so‘z, birikma, sintaktik model yoki mazmuniy birlikni qayta qo‘llash orqali qahramonning kuchli hissiy holatini sezdiradi. Ishq, g‘am, hijron,

dard, ko‘ngil singari tushunchalar doston davomida qayta-qayta uchrashi tasodifiy emas. Ularning takroriy paydo bo‘lishi asarning asosiy semantik maydonini shakllantiradi. Bunday takrorlar voqealar orasida ma’noviy bog‘lanish hosil qilib, butun dostonning badiiy yaxlitligini ta’minlaydi.

Sintaktik parallelizm ham Navoiy nutqining ta’sirchan vositalaridan biridir. Tuzilishi o‘xshash misralarning ketma-ket kelishi fikrni tartibli va ohangdor qiladi, ikki hodisani qiyoslash yoki qarama-qarshi qo‘yishga qulay sharoit yaratadi. Parallel qurilishda bir xil grammatik model takrorlanadi, lekin undagi muhim leksik unsurlar almashadi. Natijada o‘quvchi bir vaqtning o‘zida o‘xshashlikni ham, farqni ham sezadi. Bunday usul ayniqsa qahramonlarning holatini qiyoslashda, tabiat manzarasining ketma-ket belgilarini sanashda va kuchli emotsional nutqda samarali ishlaydi.

Inversiya, ya’ni gap bo‘laklarining odatdagi tartibdan farqli joylashtirilishi ham she’riy nutqda ma’no va ohangni boshqaradi. Aruz vazni va qofiya talabi ba’zan so‘z tartibining o‘zgarishiga sabab bo‘lsa-da, Navoiydagi inversiyani faqat vazn zarurati bilan izohlash yetarli emas. Muhim so‘zning misra boshiga yoki oxiriga chiqarilishi unga mantiqiy va emotsional urg‘u beradi. Kesimning oldinga chiqishi harakatni kuchaytirishi, sifatlovchining o‘zgacha o‘rni esa predmet belgisini alohida ta’kidlashi mumkin. Shuning uchun lingvopoetik tahlilda she’riy sintaksisni vazn, ma’no va uslubning birligi sifatida ko‘rish zarur.

Doston tilida undov, murojaat, ritorik savol va hayrat ifodalovchi sintaktik qurilmalar ham ko‘p uchraydi. Ular qahramon nutqining emotsionalligini oshirib, o‘quvchini voqeaga yaqinlashtiradi. Oddiy xabar gap voqeani betaraf bildirishi mumkin, ritorik so‘roq esa javob talab qilmagan holda iztirob, ikkilanish, hayrat yoki norozilikni ko‘rsatadi. Murojaat shakllari qahramonning kimga yoki nimaga yuzlanganini bildirish bilan birga uning ruhiy ehtiyojini ham ochib beradi. Ba’zan qahramon inson bilan emas, ko‘ngil, falak, tun, tog‘, shamol yoki boshqa obrazli tushuncha bilan “gaplashadi”. Bunday personifikatsiya badiiy olamni jonlantiradi.

Navoiy personifikatsiyadan tabiat tasvirida ayniqsa unumli foydalanadi. Bahor kelishi, shamol esishi, gul ochilishi, qishning sovuqligi singari tabiiy jarayonlar ba’zan inson harakatiga xos fe’llar bilan ifodalanadi. Natijada tabiat voqealar fonida qolmay, asarning faol ishtirokchisiga aylanadi. Farhod yoki Shirin ruhiy holati bilan tabiat manzarasi o‘rtasida ma’no aloqasi yuzaga keladi. Qahramon shod bo‘lsa, atrofdagi ranglar yorqinlashgandek; qayg‘uli holatlarda esa qorong‘ilik, sarg‘ayish, sovuqlik yoki tun obrazlari kuchayadi. Bu hodisa psixologik parallelizmga yaqin bo‘lib, badiiy matnning emotsional tizimini mustahkamlaydi.

Fe’llarning tanlanishi ham dostonning harakat dinamikasini belgilaydi. Farhod obrazi mehnat, harakat va mashaqqat bilan bog‘liq bo‘lgani uchun uning tasvirida

kesmoq, qazimoq, urmoq, yurmoq, chopmoq, ko‘tarmoq kabi kuchli dinamik ma’noli fe’llar muhim o‘rin tutadi. Muhabbat va iztirob sahnalarida esa yonmoq, yig‘lamoq, oqizmoq, kuymaq, sarg‘aymoq kabi holat va hissiy jarayonni bildiruvchi fe’llar faollashadi. Shunday qilib, fe’l semantikasi qahramonning xarakteri va voqeaning ruhiy toniga moslashadi. Lingvopoetik tahlil fe’lni faqat grammatik turkum sifatida emas, tasvir tempi va emotsional harakatni belgilovchi vosita sifatida ko‘rishga imkon beradi.

Ot va sifatlarning poetik imkoniyati ham alohida e’tiborga loyiq. Qimmatbaho toshlar, gullar, osmon jismlari, hayvon va qush nomlari, me’moriy buyumlar, kiyim-kechak va tabiat unsurlari Navoiy tilida keng obrazlar tizimini tashkil etadi. “La’l”, “dur”, “gavhar”, “kumush”, “billo‘r” kabi predmet nomlari ko‘pincha rang, yaltiroqlik, qimmat va go‘zallik semalarini birlashtiradi. Shu sababli ular bir paytning o‘zida ham nominativ, ham baholovchi, ham estetik funksiyani bajaradi. So‘zning bunday ko‘p qatlamliligi mumtoz badiiy tilning muhim xususiyatidir.

Dostonda so‘zning kontekstual ma’nosi juda katta ahamiyatga ega. Masalan, “qora” yoki “siyah” har doim salbiy ma’noni anglatmaydi. Qora soch go‘zallik belgisi bo‘lishi mumkin; tun tasvirida esa u tabiiy rang; ayrim fojiaviy lavhalarda esa qayg‘u va zulmat bilan bog‘lanadi. Xuddi shuningdek, “oq” qishning sovuqligini ham, poklik va yorug‘likni ham ifodalashi mumkin. Demak, rang yoki boshqa obrazli birlikni tayyor ramzga tenglashtirib qo‘yish ilmiy jihatdan soddalashtirish bo‘ladi. Lingvopoetik tahlilda ma’no aynan kontekstda, boshqa birliklar bilan munosabatda aniqlanadi.

Navoiy tilining fonetik tashkilida tovushlarning takrorlanishi ham poetik ta’sirni kuchaytiradi. Alliteratsiya va assonans she’rning ohangdorligini oshiradi, ayrim hollarda ma’lum tovushlarning takroriy kelishi harakatning keskinligi, yumshoqligi yoki cho‘zilishini sezdirishi mumkin. Bunday holatni har bir misrada ataylab yaratilgan tovush tasviri deb talqin qilish to‘g‘ri bo‘lmaydi; chunki vazn, qofiya va tilning tabiiy fonetik tuzilishi ham tovush takroriga sabab bo‘ladi. Ammo ma’lum lavhalarda tovush va ma’no uyg‘unlashganda lingvopoetik effekt yuzaga keladi. Mumtoz poetikada qofiya va radif ham faqat formal unsurlar emas, semantik markazni mustahkamlovchi vosita bo‘la oladi [3; 5].

“Farhod va Shirin”ning tilida dialog va monologlar qahramon xarakterini ochishning muhim vositasidir. Muallif nutqi ko‘pincha keng tasvir, umumlashtirish va baholashga moyil bo‘lsa, qahramon nutqi uning ayni vaziyatdagi hissiy holatiga yaqin turadi. Farhodning nutqida qat’iyat, fidoyilik va ishq bilan bog‘liq semantik birliklar, Shirin nutqida muhabbat, sadoqat, iztirob va tanlov, Xusrav bilan bog‘liq lavhalarda esa hukmronlik, raqobat va manfaatga oid ma’no qatlamlari kuchayishi mumkin. Demak, leksik tanlov obrazlar o‘rtasidagi xarakter farqini ham ko‘rsatadi.

Asarda xalqona va kitobiy ifoda imkoniyatlarining uyg‘unligi ham Navoiy mahoratining bir belgisi hisoblanadi. Shoir bir tomondan yuksak mumtoz poetik an’anaga xos arabiy-forsiy istilohlar, timsollar va badiiy formulalardan foydalanadi, ikkinchi tomondan turkiy tilning sodda, harakatchan va aniq ifoda imkoniyatlarini ishga soladi. Ayniqsa mehnat, yo‘l, tog‘, tosh, suv, tabiat va kundalik harakat bilan bog‘liq tasvirlarda turkiy fe’l va otlarning kuchli ifoda imkoniyati seziladi. Shu tarzda doston tili murakkablik bilan tabiiylikni, kitobiylik bilan jonli tasvirni birlashtiradi.

Navoiy tilida badiiy detal ham lingvopoetik qiymatga ega. Qahramonning ko‘zi, yuzi, sochi, libosi, oti, quroli yoki uning atrofidagi biror rangli predmet ba’zan butun vaziyatning hissiy mazmunini o‘zida jamlaydi. Masalan, yuzning sarg‘ayishi alohida izohsiz ham ruhiy qiynalishni anglatadi; ko‘z yoshining durga qiyoslanishi yig‘ini estetik obrazga aylantiradi; qorong‘i tun yoki sovuq qish manzarasi voqeaning fojiaviy ohangini kuchaytiradi. Detalning kuchi shundaki, muallif uzun psixologik sharh bermasdan, bir necha til birligi orqali keng ma’noni sezdiradi.

Dostonning lingvopoetik yaxlitligi alohida san’atlarning ko‘pligida emas, ularning bir-biri bilan uyg‘un ishlashida namoyon bo‘ladi. Metafora rang bilan, rang tazod bilan, tazod sintaktik parallelizm bilan, takror esa ritm va emotsional urg‘u bilan qo‘shilib ketadi. Masalan, “Sarig‘ gul uzra oqizdi qizil gul” misrasini faqat ranglar yoki faqat metafora doirasida tahlil qilish uning badiiy kuchini to‘liq ochmaydi. Bu yerda rang kontrasti, metaforik nomlash, takroriy “gul” komponenti, qisqa sintaktik tuzilish va fojiaviy mazmun birgalikda ishlaydi. Lingvopoetikaning afzalligi ham shunda: u badiiy vositalarni alohida sanab chiqishdan ko‘ra, ularning matndagi umumiy estetik funksiyasini tushuntirishga intiladi.

Shu nuqtayi nazardan, “Farhod va Shirin” tilini o‘rganishda faqat badiiy san’at nomlarini topish bilan cheklanmaslik kerak. Metafora, tashbeh, tazod yoki takrorning mavjudligini aniqlash tahlilning boshlanishidir, xolos. Asosiy masala — bu vosita nima sababdan aynan shu o‘rinda tanlanganini, qahramon obrazi yoki sahna kayfiyatiga qanday xizmat qilganini, boshqa birliklar bilan qanday aloqaga kirishganini ko‘rsatishdir. Masalan, rang leksemasining ma’nosini lug‘atdan aniqlash zarur, ammo undan keyin u qaysi predmet bilan birikgani, qanday fe’l yoki sifatlar bilan yonma-yon kelgani, qanday hissiy natija hosil qilganini tahlil qilish lozim. Ana shunda lingvistik kuzatuv poetik xulosaga aylanadi.

Doston tilining yana bir muhim tomoni — obrazlarning semantik tizim sifatida takrorlanib borishidir. Tog‘ va tosh Farhodning kuchi, mehnati va sinovi bilan; suv hayot, yo‘l ochish va harakat bilan; gul va bahor go‘zallik hamda yangilanish bilan; tun, hijron va qorong‘ilik iztirob bilan; nur, oy, quyosh va yorug‘lik esa husn, umid yoki ulug‘lik bilan bog‘lanadigan kontekstlarni hosil qiladi. Bu birliklar har safar aynan bir ma’noni takrorlamaydi, biroq doston davomida ular o‘zaro bog‘liq

semantik tarmoq yaratadi. O‘quvchi ana shu tarmoq orqali asarning poetik olamini yaxlit holda idrok qiladi.

Xulosa qilib aytganda, “Farhod va Shirin” dostoni tili Alisher Navoiyning so‘z ustasi sifatidagi ulkan imkoniyatlarini namoyon etadi. Asarning lingvopoetik xususiyatlari leksik boylik, sinonimik va antonimik munosabatlar, rang semantikasi, metafora, tashbeh, sifatlash, tazod, takror, personifikatsiya, sintaktik parallelizm, inversiya, ritorik qurilmalar, fonetik ohangdorlik va obrazli detallar orqali yuzaga chiqadi. Bu vositalar alohida-alohida emas, yagona poetik tizim sifatida ishlaydi. Navoiy so‘zni predmet nomi darajasida qoldirmaydi; unga rang, his, ramz, baho va harakat yuklaydi. Shu sababli dostondagi til birliklari voqeani aytishdan tashqari, qahramonlarning ichki dunyosini ochadi, tabiat va makonni jonlantiradi, dramatik qarama-qarshilikni kuchaytiradi hamda o‘quvchida kuchli estetik taassurot hosil qiladi. “Farhod va Shirin”ning lingvopoetik tahlili mumtoz o‘zbek adabiy tilining badiiy imkoniyatlarini, Navoiy uslubining o‘ziga xosligini va so‘z ma’nosining kontekstda qay darajada kengayishini anglashga xizmat qiladi. Doston tili bugungi tilshunoslik va adabiyotshunoslik uchun ham sermahsul tadqiqot manbai bo‘lib, uni leksik-semantik, stilistik, sintaktik va poetik jihatlarning uzviy birligida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Navoiy, Alisher. Farhod va Shirin. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – 536 b.
2. Sirojiddinov, Sh.; Yusupova, D.; Davlatov, O. Navoiyshunoslik. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 576 b.
3. Is’hoqov, Yo. Navoiy poetikasi (“Xazoyin ul-maoniy” asosida). – Toshkent: Fan, 1983. – 168 b.
4. Quronov, D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 480 b.
5. Hojiahmedov, A. Mumtoz badiiyat malohati. – Toshkent: Sharq, 1999. – 240 b.
6. Quronov, D.; Mamajonov, Z.; Sheraliyeva, M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 408 b.
7. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 4 jildlik. – Toshkent: Fan, 1983–1985.

LATIFALARDA LINGVOPOETIK SATHLAR SINTEZI VA KULGI ESTETIKASI
(Erkin Vohidovning “Donishqishloq latifalari” turkumidagi she’rlar misolida)

Murodova Firuza Jalolovna
CHDPU O‘zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti v.b.
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada Erkin Vohidovning «Donish qishloq latifalari» asarida kulgi estetikasining yuzaga kelishida ishtirok etuvchi lingvopoetik vositalar kompleks tarzda tadqiq etiladi. Badiiy matnning fonetik-fonologik, leksik-semantik, morfologik va sintaktik sathlarida namoyon bo‘luvchi til birliklarining o‘zaro munosabati hamda ularning kulgi ta’sirini shakllantirishdagi vazifalari yoritiladi. Tahlil jarayonida latifa matnida so‘z o‘yini, ma’no ko‘chishi, polisemantik munosabatlar, xalqona leksika, dialogik qurilish, sintaktik ixchamlik, kutilmagan ma’noviy burilish kabi hodisalarning bir-biri bilan uyg‘unlashuvi asosiy e’tibor markaziga qo‘yiladi. Kulgi birgina leksik yoki sintaktik vosita natijasi emas, balki turli lingvopoetik sathlarning sintezi asosida yuzaga keladigan murakkab estetik hodisa ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: lingvopoetika, badiiy matn, lingvopoetik sath, kulgi estetikasi, latifa, xalqona nutq, so‘z o‘yini, polisemiya, kinoya, ironiya, poetik semantika.

ABSTRACT:

This article examines the aesthetic representation of humour in Erkin Vohidov’s *Donish qishloq latifalari* through a comprehensive analysis of its linguopoetic devices. Particular attention is paid to the interaction of linguistic units at the phonological, lexical-semantic, morphological, and syntactic levels and their role in producing a humorous effect. The study focuses on such phenomena as wordplay, semantic shifts, polysemy, colloquial vocabulary, dialogic structures, syntactic brevity, and unexpected semantic turns. The analysis demonstrates that humour in the text does not result from an isolated linguistic device; rather, it emerges through the interaction and synthesis of different linguopoetic levels. This approach makes it possible to reveal the aesthetic and pragmatic potential of linguistic choices in the creation of humorous meaning.

Keywords: linguopoetics, literary text, linguopoetic level, aesthetics of humour, anecdote, colloquial speech, wordplay, polysemy, irony, semantic shift, poetic semantics.

Zamonaviy tilshunoslikda tilni faqat grammatik qoidalar va til birliklarining ichki munosabatlari tizimi sifatida o‘rganishdan uni inson tafakkuri, milliy-madaniy dunyoqarashi, nutqiy faoliyati va badiiy-estetik tafakkuri bilan uzviy bog‘liq holda tadqiq etishga yo‘nalish kuchayib bormoqda. Ayniqsa, antropotsentrik, kognitiv, pragmalingvistik, lingvomadaniy va matn lingvistikasi kabi zamonaviy yo‘nalishlarning rivojlanishi tilning nafaqat axborot yetkazish, balki insonning borliqni idrok etishi, baholashi va estetik jihatdan qayta yaratishidagi imkoniyatlarini chuqurroq o‘rganishga zamin yaratdi. Shu nuqtai nazardan badiiy matn tilning estetik imkoniyatlari eng to‘liq namoyon bo‘ladigan murakkab nutqiy hodisa sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Badiiy matnni o‘rganishda til birliklarining lug‘aviy yoki grammatik xususiyatlarini aniqlashning o‘zi yetarli emas. Ularning matnda qanday ma’no kasb etishi, nima sababdan aynan shu shaklda tanlangani, obraz yaratish, emotsional ta’sirni kuchaytirish, muallif munosabatini ifodalash hamda estetik taassurot uyg‘otishdagi vazifasini aniqlash muhimdir. Shu jihatdan lingvopoetika badiiy nutqdagi til vositalarining estetik-funksional xususiyatlarini va badiiy mazmunni shakllantirishdagi ishtirokini o‘rganib, fonetik-fonologik, leksik-semantik, morfologik va sintaktik vositalarning yaxlit badiiy-kommunikativ tizimdagi o‘zaro munosabatini ochib beradi. Ayniqsa, kulgi, kinoya, ironiya va yumor kabi murakkab estetik-emotsional hodisalarni tahlil qilishda til sathlariaro munosabatni hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi

Kulgi badiiy matnda voqelikka munosabatni ifodalashning o‘ziga xos estetik shakllaridan biri bo‘lib, uning yuzaga kelishida leksik ma’no, kontekst, nutqiy vaziyat, sintaktik qurilish, intonatsiya, so‘z o‘yini va personajlar nutqi kabi omillar bir vaqtning o‘zida ishtirok etishi mumkin. Demak, kulgi estetikasini faqat bir sath doirasida o‘rganish badiiy matndagi komik effektning to‘liq mexanizmlarini ochib berish imkonini cheklaydi.

O‘zbek badiiy nutqida xalqona yumor va kulgi ifodasining o‘ziga xos namunasini Erkin Vohidov ijodida kuzatish mumkin. Adibning “Donish qishloq latifalari” asarida xalq og‘zaki ijodiga xos latifa an’analari yozma adabiyotning badiiy imkoniyatlari bilan uyg‘unlashib, xalqona so‘zlashuv tili, obrazli ifodalar, so‘z o‘yini, ma’noviy ziddiyat, kinoya, kutilmagan javoblar va dialogik qurilish kabi vositalar orqali o‘ziga xos kulgi muhitini yuzaga keltiradi. Shu bois asarda kulgi estetikasini faqat alohida til vositalari doirasida emas, balki ularning fonetik-fonologik, leksik-semantik, morfologik va sintaktik sathlarda o‘zaro shartlangan holda qo‘llanishi asosida tadqiq etish muhimdir. Zero, badiiy-estetik ta’sir ko‘pincha birgina til birligi bilan emas, balki turli sathlarga mansub vositalarning muayyan matniy vaziyatda birlashib, yagona estetik-kommunikativ vazifani bajarishi natijasida

yuzaga keladi. Shu ma’noda, lingvopoetik sathlar sintezi Erkin Vohidov latifalaridagi xalqona kulgining yuzaga kelish mexanizmlarini hamda adibning badiiy mahoratini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Erkin Vohidovning “Donish qishloq latifalari” asarida mazkur xususiyat, avvalo, voqelik bilan uni ifodalash shakli o‘rtasidagi nomutanosiblik orqali namoyon bo‘ladi. Asarning kirish qismidayoq Donishqishloq ahli “donish” timsoli sifatida taqdim etilsa-da, keyingi misralarda ularning “donoligi” mutlaqo g‘ayrioddiy harakatlar orqali ochiladi: *“Jo‘yak tortib tomiga, Makka ekkan o‘shalar”, “Kalishini perronga, Yechib ketgan o‘shalar”, “Echkini sartaroshga Olib borgan u yerlik”,* kabi. Bu yerda kulgi faqat g‘ayrioddiy voqeadan emas, balki gapning grammatik jihatdan to‘g‘ri, ammo mazmunan mantiqsiz tuzilishidan yuzaga keladi. *“Makka ekkan”, “echkini sartaroshga olib borgan”* kabi birikmalarda grammatik xato yo‘q, lekin ularning mazmuni kutilmaganligi kulgini paydo qiladi. Demak, kulgi leksik ma’no va sintaktik qurilishning o‘zaro ta’siri asosida yuzaga keladi. *“O‘shalar”, “u yerlik”* kabi birliklarning takrorlanishi voqealarni oddiy va odatiy holatdek ko‘rsatadi. Aslida esa tasvirlanayotgan harakatlar g‘ayrioddiy. Ya’ni mazmun g‘ayrioddiy, ifoda esa xotirjam. Aynan shu qarama-qarshilik kulgini yuzaga keltiradi. Bu o‘rinda olmoshlar mazmundagi nomutanosiblikni kuchaytirib, kulgi ta’sirini izchil davom ettirishga xizmat qiladi.

Keyingi misralarda bu usul yanada kuchayadi: *“Oyga chiqmoq yo‘li bor, Juda oson degan ham, Temir yo‘lni ko‘tarsa, Tayyor narvon degan ham”.* Bu parchada kulgi *“temir yo‘l”*ni *“narvon”*ga tenglashtirish kabi mantiqsiz o‘xshatish asosida yuzaga keladi. *“Ko‘tarsa”* fe’li esa bu g‘ayrioddiy fikrni oddiy amaliy harakatdek ko‘rsatadi. Natijada so‘zlar o‘z ma’nosini saqlagan holda, kontekstdagi bog‘lanish kutilmagan xulosaga olib keladi. Demak, kulgi so‘zlarning ma’nosi, ularning gapdagi bog‘lanishi va kutilmagan xulosa orqali yuzaga kelib, qahramonning sodda va o‘ziga xos fikrlash tarzini namoyon etadi.

Latifalarda kulgi yaratishning muhim usullaridan biri — bir so‘z yoki birikmaning kontekstda turlicha ma’noda tushunilishidir. “Matmusaning dutori”da kulgi aynan shu yo‘l bilan yuzaga keladi. Matmusa yangi musiqa asbobini xotiniga tushuntirar ekan, uning qismlarini sodda, xalqona nomlar bilan izohlaydi: “Manov bog‘ichni parda, Manov ipni tor deydi. Manov quloq, bu xarrak, Ya’ni, eshak boladir”. Bu parchada “manov” so‘zining takrorlanishi nutqni so‘zlashuvga yaqinlashtirib, Matmusaning individual nutqiy qiyofasini ochib beradi.

Asosiy kulgi esa “qulog‘ini burardi” birikmasida yuzaga keladi. Bu ifoda bir tomondan frazeologik ma’noni, ikkinchi tomondan esa dutorning “quloq” qismi bilan bog‘liq bevosita ma’noni anglatadi. Xotinning bu ikki ma’noni aralashtirib tushunishi Matmusaning “Bobong parda qidirgan, Men uni topdim” degan javobi bilan yanada

kuchayadi. Natijada kulgi so‘z ma’nosi, frazeologik ifoda va qahramonlarning uni turlicha tushunishi asosida yuzaga keladi. Dialogdagi savol-javoblar esa bu ma’noviy ziddiyatni bosqichma-bosqich ochib beradi.

“Matmusa — rassom” latifasida kulgi boshqa usulda yuzaga keladi. Matmusa muzeydagi abstrakt san’atni tushunmaydi: *“Abstrakt san’atga / Tushunmadi mutlaqo”.* Shundan so‘ng u rassom bo‘lishga qaror qilib, oddiy buyumlardan *“mo‘yqalam”* yasaydi: *“Guldek mo‘yqalam bo‘ldi / Echkisining soqoli”.*

Bu yerda kulgi san’atga oid terminlar bilan oddiy maishiy tasavvurning to‘qnashuvi asosida quriladi. *“Abstrakt san’at”, “izm”, “yangi oqim”* kabi terminlar aslida maxsus estetik tushunchalarni bildiradi. Ammo ular Matmusaning sodda ijodiga nisbatan qo‘llanganda, terminlarning jiddiy ma’nosi bilan tasvirlanayotgan holat o‘rtasida nomutanosiblik yuzaga keladi. Natijada terminlar oddiy nomlash vazifasidan tashqari, *kinoyaviy ma’no* ham kasb etadi.

Latifadagi kulgi faqat Matmusaning soddaligiga emas, balki uning ishini jiddiy san’at sifatida talqin qilayotgan muhitga ham qaratilgan. Shu tariqa terminologik leksika, voqea va muallifning kinoyaviy munosabati birlashib, kulgining ijtimoiy-estetik mazmunini kuchaytiradi.

“Matmusaning charxpalagi”da kulgi asosan sintaktik takror va ma’noviy ziddiyat uyg‘unligi orqali yuzaga keladi. Matmusa charxpalakni *“shartta”* teskari qo‘yib, uni suvsiz holda aylantiradi. Qishloq ahlining “*ilmiy”* bahslari esa vaziyatni hal qilish o‘rniga yanada chigallashtiradi: *“Kim charxpalak kosasin / Yalpoq qilish kerak, der, / Kim kosaga osma sim / Qopqoq qilish kerak, der”. “Kim... der, kim... der”* shaklidagi sintaktik parallelizm fikrlarning ko‘pligini ko‘rsatsa-da, ularning amaliy samarasizligini ham ta’kidlaydi. Shakliy tartib va mazmuniy samarasizlik o‘rtasidagi nomutanosiblik shu orqali kulgini kuchaytiradi.

Kulminatsiya *“Teskariga oqizmoq / To‘g‘ri bo‘lar daryoni”* misralarida yuzaga keladi. *“Teskari” va “to‘g‘ri”* kabi qarama-qarshi ma’noli leksemalarning bir konstruksiyada qo‘llanishi qahramonning mantiqiy jihatdan g‘ayrioddiy xulosasini yuzaga chiqaradi. Demak, bu latifada kulgi leksik ziddiyat → sintaktik parallelizm → kutilmagan xulosa izchilligi asosida shakllanadi. Shu tariqa turli til sathlari vositalari birlashib, yagona komik mazmunni yuzaga keltiradi.

Frazeologik ma’noning qayta talqin qilinishi ham asarda muhim rol o‘ynaydi. “Matmusaning tandiri”da kulgi voqea bilan tildagi tayyor ifodalar o‘rtasidagi nomutanosiblik asosida yuzaga keladi. Matmusa tandir qurishda o‘z tanasidan qolip sifatida foydalanib, oxirida o‘zi qurgan tandir ichida qolib ketadi: *“Pilla yorar kapalak, / Qil so‘rilar xamirdan. / Lek Matmusa chiqolmas / O‘zi qurgan tandiridan”*. Bu yerda kapalakning pilladan chiqishi kabi tabiiy jarayon Matmusaning o‘zi yaratgan muhitdan chiqa olmasligi bilan qarama-qarshi qo‘yilib,

vaziyatning g‘ayrioddiyligi kuchaytiriladi. Kulgi “*Bir chora bor: arralang / Matmusaning boshini”* misralarida yanada keskinlashadi. Oddiy muammoni hal qilish uchun o‘ta keskin vositaning taklif etilishi vaziyatdagi nomutanosiblikni yuzaga chiqaradi. Matmusaning bu taklifni deyarli tabiiy holdek qabul qilishi esa kulgini yanada kuchaytiradi. Demak, bu latifada kulgi vaziyat, obrazli ifoda va qahramon nutqidagi mantiqiy nomutanosiblikning birlashuvi orqali shakllanadi.

Shoir so‘z o‘yinidan ijtimoiy kinoyaga o‘tishda ham o‘zgacha usul qo‘llaydi. “Matmusaning Amerika ochishi”da kulgi oddiy so‘z o‘yinidan kengayib, ijtimoiy hodisalarni kinoyaviy tasvirlash darajasiga ko‘tariladi. Matmusa Amerika kashf etilishini o‘zicha talqin qilib, “*Shu joydan yer kavlasak / Nyu-Yorkdan chiqamiz”, “Naq Oq uyning tagidan”* kabi g‘ayrioddiy rejani taklif qiladi. “Amerika”, “Nyu-York”, “Oq uy” kabi geografik-siyosiy nomlarning oddiy *“yer kavlash”* harakati bilan bir kontekstda qo‘llanishi turli mazmun va miqyoslarning to‘qnashuvini yuzaga keltiradi.

Asar oxirida Amerikaga chiqish o‘rniga suv chiqishi, qishloqning “Mingquduq”, Matmusaning esa “Mirquruq” deb atalishi avvalgi fantastik tasavvurni real natija bilan bog‘laydi.

Demak, bu latifada kulgi geografik-siyosiy nomlar, maishiy leksika, g‘ayrioddiy sintaktik qurilish va kutilmagan natijaning o‘zaro birikuvi orqali yuzaga keladi. Shu jihatdan asarda lingvopoetik sathlar sintezi nafaqat kulgi, balki ijtimoiy kinoyani shakllantirish vositasi sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Yuqoridagi tahlillar “Donish qishloq latifalari”da kulgi bir xil usulda qurilmasligini ko‘rsatadi. Bir holatda asosiy mexanizm leksik-semantik ikkilanish bo‘lsa, boshqa holatda sintaktik parallelizm, yana bir holatda terminologik diskursning maishiy nutq bilan to‘qnashuvi, boshqasida esa frazeologik ma’noning qayta interpretatsiya qilinishi asosiy vazifani bajaradi. Biroq ularni birlashtirib turuvchi umumiy xususiyat mavjud**:** kulgi til sathlarining o‘zaro ta’sirida paydo bo‘ladi**.**

Shu nuqtai nazardan Erkin Vohidov latifalaridagi kulgini faqat yumoristik mazmun emas, balki tilning turli sathlaridagi birliklarni estetik maqsad asosida qayta funksionallashtirish natijasida yuzaga keladigan lingvopoetik hodisa sifatida baholash mumkin.

Ayniqsa, asarda Matmusa obrazining yaratilishida uning “nodonligi”ni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tavsiflashdan ko‘ra, nutqi, so‘z tanlovi, mantiqiy xulosalari, savol-javoblari va g‘ayrioddiy nomlashlari orqali ko‘rsatish ustuvor. Shu sababli qahramon xarakteri bilan uning tili o‘rtasida bevosita munosabat mavjud: Matmusani til yaratadi, tildagi nomutanosiblik esa kulgini yaratadi. Shu tariqa “Donish qishloq

latifalari”da lingvopoetik sathlar sintezi kulgining tashqi bezagi emas, balki uning struktur-semantik asosi sifatida namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, Erkin Vohidovning “Donish qishloq latifalari” asari kulgi estetikasi birgina yumoristik syujet yoki alohida badiiy-tasviriy vosita asosida emas, balki fonetik-fonologik, leksik-semantik, morfologik va sintaktik sathlarga mansub birliklarning matniy-kontekstual munosabati va o‘zaro sintezi asosida shakllanadi. Asarda so‘zning kontekstual ma’no kasb etishi, polisemantik munosabatlar, so‘z o‘yini, xalqona leksika, terminologik birliklarning maishiy kontekstga ko‘chirilishi, sintaktik parallelizm, takror, dialogik qurilish, kutilmagan ma’noviy burilish kabi vositalar turli lingvopoetik sathlarni bir-biri bilan bog‘lab, komik vaziyatni yuzaga keltiradi. Ayniqsa, Matmusa obrazining nutqiy qiyofasi uning tafakkur tarzi, voqelikni idrok etishi va baholash xususiyatlari bilan uyg‘un holda shakllanib, qahramon xarakterini til vositalari orqali ochishning o‘ziga xos namunasini namoyon etadi. Demak, “Donish qishloq latifalari”da kulgi lingvopoetik sathlarning oddiy yig‘indisi emas, balki ularning funksional-semantik integratsiyasi natijasida yuzaga keluvchi estetik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirtojiyev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. –Toshkent: “Mumtoz so‘z”, 2010.
2. Umurqulov B. Poetik nutq leksikasi. Toshkent: Fan, 1990.
3. Yo‘ldoshev M.Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
4. Yusubova R. Tejamlilik va ortiqchalikning lingvopoetik xususiyatlari. –Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – 313 b.
5. Vohidov E. Tabassum. –Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2017.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING KOMMUNIKATIV RIVOJLANISHIDA NOVERBAL VOSITALARNING METODIK AHAMIYATI

N.A.Abduvaliyeva
Farg‘ona davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
nodiraxonabduvaliyeva@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-9824-4622

ANNOTATSIYA:

Mazkur tezisda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kommunikativ rivojlanishida verbal va noverbal kommunikatsiya vositalarining o‘rni pedagogik-psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Maktabga qabul qilinish bilan bolaning ijtimoiy rivojlanish vaziyati o‘zgarishi, uning o‘qituvchi, tengdoshlar va boshqa kattalar bilan muloqot doirasining kengayishi kommunikativ ko‘nikmalarning yangi sifat bosqichiga ko‘tarilishini taqozo etadi. Tadqiqotda mimika, jest, pantomimika, ko‘z qarashi, tana holati, proksemik va paralingvistik vositalarning bolaning muloqot jarayonidagi funksional imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, kichik maktab yoshida refleksiya, ixtiyoriylik va ichki harakat rejasining shakllanishi noverbal signallarni idrok etish, anglash va interpretatsiya qilish qobiliyatlari bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, kichik maktab yoshi, kommunikativ kompetensiya, pedagogik muloqot, verbal kommunikatsiya, noverbal kommunikatsiya, mimika, jest, pantomimika, ko‘z qarashi, proksemika, paralingvistika, refleksiya, kommunikativ ko‘nikma, pedagogik o‘zaro ta’sir.

Аннотация: В данном тезисе с педагогико-психологической точки зрения анализируется роль вербальных и невербальных средств коммуникации в коммуникативном развитии учащихся начальных классов. Изменение социальной ситуации развития ребёнка с поступлением в школу и расширение круга его общения с учителем, сверстниками и другими взрослыми обусловливают переход коммуникативных навыков на новый качественный уровень. В исследовании раскрываются функциональные возможности мимики, жестов, пантомимики, зрительного контакта, положения тела, проксемических и паралингвистических средств в процессе общения ребёнка. Также формирование рефлексии, произвольности и внутреннего плана действий в младшем школьном возрасте рассматривается во взаимосвязи со способностью воспринимать, понимать и интерпретировать невербальные сигналы.

Ключевые слова: начальное образование, младший школьный возраст, коммуникативная компетентность, педагогическое общение, вербальная коммуникация, невербальная коммуникация, мимика, жест, пантомимика, зрительный контакт, проксемика, паралингвистика, рефлексия, коммуникативный навык, педагогическое взаимодействие.

Abstract: This thesis analyzes, from a pedagogical and psychological perspective, the role of verbal and nonverbal means of communication in the communicative development of primary school pupils. The change in a child's social situation of development upon entering school and the expansion of communication with teachers, peers, and other adults require communicative skills to develop to a new qualitative level. The study examines the functional possibilities of facial expressions, gestures, pantomime, eye contact, body posture, proxemic, and paralinguistic means in the child's communication process. It also considers the development of reflection, volitional self-regulation, and an internal plan of action in primary school age in relation to the ability to perceive, understand, and interpret nonverbal signals.

Keywords: primary education, primary school age, communicative competence, pedagogical communication, verbal communication, nonverbal communication, facial expressions, gesture, pantomime, eye contact, proxemics, paralinguistics, reflection, communicative skill, pedagogical interaction.

Bolaning maktabga qabul qilinishi uning hayotida yangi ijtimoiy rivojlanish vaziyatining shakllanishiga olib keladi. Maktabgacha davrda bolaning asosiy faoliyati ko‘proq o‘yin bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘lsa, boshlang‘ich maktab davrida o‘quv faoliyati yetakchi faoliyat sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, bolaning ijtimoiy munosabatlari ham kengayib, u yangi kommunikativ hamkorlar o‘qituvchi, sinfdoshlar, boshqa pedagoglar va kattalar bilan muntazam muloqotga kirishadi. Natijada bolaning kommunikativ faoliyatiga qo‘yiladigan talablar ham ortadi. O‘quv faoliyati faqat bilimlarni egallash jarayoni bo‘lib qolmay, balki bolaning ijtimoiy munosabatlar tizimiga kirishishining muhim vositasi hisoblanadi. V.V.Davidov kichik maktab yoshidagi o‘quv faoliyatini tahlil qilib, uning jarayonida bolaning ijtimoiy ong shakllarini egallashi, nazariy fikrlashi, tahlil qilish, rejalashtirish va refleksiya kabi intellektual imkoniyatlari rivojlanishini ko‘rsatadi [1: 30-b.]. Shu jihatdan, o‘quv faoliyati jarayonida shakllanadigan refleksiya bolaning o‘z xatti-harakatlari bilan bir qatorda, boshqa insonlarning xatti-harakatlarini kuzatishi va anglashiga ham zamin yaratadi. L.S.Vigotskiy bolaning psixik rivojlanishini ijtimoiy muhit, faoliyat va muloqot bilan uzviy bog‘liq holda talqin qiladi [2:74-b]. Shu nuqtayi nazardan, bolaning kommunikativ tajribasi uning tafakkuri, nutqi va shaxsiy rivojlanishining muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. A.N.Leontev ham

shaxsning shakllanishi faoliyat va ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan chambarchas bog‘liqligini ta’kidlaydi [3: 62-b].

Boshlang‘ich ta’lim jarayonida kommunikatsiya o‘quvchining bilimlarni o‘zlashtirishi, topshiriqlarni bajarishi, savol berishi, o‘z fikrini ifodalashi, o‘qituvchi ko‘rsatmalarini anglash va tengdoshlari bilan hamkorlik qilishining asosiy shartlaridan biridir. Shu sababli bolaning kommunikativ rivojlanishini faqat lug‘at boyligi yoki og‘zaki nutqning shakllanganligi bilan baholash yetarli emas. Muloqot jarayonida insonning yuz ifodasi, ko‘z qarashi, jestlari, tana holati, ovoz ohangi, nutq tempi, pauza va boshqa paralingvistik belgilar ham muhim kommunikativ axborot tashuvchisi sifatida namoyon bo‘ladi [5: 34-b]. Insonlararo muloqotda tana harakatlari, mimika va boshqa noverbal belgilar kommunikativ mazmunni yetkazishda muhim rol o‘ynaydi. M.Argyle noverbal xatti-harakatlarni shaxslararo kommunikatsiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida ko‘rib, tana holati, yuz ifodasi, ko‘z qarashi va boshqa belgilar orqali ijtimoiy munosabatlarning turli jihatlari ifodalanishini ta’kidlaydi [7: 111-b.]. A.Mehrabian esa emotsional munosabat va munosabat mazmunini ifodalashda verbal hamda noverbal signallarning o‘zaro aloqadorligiga e’tibor qaratadi [6: 68-b]. Zamonaviy tadqiqotlarda o‘qituvchining jestlari o‘quv materialini tushuntirish va o‘quvchilarning bilimni o‘zlashtirish jarayonini qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida qaralmoqda. O‘qituvchining spontan va maqsadli jestlari ta’lim jarayonidagi kommunikativ vazifalarni bajarib, ayrim holatlarda o‘quvchilarning materialni tushunishiga ko‘maklashishi mumkin. Ta’lim jarayonida jestlardan foydalanishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham jestlar murakkab tushunchalarni tushuntirishda qo‘shimcha kommunikativ resurs bo‘lishi mumkinligi ko‘rsatiladi. Bu holat noverbal vositalarning faqat emotsiyani ifodalash vositasi emas, balki kognitiv va didaktik funksiyani ham bajarishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun o‘qituvchining yuz ifodasi, ovoz ohangi va jestlari ko‘pincha verbal mazmun bilan birgalikda idrok qilinadi. Masalan, o‘qituvchining rag‘batlantiruvchi so‘zlari samimiy tabassum, bosh irg‘ash yoki ko‘z bilan aloqa orqali qo‘llab-quvvatlansa, o‘quvchi ushbu kommunikativ signalni yanada yaxlit qabul qilishi mumkin. Aksincha, verbal jihatdan ijobiy mazmun ifodalangan bo‘lsa-da, mimika, ovoz ohangi yoki tana holati salbiy bo‘lsa, bola kommunikativ signallar o‘rtasidagi nomuvofiqlikni sezishi mumkin [7: 322-b]. Shu sababli boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini noverbal kommunikatsiyaga o‘rgatishda asosiy vazifalardan biri verbal va noverbal signallar o‘rtasidagi munosabatni anglash qobiliyatini rivojlantirishdir. Bola nafaqat “nima aytilganini”, balki “qanday aytilganini”, “qanday qaralayotganini”, “tana qanday holatda ekanini” va “vaziyat qandayligini” ham tahlil qilishni o‘rganishi zarur.

Noverbal vositalarning muhim turlaridan biri mimikadir. Mimika yuz mushaklarining harakati orqali insonning emotsional holati, munosabati va kommunikativ niyatining ayrim jihatlarini ifodalash imkonini beradi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun mimik signallarni farqlash ijtimoiy-emotsional rivojlanish bilan bevosita bog‘liq. Quvonch, hayrat, xafa bo‘lish, norozilik, qo‘rquv yoki qiziqish kabi holatlarni yuz ifodasidan anglash bolaning tengdoshlari va kattalar bilan samarali munosabat o‘rnatishiga yordam beradi [5: 86-b]. Biroq mimikani o‘rganishda uni universal va mutlaq belgilar tizimi sifatida talqin qilish metodik jihatdan to‘g‘ri emas. Shuning uchun o‘quvchi mimikani vaziyat, verbal nutq, ovoz ohangi va boshqa noverbal belgilar bilan birgalikda tahlil qilishga o‘rgatilishi lozim. Aynan shu yondashuv noverbal xulq-atvorni interpretatsiya qilishning kontekstual xarakterini ta’minlaydi.

Jestlar ham boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kommunikativ faoliyatida muhim o‘rin egallaydi. Qo‘l harakatlari, boshning harakati, yelka va tana holati muloqot jarayonida turli funksiyalarni bajarishi mumkin. Ular ma’lum predmet yoki harakatni ko‘rsatish, nutq mazmunini ta’kidlash, suhbatdoshning e’tiborini jalb qilish yoki kommunikativ munosabatni ifodalash uchun xizmat qiladi. M.Argyle noverbal tana harakatlarini insonlararo muloqotning muhim kommunikativ resurslaridan biri sifatida izohlaydi [7: 324-b].

Paralingvistik vositalar ham noverbal kommunikatsiyaning muhim qismi bo‘lib, ovoz balandligi, tembr, intonatsiya, nutq tempi, ritmi va pauza kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’limda o‘qituvchining ovoz texnikasi o‘quvchilarning diqqatini boshqarishda muhim vosita hisoblanadi. Bir xil verbal jumla turli intonatsiya bilan aytilganda turli kommunikativ ta’sirga ega bo‘lishi mumkin. Shu sababli o‘quvchilarni tinglash va nutqning faqat leksik mazmunini emas, balki uning intonatsion xususiyatlarini ham anglashga o‘rgatish kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim [5: 65-b.]. Shu nuqtayi nazardan, pedagogning professional kommunikativ kompetensiyasi o‘quvchilarning noverbal signallarini kuzatish, ularni kontekstual tahlil qilish va pedagogik vaziyatga mos ravishda javob qaytarish qobiliyatini ham o‘z ichiga olishi kerak. O‘qituvchi bolaning jim qolishi, ko‘zini olib qochishi yoki tana holatining o‘zgarishini darhol salbiy xulq sifatida baholamasligi lozim. Bunday belgilar turli psixologik, ijtimoiy yoki vaziyatli sabablar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu bois noverbal belgilarni interpretatsiya qilishda bir nechta signalni birgalikda tahlil qilish va vaziyat kontekstini hisobga olish muhimdir.

Noverbal kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish jarayonida refleksiyaning o‘rni alohida ahamiyatga ega. Bola o‘zining muloqotdagi xatti-harakatlarini kuzata boshlagan sari o‘z kommunikativ xatti-harakatlarini baholash imkoniyatiga ega

bo‘ladi [1: 93-b.]. Shuning uchun boshlang‘ich ta’limda noverbal kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga tizimli yondashuv zarur. Mazkur yondashuvda noverbal vositalarning alohida turlari bilan bir qatorda ularning o‘zaro integratsiyasi, kommunikativ vaziyat, ijtimoiy kontekst, suhbatdoshning yoshi, munosabatlar xarakteri va muloqot maqsadi hisobga olinishi kerak. Bunda bolaning emotsional intellekti ham muhim ahamiyat kasb etadi. O‘quvchi suhbatdoshning emotsional holatini qanchalik to‘g‘ri anglay olsa, kommunikativ vaziyatga shunchalik mos javob qaytara oladi. Noverbal vositalardan foydalanishning samaradorligi esa ularni alohida va mexanik o‘rgatish bilan emas, balki verbal nutq, emotsional holat va ijtimoiy vaziyat bilan integratsiyalashgan holda o‘rgatish orqali ta’minlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Аргайл М. Психология межличностного поведения. – М.: Прогресс, 2005.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999.
3. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с.
4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975.
5. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: Педагогика, 1978.
6. Argyle M. Bodily Communication. – London: Methuen, 1988. – 220 p.
7. Mehrabian A. Silent Messages: Implicit Communication of Emotions and Attitudes. – Belmont, CA: Wadsworth, 1972. – 112 p.

THE DISTINCTIVE FEATURES OF THE RHYME SYSTEM IN HALIMA KHUDOYBERDIYEVA'S LYRIC POETRY

Pardayeva Nigora Kuysinboyevna
Doctoral Researcher (DSc), Jizzakh State Pedagogical University;
Lecturer, University of World Economy and Diplomacy;
Doctor of Philosophy (PhD) in Philology
E-mail: nigora.pardayeva@jdpu.uz
Tel.: +998 95 081 86 18
ORCID ID: 0009-0003-9840-8572

Annotation. The article examines the rhyme system in the lyric poetry of Halima Khudoyberdiyeva, a prominent representative of twentieth-century Uzbek poetry. In the practical section of the study, the theoretical and scholarly foundations of rhyme are explored through the analysis of more than ten poems written by the poet in different periods of her creative career. Particular attention is also paid to the forms of rhyming employed in poetic texts, the interaction between meter and intonation, and their distinctive rhythmic features. In this context, special emphasis is placed on the role of rhyme in shaping poetic discourse and enhancing its artistic expressiveness.

Keywords: Halima Khudoyberdiyeva, Uzbek poetry, rhyme theory, full and incomplete rhyme, double rhyme, rhyme order.

СВОЕОБРАЗИЕ СИСТЕМЫ РИФМОВКИ В ЛИРИКЕ ХАЛИМЫ ХУДОЙБЕРДИЕВОЙ

АННОТАЦИЯ:

В статье исследуются вопросы системы рифмы в лирике Халимы Худойбердиевой, выдающейся поэтессы узбекской литературы XX века. В практической части данного научного исследования на примере более десяти стихотворений поэтессы, написанных в разные годы, раскрываются научные основы рифмы. Кроме того, анализируются формы рифмовки в поэтическом тексте, гармония метра и интонации, а также их своеобразные ритмические особенности. Особое внимание уделяется роли рифмы в формировании поэтической речи.

Ключевые слова*:* Халима Худойбердиева, узбекская поэзия, теория рифмы, полная и неполная рифма, двойная рифма, порядок рифмовки.

Introduction

Rhyme is one of the principal poetic elements that contributes to the artistic perfection of poetic discourse. It performs a number of important functions, including reinforcing the rhythmic structure of a poem, creating euphonic harmony between lines, enhancing the expressive power of artistic imagery, vividly conveying the emotional experiences of the lyrical persona, and ensuring the aesthetic integrity of the work. Therefore, the study of rhyme not merely as an element of poetic form, but also as an artistic and aesthetic phenomenon that contributes to the formation of poetic meaning, is of considerable theoretical and practical significance. In recent years, Halima Khudoyberdiyeva's literary legacy has been examined in scholarly articles and research from various perspectives, including the representation of women's psychological experiences [1], the spiritual image of Uzbek women in lyric poetry [2], the poetic expression of national values [3,4], the depiction of the inner world in women's poetry [5], and the poetic features of her poems [6]. However, the rhyme system of the poet's lyric poetry and its distinctive characteristics have not yet been sufficiently investigated as a separate object of scholarly inquiry. This gap determines the relevance of the present study. The present research is based on hermeneutic, comparative, descriptive-analytical, and poetic analysis methods in order to identify the artistic and aesthetic features and poetic functions of rhyme in Halima Khudoyberdiyeva's poetry. These methods make it possible to examine rhyme not only as a phonetic and rhythmic phenomenon, but also as an important poetic element that shapes the semantic, compositional, and emotional-expressive structure of the poetic text.

Recent studies devoted to Halima Khudoyberdiyeva's literary legacy have examined the relationship between tradition and modernity in her lyric poetry, the distinctive features of poetic cycles, and the artistic transformation of folk-lyrical traditions [7, 8, 9]. These studies have contributed to illuminating important aspects of the poet's individual poetics. However, the structural, phonostylistic, and artistic-aesthetic features of the rhyme system in Halima Khudoyberdiyeva's lyric poetry have not yet been sufficiently investigated as an independent object of scholarly inquiry. This gap highlights the need for a focused study of rhyme as a significant component of the poet's individual poetic style.

In classical Eastern poetics, rhyme was regarded as an integral component of poetic text. Although rhyme is commonly associated with lyric poetry, it originally emerged in ordinary speech and was subsequently transferred into poetry. Literary scholar Izzat Sultan comments on this issue as follows: "Rhyme is most often used in poetry; however, it is not a phenomenon exclusive to poetry. The consistent use of rhyme in proverbs demonstrates that rhyme was, in fact, transferred from ordinary

speech into poetry. There is no doubt that proverbs emerged before poetic works, since a proverb expresses a single, unified idea, whereas a poem conveys a multitude of thoughts and emotions" [10:344]. While Izzat Sultan focuses on the historical and evolutionary origins of rhyme, K. Begley and L. Wash draw attention to its aesthetic and semantic functions: "Rhyme and other devices of phonetic harmony are consciously employed not only in poetic texts but also in rhetorical discourse as poetic devices that enhance aesthetic and semantic effect" [11:526–539].

In contemporary Uzbek literary studies, these traditional criteria, along with the poetic features of the structure of poetic discourse, are also being examined on the basis of new analytical approaches. In particular, N. Jabborov emphasizes that the criteria of poetry and its aesthetic perfection are formed in direct relation to the historical period and the evolution of artistic thought [12]. At the same time, while addressing issues concerning the editing of literary texts and their poetic structure, the scholar points out that poetic form and phonetic elements contribute to ensuring the overall semantic integrity of the text [13]. This phenomenon constitutes an important factor determining the heuristic nature of poetic imagery and formal experimentation in Uzbek national poetry, particularly in twentieth-century lyric poetry [14].

In Turkic literature, one of the earliest theoretical works devoted to literary studies, Shaykh Ahmad ibn Khudaydad Tarazi's *Funun al-Balagha*, includes a separate chapter on the theory and analysis of rhyme. The scholar states: "The essence of poetry is rhyme, and poetry without rhyme is impossible" [15:32]. This theoretical view demonstrates that, in Eastern poetics, rhyme was regarded not merely as a form of phonetic harmony, but as a fundamental poetic unit that ensures the compositional integrity and aesthetic perfection of a poem. This scholarly and theoretical perspective continues to serve as an important methodological basis for the historical-poetic study of rhyme and rhythmic segmentation. In addition, the scholar described such components of rhyme as *rawi*, *ridf*, *wasl*, and *khuruj*, thereby contributing to the formation of a systematic scholarly framework for the theory of rhyme in Eastern poetics.

In classical poetry, rhyme was regarded as one of the principal elements of verse. Each genre of classical literature, including the ghazal, rubai, fard, masnavi, and various forms of musammat, had its own established rhyme scheme. Abdurauf Fitrat comments on this issue as follows: "Rhyme occupied a very important place in our earlier poetry. … Depending on the form of verse, there was a specific order of rhyming. For example, if a work was a masnavi, each pair of lines had its own distinct rhyme…" [16:37].

In Uzbek literary studies, issues related to the types of rhyme, rhyme schemes, their governing principles, and the determination of their poetic structure have been

investigated by scholars such as I. Sultan, D. Quronov, and H. Umurov, who have also discussed three fundamental principles of rhyme [10, 17, 18].

From the perspective of historical poetics, the systems of rhyme and rhythmic segmentation are not static poetic phenomena, but rather products of historical development. Twentieth-century Uzbek poetry underwent a transition from the traditional poetic system to modern formal and thematic structures. The lyric poetry of this period is characterized by such features as the diversification of genres, the refinement of the system of poetic imagery, and the integration of the experience of world poetry with national poetics.

Results and Analysis

The examination of the range of rhyme types employed in Halima Khudoyberdiyeva's lyric poetry and the determination of their role in the structure of the poetic text make it possible to classify the rhyme patterns used by the poet into several major groups according to their structural organization, morphological characteristics, and degree of phonetic correspondence. Microstructural analyses demonstrate that, alongside traditional rhyming patterns, the poet also employs more complex forms characteristic of her individual poetic style. These include full rhyme, open rhyme, free rhyme, and double rhyme.

Below, the artistic and aesthetic functions of these rhyme types within the poetic text, as well as their role in shaping lyrical psychologism, are examined through specific examples. The poem "Tog' sayrida" ("A Mountain Excursion"), included in the poet's collection *Ilk muhabbat* (*First Love*, 1968), follows an a-b-a-b, c-d-c-d, **…** rhyme scheme, and this versification pattern is consistently maintained throughout the poem.

Tog'lar! *Tog'lar!* *Serviqor* *tog'lar!* – a
Muncha *ko'rkam,* *muncha* *buyuksiz.* – b
Sayr *etgani* *chiqqanim* *chog'lar* – a
Muncha dilga yaqin, suyuksiz. – b [21:16]

In the stanza cited above, the odd-numbered lines (*tog'lar – chog'lar*) and the even-numbered lines (*buyuksiz – suyuksiz*) rhyme with one another. Phonetic variation can be observed through the alternation of the initial consonant sounds in the rhyming words (t–ch, b–**s**). At the same time, the complete correspondence of the remaining vowel and consonant sounds, together with the attachment of the plural suffix -lar and the second-person predicative suffix **-siz** to the root words, results in the formation of full and grammatical rhyme.

For the rhyming words, the poet employs lexical items belonging to different parts of speech, namely nouns (*tog'* "mountain", *chog'* "time/moment") and adjectives (*buyuk* "great", *suyuk* "beloved/dear"). The phonetic and morphological

harmony of the rhyming words lends musicality to the text and contributes to the organization of the poem's rhythmic structure. The words selected for rhyme serve to convey the lyrical persona's admiration for the grandeur, beauty, charm, and distinctive appeal of nature, as well as the sense of tranquillity and well-being it brings to the human spirit. At the same time, they contribute to the vivid and emphatic expression of the lyrical subject's inner experiences and emotions. "Rhyme is the two wings of thought. Speech without rhyme becomes plain and ordinary. Rhyme assists in expressing ideological content beautifully and emphatically, and thereby acquires aesthetic significance" [19:368].

The poet also makes effective use of this rhyme scheme in a number of poems written in different years, including "Dorilamon kunlar keldi" ("Days of Peace Have Come"), "Qaytish" ("Return"), "Hech narsa yo'qdir dunyoda mavhum" ("Nothing in the World Is Abstract"), "Mening bog'im" ("My Garden"), "Rasul Hamzatovga" ("To Rasul Gamzatov"), "Senga barcha otilgan toshlar" ("All the Stones Thrown at You"), "…ga" ("To …"), "Yolg'iz ayol xati" ("A Lonely Woman's Letter"), "O'ylaymanki, uning qalbi yo'q" ("I Think She Has No Heart"), "Uyga" ("Home"), "To'g'on" ("The Dam"), and "Asir qushim" ("My Captive Bird").

The possibilities of rhyme organization in Halima Khudoyberdiyeva's lyric poetry are not limited to the a-b-a-b pattern. The poet also employs distinctive structural forms in the organization of rhyme. In particular, the poem "Biz olmamiz" ("We Are Apples") follows an a-a-b-b rhyme scheme:

Biz olmamiz shoxlardagi, to'kmasinlar, aytingiz – a
Daryo bo'lar ko'z yoshimiz, cho'kmasinlar, aytingiz – a
G'o'rmiz hali aytingizki, g'o'r mevani uzmaylar, – b
Go'dakning ham tonggi shirin uyqusini buzmaylar – b [22:28]

In the first two lines of the poem, the word aytingiz functions as a radif (refrain), while the preceding words (to'kmasinlar – cho'kmasinlar) form the rhyme. No radif is employed in the third and fourth lines; instead, the line-final words (uzmaylar – buzmaylar) constitute the rhyming pair. The root words used in these lines (to'k – cho'k; uz – buz) belong to the category of verbs. The repetition of the grammatical morphemes attached to these verbal stems—the negative suffix -ma, the imperative-optative marker -sin, the converb-forming morpheme -y, and the third-person plural/person-number marker -lar—strengthens the phonetic correspondence between the rhyming words and contributes to the poetic musicality of the lines. This morphological and phonetic correspondence results in the formation of full rhyme.

This poem was included in the poet's first collection of poetry. In it, the author, who was then entering the literary world, compares her own psychological state and artistic explorations, as well as those of other young writers, to "apples on a branch."

Through metaphorical imagery, the poem emphasizes the need to protect and preserve the still inexperienced feelings of the young poet, represented by the image of "unripe fruit," as well as her pure and untouched emotions, symbolized by "a child's sleep." An analysis of the rhyming words used in the subsequent lines of the poem shows that the pairs *rom – jom* and *jo'shib – qo'shib* form full rhyme due to the high degree of phonetic correspondence between them. By contrast, the pairs *boshladik – odamdek* and *charxlog'liq – bog'liq* constitute incomplete rhyme.

The theoretical essence of rich and open rhyme (full and incomplete rhyme) is explained in literary studies as follows: "In contemporary Uzbek poetry, rhymes are classified as open (incomplete) and rich (full) according to the degree of correspondence between their sounds. In rich rhyme, the sound structure of the rhyming words corresponds completely, whereas in open rhyme the correspondence is only partial" [10:368].

In Halima Khudoyberdiyeva's poetics, rhyme organization is not confined solely to the masnavi pattern of paired rhyme (a-a, b-b); the poet also makes effective use of the rhyme scheme characteristic of the murabba, namely a-a-a-b, c-c-c-b, d-d-d-b, …. In addition, a number of the poet's works written in different chronological periods, including "Ketaman" ("I Am Leaving"), "Qush tiliga yovuq kelsa qush tili" ("When the Language of Birds Comes Close to the Language of Birds," 24 July 1984), "Omon bo'ling" ("Farewell / Stay Well," 26 May 1988), "Bolalarim qadni ko'taring" ("My Children, Raise Your Heads," 12 September 1990), and "Haqqim yo'q" ("I Have No Right," 16 March 1997), also serve as important textual sources for the analysis of this particular rhyme system.

One of the relatively rare and structurally complex poetic devices in Uzbek poetry is double rhyme. As literary scholar I. Sultan notes, "The distinctive feature of double rhyme is that it occurs at the end of a line before the principal rhyme" [7:334]. A fine example of this device can be observed in the opening stanza of Halima Khudoyberdiyeva's poem "Bizning tog'da" ("In Our Mountains"), written on 22 April 1967:

Tog' boshida ro'molim qoldi, – a
O'sha-o'sha tinchim yo'qoldi. – a
Duch keladi unga qay ovchi, – b
Qaysi sayyoh, qaysi yo'lovchi. – b
Tog' boshida ro'molim qoldi. – a [21:22]

In the stanza structured according to the a-a-b-b-a rhyme scheme, the poet makes effective use of the possibilities of double rhyme in order to intensify both phonetic harmony and emotional expression. In the first and second lines, the words *qoldi – yo'qoldi* form the principal rhyme, while *ro'molim – tinchim* constitute the

internal rhyme. The double rhyme employed in this stanza does not merely create musicality; it also performs an important artistic and aesthetic function. The anxiety arising from the fact that a headscarf has been left behind on the mountain and may be found by someone else, together with the youthful excitement associated with this situation, conveys the psychological state of the lyrical persona. The subsequent stanzas of the poem continue in the same rhyme pattern. They artistically depict the moral qualities traditionally associated with Uzbek fathers, the courage and bravery of young men, as well as Uzbek national values.

Alongside traditional rhyme patterns, Halima Khudoyberdiyeva's poetics also employs the enclosed rhyme scheme (a-b-b-a), which serves to preserve a sense of compositional suspense within the stanza. This form, which is relatively less common in Uzbek poetry, demonstrates the breadth of the poet's formal experimentation. In particular, the following stanza from the four-stanza poem "G'orat uy…" ("The Plundered House…"), written on 1 July 1996, may serve as evidence of this observation:

Endi baliq bo'lib tutqazmayman dum, – a
Boshin silaganim boshimni yanchdi, – b
Ko'ksin ko'targanim ko'ksimga sanchdi, – b
Ko'zimga sepildi menga sirdosh qum! – a [22:446]

This biographical poem reflects the poet's life experiences, psychological state, and strong sense of self-confidence. The use of nouns (*dum – qum*) and verbs (*yanch – sanch*), together with the past-tense suffix -di attached to the verbal stems, not only contributes to the phonetic harmony of the lines but also serves to express the poet's determination. As literary critic Alexander Genis observes: "A poet is revealed not by the ideas that express his or her convictions, but by rhymes, which expose the poet's inner essence more impartially than any sincere confession. Such poems serve as monuments to a particular moment, preserving within themselves the uniqueness of lyrical experience" [23:128].

The rhyme system in Halima Khudoyberdiyeva's lyric poetry is not uniformly confined to a single fixed structural pattern. Changes in the poet's emotions and perspectives are reflected through shifts in the rhyme scheme from one stanza to another. The seven-stanza poem entitled "Manim arzu dodim bo'lak…" ("My Desire and Lament Are Different…") may serve as evidence of this observation.

Bu dunyoda *arz-u dod mo'l*, – a
Manim arzu *dodim* bo'lak. – b
Hamma xotir bilan *tirik*, – c
Manim xotir, *yodim* bo'lak. – b

Birovda *mol-u dunyo mo‘l*, – a
Ucharlarga tuzoq *qo‘ygay*. – d
Manim tuzoq, tuzim *so‘zdir*, – e
Zabonim, navvotim bo‘lak. – b

Qo‘sh olchadek ikki *qizcha*, – f
Uch o‘g‘ildir *orttirganim*. – g
Bu tiriklik *dunyosida*, – h
Yo‘qdir *daromadim* bo‘lak. – b [21:446]

In the opening lines cited above, concepts presented as common to everyone—such as “others possess abundant wealth and worldly goods” and “everyone lives with memories”—are immediately contrasted, through the rhyming words, with the lyrical persona’s individual inner world, as expressed in such phrases as “my memories and recollections are different” and “my snare and my order are words.” Here, rhyme functions not merely as a formal device of sound correspondence, but as a poetic means of vividly emphasizing the distinction between two worlds: the collective or external world and the poet’s personal inner world. The word *bo‘lak*, repeated in the fourth line of each stanza, functions as a radif (refrain). The preceding nouns—*dodim, yodim, navvotim, daromadim, halovatim, xarobotim,* and *tilovatim*—all contain the first-person singular possessive suffix -im and form an instance of incomplete rhyme. This type of rhyme, together with the accompanying radif, gives the poem a distinctive flow and an internal musical rhythm. The resulting sound pattern enables the reader to perceive a steady, melancholic, and restrained emotional tone that corresponds to the lyrical persona’s inner suffering.

Conclusion

The analysis demonstrates that, in Halima Khudoyberdiyeva’s poetry, rhyme is not merely a matter of phonetic harmony or lexical correspondence, but functions as a major aesthetic device that conveys the poetic idea of the work and reflects the psychological experiences of the lyrical persona. By making effective use of both traditional and modern rhyme schemes, the poet expands their semantic and phonostylistic potential. Overall, the rhyme system in Halima Khudoyberdiyeva’s poetry reveals the maturity and distinctiveness of the poet’s individual artistic style.

REFERENS

1.Qurbonboyeva, N. (2024). Ayol ruhiyati talqinida mazmunning poetik vazifasi [The poetic function of content in the interpretation of female psychology]. O‘zbekiston: til va madaniyat, (1/2).

2. Rustamova, X. (2026). O‘zbek ayolining ma’naviy qiyofasi: Halima Xudoyberdiyeva va Nodira Afoqova lirikasida. *Turkiy xalqlar adabiyoti*

taraqqiyotida ayollarning o‘rni: Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Qo‘qon, pp. 102-108.
3. Oripov, A. (2020). Jonfidolik. In H. Xudoyberdiyeva, *Tanlangan asarlar*. Sharq, pp. 3-14.
4. Yo‘ldoshev, Q. (2018). So‘z yolqini [The Flame of the Word]. Tashkent: G‘afur G‘ulom, p. 177.
5. Xalova, M. (2024). Hozirgi o‘zbek ayollar she’riyatida qalb tasviri va talqini (H.Xudoyberdiyeva, H.Ahmedova, Z.Mirzo ijodi misolida) [Depiction and Interpretation of the Soul in Modern Uzbek Women's Poetry]. Doctoral dissertation (DSc). Samarkand.
6. Xaytaliyeva, N. (2022). Hozirgi o‘zbek lirikasining poetik xususiyatlari (90-yillar ayollar she’riyati misolida) [Poetic Features of Modern Uzbek Lyrics]. Candidate dissertation (PhD). Tashkent.
7. Pardayeva, N. K. (2026). Tradition and modernity in lyrics: The case of Anbar Otin and Halima Xudoyberdiyeva. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 7*(05), 334–340. https://doi.org/10.37547/mesmj-V7-I5-39 Mental Journal
8. Pardayeva, N. K. (2026). Modern Uzbek poetry: Poetic cycles in the works of Halima Khudoyberdiyeva. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 7*(4), 523–525. https://doi.org/10.37547/mesmj-V7-I4-58
9. Pardayeva, N. K. (2026). Traditions of folk lyricism in the poetry of Halima Khudoyberdiyeva. *Экономика и социум, 6*(145).
10. Sulton, I. (1986). *Adabiyot nazariyasi* [Theory of Literature]. Tashkent: O‘qituvchi, p. 344.
11. Begley, K., & Wash, L. (2025). Towards a Computational Study of Ancient Greek Rhyme. In T. Arnold, M. Fantoli, & R. Ros (Eds.), *Computational Humanities Research 2025* (Vol. 3: Anthology of Computers and the Humanities, pp. 526–539). https://doi.org/10.63744/wzq90UqABYVz
12. Jabborov, N. (2014). Badiiy matn tahririning xususiyatlari [Features of literary text editing]. In “O‘zbek adabiyotshunosligining talqin va tahlil muammolari” mavzusidagi ilmiy-nazariy anjuman materiallari (pp. 28–32). Tashkent: Mumtoz so‘z.
13. Jabborov, N. (2015). Zamon, mezon, she’riyat [Time, Criterion, Poetry]. Tashkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 288 p.
14. Jabborov, N. (2019). Uzbek textology and text criticism in it, the role of scientific and critical text terminology. In Theoretical and source bases of studying Uzbek classical literature: Materials of conference (p. 9). Tashkent: Mumtoz soz.
15. Taroziy, A. (2002). Funun ul-balog‘a [Arts of eloquence]. *O‘zbek tili va adabiyoti*, (3), p. 32.

16. Fitrat, A. (2006). *Tanlangan asarlar* [Selected Works] (Vol. 4, H. Boltaboyev, Ed.). Tashkent: Ma'naviyat, p. 37.
17. Quronov, D. (2020). Adabiyot nazariyasi asoslari. Innovatsion-Ziyo.
18. Umurov, H. (2004). Adabiyotshunoslik nazariyasi. Xalq merosi.
19. *Adabiyot nazariyasi* [Theory of Literature] (Vol. 2). (1979). Tashkent: Fan, p. 368.
20. Quronov, D., Mamajonov, Z., & Sheraliyeva, M. (2010). Adabiyotshunoslik lug'ati. Akademnashr.
21. Xudoyberdiyeva, H. (2020). *Tanlangan asarlar* [Selected Works]. Tashkent: Sharq.
22. *Turkiy adabiyot durdonalari* [Masterpieces of Turkic Literature] (Vol. 29, F. Xudoyqulova, Comp.). (2022). Tashkent: O'zbekiston.
23. Genis, A. (2010). *Jahon adiblari adabiyot haqida* [World Writers on Literature] (M. Sharafiddinova & Sh. To'ychiyeva, Compilers and Translators). Tashkent: Ma'naviyat, p. 128.

TIL TA'LIMIDA FANLARARO INTEGRATSIYANING METODIK IMKONIYATLARI

Muxtarova Shaxnoza Mashrabovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti,
O'zbek tilshunosligi kafedrasi katta o'qituvchisi
shaxnoza1977xon@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada til ta'limida fanlararo integratsiyani tashkil etishning mazmuniy va metodik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Ilmiy manbalarni qiyoslash asosida umumiy mavzu, nutqiy vazifa va baholash o'rtasidagi muvofiqlik yoritiladi. Madaniy xarita loyihasi misolida tarix, geografiya va adabiyot materiallarini til o'rganishga yo'naltirish usullari taklif etiladi. O'qituvchilar hamkorligi, individual ishtirok hamda ko'nikmalarni yangi vaziyatga ko'chirish integratsiyalashgan faoliyatning muhim shartlari sifatida asoslanadi. Tavsiyalar nazariy-metodik xususiyatga ega.

Kalit so'zlar: til ta'limi, fanlararo integratsiya, nutqiy faoliyat, loyiha, o'qituvchilar hamkorligi, baholash, ko'nikmalar transferi.

Annotation. This article examines methodological opportunities for interdisciplinary integration in language education. Comparative analysis of selected sources informs the alignment of shared topics, communicative tasks, and assessment. A cultural mapping project illustrates connections among history, geography, literature, and language learning. The proposed approach emphasizes teacher collaboration, individual participation, source reliability, and transfer to new contexts. Its recommendations are theoretical and methodological.

Keywords: language education, interdisciplinary integration, communicative activity, project, teacher collaboration, assessment, transfer of learning.

Til ta'limida o'quvchi o'zlashtirgan bilimning amaliy qiymati undan yangi vaziyatda foydalana olishida namoyon bo'ladi. Tarixiy ma'lumotni tushuntirish, xaritadagi yo'nalishni tavsiflash, badiiy matndagi fikrni sharhlash yoki kuzatish natijasini taqdim etish til vositalarini maqsadga muvofiq tanlashni talab qiladi. Fanlararo integratsiya ana shu ehtiyojlarni ta'lim mazmuniga olib kiradi. Bunda til boshqa fanlarga oid axborotni anglash vositasi bo'lishi bilan birga, o'quvchining mustaqil fikrini ifodalash imkoniyatlarini ham kengaytiradi.

Maqolada fanlararo integratsiyaning metodik imkoniyatlari umumta'lim maktabining ona tili mashg'ulotlari misolida tahlil qilinadi. Maqsad integratsiyalashgan ta'limni loyihalashda mazmun, nutqiy faoliyat va baholash o'rtasidagi bog'liqlikni asoslashdan iborat. Tadqiqot ilmiy-metodik manbalarni

qiyosiy tahlil qilish va o‘quv vaziyatlarini modellashtirishga tayangan. Natija sifatida darsni rejalashtirishga oid metodik tavsiyalar taklif etiladi; ular maxsus pedagogik tajribada o‘lchangan samaradorlik ko‘rsatkichlari sifatida talqin qilinmaydi.

B. To‘xliyev, M. Shamsiyeva va T. Ziyodova o‘zbek tili o‘qitish metodikasining pedagogika, psixologiya, mantiq va boshqa fanlar bilan aloqasini yoritib, umumdidaktik tamoyillar bilan birga kommunikativlik hamda nutqiy faoliyat shakllarining o‘zaro aloqadorligini ta’kidlaydi. [4: 14]. Bu nazariy asos darsdagi integratsiyaga tayanch bo‘ladi, lekin metodika fanining boshqa fanlar bilan aloqasi va maktabdagi o‘quv predmetlarini birgalikda o‘qitish bir xil hodisa emas. Birinchisi metodikaning ilmiy asoslarini, ikkinchisi esa muayyan o‘quv vazifasining tashkil etilishini tavsiflaydi.

D. Yuldasheva integrativ yondashuvda turli fanlardan olingan bilim, ko‘nikma va tajribaga tayanish orqali kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishni nazarda tutadi. Ona tilining barcha fanlarni o‘rganish va o‘rgatish vositasi ekanligi bu yondashuvni asoslaydi. [5: 193–194]. Mazkur qarashdan kelib chiqib, til darsidagi integratsiyani o‘quvchining turli mazmundagi axborot bilan yagona nutqiy vazifa doirasida ishlashi sifatida tashkil etish mumkin.

S. M. Drake integratsiyalashgan o‘quv mazmunini hamkorlikda ishlab chiqish tajribasida multidissiplinar, interdissiplinar va transdissiplinar yondashuvlarni farqlaydi. Muallif umumiy mavzu ustida ishlash jarayonida fanlar o‘rtasidagi aloqalar va birgalikdagi faoliyat imkoniyatlari qanday aniqlanganini ko‘rsatadi. [1: 20–22]. Bu tajribani maktab amaliyotiga moslashtirishda integratsiyaning har bir ko‘rinishini dars maqsadi va mavjud sharoit bilan muvofiqlashtirish lozim.

Masalan, “Mahalla” mavzusining tarix, geografiya va ona tili darslarida alohida yoritilishi mavzuviy yaqinlikni ta’minlaydi. O‘quvchi shu fanlardan olgan ma’lumotlarini birlashtirib, mehmonlar uchun mahalla haqida izohli xarita tayyorlasa, fanlararo faoliyat yuzaga keladi. Loyihada mahalliy hamjamiyatning haqiqiy ehtiyoji o‘rganilib, yakuniy mahsulot shu ehtiyojga xizmat qilsa, faoliyatning hayotiy muammoga yo‘naltirilganligi kuchayadi. Ushbu misollar maqolada ishlab chiqilgan metodik talqin bo‘lib, barcha darslar aynan bir yo‘l bilan tashkil etilishi kerakligini anglatmaydi.

Integratsiyaning chuqurligi darsga nechta fan nomi kiritilgani bilan belgilanmaydi. Muhim jihat — o‘quvchi vazifani bajarishda ularning ma’lumotlari va ishlash usullarini o‘zaro bog‘lashga ehtiyoj sezishidir. Agar tarixiy matndan faqat sifatlarni ko‘chirib yozish talab qilinsa, matn mavzusi tarixga oid bo‘lsa ham, uning tarixiy mazmuni vazifani hal qilishda yetakchi o‘rin tutmaydi. Ayni matn asosida voqea sababini tushuntirish va tegishli til vositalarini tanlash so‘ralsa, mazmuniy hamda nutqiy faoliyat bir-biriga bog‘lanadi.

Darsni rejalashtirishda o‘quvchining yakunda qanday ishni mustaqil bajara olishi aniqlashtiriladi. “Fanlararo bilimni kengaytirish” kabi umumiy maqsad o‘rniga “ikki manbadagi ma’lumotni qiyoslab, dalillangan izoh berish” yoki “sxemadagi ma’lumotni tushunarli og‘zaki yo‘riqnomaga aylantirish” kabi kuzatiladigan natija belgilanishi maqsadga muvofiq. Shunda fan materiali, topshiriq va baholashning bir-biriga mosligi tekshiriladi.

Mazmun tanlashda mavzuning fanlar uchun tabiiy umumiyligi, o‘quvchining yoshiga mosligi va til o‘rganishga xizmat qilishi hisobga olinadi. Masalan, “o‘zgarish”, “vaqt”, “makon”, “sabab va oqibat” tushunchalari turli fanlarda uchraydi. Biroq ularni birlashtirishda har bir fanning dalilga qo‘yadigan talabi saqlanadi. Tarixiy voqea sanasi manba bilan, geografik tavsif xarita bilan, badiiy talqin esa asar matni bilan tekshiriladi. Bir sohada qo‘llangan izohlash usulini boshqasiga asossiz ko‘chirish integratsiya mazmunini soddalashtirib yuboradi.

S. Graham va M. Hebertning tadqiqotlar sharhida o‘qilgan matn haqida yozish turli fanlarga oid materialni tushunishga yordam berishi ko‘rsatilgan. [3: 25]. Ushbu natija o‘qish va yozishni birgalikda rejalashtirish uchun asos beradi. Til ta’limidagi moslashtirishda o‘quvchi ma’lumotni qayta ifodalaydi, manbadagi asosiy fikrni ajratadi va unga munosabat bildiradi. Bu faoliyatni maqsadli tashkil etish uchun o‘qituvchi qaysi mazmuniy va tilga oid qiyinchilik yuz berishini oldindan hisobga oladi.

Integratsiyalashgan topshiriqning hajmi ham muhim. Ko‘p manba, murakkab terminlar va bir nechta yangi janrni bitta mashg‘ulotga jamlash o‘quvchining asosiy vazifaga e’tiborini kamaytirishi mumkin. Dastlab bitta qisqa matn va bitta vizual manbani bog‘lash, keyinchalik material turini kengaytirish maqsadga muvofiq. Notanish terminlar izohi, savol yo‘riqnomasi yoki namunaviy jumla zarur o‘rinda vaqtinchalik yordam bo‘lib xizmat qiladi. O‘quvchi mustaqillashgani sari bunday tayanchlar qisqartiriladi.

7–8-sinflar uchun tavsiya etiladigan “Mahallamizning madaniy xaritasi” loyihasida yakuniy mahsulot sifatida yangi kelgan o‘quvchilar yoki mehmonlarga mo‘ljallangan izohli xarita va qisqa og‘zaki taqdimot tanlanadi. Loyihaning asosiy savoli: “Hududimizdagi muhim joylarni begona kishiga qanday aniq va ishonchli tanishtira olamiz?” Tilga oid vazifa axborotni saralash, manbani ko‘rsatish, fazoviy munosabatlarni ifodalash hamda auditoriyaga mos uslub tanlashdan iborat bo‘ladi.

O‘qituvchi mahalliy tarixga oid tekshirilgan qisqa ma’lumot, hududning shartli rejasi va o‘rganilayotgan adabiy asardan mavzuga mos parcha tayyorlashi mumkin. Materiallar aynan bir joy haqida bo‘lmasa, ularning o‘zaro munosabati alohida tushuntiriladi: adabiy parcha hudud tarixini isbotlash uchun emas, makon tasvirining

til xususiyatlarini kuzatish uchun olinadi. Bu ajratish badiiy tasavvur bilan tarixiy dalilning aralashib ketishiga yo‘l qo‘ymaydi.

Guruh xaritaga kiritiladigan joylarni tanlar ekan, har bir obyektga yoziladigan izohda nom, joylashuv, ahamiyat va foydalanilgan manbani qayd etadi. Tarixiy ma’lumot yetarli bo‘lmagan holatda taxmin aniq fakt sifatida yozilmaydi. “Mahalliy rivoyatga ko‘ra” va “manbada qayd etilishicha” kabi birliklarning vazifasi shu o‘rinda tushuntiriladi. Til tanlovi axborotning ishonchlilik darajasini ifodalashga xizmat qiladi.

Og‘zaki taqdimotga tayyorgarlikda o‘quvchi yozma izohni aynan o‘qib berish bilan cheklanmay, xaritaga qarab asosiy ma’lumotni tushuntiradi. Tinglovchi yo‘nalish yoki obyekt haqidagi noaniq o‘rinni savol bilan aniqlashtiradi. Masalan, “uning yonida” ifodasidagi olmosh qaysi joyga tegishli ekanligi tushunarsiz bo‘lsa, muallif obyekt nomini qayta qo‘llaydi. Bu kichik tahrir referensiya aniqligi, so‘z takrori va matnning tushunarliligi o‘rtasidagi munosabatni amaliy ko‘rsatadi.

Xaritadagi qisqa izoh bilan taqdimotdagi kengroq tushuntirishni qiyoslash uslubiy sezgirlikni rivojlantirishga yo‘naltiriladi. Xarita uchun ma’lumot ixcham va tez o‘qiladigan bo‘lishi kerak; og‘zaki nutqda esa tinglovchining savoliga mos qo‘shimcha izoh beriladi. Shu mazmun asosida kichik e’lon yoki sayohat taklifnomasi tayyorlansa, o‘quvchi adresat va maqsad o‘zgarganda til vositalari ham o‘zgarishini kuzatadi. Barcha matnlarni bir darsda yaratish shart emas; ularning hajmi o‘quv rejasiga mos belgilanadi.

Mazkur loyihada tarix faktlarni tekshirishni, geografiya makondagi munosabatlarni anglashni, adabiyot tasvir vositalarini kuzatishni ta’minlaydi. Til ta’limi esa shu bilimlarni o‘quvchining mustaqil nutqiy mahsulotiga birlashtiradi. Integratsiya natijasi fanlarga oid parchalarning yonma-yon joylashishida emas, ularning tushunarli taqdimot yaratish uchun xizmat qilishida ko‘rinadi.

Integratsiyalashgan mashg‘ulotni bir necha o‘qituvchining bir vaqtda o‘tishi shart emas. Muhim hamkorlik material tanlash, faktlarni tekshirish va kutiladigan natijalarni kelishishda amalga oshadi. Til o‘qituvchisi tarixiy ma’lumotning ishonchliligini tarix o‘qituvchisi bilan muhokama qilishi, geografik yo‘nalishlarning aniqligini tegishli mutaxassis bilan tekshirishi mumkin. Vazifalar oldindan kelishilsa, bir fan doirasida o‘rganilgan mazmun boshqa darsda maqsadli qo‘llanadi.

Nutqiy faoliyatni tashkil etishda o‘qituvchi murakkab ishning bajarilish usulini ko‘rsatadi. S. Graham va hammualliflar yozuv strategiyalarini o‘rgatishda namuna, amaliyot va refleksiyani birlashtirishni hamda mas’uliyatni asta-sekin o‘quvchiga topshirishni tavsiya qiladi. [2: 19]. Loyihada ushbu tamoyil bitta obyekt haqidagi ma’lumotdan izoh tuzishni ko‘rsatish, boshqa obyekt uchun izohni o‘quvchining mustaqil yozishi va yakunda tanlangan ifodalarni asoslash orqali qo‘llanishi mumkin.

Baholash mezonlari loyiha boshlanishida tushuntiriladi. Mazmun bo‘yicha ma’lumotning aniqligi va manbaga tayanishi, nutq bo‘yicha izchillik va auditoriyaga moslik, integratsiya bo‘yicha esa turli manbalarning yagona vazifaga xizmat qilishi kuzatiladi. Rangli bezak yoki texnik murakkablik mazmuniy kamchilikni yashirmasligi kerak. Qog‘ozda tayyorlangan tushunarli xarita ham belgilangan nutqiy maqsadga to‘liq xizmat qilishi mumkin.

Guruh mahsuloti bilan birga har bir o‘quvchining hissasi ham aniqlanadi. Buning uchun undan o‘zi tanlagan ma’lumotni, yozgan izohini va tahrir sababini qisqa tushuntirish so‘raladi. “Men bu gapni nega o‘zgartirdim?” savoliga asosli javob o‘quvchining til vositasini ongli tanlayotganini ko‘rsatadi. Guruhdagi taqdimotchi faol bo‘lgani uchun barcha ishtirokchilarning nutqiy ko‘nikmasi bir xil baholanmaydi.

O‘zlashtirishning yangi vaziyatga ko‘chishini tekshirish uchun keyingi mashg‘ulotda boshqa mazmundagi kichik topshiriq beriladi. Masalan, madaniy xarita ustida o‘rganilgan aniqlik va manbaga tayanish talablari maktab kutubxonasi haqida ma’lumotnoma tuzishga tatbiq etiladi. O‘quvchi yangi mazmunda ham usuldan foydalana olsa, o‘qituvchi ko‘nikmaning qo‘llanish doirasi haqida ma’lumot oladi. Bunday kuzatuv metodik qaror chiqarishga yordam beradi; integratsiyaning sababiy samarasi haqidagi qat’iy xulosa esa alohida tadqiqot dizaynini talab qiladi.

Til ta’limida fanlararo integratsiyaning metodik imkoniyati o‘quvchini turli manbalardan ma’no yaratish va uni aniq nutqiy vaziyatda ifodalashga jalb etish bilan belgilanadi. Buning uchun darsda umumiy mavzu, fanlarga xos dalillash usullari va kuzatiladigan nutqiy natija o‘zaro muvofiqlashtirilishi kerak. Integratsiyalashgan faoliyatni kichik, bajarilishi mumkin bo‘lgan loyiha doirasida tashkil etish, har bir o‘quvchining hissasini aniqlash va o‘rganilgan usulni yangi mazmunda qo‘llatish amaliy jihatdan maqsadga muvofiqdir. Shu asosda integratsiya ta’lim mazmunini bog‘lash bilan birga, o‘quvchining axborotga mas’uliyatli munosabati va mustaqil muloqot tajribasini shakllantirishga yo‘naltiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Drake S. M. Integrating the Curriculum: How Our Team Dissolved the Boundaries // Educational Leadership. – 1991. – October. – P. 20–22. – URL: https://files.ascd.org/staticfiles/ascd/pdf/journals/ed_lead/el_199110_drake.pdf.
2. Graham S., Bruch J., Fitzgerald J., Friedrich L., Furgeson J., Greene K., Kim J., Lyskawa J., Olson C. B., Smither Wulsin C. Teaching Secondary Students to Write Effectively. NCEE 2017-4002.

3. Graham S., Hebert M. A. Writing to Read: Evidence for How Writing Can Improve Reading. – Washington, DC: Alliance for Excellent Education, 2010. – P. 25.
4. To‘xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 184 b.
5. Yuldasheva D. N. O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi. – Buxoro: Durdona, 2021. – 424 b.

KADIN SIYASI LIDERLERIN SÖYLEMINDE SIYASI VE DIPLOMATIK DEYIMLERIN KULLANIMI

Halbekova Nigora Ummatkulovna
Özbek Dili, Edebiyatı ve Folklör Enstitüsü
Araştırmacısı

Özet: Dünya kadın siyasi liderlerin kullandıkları siyasi-diplomatik dil hemde deyimler konusu modern dilbilimcilik alanında yeni aktif gelişmeye başlamış daldır. Pratik bakımdan araştırma konumuz İngiltereli kadın liderlerin siyasi söylem ve istifade ettikleri dili hem teorik hem pratik bakımdan incelemektedir.

Anahtar kelimeler: Siyasi söylem, kadın siyasi lider, siyasi-diplomasi deyim, konuşma dili.

Abstract: The study of the political-diplomatic language and idioms employed by female political leaders worldwide is a field that has recently begun to develop actively within modern linguistics. From a practical perspective, this research examines the political discourse and language usage of female political leaders from the UK, analyzing them from both theoretical and practical standpoints.

Keywords: Political discourse, female political leader, political-diplomatic idiom, spoken language.

Giriş. Siyasal iletişim ve diplomasi, geleneksel olarak eril bir hegemonik alan olarak şekillenmiş ve uzun yıllar boyunca ataerkil dil yapıları tarafından domine edilmiştir. Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren küresel siyasette kadın liderlerin sayısının artması, siyasi söylemde yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır. Kadın siyasi liderler; karar alma mekanizmalarında varlık gösterirken yalnızca politikalarını değil, aynı zamanda kullandıkları kavramsal çerçeveleri, metaforları, deyimleri ve diplomatik hitabet biçimlerini de dönüştürmektedirler. Bu makale, kadın siyasi liderlerin hem iç politikada (siyasi) hem de uluslararası ilişkilerde (diplomatik) başvurdukları deyim ve kalıp ifadelerin yapısal özelliklerini, retorik stratejilerini ve işlevsel boyutlarını incelemektedir (unwomen.org).

İnceleme. Siyasi ve diplomatik söylemde toplumsal cinsiyet ve dil konusunda gerçekleştirilen araştırmalar az bulunmaktadır. İlkin Ruth Wodak ve "Dursley Okulu" yaklaşımı hakkında bahsetmek lazım. Ünlü dilbilimci Ruth Wodak, siyasi söylemde cinsiyetin ve gücün nasıl üretildiğini inceleyen öncülerdendir. Araştırmalarında, kadın liderlerin hem kamusal alanda otorite kurmak hem de toplumsal cinsiyet kalıplarını (stereotypes) aşmak için dili nasıl esnettiklerini diskursif-tarihsel yaklaşım ile analiz etmiştir. Yanı sıra, Avrupalı Mary Talbot ve Sara Mills gibi bilim adamları tarafından konu ile ilgili önemli araştırmalar hayata uygulanmıştır. Bu araştırmacılar,

dilin kadınlar üzerinde kurduğu "çift yönlü bağı" konusunu (double bind) makalelerinde detaylıca ele almışlardır. Kadın liderlerin kullandığı deyimlerin (örneğin uzlaşı veya sertlik içeren kalıpların) medya tarafından nasıl çarpıtıldığını veya cinsiyetçi bir süzgeçten geçirilerek okuyucuya sunulduğunu metin çözümlemeleriyle ortaya koymuşlardır (). Bu bilim adamlar sırasına, **Robin Lakoff,** Dil ve cinsiyet çalışmalarının öncüsüdür. 1975 yılında yayımladığı *"Language and Woman's Place"* kitabı ile kadınların dil kullanımındaki (kararsızlık belirteçleri, onay soruları, kibarlık kalıpları) dilbilimsel özellikleri ortaya koymuş, sonraki dönemlerde kadın siyasilerin hitabet analizlerine temel oluşturmuştur; **Deborah Tannen:** Kadın ve erkeklerin iletişim ve hitabet tarzlarındaki dilbilimsel farklılıkları (rapor dili ve yakınlık dili) incelemiştir. Kadın liderlerin kamusal alanda güç ve otorite kurarken kullandıkları dil stratejilerini araştırmıştır; **Norman Fairclough:** Doğrudan kadın dilbilimci olmasa da, geliştirdiği **Eleştirel Söylem Analizi yöntemi**, günümüzde Margaret Thatcher, Angela Merkel, Jacinda Ardern ve Sanna Marin gibi kadın liderlerin nutuklarındaki güç, ideoloji ve kimlik unsurlarını inceleyen modern dilbilimciler tarafından en çok kullanılan yöntemdir; **Sylvia Shaw:** Özellikle kadın politikacıların parlamentodaki konuşma dillerini, dilsel stratejilerini ve erkek egemen siyasi dille nasıl baş ettiklerini *"Women, Language and Politics"* gibi çalışmalarında dilbilimsel verilerle (söz kesmeler, hitap şekilleri vb.) incelemiştir (www.woman-polıtıcal-leaders). Tabiiki Doğulu bilim adamları tarafından bu konu ele alınmıştır. Özellikle Türk dilbilimciler bu yönde başarılı işler gerçekleiştirmişler. Örneğin, **Onur Yılmaz:** Türk ve Alman siyasetinde kadın liderlerin dilini politik dilbilim açısından incelemiştir. Angela Merkel ve Tansu Çiller'in hükümet programlarındaki ve nutuklarındaki dilsel yapıları karşılaştırmalı olarak analiz etmiştir. **Bezen Balamir-Coşkun ve Selin Akyüz:** Dünya siyasetinin güçlü kadın liderleri olan Angela Merkel, Theresa May ve Federica Mogherini'nin söylemlerini ve medyaya yansıyan imajlarını göstergebilimsel (semiyotik) ve dilbilimsel bir okumayla araştırmışlardır. **Şükriye Ruhi:** Türkiye'de dil, toplumsal cinsiyet ve pragmatik (edimbilim) üzerine öncü çalışmalar yapmış, kadınların kamusal alandaki dil kullanımlarına ve nezaket stratejilerine odaklanmıştır (turkey.unwomen.org). Bizim üzerinde çalıştığımız konu esas olarak İngiltereli kadın lider Margaret Thatcher hemde Kraliçe II. Elizabeth'in (Elizavetta) kullandıkları siyasi söylem hemde istifade ettikleri deyimlere odaklanacaktır.

Kadın Liderlerin Siyasi Deyimlerinin Özellikleri. Bahsettiğimiz lider kadınların genel olarak kullandıkları deyimler, adete benzerlik taşımaktadır. İç politika ve parti içi mücadelelerde onların başvurduğu deyimler, genellikle iki temel amaca hizmet eder: marjinalleştirme çabalarına karşı meşruiyet kazanmak ve tabanla

samimi bir bağ kurmak. Bu bağlamda kadın liderlerin kullandığı siyasi ve diplomatik deyimler şu temel özelliklerle şekillenir:

- **Kapsayıcılık ve Toplumsal Bağlantı:** Soyut ve mesafeli siyasi terimler yerine, geniş halk kitlelerinin günlük yaşam tecrübelerine hitap eden deyimlerin seçilmesi.
- **Yumuşatılmış Güç (Soft Power) Vurgusu:** Sert retorik ve tehdit dili yerine, dolaylı anlatım ve imalı deyimler vasıtasıyla diplomatik esneklik kazanılması.
- **Empati ve İş Birliği Odaklılık:** Diplomaside kilitlenmeleri çözmek amacıyla kolektif sorumluluğa ve ortak değerlere atıfta bulunan kalıp ifadelerin kullanımı.
- **Ev İçi ve Yerel Metaforların Politikleşmesi:** Kadın liderler, geleneksel olarak kamusal alanın dışında bırakılan "ev" ve "toplum" kavramlarını birer siyasi deyim havuzu olarak kullanabilmektedir. Örneğin, bütçe yönetimi veya kriz yönetimi gibi karmaşık siyasi süreçler, halkın kolayca anlayabileceği ev içi düzen ve denge deyimleriyle harmanlanarak aktarılır.
- **Dayanışma ve Sabır Odaklı Deyimler:** Siyasi engeller ve cam tavan sendromu ile mücadele ederken, uzun soluklu mücadeleyi ve kararlılığı simgeleyen deyimler ön plana çıkar. Bu ifadeler, edilgen bir bekleyişi değil; stratejik, sabırlı ve dirençli bir politik duruşu temsil eder.
- **Direnç ve Esneklik (Resilience) İfadeleri:** Siyasetteki cinsiyetçi engellere karşı geliştirilen deyimler, genellikle fiziksel güçten ziyade mental esnekliğe ve kriz anında bükülmeyip ayakta kalmaya odaklanır.

Bunun dışında, geleneksel diplomatik krizlerde kullanılan "kırmızı çizgiler" veya "savaş ilanı" niteliğindeki keskin deyimlerin yerini, müzakere alanını açık tutan "köprüler kurmak", "ortak paydada buluşmak" veya "diyalog kapılarını aralık tutmak" gibi yapıcı deyimler almaktadır. Diplomatik deyimlerin içeriği, sadece devletler arası mekanik çıkarlardan ziyade insani güvenlik, iklim krizi, mülteci hakları ve sosyal adalet gibi temaları kapsayacak şekilde genişletilmektedir. Uluslararası zirvelerde ve ikili görüşmelerde, karşı tarafın kültürel kodlarını ve hassasiyetlerini gözeten, diplomatik nezaketi en üst düzeyde tutan ancak kararlılıktan ödün vermeyen dolaylı anlatım kalıpları tercih edilir. Kadın liderlerin deyim ve metafor tercihleri her zaman özgür bir alan içinde gerçekleşmez. Siyaset sahnesindeki kadınlar, ikili bir baskıyla karşı karşıyadır: Çok sert bir dil kullandıklarında "fazla erkeksi" olmakla eleştirilirler; geleneksel olarak "yumuşak" kabul edilen bir dil kullandıklarında ise zayıf olmakla ya da krizleri yönetememekle suçlanırlar. Bu nedenle kadın liderlerin diplomatik deyim kullanımındaki en belirgin stratejik özellik "stratejik denge"dir. Kraliçe II. Elizabeth, aktif siyasetin üzerinde, tarafsız ve birleştirici bir figür olarak onlarca yıl boyunca eşsiz bir diplomatik hitabet geliştirmiştir. Onun dili, Thatcher'ın çatışmacı tarzının aksine, Brown ve Levinson'ın

Yüz Teorisi (Politeness Theory) çerçevesinde kusursuz bir edimbilimsel incelik barındırır.

Dolaylılık ve Yüzü Koruma (Face-Saving): Kraliçe'nin ulusa seslenişlerinde veya devletler arası krizlerde kullandığı deyimler ("Zamanın testinden geçmek", "Ortak değerlerin paydasında buluşmak"), asla doğrudan bir tehdit veya emrivaki içermez. Bunun yerine, "İstişare kapılarını açık tutmak" gibi yapıcı kalıplarla negatif yüz tehditleri (FTAs) minimuma indirilir. Margaret Thatcher, erkek egemen bir siyaset sahnesinde iktidarı elinde tutabilmek için geleneksel olarak erkeksi kodlanan siyasi deyimser alanları benimsemiş ve hatta bunlara yeni bir boyut kazandırmıştır. **Ontolojik Metaforlar ve Savaş Dili:** George Lakoff ve Mark Johnson'ın *Kavramsal Metafor Teorisi* bağlamında, Thatcher'ın söyleminde **"Siyaset bir savaştır"** ($Politics\ is\ war$) ontolojik metaforu baskındır. "Demir Leydi" (The Iron Lady) lakabı, bizzat Sovyet basını tarafından verilmiş ancak Thatcher tarafından benimsenerek kurumsal bir deyimsel kimliğe dönüştürülmüştür. Thatcher; "Geri adım atmayacağım" (*No turning back*), "Hattı korumak" veya "Çelik irade" gibi katı kalıp ifadeleri sıklıkla kullanmıştır. Bu deyimler, bilişsel düzlemde esnek olmayan, dikey ve hiyerarşik bir otorite modelini temsil eder. Thatcher örneği, kadın liderlerin iktidar alanında var olabilmek için bazen tamamen eril bir deyim dağarcığını içselleştirerek (mimesis stratejisi) sistemi kendi silahıyla alt etmeye çalıştığını gösterir. Bu liderler, geleneksel askeri deyimler yerine; "Köprüler kurmak", "Ortak evimizi korumak" (çevre ve kriz politikalarında) veya "Krizin yükünü birlikte omuzlamak" gibi toplumsal iş birliğini tetikleyen deyimsel kalıplara yönelirler. Kraliçe'nin dilinde günlük argodan arındırılmış, arkaik ancak son derece işlevsel diplomatik deyimler yer alır. Bu deyimler, anlık krizlerin ötesinde kalıcı bir istikrar algısı yaratır.

Sonuç. Kadın siyasi liderlerin siyasi ve diplomatik deyim kullanımları, eril politik dilin tek tip yapısını kıran ve zenginleştiren önemli bir dönüştürücü güçtür. Bu liderler, dili sadece bir iktidar aracı olarak değil, aynı zamanda toplumsal barışı, kapsayıcılığı ve sürdürülebilir diplomasiyi inşa etmenin bir enstrümanı olarak konumlandırmaktadırlar. Siyasi söylemde evrensel insani değerleri öne çıkaran bu yaklaşım, hem iç politikadaki kutuplaşmaları yumuşatmakta hem de uluslararası ilişkilerde diyalog odaklı yeni bir diplomatik gramerin temellerini atmaktadır.

Kaynaklar:

1. Kütükçü, A. (2017). Türkiye'de Kadın Liderlik Alanında Yapılan Lisansüstü Tezlerin İncelenmesi, İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi, 26-47.
2. LAKOFF, R. (1973). "Language and Woman's Place". Language in Society, Vol. 2, No. Cambridge University Press.
3. Smith, D.G. & Nikolov, C.M. (2018). Kadın ve Erkek Liderleri Tanımlarken Farklı Sözcükler mi Kullanıyorsunuz?, Harvard Business Review, Türkiye, 14-17.

4. Yılmaz, Ş. (2018). Exploring Female Leadership Behaviours In Regards Of Barriers, Yönetim ve Organizasyon Doktora Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul. YÖK, (2020). https://istatistik.yok.gov.tr/
5. Yule .G. (2020). The Study of Language. Cambridge University Press. Seventh Edition.

ODIL YOQUBOVNING “ULUG‘BEK XAZINASI” ROMANIDA BOSHQA TILLARDAN KIRGAN LEKSEMALAR

Butayev Akramjon Achilovich
Jizzax DPU o‘qituvchisi
a.butayev.048@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Odil Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi” romanida boshqa tillardan o‘zlashgan leksemalarning qo‘llanish xususiyatlari tadqiq etilgan. Asar leksikasida arabcha va forsiy birliklardan tashqari, sanskritcha, so‘g‘dcha, xitoycha, yunoncha hamda mo‘g‘ulcha o‘zlashmalarning mavjudligi aniqlanib, ularning tarixiy-lisoniy xususiyatlari yoritilgan. Tadqiqotda ayrim o‘zlashmalarning etimologiyasi, semantik taraqqiyoti va roman matnidagi ma’no xususiyatlari manbalar asosida tahlil qilingan. Xususan, *fil, bog‘, rang, chang, zumrad, marmar, piyola, qandil, navkar, dorug‘a, hirovul, javong‘ir, barong‘ir* kabi leksemalarning qo‘llanishi tarixiy va qiyosiy jihatdan ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, mazkur birliklarning qadimgi va o‘rta asr yozma manbalaridagi shakl hamda ma’nolari bilan qiyosiy tahlili amalga oshirilgan. Tadqiqot natijalari romandagi o‘zlashmalar o‘zbek tili leksik tarkibining tarixiy boyish jarayonini aks ettirishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Ulug‘bek xazinasi, Odil Yoqubov, o‘zlashma leksemalar, tarixiy leksika, etimologiya, semantika, sanskritcha o‘zlashmalar, so‘g‘dcha o‘zlashmalar, mo‘g‘ulcha o‘zlashmalar, o‘zbek tili.

Аннотация. В данной статье исследуются особенности употребления лексем, заимствованных из других языков, в романе Одила Якубова «Сокровище Улугбека». Наряду с арабскими и персидскими элементами в лексическом составе произведения выявлены заимствования из санскрита, согдийского, китайского, греческого и монгольского языков. В работе рассматриваются историко-лингвистические особенности данных единиц, их этимология, семантическое развитие и функционирование в художественном тексте. Особое внимание уделяется таким лексемам, как *fil, bog‘, rang, chang, zumrad, marmar, piyola, qandil, navkar, dorug‘a, hirovul, javong‘ir* и *barong‘ir*. Их значения и формы сопоставляются с соответствующими единицами, зафиксированными в древних и средневековых письменных памятниках тюркских языков. Анализ показывает, что заимствованная лексика романа отражает длительные языковые и культурные контакты народов Центральной Азии. Исследование также раскрывает роль заимствований в формировании

исторического колорита произведения и художественном воссоздании языковой среды эпохи Улугбека.

Ключевые слова: «Сокровище Улугбека», Одил Ёкубов, заимствованные лексемы, историческая лексика, этимология, семантика, тюркские языки, монгольские заимствования, согдийские заимствования, языковые контакты.

Abstract. This article examines the use of lexical units borrowed from other languages in Odil Yoqubov's historical novel *Ulug'bek xazinasi* (*Ulugbek's Treasure*). In addition to Arabic and Persian elements, the lexical composition of the novel contains borrowings from Sanskrit, Sogdian, Chinese, Greek, and Mongolian. The study focuses on the historical and linguistic characteristics of these lexical units, including their etymology, semantic development, and contextual meanings in the literary text. Particular attention is paid to such words as *fil, bog', rang, chang, zumrad, marmar, piyola, qandil, navkar, dorug'a, hirovul, javong'ir,* and *barong'ir*. Their forms and meanings are compared with relevant examples found in ancient and medieval written sources. The analysis demonstrates that borrowed vocabulary in the novel reflects long-term linguistic and cultural contacts among the peoples of Central Asia. It also contributes to the reconstruction of the historical linguistic environment and demonstrates the role of lexical borrowings in creating historical authenticity and enriching the language of Uzbek historical prose.

Keywords: Ulugbek's Treasure, Odil Yoqubov, borrowed lexemes, historical vocabulary, etymology, semantics, Sanskrit borrowings, Sogdian borrowings, Mongolian borrowings, language contacts.

"Ulug'bek xazinasi" romanida arabcha va forsiy istilohlardan tashqari juda oz bo'lsa-da, sanskritcha (fil), so'g'dcha (namoz, bağ, raŋ), xitoycha (čaŋ), yunoncha (zumrad, daftar, Rum), mo'g'ulcha (barlos, bakovul, yasovul, navkar, hirovul, shaqovul, chapovul, dubulg'a, dorug'a, javong'ir, barong'or) [1:72-79]. so'zlar ham qo'llangan.

Ilk bor Ahmad Yugnakiyning "Hibatul-haqoyiq" asarida uchragan sanskrit- cha fil o'zlashmasi "Ulug'bek xazinasi" romanida ayni shakl va qayd etilgan ma'noda ko'zga tashlanadi: Bu fillar uning suvoriylariga dahshat solgani boisidan u dorussaltana tomon chekinmoqni lozim ko'rgan. A.Shcherbakning fikricha, pil ning eron tillari leksik qatlamiga mansublik ehtimoli kam. Shuning uchun uni sanskritcha pilu va assuriycha piru so'zlariga qiyoslash mumkin [4:139].

So'g'dcha bog' so'zi Turfon matnlarida "mevazor, chamanzor" ma'nosini anglatgan: Azu bağ borluqï tarïğ – Yoki bog', uzumzor, ekinzorda. Mahmud Koshg'ariyning "Devoni"da "uzumzor", "Qisasi Rabg'uziy" asarida "mevazor"

ma’nosini ifodalagan: Xatunï aydï: bir qonaq keldi... bağda yatur, barïb körgil, ta’am tiläsä bergil tedi. Leksema tadqiq qilinayotgan asar lug‘at tarkibida o‘zining asl sememasida qayd etilgan: …yo‘l bo‘yidagi yuksak sarvlarga, kechasi yomg‘irda cho‘milgan bog‘larga, adirlarni qoplagan ho‘l maysalarga, musaffo osmonda milt-milt yongan so‘nggi yulduzlarga suqlanib qarar, qarab to‘ymas edi.

Alisher Navoiy asarlarida “bo‘yoq”, “xil, tur”, “naf, foyda”, “ko‘rinish yuz”, “o‘xshash”, “yurish-turish”, “boylik, mansab” kabi ma’nolarni anglatgan **rang** atamasi “Ulug‘bek xazinasi”da “tus, bo‘yoq”ni, **rangi o‘ch-** iborasi tarkibida kelib, “qo‘rqmoq, sarosimaga tushmoq” sememasini bildirgan: *Oldinda borayotgan murid, devorlari och firuza rangga bo‘yalgan dahlizdan o‘tib chap qo‘ldagi o‘ymakor eshikni ochdi*; *Shahzoda Abdul’aziz rangi o‘chib, ko‘zlari bejo javdirab o‘tirar, pastki jag‘i g‘alati qaltirar edi*.

Romanda xitoy tilidan o‘zlashgan **chang** so‘zi “musiqa asbobi” ma’nosini bergan: *U tushidagina emas, o‘ngida ham dod solib baqirib yubordi chamasi, chang va setor ovozi kelayotgan yondosh xonadan balxlik saroybon bilan yana bir mahram yugurib chiqdi*. Termin “Oltun yoruq” yodgorligida “qo‘ng‘iroqcha”, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida “zarbli musiqa asbobining tarelkasi” ma’nolarida kelgan: *Sol iligintä čang tutar*. O‘zlashma XIV asr Xorazm yodnomalarida “musiqa asbobi” semasini anglatgan: *Sewär šāhlïqdïn artuq čang ünin* **[1:78].**

Turkiy tillar so‘z boyligidagi yunoncha o‘zlashmalar asrlar mobaynida olib borilgan madaniy munosabatlar va arab tili ta’sirida kirib kelgan **[1:79].** Xususan, XIV asr Xorazm yodnomalarida qo‘llanishda bo‘lgan “oliy sifatli, och yashil tusli qimmatbaho tosh” ma’nosidagi **zumarrad/zumurrud [1:80]** tadqiqot ob’ekti qilib olingan asarda **zumrad** shaklida uchraydi: *...faqat parda chetini ushlagan zaifaning oppoq qo‘li ko‘rinar, zumrad ko‘zli qo‘sh uzuk taqilgan nozik barmoqlar go‘yo nimanidir timirskilaganday titrar edi...* Shu bilan birga, romanda ushbu so‘zning arabcha **zabarjad** ma’nodoshi ham ishlatilgan: *Katta sandiq yal-yal yongan olmos, la’l, yoqut, inju, zabarjad va yana qandaydir nafis tovlangan qimmatbaho toshlar bilan limmo-lim edi*.

Marmar сўзи “ганч” маъносини англатиш учун хизмат қилган: *Qïzïl altundïn tört azaqlarïğa marmar ornatmiš*. Ўзлашма «Гулистон бит-туркий» асарида ҳам айни маънода ишлатилган: *Faraší kök marmar* **[1:81].** Мазкур ўзлашма “Ulug‘bek xazinasi” романида зикр қилинган маънони акс эттирган: *Bu – devorlari qora marmar bilan qoplangan, shifti past, torgina chorsi xona bo‘lib, ichi muzday sovuq edi*.

Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asarida «suv ichiladigan yassi kosacha» **piyāla**, «osma chiroq turi» esa **qandil** deb nomlangan: *Qārunma altun piyāla čïqarïb*

Musā utrusïnda qoyub mutriblar hāzir qïlïb…xamr ičär erdi; *Butaqlarï kümüšdin bir qandil qïldï*. Har ikkala leksema oldingi davr yodnomalarida kuzatilmasa-da, XIV asr Xorazm manbalarida o‘z ma’nolarida qo‘llanilgan: *Sundï piyāla*; *Taqï tört yüz kümüšdin qandillar qïldurdï* **[1:82]**. Ushbu o‘zlashmalarni o‘rganilayotgan manbada ham ko‘rsatilgan sememalarda uchratish mumkin: *Bu – odatda beriladigan piyolaning yuzidekkina arpa nonga o‘xshamas, jo‘xori unidan yopilgan, qalin yumaloq to‘qach edi*; *Shiftdagi qandil va tokchalardagi oltin shamdonlarga terilgan shamlarning ko‘pchiligi o‘chirilgan, mehmonxona g‘ira-shira edi*.

Hozirgi turkiy tillar leksikasining o‘zlashgan qatlamining ma’lum qismini mo‘g‘ul tilidan olingan so‘zlar tashkil qiladi. Bunga asosiy sabab, bir tomondan, o‘tmishda turk, mo‘g‘ul, tungus-manjur urug‘ va qabilalarning genetik birligi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, keyingi davrlarda turkiy qabilalar uyushmalari va elatlari yashaydigan deyarlik butun hududlarning mo‘g‘ullar tomonidan istilo qilinishidir. Qayd etish joizki, turkiy va mo‘g‘ul tillarining o‘zaro aloqasi, tabiiy, ikki tomonlama kechgan. Mo‘g‘ul tili turkiy tillarga ta’sir etgani kabi, o‘z navbati- da, turkiy tillar ham mo‘g‘ul tiliga o‘z ta’sirini o‘tkazgan [2:37].

“Ulug‘bek xazinasi” asarida **navkar** harbiy termini “mulozim, xizmatkor, xizmatch” ma’nosiga ega: *Lekin mash’al ushlagan navkarlar undan oldin yetib borib, suvoriylarni otdan tushira boshlashdi*. Bobur va Shayboniyxon qo‘shinida mo‘g‘ulcha *navkar* o‘zlashmasining qo‘llanish darajasi baland bo‘lgan. Chingiziylar davrida *navkar* istilohi xon yoki boshqa mo‘g‘ul rahnamolari xizmatida bo‘lgan shaxs (drujinachi)larga nisbatan qo‘llangan. Tarix navkarlarning mustaqil korpus va qo‘shinga qo‘mondonlik qilganidan dalolat beradi [3:68].

Romanda “shahar tartibini nazorat qiluvchi mirshab, bosh mirshab” **dorug‘a** nomi bilan yuritilgan: – *Bilmasang bilib qo‘y: bul chanoqiyga dorussaltana dorug‘asi Mironshoh bilan shayxulislom Burhoniddin janoblari lutfan tashrif buyurmishlar!* Movarounnahr hukmdorligi mo‘g‘ullar tomonidan Mahmud yalavochga berilgach, mo‘g‘ul harbiy guruhlar boshqaruviga *darug‘a*lar tayinlangan. Temuriylar saltanatida mahalliy sulola vakillari yoxud nomdor sarkardalarga davlat oldidagi xizmatlari evaziga *darug‘a* lavozimi berilgan va ular nafaqat qal’a, qo‘rg‘on yoki shaharning harbiy komendanti, shuningdek, muayyan hududning rahbari sifatida faoliyat yuritib, harbiy, fuqarolik va moliliya masalalarida mas’ul hisoblangan [3:25].

Shuningdek, romanda **hirovul** (qo‘shinning ilg‘or qismi), **javong‘ir** (qo‘shinning chap qanoti), **barong‘ir** (qo‘shinning o‘ng qanoti), **chopovul** (bosqin, talon-taroj) va **shaqovul** (pistirmadagi asosiy qo‘shin) singari mo‘g‘ulcha so‘zlar ham kuzatiladiki, ushbu o‘zlashmalar bugungi adabiy tilimizda qo‘llanmaydi: *Bobosi Amir Temur bunday holatlarda g‘animning hirovul qo‘shinlarini oldinga o‘tkazib*

yuborar, so‘ng banogoh javong‘ir va barong‘ir suvoriylari bilan qurshab olib, qopqonga tushirar edi. Agarchi g‘anim lashkarlariga yordam kelsa ehtiyotda turgan chopovul va shaqovul qo‘shinlarini jangga solib, qatlu qirg‘in qilardi.

“Ulug‘bek xazinasi” romanidagi o‘zlashma so‘zlarining lingvistik tahlili o‘zbek tarixiy romanchiligi tilining shakllanishi, tilimizning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini, uning boshqa tillar bilan boyish jarayonlarini hamda asardagi o‘zlashmalarning uslubiy xususiyatlarini o‘rganishda katta o‘rin tutadi. Bu esa yozuvchining til boyligidan qanchalik mahorat bilan foydalanganini va tarixiy voqelikni badiiy shaklda tiriltirganini yaqqol namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдушукуров Б. Туркий манбалар лексикаси. – Тошкент: BOOKMANY PRINT, 2022.
2. Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. – Тошкент: Фан, 2009.
3. Dadaboev H., Yodgorov H. O‘zbek harbiy terminologiyasi. – Toshkent: SAHHOF, 2021.
4. Историческое развитие лексики тюркских языков. –М.: Изд-во АНСССР,1961.

BEVOSITA TARJIMALARDA ASARNING IDEOLOGIK VA STILISTIK XUSUSIYATLARI

Sodiqova Dinora Ilhom qizi
Xalqaro Nordik universiteti katta o‘qituvchisi
Toshkent davlat transport universiteti doktoranti
ORCID: 0000-0002-5001-0923
d.sodiqova@nordicuniversity.org

Abstract. This article examines the preservation of ideological meanings and stylistic features in direct literary translation. A qualitative analysis of selected passages from George Orwell’s Nineteen Eighty-Four identifies the functions of slogans, institutional names, neologisms, and narrative perspective. The study distinguishes direct translation from literal rendering and proposes contextual criteria for evaluating Uzbek translation choices without assuming automatic equivalence.

Keywords: direct translation; ideology; literary style; equivalence; political irony; Newspeak; translation assessment

KIRISH

Badiiy asarni bevosita tarjima qilish muallif yaratgan ma’no va uslub munosabatini asl matndan turib o‘rganish imkonini beradi. Biroq asliyat tilini bilishning o‘zi estetik va mafkuraviy mazmunning to‘liq saqlanishini kafolatlamaydi. Siyosiy shior, kinoyali nom, ataylab g‘ayritabiiy tuzilgan so‘z yoki qahramon nutqidagi takror lug‘aviy jihatdan to‘g‘ri o‘girilsa ham, uning badiiy vazifasi o‘zgarishi mumkin. Shu sababli bevosita tarjimaning afzalligi tayyor sifat belgisi sifatida emas, asl matnga qaytib tekshirish va asosli qaror qabul qilish imkoniyati sifatida baholanishi lozim.

Ulug‘bek Yo‘ldoshev o‘zbek tarjimachiligida bilvosita tarjima amaliyotidan asliyat tillari bilan bevosita ishlash imkoniyatlarini kengaytirishga bo‘lgan ehtiyojni qayd etadi [1: 3]. Ushbu ehtiyoj faqat tillararo aloqa yo‘lining qisqarishi bilan cheklanmaydi. Asar qanday hikoya qilinayotgani, unda kimning nuqtayi nazari ustunligi va qaysi ifodalar baholash vazifasini bajarishini tushunish ham zarur. Ayniqsa, antiutopiyada hukmron mafkura alohida bayonotlarda emas, kundalik nutq, muassasa nomlari va tilni me’yorlashtirish amaliyotida namoyon bo‘ladi.

Mazkur maqolada bevosita tarjima atamasi asarning dastlabki tilidan tarjima tiliga vositachi tarjimasiz o‘girish ma’nosida qo‘llanadi. Bu tushuncha so‘zma-so‘zlik bilan tenglashtirilmaydi. Asliyatdan ishlayotgan tarjimon sintaktik qayta qurish, modulyatsiya yoki izohdan foydalanishi mumkin; ushbu amallar tarjimaning

bevositaligini bekor qilmaydi. Aksincha, boshqa tildagi tarjimaga tayangan matn shaklan juda yaqin bo‘lsa ham, kelib chiqish yo‘li jihatidan bilvosita bo‘lib qoladi. Demak, tarjima yo‘li va tarjima usuli ikki alohida tahlil darajasidir.

Yosh tadqiqotchilarning bevosita va bilvosita tarjima masalalariga bag‘ishlangan maqolasida “strategy selection is irreducibly contextual” degan xulosa ilgari suriladi [2: 520]. Ya’ni strategiya tanlovini kontekstdan ajratib bo‘lmaydi. Ushbu fikr mazkur tadqiqot uchun muhim, biroq o‘sha ishda shaklga yaqinlik hamda funksional moslashuv asosida muhokama qilingan strategiyalar bu yerda tarjimaning vositachi til orqali amalga oshirilishi masalasidan ajratiladi. Bunday terminologik aniqlik bevosita tarjimani har qanday formal muvofiqlikning sinonimi sifatida talqin qilishdan saqlaydi.

Tadqiqotning maqsadi bevosita badiiy tarjimada ideologik mazmun va stilistik belgilar o‘rtasidagi aloqani aniqlash hamda ularni baholash mezonlarini ishlab chiqishdir. Jorj Oruellning “1984” romani misolida uch savol qo‘yiladi: mafkuraviy ma’no qaysi til vositalarida mujassamlashadi; o‘zbekcha ifodada qaysi o‘zgarishlar ushbu ma’noni siljitishi mumkin; tabiiy bayon bilan muallif yaratgan g‘ayritabiiylik o‘rtasidagi muvozanat qanday saqlanadi? Maqolaning tahliliy hissasi bevositalikni sifat kafolati deb emas, kontekstual tekshirish sharti deb izohlashdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot sifat tahliliga asoslanadi. Asosiy material sifatida “1984” romanining inglizcha elektron matnidan besh turdagi birlik tanlandi: partiya shiorlari, vazirlik nomlari, Nyuspik- Yangi Til (Newspeak) so‘z yasash qatori, Saym nutqidagi baholovchi jumla va tarixni boshqarish haqidagi shiorning so‘roq sahnasida takrorlanishi. Misollar mafkuraviy vazifa bilan kuzatiladigan formal belgi birgalikda mavjud bo‘lishi mezoni asosida maqsadli saralandi. Ushbu tanlov roman bo‘yicha barcha tarjima hodisalarining statistik asosi hisoblanmaydi.

Har bir birlik to‘rt bosqichda o‘rganildi. Dastlab asliyatdagi denotativ mazmun va so‘zlovchi aniqlandi. Keyin takror, parallelizm, baholovchi leksika, so‘z yasalishi yoki nutq registri kabi stilistik belgi ajratildi. Uchinchi bosqichda ushbu belgi hokimiyat, itoat, xotira yoki fikrlash erkinligi bilan qanday bog‘lanishi tekshirildi. Yakunda o‘zbekcha variant va ehtimoliy muqobilning ma’no hamda uslubga ta’siri qiyoslandi. Baholash predmet mazmuni, formal munosabat, ovozga mansublik va matn bo‘ylab izchillik mezonlariga tayandi.

Naydaning dinamik ekvivalentlikni “the closest natural equivalent to the source-language message” deb tavsiflashi mazmun va tabiiylikni birgalikda hisobga olishga yo‘naltiradi [3: 136]. Bu ta’rifning o‘zbekcha mazmuni manba xabariga eng yaqin tabiiy muqobilni yaratishdir. Biroq tabiiylik mazkur tadqiqotda barcha noodatiy

ifodalarni silliqlashtirish deb tushunilmaydi: asliyatda ideologik vazifa bajarayotgan g‘alizlik tarjimada ham sezilishi mumkin. O‘quvchiga qulaylik bilan muallifning tilga ataylab yuklagan qarshiligi farqlanadi.

Metodik jihatdan D. Sodiqovaning emotsional diskurs tahlili haqidagi ishida birlashtirilgan tavsifiy-lingvistik, qiyosiy va diskursiv yondashuvlar ham hisobga olindi [7: 879]. Ushbu yondashuvlar bu yerda hissiy intensivlikni o‘lchash uchun emas, birlikning nutq vaziyatidagi vazifasini aniqlash uchun qo‘llandi. Tadqiqotda respondentlar ishtirokidagi tajriba o‘tkazilmagan; o‘quvchi talqiniga oid mulohazalar matn belgilariga asoslangan tahliliy ehtimollar sifatida ifodalanadi. Shuningdek, vositachi matn bilan uch tomonlama qiyoslash o‘tkazilmagani sababli bevosita va bilvosita tarjimalarning umumiy ustunligi haqida empirik da’vo qilinmaydi.

NATIJALAR

Birinchi kuzatuv: shiorning mafkuraviy kuchi uning parallel tuzilishida namoyon bo‘ladi. Roman boshida “WAR IS PEACE / FREEDOM IS SLAVERY / IGNORANCE IS STRENGTH” shiorlari beriladi [6: 7]. Bevosita tarjima varianti: “URUSH — TINCHLIK / ERKINLIK — QULLIK / BILIMSIZLIK — KUCH”. Uchala jumlaning bir xil tuzilishi ziddiyatli tushunchalarni bir xil qat’iyat bilan tenglashtiradi. Bu yerda siyosiy mazmun faqat alohida otlarda emas, dalilsiz tenglashtirishni odatiy haqiqat sifatida ko‘rsatuvchi sintaktik shaklda ham mavjud.

O‘zbek tilida hozirgi zamon ot kesimli gapning bog‘lamasiz tuzilishi inglizcha “is” shaklini so‘z bilan takrorlamasdan ham parallelizmni saqlaydi. Demak, sintaktik shaklning grammatik qayta tashkil etilishi stilistik sadoqatga zid emas. “Urush tinchlikka olib keladi” kabi muqobil esa tenglashtirishni sabab-oqibat izohiga aylantiradi. Natijada shiorning mantiqni majburan almashtirish xususiyati yumshaydi. Bu farq bevosita tarjimada har bir grammatik kengaytirish semantik jihatdan betaraf bo‘lavermasligini ko‘rsatadi.

Uchinchi shior uchun “jaholat” muqobili ham ko‘rib chiqilishi mumkin. Biroq u o‘zbekcha qo‘llanishda bilim yetishmasligidan tashqari keskin salbiy axloqiy bahoni ham faollashtirishi mumkin; “bilimsizlik” esa bilimdan mahrum etish jihatini oldinga chiqaradi. Mazkur kuzatuv bir variantni barcha vaziyatlarda yagona to‘g‘ri yechim deb belgilamaydi. Tanlov butun roman davomida bilim, ong va itoat o‘rtasidagi aloqaning qanday ifodalanishi bilan muvofiqlashtirilishi kerak. Alohida so‘zning ta’sirchanligi umumiy konseptual izchillik o‘rnini bosa olmaydi.

Ikkinchi kuzatuv: muassasa nomidagi ijobiy ma’no bilan uning faoliyati o‘rtasidagi ziddiyat kinoyani yuzaga keltiradi. “The Ministry of Peace” va “The Ministry of Love” nomlari romanda urush hamda qo‘rqituvchi davlat apparati tasviri bilan yonma-yon keladi [6: 7–8]. Taklif etilayotgan muqobillar “Tinchlik vazirligi” va “Muhabbat vazirligi”dir. Mazkur nomlar rasmiy uslubdagi odatiy birikma sifatida

eshitilishi, ayni vaqtda voqealar bilan to‘qnashganda o‘zining yolg‘on niqob ekanini ochishi lozim. Kinoya nomning ichida tayyor izoh sifatida emas, nom va harakat munosabatida shakllanadi.

“Muhabbat vazirligi”ni “Qiynoq vazirligi” deb tushuntirib tarjima qilish muassasaning amaliy vazifasini ochiq ko‘rsatishi mumkin, ammo hokimiyatning zo‘ravonlikni ijobiy atama bilan yashirish mexanizmini yo‘qotadi. Aksincha, nom saqlanib, keyingi tasvirdagi tahdidlar yumshatilsa, kinoyaning ikkinchi tayanchi zaiflashadi. Shunday qilib, ideologik mazmunning saqlanishi nomning o‘ziga emas, matndagi qarama-qarshi unsurlarning birgalikda uzatilishiga bog‘liq. Tarjimon butun munosabatni tekshirishi, birikmani ajratib baholamasligi kerak.

Uchinchi kuzatuv: sun’iy so‘z yasash usuli fikrni cheklash g‘oyasini moddiylashtiradi. Syme “good”, “ungood”, “plusgood”, “doubleplusgood” qatorini izohlaydi [6: 49]. Tadqiqot uchun shartli muqobillar “yaxshi”, “noyaxshi”, “plyusyaxshi”, “ikkiplyusyaxshi” tarzida taklif etildi. Ushbu variantlar tayyor adabiy me’yor yoki majburiy termin sifatida berilmaydi. Ularning vazifasi umumiy o‘zak, inkor elementi va darajani mexanik oshiruvchi unsur orqali birgina so‘zdan cheklangan ma’nolar qatori hosil qilinishini namoyish etishdir.

Qatorni “yaxshi”, “yomon”, “ajoyib”, “nihoyatda zo‘r” deb tarjima qilish ayrim denotativ ma’nolarni tushunarli beradi, biroq sinonimik boylikni yo‘qotishga qaratilgan loyiha o‘rniga tabiiy tilning xilma-xilligini qayta tiklaydi. Bu holatda ravonlashtirish mafkuraviy ma’noga zid natija berishi mumkin. Taklif etilgan mexanik shakllarning ham cheklovi mavjud: ular o‘zbekcha o‘qishda qo‘shimcha qiyinchilik tug‘diradi. Shuning uchun yakuniy tanlovda yagona so‘z yasash tamoyili, tushunarlilik va roman ichidagi izohlarning yetarliligi birgalikda tekshirilishi zarur.

To‘rtinchi kuzatuv: qahramon bahosi muallif hukmi bilan aralashtirilmasligi kerak. Syme so‘zlarni yo‘qotish haqida “It’s a beautiful thing, the destruction of words” deydi [6: 49]. Bevosita variant: “So‘zlarni yo‘q qilish — naqadar go‘zal ish”. “Go‘zal”ning ijobiy bahosi bilan “yo‘q qilish”ning vayronkor mazmuni o‘rtasidagi ziddiyat personajning mafkuraga singib ketgan tafakkurini ochadi. Bu jumlada so‘zlovchi zavq bilan baholayotgan hodisani o‘quvchi xavfli deb anglash imkoniga ega; badiiy ta’sir aynan shu masofadan tug‘iladi.

Agar tarjimada “so‘zlarni yo‘q qilishning dahshati” kabi salbiy baho kiritilsa, qahramonning mafkuraviy pozitsiyasi oldindan fosh etiladi va uning o‘z nutqidagi samimiy ishonch yo‘qoladi. “Tilni takomillashtirish” deb yumshatish esa vayronkor harakatning ochiqligini kamaytiradi. Demak, tarjimonning asarda tasvirlangan mafkuraga munosabati personajning so‘z tanlovini qayta yozishga asos bo‘la olmaydi. Ideologik sadoqat hukmron g‘oyani ma’qullash emas, matnda uning kim tomonidan va qanday ohangda aytilganini to‘g‘ri ko‘rsatishdir.

Beshinchi kuzatuv: takrorning ma’nosi nutq vaziyati bilan o‘zgaradi. So‘roq sahnasida Uinston “Who controls the past controls the future: who controls the present controls the past” shiorini takrorlaydi [6: 227]. Taklif etilayotgan variant: “O‘tmishni boshqargan kelajakni boshqaradi: bugunni boshqargan o‘tmishni boshqaradi”. “Boshqaradi” fe’lining takrori hamda “o‘tmish — kelajak — bugun — o‘tmish” tartibi vaqt ustidan nazoratni yopiq mantiqiy tizim shaklida beradi. Takrorni uslubiy ortiqchalik deb kamaytirish shiorning yodlanadigan va qayta aytiladigan shakliga ta’sir qiladi.

Mazkur sahnada gapning lug‘aviy mazmuni bilan uning majburlash vazifasi farqlanadi. Uinstonning javobni itoat bilan qaytarishi, O’Brayenning tasdiqlashi va og‘riq xavfi shiorni oddiy siyosiy aforizmdan nazorat vositasiga aylantiradi [6: 227]. Tarjima jumlaning o‘zini aniq o‘girib, atrofidagi ko‘rsatkichlarni qisqartirsa, bosim ostida aytilayotgan nutq erkin bildirilgan fikrdek ko‘rinishi mumkin. Shu bois tahlil birligi zarur hollarda jumladan butun nutq epizodiga kengaytiriladi.

Beshta kuzatuvning umumiy natijasi shuki, ideologik mazmun leksik ma’nodan tashqari sintaktik tenglashtirish, nom va faoliyat qarama-qarshiligi, so‘z yasashdagi cheklov, bahoning muayyan ovozga tegishliligi hamda vaziyatli takror orqali yuzaga chiqadi. Har bir holatda tarjima qarori shu munosabatlardan qaysi birini saqlashi yoki o‘zgartirishi asosida baholandi. Natijalar muayyan nashr tarjimoniga baho berish emas, asliyatdan tarjima yaratish va tahrirlash uchun matnga tayangan mezonlarni ko‘rsatadi.

MUHOKAMA

Olingan kuzatuvlar natijalari bevosita tarjima jarayonida ideologiya va uslubni mustaqil qatlamlar sifatida ajratish cheklanganligini ko‘rsatadi. Shiorning ixchamligi, nomning rasmiyligi va neologizmning sun’iyligi g‘oyani bezamaydi, balki uni yuzaga chiqaradi. Shu bois mazmun saqlanib, uslub erkin o‘zgartirildi degan xulosa har doim ham yetarli emas. Agar o‘zgartirilgan belgi asarda fikrlashni boshqarish vositasi bo‘lsa, stilistik siljish bir vaqtning o‘zida mafkuraviy siljishga aylanadi. Bunday birliklarning bahosi matnning kengroq tashkil topishiga bog‘lanishi kerak.

G‘aybulla Salomov “bir nechta nozik lavhani chiqara olmaslik” va xarakterli detallarni tashlab ketish badiiy ta’sirni susaytirishi mumkinligini ta’kidlaydi [4: 42]. Ushbu mulohaza tahlildagi kichik shakliy belgilar ahamiyatini tushuntirishga yordam beradi. Masalan, takrorni sinonim bilan almashtirish yoki rasmiy nomni izohlab yuborish yirik lug‘aviy xato bo‘lmasligi mumkin. Ammo aynan shu o‘zgarishlar muallif tashkil etgan ichki munosabatni buzishi ehtimoli bor. Tarjima tahriri faqat xato so‘zlarni qidirish bilan cheklanmasligi shundan kelib chiqadi.

Ulug‘bek Yo‘ldoshev: “So‘zlar turli tillarda o‘zlarining denotativ ma’nolariga ko‘ra bir biriga mos tushadi, lekin ifoda ma’nolariga ko‘ra farq qilishi mumkin”, deb

yozadi [1: 132]. Ushbu farq “bilimsizlik” va “jaholat” kabi muqobillarni baholashda dolzarbdir. Lekin lug‘aviy konnotatsiya bilan cheklanish ham yetarli emas: badiiy kontekst betaraf so‘zni tahdidli, ijobiy so‘zni esa kinoyali qilishi mumkin. Shuning uchun birikmaning umumiy qo‘llanishdagi ma’nosi uning muayyan sahnadagi ma’nosi bilan qiyoslanadi.

Entoni Pymning “risk is not the same thing as translative difficulty” degan fikri e’tiborni tarjima qarorining oqibatiga qaratadi [5: 72]. Tarjima qiyinligi bilan kommunikativ xatar bir narsa emas. Mazkur maqolada bu yondashuv badiiy tahlilga tatbiq etilib, oson ko‘ringan so‘zning ham katta talqin yukiga ega bo‘lishi mumkinligi ko‘rsatildi. “Muhabbat” yoki “go‘zal”ni tarjima qilish lug‘aviy jihatdan murakkab bo‘lmasa-da, ularning matndagi qarama-qarshi vazifasini yo‘qotish asarning siyosiy kinoyasini sezilarli o‘zgartirishi mumkin. Bu Pymning Oruell haqidagi xulosasi emas, uning mezonining mazkur materialga tatbiqidir.

Natijalardan amaliy tahrir tartibi kelib chiqadi. Avvalo, mafkuraviy yuklangan takroriy birliklar uchun izchil muqobillar ro‘yxati tuziladi. Keyin har bir birlikning so‘zlovchisi, registri va kontekstual bahosi qayd etiladi. Shundan so‘ng tanlangan o‘zbekcha ifoda asliyatdagi qarama-qarshilikni saqlashi tekshiriladi. Izoh kerak bo‘lsa, u personaj nutqiga qo‘shimcha baho sifatida singdirilmasdan, tegishli paratekst vositasida berilishi mumkin. Yakuniy o‘qishda esa terminlarning barqarorligi bilan tabiiy dialog o‘rtasidagi muvozanat baholanadi; barcha so‘zlar uchun bitta mexanik strategiya belgilanmaydi.

D. Sodiqova emotsional diskursga bag‘ishlangan tadqiqotida “a multi-layered analytical approach is necessary” deb ta’kidlaydi [7: 878]. Ko‘p darajali tahlil zarurati ideologik-stilistik materialda ham asosli ko‘rinadi: lug‘aviy aniqlik, nutq vaziyati va badiiy tuzilish birgalikda tekshiriladi. Biroq ushbu maqolaning mezonlari hali mustaqil baholovchilar o‘rtasidagi muvofiqlik yoki o‘quvchilar javobi orqali sinovdan o‘tkazilmagan. Ularni kelgusida bir asarning bir nechta tarjimasi va tarjima yo‘li hujjatlashtirilgan materiallar asosida tekshirish ilmiy xulosalarning doirasini kengaytiradi.

Bevosita tarjimada vositachi matnning oldindan shakllantirgan talqini majburiy boshlang‘ich nuqta bo‘lmaydi. Shunga qaramay, tarjimonning individual qarashlari, til odatlari va tahririy talablar saqlanib qoladi. Shu sababli bevositalikni mafkuraviy betaraflikka tenglashtirish mumkin emas. Mazkur tadqiqot aynan shu farqni qo‘llab-quvvatlaydi: asliyatga bevosita kirish tanlovni tekshirish imkonini oshiradi, biroq tanlovning asoslanganligi alohida dalillanishi kerak. Bilvosita tarjimadagi har bir siljishni vositachi tilga yuklash uchun esa tegishli oraliq nusxa va tarjima tarixi zarur.

XULOSA

Tadqiqotda “1984”dan tanlangan birliklar asosida bevosita tarjimada ideologik va stilistik xususiyatlarning o‘zaro bog‘liqligi ochib berildi. Shior parallelizmi, muassasa nomlarining kinoyasi, neologizmlarning mexanik tuzilishi, personaj bahosi va vaziyatga bog‘liq takror alohida tarjima muammolari sifatida aniqlandi. Ularni baholashda ma’noning lug‘aviy mosligi bilan birga formal munosabat, ovozga mansublik va matniy izchillikni tekshirish taklif etildi. Ushbu mezonlar muallif uslubini mavhum sadoqat talabi emas, kuzatiladigan belgilar majmui orqali baholashga imkon beradi.

Bevosita tarjimaning asosiy imkoniyati so‘zlarni o‘zgartirmasdan ko‘chirishda emas, muallif yaratgan ma’no munosabatlariga asl manbadan murojaat qilishdadir. O‘zbekcha ifodaning tabiiyligi muhim bo‘lsa-da, asliyatdagi mafkuraviy ziddiyat va maqsadli g‘ayritabiiylikni yo‘qotmasligi kerak. Tavsiya etilgan variantlar shu muvozanatni ko‘rsatadigan tahliliy yechimlardir. Natijalar tanlangan epizodlar bilan chegaralanadi; ularning boshqa janrlar va tarjima yo‘llariga tatbiqi alohida qiyosiy tadqiqotlarda tekshirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yo‘ldoshev, U. Badiiy tarjimaning lingvostilistik va lingvokulturologik xususiyatlari : monografiya / U. Yo‘ldoshev. — Samarqand : Samarqand davlat chet tillar instituti nashriyoti, 2022. — 170 b.
2. Sodiqova, D. I. Differences, Problems, and Theoretical Basis of Direct and Indirect Translation / D. I. Sodiqova // Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar. B seriya. — 2026. — Vol. 8, № 5. — P. 514–520. — DOI 10.70728/b.series.fil.v08.i05.070.
3. Nida, E. Principles of Correspondence / E. Nida // The Translation Studies Reader / edited by L. Venuti. — London ; New York : Routledge, 2000. — P. 126–140.
4. Salomov, G‘. Tarjima nazariyasiga kirish : darslik / G‘. Salomov ; qayta nashrga tayyorlovchi X. Hamidov. — Toshkent : [nashriyot ko‘rsatilmagan], 2022. — 192 b.
5. Pym, A. Translating as Risk Management / A. Pym // Journal of Pragmatics. — 2015. — Vol. 85. — P. 67–80. — DOI 10.1016/j.pragma.2015.06.010.
6. Orwell, G. Nineteen Eighty-Four / G. Orwell. — Project Gutenberg of Australia, 2001. — eBook— 284 p. — Matn : elektron.
7. Sodiqova, D. Methodological Foundations of Emotional Discourse Analysis in Translation Studies / D. Sodiqova // Global lingvistika: yangi yondashuvlar va tadqiqotlar : xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. — 2025. — Vol. 1, № 2. — P. 878–882. — DOI 10.5281/zenodo.15465856.

ONA TILI TA'LIMIDA ÖQUVÇILARNING NUTQIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRIŞNING METODIK ASOSLARI

Nursulton Şayxislamov
pedagogika fanlari böyiça falsafa doktori (PhD),
Çirçiq davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ona tili ta'limi jarayonida öquvçilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirişning nazariy va metodik asoslari tahlil qilinadi. Nutqiy kompetensiya öquvçining faqat til birliklari haqidagi bilimlari bilan emas, balki ularni muayyan kommunikativ vaziyatda maqsadga muvofiq qöllay olişi, tinglangan va öqilgan axborotni tuşunişi, öz fikrini oğzaki hamda yozma şaklda izçil ifodalaşi, suhbatdoş bilan samarali muloqot qilişi bilan belgilanadigan kompleks qobiliyat sifatida yoritiladi. Tadqiqotda nutqiy kompetensiyaning tinglab tuşuniş, öqib tuşuniş, sözlaş va yoziş komponentlari özaro uzviylikda qaraladi. Şuningdek, matn asosida işlaş, muammoli vaziyat, ijodiy topşiriq, dialogik va monologik nutqni rivojlantiriş, refleksiv faoliyat hamda kommunikativ vazifalardan foydalanişning metodik imkoniyatlari oçib beriladi. Nutqiy kompetensiyani rivojlantirişda grammatik bilimlarni amaliy nutqiy faoliyat bilan integratsiyalaş zarurligi asoslanadi.

Kalit sözlar: nutqiy kompetensiya, ona tili ta'limi, nutqiy faoliyat, tinglab tuşuniş, öqib tuşuniş, sözlaş, yoziş, kommunikativ faoliyat, matn, lingvodidaktika, kompetensiyaviy yondaşuv.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPING STUDENTS' SPEECH COMPETENCE IN MOTHER TONGUE EDUCATION

Abstract: This article analyzes the theoretical and methodological foundations of developing students' speech competence in mother tongue education. Speech competence is considered not merely as knowledge of linguistic units, but as an integrated ability to use them appropriately in specific communicative situations, understand spoken and written information, express ideas coherently in oral and written forms, and communicate effectively with interlocutors. The study examines listening, reading, speaking, and writing as interconnected components of speech competence. The methodological potential of text-based activities, problem situations, creative tasks, dialogic and monologic speech development, reflective activities, and communicative tasks is also discussed. The article substantiates the necessity of integrating grammatical knowledge with practical speech activity.

Keywords: speech competence, mother tongue education, speech activity, listening comprehension, reading comprehension, speaking, writing, communicative activity, text, linguodidactics, competency-based approach.

Bugungi ta’lim jarayonida öquvçining faqat nazariy bilimlarni özlaştirişi yetarli natija sifatida qaralmaydi. Ta’limning asosiy natijalaridan biri özlaştirilgan bilimlarni amaliy faoliyatda qöllay oliş, turli kommunikativ vaziyatlarda mustaqil fikr yuritiş va öz fikrini aniq ifodalaş qobiliyatini şakllantirişdan iborat. Ayniqsa, ona tili ta’limida bu masala alohida ahamiyatga ega. Çunki ona tili fani öquvçining nafaqat til haqidagi bilimlarini, balki uning real muloqotdagi nutqiy faoliyatini ham rivojlantirişga xizmat qiladi.

Ona tili ta’limida kompetensiyaviy yondaşuvning kuçayişi natijasida nutqiy kompetensiya tuşunçasi ta’lim natijalarini belgilovçi muhim kategoriyalardan biriga aylandi. Zamonaviy tadqiqotlarda nutqiy kompetensiya öquvçining tinglaş, öqiş, sözlaş va yoziş faoliyatlarini samarali amalga oşira olişi bilan boğlanadi. Özbek tilini öqitiş metodikasiga oid tadqiqotlarda ham mazkur masala izçil örganilmoqda. Xususan, N.Alavutdinovaning 2023-yilda naşr etilgan monografiyasida umumiy örta ta’lim maktablarida nutqiy kompetensiyalarni şakllantiriş metodikasi, ijodiy fikrlaş va yozma işlarning imkoniyatlari tadqiq etilgan.

Şuningdek, sönggi tadqiqotlarda nutqiy kompetensiyaning tinglab tuşuniş, öqib tuşuniş, sözlaş va yoziş kabi tarkibiy qismlari özaro boğliq holda tahlil qilinmoqda. Bu esa ona tili darslarida alohida grammatik mavzuni örgatişdan köra, öquvçining mazkur bilimlardan real nutqiy vaziyatlarda foydalaniş imkoniyatlarini kengaytiriş zarurligini körsatadi.

Şu nuqtayi nazardan, uşbu maqolaning maqsadi ona tili ta’limida öquvçilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirişning metodik asoslarini aniqlaş, nutqiy faoliyat turlarining özaro aloqadorligini yoritiş hamda ta’lim jarayonida foydalaniş mumkin bölgan samarali metodik vositalarni asoslaşdan iborat.

Nutqiy kompetensiya tuşunçasining mazmunini aniqlaşda, avvalo, “til” va “nutq” munosabatiga e’tibor qaratiş lozim. Til ijtimoiy jihatdan şakllangan belgilar tizimi sifatida mavjud bölsa, nutq mazkur tizim birliklarining konkret kommunikativ vaziyatda qöllanişini ifodalaydi. Demak, öquvçi grammatik qoidani bilişi mumkin, biroq bu bilimni nutq jarayonida töğri qöllay olmasa, uning nutqiy kompetensiyasi töliq şakllangan deb bölmaydi.

Şu jihatdan nutqiy kompetensiya “biliş” va “qöllaş” örtasidagi farqni yaqqol namoyon etadi. Masalan, öquvçi sifatdoşning grammatik xususiyatlarini nazariy jihatdan tuşuntirib bera olişi mumkin. Ammo undan foydalanib, muayyan vaziyatga mos ravişda mazmunan izçil gap yoki matn tuza olişi uning amaliy nutqiy

kompetensiyasini körsatadi. Şuning uçun ona tili darslarida grammatik bilimlar nutqiy faoliyat bilan boğlanişi lozim.

N.Alavutdinova tadqiqotida ham nutqiy kompetensiyalarni şakllantiriş masalasi ijodiy fikrlaş, yozma işlar va psixologik omillar bilan uzviy aloqada qaralgan. Bu yondaşuv nutqiy kompetensiyani tor lingvistik hodisa emas, balki öquvçining tafakkuri, kommunikativ ehtiyoji va faoliyati bilan boğliq pedagogik hodisa sifatida tuşunişga imkon beradi.

Nutqiy kompetensiyaning muhim tarkibiy qismlaridan biri tinglab tuşunişdir. Tinglab tuşuniş oddiy eşitişdan farqli ravişda qabul qilingan axborotni anglaş, asosiy va ikkilamçi ma’lumotlarni ajratiş, mazmuniy boğlanişlarni aniqlaş va tegişli xulosa çiqarişni nazarda tutadi. Şuning uçun ona tili darslarida öquvçiga faqat matnni öqitiş emas, balki audio matn, suhbat, dialog, qisqa ma’ruza yoki hikoyani tinglaş va uning mazmunini qayta işlaşga doir topşiriqlar beriş muhimdir.

Tinglab tuşuniş kompetensiyasini rivojlantiriş uçun topşiriqlarni bosqiçma-bosqiç murakkablaştiriş mumkin. Dastlab öquvçi matnning umumiy mazmunini aniqlaydi. Keyingi bosqiçda asosiy fikr, muhim dalillar yoki sabab-oqibat munosabatlarini topadi. Yuqori bosqiçda esa muallifning maqsadi, munosabati yoki yaşirin ma’nosini aniqlaşga yönaltiriladi. Bunday topşiriqlar öquvçining eşitilgan axborotni faol qayta işlaş könikmasini şakllantiradi.

Nutqiy kompetensiyaning navbatdagi muhim komponenti öqib tuşunişdir. Öqiş jarayonida öquvçi grafik şaklda berilgan til birliklarini şunçaki idrok etmaydi, balki matn mazmunini anglaydi, muallif fikrini aniqlaydi, ma’lumotlarni taqqoslaydi, xulosa çiqaradi va matnga nisbatan öz munosabatini bildiradi. Şu sababli öqib tuşunişni rivojlantirişda matn ustida işlaş markaziy metodik vositalardan biri bölişi kerak.

Matn bilan işlaş jarayonini “matngaça”, “matn jarayonida” va “matndan keyingi” faoliyatga ajratiş mumkin. Matngaça bölgan bosqiçda mavzu böyiça taxminlar ilgari suriladi, asosiy tuşunçalar faollaştiriladi. Matnni öqiş jarayonida asosiy fikr, kalit sözlar va muhim dalillar aniqlanadi. Matndan keyingi bosqiçda esa mazmunni umumlaştiriş, baholaş va şaxsiy fikr bildiriş amalga oşiriladi. Bunday tizim öquvçini passiv öquvçidan faol interpretatorga aylantiradi.

Sözlaş kompetensiyasi esa öquvçining fikrini oğzaki şaklda aniq, izçil, mantiqiy va vaziyatga mos tarzda ifodalaş qobiliyatini anglatadi. Sözlaşni rivojlantirişda monologik va dialogik nutq şakllarini uyğunlaştiriş zarur. Dialogik nutqda öquvçi suhbatdoşning fikrini tinglaydi, unga munosabat bildiradi, savol beradi yoki javob qaytaradi. Monologik nutqda esa muayyan mavzu böyiça nisbatan mustaqil va izçil fikr bayon qiladi.

Ona tili darslarida sözlaş kompetensiyasini rivojlantiriş uçun real hayotga yaqin kommunikativ vaziyatlarni modellaştiriş samarali hisoblanadi. Masalan, “Döstingizga kitob tavsiya qiling”, “Muayyan masala böyiça öz nuqtayi nazaringizni himoya qiling”, “Suhbatdoşdan kerakli ma’lumotni aniqlang”, “Berilgan muammoga yeçim taklif qiling” kabi vazifalar öquvçini til birliklarini tayyor qolip asosida emas, kommunikativ maqsad asosida qöllaşga undaydi.

Yoziş kompetensiyasi ham nutqiy kompetensiyaning muhim tarkibiy qismidir. Yozma nutqda öquvçi fikrini oldindan rejalaştirişi, mazmuniy izçillikni ta’minlaşi, söz va gaplarni vaziyatga mos tanlaşi, matnning kompozitsion yaxlitligini saqlaşi va adabiy til me’yorlariga amal qilişi talab etiladi. Şu sababli yozma topşiriqlar faqat diktant yoki grammatik maşq bilan çegaralanmasligi kerak.

Yozma nutqni rivojlantirişda qisqa fikr yoziş, matnni davom ettiriş, voqea tavsifi, munosabat bildiriş, dalillaş, xat yoziş, e’lon yoki xabar tuziş, muayyan masala böyiça kiçik esse yaratiş kabi topşiriqlardan foydalaniş mumkin. Bunday faoliyat öquvçining til haqidagi bilimlarini real yozma kommunikatsiyaga köçiriş imkonini beradi.

Nutqiy kompetensiyani rivojlantirişda matnning imkoniyatlari alohida ahamiyatga ega. Çunki matn til birliklarining real qöllaniş muhitini yaratadi. Alohida gap yoki söz ustida işlaş öquvçiga grammatik bilim berişi mumkin, biroq matn asosidagi faoliyat til birliklarining kommunikativ va funksional xususiyatlarini anglaşga yordam beradi.

Şu sababli grammatik mavzularni matn asosida örganiş maqsadga muvofiq. Masalan, fe’l mavzusini örganişda öquvçilarga fe’l şakllarini topiş bilan birga ularning matndagi vazifasi, zamon ma’nosi, harakatning davomiyligi yoki nutq mazmuniga ta’siri haqida savollar berilişi mumkin. Bunday yondaşuv grammatik bilimni nutqiy faoliyat bilan boğlaydi.

Nutqiy kompetensiyani rivojlantirişning yana bir muhim şarti – öquvçining kommunikativ ehtiyojini yuzaga keltirişdir. Agar topşiriq öquvçidan faqat “töğri javob”ni talab qilsa, u köpinça tayyor bilimni takrorlaş bilan çeklanadi. Agar topşiriq muayyan maqsadga erişiş uçun muloqot qilişni talab etsa, öquvçi til vositalarini faol tanlay boşlaydi. Şu ma’noda kommunikativ yondaşuv nutqiy kompetensiyani rivojlantirişning muhim metodik asosi hisoblanadi.

Sönggi tadqiqotlarda ona tili ta’limida kommunikativ yondaşuv, interfaol metodlar va real kommunikativ vaziyatlardan foydalaniş öquvçilarning nutqiy faolligini oşirişi ta’kidlangan.

Nutqiy kompetensiyani şakllantirişda muammoli ta’lim elementlaridan foydalaniş ham samarali natija beradi. Muammoli vaziyat öquvçini tayyor javobni izlaşga emas, öz fikrini asoslaşga undaydi. Masalan, “Nima uçun aynan şu söz

tanlangan?”, “Uşbu gapni boşqa şaklda ifodalaş mumkinmi?”, “Berilgan fikrga qarşi qanday dalil keltiriş mumkin?” kabi savollar öquvçining analitik va nutqiy faoliyatini bir vaqtda faollaştiradi.

Bunda nutqiy kompetensiya va kreativ fikrlaş örtasidagi aloqa ham namoyon böladi. Öquvçi bir fikrni turli şaklda ifodalaş, muqobil yeçim taklif qiliş, matnga boşqa yakun beriş yoki öz nuqtayi nazarini dalillar bilan himoya qiliş jarayonida nutqiy vositalardan ijodiy foydalanadi.

Nutqiy kompetensiyani rivojlantirişda refleksiya ham muhim metodik vosita hisoblanadi. Dars oxirida öquvçidan “Bugun nimani örgandim?”, “Qaysi topşiriqda qiynaldim?”, “Fikrimni ifodalaşda qanday vosita menga yordam berdi?”, “Keyingi safar nimani yaxşiroq bajarişim kerak?” kabi savollarga javob oliş öquvçining öz nutqiy faoliyatini anglaşiga yordam beradi.

Şuningdek, nutqiy kompetensiyani baholaşda faqat grammatik xatolar soniga tayaniş yetarli emas. Baholaş mezonlari kommunikativ vazifaning bajarilişi, mazmunning izçilligi, fikrning aniqligi, luğat boyligi, grammatik va uslubiy töğrilik, matnning yaxlitligi hamda kommunikativ vaziyatga moslikni qamrab olişi kerak. Bunday baholaş öquvçining real nutqiy imkoniyatlarini aniqroq körsatadi.

Özbekistonda ona tili ta’limiga oid metodik materiallarda ham nutqiy va lingvistik kompetensiyalar alohida yönaliş sifatida körsatilgan. Xususan, boşlanğiç ta’lim böyiça malaka talablari va metodik materiallarda ona tili ta’limida nutqiy va lingvistik kompetensiyalarni şakllantiriş masalasi qayd etilgan.

Şu bilan birga, nutqiy kompetensiyani rivojlantiriş bir martalik metodik tadbir emas, balki izçil va bosqiçma-bosqiç taşkil etiladigan jarayon bölişi lozim. Quyi bosqiçlarda oddiy kommunikativ vaziyatlar, qisqa dialoglar, rasm asosida hikoya qiliş va sodda yozma topşiriqlar ustuvor bölsa, yuqori bosqiçlarda dalillaş, munozara, tahliliy matn yaratiş, muammoli vaziyatni yeçiş va mustaqil fikrni himoya qiliş kabi murakkab nutqiy faoliyat turlariga ötilişi kerak.

Demak, nutqiy kompetensiyani rivojlantiriş metodikasining samaradorligi uç asosiy omilga boğliq: birinçidan, til bilimlarini nutqiy faoliyat bilan boğlaş; ikkinçidan, öquvçini real yoki modellaştirilgan kommunikativ vaziyatlarga jalb etiş; uçinçidan, öquvçining öz nutqiy faoliyatini tahlil qiliş va takomillaştirişiga imkon yaratiş. Aynan şu uçlik kompetensiyaviy yondaşuvning amaliy mazmunini belgilaydi.

Ona tili ta’limida öquvçilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantiriş zamonaviy ta’limning muhim metodik vazifalaridan biridir. Nutqiy kompetensiya faqat grammatik bilimlar majmui emas, balki öquvçining til vositalaridan turli kommunikativ vaziyatlarda maqsadga muvofiq foydalanişi, axborotni tinglab va öqib tuşunişi, fikrini oğzaki hamda yozma şaklda izçil ifodalaşi bilan belgilanadigan kompleks qobiliyatdir.

Tahlillar asosida nutqiy kompetensiyaning tinglab tuşuniş, öqib tuşuniş, sözlaş va yoziş komponentlari alohida emas, özaro integratsiyalaşgan holda rivojlantirilişi lozimligi aniqlandi. Bu komponentlarning birgalikdagi rivoji öquvçining real kommunikativ faoliyatga tayyorgarligini ta'minlaydi.

Ona tili darslarida matn bilan işlaş, kommunikativ vaziyatlarni modellaştiriş, dialog va monolog taşkil etiş, muammoli hamda ijodiy topşiriqlardan foydalaniş, yozma nutqni rivojlantiriş va refleksiv faoliyatni yölga qöyiş nutqiy kompetensiyani rivojlantirişning samarali metodik yönalişlari sifatida namoyon böladi.

Şuningdek, nutqiy kompetensiyani baholaşda öquvçining faqat grammatik töğriligi emas, balki fikrining mazmuniy izçilligi, kommunikativ maqsadga erişişi, luğat boyligi, uslubiy mosligi va mustaqil fikr bildira olişi ham hisobga olinişi kerak.

Şunday qilib, ona tili ta'limida "bilim → nutqiy faoliyat → kommunikativ vaziyat → refleksiya → takomillaştiriş" izçilligiga asoslangan metodik tizimni şakllantiriş öquvçilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirişning samarali şarti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar röyxati

1. Alavutdinova, N. G. (2023). Ona tili darslarida nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi. Toshkent: Bookmany Print.
2. G'aniyeva, Sh., & Nabiyeva, O. (2025). Ona tili ta'limida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish. Educational Yield Insights & Breakthroughs.
3. Jo'raboyeva, F. A. (2025). Ona tilini o'qitishda kommunikativ yondashuv: nazariya va amaliyot. Modern Education and Development, 26(3), 352-357. https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.mead.117454
4. Umurova, R. (2025). Ona tili ta'limi jarayonida nutqiy kompetensiyalar ustida ishlash. Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali. https://doi.org/10.5281/zenodo.15757541
5. Ne'matov, O. E., & Jo'rayev, J. (2026). Ona tili darslarida AKT vositalari yordamida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish. Yosh olimlar, 4(47), 126-129.
6. Umarova, Y. T. (2026). Ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirishning lingvokognitiv asoslari va mexanizmlari. Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar jurnali, 8(2), 701-706. https://doi.org/10.70728/c.series.v08.i02.101
7. Yusupova, I. A. (2026). Nutq va nutqiy kompetensiya tushunchasining lingvistik pedagogik mohiyati. Yangi O'zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali.
8. Gafurova, Sh. A. (2025). Ona tili darslarida 6-7-sinf o'quvchilarining mantiqiy va kreativ fikrlashga oid nutqiy kompetensiyalarini lingvometodik rivojlantirish mexanizmi. Inter Education & Global Study, 2025(3).

9. Shayxislamov, N. (2026). Nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishda kommunikativ topshiriqlar tizimi. Central Asian Academic Journal of Scientific Research, 2(26), 33-42.
10. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics, 1(1), 1-47.
11. Hymes, D. (1972). On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics (pp. 269-293). Penguin Books.

QIZILQUM HUDUDI AREALIDA UMUMTURKIY ETNONIMLARNING NOMLANISHI

Lazzat Duysenovna Berdimuratova,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dotsent v.b.
“Qozoq tili va adabiyoti“ kafedrasi
Navoiy davlat unuversiteti,
Email: berdimuratovalazzat022@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada hududdagi etnotoponimlar areal-xronologik va genetik shakllanish jihatlariga ko‘ra, jahon tilshunosligi tadqiqotlariga tayanilib, tahlil qilingan. O‘zbek va qozoq etnonimiyasi umumturkiy xalqlar etnik tizimining ajralmas qismi bo‘lib, ushbu xalqlarning urug‘-qabila nomlari turkiy dunyoning turli hududlarida uchrash hollari bilan ajralib turadi. Shu jihatdan, etnotoponimlarning tarixiy, tadrijiy va subordinativ asoslari ularning shakllanish qonuniyatlarini belgilashi yoritib berilgan.

Tayanch so‘zlar: areal, turkiy tillar, toponim, etnonim, geografik atama

Annotation. The article discusses the distribution of regional ethnotoponyms based on their linguistic characteristics, the period of formation to the present day, and their affiliation with a particular clan or tribe, based on areal maps, and areal analytical data.

Key words: area, Turkic languages, toponym, ethnonym, geographical term

Areal atamasi lotincha *arealis* — maydon, kenglik ma’nosini anglatib, tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida til hodisalarining muayyan hududlarda tarqalish qonuniyatlarini o‘rganadi. Bu jarayonda lingvistik geografiya metodlari asosida tillararo hamda dialektlararo aloqalar tahlil qilinadi. Qizilqum hududi esa o‘ziga xos mikrotoponimik xususiyatlarga ega bo‘lib, u etnoslar o‘rtasidagi faol muloqot natijasida shakllangan. Ushbu mintaqa etnik jihatdan murakkab tarkibga ega bo‘lib, madaniy va lingvistik o‘zaro ta’sirning yaqqol namunasidir. Bunday hududlar ilmiy adabiyotlarda ko‘pincha “etnomuloqot hududi” tushunchasi bilan tavsiflanadi, chunki bu yerda turli etnoslarning tarixiy va ijtimoiy omillar asosida shakllangan aloqalari intensiv ravishda kechgan. Mazkur masala yuzasidan jahon nomshunosligi (onomastikasi)da e’tiborli va teran ilmiy ildizli tadqiqotlar yaratilgan.

Ma’lum bir urug‘ va qabila nomlarining geografik taqsimotini areal-lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilish esa o‘zbek etnonimlari va etnotoponimlarini chuqurroq o‘rganish imkonini beradi. Shu jihatdan, etnotoponimlarning tarixiy, tadrijiy va subordinativ asoslari ularning shakllanish qonuniyatlarini belgilaydi. Tarixiy

manbalarda qayd etilgan nomlarning bugungi kungacha yetib kelgan izlari Qizilqum, Tomdibuloq, Zarafshon kabi toponimlar misolida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ushbu hududlar qadimdan turkiy etnoslarning hayot kechirgan makonlari bo‘lib, ularning madaniy merosi, ijtimoiy holati va urf-odatlari ushbu nomlarning semantik qatlamida aks etgan. Ayrim tarixiy yozma manbalar hamda og‘zaki xalq ijodi namunalarida saqlanib qolgan rivoyatlar va afsonalar bu hududlarda yashagan qadimiy qabilalarning etnik tarkibini o‘rganishda muhim dalillar sifatida xizmat qiladi.

Turkiy tillar onomastikasini o‘rganish manbalaridan biri sifatida turkiy atamalarni arab leksikografiyasi mezonlariga muvofiq sharhlagan va shu bilan birga, bu yigirmadan ortiq turkiy qabila istiqomat qilgan hududlardagi joy nomlarini ham qayd etib, yo‘l-yo‘lakay ilmiy tahlil qilgan, ba’zi bir toponimlarning o‘sha vaqtdagi ma’no nozikliklarini mavjud manbalar asosida talqin qilgan M.Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ot it-turk” asariga borib taqaladi. Bu asar A.N.Kononovning fikricha, “XI asr turkiy xalqlarining hayoti, turmush tarzi, ... etnonimlar va toponimlar. ... qavm-qarindoshlik atamalari,.... geografik nomlar va atamalar, ... turli tarixiy, mifologik qahramonlarning nomlari, diniy, etnik atamalar va boshqalar haqida ma’lumot beruvchi yagona manbadir” [1:13]; [3-17]. Ta’kidlash joizki, ushbu asarda turkiy tillarning keng qamrovli onomastik qatlami batafsil yoritilgan va ilmiy asosda tahlil qilingan.

“Boburnoma” tarixiy geografiya nuqtayi nazaridan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Unda Movarounnahr va unga qo‘shni hududlarning o‘sha davrdagi nomlanishi, ayniqsa, joy nomlari va suv obyektlari bilan bog‘liq gidronimlar aniq qayd etilgan. Bobur mirzo o‘z asarida Koson, Axsi, O‘zgand, Zomin, Samarqand, Buxoro, Shoxruxiya, Sayram, Toshkand, Saripul, Qo‘lba yalangligi, Ko‘hak tepaligi, Dabusiya qal’asi, Karmana kabi toponimlarni eslatib o‘tgan. Bundan tashqari, asarda Xo‘jand suvi (Sirdaryo), Chirchiq suvi, Ko‘hak suvi (Zarafshon daryosi), Siyohob, Qorasuv, Xoqon arig‘i kabi gidronimlarga oid ma’lumotlar ham uchraydi. Bu ma’lumotlar tarixiy geografiya va toponimiya tadqiqotlari uchun muhim manba bo‘lib, suv obyektlarining nomlanishi va ularning o‘sha davrdagi ekologik hamda xo‘jalik ahamiyatini aniqlashda katta ilmiy ahamiyat kasb etadi [2: 440].

Qizilqum hududida yashovchi xalqning tarixi, geografik joylashuvi, madaniy merosi, og‘zaki ijodi hamda lingvokulturologik xususiyatlarini o‘rganish ilmiy jihatdan dolzarb masalalardan biridir. Ushbu hududga oid bilimlarni kengaytirish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya va geografiya fanlari nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Qizilqum toponimiyasining tahlili ilmiy tadqiqotlar uchun muhim vositalardan biri bo‘lib, hali to‘liq o‘rganilmagan masalalarga yechim topish uchun muhim hisoblanadi. Geografik obyektlarga berilgan nomlar ularning tabiiy va madaniy

xususiyatlarini aks ettirib, mintaqaning rivojlanish tarixi, iqlim sharoiti va etnik tarkibi haqida qimmatli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Shu sababli, hudud nomlarining kelib chiqishi va semantik qatlamlarini o'rganish ilmiy jihatdan muhim natijalarga olib kelishi mumkin.

Qadimgi Sharq ham bu masalada o'zining ilmiy qarashlari bilan ajralib turadi. Qomusiy alloma Abu Rayhon Beruniy geografik nomlarning o'zgarishi haqida shunday fikrni beradi, "Tili boshqa bo'lgan xalqlarning yerli xalqqa hukmronlik qila boshlashi bilan nomlar tezroq o'zgaradi. Ko'pincha, tillari (boshqa xalq) u so'zlarni kelishtirib ayta olmay, qabul qiladi (natijada o'sha), ismlarning ma'nolari o'zgarib, shu ko'yicha, ynonlar odati singari, o'z tillariga kiradi. Beruniy bu fikriga dalil sifatida Toshkent ismini arablar o'zgartirib yuborganini keltiradi. "Tosh so'zi,-deydi Beruniy, - (asli) turkcha bo'lib, Shosh ko'rinishini olgan. Toshkent – toshli qishloq demakdir. Jug'rofiya kitobida u "Burj al Hijora" (Tosh qal'a) deb nomlangan" [3:17]. Bundan kelib chiqadiki, boshqa tilli kishilarning talaffuzi joyning haqiqiy nomining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi.

Qizilqum hududi arealida umumturkiy (qozoq) tilda berilgan geografik atamalarning xos belgilari
(«3.1-jadvalga qarang»)

Nomlanish xususiyatiga ko'ra	**Qizilqum hududidagi qozoq tilida berilgan joy nomlari**
Relyef xususisyatlariga bog'liq tog', qir, do'ng, adir, jar, to'qay, tepa, cho'l belgilari bilan ifodalanuvchi joy nomlari	Bo'kantov, Quljuqtov, Aristantov, Beltov, Keregetov, Tulkitov, Qasqirtov, To'qtitov, O'giztov, Aytimtov, Auminzadatov, Muruntov, Tomditov, Oqtov, Qoratov, Yetimtov, Sulton Uvays tog'i, Shoqitov, Dauqiztov, Lau-lautov, Derbistov, Balpantov, Tobabergentov, Besapantov, Altintov, Pistelitov, Boztov, Qoratov, Aytimtov, Baqalitov, Boshog'itmatov, Jalpaqtov, Tumshiqtov, Alimtov, Sulton Uvays tog'i, Shoqitov, Dauqiztov, Tauabergen tog'i, Quldar tog'i, Qo'shpaqtov, Qo'rg'antov, Qayraqtov, Qazaqtov, Keriztov, Jetimtov, Erler tog'i, Gujimlitov, Burkittov, Beltov, Amantaytov

Daryo, soy, ko‘l, ariq, suv, buloq, quduq, ko‘prik, kechik kabi suv obyektlari bilan aloqador joy nomlari	O‘g‘risoy, Tomdibuloq, To‘rtquduq, Sariqiya, Sirdaryo, Qizonaning qayig‘i, Ko‘rikning qayig‘i, Muytenning qayig‘i, Yassikeshu, Shobanqazg‘an qudug‘i, Qora to‘qa qudug‘i, Ko‘nek quduq, Ushquduq, Qulquduq, Uzunquduq, To‘rtko‘l, Jusantepa qudug‘i, Og‘itma ko‘li, Toldi quduq, Qizil quduq, Urazjon quduq, Qulanqoq, Ot quduq, Beshquduq, O‘gizquduq, Yangiqazg‘on quduq, Qo‘sh quduq, Arnasoy, Oqsoy, Qayroqlisoy, Kampirsoy, Kengsoy, Toyloqqoq, Asauqoq, Mektepqoq, Beshqoq, Nurmuratqoq, Qoqota, Yulduzqoq, Boqayqoq, Qoqqush, O‘risqoq, Borqoq, Buyanqoq, Ashchilisoy,
Muayyan o‘simlik va daraxt turlarining (saksavul, tol, terak, qayrag‘och, pista, qamish, tikan) nomlari bilan shakllangan toponimik birliklar	Jing‘ildi, Saksavul o‘rmon, Qamishli, Shengeldi, Ajiriqli, Gujimditov, Toldi quduq, Paxtaker, Keskanterak ovuli, Pistelitov, Tikanli
Rang-tus (qizil, qora, ko‘k, sariq, ola, chipor) hamda maza-ta’m (achchiq, shirin, sho‘r) bilan bog‘liq so‘zlariga aloqador nomlar	Qizilqum, Ko‘kcha, Qizil quduq, Ko‘kayaz qishlog‘i, Qizil ko‘pir, Oqbaytal, Oqbo‘ta, Qizildaryo, Oq murt quduq, Oq quduq, Boshiqora qudug‘i, Qora cho‘qqi, Qora bo‘get suv ombori, Qora tepa, Qorao‘y, Oqsoy, Oqjar, Ko‘ktov, Ko‘kbuloq bulog‘i, Qizilbuloq bulog‘I, Achchiqqorasuv, Sho‘rko‘l, Shirinquduq
Qush va hayvonlar nomi bilan ataladigan nomlar	Qasqirtov, Tulkitov, Jilandi, Qulanqoq, Bo’ kenay, Qora qarg‘a dovoni, O‘giztov, To‘qtitov, Ot quduq, Oqbaytal, Oqbo‘ta, Tuya ovul, Baqalitov, Burkittov, Sugirquduq, Kuyiktov
Sonni, miqdorni ifodalovchi so‘zlar yordamida hosil qilingan nomlar	Qo‘shquduq, Ushtepa, Beshquduq, To‘rtquduq, Jetisoy, Oqsoy, Beshqoq, Beshachchiq, Oltiachchi, Uchachchiq,

	Uchquduq tumani, Juzquduq ovuli, Tuqqiztepa, Mingshuqir.
Urug‘, qabila nomlari asosida yuzaga kelgan nomlar	Sarbas, Qorasaqal, Qoratoqa, Ko‘nek, Ayuteren, Nayman, Jalayir, Uyrot, Do‘rman, Arg‘in, Muyten, Uyrot, Qorasiraq, Mang‘it, Qoraxitoy, Balqi, Teleu, To‘qmang‘it.
Foydali qazilmalar mavjudligi to‘g‘risidagi nomlar	Altintov, Ko‘mir to‘kken joli, Zarafshon, Tuztepa, Temirshi
Maza-ta’m va hid bildiruvchi shirin, achchiq, sho‘r, nordon, chuchuk, taxir, xushbo‘y so‘zlariga aloqador nomlar	Sho‘rquduq, Sho‘rsha, Sho‘rtepa, Sho‘rko‘l, Sasiqko‘l, Sasiqbuloq, Achchiq quduq, Jilmanachchiq, Itachchiq, Achchiqbuzon (antonim juftlik Tuchchibuzon (chuchuk), Muytenbayachchiq, Qospanachchiq qudug‘i, Sadirachchiq qudug‘i, Sultonachchiq qudug‘i, Baynazarachchiq qudug‘i, Achchiq qamishli qudug‘i, Pirmanachchiq qudug‘i, Qosoyachchiq qudug‘i, Amantayachchiq qudug‘i, Achchiqbuloq, Achchiqtepa, Nishanbayachchiq, Nurjauachchiq, Oltiachchiq, Nazarbekachchiq,
Inson a’zolari bilan ifodalanadigan nomlar	Muruntov, Kichiko‘z, Ulkenko‘z, Ayaqquduq, Oyoqog‘itma, Mo‘yinqum.
Kishi ismlari va laqablari bilan bog‘liq nomlar	Qora botir, Qora bura, Boymurod ovuli, Utamurod ovuli, Qulynbet ovuli, Urazjan ovuli, Sugurali ovuli, Taspen ovuli, Shontibay ovuli, Eltoy ovuli, Fazilbek ovuli, Urazjon qudug‘i, Qaroq ota, Azanur avliyo, Erler ota, Beder ota, Qanarbay ota, Mo‘min ota, Qilish ota, Mix ota qabristoni, Mo‘min ota ziyoratgohi, Qo‘chqor ota ziyoratgohi
Qatnov yo‘llari bilan bog‘liq nomlar	Ko‘mir to‘kken joli, Jau joli, Maya joli, Qashqin joli

Ushbu jadvaldan ko‘rinib turibdiki, hudud xalqi aholisi joy nomlarini ko‘chmanchi turmush tarzi bilan bog‘lagan. Masalan, mahalliy aholi geografik nomlar orqali hududning tabiiy-iqlimiy sharoitlarini aks ettirib, uning xo‘jalik yuritish va yashash uchun qulay yoki noqulay jihatlarini belgilagan. Aynan joy nomlari orqali qaysi mintaqalar chorvachilik va dehqonchilik uchun mos ekanligi yoki aksincha, qattiq iqlim sharoiti tufayli yashash va faoliyat yuritish qiyinligi haqida tasavvur berilgan. Shuningdek, toponimlar xalqning tarixiy tajribasi va ekologik sharoitlar haqidagi bilimlarini aks ettirib, ma’lum hududning tabiiy resurslari, yer-suv imkoniyatlari va ob-havo sharoitlari to‘g‘risida bevosita ma’lumot manbai bo‘lib xizmat qilgan. Shu sababli, geografik nomlarning lingvistik tahlili nafaqat tilshunoslik, balki ekologiya, etnologiya va xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq muhim ma’lumotlarni ochib berishda ham katta ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, Qizilqum hududi toponimlarining orasida etnotoponimlar ko‘pligini turkiy xalqlar orasida etnik nomlar keng tarqalganligi bilan izohlasak bo‘ladi. Etnotoponimlarning shakllanishida qadimdan mavjud bo‘lgan elat va qabila nomlari muhim o‘rin tutadi. Xususan, Qizilqum hududidagi joy nomlari tarkibida antropotoponimlarning keng tarqalganligi kuzatiladi. Bu esa ushbu mintaqa toponimiyasining etnik va shaxsiy ismlar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Shu jihatdan olib qaraganda, Qizilqum toponimlari tarkibida etnonimlar va antroponimlar sezilarli darajada uchraydi. Bu holat hudud tarixi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, qadimgi elat va qabila nomlari hamda ayrim shaxslarning ismlari joy nomlarining shakllanishida muhim omil bo‘lganini ko‘rsatadi. Natijada, ushbu mintaqadagi geografik nomlar xalqning etnik tarkibi, tarixiy o‘zgarishlari va madaniy merosini aks ettiruvchi muhim lingvistik manba sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Наханова Л.А. Историко-семантическая интерпретация топонимов в Орхоно-Енисейских памятниках. Диссертация на соискание ученой степени (PhD) доктора философии. – Астана, 2014. – 13 с.; Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат-ит турк».// Советская Тюркология. – 1972. №1. – С.3-17.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома – Ҳозирги ўзбек тилига табдил қилган: В.Раҳмонов, К. Муллахўжаев. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2019. – 440 б.
3. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. Том 2. Тошкент, ”Фан”, 1965. – 17 б.

«БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ СӨЗ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ТІЛДІК НОРМАНЫ САҚТАУ ҰСТАНЫМДАРЫ»

ҒАЛЫМЖАН КУРСАНТӘЛІҰЛЫ РАХЫМБАЕВ,
Гүлстан мемлекеттік университеті Қазақ филологиясы бағытының оқытушысы
rahimbaevgalimzan@gmail.com

Аннотация

Мақалада көрнекті қолбасшы, жазушы Бауыржан Момышұлының сөз мәдениеті, тіл тазалығы және тілдік нормаларды сақтау төңірегіндегі лингвистикалық әрі этикалық ұстанымдары сараланады. Автор Б. Момышұлының поэзиялық және прозалық мұрасына дискурстық талдау жасай отырып, оның тілді ұлттық қауіпсіздіктің, мемлекеттіліктің және рухани болмыстың басты құралы ретінде қарастырғанын негіздейді. Б. Момышұлының «Ана тілін ардақта», «Ескертпе», «Тырнақтап жина әр жерден», «Әскер аты» және «Біреулерге» сияқты шығармалары мысалында тілдік шұбарлануға, сөз жүйесіздігіне қарсы көзқарастары мен сөздің дәлдігі, ойдың жүйелілігі, көркемдік пен этикалық нормалардың сабақтастығы жан-жақты талданады. Батырдың тіл саясаты мен сөз мәдениетіне қатысты тұжырымдары жаһандану дәуіріндегі ұлттық тілді сақтау мен дамытудың маңызды бағдары ретінде бағаланады.

Тірек сөздер: сөз мәдениеті, тілдік норма, тіл тазалығы, дискурстық талдау, ұлттық қауіпсіздік, лексикалық дәлдік, кодтардың араласуы.

Аннотация

В статье анализируются лингвистические и этические принципы выдающегося военачальника и писателя Бауыржана Момышулы, касающиеся культуры речи, чистоты языка и соблюдения языковых норм. На основе дискурс-анализа его литературного наследия обосновывается позиция автора о языке как о ключевом факторе национальной безопасности, государственности и духовной идентичности. На примере таких произведений, как «Ана тілін ардақта», «Ескертпе», «Тырнақтап жина әр жерден», «Әскер аты» и «Біреулерге», подробно рассматриваются его взгляды на проблему смешения языковых кодов, точность словоупотребления, логическую последовательность мысли и взаимосвязь эстетических и этических норм. Сформулированы выводы о том, что идеи Б. Момышулы о культуре речи сохраняют высокую актуальность для современной языковой политики в условиях глобализации.

Ключевые слова: культура речи, языковая норма, чистота языка, дискурс-анализ, национальная безопасность, лексическая точность, смешение кодов.

Abstract

This article examines the linguistic and ethical principles of the prominent military commander and writer Bauyrzhan Momyshuly regarding speech culture, language purity, and adherence to language norms. Through a discourse analysis of his literary heritage, the paper substantiates his view of language as a strategic tool for national security, statehood, and cultural identity. Analyzing works such as *"Ana tilin ardaqta"*, *"Eskertpe"*, *"Tyrnaqtap zhina ar zherden"*, *"Asker aty"*, and *"Bireulerge"*, the study highlights his critique of language contamination and code-mixing, while emphasizing lexical precision, logical consistency, and the synthesis of aesthetic and ethical standards. Momyshuly's conceptual insights on language culture are positioned as a vital orientation for modern language policy in the era of globalization.

Keywords: speech culture, linguistic norm, language purity, discourse analysis, national security, lexical precision, code-mixing.

Тіл – ұлттың тек қарым-қатынас құралы ғана емес, оның ішкі қуаты мен өміршеңдігінің басты өлшемі. Бауыржан Момышұлының пайымдауынша, «Тіл байлығы, тіл тазалығы – ұлт қасиетінің, салт-санасының негізгі өнегесі, нағыз белгісі», ал тіл байлығы – елдің ғылымын, өнерін, тіпті жауынгерлік дәстүрі мен мемлекеттік құрылымын айқындайтын «сөзсіз дәлелді мөлшер». Батырдың мұрасын зерттеуде қолданылған дискурстық талдау әдістері оның тілді ұлттық қауіпсіздік нысаны ретінде қарастырғанын айғақтайды. Ол үшін тіл – мемлекетті меңгерудің, қоғамды тәрбиелеудің және халықаралық аренада ұлттық болмысты танытудың басты стратегиялық қаруы. «Өнер алды – қызыл тіл» деген бабалар аманатын ол «Қазақ тілі – сұлулығымен бой балқытып, тамыр шымырлататын, жан жүйеңді жандырып, құлақ құрышын қандыратын, өткірлігімен қысылтаяң тұста ер мен елге бірдей медет беріп, адам түгіл жағдайдың өзінің аузына құм құятын ғажап кемел тіл» деп таныды.

Найзадан қол босаса қалам алдым,
Толғанып оқиғаны көп ойландым.
Тырмысып әл келгенше көргенімді,
Жалтақтамай, именбей ашық жаздым.

«Найзадан қол босаса қалам алдым» деп өзі толғағандай, Бауыржан Момышұлының қаламгерлік қызметі – оның майдан даласындағы ерлігінің заңды жалғасы. Батыр өзінің «Ескертпе» атты өлеңінде жазушылық затынан

бұрын, сөздің парқын білу мен оқырман алдындағы адал еңбекті бірінші орынға қояды. Бұл ұстаным оның бүкіл лингвистикалық концепциясының, яғни сөз мәдениеті мен тілдік норманы сақтау қағидаларының іргетасы болып табылады. Момышұлы үшін тіл – жалтақтамай, именбей ашық жазудың құралы, ал сөздің парқын түсіну – ұлттық сана мен мәдениеттің биік көрсеткіші.

Батыр өзінің «Ескертпе» өлеңінде сөздің парқын білу мен оқырман алдындағы адал еңбекті бірінші орынға қойса, «Тырнақтап жина әр жерден» туындысында сөзбен жұмыс істеудің ғылыми әдістемесін ұсынады.

Сұлу сөзге құл болма,
Зеректік онда көп болмас.
Қол-аяғы болмаса,
Орнынан адам тұра алмас.

Ол үшін тілдік материалды жинау – «асылын елеп теріп алу» мен «кірпіштен үй құрау» секілді жауапты процесс. Момышұлы «сұлу сөзге құл болмауға» шақыра отырып, тілдік норманың басты шарты – сыртқы әсемдік емес, ойдың жүйелілігі («қол-аяғының болуы») екенін негіздейді. Бұл ұстанымдар оның бүкіл лингвистикалық концепциясының іргетасы болып табылады.

Батырдың сөз мәдениетіне қатысты ұстанымдары оның «Ана тілін ардақта» атты толғауында лингвистикалық және этикалық тұрғыдан жан-жақты ашылады.

Ержеткендер сөйлейді орысшалап,
Кім отыр сөз құрылысын қынап-сынап.
«Мамасы» мен «папасы» шүршіт болып,
Күйдірді-ау, шүршітшілеп, бала жылап.

Момышұлы тілдің шұбарлануын (кодтардың араласуын) ұлттық мінездің әлсіреуімен тікелей байланыстырады. Көшедегі «орысшалап жырқылдау» мен отбасындағы «мамасы» мен «папасы» секілді кірме сөздердің белең алуын ол ұлттық тәрбие діңгегіне түскен құрт ретінде сынайды. Автор үшін тілдік норма – бұл тек грамматикалық ереже емес, бұл «сөз құрылысын қынап-сынау» арқылы келетін ішкі тәртіп пен мәдени кемелдік. Газет пен кітап тіліндегі жүйесіздікті, мағынасыз «былжыр» сөздерді ол мемлекеттік деңгейдегі сауатсыздық деп есептеп, қоғамнан сөздің киесі мен жүйесін талап етті.

Бауыржан Момышұлының сөз мәдениетіне қоятын басты талабы — сөздің дәлдігі мен заттық атауының сәйкестігі. Оның «Әскер аты» өлеңі — осы принциптің жарқын айғағы. Мұнда автор қазақ тілінің бай лексикалық қорын шебер пайдаланып, «бура санды», «құймақ тұяқ», «сағақ мойын» секілді нақты сипаттамалар арқылы тұлпардың кескінін мүсіндейді. Бұл батырдың «сөздің

парқын білу» туралы ұстанымының практикалық көрінісі. Ол әрбір детальды тілдік нормаға сай дәл атау арқылы оқырманға логикалық тұрғыдан мінсіз, эстетикалық жағынан толыққанды ақпарат береді. Сондай-ақ, өлең соңындағы ат пен адам сұлулығын шендестірудегі авторлық позициясы оның ұлттық мәдени-этикалық нормаларға деген адалдығын көрсетеді. Момышұлы үшін сөз мәдениеті — бұл тек дұрыс сөйлеу емес, бұл — әлемді ұлттық таным тұрғысынан нақты әрі жүйелі қабылдаудың көрінісі.

«Біреулерге» арнаған бұл сықағында қазақтың байырғы төрт түлік малға қатысты лексикасы мен ұлттық метафоралары шебер қолданылған. Б. Момышұлы кейіпкердің «тұлғасыздығын» (пікірінің жоқтығын, жалтақтығын) сипаттау үшін жай ғана сын есімдерді қолданбайды. Ол жан-жануарлар әлеміндегі «жарамсыз» образдарды («үш көтерем өгіз», «белі сынған түйе», «азуы жоқ кәрі қошқар», «дүрегей ит») тізбектейді. Бұл — сөз мәдениетіндегі бейнелілік пен дәлдіктің ұштасуы. «Аузын бағып сөйлеу» және «Бетке алуан бояу жағу» сияқты фразеологизмдер арқылы автор тілдік норманың тек дыбыстық емес, адамгершілік (этикалық) нормамен сабақтастығын көрсетеді. Батыр үшін тіл тазалығы — адам жанының тазалығынан басталады. Өленедегі әрбір шумақ — сұрапыл соққы секілді. Бұл Бауыржан Момышұлының «өткірлік» ұстанымын айқындайды. Ол тілдің мүмкіндігін пайдалана отырып, екіжүзділікті «қиып түседі». Сөз мәдениеті — тек сыпайы сөйлеу емес, керек жерінде «өтін сыртқа шығарып, долдандырып» (өзіңіз жоғарыда келтірген мәтіндегідей) шындықты айту.

Талдау барысы көрсеткендей, қазақ тілінің тазалығы мен оның прагматикалық қуаты Бауыржан Момышұлының өмірлік кредосына айналған. «Сөз сүйектен өтеді», «Сөз жүйесін табады» деген халықтық афоризмдерді ол майдандағы жауынгерлік рухты оятудың, ел намысын қорғаудың пәрменді құралына айналдырды. Оның пайымындағы тіл – жан-жүйеңді жандырып, құлақ құрышын қандыратын эстетикалық құрал ғана емес, қиын-қыстау кездерде қайрап, егеп, ерге медет болатын күш. Ана тілінен ажыраған елдің «құмға сіңген судай» дерексіз жоғалатыны туралы ескертуі – бүгінгі жаһандану дәуіріндегі тіл саясаты мен сөз мәдениеті үшін темірқазық боларлық тұжырым. Түйіндей келгенде, Бауыржан Момышұлының мына бір ұлағатты сөзімен аяқтағанды жөн көрдік.

О, адамдар, қадіріне жетіңдер,
Ана тілің – анаң! Сыйлап өтіңдер.
Туған тілін танымаған көр соқыр,
Болып өтер, ертең мәңгі өкінер...

Пайдаланған әдебиет:

1. Момышұлы Б. Жүрекпен жырлап толғаймын. Көптомдық шығармалар жинағы. – Т.30. Алматы: Өнер, 2010. – 248 бет.

2. Момышұлы Б. Өсиет сөздер. Алматы: Өнер, 2012. – 48 бет.

JADIDLAR DAVRIDA MATBUOT LEKSIKASINING SHAKLLANISHI

Bekmurodov Tog‘oymurod Panjiyevich,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Chirchiq davlat pedagogika universiteti,
togaymurod192@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada jadidlar davri matbuot va nashriyot terminlarining shakllanishi, lingvistik xususiyatlari hamda qo‘llanish doirasi tadqiq etiladi. Shuningdek, terminlarning semantik, strukturaviy va funksional jihatlari tahlil qilinib, davr matbuotida terminologik tizimning shakllanish jarayoniga ilmiy baho beriladi.

Kalit so‘zlar: Matbuot, Turkiston viloyatining gazeti, Tarjimon, Taraqqiy, Osiyo, Sadoi Farg‘ona, pressa, Kengash jurnalist, muxbir, axborot, axborot vositachisi, jurnalist, muxbir.

Annotation. This article examines the formation, linguistic characteristics, and scope of use of press and publishing terms in the Jadid period. It also analyzes the semantic, structural, and functional aspects of these terms and provides a scholarly assessment of the formation and development of the terminological system in the press of that period.

Keywords: press, *Turkiston Viloyatining Gazeti*, *Tarjimon*, *Taraqqiy*, *Osiyo*, *Sadoi Farg‘ona*, pressa, Kengash, journalist, correspondent, information, information intermediary, journalist, correspondent.

Аннотация. В статье исследуются процессы формирования, лингвистические особенности и сфера употребления терминов прессы и издательского дела в период джадидизма. Анализируются семантические, структурные и функциональные характеристики данных терминов, а также даётся научная оценка процессу формирования и развития терминологической системы в периодической печати рассматриваемого периода.

Ключевые слова: пресса, «Туркестанская туземная газета», «Тарджиман», «Тараккий», «Осиё», «Садои Фаргона», пресса, Кенгаш, журналист, корреспондент, информация, информационный посредник.

O‘zbekiston va unda yashayotgan xalqning tarixiga nazar solib qaraydigan bo‘lsak, bir necha ming yilga borib taqaladi. Bunday deyishimizga sabab shundaki, u turli xalqlar tarkibida turlicha nomlarda yashagan, o‘z davlatchiligiga ega bo‘lgan eng ko‘hna shajaralardan birdir. Ular qadimdan o‘ziga tegishli va unga yondosh bo‘lgan xalqlarga ziyo va ma’rifat ulashib kelgan xalq sanaladi. Shu nuqtayi nazardan o‘rta asrlarda jahon tamaddunining beshigini tebratgan bobokolonlarimiz dunyoga quyosh

yang‘liq nur sochgan. Jumladan, Farobiy, Al–Xorazmiy, Al-Farg‘oniy, Al-Beruniy, Al-Buxoriy, G‘azzoliy, Qamadoniy, G‘ijduvoniy va boshqa ulug‘ zotlarning hayot tarzi, ilm uchun fidoiyligi, e’tiqod - imonining pokligi bilan dunyoga ibrat bo‘lgan [Xayrullayev 1994]. Bundan tashqari Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Xoja hakim at-Termiziy, Shayx Abu Mansur al-Maturdiy as-Samarqandiy, Xoja Abduxoliq G‘ijduvoniy, Xoja Axmad Yassaviy, Sulaymon Baqirg‘oniy, Shayx Najmiddin Kurbo, Xoja Ali Romitaniy, Yusuf Hamadoniy, Buhovuddin Naqshband kabi siymolar ilohiy marifat yo‘lining rahnamolari bo‘lganlar [Ma’naviyat yulduzlari 1999]. Bu ro‘yxatni qatorlab davom ettirishimiz mumkin. O‘sha davrlarda ham marifatni va ma’naviyatni targ‘ib qilish vositalari sirasiga turli xil qo‘lyozmalar, she’riy parchalar, diniy va dunyoviy kitoblar va ijtimoiy va siyosiy yangiliklarni xalqqa ovoza qilib yuradigan jarchilar orqali tarqatilgan. Qaysidir ma’noda yuqorida sanagan vositalarimiz bugungi kunda matbuot deb atayotgan va u bajarayotgan vazifani o‘sha davrda bajargan deyishimiz mumkin. Yanada aniqroq qilib aytadigan bo‘lsan, ular o‘sha davrning o‘ziga xos matbuot tizimi bo‘lgan.

Shu o‘rinda jadidlar faoliyatiga to‘xtaladigan bo‘lsak, Turkistonda jadidchilik g‘oyalari XIX asrning 90-yillaridan yoyila boshladi. Bu harakat XX asrning 30-yillari oxirlarigacha o‘lka ijtimoiy-siyosiy xayotida muhim rol o‘ynadi. Bugungi kunda respublikamiz tarixchi olimlari jadidchilik harakatida quyidagi uchta bosqichni farqlashmoqda:

1) XIX asr oxirlaridan 1915-yilgacha-ma‘rifatchilik;

2) 1915-yildan - 1918-yil fevraligacha-muxtoriyatchilik;

3) 1918-yil fevralidan - 20-yillar oxirlarigacha mustabid sovetlar davridagi faoliyati.

Turkistonning madaniy markazlaridan biri bo‘lgan Toshkent shahrida o‘lkaning to‘ng‘ich gazetasi “Turkestanskiy vedomosti” 1870-yil 28-aprelda chiqa boshlagan edi. Ushbu gazeta Rossiya guberniya vedomostlariga tenglashtirilgan bo‘lib, unga amaldorlar obuna bo‘lishi majburiy edi [ЎзР МДА. 1-жамғарма, 17-рўйхат, 734-иш, 28-б]. Turkiston general-gubernatorligi bu gazeta orqali o‘z g‘oyalarini tarqatishni maqsad qilib qo‘ygan bo‘lsa-da, amalda matbuot o‘lkani har tomonlama o‘rganib hamda rus aholini Turkiston hayoti bilan tanishtirish, ularga madaniy, iqtisodiy, ijtimoiy xabarlar berish borasida alohida ahamiyat kasb etgan edi.

Turkistondagi birinchi o‘zbek tilidagi gazeta “Turkiston viloyatining gazeti” 1870-1883-yilgacha “Turkestanskiн vedomosti” gazetasiga “Ilova” tarzida chiqarilar edi. Bu gazeta bir oyda 4 marta – 2 marta o‘zbek tilida va 2 marta qirg‘iz tilida chiqa boshladi. 1883-yil 30-yanvardan 500 nusxada alohida gazeta sifatida chiqa boshladi. 1888 yilga kelib gazeta 600 nusxadagina bosilib, uning asosiy qismi majburiy obunachilarga aylantirilgan mahalliy amaldorlarga jo‘natilgan [ЎзР МДА. 1-

жамғарма, 28-рўйхат, 60-иш, 82-б]. “Turkiston viloyatining gazeti”ning muharriri N. Ostroumov gazetaning o‘quvchilari kamligini milliy tildagi dastlabki gazeta bo‘lganligi va mahalliy aholi uchun pulga gazeta sotib olib o‘qish yangilik ekanligi bilan izohlagan edi [ЎзР МДА. 1-жамғарма, 28-рўйхат, 35-иш, 39-45-б]. Aslida esa Turkiston aholisi ziyolilari orasida Ismoil Gasprinskiy muharrirligida chiqqan “Tarjimon” gazetasi mashhurroq bo‘lgan o‘sha davrning o‘zidayoq “Turkiston viloyatining gazeti” xalq orasida katta obro‘ga ega emasligi sabablarini ochishga ma’lum ma’noda harakat qilingan. Mazkur gazetaning moliyaviy ahvoli ancha og‘ir bo‘lib, ayniqsa 1912-yilning oxiri – 1913-yillarda mablag‘ yetishmasligidan gazetaning yopilish xavfi ham bor edi. Faqat Toshkentda mahalliy tilda xususiy gazetalar chiqarishga harakat qilinayotganligi, bu esa hukumatga qarshi kayfiyatlar tarqalishiga olib kelishini hisobga olgan Turkiston general-gubernatorligi “Turkiston viloyatining gazeti”ni moliyaviy tomondan qo‘llab turishga uringan edi. Hatto, 1913 yilning 5 yanvarida Turkiston general-gubernatori harbiy vazirga xat yozib, ushbu gazetani bosib chiqarishga mablag‘ so‘ragan [ЎзР МДА. 1-жамғарма, 17-рўйхат, 734-иш, 117-б], so‘ralgan mablag‘ning nechidir foizi qoplab berilganligi haqida ham ma’lumotlar bor. Lekin “Turkiston viloyatining gazeti” Rossiyaning boshqa joylarida, ya’ni Gelsingfros, Qozon, Qashg‘ar, Boqchasaroy, Moskva, Omsk, Peterburg shaharlarida ham oz bo‘lsada o‘quvchilariga ega edi. Ushbu gazeta sahifalarida, Turkistonda boshqa milliy gazeta yo‘qligi tufayli Ishoqxon Ibrat, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Mirmuhsin Shermuhamedov va shu kabi taraqqiyparvarlar madaniy-ma’rifiy mavzudagi maqolalari bilan qatnashib, mahalliy aholining dunyoviy ilmlarga, fan va texnika, boshqa xalqlarning ilg‘or madaniy va adabiy merosiga qiziqishini kuchaytirganlar.

XIX asrning 90-yillariga kelib Turkistonda matbuot sohasida burilish yuz berdi. Bu davrda o‘lkada rus tilidagi dastlabki xususiy gazetalar paydo bo‘la boshladi. Dastlab Samarqandda, keyin Toshkentda 1890-1907-yillarda chop etilgan “Okraina” va 1898-1907-yillarda Toshkentda chop etilgan “Russkiy Turkestan” gazetalari shular jumlasidandir. Mazkur gazeta faoliyatida N. Likoshin, N. Xanikov va A. Divaevlar faol ishtirok etishgan. Bu gazetalar universal bo‘lib, uning sahifalarida o‘lkaning tarixi, geografiyasi, iqtisodiy hayoti va madaniy-ma’rifiy masalalari muntazam yoritib borilgan. 1904-yilda “Tashkentskiy listok” gazetasi chop etila boshlagan edi, unda telegrammalar, e’lonlar va mahalliy xronikalar ham berib borilgan. Ushbu gazeta 1906-yildan “Tashkentskiy kurer”, 1908-yildan esa “Turkestanskiy kurer” nomi ostida chiqqan.

XX asr boshlarida Toshkentda milliy taraqqiyparvar kuchlar bir qancha gazetalar chiqarishga muvaffaq bo‘lganligi o‘lka ijtimoiy hayotida muhim voqea bo‘lgan. 1905-1907-yillardagi inqilobdan vahimaga tushgan hukumat matbuot

sohasida ham yon berishga majbur bo‘lgan. Gazetaning xalq ijtimoiy-siyosiy ongini oshirishdagi rolini tushungan jadid taraqqiyparvarlari milliy gazetalar chiqarishga muvaffaq bo‘lishgan. Bunday gazetalarning ko‘pchiligi avvalo Toshkent shahrida chop etilgan. Milliy taraqqiyparvar kuchlar chiqargan gazetalar “Taraqqiy” (1906 y.), “Xurshid” (1906 y.), “Shuhrat” (1907 y.), “Osiyo” (1908 y.) hukumat tomonidan qattiq ta’qib ostiga olinib, gazetaning har bir sonlaridagi maqolalar tarjima qilinib kuzatib borilgan. Hukumat gazetasi bo‘lgan “Turkiston viloyatining gazeti” sahifalarida ushbu gazetalar qattiq tanqid ostiga olingan. Bu milliy gazetalar juda qisqa vaqt nashr qilingan va hukumatga qarshi yo‘nalishlari uchun to‘xtatib qo‘yilgan. Jadid taraqqiyparvarlari tashkil etgan milliy gazetalarda millatni jaholatdan qutqarish va uning taraqqiy topishiga erishish masalalari diqqat markazida bo‘lgan. Ular milliy ongni o‘stirishga o‘z hissalarini qo‘shganlar. Biz jadidlarning faoliyati davomida ochilgan va faoliyat yuritgan matbuot nashrlarini birma-bir sanar ekanmiz ularning qanchalar murakkab vaziyatlarda faoliyat yuritganini va qanchadan-qancha to‘siq va muammolarga duch kelganligini chuqurroq his qilishga harakat qilmog‘imiz kerak. Jumladan, qattiq siquvga olingan milliy taraqqiyparvar kuchlar uzoq vaqt matbuotga ega bo‘lish imkoniyatidan mahrum bo‘lgan edilar. Bu haqda milliy taraqqiyparvarlardan biri Rauf Muzaffarzoda shunday deb yozgan: “Bizda “Taraqqiy”dan so‘ng ko‘pgina gazetalar chiqib, oz fursatda yana yopilib qoldi. Agar o‘sha paytda chiqib, so‘ng yopilgan jaridalarni yig‘sak, juda katta jarida mozori hosil bo‘ladi. Lekin jadidlar muntazam ravishda bu yo‘lda harakat qilgan edilar. Natijada XX asrning 10-yillarida Turkistonning qator shaharlarida, jumladan Toshkent shahrida ham milliy matbuotni yo‘lga qo‘yishga muvaffaq bo‘lingan. 1914-1915-yillarda Ubaydulla Xo‘ja Asadullaxo‘jaev muharrirligida “Sadoi Turkiston” gazetasi chop etildi. Ushbu gazeta faoliyatida Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Tavallo, Saidnosir Mirjalilov, Hamza Hakimzoda, Xolid Said, Abdulhamid Sulaymon, Mo‘minjon Muhammadjonov, Abdulla Erg‘oziyev, Nushiravon Yovushev, Siddiqiy, Lutfulla Olimiy, Mulla Said Ahmad Vasliy, Fuzayil Jonboev, Muhammadjon (mudarris), Badriddin A’lami, Hoji Muin, Sh. Rahimiy kabi millat fidoiylari muharrirga yaqindan yordam berdilar. Turkiston taraqqiyparvarlaridan Mahmudxo‘ja Behbudiy ham ushbu gazetani chiqarishni davom ettirish uchun millat jonkuyarlari moddiy va ma’naviy tomondan yordam berishlarini, chunki dunyoda 10 million aholiga ega bo‘lgan davlatlar minglab matbuot nashrlariga ega ekanligini ta’kidlab, milliy taraqqiyparvar kuchlarni mushtariy yig‘ishga yordam berishga chorlagan edi. Ammo milliy taraqqiyparvarlarning sa’y-harakatlariga qaramay, 1915-yil 10-aprelda mablag‘ yetishmaganidan “Sadoi Turkiston” gazetasining 66-soni chiqarilib, to‘xtatib qo‘yildi. Arxiv ma’lumotlariga ko‘ra, keyinchalik Ubaydulla

Xo‘jaev gazetani yana chiqarishga urungan, lekin hukumatdan rasmiy ruxsat ololmagan.

Xulosa sifatida shuni takidlshimiz mumkinki, jadidlarimiz tomonidan tashkil qilinga bu kabi gazeta va jurnallar O‘zbekiston matbuot taraqqiyotini misli ko’rilmagan darajada ildamlashiga asos bo‘lgan. Matbuot va nashiriyot sohalarining bu darajada shiddat bilan shakillanishi jarayonida shu sohaga tegishli bo‘lgan terminlar va tushunchalar ham kirib kela boshlagan. Bu jarayon o‘z navbatida shu sohani his qiladigan kadrlar masalasini ham o‘rtaga tashlagan. Buni yaxshi anglab yetgan ziyolilarimiz yosh o‘zbek yigit va qizlarni har tamonlama rivojlangan xorijiy davlatlarga yuborish va u yerning ta’lim tizimi va matbuot sohasidagi yutuqlarini o‘rganib kelish vazifalari yuklatilishi ko‘zda tutilgan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ma’naviyat yulduzlari. 1999. Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, allomalar, adiblar.
2. Кастелская З. Д. “Из истории Туркестанского края (1865 - 1917)”. М., 1980.
3. ЎзР МДА. 1-жамғарма, 17-рўйхат, 534-иш, 5-бет
4. ЎзР МДА. 1-жамғарма, 28-рўйхат, 60-иш, 82-бет
5. ЎзР МДА. 1-жамғарма, 28-рўйхат, 35-иш, 39-45 – бетлар
6. ЎзР МДА. 1-жамғарма, 17-рўйхат, 734-иш, 117-бет
7. Остроумов Н.П., “Сарты”, Т., 1894 й
8. Окраина. 1893. № 129
9. Туркистон вилоятининг газети. 1906, 25, 29, 30, 33, 35-37, 44, 51-сонлар
10. Рауф Музаффарзода. Бизда зиёлилар ва миллий матбуот, Садои Туркистон. 1914, № 44

SHAXSGA YO‘NALTIRILGAN ADABIY TA’LIM MUHITINI SHAKLLANTIRISHNING METODIK ASOSLARI

Achilova Emina Sa’dulloyevna
ChDPU O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada adabiyot darslarini o‘quvchi shaxsi, uning qiziqishi va ichki imkoniyatlariga tayangan holda tashkil etish masalasi yoritilgan. Zamonaviy pedagogik paradigmalar va yondashuvlar qisqacha tavsiflanib, shaxsga yo‘naltirilgan adabiy ta’lim muhitining mohiyati, variativlik tamoyili asosida asar va matn tanlash talablari hamda bu muhitning an’anaviy ta’limdan farqli jihatlari ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, shaxsga yo‘naltirilgan adabiy ta’limning PISA xalqaro baholash tadqiqoti talablari bilan bog‘liqligi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, adabiy ta’lim muhiti, pedagogik paradigma, variativlik tamoyili, PISA, o‘qish savodxonligi, XXI asr ko‘nikmalari.

Har qanday jamiyatning ertangi kuni bugun maktabda qanday shaxs tarbiyalanayotganiga bog‘liq. Ta’lim jamiyatni isloh qilish, uni tashqi dunyo uchun yanada ochiq hamda yangi texnologiya va bilimlarga yo‘naltirilgan jamiyatga aylantirishning asosiy omili sanaladi[23]. Rivojlangan davlatlar tajribasi va ta’lim sifatini baholovchi xalqaro baholash dasturlari natijalari mamlakat taraqqiyoti milliy ta’lim tizimining samaradorligi bilan chambarchas bog‘liq ekanini yana bir bor ko‘rsatdi. Globallashuv sharoitida axborot oqimining keskin ko‘payishi, ijtimoiy tarmoqlarning faollashuvi o‘quvchidan tayyor bilimni eslab qolishni emas, balki axborotni saralash, tahlil qilish va unga mustaqil munosabat bildirishni talab etmoqda. Shu bois zamonaviy maktab oldiga raqobatbardosh, XXI asr ko‘nikmalarini egallagan, butun hayoti davomida ta’lim olishga qodir shaxsni tarbiyalash vazifasi qo‘yilmoqda. Adabiyot fani bu vazifani hal etishda alohida o‘rin tutadi, chunki badiiy matn ustida ishlash o‘quvchining tafakkuri, hissiyoti va nutqini bir vaqtda rivojlantiradi. Mazkur maqolada adabiy ta’limni shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida tashkil etishning metodik jihatlari ko‘rib chiqiladi.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlar pedagogik paradigmalar zamirida shakllanadi. Paradigma ta’lim tizimi va uning istiqboldagi yo‘nalishlarini

[23] Raximov Z.T. Pedagogik kompetentlik ta’lim jarayoni rivojlanishining muhim omili sifatida. // “Zamonaviy ta’lim” ilmiy-amaliy ommabop jurnali, 2019 yil № 7-son. – 3-8-b.

belgilaydigan yetakchi g‘oya bo‘lib, bugungi pedagogikada quyidagi paradigmalar ajratib ko‘rsatiladi:

1. Kognitiv paradigma o‘quvchiga maksimal miqdorda bilim berishni, uning aqliy rivojlanishini ustuvor deb biladi. Bunda o‘qituvchining majburlash istagi yetakchilik qiladi, o‘quvchining istak va qiziqishlari esa yetarlicha hisobga olinmaydi.

2. Shaxsiy paradigma bolaning hissiy va ijtimoiy rivojlanishini birinchi o‘ringa qo‘yadi, o‘quvchining qiziqish va muammolariga katta e’tibor qaratadi, o‘quvchilarga qo‘yiladigan me’yorlar esa qat’iy belgilanmaydi.

3. Madaniy paradigma o‘quvchini ma’naviy barkamol shaxs sifatida tarbiyalashni, madaniy qadriyatlarni o‘zlashtirishni maqsad qiladi. Bu paradigmada ham majburlash elementlari mavjud, chunki madaniy qadriyatlarni o‘zlashtirish zaruratini to‘g‘ri anglaydigan o‘quvchilar ko‘pchilikni tashkil etmaydi.

4. Kompetentlik paradigmasi kognitiv-axborot paradigmasidan o‘sib chiqqan bo‘lib, axborotni cheksiz uzatishdan voz kechib, uni muayyan kompetensiyalarni rivojlantirish uchun maqsadli berishni ma’qullaydi.

Zamonaviy ta’limni rivojlantirish strategiyasi ushbu paradigmalarning uyg‘unlashuviga tayanishi lozim. Jahon pedagogikasida keng qo‘llanilayotgan va ijobiy samara berayotgan zamonaviy yondashuvlar qatoriga shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy, akmeologik va evristik yondashuvlar kiradi. Ularning barchasida o‘quvchi shaxsini har tomonlama takomillashtirish, unga individual yondashish, nazariy bilimlarning amaliy ahamiyatini oshirish va o‘quvchi iqtidorini yuzaga chiqarish nazarda tutiladi[24].

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv o‘quvchi shaxsini, uning qiziqishlari, ruhiy olami va ichki imkoniyatlarini ta’lim jarayonining markaziga qo‘yishni anglatadi. Bu yondashuvda ta’lim oluvchi ta’limning bosh dominanti hisoblanadi, o‘qituvchi esa har bir o‘quvchining ruhiy, jismoniy va yosh xususiyatlarini, fanga tayyorlik darajasini hisobga olib, uning qobiliyatini rivojlantirish uchun zarur pedagogik va psixologik shart-sharoitni yaratadi.

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim (keyingi o‘rinlarda – ShYT) muhitida insonparvarlik tamoyillari didaktik asos sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday muhitni yaratishda o‘quvchining qobiliyati bilan bir qatorda o‘qituvchining zamonaviy pedagogik faoliyatga tayyorligi ham muhim ahamiyatga ega. Klassik yondashuvlardan farqli ravishda, ShYT markazida o‘zining maksimal imkoniyatlarini ishga solib bilim olishga intiladigan, yangi tajribalarni qabul qila oladigan, turli

[24] Якиманская И.С. Основы личностно-ориентированного образования. – М.: «Бином. Лаборатория знаний», 2011.

vaziyatlarda mustaqil qaror chiqaradigan, nostandart fikrlaydigan o‘quvchi shaxsi turadi[25].

Bugungi o‘quvchida o‘zini ijtimoiy hayotga tayyorlaydigan, o‘z «men»ini anglashga yordam beradigan, zamon bilan hamnafas asarlarni o‘rganishga ishtiyoq kuchli. PISA xalqaro baholash tadqiqoti topshiriqlarida ham o‘quvchining shaxsiy bilim va tajribasini nafaqat baholaydigan, balki yo‘naltiradigan matnlar tanlanadi. PISA tahlillariga ko‘ra, o‘quvchining o‘z qiziqishlari asosida kasb tanlashi uning kelajakda faol ijtimoiylashuviga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan shaxsga yo‘naltirilgan adabiy ta’lim muhiti faqat adabiyot o‘qituvchisi, shoir yoki yozuvchini tarbiyalashni maqsad qilmaydi. Uning asosiy natijasi – jamoa oldida o‘z fikrini ta’sirli, ishonarli va asosli bayon qila olish ko‘nikmasi bo‘lib, bu fazilat barcha kasb egalari uchun zarur.

Shaxsga yo‘naltirilgan adabiy ta’lim muhitida variativlik tamoyiliga ko‘ra adabiy asarlar va axborot matnlari o‘quvchilarning qiziqishi, xohishi va ehtiyojiga qarab tanlanadi. Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi huzuridagi Ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish Milliy markazi tomonidan tayanch maktablar uchun o‘qish savodxonligi yo‘nalishida tavsiya etilgan matnlar bunga misol bo‘la oladi: ular o‘quvchilarda nafaqat o‘qish savodxonligini, balki tanqidiy fikrlash, kreativlik va kommunikativlik ko‘nikmalarini ham shakllantiradi, ularni ijtimoiy hayotga tayyorlaydi. Variativlik tamoyili asosida o‘quvchilarda fikrlash operatsiyalari rivojlanadi. Natijada matnni faqat axborot sifatida qabul qiladigan o‘quvchi badiiy mutolaa zavqini his eta oladigan kitobxonga aylanadi.

Sinfdan tashqari o‘qish va mustaqil ta’lim uchun tavsiya etiladigan asarlarning mazmuni o‘quvchiga zamondosh bo‘lishi, u yashayotgan davrni qamrab olishi va yangilik bo‘yog‘ini saqlashi muhim. O‘quvchi yashamagan davr va makon tili bilan tasvirlangan voqealar unga ko‘pincha yot tuyuladi, shuning uchun turfa shakl va mazmundagi variativ asar va matnlarni tanlash zamonaviy adabiyot darslariga qo‘yilayotgan asosiy talablardan biridir. Ta’lim muhitining o‘quvchilarning bilim darajasi, salohiyati va tafakkuriga mos holda bosqichma-bosqich tashkil etilishi esa o‘quvchi bilan individual ishlash mexanizmini sifatli amalga oshirishni ta’minlaydi.

Shaxsga yo‘naltirilgan adabiy ta’lim muhitining an’anaviy ta’limdan farqi ham shu yerda ko‘rinadi. An’anaviy adabiyot darslarida o‘qituvchi yangi mavzuni o‘rnatilgan qoidalar asosida tushuntirar, darsning tarkibiy qismlariga qat’iy amal qilar edi: dars avvalida o‘tgan mavzu so‘ralib baholanar, so‘ng yangi mavzu bo‘yicha asar

[25] Indiaminov N., Babajanov B. Ta’lim samaradorligini oshirida shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim // Zamonaviy ta’lim. 2014. №8. 18-22-betlar.

muallifi haqidagi biografik va statistik ma'lumotlar to'liq tanishtirilardi. O'quvchidan asar muallifining tarjimayi holi, u qaysi tashkilotlarda ishlagani, asarlari qaysi yillarda nashr etilgani va voqealar qaysi davrni qamrab olishi haqidagi ma'lumotlarni yodlash talab etilardi. Yangi avlod darsliklari esa o'quvchini o'zini o'zi tahlil va nazorat qilishga, mustaqil fikr bildirishga, o'zini anglash va ichki imkoniyatlarini ochishga yo'naltirgani bilan farq qiladi.

Xulosa qilib aytganda, shaxsga yo'naltirilgan adabiy ta'lim muhiti o'quvchining shaxsiy xususiyatlari va ichki imkoniyatlarini rivojlantirishga qaratilgan shart-sharoitlar yaratilganda yuzaga keladi. Kompetensiyaviy, akmeologik va evristik yondashuvlar ham ta'limni o'quvchi shaxsiga yo'naltirish bilan bog'liq umumiy xususiyatlarga ega. Shu bois, bizningcha, ularni alohida belgilarga ega yondashuvlar sifatida «shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasi» tushunchasida birlashtirish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Raximov Z.T. Pedagogik kompetentlik ta'lim jarayoni rivojlanishining muhim omili sifatida. // "Zamonaviy ta'lim" ilmiy-amaliy ommabop jurnali, 2019 yil № 7-son. – 3-8-b.
2. Якиманская И.С. Основы личностно-ориентированного образования. – М.: «Бином. Лаборатория знаний», 2011.
3. Indiaminov N., Babajanov B. Ta'lim samaradorligini oshirida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim // Zamonaviy ta'lim. 2014. №8. 18-22-betlar.
4. Radjiyev A.B., Ismailov A.A., Narziyev J.R., Tog'ayeva H.P. O'quvchilar savodxonligini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlar dasturi. Qo'llanma. 2019-yil.
5. Векслер Д. Тест Векслера. Описание методики // psiholog.org. http://psihologn.org/index.php/psihologam-main3/373-test-vekslera-normativnye-tablitsy-1
6. Zunnunov A., Hotamov N., Esonov J., Ibrohimov A. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: "O'qituvchi", 1992. – 37-bet.
7. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. Darslik. – T.: 2018.

EUPHEMISM TRANSLATION IN LITERARY DISCOURSE: A CONTEXTUAL AND PRAGMATIC APPROACH

Boltaboyeva Umida Maxamadjanovna
ORCID ID: 0009-0003-4466-9144
PhD(doktorant), Turan International University
Namangan, Uzbekistan
umidaboltabaeva50@gmail.com

Annotation

Euphemisms represent a significant challenge in literary translation because their meaning cannot always be determined by their lexical form alone. In literary discourse, a euphemistic expression may simultaneously convey a referential meaning, a communicative intention, an evaluative attitude, and culturally conditioned associations. Therefore, the interpretation of euphemisms requires attention to the context in which they are used and to the relationship between the speaker, the addressee, and the subject of communication. This thesis examines the role of contextual interpretation in translating euphemisms from English into Russian and Uzbek. The analysis is based on selected examples from Jane Austen's *Pride and Prejudice*, Charlotte Brontë's *Jane Eyre*, and George Orwell's *Nineteen Eighty-Four*, together with their Russian and Uzbek translations. The study demonstrates that contextual interpretation enables translators to identify the communicative function of euphemistic expressions and select target-language solutions that preserve not only their basic meaning but also their pragmatic and stylistic value. The findings suggest that successful euphemism translation depends on the interaction of semantic accuracy, contextual appropriateness, pragmatic effect, and cultural compatibility.

Keywords: euphemism, literary translation, context, pragmatic meaning, contextual interpretation, translation equivalence, linguocultural meaning.

ПЕРЕВОД ЭВФЕМИЗМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ: КОНТЕКСТУАЛЬНЫЙ И ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Болтабоева Умида Махамаджановна
ORCID ID: 0009-0003-4466-9144
PhD(докторант), Turan International University
Наманган, Узбекистан
umidaboltabaeva50@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Эвфемизмы представляют собой значительную проблему в художественном переводе, поскольку их значение не всегда может быть определено исключительно на основе лексической формы. В художественном дискурсе эвфемистическое выражение может одновременно передавать предметное значение, коммуникативное намерение, оценочное отношение и культурно обусловленные ассоциации. В связи с этим интерпретация эвфемизмов требует учёта контекста их употребления, а также взаимоотношений между говорящим, адресатом и предметом коммуникации. В настоящем тезисе рассматривается роль контекстуальной интерпретации при переводе эвфемизмов с английского языка на русский и узбекский языки. Анализ основывается на отдельных примерах из произведений Джейн Остин «Гордость и предубеждение», Шарлотты Бронте «Джейн Эйр» и Джорджа Оруэлла «1984», а также их русских и узбекских переводов. Исследование показывает, что контекстуальная интерпретация позволяет переводчику определить коммуникативную функцию эвфемистических выражений и выбрать такие средства языка перевода, которые сохраняют не только их основное значение, но и прагматическую и стилистическую ценность. Полученные результаты свидетельствуют о том, что успешный перевод эвфемизмов определяется взаимодействием семантической точности, контекстуальной уместности, прагматического эффекта и культурной совместимости.

Ключевые слова: эвфемизм, художественный перевод, контекст, прагматическое значение, контекстуальная интерпретация, переводческая эквивалентность, лингвокультурное значение.

BADIIY DISKURSDA EVFEMIZMLARNING TARJIMASI: KONTEKSTUAL VA PRAGMATIK YONDASHUV

Boltaboyeva Umida Mahamadjanovna
ORCID ID: 0009-0003-4466-9144
PhD (doktorant), Turan International University
Namangan, O‘zbekiston
umidaboltabaeva50@gmail.com

ANNOTATSIYA

Evfemizmlar badiiy tarjimada muhim muammolardan birini tashkil etadi, chunki ularning ma’nosini har doim ham faqat leksik shakli asosida aniqlash mumkin emas. Badiiy diskursda evfemistik ifoda bir vaqtning o‘zida referensial ma’no, kommunikativ maqsad, baholovchi munosabat hamda madaniy jihatdan shartlangan

assotsiatsiyalarni ifodalashi mumkin. Shu sababli evfemizmlarni talqin qilishda ularning qo‘llanilish konteksti, shuningdek, so‘zlovchi, tinglovchi va muloqot predmeti o‘rtasidagi munosabatlarni hisobga olish zarur. Mazkur tezisda evfemizmlarni ingliz tilidan rus va o‘zbek tillariga tarjima qilishda kontekstual talqinning o‘rni tadqiq etiladi. Tahlil Jeyn Ostinning *“G‘urur va xurofot”*, Sharlotta Brontening *“Jeyn Eyr”* va Jorj Oruellning *“1984”* asarlaridan olingan ayrim misollar hamda ularning rus va o‘zbek tillaridagi tarjimalariga asoslanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kontekstual talqin tarjimonga evfemistik ifodalarning kommunikativ funksiyasini aniqlash hamda ularning nafaqat asosiy ma’nosi, balki pragmatik va uslubiy qiymatini ham saqlab qoluvchi tarjima vositalarini tanlash imkonini beradi. Natijalar evfemizmlarni muvaffaqiyatli tarjima qilish semantik aniqlik, kontekstual muvofiqlik, pragmatik ta’sir va madaniy moslikning o‘zaro uyg‘unligiga bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: evfemizm, badiiy tarjima, kontekst, pragmatik ma’no, kontekstual talqin, tarjima ekvivalentligi, lingvokulturologik ma’no.

Introduction

Euphemism is traditionally understood as an indirect or softened way of referring to a concept that may be considered unpleasant, sensitive, socially inappropriate, or potentially offensive. However, in literary discourse, euphemistic expressions perform functions that extend beyond simple mitigation. They may characterize a speaker, indicate social distance, express politeness, conceal an unpleasant reality, or reveal culturally specific attitudes toward a particular phenomenon.

The interpretation of a euphemism therefore depends considerably on its context. The same lexical expression may acquire different pragmatic meanings in different communicative situations. A translator who focuses exclusively on its dictionary meaning may reproduce the referential content while losing the communicative intention or stylistic effect of the original. This problem becomes particularly important when a euphemistic expression is transferred between languages with different cultural conventions of politeness, indirectness, and social communication.

The present study focuses on the contextual interpretation of euphemisms in English literary works and their Russian and Uzbek translations. Particular attention is given to the way context helps determine the intended meaning of euphemistic expressions and influences the translator’s choice of an appropriate target-language equivalent.

Context as a Key Factor in Euphemism Interpretation

The meaning of a euphemism is closely connected with the communicative situation in which it occurs. Allan and Burridge (2006) emphasize the social and

communicative nature of euphemistic language, while pragmatic approaches to meaning demonstrate that linguistic expressions frequently communicate more than their literal semantic content.

Context may clarify whether an expression functions primarily as a polite substitute, a means of avoiding taboo, an indication of social status, or a stylistic device. In literary texts, contextual interpretation is further complicated by characterization and narrative perspective. The choice of a euphemism can reveal the speaker's education, social position, emotional state, attitude toward another character, or awareness of social conventions.

For this reason, euphemistic meaning should be interpreted at several interconnected levels. The first is the *semantic level,* which concerns the concept referred to by the expression. The second is the *pragmatic level*, which concerns the communicative intention and expected effect. The third is the *stylistic level,* including register, tone, and emotional colouring. Finally, the *linguocultural level* reflects associations and social conventions that may not have a direct equivalent in another language.

Euphemisms in Literary Translation

The translation of euphemisms demonstrates particularly clearly that equivalence cannot always be achieved through formal similarity. Nida's concept of dynamic equivalence (1964) and later communicative approaches to translation emphasize the importance of reproducing the effect and function of the source text rather than mechanically reproducing its linguistic form.

A euphemistic expression may therefore require a translation that differs structurally from the original but performs a comparable communicative function. In some cases, a functional equivalent can preserve the indirectness and politeness of the source expression. In others, a descriptive translation may be necessary when the implicit meaning of the original is not sufficiently transparent in the target language. Compensation may also be used when a particular stylistic or pragmatic effect cannot be reproduced in exactly the same position.

Contextual modification represents another important solution. A translator may alter the lexical choice, degree of explicitness, or stylistic register in accordance with the communicative situation and cultural expectations of target readers. Such modification should not be regarded as a departure from equivalence if it enables the target text to preserve the communicative function of the original.

Contextual Interpretation in English–Russian and English–Uzbek Translation

The comparison of English euphemisms with their Russian and Uzbek translations demonstrates the importance of considering target-language conventions. English literary discourse frequently employs indirectness as a means of politeness,

social restraint, or avoidance of explicit reference. Russian and Uzbek may employ different lexical and stylistic resources to perform similar functions.

In Russian translation, the semantic content of an English euphemism may sometimes be retained while its degree of indirectness or emotional colouring is adjusted. In Uzbek translation, cultural norms concerning respect, interpersonal relations, social hierarchy, and sensitive subjects may require additional contextual adaptation. Consequently, the same source-language euphemism does not necessarily require identical translation procedures in Russian and Uzbek.

The three literary works considered in the study illustrate different contextual conditions. In Jane Austen's *Pride and Prejudice*, euphemistic language is closely associated with social etiquette, interpersonal relations, and the conventions of polite conversation. In Charlotte Brontë's *Jane Eyre*, euphemistic expressions may interact with moral attitudes, social relationships, and emotional restraint. In George Orwell's *Nineteen Eighty-Four*, indirect language can acquire a broader ideological and political significance, demonstrating that euphemism may also function as a means of controlling or reshaping perception.

These differences confirm that translation decisions should be based on contextual interpretation rather than on isolated lexical correspondences. A formally close equivalent may be less successful than a structurally different expression if the latter better preserves the communicative intention and pragmatic effect of the source.

Discussion

The analysis indicates that contextual interpretation can serve as an important stage in achieving pragmatic equivalence. Before selecting a target-language equivalent, the translator needs to determine what the euphemism accomplishes in the particular passage. Is it mitigating an unpleasant concept? Maintaining politeness? Concealing information? Characterizing the speaker? Creating irony? Reflecting a culturally accepted way of referring to a sensitive subject?

This approach makes it possible to distinguish between *semantic preservation* and *pragmatic preservation*. The former concerns the transmission of the basic referential meaning, whereas the latter concerns the communicative function and intended effect. These two forms of preservation may coincide, but they do not necessarily do so.

Accordingly, the translation of euphemisms can be viewed as a process of contextual interpretation followed by pragmatic and linguocultural adaptation. The translator does not simply replace one lexical item with another but reconstructs the meaning of an expression within a new linguistic and cultural environment.

Conclusion

Euphemisms in literary discourse demonstrate that meaning is inseparable from context. Their translation requires consideration of semantic content, communicative intention, stylistic characteristics, and culturally conditioned associations. A literal or formally similar translation may preserve the reference of an expression while weakening its pragmatic effect.

The analysis of English literary euphemisms and their Russian and Uzbek translations shows that contextual interpretation provides a necessary basis for selecting appropriate translation solutions. Functional equivalence, descriptive rendering, compensation, and contextual modification can be employed when direct lexical correspondence fails to reproduce the intended effect.

Thus, the successful translation of euphemisms should be understood not as a search for the closest lexical substitute, but as a process of reconstructing meaning within another linguistic and cultural context. Context becomes the key mechanism that allows the translator to determine what a euphemistic expression means in a particular situation and how this meaning can be effectively communicated to the target reader.

REFERENCES

1. Allan, K., & Burridge, K. (2006). *Forbidden words: Taboo and the censoring of language*. Cambridge University Press.
2. Austen, J. (1813). *Pride and prejudice*.
3. Baker, M. (2018). *In other words: A coursebook on translation* (3rd ed.). Routledge.
4. Brontë, C. (1847). *Jane Eyre*.
5. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics: Vol. 3. Speech acts* (pp. 41–58). Academic Press.
6. Leech, G. N. (1983). *Principles of pragmatics*. Longman.
7. Newmark, P. (1988). *A textbook of translation*. Prentice Hall.
8. Nida, E. A. (1964). *Toward a science of translating*. E. J. Brill.
9. Orwell, G. (1949). *Nineteen Eighty-Four*. Secker & Warburg.

O‘ZBEK TILINI CHET TILI SIFATIDA O‘QITISHDA AUTENTIK VIDEO MATERIALLARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Ergasheva Lobarxon O‘tkir qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tadqiqotchisi,
lobarkhonn@icloud.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada chet tili sifatida o‘zbek tilini o‘qitishda autentik video materiallardan foydalanish masalasi ko‘rib chiqiladi. Video materialning boshqa manbalardan farqi, uch bosqichli (namoyishdan oldingi, namoyish jarayonidagi, namoyishdan keyingi) ish metodikasi, video tanlash mezonlari va yuzaga keladigan qiyinchiliklar tahlil qilinadi. Video materialning nafaqat leksik, balki grammatik ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi o‘rni ham ko‘rsatiladi. Xulosa qilib aytganda, video material to‘g‘ri metodik yondashuv bilan qo‘llanilganda, o‘quvchining tabiiy nutq muhitini idrok etish qobiliyatini samarali rivojlantiradi.

Kalit so‘zlar: autentik material, video material, chet tili sifatida o‘zbek tili, uch bosqichli metodika, tinglab tushunish, grammatik kompetensiya.o‘

Annotation. This article examines the use of authentic video materials in teaching Uzbek as a foreign language. It analyzes how video differs from other authentic sources, the three-stage methodology of working with video (pre-viewing, while-viewing, post-viewing), criteria for video selection, and challenges that arise. The article also shows the role of video material in developing not only lexical but also grammatical competence. In conclusion, when applied with a sound methodological approach, video material effectively develops learners' ability to perceive a natural speech environment.

Keywords: authentic material, video material, Uzbek as a foreign language, three-stage methodology, listening comprehension, grammatical competence.

Zamonaviy til o‘qitish metodikasida bitta talab kundan-kunga kuchayib bormoqda. O‘quvchi nafaqat tilning grammatik-leksik tizimini bilishi kerak. U tilning tabiiy, real muloqot muhitini ham his qilishi kerak. Shu sababli autentik materiallar, xususan video manbalar, alohida ahamiyat kasb etmoqda.

D. Wilkins o‘zining analitik o‘quv dasturi tushunchasida tilni grammatik ketma-ketlik emas, balki kommunikativ maqsad va funksiyalar asosida o‘rgatishni taklif qildi - bu esa til materialining sun’iy soddalashtirilgan emas, real muloqot vaziyatlariga yaqin bo‘lishini talab qiladi [1: 76]. K. Morrow esa bu tushunchani aniqlashtirdi. U autentik matnni real mualliflar yoki so‘zlovchilar tomonidan, haqiqiy kommunikativ maqsadda yaratilgan matn sifatida belgilaydi [2: 13].

O‘zbek tilini chet tili sifatida o‘qitish borasida video materiallarning o‘rni hali yetarli o‘rganilmagan. Aynan shu bo‘shliq mazkur maqolaning dolzarbligini belgilaydi. Maqolaning maqsadi - autentik video materiallardan foydalanishning metodik imkoniyatlarini aniqlash va ularni amaliy tavsiyalar shaklida tizimlashtirishdir.

Video materialning boshqa autentik manbalardan asosiy farqi bor. U audio va matnli axborot bilan bir qatorda, vizual-kontekstual axborotni ham qo‘shadi [3: 364]. U orqali o‘quvchi nafaqat so‘zlovchining nutqini, balki uning tana tili va vaziyat kontekstini ham kuzatadi. Unda so‘zlovchining yuz ifodasi, imo-ishorasi, atrof-muhit va vaziyat konteksti aks etadi. Masalan, chet ellik talaba o‘zbek tilidagi “xafa bo‘lma” iborasini faqat audioda eshitsa, uning ma’nosini faqat intonatsiyadan taxmin qiladi. Biroq video orqali so‘zlovchining yuz ifodasini ko‘rganda bu ma’no ancha aniq bo‘ladi. Xuddi shunday, kundalik suhbatdagi “voy” undovi ham turlicha tushunilishi mumkin. U hayrat, xursandchilik yoki afsuslanishni bildirishi mumkin. Video esa aynan shu vaziyatni ko‘rsatib, noaniqlikni yo‘qotadi.

Video materialning bu ko‘p qatlamli xususiyati uni darsga tayyorgarliksiz olib kirishga yo‘l qo‘ymaydi. Shu sababli video bilan ishlash odatda uch bosqichga bo‘linadi [4: 12]: namoyishdan oldingi (pre-viewing), namoyish jarayonidagi (while-viewing) va namoyishdan keyingi (post-viewing) bosqichlar.

Buni ijtimoiy tarmoqlarda tarqalgan qisqa bir video misolda ko‘rsak bo‘ladi [5]. Unda mehmonxona qabulxonasidagi suhbat aks etgan. Mijoz “to‘qqizda keldim, to‘qqizda ketaman” deb, xona bo‘shatish vaqtini o‘zicha hisoblab, xonadan chiqmoqchi bo‘ladi. Administrator esa check-out vaqti kelish soatiga emas, balki belgilangan vaqtga (masalan, soat 12:00 ga) bog‘liqligini tushuntiradi. Namoyishdan oldingi bosqichda o‘qituvchi “check-out”, “xonani topshirmoq”, “muddat” kabi so‘zlarni tanishtiradi. Namoyish jarayonida talaba avval videoning umumiy vaziyatini aniqlaydi: kim, qayerda, nima haqida gaplashyapti. So‘ng video qayta ko‘rsatilganda, u mijoz va administrator dalillarining farqini ajratadi. Namoyishdan keyingi bosqichda esa talabalarga o‘xshash vaziyat taqdim etiladi. Bunday izchillik autentik videoning tabiiy murakkabligini bosqichma-bosqich yengishga yordam beradi.

Video materialni darsga tanlashda bir qator mezonlarga amal qilish muhim. Birinchidan, videoning uzunligi o‘quvchining diqqati va til darajasiga mos bo‘lishi kerak. B1-B2 darajasi uchun odatda 1-3 daqiqalik parchalar qulay hisoblanadi. Ikkinchidan, nutq tezligi muhim omillardan biri. Uchinchidan, videoning mavzusi darslik mazmuni bilan bog‘liq bo‘lishi kerak. To‘rtinchidan, videoda ortiqcha fon shovqini bo‘lmasligi lozim.

Video materialdan foydalanishda bir qator qiyinchiliklar ham yuzaga keladi. Eng ko‘p uchraydigan muammo - so‘zlashuv nutqiga xos qisqartirilgan shakllar.

Shevaga oid so‘zlar yoki tez talaffuz qilingan iboralar talaba uchun tushunarsiz bo‘lib qolishi mumkin. Bunday holatda o‘qituvchi videoni bir necha marta ko‘rsatishi tavsiya etiladi: birinchi safar umumiy mazmun uchun, ikkinchi safar esa aniq so‘z va iboralarni ajratish uchun. Yana bir muammo - texnik jihat: internet aloqasi yoki video sifatining pastligi darsni qiyinlashtirishi mumkin, buning oldini olish uchun videoni oldindan yuklab, oflayn tarzda ko‘rsatish maqsadga muvofiq. Uchinchi muammo - vaqt boshqaruvi: video uch bosqichli ishlov ko‘p vaqt talab qilgani uchun, o‘qituvchi dars rejasida bunga yetarli vaqt ajratishi zarur. Nihoyat, ba’zi videolarda nomaqbul kontent xavfi ham bor, shu sababli o‘qituvchi videoni darsdan oldin to‘liq ko‘rib chiqishi shart.

Jadval 1. CEFR darajalari bo‘yicha video topshiriqlarining farqlanishi

Daraja	**Asosiy topshiriq turi**	**Talab etiladigan kognitiv operatsiya**
A1	Ishtirokchilar sonini, tashqi ko‘rinishini aytish	Kuzatish, tanish
A2	Asosiy vaziyatni aniqlash (kim, qayerda, nima)	Umumiy mazmunni tushunish
B1	Kelishmovchilik sababini tushuntirish	Oddiy xulosa chiqarish
B2	Tomonlarga shaxsiy munosabat bildirish	Baholash, argumentatsiya

Video materiallardan foydalanish odatda faqat leksika va tinglab tushunish bilan bog‘lanadi. Biroq uning grammatik ko‘nikmalarni tabiiy kontekstda mustahkamlashdagi ahamiyati ham katta. Bir sharhda 2006-2018-yillarda chop etilgan 31 ta empirik tadqiqot tahlil qilingan [6]. Natijada video materialning grammatikani kontekstual, nolisoniy va autentik kirish ma’lumoti orqali o‘zlashtirishga yordam berishi aniqlangan. D. Nunan ham shunga o‘xshash fikrni ilgari surgan edi [7: 105]: grammatika alohida, mavhum qoidalar tizimi sifatida emas, balki muloqot kontekstida o‘rgatilishi kerak.

Video materialning samarali qo‘llanilishi ko‘p jihatdan o‘qituvchining tayyorgarligiga bog‘liq. A. Rice va S. Stempleskining fikricha, aynan o‘qituvchi videoni tanlaydigan shaxs hisoblanadi [3: 366]. U videoni o‘quvchilar ehtiyojiga moslaydi, faol tomosha qilishni rag‘batlantiradi va videoni umumiy o‘quv dasturi bilan bog‘laydi. Boshqa bir tadqiqotda ham muhim jihat ta'kidlanadi [8: 20]: autentik

videolarni tanlash va ularga mos topshiriqlar tayyorlash o‘qituvchidan sezilarli vaqt talab qiladi.

Darsda foydalaniladigan video janri ham muhim ahamiyatga ega. Intervyu, yangiliklar lavhasi, hujjatli parcha yoki vlog - bularning har biri o‘quv maqsadiga qarab tanlanishi kerak [3: 365]. Xususan, vlog turlari gapirish ko‘nikmasini rivojlantirish uchun qulay hisoblanadi [9: 3058]. Umumyevropa til kompetensiyalari tizimi (CEFR) ham til darajasiga qarab material tanlashning ahamiyatini ko‘rsatadi [10]. A1 va A2 darajada lug‘at o‘rganishi yoki tushirib qoldirilgan so‘zlarni yozishi mumkin. B1 darajasida o‘quvchidan matnning umumiy mazmunini aniqlash so‘raladi. B2 darajasida esa u so‘zlovchi fikriga munosabat bildirishi yoki argumentatsiya keltirishi mumkin.Video asosidagi nutqiy topshiriqlarni baholashda odatda bir necha mezonga tayaniladi [11: 2505]: mazmun, ijodkorlik, taqdimot, til bilimi, ravonlik va texnik sifat.

Yuqorida keltirilgan tadqiqotlarning aksariyati ingliz tilini chet til sifatida o‘qitish tajribasiga asoslangan. Ularda qo‘llanilgan uch bosqichli metodika va video tanlash mezonlari umumiy pedagogik tamoyillar hisoblanadi, shuning uchun ular o‘zbek tilini chet til sifatida o‘qitishga ham moslashtirilishi mumkin. Biroq bu borada bevosita o‘zbek tili misolida o‘tkazilgan alohida tadqiqot hali ma'lum emas. Bu esa mazkur maqola mavzusining ilmiy dolzarbligini yana bir bor asoslaydi.

CEFR darajaga qarab material tanlash tamoyili (Council of Europe, 2001) video ustida ishlashda ham izchil qo‘llanilishi kerak. Buni bitta video misolida - masalan, mehmonxona qabulxonasidagi suhbat videosi - barcha darajalar uchun qanday moslashtirilishi mumkinligini ko‘rsatib o‘tamiz.

A1 darajasida o‘quvchidan videoda ishtirok etuvchilar sonini aytish yoki ularning kiyimi/tashqi ko‘rinishini tavsiflash so‘raladi - bu til bilimidan ko‘ra kuzatuvchanlikka asoslangan, minimal til bilimini talab qiluvchi topshiriq. A2 darajasida esa u “kim, qayerda, nima haqida gaplashyapti” kabi asosiy vaziyatni aniqlashi kerak.B1 darajasida o‘quvchidan mijoz va administrator o‘rtasidagi kelishmovchilikning sababini o‘z so‘zi bilan tushuntirish so‘raladi, bu esa oddiy xulosa chiqarishni talab qiladi. B2 darajasida esa u ikkala tomonning fikriga shaxsiy munosabat bildiradi va shunga o‘xshash vaziyatda o‘zi qanday harakat qilishini asoslaydi.

Bu misol shuni ko‘rsatadiki, bitta video - to‘rtta har xil darajadagi guruh uchun to‘rtta har xil topshiriq manbai bo‘la oladi. Bu, video materialning boshqa autentik matnlarga (masalan qat’iy matnli hikoyalarga) nisbatan afzalligi: video ko‘p qatlamli bo‘lgani uchun (vizual, og‘zaki, kontekstual), undan turli murakkablikdagi topshiriqlarni chiqarib olish mumkin.

Yuqorida keltirilgan tahlil asosida amaliyotchi o‘qituvchilar uchun bir necha aniq tavsiya berish mumkin. Video tanlashni har doim uning to‘liq transkripti yoki kamida qo‘lda tinglab yozib olingan asosiy gaplari bilan boshlash lozim; faqat sarlavha yoki tavsifga qarab video tanlash til darajasini noto‘g‘ri baholashga olib kelishi mumkin. Bitta video uchun bir nechta darajaga mo‘ljallangan topshiriq varianti tayyorlab qo‘yish - aralash darajali guruhlarda samarali yechim bo‘lishi mumkin. Video davomiyligi oshgani sari nazorat topshiriqlari sonini ham mutanosib ravishda oshirish kerak, aks holda uzun video o‘quvchi diqqatini yo‘qotadi. Eng muhimi texnik tayyorgarlik (oldindan yuklab olish, subtitr mavjudligini tekshirish) darsdan kamida bir kun oldin amalga oshirilishi tavsiya etiladi.

Bizningcha, video materialning eng qimmatli tomoni - uning “xato qilish imkoniyati past” ekanligida emas, aksincha, o‘quvchini nazorat qilinmaydigan, tabiiy til muhitiga astalik bilan ko‘niktirishida. Yozma autentik matndan farqli o‘laroq, video o‘quvchiga til va nolisoniy signallarni (imo-ishora, ohang, vaziyat) birgalikda idrok etish tajribasini beradi - bu esa aynan real muloqotda talab qilinadigan ko‘nikma. Shu nuqtai nazardan, video materialni faqat qo‘shimcha “qiziqarli” vosita emas, balki o‘quv dasturining tarkibiy qismi sifatida ko‘rish maqsadga muvofiqdir.

Amaliy kuzatishga ko‘ra, o‘qituvchi qisqa va sifatli o‘zbek tilidagi videolarni turli manbalardan izlab topishi mumkin. Bunga YouTubedagi sayohat va vlog kanallari, Telegramdagi milliy taomlarga bag‘ishlangan kanallar hamda Instagramdagi kundalik hayot va mehmondorchilikka oid qisqa videolar misol bo‘la oladi. Bunday manbalarning tabiiy, kundalik nutqni aks ettirishi afzalligi , kamchiligi esa - ularning til darajasi va sifatini oldindan tekshirish zaruratida, chunki bu platformalardagi kontent maxsus ta’lim maqsadida yaratilmagan.

Autentik video materiallar o‘zining Autentik video materiallar audio, vizual va kontekstual unsurlarni birlashtirgan tabiati bilan ajralib turadi. Aynan shu xususiyat video materialga chet tili sifatida o‘zbek tilini o‘qitishda alohida metodik ahamiyat kasb etadi. Ularni to‘g‘ri bosqichlar asosida qo‘llash o‘quvchining tinglab tushunish ko‘nikmasini rivojlantiradi. Video material, shuningdek, grammatik ko‘nikmalarni ham tabiiy kontekstda mustahkamlash imkonini beradi. Shu sababli uni faqat leksik vosita sifatida emas, balki kompleks til o‘rgatish vositasi sifatida qarash to‘g‘ri bo‘ladi. Kelgusi tadqiqotlarda bu masalani aynan o‘zbek tili misolida, amaliy tajriba-sinov asosida chuqurroq o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Wilkins, D.A. Notional Syllabuses. - Oxford: Oxford University Press, 1976. - 96 p.

2. Morrow, K. Authentic Texts and ESP // Holden, S. (ed.) English for Specific Purposes. - London: Modern English Publications, 1977. - P. 13–17.
3. Rice, A., Stempleski, S. Video in the ELT Classroom: The Role of the Teacher // Methodology in Language Teaching: An Anthology of Current Practice. - Cambridge: Cambridge University Press, 2001. - P. 364–367.
4. Stempleski, S., Tomalin, B. Video in Action: Recipes for Using Video in the Language Classroom. - New York: Prentice Hall, 1990. - 173 p.
5. Mehmonxona qabulxonasidagi suhbat // Instagram, 2025. - URL: https://www.instagram.com/p/DYw1YaMgCg5/ (murojaat sanasi: 11.07.2026).
6. Rodgers, M. Teaching Grammar to English Language Learners with Video: An Integrative Literature Review on Effectiveness, Perceptions, and Practices, 2022.
7. Nunan, D. Teaching Grammar in Context // ELT Journal. - 1998. - Vol. 52, No. 2. - P. 101–109.
8. Saeidi, M., Ahmadi, H. The Effects of Watching Videos in Pre-reading on EFL Learners' Reading Comprehension and Attitudes // TESOL International Journal. - 2016. - Vol. 11, Issue 2. - P. 15–44.
9. Anrasiyana, A., Sulistyaningsih, S., Syakur, A. Creating Vlog as Media in English Language Teaching (ELT): Teaching Speaking // Jurnal Basicedu. - 2022. - Vol. 6, No. 2. - P. 3055–3064.
10. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. - Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
11. Manuel, M.J.M. Practices and Perspectives in Using Vlogs as Speaking Performance Assessment: A Proposed Assessment Tool // International Journal of Multidisciplinary: Applied Business and Education Research. - 2024. - Vol. 5, No. 7. - P. 2499–2514.

LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF HOMELAND PROVERBS AS A TOOL FOR DEVELOPING INTERCULTURAL COMPETENCE

Mavlanova Dildora Saidnazarovna,
PhD candidate (doctoral student),
Abdulla Qodiriy Jizzakh State Pedagogical University,
[dildoramavlanova102@gmail.com]

Annotation. The article examines English and Uzbek proverbs representing the concept of Homeland from structural-semantic and linguocultural perspectives. It identifies shared semantic models and culturally specific images, and demonstrates how their analysis can be used to develop students' intercultural communicative competence. Pedagogical experiment results at three universities confirm the effectiveness of the proposed linguocultural approach.

Keywords: proverbs, paremiology, concept "Homeland", linguoculture, intercultural communicative competence, English, Uzbek.

Аннотация. В статье рассматриваются английские и узбекские пословицы, репрезентирующие концепт «Родина», в структурно-семантическом и лингвокультурологическом аспектах. Выявляются общие семантические модели и культурно-специфические образы, показывается возможность использования их анализа для развития межкультурной коммуникативной компетенции студентов. Результаты педагогического эксперимента в трёх университетах подтверждают эффективность предлагаемого подхода. Статья адресована лингвистам, преподавателям иностранных языков и исследователям пословичной картины мира.

Ключевые слова: пословицы, паремиология, концепт «Родина», лингвокультура, межкультурная коммуникативная компетенция, английский язык, узбекский язык.

1. Introduction

In the era of globalization, the ability to communicate effectively across linguistic and cultural boundaries has become a key outcome of foreign language education. The Common European Framework of Reference for Languages and its Companion Volume treat learners as social agents who mediate between languages and cultures and draw on plurilingual and pluricultural repertoires [3: 15]. Within this paradigm, language teaching cannot be limited to grammar and vocabulary; it must develop learners' awareness of how cultural meanings are encoded in linguistic units.

Proverbs are among the most compact carriers of such meanings. As traditional, fixed and metaphorically rich statements, they condense collective

experience, moral values and ways of categorizing reality [7; 10]. Concepts that occupy a central place in a national worldview, such as Homeland, are especially productive for comparison because they combine emotional, ethical, civic and spatial components. The present article analyzes English and Uzbek proverbs that represent the concept of Homeland and shows how the results can be used to form intercultural communicative competence (ICC) in university students.

The aim of the study is to reveal the structural-semantic and linguocultural features of English and Uzbek proverbs representing the concept "Homeland/Vatan" and to substantiate their potential for developing ICC. The objectives are: (1) to define the theoretical foundations of ICC and its relation to the proverbial picture of the world; (2) to identify common semantic models and culturally specific images in the two proverb corpora; (3) to design a teaching sequence based on proverb analysis; and (4) to test its effectiveness experimentally.

2. Theoretical background

The most influential model of ICC remains that of Byram, who describes it as a combination of attitudes of curiosity and openness, knowledge of social groups and their practices, skills of interpreting and relating, skills of discovery and interaction, and critical cultural awareness [1 : 32]. Later work has extended the model towards education for intercultural citizenship, in which learners not only understand other cultures but also act on social issues in cooperation with others [2 : 43]. These approaches shift the goal of teaching from the imitation of a "native speaker" to the development of an intercultural speaker who is able to mediate between perspectives.

At the same time, contemporary scholarship warns against an essentialist reading of culture. Dervin argues that interculturality should be treated as a process of negotiation rather than as a set of fixed national traits [5 : 87], and Piller emphasizes that cultural difference is constructed in discourse and should be examined critically [8 : 34]. This position is important for the analysis of proverbs: they reflect shared cultural conceptualizations, but they do not describe the behavior of every member of a community. Sharifian's Cultural Linguistics provides a useful framework here, since it views language as a repository of cultural schemas, categories and metaphors that are distributed across a speech community [10 : 9]. Proverbs, in this view, are linguistic traces of such conceptualizations.

The link between language and culture also has an ideological dimension. Kramsch shows that language is a form of symbolic power through which speakers construct identities, belonging and difference [6 : 45]. The concept of Homeland is closely connected with exactly these processes. Research on proverbs as a source of worldview and stereotypes, for example on gender images, confirms that paremiological material can be used to discuss cultural values openly and critically in

the classroom [7 : 13]. Finally, studies of language textbooks show that learning materials always transmit particular represe ntations of the world [9 : 28], which makes it necessary to enrich them with authentic, culturally marked units such as proverbs.

3. Materials and methods

The research material consists of English and Uzbek proverbs and proverbial sayings in which the concept of Homeland is verbalized through the lexemes home, country, land, native place and their Uzbek counterparts vatan, yurt, ona yurt, el and uy. The units were selected from paremiological dictionaries and collections of both languages by continuous sampling. The following methods were used: structural-semantic analysis, componential analysis, linguocultural (conceptual) analysis, the comparative method, and a pedagogical experiment with questionnaires, diagnostic tests and statistical processing of results.

4. Results and discussion

4.1. Structural-semantic features. In both languages, Homeland proverbs are short, rhythmically organized and based on a small number of syntactic models. English proverbs about this concept most often use simple declarative sentences with the copula (“home is best”) or locative and comparative constructions, and they frequently rely on binary opposition (“east or west”). Uzbek proverbs, in contrast, typically use the nominal, copula-less model “X — Y”, in which the dash marks metaphorical identification: ona yurt — oltin beshik (“native land is a golden cradle”). This model makes the metaphor explicit and gives the proverb an aphoristic, almost definitional character.

A lexical difference is also noteworthy. In the English material the concept is verbalized predominantly through the lexeme home, which merges the ideas of dwelling, family and native land, whereas explicit national lexemes are comparatively rare. In Uzbek, the lexical field is wider and includes vatan, yurt, ona yurt and el, among which the word-combination ona yurt (“mother land”) carries a strong kinship metaphor. Semantically, the proverbs of both languages can be grouped into several models: Homeland as home and shelter; Homeland as a source of life and emotional attachment; Homeland as natural habitat; and Homeland as a moral and spiritual obligation. Table 1 presents illustrative examples.

Table 1. Semantic models of Homeland proverbs

Semantic model	**English**	**Uzbek**
Homeland as home and shelter	East or west, home is best.	O‘z uying — o‘lan to‘shaging. (One’s own house is one’s own soft bed.)

Semantic model	English	Uzbek
Homeland as affective center	Home is where the heart is.	Ona yurt — oltin beshik. (Native land is a golden cradle.)
Homeland as natural habitat	Every bird likes its own nest best.	Vatansiz odam — nolasiz bulbul. (A person without a homeland is a nightingale without its song.)
Homeland as sovereign or moral value	A man's home is his castle.	Vatanni sevmoq — imondandir. (Loving one's homeland is part of faith.)

4.2. Linguocultural features. The comparison reveals both universal and culturally specific components. The universal core is the association of Homeland with home, belonging and emotional security, and the recurring image of a bird and its nest or song, which appears in both languages and suggests a shared cognitive basis. The differences are located mainly in the value orientation. The English proverb "a man's home is his castle" foregrounds the individual, privacy and protected personal space, while the Uzbek units emphasize the collective, kinship and spiritual duty towards the native land. The image of the cradle and the maternal metaphor in ona yurt place Homeland within a family and generational framework. These observations should be treated as tendencies in the analyzed material and not as fixed national characteristics, in line with the critical approaches discussed above [5; 8].

4.3. Pedagogical implementation. On the basis of the analysis, a four-stage teaching sequence was developed. At the cognitive stage, students identify Homeland proverbs in both languages and clarify the meaning of key lexemes. At the analytical stage, they examine syntactic models, images and semantic components. At the linguocultural stage, they compare the values behind the proverbs, discuss possible interpretations and reflect on their own cultural assumptions, using structured intercultural activities such as story circles [4 : 5]. At the communicative stage, students apply proverbs in dialogues, role plays, short presentations and mediation tasks in which they explain an Uzbek proverb to a foreign interlocutor and vice versa. This sequence combines knowledge, skills and attitudes in the sense of Byram's model [1 : 14] and responds to the call of the Companion Volume for mediation and pluricultural competence [3 : 9].

4.4. Experimental results. The experiment was conducted with 120 students at three universities. Abdulla Qodiriy Jizzakh State Pedagogical University served as the experimental site, while Chirchik State Pedagogical University and Samarkand State Institute of Foreign Languages served as diagnostic sites. ICC was assessed by a 100-point test and a Likert-scale questionnaire covering four components of competence. In the experimental group, the share of students at the high level increased from 13% to 46%. Statistical processing yielded $t = 10.54$ and $U = 0$ at $p < 0.05$, which indicates that the difference between the experimental and control results is statistically significant. These results support the conclusion that systematic work with Homeland proverbs improves students' ability to interpret, compare and mediate cultural meanings.

The findings should be interpreted with caution. The experiment covers one concept and two languages, and the long-term retention of the effect requires further observation. Nevertheless, the approach can be transferred to other concepts, such as family, work, hospitality or friendship, and to other Turkic and non-Turkic languages, which makes it relevant for comparative research on Turkic languages and for language teaching methodology.

5. Conclusion

The study shows that English and Uzbek proverbs representing the concept of Homeland share a common semantic core connected with home, belonging and emotional attachment, while differing in syntactic models, lexical verbalization and value orientation. These differences are not obstacles but resources: when analyzed critically, they allow students to notice their own cultural assumptions and to understand the perspective of others. The proposed four-stage sequence, based on structural-semantic and linguocultural analysis, proved effective in raising the level of ICC in the experimental group. Future research may extend the corpus, include digital tools for proverb analysis, and compare Homeland proverbs across several Turkic languages.

References:

1. Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence: Revisited. – Bristol: Multilingual Matters, 2021.- 32,14 p.
2. Byram M., Golubeva I., Han H., Wagner M. (Eds.). From Principles to Practice in Education for Intercultural Citizenship. – Bristol: Multilingual Matters, 2017.- 43 p.
3. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.- 15,9 p.

4. Deardorff D.K. Manual for Developing Intercultural Competencies: Story Circles. – London; New York: Routledge; Paris: UNESCO, 2020.- 5 p.
5. Dervin F. Interculturality in Education: A Theoretical and Methodological Toolbox. – London: Palgrave Macmillan, 2016.- 87 p.
6. Kramsch C. Language as Symbolic Power. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021.-45 p
7. Litovkina A.T. Women Through the Lens of Gendered Proverbs. – Cham: Palgrave Macmillan, 2019.- 13 p.
8. Piller I. Intercultural Communication: A Critical Introduction. 2nd ed. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.- 34 p.
9. Risager K. Representations of the World in Language Textbooks. – Bristol: Multilingual Matters, 2018.- 28 p.
10. Sharifian F. Cultural Linguistics: Cultural Conceptualisations and Language. – Amsterdam: John Benjamins, 2017.- 9 p.

SAHNA ASARIDA NUTQIY XARAKTERISTIKA, MILLIY RUHIYAT VA PRAGMATIK TAHLIL

Komilova Gulmira Temirovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
“O‘zbek tilshunosligi” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy o'zbek qishlog'i hayotiga bag'ishlangan sahna asari (telefonga bog‘liqlik va kitobxonlik mavzusi) lingvopragmatik jihatdan tahlil qilinadi. Personajlar nutqining individual xususiyatlari, milliy mentalitet va psixologik holatning til vositalarida ifodalanishi, nutq aktlari, kommunikativ strategiyalar, konflikt va presuppozitsiyaning psixolingvistik talqini yoritiladi.

Аннотация. В статье с лингвопрагматической точки зрения анализируется сценическое произведение, посвящённое жизни современного узбекского села (темам зависимости от телефона и чтения книг). Освещаются индивидуальные особенности речи персонажей, выражение национального менталитета и психологического состояния посредством языковых средств, речевые акты, коммуникативные стратегии, а также психолингвистическая интерпретация конфликта и пресуппозиции.

Kalit so'zlar: drama tili, idiolekt, milliy mentalitet, nutq akti, kommunikativ strategiya, presuppozitsiya, konflikt, psixolingvistika.

Kirish

Dramatik asarda muallifning o‘z so'zi deyarli bo'lmaydi: voqealar, xarakterlar va ziddiyatlar asosan personajlar dialogi orqali ochiladi. Shu sababli nutq drama tahlilida markaziy o'rinni egallaydi. Tahlil qilinayotgan asar asosiy g'oyasi jihatidan dolzarb: telefon va internet oila a'zolarini bir-biridan uzoqlashtirib borayotgan sharoitda muallim Laziz kitobni insonni qutqaruvchi kuch sifatida taklif qiladi. Asar hajviy tarzda yozilgan bo‘lsa-da, unda qimor, g'iybat, bolaning ma'naviy tarbiyasi kabi jiddiy muammolar ko'tariladi.

Maqolaning maqsadi uch yo'nalishda tahlil o'tkazishdir: (1) personaj nutqining individual xususiyatlarini aniqlash; (2) milliy mentalitet va psixologik tasvirning til vositalarida aks etishini ko'rsatish; (3) nutq aktlari, kommunikativ strategiyalar, konflikt va presuppozitsiyani pragmatik hamda psixolingvistik nuqtai nazardan talqin qilish. Tahlil asarning birinchidan beshinchi sahnasigacha bo'lgan matniga asoslandi.

Dramada har bir qahramon o'ziga xos nutq uslubiga, ya'ni idiolektga ega bo'ladi. Idiolekt personajni boshqalardan ajratadi va uning ijtimoiy mavqei, bilim darajasi hamda ruhiy holatini ochadi.

Laziz muallim

Lazizning nutqi kitobiy va ritorik. U ritorik so'roqlar (“Biz shunday xalqmidik, tog'a?”, “Odamlar, ko'rayapsizlarmi?”), metaforalar ("muz ustidagi hayot", "jar yoqasi") va tomoshabinga to'g'ridan-to'g'ri murojaatdan foydalanadi. Uning nutqi ikki registrdan iborat: monologlarda u ma'rifatchi va publitsist, oila a'zolari bilan suhbatda esa "tog'a", "jiyan" kabi qarindoshlik murojaatlari bilan gapiradigan oddiy qishloq yigiti. Ikki registr orasidagi masofa uning "xalq vijdoni" va oddiy insoni sifatidagi ikki rolini ko'rsatadi.

Tohir nutqi xalqona, kinoyaga boy va maqol ohangida. U Lazizni "jiyanjon", "jiyanboy" deb ham hurmat qiladi, ham pisanda qiladi. Interjeksiyalar ("Hay-yy-it!") uning o'yinqaroq tomonini ochadi. Eng muhimi, uning nutqi asar davomida o'zgaradi: dastlab "Xo'sh, nima qilish kerak?" kabi qisqa va mudofaaviy gaplar ishlatsa, 3-sahnada "O'g'liim... bolajonim... o'qiyapsanmi?" deganda cho'ziq unlilar, to'xtashlar va sahna remarkasidagi "titroq" ovoz yumshoqlikni bildiradi. Bu ichki o'zgarishning til belgisidir.

Saida nutqi ikki qatlamli. Yuzaki xushomad ("Siz kabi dono va aqlli xeshim borligidan faxrlanaman") ko'pincha kinoyaga aylanadi. G'iybat nutqi tez, takrorlarga boy va bo'rttirilgan ("Voyna! Istalingrad jangi bo'ladi"). "Himm" tovushi norozilik, ogohlantirish yoki sir bildiruvchi nutqiy belgi bo'lib xizmat qiladi. Keyingi sahnalarda Saida ichki holatini ifodalaydi ("o'zimga taskin bera boshlayapman"), bu tashqi nutqdan ichki nutqqa o'tishdir.

Zuhraning nutqi uzuq-yuluq va chalkash, "garangsib", "dovdirab" kabi remarkalar bilan birga keladi. U so'zlarni buzadi ("isport"), ko'chma ma'noni to'g'ri ma'noda tushunadi ("Biz cho'kayapmizmi?"). Shu orqali u komik personajga aylanadi va boshqalarning metaforik nutqi bilan ommaviy tushunish o'rtasidagi ziddiyatni ko'rsatadi.

Hamid, Ali va Erka.

Hamid dag'al hazil va qo'pol so'zlar ("tutruqsiz", "supraqoqdisi") bilan gapiradi, rus tilidan olingan qo'shimchalar ("shest sekund") va shaxsiy jargon ("Romsovxozning vinosi") nutqini yorqin qiladi. "Sevgi" mavzusiga o'tganda esa nutqi shoshqaloq va noaniq bo'lib qoladi ("Shu... gap bor"). Ali rus tilida gapirganda duduqlanadi ("P-p-privet d-d-dorogaya"): bu uning ichki noaniqligi va tashqi niqobining belgisidir. Qimor fojiasidan keyin nutqi qisqa va yig'lamsirash ohangida bo'ladi ("Endi nima qilaman-a?").

Erka nutqida o'zgarish eng aniq ko'rinadi. Dastlab o'yin leksikasi ("Yest!", "Qirdim, barini!") ustun bo'lsa, kitob o'qigach, uning nutqi lirik tus oladi: "Ot yigitning do'sti, qanoti ekan. Otlar hatto yig'larkan". Bolaning ma'naviy o'zgarishi lug'at tarkibining o'zgarishida namoyon bo'ladi.

Milliy mentalitet tilda eng avvalo murojaat shakllari, qadriyat bildiruvchi leksika, maqollar va madaniy obrazlar orqali ifodalanadi. Asarda quyidagi qatlamlar ajralib turadi.

Qarindoshlik va hurmat leksikasi. "Tog'a", "jiyan", "muallimjon", "xola", "aka" murojaatlari va -jon, -boy qo'shimchalari ierarxik yaqinlikni ko'rsatadi. "Begona emasmiz-ku" iborasi qarindoshlikni ijtimoiy kapital sifatida ishlatish odatini aks ettiradi: Saida shu bilan Laziz yordamini so'raydi.

Uyat, nomus va sharmandalik tushunchalari. Laziz "sharmandalik" so'zini takror ishlatadi, "uyning gapi ko'chaga chiqdi" ifodasi oila ichki ishining oshkor bo'lishini ma'naviy yo'qotish deb baholaydi. Bu jamoaviy ongdagi "el nima deydi" tamoyilining ifodasidir.

Tarbiyaning ijtimoiy baholanishi. Erkaga "Ota-onangga rahmat" deyilishi va Saidaning "ota-onasiga rahmat olib kelgan o'g'limdan aylanay" deyishi oilaning qadrini bola orqali o'lchaydigan mentalitetni ko'rsatadi.

Ot konsepti. "Ot yigitning do'sti, qanoti" va ko'pkariga yaroqli ot sovg'a qilish va'dasi mardlik, erkinlik va qadr-qimmat ramzi sifatida ishlaydi. Tog'ay Murod nomining tilga olinishi mahalliy madaniy xotirani faollashtiradi.

Garov va "qo'l tashlash". So'z berish va garov o'ynash an'anasi qo'y bilan bog'lanib, qishloq turmush tarzini ochadi. Keyinroq xuddi shu "garov" mantig'i onlayn qimorga aylanib, an'anaviy qadriyat bilan zamonaviy xavf to'qnashuvini ko'rsatadi.

"Ko'rinish va haqiqat" ziddiyati. Hamidning ofobadagi yashirin ichimligi, Tohirning kitobni ko'rpacha tagiga yashirishi va telefonda o'ynayotgandek ko'rinishi jamoat bosimi ostida yaxshi ishning ham yashirilishini ko'rsatadi.

O'zbek–rus aralashmasi. "Voyna", "Istalingrad jangi", "do svidaniya" kabi ruscha elementlar post-sovet jamiyatidagi ikki tillilikni, rus ayoliga nisbatan "o'zga, jonon" stereotipini ifodalaydi.

Ruhiy holat ifodasi. Tohirning "ichimga sayohat qilayapman" iborasi tashqi emas, ichki kamolotni ko'rsatadi va sufiy-ma'rifiy an'anaga yaqin. Hamidning "ichimni bir narsa yeb tatalayapti", "qaltiroq bosyapti" so'zlari aybdorlik hissini jismoniy sezgi orqali beradi.

Nutq aktlari va kommunikativ strategiyalar

Nutq aktlari

Asardagi asosiy nutq aktlari quyidagi jadvalda keltirilgan.

Nutq akti	Misol	Izoh
Assertiv	Laziz: "Bola telefonga	Holat haqida xabar

	bog'lanib qolgan."	va baho
Direktiv	Tohir: "Kir uyga!"	Buyruq, ta'sir o'tkazish
Komissiv	Ali: "Men har biringga ikkitadan qo'y berganim bo'lsin."	O'ziga majburiyat olish
Ekspressiv	Saida: "Ota-onasiga rahmat olib kelgan o'g'limdan aylanay!"	Tuyg'u va minnatdorlik ifodasi
Deklarativ	"Qo'l tashla!"	Garovni rasmiylashtiruvchi ritual akt

Asarda bilvosita nutq aktlari ko'p qo‘llangan, ya'ni gap shakli va maqsadi mos kelmaydi. Saidaning "Muallimjon ichib olganmisiz?" savoli shaklan so'roq, aslida ayblov va chalg'itish. Dastlabki "Boshlang, gapiravering, muallimjon" xushomadi shaklan maqtov, mohiyatan kinoya. Hamidning "Qo'lga suv quymaysanmi?" iborasi oddiy iltimosga o'xshaydi, aslida yashirin ichimlik uchun kod vazifasini bajaradi. Tohirning "Bor, choy op kel" deyishi xotinni suhbatdan chetlashtirishning muloyim usuli.

Kommunikativ strategiyalar

Manipulyativ strategiya: Saida va Zuhra xushomad va yarim aytilgan gaplar orqali ma'lumot oladi.

Yuzni saqlash strategiyasi (Brown va Levinson): Tohir kitob o'qiganini yashiradi, chunki jamoa nazarida kitob o'qish mazaxga qolish sababi bo'lishi mumkin.

Kinoya va pisanda: Tohirning Saidaga "Tunov kuni ham borguvding-ku" deyishi ayblovsiz shubha bildiradi.

Evfemizm va noaniqlik: Hamid "sevgi" mavzusini to'g'ridan-to'g'ri aytishdan qochadi.

Jim turish va e'tiborsizlik: Telefonga sho'ng'igan oila a'zolari Lazizning ishoralariga javob bermaydi, ya'ni so'zsiz akt qabul qiluvchi bo'lmagani uchun muvaffaqiyatsiz bo'ladi. Bu kommunikativ vakuumdir.

Asarda to'rt turdagi konflikt ajratiladi. Birinchisi, qadriyatlar konflikti: Laziz "o'qish, ma'naviyat" tarafida, atrofdagilar "telefon, qulaylik" tarafida ("Kesatmang, tog'a!", "Nega topishmoq aytasan?"). Ikkinchisi, shaxslararo konflikt: Ali Hamidga "Sening gapingga kirib o'ynabman, yaramas!" deganda javobgarlikni boshqaga ko'chiradi (proyeksiya). Uchinchisi, ichki konflikt: Hamid "Xotinimni ko'rsam, qaltiroq bosayapti" deb turib, baribir "Bugun boramiz-a?" deydi, bu kognitiv

dissonansning ifodasi. To'rtinchisi, avlodlar konflikti: Tohirning qamchi ko'tarishi bola qo'lida kitobni ko'rishi bilan hal bo'ladi, ya'ni konflikt so'z bilan emas, harakat va sahna remarkasi orqali yechiladi.

Grays maksimalari nuqtai nazaridan ham kommunikativ nomuvofiqliklar bor. Laziz metaforik gapirganda ("muz ustidagi hayot") tinglovchilar uni tushunmaydi ("Nega topishmoq aytasan?"), bu ravshanlik maksimasi buzilgandek tuyuladi. Zuhraning metaforani to'g'ri ma'noda qabul qilishi ham adresant va adresat umumiy pragmatik kodga ega emasligini ko'rsatadi.

Presuppozitsiya gapning aytilmagan, ammo tinglovchi tomonidan avtomatik qabul qilinadigan fon ma'nosidir. Asardagi misollar:

–**Laziz: "Bugun ham maktabga bormadi."** "Ham" so'zi avval ham bormaganini nazarda tutadi. Ota-ona "Maktabga ketuvdi-ku" deb javob berib, mavjud presuppozitsiyani rad etadi, bu inkor mexanizmining namoyonidir.

–**Tohir: "Sizlar ham o'qiyapsizlarmi?"** Savol shaklida "Hamid va Zuhra kitob o'qimaydi" degan fon bilim yashiringan. Hamid ham xotiniga "Umringda kitob ushlamagan odamsan" degan edi: ikkala gapda ham jamoadagi kitobga munosabat stereotipi ochiladi.

–**Tohir: "Sen qayerdan bilasan uni?"** Presuppozitsiya: Saidaning shoirni bilishi shubhali. Bu rashk va nazoratni yashirincha ifodalaydi.

–**Tohir: "Axir, begona emasmiz."** Aytilmagan ma'no: qarindoshlik tufayli imtiyoz kutiladi.

Psixolingvistik jihatdan presuppozitsiya ongsiz darajada ishlaydi: tinglovchi uni tanqidiy tahlil qilmay qabul qiladi. Shu sababli personajlar o'z qarashlarini yashirin shaklda singdiradi (Hamidning xotiniga "Umringda kitob ushlamagan odamsan" deyishi), ayblovni savol shaklida bildiradi (Saidaning "ichib olganmisiz?"), ichki holatlarini niqoblaydi (Hamidning "gap bor" deb boshlashi). Telefonning o'zi ham dramaning umumiy presuppozitsiyasiga aylanadi: personajlar gaplashayotganda ham ekranga qaraydi, e'tibor resursi bo'linadi va hamsuhbat "ko'rinmas" bo'lib qoladi (Lazizning qo'lini Erkaning yuziga yaqinlashtirishi sahnasi). Bu hozirgi psixolingvistikada phubbing deb ataladigan hodisaga mos keladi: raqamli qurilma tufayli yuzma-yuz muloqotning buzilishi.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, asarda til faqat aloqa vositasi emas, balki personajlarning ruhiy holatini, milliy mentalitetni va jamiyatdagi ma'naviy inqirozni ifodalovchi asosiy badiiy vositadir. Har bir qahramonning idiolekti uning dunyoqarashi va ichki o'zgarishini ochadi: Tohir va Erka nutqining yumshashi, lirikaga o'tishi buning yorqin dalilidir. Qarindoshlik leksikasi, uyat va nomus konseptlari, ot va garov obrazlari milliy ruhiyatni aks ettiradi. Nutq aktlari, kommunikativ strategiyalar va presuppozitsiya esa dialoglardagi yashirin ma'no,

manipulyatsiya va himoya mexanizmlarini ko'rsatadi. Asar yechimi ham til orqali beriladi: kitob o'qigan ota va o'g'il o'rtasidagi samimiy, to'xtashlarga to'la nutq oilaning kommunikativ tiklanishini bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Austin J. L. How to Do Things with Words. Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
3. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. New York: Academic Press, 1975. P. 41–58.
4. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
5. Stalnaker R. Pragmatic Presuppositions // Semantics and Philosophy. New York: New York University Press, 1974. P. 197–214.
6. “Soyangga ham sir aytma” (“Uydagi gap ko‘chada”) — ijtimoiy tarmoqlar qaramligi haqidagi zamonaviy komediyasi. [1, 2, 3]. 2025.

ДУЛАТ ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІ КОНТЕКСТІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Байзаков Жандос Абдазимович,
филология ғылымдарының философия докторы (PhD),
Шыршық мемлекеттік педагогика университеті,
zandosbajzakov906@gmail.com

АҢДАТПА.

Мақалада көрнекті қазақ жазушысы, драматург Дулат Исабеков шығармашылығы түркі әдебиеті кеңістігі аясында қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – жазушы шығармаларындағы ұлттық болмыс, отбасы құндылығы, адамгершілік, жалғыздық, рухани жауапкершілік және замана өзгерісі мәселелерін айқындап, олардың түркі әдебиеттеріндегі ортақ көркемдік-идеялық ұстанымдармен сабақтастығын көрсету. Дулат Исабековтің прозасы мен драматургиясына тән психологизм, әлеуметтік-психологиялық талдау, қарапайым тұрмыстық жағдай арқылы күрделі адамдық мәселелерді ашу ерекшеліктері сараланады. Әсіресе «Әпке» пьесасы негізінде қазақ қоғамындағы отбасы, бауырластық, әйел тағдыры және жеке тұлғаның моральдық жауапкершілігі мәселелері талданады. Жазушы шығармашылығын түркі әдебиеті контекстінде қарастыру оның көркемдік әлеміндегі ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың арақатынасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: қазақ әдебиеті, түркі әдебиеті, салыстырмалы әдебиеттану, ұлттық болмыс, рухани құндылық, отбасы, психологизм, драматургия.

Abstract. This article examines the poetic features of the works of Tolen Abdik, a prominent representative of Kazakh prose. The main purpose of the study is to identify the specific features of the formation of the artistic system in the writer's prose, as well as to examine his narrative techniques, psychological characterization, use of interior monologue, artistic detail, and symbolic imagery. Particular attention is paid to the artistic representation of philosophical issues in Tolen Abdik's works, including human existence, spiritual quest, conscience, moral choice, the relationship between good and evil, and the inner conflicts of the individual. Based on an analysis of the writer's works such as *"The Right Hand," "The Field of Reason," "Truth," "Father,"* and others, the article explores the compositional structure of his prose, the techniques used to reveal the psychology of characters, and the ideological and aesthetic functions of artistic details. The study concludes that Tolen Abdik's prose possesses a distinctive artistic system that preserves the traditions of national

literature while simultaneously engaging with contemporary philosophical and psychological approaches.

Keywords: kazakh literature, turkic literature, comparative literature, national identity, spiritual values, family, psychologism, dramaturgy.

Қазіргі әдебиеттануда ұлттық әдебиетті жеке-дара қарастырумен қатар, оны кең мәдени-тарихи кеңістікпен сабақтастыра зерттеу үрдісі кең өріс алып келеді. Әсіресе түркі халықтарының әдебиеттерін салыстыра зерттеу олардың тарихи, тілдік, мәдени және рухани жақындығын тереңірек тануға мүмкіндік береді. Қазақ, өзбек, қырғыз, түрік, түрікмен, әзербайжан және басқа да түркі халықтарының әдебиеттерінде тарихи даму ерекшеліктеріне байланысты өзіндік көркемдік жүйелер қалыптасқанымен, олардың арасында ортақ рухани құндылықтар мен типологиялық үндестіктер мол.
Бұл тұрғыдан алғанда Дулат Исабеков шығармашылығы ерекше назар аударуға лайық. Жазушы қазақ қоғамының әлеуметтік және рухани өзгерістерін қарапайым адам тағдыры арқылы бейнелей отырып, ұлттық әдебиеттің көркемдік мүмкіндіктерін кеңейтті. Дулат Исабеков шығармаларының басты ерекшеліктерінің бірі – үлкен қоғамдық мәселелерді қарапайым тұрмыстық оқиғалармен байланыстыра отырып көрсетуі. Оның кейіпкерлері күнделікті өмірде кездесетін қарапайым адамдар болғанымен, олардың ішкі жан дүниесі, моральдық таңдауы, өкініші мен үміті арқылы адам болмысының күрделі мәселелері ашылады. Осы себепті жазушы шығармашылығын тек қазақ әдебиеті шеңберінде ғана емес, түркі әдебиеті кеңістігіндегі адам концепциясы, ұлттық болмыс және рухани құндылықтар тұрғысынан қарастырудың ғылыми маңызы зор.

Дулат Исабеков шығармашылығы және қазақ прозасындағы жаңа көркемдік ізденістер Дулат Исабеков – қазақ прозасы мен драматургиясында өзіндік қолтаңбасы қалыптасқан қаламгер. Оның шығармашылық жолында әңгіме, повесть, роман және драмалық шығармалар маңызды орын алады. Жазушы шығармаларында әлеуметтік шындық пен жеке адам психологиясы өзара тығыз байланыста беріледі. Ол кейіпкерді қоғамнан бөлек қарастырмайды. Керісінше, адамның ішкі дүниесіне әлеуметтік ортаның, отбасылық жағдайдың, қоғамдық өзгерістердің әсерін көрсетеді.
Исабеков шығармаларының тағы бір ерекшелігі – көркемдік қарапайымдылық. Автор күрделі философиялық ойларды жасанды күрделендірмей, қарапайым тілмен жеткізеді. Осы қарапайымдылықтың астарында терең психологиялық және әлеуметтік мазмұн жатады.
Жазушының кейіпкерлері көбіне өмірдің шешуші кезеңінде таңдау жасауға

мәжбүр болады. Олардың алдында жеке басының мүддесі мен отбасы, ар-ұят пен пайда, махаббат пен міндет, кешірім мен өкініш секілді қарама-қайшылықтар тұрады. Сондықтан Дулат Исабеков прозасын адам психологиясын зерттейтін көркемдік мектеп ретінде де бағалауға болады. Ұлттық болмыс және адам концепциясы Ұлттық болмыс – Дулат Исабеков шығармашылығының негізгі көркемдік арналарының бірі.

Жазушы шығармаларында қазақ қоғамының тұрмыс-тіршілігі, отбасылық қарым-қатынас, үлкенге құрмет, кішіге қамқорлық, туыстық байланыс және қоғамдық жауапкершілік секілді құндылықтар кең көрініс табады. Алайда автор ұлттық құндылықтарды жай ғана дәстүрлік сипатта көрсетпейді. Ол олардың қазіргі заман жағдайындағы өзгерісін, адам санасындағы қайшылықтарын да бейнелейді. Мысалы, дәстүрлі қазақ қоғамында отбасы мен ағайындық байланыс адамның өмірінде маңызды рөл атқарса, қазіргі әлеуметтік жағдайда жеке тұлғаның еркіндігі мен жеке мүддесі алдыңғы қатарға шыға бастайды. Осы екі ұстанымның арақатынасы Исабеков шығармаларындағы көптеген кейіпкерлердің тағдырынан байқалады. Жазушы үшін ұлттық болмыс – тек салт-дәстүр жиынтығы емес. Ол ең алдымен адамның моральдық ұстанымынан, жақындарына деген жауапкершілігінен және қиын жағдайда адамдық қасиетін сақтай білуінен көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда Исабековтің адам концепциясы ұлттық сипатпен қатар жалпыадамзаттық мазмұнға ие.

«Әпке» пьесасындағы отбасы және рухани жауапкершілік Дулат Исабековтің драматургиялық шығармалары ішінде «Әпке» пьесасының орны ерекше. Пьесада отбасы мәселесі арқылы адамның моральдық жауапкершілігі, бауырластық, ата-ана алдындағы парыз және жеке адамның өз бақытына деген құқығы секілді күрделі мәселелер қозғалады. Шығармадағы Қамажай бейнесі – қазақ әдебиетіндегі әйел тұлғасының ерекше көркем үлгілерінің бірі. Ол отбасының ауыртпалығын өз мойнына алып, бауырларының қамын ойлайды. Оның жеке өмірі мен отбасы алдындағы жауапкершілігі арасында ішкі қайшылық пайда болады. Қамажайдың тағдыры арқылы автор бір маңызды мәселені көтереді: адам өз жақындары үшін қаншалықты құрбан болуы керек? Бұл сұрақ тек қазақ қоғамына ғана тән емес. Отбасы, ата-ана, бауыр, жеке бақыт пен қоғамдық міндет арасындағы қайшылық түркі халықтарының әдебиеттерінде де жиі кездеседі. Пьесаның көркемдік құндылығы – автордың бұл мәселені біржақты шешпеуінде. Қамажай толықтай «мінсіз» кейіпкер ретінде ғана көрсетілмейді. Оның да өз арманы, өз қалауы, өз өмірі бар. Бірақ ол жеке бақытынан гөрі отбасының тыныштығын жоғары қояды.

Осы арқылы шығармада дәстүрлі ұлттық мораль мен қазіргі жеке тұлға еркіндігі арасындағы күрделі қатынас көрінеді.

Дулат Исабеков және түркі әдебиетіндегі ортақ құндылықтар Дулат Исабеков шығармашылығын түркі әдебиеті контекстінде қарастырғанда ең алдымен ортақ рухани құндылықтарға назар аудару қажет. Түркі халықтарының әдебиеттерінде отбасы, ата-ана, туған жер, елдік сана, адамгершілік, әділет, ар-ұят және үлкенді құрметтеу мәселелері тұрақты түрде көрініс табады. Қазақ әдебиетіндегі Абай, Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Дулат Исабеков шығармашылығындағы адамгершілік мәселелерді өзбек әдебиетіндегі Әлішер Науаи, Абдулла Қahhap, Айбек, Саид Ахмад шығармаларындағы рухани-адамгершілік мәселелермен салыстыруға болады. Мұндай салыстыру авторлардың бір-біріне тікелей ықпалын дәлелдеу үшін емес, түркі әдебиеттеріндегі ортақ типологиялық белгілерді анықтау үшін маңызды. Мәселен, отбасылық жауапкершілік, үлкенді сыйлау, адалдық және ар-ұят мәселелері қазақ пен өзбек әдебиеттерінде әртүрлі көркемдік формада бейнеленгенімен, олардың моральдық негізі жақын. Бұл ұқсастық түркі халықтарының тарихи-мәдени тамырларының ортақтығымен түсіндіріледі.

Дулат Исабеков шығармаларындағы әйел бейнесі, жазушы шығармашылығындағы маңызды мәселелердің бірі – әйел тағдыры. Қазақ әдебиетінде әйел бейнесі дәстүрлі түрде отбасы мен ұлттық тәрбиенің сақтаушысы ретінде суреттеліп келген. Дулат Исабеков бұл дәстүрді жалғастыра отырып, әйелдің ішкі психологиялық әлеміне тереңірек үңіледі. «Әпке» пьесасындағы Қамажай бейнесі осының айқын мысалы. Ол бір мезетте әрі әпке, әрі ана орнына жүрген тұлға, әрі өз өміріне жауап беретін жеке адам ретінде көрінеді. Осы бірнеше әлеуметтік және моральдық рөлдің бір адамның бойында тоғысуы кейіпкердің ішкі драмасын күшейтеді. Қамажайдың тағдыры арқылы жазушы әйелдің отбасы алдындағы жауапкершілігі мен оның жеке тұлғалық құқығы арасындағы мәселені көтереді.

Бұл мәселенің түркі әдебиеттерінде де өзіндік көріністері бар. Өзбек әдебиетінде әйел бейнесі отбасы, махаббат, ана болу, қоғамдағы орны және моральдық жауапкершілік мәселелерімен сабақтас суреттеледі. Демек, Исабеков шығармашылығындағы әйел бейнесін түркі әдебиетіндегі әйел концепциясының дамуымен салыстыра зерттеу маңызды ғылыми бағыттардың бірі болып табылады.

Психологизм және адам жанының көркем бейнесі Дулат Исабеков шығармашылығына тән басты көркемдік ерекшеліктердің бірі – психологизм. Автор кейіпкердің ішкі сезімін ұзақ баяндау арқылы ғана емес, диалог, үнсіздік, ишара, әрекет және тұрмыстық деталь арқылы береді.

Бұл тәсіл драматургияда ерекше маңызға ие. «Әпке» пьесасында кейіпкерлердің өзара сөйлесуі арқылы олардың мінезі ғана емес, ішкі дүниесі де ашылады. Психологиялық талдаудың мұндай түрі түркі әдебиеттерінде кең тараған көркемдік дәстүрмен үндеседі. Адамның сыртқы әрекеті мен ішкі дүниесінің арасындағы қайшылықты көрсету – түркі прозасының XX ғасырдағы дамуындағы маңызды бағыттардың бірі. Дулат Исабеков осы бағытты қазақ әдебиетінде өзіндік стильмен дамытты. Оның шығармаларындағы психологизм кейіпкерді тек оқиғаға қатысушы тұлға ретінде емес, рухани әлемі күрделі адам ретінде қабылдауға мүмкіндік береді.

Салыстырмалы әдебиеттану тұрғысынан зерттеу әдістері Дулат Исабеков шығармашылығын түркі әдебиеті контекстінде зерттеуде бірнеше әдіс тиімді. Біріншісі – **тарихи-салыстырмалы әдіс**. Бұл әдіс арқылы қазақ және басқа түркі халықтарының әдеби дамуындағы ортақ тарихи кезеңдер мен әдеби байланыстарды анықтауға болады. Екіншісі – **салыстырмалы-типологиялық әдіс**. Оның көмегімен әртүрлі авторлар шығармаларындағы отбасы, әйел, ұлттық болмыс, адамгершілік және тарихи сана сияқты ортақ тақырыптардың көркемдік шешімдерін салыстыруға болады. Үшіншісі – **герменевтикалық әдіс**. Бұл әдіс көркем мәтіндегі жасырын мағыналарды, ұлттық мәдени кодтарды және кейіпкер әрекетінің ішкі себептерін түсіндіруге мүмкіндік береді. Төртіншісі – **мәдениетаралық зерттеу әдісі**. Бұл бағытта шығарманың ұлттық мәдени ортадағы орны мен басқа мәдениеттердегі ұқсас құбылыстармен байланысы қарастырылады. Осы әдістерді кешенді қолдану Дулат Исабеков шығармашылығын түркі әдебиеті кеңістігінде тереңірек зерттеуге жол ашады.

Дулат Исабеков шығармашылығының қазіргі түркі әдебиетіндегі маңызы Дулат Исабеков шығармашылығының қазіргі түркі әдебиеті үшін маңызы оның ұлттық тақырыптарды жалпыадамзаттық мәселелермен ұштастыра білуінен көрінеді. Жазушы шығармаларындағы отбасы, махаббат, жалғыздық, жауапкершілік, моральдық таңдау сияқты мәселелер белгілі бір тарихи кезеңмен ғана шектелмейді. Олар бүгінгі қоғам үшін де өзекті. Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық әдебиеттің міндеті тек дәстүрді сақтау емес, ұлттық құндылықтарды жаңа қоғамдық жағдайда қайта пайымдау болып табылады. Дулат Исабеков осы тұрғыдан алғанда дәстүр мен жаңашылдықты сабақтастыра алған қаламгер. Оның шығармаларындағы қазақы дүниетаным басқа түркі халықтарының әдеби тәжірибесімен салыстырылғанда ортақ мәдени кеңістіктің маңызды бір бөлігін құрайды. Дулат Исабеков шығармашылығы – қазақ әдебиетінің көркемдік және идеялық мүмкіндіктерін кеңейткен маңызды құбылыс. Оның шығармаларында ұлттық

болмыс, отбасы, адамгершілік, моральдық жауапкершілік, әйел тағдыры және жеке тұлғаның рухани ізденісі терең бейнеленген. Жазушының ерекшелігі – ұлттық құндылықтарды құрғақ насихат түрінде емес, адам тағдыры мен психологиялық қайшылықтар арқылы көрсетуінде. «Әпке» пьесасындағы Қамажай бейнесі осы ерекшеліктің айқын көрінісі болып табылады. Кейіпкер тағдыры арқылы отбасы алдындағы міндет пен жеке адамның бақыты арасындағы күрделі мәселе көтеріледі. Дулат Исабеков шығармашылығын түркі әдебиеті контекстінде қарастыру оның туындыларындағы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың арақатынасын анықтауға мүмкіндік береді. Қазақ және өзбек әдебиеттері сияқты туыстас түркі әдебиеттерінде отбасы, үлкенді құрметтеу, адамгершілік, әділет, адалдық және рухани жауапкершілік мәселелерінің ортақ болуы олардың мәдени-тарихи сабақтастығын көрсетеді. Сондықтан Дулат Исабеков шығармашылығын түркі әдебиеттерімен салыстыра зерттеу – қазіргі салыстырмалы әдебиеттанудың перспективалы бағыттарының бірі. Алдағы зерттеулерде жазушы шығармаларын өзбек, қырғыз, түрік, әзербайжан және түрікмен әдебиеттеріндегі ұқсас тақырыптармен салыстыра отырып, кейіпкер типологиясы, әйел концепциясы, отбасы моделі және ұлттық мәдени кодтар тұрғысынан кеңінен қарастыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Исабеков Д. **Әпке. Пьесалар мен әңгімелер**. – Алматы: Өнер, 1980.
2. Исабеков Д. **Гауһар тас**. – Алматы: Жазушы.
3. Исабеков Д. **Қарғын**. – Алматы: Жазушы.
4. Әуезов М. **Әдебиет тарихы**. – Алматы: Ана тілі.
5. Қабдолов З. **Сөз өнері**. – Алматы: Санат.
6. Байтұрсынұлы А. **Әдебиет танытқыш**. – Алматы: Атамұра.
7. Абай Құнанбайұлы. **Қара сөздер**. – Алматы: Жазушы.
8. Науаи Ә. **Хамса**. – Ташкент: Ғафур Ғұлам атындағы әдебиет және өнер баспасы.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ГРАММАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ УЗБЕКСКОЙ И РУССКОЙ СПОРТИВНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Джураева Хосиятхон Хамидовна
старший преподаватель кафедры узбекского и иностранных языков,
Узбекский государственный университет физической культуры и спорта
https://orcid.org/0009-0005-5613-0482
khosidJ@gmail.com

Аннотация. В статье проводится сопоставительный анализ грамматических особенностей спортивной терминологии узбекского и русского языков. Установлено, что типологическое различие двух языков — агглютинативного узбекского и флективного русского — проявляется на четырёх уровнях: в способах аффиксального терминообразования, в наборе грамматических категорий, в средствах связи компонентов и в структуре многокомпонентных терминов. Особое внимание уделено изафетной конструкции как основному средству передачи русских генитивных и предложно-падежных сочетаний, а также отсутствию категории рода в узбекском языке, что создаёт асимметрию при переводе наименований спортсменов.

Ключевые слова: спортивная терминология, сопоставительный анализ, агглютинация, флексия, терминообразование, изафет, категория рода, многокомпонентный термин, заимствование, калькирование.

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek va rus tillari sport terminologiyasining grammatik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Ikki tilning tipologik farqi — o‘zbek tilining agglyutinativ, rus tilining flektiv tuzilishi — to‘rt darajada namoyon bo‘lishi aniqlangan: affiksal termin yasalishida, grammatik kategoriyalar tarkibida, komponentlarni bog‘lash vositalarida va ko‘p komponentli terminlar tuzilishida. Izofa konstruksiyasi rus tilidagi qaratqich kelishigi va predlogli birikmalarni ifodalashning asosiy vositasi ekani, o‘zbek tilida rod kategoriyasining yo‘qligi esa sportchilar nomlarini tarjima qilishda assimetriya keltirib chiqarishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: sport terminologiyasi, qiyosiy tahlil, agglyutinatsiya, fleksiya, termin yasalishi, izofa, rod kategoriyasi, ko‘p komponentli termin, o‘zlashma, kalka.

Abstract. The article presents a comparative analysis of the grammatical features of Uzbek and Russian sports terminology. It is established that the typological difference between the two languages — the agglutinative Uzbek and the inflectional Russian — manifests itself at four levels: in the means of affixal term formation, in the inventory of grammatical categories, in the means of linking

components, and in the structure of multi-component terms. Particular attention is paid to the izafet construction as the principal means of rendering Russian genitive and prepositional-case combinations, and to the absence of the category of gender in Uzbek, which creates asymmetry in translating the names of athletes.

Keywords: sports terminology, comparative analysis, agglutination, inflection, term formation, izafet, category of gender, multi-component term, borrowing, calque.

Введение

Спортивная терминология принадлежит к числу наиболее динамично развивающихся терминосистем: появление новых видов спорта, изменение правил и расширение международных контактов постоянно пополняют её состав. Для Узбекистана вопрос упорядочения спортивной терминологии имеет практическое значение: подготовка спортивных кадров, судейская документация, спортивная журналистика и перевод международных регламентов требуют системного соотнесения узбекских и русских терминов.

Сопоставление этих двух терминосистем представляет особый интерес по типологической причине. Узбекский язык относится к агглютинативным тюркским языкам, русский — к флективным славянским. Это различие не является чисто теоретическим: оно определяет структуру каждого конкретного термина и способы его передачи при переводе.

Степень изученности проблемы. Общая теория термина разработана в трудах В.П. Даниленко [1], А.В. Суперанской [2], В.М. Лейчика [3] и С.В. Гринёва-Гриневича [4]; в них обоснованы требования к термину — системность, однозначность, краткость, отсутствие экспрессии. Структурно-семантическое описание русской спортивной лексики представлено в работе И.Г. Кожевниковой [5]. Грамматический строй узбекского языка описан в трудах Ш. Рахматуллаева [6] и А. Ходжиева [7]. Однако сопоставительных исследований, посвящённых именно грамматической стороне узбекской и русской спортивной терминологии, недостаточно.

Цель исследования — выявить и систематизировать грамматические различия узбекской и русской спортивной терминологии и определить их следствия для переводческой и учебной практики.

Материал и методы исследования

Материалом исследования послужили термины, извлечённые из учебных пособий по теории и методике физического воспитания, официальных правил соревнований и спортивных медиатекстов на двух языках. В работе применялись сопоставительный метод, структурно-грамматический анализ, метод компонентного анализа и метод трансформационного перевода конструкций.

Сопоставление проводилось по четырём параметрам: способы аффиксального терминообразования; состав грамматических категорий, релевантных для термина; средства связи компонентов внутри составного термина; порядок следования компонентов. Следует оговорить ограничение: в статье даётся качественное описание моделей; установление их количественного соотношения требует отдельного корпусного исследования.

Результаты и их обсуждение

1. Аффиксальное терминообразование. В обоих языках аффиксация остаётся ведущим способом образования терминов, однако характер аффиксов различен (таблица 1).

Таблица 1

Сопоставление аффиксальных моделей терминообразования

Значение	Русский язык	Узбекский язык
Деятель (спортсмен)	-ист, -ец, -щик: фигурист, борец, барьерист	-chi: futbolchi, kurashchi, bokschi
Деятель по функции	-ник, -арь, субстантивация: защитник, вратарь, нападающий	-bon, -chi: darvozabon, himoyachi, hujumchi
Процесс/действие	-ание/-ение, -ка, -ок: плавание, метание, прыжок	-(i)sh: suzish, uloqtirish, sakrash, yugurish
Обладание признаком	-н-, -ск-: спортивный, тренерский	-li, -iy: kuchli, sportiv
Отсутствие признака	префикс без-: безрезультатный	-siz: natijasiz, xatosiz

Источник: составлено автором.

Существенное различие состоит в следующем. В русском языке одно и то же словообразовательное значение передаётся несколькими конкурирующими аффиксами, выбор которых не всегда мотивирован (борец, но боксёр; метание, но толкание и бросок). В узбекском языке аффикс -chi присоединяется регулярно к любой основе, включая заимствованную: futbol → futbolchi, voleybol → voleybolchi, tennis → tennischi. Такая регулярность — следствие агглютинативности и существенно облегчает освоение новых терминов.

2. Грамматические категории. Сопоставление категорий, существенных для термина, представлено в таблице 2.

Таблица 2

Грамматические категории в двух терминосистемах

Категория	Русский язык	Узбекский язык
Род	Есть; образует пары: спортсмен — спортсменка	Отсутствует; sportchi — нейтрально
Число	-ы/-и с согласованием: три игрока	-lar; при числительном не употребляется: uch o‘yinchi
Падеж	6 падежей, флективное выражение	6 падежей, агглютинативные аффиксы: -ni, -ga, -da, -dan
Принадлежность	Лексически/генитивом	Аффиксы принадлежности -i/-si (изафет)
Служебные слова	Предлоги (препозиция)	Послелоги (постпозиция): bilan, uchun

Источник: составлено автором на основе [6; 7].

Наиболее значимое для терминологии расхождение — отсутствие категории рода в узбекском языке. Русская терминосистема регулярно образует коррелятивные пары (пловец — пловчиха, гимнаст — гимнастка), тогда как узбекский термин остаётся единым (suzuvchi, gimnastikachi). При необходимости указать пол в узбекском используется аналитическая конструкция: ayollar suzish — женское плавание, erkaklar kurashi — мужская борьба. Таким образом, то, что в русском языке выражается синтетически (суффиксом), в узбекском передаётся аналитически — отдельным компонентом.

3. Структура составных терминов и изафет. Основное структурное различие проявляется в двух- и многокомпонентных терминах (таблица 3).

Таблица 3

Способы связи компонентов составного термина

Русская модель	Пример	Узбекское соответствие

Русская модель	Пример	Узбекское соответствие
Прил. + сущ. (согласование)	свободная борьба	erkin kurash (примыкание, без аффикса)
Сущ. + сущ. в род. п.	чемпион мира	jahon chempioni (изафет, аффикс -i)
Сущ. + сущ. в род. п.	правила игры	o‘yin qoidalari (изафет + мн. ч.)
Предлог + сущ.	удар по воротам	darvozaga zarba (дат. аффикс -ga)
Твор. п. орудия	удар головой	bosh bilan zarba (послелог bilan)
Многокомпонентный	судья международной категории	xalqaro toifadagi hakam

Источник: составлено автором.

Из таблицы видно, что русский язык располагает тремя типами связи — согласованием, управлением и примыканием, причём управляемый компонент стоит в постпозиции. В узбекском языке все определения строго препозитивны, а грамматическая связь маркируется не на зависимом, а на главном слове — аффиксом принадлежности. Ср. : чемпион мира, где флексию получает зависимое слово (мир-а), и jahon chempion-i, где аффикс получает главное слово. Это — зеркальная противоположность маркирования, имеющая прямые следствия для методики преподавания.

4. Заимствования и их грамматическая адаптация. Значительная часть узбекской спортивной терминологии сформировалась через русский язык как язык-посредник. При этом наблюдаются три модели освоения. Первая — прямое заимствование с фонетической адаптацией: пенальти → penalti, тайм → taym. Вторая — заимствованная основа с узбекским аффиксом: futbolchi, sportchi. Третья — калькирование внутренней формы: вратарь → darvozabon (darvoza ‘ворота’ + -bon ‘сторож’), нападающий → hujumchi. Именно третья модель обеспечивает системность терминологии и должна быть приоритетной при упорядочении.

В то же время отмечается проблема вариативности: для одного русского термина в практике нередко сосуществуют заимствованный и калькированный

варианты. Это нарушает требование однозначности термина, сформулированное в терминоведении [3; 4], и создаёт трудности в судейской и учебной документации.

Обсуждение

Проведённый анализ позволяет сделать обобщение типологического характера. Различия двух терминосистем не сводятся к разному словарному составу — они производны от грамматического строя. Русский термин компактен за счёт флексии: одна словоформа несёт несколько грамматических значений одновременно. Узбекский термин прозрачен за счёт агглютинации: каждый аффикс выражает одно значение и легко вычленяется. С точки зрения требований, предъявляемых к термину, это даёт узбекской терминосистеме преимущество в мотивированности, но уступает в краткости при передаче сложных понятий.

Практическое следствие для методики преподавания состоит в следующем. Типичная ошибка узбекоязычных студентов при построении русских составных терминов — перенос модели родного языка: сохранение препозиции зависимого компонента и опущение предлога (вместо удар по воротам — *ворота удар). Соответственно, при обучении целесообразно отрабатывать не отдельные термины, а именно модели связи, представленные в таблице 3.

Отдельного внимания заслуживает асимметрия рода. При переводе с узбекского на русский переводчик вынужден восстанавливать информацию о поле, которая в исходном тексте грамматически не выражена и извлекается только из контекста. В спортивной документации, где разделение по полу является обязательным, это требует обязательного введения компонентов ayollar / erkaklar в узбекский вариант наименования.

Заключение

На основе проведённого анализа сформулированы следующие выводы. Во-первых, грамматические различия узбекской и русской спортивной терминологии носят системный, а не случайный характер и производны от типологического строя языков. Во-вторых, ключевым средством передачи русских генитивных и предложно-падежных сочетаний в узбекском языке выступает изафетная конструкция с аффиксом принадлежности на главном слове. В-третьих, отсутствие категории рода в узбекском языке создаёт переводческую асимметрию, требующую аналитического восполнения.

Практические рекомендации: при упорядочении узбекской спортивной терминологии отдавать предпочтение словообразовательно мотивированным калькам перед прямыми заимствованиями при равной точности; устранять дублетность ‘заимствование — калька’ нормативным закреплением одного

варианта; в учебном процессе вводить термины не списками, а структурными моделями; при составлении двуязычных словарей указывать грамматическую модель термина, а не только эквивалент.

Перспективой дальнейшего исследования является корпусное описание с установлением количественного соотношения выявленных моделей на материале отдельных видов спорта.

Список использованной литературы

1. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. — М.: Наука, 1977. — 246 с.

2. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. — М.: Наука, 1989. — 246 с.

3. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. — М.: КомКнига, 2006. — 256 с.

4. Гринёв-Гриневич С.В. Терминоведение: учеб. пособие. — М.: Академия, 2008. — 304 с.

5. Кожевникова И.Г. Русская спортивная лексика: структурно-семантическое описание. — Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2002. (выходные данные уточняются)

6. Рахматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. — Т.: “Университет” нашриёти, 2006. — 212 б.

7. Ҳожиев А. Ўзбек тили морфологияси, сўз ёсалиши ва шакл ёсалиши. — Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. (выходные данные уточняются)

8. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — С. 46–54.

9. Гак В.Г. Сравнительная типология языков и проблемы перевода. — М., 1988.

O‘ZBEK TILIDA SPORT TERMINLARINI ME’YORLASHTIRISH VA ZAMONAVIY SPORT LUG‘ATLARINI YARATISH TAMOYILLARI

Jo‘raboyeva Mohidil Maxmadaliyevna
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti,
o‘zbek va chet tillar kafedrasi o‘qituvchisi
mohidil5@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tilidagi sport terminlarini tartibga solish, ularning imlosi, talaffuzi va mazmunini me’yorlashtirish bilan bog‘liq dolzarb masalalar tahlil qilinadi. Xorijiy tillardan kirib kelayotgan sport atamalarini o‘zbek tiliga moslashtirish, milliy muqobillarni tanlash hamda bir tushunchani ifodalovchi bir nechta variantlar orasidan maqbul shaklni belgilash tamoyillari yoritiladi. Zamonaviy sport lug‘atlarini yaratishda ilmiylik, tizimlilik, tushunarlilik, amaliy qulaylik va elektron imkoniyatlardan foydalanish zarurati asoslanadi. Shuningdek, sport oliy ta’lim muassasalari, tilshunoslar, murabbiylar, hakamlar, sport jurnalistlari va tarjimonlar hamkorligining terminologik tizim rivojidagi ahamiyati ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: sport terminologiyasi, termin, me’yorlashtirish, sport lug‘ati, leksikografiya, o‘zbek tili, o‘zlashma atama, milliy muqobil, elektron lug‘at.

PRINCIPLES OF STANDARDIZATION OF SPORTS TERMS IN THE UZBEK LANGUAGE AND CREATION OF MODERN SPORTS DICTIONARIES

Annotation: The article analyzes current issues related to the regulation of sports terms in the Uzbek language, standardization of their spelling, pronunciation and content. The principles of adapting sports terms imported from foreign languages to the Uzbek language, selecting national alternatives and determining the optimal form from several options representing one concept are highlighted. The need for scientificity, systematicity, clarity, practical convenience and use of electronic capabilities in the creation of modern sports dictionaries is justified. The importance of cooperation between sports higher education institutions, linguists, coaches, referees, sports journalists and translators in the development of the terminological system is also shown.

Keywords: sports terminology, term, standardization, sports dictionary, lexicography, Uzbek language, borrowed term, national alternative, electronic dictionary.

Sport jamiyatning ijtimoiy va madaniy hayotida muhim o‘rin egallashi bilan birga, o‘ziga xos tushunchalar tizimiga ham ega. Yangi sport turlarining ommalashishi, xalqaro musobaqalarning keng yoritilishi va xorijiy mutaxassislar bilan hamkorlikning kuchayishi natijasida o‘zbek tiliga ko‘plab yangi terminlar kirib kelmoqda. Ularning ayrimlari asl shaklida qo‘llansa, boshqalari talaffuz yoki imlo jihatidan o‘zbek tiliga moslashtiriladi. Ba’zan esa bitta sport tushunchasi bir necha xil nom bilan ifodalanadi. Bu holat darsliklar, ilmiy maqolalar, musobaqa nizomlari, ommaviy axborot vositalari va og‘zaki sport nutqida terminologik tafovutlarni yuzaga keltiradi. Shu sababli sport terminlarini ilmiy mezonlar asosida me’yorlashtirish va zamonaviy lug‘atlarda izchil aks ettirish dolzarb vazifadir. Mazkur jarayon sport ta’limining sifatini oshirish, mutaxassislar o‘rtasidagi muloqotni yengillashtirish hamda davlat tilining ilmiy imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. (Hojiyev, 1996, 17-bet.)

Termin muayyan fan, kasb yoki faoliyat sohasiga oid aniq tushunchani ifodalovchi til birligidir. Sport terminlari sport turlari, mashqlar, harakatlar, usullar, qoidalar, jihozlar, maydonlar, hakamlik faoliyati va natijalarni baholash bilan bog‘liq tushunchalarni nomlaydi. Shu bois sport termini oddiy so‘zdan faqat qo‘llanish sohasi bilangina emas, balki mazmunining aniqligi va muayyan tushunchalar tizimiga mansubligi bilan ham farqlanadi. Terminning mazmuni noaniq bo‘lsa yoki u turli manbalarda har xil ma’noda ishlatilsa, mutaxassislar o‘rtasida tushunmovchilik yuzaga kelishi mumkin.

O‘zbek sport terminologiyasining shakllanishida milliy til imkoniyatlari bilan bir qatorda rus, ingliz, fransuz va boshqa tillarning ta’siri katta bo‘lgan. Futbol, boks, tennis, voleybol, basketbol, dzyudo kabi xalqaro nomlar o‘zbek tilida keng qo‘llanadi. Gol, penalti, raund, nokaut, set, taym, rekord, sprint singari birliklar ham sport nutqining faol qatlamiga aylangan. Bunday terminlarni sun’iy ravishda almashtirish har doim ham maqsadga muvofiq emas. Agar xalqaro termin qisqa, tushunarli, bir ma’noli va mutaxassislar tomonidan umumiy qabul qilingan bo‘lsa, uni o‘zbek tilining fonetik hamda imloviy me’yorlariga mos holda qo‘llash mumkin. (Madvaliyev, 2017, 27-bet.)

Ayni paytda xorijiy termin mavjud ekan, uni hech qanday tahlilsiz qabul qilish ham to‘g‘ri yondashuv hisoblanmaydi. O‘zbek tilida tushunchani aniq ifodalovchi, mazmunan mos va qo‘llash uchun qulay muqobil mavjud bo‘lsa, milliy birlikka ustunlik berilishi lozim. Masalan, sport matnlarida murabbiy, hakam, yarim himoyachi, darvozabon, yon chiziq, jarima maydoni, qo‘shimcha vaqt kabi terminlarning barqaror qo‘llanishi tilning ichki imkoniyatlari sport tushunchalarini ifodalashga qodirligini ko‘rsatadi. Milliy muqobilni tanlashda uning qisqaligi, ma’no

aniqligi, talaffuz qulayligi, so‘z yasash imkoniyati va amaliy nutqda qabul qilinishi hisobga olinishi zarur.

Sport terminlarini me’yorlashtirish jarayonida variantlilik muammosiga alohida e’tibor beriladi. Bir tushunchaning turli manbalarda har xil yozilishi terminologik birlikka salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, xorijiy nomlarning yozilishida ularning asl imlosiga, rus tilidagi shakliga yoki o‘zbekcha talaffuziga tayanish natijasida parallel variantlar yuzaga kelishi mumkin. Me’yoriy shaklni belgilashda o‘zbek adabiy tilining amaldagi imlo qoidalari, terminning xalqaro qo‘llanishi, mutaxassislar nutqidagi faolligi va ta’lim jarayonidagi qulayligi birgalikda baholanishi kerak. Faqat bitta mezonga tayanish muvaffaqiyatli natija bermaydi. (Begmatov, 1985, 117-bet.)

Me’yorlashtirish terminlarni bir xillashtirish bilangina cheklanmaydi. Har bir terminning ta’rifi ham ilmiy jihatdan aniq bo‘lishi zarur. Lug‘atdagi ta’rif tushunchaning eng muhim belgilarini ochib berishi, uni yaqin tushunchalardan farqlashi va ortiqcha murakkablikka yo‘l qo‘ymasligi kerak. Masalan, jismoniy sifatlar, texnik usullar va taktik harakatlar bir-biriga aloqador bo‘lsa-da, ularning mazmuni aynan bir xil emas. Shuning uchun sport lug‘atida kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik, egiluvchanlik, hujum, qarshi hujum, himoya va boshqa tushunchalar ilmiy tasnif asosida izohlanishi lozim.

Zamonaviy sport lug‘atini yaratishdan oldin terminologik manbalar majmuasini shakllantirish talab etiladi. Bu majmuaga sportga oid darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar, ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar, musobaqa qoidalari, federatsiyalar hujjatlari, televideniye va internet nashrlari matnlari kiritilishi mumkin. To‘plangan materiallar asosida terminlarning qo‘llanish chastotasi, ma’nosi, shakliy variantlari va birikma hosil qilish xususiyatlari o‘rganiladi. Korpusga asoslangan tahlil amaliy nutqda faol bo‘lgan terminlarni kam uchraydigan yoki eskirgan birliklardan ajratish imkonini beradi.

Sport lug‘ati faqat alifbo tartibida berilgan so‘zlar va qisqa izohlardan iborat bo‘lmasligi kerak. Lug‘at maqolasida terminning o‘zbekcha shakli, urg‘usi yoki talaffuzi, grammatik xususiyati, aniq ta’rifi, qaysi sport turiga mansubligi, sinonim va variantlari, boshqa tillardagi muqobili hamda qo‘llanish namunasi berilishi maqsadga muvofiq. Zarur hollarda chizma, rasm, jadval yoki harakatning qisqa tasviri ham taqdim etilishi mumkin. Ayniqsa, murakkab texnik usullarni faqat matn orqali tushuntirish qiyin bo‘lganligi sababli tasviriy materiallar lug‘atning amaliy qiymatini oshiradi. (Jamolxonov, 2005, 7-bet.)

Elektron sport lug‘atlari an’anaviy bosma nashrlarga nisbatan kengroq imkoniyatlarga ega. Ularda tezkor qidiruv, mavzular bo‘yicha saralash, audio talaffuz, videonamuna, havolalar va muntazam yangilash funksiyalaridan foydalanish mumkin. Masalan, foydalanuvchi muayyan terminni nafaqat o‘qishi, balki uning

to‘g‘ri talaffuzini eshitishi va ifodalayotgan harakatini videoda ko‘rishi mumkin. Mobil qurilmalarga mos elektron lug‘atlar talabalar, murabbiylar, sportchilar, sharhlovchilar va tarjimonlar uchun ayniqsa qulaydir. Biroq raqamli shakl lug‘atning ilmiy sifatiga bo‘lgan talabni kamaytirmaydi. Har bir termin malakali mutaxassislar tomonidan tekshirilishi va tasdiqlanishi lozim.

Sport terminologiyasini rivojlantirish tilshunoslarning o‘zigagina yuklatiladigan vazifa emas. Tilshunos terminning imlosi, tuzilishi va ma’noviy xususiyatlarini baholasa, sport sohasi mutaxassisi uning kasbiy mazmuni hamda amaliy qo‘llanishini tekshiradi. Tarjimon xalqaro muqobillar o‘rtasidagi munosabatni aniqlaydi, muharrir esa lug‘at matnining uslubiy yaxlitligini ta’minlaydi. Sport federatsiyalari va oliy ta’lim muassasalarining hamkorligi tavsiya etilgan terminlarni darsliklar, musobaqa hujjatlari va ommaviy axborot vositalariga izchil joriy etish imkonini beradi.

Sport oliy ta’lim muassasalarida terminologik madaniyatni shakllantirish ham muhim ahamiyatga ega. Talaba terminni yodlab olish bilan cheklanmay, uning ma’nosi, kelib chiqishi, qo‘llanish doirasi va boshqa tushunchalar bilan aloqasini bilishi kerak. Tilshunoslik kafedralari sport terminologiyasi bo‘yicha maxsus kurslar, amaliy seminarlar va lug‘at tuzish loyihalarini tashkil qilishi mumkin. Talabalarni terminlarni to‘plash, tasniflash, izohlash va tahrir qilish jarayoniga jalb etish ularning ilmiy hamda kasbiy nutq ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bunday faoliyat yangi avlod sport lug‘atlarini yaratish uchun zarur bo‘lgan mutaxassislarni tayyorlashga yordam beradi.

O‘zbek tilidagi sport terminlarini me’yorlashtirish sport ta’limi, ilmiy tadqiqot, ommaviy axborot va professional muloqotning samaradorligini oshiradigan muhim jarayondir. Terminlarni tanlashda milliy til imkoniyatlari, xalqaro tajriba, imlo me’yorlari, ma’no aniqligi va amaliy qo‘llanish darajasi o‘zaro uyg‘un holda hisobga olinishi kerak. Zamonaviy sport lug‘ati ishonchli manbalarga asoslanishi, terminlarning tizimli tasnifini berishi va foydalanuvchiga tushunarli bo‘lishi lozim. Elektron shakl, audio va videomateriallar lug‘atning imkoniyatlarini kengaytiradi, biroq uning ilmiy asoslanganligi hamda mutaxassislar tomonidan tekshirilishi asosiy talab bo‘lib qoladi. Tilshunoslar, sport mutaxassislari, tarjimonlar, muharrirlar va federatsiyalar hamkorligida yaratilgan lug‘atlar terminologik chalkashliklarni kamaytiradi. Bunday lug‘atlar sport sohasida davlat tilining nufuzini mustahkamlash, talabalar nutqini rivojlantirish va xalqaro sport tajribasini o‘zbek tilida to‘g‘ri ifodalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. Termin tanlash mezonlari. Toshkent: Fan, 1996.
2. Madvaliyev A. O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.

3. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. Toshkent: Fan, 1985.
4. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: Talqin, 2005.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ АГГЛЮТИНАТИВТІК МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Усербай Алимханович Байкабилов,
Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті,
Өзбек тіл білімі кафедрасының доценті.

Аннотация. Қазіргі таңда компьютерлік лингвистика мен морфологиялық талдаудың дамуы аса өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Компьютерлік лингвистика саласындағы жетістіктер тілдік ресурстарды цифрландыру мен автоматтандырудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Қазақ тілінің агглютинативтік құрылымы мен морфологиялық ерекшеліктерін компьютерлік технологиялар арқылы өңдеудің тиімді әдістерін табу қажеттілігі туындайды.

Кілтті сөздер: сөз, дыбыс, сөзтұлға, морфемдік сегменттер, компьютерлік тіл білімі, флективті және аглютинативті тілдер, жасанды интелект.

Аннотация. В настоящее время развитие компьютерной лингвистики и морфологического анализа является одной из наиболее актуальных проблем современного языкознания. Достижения в области компьютерной лингвистики открывают новые возможности для цифровизации и автоматизации языковых ресурсов. В связи с этим возникает необходимость поиска эффективных методов обработки агглютинативной структуры и морфологических особенностей казахского языка с использованием компьютерных технологий.

Ключевые слова: слово, звук, словоформа, морфемные сегменты, компьютерное языкознание, флективные и агглютинативные языки, искусственный интеллект.

Компьютерлік тіл білімінде «морфологиялық талдау» ұғымы дәстүрлі лингвистикадағы түсініктен едәуір ерекшеленеді. Жаңаша тұрғыдан алғанда, мұнда талдау нәтижесінде алынатын ақпарат тек морфология шеңберімен шектелмей, сөздің формальды құрылымына сүйенетін әртүрлі тілдік мәліметтерді қамтуы мүмкін. Сондықтан бұл ұғымды операциялық сипаттағы түсінік ретінде қарастырған дұрыс, яғни ол сөздің сыртқы формасына сүйене отырып, тілдік ақпаратты автоматты түрде тану мен өңдеуге бағытталған әрекеттер жиынтығы болып табылады. Осы айырмашылыққа байланысты дәстүрлі морфологияда «нені талдаймыз?» деген сұрақ негізгі болса, компьютерлік тіл білімінде «қалай талдаймыз?» деген мәселе алдыңғы орынға шығады. Яғни басты назар сөз формасынан қажетті грамматикалық және лингвистикалық ақпаратты қандай тәсілдер арқылы алу жолына аударылады. Машиналық аударма жүйелерінің алғашқы кезеңдерінде мұндай амалдар өте

көп қолданылған. Қазіргі уақытта орыс және еуропа тілдеріне қатысты бұл бағыт біршама дамып, жүйеленгенімен, қазақ тілі мен басқа түркі тілдері бойынша бұл сала әлі де толық деңгейде зерттелмеген. Компьютерлік морфологиялық талдаудың бірнеше негізгі бағыттары қалыптасқан. Бірінші бағыт – сөз тұлғасын оның түбірі мен оған жалғанатын қосымшаларға ажыратуға негізделген классикалық модельдеу тәсілімен сипатталады. Екінші бағыт – сөз формаларының соңғы әріптерінің тіркесу заңдылықтарын және жиілік сөздіктердегі статистикалық мәліметтерді пайдалануға сүйенеді. Үшінші бағыт – қазіргі заманғы зерттеулер нәтижесінде қалыптасқан, морфологияны теңдеулер жүйесі арқылы сипаттайтын әмбебап математикалық модельдерге негізделген тәсіл. Бұл модельдер сөз формаларын автоматты түрде нормаландыруға, грамматикалық ақпаратты анықтауға және сөз формаларын синтездеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сөздердің әріптік құрамындағы өзгерістерді ескере отырып, оларды белгілі топтарға бөлу арқылы автоматтандырылған талдау алгоритмдері жасалады. Мұндай топтастыру әдісі «морфологиялық топтау» деп аталып жүр және ол қазіргі компьютерлік лингвистикадағы маңызды бағыттардың бірі болып саналады [1,25 б.].

Дыбыс – тілдің мағыналы бірлігі емес, ол ең кіші фонетикалық бірлік ретінде қарастырылады, себебі жеке дыбыстардың да, дыбыстар тіркесінің де дербес мағынасы болмайды. Мысалы, жер, тіл сөздері заттың атауын білдіріп, жекеше түрде, атау септігінде тұрған зат есімдер болып табылады. Мұндағы атау септігі, жекеше тұлға және заттық мән – жер сөзінің грамматикалық мағыналары. Бұл белгілер сөз бойында грамматикалық сипаттардың қалыптасқанын көрсетеді. Морфология сөздің нақты лексикалық, дербес мағынасын ғана емес, сол лексикалық мағына негізінде қалыптасатын, ортақ белгілері арқылы топтастырылған сөздердің грамматикалық қасиеттерін зерттейді. Себебі тілдегі сөздер лексикалық қорда жеке-дара тұрғанымен, қолданыс барысында жалпыланып, белгілі бір грамматикалық мәндерде жұмсалады. Осы жалпыланған мәндердің ортақ белгілері негізінде грамматикалық категориялар қалыптасады. Ортақ морфологиялық және синтаксистік белгілер арқылы сөздер сөз таптарына біріктіріліп, белгілі бір жүйеге түседі. Осылайша сөздердің морфологиялық құрылымы қалыптасады. Яғни, морфологияның зерттеу нысаны болу үшін сөз белгілі бір грамматикалық мағынаны иеленіп, сөйлеу процесінде нақты қызмет атқаруы қажет. Мысалы, Абайдың «Базарға, қарап тұрсам, әркім барар» өлеңіндегі:

«Біреу ұқпас бұл сөзді, біреу ұғар,
Бағасын пайым қылмай аң-таң қалар,
Сөзді ұғар осы күнде кісі бар ма?

Демеймін жалпақ жұртқа бірдей жағар».

Бұл шумақта негізгі ой – сөз туралы. Әр жолдағы сөздердің әрқайсысы өз алдына жеке лексикалық мағынаға ие, бір сөз екіншісінің мағынасын қайталамайды. Дегенмен, олардың сөйлеу процесінде өзара байланысуы нәтижесінде тұтас сөйлемдер құралып, ойды жеткізу мүмкін болады. Сөздердің сөйлеу процесіндегі қызметі олардың бір-бірімен байланысуы, яғни қосымшалар арқылы көрінеді. Мысалы, ұғар етістігі (түбірі – ұқ, -ар – келер шақ көрсеткіші) өзімен байланысатын сөздің табыс септігінде тұруын талап етеді. Ал сөзді сөзі зат есім ретінде табыс септігінде тұру арқылы тура объектілік мағынаны білдіреді. Осы – сілтеу есімдігі, күнде – жатыс септіктегі зат есім, кісі – атау тұлғалы жалпы есім, бар – көмекші сөз (модальдық мәнде), ма – сұраулық шылау. Мұндай қосымшалар мен грамматикалық көрсеткіштер көптеген сөздерге ортақ түрде жалғана алады. Бұл жағдай грамматикалық мағынаның жеке сөздің лексикалық мағынасынан өзгеше екенін дәлелдейді. Грамматикалық мағына лексикалық мағынаның жалпылануы негізінде пайда болады. Алдымен лексикалық мағына қалыптасып, содан кейін сол мағынаның негізінде грамматикалық мағына туындайды. Мысалы, жер, су, аспан, адам, қала, дала, бала сөздерінің лексикалық мағыналары әртүрлі болғанымен, олардың ортақ грамматикалық белгілері оларды бір топқа біріктіреді. Бұл белгілер:

– Заттың атын білдіруі;

– Атау септігінде тұруы;

– Жекеше формада қолданылуы.

Осы грамматикалық мағыналар тек аталған сөздерге ғана емес, басқа да көптеген сөздерге ортақ болып келеді, бұл олардың жалпылық және абстрактылық сипатын көрсетеді. Сол сияқты сөздердің қимылды, іс-әрекетті, сындық немесе сандық ұғымдарды білдіруі де оларды сөз таптарына топтастыруға негіз болады. Демек, сөздердің барлық осы жалпылаушы қасиеттері олардың грамматикалық құрылымын айқындайды [3,30 б.].

Сөздің морфологиялық құрылымы морфемадан бастау алады. Морфема туралы ұғым ең алдымен негізгі морфема мен қосымша (аффикс) морфемаларды бір-бірінен ажырата білуден қалыптасады. Осы тұрғыдан алғанда, сөз түбір және қосымша морфемаларға жіктеледі. Дегенмен тілде сөздер кейде тек түбір күйінде, яғни негізгі морфемадан ғана тұрса, кейде түбір мен қосымша морфемалардың бірлігінен құралады.

Морфологияның негізгі ұғымдары, зерттеу нысаны және міндеттері екі негізгі құрылымдық үлгі арқылы түсіндіріледі:

1) СӨЗ = негізгі морфема, яғни ешқандай қосымшасыз, таза түбір күйіндегі тұлға;

2) СӨЗ = негіз + қосымша морфемалардың бірігуі, яғни сөз түбірден және оған жалғанған сөз тудырушы немесе сөз түрлендіруші морфемалардан тұрады.

Осыған сәйкес сөз құрамдық жағынан әртүрлі деңгейде кездеседі: ол бір морфемадан, екі морфемадан, тіпті үш-төрт морфемадан да құралуы мүмкін. Сөз құрамындағы әрбір морфема белгілі бір мағынаға ие болып, өзіне тән қызмет атқарады. Осыған байланысты морфемалар лексикалық мағына білдіретін және грамматикалық мағына білдіретін түрлерге бөлінеді. Мысалы: қала-шық-тар-ға сөзін алсақ, мұндағы қала – негізгі морфема, ол нақты лексикалық мағынаны білдіреді. Ал -шық, -тар, -ға – қосымша (аффикстік) морфемалар болып табылады, олардың әрқайсысы грамматикалық немесе сөзжасамдық мағына үстейді. Сонымен, сөз – сөйлем құрауға негіз болатын мағыналы тілдік бірлік. Ол тілдік жүйеде грамматикалық мағыналардың қалыптасуына негіз болып, тілдік құрылымның негізгі ұйымдастырушы элементі ретінде қызмет атқарады [3,31 б.].

Морфологиялық талдаудың логикалық көбейту әдісі зерттеу аясында ерекше орын алады. Бұл әдісте «сөздік функция» ұғымына айрықша мән беріледі. Әрбір сөздік функцияға нақты сөзтұлға функциясы және оған сәйкес ақпараттық сипаттамалар бекітіледі. Осы негізде әрбір сөзтұлғаға тән ақпараттық деректерді жүйелеу арқылы оның функциялық мәнін арнайы кесте түрінде көрсетуге мүмкіндік туады. Сонымен қатар бұл функцияны берудің басқа да тиімді тәсілдері бар. Солардың негізгі кезеңдері төмендегідей:

1) Сөзтұлға әріптер тізбегі ретінде қарастырылып, морфемдік сегменттерге бөлінеді;

2) Сөзтұлға морфемдік сегменттер жиынтығы ретінде сипатталып, оны басқа морфемдік элементтердің реттелмеген жиынтығы алмастырады;

3) Морфемдік жиынға белгілі бір ақпараттық сипаттама сәйкестендіріледі;

4) Алынған ақпарат сөзтұлға туралы ең соңғы, жинақталған ақпарат түрінде қайта түрлендіріліп беріледі.

Осылайша, әрбір морфемаға сол морфеманы қамтитын сөзтұлғалардың жиынтық ақпаратын сәйкестендіруге болады. Логикалық тұрғыдан алғанда, мұндай ақпараттар жиынтығы дизъюнкция ұғымымен сәйкес келеді, яғни сөзтұлға құрылымындағы белгілердің баламалы, бір-біріне қарсы қойылатын сипаттары арқылы көрінеді. Сонымен қатар сөзтұлға туралы ақпарат оның құрылымдық табиғатына тән қиылысу қатынастары немесе логикалық конъюнкция түріндегі морфемалық байланыстар негізінде қалыптасады. Яғни, сөзтұлға тек жеке морфемалардың қосындысы емес, олардың өзара байланысуы

мен қиылысуы нәтижесінде пайда болатын тұтас ақпараттық жүйе ретінде қарастырылады [4,46 б.].

Морфологиялық талдаудың логикалық көбейту әдісі негізінен флективті тілдерде кеңінен қолданылады және ол негіз сөздер сөздігінің болуын талап етеді. Бұл әдіс сөз формаларын талдау кезінде олардың морфемалық құрылымын логикалық операциялар арқылы ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар автоматтандырылған морфологиялық талдаудың қазіргі кезеңде қалыптасқан тағы бір түрі – сөздіксіз талдау, яғни «тәуелсіз» талдау әдісі болып табылады. Бұл тәсіл арнайы аффикстер кестелеріне және грамматикалық мағынасы алдын ала белгіленбеген сөздер тізіміне сүйене отырып жүзеге асады. Дегенмен мұндай талдау түрі тәжірибеде өте сирек қолданылады, себебі оның дәлдігі мен тұрақтылығы шектеулі. Қазіргі автоматтандырылған морфологиялық талдаудың даму деңгейіне тоқталсақ, бүгінгі ақпараттық технологиялар мәтіннен сапалы ақпарат алуға жоғары талап қояды. Осыған байланысты морфологиялық талдау алгоритмдеріне қойылатын талаптар да күрделене түсті. Ең алдымен, кез келген тақырыптағы мәтіннің 98–99 пайызын қамтитын көптақырыпты (политематикалық) «аса қуатты» сөздікке негізделген морфологиялық жүйе құру қажеттілігі туындайды. Мұндай жүйе мәтіннің басым бөлігін автоматты түрде өңдеуге мүмкіндік береді. Екіншіден, талдау алгоритмі сөздің барлық мүмкін түрлену формаларын ескере алуы тиіс. Бұл сөзтұлғаларды жан-жақты тануға жағдай жасап, сөздік құраммен салыстырғанда әлдеқайда кең қамту деңгейін қамтамасыз етеді. Үшіншіден, жүйеде «жаңа» сөздер мен сөздікке енген бірліктер бірдей деңгейде қарастырылуы керек. Мұндай жағдайда жаңа сөздерді тану дәлдігі 90–95 пайыздан төмен болмауы қажет. Төртіншіден, мәтінді өңдеу жылдамдығы пайдаланушы талаптарын қанағаттандыруы тиіс және өңделетін мәтін көлеміне қатаң шектеу қойылмауы қажет. Бесіншіден, жүйенің икемділігі мен «үйретілу» мүмкіндігі қамтамасыз етілуі керек. Яғни сөздікті толықтыру, түзету және жаңарту сияқты өзгерістерді оңай енгізуге жағдай жасалуы тиіс. Қазіргі таңда орыс тілі және басқа да еуропа тілдеріне арналған морфологиялық талдау жүйелерінде қолданылатын сөздіктердің көлемі айтарлықтай үлкен. Мысалы, негіз сөздерден тұратын политематикалық сөздік шамамен 100 мың лексикалық бірліктен кем емес. Ал 30 миллионнан астам сөзқолданыстан тұратын мәтін негізінде жасалған сөздік ғылыми-техникалық мәтіндердің кең ауқымын қамтуға қабілетті. Сондай-ақ 3 миллион сөзқолданыстан тұратын мәтін негізінде құрастырылған сөзтұлғалар сөздігі шамамен 46 мың лексикалық бірлікті қамтиды [4,65 б.].

Сөз болып отырған екі сөздікте де сөздердің құрылымы синтаксистік қасиеті жөнінде толық түрдегі грамматикалық ақпарат берілген Автоматтандырылған морфологиялық талдау сөздіктердің айрықша түрлерін өмірге келтірді. Оларда тілдік бірліктердің тұлғасына, туындау ережелеріне, сөзтудырғыш, сөзтүрлендіргіш топтарына қарай реттеу жақтары қарастырылды. Морфологиялық талдаудың талабына сай түзілген бұл сөздікте сөзтудырғыштық, сөзтүрлендіргіштік типтегі сөздер және соңғы қосымшалары бірдей болып келетін күрделі сөздер өзара жіктелген ретте көрініс табады. Кері әліпбилі сөздік бойынша сөздердің морфологиялық құрылымына қатысты көптеген мәселелерді шешуге болады. Мәселен, қосымшалары бірдей болып келетін сөздердің топталып берілуі олардың грамматикалық сипатын және қосымша қандай сөзтүрлендіргіш типке жататындығы арасындағы қатынастарға қатысты деректерді анықтауға мүмкіндік туады. Грамматикалық форманттардың синонимдік, омонимдік қатарларын жеңіл ажыратуға және олардың тіркесімдік, сандық мөлшерінің сипаттарын анықтауға мүмкіндіктер туындайды. Кері әліпбилі сөздік бойынша, аналитикалық тілдерге қарағанда флективті және аглютинативті тілдер жүйелерінен морфологиялық форманттарға байланысты ақпараттарды көптеп алуға болады.

Сондай-ақ, қазақ тілінің агглютинативтік сипаты жан-жақты зерттеліп, қосымшалардың сөзге тізбектеле жалғануы компьютерлік талдау процесіндегі басты ерекшеліктердің бірі екені анықталды. Агглютинативті құрылымның морфологиялық анализаторлар құруда күрделілік тудыратыны, бірақ сонымен бірге жүйелі модельдеуге мүмкіндік беретіні қарастырылды.

Осы теориялық негіздер қазақ тілінің морфологиялық құрылымын компьютерлік әдістер арқылы тиімді талдауға мүмкіндік береді және келесі тарауда морфологиялық талдау жүйелерінің практикалық жүзеге асырылуын зерттеуге негіз болады.

Қорытындылай келгенде, қазақ тілінің морфологиялық құрылымын компьютерлік талдау – қазіргі заманғы лингвистика мен жасанды интеллекттің тоғысындағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Зерттеу нәтижелері қазақ тілін автоматты өңдеу сапасын арттыруға, тиімді тілдік модельдер құруға және ұлттық тілдің цифрлық дамуына негіз бола алады. Сонымен қатар, жүргізілген талдау қазақ тілінің агглютинативтік табиғаты морфологиялық талдау жүйелерін құрастыруда ерекше тәсілдерді қажет ететінін көрсетті. Осылайша, аталған зерттеу жұмысы қазақ тілінің морфологиялық құрылымын компьютерлік талдау бағытында әрі қарай ғылыми ізденістер жүргізуге негіз бола отырып, табиғи тілді өңдеу жүйелерін дамытуға және ұлттық тілдік ресурстарды цифрландыруға өз үлесін қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Жұбанов А.Қ. Компьютерлік лингвистикаға кіріспе: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 204 б.
2 Мәдиева Г.Б. және т.б. Лингвистикалық зерттеулердегі компьютерлік технологиялар: оқу құралы / Г.Б. Мәдиева, С.Б. Бектемірова, Ж.Ж. Күзембкова.– Стер. бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 119 б.
3 Момынова Б. Қ., Саткенова Ж. Б. «Қазақ тілінің морфологиясы: оқу құралы». – Стер. бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 279 б.
4 Компьютерная лингвистика: учебное пособие / Ю.Н. Марчук. — М.: АСТ: Восток — Запад, 2007. — 317 с.
5 Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі / Ғ. Қалиев – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2012. — 439 б.
6 Дуйсабаева Д. Қазргі қазақ әдеи тілі. – Ташкент: «Nodirabrgim», - 2020.

«ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ПРОЦЕСІН МОДЕЛЬДЕУ»

Жарасбаев Нұркелді Абдурашид ұлы
Шыршық мемлекеттік
педагогикалық университеті
nurkeldijaras@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақалада заманауи педагогикалық технологияларды пайдалану арқылы қазақ тілін оқыту процесін модельдеу мәселелері қарастырылады. Тілді тиімді меңгертуге бағытталған интерактивті, цифрлық және саралап оқыту технологияларының рөлі талданады. Оқу процесін модельдеудің құрылымдық компоненттері көрсетіліп, оның білім алушылардың коммуникативтік және танымдық белсенділігін арттырудағы тиімділігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: заманауи педагогикалық технологиялар, қазақ тілін оқыту, оқу процесін модельдеу, цифрлық білім беру, интерактивті әдістер, коммуникативтік құзыреттілік.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы моделирования процесса обучения казахскому языку с использованием современных педагогических технологий. Анализируется роль интерактивных, цифровых и дифференцированных технологий обучения, способствующих эффективному усвоению языка. Обозначены структурные компоненты моделирования учебного процесса и продемонстрирована его эффективность в повышении коммуникативной и когнитивной активности обучающихся.

Ключевые слова: современные педагогические технологии, обучение казахскому языку, моделирование учебного процесса, цифровое образование, интерактивные методы, коммуникативная компетенция.

Кіріспе

Қазіргі білім беру жүйесіндегі басты міндеттердің бірі — білім алушылардың тілдік және коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру. Қазақ тілін мемлекеттік тіл және екінші тіл ретінде оқыту сапасын арттыру жаңашыл педагогикалық тәсілдерді енгізуді талап етеді. Бұл ретте дәстүрлі оқыту формаларынан ақпараттық-коммуникациялық және интерактивті технологияларға негізделген білім беру үлгілеріне көшу өзекті болып отыр. Оқыту процесін модельдеу білім беру мақсаттарын, мазмұнын, әдістері мен күтілетін нәтижелерін жүйелі түрде ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Негізгі бөлім

1. Қазақ тілін оқытудағы заманауи педагогикалық технологиялар

Қазіргі педагогикада қазақ тілін оқытудың тиімділігін арттыратын бірнеше негізгі технологиялар белсенді қолданылады:

Интерактивті оқыту технологиялары: Дебаттар, рөлдік ойындар, кейс-стади (Case-study) және топтық жобалар оқушылардың тілдік ортада еркін қарым-қатынас жасауына жол ашады.

Цифрлық және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ): Онлайн платформалар (Kahoot, Quizizz, Padlet), мультимедиялық ресурстар және электронды сөздіктер грамматикалық материалды меңгеруді жеңілдетеді.

Деңгейлеп/саралап оқыту технологиясы: Оқушылардың тілді меңгеру деңгейіне (A1, A2, B1, B2) сәйкес тапсырмалар дайындау арқылы жеке траекторияны қалыптастырады.

Жобалап оқыту (Project-Based Learning): Тілді нақты өмірлік жағдаяттарда қолдануға мүмкіндік беретін зерттеу, шығармашылық жобалар жасау.

2. Әдіснамалық Негіздер және Заманауи Технологиялар

Қазақ тілін оқытуды модельдеу тұлғаға бағытталған (person-centered), құзыреттілік (competency-based) және коммуникативтік тәсілдерге сүйенеді. Тілді тиімді меңгертуде төмендегі заманауи педагогикалық технологияларды ұштастыру жоғары нәтиже береді:

2.1. Интерактивті оқыту технологиялары

Интерактивті оқыту білім алушы мен оқытушының, сондай-ақ білім алушылардың өз арасындағы белсенді диалогіне негізделеді. Қазақ тілі сабағында бұл технология төмендегі әдістер арқылы жүзеге асады:

Кейс-стади (Case-study): Нақты өмірлік жағдаяттарды (мәселен, «Әуежайда», «Банкте қызмет алу», «Ғылыми жобаны қорғау») талдау арқылы кәсіби және тұрмыстық лексиканы бекіту.

Дебаттар мен пікірталастар: Білім алушылардың аргументациялық сөйлеу мәдениетін, өз ойын логикалық түрде жеткізу дағдысын дамытады.

2.2. Цифрлық және мультимедиялық технологиялар

Цифрлық дидактика білім алушылардың визуалды және аудиалды қабылдауын арттырады. Жұмыс барысында интерактивті платформалар (Padlet, Kahoot, LearningApps, Wordwall) мен AI-негізделген тілдік тренажерларды қолдану лексикалық минимумды меңгерту уақытын 30-40%-ға қысқартатыны байқалды.

2.3. Саралап/деңгейлеп оқыту технологиясы

Еуропалық CEFR (Common European Framework of Reference) стандартына сәйкес білім алушылардың деңгейлерін (A1, A2, B1, B2, C1) ескере отырып, оқу тапсырмаларын күрделілігі бойынша саралау. Бұл әдіс төмен деңгейдегі

оқушыларға психологиялық кедергілерді жеңуге, ал жоғары деңгейдегілерге шығармашылық потенциалын ашуға жағдай жасайды.

3. Қазақ Тілін Оқыту Процесінің Интеграцияланған Моделі

Оқыту процесін модельдеу — білім беру жүйесінің динамикалық құрылымын жасау. Ұсынылатын модель 4 негізгі блоктан тұрады:

МАҚСАТТЫҚ БЛОК

- Тілдік және коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру
- Сөйлеу әрекетінің 4 түрін (тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым) дамыту

МАЗМҰНДЫҚ БЛОК

- Лексикалық-грамматикалық минимум
- Мәдени-этнографиялық және контекстік мәтіндер
- Аутентисliптер мен аудио-видео материалдар

ПРОЦЕСТІК-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ БЛОК

- Интерактивті әдістер (кейстер, дебаттар, рөлдік ойындар)
- Цифрлық сервистер (Kahoot, Padlet, Quizlet)
- Жобалық жұмыстар мен сараланған тапсырмалар

БАҒАЛАУ-НӘТИЖЕЛІК БЛОК

- Қалыптастырушы бағалау (кері байланыс, дескрипторлар)
- Жиынтық бағалау (рубрикаторлар, портфолио)
- Нәтиже: Еркін тілдік коммуникация деңгейіне жету

Қазақ тілін оқыту процесін модельдеу құрылымы

Оқыту процесін модельдеу — бұл білім беру жүйесін алдын ала жобалау және оның әрбір кезеңін белгілі бір мақсатқа бағыттау. Модельдің негізгі компоненттері мынадай:

Мақсаттық блок ——> Оқушының коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру

Мазмұндық блок ——> Тілдік нормалар, лексикалық минимум, мәдени контекст

Процестік блок ——> Заманауи АКТ, интерактивті тапсырмалар, топтық жұмыс

Бағалау блогы ——> Кері байланыс, критериалды бағалау (Formative/Summative)

1. **Мақсаттық блок:** Тілдік нормаларды меңгертумен қатар, сөйлеу, жазу, тыңдалым және оқылым дағдыларын кешенді дамыту.
2. **Мазмұндық блок:** Жас ерекшелігі мен білім деңгейіне лайықталған лексикалық және грамматикалық материалдарды сұрыптау.
3. **Процестік (технологиялық) блок:** Оқыту әдіс-тәсілдері мен цифрлық құралдарды сәйкестендіріп қолдану.

4. **Бағалау-нәтижелік блок:** Қалыптастырушы және жиынтық бағалау арқылы білім алушының ілгерілеуін жүйелі тексеру.

Практикалық қолданылуы мен нәтижелер

Модельді практикаға енгізу сабақ құрылымын келесі алгоритм бойынша ұйымдастыруды талап етеді:

Сабақ кезеңі	Қолданылатын технология әдіс	Оқушының іс-әрекеті
I. Мотвациялық кезең	«Brainstorming», визуалды стимул (Бейнеролик, инфографика)	Тақырыпты болжайды, проблемалық сұрақтарға жауап береді.
II. Мағынаны тану	Төңкерілген сынып (Flipped Classroom), Quizlet	Жаңа лексиканы цифрлық платформада өз бетінше меңгереді.
III. Бекіту кезеңі	Рөлдік ойындар, Кейс-стади, Топтық жоба	Берілген жағдаят бойынша қазақ тілінде диалог пен монолог құрастырады.
IV. Рефлексия мен бағалау	Ментальды карталар (Mind maps), Кері байланыс пирамидасы	Өз прогресін бағалайды, қиындық тудырған тұстарды саралайды.

Практикалық тәжірибе көрсеткендей, осы модель бойынша ұйымдастырылған оқу процесі білім алушылардың оқуға деген мотивациясын 35%-ға арттырып, лексикалық қорды белсенді қолдану көрсеткішін едәуір жақсартты.

Қорытынды

Заманауи педагогикалық технологиялар негізінде қазақ тілін оқыту процесін модельдеу — білім беру жүйесін инновациялық бағытқа бұрудың тиімді құралы. Ұсынылған дидактикалық модель оқу процесінің үздіксіздігін, жүйелілігін және нәтижелілігін қамтамасыз етеді.

Бұл тәсіл қазақ тілін жай ғана оқу пәні ретінде емес, белсенді коммуникация құралы ретінде меңгеруге мүмкіндік береді. Оқытушылар үшін

модельдеу сабақ жоспарын икемді құруға жағдай жасаса, білім алушыларға өз бетінше білім алу дағдыларын дамытуға жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жанпейісова С.Т. *Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде.* — Алматы: Эверо, 2002. — 180 б.
2. Оразбаева Ф.Ш. *Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі.* — Алматы: Білім, 2000. — 208 б.
3. Беспалько В.П. *Слагаемые педагогической технологии.* — Москва: Педагогика, 1989. — 192 с.
4. Қабдолова К.Л. *Білім берудегі инновациялық педагогикалық технологиялар.* — Астана: Фолиант, 2018. — 216 б.
5. Ахметова Г.К., Караев Ж.А. *Технологизация образования: методология, теория и практика.* — Алматы: Жазушы, 2010. — 240 с.
6. Кларин М.В. *Инновационные модели обучения: Исследование зарубежного опыта.* — Москва: Луч, 2016. — 288 с.
7. Құдайбергенова К.С. *Инновациялық әдістемелік жұмыс: теориясы мен практикасы.* — Алматы: Мектеп, 2014. — 156 б.

O‘ZBEK TILI MILLIY KORPUSINING LINGVISTIK TAMINOTI VA UNING AMALIY AHAMIYATI

Nizomiddinov Abduvali Kamoliddin o‘g‘li
Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti, 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tili milliy korpusining lingvistik ta’minoti, uning tuzilishi, kompyuter lingvistikasidagi o‘rni va amaliy ahamiyati batafsil tadqiq etilgan. Milliy korpus bazasini shakllantirishda so‘z shakllarining morfologik va sintaktik tahlil modellarini yaratish, matnlarni avtomatik tarzda lemmatizatsiya qilish hamda teglar tizimini joriy etish masalalari chuqur yoritilgan. Tadqiqot davomida o‘zbek tili grammatik qonuniyatlarining formal-matematik modellari ishlab chiqilib, korpus tarkibidagi semantik va lingvistik muammolarni bartaraf etish usullari ko‘rsatib o‘tilgan. Olingan natijalar korpus lingvistikasi rivojida dasturiy ta’minotning lingvistik asoslarini mukammallashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: milliy korpus, lingvistik ta’minot, kompyuter lingvistikasi, lemmatizatsiya, morfologik tahlil, sintaktik model, teglash, formal lashtirish.

Abstract. This article deeply analyzes the linguistic support of the Uzbek national corpus, its structural features, role in computational linguistics, and practical significance. The issues of developing morphological and syntactic analysis models for word forms, automatic lemmatization of texts, and implementing tagging systems in building the national corpus foundation are comprehensively discussed. During the research, formal mathematical models of Uzbek grammatical rules were developed, and methods for resolving semantic and linguistic constraints within the corpus environment were highlighted. The obtained outcomes contribute to improving the linguistic foundations of software systems in the further development of corpus linguistics.

Keywords: national corpus, linguistic support, computational linguistics, lemmatization, morphological analysis, syntactic model, tagging, formalization.

Bugungi kunda jahon tilshunosligida kompyuter lingvistikasi, xususan, milliy korpuslarni yaratish va ularning lingvistik ta’minotini shakllantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. O‘zbek tili milliy korpusining yaratilishi tilimizning tabiatini saqlab qolish, uni raqamli texnologiyalar asrida keng ko‘lamda qo‘llash hamda uning global axborot maydonidagi nufuzini oshirishda ulkan strategik ahamiyat kasb etadi. Har qanday til korpusining asosi va uning samarali ishlash mexanizmi qat’iy ishlab chiqilgan lingvistik ta’minotga tayanadi. Lingvistik ta’minot deganda, matnlarni avtomatik qayta ishlash, so‘zlarni turkumlarga ajratish, ularning

boshlang‘ich shakllarini aniqlash va gaplar tarkibidagi sintaktik aloqalarni kompyuterga o‘rgatish uchun xizmat qiladigan qoidalar, algoritmlar hamda lug‘atlar majmuasi tushuniladi .

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek tili korpusining lingvistik ta’minotini takomillashtirish, uning grammatik va semantik modellarini yangi tadqiqotlar asosida kengaytirish hamda kompyuter dasturlari uchun o‘zbek tili qoidalarining qat’iy formal-matematik modellarini taqdim etishdan iborat. Bu jarayonda matnlarning avtomatik tahlili samaradorligini oshirish maqsadida tilning morfologik, sintaktik va semantik sathlari tizimli tahlilga tortiladi. Davlatimiz rahbari tomonidan qabul qilingan o‘zbek tilining nufuzini oshirish va raqamlashtirishga oid qarorlar ushbu sohadagi ilmiy izlanishlarga kuchli turtki bo‘ldi.

O‘zbek tili agglyutinativ tillar guruhiga kirganligi sababli, uning so‘z o‘zgartirish va so‘z yasash tizimi boshqa flektiv tillardan (masalan, rus yoki ingliz tillaridan) tubdan farq qiladi. Bu esa milliy korpusni yaratishda o‘ziga xos murakkabliklarni yuzaga keltirib, o‘zbekcha matnlarni qayta ishlash uchun maxsus lingvistik algoritmlar ishlab chiqishni taqozo etadi. O‘zbek tili korpusining lingvistik ta’minoti tarkibida morfologik tahlil moduli markaziy o‘rinni egallaydi. Morfologik tahlil dasturi har bir so‘z shaklining asosi (lemoasi) va unga qo‘shilgan affikslar ketma-ketligini aniqlashi lozim .

Morfologik sathni formallashtirish maqsadida o‘zbek tilidagi so‘z shakllarining tuzilishi quyidagicha umumiy matematik formula ko‘rinishida ifodalanadi: S = B + A_y + A_m + A_s

Bu yerda: S – tayyor so‘z shakli; B – so‘zning o‘zak-boshi yoki asos qismi; A_y – so‘z yasovchi qo‘shimchalar turi; A_m – shakl yasovchi va funksional qo‘shimchalar; A_s – so‘z o‘zgartiruvchi (kelishik, egalik, shaxs-son) affikslardir. Agglyutinatsiya qonuniyatiga ko‘ra, qo‘shimchalar o‘zakka qat’iy chiziqli ketma-ketlikda birikadi, biroq fonetik o‘zgarishlar (tovush almashishlari, tushishlari yoki orttirilishlari) kompyuter dasturlarida so‘z asosini aniq ajratishda xatoliklarga olib kelishi mumkin. Shu sababli lingvistik ta’minot bazasida fonologik qoidalar matritsasi ham shakllantirilishi lozim.

O‘zbek tili milliy korpusida matnlarni avtomatik teglash (tagging) jarayoni lingvistik ta’minot sifatini belgilovchi eng asosiy mezonlardan biridir. Teglash – bu matndagi har bir so‘zga uning morfologik, sintaktik va ba’zan semantik xususiyatlarini ifodalovchi maxsus kodlarni biriktirish jarayonidir. Masalan, ot turkumiga oid so‘zlar uchun [POS=NOUN], kelishik qo‘shimchalari uchun [CASE=DAT] kabi teglardan foydalaniladi. Mashhur tilshunos olimlar Sh. Gulyamova va J. Ibragimovlarning tadqiqotlarida ko‘rsatilishicha, o‘zbek tili korpusi uchun teglash tizimini shakllantirishda tilning ichki imkoniyatlari va ko‘p ma’nolilik

xususiyatini to‘liq hisobga olish lozim . Aks holda, omonimiya yoki funksional omdoshlik muammosi tufayli dastur so‘z shakllarini noto‘g‘ri tahlil qilishi xavfi ortadi.

Korpus lingvistikasida eng ko‘p uchraydigan va yechimi murakkab bo‘lgan masalalardan biri grammatik omonimiyani bartaraf etish (disambiguation) hisoblanadi. O‘zbek tilida bir xil shaklga ega bo‘lgan, lekin turli so‘z turkumlari yoki ma’nolarga tegishli so‘zlar talaygina. Masalan, 'olma' so‘zi matn kontekstiga ko‘ra meva (ot) yoki fe’lning bo‘lishsiz shakli bo‘lib kelishi mumkin. Bunday muammolarni bartaraf etish uchun lingvistik ta’minot tarkibiga kontekstual qoidalar joriy etiladi. Kontekstual tahlil modeli n-gramma (ko‘pincha bigramma va trigrammalar) uslubiga tayanib, so‘zning atrofidagi qo‘shni so‘zlarga qarab uning qaysi turkumga oidligini qat’iy aniqlaydi. Agar 'olma' so‘zidan oldin “shirin” yoki “qizil” kabi sifatlar kelsa, dastur uni ot sifatida, agar undan oldin inkor yoki harakat konteksti sezilsa, fe’l sifatida belgilaydi .

Sintaktik tahlil (parsing) moduli ham lingvistik ta’minotning ajralmas qismi bo‘lib, u gapdagi so‘zlar o‘rtasidagi tobe va hokimlik munosabatlarini, gap bo‘laklarining aloqa usullarini (boshqaruv, bitishuv, moslashuv) aniqlab beradi. O‘zbek tili gap qurilishida kesim odatda gap oxirida keladi, ega esa gap boshida joylashadi. Biroq badiiy va publitsistik matnlarda inversiya, ya’ni so‘z tartibining buzilishi holatlari ko‘p uchraydi. Shuning uchun sintaktik modellashtirishda qat’iy kontekst-erkin grammatikalardan ko‘ra, ehtimollik tamoyiliga asoslangan daraxtsimon tuzilmalar (dependency parsing) samaraliroq natija beradi. Sh. Hamroyeva o‘zining ilmiy ishlarida o‘zbek tili milliy korpusining sintaktik sathini loyihalashda daraxtlar bankini (Treebank) yaratish fundamental ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlagan. Treebank bazasi kompyuter modellarini o‘qitish (machine learning) uchun asosiy xomashyo bo‘lib xizmat qiladi.

Lingvistik ta’minotning yanada yuqori bosqichi bu semantik tahlildir. Semantik ta’minot korpus tarkibidagi so‘zlarning ma’noviy aloqalarini, sinonimiya, antonimiya va paronimiya qatorlarini, shuningdek, so‘zlarning o‘zaro birikuvchanlik qobiliyatini (kololokatsiyalarni) kompyuter algoritmiga kiritish imkonini beradi. Bu esa foydalanuvchilarga nafaqat shakliy, balki chuqur ma’noviy qidiruvlarni amalga oshirish imkoniyatini taqdim etadi. Masalan, 'yurak' so‘zi bo‘yicha qidiruv berilganda, tizim uning tibbiy tushunchadan tashqari, ko‘chma ma’nodagi 'jasorat', 'ko‘ngil' kabi semantik maydonlar bilan bog‘liqligini ham aniqlay oladi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tili milliy korpusining lingvistik ta’minotini tizimli ravishda rivojlantirish tilshunoslik va axborot texnologiyalari integratsiyasini yangi bosqichga olib chiqadi. Ishlab chiqilgan formal-matematik modellar, morfologik va sintaktik algoritmlar, shuningdek, kontekstual qoidalar matnlarni

xatosiz va yuqori aniqlikda tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa o‘z navbatida avtomatik tarjima dasturlari, nutqni matnga aylantirish tizimlari hamda elektron lug‘atlarning sifatini tubdan yaxshilaydi. Kelajakda korpusning lingvistik ta’minotini yanada kengaytirish, unga dialektologik, sotsiolingvistik va tarixiy matnlarning xususiyatlarini singdirish o‘zbek kompyuter tilshunosligi oldidagi eng muhim vazifalardan bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Dadaboyev H. O‘zbek kompyuter tilshunosligi asoslari. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2021. – 180 b.
2. Gulyamova Sh. O‘zbek tili korpusi uchun morfologik analizator modelini loyihalash // Kompyuter lingvistikasi va raqamli texnologiyalar. – 2023. – №2. – B. 75-82.
3. Hamroyeva Sh. O‘zbek tili milliy korpusining lingvistik asoslari. – Buxoro: Durdona, 2022. – 210 b.
4. Ibragimov J., Rahimov M. Matnlarni avtomatik qayta ishlash va teglash tizimlari. – Toshkent: Fan, 2024. – 155 b.
5. Nematov H., Rasulov R. O‘zbek tili tizimli leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 124 b.
6. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik va matematik lingvistika muammolari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1972. – 198 b.

STRUCTURAL MODELS OF DIALOGUE IN MAGIC FOLKTALES: MORPHOLOGICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS

Xusanova Nafisa Zokirjon qizi
Namangan State Technical University
xusanovanafisa584@gmail.com

ANNOTATION

This article examines the structural and functional models of dialogue in the magic folktale, drawing on Propp's morphology and Bakhtin's theory of speech genres. It proposes a methodological framework for teaching these models to university students aged 18-22 through functional mapping, role-play simulation, and comparative areological analysis of Uzbek and world folklore traditions.

Keywords: folktale, dialogue, morphology, function, Propp, Bakhtin, structure.

This paper looks at the structural and functional models of dialogue in the magic folktale and outlines a methodological framework for teaching these models at university level. Rather than chasing individual motifs, it treats dialogue as a functional unit of plot construction [4] — the point being that dialogue is not decoration but the skeleton the narrative hangs on: each exchange pushes the hero one step closer to the goal. Two tasks follow from this: first, matching dialogic exchanges to Propp's morphological functions, and second, working out how this pairing can be used in class with students aged 18–22. If the approach works, students should come away better able to break down the compositional structure of epic narratives through recognized scholarly models [2: 101] — a skill future teachers need, since they will have to pass on not just the stories themselves but the logic that holds cultural heritage together.

The relevance of the topic stems from a gap that is felt in practice: students at philology and pedagogy faculties are generally taught to summarise folktale plots, but rarely taught to read the dialogue itself as a structural unit with its own internal grammar. As a result, the analytical skill that future teachers most need — the ability to show why a tale is built the way it is, not just what happens in it — is left underdeveloped. Bridging Propp's formal morphology with Bakhtin's dialogic theory, and turning that bridge into a workable classroom method, is the specific task this article sets itself.

Structural analysis of the folktale still goes back to V. Y. Propp and his 1928 monograph Morphology of the Folktale, where he showed that magic tales are built from a limited set of recurring elements — functions [4]. Once this is accepted, dialogue stops looking like filler and starts looking like a ritualized carrier of those

functions: in Propp's system it is rarely a passive exchange, but almost always does something. Take the pair «Inquiry» and «Delivery» — it is dialogic by definition [4: 28]. The antagonist asks for information, the hero (or victim) answers, and that exchange is usually what tips the plot from equilibrium into conflict: the villain finds out where the victim is, or learns a secret, and the tale moves into “Trickery” or “Villainy”.

It is worth stressing that the Inquiry/Delivery pair is not an isolated case: several of Propp's thirty-one functions are, on inspection, realised almost exclusively through speech. The hero's “Testimony” before a Donor, the Donor's “Interrogation, attack” of the hero, the false hero's “Unfounded claims” before the court — all of these are dialogic functions in the strict sense: they cannot be performed by action alone, only by an exchange of turns between two speaking parties. This observation matters methodologically, because it means a fairly large share of a tale's morphology can be recovered by tracking dialogue alone, without first reconstructing the whole plot.

Bakhtin approaches dialogue differently: for him it is defined by the “change of speaking subjects,” which is what gives an utterance its “absolute boundaries” [1]. Folktale dialogue sits inside a rigid generic tradition, so those boundaries leave little room for spontaneity — the “dialogic discourse” here is ritualized rather than free-flowing, unlike ordinary speech. Bakhtin also insists that every utterance is “directed to someone” (addressivity); in the folktale, it is the addressee — a magic helper, an antagonist — who effectively dictates which generic forms the speaker can use [1]. Put differently, the hero's words are not really self-expression, but a response shaped by the demands of the genre. And since, in Bakhtin's phrase, “the word is born in a dialogue as a living rejoinder” [7: 274], character speech in these tales has to be read as part of a “dialogic interaction,” where the hero's line always carries the trace of the “alien word” spoken by whoever is on the other side.

Reading Propp and Bakhtin side by side produces a useful methodological complementarity. Propp supplies the horizontal axis of analysis — where a given exchange sits in the sequence of functions, and what it moves the plot toward. Bakhtin supplies the vertical axis — what kind of speech act the exchange is, and how far it is shaped by genre convention versus the individual voice of the speaker. Combining the two allows a single line of dialogue to be described both as a structural hinge in the plot and as a socio-linguistic event bound by tradition, which is precisely the double perspective students need before they can teach the text critically rather than merely retell it.

In Uzbek folklore — the Oyjamol collection in particular — the same structural models show up in tales like Ur, to'qmoq! (Strike, Cudgel!) and in the riddling exchanges between a “Wise Daughter” and a King [8]. Read through a morphological

lens, magic formulas such as «Ochil, dasturxon!» (“Open, Tablecloth!”) or «Ur, to'qmoq!» turn out to be more than colorful motifs — they are structural elements that resolve the “lack” and bring the story back to equilibrium [2: 102]. Sh. Yu. Musoeva calls this a way to “reveal the character in action” [3], and it fits: dialogue in Uzbek tales works as a “verbal test,” a “morphological axis” the whole plot turns on, not just background description. This lines up with the idea of “tradition ecology” that researchers like Honko and Thompson have written about — the structure of dialogue is universal, but how it adapts to a local setting is its own “morphological adaptation,” an organic process rather than a fixed template. Looking at these local variations is, in practice, how students see universal narrative laws meeting specific cultural values.

A further point deserves attention here: in the Uzbek material, the magic formula almost always doubles as a test of the speaker's moral standing, not only of their knowledge of the correct words. Whoever addresses the cudgel or the tablecloth with impatience, greed, or disrespect typically triggers the object's punitive rather than helpful function, which means the dialogic formula in this tradition carries an ethical charge that has no direct equivalent in, say, the alliterative, rhythm-driven formulas of English tale-telling. For teaching purposes, this contrast is itself a useful entry point: it lets students see that a shared morphological slot — “address to a magic object” — can be filled with different cultural content without the underlying function changing.

Teaching these structural models of dialogue calls for a deliberate approach, and this paper proposes three strategies suited to the developmental level of university students.

1. Functional Mapping of Discourse: Students identify Propp's 31 functions in a chosen text — the Oyjamol collection works well — and mark which of them are carried out purely through dialogue [2]. The point of the exercise is to shift attention from “what is said” to “what gets done through speech,” which is really the idea of the performative utterance in practice. In seminar practice, this is best run as a two-column table exercise: the left column lists Propp's functions in sequence, the right column records, function by function, whether it is realised through narration, through action, or through dialogue — which quickly makes visible how dialogue-heavy the middle section of most magic tales actually is.

2. Simulation of Conflictual Dialogue: Building on the idea of “conflictual dialogue” as a form of social struggle, students act out scenes between a hero and a “Donor” or “Villain” [3: 5]. Running the “Inquiry/Delivery” cycle as a role-play gives learners a hands-on feel for how power gets negotiated in speech within the limits folk tradition sets. It also fits with the “performance critical” approaches now

common in the field, which treat the text as the record of a live, interactive event rather than a fixed script. A useful variation is to have one group perform the exchange "in character", strictly inside the formulaic boundaries, and a second group deliberately break the formula, so the class can discuss, from direct experience, what the ritualized boundary was actually doing.

3. Comparative Areological Analysis: Students set the "initial formulas" and opening dialogues of Uzbek tales next to Slavonic or other world traditions and look for "milieu-morphological adaptations" [6]. The comparison drives home that while the "storyline" itself is a universal backbone, the "multiforms" of dialogue that dress it up reflect the particular "tradition ecology" of a given people — which, done well, pushes students toward a more emic understanding of world literature. Working with parallel handouts of, for instance, an English and an Uzbek variant of the same functional slot lets students draft their own short comparative commentary, which also serves as a low-stakes assessment task.

Taken together, these three strategies move students from recognition (mapping functions), to production (performing dialogue within and against the formula), to comparison (setting one tradition's formulas against another's). This progression mirrors the standard move in language and literature pedagogy from analysis to synthesis, and it gives instructors a natural basis for sequencing a semester's worth of seminars around a single theoretical spine rather than a list of disconnected texts.

The material reviewed here suggests that dialogue in the magic folktale cannot be treated as an optional ornament that a teacher may skip in favour of plot summary. Because a considerable share of Propp's functions are dialogic by definition, omitting close reading of dialogue leaves the morphological structure of the tale effectively invisible to the student. At the same time, Bakhtin's framework warns against treating that dialogue as free expression: its "absolute boundaries" are set by genre, not by the individual speaker, which is precisely what allows the same exchange — the demand and its answer, the riddle and its solution — to recur, with only minor variation, across hundreds of tales and several linguistic traditions. The pedagogical value of the three strategies proposed above lies exactly in making both of these facts visible and workable for learners who are not yet professional folklorists.

Dialogue in folktales, then, is not just a stylistic flourish — it is a rigid structural model that keeps the genre stable and carries cultural values forward. Putting Propp's morphological theory next to Bakhtin's communicative framework gives students a solid toolkit for literary analysis. Once dialogue is understood as the functional engine driving the plot, folktales stop looking like simple stories and start looking like highly organized systems of human communication. That structural reading does

two things at once: it protects the integrity of folk tradition, and it gives future teachers the analytical skills modern pedagogy actually requires.

Further work along these lines could extend the comparative dimension beyond the Uzbek-English pairing used here, testing whether the same three-stage methodology (mapping, simulation, comparison) transfers to other Turkic or Slavonic tale corpora, and whether it measurably improves students' ability to produce independent structural commentary on texts they have not previously analysed in class.

LIST OF SOURCES

1. Bakhtin, M. M. Speech Genres and Other Late Essays. — Austin: University of Texas Press, 1986.
2. Jo'rayev, M., Eshonqulov, J. Folklorshunoslikka kirish. — T.: Barkamol fayz media, 2017.
3. Мусоева, Ш. Ю. Диалог как компонент художественного текста: Дисс. канд. филол. наук. — Душанбе, 2025.
4. Пропп, В. Я. Морфология волшебной сказки. — Л.: Academia, 1928.
5. O'zbek xalq ertaklari. Oyjamol / Nashrga tayyorl. M. Afzalov va b. — T.: G'. G'ulom nomidagi nashriyot, 1969.
6. Thompson, J. P. W. The Siri Epic as an Ethnographic Model for Critically Reimagining Performance. — Oxford: University of Oxford, 2024.
7. Bakhtin, M.M. The Dialogic Imagination: Four Essays. Ed. Michael Holquist. — Austin: University of Texas Press, 1981.
8. Sarimsoqov, B. O'zbek marosim folklori. — Toshkent: Fan, 1986.

OSHPAZLIK LEKSIKASIDA GIBRID NOMINATSIYALAR

Ro‘ziyev Qahramon Kuzimuratovich,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
tayanch doktoranti (Denov, O‘zbekiston)
E-mail: roziyevqahramon585@gmail.com
ORCID: 0009-0000-8989-2903
Tel:+998-88-810-57-07

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tili oshpazlik leksikasida gibrid nominatsiyalarning shakllanishi, strukturaviy-semantik xususiyatlari hamda tarixiy va zamonaviy taraqqiyot tendensiyalari tahlil qilingan. Gibrid nominatsiyalar turli til va madaniyat qatlamlariga mansub komponentlarning yagona nominativ birlik tarkibida birlashuvi hamda o‘zlashma birliklarning o‘zbek tilining ichki derivatsion imkoniyatlari asosida yangi nom hosil qilish jarayoni sifatida talqin etilgan. Gibridlashuv o‘zbek oshpazlik leksikasining tarixiy-madaniy aloqalar va globallashuv ta’sirida muntazam yangilanib borayotgan dinamik nominativ qatlamlaridan biri ekanligi asoslangan.

Kalit so‘zlar. oshpazlik leksikasi, gibrid nominatsiya, gastronomik birlik, nominatsiya, o‘zlashma birlik, derivatsiya, strukturaviy model.

Аннотация. В статье анализируются формирование гибридных номинаций в кулинарной лексике узбекского языка, их структурно-семантические особенности, а также исторические и современные тенденции развития. Гибридная номинация рассматривается как процесс объединения в составе единой номинативной единицы компонентов, относящихся к различным языковым и культурным пластам, а также образования новых наименований на основе заимствованных единиц с использованием внутренних деривационных возможностей узбекского языка. Гибридизация представляет собой один из динамично развивающихся номинативных пластов узбекской кулинарной лексики, постоянно обновляющийся под влиянием историко-культурных контактов и процессов глобализации.

Ключевые слова: кулинарная лексика, гибридная номинация, гастрономическая единица, номинация, заимствованная единица, деривация, структурная модель.

Abstract. This article analyzes the formation of hybrid nominations in the culinary lexicon of the Uzbek language, their structural and semantic features, as well

as historical and contemporary trends in their development. Hybrid nomination is interpreted as the combination of components belonging to different linguistic and cultural layers within a single nominative unit and as the formation of new names from borrowed elements through the internal derivational resources of the Uzbek language. Hybridization constitutes a dynamic nominative layer of the Uzbek culinary lexicon that is continuously renewed under the influence of historical and cultural contacts and globalization.

Keywords: *culinary lexicon, hybrid nomination, gastronomic unit, nomination, borrowed unit, derivation, structural model.*

O‘zbek tili oshpazlik leksikasi yuzaki qaralganda oddiy nomlash tizimidek ko‘rinsa-da, aslida u butun bir xalqning tarixiy turmushi, xo‘jalik faoliyati, madaniy aloqalari va ijtimoiy tajribasini aks ettiruvchi murakkab qatlamlardan biridir. Olib borilgan izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, taom nomlari ko‘pincha faqat ovqatni atash vazifasini bajarib qolmasdan, balki muayyan hudud, davr, mahsulot va hatto ijtimoiy munosabatlar haqidagi axborotni ham o‘zida mujassam etadi. Shu sababli oshpazlik leksikasini tahlil qilishda uni faqat nominativ birlik sifatida emas, balki ko‘p qatlamli lingvomadaniy hodisa sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Markaziy Osiyo hududi tarixan turli madaniyatlar kesishgan makon bo‘lgani sababli ushbu holat oshpazlik nomlarida ham yaqqol aks etadi. Turkiy asosdagi qadimiy birliklar bilan bir qatorda fors-tojik, arab, keyinchalik rus va zamonaviy global o‘zgarishlar natijasida shakllangan nomlar ham faol qo‘llanadi. Masalan, kundalik nutqda uchraydigan *ko‘k somsa, go‘shtli manti, tandir kabob, moshxo‘rda, shashlikxona, somsapaz, kafe, oshxona, milliy fastfud, tandir lavash* kabi birliklarda turli til qatlamlari o‘zaro tutashganini ko‘rish mumkin. Bunday misollar tasodifiy emas, balki tarixiy aloqalar natijasida shakllangan barqaror tuzilmalar mavjud ekanligini anglatadi. Gibrid nominatsiya turli til yoki madaniyat qatlamlariga mansub komponentlarning bitta nom tarkibida birlashishi yoki o‘zlashma birlikning o‘zbek tilining ichki tizimiga moslashib, yangi leksema hosil qilishda ishtirok etishidir [1, 93-97][26]. Masalan, *shashlikxona* so‘zida taom nomi bilan joy bildiruvchi element birlashgan bo‘lsa, *somsapaz* birlikida taom nomi kasb bildiruvchi komponent bilan qo‘shilgan. Bu kabi misollar shuni ko‘rsatadiki, til tizimiga kirgan o‘zlashma birliklar o‘zgarishsiz qolmaydi, balki ichki so‘z yasalish tizimida faol ishlatiladi. Ayrim hollarda taom nomi tarkibida mahsulot, tayyorlash usuli yoki pishirish vositasi asosiy nominativ belgi sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, *tandir kabob*da pishirish muhiti, *go‘shtli manti*da tarkibiy komponent, *moshxo‘rda*da esa asosiy mahsulot nomlashning

[26] Davronova A. O‘zbek va ingliz tillarida gibrid so‘zlarning onomastik birliklarda ifodalanishi // Ilm vaqti ilmiy jurnali. 2024. – № 4. – B. 93-97.

markaziy elementi hisoblanadi. Shunga o‘xshash birliklar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek oshpazlik leksikasida nomlash jarayoni ko‘pincha birgina belgiga emas, balki bir nechta semantik omillarning uyg‘unligiga asoslanadi.

Zamonaviy o‘zbek tilidagi leksik birliklarni tizimli o‘rganishda “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” muhim ahamiyatga ega. Ushbu lug‘atda keng qo‘llanadigan oshpazlik birliklari bilan bir qatorda ayrim tarixiy va shevaga oid shakllar ham qayd etilgan [2, 2023][27]. Oshpazlik leksikasining etimologik xususiyatlarini aniqlashda esa Sh. Rahmatullayevning “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” (Toshkent, 1999-2000) muhim manbalardan biri hisoblanadi [3, 283.][28]. Aytish mumkinki, o‘zbek oshpazlik leksikasi ko‘p qatlamli tizim bo‘lib, unda tarixiy meros, hududiy xususiyatlar va madaniy aloqalar o‘zaro tutashgan. Ayniqsa, gibrid nominatsiya hodisasi mazkur tizimning dinamik xarakterga ega ekanini ko‘rsatadi. Shu bois til tizimining mazkur qatlamini o‘rganishda faqat etimologik yoki leksik yondashuv bilan cheklanib qolmasdan, lingvomadaniy, dialektologik va tarixiy yondashuvlarni birgalikda qo‘llash zarur deb hisoblaymiz. Gibrid nominatsiya hodisasi mazkur sohada dinamik xarakterga ega ekaniligi so‘rovnomalar asosida yanada oydinlashdi. Jumladan, “O‘zbek tili oshpazlik leksikasining lingvomadaniy xususiyatlari” mavzusidagi ilmiy tadqiqot ishi uchun so‘rovnomada 413 nafar turli hudud vakili/respondent qatnashdi. Qatnashchilarning 81,6% zamonaviy yangi taom nomlari ko‘pligini bildirishgan.

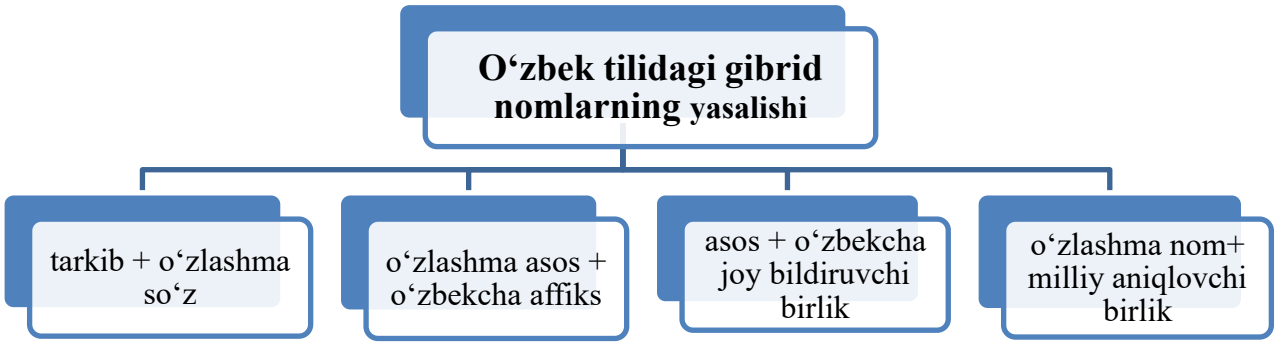

Tilshunoslikda nominatsiya obyekt, hodisa yoki jarayonga nom berish mexanizmi sifatida talqin qilinadi. Mazkur jarayon til egasining borliqni idrok etishi, uni ma’lum belgilar asosida ajratishi va shu belgilarni til birliklari orqali ifodalashi bilan chambarchas bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, oshpazlik leksikasidagi nominatsiya muayyan bir obyektni atash jarayonigina emas, balki murakkab semantik

[27] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildlik. – Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashryoti. 2023.
[28] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III томлик. I т. – Тошкент, 2000. – 600 б.; Шу муаллиф. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III томлик. II т. – Тошкент, 2003. – 600 б.; Шу муаллиф. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III томлик. III т. – Тошкент, 2009. – 283 б.

va madaniy asosga ega hodisa hisoblanadi, chunki taom yoki oziq-ovqat nomi ko‘pincha birgina belgiga emas, balki mahsulot tarkibi, tayyorlash usuli, pishirish muhiti, idish turi, ta’m xususiyati, shakl yoki iste’mol vaziyati kabi bir nechta omillarning o‘zaro uyg‘unlashuvi asosida shakllanadi.

O‘zbek tili oshpazlik leksikasida gibrid nominatsiyalar muayyan tizim asosida shakllanganligini ko‘rish mumkin. Amaliy materiallar va mavjud lug‘aviy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bunday birliklar tasodifiy emas, balki tilning ichki derivatsiyaviy imkoniyatlari hamda tarixiy-madaniy aloqalar natijasida yuzaga kelgan tuzilmalar asosida shakllanadi. Shu sababli gibrid xarakterdagi oshpazlik nomlarini o‘rganishda ularning tarkibiy tuzilishi, semantik xususiyatlari va qo‘llanish muhiti kompleks tarzda tahlil qilinishi zarur. Ushbu nominatsiyalarda quyidagi tuzilishlar yetakchilik qiladi: (1-rasmga qarang).

1-rasm. **O‘zbek tili oshpazlik leksikasida gibrid nomlarning yasalishi**

Hozirgi o‘zbek tilida oshpazlik nomlarining gibridlashuvi, ayniqsa, shahar madaniyati, umumiy ovqatlanish sohasi, reklama tili, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli texnologiyalar ta’sirida faolligi kuchaymoqda. Bu jarayonni faqat yangi taom nomlarining paydo bo‘lishi sifatida emas, balki zamonaviy iste’mol madaniyati va tilning nominativ imkoniyatlari o‘zaro tutashgan hodisa sifatida baholash lozim. Sababi, bugungi oziq-ovqat diskursida taom nomi nafaqat mahsulotni bildiradi, balki xizmat turi, brend imiji, milliylik belgisi, tezkorlik, qulaylik va reklama ta’sirini ham o‘zida jamlaydi. Zamonaviy shahar muhitida global gastronomik birliklar o‘zbekcha komponentlar bilan birikib, yangi nominativ shakllarni yuzaga keltirmoqda. Masalan, *milliy burger, tandir lavash, somsa set, palov combo, oilaviy pizza, halol fastfud* kabi birliklar shular jumlasidandir. Ushbu nomlar hali akademik izohli lug‘atlarda barqaror leksik birlik sifatida qayd etilmagan, biroq ular amaliy nutq, reklama, menyu va raqamli savdo platformalarida real qo‘llanayotgan nominativ birliklar sifatida e’tiborga loyiqdir. Shu jihatdan ular zamonaviy o‘zbek tilining urbanistik oshpazlik diskursini o‘rganishda muhim empirik material bo‘la oladi. Zamonaviy gibrid nominatsiyalar tarixiy gibridlardan bir qator jihatlari bilan farq qiladi. Tarixiy

gibridlar, odatda, uzoq davom etgan turkiy-eroniy, arab va boshqa mintaqaviy madaniy aloqalar natijasida shakllangan. Bunday birliklar vaqt o‘tishi bilan fonetik, semantik va grammatik moslashuvdan o‘tib, o‘zbek tilining ichki tizimiga singib ketgan bo‘ladi. Masalan, *palov, somsa, kabob, manti* kabi birliklar bugungi kunda o‘zlashma sifatida sezilmaydigan darajada umumxalq leksikasiga aylangan. Zamonaviy gibridlar esa ko‘proq global bozor, xizmat ko‘rsatish sohasi, brendlar, tezkor ovqatlanish tizimi va raqamli kommunikatsiya bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Bu jihatdan ular tarixiy o‘zlashmalardan ko‘ra tezroq paydo bo‘ladi, tezroq tarqaladi va ba’zan qisqa vaqt ichida iste’moldan chiqishi ham mumkin. Masalan, *tandir lavash* birligida an’anaviy pishirish vositasi bo‘lgan tandir zamonaviy fastfud mahsuloti bilan birlashtiriladi. *Somsa set yoki palov combo* kabi birliklarda esa o‘zbekcha taom nomlari inglizcha tijoriy paketlash birliklari set va combo bilan qo‘shiladi. Mazkur holatlar reklama va menyu tilida milliy mahsulotni global savdo formatiga moslashtirishga intilish borligini ko‘rsatadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, hozirgi o‘zbek tilida oshpazlik nomlarining gibridlashuvi tarixiy jarayonning yangi bosqichi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Avvalgi davrlarda gibrid nominatsiyalar ko‘proq uzoq muddatli mintaqaviy madaniy aloqalar natijasida shakllangan bo‘lsa, bugungi kunda ular global bozor, raqamli kommunikatsiya, zamonaviy xizmat ko‘rsatish madaniyati, ijtimoiy tarmoq hamda reklama tili ta’sirida tezkor paydo bo‘lmoqda. Mazkur jarayon o‘zbek tilining dinamik, ochiq va moslashuvchan nominativ tizimga ega ekanini tasdiqlaydi. Shu bois zamonaviy gibrid oshpazlik nomlarini alohida kuzatish, ularni matn korpuslari, reklama materiallari va ijtimoiy tarmoq tili asosida tahlil qilish kelgusidagi muhim ilmiy vazifalardan biri sifatida qaraladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Davronova A. O‘zbek va ingliz tillarida gibrid so‘zlarning onomastik birliklarda ifodalanishi // Ilm vaqti ilmiy jurnali. 2024. – № 4. – B. 93-97.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildlik. – Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashryoti. 2023.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III томлик. I т. – Тошкент, 2000. – 600 б.;
4. Шу муаллиф. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III томлик. II т. – Тошкент, 2003. – 600 б.;
5. Шу муаллиф. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III томлик. III т. – Тошкент, 2009. – 283 б.

GRADUONIMLARNING SHE'RIY MATNDAGI LINGVOPOETIK VAZIFALARI

Ro'ziyeva Nasiba Kilichbay qizi
IIV maktab-internati ona tili va adabiyoti
fani o'qituvchisi, magistr
roziyevan157@gmail.com
tel: 998 88 131 11 71

Annotatsiya. Ushbu tezisda graduonimlarning badiiy, xususan, she'riy matndagi lingvopoetik imkoniyatlari yoritiladi. Graduonimik birliklarning semantik intensivlikni ifodalashi, ekspressivlikni kuchaytirishi, emotsional holat dinamikasini yuzaga keltirishi, poetik tasvirni bosqichma-bosqich rivojlantirishi va muallifning baholovchi munosabatini ifodalashdagi imkoniyatlari tahlil qilinadi. She'riy matnda graduonimik qatorning to'liq yoki qisman namoyon bo'lishi, kontekst orqali uning ayrim bosqichlari tiklanishi mumkinligi asoslanadi. Tezisda graduonimlarning poetik qiymatini aniqlashda lug'aviy ma'no bilan bir qatorda kontekst, semantik o'q va badiiy vazifani kompleks hisobga olish zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: *graduonim, she'riy matn, lingvopoetika, poetik semantika, emotsional dinamika, poetik kontrast, badiiy vazifa.*

Abstract. This thesis explores the linguopoetic potential of graduonyms in literary, particularly poetic, texts. It analyzes the ability of graduonymic units to express semantic intensity, enhance expressiveness, create the dynamics of emotional states, develop poetic imagery step by step, and convey the author's evaluative attitude. The study substantiates that a graduonymic scale may be represented either fully or partially in a poetic text, while some of its stages can be reconstructed through the context. It is emphasized that, in determining the poetic value of graduonyms, not only their lexical meanings but also the context, semantic axis, and artistic function should be considered comprehensively.

Keywords: *graduonym, graduonymic scale, poetic text, linguopoetics, poetic semantics, emotional dynamics, poetic contrast, artistic function.*

Аннотация. В тезисе рассматриваются лингвопоэтические возможности градуонимов в художественном, в частности поэтическом, тексте. Анализируются возможности градуонимических единиц выражать семантическую интенсивность, усиливать экспрессивность, создавать динамику эмоционального состояния, поэтапно развивать поэтический образ, а также выражать оценочное отношение автора. Обосновывается возможность полного

или частичного проявления градуонимического ряда в поэтическом тексте, а также восстановления отдельных его ступеней на основе контекста. Подчеркивается, что при определении поэтической ценности градуонимов необходимо комплексно учитывать не только лексическое значение, но и контекст, семантическую ось и художественную функцию.

Ключевые слова: *градуоним, градуонимический ряд, поэтический текст, лингвопоэтика, поэтическая семантика, эмоциональная динамика, поэтический контраст, художественная функция.*

Kirish. She’riy nutqda til birliklarining tanlanishi va joylashtirilishi oddiy axborot uzatish vazifasidan kengroq mazmun kasb etadi. Shoir ma’lum bir predmet yoki holatni nomlash bilan birga, uning kuchi, darajasi, hissiy ta’siri va tasvirdagi o‘rnini ham belgilaydi. Shu jihatdan graduonimik birliklar poetik mazmunni nozik darajalarda ifodalash imkonini beruvchi vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Dissertatsiyaning birinchi bobida graduonimiyaning turli sathlarda ko‘rinishi va uning ekspressiv, pragmatik, semantik hamda stilistik funksiyalari qayd etilgan. Mazkur tezis ushbu nazariy asosni she’riy matnning lingvopoetik xususiyatlari bilan bog‘laydi.

Graduonimlarning ekspressiv imkoniyati. She’riy matnda graduonimlarning eng muhim imkoniyatlaridan biri emotsional-ekspressiv ta’sirni bosqichma-bosqich kuchaytirish yoki susaytirishdir. Bitta harakat yoki ruhiy holat turli intensivlik darajalarida ifodalanishi mumkin. Masalan, “yig‘lamoq – ko‘z yoshi to‘kmoq – ho‘ngrab yig‘lamoq – dod solib yig‘lamoq” qatori oddiy harakat nomidan kuchli emotsional ifodagacha bo‘lgan bosqichlarni ko‘rsatadi. Xuddi shuningdek, “aytmoq – so‘zlamoq – baqirmoq – qichqirmoq – hayqirmoq” qatorida nutq harakatining kuchayish darajasi seziladi. Bunday qatorlar badiiy matnda qahramonning ruhiy holatini dinamik tarzda tasvirlashga xizmat qilishi mumkin.

Ekspressivlikning darajalanishi shoirga bir xil hodisani turli kuch darajasida tasvirlash imkonini beradi. Natijada poetik nutqda ma’no faqat nominativ jihatdan emas, balki hissiy jihatdan ham boyiydi. Graduonimik birlikning tanlanishi qahramonning holati, voqeaning keskinligi yoki muallifning bahosini o‘quvchiga kuchliroq yetkazishi mumkin.

Semantik intensivlik va poetik dinamika. Graduonimik qator she’riy matnda statik tasvirni dinamik tasvirga aylantirish imkoniyatiga ega. Belgining bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o‘tishi o‘quvchi tasavvurida harakat va o‘zgarish hissini yuzaga keltiradi. Shu sababli graduonimlar ayniqsa ruhiy kechinma, harakat, miqdor, rang, harorat yoki boshqa o‘zgaruvchan belgilarni tasvirlashda poetik jihatdan samarali bo‘lishi mumkin.

Masalan, leksik sathda “darcha → eshik → darvoza”, “gulobi → pushti → qizg‘ish → qizil → ol → qirmizi” kabi qatorlar berilgan bo‘lib, ularda muayyan belgi yoki hajmning izchil o‘zgarishi ko‘zga tashlanadi. Bunday semantik qatorlar badiiy kontekstda qo‘llanganda oddiy nomlashdan tashqari, tasvirni bosqichli tashkil etish imkonini beradi.

Poetik kontrast va obrazlilik. Graduonimik munosabat poetik kontrastni shakllantirishda ham muhim vosita bo‘la oladi. Qatorning chekka birliklari matnning turli qismlarida qo‘llansa, ular o‘rtasidagi oraliq darajalar semantik jihatdan tasavvur qilinadi. Shu tariqa qarama-qarshi holatlar oddiy ikki qutbli zidlikdan ko‘ra kengroq semantik maydon hosil qiladi. Graduonimik munosabatda “ko‘proq yoki kamroq” tamoyilining ustuvorligi ham aynan shu jihatni belgilaydi.

Graduonimlarning obrazlilik yaratish imkoniyati esa tanlangan birlikning semantik darajasiga bog‘liq. Shoir neytral darajadagi birlik o‘rniga kuchliroq yoki ekspressivroq birlikni tanlaganda tasvirning emotsional va estetik chegarasi kengayadi. Stilistik graduonimiya ham shu nuqtada alohida ahamiyat kasb etadi: birliklar nafaqat denotativ mazmun, balki uslubiy qatlam va ekspressiv bo‘yoq jihatidan ham bosqichli munosabat hosil qilishi mumkin.

Kontekst va muallifning badiiy maqsadi. She’riy matndagi graduonimni aniqlashda lug‘atdagi ma’no bilan cheklanib qolish maqsadga muvofiq emas. Chunki bir leksemaning real poetik qiymati kontekstda yuzaga chiqadi. Birinchi navbatda, qaysi semantik belgi darajalanayotganini aniqlash, so‘ngra birliklarning shu belgi bo‘yicha o‘zaro nisbatini belgilash zarur. Shundan keyingina graduonimning badiiy vazifasi haqida xulosa chiqarish mumkin.

Graduonimik qator she’rda to‘liq shaklda kelmasligi ham mumkin. Qatorning ayrim a’zolari matnda mavjud bo‘lib, qolgan bosqichlar o‘quvchining til tajribasi va kontekst orqali tiklanadi. Shu sababli lingvopoetik tahlilda yashirin darajalanish imkoniyatlarini ham nazarda tutish kerak. Bunda sinonimik yaqinlik, antonimik qutblanish, semantik intensivlik va uslubiy bo‘yoq birgalikda tekshiriladi.

Erkin Vohidov va Abdulla Oripov ijodini graduonimik nuqtayi nazardan o‘rganishda ham mazkur metodologik yondashuv muhim. Ularning she’riy matnlarida turli mavzu va semantik maydonlar doirasida tanlangan birliklarning darajasi, ekspressivligi va kontekstual vazifasini qiyoslash shoirlarning individual poetik uslubini ochib berishga xizmat qilishi mumkin. Birinchi bobdagi nazariy xulosalar bunday tahlil uchun zarur lingvistik asosni beradi.

Xulosa. Graduonimlar she’riy matnda semantik intensivlikni boshqarish, emotsional-ekspressivlikni kuchaytirish, tasvirni bosqichma-bosqich rivojlantirish, poetik kontrast va obrazlilikni yuzaga chiqarish kabi imkoniyatlarga ega. Ularning

lingvopoetik qiymati alohida leksemaning lug‘aviy ma’nosidan ko‘ra kengroq bo‘lib, kontekst, semantik qator va muallifning badiiy maqsadi bilan uzviy bog‘liq.

Shunday qilib, she’riy matndagi graduonimlarni tadqiq etishda uch asosiy omil — darajalanayotgan semantik belgi, birliklarning qator ichidagi o‘rni va ularning badiiy vazifasi — kompleks tarzda tahlil qilinishi lozim. Mazkur yondashuv Erkin Vohidov va Abdulla Oripov she’riyatida graduonimlarning lingvopoetik imkoniyatlarini keyingi bosqichda aniq poetik material asosida tadqiq etish uchun metodik zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bozorov O. Lisoniy darajalanish lingvistik qonuniyat sifatida. – 1997.
2. Orifjonova Sh. O‘zbek tilida lug‘aviy darajalanish. – Toshkent.
3. Djumabayeva J. Graduonimiya o‘zbek va ingliz tillarida: qiyosiy tahlil. – Toshkent, 2017.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent, 2002.

MIRTEMIR LIRIKASIDA AYOL OBRAZINING LINGVOPOETIK TAHLILI

Nasriyeva Dilbar Muhiddinovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Akademik litseyi Ona tili va adabiyoti fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Mirtemir lirikasidagi ayol obrazi lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot obyekti shoirning “Toshbu”, “Onaginam...” va “Men seni...” she’rlaridir. Tahlilda fonetik, leksik, morfologik va sintaktik vositalarning ayol obrazi yaratishdagi estetik vazifasi aniqlanadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, shoir xalqona so‘z boyligi, kundalik buyum nomlari, takror va parallelizm qurilmalari hamda mumtoz shakllar uyg‘unligi orqali ayolning mehnatkash, ona va yor qiyofalarini badiiy jihatdan o‘ziga xos tarzda yaratadi.

Kalit so‘zlar: Mirtemir, lingvopoetika, ayol obrazi, takror, parallelizm, o‘xshatish, arxaik shakllar, badiiy uslub.

Abstract. The article examines the image of woman in Mirtemir’s lyric poetry from a linguopoetic perspective, based on three poems: “Toshbu”, “Onaginam...” and “Men seni...”. It analyzes how phonetic, lexical, morphological and syntactic means create the aesthetic effect of the image. The study shows that the poet builds three portraits of woman (the working woman, the mother and the beloved) by combining vernacular vocabulary, concrete everyday details, repetition and syntactic parallelism with classical poetic forms.

Keywords: Mirtemir, linguopoetics, image of woman, repetition, parallelism, simile, archaic forms, poetic style.

Kirish. Mirtemir XX asr o‘zbek she’riyatining xalqona ruhi bilan ajralib turuvchi vakillaridan biridir. Uning she’rlarida tabiat, mehnat, Vatan va oila tushunchalari bir-biri bilan bog‘lanib keladi. Bu tizimda ayol obrazi alohida o‘ringa ega: u ba’zan ona, ba’zan yor, ba’zan mehnatkash zamondosh qiyofasida namoyon bo‘ladi.

Lingvopoetika til birliklarining badiiy matndagi estetik vazifasini o‘rganadi. Uning asosiy g‘oyasi shuki, she’rda til vositasi nafaqat ma’no ifodalaydi, balki obrazning o‘zini yaratadi. Roman Yakobsonning “poetik funksiya” haqidagi qarashlari ham bu yondashuvning nazariy asoslaridan biri hisoblanadi. Mirtemir she’riyatida bu juda yaqqol seziladi, chunki shoir o‘zbek tilining sodda so‘z boyligi bilan mumtoz she’riyatning nafis shakllarini bir matnda uyg‘unlashtirishga intiladi.

Maqolaning maqsadi uch she’rdagi ayol obrazini til darajalari bo‘yicha tahlil qilib, shoir uslubining umumiy xususiyatlarini aniqlashdir. Vazifalar:

1. she’rlardagi fonetik va leksik vositalarning obrazlilik vazifasini ochish,
2. morfologik va sintaktik qurilmalarning ifodaviy imkoniyatlarini tahlil qilish,
3. uch she’rdagi umumiy va farqli uslubiy belgilarni belgilash.

Tadqiqotda tavsifiy, matn ichidagi kontekstual va stilistik tahlil usullaridan foydalanildi. Matnlar tafakkur.net saytidan olindi, ilmiy nashrga tayyorlashda bosma manba bilan solishtirish zarur.

Shoirning bir qator she’rlarida ayol, ona, suyukli yor, sabr va vafo timsoli sifatida gavdalanilgan. Jumladan, uning “Toshbu” she’rida ayol obrazi dastlabki misradanoq tovush, so‘z va qurilma uyg‘unligi orqali yaratiladi. Shoir birinchi misrada *chayir, chechan, chuchuk* sifatlarini bir xil undosh bilan boshlanadigan qatorga terib, alliteratsiya hosil qiladi. Bu she’rga qo‘shiq ohangini beradi va ayolga iliq, mehribon munosabatni avvalo tovush orqali ifodalaydi. Birinchi to‘rtlikdagi chatishma qofiya (*so‘zsiz–ko‘zsiz*, *pok–chok*) shu ohangni mustahkamlaydi. Tovush darajasida o‘rnatilgan bu yaqinlik leksik qatlamda aniq tafsilotlar bilan to‘ldiriladi. Kiyim-bosh va ziynat nomlari (*to‘n, etik, nimcha, sirg‘a, sandiq*) Toshbuning ayollik hayotidan o‘z ixtiyori bilan voz kechganini moddiy buyumlar orqali ko‘rsatadi, dehqonchilikka oid so‘zlar (*paxtazor, jo‘yak, chopiq, o‘g‘it, arava*) esa uning mehnatini mavhum ta’rifga emas, ko‘z oldidagi manzaraga aylantiradi. Bu ikki qatlam orasida harbiy leksika alohida o‘rin tutadi: ayol mehnati “jang” deb atalib, semantik ko‘chish orqali orqa frontdagi ayol jangchi bilan tenglashtiriladi. Obrazning nomi ham shu g‘oyaga xizmat qiladi. Bizning talqinimizga ko‘ra, *tosh* ildizi she’rda ishlatilgan *toshbag‘ir* epiteti bilan uyg‘unlashib, ayolning matonatiga ishora qiladi, biroq bu kuzatuv adabiyotshunoslik manbalari bilan asoslanishi lozim. Morfologik va sintaktik qurilma ham shu mazmunni qo‘llab-quvvatlaydi. She’r ikkinchi shaxsga qaratilgani (*-san* kesimlik qo‘shimchalari va ismga bevosita murojaat) lirik qahramon bilan Toshbu o‘rtasida shaxsiy yaqinlik hosil qiladi, shu bilan tasvir uzoqdan kuzatish emas, hurmat bilan aytilgan so‘zga aylanadi. Og‘zaki nutq ohangi ham shu yaqinlikni kuchaytiradi: *emish* ma’lumot ko‘rsatkichi so‘zlashuv ovozini kiritadi, “qaynashdan qolgan yo‘q qozon” kabi tuzilma esa maqol uslubini eslatadi. Bu qurilmalarning barchasi she’r yakuniga olib keladi: u inkorli qiyosli parallelizmga qurilgan bo‘lib, avval yurt, so‘ng butun jahon ayolsiz o‘z ma’nosini yo‘qotadi, oxirgi misra esa faqat ayol nomidan iborat bo‘lib, pauza orqali uni alohida ajratadi. Shunday qilib, tovush takrori yaratgan iliqlik, buyum nomlari ko‘rsatgan mashaqqat, murojaat shaklidagi yaqinlik va yakuniy parallelizm bir-birini to‘ldirib, Toshbuni yakka ayol qiyofasidan yurt ramzi darajasiga ko‘taradi.

Shoirning “Onaginam...” she’ridagi ona obrazi to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’riflanmaydi, u farzandning iztirobi orqali, tovush, so‘z va qurilma uyg‘unligida ochiladi. She’r erkin vaznda yozilgan, misralarning uzunligi va bo‘linishi notekis bo‘lib, bu nafas uzilishini, tuyg‘u to‘lqinini taqlid qiladi va ovoz tebranishi taassurotini kuchaytiradi. Shu notekis ohang ichida leksik qatlam g‘amni ikki yo‘l bilan ko‘rinadigan qiladi. Birinchisi somatik leksika (*tovon, jigar, suyak, jig‘ildon*) bo‘lib, ruhiy g‘amni tana og‘rig‘i sifatida tasvirlaydi. Ikkinchisi maishiy leksika (*chuchvara, qiyma, bo‘za, chelak, kosa, o‘tin*) bo‘lib, jigarning qiymalanib chuchvaraga aylanishi va achchiq bo‘zaning achishi kabi o‘xshatishlar orqali og‘riqni oshxona tajribasiga bog‘laydi, shu bilan g‘am xalqona va tushunarli obrazga aylanadi. Bu leksik tanlov morfologik shakllarda davom etadi: *onaginam* so‘zida erkalash (*-gina*) va egalik (*-m*) qo‘shimchalari birga kelib, yaqinlik va hijron hissini beradi, *menam* shakli (*men ham* ning so‘zlashuv ko‘rinishi) she’rga og‘zaki, qalbdan chiqqan iqror ohangini kiritadi, *yetsaydi* shakli amalga oshmagan istakni, *-magan bo‘lsam* qurilmasi esa o‘z-o‘zini ayblashni ifodalaydi. Shu shakllar sintaktik qurilishda ikki asosiy vosita bilan mustahkamlanadi. Birinchisi anafora bo‘lib, bir xil gap qolipi takrorlanib, ado etilmagan istaklarni (onani ko‘rish, tizzasiga bosh qo‘yish, mehridan to‘yish, sutini oqlash) birma-bir sanaydi va takror armonning cheksizligini ko‘rsatadi. Ikkinchisi ritorik so‘roq: “Odam bo‘ldimmi menam?” iborasi she’r davomida qayta uchraydi, *odam* so‘zi bu yerda oddiy “inson” va “mehribon, vijdonli kishi” ma’nolarida ishlagani uchun savol ham ayb, ham izlanish bo‘lib eshitiladi. Yakunga yaqin esa uslub o‘zgaradi: kitobiy va arxaik so‘zlar (*baxshida, jafodiyda, kelurman*) paydo bo‘lib, so‘zlashuv ohangidan yuksak ohangga o‘tishni bildiradi, shaxsiy hijron xalq oldidagi mas’uliyatga aylanadi. Shunday qilib, erkin vazn yaratgan ovoz tebranishi, tana va oshxona leksikasi bergan ko‘rinadigan og‘riq, so‘zlashuv shakllaridagi samimiyat hamda takror va so‘roq qurilmalari bir-birini to‘ldirib, ona obrazini bir vaqtning o‘zida oilaviy va ijtimoiy ma’no kasb etgan timsolga aylantiradi.

Mirtemir “Men seni...” she’rida ayol obrazi tovush o‘yinlaridan boshlanib, mumtoz va tabiiy obrazlar, arxaik shakllar hamda shart gaplar qolipi orqali to‘liq ochiladi. Fonetik darajada tovush takrorlari ko‘zga tashlanadi: *bo‘z* sifati va *bo‘zlamoq* fe’li bir iborada paronomaziya hosil qilib, rang va yig’i ma’nolarini bir-biriga yaqinlashtiradi, “Qush bo‘lib qochar bo‘lsang...” misrasidagi *q* tovushi takrori (*qush, qochar, quvgayman*) esa ta’qib va intilish tasvirini kuchaytiradi. Qofiya asosan qo‘shimchalarga tayanadi (*yaratgayman–taratgayman*, *buloqday–o‘tloqday*), bu she’rga ohangdorlik beradi. Shu ohang ichida leksik qatlam ikki poetik tomonga bo‘linadi. Birinchisi mumtoz obrazlar (*soch, xol, qosh, kiprik, to‘tiyo*) bo‘lib, Sharq she’riyatining an’anaviy go‘zallik belgilarini eslatadi va *sim-siyoh* kabi juft shaklli kuchaytiruvchi birikma bilan yonma-yon keladi. Ikkinchisi tabiat leksikasi (*sel, yel,*

lolazor, buloq, o‘tloq, chinor, anhor, barg, nasim, kamalak, yulduz) bo‘lib, she’rning asosiy metaforik tayanchini tashkil etadi. Bu ikki qatlamga fors-arabcha so‘zlar (*mahliyo, nasim, ziyo, axiyri, juvonmarg*) yuksak lirik ohang qo‘shadi, she’r so‘nggidagi *mehri giyo* birikmasi esa fors tilidan o‘zlashgan izofa qurilmasi sifatida ayolni sevgi giyohiga, sirli ta’sir kuchiga qiyoslaydi. Mumtoz ruh morfologik darajada ham saqlanadi: she’rning eng muhim xususiyati arxaik fe’l shakllaridir (*-gay + -man*: *yaratgayman, yuvgayman, tovlangayman*; *-gum*: *bo‘lgum, shildiragum, ardoqlagum*; *-ur*: *kezurman, uzurman*), ular mumtoz she’riyatga xos va’da va istak ohangini beradi, zamonaviy matnda esa stilizatsiya vazifasini bajarib, lirik qahramon so‘zini qadimiy sevgi iqrorlariga bog’laydi. Bu shakllar sintaktik qurilishda mantiqiy asosini topadi: she’r shart gaplarga qurilgan va bir qolipni takrorlaydi, ya’ni ayol biror harakat qilsa (yo‘lda charchasa, soya istasa, cho‘mmoqchi bo‘lsa, bog’da kezsa), lirik qahramon shunga mos tabiat hodisasiga aylanadi. Shu qurilma ayol obrazini faol qiladi, chunki ayol tanlaydi, lirik qahramon esa unga moslashadi, natijada sevgi egalik qilish emas, xizmat qilish va ehtiyotkorlik sifatida ifodalanadi. Shunday qilib, tovush takrorlari yaratgan ohang, mumtoz va tabiiy obrazlar uyg’unligi, arxaik fe’l shakllari va shart gaplar qolipi bir-birini to‘ldirib, yorni sevgi obyekti emas, ardoqqa loyiq va tanlash erkiga ega inson sifatida ko‘rsatadi. Kompozitsiya jihatidan she’r ramkali qurilgan.

Boshlanishdagi ikki inkor fe’li (*injitmayman*, *tinchitmayman*) oxirida o‘rin almashtirib takrorlanadi. Natijada sevgi bir tomonlama yumshoqlik emas, tinchlik va bezovtalik birligi sifatida ko‘rinadi. Shuningdek, she’r tun tasviridan (soch, tun) tong tasviriga (sahar, yulduz, kamalak) o‘tadi. Bu yorug‘lik tomon harakat umid ma’nosini kuchaytiradi.

Til darajasi	**“Toshbu”**	**“Onaginam...”**	**“Men seni...”**
Fonetik	alliteratsiya, chatishma qofiya	erkin vazn, nafas uzilishi	paronomaziya, qo‘shimchali qofiya
Leksik	kundalik buyum, dehqonchilik, harbiy leksika	somatik va maishiy leksika	mumtoz obrazlar, tabiat leksikasi
Morfologik	*-san*, *emish*	*-gina*, *menam*, *yetsaydi*	*-gayman*, *-gum*, *-ur*
Sintaktik	inkorli parallelizm, murojaat	anafora, ritorik so‘roq	shart gaplar qolipi, ramka

Til darajasi	**“Toshbu”**	**“Onaginam...”**	**“Men seni...”**
Obraz	mehnatkash ayol	ona	yor

Ko‘rinadiki, Mirtemir har bir ayol qiyofasi uchun alohida til vositalarini tanlaydi. Mehnatkash ayol aniq buyum va mehnat leksikasi bilan, ona og‘zaki, tana va oshxona tajribasiga yaqin so‘zlar bilan, yor esa mumtoz va tabiiy obrazlar hamda arxaik shakllar bilan yaratiladi. Shu bilan birga uchala she’rda ham ayol xalq va yurt tushunchasi bilan bog‘lanadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Mirtemirning “Toshbu”, “Onaginam...” va “Men seni...” she’rlarining lingvopoetik tahlili shuni ko’rsatdiki, shoir lirikasida ayol obrazi til vositalarining uyg’un tanlovi orqali yaratiladi. Fonetik, leksik, morfologik va sintaktik darajalar bir-biridan ajralgan holda emas, bir-birini to’ldirib ishlaydi, shuning uchun obraz tovush va so’z darajasidayoq shakllanib, qurilma darajasida mustahkamlanadi.

Birinchidan, uch she’rda ayolning uch xil qiyofasi (mehnatkash ayol, ona va yor) yaratilgan va ularning har biri uchun alohida til vositalari tanlangan. “Toshbu”da kiyim-bosh, dehqonchilik va harbiy leksika ayol mehnatini aniq buyumlar orqali ko’rsatadi, “jang” so’zining ayol mehnatiga ko’chirilishi esa uni jangchi bilan tenglashtiradi. “Onaginam...”da somatik va maishiy leksika ruhiy g’amni jismoniy og’riq va oshxona tajribasi bilan bog’laydi. “Men seni...”da mumtoz obrazlar tabiat leksikasi bilan uyg’unlashib, sevgini nafis va ehtiyotkor tuyg’u sifatida ifodalaydi.

Ikkinchidan, takror, parallelizm va ritorik so’roq shoir she’rlarining asosiy qurilish vositalari bo’lib, ular ohangdorlikni ham, ma’noviy chuqurlikni ham ta’minlaydi. “Toshbu”da tovush takrori va yakuniy inkorli parallelizm iliqlikni yurt ramzi darajasiga ko’taradi. “Onaginam...”da anafora ado etilmagan istaklarning cheksizligini, qayta uchrovchi “odam” savoli esa ayb va izlanishni birga ifodalaydi. “Men seni...”da shart gaplar qolipi ayolni tanlash erkiga ega faol shaxs sifatida ko’rsatadi.

Uchinchidan, morfologik shakllar stilistik yuk ko’taradi. Erkalash, istak-shart va so’zlashuv shakllari (“Onaginam...”da) samimiyat va armon ohangini beradi, arxaik fe’l shakllari (“Men seni...”da) esa she’rni mumtoz sevgi iqrorlari an’anasiga bog’laydi. Bu Mirtemirning til imkoniyatlaridan ongli va ifodali foydalanganini ko’rsatadi.

To’rtinchidan, xalqona va mumtoz qatlamlarning birlashuvi shoir uslubining o’ziga xos belgisidir. Sodda, og’zaki so’z boyligi va maqolga xos tuzilmalar fors-

arabcha kitobiy qatlam bilan bir she’rda uyg’unlashadi, natijada shaxsiy tuyg’u umuminsoniy va ijtimoiy ma’noga ko’tariladi.

Beshinchidan, uchala she’rda ayol yakka shaxs doirasida qolmaydi. Toshbu yurt ramziga, ona elga xizmat qilish mas’uliyatining timsoliga aylanadi, yor esa tabiat va dunyo bilan uyg’un yashaydigan insoniy qadriyatni ifodalaydi. Shu bois Mirtemir lirikasida ayol obrazi shaxsiy muhabbat va hijron mavzusidan chiqib, xalq va Vatan tushunchalari bilan bog’langan badiiy tizimga aylanadi.

Tadqiqot natijalaridan Mirtemir she’riyatini o’rganishda, shuningdek o’zbek she’riyatidagi ayol obrazi evolyutsiyasini qiyosiy tahlil qilishda foydalanish mumkin. Kelgusida shoirning boshqa she’rlari (“Saratonda”, “Surat”) va turkumlari ham shu yo’nalishda o’rganilib, ayol obrazining shoir ijodidagi rivojlanishi to’liqroq yoritilishi maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar ro‘yxati (to‘ldirish uchun)

1. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – Toshkent: O’zbekiston, 2008. – 536 b.
2. Yo’ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: O’zbekiston Fanlar akademiyasi, 2007.
3. Mirtemir. Tanlangan asarlar. – Toshkent: O’zadabiynashr, 1958. – 500 b. fdu
4. Mirtemir. Asarlar. 4 jildlik. – Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1980–1983.

ÖZBEK VA QOZOQ TILLARIDA AFFIKSLARNING STRUKTUR-SEMANTIK VARIATIVLIGI

Nursulton Şayxislamov
pedagogika fanlari böyiça falsafa doktori (PhD),
Çirçiq davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada özbek va qozoq tillaridagi affikslarning struktur-semantik variativligi qiyosiy-tipologik, funksional, kognitiv va lingvosemantik yondaşuvlar asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi affikslarning morfologik şakli va semantik funksiyasi örtasidagi özaro munosabatni aniqlaş, ularning til tizimidagi variativlik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qiliş hamda umumturkiy affiksatsiya tizimining rivojlaniş qonuniyatlarini oçib berişdan iborat. Tadqiqot davomida affikslarning fonetik variantlari, struktur modifikatsiyalari, semantik differensiatsiyasi hamda derivatsion va grammatik funksiyalari özaro boğliq holda tahlil qilinadi.

Maqolada özbek va qozoq tillaridagi umumturkiy affikslarning tarixiy taraqqiyot davomida turli struktur şakllar va semantik vazifalarni egallaşi, ayrim affikslarning funksional imkoniyatlari kengayişi, boşqalarining esa torayişi ilmiy dalillar asosida yoritiladi. Şuningdek, variativlik hodisasi tilning içki taraqqiyot qonuniyatlari, fonetik evolyutsiya, analogiya, grammatiklaşuv va kommunikativ ehtiyojlar bilan uzviy boğliq holda izohlanadi. Tadqiqot natijalari affikslarning struktur-semantik variativligi turkiy tillar morfologik tizimining dinamik rivojlanişini ta'minlovçi asosiy omillardan biri ekanligini körsatadi hamda qiyosiy tilşunoslik, derivatsion morfologiya va funksional grammatika sohalari uçun nazariy ahamiyat kasb etadi.

Kalit sözlar: affiks, struktur-semantik variativlik, özbek tili, qozoq tili, qiyosiy tilşunoslik, morfologiya, derivatsiya, semantika, grammatiklaşuv, agglutinativ tillar, turkiy tillar, tipologiya.

STRUCTURAL AND SEMANTIC VARIABILITY OF AFFIXES IN THE UZBEK AND KAZAKH LANGUAGES

Abstract: This article examines the structural and semantic variability of affixes in the Uzbek and Kazakh languages from comparative-typological, functional, cognitive, and linguistic-semantic perspectives. The main objective of the study is to identify the relationship between the morphological form and semantic function of affixes, to comparatively analyze their variability within the language system, and to reveal the developmental patterns of the Common Turkic affixation system. The

research investigates the phonetic variants, structural modifications, semantic differentiation, and derivational and grammatical functions of affixes as an interconnected system.

The article demonstrates that, throughout historical development, Common Turkic affixes have acquired different structural forms and semantic functions in Uzbek and Kazakh. It is shown that some affixes have expanded their functional potential, whereas others have become semantically restricted or specialized. Furthermore, the phenomenon of variability is interpreted in close connection with the internal development of the morphological system, phonetic evolution, analogy, grammaticalization, and communicative needs. The findings confirm that the structural and semantic variability of affixes constitutes one of the principal mechanisms underlying the dynamic development of the morphological systems of Turkic languages. The results contribute to the theoretical foundations of comparative linguistics, derivational morphology, functional grammar, and Turkic language studies.

Keywords: affix, structural-semantic variability, Uzbek language, Kazakh language, morphology, derivation, semantics, grammaticalization, agglutinative languages, Turkic languages, comparative linguistics, typology.

Turkiy tillarning morfologik tizimi agglutinativ tuzilişga ega bölib, unda affikslar grammatik va derivatsion ma’nolarni ifodalovçi asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Şu sababli affikslarning şakliy va mazmuniy xususiyatlarini örganiş nafaqat morfologiya, balki qiyosiy tilşunoslik, tipologiya, lingvosemantika va funksional grammatikaning ham dolzarb yönalişlaridan biri hisoblanadi. Sönggi yillarda til birliklarini faqat formal tuziliş nuqtayi nazaridan emas, balki ularning funksional va semantik rivojlaniş qonuniyatlari asosida tahlil qilişga bölgan qiziqiş ortib bormoqda. Mazkur yondaşuv affikslarning struktur-semantik variativligini alohida ilmiy muammo sifatida tadqiq etiş zaruratini yuzaga keltirmoqda [1; 3].

An’anaviy morfologik tadqiqotlarda affikslar köproq söz yasovçi va şakl yasovçi birliklar sifatida tavsiflangan. Biroq zamonaviy tilşunoslik affikslarning fonetik, struktur va semantik jihatdan turli variantlarda namoyon bölişi til tizimining tabiiy taraqqiyot mahsuli ekanligini körsatmoqda. Bir affiksning turli fonetik körinişlarda qöllanişi, turli semantik funksiyalarni bajarişi yoki bir neça grammatik vazifalarni özida mujassamlaştirişi struktur-semantik variativlikning asosiy körinişlari hisoblanadi. Uşbu hodisa ayniqsa özbek va qozoq tillari kabi umumiy tarixiy ildizga ega bölgan turkiy tillarni qiyosiy örganişda yaqqol namoyon böladi [2; 5].

Özbek va qozoq tillari umumturkiy affiksatsion tizimga ega bölsa-da, tarixiy rivojlaniş, fonetik evolyutsiya, adabiy til me’yorlarining şakllanişi hamda

ekstralingvistik omillar ta’sirida ayrim affikslarning struktur şakllari va semantik imkoniyatlari turliça rivojlangan. Masalan, umumturkiy *-lik/-lıq, -çi/-şı, -li/-lı* kabi affikslar ikkala tilda ham faol qöllanadi, biroq ularning fonetik variantlari, qöllaniş çastotasi, derivatsion mahsuldorligi va semantik yuklamasi bir xil emas. Bu holat struktur-semantik variativlikni qiyosiy-tipologik asosda tadqiq etişning ilmiy ahamiyatini yanada oşiradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi özbek va qozoq tillarida affikslarning struktur-semantik variativligini aniqlaş, uning şakllaniş omillarini oçib beriş hamda umumturkiy affiksatsiya tizimidagi örnini qiyosiy-tipologik jihatdan tavsiflaşdan iborat. Tadqiqot davomida affikslarning fonetik variantlari, semantik differensiatsiyasi, derivatsion mahsuldorligi va funksional rivojlanişi özaro boğliq holda tahlil qilinadi. Şuningdek, struktur-semantik variativlikning til taraqqiyoti, morfologik tizimning barqarorligi va yangi leksik birliklar hosil bölişidagi örni yoritiladi.

Affikslarning struktur-semantik variativligi morfologik tizimning eng muhim qonuniyatlaridan biri bölib, u affikslarning şakliy (struktur) va mazmuniy (semantik) xususiyatlari örtasidagi özaro boğliqlikni ifodalaydi. Variativlik hodisasi til birliklarining tarixiy rivojlaniş jarayonida turli fonetik, morfologik va semantik özgarişlarga uçraşi natijasida yuzaga keladi. Şu jihatdan affikslar statik birlik emas, balki til taraqqiyoti davomida doimiy ravişda takomillaşib boruvçi dinamik morfemalar sifatida namoyon böladi. Ayniqsa, agglutinativ tillarda affikslarning grammatik va derivatsion vazifalarni bajarişi ularning struktur-semantik imkoniyatlarini yanada kengaytiradi [1; 3].

Zamonaviy tilşunoslikda struktur-semantik variativlik ikki asosiy yönalişda talqin qilinadi. Birinçi yönaliş affikslarning fonetik va morfologik şakllaridagi farqlanişlarni qamrab olsa, ikkinçi yönaliş ularning semantik funksiyalarining kengayişi, torayişi yoki differensiallaşuvini öz içiga oladi. Mazkur ikki omil bir-biri bilan uzviy boğliq bölib, köplab hollarda şakliy özgariş ma’no taraqqiyotiga, ma’no özgarişi esa yangi struktur variantlarning yuzaga kelişiga sabab böladi. Özbek va qozoq tillarida uşbu hodisa ayniqsa umumturkiy affikslar misolida yaqqol kuzatiladi.

Bunga *-lik/-lıq/-лік* affiksi yorqin misol böla oladi. Özbek tilida mazkur affiks döstlik, odamiylik, mustaqillik, rahbarlik, yoşlik, dehqonçilik kabi birliklarda turli semantik vazifalarni bajaradi. Ayrim hollarda u abstrakt tuşunçani (mustaqillik), boşqa holatda kasb yoki faoliyatni (dehqonçilik), yana bir örinda lavozim yoki maqomni (rahbarlik) ifodalaydi. Demak, affiksning struktur şakli özgarmasa-da, uning semantik imkoniyatlari sezilarli darajada kengaygan.

Qozoq tilida mazkur affiksning *-лық/-лік/-дық/-дік/-тық/-тік* variantlari fonetik uyğunlik qonuniga böysunadi. Masalan, *достық, тәуелсіздік, жастық,*

адамдық, басшылық birliklarida affiksning fonetik körinişi özgaradi, biroq uning asosiy derivatsion vazifasi saqlanib qoladi. Bu holat struktur variativlikning fonologik omillar bilan boğliqligini körsatadi. Şu bilan birga, ayrim semantik guruhlarda qozoq tilida affiksning qöllaniş doirasi özbek tiliga nisbatan torroq yoki, aksinça, kengroq ekanligi kuzatiladi. Demak, umumturkiy morfologik asos saqlangan bölsa-da, struktur va semantik rivojlaniş har bir tilda öziga xos yönalişda keçgan.

Struktur-semantik variativlikning yana bir körinişi *-li/-lı* affikslari faoliyatida namoyon böladi. Özbek tilida *suvli, mevali, mazali, ilmli, tajribali, mas'uliyatli* kabi birliklarda mazkur affiks predmet yoki şaxsning ma'lum belgi, sifat yoki xususiyatga egaligini bildiradi. Biroq zamonaviy nutqda uning semantik imkoniyatlari kengayib, terminologik birliklar hosil qilişda ham faol iştirok etmoqda. Raqamli iqtisodiyot, elektronli tizim, internetli qurilma, kodli himoya kabi birikmalar bunga misoldir. Bu misollar affiksning faqat sifat yasovçi vosita emas, balki ilmiy va texnologik terminologiya rivojida ham muhim derivatsion vosita sifatida faol işlayotganini körsatadi.

Qozoq tilidagi *-лы/-лі* affiksi ham öxşaş grammatik vazifani bajaradi. *Сулы өлке, білімді адам, тәжірибелі маман, дарынды бала, жауапты қызметкер* kabi misollar mazkur affiksning semantik jihatdan belgi va xususiyatni ifodalaşga ixtisoslaşganini körsatadi. Şu bilan birga, zamonaviy qozoq tilida *цифрлық технология, электрондық жүйе, интернетті қызмет* kabi terminlarning qöllanişi struktur-semantik taraqqiyotning yangi bosqiçini ifodalaydi. Demak, ikkala tilda ham yangi ijtimoiy va texnologik tuşunçalar affikslarning semantik imkoniyatlarini kengaytirayotganini kuzatiş mumkin.

Affikslarning struktur-semantik variativligi derivatsion mahsuldorlik bilan ham bevosita boğliq. Mahsuldor affikslar yangi leksik birliklarni yaratişda faol iştirok etadi va natijada ularning semantik maydoni kengayib boradi. Kam mahsuldor affikslar esa asta-sekin tarixiy qatlamga ötadi yoki faqat çeklangan leksik guruhlarda saqlanib qoladi. Masalan, özbek tilidagi *-gir* affiksi (sezgir, topqir, bilgir) bugungi kunda nisbatan çeklangan qöllanişga ega bölsa, *-çi, -lik, -li* affikslari yangi birliklar yasaşda hamon yuqori mahsuldorlikni namoyon etmoqda. Xuddi şunday jarayon qozoq tilida ham kuzatiladi, biroq ayrim affikslarning mahsuldorlik darajasi ikki tilda bir xil emas. Bu esa struktur-semantik variativlikning til taraqqiyoti bilan çambarças boğliqligini tasdiqlaydi.

Nazariy jihatdan struktur-semantik variativlikni faqat fonetik almaşuv yoki ma'no kengayişi bilan izohlaş yetarli emas. Mazkur hodisa affikslarning paradigmatik va sintagmatik munosabatlari, analogiya jarayonlari, grammatiklaşuv bosqiçlari hamda kommunikativ ehtiyojlar ta'sirida şakllanadigan murakkab tizimdir. Şu sababli affikslarni tadqiq etişda ularning struktur modeli, semantik maydoni,

qöllaniş çastotasi va funksional imkoniyatlarini kompleks yondaşuv asosida tahlil qiliş zarur. Bunday yondaşuv umumturkiy affiksatsiya tizimining rivojlaniş qonuniyatlarini çuqurroq anglaş imkonini beradi.

Affikslarning struktur-semantik variativligi derivatsion tizimning içki taraqqiyot qonuniyatlarini aks ettiruvçi murakkab hodisa bölib, u tilning tarixiy rivojlanişi, fonetik evolyutsiyasi hamda nutqiy ehtiyojlari bilan uzviy boğliqdir. Variativlik faqat affiksning fonetik şakllaridagi farqlanişni emas, balki uning semantik maydoni, funksional yuklamasi va qöllaniş doirasining özgarişini ham qamrab oladi. Şu sababli zamonaviy morfologiyada affikslar statik birlik sifatida emas, balki vaqt davomida rivojlanib, yangi funksiyalarni özlaştiruvçi dinamik morfemalar sifatida talqin qilinmoqda [2; 4].

Özbek tilidagi *-simon* affiksi struktur-semantik variativlikning öziga xos namunasidir. Mazkur affiks dastlab predmetning taşqi öxşaşligini ifodalagan bölsa, zamonaviy ilmiy va publitsistik uslubda abstrakt tuşunçalarni ham ifodalaş imkoniyatiga ega böldi. Masalan, *toğsimon bulut, yulduzsimon şakl, spiralsimon tuzilma, törsimon tizim, zanjirsimon reaksiya* birliklarida öxşaşlik ma'nosi ustun bölsa, *robotsimon boşqaruv, algoritmsimon fikrlaş, modulsimon taşkil etiş* kabi yangi birliklarda metaforik va terminologik semantika şakllanmoqda. Demak, affiksning semantik maydoni predmet öxşaşligidan ilmiy abstraksiyaga tomon kengaymoqda.

Qozoq tilida uşbu vazifa köpinça *-тәрізді, -секілді, -сияқты* analitik vositalari yoki ayrim hollarda *-тектес* affiksi orqali amalga oşiriladi. Masalan, *жұлдыз тәрізді пішін, тор тәрізді құрылым, сақина тәрізді орналасу, тау тектес бедер* kabi birliklarda öxşaşlik munosabati ifodalanadi. Demak, özbek tilida sintetik vosita (affiks) ustun bölsa, qozoq tilida ayrim ma'nolar analitik vositalar orqali ifodalanadi. Bu esa struktur variativlikning tillararo tipologik farqlarini namoyon etadi.

Affikslarning semantik differensiatsiyasi *-ona* affiksi misolida ham yaqqol kuzatiladi. Özbek tilida *-ona* dastlab qarindoşlik yoki oilaviy munosabat bilan boğliq ma'nolarni ifodalagan bölsa, bugungi kunda u uslubiy va baholovçi funksiyalarga ham ega. *Otalarça ğamxörlik* kabi ifodalardan taşqari, *ustozona maslahat, döstona munosabat, oqilona yeçim, odilona qaror* birliklarida affiks predmet yoki harakatning amalga oşiriliş usulini, baholaşni va kommunikativ munosabatni bildiradi. Demak, affiksning semantik funksiyasi konkret munosabatdan abstrakt baholaş kategoriyasigaça kengaygan.

Qozoq tilida mazkur ma'nolar asosan *-ша/-ше, -лай/-лей, -дай/-дей* affikslari yoki analitik vositalar orqali ifodalanadi. *Достықша сөйлесу, әкедей қамқорлық, анаша мейірім, ақылмен шешім қабылдау* kabi birliklarda semantik yuklama

turliça vositalar orqali yuzaga çiqadi. Şunday qilib, umumiy kommunikativ vazifa saqlanib qolgan bölsa-da, uning morfologik ifodalaniş usuli ikki tilda farqlanadi.

Struktur-semantik variativlik ekspressivlikni hosil qiluvçi affikslarda ham kuzatiladi. Özbek tilidagi *-çan* affiksi şaxsning doimiy moyilligi yoki xarakter xususiyatini ifodalaşda faol iştirok etadi: *mehnatçan, izlanuvçan, kuzatuvçan* kabi birliklarda affiks insonning barqaror sifatini bildiradi. Zamonaviy ommaviy axborot vositalari va internet diskursida esa *innovatsiyaçan jamoa, ekologiyaçan yondaşuv* kabi yangi qöllanişlar uçrab, affiksning semantik imkoniyatlari kengayib borayotganini körsatadi.

Qozoq tilida bunga yaqin ma’nolar *-ғыш/-ғіш, -қой, -құмар* affikslari yordamida ifodalanadi. Masalan, *еңбекқор, ізденгіш, әзілқой, білімқұмар* birliklarida insonning doimiy moyilligi yoki xarakter belgisi ifodalanadi. Biroq özbek tilidagi *-çan* va qozoq tilidagi *-ғыш/-ғіш* affikslarini töliq ekvivalent deb bölmaydi, çunki ularning derivatsion imkoniyatlari hamda uslubiy böyoqlari bir xil emas. Bu holat struktur-semantik variativlikning til içidagi va tillararo körinişlarini farqlaş zarurligini körsatadi.

Yana bir e’tiborga molik affiks *-xör* hisoblanadi. Tarixan forsiy kelib çiqişga ega bölgan uşbu affiks özbek tilida ma’lum narsaga haddan taşqari moyillik yoki odatlanişni ifodalaydi. *Mehnatxör, kitobxör, dunyoxör, mansabxör, foydaxör* kabi birliklarda affiksning baholovçi semantikasi turliça namoyon böladi. Ayrim birliklarda ijobiy (kitobxör), ayrimlarida esa salbiy (mansabxör, foydaxör) konnotatsiya kuçli seziladi. Demak, bitta affiks turli pragmatik vazifalarni bajariş imkoniyatiga ega.

Qozoq tilida mazkur ma’no köpinça *-құмар, -сүйгіш, -қой* yoki leksik vositalar orqali ifodalanadi. *Кітапқұмар, өнерсүйгіш, еңбекқор, білікқұмар* birliklari bunga misoldir. Bunday qiyosiy kuzatişlar şuni körsatadiki, ayrim semantik funksiyalar özbek tilida bitta affiks orqali ifodalansa, qozoq tilida bir neçta morfologik yoki analitik vositalar örtasida taqsimlangan. Natijada struktur variativlik semantik differensiatsiya bilan uyğun holda rivojlanadi.

Şuningdek, affikslarning struktur-semantik variativligi yangi terminologik tizim şakllanişida ham muhim rol öynaydi. Fan va texnologiyaning rivojlanişi natijasida raqamlaştiriş, sun’iy intellekt, biotexnologiya, kiberxavfsizlik, media makon kabi yangi tuşunçalar yuzaga kelmoqda. Ularning nomlanişida mavjud affikslarning yangi semantik imkoniyatlari işga solinmoqda. Bu esa affiksatsion tizimning oçiq va dinamik tabiatini, uning zamonaviy kommunikativ ehtiyojlarga mos ravişda rivojlanişini körsatadi.

Demak, struktur-semantik variativlik affikslarning faqat fonetik yoki morfologik almaşinuvi emas, balki ularning semantik, pragmatik va derivatsion taraqqiyotini ham

öz içiga oluvçi murakkab lingvistik jarayondir. Mazkur hodisa özbek va qozoq tillarining umumturkiy asosga ega ekanligini tasdiqlaş bilan birga, har bir tilning mustaqil taraqqiyot yölini ham yaqqol namoyon etadi. Şu sababli affikslarni qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq etişda struktur-semantik variativlikni asosiy mezonlardan biri sifatida e'tirof etiş maqsadga muvofiqdir.

Mazkur tadqiqot özbek va qozoq tillarida affikslarning struktur-semantik variativligi turkiy tillar morfologik tizimining muhim qonuniyatlaridan biri ekanligini ilmiy jihatdan asoslaş imkonini berdi. Qiyosiy-tipologik tahlillar şuni körsatdiki, affikslar faqat grammatik şakl hosil qiluvçi yoki yangi leksik birliklar yasovçi vosita emas, balki tilning tarixiy taraqqiyoti davomida şakliy va mazmuniy jihatdan rivojlanib boruvçi dinamik morfologik birlik hisoblanadi. Struktur variativlik fonetik moslaşuv, morfologik modifikatsiya va grammatik tizimning içki rivojlaniş qonuniyatlari bilan boğliq bölsa, semantik variativlik affikslarning ma'no kengayişi, differensiatsiyasi, metaforizatsiyasi va pragmatik imkoniyatlarining ortişi orqali namoyon böladi [1; 4].

Tadqiqot natijalari umumturkiy kelib çiqişga ega bölgan köplab affikslarning özbek va qozoq tillarida turliça rivojlaniş yölini bosib ötganini körsatdi. Tarixiy taraqqiyot, fonetik evolyutsiya, adabiy til me'yorlari, ijtimoiy-kommunikativ ehtiyojlar hamda ekstralingvistik omillar ta'sirida ayrim affikslar bir tilda yuqori mahsuldorlikka ega bölgan bölsa, ikkinçi tilda ularning funksional imkoniyatlari toraygan yoki boşqa morfologik vositalar bilan almaşgan. Bu esa struktur-semantik variativlikning faqat içki til hodisasi emas, balki tilning tarixiy va madaniy taraqqiyoti bilan uzviy boğliq ekanligini tasdiqlaydi [2; 8].

Qiyosiy kuzatişlar asosida affikslarning struktur-semantik variativligi derivatsion mahsuldorlikka bevosita ta'sir qilişi aniqlandi. Faol affikslar yangi terminlar, ilmiy tuşunçalar va zamonaviy nominativ birliklarni hosil qilişda muhim vosita bölib xizmat qilmoqda. Ayniqsa, axborot texnologiyalari, raqamli kommunikatsiya, sun'iy intellekt va innovatsion jarayonlar bilan boğliq yangi leksik qatlamlarning şakllanişida mavjud affikslarning semantik imkoniyatlari kengayib bormoqda. Bu holat affiksatsion tizimning oçiqligi va zamonaviy til taraqqiyotiga moslaşuvçanligini körsatadi [13; 15].

Tadqiqot davomida struktur-semantik variativlikning faqat fonetik almaşuv yoki morfologik modifikatsiya bilan çeklanmasligi, balki paradigmatik va sintagmatik munosabatlar, grammatiklaşuv jarayonlari, analogiya hodisasi hamda diskursiv omillar bilan çambarças boğliqligi asoslandi. Şu sababli affikslarni örganişda struktur, semantik, funksional va pragmatik mezonlarni kompleks qöllaş morfologik tizimning içki mexanizmlarini çuqurroq anglaş imkonini beradi. Mazkur yondaşuv

turkiy tillar tipologiyasini yangi ilmiy nuqtai nazardan talqin qilişga xizmat qiladi [3; 14].

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi affikslarning struktur-semantik variativligi özbek va qozoq tillari materiallari asosida tizimli ravişda qiyosiy tahlil qilinganligi, ularning şakliy va mazmuniy taraqqiyoti örtasidagi uzviy boğliqlik oçib berilganligi hamda umumturkiy affiksatsiya tizimining rivojlaniş qonuniyatlari yangi dalillar bilan boyitilganligida namoyon böladi. Tadqiqot natijalari turkiy tillar morfologiyasi, qiyosiy tilşunoslik, derivatsion lingvistika, funksional grammatika va lingvotipologiya sohalarida olib boriladigan keyingi ilmiy izlanişlar uçun nazariy asos bölib xizmat qilişi mumkin.

Kelgusida affikslarning struktur-semantik variativligini turkiy tillarning milliy korpuslari, kompyuter lingvistikasi va korpus tahlili metodlari asosida örganiş, ularning qöllaniş çastotasi, funksional faolligi va diskursiv imkoniyatlarini statistik jihatdan aniqlaş maqsadga muvofiqdir. Bunday tadqiqotlar affiksatsion tizimning zamonaviy taraqqiyot tendensiyalarini yanada çuqurroq yoritişga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar röyxati

1. Ҳожиев А. Ўзбек тили морфологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 208 б.
2. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Universitet, 2006. – 476 б.
3. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги назарияси. – Тошкент: Фан, 2008. – 312 б.
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 286 б.
5. Маҳмудов Н. Тил ва нутқ. – Тошкент: Маънавият, 2013. – 224 б.
6. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 128 б.
7. Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2001. – 240 б.
8. Оралбай Н. Қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Арыс, 2007. – 360 б.
9. Исаев С. Қазақ тілі грамматикасы. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
10. Аханов Қ. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 2002. – 496 б.
11. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Мектеп, 1967. – 248 б.
12. Сауранбаев Н. Қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Мектеп, 1953. – 216 б.
13. Booij G. The Grammar of Words: An Introduction to Morphology. – 3rd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 336 p.
14. Bybee J. Language, Usage and Cognition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 278 p.

15. Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology. – 2nd ed. – Chicago: University of Chicago Press, 1989. – 264 p.
16. Crystal D. Language and the Internet. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 272 p.
17. Dressler W. U. Morphology and Language Typology. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2006. – 358 p.
18. Levinson S. C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.
19. Plungian V. A. General Morphology: Introduction to the Problems of Inflection and Word Formation. – Berlin: De Gruyter, 2011. – 352 p.
20. Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. – 2nd ed. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2003. – 502 p.

GRADUONIMIK QATORLARNING SEMANTIK TUZILISHI VA ULARNI BELGILASH MEZONLARI

Ro‘ziyeva Nasiba Kilichbay qizi
IIV maktab-internati ona tili va adabiyoti
fani o‘qituvchisi, magistr
roziyevan157@gmail.com
tel: 998 88 131 11 71

Annotatsiya. Mazkur tezisda graduonimiyaning leksik-semantik tabiatiga xos belgilar, graduonimik qatorning ichki tuzilishi hamda uni aniqlash mezonlari tahlil qilinadi. Graduonimik munosabatning umumiy semantik belgi, darajali o‘zgarish, ko‘p a’zolilik, yo‘nalishlilik, tranzitivlik va nisbiylik kabi xususiyatlari tizimlashtiriladi. Shuningdek, graduonimiyaning sinonimiya, antonimiya va giperonimiya-giponimiya kabi yondosh hodisalardan farqlanishiga asos bo‘ladigan semantik mezonlar izohlanadi. Tahlil natijasida graduonimik qatorni faqat ma’no yaqinligi asosida emas, balki muayyan belgining bosqichma-bosqich namoyon bo‘lishi va birliklarning izchil semantik tartiblanishi asosida belgilash lozimligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: graduonimiya, graduonimik qator, darajalanish, semantik belgi, intensivlik, ko‘p a’zolilik, yo‘nalishlilik, tranzitivlik, nisbiylik, sinonimiya, antonimiya, giponimiya.

Abstract. This thesis analyzes the lexical-semantic nature of gradation, the internal structure of a graduonymic series, and the criteria for its identification. The main features of graduonymic relations, such as a common semantic feature, gradual change, multiplicity of members, directionality, transitivity, and relativity, are systematized. The semantic criteria that distinguish graduonymy from related phenomena, such as synonymy, antonymy, and hyperonymy-hyponymy, are also examined. The analysis demonstrates that a graduonymic series should be identified not merely on the basis of semantic similarity, but on the basis of the gradual manifestation of a particular feature and the consistent semantic ordering of its units.

Keywords: graduonymy, graduonymic series, gradation, semantic feature, intensity, directionality, transitivity.

Аннотация. В тезисе анализируются лексико-семантическая природа градуонимии, внутренняя структура градуонимического ряда и критерии его определения. Систематизируются такие особенности градуонимических отношений, как наличие общего семантического признака, градуальное изменение, множественность членов, направленность, транзитивность и

относительность. Также рассматриваются семантические критерии, позволяющие разграничить градуонимию и смежные явления, такие как синонимия, антонимия и гиперонимия-гипонимия. В результате анализа обосновывается, что градуонимический ряд следует определять не только на основе смысловой близости, но и с учётом поэтапного проявления определённого признака и последовательной семантической упорядоченности его единиц.

Ключевые слова: градуонимия, градуонимический ряд, градация, семантический признак, интенсивность, направленность, транзитивность.

Kirish

Tilning lug‘aviy tizimi o‘zaro turli munosabatlarga kirishadigan birliklardan tashkil topadi. Bu munosabatlar orasida ma’nodoshlik, zidlik, umumiylik-xususiylik kabi aloqalar bilan bir qatorda belgining turli darajalarini ifodalovchi munosabatlar ham alohida o‘rin tutadi. Graduonimiya ana shunday darajali munosabatni ifodalovchi hodisa bo‘lib, unda til birliklari muayyan sifat yoki miqdoriy belgi asosida bosqichma-bosqich tartiblanadi. Dissertatsiyaning birinchi bobida graduonimiyaning shakllanishi, uning leksik-semantik tizimdagi o‘rni va yondosh hodisalar bilan munosabati batafsil ko‘rib chiqilgan. Ushbu tezisda mazkur nazariy qarashlar graduonimik qatorni aniqlash mezonlari nuqtayi nazaridan umumlashtiriladi.

Graduonimik qatorning semantik asosi. Graduonimik qatorning yuzaga kelishida birinchi navbatda umumiy semantik belgi mavjud bo‘lishi talab etiladi. Qator tarkibidagi birliklar bir xil belgiga daxldor bo‘ladi, biroq mazkur belgi ularda bir xil darajada namoyon bo‘lmaydi. Shu jihatdan graduonimik munosabatning mohiyatini faqat leksik yaqinlik bilan izohlash yetarli emas. Masalan, “sovuq – salqin – iliq – issiq – qaynoq” qatorida umumiy semantik o‘q harorat tushunchasi bo‘lsa, birliklarning farqi ushbu belgining turli bosqichlarda namoyon bo‘lishi bilan belgilanadi. Manbada ham graduonimik munosabatning uch tayanch belgisi — belgining mavjudligi, uning miqdoriy yoki sifatiy o‘zgaruvchanligi hamda qator a’zolarining ketma-ketligi qayd etilgan.

Graduonimik qatorlarda ko‘pincha markaziy, ya’ni nisbatan neytral birlikni ajratish mumkin. Bunday birlik belgining o‘rtacha darajasini ifodalab, boshqa a’zolarning yuqori yoki quyi darajalarini belgilashga yordam beradi. Masalan, “kichik – o‘rta – katta” qatorida “o‘rta” birlik markaziy nuqta sifatida qaraladi. Shu bilan birga, qator chegaralari mutlaq emas: daraja haqidagi tasavvur nutq vaziyati va kontekstga qarab o‘zgarishi mumkin.

Graduonimik qatorning struktur-semantik belgilari. Graduonimiyaning muhim belgilaridan biri ko‘p a’zolilikdir. Ikki birlik o‘rtasidagi oddiy qiyosiy

munosabatdan farqli ravishda graduonimik qator odatda bir nechta bosqichni qamrab oladi. Shu orqali semantik belgining boshlang‘ich, oraliq va yuqori yoki quyi darajalari namoyon bo‘ladi. Qatorning ko‘p a’zoli bo‘lishi belgining uzluksiz yoki bosqichli o‘zgarishini kuzatish imkonini beradi.

Ikkinchi belgi — yo‘nalishlilik. Graduonimik qator ma’lum bir semantik mezon bo‘yicha ortib yoki kamayib boradi. Demak, qator a’zolarining joylashuvi tasodifiy emas, balki darajalanish yo‘nalishiga ega. Uchinchi belgi — tranzitivlik bo‘lib, qatorning ichki mantiqiy izchilligini ta’minlaydi: agar A birlik B dan yuqori, B esa C dan yuqori darajani bildirsa, A ning C ga nisbatan ham yuqoriroq darajani ifodalashi anglashiladi. To‘rtinchi belgi — nisbiylik: birlikning darajali qiymati ko‘pincha aynan qator tarkibidagi boshqa birliklar bilan munosabatda aniqroq namoyon bo‘ladi. Ushbu xususiyatlar manbada graduonimiyaning asosiy belgilari sifatida tizimlashtirilgan.

Graduonimiyaning yondosh hodisalardan farqi. Graduonimiya va sinonimiya o‘rtasidagi chegara ayrim holatlarda murakkab bo‘lishi mumkin. Chunki ayrim birliklar bgraduonimik qatorda muayyan belgining miqdoriy yoki sifatiy o‘zgarishi asosiy mezon hisoblanadi. Manbada “katta – ulkan – muazzam – beqiyos” kabi birliklar misolida aynan shu chegaraning murakkabligi ko‘rsatilgan.

Antonimiya bilan munosabatda ham darajalanish mezoni hal qiluvchi ahamiyatga ega. Sof antonimik munosabatda qarama-qarshi qutblar o‘rtasida oraliq bosqich bo‘lmasligi mumkin. Graduonimik munosabatda esa “ko‘proq – kamroq” tamoyili ustuvor bo‘lib, ikki chekka nuqta orasida bir necha daraja mavjud bo‘ladi. Shu sababli gradual antonimlarni sof antonimlardan ajratish zarur.

Giperonimiya-giponimiya munosabatida birliklar umumiylik va xususiylik asosida bog‘lanadi. Graduonimik qatorda esa bir birlik ikkinchisini o‘z tarkibiga qamrab olmaydi; ular umumiy semantik belgining turli darajalarini ifodalaydi. Masalan, “meva – olma” munosabatida umumiy-xususiy aloqa mavjud bo‘lsa, “sovuq – iliq” munosabatida ayni belgining turli darajalari kuzatiladi. Ayrim birliklarning bir vaqtning o‘zida giponimik va graduonimik munosabatlarda qatnashishi esa leksik-semantik tizimning ko‘p qatlamli ekanini ko‘rsatadi.

Xulosa. Graduonimik qatorni belgilashda bitta mezonga tayanish yetarli emas. Umumiy semantik belgi, uning darajali o‘zgarishi, qator a’zolarining izchil joylashuvi, ko‘p a’zolilik, yo‘nalishlilik, tranzitivlik va nisbiylik bir butun tizim sifatida hisobga olinishi kerak. Ayniqsa, graduonimiyani sinonimiya va antonimiyadan ajratishda miqdoriy-sifatiy darajalanish mezoni muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur mezonlar keyingi bosqichda she’riy matnlarda graduonimik birliklarni aniqlash va ularning lingvopoetik vazifalarini ochib berish uchun nazariy-metodologik asos vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bozorov O. Lisoniy darajalanish lingvistik qonuniyat sifatida. – 1997.
2. Orifjonova Sh. O‘zbek tilida lug‘aviy darajalanish. – Toshkent.
3. Djumabayeva J. Graduonimiya o‘zbek va ingliz tillarida: qiyosiy tahlil. – Toshkent, 2017.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent, 2002.

PROTOTIP VA BADIIY OBRAZ: HAYOTIY ASOS VA BADIIY TALQIN

Usmanova Ziyodaxon Ilxomjon qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
tayanch doktoranti
usmanovaziyoda1991@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada adabiyotshunoslikning muhim tushunchalaridan bo‘lgan prototip va badiiy obraz masalasi tahlil qilinadi. Badiiy obrazning adabiy ijoddagi o‘rni, uning hayotiy voqelikni aks ettirish va umumlashtirish xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, prototip tushunchasining mohiyati, uning badiiy obraz yaratish jarayonidagi vazifasi hamda real shaxs bilan badiiy qahramon o‘rtasidagi farqlarga urg‘u beriladi.

Kalit so‘zlar: prototip, badiiy obraz, obrazlilik, badiiy to‘qima, hayotiy haqiqat, xarakter, tip, qahramon, tarixiy shaxs, adabiyotshunoslik.

Аннотация. В данной статье анализируется вопрос прототипа и художественного образа как важных понятий литературоведения. Раскрываются роль художественного образа в литературном творчестве, его особенности отражения и обобщения жизненной действительности. Также акцентируется внимание на сущности понятия прототипа, его функции в процессе создания художественного образа, а также на различиях между реальным человеком и художественным персонажем.

Ключевые слова: прототип, художественный образ, образность, художественный вымысел, жизненная действительность, характер, тип, герой, историческая личность, литературоведение.

Abstract. This article analyzes the concepts of prototype and artistic image as important categories of literary studies. It examines the role of the artistic image in literary creativity, as well as its characteristics of reflecting and generalizing reality. Particular attention is also paid to the essence of the concept of the prototype, its function in the process of creating an artistic image, and the differences between a real person and a literary character.

Keywords: prototype, artistic image, imagery, artistic fiction, reality, character, type, hero, historical figure, literary studies.

Badiiy adabiyot inson va jamiyat hayotini anglash, uni obrazli tarzda ifodalash hamda o‘quvchiga estetik ta’sir ko‘rsatish imkonini beruvchi san’at turidir. Adabiyotda hayot hodisalari shunchaki bayon qilinmaydi, balki ijodkorning estetik qarashlari, dunyoqarashi va badiiy tafakkuri orqali qayta ishlanadi. Shu jihatdan badiiy obraz adabiyotning eng muhim nazariy kategoriyalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotshunoslikda badiiy obraz tushunchasi keng ma’noda voqelikning san’atkor tomonidan o‘ziga xos tarzda idrok etilishi va badiiy shaklda ifodalanishini anglatadi. Yozuvchi hayotda uchragan insonlar, voqealar va munosabatlarni kuzatadi, ulardan o‘zining ijodiy maqsadiga mos materiallarni tanlaydi hamda badiiy jihatdan qayta yaratadi. Natijada real hayotdagi hodisadan farq qiluvchi, biroq hayotiy haqiqat bilan bog‘liq bo‘lgan badiiy obraz vujudga keladi.

Badiiy obrazning yaratilishida hayotiy material muhim ahamiyatga ega. Yozuvchi real hayotdan ilhomlanishi, muayyan insonning xarakteri yoki taqdirini kuzatishi, tarixiy shaxs hayoti bilan bog‘liq ma’lumotlarni o‘rganishi lozim. Bunday real shaxs badiiy obrazning prototipi sifatida namoyon bo‘ladi.

Prototip va badiiy obraz o‘rtasidagi munosabat adabiyotshunoslikda alohida tadqiq etilishi lozim bo‘lgan masalalardan biridir. Chunki real shaxs bilan uning asardagi badiiy qiyofasi har doim ham bir xil bo‘lavermaydi. Ijodkor prototipning ayrim xususiyatlarini saqlab qolishi bilan birga, unga yangi sifatlar qo‘shishi, ayrim voqealarni o‘zgartirishi yoki badiiy to‘qima asosida yangi vaziyatlar yaratishi mumkin.

Bizning asosiy maqsadimiz prototip va badiiy obraz tushunchalarining o‘zaro munosabatini yoritish, badiiy obraz yaratishda hayotiy material va ijodiy fantaziyaning o‘rnini ko‘rsatishdan iborat.

Badiiy obraz adabiyotning voqelikni aks ettirish va anglash shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Adabiyotning o‘ziga xosligi ham hayot hodisalarini obrazli tafakkur asosida ifodalashida ko‘rinadi. Ilmiy tushuncha muayyan hodisaning umumiy belgilarini mantiqiy tarzda ifodalasa, badiiy obraz konkretlik va umumiylikni birlashtiradi.

Badiiy obrazning muhim jihati shundaki, unda konkret shaxsning o‘ziga xos xususiyatlari bilan bir qatorda, muayyan davr yoki ijtimoiy muhitga xos belgilar ham mujassam bo‘lishi mumkin. Masalan, badiiy asardagi qahramon o‘zining individual xarakteri, nutqi, tashqi qiyofasi va xatti-harakatlari bilan boshqa qahramonlardan ajralib turadi. Shu bilan birga, uning taqdiri orqali muayyan davrning ijtimoiy yoki ma’naviy muammolari ham yoritilishi mumkin.

Badiiy obrazning individualligi uning hayotiyligini ta’minlaydi. O‘quvchi qahramonning o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rganida, uni tasavvurida jonlantira oladi. Qahramonning nutqi, xatti-harakati, odatlari, boshqa insonlarga munosabati uning xarakterini ochishga xizmat qiladi.

Biroq badiiy obraz faqat individuallikdan iborat emas. Unda umumlashtirish xususiyati ham mavjud. Ijodkor muayyan inson obrazida bir nechta kishilarga xos bo‘lgan xususiyatlarni umumlashtirishi mumkin. Shu tariqa individual obraz tipik mazmun kasb etadi.

D. Quronovning adabiyot nazariyasiga oid tadqiqotlarida obrazlilik san’atning muhim xususiyatlaridan biri sifatida talqin qilinadi. Badiiy obraz orqali ijodkor voqelikni nafaqat ko‘rsatadi, balki unga nisbatan o‘z estetik munosabatini ham ifodalaydi.

“Prototip” tushunchasi adabiyotshunoslikda badiiy obrazning hayotiy asosini anglatadi. Ya’ni muayyan badiiy qahramon yaratilishiga asos bo‘lgan real shaxs prototip hisoblanadi. U tarixiy shaxs yoki yozuvchining hayotida uchragan zamondosh inson bo‘lishi mumkin. Prototip badiiy obraz uchun muhim hayotiy manba bo‘lsa-da, uni badiiy obraz bilan aynanlashtirish mumkin emas. Chunki real shaxsning hayoti va xarakteri yozuvchi tomonidan to‘liq ko‘chirib olinmaydi. Ijodkor prototipning o‘ziga kerakli jihatlarini tanlaydi va ularni o‘zining badiiy maqsadiga muvofiq qayta ishlaydi.

Masalan, yozuvchi real hayotdagi insonning qat’iyatliligi, samimiyligi yoki jasoratidan ta’sirlanishi mumkin. Biroq asarda yaratilgan qahramonning taqdiri, suhbatlari, ruhiy kechinmalari va ayrim xatti-harakatlari yozuvchining badiiy tasavvuri asosida shakllanadi. Demak, prototip badiiy obrazning tayyor shakli emas. U ijodkor uchun boshlang‘ich hayotiy materialdir. Shu sababli prototip asosida yaratilgan obraz real shaxsdan mustaqil badiiy-estetik hodisaga aylanishi mumkin.

Prototip va badiiy obrazning o‘zaro bog‘liqligi ularning bir xil tushuncha ekanligini anglatmaydi. Ularning asosiy farqi real hayot va badiiy voqelik o‘rtasidagi munosabatda ko‘rinadi. Prototip – real hayotda mavjud bo‘lgan konkret shaxs. Badiiy obraz esa ijodkor tomonidan badiiy asar doirasida yaratilgan qahramondir. Prototipning mavjudligi tarixiy yoki hayotiy fakt bilan bog‘liq bo‘lsa, badiiy obrazning mavjudligi asarning estetik tizimi bilan belgilanadi.

Badiiy obraz prototipga asoslangan bo‘lsa ham, unda prototipda mavjud bo‘lmagan xususiyatlar bo‘lishi mumkin. Masalan, yozuvchi prototipning bir nechta xarakter belgilarini boshqa insonlarga xos xususiyatlar bilan birlashtirishi mumkin. Natijada bitta badiiy qahramonda bir nechta real insonlarning ayrim jihatlari mujassamlashadi. Bu holat badiiy umumlashtirishning muhim ko‘rinishlaridan biridir. Yozuvchi hayotdagi alohida hodisadan umumiy ma’noga ega bo‘lgan obraz yaratadi.

Badiiy ijod hayotdan oziqlanadi. Yozuvchi o‘z atrofidagi odamlarni, jamiyatdagi munosabatlarni, tarixiy voqealarni va inson ruhiyatidagi o‘zgarishlarni kuzatadi. Ushbu kuzatuvlar ijodkorning badiiy dunyosida qayta ishlanib, obraz va syujet shakliga kiradi. Bunda hayotiy haqiqat va badiiy to‘qima bir-birini to‘ldiradi. Hayotiy haqiqat asarga ishonchlilik va hayotiylik bag‘ishlasa, badiiy to‘qima ijodkorga voqealarni yaxlit va ta’sirchan tarzda tasvirlash imkonini beradi.

Ayniqsa, tarixiy asarlarda bu masala muhim ahamiyatga ega. Tarixiy shaxsning hayoti va faoliyati hujjatlar orqali ma’lum bo‘lishi mumkin. Ammo uning ichki kechinmalari, ayrim dialoglari yoki shaxsiy hayotidagi barcha tafsilotlar tarixiy manbalarda aks etmasligi mumkin. Badiiy asarda esa muallif ana shu bo‘shliqlarni badiiy tasavvur orqali to‘ldiradi. Shuning uchun tarixiy shaxsning badiiy obrazi bilan uning tarixiy qiyofasi o‘rtasida farq mavjud bo‘lishi tabiiydir. Badiiy asar tarixiy hujjatning o‘rnini bosa olmaydi, ayni paytda tarixiy materialni inson ruhiyati va hayotiy taqdir orqali badiiy idrok etishga yordam beradi.

Prototip asosida obraz yaratish bir necha ijodiy bosqichlardan tashkil topadi. Birinchi bosqichda yozuvchi hayotiy materialni o‘rganadi. Bu material bevosita kuzatuv, xotira, suhbat yoki tarixiy manbalar orqali olinishi mumkin. Ikkinchi bosqichda muallif muhim belgilarni tanlaydi. Real insonning barcha xususiyatlari badiiy asarga kiritilmaydi. Faqat asarning g‘oyaviy mazmunini ochishga xizmat qiladigan jihatlar saralanadi. Uchinchi bosqichda umumlashtirish amalga oshiriladi. Prototipning individual xususiyatlari kengroq insoniy yoki ijtimoiy mazmun bilan boyitiladi. To‘rtinchi bosqichda badiiy to‘qima ishga tushadi. Muallif qahramonning hayot yo‘lini badiiy syujetga moslashtiradi, zarur vaziyatlarni yaratadi va personajlar o‘rtasidagi munosabatlarni shakllantiradi. Beshinchi bosqichda obraz asarning umumiy tizimiga kiritiladi. Uning xarakteri boshqa qahramonlar bilan munosabatda, voqealar rivojida va turli hayotiy sinovlar jarayonida ochib beriladi. Shu tariqa prototipdan boshlangan ijodiy jarayon yakunida mustaqil badiiy obraz vujudga keladi.

O‘zbek adabiyotida real hayot va tarixiy shaxslar asosida badiiy obraz yaratish an’anasi uzoq tarixga ega. Ayniqsa, tarixiy romanlar va biografik asarlarda prototip masalasi muhim o‘rin tutadi. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida Otabek va Kumush kabi obrazlar orqali XIX asr Turkistonidagi ijtimoiy va oilaviy munosabatlar keng yoritilgan. Asardagi obrazlar faqat muayyan shaxslarning taqdirini emas, balki o‘sha davr hayotining muhim jihatlarini ham ifodalaydi. Tarixiy shaxslar obrazini yaratish borasida Oybekning “Navoiy” romani ham alohida ahamiyatga ega. Asarda Alisher Navoiy tarixiy shaxs sifatida emas, balki murakkab ichki dunyoga ega bo‘lgan badiiy qahramon sifatida tasvirlanadi. Tarixiy manbalardan olingan ma’lumotlar ijodkorning badiiy talqini bilan uyg‘unlashadi. Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” romanida Zahiriddin Muhammad Bobur obrazi yaratilgan. Asarda tarixiy shaxsning hayoti va faoliyati bilan bir qatorda, uning ruhiy kechinmalari, insoniy munosabatlari va ichki ziddiyatlari ham badiiy talqin qilinadi. Mazkur asarlar prototip va badiiy obraz munosabatini o‘rganish uchun muhim material bo‘lib xizmat qiladi. Chunki tarixiy shaxslarning real hayotdagi

qiyofasi bilan badiiy asarda yaratilgan obrazi o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar yozuvchi mahoratini anglash imkonini beradi.

Badiiy obrazning bir qator muhim xususiyatlari mavjud. Ular orasida hayotiylik, individuallik, umumlashtirish va estetik ta’sirchanlik alohida o‘rin tutadi. Hayotiylik obrazning o‘quvchi uchun ishonarli bo‘lishini ta’minlaydi. Qahramonning xatti-harakatlari, ruhiy kechinmalari va qarorlari ichki mantiqqa ega bo‘lishi kerak. Individuallik obrazning o‘ziga xosligini belgilaydi. Qahramonning nutqi, xarakteri, odatlari va dunyoqarashi uni boshqa personajlardan ajratib turadi. Umumlashtirish muayyan obraz orqali kengroq hayotiy yoki ijtimoiy hodisalarni ifodalash imkonini beradi. Bir qahramonning taqdiri orqali butun bir avlod yoki ijtimoiy muhitning muammolari yoritilishi mumkin. Estetik ta’sirchanlik esa obrazning o‘quvchiga hissiy ta’sir ko‘rsatishida namoyon bo‘ladi. O‘quvchi qahramonning quvonchi, iztirobi, kurashi yoki fojeasi orqali muayyan estetik va axloqiy xulosalarga keladi.

Prototipning mavjudligi o‘z-o‘zidan mukammal badiiy obraz yaratilishini ta’minlamaydi. Asosiy masala yozuvchining hayotiy materialni qay darajada badiiylashtira olishidadir. Ijodkor prototipni oddiy tarzda tasvirlab qo‘ysa, asar biografik yoki hujjatli bayonga yaqinlashib qolishi mumkin. Badiiy adabiyot esa real materialni ijodiy qayta ishlashni talab qiladi. Shu sababli yozuvchining kuzatuvchanligi, inson ruhiyatini anglash qobiliyati, xarakter yaratish mahorati va badiiy til imkoniyatlaridan foydalanishi muhim ahamiyatga ega.

Yozuvchi prototipdan foydalanar ekan, uning individual xususiyatlarini umumlashtirib, kengroq ma’noga ega bo‘lgan obraz yaratadi. Shu nuqtai nazardan badiiy obraz prototipdan yuqoriroq darajadagi estetik hodisaga aylanishi mumkin. Masalan, real hayotdagi bir insonning jasorati yozuvchini ilhomlantirishi mumkin. Ijodkor ana shu jasoratni boshqa insoniy fazilatlar bilan birlashtirib, asarda mardlik, vatanparvarlik yoki sadoqat timsoliga aylangan qahramonni yaratishi mumkin. Bunday holda prototip konkret shaxs bo‘lsa, badiiy obraz kengroq insoniy mazmun kasb etadi.

Prototip va badiiy obraz munosabatini o‘rganish adabiy asarning yaratilish jarayonini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bu masala orqali yozuvchining hayot materialidan qanday foydalangani, uni qanday o‘zgartirgani va badiiy maqsadiga qanday moslashtirgani aniqlanadi. Shuningdek, prototip masalasi ijodkor biografiyasini o‘rganishda ham muhimdir. Yozuvchining hayotidagi insonlar, tarixiy voqealar yoki shaxsiy kuzatuvlar uning ijodiga qanday ta’sir ko‘rsatganini aniqlash mumkin. Biroq badiiy obrazni faqat prototip bilan bog‘lab tahlil qilish yetarli emas. Obrazning asar ichidagi vazifasi, boshqa qahramonlar bilan munosabati, syujet va kompozitsiyadagi o‘rni ham hisobga olinishi kerak. Shu sababli prototipni aniqlash

badiiy asarni tahlil qilishning yakuniy maqsadi emas, balki obrazning shakllanish jarayonini tushunishga yordam beruvchi omillardan biridir.

Xulosa qilib aytganda, badiiy obraz va prototip adabiyotshunoslikning o‘zaro bog‘liq, biroq mazmunan farqli tushunchalaridir. Badiiy obraz ijodkorning hayot haqidagi kuzatuvlari, estetik qarashlari va ijodiy tasavvuri asosida yaratiladi. Prototip esa ko‘pincha ana shu obrazning hayotiy asosini tashkil etuvchi real shaxsdir. Prototip badiiy obraz yaratish uchun muhim material beradi, ammo real shaxsning hayotini aynan ko‘chirish badiiy obraz yaratish degani emas. Yozuvchi hayotiy materialni tanlaydi, saralaydi, umumlashtiradi va badiiy to‘qima yordamida qayta ishlaydi. Natijada real shaxsdan farq qiluvchi, ammo u bilan muayyan aloqaga ega bo‘lgan mustaqil badiiy obraz yuzaga keladi. Badiiy obrazning hayotiyligi real voqelik bilan aloqada bo‘lsa, uning estetik qimmati ijodkorning badiiy mahorati bilan belgilanadi. Obrazning individualligi va umumlashtiruvchanligi uning o‘quvchi ongida yorqin taassurot qoldirishiga xizmat qiladi.

O‘zbek adabiyotidagi tarixiy romanlar va boshqa badiiy asarlar prototip va obraz munosabatini o‘rganish uchun boy material beradi. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi tarixiy shaxslarning badiiy obrazlari real tarixiy ma’lumotlar bilan ijodkorning estetik talqini uyg‘unlashgan holda yaratilgan. Shunday qilib, prototipni badiiy obrazning hayotiy manbalaridan biri sifatida, badiiy obrazni esa shu materialning ijodiy qayta ishlangan va estetik jihatdan umumlashtirilgan shakli sifatida baholash mumkin. Ushbu munosabatni o‘rganish adabiy asarning badiiy tabiatini, ijodkorning hayotga munosabatini va obraz yaratish mahoratini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2018.
2. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002.
3. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1979.
4. Quronov D. va boshqalar. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent. Akademnashr, 2010.
5. Mansurova M.A. Adabiyotshunoslikda prototip tushunchasining o‘rganilishi // Ilm sarchashmalari. – 2021.

BOSHLANG‘ICH SINF ONA TILI DARSLARIDA SO‘Z TURKUMLARI VA ULARNING TAHLILINI O‘QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN SAMARALI FOYDALANISH METODIKASI

Xabibullayeva Shoira Shukurillayevna
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
O’zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: shoiraxabibullayeva@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich sinf ona tili darslarida so‘z turkumlarini o‘rgatish hamda grammatik tahlil ko‘nikmalarini shakllantirishda interfaol metodlardan foydalanish masalasi ko‘rib chiqiladi. So‘z turkumlariga oid bilimlarni tayyor ta’riflarni yodlash asosida emas, balki til birliklarini kuzatish, taqqoslash, guruhlash, matndan aniqlash va tanlangan javobni grammatik belgilar bilan asoslash orqali o‘zlashtirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tahlil asosida interfaol faoliyatni anglash, farqlash va tizimlashtirish, qo‘llash va nazorat bosqichlarida tashkil etishga mo‘ljallangan metodik model taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich ta’lim, ona tili, so‘z turkumlari, grammatik tahlil, interfaol metod, ot, sifat, son, fe’l, guruhlash, taqqoslash, teskari aloqa.*

Annotation. The article discusses the use of interactive methods in teaching parts of speech and developing grammatical analysis skills in primary–school Uzbek language lessons. Particular attention is given to learning activities based on observing, comparing and classifying linguistic units, identifying them in context, and explaining grammatical choices rather than simply memorizing definitions. Brainstorming, clustering, Venn diagrams, classification and error–detection tasks, pair work, and small–group activities are considered in relation to specific grammatical learning objectives. Based on the methodological analysis, a three–stage model consisting of comprehension, differentiation and systematization, and application and assessment is proposed.

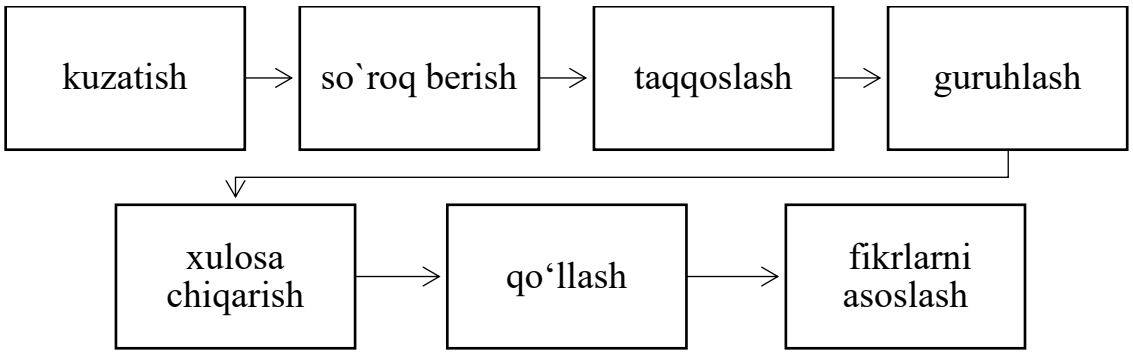
Keywords: *primary education, Uzbek language, parts of speech, grammatical analysis, interactive methods, noun, adjective, numeral, verb, classification, feedback.*

Boshlang‘ich sinfda ona tilini o‘qitish faqat grammatik qoidalarni o‘zlashtirishdan iborat emas. Bu jarayonda o‘quvchining o‘qish va yozish ko‘nikmalari, og‘zaki va yozma nutqi, imloviy savodxonligi hamda til hodisalarini anglash qobiliyati birgalikda rivojlantiriladi. K.Qosimova, S.Matchonov, X. G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva va Sh.Sariyev kabi olimlar boshlang‘ich sinf ona tili metodikasida savod o‘rgatish, o‘qish, grammatika, so‘z yasalishi, imlo va

bog‘lanishli nutqni rivojlantirishni o‘zaro aloqador yo‘nalishlar sifatida yoritadi [1: 352 b]. So‘z turkumlarini o‘rganish ham ushbu umumiy tizimning tarkibiy qismi bo‘lib, o‘quvchining ot, sifat, son yoki fe’l ta’rifini aytib bera olishi hali grammatik tushunchaning to‘liq o‘zlashtirilganini anglatmaydi. Muhimi, u muayyan so‘zni nima sababdan shu turkumga kiritayotganini tushuntira olsin. Masalan, yashil so‘zini sifat deb belgilash tasnif natijasidir. *“Yashil predmetning belgisini bildiradi va qanday? so‘rog‘iga javob bo‘ladi”*, kabi izoh esa o‘quvchining tasnif mezonini anglaganini ko‘rsatadi. F.Ibragimov va D.Farsaxonova boshlang‘ich sinflarda ona tilini o‘qitish jarayonida nazariy bilimni amaliyot bilan bog‘lash, pedagogik texnologiyalardan maqsadli foydalanish va ta’lim jarayonini loyihalashtirish masalalariga e’tibor qaratadi [3: 7]. A.G‘ulomov, M.Qodirov va M.Ernazarovaning darsligida ham ona tili bo‘yicha ilmiy-nazariy ma’lumotlarni amaliyotga tatbiq etish usullari metodikaning muhim masalalaridan biri sifatida qaraladi [2: 9]. Shu nuqtayi nazardan, interfaol metodlarni darsga shunchaki qiziqarli tus beruvchi vosita sifatida emas, muayyan grammatik vazifani bajarishga xizmat qiluvchi metodik vosita sifatida qo‘llash maqsadga muvofiq.

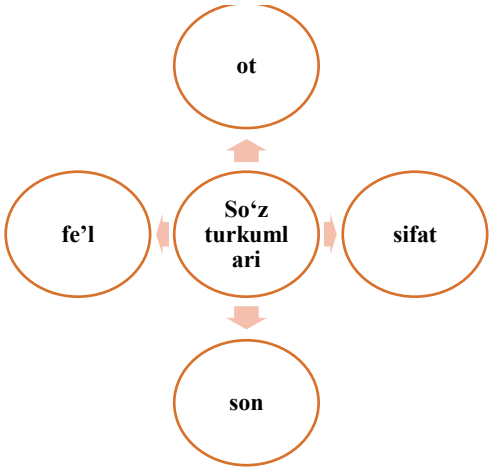
Mazkur tadqiqot ishining maqsadi boshlang‘ich sinf ona tili darslarida so‘z turkumlarini o‘rgatish va grammatik tahlilni tashkil etishda interfaol metodlardan foydalanish imkoniyatlarini aniqlash, ularni muayyan o‘quv amallari bilan bog‘lash hamda darsda qo‘llash mumkin bo‘lgan metodik modelni taklif etishdan iborat. Tadqiqot nazariy–metodik xususiyatga ega bo‘lib, maqolada tajriba–sinov natijalari keltirilmaydi. Shu sababli taklif etilayotgan modelning samaradorligi foiz yoki boshqa statistik ko‘rsatkichlar bilan ifodalanmaydi.

Boshlang‘ich sinfda grammatik tushuncha o‘quvchining til materiali bilan bevosita ishlashi jarayonida shakllanadi. Bunda misollarni kuzatish, umumiy va farqli belgilarni topish, so‘zlarni ma’lum xususiyatlariga ko‘ra guruhlash va kuzatilgan hodisani umumlashtirish muhim o‘rin tutadi. K.Qosimova va boshqa hammualliflar grammatika va so‘z yasalishini o‘qitishni boshlang‘ich ona tili metodikasining asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida yoritadilar [4: 18]. So‘z turkumlarini o‘rganishda o‘quvchi uchun uchta jihat, ayniqsa, muhim bo‘lib, ularga *so‘zning nimani anglatishi, qanday so‘roqqa javob bo‘lishi va nutqda qanday qo‘llanishi* kabilarni kiritish mumkin. Ot so‘z turkumi o‘rganilganda shaxs va narsa nomlari, sifatda predmet belgisi, sonda miqdor va tartib, fe’lda harakat–holat ma’nosi asosiy kuzatish materialiga aylanadi. Mazkur belgilarni tayyor ro‘yxat sifatida berishdan ko‘ra, o‘quvchining misollar ustida ishlashi orqali aniqlatish grammatik tahlilni mazmunliroq tashkil etish imkonini beradi. Shu asosda grammatik material bilan ishlashning quyidagi ketma–ketligini taklif qilish mumkin:

Masalan, o‘quvchiga *kitob, katta, uchta, yozdi* so‘zlari taqdim etiladi va dastlab, ularning nimani anglatishi hamda qanday so‘roqqa javob bo‘lishi aniqlanadi. Shundan so‘ng so‘zlar grammatik belgilariga ko‘ra guruhlanadi. Bunday tashkil etilgan mashqda grammatik termin tayyor javob sifatida berilmaydi, aksincha o‘quvchi kuzatgan belgilarning umumlashtirilgan nomi sifatida shakllanadi.

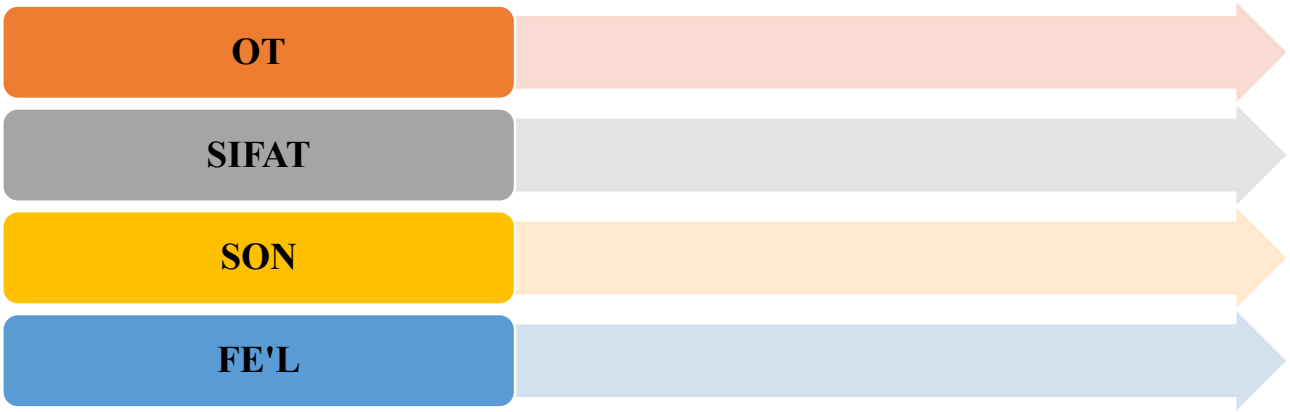
Ushbu jarayonda interfaol metodni tanlashda uning nomidan ko‘ra, darsning qaysi vazifasini bajarishi muhimroqdir. Bir usul yangi mavzuga kirish uchun qulay bo‘lsa, boshqasi turkumlarni qiyoslash yoki o‘rganilgan bilimni tekshirishga mos keladi. Shuning uchun metod tanlashdan oldin o‘qituvchi o‘quvchi qanday grammatik amalni bajarishi kerakligini aniqlab olishi zarur. Yangi mavzuga kirishda ***“Savollar guldastasi”*** usulidan foydalanish mumkin. Masalan, doskaga *daraxt* so‘zi yoziladi. O‘quvchilarga *“Bu so‘z nimani anglatadi?”, “Unga qanday so‘roq berishimiz mumkin?”, “Shunga o‘xshash yana qanday so‘zlarni bilasiz?”* kabi savollar beriladi. *Kitob, bola, o‘qituvchi, maktab* singari misollar yig‘ilgach, ularning umumiy xususiyati aniqlanadi. Bunda asosiy maqsad imkon qadar ko‘p so‘z ayttirish emas, o‘quvchining avvalgi bilimini yangi grammatik tushunchaga bog‘lashdir. ***Klaster*** usuli o‘rganilgan ma’lumotlarni bir tizimga keltirishda samarali bo‘lib, bunda markazga *so‘z turkumlari* tushunchasi yozilib, undan *ot, sifat, son va fe’l* tarmoqlari chiqariladi. Har bir tarmoq tegishli so‘roq va misollar bilan to‘ldiriladi:

Klaster o‘qituvchi tomonidan tayyor ko‘rinishda berilsa, u asosan ko‘rgazmali material vazifasini bajaradi. O‘quvchilar bilan birgalikda shakllantirilganda esa guruhlash va umumlashtirish amallari ham mashq qilinadi.

Venn diagrammasidan turkumlarni qiyoslashda foydalanish mumkin. Masalan, ot va sifat taqqoslanganda otning shaxs yoki narsa nomini, sifatning esa predmet belgisini ifodalashi alohida ko‘rsatiladi. Bunday mashqda diagrammaning shakli ikkinchi darajali, asosiy vazifa o‘quvchini ikki grammatik hodisani muayyan mezon asosida qiyoslashga o‘rgatishdir.

“So‘zni top va guruhla” mashqida *kitob, chiroyli, besh, yugurdi, daraxt, shirin, yetti, yozdi* kabi so‘zlar aralash holda beriladi. O‘quvchi ularni *ot, sifat, son va fe’l* guruhlariga ajratadi.

Biroq mashq shu yerda tugamasligi lozim. Har bir tanlovga izoh talab qilinadi. Msalan, Yugurdi – fe’l, chunki harakatni bildiradi va nima qildi? so‘rog‘iga javob bo‘ladi”. Ana shunda oddiy guruhlash grammatik tahlilga aylanadi.

“Xatoni top” mashqida esa ataylab noto‘g‘ri tasnif berilishi mumkin: *kitob – sifat; chiroyli – ot; besh – son; yugurdi – fe’l* kabi. O‘quvchi xatolarni aniqlaydi, to‘g‘rilaydi va nima uchun xato ekanini izohlaydi. Keyinchalik shunday topshiriqni o‘quvchilarning o‘zlariga tuzdirish ham mumkin.

So‘z turkumlarini alohida so‘zlar doirasida o‘rganish dastlabki bosqich uchun qulay, biroq grammatik bilim keyinchalik gap va matnga ko‘chirilishi kerak. I.Azimova va K.Mavlonovallar hammuallifligida nashr qilingan 3-sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darsligi boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun matn va til materiali bilan ishlashga mo‘ljallangan o‘quv manbalaridan biridir [1]. Masalan, *Bahorda yashil maysalar o‘sadi.* Gapi tahlil qilinar ekan, o‘quvchi gap tarkibidagi birliklarni tahlil qiladi: *bahorda – otning kelishik shakli, yashil – sifat, maysalar – ot, o‘sadi – fe’l.* Keyin har bir javob tegishli so‘roq yoki ma’no orqali izohlanadi. Matn bilan ishlashni asta-sekin murakkablashtirish mumkin. Dastlab ajratib ko‘rsatilgan so‘zning turkumi aniqlanadi. Keyin o‘quvchi kerakli turkumdagi so‘zlarni matndan o‘zi topadi. Navbatdagi bosqichda javobini asoslaydi. So‘ng shu turkumga mansub

boshqa birlikni qo‘llab gapni o‘zgartiradi. Masalan, *yashil maysalar – mayin maysalar – yangi maysalar.* Mazkur holatda o‘quvchi sifatlarning almashishi bilan predmetga berilayotgan belgi ham o‘zgarishini bevosita kuzatadi.

Boshlang`ich sinf o‘quvchilari uchun **juftlik va kichik guruhlarda ishlash** mashqlari ham samarali bo‘lib, bunda juftlikdagi mashqni sodda grammatik amal asosida tashkil etish mumkin. Bir o‘quvchi so‘z aytadi, ikkinchisi unga so‘roq beradi va turkumini aniqlaydi. Masalan, *uchta – nechta? – son; chiroyli – qanday? – sifat; yozdi – nima qildi? – fe’l* kabi. Keyin o‘quvchilar o‘rin almashadi. Mashqning keyingi bosqichida javobni asoslash ham talab qilinadi. Bunday tashkil etish har bir ishtirokchiga muayyan grammatik vazifa beradi. Kichik guruhda ham vazifalarni taqsimlash mumkin, bunda bir o‘quvchi matndan kerakli so‘zni topadi, ikkinchisi unga so‘roq beradi, uchinchisi turkumini aniqlaydi, yana biri guruh javobini izohlaydi. Keyingi topshiriqda rollar almashtiriladi. Yuqoridagi tahlil asosida so‘z turkumlarini interfaol o‘qitishni uch bosqichda tashkil etish mumkin.

1. **Anglash.** O‘quvchi til materialini kuzatadi, savollarga javob beradi va o‘rganilayotgan grammatik hodisaning asosiy belgisini topishga harakat qiladi. *Savol-javob va “Savollar guldastasi”* shu vazifaga moslashtiriladi.

2. **Farqlash va tizimlashtirish.** Yangi tushuncha boshqa turkumlar bilan qiyoslanadi, o‘xshash va farqli belgilar aniqlanadi. *Guruhlash, klaster va Venn diagrammasi*dan foydalanish mumkin.

3. **Qo‘llash va nazorat.** O‘quvchi o‘zlashtirgan grammatik mezonni yangi so‘z, gap yoki matnga tatbiq etadi. Matn tahlili, *“Xatoni top”, mustaqil misol tuzish va juftlikdagi tekshiruv* kabilar shu bosqichga mos keladi.

“Ot” mavzusida o‘quvchilarga shaxs va narsa nomlarini bildiruvchi so‘zlar aralash holda beriladi. Ular *kim? va nima?* so‘roqlariga ko‘ra guruhlanadi. So‘ng har bir guruhdan so‘z tanlanib gap tuziladi. Shunday qilib, bitta mashqda so‘roq berish, guruhlash va so‘zni nutqda qo‘llash birlashtiriladi.

“Sifat” mavzusida olma, daraxt, kitob kabi otlarga mos belgilar topish mumkin: *qizil olma, baland daraxt, qiziqarli kitob* kabi. Keyin sifat olib tashlanganda yoki boshqa sifat bilan almashtirilganda gap mazmunidagi o‘zgarish kuzatiladi.

“Son” mavzusida uchta kitob va uchinchi kitob birikmalari qiyoslanadi. Birinchisida miqdor, ikkinchisida tartib ifodalangani aniqlanadi. Keyin o‘quvchilar shu ikki ketma-ketlik asosida o‘z misollarini tuzadilar.

“Fe’l” mavzusida “*Bola yugurdi. Qush uchdi. O‘quvchi yozmoqda”* kabi gaplardan harakatni bildirgan birliklar ajratiladi. O‘quvchi fe’lga so‘roq beradi, keyin uni boshqa fe’l bilan almashtirib, gap mazmunidagi o‘zgarishni kuzatadi.

Bir necha turkumni birgalikda tahlil qilish uchun quyidagi kichik matndan foydalanish mumkin: *Ikki bola katta bog‘da o‘ynadi. Yashil daraxtlar orasida uchta qush sayradi.*

O‘quvchilar matndan ot, sifat, son va fe’llarni topadi. Keyin har bir tanlovini so‘roq yoki umumiy grammatik ma’no bilan asoslaydi.

Grammatik tahlilni baholashda faqat javobning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligini hisobga olish o‘quvchining tushunchani qay darajada anglaganini to‘liq ko‘rsatmaydi. Shu sababli maqolada baholash uchun quyidagi amaliy ketma-ketlik taklif etiladi: *so‘zni aniqlash – so‘roq berish – turkumini belgilash – tanlovni asoslash.* Masalan, *“yashil – sifat”* javobi turkumni to‘g‘ri aniqlashni ko‘rsatadi. *“Yashil – sifat, chunki predmetning belgisini bildiradi va qanday? so‘rog‘iga javob bo‘ladi”* javobida esa o‘quvchi tanlovining grammatik asosini ham ko‘rsatadi.

Teskari aloqa ham aynan bajarilayotgan vazifa va o‘quv maqsadiga bog‘lanishi kerak. L.van den Bergh, A.Ros va D.Beijaard faol ta’lim jarayonidagi o‘qituvchi teskari aloqasini o‘rgangan tadqiqotida 13 ta Niderlandiya boshlang‘ich maktabidagi 32 o‘qituvchining 1465 ta o‘qituvchi-o‘quvchi muloqotini tahlil qilgan. Tadqiqotda kuzatilgan teskari aloqaning atigi 5 foizi o‘quv maqsadi bilan bevosita bog‘langan va mualliflar faol ta’limda teskari aloqani o‘quv maqsadiga aniq bog‘lash muhimligini ta’kidlaganlar [5: 9]. Ko‘rinadiki, o‘qituvchining faqat “noto‘g‘ri” deyishi o‘rniga xatoni tuzatishga yo‘naltiruvchi izoh berishi maqsadga muvofiqdir. Masalan: *“So‘zni to‘g‘ri topding, endi unga qanday so‘roq berilishini aniqla”* yoki *“So‘z turkumini to‘g‘ri aniqlading, nima uchun sifat ekanini ham izohla”*. Bunday teskari aloqa o‘quvchini javobni qayta ko‘rib chiqishga yo‘naltiradi.

Taklif qilinayotgan ketma-ketlikda interfaol metodlar grammatik maqsaddan ajratilmaydi. Metodlar sonini ko‘paytirish emas, har bir usulni muayyan o‘quv amali bilan bog‘lash asosiy mezon sifatida olinadi. O‘quvchidan faqat tayyor javob emas, javobning grammatik asosini tushuntirish talab qilinishi ham modelning muhim xususiyatidir. Mazkur mashqlarni tashkil etish uchun murakkab texnik vositalar shart emas. Doska, kartochka, jadval va darslikdagi matnning o‘zi yetarli bo‘ladi. Raqamli vositalardan ham foydalanish mumkin, ammo ular grammatik faoliyatning o‘rnini egallamasligi, balki uni tashkil etishga xizmat qilishi lozim. Shu bois har bir topshiriqda o‘quvchi nimani kuzatishi, nimani farqlashi va yakunda qanday xulosaga kelishi oldindan aniqlanishi zarur.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, boshlang‘ich sinfda so‘z turkumlarini o‘rgatish grammatik ta’riflarni eslab qolish bilangina cheklanmasligi lozim. O‘quvchi til materialini kuzatishi, so‘zga so‘roq berishi, birliklarni o‘zaro qiyoslashi, grammatik belgilariga ko‘ra guruhlashi va tanlovini asoslay olishi kerak. Ona tili o‘qitish metodikasiga oid manbalarda ham grammatika, nutq, imlo va amaliy faoliyat

bir-biridan uzilgan holda emas, o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlar sifatida qaraladi [1; 2; 4]. Ushbu tadqiqotdagi tahlil asosida *interfaol faoliyatni anglash – farqlash va tizimlashtirish – qo‘llash va nazorat* ketma-ketligida tashkil etish taklif qilindi. Bunda “Savollar guldastasi” mavjud bilimlarni faollashtirishga, klaster ma’lumotlarni tizimlashtirishga, Venn diagrammasi grammatik hodisalarni qiyoslashga, guruhlash mashqlari tasniflashga, “Xatoni top” esa o‘zlashtirilgan mezonni tekshirish va asoslashga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv asosida ish olib borilganda, interfaollik metodlarning ko‘pligi bilan emas, o‘quvchining til materiali ustida qanday amal bajarayotgani bilan belgilanadi. Shu sababli mashqni tanlashda uning tashqi shaklidan ko‘ra grammatik maqsadi ustuvor bo‘lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azimova I., Mavlonova K. Ona tili va o‘qish savodxonligi. 3–sinf. 1–2-qismlar. – 2022.
2. G‘ulomov A., Qodirov M., Ernazarova M. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 380 b. ISBN 978–9943–10–694–9.
3. Ibragimov F., Farsaxonova D. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya–Ziyo, 2021. – 196 b. ISBN 978–9943–6792–1–4.
4. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009. – 352 b. ISBN 978–9943–353–11–4.

HAMZA LIRIKASIDA AN'ANAVIY POETIK OBRAZLARNING YANGICHA TALQINI

Arzikulova Sohiba Abdujabbor qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
1-bosqich tayanch doktoranti
arzikulovasohiba@4gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Hamza Hakimzoda Niyoziy lirikasida mumtoz o'zbek she'riyatidan meros bo'lib kelgan gul, gulshan, bog', bahor, oy, nur, zulmat, bulut, shabboda, nihol kabi an'anaviy poetik obrazlarning yangicha badiiy-semantik talqini tahlil qilinadi. Tahlil davomida an'anaviy obrazlarning avvalgi estetik funksiyasi bilan Hamza ijodidagi yangi ijtimoiy-ma'rifiy mazmuni o'rtasidagi munosabat ochib berildi. Shoir an'anaviy poetik obrazlarni shunchaki takrorlamay, ularga milliy uyg'onish, ma'rifat, taraqqiyot, mehnat va yangi hayot mazmunlarini yuklagani asoslandi.

Kalit so'zlar: Hamza, lirika, poetik obraz, an'ana, yangicha talqin, gul, nur, zulmat, ma'rifat, milliy uyg'onish.

Аннотация. В статье анализируются новые художественно-семантические интерпретации традиционных поэтических образов — таких как цветок, цветник, сад, весна, луна, свет, тьма, облако, легкий ветерок и молодой побег, — унаследованных от классической узбекской поэзии и переосмысленных в лирических произведениях Хамзы Хакимзаде Ниязи. Исследование выявляет взаимосвязь между традиционными эстетическими функциями этих образов и новым социально-просветительским содержанием, привнесенным в них автором. Показано, что поэт не просто повторял традиционные поэтические образы, а наполнял их темами национального пробуждения, просвещения, прогресса, созидательного труда и нового уклада жизни.

Ключевые слова: Хамза, лирика, поэтический образ, традиция, новая интерпретация, цветок, свет, тьма, просвещение, национальное пробуждение.

O'zbek she'riyati taraqqiyotida an'ana va yangilik munosabati muhim poetik masalalardan biridir. Har bir yangi davr shoiri mavjud badiiy tajribaga munosabat bildiradi: ayrim poetik obrazlarni davom ettiradi, ayrimlarining mazmunini kengaytiradi, ba'zilarini esa yangi estetik vazifaga bo'ysundiradi. XX asrning serqirra ijodkorlaridan biri Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodida ham an'ana va novatorlik munosabati ko'zga tashlanadi. "Hamzaning dastlabki asarlarida jaholatga qarshi ilm-ma'rifatni ulug'lash va uni targ'ib-tashviq etish asosiy o'rinda turadi. Zotan, bu

asarlardan ma'lum bo'ladiki, Hamza she'riyati jadid adabiyotining yorqin namunasidir. Shoirning "Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar" majmuasiga kirgan "Oq gul", "Qizil gul", "Pushti gul", "Sariq gul", "Yashil gul", "Safsar gul", "Atirgul" deb nomlangan she'riy to'plamlari shundan dalolat beradi. Hamza atrofdagi voqelikka loqayd qarab tura olmasdi, shu bois shoir o'z davrining muhim ijtimoiy masalalarini yoritishga harakat qila boshladi" [2: 3] Bu ma'noda Hamzaning 1915-1917-yillarda yaratilgan "Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar" nomli majmuasi alohida e'tiborga loyiq. Bu majmuada davr ruhi, millat turmushi, orzu-umidlari, yechimini topish lozim bo'lgan muammolar o'z aksini topgan. Shoir xalq baxtsizligiga faqatgina ma'rifat va millat birligi barham bera olishiga ishongan. Hamza ijodining ushbu bosqichida ma'rifatga chorlov ustunlik qiladi. Hamzaning dunyoqarashiga jadidchilik harakati jiddiy ta'sir ko'rsatdi. "Hamza ijodi jadid adabiyotining asl namunalari qatorida turadi. Ijodining dastlabki davrida Hamzaning an'anaviy mumtoz adabiyotga ixlosi baland bo'lib, o'z asarlarini shu yo'nalishda yaratdi. Hamzaning "Yengil adabiyot", "O'qish kitobi", "Qiroat kitobi" nomli uch darsligi va dastlabki "Devon"ida ham diniy va ma'rifatparvarlik mavzusidagi asarlar anchagina o'rin egallagan. Hamza ko'plab mamlakatlarda bo'lib, ulardagi hayot va rivojlanish darajalarini o'z yurtidagi holat bilan solishtiradi va ijtimoiy qoloqlikdan qayg'uga tushadi. Hamza bunday holatning asosiy sababi – ilmsizlikdir degan xulosaga keladi va o'z she'rlarida xalqni ilmli bo'lishga, ma'rifat egallashga da'vat etadi. [1: 122] Hamza lirikasida gul, gulshan, bog', bahor, oy, quyosh, zulmat, bulut, shabada, nihol singari tabiat obrazlari faol qo'llanadi. Biroq bu obrazlar ko'pincha faqat tabiat manzarasini yaratish yoki lirik kechinmani ifodalash uchun xizmat qilmaydi. Shoir ularni ma'rifat, xalqning uyg'onishi, taraqqiyot, mehnat va yangi hayot g'oyalari bilan bog'laydi. Shoir she'rlari tahlili jarayonida obrazning faqat lug'aviy ma'nosi emas, balki uning she'r tarkibidagi funksiyasi, boshqa obrazlar bilan munosabati va mazmuniy o'zgarishi ham hisobga olinishi, xususan, gulshan – irfon, zulmat – nur, bahor – ma'rifat, bog' – yangi hayot, nihol – yosh avlod kabi obrazlar tizimi kontekst asosida o'rganilishi lozim. Chunki tahlilda bunday yondashuv Hamza poetikasidagi yangilikni faqat yangi obraz yaratishdan emas, balki mavjud obrazning poetik funksiyasini o'zgartirishdan ham izlash imkonini beradi.

Mumtoz Sharq she'riyatida gulshan an'anaviy poetik obrazlardan biri bo'lib, go'zallik, farog'at, bahor, hayot va ma'shuqa olami bilan bog'liq ramziy ma'nolarda qo'llanishi sir emas, Hamza esa gulshan obrazini ijtimoiy-ma'rifiy mazmun bilan boyitadi. Jumladan, Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Ko'zni oching, qardoshlar" she'rida: "*Irfon suvidan gulshanni obodlaylik*" [4: 12] degan misrani uchratamiz. Bu yerda "*gulshan*" oddiy bog' emas. Uning "*obod*" bo'lishi "*irfon suvi*"ga bog'lanmoqda. Natijada gulshan obrazining semantik maydoni kengayadi: u xalqning

ma’naviy hayoti, milliy taraqqiyoti va ma’rifiy muhitini ifodalovchi poetik birlikka aylanadi. Bu misrada ikki an’anaviy tushuncha – *suv va gulshan* – yangi mazmuniy munosabatga kirishadi. Suv hayot manbai bo‘lsa, “*irfon suvi*” ma’rifatning hayotbaxsh kuchini anglatadi. Demak, shoirning poetik modelida: *“irfon – suv – gulshan – obodlik*” ketma-ketligi yuzaga keladi. Shu jihatdan Hamza an’anaviy tabiat obrazini ijtimoiy-estetik tushunchaga aylantiradi.

“Yaxshi holin yo‘qotgan oqibatsiz Turkiston” she’rida Hamza ma’rifat va jaholatni guliston va jahliston qarama-qarshiligi orqali ifodalaydi:

“Ma’rifatdan har millat soldi turfa guliston,
Jaholatdan qutqazub qildi donishin bo‘ston,
Ilm o‘lgach musaxxar olam o‘ldi sayriston,
Ma’rifatsiz Turkiston qoldi bo‘lub jahliston!” [4: 17]

An’anaviy she’riyatda guliston va bo‘ston ko‘proq go‘zallik va farog‘at makonini bildiradi. Hamza esa ularni millatning ma’rifiy va madaniy taraqqiyoti bilan bog‘laydi. Bu yerda: guliston – ma’rifat va taraqqiyot makoni; bo‘ston – bilim va donish rivojlangan muhit; jahliston – jaholat hukmron bo‘lgan ijtimoiy muhit.

Shunday qilib, shoir tabiatga oid obrazlar tizimini ijtimoiy baholash vositasiga aylantiradi. Ayniqsa, “guliston” va “jahliston”ning qarama-qarshi qo‘yilishi obrazning semantik imkoniyatini kengaytiradi. Guliston endi faqat gullar o‘sadigan makon emas, balki ma’rifat bilan obod bo‘ladigan milliy makon sifatida talqin qilinadi.

Hamza lirikasida nur va zulmat munosabati ham an’anaviy poetik tafakkurning davomidir. Biroq shoir bu qarama-qarshilikni o‘z davrining ijtimoiy muammolariga tatbiq etadi.

Shoirning “Darmon istariz” she’riga ham e’tibor qarataylik:

“Bu qorong‘u kechamizga mohi tobon istariz,
Biz vatan avlodina ilm ila urfon istariz.” [4: 13]

Bu yerda mohi tobon – yorug‘ oy obrazi – qorong‘ulikni yorituvchi an’anaviy timsol sifatida keladi. Ammo uning mazmuniy yo‘nalishi “ilm” va “urfon” bilan bog‘lanadi. Natijada oy oddiy tabiat hodisa emas, ma’rifiy yorug‘lik ramziga aylanadi. Mazkur usul Hamzaning boshqa bir she’ridagi zulmat va guliston obrazlari bilan hamohangdir. “Darmon istariz”dagi qorong‘ilik va “Yaxshi holin yo‘qotgan...”dagi jahliston aslida bir xil semantik maydonga kiradi: jaholatni ifodalaydi.

Demak Hamza lirikasida zulmat – jaholatni, nur esa ma’rifatni ifodalaydi. Bu esa an’anaviy nur-zulmat qarama-qarshiligiga yangi ijtimoiy mazmun yuklanganini ko‘rsatadi.

Hamzaning “Ishchi bobo” she’rida tabiat manzarasi ijtimoiy va mehnat mazmuni bilan uyg‘unlashgani ko‘zga tashlanadi. Mazkur she’rda quyidagi misralar keltirilgan:

“Bahor bo‘lub, shatir-shutur
Maorif yomg‘uri yog‘di.” [4: 159]

Bu misralardagi bahor an’anaviy ravishda yangilanish, uyg‘onish va yasharish ramzidir. Hamza esa unga maorif tushunchasini bog‘laydi. “Maorif yomg‘uri” birikmasi ayniqsa e’tiborlidir. Yomg‘ir tabiatni yoshartiradi; maorif esa inson va jamiyatni rivojlantiradi. Shu asosda shoir ikki xil hodisa o‘rtasida poetik parallel yaratadi.

Hamza lirikasining tahlili shuni ko‘rsatadiki, shoir an’anaviy poetik obrazlardan ijodiy foydalanib, ularning mazmuniy va funksional imkoniyatlarini ularga qo‘shimcha ma’no yuklab kengaytirgan.

Birinchidan, gulshan, guliston, bog‘ kabi obrazlar go‘zallik va tabiat makonidan chiqib, ma’rifat, milliy hayot va yangilanish makonini ifodalovchi ramzlarga aylangan.

Ikkinchidan, oy, nur, bahor, yomg‘ir, nihol obrazlari yangilanish va ma’rifat g‘oyalarini kuchaytirishga xizmat qilgan.

Uchinchidan, zulmat obrazi an’anaviy qorong‘ilik ma’nosidan tashqari jaholat va ma’rifatsizlikni ifodalagan.

To‘rtinchidan, Luqmon singari an’anaviy madaniy obrazlar yangi tarixiy-estetik kontekstga olib kirilib, ma’rifat va hikmat g‘oyalarini kuchaytirgan.

Beshinchidan, Hamza poetikasida an’anaviy obrazlar bir-biri bilan semantik aloqaga kirishib, “zulmat – nur”, “jaholat – ma’rifat”, “eski hayot – yangi hayot”, “qoloqlik – taraqqiyot” kabi poetik qarama-qarshiliklarni shakllantirgan. Demak, Hamza lirikasidagi yangilik an’anadan voz kechishda emas, balki an’anaviy poetik obrazlarni yangi tarixiy, ijtimoiy va ma’rifiy mazmun bilan boyitishda namoyon bo‘ladi. Shoirning gulshani – obod bo‘lishi kerak bo‘lgan ma’naviy makon, nuri – inson va millatni yorituvchi ma’rifat, bahori – yangilanish, niholi – kelajak timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan Hamza lirikasida an’ana va yangilik bir-biriga qarama-qarshi hodisalar emas, balki an’anaviy poetik shaklning yangi tarixiy mazmun bilan uyg‘unlashuvi tarzida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Afoqova N. Jadid she'riyati poetikasi. – T.: Fan, 2005. – 140 b.
2. Arzikulova S. Hamza lirikasida ma'rifat masalasining yoritilishi//CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCHT. Uzbekistan.www.caajsr.uz. 2022.
3. Begali Qosimov va boshqalar. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. – T.: Ma'naviyat, 2004.
4. Hamza. To'la asarlar to'plami. – T.: Fan, 1988. 546 b.
5. Karimov N. XX asr o'zbek adabiyoti manzaralari. – Toshkent, 2008.
6. Xolikova N. Jadid adabiyotida xotin-qizlar obrazi. – T.: Bookmany print, 2024. – 256 b.

ZAMONAVIY NASRDA BADIIY KONSEPTLARNING SHAKLLANISH KOGNITIV MEXANIZMLARI
(XXI asr ingliz va Yevropa adabiyoti materiallari asosida)

Saidova Nozima Axrorovna
Vatan Nodavlat OTM “Filologiya
va tillar” kafedrasi v.b.dotsenti
e-mail: saidova_nozima@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur dissertatsiyada XXI asr zamonaviy nasrida badiiy konseptlarning shakllanishi asosida yotuvchi kognitiv mexanizmlar tadqiq etiladi. Badiiy konsept adabiy matn doirasida muallifning kognitiv jarayonlari, badiiy obrazlar tizimi, narrativ tuzilma hamda o‘quvchining interpretativ idroki o‘zaro ta’siri natijasida shakllanuvchi dinamik kognitiv-semantik tuzilma sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda kognitiv narratologiya, kognitiv poetika va germenevtika nazariy yondashuvlariga tayanilgan holda, sxemalashtirish, freymlash, konseptual metaforizatsiya, kategoriyalash va mental modellashtirish kabi kognitiv mexanizmlarning badiiy konsept mazmunini shakllantirish va rivojlantirishdagi o‘rni ochib beriladi. Shuningdek, qahramon ongining badiiy ifodalanishi, fokalizatsiya, makon va zamon kategoriyalari hamda o‘quvchining interpretativ faoliyati badiiy konseptlarning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omillar sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari badiiy konseptlar matniy, kognitiv va interpretativ jarayonlarning o‘zaro ta’siri asosida shakllanishini hamda zamonaviy nasrda mazmun hosil qilishning ko‘p qirrali xususiyatini namoyon etishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: badiiy konsept, kognitiv mexanizm, kognitiv narratologiya, kognitiv poetika, konseptual metafora, freym, mental model, fokalizatsiya, zamonaviy nasr.

Abstract. This thesis examines the cognitive mechanisms involved in the formation of artistic concepts in contemporary prose of the 21st century. An artistic concept is interpreted as a dynamic cognitive-semantic structure formed within the framework of a literary text through the interaction of the author’s cognition, the system of images, narrative structure, and the reader’s perception. Drawing on the approaches of cognitive narratology, cognitive poetics, and hermeneutics, the study identifies the role of such mechanisms as schematization, framing, conceptual metaphorization, categorization, and mental modeling in shaping the content of an artistic concept. Furthermore, the representation of character consciousness, focalization, the categories of space and time, and the reader’s interpretive activity are examined as important factors in the formation of concepts.

Keywords: artistic concept, cognitive mechanism, cognitive narratology, cognitive poetics, conceptual metaphor, frame, mental model, focalization, contemporary prose.

Kirish. XXI asr adabiyotshunosligida badiiy asarni faqat estetik hodisa sifatida emas, balki inson tafakkuri, idroki va mental tajribasining badiiy ifodasi sifatida o‘rganishga bo‘lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan, kognitiv narratologiya va kognitiv poetikaning rivojlanishi badiiy matnni yaratish va qabul qilish jarayonlarining kognitiv asoslarini tadqiq etish uchun yangi metodologik imkoniyatlarni yuzaga keltirdi.

Kognitiv yondashuv doirasida badiiy matn o‘quvchi ongida ma’lum bilimlar, assotsiatsiyalar, mental modellar va konseptual tuzilmalarni faollashtiruvchi murakkab tizim sifatida qaraladi. David Herman kognitiv narratologiyani narrativlarning inson tafakkuri va bilish jarayonlari bilan aloqasini o‘rganuvchi yo‘nalish sifatida tavsiflaydi [1; 2: 421-536]. Peter Stockwell esa kognitiv poetika doirasida badiiy matnning mazmuni va estetik ta’sirini insonning kognitiv faoliyati bilan bog‘lash zarurligini ta’kidlaydi [3:193].

Badiiy konseptni oddiy mavzu yoki g‘oya bilan aynanlashtirish mumkin emas. Konsept badiiy matnning turli qatlamlarida namoyon bo‘ladigan, muallifning individual tajribasi, madaniy bilimlar, obrazlar, metaforalar va narrativ strategiyalar orqali shakllanadigan murakkab mental-semantik birlikdir. Kognitiv yondashuv nuqtayi nazaridan badiiy konseptning shakllanishini bir nechta o‘zaro bog‘liq mexanizmlar orqali izohlash mumkin.

Birinchi mexanizm — sxemalashtirish. Inson yangi axborotni avvalgi tajribasi asosida mavjud kognitiv sxemalar bilan bog‘laydi. Badiiy matnda ham o‘quvchi personaj, makon, voqea yoki konfliktni avvaldan mavjud bilim va tajribasi asosida anglaydi. Natijada matnda bevosita ifodalanmagan ma’nolar ham qayta tiklanadi.

Ikkinchi mexanizm — freym orqali konseptualizatsiya. Freym muayyan hodisa yoki vaziyat haqidagi strukturaviy bilimlarni tartibga soluvchi kognitiv model sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, “xotira”, “uy”, “safap”, “urush”, “begonalik” kabi konseptlar o‘quvchi ongida ma’lum madaniy va tajribaviy freymlarni faollashtiradi.

Uchinchi mexanizm — konseptual metaforalashtirish. G. Lakoff va M. Johnson inson tafakkurida abstrakt tushunchalarni konkret tajriba asosida anglash imkonini beruvchi konseptual metaforalarning muhim rolini ko‘rsatadi [4:195-208]. Badiiy matnda esa metafora nafaqat stilistik vosita, balki muayyan konseptning mazmunini shakllantiruvchi kognitiv mexanizm sifatida ham faoliyat ko‘rsatadi.

To‘rtinchi mexanizm — kategoriyalashtirish. O‘quvchi matndagi voqea, obraz va hodisalarni ma’lum kategoriyalar asosida guruhlaydi. Bu jarayon badiiy olamning yaxlit mental modelini yaratishga xizmat qiladi.

Beshinchi mexanizm — mental modellashtirish. O‘quvchi narrativ axborotni qayta ishlash jarayonida badiiy olamning mental modelini yaratadi. Ushbu model personajlar, voqealar, makon, vaqt va sabab-oqibat munosabatlarini o‘z ichiga oladi. Shu sababli narrativ matn badiiy konseptni shakllantirishning muhim kognitiv vositasiga aylanadi.

David Herman narrativni insonning voqelikni anglash, tajribani tartibga solish va mental modellar yaratish jarayonlari bilan bog‘laydi [1; 2: 421-436]. Demak, narrativ struktura faqat voqealarni ketma-ket bayon qilish vositasi emas, balki badiiy konseptlarni shakllantiruvchi kognitiv mexanizm sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Badiiy konsept shakllanishida personaj ongining tasviri ham alohida ahamiyatga ega. Ichki monolog, ong oqimi, erkin bilvosita nutq, xotiralar va retrospeksiya orqali personajning individual mental olami yaratiladi. E. Semino tomonidan ishlab chiqilgan “mind style” konsepsiyasi ham personaj dunyoqarashi va idrokining lingvistik hamda kognitiv xususiyatlarini tahlil qilish imkonini beradi [5:95-122].

Shuningdek, fokalizatsiya badiiy konseptni shakllantirishda muhim vositadir. Bir voqeaning turli personajlar nuqtayi nazaridan berilishi o‘quvchida bir xil hodisa haqida turli mental modellar paydo bo‘lishiga olib keladi. Natijada “haqiqat”, “xotira”, “shaxsiyat”, “ayb”, “qo‘rquv” kabi konseptlarning mazmuni yagona va o‘zgarmas emas, balki ko‘p qatlamli xarakter kasb etadi.

Makon va zamon ham konseptual mazmunni shakllantiruvchi muhim kategoriyalardir. Masalan, yopiq makon izolyatsiya yoki qo‘rquv konseptini kuchaytirishi, yo‘l yoki chegara makoni esa o‘zgarish, izlanish va identifikatsiya konseptlari bilan bog‘lanishi mumkin. Xuddi shuningdek, retrospektiv vaqt xotira konseptining, kelajakka yo‘naltirilgan vaqt esa umid yoki xavotir konseptining shakllanishiga xizmat qilishi mumkin.

Zamonaviy ingliz va Yevropa nasrida xotira, identifikatsiya, vaqt, yolg‘izlik, migratsiya, begonalik, travma va reallik kabi konseptlar alohida ahamiyat kasb etadi. Kazuo Ishiguro, Ian McEwan va Margaret Atwood kabi ijodkorlarning asarlarida inson xotirasi, shaxsiyatning o‘zgaruvchanligi, vaqt va voqelikning subyektiv talqini kabi masalalar turli narrativ strategiyalar yordamida yoritiladi.

Masalan, xotira konsepti ko‘pincha retrospeksiya, fragmentar kompozitsiya, ishonchsiz narratsiya va subyektiv fokalizatsiya orqali shakllantiriladi. Bunda xotira oddiygina o‘tmishdagi voqealar majmui emas, balki personajning hozirgi shaxsiyatini belgilovchi faol kognitiv jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

Badiiy konseptning shakllanishi faqat muallif tomonidan amalga oshiriladigan jarayon emas. O‘quvchi ham mazmunni faol ravishda qayta quradi. L. Zunshine badiiy asarni o‘qish jarayonida “Theory of Mind” — boshqa insonlarning ruhiy

holatlarini anglash va ularga mental holatlar nisbat berish qobiliyatining ahamiyatini ko‘rsatadi[6:6-17].

Shu ma’noda, badiiy konseptni quyidagi dinamik tizim sifatida tasavvur qilish mumkin: muallif tajribasi → narrativ struktura → obraz va metaforalar → personajning mental olami → o‘quvchi interpretatsiyasi → badiiy konseptning shakllanishi.

Ushbu jarayonda konsept tayyor va o‘zgarmas birlik sifatida emas, balki matn va o‘quvchi o‘rtasidagi kognitiv-interaktiv jarayon natijasida shakllanuvchi dinamik tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy nasrda badiiy konseptlarning shakllanishi murakkab kognitiv va narrativ jarayon hisoblanadi. Sxemalashtirish, freymlashtirish, konseptual metaforalashtirish, kategoriyalashtirish va mental modellashtirish kabi mexanizmlar badiiy konseptning mazmuniy va semantik tuzilishini shakllantirishda o‘zaro bog‘liq holda faoliyat ko‘rsatadi.

Narrativ struktura, fokalizatsiya, personaj ongining tasviri, makon va zamon kategoriyalari esa mazkur mexanizmlarning badiiy matnda amalga oshishini ta’minlaydi. Ayniqsa, zamonaviy nasrda xotira, identifikatsiya, vaqt, reallik, yolg‘izlik va begonalik kabi konseptlarning shakllanishi insonning individual va ijtimoiy tajribasini kognitiv jihatdan qayta ishlash jarayonlari bilan chambarchas bog‘liq.

Shuningdek, badiiy konseptning yakuniy mazmuni faqat muallif tomonidan belgilanmaydi. O‘quvchining mavjud bilimlari, madaniy tajribasi va interpretativ strategiyalari ham konseptning matnni qabul qilish jarayonidagi mazmunini belgilaydi. Shu sababli badiiy konseptni muallif tafakkuri, narrativ struktura va o‘quvchi kognitiv faoliyatining o‘zaro ta’siri natijasida shakllanuvchi dinamik kognitiv-semantik tuzilma sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur yondashuv zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy matnning mazmuniy tuzilishini chuqurroq anglash, muallif va o‘quvchi o‘rtasidagi kognitiv munosabatlarni aniqlash hamda XXI asr adabiyotining konseptual tizimini kompleks tadqiq etish uchun nazariy va metodologik asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Herman D. Cognitive Narratology // Hühn P., Meister J.C., Pier J., Schmid W. (eds.). *Handbook of Narratology*. Berlin; Boston: De Gruyter, 2014. DOI: 10.1515/9783110316469.46.
2. Herman D. Narrative Theory and the Sciences of Mind // *Literature Compass*. 2013. Vol. 10, No. 5. P. 421–436. DOI: 10.1111/lic3.12062.

3. Stockwell P. *Cognitive Poetics: An Introduction*. London; New York: Routledge, 2002. 193 p.
4. Lakoff G., Johnson M. The Metaphorical Structure of the Human Conceptual System // *Cognitive Science*. 1980. Vol. 4, No. 2. P. 195–208. DOI: 10.1207/s15516709cog0402_4.
5. Semino E. A Cognitive Stylistic Approach to Mind Style in Narrative Fiction // Semino E., Culpeper J. (eds.). *Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2002. P. 95–122. DOI: 10.1075/lal.1.07sem.
6. Zunshine L. *Why We Read Fiction: Theory of Mind and the Novel*. Columbus: The Ohio State University Press,2006. 6-17pp.

BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING FORSAYT KOMPETENSIYASINI BAHOLASH MEZONLARI, INDIKATORLARI VA DARAJALARI

Sotbarov Atabek Asilbek o’g’li
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Pedagogika kafedrasi katta o’qituvchisi
sotbarovatabek@gmail.com,
+99833-606-81-79

ANNOTATSIYA

Maqolada bo‘lajak pedagoglarning kasbiy faoliyatida tobora muhim ahamiyat kasb etayotgan forsayt kompetensiyasini pedagogik baholash muammosi ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot maqsadi — mazkur kompetensiyani tarkibiy jihatdan tavsiflovchi mezonlar, ularga mos indikatorlar va shakllanganlik darajalari tizimini ilmiy asoslash va ishlab chiqishdan iborat. Nazariy tahlil, tizimli-tarkibiy va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanilgan holda kognitiv-bilim, motivatsion-qadriyat, operatsion-faoliyat va reflektiv-baholash mezonlari, ularning har biriga oid indikatorlar hamda quyi, o‘rta va yuqori darajalar ishlab chiqildi. Natijalar bo‘lajak pedagoglarning kelajakni loyihalashtirish, bashoratlash va strategik rejalashtirish ko‘nikmalarini diagnostika qilishda, shuningdek pedagogika oliy ta’lim muassasalarida ta’lim dasturlarini takomillashtirishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: forsayt kompetensiyasi, bo‘lajak pedagog, baholash mezonlari, indikatorlar, kompetensiya darajalari, kelajakni loyihalashtirish, pedagogik kompetentlik, forsayt texnologiyalari.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается проблема педагогической оценки форсайт-компетентности будущих педагогов, приобретающей всё большее значение в их профессиональной деятельности. Цель исследования — научное обоснование и разработка системы критериев, соответствующих им индикаторов и уровней сформированности данной компетентности. На основе теоретического, системно-структурного и сравнительного анализа выделены когнитивно-знаниевый, мотивационно-ценностный, операционально-деятельностный и рефлексивно-оценочный критерии, разработаны индикаторы и уровни (низкий, средний, высокий). Результаты имеют практическое значение для диагностики умений будущих педагогов проектировать будущее и для совершенствования образовательных программ педагогических вузов.

Ключевые слова: форсайт-компетентность, будущий педагог, критерии оценки, индикаторы, уровни компетентности, проектирование будущего, форсайт-технологии.

ABSTRACT

The article addresses the problem of pedagogically assessing the foresight competence of future teachers, a competence of growing importance in professional pedagogical activity. The aim of the study is to scientifically substantiate and develop a system of criteria, corresponding indicators, and levels of formation of this competence. Using theoretical, systemic-structural, and comparative analysis, four criteria are proposed — cognitive-knowledge, motivational-value, operational-activity, and reflective-evaluative — together with indicators and three levels (low, medium, high). The results are of practical value for diagnosing future teachers' ability to anticipate change and design the future, and for improving curricula in pedagogical higher education institutions.

Keywords: foresight competence, future teachers, assessment criteria, indicators, competence levels, futures thinking, foresight technologies.

KIRISH

Ta’lim tizimining jadal raqamlashtirilishi, mehnat bozori talablarining tez o‘zgarishi va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning murakkablashuvi sharoitida zamonaviy pedagogdan nafaqat mavjud bilimlarni uzatish, balki ta’lim sohasidagi kelajak o‘zgarishlarini oldindan ko‘ra bilish, ularga tayyorgarlik ko‘rish va o‘quvchi (talaba) shaxsining istiqbolli rivojlanish traektoriyasini loyihalashtirish qobiliyati ham talab etilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish ta’lim tizimida eng zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalardan foydalanishni, jumladan bo‘lajak mutaxassislarning kelajakni ko‘ra bilish va tezkor o‘zgaruvchan muhitga moslashuvchan bo‘lishini taqozo etadi. [1; 9]

Ushbu talablarga javob beruvchi kasbiy-shaxsiy sifatlardan biri forsayt kompetensiyasi hisoblanadi. “Forsayt” (ingl. foresight — kelajakni ko‘ra bilish) tushunchasi dastlab strategik boshqaruv va ijtimoiy-iqtisodiy prognozlashtirish sohalarida shakllangan bo‘lib, kelajakdagi mumkin bo‘lgan o‘zgarishlarni tizimli tahlil qilish, muqobil ssenariylarni ishlab chiqish va shu asosda joriy qarorlarni qabul qilish metodologiyasini anglatadi. Xalqaro amaliyotda kasbiy forsayt kompetensiyasi modeli, jumladan, Professional Futuristlar Assotsiatsiyasi (Association of Professional Futurists) tomonidan ishlab chiqilgan model orqali freyming (masalani chegaralash), skanerlash (o‘zgarish signallarini kuzatish), futuring (muqobil kelajaklarni aniqlash), vijining (istiqbolli kelajak obrazini shakllantirish), dizaynerlik (strategiyani loyihalashtirish) va moslashuv kabi komponentlar orqali tavsiflanadi. [9; 17]

Pedagogika sohasida forsayt kompetensiyasi bo‘lajak pedagogning ta’lim-tarbiya jarayonidagi o‘zgarishlarni bashoratlash, o‘quvchilar (talabalar)ning kasbiy-

shaxsiy rivojlanish istiqbollarini loyihalashtirish, zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalarni oldindan baholash hamda strategik pedagogik qarorlar qabul qilish qobiliyatlarining yig‘indisi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, pedagogika fanida mazkur kompetensiyani baholashning yagona, ilmiy asoslangan mezonlar, indikatorlar va darajalar tizimi hozircha yetarlicha ishlab chiqilmagan, bu esa oliy ta’lim amaliyotida uni maqsadli shakllantirish va diagnostika qilishni qiyinlashtirmoqda. [7–9]

Mazkur maqolaning maqsadi — bo‘lajak pedagoglarning forsayt kompetensiyasini tarkibiy jihatdan tavsiflovchi baholash mezonlari, har bir mezonga mos indikatorlar hamda kompetensiyaning shakllanganlik darajalarini ilmiy asoslash va yaxlit model sifatida taqdim etishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (MATERIALLAR VA METODLAR)

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: 1) mavzuga oid ilmiy-pedagogik adabiyotlar, me’yoriy-huquqiy hujjatlar (jumladan, O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi) hamda xalqaro forsayt-kompetensiya modellarining nazariy tahlili; 2) tizimli-tarkibiy tahlil — forsayt kompetensiyasini alohida, o‘zaro bog‘liq komponentlarga (kognitiv, motivatsion, operatsion, reflektiv) ajratish uchun; 3) qiyosiy tahlil — pedagogik kompetentlikni baholashning mavjud yondashuvlari (kompetensiyaviy rubrikalar, chek-listlar, 360 daraja baholash) bilan forsayt kompetensiyasiga xos xususiyatlarni solishtirish uchun; 4) pedagogik modellashtirish — mezon-indikator-daraja ko‘rinishidagi yaxlit baholash modelini loyihalashtirish uchun. [1; 5–9]

Mezonlar va indikatorlarni ishlab chiqishda forsayt tadqiqotlarida keng qo‘llaniladigan Delfi usuli va SWOT-tahlil kabi an’anaviy usullarning mazmun-mohiyati, shuningdek pedagogik o‘lchov nazariyasida qabul qilingan mezonlarning aniqlik, o‘lchanuvchanlik, tushunarlilik va adolatlilik talablari asos qilib olindi. Darajalarni farqlashda bilim, ko‘nikma va malakaning shakllanganlik sifatini tavsiflovchi uch bosqichli (quyi — reproduktiv, o‘rta — konstruktiv, yuqori — kreativ-innovatsion) yondashuvdan foydalanildi; bu yondashuv pedagogik kompetentlikni bosqichma-bosqich rivojlanuvchi hodisa sifatida talqin qiluvchi ilmiy qarashlarga mos keladi. [9; 10; 15–17]

Ta’kidlash joizki, ushbu maqolada taqdim etilgan model nazariy-metodologik xarakterga ega bo‘lib, uning ishonchliligi va validligini statistik jihatdan tasdiqlash uchun bo‘lajak pedagoglar ishtirokida keyingi bosqichda ekspert so‘rovnomasi (Delfi usulida) va tajriba-sinov ishlarini o‘tkazish nazarda tutilgan.

NATIJALAR

O‘tkazilgan nazariy tahlil asosida bo‘lajak pedagoglarning forsayt kompetensiyasi tuzilishida to‘rtta o‘zaro bog‘liq mezon ajratildi: kognitiv-bilim,

motivatsion-qadriyat, operatsion-faoliyat va reflektiv-baholash mezonlari. Har bir mezon bo‘yicha kuzatiladigan, o‘lchanadigan indikatorlar aniqlandi hamda kompetensiyaning uch darajasi — quyi (reproduktiv), o‘rta (konstruktiv) va yuqori (kreativ-innovatsion) — tavsiflab berildi (1-jadval). [7–11; 15–18]

Mezon (komponent)	**Indikatorlar**	**Quyi (reproduktiv) daraja**	**O‘rta (konstruktiv) daraja**	**Yuqori (kreativ-innovatsion) daraja**
1. Kognitiv-bilim mezoni	Ta’lim taraqqiyoti tendensiyalari va o‘zgarish signallarini bilish (skanerlash) Forsayt metodologiyasi (Delfi, SWOT, ssenariylashtirish) haqida bilimlar Kelajakni bashoratlash tushunchalari va usullarini tushunish	O‘zgarish signallarini va forsayt tushunchalarini deyarli bilmaydi, bilimlari uzuq-yuluq, tizimsiz.	Asosiy tushunchalarni biladi, biroq ularni yangi vaziyatga bog‘lay olmaydi, bilim tizimli emas.	Tendensiyalarni erkin tahlil qiladi, forsayt metodlarini chuqur biladi va ularni turli vaziyatlarga moslashtira oladi.
2. Motivatsion-qadriyat mezoni	Innovatsiyalarga qiziqish va ularni qo‘llashga ichki ehtiyoj Uzoq muddatli rejalashtirishga intilish O‘quvchi/talabaning kelajagiga mas’uliyatli qarash	Kelajakni loyihalashtirishga qiziqish sust, faoliyat faqat joriy vazifalar bilan cheklanadi.	Qiziqish mavjud, lekin barqaror emas, tashqi rag‘batlantirish talab qilinadi.	Kelajakka yo‘naltirilgan faoliyatga barqaror ichki ehtiyoj va yuksak mas’uliyat hissi shakllangan.
3. Operatsion-	Ta’lim jarayoni rivojlanishi	Amaliy topshiriqlarni	Ssenariy va loyihalarni	Bir nechta muqobil

Mezon (komponent)	**Indikatorlar**	**Quyi (reproduktiv) daraja**	**O‘rta (konstruktiv) daraja**	**Yuqori (kreativ-innovatsion) daraja**
faoliyat mezoni	bo‘yicha ssenariylar ishlab chiqish (futuring, visioning) Individual ta’lim traektoriyalarini loyihalashtirish (framing, designing) Forsayt texnologiyalarini dars/kurikulum rejalashtirishda qo‘llash	faqat namuna asosida, ijodiy yondashuvsiz bajaradi.	mustaqil tuza oladi, ammo alternativ variantlarni kam ko‘rib chiqadi.	ssenariylarni mustaqil ishlab chiqadi, ularni asoslaydi va amaliyotga moslashtiradi.
4. Reflektiv-baholash mezoni	O‘z bashoratlarini tahlil qilish va ularni yangi ma’lumotlar asosida tuzatish (adapting) Muqobil kelajak variantlarini tanqidiy baholash Kasbiy faoliyat natijalari yuzasidan refleksiya yuritish	O‘z faoliyati va bashoratlarini tahlil qilishga ehtiyoj sezmaydi.	Tashqi yordam (murabbiy, hamkasb) bilan refleksiya yurita oladi.	Mustaqil, tizimli refleksiya asosida rejalarni doimiy takomillashtirib boradi.

1-jadval. Bo‘lajak pedagoglarning forsayt kompetensiyasini baholash mezonlari, indikatorlari va darajalari.

Manba: jadval muallif tomonidan ilmiy-pedagogik adabiyotlar va forsaytga oid manbalar asosida tizimlashtirildi [7–11; 15–18].

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, kognitiv-bilim mezoni bo‘lajak pedagogning forsayt metodologiyasi va ta’limdagi o‘zgarish tendensiyalari haqidagi bilimlarini, motivatsion-qadriyat mezoni — kelajakka yo‘naltirilgan faoliyatga ichki ehtiyoj va mas’uliyatni, operatsion-faoliyat mezoni — ssenariylashtirish, loyihalashtirish va texnologiyalarni amalda qo‘llash ko‘nikmalarini, reflektiv-baholash mezoni esa o‘z faoliyati va bashoratlarini tahlil qilish hamda tuzatish qobiliyatini tavsiflaydi. Darajalar orasidagi farq, birinchi navbatda, bilim va ko‘nikmalarning mustaqillik, tizimlilik va ijodiylik darajasida namoyon bo‘ladi: quyi darajada faoliyat namuna asosida va tashqi yordam bilan amalga oshirilsa, yuqori darajada bo‘lajak pedagog mustaqil ravishda muqobil ssenariylar ishlab chiqadi va o‘z faoliyatini tizimli ravishda takomillashtirib boradi. [10–13; 15]

MUHOKAMA

Ishlab chiqilgan model pedagogik kompetentlikni baholashning an’anaviy yondashuvlaridan — masalan, rubrika va chek-list asosidagi formativ baholash yoki xodimlar faoliyatini 360 daraja baholash usullaridan — shu bilan farq qiladiki, u pedagogning nafaqat joriy faoliyat sifatini, balki kelajakka nisbatan bashoratlash, ssenariylashtirish va strategik rejalashtirish qobiliyatini alohida ob’ekt sifatida ajratib ko‘rsatadi. Shu bilan birga, taklif etilayotgan mezonlar mavjud pedagogik kompetentlikni baholash mezonlari (masalan, fan bo‘yicha bilim darajasi, metodik tayyorgarlik) bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, forsayt kompetensiyasini pedagogik kompetentlikning mustaqil, ammo undan ajralmas tarkibiy qismi sifatida talqin etish maqsadga muvofiqdir. [10–13]

Xalqaro tajribada forsayt ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan “Futures Literacy” (kelajak savodxonligi) tashabbuslari va pedagog kadrlarning forsayt malakasini oshirishga yo‘naltirilgan maxsus dasturlar mavjudligi taklif etilayotgan modelning dolzarbligini tasdiqlaydi: bunday tashabbuslar pedagoglarda noaniqlik sharoitida ishlash, muqobil kelajaklarni tasavvur qilish va ularga mos strategiyalar tanlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, iqtisodiy va tibbiy ta’lim sohalarida olib borilgan tadqiqotlar forsayt kompetensiyasini rivojlantirishda ishtirokchilik (partisipativ) metodlari — gorizontni skanerlash, oldinga yo‘naltirilgan tafakkur va bekasting (backcasting) — samarali ekanligini ko‘rsatgan, bu esa operatsion-faoliyat mezoni doirasidagi indikatorlarni yanada kengaytirish imkonini beradi. [16–18]

Tadqiqotning cheklovi shundan iboratki, taqdim etilgan mezon-indikator-daraja tizimi hozircha faqat nazariy tahlil asosida ishlab chiqilgan. Modelning amaliy qo‘llanilishi va o‘lchov vositasi (test topshiriqlari, kuzatuv varaqalari, o‘z-o‘zini baholash so‘rovnomalari) sifatidagi samaradorligini aniqlash uchun pedagogika yo‘nalishi talabalari ishtirokida tajriba-sinov ishlarini o‘tkazish, shuningdek

ekspertlar (Delfi usulida) yordamida mezonlarning muvofiqlik darajasini statistik tasdiqlash zarur. Bu masalalar tadqiqotning keyingi bosqichi uchun istiqbolli yo‘nalish bo‘lib qoladi.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot natijasida bo‘lajak pedagoglarning forsayt kompetensiyasini baholash uchun to‘rtta mezon (kognitiv-bilim, motivatsion-qadriyat, operatsion-faoliyat, reflektiv-baholash), ularga mos indikatorlar hamda uchta daraja (quyi, o‘rta, yuqori)dan iborat yaxlit model ishlab chiqildi. Taklif etilayotgan model bo‘lajak pedagoglarning kelajakni loyihalashtirish, ta’lim jarayonidagi o‘zgarishlarni bashoratlash va strategik pedagogik qarorlar qabul qilish qobiliyatlarini diagnostika qilish uchun ilmiy-uslubiy asos bo‘lib xizmat qilishi, shuningdek pedagogika oliy ta’lim muassasalarida o‘quv dasturlarini forsayt texnologiyalari elementlari bilan boyitishda amaliy yordam berishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda modelni empirik tekshirishga (ekspert baholash, tajriba-sinov ishlari) alohida e’tibor qaratish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi qarori. — Toshkent, 2019.

2. Dewey J. Experience and Education. — New York: Macmillan, 1938.

3. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

4. Jalilov Q. Baholash nazariyasi asoslari. — Toshkent, 2020.

5. Kasbiy pedagogik kompetensiyalarning turlari va ularni rivojlantirish masalalari // Academic Research in Educational Sciences. — 2020. — Vol. 1, Issue 3. — B. 209–215. URL: https://ares.uz/storage/app/media/2020yil/Vol_1_Issue_3/209-2015.pdf

6. Pedagogning kasbiy kompetentligini rivojlantirish yo‘llari // Ilmiy-uslubiy jurnal maqolalar to‘plami. URL: https://universalpublishings.com/index.php/itfttdm/article/download/1307/2482/1261

7. Talabalarni pedagogik kompetensiyaga oid bilimlarni forsayt texnologiyasi asosida shakllantirish // European Journal of Academic Research (in-Academy). URL: https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/download/45152/28711/48728

8. Talabalarning kreativ kompetensiyalarini forsayt texnologiyalar asosida takomillashtirish // Oriental Journal of Social Sciences. URL: https://ojs.rmasav.com/index.php/ojs/article/download/1557/1321/1400

9. Oliy ta’lim tizimida forsayt tadqiqotlari va strategik qarorlar qabul qilish. URL: https://lib.bimm.uz/items/download/11930

10. Pedagoglar faoliyatini baholash mezonlari va indikatorlari // Menejment.uz o‘quv materiallari. URL: https://www.menejment.uz/lesson_text/20

11. Zamonaviy o‘qituvchini tayanch kompetensiyalarini baholash mezonlari // Jamiyat va innovatsiyalar — Общество и инновации — Society and innovations. URL: https://www.researchgate.net/publication/355153526

12. O‘quvchilarning individual o‘quv natijalarini baholashga zamonaviy yondashuvlar. URL: https://www.researchgate.net/publication/379016030

13. Kompetensiyaga asoslangan baholash (rubrika, chek-list) mas’uliyat tuyg‘usini shakllantirish omili sifatida // Za’monaviy ta’lim islohotlari va ularning amaliy yechimlari: konferensiya materiallari. — 2025. — 1(4). — B. 338–344. URL: https://insightpublishing.org/index.php/zti/article/view/1343

14. Ijtimoiy pedagogning kasbiy faoliyati // Modern education and development. URL: https://inlibrary.uz/index.php/mead/article/view/95184

15. Pedagogik tashxislash: mezon va ko‘rsatkichlar tizimi. URL: https://www.scribd.com/document/956670804

16. Fórizs, N. et al. Future in the Present: Participatory Futures Research Methods in Economic Higher Education — the Development of Future Competencies // Journal of Futures Studies. — 2021. — Vol. 26(2). — P. 1–18. URL: https://jfsdigital.org/future-in-the-present-participatory-futures-research-methods-in-economic-higher-education-the-development-of-future-competencies

17. Pesut D., Ankel F. #futureofmeded: Developing Foresight Competencies. — ICE Blog, 2019. URL: https://icenet.blog/2019/06/04/futureofmeded-developing-foresight-competencies/

18. European Commission Competence Centre on Foresight. Futures Literacy / Future Forward Programme. URL: https://knowledge4policy.ec.europa.eu/foresight/future-forward_en

O‘ZBEK TILI MILLIY KORPUSINI YARATISH: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR

Eshanqulov Dilmurod,
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti,
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi, o‘qituvchlsi,
Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: dilmurodeshanqulov109@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbek tili milliy korpusini yaratish jarayoni, uning tilshunoslikda tutgan o‘rni, metodologik va texnik masalalari tahlil qilinadi. Milliy korpus madaniy meros sifatida tilning turli qatlamlarini jamlash va raqamli formatda saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, maqolada korpus tilshunosligini rivojlantirish yo‘llari, zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida O‘zbek tilini chuqur o‘rganish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbek tili, milliy korpus, tilshunoslik, korpus lingvistikasi, raqamlashtirish, avtomatlashtirish, til modeli.

Аннотация: В данной статье анализируется процесс создания национального корпуса узбекского языка, его роль в языкознании, а также методологические и технические вопросы. Национальный корпус как культурное наследие имеет важное значение для сбора различных слоев языка и их сохранения в цифровом формате. Кроме того, в статье рассматриваются пути развития корпусной лингвистики и возможности глубокого изучения узбекского языка с помощью современных информационных технологий.

Ключевые слова: узбекский язык, национальный корпус, языкознание, корпусная лингвистика, цифровизация, автоматизация, языковая модель.

Kirish. Milliy korpus yaratish maqsadi korpusning keng ko‘lamli bo‘lishi ma’lumotning o‘ziga xosligini kafolatlaydi, til hodisalarining barcha qirrasini to‘liq namoyish etishni ta’minlaydi. Turli tipdagi ma’lumot til korpusida o‘zining tabiiy kontekstual shaklida joylashadi, bu esa uni har tomonlama va obyektiv o‘rganish uchun asos bo‘ladi. Bir marta tuzilgan va tayyorlangan axborotlar massivi bir necha tadqiqotchi tomonidan ko‘p marta, turli maqsadda ishlatilishi mumkin. Korpus tilni tadqiq etish (tilda so‘zning o‘zgarishi, istorizm, neologizm, ma’no kengayishi va torayishi; yangi frazeologizmlarning paydo bo‘lishini kuzatish), til o‘rganish, lug‘at tuzishda eng zamonaviy, keng imkoniyatli dasturlashtirilgan tizim.

Korpussiz bugungi kun nazariy va amaliy filologiyasini tasavvur etish qiyin. Tilshunosllkka oid tadqiqotda fakt bilan ish ko‘riladigan hollarda material yig‘ilishi, sistemaga solinishi lozim. Bunday katta hajmli ishni bajarishda korpus tilshunos

uchun vaqt va mehnatni tejaydigan ish quroli. U texnik jarayonni tezlashtiruvchi vosita bo‘lib qolmay, ma’lum til zamonaviy shaklining axborot tizimi bo‘lib, kutilmagan savolga ham javob bera oladigan, tilshunoslik oldiga avval qo‘yilmagan dolzarb muammoni qo‘ya oladigan tizim.

Korpus ma’lum maqsadda yig‘ilgan matnlar uni tashkil etuvchi til birliklari yig‘indisi, tabiiy tildagi elektron shaklda saqlanadigan yozma yoki og‘zaki, kompyuterlashtirilgan qidiruv tizimiga dasturiy ta’minot asosida joylashtirilgan on-line yoki off-line tizimda ishlaydigan matnlar jamlanmasi. Lingvistik tadqiqot va amaliy topshiriqlar yechimi uchun til korpuslari zamonaviy tilshunoslikning inkor etib bo‘lmas ish quroli. U oddiy elektron kutubxonadan farqlanadi. Elektron kutubxona xalqning ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy, iqtisodiy hayotini aks ettiruvchi badiiy va publitsistik asarlarni nisbatan to‘liq qamrab olishni maqsad qilgan bo‘ladi.

Elektron kutubxona matnlari tilshunoslik nuqtayi nazaridan leksik, morfologik, grammatik, semantik belgilar asosida ishlov berilmaganligi sababli lingvistik tadqiqot uchun noqulaylik tug‘diradi. Chunki elektron kutubxona ilmiy tadqiqot materiali bazasini tayyorlash maqsadida tuzilmaydi, balki milliy-ma’naviy merosni to‘plashni maqsad qilgan bo‘ladi.

Til korpusi esa elektron kutubxonadan farqli o‘laroq, tilni o‘rganish uchun zaruriy, foydali va qiziqarli matnlarni to‘plashni nazarda tutadi. Korpusni elektron kutubxonadan ajratib turuvchi birinchi omil undagi matnning xususiyati va qo‘shimcha ma’lumot bilan boyitilganligi hisoblanadi hamda bu belgi korpusning alohida qismi — korpus birliklariga yozilgan izohni tashkil etadi [1:30-31].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kompyuter leksikografiyasini elektron matnlar korpusi yoki parallel matnlar korpuslarisiz tasavvur qilish mumkin emas. Matnlar korpusi («corpus» lotincha «tana» degan ma’noni anglatadi) — bu elektron holda saqlanadigan ma’lum til birliklari bo‘lib, ular tilshunoslar uchun turli xil muammolarni hal etish maqsadida va turli yo‘nalishdagi tadqiqotlar uchun zaruriyatga qarab turli shakllarda tuziladi. Bular fonema, grafema, morfemalardan tortib undan kattaroq birliklar — leksema, gap va matnlar (badiiy yoki ilmiy asar, gazeta va jurnal matnlari) dan tashkil topishi mumkin. Ularning qay tarzda saqlanishiga qarab maxsus dasturlar yordamida har bir kerakli so‘z yoki so‘z birikmasining misollari, imlo bo‘yicha variantlari, sinonimik qatorlari topilishi mumkin_ Matnlar korpusiga oid ilmiy tadqiqotlar salmog‘ining ko‘payishi natijasida tilshunoslikda korpus lingvistikasi yo‘nalishi shakllandi [2:87].

Korpus lingvistikasining maqsadi til o‘rganishda empirik yondashuv negizidagi korpus lingvistikasi bilan bir qatorda korpus texnologiyalari asoslari bilan ham tanishtirishdan iborat. Shuningdek, korpuslar bilan ishlash malakalarini hosil qilish, tom ma’noda ilmiy lingvistik tadqiqot olib borishda korpuslarning nazariy va amaliy

ahamiyatini ko‘rsatish, lingvistik sohalarga oid fanlar tizimida korpus lingvistikasining o‘rnini aniqlash vazifalari belgilanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Korpus lingvistikasi korpuslarni yaratish va ular asosida lingvistik tadqiqotlarni amalga oshirish, lisoniy tizimlarni obyektiv va lingvistik yo‘nalishlar: leksikografik tadqiqotlar, tilning leksik qatlami tavsifi, u yoki bu so‘zlarning qo‘llanish nisbati, tildagi leksik- semantik, struktur o‘zgarishlar, tabiiy tillar grammatikasining o‘rganilishi, til tizimi mohiyati va uning qo‘llanish tavsifi bilan shug‘ullanadi.

Lingvistlar, dastavval, 1960-yillarda kompyuterlashtirilgan matnlar korpusini to‘pladilar. “Kompyuterda yaratilgan birinchi matnlar korpusi Braun korpusi (BK, inglizcha Brown sorpus, VS) hisoblanadi, u 1961-yilda Braun universitetida yaratilgan, har biri 2000 so‘zli 500 ta matn fragmentini o‘z ichiga oladi. Braun korpusi (The Brown Corpus) matnlari AQShda nashr etilgan jurnallardan, amerika kitoblari, gazetalaridan olingan.

Korpus mualliflari U. Frensis va G. Kucherlar uni dastlabki statistik ishlov berilgan katta hajmdagi materiallar miqdori: har xil statistik taqsimotga asoslangan chastotali va alfavit-chastotali lug‘at sifatida shakllantirdilar. Braun korpusini yaratishdan maqsad -ingliz tilidagi yozma janrlarini o‘rganish va qiyoslashdan iborat. Tuzuvchilar, birinchi navbatda, masalani hal qilish nuqtai nazaridan yondashib, matnni saralash va tuzish prinsipiga amal qildilar. Bir tomondan: korpus statistik protsedura asosiga qurildi, ikkinchi tomondan, statistika korpus mualliflarining professional intuitsiya bazasiga asoslangan erkin qarorlari bilan belgilandi. Mazkur murakkab jarayonda maksimal darajada ob’ektivlikka erishish uchun maksimal formallashgan, shaffof protsedurani tekshirish va nazorat talab qilinar edi.

Keyinchalik yevropalik tadqiqotchilar shu prinsip asosida 1961-yilda Buyuk Britaniyada birinchi marta e’lon qilingan matnlar korpusini tuzishdi: 15 xil janr (registr), 2000 so’zli (so‘zshaklli) 5000 ta matn dan iborat.

U ingliz tilining britaniya variantiga oid 1 mln. so'zni qamrab oldi, uni britaniya va ikki norvegiya universiteti nomi bilan "Lankaster-Oslo- Bergen" yoki qisqacha LOB korpusi (The Lancaster-Oslo-Bergen Corpus) deb atashdi. Braun tipida yaratilgan boshqa korpuslar ham tadqiqotchilar uchuty muhim ahamiyat kasb etdi. 1963- yilda AQShda Braun universiteti (Brown University) da The Brown Standard Corpus of American English korpusi yäratildi. Mazkur korpus lingvistika sohasida yaratilgan bo‘lib, lingvistik tavsif va tahlillarga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Birinchilardan bo‘lib yaratilgan ikki katta korpus ingliz tilining yozma amerika va britaniya variantida yaratilgan bo‘lib, bu korpuslar hozirgi kunda ham ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q, ingliz tili bo‘yicha bir qator tadqiqotlarga asos bo‘lib kelmoqda. Bu korpuslar yaratilganidan keyingi o‘n yillikda kompyuter

arzonlashdi, qudratliroq kompyuter sinflari yuzaga keldi, matnlarni jamlashning klaviatura usulidan tashqari skaner variantlari shakllandi.

Bu imkoniyatlar korpus yaratish jarayonini yengillatdi, korpuslarning milliard so‘z hajmidagi tiplari yuzaga keldi [3:6-17].

O‘zbek tilshunosligida kompyuter lingvistikasi, tabiiy tilni qayta ishlash, statistik tahlil masalalariga doir izlanishlarda korpus lingvistikasiga ham to‘xtalib o‘tilgan [4:91].

Zamonaviy lingvistikada tilni tahlil qilishning samarali usullaridan biri sifatida milliy til korpuslari katta imkoniyatlar yaratadi. Milliy korpus — ma’lum bir tilning turli janr va mavzudagi matnlar to‘plami bo‘lib, u kompyuterda saqlanadi va tilshunoslik tadqiqotlari uchun asosiy manba hisoblanadi. O‘zbek tilining yanada rivojlanishi, adabiy nutq va tilning real holatini o‘rganish uchun o‘zbek tili milliy korpusini yaratish dolzarb vazifadir. O‘zbek tili milliy korpusini yaratishdagi asosiy vazifalar

Milliy korpusni yaratishda quyidagi vazifalar muhim hisoblanadi:

- ***Raqamli matnlar bazasini yig‘ish:*** O‘zbek tilida turli janrlardan (badiiy adabiyot, ilmiy maqolalar, ommaviy axborot vositalari, rasmiy hujjatlar) matnlar yig‘ish zarur.

- ***Matnlarni standartlashtirish va markalash:*** Barcha matnlar yagona standartga mos keltirilishi, morfologik, sintaktik va semantik annotatsiyalar bilan to‘ldirilishi kerak.

- ***Texnik ta’minot:*** Zamonaviy dasturiy vositalar va tilga ishlov berish texnologiyalarini joriy etish talab qilinadi.

Malakali kadrlar tayyorlash: Kompyuter lingvistikasi, tilshunoslik va dasturlash sohasida mutaxassislar yetishtirish muhimdir.

Zamonaviy kompyuter tilshunosligi va kompyuter granulaly qidirish tizimlari (search engines), tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalari O‘zbek tilidagi matnlar ustida samarali ishlash imkonini yaratmoqda. Maxsus morfologik analizatorlar, leksik tahlil vositalari va sintaktik vositalar ishlab chiqilmoqda.

Korpus yaratishning istiqbollarini rivojlantirish:

Milliy korpusning onlayn platformalarini tashkil etish, keng jamoatchilik uchun qulay interfeys yaratish kerak;

Elektron O‘zbek lug‘atlar bazasini korpusga integratsiyalash;

Xulosa va takliflar. Tilni o‘rganish va tarjima qilish uchun avtomatlashtirilgan tizimlar yaratishda milliy korpus bazaviy manba sifatida ishlatiladi.

O‘zbek tili milliy korpusini yaratish va rivojlantirish bugungi kun tilshunosligi uchun ustuvor vazifa hisoblanadi. Zamonaviy raqamlashtirish va kompyuter

lingvistikasining yuksalishi natijasida korpus tilshunoslik yondashuvlarini kengaytirish imkoniyatlari oshmoqda.

Ushbu loyiha milliy tilni yangi bosqichga olib chiqishi, uni xalqaro miqyosda yanada yorqinlashtirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Po‘latov A., Muhamedova S. Kompyuter lingvistikasi, -Toshkent, 2009.
2. Xolmanova Z.T., Kompyuter lingvistikasi, -Toshkent, 2019. – 87 b.
3. Xolmanova Z.T., Kompyuter lingvistikasi, -Toshkent, 2019. – 91 b.
4. Zaxarov V., Mengliyev B., Harnroyeva Sh. Korpus lingvistikasi. -Toshkent, 2003. – 30-31b.
5. Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика. -Иркутск ИГЛУ.2011. – 16-17b.

PERIFRAZANING O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA NAZARIY TALQINI VA SEMANTIK TABIATI

Baybulatov N.S.
Guliston davlat pedagogika instituti
musta’qil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisda perifrazaning o‘zbek tilshunosligida o‘rganilishi, uning nazariy talqini va semantik tabiati yoritiladi. Perifraza ikkilamchi nominatsiyaning muhim ko‘rinishi sifatida qaralib, uning sinonimiya, metafora, metonimiya va motivlashuv hodisalari bilan aloqasi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: perifraza, ikkilamchi nominatsiya, qayta nomlash, semantika, sinonimiya, metafora, metonimiya, motivlashuv.

Аннотация. В данном тезисе рассматривается изучение перифразы в узбекском языкознании, её теоретическая интерпретация и семантическая природа. Перифраза анализируется как важная форма вторичной номинации, а также исследуется её связь с явлениями синонимии, метафоры, метонимии и мотивированности.

Ключевые слова: перифраза, вторичная номинация, переименование, семантика, синонимия, метафора, метонимия, мотивированность.

AbstractThis thesis discusses the study of periphrasis in Uzbek linguistics, its theoretical interpretation, and semantic nature. Periphrasis is considered an important form of secondary nomination, and its relationship with synonymy, metaphor, metonymy, and motivation is analyzed.

Keywords: periphrasis, secondary nomination, renaming, semantics, synonymy, metaphor, metonymy, motivation.

Tilning nominativ imkoniyatlari voqelikdagi narsa, hodisa va shaxslarni bevosita nomlash bilangina cheklanmaydi. Ularni muayyan belgi, xususiyat, funksiya, assotsiatsiya yoki baholash asosida qayta nomlash ham tilning muhim nominativ-semantik imkoniyatlaridan biridir. Bunday qayta nomlash vositalaridan biri perifraza hisoblanadi. Perifraza orqali muayyan obyektning bevosita nomi o‘rniga uning xarakterli belgisi, faoliyati, vazifasi, ijtimoiy mavqeyi yoki boshqa xususiyati asosida yangi nomlash birligi yuzaga keladi. Shu jihatdan perifraza tilning lug‘aviy boyligini kengaytirish bilan birga, nutqning mazmuniy va uslubiy imkoniyatlarini ham oshiradi.

Perifraza tilning nominativ imkoniyatlarini kengaytiruvchi, narsa, hodisa va shaxslarni ularning bevosita nomi o‘rniga muayyan belgi, xususiyat, funksiya yoki

assotsiatsiya asosida qayta nomlashga xizmat qiluvchi murakkab lingvistik hodisadir. Uning semantik tabiati ikkilamchi nominatsiya, sinonimiya, metafora, metonimiya, motivlashuv, pragmatika va lingvokognitiv jarayonlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lgani sababli perifrazani faqat stilistik vosita sifatida o‘rganish uning mohiyatini to‘liq ochib berolmaydi. Shu jihatdan perifrazaning nazariy asoslarini aniqlash va uning semantik xususiyatlarini tizimli tadqiq etish zamonaviy o‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biridir [7].

O‘zbek tilshunosligida perifrazalarni maxsus o‘rganish XX asrning 90-yillaridan boshlab izchil rivojlandi. I.E. Umirovning “O‘zbek tili parafrazalari” tadqiqoti bu yo‘nalishdagi dastlabki maxsus ishlardan biri bo‘lib, unda perifrazalarning turlari, semantik xususiyatlari va qo‘llanish imkoniyatlariga e’tibor qaratilgan [6]. D.T. Aytbayevning izlanishlarida esa perifrazalarning motivlashuvi hamda ularning leksikografik talqini masalalari tadqiq etildi [2]. Keyingi tadqiqotlarda perifrazaning o‘rganilish doirasi yanada kengaydi. Jumladan, Z.Z.Qodirova perifrazalarning badiiy matndagi xususiyatlarini [5], U.Sh. Ahmadova ularning sotsial xoslanishini [1], A.B.Qobilova ingliz va o‘zbek lingvoma-daniyatidagi tibbiy perifrazalarni [4], M.A. Dedaxanova esa ma’no ko‘chishining lingvokognitiv jihatlarini o‘rgangan [3]. Bu tadqiqotlar perifrazaning faqat stilistik hodisa emas, balki nominativ, semantik, pragmatik, lingvomadaniy va kognitiv xususiyatlarga ega murakkab til hodisasi ekanini ko‘rsatadi.

Perifraza muayyan obyektni uning bevosita nomi o‘rniga tavsifiy, obrazli yoki assotsiativ belgi asosida qayta nomlaydi. Masalan, *oq oltin – paxta, qora oltin – neft, oq xalatlilar – shifokorlar, zangori ekran – televideniye* kabi birliklarda nomla-nayotgan obyektning muayyan belgisi ikkilamchi nomlash uchun asos bo‘ladi. Bunday birliklarda predmet yoki shaxsning asosiy nomi yashirin holda saqlanadi, biroq u bevosita emas, balki tavsifiy birlik orqali ifodalanadi. Natijada perifraza nafaqat nomlash, balki obyektning muhim jihatini ajratib ko‘rsatish vazifasini ham bajaradi.

Perifrazaning muhim belgilaridan biri uning ikkilamchi nominatsiya bilan bog‘liqligidir. Ikkilamchi nominatsiya jarayonida mavjud tushuncha yoki obyekt boshqa til birligi vositasida qayta ifodalanadi. Bunda obyektga xos bo‘lgan muayyan belgi yangi nomlashning motivi sifatida xizmat qiladi. Masalan, *oq oltin* perifrazasida paxtaning rangi va iqtisodiy ahamiyati, *qora oltin* birligida neftning qimmatli tabiiy boylik sifatidagi xususiyati, *oq xalatlilar* birlikida esa shifokorlarga xos tashqi belgi asosiy motiv vazifasini bajaradi. Demak, perifrazaning shakllanishida obyekt haqidagi mavjud bilim, tasavvur va assotsiatsiyalar muhim o‘rin tutadi.

Perifrazalarning semantik tabiatini aniqlashda ularni tashkil etuvchi komponentlarning ma’nosi muhim mezon hisoblanadi. Komponentlari o‘z nominativ,

ya’ni to‘g‘ri ma’nosida qo‘llangan birliklar leksik perifrazalar sifatida qaralishi mumkin. *Ilm ahli, qalam ahli, qalam sohiblari, o‘zbek adabiy tilining asoschisi* kabi birliklarda perifrazani tashkil etuvchi komponentlarning bevosita ma’nosi asosiy nominativ mazmunni shakllantiradi. Komponentlarning kamida biri ko‘chma yoki metaforik ma’noda qo‘llangan birliklar esa metaforik perifrazalarni tashkil etadi. *Oq oltin, qora oltin, dala bahodirlari, kumush tola ijodkorlari* kabi birliklarda obrazlilik va metaforik tasavvur kuchli namoyon bo‘ladi.

Predmet va hodisalar o‘rtasidagi yondoshlik, aloqadorlik yoki bog‘liqlik asosida shakllangan perifrazalarni metonimik perifrazalar sifatida ajratish mumkin. *Oq xalatlilar* perifrazasida shifokorlarning kasbiy faoliyati bilan bog‘liq tashqi belgi, *zangori ekran* birligida esa televideniye bilan bog‘liq assotsiativ belgi asosida qayta nomlash yuzaga kelgan. Bunday birliklarning shakllanishida insonning obyektlar o‘rtasidagi aloqadorlikni idrok etishi va shu aloqadorlikni nomlashga asos sifatida tanlashi muhim ahamiyatga ega.

Perifrazaning oddiy sinonimdan farqli jihati ham aynan shunda namoyon bo‘ladi. Sinonimlar bir-biriga yaqin yoki bir xil denotativ mazmunni turli leksemalar yordamida ifodalasa, perifraza obyektni uning muayyan belgisi, xususiyati yoki faoliyati asosida qayta nomlaydi. Shu sababli perifrazalarda tasviriylik, motivlanganlik va ekspressivlik darajasi yuqoriroq bo‘lishi mumkin. Masalan, *shifokor* va *tabib* birliklari sinonimik munosabatni ifodalashi mumkin, *oq xalatlilar* esa shifokorlarni muayyan belgisi asosida obrazli tarzda qayta nomlaydi.

Perifrazalarni tasniflashda birgina mezondan foydalanish ularning barcha xususiyatlarini qamrab olish imkonini bermaydi. Shu sababli ularni bir necha jihatdan tasniflash maqsadga muvofiq. Semantik xususiyatiga ko‘ra perifrazalar leksik, metaforik va metonimik turlarga ajratiladi. Qo‘llanish doirasiga ko‘ra esa uzusga aylangan, umumxalq tomonidan tushuniladigan va til me’yorida barqa-rorlashgan lisoniy perifrazalar hamda muayyan nutq jarayonida yuzaga keladigan nutqiy perifrazalar farqlanadi.

Kontekstga munosabatiga ko‘ra umumtil va kontekstual perifrazalarni ajratish mumkin. Umumtil perifrazalari alohida kontekstsiz ham o‘z referentini anglatishi mumkin. Masalan, *sahro kemasi*, *dala malikasi, zangoriy ekran* kabi birliklarning ma’nosi keng nutq jamoasi uchun tushunarli. Kontekstual perifrazalar esa faqat muayyan matn yoki nutq vaziyati yordamida o‘z referentini aniq namoyon qiladi. Masalan, *“Ufq” romanining muallifi* birikmasi tegishli adabiy kontekst mavjud bo‘lgandagina muayyan shaxsni, ya’ni Said Ahmadni anglatadi.

Perifrazalarning yana bir muhim guruhi individual-muallifiy perifrazalardir. Bunday birliklar muayyan ijodkorning individual tafakkuri, estetik qarashi va badiiy uslubi asosida yuzaga keladi. Ular, ayniqsa, badiiy asarlarda obrazlilik, ekspressivlik

va muallif munosabatini ifodalashda faol qo‘llanadi. Individual-muallifiy perifrazalar ko‘pincha muayyan asar yoki kontekst doirasida tushuniladi va shu jihati bilan umumtil perifrazalaridan farqlanadi.

Perifrazalarning shakllanishida motivlashuv alohida ahamiyatga ega. Perifraza motivi obyektning tashqi belgisi, funksiyasi, kasbiy xususiyati, ijtimoiy mavqeyi, tarixiy o‘rni, iqtisodiy yoki madaniy ahamiyati, boshqa obyekt bilan o‘xshashligi yoki yondoshligi asosida shakllanishi mumkin. Demak, perifrazaning yuzaga kelishida nafaqat lingvistik, balki ekstralingvistik va psixolingvistik omillar ham ishtirok etadi. Insonning borliqni qanday idrok etishi, obyektlar o‘rtasidagi o‘xshashlik va aloqadorlikni qanday anglashiga qarab turli perifrazalar shakllanadi.

Perifrazalarning funksional imkoniyatlari ham kengdir. Ular nutqda takroriy nomlashning oldini olish, fikrni obrazli va ta’sirchan ifodalash, obyektning muayyan belgisini ta’kidlash, baholash munosabatini bildirish, estetik ta’sirni kuchaytirish kabi vazifalarni bajaradi. Ayniqsa, badiiy, publitsistik va ommaviy axborot vositalari uslubida perifrazalardan faol foydalaniladi. Shu bilan birga, ilmiy va boshqa funksional uslublarda ham muayyan kommunikativ vazifani bajaruvchi kontekstual perifrazalar uchrashi mumkin.

Perifrazalarning leksikografik talqini ham o‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biridir. Uzusga aylangan, til jamoasi tomonidan barqaror qo‘llanadigan perifrazalar muayyan predmet, hodisa yoki shaxsning ikkilamchi nomi sifatida tilning nominativ tizimidan o‘rin oladi. Shu sababli ularni izohli lug‘atlarda aks ettirishda perifrazaning referenti, ma’nosi, qo‘llanish sohasi, uslubiy xususiyati va lisoniy yoki nutqiy xarakterini hisobga olish zarur.

Xulosa qilib aytganda, perifraza o‘zbek tilining nominativ-semantik tizimida muhim o‘rin tutuvchi ko‘p qirrali til hodisasidir. Uning mohiyatini faqat stilistik vosita sifatida izohlash yetarli emas. Perifraza ikkilamchi nominatsiya, sinonimiya, metafora, metonimiya, motivlashuv, pragmatika va kognitiv jarayonlar bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shuning uchun perifrazalarni semantik, funksional, kontekstual va lingvokognitiv jihatdan kompleks o‘rganish o‘zbek tilining nominativ imkoniyatlarini chuqurroq anglashga, perifrazaning til tizimidagi o‘rnini aniq belgilashga hamda uning yondosh hodisalardan farqli xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmadova U.Sh. Perifrazalarning sotsial xoslanishi: filol. fan. falsafa doktori (PhD) ... diss. – Buxoro, 2022.
2. Aytbayev D.T. O‘zbek tilidagi perifrazalarning motivlashuvi va leksiko-grafik talqini: filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 2007.

3. Dedaxanova M.A. Modern she'riyatida ma'no ko'chishning lingvokognitiv aspekti (Rauf Parfi ijodi misolida): filol. fan. falsafa doktori (PhD) ... diss. – Toshkent, 2021.
4. Qobilova A.B. Ingliz va o'zbek lingvomadaniyatida tibbiy perifrazalarning xususiyatlari: filol. fan. falsafa doktori (PhD) ... diss. – Buxoro, 2022.
5. Qodirova Z.Z. Alisher Navoiyning nasriy asarlarida perifrazalar: filol. fan. falsafa doktori (PhD) ... diss. – Toshkent, 2022.
6. Umirov I.E. O'zbek tili parafrazalari: filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 1996.
7. Shamsiddinov H. Perifraza xususida ayrim mulohazalar // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1993. – № 4. – B. 29-35.

MUSTAMLAKACHILIK TUSHUNCHASI VA UNING ASORATINING TARIXIY-FALSAFIY VA BADIIY TALQINI

Ziyadullayeva Dilafro‘z Narzulla qizi
CHDPU o‘zbek adabiyotshunosligi
kafedrasi tayanch doktoranti
tel: +99888 877 18 03

Annotatsiya Mazkur maqolada mustamlakachilik siyosatining uzoq muddatli va tizimli oqibatlari millat taqdiri, ma’naviy-ruhiy olami hamda badiiy adabiyotdagi talqini nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Shuningdek, antik davrdan to sovet totalitar tuzumigacha bo‘lgan bosqichlarda xalqlar boshiga tushgan fojialar, postkolonial nazariya asoslari hamda milliy o‘zlikni saqlab qolish va tarixiy xotirani tiklash g‘oyalarining badiiy-estetik ifodasi ilmiy-nazariy jihatdan yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: Millat taqdiri, mustamlakachilik asorati, totalitar tuzum, tarixiy xotira, ma’naviy bo‘hron, milliy o‘zlik, internalizatsiyalashgan qaramlik.

Аннотация В данной статье с точки зрения судьбы нации, духовно-нравственного мира и интерпретации в художественной литературе анализируются долгосрочные и системные последствия колониальной политики. Также научно-теоретически освещаются трагедии, выпавшие на долю народов с античных времен до советского тоталитарного режима, основы постколониальной теории, а также художественно-эстетическое выражение идей сохранения национальной идентичности и восстановления исторической памяти.

Ключевые слова: Судьба нации, колониальное угнетение, тоталитарный режим, историческая память, духовный кризис, национальная идентичность, интернализированная зависимость.

Abstract This article analyzes the long-term and systemic consequences of colonial policy from the perspective of the nation's destiny, its spiritual and psychological world, and its interpretation in fiction. Furthermore, it scientifically and theoretically examines the tragedies experienced by peoples from antiquity to the Soviet totalitarian regime, the foundations of postcolonial theory, and the artistic-aesthetic expression of the ideas of preserving national identity and restoring historical memory.

Keywords: Destiny of the nation, colonial oppression, totalitarian regime, historical memory, spiritual crisis, national identity, internalized dependency.

Adabiyotshunoslik va postkolonial nazariyada mustamlakachilik tushunchasi shunchaki hududlarni bosib olish yoki siyosiy bo‘ysundirish jarayoni sifatida talqin etilmaydi. Bu hodisa butun boshli millatning tafakkuri, madaniyati, tili va ma’naviyatini yo‘q qilishga qaratilgan uzoq muddatli, tizimli siyosat sifatida baholanadi. Mustamlakachilik tushunchasi insoniyat sivilizatsiyasi bilan birgalikda yashab kelmoqda. Jahon adabiyotshunosligida mustamlakachilik va uning asoratlari haqidagi manbalar antik davr adabiyotidan beri mavjud. Xususan, buyuk Rim tarixchisi Publiy Korneliy Tasit o‘zining "Agrikola" nomli asarida Rim imperiyasining Britaniyadagi mustamlakachilik siyosatini va uning mahalliy aholi uchun fojiali oqibatlarini ko‘rsatib bergan. Asarda Britaniya qabilasi boshlig‘i Kalgakning Rim istilochilariga qarshi aytgan mashhur nutqi orqali mustamlakachilikning asl qiyofasi ochib beriladi:

«Ular dunyoni talon-toroj qilib, hamma narsani payhon qilganlaridan so‘ng, dengizni topa olmay, yerlarni qidiradilar. Agar dushman boy bo‘lsa – ular ochko‘z, agar kambag‘al bo‘lsa – hokimiyatparastdirlar... Ular o‘g‘rilik qilishni, qirg‘in qilishni, talon-toroj qilishni yolg‘on nomlar bilan “imperiya” yoki “hukmronlik” deb ataydilar; va vayronaga aylantirib, buni “tinchlik” deb ataydirlar».[1:45]

Tasit qalamiga mansub bu satrlar qadimgi davrlardayoq bosqinchilik siyosatining asl mohiyati — zo‘ravonlikni tinchlik niqobi ostida poymol qilishdan iborat bo‘lganini ko‘rsatadi. Asrlar o‘tib, bu siyosat yanada takomillashdi va XIX–XX asrlarga kelib klassik mustamlakachilik shaklini oldi. Endilikda imperiyalar nafaqat yerlarni, balki xalqlarning tarixiy xotirasini, milliy o‘zligini ham tortib olishga kirishdilar. Shu boisdan ham zamonaviy postkolonial adabiyotshunoslik mustamlakachilikning nafaqat siyosiy-iqtisodiy, balki ruhiy va madaniy asoratlarini fosh etishni o‘z oldiga bosh maqsad qilib qo‘yadi.

Postkolonial nazariyaning asoschilaridan biri Eduard Said o‘zining mashhur "Orientalizm" asarida ta’kidlaganidek, g‘arb imperiyalari yoki markaziy tuzilmalar o‘z hukmronligini o‘rnatishda nafaqat geografik hududlarni, balki "sharq" yoki "chekka hudud" haqidagi noto‘g‘ri, qaram tushunchalarni ham ongimizga singdiradi:

«Mustamlakachilik faqatgina jismoniy zo‘ravonlik yoki ma’muriy boshqaruv bilan cheklanmaydi; u markaz va periferiya o‘rtasidagi tafakkur shakllarini, madaniy diskursni ham o‘z nazoratiga oladi».[2:12]

O‘zbek adabiyotshunosligida ham mustamlakachilik va uning asorati mavzusi millatning o‘zligini yo‘qotmaslik, til va ruhiyat tushunchalari bilan bog‘liq holda asrlar davomida tahlil etilmoqda. Xususan, VIII asrda Arab xalifiligining Movarounnahrni zabt etishi mintaqada ulkan sivilizatsion o‘zgarishlarni keltirib chiqardi. Bu jarayon bir tomondan islom dinining kirib kelishi va yuksak ma’rifiy

uyg‘onishga asos solgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, mahalliy qadimiy madaniyat, yozuv va urf-odatlarga nisbatan keskin tazyiqlar bilan kechdi.

Abu Rayhon Beruniy o‘zining "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida arab sarkardasi Qutayba ibn Muslimning mahalliy madaniyatni yo‘q qilishga qaratilgan siyosatini achinish bilan eslaydi. Beruniy xorazmliklarning yozuvi, tili va olimlarini qanday qilib qirishgani haqida yozar ekan, mustamlakachilikning ilk bosqichidagi madaniy genotsid fojiasini va uning millat ma’naviyatiga yetkazgan zararini ochib beradi:

«Qutayba Xorazm yozuvini yaxshi biladigan, ularning rivoyatlarini saqlovchi va bu ilm-fanni o‘rgatuvchi kishilarni halok etdi, tubdan yo‘q qilib yubordi. Natijada bu ishlar qorong‘ulikka botib ketdi, islom davridagi xalqlarning tarixi haqida haqiqatni bilib bo‘lmay qoldi».[3:48]

XIII asrda Chingizxon boshchiligidagi mo‘g‘ullar istilosi Movarounnahrni qon va vayronagarchilikka g‘arq qildi. Bu bosqin jismoniy qirg‘inlardan tashqari, xalq tafakkurida ulkan ruhiy tushkunlik — muvozanatning mutlaq buzilishini keltirib chiqardi. Shaharlar vayron bo‘lib, ilm-fan markazlari o‘tga tashlandi. Bu davr fojiasi o‘sha davr solnomalari va mumtoz adabiyotda, xususan, Mahmud Koshg‘ariy va Nosiruddin Rabg‘uziy asarlarida, shuningdek, keyingi davr tarixiy dostonlarida aks etdi. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida ham mo‘g‘ullar istilosining asoratlari va temuriylar davridagi uyg‘onish jarayonlari qiyosiy tarzda yoritilib, xalq boshiga tushgan og‘ir sinovlar tahlil qilinadi:

«Chingizxon Movarounnahrni olg‘on vaqtda... har shahar va elga muncha balo va ofatlar tushdi».[4:24]

XVI asr boshlarida Temuriylar saltanati o‘rniga Shayboniylar sulolasining kelishi mintaqada yangi siyosiy tuzumni yuzaga keltirdi. Muhammad Solihning "Shayboniynoma" dostonida aks etganidek, bu davr mustamlakachilik emas, balki sulohiy almashinuv va madaniy muvozanatni saqlashga intilish davri sifatida xarakterlanadi.

«Keldi Shayboniyg‘a davru saltanat, Bo‘ldi elga yor ul vaqti nasib va adolat».[5:112] Bu davr adabiyotida mustamlakachilik emas, ko‘proq sulolaviy almashinuv, davrlar kesishmasidagi ma’naviy izlanishlar va madaniy muvozanatni saqlashga intilish ustun turadi.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Chor Rossiyasining Turkistonni bosib olishi hamda uning mantiqiy davomi bo‘lgan XX asr Sovet totalitar tuzumi o‘zbek xalqi taqdiriga eng og‘ir, tizimli va niqoblangan mustamlakachilik asoratlarini olib keldi. Avvalgi harbiy istilolardan farqli o‘laroq, rus-sovet imperiyasi o‘lka xalqlarini faqat jismonan bo‘ysundirish bilan cheklanmay, ularni iqtisodiy qaram qilish, milliy ongni transformatsiya qilish, til va dinni yo‘q qilish siyosatini yuritdi. O‘zbek

adabiyotshunosligida mustamlakachilik asorati deganda, eng avvalo, mana shu davr millat taqdirida keltirib chiqargan ma’naviy bo‘hron va ruhiy sindirilishning badiiy in’ikosi tushuniladi. Sovet mustamlakachiligi "baynalmilalchilik", "xalqlar do‘stligi" va "ma’rifatparvarlik" kabi soxta shiorlar ostida milliy o‘zlikni yemirishga qaratilgan xavfli siyosatni olib bordi.

Bu davr fojiasi milliy adabiyotimizda jadidchilik harakati namoyondalarining asarlarida o‘zining haqqoniy fosh etilishini topdi. Jadidlar mustamlakachilikni millatni ma’naviy, madaniy va iqtisodiy jihatdan yo‘q qilishga qaratilgan fojia deb baholadilar. Jumladan, Vadud Mahmud o‘zining 1924 yilda yozilgan "Mustamlakachilik o‘z yo‘lida" nomli maqolasida imperiya siyosatining asl mexanizmlarini ochib berib, xalqning o‘z ixtiyori bilan rivojlanish huquqidan mahrum etilishini shunday ta’riflaydi:

«Bir yoqdan bir mamlakat o‘zi o‘z ixtiyori bilan o‘smasa, unda iqtisodiy tarmog‘i hosil bo‘lmaydir. Chunki u mamlakatning boyligi uchun ishlaniladir, ...»[5:7]

Sovet davri tazyiqlariga qaramay, jadidlar qoldirgan meros mustamlakachilik asoratining asl mohiyatini ko‘rsatdi. Milliy ongni sindirish va tarixdan judo qilish inson ruhiyatidagi muvozanatni izdan chiqardi.

Mustaqillik davri o‘zbek adabiyotshunosligida totalitar tuzum, mustamlakachilik va uning fojiali oqibatlari tanqidiy-tahliliy ruhda o‘rganilib, yetakchi olimlar tomonidan ilmiy muomalaga kiritildi. Xususan, adabiyotshunos S. Quronov o‘zining tadqiqotlarida mustaqillik davri romanchiligida shaxs erkinligining cheklanishi va mustamlakachilik keltirib chiqargan ma’naviy tanglik masalalarini ilmiy jihatdan tahlil qilib, sovet mafkurasi singdirgan biryoqlama qoliplardan voz kechish zaruratini asoslab bergan.

Professor I. G‘aniyevning ilmiy qarashlariga ko‘ra, mustaqillik davrida yaratilgan epik asarlarda milliy o‘zlikni anglash va tarixiy xotirani tiklash masalasi yangi bosqichga ko‘tarilgan. Mustamlakachilik davrida qurbon qilingan ziyolilar taqdiri, vatanjudalik va qatag‘on motivlari milliy travmani davolashning ilmiy-estetik vositasi sifatida baholandi. Bu kabi ilmiy-nazariy yondashuvlar mustamlakachilik siyosatining xalq ma’naviy olamiga yetkazgan og‘ir asoratlarini adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan xolis ochib berishga xizmat qiladi. Shu bois, bugungi postkolonial yondashuv millat taqdirini anglash, tarixiy xotirani tiklash va ichki qullik kompleksidan xalos bo‘lish g‘oyalarini yoritishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot natijalariga ko‘ra, mustamlakachilik siyosati faqatgina geosiyosiy hududlarni o‘zlashtirish yoki iqtisodiy resurslarni talon-toroj qilish bilan cheklanmay, balki xalqlarning tili, madaniyati, tarixiy xotirasi hamda milliy o‘zligini

yemirishga qaratilgan tizimli va uzoq muddatli transformatsiya jarayoni ekanligi ilmiy-nazariy jihatdan asoslandi. Antik davrdan boshlab to sovet totalitar tuzumigacha bo‘lgan tarixiy bosqichlarning qiyosiy tahlili imperatorlik markazlari tomonidan qo‘llanilgan zo‘ravonlik mexanizmlari va ularning o‘zbek xalqi ma’naviy olamiga yetkazgan fojiali oqibatlarini ochib berdi.

Postkolonial nazariya tamoyillari va mumtoz hamda zamonaviy manbalar asosida olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mustamlakachilikning eng xavfli asorati tashqi siyosiy-iqtisodiy qaramlikdan tashqari, jamiyat ongida shakllanadigan "internalizatsiyalashgan qaramlik" (ichki qullik kompleksi) va ma’naviy bo‘hronlardan iboratdir.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, o‘tmishning og‘ir sinovlari va mustamlakachilik asoratlarini xolis ilmiy-falsafiy idrok etish, tarixiy xotirani tiklash hamda zamonaviy postkolonial metodologiyalar asosida tadqiqotlarni davom ettirish milliy tafakkur erkinligini ta’minlash va ma’naviy xavfsizlikni mustahkamlashda muhim nazariy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Quronov S. Romanda inson. – Andijon: Ilmiy bitiklar, 2024. – B. 45–48.
2. G‘aniyev I. Mustaqillik davri o‘zbek romanchiligida tarixiy xotira va milliy o‘zlikni anglash konsepsiyasi // O‘zbek tili va adabiyoti jurnali. – 2022. – 3-son. – B. 12–19.
3. Karimov B. Badiiyat nuri. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2020. – B. 112.
4. Tasit P. K. Agrikola. – Moskva: Nauka, 1989.
5. Said E. W. Orientalism. – New York: Pantheon Books, 1978. – B. 7–9.
6. Beruniy A. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. / Tanlangan asarlar. 1-tom. – Toshkent: Fan, 1968. – B. 48.
7. Ziyovuddinov Z. Boburnoma: Tarixiy-geografik sharhlar. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – B. 45.
8. Bobur Z. M. Boburnoma. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – B. 24.
9. Muhammad Solih. Shayboniynoma. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2008. – B. 112.
10. Vadud Mahmud. Mustamlakachilik o‘z yo‘lida // “Maorif va o‘qituvchi” jurnali, 1924.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA RAQAMLI IJODKORLIKNI SHAKLLANTIRISH: KOMPONENTLARi VA XORIJIY TAJRIBA

Sotbarova Dilfuza Ilhom qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti,
“Pedagogika” kafedrasi tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada bo‘lajak o‘qituvchida raqamli ijodkorlikni shakllantirish muammosi kompetentsiyaviy yondashuv nuqtai nazaridan ko‘rib chiqiladi. Ushbu sifatning tarkibiy komponentlari ochib beriladi, uni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar tizimlashtiriladi va xorijiy ta’lim tizimlarida qo‘llanilayotgan TPACK hamda DigCompEdu modellari asosida qiyosiy tahlil o‘tkaziladi. Tadqiqot yakunida oliy ta’lim amaliyotiga tatbiq etish mumkin bo‘lgan aniq takliflar taqdim etiladi.

Kalit so‘zlar: raqamli ijodkorlik, kompetentsiyaviy yondashuv, bo‘lajak o‘qituvchi, TPACK, DigCompEdu, oliy ta’lim, pedagogik shart-sharoit, innovatsion faoliyat.

Abstract. The article examines the issue of fostering digital creativity in prospective teachers from the perspective of the competency-based approach. It outlines the structural components of this quality, systematizes the pedagogical conditions that facilitate its development, and presents a comparative analysis based on the TPACK and DigCompEdu models used in foreign education systems. The study concludes with specific recommendations for implementation in higher education practice.

Keywords: digital creativity, competency-based approach, prospective teacher, TPACK, DigCompEdu, higher education, pedagogical conditions, innovative activity.

1. Muammoning qo‘yilishi. Ta’lim tizimini raqamlashtirish o‘qituvchidan yangicha kasbiy sifatni — raqamli vositalar yordamida original, nostandart pedagogik yechimlar taklif eta olish qobiliyatini talab qilmoqda. Aksariyat hollarda “raqamli savodxonlik” va “raqamli kompetentlik” tushunchalari yetarli deb hisoblanadi, biroq bular texnik ko‘nikmalarni anglatadi, xolos. Ijodiy komponentsiz raqamli kompetentlik o‘qituvchini faqat tayyor vositalarni qo‘llovchi shaxsga aylantiradi, uni yaratuvchi subyekt darajasiga ko‘tarmaydi. Shu sababli “raqamli ijodkorlik” kategoriyasini alohida pedagogik hodisa sifatida ajratib tadqiq qilish zaruriyati tug‘iladi.

2. Tushunchaning nazariy talqini. Xorijiy adabiyotlarda bu masala texnologiya va ijodkorlikning o‘zaro ta’siri nuqtai nazaridan yoritiladi. D. Henriksen, P. Mishra va P. Fisser texnologik vositalarni ijodiy pedagogik faoliyatning tarkibiy qismiga aylantirish 21-asr ta’limining tizimli talabi ekanini asoslashadi [1, 29-b.]. P. Mishra, D. Henriksen va R. Mehta esa ijodkorlikni o‘qituvchining kasbiy rivojlanish jarayoniga uzviy bog‘lab, uni alohida trening emas, balki doimiy amaliyot sifatida talqin qilishadi [2, 130-b.]. Yevropa Ittifoqining DigCompEdu hujjatida esa raqamli kompetentlikning oltita sohasi orasida “ta’lim resurslarini yaratish va moslashtirish” alohida ajratilib, bu bevosita ijodiy faoliyat bilan bog‘liqligi ta’kidlanadi [3, 16-b.]. Ushbu uch manba birgalikda raqamli ijodkorlikni “texnologik bilim + pedagogik mahorat + ijodiy fikrlash”ning kesishmasi sifatida ko‘rsatadi. Mahalliy tadqiqotchilar orasida N.B. Berdiyorova globallashuv sharoitida bo‘lajak pedagoglarni raqamli ijodiy faoliyatga yo‘naltiruvchi beshta tamoyilni ishlab chiqqan [4, 48-b.], A.A. Abdulxayev esa evristik texnologiyalar, loyiha-tadqiqot faoliyati va ijodiy simulyatsiyalarning bo‘lajak pedagog ijodkorligiga ta’sirini tajriba yo‘li bilan o‘rgangan [5]. Ammo bu ishlarning har biri muammoning faqat bir qirrasini yoritadi — yaxlit tarkibiy model hamon shakllanmagan.

3. Tarkibiy komponentlar. O‘tkazilgan tahlil raqamli ijodkorlikni to‘rtta o‘zaro bog‘liq komponent orqali izohlash imkonini beradi. Motivatsion-ijodiy komponent — talabaning raqamli vositalar yordamida yangi narsa yaratishga ichki intilishi. Kognitiv komponent — raqamli texnologiyalarning didaktik imkoniyatlari haqidagi bilimlar tizimi. Faoliyatli-ijodiy komponent — bu bilimlarni amalda original mahsulotga (interaktiv dars, multimedia loyiha, ta’limiy ilova) aylantira olish ko‘nikmasi. Refleksiv-baholash komponenti — yaratilgan mahsulotni tanqidiy baholash va takomillashtirish qobiliyati [6, 86-b.]. Bu komponentlar ketma-ket emas, balki bir-birini qo‘llab-quvvatlovchi tsiklik jarayon sifatida namoyon bo‘ladi: motivatsiya bilimga, bilim faoliyatga, faoliyat esa reflekssiyaga olib keladi, reflekssiya esa yangi motivatsiyani uyg‘otadi.

4. Pedagogik shart-sharoitlar. Ushbu tsiklni ta’lim jarayonida barqaror ishga tushirish uchun bir qator shart-sharoitlar zarur: o‘quv mazmunini raqamli resurslar bilan boyitish; talabalarni loyihaviy-ijodiy topshiriqlarga tizimli jalb etish; o‘qituvchi-talaba hamkorligini raqamli platformalar orqali tashkil etish; individual ijodiy yo‘nalishlarni loyihalashtirish imkoniyati; talaba mahsulotlarini ekspert va jamoatchilik baholovidan o‘tkazish mexanizmi [6, 90-b.]. Muallif tomonidan o‘tkazilgan tajriba-sinov ishida aynan shu shart-sharoitlar joriy etilgan guruhlarda yuqori (ijodiy) darajaga erishganlar ulushi 15 foizdan 60 foizgacha oshgani qayd etilgan [7], bu esa shart-sharoitlarning nazariy emas, amaliy samaradorligini tasdiqlaydi.

5. Xorijiy tajriba bilan qiyosiy nuqta. Diqqatga sazovor jihati shundaki, rivojlangan ta’lim tizimlarida raqamli ijodkorlik alohida fan sifatida emas, balki barcha fanlarga singdirilgan ko‘ndalang kompetentsiya sifatida shakllantiriladi [2, 141-b.]. Mahalliy amaliyotda esa bu integratsiya hali tizimli tus olmagan — raqamli vositalar ko‘pincha faqat axborot uzatish vositasi sifatida qo‘llaniladi, ijodiy mahsulot yaratish vositasi sifatida emas. Bu farqni bartaraf etish uchun fanlararo loyihaviy topshiriqlarni o‘quv dasturlariga kiritish birinchi galdagi vazifadir.

6. Amaliyotga tatbiq etish yo‘llari. Tahlil natijalaridan kelib chiqib, quyidagi aniq qadamlar taklif etiladi: pedagogika yo‘nalishlariga “Raqamli ijodkorlik asoslari” elektiv kursini kiritish; talaba loyihalarini portfolio tizimida, aniq mezon va indikatorlar asosida baholash; professor-o‘qituvchilar uchun raqamli-pedagogik malaka oshirish dasturlarini muntazamlashtirish; talabalar o‘rtasida raqamli ijodiy g‘oyalar tanlovlarini yiliga kamida ikki marta o‘tkazish. Bu chora-tadbirlar alohida-alohida emas, balki yaxlit tizim sifatida amalga oshirilgandagina barqaror natija beradi.

Xulosa. Raqamli ijodkorlik — bo‘lajak o‘qituvchining zamonaviy kasbiy tayyorgarligini belgilovchi, to‘rt komponentli, tsiklik xususiyatga ega pedagogik hodisadir. Uni rivojlantirish nafaqat texnik vositalarni o‘rgatish, balki motivatsiya, bilim, faoliyat va reflekssiyani uzviy bog‘lovchi maxsus pedagogik shart-sharoitlar tizimini yaratishni talab qiladi. Xorijiy tajribani (TPACK, DigCompEdu) mahalliy kontekstga moslashtirish, shuningdek fanlararo integratsiyani kuchaytirish — bu yo‘nalishdagi kelgusi tadqiqotlar va amaliy islohotlarning ustuvor vazifasi bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekistonda «Bir million sun’iy intellekt yetakchisi» loyihasi boshlandi // gov.uz. – 21.10.2025. – URL: https://gov.uz/oz/bv/news/view/94736
2. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari: monografiya. – Toshkent: Fan, 2007.
3. Abduqodirov A.A., Pardayev A. Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti: monografiya. – Toshkent: Fan, 2009. – 145 b.
4. Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining bilim, ko‘nikmalarini rivojlantirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi: monografiya. – Toshkent: TDPU rizografiyasi, 2014.
5. Ishmuhamedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida o‘qitish samaradorligini oshirish yo‘llari. – Toshkent, 2010.

6. Henriksen D., Mishra P., Fisser P. Infusing creativity and technology in 21st century education: A systemic view for change // Educational Technology & Society. – 2016. – Vol. 19, №3. – P. 27–37.
7. Mishra P., Henriksen D., Mehta R. Creativity, digitality, and teacher professional development: Unifying research, theory, and practice // TPACK: Breakthroughs in Research and Practice / Ed. by M. Khosrow-Pour. – Hershey: IGI Global, 2019. – P. 123–154. – DOI: 10.4018/978-1-5225-7918-2.ch006.
8. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu / Ed. by Y. Punie. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. – 95 p. – DOI: 10.2760/159770.
9. Berdiyorova N.B. Bo‘lajak pedagoglarida globallashuv davrida raqamli ijodkorligini shakllantirish tamoyillari // Golden Brain. – 2026. – Vol. 4, №10. – B. 46–53. – DOI: 10.5281/zenodo.20670896.
10. Abdulxayev A.A. Bo‘lajak pedagoglarda ijodkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishning innovatsion usullari // “Boshlang‘ich ta’lim: innovatsion g‘oyalar va ilmiy-metodik taraqqiyot strategiyalari” respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Namangan, 2025. – DOI: 10.5281/zenodo.15668823.
11. Musurmanov R., Sotbarova D. Bo‘lajak o‘qituvchilarda raqamli ijodkorlikni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari // Pedagogika va psixologiyada innovatsiyalar ilmiy jurnali. – 2026. – №3. – B. 84–93.
12. Sotbarova D.I. Talabalarni zamonaviy kasbiy faoliyatga tayyorlashda raqamli ijodkorlikni rivojlantirishning nazariy asoslari // Jamiyatning raqamli transformatsiyasi sharoitida pedagog farovonligi: xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, 1-qism. – Toshkent: CHDPU, 2026. – B. 1154–1157.

O‘ZBEK XALQ QAHRAMONLIK DOSTONLARI OBRAZLARIDA AXLOQIY QARASHLARNING BADIIY IFODASI (“QIRONXON” DOSTONI MISOLIDA)

Musayev Shohsuvor Tursin o‘g‘li
O‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek xalq qahramonlik dostonlari obrazlar tizimida vatanparvarlik, sadoqat, or-nomus, adolat va insonparvarlik kabi axloqiy qadriyatlarning badiiy ifodasi tahlil qilinadi. Tadqiqot “Alpomish” va “Qironxon” dostonlari materiallari asosida olib borilib, “Qironxon” dostonidagi Odirboy va bolalar bilan bog‘liq lavha misolida yetimparvarlik, tavba va ruhiy poklanish g‘oyalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: xalq dostoni, epik obraz, alp, axloqiy ideal, or-nomus, sadoqat, tavba, yetimparvarlik, Er Xizr.

Annotation. This article analyzes the artistic expression of moral values such as patriotism, loyalty, honor, justice, and humanism in the system of characters in Uzbek heroic folk epics. The study is based on the epics "Alpomish" and "Qironxon." Using the episode of Odirboy and the children in "Qironxon" as an example, it examines the ideas of caring for orphans, repentance, and spiritual purification.

Keywords: folk epic, epic character, alp (epic hero), moral ideal, honor (or-nomus), loyalty, repentance, caring for orphans, Er Khizr.

Kirish. Xalq dostonlari millatning ma’naviy olamini, asriy orzu-istaklarini va yuksak axloqiy ideallarini o‘zida mujassam etgan ulkan badiiy merosdir [2:112]. Har bir epik asar markazida turgan qahramon obrazlari shunchaki badiiy to‘qima mahsuli bo‘lmay, balki xalqning “komil inson” haqidagi qarashlarining ko‘zgusi hisoblanadi. O‘zbek xalq dostonchiligida, xususan, qahramonlik dostonlarida axloqiy tamoyillar syujet chiziqlarining asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib xizmat qiladi [3:35]. Epik obrazlar tizimida xalqning adolat, sadoqat, vatanparvarlik, or-nomus va gumanizm kabi fundamental qadriyatlari o‘zining mukammal badiiy ifodasini topgan [5:98].

Dostonlar uzoq asrlar davomida baxshilar tomonidan og‘zaki ijro etilib, avloddan-avlodga o‘tgan. Shu jarayonda ular xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va hayotiy hikmatlarini o‘zida jamlagan [4:27]. Shuning uchun dostonlardagi obrazlarni o‘rganish nafaqat adabiyotshunoslik, balki xalq ma’naviyati va tarbiya tarixini anglash uchun ham katta ahamiyatga ega. Maqolaning maqsadi – qahramonlik dostonlari obrazlaridagi axloqiy qarashlarning asosiy qatlamlarini aniqlash hamda “Qironxon” dostonidan olingan parcha asosida ularning badiiy ifoda usullarini tahlil qilishdir.

1. Alp obrazi va vatanparvarlik g‘oyasi. Doston poetikasida markaziy o‘rinni egallovchi alp va qahramon obrazlari, eng avvalo, vatanparvarlik va el-yurt oldidagi burch tushunchalari bilan shakllanadi [3:41]. Epik qahramonning tug‘ilishi, g‘ayritabiiy kuch-qudratga ega bo‘lishi va uning harbiy yurishlari zamirida xalqning o‘z ozodligi va tinchligini himoya qilishga bo‘lgan axloqiy intilishi yotadi. “Alpomish” va “Qironxon” kabi dostonlarda bosh qahramonning xatti-harakatlari faqat jismoniy ustunlik bilan emas, balki ma’naviy haqiqat bilan asoslanadi [4:63]. Qahramon o‘z shaxsiy manfaatidan ko‘ra jamoa, ya’ni el-yurt manfaatini ustun qo‘yadi.

Shu jihatdan “alp” obrazi axloqiy etalon darajasiga ko‘tariladi: u nafaqat jismonan baquvvat, balki so‘ziga sodiq, dushmaniga nisbatan ham adolatli va o‘z yurtining har bir qarich tuprog‘i uchun mas’ul shaxsdir [2:118]. Epik idealga ko‘ra, chinakam qahramonlik faqat jang maydonidagi jasorat emas, balki nafsoniy istaklarni jilovlay bilish va ma’naviy sinovlardan mardona o‘ta olishdir [5:101]. Bu fikr dostonlarda qahramonning kuchi doimo adolat va burch tuyg‘usi bilan uyg‘un holda tasvirlanishida yaqqol ko‘rinadi.

2. Sadoqat va va’daga vafodorlik. Dostonlardagi axloqiy qarashlarning yana bir muhim qatlamini sadoqat va va’daga vafodorlik tashkil etadi. Epik tafakkurda va’da berish va uning ustidan chiqish insoniy mohiyatning eng yuksak belgisi hisoblanadi [3:57]. Bu xususiyat nafaqat bosh qahramonlarda, balki ularning umr yo‘ldoshlari, do‘stlari va hatto epik otlar – Boychibor va G‘irot obrazlarida ham namoyon bo‘ladi [4:71].

Ayol obrazlari – Barchinoy, Xolbeka, Bo‘tako‘z va boshqalar dostonlarda oqilalik, ibo va sadoqat timsoli bo‘lib, qahramonni ma’naviy jihatdan qo‘llab-quvvatlaydi [2:121]. Ayolning sadoqati oila va millat mustahkamligining asosi sifatida talqin qilinadi. Aksincha, bevafolik, xiyonat va sotqinlik eng og‘ir axloqiy jinoyat sifatida qattiq qoralanadi. Bu xalqning asrlar davomida shakllangan ijtimoiy-axloqiy kodeksi dostonlar vositasida avloddan-avlodga uzatilganidan dalolat beradi [5:104].

3. Ezgulik va yovuzlik qarama-qarshiligi. Dostonlarda yovuzlik va ezgulik o‘rtasidagi kurash axloqiy qarama-qarshilik shaklida namoyon bo‘ladi. Salbiy obrazlar – yovuz podshohlar, devlar, ayyor vazirlar xalq nafratiga uchragan illatlar: zulm, adolatsizlik, ochko‘zlik va kibrning tashuvchilaridir [3:63]. Ular qahramon yo‘liga to‘siq qo‘yish orqali aslida ezgu axloqiy me’yorlarni sinovdan o‘tkazadilar. Shu bois qahramonning g‘alabasi shunchaki jismoniy g‘alaba emas, balki adolatning zulm ustidan, ma’naviyatning jaholat ustidan qozongan tantanasi sifatida talqin etiladi [4:88].

Shuningdek, dostonlarda mehmondoshlik, kattaga hurmat, kichikka izzat kabi kundalik axloq me'yorlari ham asar to‘qimasiga singdirilgan. Qahramonning oqsoqollar duosini olishi yoki musofirga yordam berishi uning axloqiy portretini to‘ldiradi va xalq dunyoqarashidagi “duo bilan el ko‘karar” degan hikmatni badiiy tasdiqlaydi [5:107].

4. Or-nomus tushunchasi va qahramon ruhiyati. Axloqiy-estetik qadriyatlar tizimida “or-nomus” tushunchasi markaziy o‘rin tutadi. Epik qahramon uchun o‘lim nomusni yo‘qotishdan ko‘ra yengilroqdir va bu qarash dostonlarning pafosini belgilab beradi [1:12]. Qahramonning dushman asoratida qolishi yoki el-yurtning xo‘rlanishi uning ichki olamida kuchli psixologik dramatizmni yuzaga keltiradi. Bu o‘rinda doston poetikasi insonning ichki kechinmalarini tashqi harakatlar bilan uyg‘unlashtiradi: qahramonning ruhiy kamoloti uning jismoniy sinovlari bilan barobar kechadi [4:94]. Shu tariqa, dostonlar tinglovchida estetik zavq uyg‘otish bilan birga, uni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalovchi ma'naviy maktab vazifasini ham o‘taydi.

5. “Qironxon” dostonidan parcha tahlili. Yuqorida qayd etilgan axloqiy tamoyillar “Qironxon” dostonidagi Odirboy va bolalar uchrashuvi lavhasida alohida badiiy ifodani topgan. Parchada bolalar chol bobo – Odirboyga murojaat qilib, o‘z qismatidan shikoyat qiladilar:

Biz bilmaymiz ota bilan enani,
Katta bo‘ldik mana cho‘lda yalang‘och.
Enam kiyik, otam cho‘lda er Xizr,
Kiyik emib katta bo‘ldik yalang‘och [1:52].

Avvalo, bu satrlarda inson taqdiri va ilohiy iroda o‘rtasidagi bog‘liqlik, qanoat hamda shukronalik kabi axloqiy me'yorlar markaziy o‘rin tutadi. Bolalarning “enam kiyik, otam cho‘lda er Xizr” degan so‘zlari xalqning g‘arib va yetimlarga nisbatan yuksak insoniy qarashlarini ochib beradi. “Er Xizr” obrazi xalq tushunchasida ma'naviy homiylik, yo‘lboshchilik va “yaxshilik har doim g‘olib keladi” degan axloqiy optimizmni ifodalaydi [6:176]. Kishi qanchalik og‘ir – yalang‘och, kimsasiz sharoitda bo‘lmasin, uning ma'naviy ildizi tabiat (kiyik) va muqaddas kuchlar bilan bog‘lanishi insonning qadr-qimmati ijtimoiy kelib chiqishi bilan emas, balki sabr-toqati va pokiza ruhiyati bilan belgilanishini ko‘rsatadi [3:72].

Parchadagi “Bir mardni nomardga qilmasin muhtoj” satri o‘zbek xalqining fundamental axloqiy kodeksi – or-nomus va erksevarlik g‘oyasini aks ettiradi [1:52]. Xalq tushunchasida mardlik faqat jismoniy kuch emas, balki birovning haqqiga ko‘z tikmaslik va o‘zining mustaqil qadrini saqlashdir. Shu sababli “nomardga muhtoj bo‘lish” inson ma'naviy inqirozining eng quyi nuqtasi sifatida qoralanadi [5:110].

Odirboy obrazi orqali esa ota-onalik mas'uliyati va rahmdillik kabi fazilatlar yoritiladi. Uning bolalarni ko'rib ko'ziga yosh olishi va barmoqlarini tishlashi shunchaki hissiyot emas, balki xalqning bolajonlik va birovning dardiga hamdard bo'lish (empatiya) kabi axloqiy qadriyatlarining badiiy in'ikosidir [1:52]. Dostonda shoir tasvir vositalarini – ichki holatni ifodalovchi harakat detallari va ramziy obrazlarni – mohirona uyg'unlashtirgan [4:97].

Parchaning yakuniy qismida tavba va ruhiy poklanish masalasi yuksak badiiy-axloqiy darajada hal qilingan. Odirboyning bolalarga "chin sidqidil ota bo'lishi" va natijada "badandan to'kilgan gunohlari" haqidagi tasvirlar islomiy axloq tushunchalari bilan sug'orilgan [1:52]. Ya'ni inson qilgan xatolari va gunohlaridan faqat ezgu ishlar, yetimning boshini silash va samimiy mehr orqali xalos bo'lishi mumkinligi uqtiriladi [6:178]. Bu esa xalq dostonlari nafaqat qahramonlik sarguzashtlari, balki jamiyatning axloqiy muvozanatini saqlab turuvchi ma'naviy yo'riqnoma ekanligini isbotlaydi.

Xulosa. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, qahramonlik dostonlarida mardlik, yetimparvarlik, tavba va sadoqat kabi tushunchalar obrazlar xatti-harakatida shunchaki fon emas, balki doston poetikasining asosi sifatida xizmat qiladi [2:125]. Dostonlardagi har bir obraz xalqning "yaxshi" va "yomon" haqidagi tushunchalarini badiiy tamg'alagan bo'lib, ular millatning axloqiy o'zligini saqlab turuvchi fundamental manba hisoblanadi [3:80]. Obrazlar tizimidagi axloqiy-estetik tamoyillar bugungi kun uchun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan; ular insoniy kamolot va ijtimoiy adolat g'oyalarini targ'ib qilishda katta ilmiy va tarbiyaviy salohiyatga ega [5:112]. Shu bois dostonlarni tadqiq etish milliy tafakkur taraqqiyotini anglashda muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbek xalq ijodi yodgorliklari. Uchinchi jild. Qironxon dostoni. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015. – 52 b.
2. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. – T.: O'qituvchi, 1990. – 352 b.
3. Jirmunskiy V.M., Zarifov X.T. O'zbek xalq qahramonlik eposi. – M.: Goslitizdat, 1947. – 400 b.
4. Mirzayev T. "Alpomish" dostonining o'zbek variantlari. – T.: Fan, 1968. – 256 b.
5. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. – T.: Noshir, 2010. – 280 b.
6. Jo'rayev M. O'zbek xalq dostonlarida milliy-ma'naviy qadriyatlar talqini. – T.: Fan, 2008.

HAZINIY IJODIDA KOMIL INSON G'OYASI VA ILOHIY ISHQ TALQINI

Hayitov Muhammad To'ra o'g'li
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
O'zbek tilshunosligi kafedrasi o'qituvchisi.
mukhammadkhayitov0703@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Haziniy Xo'qandiy ijodida ilohiy ishq, tasavvufiy tafakkur va komil inson g'oyasining talqini keng tahlil qilinadi. Shoir lirikasida ishqni insonni ruhiy poklovchi va ma'naviy kamolotga yetaklovchi kuch sifatidagi o'rni yoritib beriladi. Haziniy she'riyatida insonning Haqqa intilishi va komillikka erishish yo'llari ochib beriladi.Bu bo'ladimi

Kalit so'zlar: hadislar, she'riyat, Islom, tariqat, ilohiy ishq, komil inson, tasavvufiy ilm.

Abstract: This article presents a comprehensive analysis of the interpretation of divine love, Sufi thought, and the concept of the "perfect human" in the works of Haziniy Khoqandi. It highlights the role of love in the poet's lyrics as a force that spiritually purifies the individual and leads to spiritual perfection. Furthermore, the article explores the themes of humanity's yearning for the Divine and the paths to attaining perfection within Haziniy's poetry.

Keywords: Hadiths, poetry, Islam, Tariqa, divine love, the perfect human (insan-i kamil), Sufi knowledge.

Аннотация: В данной статье представлен всесторонний анализ трактовки божественной любви, суфийских идей и концепции «совершенного человека» в творчестве Хазини Хоканди. Особое внимание уделяется роли любви в лирике поэта как силы, духовно очищающей личность и ведущей к духовному совершенству. Кроме того, в статье рассматриваются темы стремления человека к Божественному и пути достижения совершенства, отраженные в поэзии Хазини.

Ключевые слова: хадисы, поэзия, ислам, тарикат, божественная любовь, совершенный человек (инсан-и камиль), суфийское знание.

Xaziniy lirikasining tub mohiyati ilohiy ishq va tasavvufiy tafakkur bilan chuqur sug'orilgan bo'lib, unda inson qalbining eng yuksak intilishi — Haqqa, ya'ni haqiqiy ma'shuq Allohga yetishish orzusi tarannum etiladi. Shoir nazarida muhabbat oddiy hissiy kechinma emas, balki ruhiy poklanish, ma'naviy kamolot va ilohiy haqiqat sari eltuvchi muqaddas yo'ldir. Uning asarlarida majoziy ishq — insoniy muhabbat ko'pincha bir vosita, bir ko'prik sifatida talqin qilinadi. Ya'ni bandaning yor timsolida sevgan go'zali aslida Haq jamolining aksidir. Shu bois oshiqning iztirobi,

hijron azobi, visolga intilishi — barchasi ilohiy ishq sari yo‘naltirilgan ichki safar sifatida talqin etiladi. Haziniy Xo‘qandiy ijodida nafsni jilovlash, dunyoviy havaslardan voz kechish, sabr va riyozat orqali ruhni poklash g‘oyalari markaziy o‘rin tutadi. Ishq — yorug‘ olamda insonni yashashga undovchi, unga ma’no va quvvat bag‘ishlovchi eng buyuk umiddir. Bu umid yoshlikning nozik tuyg‘ulari, beg‘ubor hislari va hayotga bo‘lgan samimiy ishonchi bilan uyg‘unlashgan holda inson qalbida shakllanadi. Haziniy esa ana shu go‘zal tuyg‘uni, shu bilan birga uning dardli va zavqli jihatlarini o‘z ijodida nihoyatda teran va nafis tarzda ifodalaydi. Shoir ishqni nafaqat hissiy kechinma, balki ruhiy kamolotga yetaklovchi kuch sifatida talqin etadi. Uning g‘azallarida ishq timsoli turli qiyofalarda namoyon bo‘ladi: ba’zan u latofatli yor siymosida gavdalanib, insoniy muhabbatni ifodalasa, ba’zan esa ilohiy qahramon — ya’ni Haqning o‘zi sifatida talqin etilib, ilohiy ishqning yuksak mohiyatini ochib beradi. Shu tariqa, Haziniy ijodida muhabbat ikki olamni — insoniy va ilohiy dunyoni bog‘lovchi ko‘prikka aylanadi. Bu ko‘prik orqali inson qalbi nafaqat sevadi, balki poklanadi, yuksaladi va o‘zining asl ma’naviy manziliga intiladi.

Hazrat Haziniyning ko‘pgina g‘azallarida ishq falsafasi markazda turadi. “Oshiq elining dardiga hojati emas, tabib”,- misralari bilan boshlanuvchi g‘azali darhol o‘quvchini tasavvufiy kayfiyatga olib kiradi. Bu yerda dard — kamchilik emas, balki kamolot belgisi sifatida berilgan. Shu jihat uni oddiy sevgi she’ridan ko‘ra chuqurroq darajaga ko‘taradi. G‘azalda hijron, g‘am, kulfat kabi tushunchalar salbiy emas, balki oshiqning yo‘ldoshi sifatida tasvirlangan. Bu esa tasavvufga xos qarash — ya’ni inson ruhiy yetuklikka aynan sinov va iztirob orqali erishadi.

Oshiq elining dardiga hojat emas tabib,
Ovora bo‘lmagin yana hoziqni oxtarib.

Bu misrada “oshiq” oddiy sevuvchi emas, balki ishq yo‘lida kuygan, ruhiy kamolot sari intilayotgan inson sifatida tasvirlanadi. Uning “dardi” esa kasallik emas — u ilohiy ishqning alomati, qalbning uyg‘onganidan darakdir. “Tabib” esa bu yerda tashqi dunyo, aql yoki oddiy davolovchi kuch timsoli. Shoir aytmoqchi: oshiqning dardi shunday bir dardki, uni hech qanday tabib davolay olmaydi — chunki bu darddan qutulish emas, balki uni saqlash va chuqurlashtirish kerak. Shu sabab bu misra aslida yashirin tarzda shuni anglatadi: haqiqiy ishq egasi dardidan shikoyat qilmaydi, aksincha uni o‘zining eng katta boyligi deb biladi.

Dil illatining marhami oshiqning suhbati,
Hijroni dilrabo etar onlarni, bil, g‘arib.

Bu yerda “dil illati” — ishq dardi. Shoir aytmoqchi: bu dardni tabib emas, yana oshiqning o‘zi — ya’ni ishqni tushunadigan inson davolaydi. Chunki bu oddiy kasallik emas, ruhiy holat. Odatda hijron azob sifatida ko‘riladi, lekin bu yerda u

“dilrabo” — ya’ni go‘zal, maftunkor qilib ko‘rsatiladi. Ilohiy ishq, ya’ni inson qalbining Haqga bo‘lgan cheksiz muhabbati. Shoir oshiqni oddiy insoniy muhabbat egasi sifatida emas, balki Haq ishqida yonayotgan, ruhiy kamolot sari intilayotgan qalb egasi sifatida tasvirlaydi. Baytlarda:

- Dard va hijron oddiy azob emas, balki ruhni yuksaltiruvchi, qalbni poklovchi ne’mat sifatida berilgan.

- Oshiqning suhbati esa tabibning davosi kabi, qalbni tinchlantiruvchi, ishqni kuchaytiruvchi vositadir.

- G‘ariblik va sirli holatlar faqat haqiqiy oshiq uchun anglanadi — chunki ilohiy ishq har doim ichki tajriba va ruhiy sinov bilan birga keladi.

Ishq-muhabbat Haziniy g‘azalliyotining yetakchi mavzusi sanaladi. Bu ko‘hna va hamisha navqiron janr salohiyatli ijodkorning “doimiy hamrohi va arg‘umog‘i” edi. Shu bois u turkiy adabiyotda haqli ravishda “ko‘p va xo‘p” g‘azal yozgan buyuk shoir sifatida tan olinadi. Ulug‘ shoir ishq-muhabbat mavzusiga badiiy sayqal berish bilan o‘ziga qadar yaratilgan Sharq g‘azalnavislik an’anasini yangicha jilolarda berib o‘tgan.

Maning xor o‘lmakimga, do‘stlar, ul mahliqo bois,
Giriftor o‘lmakimga ham ketib sharmu hayo bois.

Bu satrlarda oshiqning dunyoviy qadriyatlar bilan uyg‘unmasligi tasvirlangan, balki, tasavvufiy talqinda oshiq Haqqa bag‘ishlangan qalb bilan yashaydi, shuning uchun u “xor” bo‘ladi. Yani oshiq dunyo bilan emas ruhiy olam bilan to‘qnashadi. Oshiq xor bo‘lish orqali nafsini jilovlaydi, o‘zini Alloh ishqiga butunlay topshiradi. Oshiqning sharm-u hayajoni ruhiy poklik va Haq ishqida yurakning hayrat va ehtirosini bildiradi. Har bir his-tuyg‘u Allohga intilish bilan ifodalanadi, bu esa tasavvufiy ma’noda qalbni safarbar qiladiva ruhni poklaydi.

Avaldinkim majoziy ishqida umrimni o‘tkardim,
Qayu yerda parivash bo‘lsa, ango oshno bois.

Shoir avval hayotining dastlabki davrida insoniy muhabbat, ya’ni majoziy ishq bilan vaqtini o‘tkazganini tan oladi. Bu davr tasavvufiy talqinda inson ruhini Haq ishqiga tayyorlash jarayoni sifatida tushuniladi. Majoziy ishq, ya’ni insoniy sevgi, oshiq qalbini ruhiy jihatdan shakllantiradi va nafsni yengishga yordam beradi. “Parivash” (yor yoki sevgi ramzi) esa, majoziy ishqning ramziy tasviri sifatida ishlatiladi.

Tasavvufiy nuqtai nazarda, u oshiqning qalbini ilohiy ishqqa intilishiga yo‘naltiruvchi vositadir. Shoir shuni ta’kidlaydiki, inson avval insoniy muhabbat orqali ichki olov va his-tuyg‘ularni uyg‘otadi:

Yurakda ishq o‘ti favvora urmakka sabab shuldur,
Qamartal’at yuzi-chun xurshidi olamnamo bois.

Bu baytlar ilohiy ishqning ichki olovi va uning butun olamga tarqalishini tasvirlaydi.

Bu satrda oshiqning yuragida ishq olovi yonayotgani ifodalanadi. Tasavvufiy talqinda, yurakdagi olov Haq ishqining ramzi bo‘lib, qalbni poklaydi, ruhni uyg‘otadi va insonni kamolot sari yetaklaydi. Bu olov — insonning ichki hayoti va ruhiy o‘sishi uchun zarur, chunki u nafsni jilovlaydi va qalbni Haqqa yo‘naltiradi. Haq ishqi inson qalbidan olamga tarqaladi, tabiat va koinot bilan uyg‘unlik yaratadi. Tasavvufiy nuqtai nazarda, oshiqning qalbida yonayotgan ilohiy ishq butun mavjudotga nur, hayot va uyg‘unlik bag‘ishlaydi.

Tushub boshig‘a savdo, kimsaga izhor etolmasman,

Bu sirni maxfiy aylab yurmoqa “qolu balo” bois.

Bu baytda oshiq qalbidagi ichki olov va sirli dard tasvirlangan. Shoir “tushub boshima savdo” deb boshlaydi, ya’ni qalbda kelib chiqqan ishq olovi boshini baland tutib, uni yashirishga majbur qiladi. Tasavvufiy talqinda, bu hol ruhiy tajriba va sirning belgisidir: haqiqiy ishq, insonni ichki dunyosi bilan yakkalashishga va uni Haq bilan yuzma-yuz bo‘lishga chorlaydi. Oshiq bu olovni dunyoga yoki boshqa odamlarga izhor eta olmaydi, chunki Haq ishqi – maxfiy, ichki va shaxsiy tajriba hisoblanadi. “Qol’u balo” iborasi ham tasavvufiy nuqtai nazarda juda ramziy: u sirni oshkor qilish, ishq olovini begonalarga ko‘rsatish ruhiy xavf va balo olib kelishini bildiradi. Haqiqiy oshiq uchun bu sir qalbdagi najot va tarbiya manbaidir. Shuningdek, bu bayt Haq ishqining tashqi ko‘rinishdan yiroq, ichki olov va sirli tabiatini ta’kidlaydi. Oshiq uchun ishq faqat qalb va ruhiy olam bilan bog‘liq, uni so‘zlar yoki tashqi harakatlar orqali to‘liq ifodalash mumkin emas. Bu sirni yashirish — ruhiy poklikni saqlash va nafsni jilovlashning bir qismi.

Tasavvufiy tomondan talqin qiladigan bo‘lsak:

1. Sir saqlash – Haq ishqining tabiati shundaki, uni faqat qalb sezadi, tashqi ko‘rinish va so‘zlar orqali emas.

2. Ichki olov – Ishq qalbni yondiradi, ammo uni boshqalarga ko‘rsatish xavf tug‘diradi.

3. “Qol’u balo” – Sirni oshkor qilmaslik ruhiy intizom va xavfsizlikni bildiradi.

4. Haq ishqi bilan yuzma-yuzlik – Oshiq o‘z sirini ichki olov orqali o‘zi bilan yuzlashtiradi, bu esa ruhiy kamolotga yetaklaydi.

Azaldin qomatingning naxliga - man mubtalo muhtoj, Qilurman justujo‘ birla bo‘lay deb oshno muhtoj

Ushbu bayt oshiqning qalbida ilk bosqichdagi ruhiy intilishni ko‘rsatadi. “Azaldin qomatingning naxli” — qalbning qadimiy, avvaldan shakllangan xohishlari va intilishlari. Oshiq bolalikdan boshlab Haqqa yo‘nalgan, ruhiy o‘sishga intilgan va Alloh ishqiga “mubtalo” bo‘lgan. Tasavvufiy talqinda bu bosqich — ruhni Haq ishqiga tayyorlash, qalbni poklash va dunyoviy bog‘lanishlardan ozod qilish davri.

Oshiq dunyoviy intilishlar bilan emas, balki ilohiy ishq bilan uyg‘unlashadi. Masalan, Yosh bir dervish yoshligidan ibodat va zikr bilan shug‘ullanadi. Har bir ibodat va duoda qalbi Alloh ishqi bilan to‘ladi, ruhiy uyg‘unlikka intiladi. Shu bilan u haqiqiy ishq yo‘lida tayyorlanadi

Nasib bo‘lg‘aymukin biz qullara vaslingni jomidin?

Hamisha muntazirda man bo‘lub shomu sabo muhtoj

Bu baytda oshiq Alloh huzuridagi “vasl (birlashish)” ni kutadi. U sabr bilan, ruhiy intilish bilan Haqqa yaqinlashadi. “Shomu sabo muhtoj” - oshiq har doim intilish, kutish va ilohiy ishqning olovida haqiqiy oshiq doimo Alloh ishqi bilan uyg‘un bo‘lishni istaydi. Vasl nafaqat ruhiy, balki qalbiy uyg‘unlikni bildiradi.Masalan, bir avliyo kechasi uzoq zikr qilmoqda va qalbida Alloh ishqini his qilmoqda. Har bir ibodat, har bir duoda u Haq huzuriga yaqinlashadi, vaslga intiladi. Shu kutish qalbni yanada polkaydi va ruhiy kamolotga yetaklaydi.

Ajab savdoi ishqing tushti boshimga, qarorim yo‘q,

Saning yo‘lingda bo‘lmishman ajab xoru fano muhtoj.

Oshiqning qalbida Haq ishqi oloviga o‘xshash tuyg‘ular paydo bo‘ladi. “Ajab savdoi ishq” — ruhiy kurash, dunyo bilan cheklovlarni tark etish, qalbni Haq ishqiga bag‘ishlash. Oshiq dunyoviy barqarorlikni yo‘qotadi, chunki uning qalbi faqat Alloh ishqida.

Fano va horlik — bu qalbni poklash va ilohiy ishqqa to‘liq berilish ramzi. Oshiq bu jarayonda o‘zini yo‘qotadi, dunyodan fano bo‘ladi, faqat Haq ishqiga muhtoj bo‘ladi. Bir dervish o‘z mulkini, boylik va martabasini tark qilib, Alloh ishqiga bag‘ishlaydi. Shu orqali u ruhiy kamolotga erishadi va qalbi toza bo‘ladi.

Yor hajrida kishi devona bo‘lmoq shunchalar,
Aqlu hushidin ajab begona bo‘loq shunchalar.

Ushbu g‘azalda shoir oshiqning qalbi yor uchun shunchalik ishtiyoq bilan to‘lib toshadi-ki, u aqldan adashadi, hushidan ketadi. “Begona bo‘lish” — bu klassik sevgi hikoyalarida Majnun, Farhod yoki Yusuf kabi qahramonlarning xarakteriga xos belgilar ekanligini tasdiqlaydi. Misol uchun, Laili-Majnun hikoyasida Majnun Laylini eslab butun olamdan uzilib, “devona”ga aylanadi. Bu bayt shunday insoniy ishqning kuchini ifodalaydi.

Telba Majnun Laylining ko‘yida yig‘lar zor-zor,

Diydasi qonga to‘lub, giryona bo‘loq shunchalar.

Oshiqning yig‘lashi va azoblanishi klassik ishqning asosiy jihatidir. Yurakdagi og‘riq, ko‘z yoshlari va hatto qon bilan ifodalangan azob, sevgining jonli va dramatik tabiatini ko‘rsatadi. Masalan, Majnun Laylini eslab yig‘laganida, uning hissiyotlari butun borliqni egallaydi. Bu, ayniqsa, klassik ishq hikoyalarida ko‘p uchraydi. Farhod Shirin uchun tog‘larni yoradi, lekin unga yetolmaydi — bu ishqning fidoyilik

va azob tomonini namoyon qiladi. Xuddi Tohir Zuhra uchun jondan kechadi, bu klassik ishq hikoyalarida tez-tez uchraydigan motiv hisoblanganidek,yori visoligiga yetishishga intiladi. Masalan,quyidagi baytda ko‘rishimiz mumkinki,

Jomda ko‘rdi Zulayxo Yusufi jononini,
Topti Misr ichra ani, so‘zona bo‘lmoq shunchalar.

Yusuf va Zulayxo qissasida ishqning vasl va topilish tomonini ko‘rsatadi. Oshiq ko‘p sinovlardan o‘tadi, lekin nihoyat yorini topadi. Bu bayt ishqning mukammal vaslga yetish jarayonini ramziy tarzda beradi. Yusuf va Zulayxo qissasida ishq insonni ruhiy va hissiy jihatdan sinovdan o‘tkazadi, lekin vaslga yetganida ruhiy yuksalish yuz beradi. G‘azalda oshiqning o‘z yoriga – ma’shuqasiga bo‘lgan muhabbati samimiy, ham nihoyatda chuqur ekanligi tasvirlangan. Oshiqning sevgi tuyg‘ulari, orzulari nihoyat darajada tabiiy, bu tufayli o‘quvchiga chuqur ta’sir qiladi. Bu tabiiy va reallik g‘azalga uzoq umr baxsh etadi. Insonni haqiqiy hurlikka, ruhiy ruhiy kenglikka olib chiquvchi birgina vosita bor. U ham bo‘lsa - ishq. Anashu ishq orqali kishi Allohga yetadi. Haziniy ijodida ishq mavzusi shunday g‘oyalarni ilgari suradi. Haziniy she’riyati mazmunan chuqur, falsafiy teran bo‘lishi bilan birga badiiy jihatdan ham barkamol asarlardir. Shoir har san’atning, har bir detalning, ungacha ilg‘amagan qirralarini, borilmagan ma’naviy hudud kengliklarini kashf etishga harakat qiladi. Haziniy ijodining mavzu doirasi juda keng. Lekin u qaysi mavzuda ijod qilmasin, ishqni chetlab o‘tolmaydi. Haziniy she’riyatida ishq — iymon, e’tiqod, zakovat timsoli kabi lirik qahramonning o‘y kechinmalari, faoliyati, dunyoqarashini harakatlantiruvchi kuchdir. Shoir devonida zamon va zamondoshlari tasviri ham katta o‘rin egallagan.

Haziniy ijodi XIX asr oxiri va XX asr boshidagi murakkab ijtimoiy-siyosiy sharoitda "Inson kim?" degan fundamental savolga tasavvufiy nuqtayi nazardan javob izlagan merosdir. Uning komil inson konsepsiyasi bevosita Yassaviya va Naqshbandiya tariqatlari an’analarining o‘zaro sintezidan shakllangan. Ilohiy Ishq – Komillikning bosh mezoni. Haziniy nazdida insonni hayvoniy sifatlardan ajratib, ilohiy darajaga ko‘taruvchi yagona kuch — ishqdir. Shoirning "Ishq" radifli g‘azallarida komil inson obrazi "oshiqi sodiq" timsolida namoyon bo‘ladi.

“Ishq dardi birla yurgil, dardi yo‘qni odam dema,
Kimki ishqsiz bo‘lsa dahr ichra, ani odam dema”.

Bu yerda shoir insonning biologik mavjudligini (bashar) uning ma’naviy mohiyatidan (inson) ajratadi. Ishqsiz odam — shunchaki moddiy tana, komil inson esa — ruhining nurini ishq olovi bilan poklagan zotdir.

“Fano” va “Baqo” bosqichlarining badiiy ifodasi. Komillikka erishish uchun Haziniy “tazkiratun-nafs” (nafsni poklash) jarayonini birinchi o‘ringa qo‘yadi. Uning she’riyatida dunyo — “choh” (quduq) yoki “puch yong‘oq" timsolida keladi. Komil

inson esa bu dunyo ziynatlaridan kechib, o‘zligini fano qilgan shaxshdir. Haziniy "Bayozi Haziniy" asarida komillikni quyidagi to‘rt ustuvor sifatda ko‘radi:

1. Sidq (Samimiylik): Riyo va nifoqdan uzoq bo‘lish.
2. Ixlosi piri komil: Ma’naviy ustozga sadoqat.
3. Xizmat: Xalqqa va keksaga xizmat qilish orqali Haqqa yetish.
4. Tazarru: Doimiy o‘zini taftish qilish va tavba.

“Xizmat qilgin keksaga, yetkur seni ul maqsadga,
Keksalar duosi birla yurasan sen jannatga”.

Bu baytda shoir komillikning amaliy tomonini — ijtimoiy axloqni diniy-irfoniy maqsad bilan bog‘laydi.

Haziniy she’riyatida komil inson — bu ilohiy ishq bilan yongan, dunyoviy g‘arazlardan voz kechib, Haqqa yaqinlashgan (solik) shaxsdir. Uning asarlarida tasavvuf ta’limoti, Qur’on va hadis ruhi ustuvorlik qiladi.

Nafs tarbiyasi va axloq: Komil inson o‘z nafsini jilovlagan, axloqi hamida (go‘zal axloq) bilan ziynatlangan, halol va pokiza inson hisoblanadi. Haziniy solikni ruhiy mushohadalarga, uzlat va xilvatda nafsni tarbiyalashga chaqiradi. Komil inson faqatgina zohiriy emas, balki botiniy (yashirin) ilmlardan ham boxabar bo‘lishi, ilohiy sirlarni anglagan bo‘lishi kerak. Haziniy ijodida komil inson ishq olovida yonib, Alloh zikri bilan yashaydi va ma’rifat gulshanidan bahramand bo‘ladi

Tasavvuf - musulmon olamida (mamlakatlarida) keng tarqalgan , butun dunyoda mashhur bo‘lgan Islom diniga asoslanuvchi buyuk ta'limot. Tasavvuf orqali insoniyat islom dinining ichki va tashqi go‘zalligini, uning buyuk insonparvarlik mohiyatini anglab yetadi. Tasavvufning magsadı insonni ruhiy, ma' naviy jihatdan poklash, ya'ni komil insonni tarbiyalashdir. Qalb pokligiga erishgan, yuksak ma'naviyatli, aqlan va insonan barkamol shaxs komil insondir. Aksariyat adabiyotlarda komil inson ruhiy poklangan inson tushunchasi bilan tenglashtiriladi. Demak ruhni poklash zarur. Poklanishning yo‘li esa bitta, u nafsni yengishdir. Haziniy ezgulik, sevgi, insoniylikning g'alabasini ana shunday xayoliy tasvirlarda ifodalab, bu tantananing muhaqqaq ekanini ta'kidlaydi.

Siz ani odam demang, ko‘nglida himmat bo‘lmasa,
Balki imoni xatar, anda g‘ayrat bo‘lmasa.”

Haziniy bu baytda haqiqiy insonni aniqlash mezonini beradi:

- Tashqi ko‘rinish va maqom yetarli emas: insonning ko‘nglida himmat (oliy maqsad va jasorat) va g‘ayrat bo‘lishi kerak.
- Imon va himmat birgalikda bo‘lsa, inson ruhiy va axloqiy jihatdan komil hisoblanadi.
- Bu bayt komillikni boshlang‘ich mezon sifatida ichki kuch va ruhiy barqarorlik bilan bog‘laydi.

- Shu tarzda Haziniy: insonni tashqi maqomdan ko‘ra, ichki fazilatlar orqali baholash zarurligini ta’kidlaydi.

Kimki johildur, biling, hamdu sanoda xordur,
Mo‘mini sodiq emas ul, tanda jur’at bo‘lmasa.

Bu baytda Haziniy ilm va sodiqlikni komil inson mezoni sifatida ko‘rsatadi.

- Johillik (bilimsizlik) insonni nafaqat dunyoviy, balki ruhiy jihatdan ham past qiladi.

- Komil inson mo‘min, sodiq va jasur bo‘lishi shart.

- Shoir shuni uqtiradiki, ilm va iymon komillikning asosiy tayanchidir.

Bu bayt orqali Haziniy: komillik — faqat tashqi obro‘ yoki mansab emas, balki insonning ruhiy va axloqiy fazilatlaridagi barqarorlik ekanini ko‘rsatadi.

Qoni bo‘lsa qatra nayson gar, sadaf durr bo‘lg‘usi, Badnihode qolgusi, anda qanoat bo‘lmasa.” Bu baytda Haziniy tashbeh va ramziy vositalardan foydalanadi: qanoatning qonini nayson, badni qimmatbaho dur bilan solishtiradi.

- Qanoat komil insonning muhim xususiyati sifatida berilgan. Inson qanchalik boy bo‘lmasin, agar u qanoatli bo‘lmasa, haqiqiy dur (qimmatbaho) kabi qadrlanmaydi.

Bayt orqali shoir: ruhiy boylik (qanoat) tashqi boylikdan ustun ekanini ta’kidlaydi. Haziniy komil inson ichki kamolotini tashqi boylikdan yuqori qo‘yadi.

Hotami Toy kofir erdi, kuymadi do‘zaxda, bil,
Kuydurur erdi egam, anda saxovat bo‘lmasa?

Haziniy bu baytda Hotami Toy tarixiy shaxsini misol qilib oladi. Baytning asosiy g‘oyasi: saxovat (ochiqko‘ngillik, bag‘rikenglik) komil insonning ajralmas belgisi. Hatto e’tiqoddan ham oldin insonning saxovati ularni yuqori maqomga ko‘taradi. Shu tarzda Haziniy komillikni nafaqat diniy, balki insoniy fazilatlar bilan ham bog‘laydi. Bu bayt shuni ko‘rsatadiki: komillik faqat imon bilan cheklanmaydi, balki insoniy fazilatlarda ham namoyon bo‘ladi.

Foniya dunyodan lahadga dastxoli bormagil,
Na qilur Xoliq sani, tuhfang ibodat bo‘lmasa?”

Shoir dunyoviy hayotning o‘tkinchiligi va foniqligini ta’kidlaydi. Komil inson faqat ibodat va Allohga bo‘lgan itoat orqali haqiqiy saodatga erishadi. Baytning asosiy g‘oyasi: ibodat — komil insonning ruhiy tayanchi, dunyoviy o‘tkinchi narsalarga bog‘lanmasligi. Shu bilan Haziniy komillikni ruhiy va diniy mas’uliyat bilan bog‘laydi. Haziniy she’riyatida komil inson g‘oyasini ochiq va tizimli ifodalovchi g‘azallaridan biri:

Ey banda, Xudo yo‘lida toatni unutma,
Ro‘zu, shabu har lahza, ibodatni unutma.”

Haziniy bu yerda komil insonning asosiy xususiyatini ko‘rsatadi: Xudo yo‘lida doimiy ibodat va toat. Ro‘zu, shab ibodat va har lahza e’tibor — komil insonning hayot tarzidir.

Bu bayt orqali shoirdagi asosiy g‘oya: komillik faqat ruhiy barkamollik va Alloh bilan yaqinlik orqali keladi. Shu tarzda Haziniy komillikni nafaqat axloqiy, balki diniy asoslar bilan mustahkamlaydi.

Bu foni jahon ayshiga mag‘rur bo‘libsan,
Diydori Xudo birla u jannatni unutma.

Shoir dunyoviy hayotning foniyligini eslatadi. Komil inson dunyoviy nafosatdan mag‘rur bo‘lmaydi, balki ruhiy boylik va jannatni eslab yashaydi. Haziniy bu baytda komillikni dunyoviy obro‘ va mol-mulkdan ustun qo‘yish bilan bog‘laydi. Baytning falsafiy g‘oyasi, komil inson dunyodan zavq oladi, lekin uning diqqatini Alloh va oxiratdan chalg‘itmaydi.

Ming yil yashasang, oxiri bir kun o‘lursan,
Oxir bo‘lasan, xoki mazallatga unutma.”

Bu bayt hayotning o‘tkinchiligini va oxiratni eslatadi. Komil inson doimiy ravishda o‘lchovli hayot kechiradi, chunki foni jahonning yakuni — o‘lim va barqaraor ruhiy holatning tekshirilishi. Komillik — nafaqat hozirgi dunyo, balki oxirat mas’uliyatini anglashdir. Bayt orqali shoirdagi g‘oya, komil inson — bu harakat va niyatlarini oxiratni eslab tartibga soladigan inson.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

I. Manbalar (Asosiy matnlar)

1. Haziniy Xo‘qandiy. Devon. (Nashrga tayyorlovchi va so‘zboshi muallifi: S. Rafiddinov). – Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1999. – 192 b.
2. Haziniy. Bayozi Haziniy (Toshbosma nashr asosida). – Qo‘qon: Meros, 1992. – 80 b.

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar

1. Ibn al-Arabiy. Al-Futuhot al-Makkiyya (Makka futuhoti). – Qohira: Al-Halabiy nashriyoti, 1911.
2. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Sharq, 2009. – 448 b.
3. Navoiy Alisher. Mahbub ul-qulub. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 14-jild. – Toshkent: Fan, 1998. – 220 b.
4. Rafiddinov S. Majoz va haqiqat. – Toshkent: Ma’naviyat, 1995. – 96 b.
5. Haqqul I. Tasavvuf va she’riyat. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1991. – 160 b.
6. Haqqul I. Irfon va idrok. – Toshkent: Ma’naviyat, 1998. – 120 b.

III. Lug‘atlar va avtoreferatlar

1. An-Nafisiy, Said. Tasavvuf lug‘ati. – Tehron: Intishoroti zavvor, 1384 (hijriy-shamsiy).

2. O‘zbek mumtoz adabiyoti so‘zligi. (Tuzuvchi: H. Dadaboyev). – Toshkent: Fan, 2010.

ADABIY TA’LIMDA MUSTAQIL FIKRLASHNING AHAMIYATI

Jumanazarova Umidaxon
ChDPU O‘zbek adabiyotshunosligi
kafedrasi o‘qituvchisi,
Tel: +99899 474 75 40
E-mail: umidaxonjumanazarova02@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada adabiy ta’limda o‘quvchi va talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishning nazariy asoslari, milliy ildizlari va amaliy yo‘llari tahlil qilinadi. Mustaqil fikrlash pedagogik, psixologik va adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan yoritilib, mumtoz sharh va munozara an’anasi uning milliy zamini sifatida ko‘rsatiladi. Muallif tomonidan badiiy asarni idrok etishning «Uch ko‘zgu» modeli, olti bosqichli mustaqil fikrlash sikli, «kechiktirilgan baho» usuli, talqin mas’uliyatining uch mezoni, «Sun’iy intellekt bilan bahs» topshirig‘i hamda mustaqil fikrlash darajalari tasnifi va baholash rubrikasi taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: adabiy ta’lim, mustaqil fikrlash, tanqidiy tafakkur, talqin, talqin mas’uliyati, «Uch ko‘zgu» modeli, kechiktirilgan baho, munozara, sun’iy intellekt, baholash rubrikasi.

Аннотация. В статье анализируются теоретические основы, национальные истоки и практические пути формирования самостоятельного мышления учащихся и студентов в литературном образовании. Самостоятельное мышление рассматривается с педагогической, психологической и литературоведческой точек зрения; классическая традиция комментария (шарх) и жанра мунозара показана как его национальная основа. Автором предлагаются модель восприятия художественного произведения «Три зеркала», шестиэтапный цикл самостоятельного мышления, метод «отсроченной оценки», три критерия ответственности интерпретации, задание «Спор с искусственным интеллектом», а также классификация уровней самостоятельного мышления и рубрика оценивания.

Ключевые слова: литературное образование, самостоятельное мышление, критическое мышление, интерпретация, ответственность интерпретации, модель «Три зеркала», отсроченная оценка, мунозара, искусственный интеллект, рубрика оценивания.

Abstract. The article analyses the theoretical foundations, national roots and practical ways of developing independent thinking in pupils and students within literary education. Independent thinking is examined from pedagogical, psychological and literary-theoretical perspectives, and the classical traditions of

commentary (sharh) and the debate genre (munozara) are presented as its national foundation. The author proposes the “Three Mirrors” model of literary perception, a six-stage cycle of independent thinking, the “deferred judgement” method, three criteria of interpretive responsibility, a “Debate with Artificial Intelligence” task, as well as a classification of levels of independent thinking and an assessment rubric.

Keywords: literary education, independent thinking, critical thinking, interpretation, interpretive responsibility, “Three Mirrors” model, deferred judgement, munozara, artificial intelligence, assessment rubric.

Zamonaviy ta’lim tizimining bosh maqsadi tayyor bilimlarni yodlatish emas, balki shaxsni mustaqil fikrlashga, axborotni tahlil qilish, baholash va o‘z qarashini asosli bayon etishga o‘rgatishdan iborat. Bu vazifa adabiyot fanida alohida ahamiyat kasb etadi, chunki badiiy asar insonning ma’naviy olamiga, axloqiy tanlovlariga, jamiyat va tarix haqidagi tasavvurlariga bevosita daxldor. Abdulla Avloniy tarbiyani millat uchun «yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat» masalasi deb bilgani bejiz emas: fikrlay oladigan avlodgina o‘z taqdirini ongli ravishda belgilay oladi.

Biroq amaliyotda adabiyot darslari ko‘pincha asar mazmunini qayta hikoya qilish, darslikdagi tayyor xulosalarni takrorlash va adabiyotshunoslar bahosini yodlash bilan cheklanib qoladi. Natijada o‘quvchi asar bilan emas, asar haqidagi gaplar bilan tanishadi. Bugun bu muammo yangi tus oldi: generativ sun’iy intellekt vositalari istalgan asarning «tahlili»ni bir necha soniyada tayyorlab bera oladi. YUNESKO ham bunday vositalar ta’limda inson tafakkuri va mustaqilligini susaytirmasligi, aksincha, uni kuchaytirishga xizmat qilishi lozimligini ta’kidlaydi [10,12]. Demak, tayyor javob tobora arzonlashib borayotgan davrda mustaqil fikr eng qimmatli ta’lim natijasiga aylanmoqda.

Ushbu maqolada mustaqil fikrlashning nazariy asoslari va milliy ildizlari tahlil qilinadi, shuningdek, muallif tomonidan ishlab chiqilgan bir qator model va usullar taklif etiladi. Ularning maqsadi – o‘quvchi fikrini «erkin, ammo mas’uliyatli» qilish, ya’ni shaxsiy talqinni matnga sodiqlik bilan uyg‘unlashtirishdir.

Mustaqil fikrlash – shaxsning muammoni ko‘ra bilishi, unga oid ma’lumotlarni tanlab, tahlil qilishi, turli qarashlarni solishtirib, o‘z xulosasini dalillar asosida shakllantira olishidir. Jon Dyui fikrlashni har qanday e’tiqod yoki taxminni uni asoslovchi dalillar va undan kelib chiqadigan oqibatlar nuqtai nazaridan faol, izchil va sinchkov o‘rganish sifatida ta’riflagan [1, 3]. Demak, mustaqil fikr – tasodifiy, asossiz «shaxsiy fikr» emas, balki mulohaza, dalil va mantiqqa tayangan ong faoliyatidir.

Psixologik jihatdan mustaqil fikrlash ichki nutq va tafakkurning o‘zaro bog‘liqligi bilan izohlanadi. L.S. Vigotskiy ta’kidlaganidek, fikr so‘zda shunchaki

ifodalanmaydi, balki so‘zda shakllanadi. Bu xulosa adabiyot o‘qitish uchun muhim: o‘quvchi asar haqida o‘z so‘zi bilan gapirganda, yozganda va bahslashganda uning fikri ham aniqlashadi, chuqurlashadi.

Pedagogikada bilish faoliyati darajalari B. Blum taksonomiyasida izchil tasniflangan: *bilish, tushunish, qo‘llash, tahlil, sintez va baholash.* An’anaviy adabiyot darsi asosan dastlabki ikki daraja bilan cheklansa, mustaqil fikrlash yuqori darajalar bilan bog‘liq. R. Pol va L. Elder tanqidiy tafakkur standartlari sifatida aniqlik, izchillik, chuqurlik, kenglik va mantiqiylikni ko‘rsatadi.

Adabiyotshunoslikda mustaqil fikrlash kitobxon faolligi masalasi bilan uzviy bog‘liq.

L. Rozenblatt nazariyasiga ko‘ra, badiiy asar matn va kitobxon o‘rtasidagi «tranzaksiya» jarayonida yuzaga keladi [8,6]. V. Izer matndagi «bo‘shliqlar»ni kitobxon o‘z tasavvuri bilan to‘ldirishini asoslagan [5,26]. M.M. Baxtinning dialogizm konsepsiyasi esa badiiy so‘zning mohiyatan muloqotga yo‘naltirilganini ko‘rsatadi [13,7]. Bu nazariyalar o‘quvchini passiv tinglovchi emas, asar ma’nosining faol hammuallifi sifatida ko‘rishni ilmiy asoslaydi. Quyidagi jadvalda ikki xil dars modeli qiyoslanadi.

1-jadval

An’anaviy va mustaqil fikrlashga yo‘naltirilgan adabiyot darsining qiyosiy tavsifi

Mezon	**An’anaviy (reproduktiv) dars**	**Mustaqil fikrlashga yo‘naltirilgan dars**
Maqsad	Asar mazmuni va tayyor bahoni o‘zlashtirish	Asar bilan shaxsiy muloqot, asosli talqin yaratish
O‘qituvchi o‘rni	Axborot manbai, yagona «to‘g‘ri javob» egasi	Fikrlash jarayonining tashkilotchisi va yo‘naltiruvchisi
O‘quvchi o‘rni	Tinglovchi, takrorlovchi	Izlanuvchi, bahslashuvchi, hammuallif
Savol turi	«Kim? Nima? Qachon?»	«Nega? Qanday qilib? Nima bo‘lardi, agar…?»
Tanqidchi fikri	Dars boshida, yodlash uchun beriladi	Dars oxirida, bahs uchun beriladi
Xatoga munosabat	Kamchilik sifatida qoralanadi	Izlanishning tabiiy bosqichi sifatida qabul qilinadi

Mezon	**An’anaviy (reproduktiv) dars**	**Mustaqil fikrlashga yo‘naltirilgan dars**
Natija	Bir xil javoblar	Turli, lekin asosli talqinlar

Mustaqil fikrlash ko‘pincha G‘arb pedagogikasidan kirib kelgan tushuncha sifatida talqin qilinadi. Holbuki, Sharq, xususan, turkiy mumtoz madaniyatida matn ustida mustaqil fikr yuritishning boy shakllari mavjud bo‘lgan. Ulardan biri – *sharh* an’anasi. Mumtoz asarlar, jumladan, murakkab g‘azallarga yozilgan sharhlarda sharhlovchi matnni so‘zma-so‘z takrorlamaydi, balki uning yashirin ma’no qatlamlarini ochadi, o‘z talqinini dalillar bilan asoslaydi. Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois» tazkirasida shoirlar ijodiga bildirilgan qisqa, ammo aniq baholar ham adabiy asarga mustaqil munosabatning namunasidir.

Ikkinchi shakl – *munozara* janri. Yusuf Amiriyning «Bang va Chog‘ir», Ahmadiyning «Ra’no va Binafsha» munozaralarida ikki tomon o‘z ustunligini dalillar asosida isbotlashga urinadi. Bu janr mohiyatan dialogik tafakkur maktabidir: har bir qarash raqib dalili bilan sinovdan o‘tadi. XX asr boshida Abdurauf Fitrat aynan shu shakldan foydalanib, «Munozara» asarida buxorolik mudarris va farangi o‘rtasidagi bahs orqali jamiyatni o‘ylashga, ko‘r-ko‘rona taqliddan voz kechishga chaqirgan.

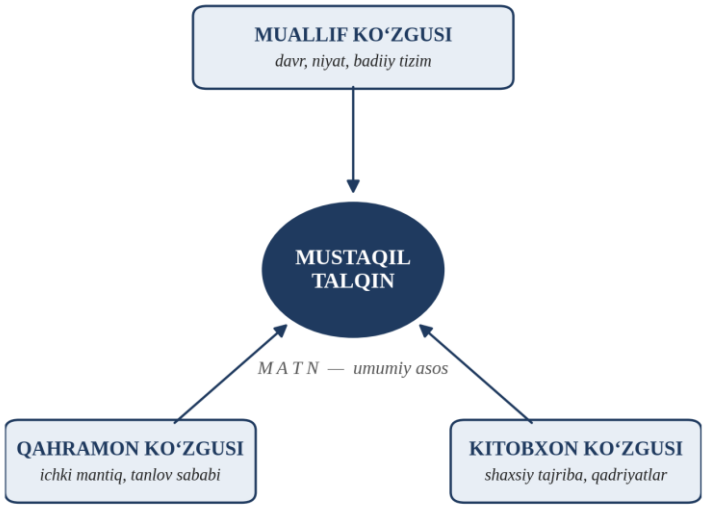
Muallif taklifi. Mumtoz munozara janrini adabiyot darsida zamonaviy bahs usuli sifatida qayta tiklash maqsadga muvofiq. Buning uchun o‘quvchilarga «*Ikki talqin munozarasi*» topshirig‘i beriladi: ular bir asar haqidagi ikki qarama-qarshi talqinni (masalan, «Otabek – zamona qurboni» va «Otabek – o‘z tanlovi uchun mas’ul shaxs») mumtoz munozara shaklida, ikki tomonning navbatma-navbat so‘zlashi ko‘rinishida yozadi, so‘ngra «hakam» sifatida o‘z xulosasini chiqaradi. Bu usul, bir tomondan, o‘quvchini qarshi dalilni ham tushunishga majbur qiladi, ikkinchi tomondan, mustaqil fikrlashni milliy adabiy meros bilan bog‘laydi.

Badiiy asar o‘z tabiatiga ko‘ra ko‘p ma’noli. Abdurauf Fitrat adabiyotni fikr va tuyg‘ularni so‘z vositasida ifodalab, o‘quvchida ham shunga o‘xshash tuyg‘u uyg‘otish san’ati deb ta’riflagan [3,56]. Masalan, Abdulla Qodiriyning «O‘tkan kunlar» romanidagi Otabekning ikkinchi uylanishga rozi bo‘lishi, Kumush va Zaynab taqdirlari o‘quvchi oldiga murakkab savollarni qo‘yadi: qahramon aybdormi yoki zamona qurbonimi? Abdulla Qahhorning «O‘g‘ri» hikoyasidagi Qobil boboning jimjit iztirobi esa ijtimoiy adolat haqida chuqur mulohaza yuritishga undaydi. Bunday savollarning yagona «to‘g‘ri» javobi yo‘q.

Q. Yo‘ldoshev adabiy ta’limning asosiy maqsadini asarni mustaqil o‘qib, anglab, undan estetik zavq ola biladigan kitobxonni tarbiyalashda ko‘radi. V.G. Marantsman ham tahlil kitobxon idrokiga tayangandagina samarali bo‘lishini

ko‘rsatgan [16,32]. Biroq amaliyotda o‘quvchi idroki ko‘pincha bir tomonlama bo‘ladi: u asarni yo faqat o‘z hayotiy tajribasi bilan o‘lchaydi, yo faqat darslikdagi tarixiy izohga tayanadi.

«Uch ko‘zgu» modeli. Idrokning bir tomonlamaligini bartaraf etish uchun badiiy asarni uch «ko‘zgu» orqali ko‘rish modelini taklif etamiz (1-sxema). *Muallif ko‘zgusi* – asar yaratilgan davr, muallifning niyati va badiiy tizimi; *qahramon ko‘zgusi* – qahramon xatti-harakatining ichki mantig‘i, uning tanlovlari sababi; *kitobxon ko‘zgusi* – o‘quvchining shaxsiy tajribasi, qadriyatlari va bugungi kun savollari. Mustaqil talqin shu uch ko‘zguda aks etgan manzaralarning kesishgan nuqtasida tug‘iladi, matn esa ularning umumiy asosi bo‘lib qoladi.

1-sxema. *Badiiy asarni idrok etishning «Uch ko‘zgu» modeli*

Model amaliy jihatdan oddiy: o‘quvchi bitta savolga (masalan, «Otabek nega rozi bo‘ldi?») uch marta javob beradi – muallif, qahramon va o‘zi nomidan. Agar javoblardan biri yetishmasa, talqin to‘liq bo‘lmaydi: faqat kitobxon ko‘zgusi zamonaviy qarashni asarga zo‘rlab yuklashga, faqat muallif ko‘zgusi quruq tarixiy izohga, faqat qahramon ko‘zgusi esa qahramonni tanqidsiz oqlashga olib keladi.

Mustaqil fikr erkinligi o‘zboshimchalik degani emas. U. Eko talqin qilish va «ortiqcha talqin qilish» (overinterpretation) o‘rtasidagi farqni ko‘rsatib, kitobxon niyati (intentio lectoris) asar niyati (intentio operis) bilan cheklanishini asoslagan[2,13]. Shu g‘oyadan kelib chiqib, maktab va oliy ta’lim amaliyoti uchun *talqin mas’uliyati* tushunchasini va uni tekshirishning uch mezonini taklif etamiz: matn mezoni, izchillik mezoni va kontekst mezoni (2-jadval).

2-jadval

Asosli va o‘zboshimcha talqinni farqlash mezonlari (muallif taklifi)

Mezon	Asosli talqin	O‘zboshimcha talqin
Matn mezoni	Har bir fikr matndagi aniq o‘rin (epizod, detal, replika) bilan tasdiqlanadi	Matnda tayanchi bo‘lmagan taxminlarga suyanadi
Izchillik mezoni	Asarning boshqa qismlariga zid kelmaydi, butun tizimga mos keladi	Bir epizodni butundan uzib olib, umumiy xulosa chiqaradi
Kontekst mezoni	Davr, muallif dunyoqarashi va janr xususiyatini hisobga oladi	Bugungi qarashni asarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri yuklaydi
Ochiqlik	Boshqa talqinlar mavjudligini tan oladi	O‘zini yagona haqiqat sifatida taqdim etadi

Bu mezonlar o‘quvchiga «istalgan fikr to‘g‘ri» degan nisbiylikdan ham, «yagona to‘g‘ri javob» degan aqidaparastlikdan ham saqlanish imkonini beradi. Mustaqil fikr ana shu ikki chekka o‘rtasidagi muvozanatda shakllanadi.

Savol zinapoyasi. M.A. Ribnikova to‘g‘ri qo‘yilgan savol o‘quvchini matnga qayta qaytishga va o‘ylashga majbur qilishini qayd etgan [17,56]. Savollarni Blum taksonomiyasi asosida zinapoya shaklida tuzish o‘quvchini bosqichma-bosqich yuqori tafakkur darajasiga olib chiqadi (3-jadval).

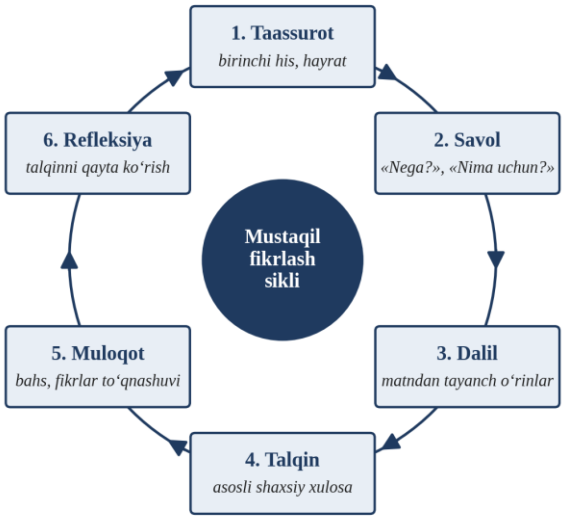
3-jadval

«O‘tkan kunlar» romani bo‘yicha savol zinapoyasi

Daraja	Savol turi	Namuna
Bilish	Faktni eslash	Otabek Marg‘ilonga qanday maqsadda kelgan edi?
Tushunish	Mazmunni izohlash	Kumushning Otabekka munosabati asar davomida qanday o‘zgaradi?
Qo‘llash	Nazariy tushunchani tatbiq etish	«Badiiy detal» tushunchasini romandagi biror epizodga tatbiq eting.
Tahlil	Sabab-oqibatni ochish	O‘zbek oyimning qarorlari ortida qanday sabablar yotadi?

Daraja	Savol turi	Namuna
Sintez	Yangi matn yaratish	Voqealar Zaynab nomidan hikoya qilinsa, qaysi epizod boshqacha yoritilardi? Bir epizodni qayta yozing.
Baholash	Asosli pozitsiya bildirish	Otabek o‘z taqdiri uchun qay darajada mas’ul? Fikringizni matndan kamida uch dalil bilan asoslang.

Mustaqil fikrlash sikli. Mustaqil fikr bir martalik harakat emas, balki takrorlanuvchi jarayondir. Biz uni olti bosqichli sikl sifatida tasavvur etamiz (2-sxema): ***taassurot*** (asardan olingan birinchi his, hayrat yoki norozilik) → *savol* (taassurotni muammoga aylantirish) → ***dalil*** (matndan tayanch o‘rinlarni topish) → ***talqin*** (asosli shaxsiy xulosa) → ***muloqot*** (fikrni boshqalar qarashi bilan to‘qnashtirish) → ***refleksiya*** (talqinni qayta ko‘rib chiqish). Refleksiya yangi taassurotni tug‘diradi va sikl yuqoriroq darajada takrorlanadi.

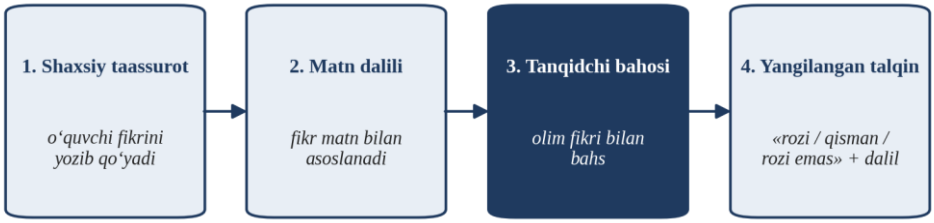
2-sxema. *Mustaqil fikrlashning olti bosqichli sikli*

Siklning muhim jihati shundaki, u *taassurot*dan boshlanadi. An’anaviy darsda o‘quvchining birinchi hissi e’tiborsiz qoldiriladi yoki «noto‘g‘ri» deb rad etiladi. Holbuki, «Menga bu qahramon yoqmadi» degan oddiy gap ham to‘g‘ri savol bilan chuqur tahlilning boshlang‘ich nuqtasiga aylanishi mumkin.

«Kechiktirilgan baho» usuli. Psixologiyada inson birinchi eshitgan raqam yoki fikr keyingi mulohazalariga kuchli ta’sir ko‘rsatadi[9,81]. Bu effektni adabiy ta’limga tatbiq etsak, muhim xulosa kelib chiqadi: agar dars nufuzli adabiyotshunosning

tayyor bahosi bilan boshlansa, o‘quvchi fikri o‘sha baho atrofida «mixlanib» qoladi va mustaqil talqin imkoniyati torayadi.

Shu sababli tanqidchi bahosini dars boshida emas, oxirida berishni taklif etamiz (3-sxema). Avval o‘quvchi o‘z taassurotini yozib qo‘yadi va uni matn bilan asoslaydi. Shundan keyingina olim fikri bilan tanishadi va unga «roziman / qisman roziman / rozi emasman» shaklida dalilli munosabat bildiradi. Bu usulda tanqidchi fikri «yodlanadigan haqiqat» emas, balki bahs uchun hamsuhbatga aylanadi.

3-sxema. *«Kechiktirilgan baho» usulining bosqichlari*

«Sun’iy intellekt bilan bahs» topshirig‘i. Sun’iy intellektni taqiqlash emas, uni tanqidiy fikrlash uchun «sparring-sherik»ka aylantirish samaraliroq. Topshiriq quyidagicha: o‘quvchiga biror asar bo‘yicha sun’iy intellekt yaratgan tayyor tahlil beriladi. Uning vazifasi 2-jadvaldagi uch mezon asosida bu tahlilni tekshirish: matnda tasdig‘i yo‘q da’volarni, umumiy va shablon gaplarni, faktik xatolarni topish hamda o‘z tahlilini yozish. Bunday topshiriq, bir tomondan, tayyor javobga ko‘r-ko‘rona ishonishning oldini oladi, ikkinchi tomondan, o‘quvchini matnga qayta qaytishga majbur qiladi.

Munozara, qiyosiy tahlil va ijodiy yozma ishlar. M. Lipman ishlab chiqqan «tadqiqot hamjamiyati» modeli sinfni birgalikda fikrlovchi jamoaga aylantirishni ko‘zda tutadi. P. Freyre ham bilimni «omonat qo‘yadigan» ta’lim modelini tanqid qilib, muloqotga asoslangan ta’limni taklif etgan. Adabiyot darsidagi munozara, «sud jarayoni», rolli o‘yin kabi shakllar shu tamoyilga tayanadi. Qiyosiy tahlil – masalan, Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonini Nizomiy va Xusrav Dehlaviy talqinlari bilan solishtirish – an’ana va novatorlik haqida mustaqil xulosaga olib keladi. Esse, kitobxonlik kundaligi, qahramon nomidan xat kabi ijodiy yozma ishlar esa fikrni izchil bayon etishga o‘rgatadi. Q. Yo‘ldoshev ta’kidlaganidek, o‘quvchi so‘z ustida mustaqil ishlashi, uning ma’no qirralarini o‘zi kashf etishi kerak [12,45].

Mustaqil fikrlashga yo‘naltirilgan darsda o‘qituvchi bilim uzatuvchi emas, fikrlash jarayonining tashkilotchisiga aylanadi. U o‘quvchi javobini darhol «to‘g‘ri» yoki «noto‘g‘ri» deb baholashga shoshilmay, «Buni matnning qaysi o‘rni tasdiqlaydi?», «Boshqacha qarash ham bo‘lishi mumkinmi?» kabi qo‘shimcha

savollar bilan fikrni chuqurlashtiradi. Sinfda xato qilishdan qo‘rqmaydigan psixologik muhit yaratilgandagina o‘quvchi o‘z qarashini erkin bayon eta boshlaydi.

Agar nazorat faqat faktlarni eslab qolishni tekshirsa, o‘quvchi ham yodlashga moslashadi. PISA tadqiqoti o‘qish savodxonligini matndan ma’lumot topish, uni tushunish hamda matn mazmuni va shakli haqida mulohaza yuritib, baholash qobiliyati sifatida belgilaydi. O.Yu. Bogdanova va hammualliflari ham o‘quvchi faoliyatini baholashda uning kitobxonlik rivojini hisobga olish lozimligini qayd etadi [14,72]. Shu asosda mustaqil fikrlashning to‘rt darajasini ajratishni taklif etamiz (4-jadval). Misol sifatida «Otabek Zaynabga uylanishga rozi bo‘lganida aybdormi?» savoliga turli darajadagi javoblar keltiriladi.

4-jadval

Adabiy ta’limda mustaqil fikrlash darajalari (muallif tasnifi)

Daraja	Ko‘rsatkichlar	Javob namunasi
I. Reproduktiv	Mazmunni qayta hikoya qiladi, baho bermaydi	«Otabek onasining gapiga kirib, Zaynabga uylandi.»
II. Izohlovchi	Sababni ko‘rsatadi, ammo yuzaki va dalilsiz	«Otabek onasini ranjitmaslik uchun rozi bo‘ldi, chunki u itoatli farzand.»
III. Talqin qiluvchi	Matndan dalil keltiradi, qahramon ichki ziddiyatini ochadi	«Uning roziligi zaiflik emas, farzandlik burchi va muhabbat o‘rtasidagi ziddiyat natijasi; buni Qodiriy Otabekning iztiroblari tasvirlangan sahnalarda ko‘rsatadi.»
IV. Ijodiy-tanqidiy	Turli qarashlarni solishtiradi, asarni bugun bilan bog‘laydi, o‘z pozitsiyasini himoya qiladi	«Otabek fojiasi shaxs erkinligi va an’ana to‘qnashuvidir. Uni to‘liq oqlay olmayman: matnda uning e’tiroz bildirish imkoniyati bo‘lgani ko‘rinadi; ammo davr bosimini ham inkor etib bo‘lmaydi.»

Darajalarni aniqlashni osonlashtirish uchun quyidagi baholash rubrikasini taklif etamiz
(5-jadval). U yozma ish, esse yoki og‘zaki javobni 20 ballik tizimda baholash imkonini beradi.

5-jadval

Mustaqil fikrni baholash rubrikasi (muallif taklifi)

Mezon	**Ko‘rsatkich**	**Ball**
Matnga tayanish	Fikr asardagi aniq o‘rinlar bilan tasdiqlangan	0–4
Dalillar sifati	Dalillar yetarli, o‘rinli va xilma-xil	0–4
Mantiqiy izchillik	Fikr bosqichma-bosqich, ziddiyatsiz rivojlangan	0–4
Turli qarashlarni hisobga olish	Boshqa talqinlar yoki tanqidchi fikri bilan muloqot mavjud	0–4
O‘ziga xoslik	Shaxsiy, kutilmagan, ammo asosli talqin bor	0–4
Jami		**20**

Muhimi, o‘qituvchi o‘z fikriga mos kelmaydigan, lekin asosli talqinni ham yuqori baholay olishi kerak. Rubrikadagi «o‘ziga xoslik» mezoni aynan shu maqsadda kiritilgan: aks holda mustaqil fikr o‘rnini «o‘qituvchi kutgan javob» egallaydi.

Olib borilgan tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

birinchidan, mustaqil fikrlash adabiy ta’limning qo‘shimcha emas, markaziy maqsadi bo‘lib, generativ sun’iy intellekt davrida uning ahamiyati yanada ortadi;

ikkinchidan, mustaqil fikrlash milliy ta’lim uchun yot hodisa emas: mumtoz sharh va munozara an’anasi, jadid adabiyotidagi bahs shakllari uning mustahkam milliy zamini hisoblanadi;

uchinchidan, muallif tomonidan taklif etilgan «Uch ko‘zgu» modeli badiiy asarni bir tomonlama idrok etishning oldini oladi, talqin mas’uliyatining uch mezoni esa erkin fikrni o‘zboshimchalikdan farqlash imkonini beradi;

to‘rtinchidan, olti bosqichli mustaqil fikrlash sikli, «kechiktirilgan baho» usuli va «Sun’iy intellekt bilan bahs» topshirig‘i dars jarayonini tayyor bahoni qabul qilishdan shaxsiy talqin yaratishga yo‘naltiradi;

beshinchidan, mustaqil fikrlashning to‘rt darajali tasnifi va 20 ballik rubrika yodlashni emas, dalilli mulohazani rag‘batlantiruvchi baholash tizimini yaratishga xizmat qiladi.

Xullas, adabiyot darsi o‘quvchiga tayyor javob beradigan emas, uni savol berishga, izlanishga va o‘z so‘zini aytishga o‘rgatadigan maydonga aylangandagina o‘z tarbiyaviy va ma’rifiy vazifasini to‘la ado etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Dewey J. How We Think. – Boston: D.C. Heath & Co., 1910.
2. Eco U. Interpretation and Overinterpretation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
3. Fitrat A. Adabiyot qoidalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
4. Freire P. Pedagogy of the Oppressed. – New York: Herder and Herder, 1970.
5. Iser W. The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978.
6. Lipman M. Thinking in Education. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
7. Paul R., Elder L. The Miniature Guide to Critical Thinking: Concepts and Tools. – Dillon Beach: Foundation for Critical Thinking, 2006.
8. Rosenblatt L.M. The Reader, the Text, the Poem: The Transactional Theory of the Literary Work. – Carbondale: Southern Illinois University Press, 1978.
9. Tversky A., Kahneman D. Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases // Science. – 1974. – Vol. 185, No. 4157. – P. 1124–1131.
10. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023.
11. Yo‘ldoshev Q. Adabiyot o‘qitishning ilmiy-nazariy va metodik asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996.
12. Yo‘ldoshev Q. Yoniq so‘z. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.
13. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Советский писатель, 1963.
14. Богданова О.Ю., Леонов С.А., Чертов В.Ф. Методика преподавания литературы. – М.: Академия, 1999.
15. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1934.
16. Маранцман В.Г. Анализ литературного произведения и читательское восприятие школьников. – Л.: ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1974.
17. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. – М.: Учпедгиз, 1963.

MUQIMIY HAJVIYALARIDA FOLKLOR NAMUNALARINING BADIIY TALQINI

Shahodat O‘sarova
Muhammad Yusuf nomidagi ijod maktabining
oliy toifali ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: O‘zbek mumtoz adabiyotining shakllanishi, taraqqiyoti va so‘z san’ati tarixida xalq og‘zaki badiiy ijodining o‘rni beqiyosdir. Milliy adabiyot taraqqiyotiga asos bo‘lgan xalq og‘zaki ijodining maqol, matal, qo‘shiq, lapar, doston, naql, afsona va rivoyat kabi janrlari zaminida yozma adabiyotda tuyuq, ruboiy, qit’a, muammo, g‘azal, qasida va doston singari janrlar paydo bo‘lganligi shubhasizdir. Shuningdek, folklor janrlariga xos badiiy tasvir vositalari, uslublar hamda badiiy lavhalar yozma adabiyot namunalarida yangi bosqichda rivojlanib, ma’lum o‘zgarishlarga uchragan holda yanada takomillashib bordi. Ushbu maqolada Muqimiy hajviyalarida folklor namunalarining badiiy talqini masalasi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: satira, hajv, hajviya, she’riyat, g‘azal, she’riy san’at, folklor.

Abstract: The role of folk oral literature in the formation and development of Uzbek classical literature and the history of verbal art is invaluable. It is undeniable that such genres of folk oral literature as proverbs, sayings, songs, *lapars* (traditional folk songs), epics, parables, legends, and oral narratives laid the foundation for the emergence of such genres in written literature as *tuyuq*, rubai, *qit’a*, *muammo*, ghazal, qasida, and epic poetry. Furthermore, the artistic devices, stylistic features, and descriptive elements characteristic of folklore genres developed further in written literary works, undergoing certain transformations and reaching a higher level of artistic refinement. This article examines the artistic interpretation of folklore elements in Muqimiy’s satirical poetry.

Keywords: satire, satirical poetry, satirical work, poetry, ghazal, poetic devices, folklore.

Muqimiy satirik asarlariga mavzuni real hayotdan, o‘zi guvoh bo‘lgan voqealardan, jiddiy o‘zgarishlar yuz berayotgan davr ruhidan oldi. U ana shu hayotiy ma’lumotlarni satirik tahlil etish, salbiy holatlarga munosabatni belgilash, ayniqsa, satirik mahoratni oshirishda o‘tmish an’analardan, Navoiy, Mashrab, Turdi, Gulxaniy, Maxmur kabi shoirlarning ijodidan ta’sirlandi, bahramand bo‘ldi. O‘tmish satirik an’analarning shoir tomonidan qabul etilib, o‘z zamonasi ruhida rivojlantirilganini isbotlovchi faktik dalillar ko‘plab topiladi. Masalan, Muqimiy ilk bor Alisher Navoiy boshlab bergan, keyinchalik esa Mashrab, Turdi, Maxmurlar davom ettirgan g‘azal janrida satira yaratish tajribasini o‘zlashtiradi, o‘zi ham qator kuchli satirik g‘azallar yozadi. Satirik muxammaslar to‘g‘risida ham shuni aytish

mumkin. Biz uning dastlabki namunalarini mohir hajvchi Turdi — Farog‘iy ijodida uchratamiz.

Muqimiy esa bu an’analarni davom ettirib o‘z davrining ko‘pgina illatlarini kuchli satira orqali fosh etuvchi muxammaslarni yaratadi. Bugina emas, Muqimiy o‘tmish shoirlar ijodidagi satiradan ijtimoiy hayot va tuzumdagi nuqsonlarni, shaxslar tabiati va faoliyatidagi salbiy belgilarni qoralash va sharmanda etish usullaridan ham, mavjud qabohat va razolatni ro‘y-rost ko‘rsatishdagi izchillik, qat’iylik va nafratli munosabatdan ham, satirik obrazlarning butun borlig‘ini yaqqolroq va ishonchliroq ko‘rsatuvchi hayotiy holatni kashf etish mahoratidan ham, ob’ektga lo‘nda, ammo kuchli haqoratlovchi tavstif berish san’atidan ham o‘rgandi. Ba’zan bu o‘rganish ayrim asarlarda shu darajada ravshan ko‘rinadiki, uni qayd etish uchun dalillarni taqqoslashning o‘zi yetarli bo‘ladi. Masalan, Alisher Navoiyning “Hayrat-ul-abror” dostonidagi shohning zo‘ravon, zulmkor amaldorlarining qishloqdagi faoliyatini tasvirlovchi epizod bilan Muqimiyning “Tanobchilar” satirasidagi qishloqqa chiqqan chor amaldorlari faoliyatini ifodalovchi misralar ana shunday namunalardan biridir. Har ikki shoir epizodlari qiyoslanganda mavzuning o‘xshashligi, ob’ektlarga munosabatning, satirik ruhning umumiyligi, hatto holat va fosh etuvchi detallariing biri-ikkinchisiga juda yaqinligi yuzaga chiqadi. Muqimiy o‘zining o‘ta zamonaviy va to‘la original “Tanobchilar” satirasidagi kuchli epizodni yaratishda, shubhasiz, ustoz Navoiyning ta’sirida bo‘lgan. Navoiyning satirik mahoratidan ijodiy o‘rganib, shoir o‘z davri materiallarini satirik tahlil etadi, o‘ziga zamondosh amaldorlarning zo‘ravonligi va zulmkorligini fosh qilib, ijtimoiy tuzumdagi adolasizlikni hayotiy misollarda haqqoniy ko‘rsatadi. O‘z navbatida shuni aytib o‘tish kerakki, shoir hajviy asarlarida hayotiy haqiqatlarni aks ettirish bilan birga obrazlarga,davr voqealariga tasvir berishda xalq og‘zaki ijodi namunalaridan foydalanib,badiiy tus beradi.

Muqimiy o‘zining “Tanobchilar” satirasida ham mazmun va uslub yangilanishlari kuzatiladi. Xalq orasida nom qozongan aziz avliyolarning ismlarini tilga olish orqali tarixiy davrdagi insonlarning tafakkuriga, anbiyolar haqidagi tasavvurlariga badiiy chizgilar bergan.

Derki: «Ko‘zungga hali kal jo‘jaman,
***Maxtumi a’zamlik** o‘zim xo‘jaman.*
*Bizga bobo **hazrati Shohiig‘** mazor,*
Muxlisimiz mardumi ahli diyor.
*Ham yana **Erhubbi** bo‘lodur tag‘o,*
*Ammamizing erlaridur **Nurato.***
***Bibi Ubayda** bo‘ladur xolamiz,*
Goh kelur erdi kichik bolamiz.
***Xizr** otamlarga burodar erur,*

Chimlig‘ azizlar *menga dodar erur.*

Muqimiyning o‘tmish satiradan ta’sirlanganligini isbotlovchi yana bir misol uning “Hapalak” qishlog‘i haqidagi Maxmur g‘azaliga taxmis bog‘lashida ko‘rinadi. Bir qator o‘tkir satiralar muallifi Maxmur o‘zining bu g‘azalida Umarxon davridagi mehnatkash xalqning ayanchli ahvoli, son-sanoqsiz soliqlar, o‘lka, qishloq, shaharlarni vayronaga aylantirganini Hapalak misolida juda jonli tasvirlagan edi. Bu g‘azal keyingi davrlarda ham o‘zining zamonaviylik ahamiyatini yo‘qotmadi. Chunki, Muqimiy davrida Maxmur yashab ijod etgan davrdan xalq ommasini yashash sharoitining yaxshilanishi ma’nosida zarracha ham o‘zgarish bo‘lmadi, aksincha, xalqning turmushi ikki yoqlama zulm ostida yanada og‘irlashdi. Shuning uchun ham Muqimiyning xuddi shu satirik g‘azalga murojaat etishi tasodifiy emas: shoir Maxmur asari o‘z davrining ham holatini realistik tasvirlaydi, deb hisoblaydi va ayni zamonda, har baytga ulangan o‘z misralari bilan salafining g‘azalini yangi hayotiy faktlar bilan boyitib, mazmunini chuqurlashtiradi, satirik fosh etish ruhini kuchaytiradi. Natijada mazmun, maqsad, shakl, intilish va g‘oya jihatidan bir butun, mukammal va aytish kerakki, endilikda Muqimiy qalamiga mansub yangi satirik muxammas maydonga keldi.

Muqimiy hajviyalaridagi voqealarning boshlanma qismilarini alohida ohang, afsona tarzida qiziq bir kayfiyatda boshlaydi va tinglovchini o‘ziga jalb etadi. Xususan, Maxmur g‘azaliga muxammas tarzida yozilgan “ Hapalak qishlog‘i to‘g‘risidagi “ hajviyasida esa qissa tarzida bayon qilish uslubi yetakchilik qiladi. Bu haqda shoir asaridagi quyidagi misralarda ishora tarzida bitilganligi bilan ahamiyatlidir.

Ko‘rdi sandek shahi odilni na ins-u na malak,
Arraning zulmidin emin hama bog‘-u chakalak,
Yangi oy ko‘ziga xasmingni oturg‘a kamalak,
Ey jahondori zafar kavkabai davri falak,
Eshiting ***qissai*** *qishlog‘i xarobi Hapalak.*

Mehnatkash omma, dehqonlarning og‘ir iqtisodiy ahvoli, qishloqlarning “hapalak”lar darajasiga tushib qolganligi, ikkiyoqlama zulm ostidagi huquqsiz hayot, adolasizlik ijtimoiy hayotning har sohasida hukmron ekanligi va boshqa shu kabilar Muqimiy satirik merosida yetakchi mavzulardan biriga aylangan. Shoirning ilg‘or dunyoqarashi nuqtai nazaridan, tuzum va adolat haqidagi ijobiy ideali pozitsiyasida yoritilgan bu yetakchi mavzu doirasidagi masalalar uning deyarli barcha satirik asarlarida qo‘yiladi, rang-barang hayotiy materiallarda aniq tanqdiy maqsad bilan ishlanadi. Bu esa shoir satirasiga chuqur ijtimoiylik ruhni singdiradi. Chindan ham, Muqimiyning bir qator satiralarini o‘zbek ijtimoiy-siyosiy satirasining birinchi namunalari qatoriga kiritsa bo‘ladi. “Tanobchilar”, “Voqeai ko‘r Ashurboy hoji” kabi

satirik asarlarda ijtimoiy-siyosiy masala — jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik, tabaqalanish, hukmron adolasizlik, inson tengligi, insoniy huquq kabi masalalar berilgan. O‘zbek adabiyoti tarixida Muqimiy siyosiy masala – saylov mavzusini birinchi bo‘lib badiiy adabiyotga olib kirdi. “Saylov” asari bilan adabiyotimizda bu mavzuning keyinchalik (Zavqiy va Hamza) yanada chuqur ishlanishiga yo‘l ochdi. Muqimiy jamiyatning ikki qutbga ajralganligini, unda ijtimoiy tengsizlik hukm surishini ko‘ra oldi, o‘zi yashab ijod etayotgan hayotda boylar va kambag‘allar, to‘qlar va ochlar, katta yer egalari va bechora dehdonlar, zavod- fabrika egalari va ular qo‘lida ishlovchilar mavjudligini angladi hamda ularni o‘z asarlarida aks ettirdi. Bu o‘rinda zavod egasi “Maskovchi” boy Hodixo‘ja va uning korxonasidagi ishchilar haqidagi Muqimiy misralarini eslash kifoya. Shoirning satirik merosi zaminida mehnatkash xalqqa, kambag‘al dehqonlarga samimiy xayrixohlik, tekinxo‘r tabaqa vakillariga kuchli nafrat singib ketgan. Muqimiy satiralarida jiddiy ijtimoiy masalalarning qo‘yilishi hamda g‘oyaviy-siyosiy yetuklik darajasida hal etilishi uning so‘nggi asarlaridan biri “Voqeai ko‘r Ashurboy qoji” asarida yaqqol ko‘rinadi. Shoir bu asarida axloqiy-maishiy buzuq Ashurboy hojining og‘ir jinoyati haqida so‘zlaydi, “Farg‘onada nomdor, moldor” bo‘lgan bu boyning iflos qilmishlarini yopib ketish uchun hukmron sinflarning unga qilgan homiyliklarini fosh etadi... Ashurboy hoji tun qorong‘uligida kambag‘al bir kishining uyiga yashirincha kirib, jinoyat qilayotgan vaqtida qo‘lga tushadi. Lekin jinoyatchining boy bo‘lganligi uchun ham butka boshi va mingboshilar uni qutqazib qolmoqschi bo‘ladilar, bu shoirning katta yutug‘idir:

Qorovul, istarshi-yu, mingboshilar
Chopib keldilar deb: “Nachuk, kor-zor?”
Bosib kirdilar: “Bu nachuk dod?” deb
Qorovulning uyiga beixtiyor.
Ko‘rib dedilar: “Boy ekan, qochiring!”

Misralardagi “Chopib kelishlari”, “bostirib uyga kirishlar” detallarida amaldorlarning shunday kutilmagan holatida o‘zlarini tutishlari yorqin ifodalangan bu detallarda ulardagi hovliqish va tahlika sezilib turadi, uy egasiga nisbatan zo‘ravonlik va boyga nisbatan laganbardorlik ko‘rinadi.

Haloyiq Ashurboy hojini qochmoqchi bo‘lganida tutib oladi, uni toshbo‘ron qilmoqchi bo‘ladi. Bu o‘rinda hukmron adolasizlik o‘z kuchini ko‘rsatadi. Hatto pristav va qozilar, hokimlar ham jinoyatchi boy tarafiga o‘tadilar. Muqimiy satirada hukmron sinflarning bu zo‘ravonliklariga norozilik bildiradi, adolasizlikni qattiq qoralaydi. Adolasizlik esa har sohada, turli shakllarda ko‘rinardi.

Muqimiyning “Voqeai ko‘r Ashurboy hoji” hajviyasidagi mazkur misralarda ham aynan qissa tarzida bayon qilish uslubidan uumli foydalanilgan.

Ajab xalq ekanmiz, ajab ro‘zg‘or,

Qiziq hodisa, turfa layl-u nahor.
Ashurboydin eshiting ***qissaye,***
Ayo ey bu Farg‘onada nomdor.

Aynan mazkur hajviyada shoir uslubidagi motiv xususiyatlardan yana biri , ya’ni davlat amaldorlarining lavozimlari misralarda ko‘p bor foydalanilgan.Xususan,

*a)****Qorovul, istarshi-yu mingboshilar****,*
Chopib keldilar, deb: nachuk kor-zor?!
*b)****Pristupga*** *ma’lum qilmoq uchun,*
Olib kirdilar to‘g‘ri aylab qator
c)Shariatga aylab havola, dedi:
Bu da’voga teyishli ***qozig‘a*** *bo*r

Hajviy asarda kunyalar(*taxallus, oilaviy qo‘yilgan laqab, insonning ikkinchi nomi*)ning qo‘llanilishi ham asarning xalq tiliga yaqinlashuvini, xalqona so‘zlardan andoza olish xususiyatlarini o‘zida jamlagan.

a)*O ’ris* ***to‘ra*** *oldida munkir kelib,*
Dedi: tuhmat aylar olurg‘a niqor.
b)Haqorat qilingan kishilar qolib,
Topib ***boy*** *so‘zi bunda zo‘r e’tibor*
c)Dedi: nega bosting birovning qizin,
Bobo ***hoji*** *bo‘lsang, kupes — moldor*

Muqimiy ijodida birinchi navbatda, uning satirik merosida o‘lka iqtisodiy hayotida, ijtimoiy-falsafiy ongida jiddiy siljishlar yuz berayotgan davrning ruhi, sharoit muhri chuqur iz qoldirgan. Shoir o‘zi guvoh bo‘layotgan tuzum va xalq hayotidagi o‘zgarishlarni ziyraklik bilan kuzatib bordi, yangiliklarning, tartib-qoidalarning chin mohiyatini xalqchil, ilg‘or g‘oyalar nuqtai nazaridan tushunishga intildi. Burjuacha saylovdagi qalbakilik va muttahamlikni fosh etuvchi satira xuddi shunday yondashuvning mevasidir. “Maskovchi boy ta’rifida”, “Veksel”, “Dar mazammati zamona”, “Lyaxtin” hamda “Viktor” siklidagi satiralar “Saylov” satirasi kabi shoir zamonasining muhim masalalarini turli qirralarda qamrab oladi.

“Maskovchi boy ta’rifida” satirasi bu jihatdan xarakterli. Shoir bu asarida ham aniq tarixiy sharoit, real voqelik “pishirib” bergan mavzuni tanqidiy-satirik usulda taqlil etadi. ...Uchar mahalliy boylar rus kapitalistlari va banklaridan katta-katta kreditlar olib, birlamchi shakllarda bo‘lsa-da, “o‘z” zavod-fabrikalarini sura boshladilar. Shakllanayotgan bu milliy burjuaziya, bir tomondan, rus kapitaliga bog‘liq bo‘lib, iqtisodiy jihatdan unga qaram bo‘lsa, ikkinchi tomondan, o‘zi mustaqil, o‘z bozoriga o‘zi xo‘jayin bo‘lishga, daromadni o‘zigina egallashga urinar edi. Natijada, o‘zaro kuchli raqobatda bo‘lgan milliy burjuaziya rus kapitalistlari bilan ham raqobat qila boshlaydi. Ammo, juda ko‘p hollarda mahalliy kapitalistlar

krizisga uchrab “sinar” edilar. Muqimiyning bu satirasida kapitalistik munosabatlarning doimiy yo‘ldoshini Hodixo‘ja eshon nomli kichik boyning “sinishi” misolida ishonarli tasvirlaydi.

Muqimiy qalamiga mansub “Maskovchi boy ta’rifida” hajviyasi boshlanmasida go‘yoki shoir roviy kabi hikoyat qilish uslubini tanlaydi. Bu holatni quyidagi asar boshlanmasidagi misralarda yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Hikoyat *qilay, turfa davron ekan,*
Xaloyiq hama mahv-u hayron ekan.

Xuddi shu kabi hikoyat orqali bayon qilish uslubi “Voqeai Viktor” hajviyasining boshlanma qismida ham uchraydi.

Eshit, turfa so‘zlar hikoyat qilay,
Hikoyat *agarchi shikoyat qilay.*

“Voqeai Viktor “hajviyasining quyidagi satrlarida talmeh san’atidan mohirona foydalanilgan.Bu holat o‘z navbatida asarning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qilgan hamda xalq og‘ziga tushgan adabiy qahramonlarning xalq hayotidagi jonli obrazini yaratishga xizmat qilgan.

a)Bu ishga jamii tijoratchilar,
*Dedilarki, devona — **Majnun** magar.*
*b)Sonur o‘zlarin **Xo‘ja Ahrori** vaqt,*
Piyoda jilovida iqbol-u baxt...

“Axtaring” radifli hajv yo‘nalishida yozilgan g‘azalida ham Navoiy boshlab bergan mumtoz an’analarga sodiqlik, hamda Navoiy asarlari orqali xalqqa afsona bo‘lgan qahromonlar obraziga murojaat qilish orqali keng ommaning badiiy tafakkuri va dunyoqarashini yanada oydinlashtirish hamda xalq og‘zaki poyetik ijodiga yaqinlik munosabati misralarda sezilib turadi.

Layli *topg‘il, desalar,* ***Majnuni*** *sargardonini(ng),*
Ko‘zlarining yoshidur rangi xino, deb axtaring.

“Darig‘o mulkimiz” nomli hajv yo‘nalishida yozilgan muxammasida diniy tushunchalarni anglatuvchi so‘zlardan keng foydalangan.Xususan, *shariat, musulmon, shayton, hidoyat,amri ma’ruf, iymon, islom, yo rab, rahbari layl* kabi so‘zlar keltirilgan. Bundan anglashiladiki, Muqimiy yashagan davr kishilari va tarixiy jarayonda insonlarni ma’naviy va diniy qarashlari , tafakkuri va estetik qarashlari ma’lum darajada shakllanganligi asardan ma’lum bo‘ladi.

Zamona ahlini bir xayli bordur hayf insonliq,
Shul insofi bilan ul aylagay da’vo ***musulmonliq****,*
Birovga hiyla-yu makr aylayur, af oli ***shaytonliq,***
Bo‘lur xursand o‘z qilg‘on ishiga buyla nodonliq,
Berib qiz keksa boyga faxr ila xesh-u tabor oimish

Xullas, Muqimiy Alisher Navoiy boshlab bergan, keyinchalik esa Mashrab, Turdi, Maxmurlar davom ettirgan satira yaratish tajribasini o‘zlashtiradi, o‘zi ham xalq og‘zaki ijodi namunalaridan foydalanib, qator kuchli satirik asarlar yozdi. Satirik muxammaslar to‘g‘risida ham shuni aytish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov G‘. Muqimiy, T.: Ma’naviyat. 2009.
2. Pardayev Q. Muqimiy she’riyatining matn tarixi, tahriri va talqini. Avtoreferat. – T.:2020.
3. Pardayev Q. Biz bilmagan Muqimiy. Yangi aniqlangan va matni qayta tiklangan asarlar. – T.: Muharrir nashriyoti, 2019,19-bet.
4. Qosimov Begali va boshqalar. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. Darslik. T., 2004.
5. Yusupov Sh. Tarix va adab bo‘stoni. –T.: Ma’naviyat, 2003, 6-bet.

SINONIMIYA MUAMMOSINING HOZIRGI FILOLOGIK YONDASHUVLARDA O‘RGANILISHI

Jumanazarova Saida Rustambek qizi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti,
2-bosqich magistranti
jumanazarovasaida010@gmail.com
+998 99 474 74 74

ANNOTATSIYA:

Mazkur maqolada sinonimiya hodisasining zamonaviy filologik yondashuvlarda o‘rganilishi, uning leksik-semantik, uslubiy va pragmatik jihatlari tahlil qilinadi. Sinonimlarning ma’no yaqinligi, differensial semantik komponentlari, kontekstual xususiyatlari hamda nutqdagi funksional roli yoritiladi. Shuningdek, sinonimiya muammosining leksikografiya, tarjimashunoslik, sotsiolingvistika va kompyuter lingvistikasi bilan bog‘liqligi ko‘rsatib beriladi. Maqolada sinonimik qatorlar tizimi, uslubiy bo‘yoq, kollokatsion imkoniyatlar va zamonaviy korpus yondashuvlari asosida sinonimlarni o‘rganish istiqbollari asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Sinonimiya, sinonimlar, leksik-semantik munosabatlar, semantik komponent, kontekstual sinonimiya, uslubiy bo‘yoq, pragmatika, kollokatsiya, sinonimik qator, polisemiya, leksikografiya, korpus lingvistikasi, kompyuter lingvistikasi, nutq madaniyati, tarjimashunoslik.

ANNOTATION:

This article examines the phenomenon of synonymy within modern philological approaches, analyzing its lexical-semantic, stylistic, and pragmatic aspects. It explores the semantic proximity of synonyms, their differential semantic components, contextual features, and functional roles in speech. The study also highlights the interrelation of synonymy with lexicography, translation studies, sociolinguistics, and computational linguistics. Furthermore, the paper substantiates the prospects of studying synonyms based on synonymic sets, stylistic coloring, collocational potential, and modern corpus-based approaches.

Keywords: Synonymy, synonyms, lexical-semantic relations, semantic component, contextual synonymy, stylistic coloring, pragmatics, collocation, synonymic set, polysemy, lexicography, corpus linguistics, computational linguistics, speech culture, translation studies.

Sinonimiya hodisasi til tizimining eng murakkab va shu bilan birga eng faol qatlamlaridan biri sifatida leksik-semantik munosabatlar doirasida alohida o‘rin

egallaydi. Sinonimlar nutqning aniqligi, ifodaviyligi va uslubiy rang-barangligini ta’minlaydi; ular fikrni nozik ma’no ottenkalari bilan yetkazish, takrorni bartaraf etish, baholash va emotsional-ekspressiv munosabatni ifodalashda beqiyos vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun sinonimiya nafaqat leksikologiya va semasiologiyaning nazariy masalasi, balki uslubshunoslik, matn lingvistikasi, pragmatika, sotsiolingvistika, tarjimashunoslik hamda kompyuter lingvistikasi uchun ham dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Sinonimiya o‘rganilishi tarixan tilshunoslikning umumiy taraqqiyoti bilan bog‘liq bo‘lib, turli ilmiy maktablar va metodologiyalar doirasida mazkur hodisaga yondashuvlar ham o‘zgarib borgan: ba’zan sinonimlar “bir xil ma’noli so‘zlar” sifatida tor talqinda ko‘rilgan bo‘lsa, keyinchalik sinonimiya mazmuni semantik yaqinlik, komponent tahlili, kontekstual shartlanganlik, uslubiy differensial belgi va pragmatik funksiyalar asosida kengroq, dinamik tushunchaga aylangan[6;32]. Bugungi kunda “mutlaq sinonimiya”ning til tizimida juda kam uchrashi, sinonimlar odatda bir-biridan uslubiy bo‘yoq, emotsional baho, so‘z qo‘llanish doirasi, kollokatsion imkoniyat yoki semantik komponentlar bilan farqlanishi haqidagi qarashlar yetakchi o‘rinda turadi.

Sinonimiya atamasining ilmiy mazmuni, avvalo, ma’no munosabatining qaysi darajada “teng” yoki “yaqin” ekanini aniqlash muammosiga borib taqaladi. Klassik semantikada sinonimiya ko‘pincha denotativ ma’no umumiyligi bilan bog‘langan: bir xil predmet yoki hodisaga ishora qiluvchi birliklar sinonim deyiladi. Biroq bunday yondashuv sinonimlarning nutqdagi o‘rin almashinish imkoniyatini mutlaqlashtirib yuborishi mumkin, chunki til amaliyotida ko‘pincha bir denotatni anglatadigan bir necha birliklar turli registr, uslub yoki kommunikativ vaziyatda turlicha qabul qilinadi. Shu sababli zamonaviy semantikada sinonimiya “to‘liq o‘rin almashinuv”dan ko‘ra “ma’no yaqinligi” va “bir xil semantik yadroni bo‘lishish” mezonlari bilan izohlanadi; farqlovchi komponentlar esa ularning alohida uslubiy-pragmatik funksiyalarini belgilaydi[7;90]. Masalan, o‘zbek tilidagi “o‘lmoq” va “vafot etmoq” bir hodisani bildirsa-da, ikkinchisi kitobiy-rasmiy va evfemistik rangga ega; “yuz” va “bashara” denotativ jihatdan yaqin, biroq ikkinchisi ko‘pincha salbiy baho bilan bog‘lanadi. Bunday misollar sinonimiyani sof leksik-mazmuniy hodisa sifatida emas, balki lingvopragmatik va stilistik mexanizmlar bilan ham uzviy aloqada ko‘rish zarurligini ko‘rsatadi.

Sinonimiya o‘rganilishida nazariy muammolardan biri sinonimlarni aniqlash va tasniflash mezonlarining ko‘pligidir. An’anaviy leksikologiyada sinonimlar qator (sinonimik qator)lar ko‘rinishida tasvirlanadi: bir qatorning markazida uslubiy neytral, eng umumiy birlik turadi, qolganlari esa ma’no ottenkalari yoki uslubiy bo‘yoqlar bilan farqlanadi. Bu yondashuv o‘zbek leksikologiyasi va leksikografiyasida ham faol qo‘llangan bo‘lib, sinonimik qatorlar tuzish amaliyoti

izohli va sinonimlar lug‘atlari yaratish tajribasi bilan mustahkamlangan[3]. Biroq sinonimik qatorlar “yopiq ro‘yxat” emas: til taraqqiyoti, ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlar, yangi terminlarning kirib kelishi, so‘zlarning semantik siljishi natijasida qator tarkibi kengayishi yoki torayishi mumkin. Masalan, texnologik taraqqiyot “aloqa” atrofidagi sinonimik maydonni ham o‘zgartirdi: “telefonlashmoq”, “qo‘ng‘iroq qilmoq”, “bog‘lanmoq”, “xabar yubormoq”, “messendjerda yozmoq” kabi birliklar bir-biriga yaqinlashdi, lekin ularning uslubiy va kontekstual farqlari ham kuchaydi. Shu ma’noda sinonimiya statik tizim emas, balki nutq tajribasi va ijtimoiy kommunikatsiya bilan doimiy yangilanib turadigan dinamik hodisadir.

Sinonimiya masalasini chuqurroq anglash uchun “ma’no” ning o‘zi qanday tarkibiy qismlardan iborat ekaniga e’tibor qaratish zarur. Semantik komponent tahlili sinonimlarning umumiy va farqlovchi semalarini ajratishda samarali usul bo‘lib, u “yadro” sema va “differensial” semalar munosabatiga tayangan holda sinonimlarni tushuntirish imkonini beradi. Masalan, “tez” qatori doirasida “jadal”, “shiddatli”, “sapchib” kabi birliklarda harakat sur’ati umumiy sema bo‘lsa-da, “shiddatli”da kuch va intensivlik, “jadal”da rejalilik va uzluksizlik, “sapchib”da kutilmaganlik va impulsivlik kabi farqlovchi komponentlar seziladi. Shuningdek, sinonimlarning kollokatsion cheklanishi ularning farqlovchi semalarini yanada aniqlashtiradi: “shiddatli shamol”, “jadal ish”, “tez javob” kabi birikmalar tabiiy, biroq ularning o‘zaro almashtirilishi har doim ham bir xil darajada maqbul emas. Demak, sinonimiyani o‘rganishda faqat lug‘aviy izoh yetarli bo‘lmay, birliklarning real qo‘llanishi va birikuvchanligi ham empirik asos sifatida tahlil qilinishi zarur[2;12].

Sinonimiya va uslubiy qatlamlashuv o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘zbek tili materialida ayniqsa ravshan ko‘rinadi. Tilning kitobiy, so‘zlashuv, rasmiy-ish yuritish, ilmiy va publitsistik uslublari sinonimlardan turlicha foydalanadi, natijada bir denotatni ifodalovchi birliklar turli registrga birikib qoladi. Masalan, “boshlamoq” bilan “ibtido qilmoq”, “yordam bermoq” bilan “ko‘maklashmoq”, “aytmoq” bilan “bayon etmoq” o‘rtasidagi farqlar ko‘pincha uslubiy bo‘yoq bilan belgilanadi: ikkinchi juftliklar kitobiyroq va rasmiyroq tus oladi. Bunday farqlanish til madaniyati va nutq me’yorlari uchun muhim: matnning janri va adresatiga mos sinonim tanlash kommunikativ muvaffaqiyatni belgilaydi. O‘zbek tilshunosligida sinonimlarning uslubiy qiymati, sinonimik qator markazi va periferiyasi, neytral hamda bo‘yoqdor birliklar munosabati masalalari turli tadqiqotlarda yoritilgan[8]. Uslubiy sinonimiya nafaqat “go‘zallik” uchun, balki matnning pragmatik ta’sirchanligi uchun ham xizmat qiladi: publitsistik nutqda “talab qilmoq” o‘rniga “taqozo etmoq” deyish keskinroq, qat’iyroq ohang beradi; badiiy matnda “yig‘lamoq” o‘rniga “ingramoq”, “xo‘ngrab yig‘lamoq” kabi variantlar hissiy intensivlikni oshiradi.

Sinonimiya o‘rganilishining muhim yo‘nalishlaridan biri – kontekstual sinonimiya masalasidir. Ba’zi birliklar lug‘aviy jihatdan sinonim bo‘lmasa ham, muayyan kontekstda bir-birining o‘rnini bosa oladi yoki yaqin ma’no uyg‘otadi; aksincha, lug‘atda sinonim sifatida ko‘rsatilgan birliklar ayrim kontekstda almashmaydi. Kontekst sinonimlar o‘rtasidagi semantik masofani qisqartirishi yoki kengaytirishi mumkin. Masalan, “yo‘l” so‘zi bilan “manzil” odatda sinonim emas, ammo “hayot yo‘li” va “hayot manzili” kabi metaforik kontekstlarda yaqinlashadi. Bunday hodisalar semantik ko‘chish, metafora va metonimiya mexanizmlari bilan bog‘liq bo‘lib, sinonimiya faqat “tayyor” lug‘aviy munosabat emas, balki matn ichida yuzaga keluvchi semantik yaqinlashuv jarayoni ekanini ko‘p. Kontekstual sinonimiya ayniqsa tarjimada muhim: tarjimon ko‘pincha manba tildagi birlikning aynan ekvivalentini emas, balki kontekstga mos, pragmatik ta’siri o‘xshash sinonimik variantni tanlaydi; bu esa “ma’no tengligi” emas, “funktsional yaqinlik” prinsipini ilgari suradi.

Sinonimiya va polisemiyaning o‘zaro munosabati ham nazariy jihatdan muhim. Ko‘p ma’noli so‘zlarning ayrim ma’nolari boshqa so‘zlarning ma’nolari bilan sinonimik aloqaga kirishadi; natijada “qisman sinonimiya” yuzaga keladi. Masalan, “og‘ir” so‘zi “vazmin” bilan ba’zi kontekstlarda yaqinlashsa (“og‘ir odam” – “vazmin odam”), boshqa kontekstda “qiyin” bilan sinonimlashadi (“og‘ir masala” – “qiyin masala”). Bu holat sinonimiyani so‘z darajasida emas, ma’no darajasida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi[6;57]. Leksikografik amaliyot ham shuni tasdiqlaydi: sinonimlar lug‘atida ko‘p ma’noli so‘zlar har bir ma’no bo‘yicha alohida sinonimik qatorlarga joylashtiriladi, aks holda aralashlik va noto‘g‘ri almashinuv tavsiyalari paydo bo‘ladi. O‘zbek leksikografiyasida sinonimlarni izohlashda ma’no ajratish va misollar bilan mustahkamlash tamoyili aynan shu ehtiyojdan kelib chiqadi[3].

Sinonimiya o‘rganilishi tarixiga nazar tashlansa, Yevropa tilshunosligida sinonimlar qadimdan ritorika va stilistika doirasida qadrlangan bo‘lsa-da, ularning ilmiy tahlili struktur lingvistika va semantikaning rivoji bilan jadallashgan. Struktural yondashuv sinonimiyani paradigmatik munosabat sifatida ko‘rib, tizim ichidagi oppozitsiyalar va farqlovchi belgilarga tayanadi; bu yondashuv sinonimlarni “farqsiz” emas, balki “nozik farqlar” bilan ajraluvchi birliklar sifatida tasvirlashga imkon berdi. Keyingi bosqichda kognitiv semantika sinonimiyani inson tajribasi, konseptualizatsiya va prototiplar nazariyasi bilan bog‘lab talqin qildi: bir konsept turli nuqtai nazardan “nomlanadi”, natijada sinonimik variantlar paydo bo‘ladi; ularning tanlovi esa gapiruvchining niyati, bahosi, ijtimoiy roli va situatsiya bilan belgilanadi. Shunday qilib, sinonimiya o‘rganilishi bir tomondan tizimiy-semantik tahlilni, ikkinchi tomondan nutqiy-pragmatik tahlilni uyg‘unlashtirishni talab qiladi.

O‘zbek tilshunosligida sinonimiya masalasi leksikologiya va uslubshunoslikning uzviy qismi sifatida ko‘plab tadqiqotlarda til materialiga tayangan holda yoritilgan. Xususan, o‘zbek tilining izohli lug‘atlari va sinonimlar lug‘atlari sinonimik qatorlarni normativ jihatdan tasvirlashga, adabiy til me’yorlari doirasida tavsiya etiladigan variantlarni ko‘rsatishga xizmat qiladi. Adabiy til me’yorining o‘zi ham sinonimlar tanloviga ta’sir ko‘rsatadi: ayrim dialektal yoki so‘zlashuvga xos birliklar badiiy matnda maqsadli ishlatilishi mumkin bo‘lsa-da, ilmiy yoki rasmiy matnda cheklangan bo‘ladi; shu bois sinonimiya o‘rganilishi doimo norma va uslub masalalari bilan kesishadi [8]. Bundan tashqari, o‘zbek tili tarixiy taraqqiyotida arabcha-forscha qatlam va keyinchalik ruscha-baynalmilal terminologiya bilan bog‘liq ravishda ko‘plab dubletlar yuzaga kelgan: masalan, “maktub” – “xat”, “ta’lim” – “o‘qitish”, “tadqiqot” – “izlanish”, “muammo” – “masala” kabi juftliklar turli uslubiy va terminologik kontekstlarda turlicha faollashadi. Bunday dubletlik sinonimiya doirasida ko‘rilsa-da, ularning tarixiy-etimologik va sotsiolingvistik omillari ham tahlilda hisobga olinishi kerak.

Sinonimiya o‘rganilishining amaliy jihatlaridan biri – sinonimlarni o‘qitish va nutq madaniyatini oshirish masalasidir. Ona tili ta’limida sinonimlar mavzusi o‘quvchining lug‘at boyligini kengaytirish, ifodaning aniq va o‘rinli bo‘lishiga erishish, matn yaratish kompetensiyasini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Bunda sinonimlarni “bir-birini bemalol almashtiradi” degan soddalashtirilgan tasavvurdan saqlanish lozim: o‘quvchi har bir variantning uslubiy bo‘yoqi, baholovchi komponenti va qo‘llanish kontekstini anglab olishi kerak. Masalan, “qaramoq” fe’li bilan “nazar tashlamoq”, “tomosha qilmoq”, “ko‘z yugurtirmoq” variantlari turli intensional ma’nolarni bildiradi; ularning noto‘g‘ri tanlovi matnning tabiiyligini buzadi. Demak, didaktik yondashuvda sinonimlar qatorini misollar, kollokatsiyalar va matn bo‘laklari orqali o‘rgatish, stilistik mashqlar bilan mustahkamlash samarali bo‘ladi[4]. Ayniqsa, akademik yozuvda sinonimlarni me’yorida qo‘llash muhim: “takrorni yo‘qotish” niyatida terminlarni asossiz almashtirish ilmiy aniqlikka putur yetkazishi mumkin. Ilmiy matnda terminologik barqarorlik ustun turadi; sinonimik variantlar esa ko‘pincha izoh, parafraz yoki uslubiy muvozanatni saqlash uchungina ehtiyotkorlik bilan ishlatiladi[1].

Sinonimiya leksikografiya uchun ham markaziy muammolardan biridir. Sinonimlar lug‘atini tuzishda qaysi birliklarni sinonim deb tan olish, qator markazini belgilash, ma’no farqlarini qisqa va tushunarli izohlash, stilistik belgilash (kitobiy, so‘zlashuv, oddiy, qo‘pol, evfemistik va boshqalar) kabi masalalar hal qilinadi. Zamonaviy leksikografiya korpus lingvistikasi yutuqlaridan foydalanib, sinonimlar qo‘llanish chastotasi, tipik kollokatsiyalari va kontekstlarini empirik asosda ko‘rsatishga intiladi; bu esa sinonimiya haqidagi normativ tasavvurni real nutq

materiallari bilan muvofiqlashtiradi. O‘zbek tili uchun ham elektron korpuslar va raqamli lug‘atlar asosida sinonimik qatorlarni qayta ko‘rib chiqish, yangi so‘zlar va yangi ma’nolar kirib kelishi bilan qatorlarni yangilash, uslubiy belgilashni takomillashtirish dolzarb vazifa bo‘lib bormoqda. Bunday ishlar nafaqat nazariy ahamiyatga ega, balki tarjima tizimlari, avtomatik matn tahlili, qidiruv tizimlarida semantik moslikni aniqlash kabi amaliy sohalarda ham katta samara beradi.

Kompyuter lingvistikasi va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) nuqtai nazaridan sinonimiya muammosi “semantik ekvivalentlik”ni avtomatik aniqlash, so‘z ma’nosini ajratish (WSD), ma’lumot qidirish (IR) va mashina tarjimasi kabi yo‘nalishlarda markaziy o‘rin tutadi. Masalan, qidiruv tizimi “sotib olish” so‘roviga “xarid qilish” bilan bog‘liq hujjatlarni ham topishi kerak; buning uchun sinonimik munosabatlarni model qilish zarur. Biroq sinonimiya ko‘pincha kontekstga bog‘liq bo‘lgani sababli, oddiy sinonimlar ro‘yxati yetarli emas: “xarid qilish” rasmiyroq, “sotib olish” neytralroq; ayrim matnlarda biri boshqasidan afzal bo‘ladi. So‘nggi yillarda taqsimot semantikasi va transformerlarga asoslangan modellar (word embeddings, contextual embeddings) sinonimiyani “kontekstual yaqinlik” sifatida statistik o‘rganishga yordam bermoqda, ammo ularning natijasini tilshunoslik mezonlari bilan tekshirish, uslubiy va pragmatik farqlarni ham hisobga olish masalasi ochiq qolmoqda. O‘zbek tilida bu yo‘nalishning rivoji korpus resurslari, belgilangan ma’lumotlar va normativ leksikografiya bilan hamkorlikni talab etadi; sinonimiya bo‘yicha aniq tasniflar va misollar modeli mashina o‘rganish uchun “oltin standart” vazifasini o‘tashi mumkin.

Sinonimiya o‘rganilishida sotsiolingvistik omillar ham muhim. Bir tushuncha turli ijtimoiy guruhlar, avlodlar, kasbiy jamoalar yoki hududlar tomonidan turli nomlar bilan ifodalanishi mumkin; bu esa sinonimiyaning ijtimoiy shartlangan variantlarini yuzaga keltiradi. Masalan, ayrim so‘zlar yoshlar so‘zlashuvida faol bo‘lib, adabiy uslubda kamroq qo‘llanadi; aksincha, kitobiy sinonimlar oddiy so‘zlashuvda “rasmiy” eshitilishi mumkin. Kasbiy sohalarda esa termin va umumtil so‘zi o‘rtasidagi sinonimik yaqinlik ko‘p uchraydi: tibbiyotda “infeksiya” – “yuqum”, huquqda “shartnoma” – “kontrakt” kabi dubletlar kontekstga qarab farqlanadi. Bu jarayonlar terminologik siyosat, tilni standartlashtirish va me’yoriy tavsiyalar bilan ham bog‘lanadi. O‘zbek tilining so‘nggi davrdagi normativ rivojida milliy termin yaratish va xalqchil variantlarni faollashtirish tendensiyasi sinonimik maydonlarga ta’sir ko‘rsatdi: ayrim baynalmilal terminlarga o‘zbekcha muqobil taklif qilindi, natijada parallel qo‘llanish kuchaydi. Bunday holatda sinonimiya faqat “til ichki” hodisasi emas, balki ijtimoiy tanlov va til rejalashtirish bilan bog‘liq hodisaga aylanadi.

Sinonimiya badiiy matn tahlilida ham alohida metodologik ahamiyat kasb etadi. Yozuvchi sinonimlar orasidan muayyan variantni tanlar ekan, u nafaqat

ma’noni, balki obrazlilik, ritm, tovush uyg‘unligi, uslubiy rang va personaj nutqining ijtimoiy-psixologik portretini ham belgilaydi. Masalan, “gapirmoq” fe’lining “so‘zlamoq”, “demaq”, “pichirlamaq”, “ming‘irlamaq”, “baqirmoq”, “dod solmoq” kabi variantlari badiiy tasvirda personajning kayfiyati, munosabati va vaziyat tarangligini ochadi; sinonimiya bu yerda semantik emas, ekspressiv va pragmatik kuchga ega mexanizm sifatida ishlaydi[5]. Shu nuqtai nazardan sinonimiya o‘rganilishi poetik til, individual uslub (idiolekt) va diskurs tahlili uchun ham nazariy tayanch bo‘lib xizmat qiladi.

Sinonimiya muammosining yana bir qirrasi – evfemizm va disfemizm bilan bog‘liq sinonimik almashinuvdir. Jamiyatda nozik, taqiqlangan yoki salbiy baholanadigan mavzularni yumshatib ifodalash ehtiyoji evfemistik sinonimlarni yuzaga keltiradi: “o‘lmoq” o‘rniga “vafot etmoq”, “dunyodan ko‘z yummoq”; “kasal” o‘rniga “betob” kabi variantlar qo‘llanadi. Aksincha, kinoya yoki salbiy baho maqsadida disfemistik variantlar tanlanadi. Bu jarayon tilning axloqiy-me’yoriy va madaniy kodlari bilan bog‘liq bo‘lib, sinonimiya o‘rganilishida pragmatik va lingvomadaniy yondashuvni talab qiladi[7]. O‘zbek nutq odobida evfemizmlar keng tarqalganligi, ularning sinonimik qatorlarda uslubiy belgi sifatida ajralib turishi kuzatiladi; bu esa sinonimlar lug‘atida “muloyim”, “rasmiy”, “so‘zlashuv” kabi belgilashlarni izchil qo‘llash zaruratini kuchaytiradi.

Ilmiy tadqiqot metodlari nuqtai nazaridan sinonimiya o‘rganilishi ko‘p manbali yondashuvni talab qiladi. Birinchidan, nazariy-semantik tahlil sinonimlik mezonlarini aniqlashtiradi: denotativ yaqinlik, konnotativ farq, o‘rin almashinuv testi, antonimik oppozitsiyalar bilan aloqadorlik va hokazo[6]. Ikkinchidan, korpusga asoslangan tahlil sinonimlarning chastotasi, kollokatsiyasi, tipik sintaktik konstruksiyalari va diskurs sohalarini ko‘rsatadi; bu esa “qaysi sinonim qachon ishlatiladi” degan savolga empirik javob beradi. Uchinchidan, psixolingvistik yondashuv (assotsiativ tajribalar, reaksiya vaqti, so‘z tanlash vazifalari) sinonimlarning mental leksikondagi tashkilini, yaqinlik darajalarini va prototipik variantlarni aniqlashga yordam beradi. To‘rtinchidan, sotsiolingvistik kuzatuv sinonimik variantlarning ijtimoiy taqsimotini ochadi. O‘zbek tilshunosligida bu metodlarning barchasi bir xil darajada qo‘llanib ketgan deb bo‘lmasa-da, hozirgi bosqichda integrativ yondashuv sinonimiya muammosini yangi sifat darajasida yoritish imkonini beradi.

Sinonimiya o‘rganilishi bilan bog‘liq muhim nazariy xulosa shuki, sinonimlarni “to‘liq teng ma’noli” deb belgilash ko‘pincha metodik qulaylik uchun ishlatiladi, ammo real tilda har bir birlik o‘z “semantik profili”ga ega: u muayyan konseptual nuqtai nazarni, baho va uslubni tashiydi, muayyan kollokatsion muhitda ko‘proq ishlatiladi. Shuning uchun sinonimlarni tavsiflashda “tenglik” emas, “yaqinlik” va “farqlilik”ni birgalikda ko‘rsatish, ya’ni umumiy semantik yadroni

ham, differensial komponentlarni ham muvozanatda ochib berish zarur. O‘zbek tilidagi sinonimiya tizimi ham shu umumiy qonuniyatlarga bo‘ysunadi: unda tarixiy qatlamlar (turkiy, arabcha-forscha, ruscha-baynalmilal), uslubiy registrlar, dialektal variantlar va yangi media nutqi unsurlari o‘zaro kesishib, sinonimik maydonlarni boyitadi. Bunday boylik tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi, biroq bir vaqtning o‘zida me’yor, uslubiy moslik va terminologik aniqlik masalalarini ham keskinlashtiradi.

Xulosa qilib aytganda, sinonimiya o‘rganilishi tilshunoslikning nazariy va amaliy yo‘nalishlarini tutashtiruvchi, ko‘p omilli va ko‘p darajali tadqiqot sohasidir. Uning nazariy ahamiyati ma’no tuzilishi, leksik tizimning paradigmatik munosabatlari, polisemiyaning tarmoqlanishi va diskursda ma’no yaratilishi kabi masalalarni yoritishda namoyon bo‘ladi; amaliy ahamiyati esa lug‘atchilik, ta’lim, tarjima, matn tahriri, nutq madaniyati va raqamli til texnologiyalari uchun metodik asos bo‘lishida ko‘rinadi[4]. O‘zbek tilshunosligi uchun sinonimiya bo‘yicha izlanishlarni korpusga tayangan empirik tahlil bilan boyitish, sinonimik qatorlarning uslubiy va pragmatik xaritasini yanada aniqlashtirish, terminologik dubletlarni normativ mezonlar asosida tartibga solish, shuningdek, zamonaviy diskurslarda (internet, reklama, ommaviy axborot) sinonimik yangilanish jarayonlarini kuzatish istiqbolli yo‘nalishlar sirasiga kiradi. Shu tariqa sinonimiya hodisasini izchil va kompleks o‘rganish o‘zbek tilining leksik boyligini ilmiy asosda tavsiflash, adabiy til me’yorlarini mustahkamlash va til resurslarini raqamli muhitda samarali qo‘llashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 3rd ed. – London: Routledge, 2018.
2. Cruse D.A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
3. Hojiyev A. O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Fan, 1980.
4. Jackson H. Lexicography: An Introduction. – London: Routledge, 2013.
5. Leech G. Semantics: The Study of Meaning. 2nd ed. – Harmondsworth: Penguin Books, 1981.
6. Lyons J. Semantics. Vols. 1–2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
7. Murphy M.L. Semantic Relations and the Lexicon. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
8. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2001.

QASHQADARYO VILOYATIDAGI ZIYORATGOHLARI VA ULARDA XALQ OG‘ZAKI IJOD MOTIVLARINIG AKS ETISHI.

Abduraxmanova Zumrad Normurod qizi
Chirchiq davlat pedogogika universiteti
2-bosqich mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada ziyoratgoh nomlarining kelib chiqishi bilan bog‘liq xalq og‘zaki iodi namulari hamda ularning xalqning turmush tarzi, ijtimoiy holatini aks ettirishdagi ahamiyati xususida muhim fikrlarga e’tibor qaratildi. Nomlardagi lingvokultrologik belgilar xalqning o‘tmish va hozirgi kundagi dunyoqarashidagi mushtaraklik o‘zaro bog‘lab tahlil qilindi.

Kalit so‘z. Ziyoratgoh, lingvokultrologik birliklar, xalq motivlari, o‘tmish va bugun.

Abstract. The article focuses on important ideas about the origin of the names of shrines and their significance in reflecting the lifestyle and social status of the people. The linguistic and cultural features of the names were analyzed in relation to the commonality of the people's past and present worldview.

Keywords: Shrine, linguocultural units, folk motifs, past and present

Аннотация. В статье рассматриваются важные идеи о происхождении названий святынь и их значении в отражении образа жизни и социального статуса населения. Лингвистические и культурные особенности названий анализируются в контексте общности мировоззрения людей в прошлом и настоящем.

Ключевые слова. святилище, лингвокультурные единицы, народные мотивы, прошлое и настоящее.

Zamonaviy tilshunoslikda tildagi har qanday birlikni lingvokultrologik jihatdan tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Chunki bu orqali shu birlikning aniq lisoniy tahliliga e’tibor qaratiladi. Xalq madaniyati bilan bog‘lab tadqiq qilinganda uning bir nechta xususiyati ochib beriladi. Jumladan, nomlarni o‘rganishda ham xalq og‘zaki ijodi orqali yetib kelgan motivlar orqali tahlil qilish, nom bilan bog‘liq aniq xulosalar chiqarishda ahamiyatlidir. Tilshunosligimizda ziyoratgoh nomlari va ularning kelib chiqishi bilan bog‘liq jarayonlarni bir qancha jarayonlar orqali o‘rganish mumkin. Shu jihatdano‘zbek tili toponimik tizimi, ayniqsa diniy-ma’naviy ahamiyat kasb etuvchi ziyoratgoh nomlari, xalq tafakkuri va madaniyatining yorqin namunasidir.

Ziyoratgoh toponimlari nafaqat geografikobyektni anglatuvchi nomlar, balki xalqning e’tiqodi, qadimiy tasavvurlari va ijtimoiy ongining tildagi aksidir. Shu

sababdan ularni lingvokulturologik jihatdan tadqiq etish —tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur maqolada ziyoratgoh nomlarining o‘zbek tilidagi o‘rni, ularning lingvistik tuzilishi va madaniy mazmuni, shuningdek, diniy leksika bilan o‘zaro aloqasi yoritiladi. Tadqiqotning maqsadi — o‘zbek toponimik tizimidagi ziyoratgoh nomlari orqali xalq madaniyati, e’tiqodi va tilning o‘zaro munosabatini tahlil qilishdir.

Ziyoratgoh atamasi arabcha ziyara — “borish, yo‘qlash, ziyorat qilish” so‘zidan kelib chiqqan. O‘zbek xalqining tarixiy va diniy hayotida ziyoratgohlar alohida muqaddas maskan sifatida e’tirof etilgan. Q.T.To‘rayevning ta’kidlashicha, toponimlar xalq tafakkurning “muzlagan tarixi” bo‘lib, ular orqali millatning e’tiqodi, qadriyatlari va madaniy qatlami o‘rganiladi.[29] O‘zbek toponimik tizimida ziyoratgoh nomlari alohida qatlamni tashkil etadi. Bunday nomlar ko‘pincha muqaddas shaxslar, payg‘ambarlar, avliyolar, tarixiy voqealar va xalq og‘zaki ijodi bilan bog‘liq bo‘lib, ularning semantik yuklamasi keng va rang-barangdir. Ziyoratgohlar nafaqat diniy amaliyot obyekti, balki milliy madaniyat, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy ongni shakllantiruvchi muhim makon hisoblanadi. Shu bois ziyoratgoh toponimlarini lingvokulturologik jihatdan o‘rganish til va madaniyat o‘zaro munosabatlarini yoritishda dolzarb ahamiyat kasb etadi. O‘zbek toponimikasida ziyoratgohlar bilan bog‘liq nomlar keng tarqalgan. Leksik tarkib nuqtai nazaridan “bibi”, “ota”, “hazrat”, “imom” kabi diniy leksik elementlar ziyoratgoh nomlarining asosiy semantik yadrosini tashkil qiladi.

Qashqadaryo viloyati yurtimizning eng muqaddas ziyoratgohlarga boy zamini hisoblanadi. Viloyat hududida biri-birini takrorlamaydigan ziyorat obyektlari jamlangan. Ularning lingvokultrologik xususiyatlari ham viloyatda istiqomat qiluvchi kishilar e’tiqodi, turmush-tarzini aks ettirishi bilan o‘ziga xoslikni tashkil qiladi. Ziyoratlarni tadqiq qilish chog‘ida shu narsaga amin bo‘lindki, ziyoratgohlarning ko‘plari xalq o‘zi qadrlagan, qandaydir xususiyati bilan xalqning e’tiborini qozongan shaxslarni doimo ulug‘lagan va ularning ruhidan o‘zlariga madad so‘ragan. Ular qabrlari atrofini ziyorat qilib ulug‘lar ruhidan kuch-quvvat olishiga ishongan. Xususan, Qashqadaryo viloyati Qamashi tumanidagi ziyoratgohlarni tadqiq qilish chog‘ida shu yerlik aholi bilan suhbatda ayni ziyoratgohlar nomlanishida turli-tuman xalq rivoyat va afsonalarining mavjudligi buning yaqqol dalilidir.

Qarshi tumanida aholi tomonida e’zozlanadidan bir qancha ziyoratgohlar mavjud. Jumladan, Langar ota, Mushkul ota, Ko‘ktosh ota, O‘g‘lonjon ota kabilar.

[29] 1 To ‘rayev Q.T, Qurbonov Sh.B. O‘zbekistonda diniy turizmni rivojlantirish va hududiy tashkil etilishni takomillashtirishning geografik asoslari. 2023.

Ularning har birining paydo bo‘lishida xalq tomonidan yaratilgan afsonalar yotadi. Hozir ular bilan bog‘liq qarashlarni tahlilga tortamiz.

Langar ota Qashqadaryo vohasida Langarota nomi bilan ataladigan ziyoratgohlari asosan, Qamashi va Chiroqchi tumanlarida uchraydi. Qo‘shni Tojikiston Respublikasida ham Langar ota nomli ziyoratgoh mavjud. Viloyatning Qamashi tumani Langar qishlog‘ida Langar ota masjidi va Shayx Abulhasan maqbarasi mavjud bo‘lib, dengiz sathidan 1000 metr balandlikda barpo etilgan. Ma’lumki, langar so‘zi “muvozanat yoki “o‘rtalik” degan ma’noni anglatadi. “langar” atamasi ko‘proq muvozanatni saqlash va harakatni bir maromda tutib turish ma’nosini anglatishi izohlanadi. Ba’zi rivoyatlarda islom dinida so‘fiylar va darveshlar langar tashlash orqali joylashadigan yerlarini aniqlagani, shuningdek, ushbu atama mo‘g‘ulcha “lango‘r” – qabr, ya’ni eng katta avliyoning qabri yoki boshqacha ta’rifda musofirxona, xayr-ehson tarqatiladigan joy, aziz-avliyolar langar tashlagan makon kabi ma’nolarni anglatadi.[30] Demak, bu nom izohini turlicha talqin qilish mumkin . Biz shular orasidan eng ma’qulini Shayx Muhammad Sodiq nomi bilan bog‘laymiz. Bu kishining asl ismlari Shayx Muhammad Sodiq bo‘lgan. Langar ota o‘zi yashab o‘tgan vaqtidagi muqaddas Qur’oni Karimni eng go ‘zal tilovat qiladigan Qori bo‘lgan. Ushbu ziyoratgohga tashrif buyurgan inson ajoyib bir ruhiy sokinlik sezadi. Langarota maqbarasi Qashqadaryo viloyati Qamashi tumanidagi Langar ota ziyoratgohida joylashgan. Ziyoratgoh tarkibida, Langarota masjidi ham mavjud. Maqbara masjiddan bir soy naridagi tepalik ustida bunyod etilgan. Maqbaraning atrofi qabriston bo‘lib, tobutxonadan 100 metr uzoqlikda xilxona joylashgan. Mazkur yodgorlik Langarota masjidi qurilganidan 100 yil o‘tib bunyod etilgan. Maqbara qurilishidagi me’morchilik uslubi Xo‘ja Ahmad Yassaviy maqbarasiniki bilan juda o‘xshash. Langar ota maqbarasi pishiq g‘ishtdanqurilgan bo‘lib, eshik va deraza darchalari jimjimador naqshlar bilan bezaklangan. Maqbarada jami 5 ta qabr mavjud, ularning 3 tasiga qabrtoshi o‘rnatilgan. ―Langar‖ atamasi mozor, qabriston yoki ziyoratgoh, shu bilan birgalikda karvonsaroy, karvonlar to‘xtash joyi, bekati degan ma’nolarni anglatadi. Maqbara o‘z davrida ayni shunday hududda joylashgan. Maqbarada Abulhasan Ishqiy va uning yaqinlari dafn etilganligi sababli ham bu inshoot Shayx Abulhasan maqbarasi nomi bilan ham mashhur.Ayrim rivoyatlarga ko‘ra, «Langar ota― atamasi shayx Abulhasanning kunyasi hisoblangan. Qadimshunos olim Abdusobir Rayimqulovning tadqiqotlariga ko‘ra, Langar ota maqbarasiga tasavvuf ta’limotining ishqiya tariqati bilan shug‘ullanuvchi shayxlar Abulhasan Ishqiy, o‘g‘li shayxzoda Muhammad Sodiq va nabirasi Abulhasan Oxund dafn etilgan. To‘rtinchi qabrda hech qanday qabrtoshi mavjud

[30] https://interoncof.com/index.php/nether/article/view/2269

bo‘lmaganligi uchun uning kimga tegishli ekanligi aniq emas.[31] Yuqoridagi izohlardan ko‘rinib turibdiki, Langarota nomi shayx Abulhasanning kunyasi bilan bog‘liq degan qarash eng izoh desak xato qilmaymiz.

O‘g‘lonjon ota maqbarasi — Qamashi shahridagi me’moriy yodgorlik (18—XIX asrlar). Maqbara to‘rtburchak tarhli, peshtoqgumbazli; pishiq g‘ishtdan qurilgan. Bosh tarzidagi peshtog‘iga yassi ravoqlar, burchaklariga guldastalar ishlangan. Sag‘ana joylashgan xonaning ichki devorlari ravoqli.[32] Ziyorat chog‘ida shu yerning imomi Navro‘z aka bilan suhbat chog‘ida shu narsa aniqlandiki, O‘g‘lonjonota nomi asli Hazrat Alining o‘g‘li Hazrat Jafar nomi bilan bog‘liqligi talqin etildi. Ularga safar chog‘ida ayni shu hududda ularga dushman hujum qilib, qilib, o‘q tegadi. Ular endi navqiron yoshida bandalikni bajo qilgani uchun ham o‘g‘lon yoshida ketdi, yosh,navqiron o‘tdi deb shu nom berilgan. Ular xotirasiga maqbara bunyod etilib, ko‘plab aholi shu yerda quturish kasaliga davo istab, kelishi aytildi. Buning sababini esa quyidagicha izohlashdi. Daydi,quturgan o‘q uni nobud etdi, kimki bu yerni ziyorat etsa u shu kasallik bilan kasallangan bo‘lsa darddan forig‘ bo‘lsin deb aytgan ekanlar.

Mushkul ota deb talqin etiluvchi ziyoratgoh nomi bilan ma’lum bo‘lgan bu maskan 18-asrga oid hisoblanib, uning asli nomi xalq orasida o‘zining karomatlari bilan mashhur bo‘lgan Musallam ona nomi bilan bog‘liqligi ma’lum bo‘ldi. Mussallam ona ba’zi rivoyatlarga ko‘ra Bahavuddin Naqshbandning ammasi bo‘lib, u kishi ko‘plab kishilarni og‘irini yengil qilganliklari uchun ham aynan shu nom berildi.Nom shundan buyon shunday atalmoqda.

Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinib turibdiki, Har bir ziyoratgoh nomlanishida o‘ziga xos rivoyat va haqiqatlar bor. Ularni o‘rganish orqali milliy qadriyatlarimizni kelib chiqishi haqida fikrlarimizni yanada kengaytiramiz va ular nomi bilan bog‘liq haqiqatlarimizni oydinlashtiramiz. Bu esa qadriyatlarga sodiqlik ruhini shakllantiradi. Bundan tashqari xalqimizning qadimgi madaniyati va e’tiqodini o‘rganish orqali, ayniqsa ularning til xususiyatini ochib berish orqali nomga xos bo‘lgan asosiy va haqiqatga yaqin bo‘lgan jihatlarini aniqlash mumkin. Biz yuqoridagi nomlar izohini o‘rganishda aynan shu usulni tanlasak xato bo‘lmaydi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1.To‘rayev Q.T., Qurbonov Sh.B. O‘zbekistonda diniy turizmni rivojlantirish va hududiy tashkil etilishni takomillashtirishning geografik asoslari, 2023
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Toshkent: O‘zME, 2008.

[31] Yangi O‘zbekistonda milliy turizm istiqbollari” mavzusidagirespublika ilmiy-amaliy konferensiyasi,12.06.2024-y, 150b

[32] https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBg%CA%BBlonjon_ota_maqbarasi

3. Islom ensiklopediyasi. Toshkent: O‘zME, 2004.
4. [1] https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBg%CA%BBlonjon_ota_maqbarasi
5. https://interoncof.com/index.php/nether/article/view/2269

MUNDARIJA

1. **G‘.I. Muxamedov**
KIRISH SO‘ZI....3

2. **Ayşegül Demir**
TÜRKİYE VE ÖZBEKİSTAN ATASÖZLERİNDE KUŞAKLARARASI TOPLUMSAL DÜZEN: KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME....6

3. **Сүйінжанова Ж.К.**
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ АДАМ МІНЕЗІН СИПАТТАЙТЫН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ....14

4. **Naraliyeva Shahlo Jamalovna**
MEDIA EKOLOGIK DISKURSNING LINGVO-KOGNITIV VA AKSIOLOGIK XUSUSIYATLARI....21

5. **Mengliyev Baxtiyor Rajabovich**
SI VA INSON: PROMPT VA PROMPTER....26

6. **Filiz Güven**
METİNSEL BENZERLİKTEN BAĞLAMSAL İLİŞKİYE: BAMSI BEYREK VE ALPOMISH ÜZERİNDEN KARŞILAŞTIRMAYI YENİDEN DÜŞÜNMEK....35

7. **Sobirov Abdulhay Shukurovich**
OQILONA TIL SIYOSATI – MUVAFFAQIYATLAR GAROVI....44

8. **Utebekov Senbek**
DİVÂN-I HİKMET’TE TASVİRÎ FİİLLERİN ANLAM VE KULLANIM ÖZELLİKLERİ....49

9. **Омарова Фаида**
ДЕРИВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ И ВАЛЕНТНОСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОРНЕВЫХ СЛОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ КЫПЧАКСКОЙ ГРУППЫ....59

10. **Тлеубекова Ботакоз Тургамбаевна**
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДА МЕДИАСАУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ....67

11. **Қарсыбекова Ш.П.**
ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІ: ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ....73

12. **Ma’rufjon Yuldashev**
O‘ZBEK LOGISTIKA TERMINOLOGIYASI VA UNING ISTIQBOLI MASALALARI....91

13. **Shuhrat Ko‘chimov**
XXI ASR GLOBALLASHUV: DAVLAT TILI VA MILLIY TILLAR....99

14. **A. Yermekbayeva, S. Abdikarimov**
CULTURAL AND HISTORICAL REALIA: TYPES AND TRANSLATION STRATEGIES....106

15. **Ikramov Ravshan Aktamovich**
YURIDIK SOHA LEKSIKASIDA O‘ZLASHMA SO‘ZLAR....118

16. **Nuryýewa Ogulsapar Ataýewna, Gurbangulyýewa Nurnabat Gurbanowna**
“GORKUT ATA” EPOSYNYŇ DILINDE YSNYŞMA TÄRI BILEN BAGLANYŞÝAN SYPAT AÝYRGYÇLARY 123

17. **Жылқыбай Гүлімжан Қызметқызы, Дарыбай Гаухар**
ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЖОБАЛАУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ - ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ҚҰРАЛЫ 128

18. **Ótebaeva Dilbar Ayapbergen qızı**
QARAQALPAQ TILINDE EKOLOGIYALÍQ LEKSIKANÍŃ JAŃALANÍWÍ: TERMIN JASAW HÁM ÓZLESTIRIW PROCESLERI 142

19. **Алашбаев Ерлан Жорабекұлы**
ӘЛІШЕР НАУАИ ПОЭЗИЯСЫ МЕН ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ РУХАНИ-ЭТИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР: САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ 149

20. **Islomov Ikrom Xushboqovich**
O‘ZBEK INTERNET SEGMENTI LEKSIKASI: ZAMONAVIY HOLATI, MUAMMOLARI 162

21. **Адиева Пакизат Минаваровна, Назгүл Энтериева**
ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДИСКУРСЫНДАҒЫ КИІМ АКСИОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭТНОМАРКЕРЛІК ҚЫЗМЕТІ 170

22. **Анвар Ҳайдаров**
КАТЕГОРИЯИ ШУМОРАИ ИСМ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ 177

23. **Meleyke Memmedova**
DOĞUM RITÜELLERINDE ÇOCUK FOLKLORUNUN EĞITICI VE TERBIYEVI İŞLEVLERI 184

24. **Pardayev Qo‘ldosh Uzoqovich**
JADID ZIYOLILARI IJODIDA TIL MUAMMOSI 195

25. **Mirzayeva Aygul**
LINGUOCULTURAL FEATURES OF TOPONYMS IN TURKISH AND GAGAUZ LANGUAGES 201

26. **Ravshanxo‘ja Rasulov, Jumanazarova Saida Rustambek qizi**
FRAZEOLOGIZMLAR – FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR (“MEHROBDAN CHAYON” ROMANI ASOSIDA) 207

27. **Ергубекова Ж.С.**
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ СИНТАКСИСІ ҒЫЛЫМЫНДА ҚАЛЫПТАСҚАН ТЕРМИНДЕР ЖҮЙЕСІ 211

28. **Жылқыбай Гүлімжан Қызметқызы, Бахадирова Чарос**
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЭМОЦИЯ АТАУЛАРЫНЫҢ КОГНИТИВТІК-СЕМАНТИКАЛЫҚ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ 216

29. **Məmmədzadə Arzu Rövşən q.**
AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK ATALAR SÖZLƏRİNDƏ QADIN VƏ AİLƏ DƏYƏRLƏRİNİN ƏKSİ 227

30. **Гылыджова Говхертач Нурбердыевна**
ДИСКУРСИЯ ЕСТЕСТВЕННАЯ НАУКА В ПОЕЗИИ МАГТУМГУЛИ 230

31. **Eminova Ülviyyə Mubariz qızı**
ƏBDÜLHAQ HAMİD TARHAN VƏ HÜSEYN CAVİD DRAMLARINDA HÖKMDAR OBRAZLARI 235

32. **Куттыбаев Шоканхан Дуйсенханович**
ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТҮРКІЛІК РУХ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР 240

33. **Mo‘ydinov Qodirjon Abdurasulovich**
HUQUQ TILI LEKSIK BIRLIKLARINING MA’NOVIY MUNOSABATLARI 248

34. **Moldasheva Madina Miramgalikyzy**
ARAP HARFLİ TÜRKÇE METİNLERİN TRASLİTERASYONUNDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR....254

35. **Davlatova Adiba Raxmatovna**
ZAMONAVIY O‘ZBEK ADABIYOTIDA MIFOLOGIK OBRAZLARNING YANGICHA TALQINI....262

36. **Shofqorov Abdishukur Musayevich**
GRAMMATIK BILIMLARNING SHAKLLANISHIDA NEYROLINGVISTIK VA KOGNITIV OMILLAR....269

37. **Қарсыбекова Ш.П.**
ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІ: ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ....274

38. **Нодира Холикова**
ЎЗБЕК ЖАДИД НАСРИДА ХОТИН-ҚИЗЛАР ОБРАЗИ ВА МИЛЛИЙ РУҲ ИФОДАСИ 293

39. **Abduvaliyeva Dilnoza Akramovna**
“NAHJUL-FARODIS”DA QADIMGI TURKIY VERBAL LEKSIKANING SEMANTIK DAVOMIYLIGI....303

40. **Қошанова Н.**
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ МАЗМҰНДЫҚ, КӨЛЕМДІК КЕҢЕЮ ЖОЛДАРЫ....308

41. **Aytbayev D.T.**
NUTQ OHANGINING MAZMUNNI FARQLASHDAGI VAZIFASI....316

42. **Muxammadaliyeva Shaxzoda Maxmud qizi**
NUTQNING TA’SIRCHANLIGINI OSHIRISHDA RAMZ VA SIFATLASHNING O‘RNI....321

43. **Ahmedov Hakim Yarashevich**
O‘ZBEK XALQ DOSTONLARIDA “YER VA OSMON” KONSEPTINING FRAZEOSEMANTIK TAHLILI (Surxondaryo turkum dostonlari misolida)....327

44. **Ергубекова Ж.С.**
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ СИНТАКСИСІ ҒЫЛЫМЫНДА ҚАЛЫПТАСҚАН ТЕРМИНДЕР ЖҮЙЕСІ....332

45. **Urazov Bagdat Tulepbergenovich, Urazova Sandug‘ash Bagdat qizi**
OLIY TA’LIMDA TALABALARNING VATANPARVARLIK TARBIYASINI QADRIYATLI VA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA LOYIHALASH 337

46. **Maxamadaliyev Xislatxon Matlabovich**
"LUG'ATI NE'MATULLOH"DA FONETIK, GRAMMATIK, DIALEKTAL VA ETNOGRAFIK MA'LUMOTLARNING BERILISHI 344

47. **Soatova Gulzoda Nurmamat qizi**
MILLIY UYG'ONISH DAVRI O'ZBEK-TATAR ADABIY ALOQALARI 355

48. **Ҳикмат Ҳикматов**
ЗУЛЛИСОНАЙН ШОИР – АМИР УМАРХОННИНГ ТОЖИК АСАРЛАРИДАГИ УСЛУБИЙ ВА БАДИИЙ ИЗЛАНИШЛАР 364

49. **Sabitova Tadjixon**
LIRIK ASARLARNI TAHLIL QILISH USULLARI 374

50. **Nurmonova Sarvinoz Furqat qizi**
RAQAMLI DIPLOMATIK DISKURSDA TILNING ZAMONAVIY TADQIQI.....381

51. **Saidov O'lmas Raxmatovich**
IDEOGRAFIK LUG'ATCHILIK – AMALIY LEKSIKOGRAFIYA TARMOG'I SIFATIDA.....388

52. **Нурмагомбетова Ынтымакгул Ероланovна**
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАЛҒАН БАЛАМАЛАР: ТІЛ ҮЙРЕТУ ЖӘНЕ АУДАРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ.....401

53. **Мағжан Сәуле**
ЫМ-ИШАРАТТАРДЫҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ПРАГМАТИКАСЫ.....412

54. **Zaripov Rafiqjon Ergashboy o'g'li**
NUTQIY FAOLIYATNING PSIXOLOGIK VA LINGVISTIK MEXANIZMLARI: NUTQ YARATISH, NUTQNI IDROK QILISH VA ICHKI NUTQ JARAYONLARI 420

55. **Suyunov Baxodir Turdiyevich**
TEZAURUS VA ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK MASALALARI 429

56. **Айтбаев Ділшатқожа Темірбайұлы**
ПОЛИПРЕДИКАТИВТІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ПРОПОЗИЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ.....435

57. **Дуйсабаева Дилбар Усканovна**
АНА ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТ ПӘНДЕРІН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ (ТІРЕК ОРТА БІЛІМ БАСҚЫШЫНДА) 442

58. **Байкабилов Усербай Алимханович**
ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНІҢ НЕГІЗГІ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ 448

59. **Muydinova Arofatoy Urinovna**
TOSHKENT ADABIY MUHITI VAKILLARI IJODIDA MUVASHSHAHLAR.....454

60. **Ochilov Dilshod G'aybullaevich**
O'ZBEK TILI FRAZEOLOGIZMLARINI MODELLASHTIRISH: OT + SIFAT MODELIDAGI FRAZEOLOGIZMLARNING STRUKTUR-SEMANTIK TAHLILI 460

61. **Sobitova Mahmuda**
EPIK ASARLAR TAHLILIDA VIZUAL YONDASHUVDAN FOYDALANISH USULLARI (O'. Hoshimov va O.Yoqubov hikoyalari misolida) 472

62. **Baybulatova Komila Jasarbek qizi, Sipatayeva Fariza Nurjan qizi**
ZAMONAVIY QOZOQ TILSHUNOSLIGINING DOLZARB YO‘NALISHLARI: KORPUS LINGVISTIKASI, RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA TIL SIYOSATI.....480

63. **Isaqov Zokirjon Soliyevich**
SO‘Z TURKUMLARI TASNIFI VA QIYOSIY-TIPOLOGIK YONDASHUV 485

64. **Shermurodov Tohir**
QADIMGI TURKIY AXLOQ VA ISLOM MA’RIFATI.....491

65. **Abdirimova Intizor Kamilovna**
ILMIY VA BADIIY MATNLAR VOSITASIDA O‘QUVCHILARNING ILMIY-TAHLILIY VA KREATIV FIKRLASH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH.....497

66. **Karimbaeva Mavluda**
WORD-FORMATION INSTRUCTION AND VOCABULARY DEVELOPMENT IN UZBEK EFL LEARNERS 504

67. **Гылыджова Говхертач Нурбердыевна**
ПОСЛОВИЦЫ В ТВОРЧЕСТВЕ МАХТУМКУЛИ.....508

68. **Қасен Ерлан Сламбекұлы**
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛІНДЕГІ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ЛИНГВОТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 512

69. **Супабекова Раьно Алиевна**
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «АҚ» СӨЗІНІҢ ГЕНДЕРЛІК СИПАТЫ 519

70. **Уразов Багдат Тулепбергенович**
ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ӘДЕБИЕТІ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ САНА-СЕЗІМІ МЕН ОТАНСҮЙГІШТІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....525

71. **Iskandarov Fayzulla Mashrabovich**
HAMDNING G‘OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI.....531

72. **Raxmanova Nafisa Azatbekovna**
ALISHER NAVOIYNING DO‘STLIK TUYG‘USIGA MUNOSABATI.....536

73. **Shermatova Umida Sapayevna**
O‘QUVCHI MA’NAVIY KAMOLOTINI TA’MINLASHDA MUAMMOLI TA’LIM TEXNOLOGIYASINING O‘RNI.....541

74. **Rasulova Rayxon**
O‘QUVCHILARINING BADIIY SAVODXONLIGINI OSHIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR 551

75. **Mavlonova Mohigul Uralovna**
“FARHOD VA SHIRIN” DOSTONI TILINING XUSUSIYATLARI 556

76. **Murodova Firuza Jalolovna**
LATIFALARDA LINGVOPOETIK SATHLAR SINTEZI VA KULGI ESTETIKASI (Erkin Vohidovning “Donishqishloq latifalari” turkumidagi she’rlar misolida).....564

77. **Abduvaliyeva N.A.**
BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING KOMMUNIKATIV RIVOJLANISHIDA NOVERBAL VOSITALARNING METODIK AHAMIYATI 570

78. **Pardayeva Nigora Kuysinboyevna**
THE DISTINCTIVE FEATURES OF THE RHYME SYSTEM IN HALIMA KHUDOYBERDIYEVA'S LYRIC POETRY 575

79. **Muxtarova Shaxnoza Mashrabovna**
TIL TA'LIMIDA FANLARARO INTEGRATSIYANING METODIK IMKONIYATLARI....585

80. **Halbekova Nigora Ummatkulovna**
KADIN SIYASI LIDERLERIN SÖYLEMINDE SIYASI VE DIPLOMATIK DEYIMLERIN KULLANIMI 591

81. **Butayev Akramjon Achilovich**
ODIL YOQUBOVNING "ULUG'BEK XAZINASI" ROMANIDA BOSHQA TILLARDAN KIRGAN LEKSEMALAR....596

82. **Sodiqova Dinora Ilhom qizi**
BEVOSITA TARJIMALARDA ASARNING IDEOLOGIK VA STILISTIK XUSUSIYATLARI....601

83. **Nursulton Şayxislamov**
ONA TILI TA'LIMIDA ÖQUVÇILARNING NUTQIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRIŞNING METODIK ASOSLARI....608

84. **Berdimuratova Lazzat Duysenovna**
QIZILQUM HUDUDI AREALIDA UMUMTURKIY ETNONIMLARNING NOMLANISHI....615

85. **Рахымбаев Ғалымжан Курсантәліұлы**
«БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ СӨЗ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ТІЛДІК НОРМАНЫ САҚТАУ ҰСТАНЫМДАРЫ»....621

86. **Bekmurodov Tog'oymurod Panjiyevich**
JADIDLAR DAVRIDA MATBUOT LEKSIKASINING SHAKLLANISHI....626

87. **Achilova Emina Sa'dulloyevna**
SHAXSGA YO'NALTIRILGAN ADABIY TA'LIM MUHITINI SHAKLLANTIRISHNING METODIK ASOSLARI 631

88. **Boltaboyeva Umida Maxamadjanovna**
EUPHEMISM TRANSLATION IN LITERARY DISCOURSE: A CONTEXTUAL AND PRAGMATIC APPROACH 635

89. **Ergasheva Lobarxon O'tkir qizi**
O'ZBEK TILINI CHET TILI SIFATIDA O'QITISHDA AUTENTIK VIDEO MATERIALLARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI 641

90. **Mavlanova Dildora Saidnazarovna**
LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF HOMELAND PROVERBS AS A TOOL FOR DEVELOPING INTERCULTURAL COMPETENCE 647

91. **Komilova Gulmira Temirovna**
SAHNA ASARIDA NUTQIY XARAKTERISTIKA, MILLIY RUHIYAT VA PRAGMATIK TAHLIL....653

92. **Байзаков Жандос Абдазимович**
ДУЛАТ ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІ КОНТЕКСТІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ....659

93. **Джураева Хосиятхон Хамидовна**
СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ГРАММАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ УЗБЕКСКОЙ И РУССКОЙ СПОРТИВНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ 665

94. **Jo‘raboyeva Mohidil Maxmadaliyevna**
O‘ZBEK TILIDA SPORT TERMINLARINI ME’YORLASHTIRISH VA ZAMONAVIY SPORT LUG‘ATLARINI YARATISH TAMOYILLARI 672

95. **Байкабилов Усербай Алимханович**
ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ АГГЛЮТИНАТИВТІК МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ 677

96. **Жарасбаев Нұркелді Абдурашид ұлы**
«ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ПРОЦЕСІН МОДЕЛЬДЕУ» 684

97. **Nizomiddinov Abduvali Kamoliddin o‘g‘li**
O‘ZBEK TILI MILLIY KORPUSINING LINGVISTIK TAMINOTI VA UNING AMALIY AHAMIYATI 689

98. **Xusanova Nafisa Zokirjon qizi**
STRUCTURAL MODELS OF DIALOGUE IN MAGIC FOLKTALES: MORPHOLOGICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS 693

99. **Ro‘ziyev Qahramon Kuzimuratovich**
OSHPAZLIK LEKSIKASIDA GIBRID NOMINATSIYALAR 698

100. **Ro‘ziyeva Nasiba Kilichbay qizi**
GRADUONIMLARNING SHE’RIY MATNDAGI LINGVOPOETIK VAZIFALARI 703

101. **Nasriyeva Dilbar Muhiddinovna**
MIRTEMIR LIRIKASIDA AYOL OBRAZINING LINGVOPOETIK TAHLILI 707

102. **Nursulton Şayxislamov**
ÖZBEK VA QOZOQ TILLARIDA AFFIKSLARNING STRUKTUR-SEMANTIK VARIATIVLIGI 713

103. **Ro‘ziyeva Nasiba Kilichbay qizi**
GRADUONIMIK QATORLARNING SEMANTIK TUZILISHI VA ULARNI BELGILASH MEZONLARI 722

104. **Usmanova Ziyodaxon Ilxomjon qizi**
PROTOTIP VA BADIIY OBRAZ: HAYOTIY ASOS VA BADIIY TALQIN 726

105. **Xabibullayeva Shoira Shukurillayevna**
BOSHLANG‘ICH SINF ONA TILI DARSLARIDA SO‘Z TURKUMLARI VA ULARNING TAHLILINI O‘QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN SAMARALI FOYDALANISH METODIKASI 732

106. **Arzikulova Sohiba Abdujabbor qizi**
HAMZA LIRIKASIDA AN’ANAVIY POETIK OBRAZLARNING YANGICHA TALQINI 739

107. **Saidova Nozima Axrorovna**
ZAMONAVIY NASRDA BADIIY KONSEPTLARNING SHAKLLANISH KOGNITIV MEXANIZMLARI (XXI asr ingliz va Yevropa adabiyoti materiallari asosida) 744

108. **Sotbarov Atabek Asilbek o‘g‘li**
BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING FORSAYT KOMPETENSIYASINI BAHOLASH MEZONLARI, INDIKATORLARI VA DARAJALARI 749

109. **Eshanqulov Dilmurod**
O‘ZBEK TILI MILLIY KORPUSINI YARATISH: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR 757

110. **Baybulatov N.S.**
PERIFRAZANING O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA NAZARIY TALQINI VA SEMANTIK TABIATI 762

111. **Ziyadullayeva Dilafro‘z Narzulla qizi**
MUSTAMLAKACHILIK TUSHUNCHASI VA UNING ASORATINING TARIXIY-FALSAFIY VA BADIIY TALQINI 767

112. **Sotbarova Dilfuza Ilhom qizi**
BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA RAQAMLI IJODKORLIKNI SHAKLLANTIRISH: KOMPONENTLARi VA XORIJIY TAJRIBA 772

113. **Musayev Shohsuvor Tursin o‘g‘li**
O‘ZBEK XALQ QAHRAMONLIK DOSTONLARI OBRAZLARIDA AXLOQIY QARASHLARNING BADIIY IFODASI (“QIRONXON” DOSTONI MISOLIDA)..... 776

114. **Hayitov Muhammad To‘ra o‘g‘li**
HAZINIY IJODIDA KOMIL INSON G’OYASI VA ILOHIY ISHQ TALQINI 780

115. **Jumanazarova Umidaxon**
ADABIY TA’LIMDA MUSTAQIL FIKRLASHNING AHAMIYATI..... 790

116. **Shahodat O‘sarova**
MUQIMIY HAJVIYALARIDA FOLKLOR NAMUNALARINING BADIIY TALQINI..... 801

117. **Jumanazarova Saida Rustambek qizi**
SINONIMIYA MUAMMOSINING HOZIRGI FILOLOGIK YONDASHUVLARDA O‘RGANILISHI 808

118. **Abduraxmanova Zumrad Normurod qizi**
QASHQADARYO VILOYATIDAGI ZIYORATGOHLARI VA ULARDA XALQ OG‘ZAKI IJOD MOTIVLARINIG AKS ETISHI 816